

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh national pedagogical university after Abai

ХАБАРШЫ

ВЕСТНИК

BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
Серия «Исторические и социально-политические науки»,
Series «Historical and socio-political sciences»

№3(62), 2019

Алматы 2019

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№3(62), 2019

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**,
т.ғ.к., доц. **Т.Т. Далаева**,
(жауапты хатшылар),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әжанов**,
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),

PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап**
(Түркия),
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер** (Германия),
т.ғ.д., проф. **К.Р. Несіпбаева**,
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2019

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 09.10.2019 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 51,75 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс .

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Ескенди́ров М.Г., Акпарова К.Ш. Экономическое преобразование Восточного Казахстана в 90 г нач. XXI вв.....	11
Eskendirov M., Akparova K. Economic transformation of East Kazakhstan in 90g - early XXI centuries	
Джумагалиева К.В., Демеуова Н.К. К вопросу о торговле скотоводческой продукцией в Акмолинской области в начале XX века.....	17
Dzhumagaliyeva K.V., Demeuova N.K. To the question of trade in cattle breeding products in the Akmola region at the beginning of the XX century	
Мырзатаева З.Б. Тыл депортацияға ұшыраған поляк азаматтарының естеліктерінде (Түркістан, Созақ аудандары материалдарының негізімен) 1941 – 1945 жж.....	24
Myrzatayeva Zabira Social work during the war on the memories of the deported polish citizens (on the materials of Turkestan and Suzak region)1941 -1945 years	
Мажитова Ж.С., Омарова Б.К., Атанакова К.М. Казахские бии на службе Российской Империи: к постановке проблемы.....	31
Mazhitova Zh.S., Omarova B.K., Atanakova K.M. Kazakh biys in the service of the Russian Empire: to the formulation of the problem	
Каримова А.Е. История Экибастуза через призму человека труда.....	35
Karimova A.E. History of Ecibastus through the prism of labor	
Камалджанова Т.А. Процесс депортации и география расселения спецпоселенцев на территории Казахстана в 1937-1945 гг.....	40
Kamaljanova T.A. The process of deportation and the geography of settlement of special settlers on the territory of Kazakhstan in 1937-1945	
Қашақбаева Қ.Т. Қазақтың біртуар ерлері жайлы (мұрағат құжаттары негізінде).....	46
Kashakbayeva K.T. Glorifying Kazakh soldiers (on the basis of archive materials)	
Бектанов А.А. Жетісуда батыр Тазабек Пұсырманов бастаған қазақтардың көтерілісі және Құлжа Сұлтандығы.....	50
Bektanov A.A. The kazakh's rebellion in Zhetisu headed by batyr Tazabek Pusurmanov and the Kulja Sultanat	
Болатова Қ.Б., Адилбаева А.С., Мамырбеков А.М. Ұлттық білім беру жүйесін қалыптастыру жолындағы зиялылар қызметі.....	58
Bolatova K.B., Adilbayeva A.S., Mamyrbekov A.M. Activities of the intelligentsia in the process of formation of the national education system	
Мусаева Э.А., Аубакирова Ж.С. Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы ғылыми әлеуетінің деңгейі мен мәселелері.....	63
Mussaeva E. A., Aubakirova Zh.S. level and issues of scientific potential of Kazakhstan during the years of independence	
Ибраев Е. Е. Формирование национального и авторского кино в казахстанском киноискусстве периода «оттепели».....	70

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №3(62), 2019

Выходит с 2000 года. Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия: д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев, (зам. гл. редактора), к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова, к.и.н., доц. Т.Т. Далаева, (ответ. секретари),

д.и.н., проф. Х.М. Абжанов, к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов, PhD, проф. Вирджиния Мартин (США),

PhD, проф. Клаудиа Чанг (США), д.и.н., проф. Кара Абдиуакап (Турция),

д.и.н., проф. О.Д. Осмонов (Кыргызская Республика), д.и.н., проф. В.М. Козьменко (Российская Федерация),

д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов, проф. М.Майер (Германия),

д.и.н., проф. К.Р. Несипбаева, д.и.н., проф. А.Б. Соколов (Российская Федерация),

д.и.н., Томохико Уяма (Япония), д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция)

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2019

Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан 8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 09.10.2019. Формат 60x84 1/8. Объем 51,75 уч.-изд.л. Тираж 300 экз. Заказ 423.

050010, г. Алматы, пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат» Казахского национального педагогического университета имени Абая

Ibraev E.E. Formation of national and author's cinema in Kazakhstan cinema art of the period "thains

Кобдабаева А.Б. Из истории мусульманского образования в Западном Казахстане во второй половине XIX – начале XX вв..... 74

Kobdabayeva A. From the history of muslim education in western kazakhstan in the second half of the XIX – the beginning of the XX centure

Тапалова А.А. Батыс Қазақстан облысындағы халық шаруашылығын соғыс жағдайына бейімдеп қайта құрудағы әйелдердің рөлі және күнделікті өмірі..... 78

Taralova A.A. The role of women and daily life in the transformation of the people's economy under conditions of war in the West-Kazakhstan region

Құрманалин С.Б. Есет Көтібарұлы бастаған көтерілісшілердің 1855 жылғы патша жазалаушыларымен шайқастары..... 83

Kurmanalin S.B. Rebel battles headed by eset kotibaruly against the tsarist punishers in 1855

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

Абдукадыров Н.М. Бірінші Дүниежүзілік соғыста Герман империясының Ирандағы саясатының діни факторлары..... 90

Abdukadyrov N.M. Religious factors of German policy in Iran during of the First World War

Nesiphayeva K.R. Historiographic aspects of a problem of "Big China"..... 98

Несипбаева Қ.Р. Үлкен Қытай» проблемасының тарихнамалық аспектілері

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

Асырбеков М.Х., Такижбаев А.А., Такижбаева Н.З. Казахский и русский языки накануне и в условиях Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг..... 104

Assyrbekov M.X., Takizhbayev A.A., Takizhbayeva N.Z. Kazakh and Russian languages on the eve and in the conditions of the Great Patriotic war 1941 – 1945

Karashulakov Zh. Zh., Nursultanova L.N. Economic cooperation between Kazakhstan and kyrgyzstan at the present stage..... 112

Қарашолақов Ж. Ж., Нұрсұлтанова Л. Н. Заманауи кезеңдегі Қазақстан мен Қырғыстан арасындағы экономикалық ынтымақтастық

Abdihalik T.O., Kasymov. M.S. Geopolitical value of Central Asia..... 119

Әбдіхалық Т. О., Қасымов М.С. Орталық Азияның геосаяси маңызы

Губайдуллина М.Ш., Лю Ци Проект Нового Шелкового пути для Центральной Азии в контексте американских интересов 122

Gubaidullina M.Sh., Liu Tsi Draft a new silk road for central asia in the context of american interests

Зайниева Л.Ю. Некоторые аспекты накопления знаний о молодежи и молодежной политике..... 127

Zainieva L.Y. Some aspects of accumulation of knowledge about youth and youth policies

Кенжебаев Д.А. Историческая конъюнктура развития систем противоракетной обороны на территории Казахстана..... 134

Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political
sciences»
№3(62), 2019

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:

doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:

Koigeldiyev M.K. *doctor of historical
sciences, professor*

(editorial-in-chief's assistant),

Ospanova R.R. *candidate of historical
sciences, associate professor,*

Dalaeva T.T. *candidate of historical
sciences, associate professor,*
(responsible secretary),

Abzhanov Kh.M. *doctor of historical
sciences, professor,*

Zhumagulov B.S. *candidate of
historical sciences, professor,*

Virginia Martin. *professor, PhD*
(USA),

Claudia Chang *professor, PhD (USA),*

Kara Abdiyapap *doctor of historical
sciences, professor (Turkey),*

Osmonov O.D. *doctor of historical
sciences, professor (Kirgistan),*

Kozmenko B.M. *doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),*

Zhumagulov K.T. *doctor of historical
sciences, professor,*

Mayer M. *doctor of historical sciences,
professor (Germany),*

Nesipbayeva K.R. *doctor of historical
sciences, professor,*

Sokolov A.B. *doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),*

Tomokhiko Uyama *doctor of historical
sciences (Japan),*

Khodjaogly T. *doctor of historical
sciences, professor (Turkey)*

**Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2019**

Registered in the Ministry of culture and
information of the Republic of
Kazakhstan, May, 8, 2009
№10102-ZH

Signed for print 09.11.2018

Format 60x84 1/8.

Volume 51,75 уч.-изд.л.

Issue 300. order 423.

050010, Almaty

Abai KazNPU, 13 Dostyk av.

«Ulagat» publishing house

Abai Kazakh National Pedagogical
University

Kenzhebeyev D.A. Historical conjuncture of development of
systems of missile defence in the territory of Kazakhstan

Toleubayeva A., Kurmanbaeva L. Cumhuriyette din eğitimi
ve sosyal birlik..... 138

Толеубаева А., Курманбаева Л.Т. Религиозное просвеще-
ния и светский менталитет в республике

Dayrabaeva A.E. Features of modern terrorism..... 143

Дайрабаева А.Е. Особенности современного терроризма

Taspulatova K.T. Рухани жаңғыру – қазақстандық
патриотизмнің негізі 147

Taspulatova K.T. Spiritual modernization is the basis of
kazakh patriotism

Демеев А.Д. Теңіз жағалауы мемлекеттері арақаты-
насында Каспий теңізінің рөлі..... 151

Demeev A.D. Role of the caspian sea in the territorial
protection countries

Бекешов С.С. Қазақстанда Каспий теңіз жолының
калыптасуы..... 156

Bekeshov S.S. Formation of the caspian sea way

Кайыркен Адиев Казахско-татарские литературные
связи..... 160

Kairken Adiyet Kazakh-Tatar literature relations

Шохиён Н.Н., Джафаров С.Ф. Место и роль преподавателя
в реализации программных целей инновационных

мотивационно-развивающих педагогических технологий в
контексте творческого управления временем в вузе..... 166

Shohiyon N.N., Jafarov S.F. The place and role of the teacher
in the implementation of the program goals of innovative

motivational developing pedagogical technologies in the
context of creative time management in the higher education

Молдадосова А.К. Түркия мен Қазақстан арасындағы
мәдени қатынастар..... 170

Moldadossova A.K. Cultural relations with the Turkic
Republic and Kazakhstan

Сарсенов М. Б., Абжапарова Л.Ж. Народная дипломатия
как гуманизирующий фактор развития международного

сотрудничества..... 176

Sarsenov M. B., Abzharapova L.Zh. Public diplomacy as a
humanizing factor in the development of international

cooperation

Nurgaliyeva D.A. Destructivity of personal crisis in individual
and public consciousness manifested in the loss of ideals and

sense of life..... 181

Нурғалиева Д.А. Жеке және қоғамдық санадағы идеалдар
мен өмірдің мәнін жоғалтудағы жеке дағдарыс

деструктивизмі

Нұрсұлтанова Л.Н., Шадаева Ш.А., Айткешов Н.М.
Қазақстан мен Германия арасындағы экономикалық

қатынастар..... 186

Nursultanova L.N., Shadayeva Sh.A., Aitkeshov N.M.
Economic relations Between Kazakhstan and Germany

Даутова С.Б. Көркем әдебиеттегі эстетикалық феномен-
дердің тарихи құндылық мәнісінің зерттелуі..... 193

Dautova S.B. Study of the historical values of esthic
phenomenons in literature

Сембаева Ж.С., Шайморданова З.Д. Центральная Азия
на пути консолидации: зарубежный взгляд..... 199

Sembayeva S.Zh., Shaimordanova Z.Zh. Central Asia on the
way to consolidation: a foreign view

Отыншиева Г.Т. 1920-1930 жылдардағы қазақстан
жазушылары және олардың қоғамдық – саяси, әлеуметтік
жағдайы..... 203

Otinshieva G.T. Writers of kazakhstan in 1920-1930 and their
public - political, social problems

Досжанова А. И., Құрманбаева Л.Т. Тіл мәдениетіндегі құндылықтар мен тіл мәдениетінің ойлау стилі.....	209
Doszhanova A., Kurmanbaeva L. Values of languages and languages in language culture	
Toleubayeva Ainur, Lyazzat Kurmanbaeva Деректану және тарихнама источниковедение и историография source and historiography.....	213
Толеубаева А., Курманбаева Л.Т. Религия и этническое разнообразие в Казахстане	
Tokmurzayev B.S. Foreign policy initiatives of Kazakhstan in the context of globalization and integration.....	216
Токмурзаев Б.С. Внешнеполитические инициативы Казахстана в контексте глобализации и интеграции	

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

Хазретәліқызы Р. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстанның Ұлттық архив қорын толықтыру тәжірибелері.....	221
Khazretalikyzy R. Experience of replenishment of the National Archival Fund of Kazakhstan under the program "Cultural Heritage"	
Джумағалиев Д. Новейшие историографические источники по истории казахстанско-российских отношений в новое время (диссертационные работы отечественных исследователей).....	227
Jumagaliyev D. The latest historiographic sources on the history of Kazakh-Russian relations (dissertations of kazakh researchers)	
Калиева Б.Т. Мектепте білім берудегі тарихи жад және коммеморативті тәжірибелері: мәселенің тарихнамасы.....	232
Kaliyeva B.T. Historical memory and commemorative practices in school education: historiography of the problem	
Абдукадыров Н.М., Қызыке Л. Мимар Синанның архитектуралық еңбектеріндегі исламдық мәдениет.....	237
Abdukadyrov N.M., Kuzyke L. Islamic culture in Mimar Sinan's architecture	
Отеева Г. Е., Қасқабасова А. А. Ресей империясының Сібір комитетінің материалдарындағы Қазақстан тарихының мәселелері.....	246
Oteeva G.E., Kaskabasova A.A. Questions of history of Kazakhstan in materials of the siberian committee of the russian empire	
Туленбергенова С.Т. Проблемы секуляризации и модернизации религиозного сознания в трудах турецких исследователей.....	255
Tulenbergenova S.T. Problems of laicisation and modernization of religious consciousness in works of the Turkish researchers	
Се Тянь, Жаркынбаева Р.С. Эволюция концепции «один пояс и один путь» в трудах председателя кнр си цзиньпина.....	260
Xie Tian, Zharkynbayeva R.S. The evolution of the concept one belt and one road in the works of the president of prc xi jinping	
Қайпаева А.Т. Тарихи зерттеулердегі Сырым Датұлының тұлғалық бейнесі.....	266
Kaipbaeva A.T. Syrym Datov's personal image of in historical research	
Abdiraimova A.S., Sarsenbayev A.B. History of development of genealogies as a historical source.....	273
Абдирайымова А.С., Сарсенбаев А.Б. История развития генеалогий как исторический источник	

Бегимбаева Ж.С. «Казахи: их прошлое и настоящее» по материалам публичной лекции профессора Казанского университета Н.Ф. Катанова (1893).....	279
Begimbayeva Zhibek "Kazakhs: their past and present" on materials of public lecture of professor Kazan university of N.F. Catanova (1893)	
Gulnash Askhat, Shukyzhanova A.N. Foreign diasporology about kazakhs.....	284
Гулнаш Асхат, Шукыжанова А.Н. Қазақтар туралы шетелдік диаспорология	
Алдибек А.Т. История фондов редких книг и рукописей национальной библиотеки РК.....	292
Aldibek A.T. The history of funds of rare books and manuscripts of the national library of the republic of Kazakhstan	
Кашакбаева К.Т., Бурлибаев А.А. Исторические источники о скифах.....	299
Kashakbaeva K., Burlybaev A. Scythian historical sources	
Турлыбекова А.М. Интерпретация понятий исторического сознания и исторической памяти в научной литературе.....	305
Turlybekova A.M. Interpretation of the concepts of historical consciousness and historical memory in scientific literature	
Садықова Р.К., Сулейменов П.М., Мисбохиддин Н. Авеста – ескерткішiнiң зерттелуi.....	309
Sadykova R.K., Suleimenov P.M., Misbohiddini N. Exploration of the Avesta monument	

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

Айткул Х.А., Мякишева О.А. вопросы изучения торевтики в искусстве номадов евразии.....	314
Aitkul H.A., Myakisheva O.A. Issues of studying the toreutics in the art of nomades of the Eurasia	
Уалиева С.К., Аубакирова Ж.С. Основные тенденции процессов брачности и разводимости в казахстане на рубеже XX-XXI веков.....	324
Aubakirova Zh.S., Ualiyeva S.K. The main development tendencies of the marriages and divorces processes of Kazakstan population in the border of XX-XXI centuries	
Жумаканова Ф.Д., Касимова С.С. Туристическое путешествие по археологическим памятникам Каркаралинского района.....	330
Zhumakanova F.D., Kassimova S.S. Tourist trip to the archaeological monuments of Karkaraly region	
Даукен Г.Н., Абаған А.Б. Қарт адамдарға қатысты Корея Республикасының қазіргі элеуметтік саясаты.....	339
Dauken G., Abagan A. The implementation of social policy in relation to the elderly in the Republic of Korea at the present stage	
Жаркынбаева Р.С., Абдирайымова А.С. Изменения гендерного порядка в СССР в военные годы (на примере мобилизации женщин Казахстана).....	345
Zharkynbayeva R.S. , Abdiraiymova A.S. Changes in the gender order in the ussr during war years. (on the example of women mobilization in kazakhstan)	
Жарықбаева Д.Р. Қазақ хандығы тұсындағы заң жүйесінің тәрбиелік маңызы.....	350
Zharikbaeva D.R. Educational essence of law system during kazakh khanate	
Бексеитов Г.Т., Тулегенов Т.Ж., Оспанов Е.Б., Сатаева Б.Е. Археологическое исследование памятников ранних и поздних кочевников Алматинской области лабораторией «Геоархеология» В 2018 году.....	354

Bexeitov G., T.ZH.Tulegenov, E. Ospanov, B.Satayeva Archaeological study of the monuments of the early and late nomads, Almaty oblast laboratory "geoarchaeology" in 2018	
Байтанаев Б.А., Петров П.Н. Третий Сайрамский клад 2014 года.....	365
Baitanaev B.A.,Petrov P.N. Third sayramic treasure 2014 year	
Novozhenov V. A., Pin R.V. Digital technology of non-contact copying of image monuments.....	368
Новоженков В.А., Ильин Р.В. Ізвестік мономенттерін байланып жүргендіктің дигиталдық технологиясы	
Баянова Ж. Жетісу өңірінің сақ және үйсін кезеңінің археологиялық зерттелу тарихы.....	378
Bayanova Zhanar The history of archaeological studies of the saka and wusun period of zhetysu	
Шагирбаев М.С., Утубаев Ж.Р. Бәбш мола қаласынан табылған остеологиялық материалдардың сандық және морфологиялық құрамы (2018 жылы табылған материалдар негізінде).....	382
Shagirbaev M.S., Utubaev J.R. Morphological and quantitative composition of osteological materials babish mola city (based on 2018 materials)	

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY

Қасымова С.С. Кенесары Қасымұлы бастаған 1837-1847 жж. ұлт-азаттық қозғалысты жүйелік көзқарас тұрғысынан зерделеу.....	391
Kassimova S.S. System approach to study of the national liberation movement under the leadership of kenesary kasymov in 1837-1847	
Айткалиева Р.А. Ақпараттық технологияларды архив мамандарын даярлау барысында қолданудың кейбір мәселелері.....	399
Aitkaliyeva R.A. Some issues of the use of information technology in the training of archivists	

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ PERSONALITY

Қойгелдиев М. №11020 инженер-геолог Мерғали Қадылбекұлының ісі.....	405
Koigeldiev M.K. Case No. 11020 of Geological Engineer Kadylbekov Mergaliy (1907-1938 уу.)	
Қойгелдиев М. №11020 инженер-геолог Оразалы Жандосовтың ісі.....	413
Koigeldiev M.K. Case No. 11020 of the Geological Engineer Orazaly Zhandosov (1904-1938 уу.)	
Қойгелдиев М. № 3470 инженер-геолог Әзірбаев Мардан Нығметұлының ісі.....	422
Koigeldiev M.K. Case No. 3470, Geological Engineer Mardan Azerbayev (1909-1938)	
Белгібай Ж.Қ., Сембиева Ш.Б. Алаш зиялысы - Абылай Серғазиев.....	429
Belgibay Zh.K., Sh.B.Sembieva Social and political activity of the Alash leader Abylay Sergaziev	
Примкулова Г.Ж., Ахметов С. Жаңа оқу әдісін насихаттаушы И.Гаспыралы және оның ағартушылық қызметі.....	434
Primkulova G.J., Ahmetov S. Advocate a new way of teaching I.Gasprinski and its educational activities	
Ильясова З. С. Б.Көмеков шығармашылығы және тұлғатану мәселесі.....	438

Pyassova Z.S. Issues in the study of creativity and personality of b. Komekov	
Бектұрғанов Қ.Б. Мұстафа Шоқай хаттары – тарихи дерек ретінде.....	443
Bekturganov K.B. Mustafa Shokai's letters as a historical source	
Tulbasieva S.K. The way of Muhamedjan Tynshpayev to scientific and creative heritage.....	447
Тулбасиева С.К. Путь Мухамеджана Тынышпаева к научному и творческому наследию	
Нұрман Ш.Т. Қ.И. Сәтбаев: «Мен кеңес дәуірінде жоғары оқу орнында білім алу бақыты бұйырған алғашқы қазақтың бірімін».....	450
Nurman Sh. K.I. Satpayev: "I am one of the first kazakhs who was able to attend university during the soviet time"	
Чекетаева Р.С. Әл-Машани Фараби мұраларын ұлттық идея тұрғысынан зерттеуші.....	456
Cheketayeva R.S. Al-Mashani researcher of Farabi's heritage from the point of view of the national idea	

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

Тулекова А.М. Некоторые аспекты юридической; политической и публичной реабилитации деятелей партии «Алаш».....	463
Tulekova A.M. Some aspects of legal; political and public rehabilitation of participants "Alash"	
Каримбаева У.С.,Крупко И.В. Освобождая сакральное: апология обряда «туйе-шешу».....	470
Karimbaeva U.S., Krupko I.V. «Releasing the sacred: apology of the tuye-sheshu ritual»	
Даулов Б.Т. Англо-американская историография сталинизма как объект исследования.....	475
Daulov B.T. The anglo-american historiography stalinism as an object of study	
Исаева О.И. Қазақстанның Халық ағарту комиссариаты жанындағы Академиялық орталықтың құрылуы және оның білім, ғылым саласындағы қызметі	480
Isaeva O. I. Establishment of the Academic center at the commissariats of people education of Kazakhstan and its Activities in education and science	
Оспанова Б.Р. Орта ғасыр шығармалардағы рухани идеялардың бүгінгі жас ұрпақты тәрбиелеудегі рөлі.....	487
Osanova B. R. The role of spiritual ideas in medieval works in the education of the modern young generation	
Оспанова Р. Р. Қазан төңкерісіне дейінгі зерттеушілер еңбектеріндегі зайсан аймағы.....	495
Osanov R. R. The Zaysansky region in the work of researchers in the evolutionary period	

МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫ АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ ARCHIVAL DOCUMENTS

Ескекбаев Д. Зерттеушілер назарына.....	502
--	-----

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700 00).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

УДК 330.342.2(574)
ГРНТИ 06.01.05

Ескенди́ров М.Г.¹, Акпарова К.Ш.²

¹ доктор исторических наук, профессор, генеральный директор Национального Конгресса историков Казахстана, Ректор ГУ им Шакарима г. Семей; г. Семей, Казахстан;

² магистрант; г. Семей, Казахстан

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЕ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В 90 Г- НАЧ. XXI ВВ

Аннотация

С приобретением независимости Казахстана проблема перехода к рыночным отношениям была одной из актуальных. Экономические отношения, сформировавшиеся на протяжении нескольких десятилетий, в конечном счете, не обеспечивали повышения эффективности общественного производства, решения социальных задач. Это одна из сложных проблем советского периода, так как существовавшие отношения того времени не были ориентированы на решение поставленных задач.

В экономике Восточного Казахстана значительную роль всегда имело сельское хозяйство. Восточный Казахстан в основном специализировался на мясомолочном, скотоводстве, мясо-шерстном овцеводстве, табунном коневодстве, мараловодстве и пчеловодстве. К сожалению, спад производства в переходный период к рынку не обошел и сельское хозяйство нашего региона. Экономические показатели за 1991-1995 гг. свидетельствовали о серьезных проблемах в этой отрасли народного хозяйства.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, экономика, либерализация цен, сельское хозяйство, предприятия, промышленность региона.

XXI Ғ. 90 ЖЫЛЫНЫҢ БАСЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКЛЫҚ ТҮРЛЕНДІРУІ

Ескенди́ров М.Г.¹, Акпарова К.Ш.²

¹Қазақстандық ғалым, тарихшы-аймақтанушы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан тарихшылары ұлттық конгресінің бас директоры, Шәкәрім университетінің ректор; Семей қ. Қазақстан

²магистрант - Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университет; Семей қ. Қазақстан

Аннотация

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін нарықтық қатынастарға көшу проблемасы ең өзекті болды. Бірнеше онжылдықтар ішінде қалыптасқан экономикалық қатынастар, сайып келгенде, әлеуметтік өндіріс тиімділігінің артуын және әлеуметтік мәселелерді шешуді қамтамасыз ете алмады. Бұл кеңестік кезеңнің қиын мәселелерінің бірі, өйткені ол кездегі қатынастар проблемаларды шешуге бағытталмаған болатын.

Шығыс Қазақстан экономикасында әрдайым ауыл шаруашылығы маңызды рөл атқарды. Шығыс Қазақстан негізінен ет-сүт, мал шаруашылығы, ет-жүн қой шаруашылығы, табынды жылқы шаруашылығы, марал шаруашылығы және омарта шаруашылықтарында маманданған. Өкінішке орай, өтпелі кезеңде өндірістің құлдырауы біздің өңірдің ауыл шаруашылығы да нарыққа айналып кеткен жоқ. 1991-1995 жылдардағы экономикалық көрсеткіштер халық шаруашылығының осы саласындағы елеулі проблемалардың куәсі болды.

Түйінді сөздер: Шығыс Қазақстан, экономика, бағаны ырықтандыру, ауыл шаруашылығы, кәсіпорындар, аймақтағы өнеркәсіп.

Eskendirov M.¹, Akparova K.²

¹Doctor of Historical Sciences, Professor, Director General of the National Congress of Historians of Kazakhstan, Rector of the State University named after Shakarim of Semey; Semey city, Kazakhstan;

²Undergraduate; Semey, Kazakhstan

ECONOMIC TRANSFORMATION OF EAST KAZAKHSTAN IN 90G - EARLY XXI CENTURIES

Abstract

With the acquisition of Kazakhstan's independence, the problem of transition to market relations was one of the most urgent. Economic relations formed over several decades, in the end, did not provide an increase in the efficiency of social production, the solution of social problems. This is one of the difficult problems of the Soviet period, as the existing relations of that time were not focused on solving the tasks.

Agriculture has always played a significant role in the economy of East Kazakhstan. East Kazakhstan mainly specialized in meat and dairy, cattle, meat and wool sheep, horse breeding, maral and beekeeping. Unfortunately, the decline in production in the transition period to the market has not bypassed the agriculture of our region. Economic indicators for 1991-1995 showed serious problems in this sector of the economy.

Keyword: East Kazakhstan, economy, price liberalization, agriculture, enterprises, industry of the region.

После провозглашения независимости и суверенитета Казахстан приступил к коренному преобразованию экономики. Процесс реформирования экономики прошел через 5 основных стадий:

- либерализация цен;
- легимитизация частной собственности;
- принятие национальной программы разгосударствления и приватизации и постепенное ее осуществление;
- выход из «рублевой зоны» и введение собственной национальной валюты - тенге;
- легимитизация частной собственности на землю.

В переходный период резко обострились все накопленные ранее экономические проблемы в регионе. Переход от силовых методов руководства экономикой к рыночным оказался очень трудным и чрезвычайно сложным. Вследствие разрыва хозяйственных связей, падения договорной дисциплины многие предприятия сели на «голодный паек», хроническими стали простои. Так, объем промышленного производства 1991 г. по сравнению с 1990 г. сократился на 2,4% (в основном, за счет цветной металлургии): сократилось производство свинца, цинка, титана и т.д. Производительность труда в промышленности повысилась на 0,02%, а численность рабочих уменьшилась на 2,6%. Договорные обязательства не выполнили 21 предприятие, недопоставив продукцию на 304 млн. руб [1].

Однако, в частном секторе сохранялась тенденция роста поголовья скота и производства животноводческой продукции: поголовье КРС увеличилось в 1994 г. по сравнению с 1993 г. на 17%, свиней - 10%, лошадей - 28%, птицы - 69%. Производство мяса возросло в 2 раза, молока на 13%. Несмотря на это значительная часть животноводческой продукции, выращенной на личных подворьях, использовался на собственные нужды из-за отсутствия условий по доставке и реализации ее излишков на рынках городов и поселков.

В 1995 г. всеми категориями хозяйств было произведено 414,3 тыс. т. зерна, 49,1 тыс. т семян подсолнечника, 269,3 тыс. т картофеля, 70,1 т овощей. Валовой сбор зерна увеличился на 14%, овощей на 16%, а подсолнечника на семена и картофеля выращено меньше соответственно на 8 и 9%.

Состояние материально-технической базы, уровень инфраструктуры села и агросервисного обслуживания сельских товаропроизводителей находился на низком уровне. Реформирование госсельхоз предприятий (совхозов и колхозов) также шло медленно.

Таким образом, производство продукции, промышленности, сельского хозяйства, строительства, транспорта и других отраслей экономики не достиг стабильного роста, кризис был не остановим, спад производства продолжался. Увеличилось количество неработающих или частично работающих предприятий, среди них 53 предприятия региона. Другие балансировали на грани жизни и смерти. Область с мощным промышленным потенциалом оказалась в бесславном отряде дотационных. Ее бюджет в 1997 г. составлял чуть больше 16,5 млрд. тенге [2].

Стояли конденсаторный и Согринский машзаводы, законсервированы цеха КШТ, замер цемзавод, пустовали фабрики первичной обработки шерсти и валяльно-войлочная, брошенные рудники затопляло водой.

В середине 90-х гг. предприятия передавались инвесторам решением Правительства, без учета мнений местной власти. Так было с продажей за бесценок Иртышского медеплавильного завода компании "Дейтон ЛТД", Иртышского горно-обогатительного комбината - фирме "Thames Trading Corporation", передачей в управление Иртышского химико-металлургического завода - фирме "Кундыбай", продажей ТЭЦ и передачей в концессию ГЭС компании "AES". Из перечисленных только американские инвесторы осуществляют какую-то деятельность, другие же перечисленные "инвесторы" только продлили агонию вверенных им предприятий, еще более затруднив их запуск продажей ликвидного имущества и увеличением кредиторской задолженности.

С 1999 г. начинается медленное и сложное восстановление промышленности региона. Начали с возрождения медного комплекса: из-за остановки Иртышского медзавода и горно-обогатительного комбината без работы и средств к существованию в пос. Глубокое, Белоусовка, Верх-Березовка и Алтайский оказались 40 тысяч человек. Самым разумным предложением явилось реанимирование производства в границах бывшего Иртышского полиметаллического комбината. Именно такое решение предлагала корпорация "Казахмыс", которая уже хорошо зарекомендовала себя на территории Восточно-Казахстанской области, владея медно-химическим комбинатом в Усть-Таловке и горно-обогатительным - в Жезкенте.

Исполняя поручение Правительства по обеспечению социальной стабильности регионов Восточного Казахстана, аким области Виталий Леонидович Метте провел совещание с участием большой группы специалистов корпорации "Казахмыс", где было признано целесообразным создание Восточно-Казахстанского медного комплекса в составе Иртышского медеплавильного завода, Белоусовской и Березовской обогатительных фабрик, а также ряда местных месторождений с передачей имущественных комплексов этих предприятий в собственность корпорации [7]. Правительство республики поддержало специальными постановлениями идею о создании такого медного комплекса, который давал возможность формирования единой технологической цепочки (по подобию Казцинка), включающей в себя сырьевую базу, добычу руды, обогащение и металлургию. Идея эта была тем более ценной, что ее осуществление позволяло области получать ежегодно дополнительной товарной продукции примерно на 6 млрд. тенге и, соответственно, налогов около 400 млн. тенге. К тому же корпорация бралась возместить долги, накопленные прежними хозяевами, которые тем выплатить не под силу.

Медный комплекс был создан. Поскольку дел по реанимации целого ряда предприятий было много, в области образован филиал корпорации "Казахмыс"

- объединение "Востокказмедь". Старт был взят поистине спринтерский: уже через месяц запущен Иртышский медзавод, через два - Белоусовский и Иртышский рудники, Белоусовская и Березовская обогатительные фабрики. Работу и надежду на лучшую жизнь получили 4 тыс. человек, а если учесть вспомогательные производства, то это число удваивается.

К концу 2000 года медеплавильный завод произвел около 11 тонн черновой меди, Белоусовская шахта работала уже на 95% проектной мощности, комплектовалась новым оборудованием. Сложнее было с Иртышским рудником. На реанимацию предприятий всего медного комплекса корпорация уже потратила сотни миллионов тенге. Тысячи людей получили работу, бюджет области - налоги. Однако, не обошлось без серьезных нарушений, Иртышский медзавод был запущен без серноокислотного цеха.

Не меньше проблем было с Иртышским химико-металлургическим заводом, который был передан Правительством в управление фирме "Кундыбай". В результате проведенного тендера редкоземельное производство "ИХМЗ" выкупила немецкая фирма "Спарки", которая еще в 1996 г. готова была запустить его, для чего почти на 4 млн. долларов США закупила и поставила сырье, реагенты, кредитовала выплату зарплаты работникам. АО "ИХМЗ" по договору должно было возвращать вложенные средства поставкой готовой продукции. Но условия договора управляющей фирмой "Кундыбай" не выполнялись.

"Спарки", выкупив редкоземельную часть ИХМЗ, вложила около 800 тыс. долларов инвестиций непосредственно деньгами на развитие производства и примерно такую же сумму - на покупку оборудования. За 10 месяцев 2000 г. редкоземельное производство переработало 420 тонн сырья, выпустив 160 т редкоземельной продукции: диоксид церия, лантан, оксид неодима, европий, самарий [3, С.22].

После многолетнего простоя заработало, наконец, и редкометалльное производство Иртышского химико-металлургического завода. Он получил новое название ТОО "Казниобий ИХМЗ". Новые

владельцы - "Северо-восточная финансово-инвестиционная группа" - намеренно оставили в новом названии аббревиатуру "ИХМЗ": именно под таким авторством знали и ценили за высочайшее качество на мировом рынке казахстанский ниобий [4].

Новые хозяева вложили средства в закуп, необходимых для технологии ингредиентов, сырье доставляют из Роттердама американские партнеры, которые и забирают готовую продукцию. Эти толлинговые операции - не лучший вариант для производителей. Выгоднее было бы самим закупать сырье. Но пока это только перспективные планы, над осуществлением которых работают владельцы ТОО "Казниобий ИХМЗ". С возрождением градообразующего предприятия вернулась жизнь и в пос. Первомайский, который уже причисляли к умирающим.

Подобным образом реанимированы и другие стоявшие предприятия тяжелой промышленности. Вторым этапом возрождения экономики стало оживление легкой промышленности. Семипалатинский кожевенно-меховой комбинат в свое время славился мастерами, но и его не миновала горькая участь экономического кризиса. Предприятие медленно угасало, пока в 1995 г. вовсе не остановилось [5].

Предприятие не только давало работу людям, его налоговые платежи составляли около 30% доходной части бюджета Семипалатинска. В 1998 г. состоялись переговоры с германской фирмой "BASF", поставляющей химикаты для кожевенно-меховых производств. Они выразили готовность участвовать в приватизации этого предприятия, но когда узнали, что собственник предприятия его коллектив, отказались от своих намерений. Однако, выяснилось, что приватизация была проведена с большими нарушениями, суд это подтвердил и принял решение о передаче комбината в государственно-коммунальную собственность [6].

Чтобы сделать предприятие привлекательным для инвестора, был выделен из бюджета кредит в 100 млн. на запуск и оборотные средства, а потом проведен тендер на передачу его в управление. Победителем стало Семипалатинское ТОО «Семей тері». В 2000 г. за неполных три месяца управления кожмехом Семей Тері успело выполнить с опережением графика условия тендера и инвестиционную программу. На комбинат было завезено и смонтировано 32 единицы оборудования ведущих фирм Италии, Испании, на общую сумму свыше 100 млн. тенге. количество работающих увеличено до 340 человек [3, С.23].

Новое оборудование позволяет выпускать не только дубленую, но и хромовую кожу, юфть для обуви, которую сегодня в республике никто не производит. Сделана пробная партия одежной кожи, которую научились окрашивать в любой цвет. В будущем планируют делать автомобильную и мебельную кожу. В 2001 г. был заключен большой заказ на 16 млн. тенге с Семипалатинской обувной фабрикой. Кроме того, подписано шесть протоколов- намерений с другими фабриками.

Семипалатинские кожевники научились перерабатывать даже шкуры черных овец, которые никто не использует, хотя в казахстанских климатических условиях она намного прочнее и теплее. Перекрашивают ее в любой цвет. Красители и химикаты закупают у ведущих германских фирм. До сих пор Казахстан импортировал из Турции и других стран дубленок на 1 млрд. долларов в год. Огромные деньги уходили из страны. Теперь семипалатинские кожевники импортной продукции создали сильную конкуренцию: отечественные дубленки качеством не хуже, а по цене – дешевле, это подтвердила Всемирная ярмарка кожи в Москве.

Реанимация этого предприятия повлекла за собой и возрождение скотоводства в области. За одну хорошую шкуру КРС заготовители предприятия дают сельчанам детскую дубленку, или 2,5 тыс. тенге. Перекупщики, вывозящие шкуры за рубеж, предлагают по 200 - 250 тенге. Животноводы, естественно, заинтересованы в партнерстве с кожмехом, а чтобы качество шкур соответствовало требованию заготовителей, вовремя проводят ветеринарные мероприятия. Когда комбинат выйдет на планируемую мощность, возродятся отечественные обувные фабрики.

Таким образом, можно говорить о реальном возрождении промышленности Восточного Казахстана. Главным итогом стало превращение области из дотационной в прибыльную.

Валовая добавленная стоимость за 2001 год по области составила 244786,8 млн. тенге. В 2001 г. в области было произведено 7,3 млрд. кВт часов электроэнергии, 4245 тыс. тонн угля, 73 штуки центробежных насосов для перекачки жидкостей, 437,8 тыс. тонн серной кислоты, 1156 тыс. тонн цемента, 130 тыс. пар чулочно-носочных изделий, 44,7 тыс. пар обуви, 13,0 тыс. тонн мяса, 0,7 тыс. тонн колбасных изделий, 7,8 тыс. тонн обработанного жидкого молока и сливок, 26,0 тыс. тонн масла растительного [7].

В последние годы значительные средства направлялись на создание и воспроизводство основных фондов обрабатывающей промышленности – в 2001 г. удельный вес их составлял 32,6 % регионального объема инвестиций горнодобывающей промышленности – 27,4 %.

Валовой региональный продукт Восточно-Казахстанской области составляет 11,7 % от валового продукта Республики Казахстан. По объему промышленной продукции также наблюдаются положительные тенденции. Объем ее составил 11,6 % от общереспубликанского. Повышается сельскохозяйственное производство, растут инвестиции в основной капитал.

В Восточном Казахстане в 2002 г. функционировало 1393 предприятия, на которых работало 91,1 тыс. чел. Эти предприятия произвели продукции на 171,0 млрд. тенге.

Если индекс физического объема промышленной продукции по всей промышленности в РК в 2002 г. составил по отношению к 2001 г. 113,8 %, то в ВКО этот процент несколько выше, он составлял 116,5 %. Индекс по горнодобывающей промышленности также выше общереспубликанского. Что же касается добычи топливно-энергетических полезных ископаемых, то индекс в этой отрасли составил по Восточному Казахстану 164,1 % и превышает общереспубликанский на 49,5 %.

Регион, по-прежнему, занимает лидирующие позиции по добыче и производству медной и, прежде всего, свинцово-цинковой руды.

С 1999 г. идет повышение производства свинцово-цинковой руды в Казахстане и Восточном Казахстане. При этом регион производит большую часть руды, свыше 84 % в 1998 г., более 77 % - в 2000 г. и почти 79 % - в 2001 г. Следовательно, Восточный Казахстан остается крупнейшим центром цветной металлургии Республики. Безусловно, до полного восстановления промышленности и ее дальнейшем развитии говорить преждевременно. Непозитивная динамика определилась с 2000 г. достаточно четко. Темпы промышленного развития еще не невысоки, но достаточно устойчивы. Так медленно, но неуклонно возрождается промышленность Восточного Казахстана. Если в 1998 г. область получила дотацию в 4700 млн. тенге, то в 1999 г. уже стала донором: 1300 млн. из областного бюджета пошло в бюджет республики, помимо республиканских налогов. В 2000 году исполнение бюджета области составило почти 106%. В денежном выражении это почти 20 млрд. 546 млн. тенге. Восточный Казахстан активно участвует в правительственной программе по импортозамещению. Не случайно республиканское совещание по этой программе проводилось в Усть-Каменогорске уже дважды. По объемам импортозамещения область на третьем месте в республике. Эта работа дает мощный импульс развитию местных предприятий. Удалось реализовать давнюю идею - создание в Усть-Каменогорске автомобильного завода. При поддержке Правительства этот проект уже начал осуществляться. Местная фирма "Бипек-авто" планирует собрать первые автомобили из комплектующих АвтоВАЗа. В дальнейшем основная часть комплектующих будет изготавливаться на восточноказахстанских заводах, что позволит развиваться местным предприятиям и увеличит налоговые поступления в бюджет.

Итак, с 1999 г. начинается медленное и сложное восстановление промышленности региона. Сегодня можно говорить о реальном возрождении промышленности Восточного Казахстана. Главным итогом стало превращение области из дотационной в прибыльную. Объем промышленного производства в январе-декабре 2005 г. возрос на 2,6% по сравнению с соответствующим периодом 2004 г. Положительные тенденции роста отмечены в обрабатывающей промышленности на 5,3% и производстве и распределении электроэнергии, газа и воды - на 4,7%.

В целом областью произведено 5,2% от республиканского объема промышленного производства [8].

В сельском хозяйстве во всех категориях хозяйств области увеличилась численность крупного рогатого скота, лошадей, овец и коз. Получен прирост производства мяса на 4,2%, молока - на 5,0%, яиц - на 2,1%. По удельному весу объемов производства молока (13,4%) область занимает первое место в республике, мяса (11,6%) и яиц (11,2%) - третье.

По удельному весу в республиканском объеме инвестиций (3,3%) область заняла 9 место в республике. Объем инвестиций в основной капитал в январе-декабре 2005г. составил 64568,3 млн. тенге. С учетом индекса цен, инвестиции в основной капитал увеличились на 50,0%.

В производственную сферу инвестировано 50451,5 млн. тенге, в социальную сферу - 14116,8 млн. тенге. Рост инвестиций отмечен в 14 из 19 регионов области, среди которых Аягоский район (увеличение в 57 раз), г.Курчатов и Катон-Карагайский район (в 3 раза), Бескарагайский и Кокпектинский районы (в 2 раза) и другие. Наибольшее снижение объемов инвестиций наблюдалось в Зайсанском (в 3 раза) и Бородулихинском (в 2 раза) районах. [8, С.49].

В Восточном Казахстане продолжается тенденция устойчивого экономического роста. Возросли объемы промышленного производства, активизируются текстильная, швейная, химическая промышленность. Осваиваются новые направления производства.

За несколько месяцев 2005 года в экономику области было инвестировано около тринадцати миллиардов тенге, что почти на четверть больше, чем за аналогичный период прошлого года. На тринадцать процентов больше чем в 2004 году было отправлено экспортной продукции. Предприятия области работают над повышением качества выпускаемой продукции. На сегодня девятнадцать из них получили сертификаты соответствия международному стандарту Всеобщего менеджмента качества ИСО 9000, еще 20 намерены сделать это в ближайшее время. Крепнет малое предпринимательство области. На 20 процентов возросла численность работающих в этой сфере. На 7 процентов возрос объем работ и услуг, произведенных субъектами малого предпринимательства. Соответственно, выросли налоговые поступления в бюджет. Состояние экономики напрямую отражается на социальной жизни области. Судя по статистике, численность безработных снизилась почти на 27 процентов, на 19 процентов увеличилась заработная плата. [8, С.54].

Завершается строительство автодороги Риддер – граница Республики Алтай, вводятся в строй и реконструируются объекты водоснабжения, строятся учреждения образования и здравоохранения.

Как свидетельствует статистика, рост объема валовой продукции сельского хозяйства Восточно-Казахстанской области за пять месяцев 2005 года составил почти 10 процентов. [8, С.34].

Крестьяне получили доступ к кредитам, значительная часть уже полученных денежных средств и тех, которые будут выданы в скором времени, идет на развитие предприятий пищевой и перерабатывающей промышленности, на приобретение технологического оборудования. Это отвечает современным задачам, стоящим перед сельхозпроизводителями. Создана инвестиционная компания ТОО «Жардем Агро», в состав которой вошли 19 предприятий, которые занимаются производством зерна и маслосемян подсолнечника и имеют более 60 тысяч гектаров посевных площадей.

В области наблюдается тенденция к интеграции сельхозпредприятий: созданы и работают Ассоциация овцеводов «КазРуно», Ассоциация мараловодов, Ассоциация рыбаков и рыбоперерабатывающих предприятий. Социальная обстановка на селе также стабилизируется. Развивается сельская инфраструктура. Повсеместно в области строятся новые сельские школы: в селах Жаркын, Герасимовка, Каргыба, Ново-Хайрузовка, Предгорное и многих других. Укрепляется материально-техническая база школ, учреждений здравоохранения. В 2006 году запланирован капитальный ремонт в 85-ти больницах, поликлиниках, ФАПх. Планируется, и средства для этого уже выделены, реконструкция и строительство объектов водоснабжения в целом ряде населенных пунктов, ведется капитальный ремонт дорог местного значения.

Итак, в целом Восточный Казахстан демонстрирует хорошие темпы социально-экономического роста и комплексный подход к решению многих проблем.

Список использованной литературы

1. Штойк Г.Г. *О формировании зоны совместного предпринимательства. /Материалы региональной научно-практической конференции, г. Усть-Каменогорск, СДИ, 1990 г.*
2. *Региональный статистический ежегодник Казахстана. -Алматы, 1997.*
3. Акишев А. *О некоторых аспектах региональной политики. /Саясат, № 2, 2001, С.19.*
4. *Казахская ССР. Краткая энциклопедия в 4-х т., Т.2. Алма-Ата, Гл. ред. Казах. сов. энциклопедии, 1988, 608 с.*
5. *История индустриализации Казахской ССР: Документы и материалы. Алма-Ата, 1967, т.1*
6. *Казахская ССР. Краткая энциклопедия в 4-х т., Т.2. Алма-Ата, Гл. ред. Казах. сов. энциклопедии, 1988.*
7. *Сост. По Регионы Казахстана. 2002, С. 46-47.*
8. *Сост. По Регионы Казахстана. 2002, С. 193-196.*

УДК 94(47).084.8.94(574).(729).04(045)
МРНТИ 03.20:72.23.91

К.В. Джумагалиева¹, Н.К. Демеуова²

¹Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина,
кафедра истории Казахстана, к.и.н., профессор РАЕ, г. Нур-Султан, Казахстан,

²Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина,
кафедра истории Казахстана, к.и.н., старший преподаватель,
г. Нур-Султан, Казахстан

К ВОПРОСУ О ТОРГОВЛЕ СКОТОВОДЧЕСКОЙ ПРОДУКЦИЕЙ В АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

В данной статье рассмотрены особенности состояния ярмарочной торговли в Акмолинской области в начале XX века. Авторы на основе обзоров Акмолинской области делают анализ развития торговли в регионе. Таблицы позволяют определить спрос населения на отдельные виды товаров. Особое значение приобрела реализация скотоводческой продукции. В статье представлены сведения по трем крупным ярмаркам Акмолинской области. Можно проследить не только количество реализуемого товара, но и прибыль от его продажи. Рост промышленного производства, численности городского населения привел к расширению торговли как таковой. Если первоначально торговля носила обменный характер, то с развитием железнодорожного транспорта и судоходства торговля становится постоянной. Фактически в торговые отношения оказались задействованными все категории населения.

Ключевые слова: ярмарка, торговля, вывоз скота, товары, перевозка товаров, купец, киргизы, продукты скотоводства, торговый оборот.

К.В. Джумагалиева¹, Н.К. Демеуова²

¹С.Сейфуллин ат. Қазақ агротехникалық университеті,
Қазақстан тарихы кафедрасы, т.ғ.к., РЖА профессоры, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан,

²С.Сейфуллин ат. Қазақ агротехникалық университеті,
Қазақстан тарихы кафедрасы, т.ғ.к., аға оқытушысы, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ АҚМОЛА ОБЛЫСЫНДАҒЫ МАЛ ШАРУАШЫЛАҒЫ ӨНІМДЕРІНІҢ САУДАДАҒЫ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Аталмыш мақалада XX ғасырдың бас кезіндегі Ақмола облысындағы жәрмеңкелік сауданың ерекшеліктері қарастырылған. Авторлар Ақмола облысына шолу жасап, аймақтағы сауданың дамуын талдайды. Ұсынылған кестелер тұрғындардың тауарлардың белгілі бір түріне сұранысын анықтауға мүмкіндік береді. Қарастырылып отырған кезеңде мал шаруашылығы өнімдерін сату ерекше маңыздылыққа ие болды. Мақалада Ақмола облысындағы үш ірі жәрмеңкелер бойынша мәліметтер келтірілген. Берілген мәліметтерден өткізілген тауарлардың саны ғана емес, оны сатудағы кірісті де қадағалауға болады. Өнеркәсіп өндірісінің дамуы, қала тұрғындарының өсуі мұндай сауданың өрістеуіне негіз болды. Егер де алғашқы кезде сауда айырбас сипатында болса, кейіннен темір жол транспорты мен кеме қатынасының дамуымен сауда тұрақты сипатқа ие болды. Іс жүзінде тұрғындардың барлық категориясы сауда қатынасына тартылды.

Тірек сөздер: жәрмеңке, сауда, малды сыртқа шығару, товар, товарды тасу, көпес, қырғыз, мал шаруашылығы өнімдері, сауда айналымы

Dzhumagaliyeva K.V.¹, N.K.Demeuova

*¹S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Kazakhstan history Department,
c. h. s., professor of the Russian Academy of Natural Sciences
Nur-Sultan s., Kazakhstan*

*²S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Kazakhstan history Department,
c. h. s., senior lecturer*

TO THE QUESTION OF TRADE IN CATTLE BREEDING PRODUCTS IN THE AKMOLA REGION AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Abstract

This article discusses the features of the state of fair trade in the Akmola region at the beginning of the twentieth century. The authors, based on surveys of the Akmola region, analyze the development of trade in the region. Tables allow to determine the demand of the population for certain types of goods. In particular, the sale of livestock products took an important role. The article provides information on three major fairs in the Akmola region. Not only can the amount of goods sold be tracked, but also the profit from its sale. The growth of industrial production and urban population led to the expansion of trade. If initially trade was exchange in nature, then with the development of railway transport and shipping, trade becomes stationary. In fact, all categories of the population were involved in trade relations.

Keywords: fair, trade, export of the cattle,

Во многих странах торговля считалась прибыльным занятием, приносящим достаточный доход. Именно торговля стала проводником для налаживания связей и торговых отношений не только между различными народами, странами, но и социальными слоями. В начале XX века торговля стала носить уже больше конкурентный характер. Расширение товарооборота было вызвано увеличением грузоперевозок, строительством железных дорог, усилением социальной дифференциации.

Особенностью торговли начала XX века становится появление новых форм торговли. Одним из ее выражений стало появление торговых фирм и бирж. Однако более широкому расширению торговли, как в Казахстане, так и в регионе, в частности, мешал низкий уровень кредитной системы, практически отсутствовали коммерческие банки. Государство если и выдавало ссуды, то только под залог земли. Расширение бизнеса в регионе, торговли и промышленности нуждались в больших денежных средствах. Это обстоятельство стало причиной начала функционирования акционерного дела.

Золотопромышленность, добывающая, ростовщические операции, транспортировка товаров и ярмарочная торговля стали основным источником дохода большого числа местного купечества. Тем не менее, ярмарки продолжали играть ведущую роль в торговом обороте, приносящем не малый доход купечеству. В Акмолинской области почти в каждом населенном пункте имелись небольшие рынки сбыта товаров. Местные купцы не допускали конкурентов на базары и сами вели торговые операции по закупке российских товаров и их реализации. Естественно, сумма оборота зависела от количества привозимого и реализуемого товара. Огромную роль играл также покупательский спрос и финансовые возможности населения [1, с. 566].

В начале XX века ярмарки Акмолинской области были не только самыми многочисленными, но и доходными. Если в 1896 году в области было 50 ярмарок, оборот которых составил 10,5 миллионов рублей, то в 1907 году их было уже 100 с доходом 70 миллионов рублей [2, л.12-13]

В начале XX столетия значительно возросло число стационарных ярмарок. Так, в 1902 году торговля в Акмолинской области представляла собой три вида: в городах и больших селах как постоянная. Для киргизов меновая торговля в виде таких форм как разносная и развозная. А также периодическая на ярмарках. Постоянная торговля велась в таких городах как Петропавловск, Омск и Акмолинск. В этих пунктах были сосредоточены склады, где находились российские, европейские и азиатские товары. В более мелких населенных пунктах велась мелочная торговля непосредственно из лавок. Самой многочисленной по количеству привозимого и реализуемого товара выступали периодические ярмарки. Товар в основном продавали казаки и разночинцы. Они продавали киргизам товары первой необходимости в кредит или за деньги. Но значительно чаще производили обмен на предметы скотоводческой продукции.

В силу специфики региона и основного занятия местного населения скотоводством и низкого уровня обрабатывающей промышленности ярмарочная торговля стала ведущей. Одной из особенностей

торговли в регионе стал скорее меновый характер. Этому способствовало обилие скотоводческих произведений. В 1902 году в области действовало более 70 ярмарок. Торговый оборот составил около 30 млн. рублей.

Все предметы ярмарочной торговли можно разделить на пять категорий. К первой категории относился скот; ко второй – сырые продукты скотоводства и изделия киргизов; к третьей относились изделия крестьян и продукты крестьянского производства; к четвертой – азиатские товары, которые в основном завозились из Туркестанского края; пятую категорию составляли европейские товары [3, с.22]. Среди летних ярмарок наиболее значимыми считались три: Константиновская в г. Акмолинске, Петровская в ст. Атбасарская, Тайнчикульская в городе Петропавловске.

В 1902 году привоз и сбыт товаров на этих ярмарках распределился следующим образом [3, с.22]

Таблица 1: Привоз и сбыт категорий товаров на ярмарках Акмолинской области в 1902 году

Виды товаров	Константиновская		Петровская		Тайнчикульская	
	Привоз	Сбыт	Привоз	Сбыт	Привоз	Сбыт
	Руб.	Руб.	Руб.	Руб.	Руб.	Руб.
Скот	1 083 225	1 083 225	710 500	710 500	529 643	529 643
Произвед. скотоводства	380 833	380 833	192 300	192 300	24 738	24 738
Европейские товары						
Мануфактура	614 500	59 750	400 000	215 000	183 400	48 520
Металлическ.	148 000	5 600			8 700	3 880
Кожевенные	9 000	1 750	273 270	130 400	7 200	2 350
Азиатские	66 500	24 800			51 600	10 850
Итого	2 301 560	1 555 439	1 376 070	1 248 200	805 281	619 981

Из таблицы видим, что на ярмарке полностью был реализован скот, продажа которого приносила хороший доход. В большом количестве скот был завезен на Константиновскую ярмарку, меньше всего на Тайнчикульскую. Кроме того, из таблицы видно, что продажа европейских товаров была довольно низкой. Из всего завезенного европейского товара было продано чуть более 20%. Возможно это объясняется низким покупательским спросом данной категории товаров у местного населения.

Если рассмотреть отдельно количество пригнанного скота, то эти данные выглядят следующим образом [3, с.23].

Таблица 2: Сбыт скота на ярмарках Акмолинской области в 1902 году

Скот	Константиновская		Петровская		Тайнчикульская	
	Привоз	Сбыт	Привоз	Сбыт	Привоз	Сбыт
	Рубл.	Рубл.	Рубл.	Рубл.	Рубл.	Рубл.
Лошади	4 948	2 152	542	542	2 406	1 052
Рогатый	26 697	16 562	12 221	8 982	12 564	7 359
Мелкий	81 738	76 444	78 158	69 479	8 698	6 341

Продажная цена поголовья скота на этих ярмарках была также различной. Так на Константиновской ярмарке лошадей и быков продавали по цене 34 руб., коров – 25 руб., овец – 5 руб. 25 коп. На Петровской ярмарке продажная цена лошадей составила 25-60 руб. Быки продавались по цене 50-65 руб., коровы – 20-30 руб., бараны – 5-7 руб. 50 коп. Самые низкие цены были на Тайнчикульской ярмарке, цене лошади составляла 33 руб., бык – 34., корова – 23 руб., овцы – 4 руб.

Как видно из таблиц первые две категории товаров составляли приблизительно 70% продажи. Товары пятой категории реализовывались в рамках 20% [4, л.56-57].

Практически киргизская степь обеспечивала продуктами скотоводческого хозяйства ряд регионов Российской империи. В их число входили Приуралье, Казань, Нижний Новгород, Москва, Петербург. Таким образом, Акмолинская область занимала важное торгово-промышленное значение. Область стала своеобразным посредником между киргизской степью и промышленными центрами России. Из

Акмолинска скот, продававшийся на ярмарке, доставлялся на российские рынки. А сюда стекалось поголовье скота и из других областей (Семипалатинская, Семиреченская, Сырдарьинская).

Прежде чем завезти скот на ярмарки, он проходил тщательную проверку и ветеринарный осмотр. С наступлением весны, начинались перекочевки казахского населения. Так, в Акмолинской области, в долине реки Ишим открываются две специальные ярмарки. Это были Константиновская в Акмолинске и Петровская в Атбасаре. Так, в 1902 году, через ветеринарные пункты на акмолинскую ярмарку было завезено лошадей – 5 731 голов; рогатого скота – 39 613 голов, баранов – 185 593 голов [3, с.25].

Помимо живого поголовья, на рынках активно реализовывались продукты скотоводческого хозяйства. Наибольшим спросом пользовались кожи и шерсть. В 1902 году было завезено на Акмолинскую ярмарку [3, с.23]:

Таблица 3: Сбыт других продуктов скотоводства на ярмарках Акмолинской области в 1902 году

Продукты скотоводства	Константиновская		Петровская		Тайнчикульская	
	Привоз (шт.)	Цена (руб.)	Привоз (шт.)	Цена (руб.)	Привоз (шт.)	Цена (руб.)
Виды кож						
Конская	17 994	3 руб. 50 коп.	8 095	3 руб. 4 коп.	4 221	3 руб.
Верблюжья	832	3 руб.	393	3 руб. 4 коп.	18	4 руб. 50
Яловая	39 231	4 руб. 50 коп.	2 011	4 руб. 50 коп.	1 682	4 руб. 25
Овечья	101 866	60 коп.	29 244	20-70 коп.	10 841	65 коп.
Козья	11 079	1 руб. 20 коп.	2 665	40-90 коп.	1 788	75 коп.
Шерсть (пуд.)						
Овечья	31 540	2 руб. 80 коп.	18 554	3 руб.	1 300	3 руб.
Козья	390	12 руб.	88	12 руб.	-	12 руб.
Верблюжья	10 400	4 руб. 50 коп.	7 717	4 руб. 50 коп.	12	4 руб.
Конский волос	3 192	25 руб.	659	20-30 руб.	267	24 руб.

Из таблицы видно, что в большом объеме товар завозился на ярмарку Акмолинской области. Цены же на рынках на товар были практически одинаковы.

На ярмарках придавали огромное значение качеству продаваемого товара. На рынки время от времени попадали шкуры, имевшие многочисленные порезы, что соответственно, вызывало недовольство производителей. Порой выявляли порченные шкуры, что было вызвано неправильными способами разделки скота. Традиционно казахи при разделке животных снимали шкуры, без применения ножей, а надавливанием пальцев. Об этом способе разделки упоминает министр внутренних дел, генерал-адъютант Закревский. Он отмечал, что эти шкуры непригодны для армии, особенно для изготовления армейских сапог. По его мнению, мясники для быстроты разделки скота применяли ножи, что и стало причиной многочисленных порезов. Поэтому он потребовал, чтобы шкуры снимали не ножами, а «пестами», т.е. пальцами. А именно таким способом снимали шкуры казахи [5, с. 106].

Торговле с казахской степью и Средней Азией правительство придавало огромное значение. Об этом писал в одном из документов министр иностранных дел России в 1839 г. в письме Оренбургскому губернатору В. А. Перовскому, отмечая: «торговля составляет почти основу Азиатской нашей политики» [6, л. 1]. В ряде случаев Российское правительство принимало различные меры, для ограничения торговой деятельности среднеазиатских купцов на границе с Россией, с целью укрепления российской торговли. Так, если среднеазиатские купцы хотели вести торговлю в розницу, «то обязаны были брать купеческие свидетельства с определенным платежом. Без таковых свидетельств позволять им торговать только в таможенной черте, на меновых дворах и трех главных ярмарках: Ирбитской, Нижегородской и Коренной» [7, л. 8 об.].

В 1905 году на Акмолинской ярмарке были представлены следующие товары [8, с. 23]:

Таблица 4: Сбыт скота на ярмарках Акмолинской области в 1905 году

Предмет торг-ли	Константиновская			Петровская			Тайнчикульская		
	Кол-во (шт.)	Цена (руб.)	Сумма (руб.)	Кол-во (шт.)	Цена (руб.)	Сумма (руб.)	Кол-во (шт.)	Цена (руб.)	Сумма (руб.)
Лошади	1 771	40	70 840	333	40	13 320	772	40	30 880
Быки	10 542	38	400 596	6 407	50	320 350	12 129	40	485 160
Коровы	1 613	30	48 390	2 647	24	63 528			
Яловые	687	18	12 366	736	18	13 248	2 000	24	48 000
Телята	182	4	728	17	4	68	594	4,50	8 613
Овцы	56 026	5	280 130	62 369	6	374 214	94	4	376
Козы	4 39	3	12 117	440	3	1 320	3925	6,75	26 493
Верблюды	173	35	6 055	-	-	-	728	3,25	2 366
Итого	70 833		831 222	72 949		786 048	20 242		601 888

Таким образом, всего было завезено для продажи 70 833 голов скота, общая сумма от его реализации в 1905 году на Константиновской ярмарке составила 831 222 рубля. На Петровскую привезли всего 72 949 голов живого скота, реализовано на сумму 786 048 рублей. Тайнчикульская ярмарка приняла 20 242 голов, продав на сумму 601 888 рублей. Как видим из полученных результатов наибольший процент реализованного товара приходится на Константиновскую ярмарку. Всего же было реализовано 164 024 голов скота на общую сумму 2 219 158 рублей

В Акмолинской области эта ярмарка играла ведущую роль в продаже поголовья скота и других продуктов скотоводства. Подтверждением тому является таблица 5.

Таблица 5: Сбыт других продуктов скотоводства на ярмарках Акмолинской области в 1905 году

Предмет торг-ли	Константиновская			Петровская			Тайнчикульская		
	Кол-во (шт.)	Цена (руб.)	Сумма (руб.)	Кол-во (шт.)	Цена (руб.)	Сумма (руб.)	Кол-во (шт.)	Цена (руб.)	Сумма (руб.)
Кожи									
Конские	29 002	3,70	107 307	6 335	3,70	23 439			
Яловые	27 977	4,5	125 905	4 095	4,5	18 427			
Верблюжья	3 663	3,70	12 443	1 415	3,70	5 235	-	-	-
Овчина	125 989	85 коп.	107 090	27 296	80 коп.	21 836	7 550	50 коп.	3 775
Козлины	15 360	85 коп.	13 056	4 248	80 коп.	3 398	1 583	1,10	1 741
Итого	201 991		365 801	43 389		72 335	9 133		5 516
Шерсть (пуд.)									
Овечья	31 573	4,10	120 956	25 447	4	101791	1 597	4,50	7 186
Козья	272	8,0	2 176	108	8,0	864	80	7,0	560
Верблюжья	12 015	7,50	77 512	12 989	7,50	97 417	87	7,0	609
Волос конский	1 378	36	49 708	907	36	32 652	-	-	-
Итого	45 238		250 352	39 451		232 724	1 764		8 355

Таким образом, наибольшее количество скотоводческого сырья было завезено на Константиновскую ярмарку. Кож – 201 991 штук и продано на сумму 365 801 рублей, шерсти – 45 238 пуд. и реализовано на сумму – 250 352 рубля.

Как видно из таблиц первые две категории товаров составляли приблизительно 70% продажи. Товары пятой категории реализовывались в рамках 20% [8, с.56-57].

В начале XX века спрос на товары и изделия скотоводства, сам скот привел к росту ярмарок на территории Казахстана. Расположение ярмарок зависело от мест расположения торговых путей и маршрутов прогона скота. Районы, в которых компактно проживало казачье население и плотность была намного выше, ярмарочные торги проводились довольно часто. Так в Петропавловском уезде с 1909 по 1913 годы было открыто 10 новых ярмарок [9, л. 140]

В 1907 году в Акмолинской области было более 100 ярмарок, торговый оборот которых составил около 80 млн. руб. В этот год продажа и реализация скота и продуктов скотоводства составило 70%, а европейские товары — 20%. Таким образом, продажа продукции скотоводческого хозяйства превосходит во много раз продажи импортного товара. Местные ярмарки получали основной чистый доход от казахской степи.

Наиболее бойко торговля шла в период летних ярмарок. В Акмолинской области такие центры ярмарочной торговли как Константиновская, Петровская и Таинчикульская в 1907 году реализовали товар на сумму 8 млн. руб. Осенние ярмарки в основном проводились в местах концентрации казачьих поселений. Из этих ярмарок можно выделить 12, оборот каждой из них составлял от 400 до 800 тыс. руб. [10, с. 34]

В 1910 году было привезено товаров на сумму 6 947 788 руб. Товар же был реализован на сумму 5 316 115 руб. В указанный год в Акмолинской области действовало 200 ярмарок и мелких торговых точек. Их оборот составил 15 млн. руб. Товара же было сбыто на сумму 10 млн. руб. [11, с. 38]

В конце первого десятилетия XX века мелкие торговцы стали скупать оптом в киргизской степи, аулах и деревнях скотоводческое сырье за деньги или мелкий товар. Закупленный товар привозили в город и перепродавали крупным торговым фирмам. Эти фирмы соответственно переправляли товар в Петропавловск и сбывали его зарубежным комиссионерам. Исходя из качества товара они распределяли его либо для реализации на внутренних рынках Российской империи, либо отправляли в Европу.

В 1912 году на все ярмарки области пригнали 22 218 лошадей, 177 257 голов крупного рогатого скота, 166 164 овец и коз, 840 верблюдов. В том числе привезли различные виды сырых продуктов скотоводства. Общая стоимость этого товара составила 32 459 490 руб. Как видим, в отличие от предыдущих лет торговый оборот значительно возрос. Ареал распространения и вывоза скотоводческого сырья был значительным. Это были такие губернии и области, как Оренбургская, Тобольская, Томская, Пермская, Казанская, Симбирская, Московская, Варшавская и др. Насколько высок был спрос на скотоводческое сырье говорит еще тот факт, что часть его отправлялась через торговые фирмы в такие страны как Франция, Германия, Австрия, Англия, Италия, Дания и даже Америка. Всего суммарно в этот год скота и сырья было вывезено на сумму 22 474 127 рублей. Эти данные ярче всего определяют значение скотоводства для Акмолинской области. Таким образом, именно скотоводство стало самым прибыльным производством для области [12, с. 31-32].

В 1913 году в Акмолинской области действовало 334 ярмарки. Из этого числа на 100 ярмарках продавали скот и скотоводческое сырье. Всего было продано 21 220 лошадей, 247 518 крупного рогатого скота, 142 225 овец и коз, 306 верблюдов. Кроме того, было завезено на рынок 43 618 штук шкур коров и быков, 58 498 – конских, 231 764 – овечьих и козьих, 2 303 – верблюжьих. А также овечьей шерсти – 85 836 пуд., козьей – 28 пуд., верблюжьей – 23 147 пуд.

По статистическим сведениям скотопромышленниками на закупку скота в области и других областях киргизской степи было затрачено 24 160 054 руб. В 1913 году из Акмолинской области вывезено было сырых продуктов скотоводства на сумму 31 597 715 рублей. Таким образом, годовой оборот скотопромышленности составил 58 840 177 руб. [13, с. 42-44].

В отличие от 1913 года, в 1915 году ярмарочная торговля шла вяло. И хотя в области действовало больше ярмарок (всего 367), чем в предыдущие годы, однако число ярмарок, на которых был реализован скот, сократилось (80). Одна из причин, это Первая мировая война. Последствия военных действий отразились на экономике региона. В отличие от 1913 - 1914 годов лошадей было продано почти в 2 раза больше – 45 473 головы. Рогатого же скота меньше. Спрос на лошадей был вызван потребностями войны. Для армии и фронта нужны были именно лошади, и киргизская степь стала основным их поставщиком. Снижение активности ярмарочной торговли было вызвано тем, что большая часть скотопромышленников

и крестьян приняли участие в военных действиях [14, с. 42-43]. Если говорить о причинах, которые препятствовали расширению торговли в Казахстане в целом и в регионе в частности, то следует выделить несколько составляющих. Наиболее значимым обстоятельством следует отметить низкий уровень путей сообщения. И это сказывалось на обороте торговли. Практически отсутствовал приток капитала, а причина была в некоторой изолированности региона.

Тем не менее, расширение и существование ярмарочной торговли имело и свои положительные стороны. Одной из них можно считать возможность для местного населения сезонного трудоустройства. При подготовке к открытию ярмарочного сезона открывались специальные точки, сортировался товар. Для этой работы были нужны рабочие руки. Отдельно производилась упаковка прибывавшего товара. Уделялось внимание рекламе товара среди местного населения. Особенно много требовалось извозчиков. Если перевозка больших партий товаров производилась по железной дороге, то внутри области это производилось старым гужевым способом. Естественно, что все это требовало дополнительных рабочих рук.

Развитие судоходства и наличие полноводных рек в регионе позволило впоследствии экономить на перевозке своих товаров. Во-первых, этот вид перевозки был значительно дешевле и надежнее. Во-вторых, отпадала угроза ограбления. Единственным недостатком этого способа перевозки был сезонный характер судоходства.

Развитие железнодорожного транспорта и речного судоходства привело к трансформации ярмарочной торговли. Крупные ярмарки стали **постепенно сокращаться. Все больше распространение получает постоянная торговля.** Скот и продукты животноводства по-прежнему пользовались большим спросом. Хлебный рынок стал прерогативой крестьян. Однако все же местные и российские купцы были заинтересованы в торговле скотом. Они закупали у казахов по низким ценам скот, выкармливали его и перепродавали его значительно дороже. Получали при этом значительную прибыль.

Таким образом, в начале XX века с одной стороны сохранялись старые формы и виды торговли, но в то же время появились новые. При наличии старых, традиционных районов ярмарочной торговли появились новые сезонные торги. Получили распространение различные коммерческие компании. Расширились торговые связи и ареол распространения и вывоза товаров из Акмолинского региона в другие. И как следствие, местное население все активнее втягивалось в торговлю и реализацию продуктов скотоводческого хозяйства.

Список использованной литературы:

1. *Обзор внешней торговли по Европейской и Азиатской границам за 1912 год.* – СПб: Изд. Департамента Таможенный сборов, 1914. – 941 с.
2. *Центральный Государственный архив Республики Казахстан (далее – ЦГА РК), ф. 362, оп.1, д.311.*
3. *Обзор Акмолинской области за 1902 г. Изд. Акмолинского обл. стат. комитета.* – Омск, тип. Акмолинского областного правления, 1903. – 74 с.
4. *ЦГА РК, ф.15, оп.1, д.1594.*
5. *Джумагалиева К.В. Развитие соляного промысла в Западном Казахстане в XIX веке.* – Астана: ТОО Мастер По, 2017. – 173 с.
6. *Государственный архив Оренбургской области, ф.6, оп.10, д.4953.*
7. *ГАОО, ф.6, оп.10, д.5181.*
8. *Обзор Акмолинской области за 1905 г. Изд. Акмолинского обл. стат. комитета.* – Омск, тип. Акмолинского областного правления, 1906. – 71 с.
9. *ЦГА РК, ф.369, оп.1, д.19.*
10. *Обзор Акмолинской области за 1907 г. Изд. Акмолинского обл. стат. комитета.* – Омск, тип. Акмолинского областного правления, 1908. – 100 с.
11. *Обзор Акмолинской области за 1910 г. Изд. Акмолинского обл. стат. комитета.* – Омск, тип. Акмолинского областного правления, 1911. – 116 с.
12. *Обзор Акмолинской области за 1912 г. Изд. Акмолинского обл. стат. комитета.* – Омск, тип. Акмолинского областного правления, 1913. – 128 с.
13. *Обзор Акмолинской области за 1913 г. Изд. Акмолинского обл. стат. комитета.* – Омск, тип. Акмолинского областного правления, 1914. – 140 с.
14. *Обзор Акмолинской области за 1915 г. Изд. Акмолинского обл. стат. комитета.* – Омск, тип. Акмолинского областного правления, 1917. – 142 с.

ӘӨЖ 387.342.11
ГРНТИ 03.01.09

Мырзатаева З.Б.¹

*Абай атындағы ҚазҰПУ Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, т.ғ.к., Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: zabyra73@mail.ru*

**ТЫЛ ДЕПОРТАЦИЯҒА ҰШЫРАҒАН ПОЛЯК АЗАМАТТАРЫНЫҢ ЕСТЕЛІКТЕРІНДЕ
(Түркістан, Созақ аудандары материалдарының негізімен)
1941 – 1945 жж**

Аңдатпа

Тыл жөніндегі советтік тарихнама басым жағдайда қоғамдық еңбектегі оптимизм мен энтузиазмды насихаттауға, КСРО-ның «ұлылығын» дәріптеуге арналды. Қазіргі ғылымның методологиялық жетістіктері өткенді жаңаша қорытуға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда ХХ ғасырдың жетістігі болып саналатын, Айтылған тарих әдісінің (халықтың жад мұрағаты) маңызы айрықша. Өйткені, оқиға куәгерлері бұрын-соңды ғылыми айналымға енген жаңа мәліметтер береді. Мақалада Ащысай және оның төңірегіндегі ауылдарға жер аударған поляк азаматтарының естеліктері талдауға алынды. Түркістан-Созақ аудандары соғыс жылдарында майданды азық-түлікпен, етпен, оқ дәрімен қамтамасыз етті. Өңірдің маңызды ерекшелігі, сол - майданға ең қажетті қорғасын шығару қызметін атқарды. Сонымен қатар мал, егін шаруашылығына, мақта өсіруде де бай өңір еді. Сондықтан тыл еңбеккерлерінің иығына түскен салмақ жеңіл болған жоқ. Совет билігі тылды жұмыс күшімен қамту жолын депортация арқылы шешті. Естеліктердің авторлары - поляк азаматтары сол уақытта 4-18 жас шамасындағы балалар. Олар тылдағы еңбек, аштық, ауру, қорқыныш пен үміт және белсенділердің шектен шыққан қаталдығы туралы баяндайды. Өңір тарихына қатысты поляк азаматтарының естелік материалдары ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп отыр. Автор сонымен қатар аталған мәселені «Ұлы Дала тарихы мен мәдениеті» атты мемлекеттік бағдарлама аясында жүргізілген елішілік экспедиция материалдары, Шымкент, Кентау қаласындағы архив құжаттары негізінде қарастырады.

Кілт сөздер: Ащысай, Созақ, Хантағы, депортация, естеліктер, архив, аштық, поляктар.

З. Мырзатаева¹

к.и.н., и.о. ассоциированного профессора кафедры истории Казахстана Казахского национального педагогического университета имени Абая, город Алматы, Казахстан.

**ТЫЛ В ВОСПОМИНАНИЯХ ДЕПОРТИРОВАННЫХ ПОЛЬСКИХ ГРАЖДАН
(на материалах туркестанского и сузакского районов)
1941 -1945 гг**

Аннотация

Советская историография по тылу в основном была посвящена в пропаганде оптимизма и энтузиазма в общественном труде. Методологические достижения современной науки позволяют обобщить прошлое по-новому. В этом плане особое значение имеет метод устной историй (память народа). В статье проанализированы воспоминания польских граждан, депортированных в Ащысай и ее окрестности. Авторы воспоминаний - польские граждане в то время дети в возрасте 4-18 лет. Они рассказывали о тяжелой работе в тылу, голодании, болезни, страхе, надежде и чрезмерной жесткости активистов. Воспоминания польских граждан региона, впервые вводятся в научный оборот.

Автор также рассматривает данный вопрос на основе материалов полевых экспедиций Туркестанского региона и архивных документов городов Шымкент, Кентау.

Ключевые слова: Ащысай, Созақ, Кантаги, депортация, воспоминания, архив, голод, поляки

Myrzatayeva Z.¹

Senior lecturer of Department of History, Institute of History and Law. Abay Kazakh National Pedagogical University. Republic of Kazakhstan, Almaty.

**SOCIAL WORK DURING THE WAR ON THE MEMORIES OF THE
DEPORTED POLISH CITIZENS
(on the materials of Turkestan and Suzak region)
1941 -1945 years**

Abstract

Soviet historiography on the social work during the War was mainly devoted to the promotion of optimism and enthusiasm in social work. Methodological achievements of modern science allow us to generalize the past in a new way. In this regard, particular importance has the method of oral history (memory of the people). The article analyzes the memories of Polish citizens deported to Ashchysai and its surroundings. The authors of the memories are Polish citizens, who were 4-18 aged children at that time. They talk about hard work in the War, hunger, illness, fear, hope, and excessive rigidity of activists. Memories of Polish citizens of the region first introduced into scientific circulation.

The author also considers this issue on the basis of materials from embassy expeditions of the Turkestan region and archival documents of the cities of Shymkent, Kentau.

Keywords: Ashchysai, Sozak, Kantagi, deportation, memories, archive, hunger, Polish citizens

Ресейлік тарихшы В.Ф. Зима соғыс мәселесі жөнінде: «ел соғыс жылдарының басынан-ақ қайыршылық күйге душар болды. Ірі өнеркәсіп шоғырланған орындардың өзінде нан, азық-түлік тапшылыққа айналды. Өйткені барлығы майданға жөнелтілді. Қалада карточкалық жүйенің енгізілуі, ауыл тұрғындарын мемлекеттік қамтамасыздандырудан айырды. Әсіресе эвакуацияланғандар, майдангерлердің отбасы, республиканың ауыл тұрғындары, спецпереселендердің жағдайы тым ауыр болды.

Өмір үшін стратегиялық күрес басталды. Жеке бақшасы жоқ, мемлекеттен көмек (паек) алмайтын қарапайым адамдар не істерін білмей қатты састы. Қанша құлшыныс танытса да, халықтың майданға берер түгі қалмады. Өйткені колхоздар мен совхоздар еңбеккерлерге күндік ақысын дұрыс төлеген жоқ» [1], - дейді. Ресей кеңістігіндегі бұл жағдай, қазақ жерінде де орын алды, тіпті одан да ауыр десе болады. Өйткені күні кеше 30-жылдың зобалаңынан шыққан қазақтардың тұрмысы әлі оңала қойған жоқ-тын. Мысалы Түркістан ауданына қарасты Ораңғай ауылының 1941 жылғы бейнесі эвакуацияланған Зыбина есімді қыздың жазған хатында былайша суреттеледі: «О Василий Тихонович! Заберите меня отсюда. Заберите, жить мне дальше здесь нельзя. Я плачу... я несколько раз говорила райздраву, что жить очень трудно в Урангае. Готовить пищу не с чего и нечем, нет топлива, нет хлеба, нет продуктов купить, у кого можно, настойчиво требует справки. Как трудно здесь жить. Нету света. (сичу как в темнице - вечером). Василий Тихонович переведите меня если в город нельзя, в аул переведите только не в такой. 12.VII. - 41. Зыбина» [2]. Зыбинаның қазақтың тұрмысынан әлдеқайда тәуір жерден келгенін бірден байқауға болады. Қазақ ауылының жағдайы көріп отырғанымыздай оны қатты шошытты. Әрине, бұл шынында солай болатын. Ораңғай, Байылдыр, Мырғалымсай, Хантағы, Ащысай ж.б. ауылдардың барлығы да осындай күй кешіп жатты. Деректерге сүйенсек 1941-1945 жж КСРО-дағы 1,5 млн адам ашаршылықтан көз жұмған екен. Алайда бұл сандық көрсеткішті дәл деп айтуға болмайды. Өйткені шалғайдағы ауылдарда опат болғандардың есепке алынбауы әбден мүмкін. Ресей Федерациясының Мемлекеттік архивіндегі Сталиннің ерекше папкасында Қазақстандағы соғыс жылдарындағы аштық туралы фактілер шаш етекпен. Онда Қазақ ССР халкомы Ішкі Істер Халық Комиссариаты Н.К. Богданов халықтың мүшкіл халі жөнінде Москваға бірнеше рет хат жазғаны көрсетілген. Бұл мәліметті Л.П. Берия 1944 жылы 12 маусымда И.В. Сталинге, В.М. Молотовқа және Г.М. Маленьковқа да жеткізген. Ақпарат олар үшін жаңалық емес, өйткені бұл 31-33 жылдардағы қолдан ашаршылық жасаған басшылардың тәжірибесінде бар дүние болатын. Сондықтан олардың селт етпеуі таң қалдырмайды.

Богданов жазған баяндамада республиканың 50-ге жуық аудан тұрғындарының мүшкіл халі көрсетілген: Алматы облысында аштықтан 40 адам опат болған және 44 оқушы мен 60 адам аштық диагнозымен ауруханаға түскен, Семей облысында 47 адам аштықтан көз жұмған, Ақмола облысында аштықтан 21 адам қаза болған, Солтүстік Қазақстан облысында 10 адам аштықтан қаза тапқан. Опат болғандардың ішінде жергілікті адамдармен қатар сырттан көшіп келгендер де бар. Халық көшедегі ит-

мысықтың, тіпті өліп қалған жануарлардың етін тамаққа пайдаланған. Сондай мысалдардың бірінде «Алматы облысының Іле ауданында майдангер Уткинаның отбасында тамақ даярлап жүрген жерінен иттің басы табылған, Павлодар облысының Чкалов совхозында Омарбековтың отбасындағы балалардың барлығы ісініп кеткен» [1] ж.б.

Бұл көрсетілген фактілер архивтегі құпия құжаттардан алынса, тарихи оқиғалардың куәгерлері поляктар соғыс жылдарындағы өз бастарынан өткерген өмірін айтады. Естелік жазушылар Айтылған тарих ғылыми-зерттеу әдісінің талабына сәйкес мәтіннің авторлығын, ондағы фактілерді растайтын паспорттық құжаттарымен бірге жолдады. Сондықтан естелік материалдарындағы фактілердің шынайылығы күмән тудырмайды. Поляк азаматтарымен мақала авторы 2015 жылдан бастап байланыс жүргізуде. Бүгінде 20-ға жуық Түркістан ауданы төңірегінде өмір сүрген азаматтардың естелік материалдары жинақталды. Сонымен, аталған фактілерге назар аударсақ.

Сары мысық. Польша Республикасының азаматы **Стэфан Крупиньский** Оңтүстік Қазақстандағы Құрсай колхозындағы өмірінен естелік жазады: «...1942-1943 жж. Білмеймін қайдан келгенін, әйтеуір үйдің жанына бір үлкен сары мысық келді. Бұл біздің ас ауқатымыз таусылған мезгіл болатын. Біз бір күннен екінші күнге әуірімдеп жүрек жалған келген болатынбыз. Есіктің алдына дір дәу мысық келді. Біз бұл мысықты үйге шақырып, кіргіздік. Әкем оны ұстап алған соң өлтіре бастады. Қолына балға мен өткір пышақты алды. Ол балғамен ұрғанда мысық өлмек тұрмақ, одан сайын ыршып кетті. Тіпті жантүршігерлік дауыспен әкемнің тамағына жабысып қалды. Мен қатты қорыққаннан құлағымды жсауып, көзімді тас жұмып бұрышқа тығыла түстім. Әкем сасқаннан мысықтың жарылған басынан бірнеше рет ұрды. Бұл картина тым қорқынышты еді. Ал еттің дәмі қазір менің есімде жоқ» [3].

Стэфанның ағасы Казимеж Крупинский (1937 ж.т.) естеліктерінен:

Бір түйір бидай. 6 жастағы Казимеж: «1943 жыл соғыстың қызған мезгілі еді. Бүкіл совет одағының халқы қиналды. Елді ашаршылық жайлады. Ал бірақ та жер аударылғандардың жағдайы бәрінен де ауыр болды, біз қатты ашықтық. Бидай сақтайтын қоймада істеушілер сол жерде жүріп, шикі бидайды тығып жеп жүрді. Бірақ та қалтасына бір түйір бидайды салып үйге әкете алмаушы еді. Тексеру қатты болатын. Ағам Марцели сонда істейтін. Өзі әлсіз, шикі бидайды көп жеп қойған болу керек, содан қайтыс болды. Сосын әкем қалғанымызды аман сақтап қалу үшін Шу станциясына көшіріп әкетті».

Соғыстағы ашаршылықтың тағы бір көрінісін Казимеж: «..алаудың жанында ашыққан адамдар жиналып отырды. Жылқының, түйенің тұяқтарын отқа қақтап жеп жатты. Ішінде кейбіреулері қарындары қамшып, көздері ісіп кеткен. Көргенде жаның ашиды» [4], - деп жазады.

Ашыққан адамдарға ит, мысық, құрбақа, тышқан, тасбақа ж.б түрлі жәндіктер мен жануарлар қорек болды, соңында тіпті олардың өзі тапшылыққа айналған. Оларды қалай аулап, күнкөргені туралы тарихи кезеңнің куәгері - **Ванда Исанская** (1926 ж.т.) әңгімелейді [5]. Ванда Исанская тарихта белгілі Вольный облысындағы Хорохув ауданы, Скобэлка болысы, Божув дейтін жерде туып өскен. Оның отбасы - әкесі Ян Глуховский, анасы Розалья Глуховская, әжесі Фрацишка Потацкая, әпкесі Эугена, сіндісі Дануся депортацияға 1940 жылдың 10 ақпанында ұшырайды. Өмір есігін жаңа ашқан Халинка есімді сәби-сіндісі 1943 жылдың 12 қыркүйегінде опат болады. 1940-1946 жылдардағы екі жақты бірдей қысымда өткен - бірі соғыстың ауыртпалығы, екіншісі саяси қуғындағы өмір төрт бірдей жақындарынан айырады. Соғыстың алғашқы жылдарынан-ақ кедейшіліктің зардабын тартқан жасөспірім Ванда Түркістандағы өткен өмірінен мынадай естеліктер жазады:

«Ит және поляк балалары: сүйекке талас. Менің досым Стасё Райковски өзімен жасты балалармен иттің аузындағы сүйекті тартып алды. Олар итті алдымен қоршап алды, ал ит болса оларға қарсылық көрсетуден түк шықпайтынын түсінгендей аузындағы сүйегін оларға тастады да, кетіп қалды. Ал итпен жекпе-жекте жеңіске жеткен балалар, әлгі сүйекті отқа қақтады. Күйген сүйек қоланың түсіне айналады екен, соны ақ түске айналғанша мүжгіледі. Сосын қайтадан отқа қақтайды. Осылайша сүйек таусылғанша кезек-кезек жеп тауысты». Сонымен қатар аштықтан өздерін аман алып қалған тасбақа, тышқан, құрбақа, кекілік, иттерді аулап, өлтіріп жегендері жөнінде былай дейді: «Бірде біз тасбақа ұстадық. Оны Тадзё Банах өлтірді. Тасбақаны өлтіру өте қиын. Бұл аналығы екен. Ішінен тауықтықын де дәу жұмыртқа шықты», «тышқан ауладық. Алдымен оның інін тауып аламыз. Ішіне су құйғанда ол жүгіріп шығады. Егер өлтіріп үлгермесең онда аш қаласың. Сондықтан біреуі су құйғанда, екінші адам оны өлтіріп үлгеруі қажет», «Шолаққорғанда бұлақтар көп еді. Сол жерлерден құрбақа аулауға болатын. Алайда кейін оларды да табу қиындап кетті», «Қазақ даласынан кекіліктерді (прыгун) де кездестіруге болатын. Оның түсі қара, құйрығы ақ болатын», - дейді. Тасбақа демекші, Айтылған тарих орталығының «Халық тарих толқынында» атты мемлекеттік бағдарлама аясында

орындаған «Менің ғылымдағы өмірім» жобасы бойынша академик Шора Сарыбаев атамызбен тарихи сұхбат жүргізудің сәті түскен еді. Аяулы ғалым өзінің өмірі жөнінде, әкесі алаш қайраткері Шамғали Сарыбаев, анасы, ағасы жөнінде тамаша естеліктерімен бөліскен-тін. Ол: *«Әкем Ташкентте қызмет етті. Анам екі жерде еден тазалаушы болып істеді. Біз аштыз. Тасбақа ұстап, ас даярлаймыз. Содан үй сыртында бір қапқа салып жия бердім тасбақаның тасын, ол тым көбейіп кетті. Одан мен итіме үйшік жасап бердім. Әдемі болып шықты»* [6], - делінген жоғарыдағы өмірге ұқсас әңгімелерден сыр шертен-тін. Сондықтан соғыс жылдарында тіпті, ірі өнеркәсіп орындары шоғырланған астана мәртебесіндегі - Алматы тұрғындарының да жағдайы мез болған жоқ.

Сонымен, Ванда Исанская кішкентай балалардың ересектерше өмір сүруге бейімделгенін айтады: *«Опат болған анасының жанындағы кішкентайлар. Аштықтан көз жұмған анасының жанында жүрген кішкентай Каспровичуштар есімде қалыпты. Мен оларды Шолаққорғаннан кездестірдім. Аналары балалардың көз алдында жан тапсырды. Олар кішкентай қолдарымен аналарын көмбек болып жатыр екен. Ал бұл мүмкін емес жағдай ғой. Өзімнің ең соңғы күшімді жинап балалар үйіне жеткізіп салдым»*, - дейді.

Ел ішіндегі бұл қасіретпен таныс Польша елшілігінің жергілікті өкілі Ленгер ауданына хат жолдайды, совет үкіметінен көмек сұрайды. Тарихи хатта: *«Науқас Ванцек Станислав «Қазақстан» колхозындағы ауруханаға қанша жалынғанымызбен қабылданбады. Қазір оның жағдайы ауыр, өлім аузында жатыр. «Интернационал» кохозында адамдар санитарлық жағдайы жоқ үйлерде тұрады, аштықтан азып-тозған, аурудан әбден қалжыраған. Осыған ұқсас жағдайлар «Куйбышев», «Трактор», «Каганович», «Ленин», «Молотов», «Александровка», «Карл Маркс» колхоздарында да орын алған. Барлық колхоздарда поляктарға азық-түлік алуға тиым салынған. Көмек берулеріңізді өтінеміз»* [7], - делінеді. Алайда жер аударғандарға Польшадан арнайы жіберілген көмек көп жағдайда орта жолдан қолды болып кететіні естеліктерде көрсетіледі. Сондықтан советтердің оларға қол ұшын беріп көмектесуі жиі кездеспейтін жағдай еді.

Дәл осы сияқты ауыр өмір Хантағы руднигі (поселок сол уақытта осылай аталған) тұрғындарының да басынан өтіп жатты.

Түркістан ауданы НКГБ материалдары тылдағы ашаршылық жөнінде. Орыс тілінде сөйлей білетін эвакуацияланған, арнайы жер аударған азаматтарының хаттары Түркістан ауданы НКГБ материалдарында тіркеуге алынып жатты. Бұл тарихи деректер Шымкент мемлекеттік өңірлік архивінен кездесті. Бәрінен сұмдығы соғысты қамтама етіп отырған кеншілердің, майдангерлердің отбасыларына мемлекет қамқорлық жасаған жоқ. Егер құжатқа жүгінсек:

«Оңтүстік Қазақстан облысы, Түркістан аудандық НКГБ (Национальный народный комитет государственной безопасности) бөлімшесінің бастығы аға лейтенант Полетаевтан Түркістан РК КП (б) хатшысы Виноходов жолдасқа 1944 ж. 3 январь жолдаған баяндамасынан [8, 38-39]:

Хантағы руднигінің инженері жолдас **П.П. Ефимовтен** - *бұл жерде өмір сүру өте қиын. Колхоздар тым алыста орналасқан, тұрғындардың ас ауқаты жоқтың қасы... Азаматша Рогожникова М.А.* осы ойға сәйкес, ас ауқатының таусылған сайын бойын қорқыныш, үрей билейтіні, Кукушкинаның әкесіне шағым айтып, геолог инженерлердің дүкеннен азық түлік алып жатқанын, ал өзі болса оны көріп үйіне мұңлы күйде оралғанын жазады. Сондай-ақ шағым хаттар майзаводы жұмысшыларынан да түскен. Соның ішінде әсіресе, **Федорова Вера Осиповнаның** ерекше сай-сүйегінді сырқырататындай жазбаларын оқуға болады. Ол анам, әпкем бәрі де ауруханада, бірақ олар тірі қалмайтыны білемін, олар кетсе мен де пойыздың астына түсіп опат боламын деген ойларын білдірген. Тағы басқа көптеген кісілердің осы мазмұндағы хаттары келтірілген.

Міне көріп отырғанымыздай тылды ұйымдастыруға белсенділік танытқан партия мен комсомол ұйымдарының мейірімге толы қатынасы байқалмайды. Әсіресе, өнеркәсіп және ауыл шаруашылығында адамдардың еңбектерін қанау мен зорлыққа бағытталған жүйе 30-жылдардағы өктемшілдікті еске салатын еді. Бұл ойымызға төмендегі айтылған тарих мәліметтері факті бола алады.

«Айтылған тарих» ҒЗО-ның 2015 жылы «Жамбыл облысы әкімдігінің Ішкі саясат басқармасының» арнайы тапсырысымен «Жамбыл облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында» атты ғылыми-зерттеу Жобасы орындалды. Жоба аясында ел ішіндегі жүз жасаған аналарымыз тылдағы өмірдің ақиқатын әңгімелеген еді. Соған сәйкес Мәрзия Ибрагимова (1918 ж.т.) өкіметтің қаталдығы туралы: *«колхоз мүшелері біреуі қалмай жұмыс істеуі тиіс болды. Ойбой ол кездегі өкімет тым қатал еді. Соғыс жылдарында ашаршылыққа ұрынған адамдар есепсіз өліп жатты. Құмшекерден шыққан пәтке деген қап-қара зат болатын, біз соны қызылшаны көбелектен қорғау үшін қоспалармен араластырып, пайдаланатынбыз. Сонда түнде ашыққан сормаңдайлар келіп, оның улы екенін түсінбей тілімен жалап қоятын. Содан*

олардың көбісі өліп қалды ғой» [9], - десе, **Садиева Мушарапхан Сайткаримовна (1930 ж.т.)** соғыс жылдарында Жамбыл қаласының Фурманов көшесі бойында аштықтан әлсіреп, ісініп жатқан адамдарды талай көргенін, сонымен қатар көше бойынан опат болған жандарды арбаға ағаш сияқты салып жинап жүрген адамдар туралы баяндады. Көп балалы отбасының мүшесі – Мушарапхан апай азық-түліктің тапшылығынан біреулердің тастаған картошка қабығын тауып, үйге әкеліп соны кәдімгідей жүрек жалғайтынын айтты [10]. Ал, Жамбыл облысының Меркі қаласының тұрғыны **Арықбаева Уәзика (1912ж.т.)** соғыс жылдарындағы өмірі туралы былай дейді: «...не аштан өлуің керек, не ұрлық жасап жан сақтауың керек. Екі кило бидай ұрлағанды он жылдан соттап жіберген кездер болған. Соғыс жүріп жатыр, сол жаққа жібереміз дейді. Егістік басында жүргенімде аш балаларыма терген масағымнан аздап, тығып қоятынмын. Бірақ соны бригадир көріп қойса тартып алатын, көрмесе аман-есен үйге алып келеміз. Сөйтіп, алаша төсеп қойып қаптың түбін қағып-қағып түсіріп аламыз да, келіге түйеміз. Оның қалдықтарын, сабан-шөптерін бірден өртеп жібереміз, әйтпесе сендер ылғи тығып жеп жүр екенсіңдер дейді де, екінші рет алуыңа мүмкіндік бермей қояды. Сосын аштан өлесің. Бригадирлер ұрлық жасағандарды ұратын, қамшыменен тартып-тартып жіберетін [11]. Ұрлық жөнінде поляк аналарымыздың бірі Ванда Исанская мынадай естелік жазады: «Отбасымызда тек мен ұрлық жасадым. Поляктар неге ұрлық жасауға дейін барды? Әрине аштықтан. Олар қатты ашықты ғой. Бір күні Шолаққорғанға шіркеуші келді. Өзімнің ішкі күнәналарымнан арылғым келді де, оған ұрлық жасағанымды айттым. Шіркеуші өміріңе қауіп төнгенде жасаған ұрлығың күнә емес деді. Бірақ та мұны енді ешкімге айтпа деп ескертті». Ананың бәрі бірдей. Ұлтқа қарамайды. Тағдырлары сергелдеңге түссе де имандылықты жанына серік етті. Ал ұрлыққа итермелеп отырған (өзіне тиесіліні ұрлап күн көруге итермелеген) билік саясаты күнә туралы ойлап бас қатырған жоқ.

Сонымен, аштықтан амалын тауып әркім өз тіршілігін жасады. Кейде шарасы қалмаған жандар өз-өзіне қол жұмсауға дейін барды. Майдангердің әйелі Утегенова Солтүстік Қазақстан облысының Пришимск ауданындағы «Октябрь» колхоз басшыларының алдында тұрып: «балаларымды қамқорлықтарыңа алыңдар, аштықтан оларды құтқарыңдар, әйтпесе осы жерде өзіме қол жұмсаймын» - деген болса, ауыр жағдайда жатқан Урицкий өз-өзіне қол жұмсағысы келетінін, бірақ та балаларын аяйтынын айтқан. Ал майдангердің әйелі Кошелева (Батыс Қазақстан, Приуральский ауданы) «егер көмек беруден бас тартатын болсаңыздар сельсоветтің алдына барлық балаларымды әкелемін де, дәл сол жерде өз-өзіме қол жұмсаймын», – деген еді. Расында осындай тығырықтан жол таппай, ақыры өзіне қол жұмсағандар да көп болыпты. Соның бірі - Батыс Қазақстанның Зыряновский ауданындағы «РККА 15 жыл» колхозының тұрғыны Гастель «өзіме қол жұмсадым, қайдан көмек аларымды білмедім, ешкім қол ұшын бермеді» - деп, қағазға жазып қалдырыпты. Ал, Филимонова күйеуіне жазған хатында «бұлай өмір сүргеніңе өлгенім артық, адамдар аш жатып, аш тұрады. Колхозда нан жоқ, көмек бермейді. Бізге осы жерде өлуге тура келіп тұр» [1] - деген екен.

Куәгерлер көрсеткен бұл фактілер әрине, большевиктер үкіметінің қолдан жасап отырған қатыгездігі. Мемлекет бұл қылмыстарын «соғысқа» аударып салғанды ылғи да жөн санады. Алайда тарихшы В.Ф. Зима: «Кеңестік тылдан жөнелтілген азық-түлік және жылы киім-кешектердің шығындары өз орнын ақтай алған жоқ. Себебі, 1944 жылдың 1 қаңтарына қарай наркомат заготовкасында адам қолы тимеген 4 миллион мемлекеттік қор бар болатын. Сауда ісін басқаратын Анастас Микоян КСРО СНК төрағасының орынбасарына «соғыс соңында еліміз шамамен сол соғыстың басында жиналған қорды ұстап отырды» [1], - деп жазды.

Ал енді майдан даласындағы сұмдықтардан бір-ақ мысал келтірсек, солдат - Ресейдің өнертанушы академигі Николай Никулиннің «Соғыс туралы естелік» [12] атты кітабында айқын көрсетіледі. Ол 30 жыл бойы жасырын сақтаған естелігін жарық көргенін қаламағанын айтады. Ол онда: «Соғыста большевиктік құрылыстың опасыздығы айқын көрініс тапты. Бейбіт өмірдегідей майданда да ең адал, кіршіксіз жандар, саналы адамдар, интеллигенттер, еңбекқор адамдар тұтқындалып, ауыр жазаға кесіліп жатты. Бұл майдан даласында жиіркенішті формада іске асты. Мысал келтірейін: «жоғары орындардан биіктіктен фашистердің атқылаған дзотын алуға бұйрық түседі. Полк апталар бойы қарсыластық көрсетеді, адам шығыны шаш етекпен болады. Алайда полкты толтыруда адам саны жеткілікті. Полкқа келіп түсушілер Ленинградтық аштық диагнозымен ауырған дистрофиктер, қарындары іскен аурулар. Дәрігерлер оларға үш апта төсек режимінде емделу, күшті тамақтар жеу қажеттілігін тағайындаған. Олардың ішінде 14 жастағы балалар да жүр! ... «Алғаааа!!!», дейді, бітті. Олар қырылып қалады. Олар өздерінің өлімге кетіп бара жатқанын біледі. Ақыр соңында осының бәрін біліп жүрген бір солдат немесе лейтенант, взвод командирі, немесе капитан, рота командирі (бұлар сирек) жанұшыра: «Қашанғы адамдарды қырмақсындар! Ол биікте, бетонды дот! Ал бізде небәрі 76-миллиметрлік пушчонка! Ол оны

ала алмайды!» дейді, сосын бітті политрук, СМЕРШ сосын трибунал. Бір тоқылдақ куә болады, сосын «Атылсын!» делінген бұйрық жетід, ол орындалады» [12]. «Шло глупое, бессмысленное убийство наших солдат» деп ашына жазады...

Сонымен, тылдағы қырғын туралы **С.Стыковский** Ванданың әкесі туралы жазған естелігінде баяндайды. «1943-1944 – ең ауыр кезең болды. Ол сүзектің, аштықтың, жалаңаштықтың шырқау шыңына жеткен мезгілі болатын. Балалар арасында өлім саны жиілеп кеткен. Мен 1944 жылы ақпанда, сосын анам, әпкем Юзя ауырды. Мен ауруханада жатқанда менің креуетімнің жанында жатқан *Ванданың әкесі Глуховский мырза қаза болды. Бір олардың отбасымен бір қоржынтамда тұрған едік. Таңертеңмен анам мен марқұмның қызы келіп оны қазақ мазаратына жерледі. Осы індеттен поляктар қытты қырылып қалды*» [13]. Глуховский мырзаның бүгінде немересі Тадеуш Исанский атасы мен жиені Халинканың қазақ жерінде қалған зиратын іздеп, жатқан орнының суретін, видеобейнесін жіберуімізді өтінді. Өзі схематикалық картасын сызып, суреттеуі бойынша қазақ зиратының жанында, еш өзгеріссіз сақталғанына және табылғанына қуанышын білдірді. Бұл әрине, расында қуанышты хабар еді. Өйткені совет билігі жер аударғандардың, әскери тұтқындардың зираттарымен де күрес жүргізген-тін. Зираттар КСРО жасаған қылмыстардың нақты көрінісі болатындықтан, билікке оның қажеті жоқ еді. Сол себепті зираттардың орындары тегістеліп, жойылды. Сондай фактілердің бірі Түркістан өңіріндегі жапон әскерілерінің зиратына қатысты еді. «Аса құпия» грифі көрсетілген құжат 1960 жылдың 21 қаңтарында Оңтүстік Қазақстан облысы Ішкі істер басқармасы Кентау қалалық милиция бөлімшесіне, милиция майоры Чергейкоға жолданады.

«1/ «Мырғалымсай руднигінде - 9 зираттан қалған бір зират орны,

2/ Қантағы поселогындағы – 8 зираттан қалған бір зират орны,

3/ МВД Каз.ССР № 14,5 – 2150с ст 16.VII 950 г. бұйрығына сәйкес (от 6. VII-1960ж.) Ащысай поселогындағы 21 зираттан қалған бір зират орны жойылсын», - әрі қарай онда – аталған өңірлердегі үш зираттың төбешік қалпын жермен бірдей етіп тегістеп, зират нұсқасындағы барлық белгілері жойылсын. Содан соң, оның жойылу себептері көрсетілсін, сөйтіп 3-данадан акт даярлансын, ол құжаттар бізге жіберілсін. Зираттар қызметкерлерден құралған комиссияның қатынасуымен жойылып, осы құрамдағы адамдардың растауымен акт даярлансын. Ал зираттардың орнындағы жер телімі жергілікті органдарға акт бойынша өткізілсін. Бұл 1960 жылдың 1 наурызына дейін іске асырылсын», - деп жазылады. Құжаттың соңында Ішкі істер басқармасының бастығы полковник Утегенов, 1 арнайы бөлімшесінің бастығы, милицияның аға лейтенанты Казанцева есімдері көрсетіледі. Бұл құпия папкада жоғарыда көрсетілген әрбір өңір бойынша зираттардың орны, оның қиратылғаны және зират орнына ғимараттардың тұрғызылғаны айтылады. Бұл советтік мемлекеттің ендігі кезекте өлілерге бағытталған шабуылы, моральдік шектен шыққан қатыгездігі болатын. Адам шығынын қанша жасырғысы келсе де, имандылық қасиеті мол өңір қазақтары зираттардың бәрін бірдей жоюға жол бермеген көрінеді. Биліктен көрсетпей жасырған да болар. Бүгінде жапондық азаматтардың сақталған аздаған зират орындары кездеседі.

Шолақорғанда аштықтан қаза тауып, жерленген поляк азаматы Глуховский және оның кішкентай 2 жастағы Халинка есімді қызы сол қазақтар зиратының екінші бір жартысынан орын алған екен. Зиратқа қойылған крест белгілерінің бірі үлкен адамға арналып биік орнатылса, екіншісі кішкентай биіктікте жасалыныпты...

Қорыту. Сонымен поляк, қазақ куәгерлерінің сол жүйеге қатысты бүгінде беретін пікірлері қандай? Соған тоқталсақ, Юзефа Дзыра: «менінше бұл жерде бізді қайыршылық күйге түсірген неміс басқыншылығы емес, басқа нәрсе сияқты» [14], - дейтін болса, Ванда Исанская «мучителями называли только германцев а Советский Союз представляла будто-бы нашим испытанным, надёжным другом и союзником. Именно эти испытанные, надёжные союзники и друзья довели до смерти моего отца Яна, маму Розалью, бабушку Францишку, сестру Халинку, которая родилась в Советской стране» [5], - дейді, сөйтіп: «нельзя называть другом врага, потому что, черное никогда не будет белым» деген тұжырымға келетінін жазады [5]. Соғыс жылдарындағы биліктің әділетсіздігі әр совет адамының жанына жара салды. Поляк халқы жазаланып жер аударылып келсе, жергілікті қазақ елі өз мекенінде отырып отарлық кіріптарлыққа түсті. Ол жөнінде бір-ақ мысал келтірсек жеткілікті. Витольд Стемпень Польшаға оралу сапарында Қызылорда станциясынан көргенін жазады. Онда ол: «...темір жол бойынан таңертең Ташкентке жасау сауғалап, қашып бара жатқан қазақтың төрт жасөспірім балаларын көрдік. Олар балалар үйінен қашып барады екен, ата-анасынан жетім қалғандар. Жастары сол 8-15 шамалас болып қалады. Оларға қарағанда жүрегің ауырады. Үстерінде киім дейтін киімдері де жоқ. Тым жұпыны. Оларға қолымыздағы кішкене көгерген қара нанымыздан қалдырдық. Олар қатты қуанып кетті. Сол

сәтте-ақ жеп алды. Совет елінің әбден ашыққан балалары! Біз өз елімізге қашып барамыз, ал бұлар ше, өз елінен қашып барады. Қандай қайғылы көрініс!» [15], - деген мазмұнды және тура ойды жазады. Міне өз халқына осынша қатыгездікпен қараған совет мемлекетінің тағы бір қыры ашылғандай.

Қазақ аналарымыз да сол жүйеге қатысты пікірлерін ашық білдіреді: бес уақыт намазын оқи алмай қынжылған 100 жасаған қазақ аналарымыз, У.Арықбаева: «Құдай Сталинді дінмен өштестіріп қойды ғой! Несіне жасырайын, соғыстың уақытында оқымай кеттім. Кейде тығылып, есіктен біреуге қарап тұр деп, оқып алушы едім» десе, кенші аталарымыз И. Байбеков атамыз «О-о-о-й дүние-ай! О заман аса ауыр заман болды. Армияға кетіп жатыр, кетіп жатыр. Адамымыздың бәрін әкетіп қалды ғой! Қызыл Қорған колхозымыз иесіз қалды. Онда жұмыс істейтін адам қалмады. Кемпір мен шал қалды жарамайтын. Колхоз таратылып, күніңді көретін ештеңе қалмады» [16], - деп ішкі мұңын шағады.

Сонымен қорыта келе, соғысты қамтама еткен тыл өмірі әлі де терең зерттеуді қажет етеді. Жеңіс тылдағы балалар, әйел-аналар мен қарттар еңбегінің нәтижесі екені даусыз. Алайда биліктің шектен шыққан қаталдығы халықты аштықта, түрлі ауруларға душар етті, тылда да, майдан даласында да халықты аяған жоқ. Тіпті кейбірі сол ауыртпалықтардан өзіне-өзі қол жұмсауға дейін барды. Тылда кісі өлімі жиі болды. Сонымен қатар, саяси қуғындалған спецпереселендер, эвакуацияланғандар өмірі ерекше ауыр болды. Халық екіжақты қысымға: бірі фашизм әкелген қасірет, екіншісі советтік билік жүйесіндегі зорлық-зомбылықтарға ұшырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Зима В.Ф. «О смертности сельского населения в советском тылу (по архивным сводкам 1941-1945 гг.) // Людские потери СССР в Великой Отечественной войне» СПб., 1995. С. 160,162
2. КГРГА ф.356 оп. 1, св.2, д.19.
3. Стэфан Крупиньски Қазақстанға отбасымен 1941 жылы күзде жеткен. Оңтүстік Қазақстанда «Құрсай» колхозында тұрған. // «Айтылған тарих» ҒЗО. М.Қойгелдиев, Мырзатаева З.Б.
4. Казимежс Крупиньски (1937 г.р. Марянувка, район Луцк) Қазақстанға отбасымен 1941 жылы күзде жеткен. Оңтүстік Қазақстанда «Құрсай» колхозында тұрған. Сұхбат паспорты: 07.07.2016 ж. // «Айтылған тарих» ҒЗО ғылыми қызметкері Мырзатаева З.Б.
5. Ванда Исанская (1926 ж.т.) Вольнь облысындағы Хорохув ауданы, Скобэлка болысы, Божув дейтін жерде туып өскен. 1946 жылға дейін Шолаққорған, Ащысайда тұрған. (Естелік материалдарын ұлы Тадеуш Исанский жолдады). // «Айтылған тарих» ҒЗО. М.Қойгелдиев, Мырзатаева З.Б.
6. Менің ғылымдағы өмірім. Ғалымдармен 21 сұхбат. Ғылыми басылым/ Под.ред. М.К. Койгелдиева. – Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2014.- 472 б.
7. ШРГА Ф.46 оп.1, Д.246, 5-9 об.
8. ШРГА Ф.8, оп.1, Д.646. С.38-39.
9. Ибрагимова Мәрзия Рысбайқызымен сұхбат (1918 ж.т.) 15.12.2014ж. 180 минут. // «Айтылған тарих» ҒЗО ғылыми қызметкері Мырзатаева З.Б.
10. Садиева Мушар Сайткаримовнамен сұхбат (1930 ж.т.) 28.11.2014ж. 65 мин. // интервью авторы Мырзатаева З.Б.
11. Уэзиқа Нысанбайқызымен сұхбат (1912 ж.т.) 16.12.2014ж. 120 мин. // Интервью авторы Мырзатаева З.Б.
12. Никулин Н.Н. Воспоминание о войне. СПб, 2007.
13. Стыковски Станислав – ұлы, 1934 ж.т. Польшаға оралды. Стыковский отбасы 10. 02. 1940 жылы Вольнское воеводасындағы Ковель ауданы, Острув поселогында тұрған. Оның отбасы құрамында: Стыковски Ян - әкесі 1898 ж.т., Владыслав Андерс әскерінің құрамында болған, 1942 жылы Иракта қайтыс болды, Стыковска Людвика - анасы, 1894 ж.т.н, Стыковска Юзэфа – қызы 1929 ж.т. Польшаға оралды, Стыковска Янина - қызы 1932 ж.т. Польшаға оралды, Подгородэцки Пётр – бауырының баласы 1924 ж.т., Владыслав Андерс әскерінің құрамында болған, Польшаға оралды. // «Айтылған тарих» ҒЗО. М.Қойгелдиев, З.Мырзатаева.
14. Польша республикасының Стары-Гералдув 13 (Староград-Гданский) тұрғыны Дзыра Юзэфамен (1929 ж.т.) электронды почтамен хат алысып сұхбатты жүргізген Қойгелдиев М.Қ., Мырзатаева З.Б. 07.10.2015 ж // P.S. хат алысуға Польша азаматы Тадеуш Исанский көмектесті.
15. Witold Stepień. Польша республикасының азаматы. Ащысай Руднигінің кенішісі.Естеліктер. Орыс тіліне аударған Януш Кобрыйнь. 25.04.2017 ж. // Мырзатаева З.Б.

16. Байбеков Ибадулламен (1930 ж.т.) сұхбат. Қарасай, Мырзалымсай кеніші, бұрғышы 1948-1980 жж. Сұхбатты жүргізген Мырзатаева З.Б. 24.08. 2018 ж. 1 сағ. 30 мин. Кентау қаласы, Хантағы ауылы.

УДК 930(470+574)

ГРНТИ 03.01.11

Ж.С. Мажитова¹, Б.К. Омарова², Қ.М. Атанакова³

¹ доктор истор. наук, профессор кафедры истории Казахстана и философии

НАО «Медицинский университет Астана»,

г. Астана, Казахстан; e-mail: mazhitova_69@mail.ru

² заведующая кафедрой истории Казахстана и философии

АО «Медицинский университет Астана», канд. истор. наук, доцент г. Астана, Казахстан

³ старший преподаватель кафедры истории Казахстана и гуманитарных дисциплин Казахского национального университета искусств г. Астана, Казахстан

КАЗАХСКИЕ БИИ НА СЛУЖБЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация

Современные исследователи социально-политической истории Казахской степи, останавливаясь на раскрытии вопросов продвижения России в центрально-азиатском направлении в XIX в., незаслуженно игнорируют проблемы взаимоотношений имперских властей с местной элитой, когда последняя оказывала содействие в решении важных геостратегических вопросов империи. Данные архивных материалов позволяют исследовать поле деятельности казахских биев, особенно в XIX в., когда значительная часть Степи оказалась инкорпорированной в российское имперское соционормативное поле. В статье авторы обращают внимание на малоизученный аспект службы биев – их участие в разведывательных экспедициях в составе российских торговых караванов в Центральную Азию для сбора информации о ситуации в этом регионе.

Ключевые слова: история Центральной Азии, история Казахстана, историография, институт биев.

Ж.С. Мажитова¹, Б.К. Омарова², Қ.М. Атанакова³

¹ тарих ғылым. докторы, НАҚ «Астана медицина университеті» Қазақстан тарихы және философия кафедрасының профессоры,

² тарих ғылым. канд., доцент, НАҚ «Астана медицина университеті» Қазақстан тарихы және философия кафедрасының меңгерушісі,

³ Қазақ ұлттық өнер университетінің Қазақстан тарихы және гуманитарлық пәндер кафедрасының аға оқытушысы

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ҚАЗАҚ БИЛЕРІ: ПРОБЛЕМАНЫ ҚОЮ

Аңдатпа

Қазақ даласының әлеуметтік-саяси тарихының қазіргі зерттеушілері XIX ғ. Орта Азия бағытында Ресейдің алға жылжу мәселелерін ашуға тоқтай отырып, империялық биліктің жергілікті элитамен өзара қарым-қатынасы мәселелерін елемейді, соңғылары империяның маңызды геостратегиялық мәселелерін шешуге жәрдемдеседі. Бұл мұрағат материалдары қазақ билерінің қызмет өрісін зерттеуге мүмкіндік береді, әсіресе XIX ғ. даланың едәуір бөлігі Ресей империясының соционормативтік өрісіне кіргенде. Мақалада авторлар билер қызметінің аз зерттелген аспектісіне назар аударады – олардың осы аймақтағы жағдайы туралы ақпарат жинау үшін Орталық Азияға ресейлік сауда керуендері құрамындағы барлау экспедицияларына қатысуы туралы жазады.

Негізгі сөздер: Орталық Азия тарихы, Қазақстан тарихы, тарихнама, би институты.

Zh.S. Mazhitova¹, B.K. Omarova², K.M. Atanakova³

¹ Doctor of history, professor in Head Department of Kazakhstan and philosophy JSC
«Astana Medical University»,

² Candidate historical scenes, Head Department of Kazakhstan and philosophy JSC
«Astana Medical University»,

³ Senior Lecturer of the Department of the History of Kazakhstan and Humanities of the Kazakh National
University of Arts

KAZAKH BIYS IN THE SERVICE OF THE RUSSIAN EMPIRE: TO THE FORMULATION OF THE PROBLEM

Abstract

Modern both Russian and Kazakh researchers, focusing on the disclosure of the issues of Russia's progress in the Central Asian direction in the XIX century, unfairly ignore the problems of the relationship of the Imperial authorities with the local elite, when the latter assisted in solving important geostrategic issues of the Empire. These archival materials allow us to explore the field of activity of the Kazakh biys, especially in the XIX century, when a significant part of the Steppe was incorporated into the Russian Imperial socionormative field. In the article, the authors pay attention to the little-studied aspect of the biys service – their participation in reconnaissance expeditions as part of Russian trade caravans to Central Asia to gather information about the situation in this region.

Keywords: history of Central Asia, history of Kazakhstan, historiography, Institute of biys.

В современной историографии сложилось представление о биях, как о лицах, которые сосредотачивали в своих руках всю полноту власти [1]. Действительно, углубленное изучение вопросов внутренней и внешней политики Казахского ханства позволяет утверждать, что бии являлись связующим звеном между структурными уровнями казахского общества и обеспечивали его укрепление и развитие. Соединяя все нити по управлению родо-племенными коллективами, биям удалось стать той силой, с мнением которой считались не только простые кочевники, но и верховные правители крупных племенных объединений.

С нашей точки зрения современные исследователи, останавливаясь на раскрытии роли института биев в жизни казахского общества, не в полном объеме определяют функциональные особенности этой группы. Направления деятельности биев раскрываются в работах однобоко, точнее неполно, т. е. в основном оптика исследований сосредоточена на судебном, административном, военном характере и т. д. Вместе с тем, данные архивных материалов расширяют поле деятельности казахских биев, особенно в XIX в., когда значительная часть Степи оказалась инкорпорированной в российское имперское соционормативное поле.

К примеру, хотелось обратить внимание на малоизученный аспект деятельности биев – их участие в разведывательных экспедициях в составе торговых караванов в Среднюю Азию для сбора информации о ситуации в этом регионе. В Центральном государственном архиве Республики Казахстан имеется достаточное количество дел, которые позволяют проследить активную поисковую работу биев в среднеазиатском направлении в середине XIX в. Такая активность, полагаю, связана с неудачным первым походом Оренбургского и Самарского генерал-губернатора В.А. Перовского в 1839 г. на территорию Хивинского ханства. Задачи закрепления российского присутствия в этом направлении ставили перед региональными властями поиск оптимальных путей решения проблемы. С этой целью администрация края начинает тщательную подготовку к предстоящему походу в Среднюю Азию, в том числе сбор разведанных о политическом и экономическом положении в этом малоизвестном крае.

Для этой сложной и опасной работы стали привлекаться лица азиатской национальности, знакомые с местным бытом, языком, но самое главное – пользующиеся доверием у российских властей. Поэтому не удивительно, что на роль основных участников разведывательных операций стали вербоваться казахские бии, которые в ходе реформ первой половины XIX в. стали одной из основных политических сил, на которую опиралось российское правительство.

К вопросу подбора кадров для выполнения этой миссии российское правительство, судя по архивным документам, относилось серьезно и привлекало только тех из них, которые вызывали глубокое доверие. Так, к примеру, в донесениях шабс-капитана генерального штаба Венюкова отмечалось, что «бий в роде Бутбай Диканбай Капсалямов ...весьма умный и влиятельный, но как прежде, так и теперь более

сочувствующий Хокандскому правительству, от которого много получал наград» [2, л. 53]. Вместе с тем в этом же документе отмечалось, что «батыр Талыбек Диканбаев, сын бия Диканбая пользуется особенным влиянием в народе, через него можно также действовать на зачуйских киргиз и для того необходимо его поощрить наградой (малую серебряную медаль в петлицу с надписью “за усердие”» [2, л. 54], или «бий Дусайпак Караталов. Преимущественно пред всеми киргизами был полезен знанием местности. Сверх того, как дельный человек, посылаем был для переговоров с Пишпекским комендантом» [2, л. 61]. Почетные, уважаемые бии, умеющие не только заполучить разведывательные данные, но и повлиять своими словами на настроение местного населения – вот те качества, которые ценились правительством.

К такому выводу позволяют прийти показания биев Младшего жуза о политическом положении в среднеазиатских ханствах в 1852 г. Эти сообщения начинают активно запрашиваться российской стороной в преддверии подготовки ко второму походу В.А. Перовского в Среднюю Азию, который был намечен на 1853 г.

Интересно донесение бия адаевского рода Батырхана Шагимарданова на имя председателя Оренбургской Пограничной комиссии генерал-майора М.В. Ладыженского. Так, среди общей информации о строительстве хивинцами крепостей в урочище Дау-Киськян, укреплений в урочище Даукара, он отметил следующее: «Осенью пошлого года приехали в Хиву три Англичанине из Бухарского города Парвар для того будто бы, чтобы испросить у Хана позволения проехать по Хивинскому ханству в Россию с войском» [3, л. 1 об.]. Конечно, эти важные сведения бия не остались без внимания региональных властей. Поэтому Б. Шагимарданову было предложено в самые кратчайшие сроки организовать караван для закупки хлеба и меновой торговли с хивинцами. Отправляя бия Батырхана с торговым караваном в Хиву, власти ставили перед ним задачу разузнать следующую важную информацию: «1. Действительно ли и с какою целью хивинцы устраивают крепости на урочище Дау-Киськянь. Сколько в них войска? 2. Правда ли что в Хиву приезжали три Англичанина? И просили хана позволения проехать по его ханству с войском в Россию? 3. Какими владениями успели завладеть англичане? С какой стороны могут англичане прийти в Хиву с войском? Сколько войска могут выставить хивинцы? 4. Правда ли что англичане покорили Авганцев, Кабул, Хаджар, Кандагар, Герат и завладели уже будто бы бухарскими городами: Шар-Сивар, Кутлам, Парвар и Кышкар? Предмет этот требует самой тщательной и верной проверки. ...7. Что думают в настоящее время хивинцы и хан о России, нашем Правительстве и Оренбургском Пограничном Начальстве? Какие они мысли об укреплениях, в особенности Аральском и Ново-Петровском?» [3, л. 7 об.–8 об.] и др. Судя по поставленным вопросам, программа сбора сведений была настолько важной для властей, что перед отправкой бия Б. Шагимарданова, младший переводчик Оренбургской Пограничной комиссии Батыршин задал ему вопрос: «Какая бы награда была ему более лестна и приятна», на что первый ответил «что деньги были бы самым лучшим подарком» [3, л. 5 об.–6].

Аналогичные сведения биев, которые засылались в качестве торговых послов, купцов в среднеазиатские ханства с целью добычи информации о них можно найти и в других архивных материалах. Здесь хотелось бы обратить внимание еще на одну роль, которую выполняли бии, осуществляя свою разведывательную миссию. Выше говорилось, что правительство России ценило в биях многие качества, в том числе – умение убеждать слушающих в «правдивости» своих слов. В подтверждение сказанного приводим выдержку из одного документа, которая позволяет шире раскрыть образ бия – ведь ему удастся убедить своими словами не столько свой родной аул, сколько среду в определенной степени враждебную, чужую. Так, бий Бимухаммед Джангельдин рассказывал в своем донесении следующее: «Пробыл в Хиве 2 месяца. Желают, чтобы Русские овладели Хивою, в особенности желают этого каракалпаки, потому что находятся в пренебрежении. Желание это проявлялось в особенности, когда я рассказывал об обширности России, о благосостоянии ее подданных, о мирном и спокойном кочевании киргизов и о том, что они благоденствовали под благодетельном правлением России; в это время у них вырывались тяжелые вздохи, потому что они убеждены в истине моих слов, многие часто говорил: когда же русские возьмут Хиву?!» [3, л. 19, 21].

В определенной степени успешную кокандскую операцию 1853 г. В.А. Перовского, в результате которой была заложена крепость Ак-Мечеть, можно связать с теми геостратегическими и политическими данными, которые поступали в Оренбургскую администрацию, в том числе и от биев.

В советское время в контексте дискурса «Россия – абсолютное зло», внешнеполитическая деятельность биев характеризовалась отрицательно – в них видели врагов советской власти. Не зря в 1933 г. в фондах ЦГА РК появились материалы «Казахские феодалы и баи на службе у царизма. Издание

Казцентрархива», в которых действия биев трактовались как соглашательство стать «шпионами царской администрации», а сами они «предавали трудящихся Казахстана» [4, л. 51]. Уверены, такой подход к вопросу неправильный, учитывая, что в XIX в. территория Младшего и Среднего жузов уже вошла в состав Российской империи, и казахская верхушка стала активно привлекаться в качестве служащих по управлению краем. К тому же следует добавить, что те реформы, которые российское правительство в XIX в. проводило на своих юго-восточных окраинах в основе своей имели «сделку» – местные правители (элиты) получали определенные права и привилегии (касательно биев они сохраняли право судить по адатному праву) в обмен на обязательство нести службу в интересах государства.

Поэтому можно говорить о том, что подобная разведывательная деятельность биев была направлена, в том числе и на естественную защиту своих интересов и полномочий. К сожалению, до сих пор в историографии не только этот вопрос, но и когда «определенные слои покоренного нерусского населения благосклонно оценивали те порядки и те возможности, которые предлагало имперское государство» [4, л. 65] незаслуженно забывается как российскими, так и казахстанскими исследователями. Возможно, что «прохладное» отношение исследователей к этому вопросу как к нелюбимому «пасынку» в большой и многоликой семье «актуальных проблем истории Казахстана и России» связано с тем, что подобные эпизоды «бросают тень» на некоторые группы населения, и могут трактоваться как эпизоды «сговора», «предательства», «продажности» и т. д. Иначе ничем иным объяснить довольно равнодушное отношение современных исследователей к этой тематике нельзя. Но, на наш взгляд, это слишком упрощенное, «обывательское» понимание ситуации, поскольку такие случаи, скорее всего, свидетельствуют в том числе и о стратегиях приспособления, с помощью которых нерусские народы пытались отстоять свои права в настоящем и будущем. А между тем, с подобной миссией в 1858 г. был отправлен в Кашгар известный казахский ученый Ч.Ч. Валиханов. И это историческое путешествие вошло в анналы российской и казахстанской науки. Надеемся, что приведенный пример послужит доказательством того, что еще многие аспекты деятельности биев не стали предметом исследования современных ученых.

Список использованной литературы:

1. *Мажитова Ж.С. Институт биев в казахском обществе: к историографии происхождения термина // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 2014. – № 6. – С. 37–55; Мажитова Ж.С. Институт биев: подходы и интерпретации в российской и казахстанской историографии. Монография. / Ж.С. Мажитова. – М.: «КДУ», «Университетская книга», 2015. – 352 с., цв. ил.; Мажитова Ж.С. Суд биев в казахском традиционном обществе (по материалам дореволюционной российской историографии второй половины XIX – начала XX века) // Вестник Новосибирского государственного ун-та. Серия «История, филология». – 2015. – Т. 14. – Вып. 5. – С. 97–103; Мажитова Ж.С. Дискуссии о путях реформирования суда биев в дореволюционной российской историографии (середина XIX – начало XX вв.) // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». – 2016. – № 2(49). – С. 51–59; Мажитова Ж.С. Дискуссии о путях реформирования суда биев в дореволюционной российской историографии (середина XIX – начало XX вв.) // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». – 2016. – № 3(50). – С. 184–190; Мажитова Ж.С., Кабылтаева С.К., Омарова Б.К. Суд биев в ранний советский период: от признания к ликвидации // Отан тарихы. – 2018. – № 2(81). – С. 80–92; Mazhitova Zh.S., Omarova B.K. The intermediary and conciliation procedures in the kazakh customary law by the opinion of researchers of the evolutionary approach (XIX century) // Отан тарихы. – 2018. – № 3(83). – С. 99–112; и др.*
2. *Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее – ЦГА РК). – Ф. 427. – Оп. 1. – Д. 14.*
3. *ЦГА РК. – Ф. 4. – Оп. 1. – Д. 3623.*
4. *ЦГА РК. – Ф. 427. – Оп. 1. – Д. 14.*

УДК 94(574.25)
МРНТИ:03.20

А.Е. Каримова¹

¹к.и.н., заведующая кафедры истории и Ассамблеи народа Казахстана ПГПУ
(г.Павлодар, Казахстан)

ИСТОРИЯ ЭКИБАСТУЗА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЧЕЛОВЕКА. ТРУДА

Аннотация

Годы «развитого социализма» с позиции сегодняшнего дня воспринимаются по-разному, но в нашей статье мы не ставим целью провести анализ социально-экономической политики советского государства, и лишь хотим проследить развитие города через самоотверженный труд человека советской эпохи. В статье рассмотрена роль человека труда в становлении и развитии промышленных объектов, сельского хозяйства Павлодарской области в советский период. Представлены данные о Героях Социалистического труда Павлодарской области, а также в статью включены результаты из устноисторических исследований (воспоминания, данные из личного архива – наградные листы, дневники, письма и др.).

Мы намеренно не придерживаемся идеологических установок как советского, так и современного времени, чтобы дать возможность каждому из вас сделать вывод самому, какова же была ситуация в рассматриваемый период. И наиболее приемлемым инструментом в нашем случае является устная история, четко отражающая историю повседневной жизни человека рассматриваемой эпохи.

Ключевые слова: человек труда, Герой Социалистического труда, устная история, город Экибастуз, устноисторические исследования.

А.Е. Каримова¹,

¹т.ғ.к., Павлодар мемлекеттік педагогикалық университетінің тарих және Қазақстан халқы
Ассамблеясы кафедрасының меңгерушісі,
Павлодар қ., Қазақстан, e-mail: ake073@mail.ru

ЕКІБАСТҰЗ ҚАЛАСЫ ТАРИХЫ ЕҢБЕК АДАМЫ ПРИЗМАСЫ АРҚЫЛЫ

Аңдатпа

"Дамыған социализм" жылдары бүгінгі таңда әр түрлі болып қабылданады, бірақ біздің мақалада біз Кеңес мемлекетінің әлеуметтік-экономикалық саясатына талдау жасауды мақсат етпиміз, себебі басты назар, Кеңес дәуіріндегі адамның жанкешті еңбегі арқылы қаланың дамуын көрсету болып табылады. Мақалада кеңес кезеңіндегі Павлодар облысы ауыл шаруашылығының, өнеркәсіп объектілерінің қалыптасуы мен дамуындағы еңбек адамының ролі қарастырылған. Павлодар облысының Социалистік Еңбек ерлері туралы мәліметтері келтірілген, сонымен қатар мақалаға ауызша тарихи зерттеулердің нәтижелері енгізілген (естеліктер, жеке мұрағаттан алынған деректер – марапаттау парақтары, күнделіктер, хаттар және т.б.).

Біз Кеңес заманының немесе қазіргі идеологиялық ұстанымдарға талдау келтірген жоқпыз, себебі, адамның күнделікті өмірінің тарихы арқылы қарастырып отырған дәуірдің дамуын көрсету үшін ауызша тарихи зерттеулерді қолданып, айналымға енгізуді жөн көрдік.

Түйін сөздер: Еңбек адамы, Социалистік Еңбек Ері, ауызша тарих, Екібастұз қаласы, ауызша тарихи зерттеулер.

А.Е. Karimova¹,

¹Candidate of historical sciences, Head of the Department of History and the Assembly of People of
Kazakhstan at Pavlodar State Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: ake073@mail.ru

HISTORY OF ECIBASTUS THROUGH THE PRISM OF LABOR

Abstract

The years of "developed socialism" from today's perspective are perceived differently, but in our article we do not aim to analyze the socio-economic policy of the Soviet state, and only want to trace the development of the

city through the selfless work of a man of the Soviet era. The article deals with the role of man of labor in the formation and development of industrial facilities, agriculture of Pavlodar region in the Soviet period. The article presents data on the Heroes of Socialist labor of Pavlodar region, as well as the results of oral history research (memories, data from the personal archive – award sheets, diaries, letters, etc.).

We deliberately do not adhere to the ideological attitudes of both the Soviet and modern times, to enable each of you to draw a conclusion yourself, what was the situation in the period under consideration. And the most appropriate tool in our case is oral history, clearly reflecting the history of everyday human life of the era in question.

Key words: man of labor, Hero of Socialist labor, oral history, the city of Ekibastuz, oral history research.

Устная история несет в себе большой социальный заряд, способствует диалогу поколений, взаимопониманию отцов и детей. Цель настоящей статьи показать историю города Экибастуз через призму жизни и деятельности жителей города, непосредственно участвовавших в становлении и развитии города Экибастуз и прилегающей к ней сельской зоны, поэтому основной акцент обращен на людей, удостоенных в советские годы звания Герой Социалистического труда.

Участие в устноисторических исследованиях дает возможность почувствовать «дыхание истории», понять, что каждый человек является ее участником [1, 18]. Без гордости молодых граждан за старшие поколения и историческое прошлое невозможно создать будущее. Устная история способствует социализации учащихся и студентов в современном поликультурном модернизируемом обществе. Воспитание историей является эффективным прежде всего в соприкосновении с живой историей, так как оно осуществляется не на основе политизированных штампов или идеологических лозунгов, а на примере рядовых ее участников, простых тружеников (представителей старших поколений семьи, земляков и т. д.), путем формирования уважения к их труду и жизни. Немецкий ученый Ф. Ульрих сформулировал этот принцип так: «История не должна создаваться только специалистами и только для специалистов. Ее следует писать и изучать так, чтобы в этом участвовало возможно больше граждан, чтобы ее могли понимать все» [2, 11].

Благодаря комплексному характеру проводимых устноисторических работ создаются и собираются одновременно аудио, видео-, фото- и другие документы, появляющиеся в результате осуществления проекта по устной истории, так как работа с людьми всегда сопровождается накоплением разных исторических документов (наградные листы, дневники, письма и др.). Все они могут представлять собой разные по виду и типу носителя материалы: фотонегативы и фотографии, цифровые фото, аудио- и видеокассеты, записи аналогового и цифрового формата, CD или DVD с фото-, аудио-, видеоинформацией и т. д.

Основным объектом в нашей работе являются люди, удостоенные в советские годы звания Герой Социалистического труда. Начнем с того что по Казахстану Героями Социалистического труда было признано 650 человек, а по Павлодарской области 69 человек [3, С.21]. Жители Павлодарской области получали такое Почетное звание с 1948 по 1986 годы. Благодаря скрупулезной работе архивных работников было собрано и систематизировано значительное количество документов, которые с 1979 года периодически стали издаваться в виде «Календаря знаменательных и памятных дат», где также приводятся сведения о Героях Социалистического труда.

Звание Герой Социалистического труда было учреждено 27 декабря 1938 года. Высшей наградой также являлся орден Ленина. Золотая медаль «Серп и молот», как знак отличия для Героев Социалистического труда была учреждена 22 мая 1940 года. Это звание присваивалось людям, проявившим героизм своим трудом, отличились новаторством, имевшим высокую экономическую рентабельность, способствовали подъему экономики, культуры, науки и престижу страны в целом.

Самой первой этого звания по Павлодарской области была удостоена доярка колхоза имени Панфилова, Успенского района Мария Рудько [4, С.41]. Однако объектом нашего исследования стали жители города Экибастуз. В 1973 году звание Героя Социалистического труда было присвоено чабану-овцеводу Кызгарину Бокену. Он родился в 1941 году в селе Зеленая Роща, Краснокутского района, в семье чабана. Трудовую деятельность начал в 1957 году механизатором в совхозе «Аккольский», Экибастузского района. С 1960 года работал чабаном, позднее бригадиром овцеводов совхоза. В 1968 году его имя было занесено в Золотую книгу Почета республики [5, С.178]. Примечательно, что Бокен ага орден Ленина получил дважды – в 1971 и 1973 годах. На протяжении всей жизни он проявлял активную позицию, о чем свидетельствуют личные записи и награды, представленные нам в ходе интервьюирования. Кроме трудовой деятельности, Кызгарин Б. постоянно участвует в общественной

жизни не только г. Экибастуз и его сельской зоны, но и по области в целом. Так, личные документы свидетельствуют, что Кызгарин Б. был выдвинут на XIV съезд Коммунистической партии Казахской ССР от Павлодарской области. Вся жизнь Кызгарина Бокена была связана с развитием сельскохозяйственной отрасли нашего региона. В своих рассказах он вспоминает о сложных периодах окоточной компании, или же о выполнении плановых показателей по заготовке кормов и влиянии кормовой базы на показатели по мясозаготовке. Невольно Бокен ага дает нам возможность проследить ход исторических событий рассматриваемого периода, потому как он был непосредственным участником исторического процесса.

В 1980 году обладателем ордена Ленина и получившим звание Героя Социалистического труда был еще один житель г.Экибастуз, Куржей Станислав Павлович. Родился он в 1924 году в селе Шаровичка, Ружичанского района, Хмельницкой области. По национальности поляк [3, С. 205]. Как и многие народы, семья Куржей попала под маховину репрессивной машины, поэтому в 1936 году они выслаются в Казахстан, точнее, в Северо-Казахстанскую область. Несмотря на тяготы судьбы, молодой Станислав был полон энтузиазма и патриотизма, поэтому несколько раз просился на фронт, чтобы защищать свою Родину от фашистского ига. Но ему суждено было проявить себя в тылу. Трудовая биография Куржей складывалась по всем принципам меритократии, потому как в его трудовой книге мы видим записи о том, что начал он трудовую деятельность в 1942 году электрослесарем на Карагандинской шахте, а в 1970 году был назначен директором разреза № 5/6, впоследствии разрез «Богатырь». 30 ноября 1970 года стал днем рождения нового разреза. В этот день был подписан акт государственной комиссии о вводе в эксплуатацию первой из девяти очередей строительства Иртышского разреза №5/6 мощностью 5 миллионов тонн угля в год. Начался качественно новый период жизни Станислава Павловича. Темпы жизни возросли. Уже в марте 1971 года на разрезе №5/6 начался монтаж более мощного роторного экскаватора SRs(к)-2000, который был создан в ГДР с учетом особенностей разработки пластов Экибастузского бассейна с крепкими углями и наличием породных прослоек. Новый экскаватор имел самую большую по тому времени теоретическую производительность – 3500 кубометров рыхлой горной массы в час. Только сборка и подготовка к эксплуатации этого гиганта весом свыше двух тысяч тонн представляла сложную техническую и организационную задачу. С целью увеличения усилий копания в конструкцию экскаватора были внесены существенные изменения. Промышленные испытания нового экскаватора продлились более года.

11 декабря на разрезе «Богатырь» была добыта 100-миллионная с начала эксплуатации разреза тонна угля. Бригада экскаватора SRs(к)-470, возглавляемая Героем Социалистического Труда А.И. Виттом установила Всесоюзный рекорд, отгрузив за год потребителям 4412,3 тысячи тонн угля при плане 4005 тысяч тонн. А всего в 1976 году разрезом «Богатырь» было добыто 26 миллионов 637,8 тысячи тонн угля при плане 26 миллионов 590 тысяч тонн. В эти годы разрез «Богатырь» посетили первый секретарь ЦК Компартии Казахстана Д.А. Кунаев, секретарь ЦК КПСС В.И.Долгих, делегации Болгарии и Венгрии и другие ответственные лица и общественные деятели. Велик был интерес к разрезу-гиганту. В музее разреза выставлены фотографии где Станислав Павлович встречает высоких гостей, знакомит с разрезом, его тружениками. Он был в центре всех событий, происходящих в разрезе «Богатырь» и в Экибастузском бассейне. По итогам Всесоюзного социалистического соревнования за четвертый квартал 1976 года коллективу разреза присуждены переходящее Красное знамя Минуглепрома СССР и ЦК профсоюза рабочих угольной промышленности и первая денежная премия [11, С.165]. В 1976 году данное предприятие по итогам всесоюзного социалистического соревнования было награждено знаменем Минуглепрома СССР, а Станислав Куржей был назначен генеральным директором «Экибастузуголь» [12]. По объему добычи это предприятие вышло на 1-е место в союзе, а среди угольных бассейнов на 3-е место. В 1977 году принимается решение о создании Экибастузского топливно-энергетического комплекса, началось строительство разреза «Восточный». Вместе с этими предприятиями рос и город Экибастуз, получивший в 1957 году статус города. В октябре 1978 года за «высокоэффективное развитие в больших объемах добычи с помощью мощной роторной техники каменного угля группе специалистов ПО «Экибастузуголь» была присуждена Государственная премия СССР в области науки и техники. Лауреатом Государственной премии стал также генеральный директор С.П.Куржей.

Станислав Павлович полный кавалер знака «Шахтерская слава», награжден знаком ГДР «Знамя Труда». Но самой его высокой наградой стало присвоение в 1980 году 29 августа звания «Герой Социалистического Труда» с вручением ордена Ленина и золотой медали «Серп и Молот» [5, С.208]. «Экибастузуголь» набирал обороты и к декабрю 1985 года добыл миллиардную тонну угля. В 1988 году Куржей С.П. выходит на заслуженный отдых, но находит себе новое занятие в решении социальных задач горожан, потому как входил во все жизненноважные партийные и общественные организации

города и области. В 1994 году Станиславу Павловичу было присвоено звание «Почетный гражданин г.Экибастуз». Он также являлся Почетным гражданином Павлодарской области. В 2004 году общественность Экибастуза отметила 80 – летие Героя Социалистического Труда, лауреата Государственной премии СССР, заслуженного шахтера КазССР, кавалера двух орденов Ленина, Трудового Красного Знамени, Почетного гражданина города Экибастуз, полного кавалера знака «Шахтерская слава» Станислава Павловича Куржея, внесшего большой вклад в развитие Экибастузского угольного бассейна и города Экибастуз. Станислав Павлович Куржей родился на Украине, но душа и сердце его были неразрывно связаны с Экибастузом, который стал его судьбой.

Вот такие люди жили и творили не в угоду личным меркантильным интересам, а своим каждодневным трудом стремились внести вклад в развитие своего края, страны в целом. Эти люди жили, как говорил видный общественный деятель начала XX века, поэт и один из лидеров партии «Алаш» Ахмет Байтурсынов не во имя своей славы, а ради интересов своего народа «Ел бүгіншіл, менікі ертенгі үшін».

Следующим собеседником является человек не имеющий звания Героя Социалистического Труда, но внесший значительный вклад в развитие градообразующего предприятия каменноугольного разреза «Богатырь». Мелехов Дмитрий Павлович родился на Украине в 1933 году на хуторе Скуриха, По рассказам Дмитрия Павловича хутор расположен на реке Медведица, притоке Верхнего Дона, в семидесяти километрах от станицы Вешенской, вблизи города Серафимович. Отец его был председателем колхоза. Запомнившимся событием в его жизни была встреча в детстве с писателем Серафимовичем. Окончил он 7 классов. Отец погиб в 1941 году. Как говорит Дмитрий Павлович особенно тяжелым был 1947 год. Осиротевшая семья Мелеховых решила ехать в далекую Караганду, где жила высланная в тридцатые годы старшая сестра матери.

В Караганде, как вспоминает Д.П. Мелехов, впервые за последние пять лет он наелся досыта чистого пшеничного хлеба. Матери посоветовали устроить сына в Карагандинский горный техникум, где учащиеся получали стипендию и продуктовые карточки [12]. Поступил в горный техникум в 1948 году, в 14 лет. Как вспоминает Д.П.Мелехов: «Так как я сельский житель, то не имел представления о горном деле. Мне посоветовали поступить учиться на маркшейдера, сказав, что маркшейдеры – это горная интеллигенция». Дима Мелехов тогда впервые услышал, что есть такая профессия. И он подал заявление на специальность маркшейдера. А потом была служба в рядах Советской армии в артиллерийском гаубичном полку в Белоруссии. В 1954 году отличников службы, а среди них был и Дмитрий Мелехов, направили в Челябинскую область на Тоцкий полигон, где в обстановке жесточайшей секретности около трех месяцев велась тщательная подготовка к боевым учениям в условиях атомного взрыва [13]. В своих воспоминаниях Дмитрий Павлович отмечает, что: «Учениями командовал сам маршал Жуков. Солдаты строили блиндажи, укрывали технику. 4 сентября всего в шести километрах от места дислокации в небе вырос фантастических размеров атомный гриб, сжигающий, испепеляющий все вокруг себя. В противогазе и легкой защитной накидке, сквозь темные очки я видел огненный шар, разрушающая сила которого была в два раза больше бомбы в Нагасаки. Вслед за световым излучением пронеслась ударная волна, разрушающая все на своем пути. А потом были и проникающая радиация и радиоактивное заражение». Они, советские солдаты, после ядерного взрыва выполнили боевое задание, проявили мужество, высокое боевое мастерство и патриотизм. Только спустя десятилетия Дмитрий Павлович Мелехов понял, что они были подопытными кроликами, на которых испытывали самое страшное и смертоносное оружие двадцатого века. Нигде, ни в одной стране мира не подвергали своих солдат губительным для здоровья излучением и всепроникающей радиации от взрыва атомной бомбы. По окончании учения со всех его участников взяли подписку о неразглашении государственной тайны на 25 лет. И они молчали все эти годы.

После армии Дмитрий Мелехов вернулся в Караганду. А оттуда в начале 1956 года переехал в Экибастуз, где на разрезе №1 работал участковым маркшейдером. Уже через год многие участники учений на Тоцком полигоне почувствовали на себе тяжкие последствия атомного взрыва. Вот что говорит сам Дмитрий Павлович во время интервьюирования: «14 сентября подняли по тревоге и в составе взводоуправления отправили с комбатом на наблюдательный пункт к гаубицам. В 9.33 поступила команда атомная тревога, мы были одеты в химчулках, химнакидках, в противогазах, в очках были вставлены темные слюдяные стекла, чтобы не получить облучение. Бомба взорвалась на высоте 350 м., мощностью 40 килотонн. В 2 раза мощнее, чем американцы сбрасывали на Японию. Мы думали, как остаться в живых, ощущения от взрыва были сравнимы с землетрясением очень высокой амплитуды. Блиндаж был тщательно закреплен бревнами, потому как комбат говорил, я вас проверять не буду, вас проверит жизнь.

Был артиллерийский налет, где-то 40 минут. Снарядов и бомб было выпущено больше, чем при взятии Берлина. В эпицентре все было сожжено дотла, по периметру видели полуобгоревших животных, которые ослепли от ядерной вспышки. Все кто участвовал получили излучения, а с нас взяли расписку о неразглашении данной операции в течение 25 лет. Почему я это тщательно рассказываю, потому что мне этот случай дорого обошелся. В Экибастузе таких нас было 3 человека. Когда обращались в больницы, врачи задавали вопросы, где вы облучились, мы молчали, потому что были истинными патриотами своей Родины. Эта проблема стала общедоступной после событий Чернобыля. В Казахстане не вспоминают участников Тоцких атомных учений. Несколько лет отправлял письмо в Ленинград, но социальных выплат в Казахстане не было. Участники из Украины и Белоруссии пользовались льготами по выплате коммунальных услуг и социальный пакет».

Коллеги по работе отмечают высочайший профессионализм Дмитрия Павловича Мелехова, его глубокие знания мирового опыта добычи угля открытым способом, большие организаторские способности в принятии неординарных решений. 52-й год трудится Дмитрий Павлович Мелехов на разрезах Экибастуза. За эти годы Экибастузский бассейн, разрез «Богатырь» стали своими трудовыми достижениями известны во всем мире. В августе 2000 года была в торжественных условиях отмечена отправка с железнодорожного вокзала состава с двухмиллиардной тонной экибастузского угля [14]. И в этих славных свершениях есть труд горного инженера Дмитрия Павловича Мелехова. За многолетний плодотворный труд, заслуги в развитии угледобычи Д.П. Мелехову присвоено звание «Почетный работник угольной промышленности», он награжден знаками «Шахтерская Слава» трех степеней [15]. В 2001 году в связи с 50-летием трудовой деятельности он награжден Почетной грамотой областного акимата, в 2003 году награжден знаком «За заслуги перед областью». В канун 49-й, годовщины со дня рождения города Экибастуза решением Экибастузского маслихата старейшему горняку, советнику по техническим вопросам ТОО «Богатырь Аксесс Комир» Дмитрию Павловичу Мелехову присвоено звание «Почетный гражданин города Экибастуз».

«Не зная прошлого, ты не познаешь будущее» говорил древнегреческий философ Платон, поэтому мы считаем, что изучая жизнь и деятельность наших земляков, мы на их примере можем строить наше созидательное будущее. Наша задача показать историю через призму жизни и деятельности наших земляков, непосредственно участвовавших в становлении и развитии города Экибастуз и прилегающей к ней сельской зоны.

Список использованной литературы:

- 1 Щеглова Т.К. Устная история: Учебное пособие. - Барнаул : АлтГПА, 2010. — 364 с.
- 2 Хубова Д. Н. Устная история: метод. пособие. М., 1997. – 59 с.
- 3 Тереник М.С. Герои Социалистического Труда Павлодарского Прииртышья /К 300-летию г.Павлодара/. – 1-е издание. – Павлодар: Типография Сытина, 2013. – 248 с.
- 4 Время созидания. 1950 – 1990 гг. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2003. – 164 с.
- 5 Герои социалистического труда - казахстанцы / Е. Л. Виленский [и др.]. Т.3 - Алма-Ата: Казахстан, 1970. - 500 с. : ил.
- 6 Жамансарин Н. Ш. Общественно-политическая активность сельских тружеников Казахстана в условиях развитого социализма (1966–1970 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук. – Алма-Ата, 1983. – 25 с.; Махашов Ж. Местные советы Казахстана и культура села на современном этапе (1971–1985 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук. – Алма-Ата, 1989. – 24 с.
- 7 Абжанов Х.М. Сельская интеллигенция Казахстана: исторический опыт формирования и социальной практики (1946–1985 годы): Автореф. дис. д-ра ист. наук. – Алма-Ата, 1992. – 42 с.
- 8 Кудайбергенов А.Н. Культурное строительство в ауле и селе Казахстана в 1961–1985 гг. (Историко-партийный аспект): Автореф. дис. д-ра ист. наук. – Алма-Ата, 1991. – 50 с.
- 9 Артыкбаев Ж.О. История Казахстана: Учебник для студентов. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 312 с.
- 10 Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана XX век. – Алматы: Университет «Туран», 1997. – 358 с.
- 11 Федотов И.П. «Мои дороги по уступам. (Записки горного инженера)». - Экибастуз, 1996. - С. 164-167.
- 12 Экибастуз: энциклопедия/ Под общ.ред.С.И.Джаксыбаева. – Караганда: ПК «Экожан», 2003. – 220 с.

13 Новиков В. Экибастузцы – герои социалистического труда// <http://novikovv.ru/ekibastuztsi-geroi-sotsialisticheskogo-truda>

14 Среди героев – ваши имена // Угольный Экибастуз. – 2001 - №2(3)

15 Творчество школьников // Путь Ильича. – 1988 - №118 – С.1

УДК 03.674

МРНТИ: 03.20

Камалджанова Т.А.¹

¹к.и.н., доцент кафедры Международных отношений Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан

ПРОЦЕСС ДЕПОРТАЦИИ И ГЕОГРАФИЯ РАССЕЛЕНИЯ СПЕЦПОСЕЛЕНЦЕВ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА В 1937-1945 ГГ

Аннотация

В советское время, депортация (насильственное переселение народов) была одним из репрессивных мер, выступая в качестве своеобразного инструмента советской демографической и национальной политики. Депортации подвергались как отдельные лица, так и целые народы, включая корейцев, немцев, карачаевцев, чеченцев, ингушей, признанные официальной властью социально опасными. Депортационные процессы существенно повлияли на изменение этнической структуры населения Казахстана. В стране, особенно, увеличилось количество представителей немецкой; корейской, чеченской, ингушской и других национальностей. Рассматривая географию расселения спецпоселенцев на территории Казахстана, следует отметить, что, наибольшее количество немецкой, чеченской и ингушской этнических групп в основной своей массе была сосредоточена в ВКО и в бывшей Семипалатинской области. Тогда как корейцы, иранцы и турки-месхетинцы в Южно-Казахстанской, Кызылординской областях. Таким образом, цель работы заключается в анализе процесса депортации (насильственного переселения) народов и географии расселения спецпоселенцев в Казахстане в 1937-1945гг.

Ключевые слова: депортация, спецпереселенцы, спецпоселенцы, этническая структура населения Восточного Казахстана, этнический состав, география расселения спецпереселенцев, динамика населения, численность населения, этнос, этнические группы.

Kamaljanova T.A.¹

¹Candidate of historical Sciences, associated prof. of International Relations Department of L.N.Gumilyov Eurasian national University, Nur-Sultan, Kazakhstan

THE PROCESS OF DEPORTATION AND THE GEOGRAPHY OF SETTLEMENT OF SPECIAL SETTLERS ON THE TERRITORY OF KAZAKHSTAN IN 1937-1945

Annotation

In Soviet times, deportation (forcible resettlement of peoples) was one of the repressive measures, acting as a kind of tool for Soviet demographic and national policies. Both individuals and entire nations, including Koreans, Germans, Karachays, Chechens, Ingushes, recognized by the official authorities as socially dangerous, were subjected to deportations. Deportation processes have significantly influenced the change in the ethnic structure of the population of Kazakhstan. In the country, especially, the number of German representatives has increased; Korean, Chechen, Ingush and other nationalities. Considering the geography of settlement of special settlers in the territory of Kazakhstan, it should be noted that the largest number of German, Chechen and Ingush ethnic groups in the majority were concentrated in East Kazakhstan and in the former Semipalatinsk region. Whereas Koreans, Iranians, and Meskhetian Turks in the South Kazakhstan and Kyzylorda regions. Thus, the purpose of the work is to analyze the process of deportation (forcible transfer) of peoples and the geography of resettlement of special settlers in Kazakhstan in 1937-1945.

Keywords: deportation, special settlers, special settlers, ethnic structure of the population of East Kazakhstan, ethnic composition, geography of resettlement of special settlers, population dynamics, population, ethnic group, ethnic groups.

Камалджанова Т.А.¹

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДА 1937-1945 ЖЖ. МӘЖБҮРЛЕП ҚОНЫС АУДАРУ ЖӘНЕ АРНАЙЫ ҚОНЫС АУДАРУШЫЛАРДЫ ҚОНЫСТАНДЫРУ ГЕОГРАФИЯСЫ

Аңдатпа

Кеңес үкіметі уақытында депортациялау (халықтарды мәжбүрлеп қоныс аударту) кеңестік демографиялық және ұлттық саясаттың құралы ретінде әрекет ететін репрессиялық шаралардың бірі болды. Ресми билік органдары әлеуметтік жағынан қауіпті деп таныған жеке адамдар мен тұтас елдер, соның ішінде корейлер, немістер, карашайдар, шешендер, ингуштар, депортацияға ұшырады. Депортация үдерістері Қазақстан халқының этникалық құрылымының өзгеруіне айтарлықтай әсер етті. Елде, әсіресе, неміс, корей, шешен, ингуш және басқа ұлт өкілдерінің саны өсті. Қазақстан аумағында арнайы қоныстанушыларды қоныстандыру географиясын бақылай отырып, басым көпшілігінде неміс, шешен және ингуш этникалық топтарының көпшілігі Шығыс Қазақстан мен бұрынғы Семей өңірінде шоғырланғанын атап өтуге болады. Сол кезде Оңтүстік Қазақстан мен Қызылорда облыстарында корейлер, ирандықтар, месхетин-түріктері қоныстандырылған. Осылайша, аталмыш жұмыстың мақсаты - 1937-1945 жж. Қазақстандағы арнайы қоныс аударушыларды қоныстандыру географиясы мен халықтарды депортациялау (мәжбүрлеп қоныс аударту) үрдісін талдау.

Кілт сөздер: депортация, арнайы қоныс аударушылар, арнайы қоныстанушылар, Шығыс Қазақстан халқының этникалық құрылымы, этникалық құрам, арнайы қоныстанушылар қоныстану географиясы, халықтың динамикасы, халық, этнос, этникалық топтар.

Одной из трагических страниц истории Казахстана является депортация (насильственное переселение народов) на его территорию народов из различных регионов бывшего СССР. Под грифом «совершенно секретно» издавались соответствующие директивы, и целые народы: с Дальнего Востока – корейцы, от южных границ – ассирийцы, курды, иранцы, турки (1937-1938), от западных рубежей – поляки (1940), с Поволжья – немцы (1941), с Северного Кавказа – карачаи, балкары и чеченцы (1944) насильно выселялись из своих родных и обжитых мест [1]. При переселении произошла массовая гибель людей. Из приехавших в Лениногорск Восточного Казахстана чеченцев около половины умерли. Пришлось организовать специальное чеченское кладбище [2].

В самый разгар второй русско-германской войны в Казахстан были переселены калмыки, крымские татары, турки-месхетинцы. Эти процессы вызвали мощный «демографический взрыв», следствием которого стало не только увеличение общей численности населения Казахстана, но и, прежде всего, изменение его национального состава.

По переписи 1939 г. на территории Восточного Казахстана проживали - 369796 (68,7%) русских, украинцев – 27253 (5,1%), немцев – 4041 (0,8%), татар – 5400 (1%), таджиков – 82, удмуртов – 148, узбеков – 853, уйгуров – 102, чеченцев – 137, поляков – 944, корейцев – 309, и др. [3].

Казахстанский историк академик М.К. Козыбаев утверждал, что с конца 1930-х гг. Казахстан стал превращаться в «сталинскую тюрьму народов». Действительно, каждый пятый житель Казахстана был спецпереселенцем, высланным как по социальному, так и по политическим признакам. Насильственное переселение проходило под руководством НКВД [4].

17 июля 1937 г. Постановлением ЦИК и СНК СССР была создана «Запретная погранполоса» и НКВД СССР поручалось в кратчайшие сроки выселить из нее «весь неблагонадежный элемент». В числе неблагонадежных были зачислены целые народы [5].

Одним из первых пострадавших были советские корейцы [6]. По сути дела на корейском народе апробировались способы массовой депортации целых народов, которые были характерны в эпоху тоталитаризма в СССР.

Корейцы прибыли из Дальневосточного края по Постановлению СНК СССР и ЦК ВКП (б) № 1428 – 32 от 21 августа 1937 г. «О выселении корейского населения из пограничных районов Дальневосточного края: Посьетского, Спасского, Шмаковского, Постышевского, Бикинского, Вяземского, Хабаровского, Суйфунского, Кировского, Калининского, Лазо, Свободненского, Благовещенского, Тамбовского, Михайловского, Архаринского, Сталинского и Блохеровского и переселить в Южно-Казахстанскую область, в районы Аральского моря и Балхаша. Выселение начать с Посьетского района и прилегающих к

Гродеково районов. К выселению приступить немедленно и закончить к 1 января 1938 г.» [7, С.142]. Согласно плану НКВД СССР по переселению корейцев первоначально предусматривалось разместить в Казахстане 6000 семей. Из них одна половина должна была заниматься рыболовством на промыслах Аральского моря и Балхаша, а другая рисоводством в Южно-Казахстанской области. Однако практика депортации вносила свои коррективы в эти планы [6]. Размещены они были в Южно-Казахстанской области: «расселение и устройство переселяемого контингента произвести исключительно в рисосеющие районы. Эта необходимость диктовалась тем, что переселенцы хорошо знающие культуру риса, и способы его возделывания в самое ближайшее время могли быть высоко-товарными колхозами по производству не только риса, но и других весьма ценных культур, в частности клещевины, сои и прочие» [8, Л.26].

Из архивных документов было известно, что «намечалось расселение и устройство переселенцев в следующие районы: Яны-Курганский – 650 хозяйств или 5 колхозов, Кзыл-Ординский – 850 хозяйств – 6 колхозов, Кармакчинский район 3200 хозяйств – 22 колхозов и Казалинский – 800 хозяйств – 7 колхозов [8, Л.27].

Итак, мы видим, что первоначально корейцев не направляли в Восточно-Казахстанскую область, поэтому корейская этническая группа сформировалась здесь только в конце 1950-х начале 1960-х гг. в результате направления сюда специалистов, окончивших различные учебные заведения.

Одновременно с корейским населением с южных границ СССР в к. 1937 г. были выселены курды, ассирийцы, иранцы и турки. Из Азербайджана и Армении в Казахстан прибыло 1121 хозяйство (семьи) курдов, армян и турков [9, С.33]. Иранцы в основной своей массе были размещены в Алма-Атинской (600 хозяйств) [10, Л.193] и Южно-Казахстанской (1326 хозяйств) областях [10, Л.194].

В 1940-ом – начале 1941 гг. в восточные районы СССР были выселены «польские осадники». Так называли переселенцев из Польши, получивших в 1920-30-е годы земли в Западной Украине и Западной Белоруссии. В 1939 г., когда эти территории вошли в состав СССР, началось их выселение [11, С.65]. Как известно, депортация части польского населения Украины была прологом массовых антипольских кампаний 1937-1938 гг. Оставляя в стороне анализ исторических причин этих событий, следует выделить главное – конфронтационная политика советского руководства в отношении Польши, считавшейся плацдармом для подрывной деятельности западных государств против СССР, неизбежно сказывалась на советских гражданах польского происхождения. В какой-то мере они стали заложниками межгосударственных отношений. Репрессивная политика затронула поляков всех регионов СССР, в том числе и проживавших в Казахстане. Одним из оснований для применения репрессивных мер являлось наличие родственников в Польше, стандартным было обвинение в сотрудничестве с польской разведкой [12, С.4]. Но не все поляки проходили по «польской» линии, репрессиям они подвергались и по другим причинам. Всего за этот период было арестовано в СССР 118-123 тыс. поляков, из них по «польской» операции – 96-99 тыс. человек. По существу, именно этническая принадлежность стала основанием для массовых репрессий [12, С.5].

Следует отметить, что этнический состав был неоднороден. Основная их часть была представлена поляками, но среди них имелось значительное количество евреев, украинцев, белорусов, немцев и представителей других национальностей. В конце войны многие польские спецпереселенцы надеялись вернуться на родину, но в 1944 г., после вступления Советской армии на территорию Польши, вновь началась депортация [6, С.142]. Положение поляков-спецпереселенцев, также как и спецпереселенцев многих других национальностей, определялось постановлением Совета Народных Комиссаров СССР от 8 января 1945 г. «О правовом положении спецпереселенцев». Хотя в постановлении и декларировался принцип полного гражданского равноправия для всех категорий спецпереселенцев, надзор комендатур органов внутренних дел сохранялся, ограничения в передвижении оставались прежними [12, С.5]. Лишь после развенчания культа личности Сталина Специальный надзор над поляками был упразднен.

С 1941 г. начался самый тяжелый период в жизни советских немцев, им пришлось принять во многом на себя всю накопившуюся народную ненависть к фашистским агрессорам. На какое-то время слова «немец» и «фашист» стали синонимами. Из опасения, что советские немцы могут стать «пятой колонной Германии», президиум Верховного Совета СССР принимает Указ о переселении немцев, проживающих в районах Поволжья. Высылались они в Сибирь и Казахстан.

Таким образом, одной из самых значимых вех в формировании немецкой диаспоры в Казахстане стал печально знаменитый Указ Президиума Верховного Совета СССР от 28 августа 1941 года «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья» [13, С.6-7], согласно которому все немецкое население Поволжья обвинялось в пособничестве фашистам [14, С.62]. В документе говорилось:

«Переселению подлежат все без исключения немцы – как жители городов так сельских местностей, в том числе члены ВКП(б) и ВЛКСМ» [1, С.22].

Процесс депортации немецкого населения на территорию Восточного Казахстана в 1941-42 гг. осуществляется двумя крупными очередями. Первая очередь в составе 15331 человека прибыла в середине-конце сентября 1941 г. Это были немцы, выселенные из г. Сталинграда, Сталинградской области, г. Астрахани [15, С.39].

Вторая очередь немцев-переселенцев прибыла в ВКО в октябре-ноябре 1941 г. ее численность составила 12 тысяч человек. По данным РО НКВД в сентябре 1941 г. в Шемонаихинском районе проживало 230 немецких семей, 992 человека. Они размещались в основном в немецких селениях: Пруггерово, Горкуново, Америка, Кенигово. Следует отметить, что при размещении немцев старались направлять в те населенные пункты, где немецкое население отсутствовало вообще, или где процент его был незначителен. В немецкие села, немцы направлялись в ограниченном количестве. Большая концентрация немцев в отдельных населенных пунктах не допускалась. Наибольшее количество немцев – 450 человек было расселено в с. Шемонаихи, кроме того, значительное число немцев было направлено в село Спасское, Шемонаихинский и Михайловский свиноводхозы. Точных данных о размещении немцев из состава второй очереди нет.

В Предгорненском районе было размещено около 2 тысяч немцев, порядка 3 тысяч переселенцев было направлено в Лениногорский район, около 1,5 тысяч – в Уланский. По Верх-Убинскому району данные более точные, здесь было расселено 314 семей, 1248 немцев [15, С.41].

Всего в 1941-1942 гг. в республику было переселено 1209430 немцев. На 5 января 1942 г. их количество составило - 382 102. Из них в Восточно-Казахстанской области было расселено – 28 069 чел., в Семипалатинской – 39 196. [6, С.142].

Депортация немцев в республику продолжалась все последующие военные годы из западных районов по мере их освобождения от оккупации. По статистическим данным Центрального государственного архива Республики Казахстан, на которое ссылается К.С. Алдажуманов, общее количество переселенных в республику немцев по депортации в военные годы составило 462 тысяч человек. По тем же данным к концу 1945 года из них осталось 300 тысяч 600 человек. В годы войны в Казахстане в трудовую армию было мобилизовано около 60 тысяч немцев [16].

В мае 1944 г. Государственный комитет обороны принял постановление о переселении крымских татар. Решение мотивировалось сотрудничеством части населения с фашистскими оккупантами. В большинстве своем крымские татары были размещены в Узбекской ССР (141,2 тыс.), 4,5 тыс. разместили в Казахстане [17]. Помимо этого, из Крыма в Казахстан депортировано около 7 тыс. болгар и греков [6, С.144].

В 1943-1944 гг. в Казахстан, Среднюю Азию и Сибирь был депортирован ряд народов Северного Кавказа и Крыма. Одним из первых подверглись насильственному переселению карачаевцы. Карачаево-Черкесская автономная область была создана 12 января 1922 г. в составе Ставропольского края РСФСР.

В период войны карачаевцы, как и другие народы, активно участвовали в боях с фашистами. Тем не менее, 12 октября 1943 г. Указом Президиума Верховного Совета СССР Карачаево-Черкесская автономная область была ликвидирована, а 4 октября 1943 г. было принято закрытое Постановление СНК СССР о выселении карачаевцев. Были депортированы 14774 семьи общей численностью 69267 человек. Выселение сопровождалось жесткими мерами и проводилось в короткие сроки. Только после восстановления Карачаево-Черкесской автономной области в 1957 г. туда вернулось около 90% карачаевцев из Средней Азии и Казахстана.

Трагическая участь постигла и балкарцев. Кабардино-Балкарская автономная область была образована в составе РСФСР 16 января 1922 г., 5 декабря 1936 г. преобразована в автономную республику. В начале 1943 г. территория балкарцев была освобождена от фашистов, но сами они по ложному обвинению были переселены со своей исторической родины.

Такая же участь постигла и калмыков. 27 декабря 1943 г. была ликвидирована Калмыцкая АССР, после чего 92 тыс. калмыков, среди которых 65% стариков и детей, были депортированы в Казахстан и Западную Сибирь [6].

В октябре 1943 г. была ликвидирована Чечено-Ингушская АССР [9, С.34]. 23 февраля 1944 г. в 5 часов утра была проведена операция по полному выселению чеченцев и ингушей в Среднюю Азию и Казахстан. К проведению этой операции было привлечено 19 тыс. оперативных работников НКВД, НКГБ и СМЕРШ (военная контрразведка), до 100 тыс. офицеров и бойцов войск НКВД [4, С.34].

Итого было выселено 310,6 тыс. чеченцев и 78,5 тыс. ингушей. В марте в Казахстан прибыло 344,6 тысяч человек, которых расселили в Джамбылской, Алма-Атинской, Восточно-Казахстанской, Южно-Казахстанской, Северо-Казахстанской, Актюбинской, Семипалатинской, Павлодарской и Карагандинской областях [9, С.34].

В отличие от других народов таких, как немцы, корейцы, турки, которые были более или менее компактно расселены, чеченцев и ингушей раскидали мелкими группами по всей республике. Например, в Кызыл-Ординской и Талды-Курганской областях были созданы корейских колхозы, в Карагандинской, Павлодарской, Кустанайской, Акмолинской областях – немецкие хозяйства. Если для других депортированных народов создавались какие-то минимальные условия для обучения детей на родном языке, то для основной массы чеченцев и ингушей годы депортации были временем полного духовного застоя.

В августе 1944 г. из Грузии в Казахстан, Киргизию, Узбекистан выселены 115,5 тыс. месхетинских турков и курдов. В Казахстане были размещены 27,8 тыс. месхетинских турков [18, С.390].

Общую цифру спецпоселенцев в Казахстане назвать сложно, она менялась практически ежегодно. По данным НКВД на 1 января 1945 г. состояло на учете спецпоселения 815319 человек (235308 семьи), из них:

1. Бывших кулаков – 135308 человек (44160 сем.), которые были расселены за исключением Актюбинской, Гурьевской и Кустанайской областей, в таком порядке: Алма-Атинской – 3410 чел. (969 сем.); Карагандинской – 50768 чел. (17497 сем.); Семипалатинской – 981 чел. (298 сем.); Акмолинской – 2708 чел. (7413 сем.); Восточно-Казахстанской – 6400 чел. (2409 сем.); Джамбульской – 8338 чел. (2599 сем.); Западно-Казахстанской – 244 чел. (64 сем.); Кокчетавской – 32197 чел. (9195 сем.); Кызыл-Ординской – 1503 чел. (519 сем.); Павлодарской – 147 чел. (55 сем.); Северо-Казахстанской – 2580 чел. (824 сем.); Талды-Курганской – 4684 чел. (360 сем.); и Южно-Казахстанской – 2353 чел. (958 сем.) [4].

2. Кабардино-балкарцев – 20288 (5405 сем.) - расселены только в 6-ти областях: Алма-Атинской – 3529 чел. (962 сем.); Акмолинской – 3256 чел. (807 сем.); Джамбульской – 6593 чел. (1730 сем.); Павлодарской – 2035 чел. (530 сем.); Талды-Курганской – 1996 чел. (507 сем.) и Южно-Казахстанской – 2879 чел. (869 сем.) [4].

3. Калмыков – 2541 чел. (760 сем.) – расселены только в 2-х областях: Кызыл-Ординской – 2492 чел. (743 сем.) и Южно-Казахстанской – 49 чел. (17 сем.).

4. Карачаевцев – 40767 чел. (10505 сем.) – расселены только в 3-х областях: Джамбульской – 17448 чел. (537 сем.); Талды-Курганской – 36 чел. (19 сем.); и Южно-Казахстанской - - 23283 чел. (5949 сем.).

5. Крымчан – 4224 чел. (1223 сем.), которые были расселены только в Джамбульской области [4, С.73-74].

6. Немцев – 243722 чел. (79017 сем.) – расселены по всем областям за исключением Западно-Казахстанской области в таком порядке: Алма-Атинской – 3041 чел. (231 сем.); Карагандинской – 20538 чел. (7567 сем.); Семипалатинской – 24030 (7975 сем.); Актюбинской – 4942 чел. (1751 сем.); Акмолинкой – 35644 чел. (1005 сем.); Восточно-Казахстанской – 13526 чел. (4841 сем.); Гурьевской – 1199 чел. (1197 сем.); Джамбульской – 5561 чел. (1790 сем.); Кустанайской – 32260 чел. (10132 сем.); Кокчетавской – 41900 чел. (12222 сем.); Кызыл-Ординской – 2241 чел. (825 сем.); Павлодарской – 24939 чел. (8082 сем.); Северо-Казахстанской – 20103 чел. (6124 сем.); Талды-Курганской – 5762 чел. (1715 сем.); Южно-Казахстанской – 8036 чел. (2800 сем.).

7. Переселенцев из Молдавии и Прибалтики – 8064 чел. (3010 сем.) – расселены только в 7-ми областях в таком порядке: Карагандинской – 70 чел. (60 сем.); Акмолинской – 1213 чел. (353 сем.); Актюбинской – 3059 чел. (1052 сем.); Гурьевской – 130 чел. (117 сем.); Джамбульской – 108 чел. (45 сем.); Кызыл-Ординской – 461 чел. (161 сем.) и Южно-Казахстанской – 3017 чел. (1214 сем.) [4, С.73].

8. Чечено-ингушей – 360405 чел. (88513 сем.). Так же расселены по всем областям, за исключением Западно-Казахстанской области, в таком порядке: Алма-Атинской – 13696 чел. (373 сем.); Карагандинской – 33215 чел. (7939 сем.), Семипалатинской – 26594 чел. (6772 сем.); Актюбинской – 14699 чел. (3698 сем.); Акмолинской – 43964 чел. (10003 сем.); Восточно-Казахстанской – 4946 чел. (6303 сем.); Гурьевской - - 469 чел. (220 сем.); Джамбульской – 16013 чел. (4497 сем.); Кустанайской – 41223 чел. (9706 сем.); Кокчетавской – 28414 чел. (6519 сем.); Кызыл-Ординской – 22169 чел. (5888 сем.); Павлодарской – 33720 чел. (8055 сем.); Северо-Казахстанской – 20563 чел. (4772 сем.); Талды-Курганской – 19826 чел. (593 сем.); Южно-Казахстанской – 20394 чел. (5217 сем.) [4, С.73-74].

Рассматривая территорию расселения спецпереселенцев, можно сделать вывод, что ареалом их наибольшего сосредоточения явились северные и южные области Казахстана. Здесь следует отметить,

что если в северных и восточных районах находились бывшие кулаки, чеченцы и ингуши, немцы, то на юге количество национальностей было значительно больше

А в восточном регионе республики в основной своей массе преобладали представители чечено-ингушской и немецкой национальностей. Следует заметить, что количество спецпоселенцев ежегодно увеличивалось. По данным НКВД на 1 июля 1952 г. в республике на учете состояло уже 974,469 тыс. человек-спецпоселенцев. Из них в Восточно-Казахстанской области – 45,055 тысяч [9, С.34].

По данным Государственного архива Восточно-Казахстанской области в области на 1955 г. насчитывалось 25996 спецпоселенцев: чеченцев – 12874; ингушей – 2; немцев – 13088; поляков – 2; крымских татар – 10; прочих национальностей – 20 [19, Л.1]. Из них расселились в городе Усть-Каменогорске - 2039 чеченцев, 1686 немцев и 18 прочих национальностей [19, Л.37]; в Кировском районе - 901 немцев и 2239 чеченцев [20, Л.16]; в Шемонаихинском районе - 1446 немцев и 773 чеченцев [19, Л.38]; в Предгорненском районе - 1508 чеченцев, 1100 немцев, 4 крымских татар и 2 поляков [19, Л.35]; в Верх-Убинском районе немцев - 490, чеченцев – 763, крымских татар – 1 [19, Л.33].

В Семипалатинской области разместились 31996 спецпоселенцев, из них: калмыков – 19, поляков – 15, немцев – 20737, карачаевцев – 5, чеченцев – 10757, балкарцев – 30, тавлин – 48, аварцев – 50, дагестанцев – 30, крымских татар – 12, болгар – 4, прочих – 6 [21]. В том числе прибывших чеченцев (1946 г.) из Северного Кавказа разместили в Жана-Семейском районе – 788 чел. (209 семьи), в Калининском районе – 861 чел. (242 семьи), в Ленинском районе – 505 чел. (144 семьи), В Октябрьском районе – 891 чел. (216 семьи) и др. [Л.56-58].

Таким образом, мы видим, что среди спецпоселенцев Восточно-Казахстанской области численно преобладали представители чеченского, ингушского и немецкого населения. Тогда как, представители калмыкской этнической группы были расселены только в Кызыл-Ординской и Южно-Казахстанской областях; карачаевцы - в Джамбульской, Талды-Курганской и Южно-Казахстанской областях; кабардино-балкарцы расселились практически по всем регионам Южно-Казахстанской, Центральной и Северо-Казахстанской областям республики.

Список использованной литературы:

1. Омаров М., Какен А. *Познание себя к вопросу о несостоявшейся немецкой автономии в Казахстане.* - Алматы: Аль-Фараби, 1998. – 122 с.
2. Данияров К. *История Казахского государства XV-XX вв.* - Алматы: Д.П. Эдельвейс, 2001. – 528 с.
3. Алексеенко А.Н., Алексеенко Н.В., Козыбаев М.К., Романов Ю.И. *Этносы Казахстана.* - Астана: Елорда, 168 с.
4. Калыбекова М.Ч. *Казахстан как объект переселения депортированных народов (1937-1956 гг. Исторический аспект): дисс. ... канд. ист. наук.* – Алматы, 2005. – 156 с.
5. Оржанова У.К. *Социально-культурное развитие курдской диаспоры в Казахстане (1937-2000 гг.): дисс. ... канд. ист. наук.* – Алматы, 2006. - 120 с.
6. Аманова А. *Динамика численности и география расселения депортированных народов в Казахстане // Поиск.* - 2006. - № 3. – С. 141-145.
7. *Выселение корейцев из Дальневосточного края // Отечественная история.* – 1992. - № 6. - ноябрь-декабрь. – С. 140-167.
8. ЦГА РК (Центральный городской архив РК) Ф. 1481. Оп.1. Д. 16. Л. 27.
9. Алексеенко Н.В. *Историческая демография Казахстана.* - Усть-Каменогорск, 2001. – 67 с.
10. ЦГА РК (Центральный городской архив РК) Ф. 1987. Оп.1. Д. 1. Л. 194.
11. Алексеенко А.Н., Алексеенко Н.В. *Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.).* - Усть-Каменогорск: РВК ПО Полиграфия, 1999. – 157 с.
12. Дегитаева Л.Д. *Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.) // Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан.* – Алматы: ТОО «Издательский дом Казахстан», 2000. – 344 с.
13. Колосов А.В. *Прошлое и настоящее немецкой диаспоры в Казахстане: «История формирования многонационального общества Казахстана.* - Алматы: КазНТУ, 1998. - Ч. 1. – 26 с.
14. Алексеенко Н.В. *Усть-Каменогорск и устькаменогорцы.* - Усть-Каменогорск, 1995. – 77 с.
15. Бургарт Л.А. *Немцы в Восточном Казахстане в 1941-1956 гг.: депортация и положение в условиях режима спецпоселения: дисс. ... канд. ист. наук.* - Усть-Каменогорск, 2000. – 151 с.
16. Алдажуманов К.С., Анес Г.И., Валиханов Э.Ж. *Депортированные в Казахстан народы: история и судьбы.* – Алматы: Арыс, 1998.

17. Алдажуманов К., Алдажуманов Е. Депортация народов – преступление тоталитарного режима. – А., 1997.
18. Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н., Ерофеева И.В., Масанов Н.Э. История Казахстана народы и культура. - Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 680 с.
19. ГАВКО (Государственный архив Восточно-Казахстанской области) Ф. 1П. Оп. 1. Д. 7119. Л.37.
20. ГАВКО (Государственный архив Восточно-Казахстанской области) Ф. 1 П. Оп.1. Д. 7070. Л.16.
21. Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма. - Москва: ИИНСАН, 2002. – 240 с.
22. АПРК (Архив Президента РК) Ф.708. Оп.9. Д. 1027. Л.58.

УДК 316. 42:02/19/(574)
ГРНТИ 03.01.09

Қашақбаева Қ.Т.¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Әлем тарихы кафедрасының аға оқытушысы, тарих ғылымдарының кандидаты. e-mail:tanekeevna_1975@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ БІРТУАР ЕРЛЕРІ ЖАЙЛЫ (МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Бұл мақалада Ұлы Отан соғысы кезіндегі Оңтүстік майдандағы қазақ жауынгерлері мен командирлерінің Қазақ халқына, Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Председатели Әбдісамет Қазақбаевқа жолдаған хаттар арқылы қазақтың батыр ұлдары мен қыздарының Ұлы Отан соғысының қанды майданындағы өмірі мен ерліктері баяндалады. Қазақ жауынгерлерінің Сталинград, Ростов, Ленинград, Москва, Орел, Курск, Днепр, Буг, Висла т.б. территорияларда жауларымызға ерлікпен қарсылық көрсеткендері туралы айтылады. Москва үшін қанды ұрыста жауынгер-панфиловшы-қазақтар аға лейтенант Төлеуғали Абдибеков, Қ.Адамбеков әрқайсысы 347 және 239 неміс фашистерін жойып, көрсеткен ерліктері туралы. Өздерінің ерліктерімен көзге түскен атақты Сталинград шайқасы үшін Әбдібай Құрбантаев, Ростовты азат ету жолында ерлікпен ұрысқан Әбіл Ахметжанов, Жанбай Даугескин, совет жауынгерлерінің арасында теңдесі жоқ мерген ретінде мойындалған Төлеуғали Әбдібеков т.б. ержүрек қаһарман жауынгерлеріміздің батырлықтары баяндалады.

Түйін сөздер: Майдан, тыл, жауынгер-қазақтар, ұрыс, батырлық, қаһармандық,

Қашақбаева Қ.Т.¹

¹ старший преподаватель кафедры всемирной истории Казахского Национального педагогического университета им. Абая, кандидат исторических наук. Республики Казастан, г. Алматы.
e-mail:tanekeevna_1975@mail.ru

СЛАВНЫЕ ВОИНЫ-КАЗАХИ (НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ)

Аннотация

В данной статье изложены факты на основе архивных материалов о фронтовой жизни и подвигах казахов-воинов и командиров из переписки письма к Казахскому народу и Председателю Президиума Верховного Совета КазССР Абдисамет Қазақбаеву. Воины- казахи стойко отражали атаки противников на территории Сталинграда, Ростова, Ленинграда, Москвы, Орел, Курск, Днепр, Буг, Висла и т.д. Славные воины героически вели неравный бой в битвах за Москву, Сталинград, Ростов и т.д. В битве за Москву исключительную стойкость и героизм проявили бойцы-панфиловцы- казахи старший лейтенант Т.Абдибеков, К.Адамбеков. Каждый из них уничтожили по 347 и 239 фашистов. В боях с фашистами отличились наши земляки Абдибай Курбантаев за Сталинград, Абил Ахметжанов, Жанбай Даугескин за Ростов и многие другие. Здесь хочется отметить, несправедливо были забыты наши герои-казахи, не были достойно награждены за героизм и стойкость.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, дивизия Панфилова, славные воины-казахи, письма воинов-казахов, тыл, битва, подвиг, героизм, отвага.

Kashakbayeva K.T.¹

¹ senior teacher of department of World History of the Abay Kazakh National pedagogical university, candidate of historical sciences. Republics Kazastan, Almaty. e-mail: tanekeevna_1975@mail.ru

GLORIFYING KAZAKH SOLDIERS (on the basis of archive materials)

Annotation

In this article the facts on the basis of archive materials about front life and feats of Kazakh soldiers and commanders from correspondence of the letter to the Kazakh people and the Chairman of Presidium of the Supreme Council of KAZSSR to Abdisamet QazaQbayev are considered. Soldiers - Kazakhs with firmness reflected the attacks of opponents in the territory of Stalirgrad, Rostov, Leningrad, Moscow, Oryol, Kursk, Dnieper, Bug, Vistula, etc. Glorifying soldiers heroically fought a unequal fightin the battles of Moscow, Stalingrad, Rostov, etc. In the battle of Moscow the exclusive firmness and heroism were shown by fighters Panfilov's men Kazakhs the senior lieutenant T. Abdibekov, K. Adambekov. Each of them destroyed on 347 and 239 fascists. In fights with fascists our fellow countrymen Abdibay Kurbantayev for Stalingrad, Abil Akhmetzhanov, Rangbai Daugeskying for Rostov and many others differed. There is a wish to note, our Kazakh heroes were unfairly forgotten, not adequately awarded for heroism and firmness.

Keywords: Great Patriotic War, Panfilov's division, glorifying Kazakh soldiers, letters of Kazakh soldiers, a rear, fight, feat, heroism, courage

XXғ. адамзат баласы үшін ең ауыр кезең болды. Бірінші дүние жүзілік соғыс аяқталып, араға 20 жыл салмай қайталанған екінші дүние жүзілік соғыс жалпы саны 70 млн. адамның өмірін қиды. Қаншама саяси лагерлер, КСРО дағы саяси репрессия, ашаршылық, осының бәрі ХХ ғасырдың еншісіне тиесілі тарихтың ең ауыр да күрделі, қиын сынақ қойған зұлмат кезеңдері еді.

Көлемі, қаталдығы, адам және материалдық шығыны жағынан екінші дүниежүзілік соғыс адамзат тарихындағы ең жойқын соғыс болды.Ұлы Отан соғысы тек Кеңес Одағы аталған алып мемлекет үшін ғана емес, сол сияқты оның құрамындағы Қазақстан республикасы үшін де тарихи сын кезең болды. Қазақстан халқы бұл ауыр сыннан зор абыроймен өтті. Қазақстанның ұлы жеңіске үлесі айырықша болды.

Соғыстың ең алғашқы күнінен бастап-ақ жергілікті басшылықтарының қолға алған негізгі жұмысы халық шаруашылығын соғыс талабына бейімдеу болды. Соған байланысты өнеркәсіп, ауыл шаруашылық және басқа еңбек ұжымдарының жұмыс тәртібіне түбегейлі өзгерістер енгізіліп, олар түгелдей дерлік «бәрі майданға, бәрі жеңіс үшін!» деген ұран астында жұмыс жасауға жұмылдырылды.

Ел тағдыры, жер тағдыры таразы басына түскен сын сағатта майданға аттанған жерлестеріміз жаумен арыстандай алысып, ерлік пен азаматтықтың биік үлгісін көрсетті. Елдегі бір туар ерлеріміз Отаны үшін, елі үшін жан аямай ерлік жасады. Бірақ, олардың бәрі бірдей бізге мәлім емес еді.

Соғыстың бірінші күнінен бастап қазақстандықтар фронтта жаппай батырлық пен нағыз патриотизмді көрсете білді.

Фашистердің бірінші соққысын Брест қамалының қорғаушылары: қазақстандықтар В.Фурсов, К.Турдиев қарсы алды.

Москва түбіндегі шайқаста қазақстандық жауынгерлерлер 316-шы атқыштар дивизиясы кейіннен 8-ші гвардиялық Панфилов дивизиясына ауысқан еді. Осы шайқаста Кеңес Одағының Батырлары Т.Тохтаров, М.Габдуллин, аға лейтенант Б.Момышұлы (ол 1941 жылы Мәскеу түбіндегі ұрыстарда өз батальонымен жау қоршауын үш рет бұзып шықты. Соғысты Б.Момышұлы полковник атағымен, 9-гвардия атқыштар дивизиясының командирі болып жүріп аяқтады. Өкінішке орай оған Кеңес Одағының батыры атағы 1990 жылы 11 желтоқсанда берілді) өздерінің батырлығы мен қаһармандығын көрсетті[1].

Ұлы ұрыс Ленинград үшін соғыстың бірінші кезеңінде басталған еді. Ленинградтың ерлікпен қорғануы 900 (тоғыз жүз) күнге созылды. Ленинград үшін осы ұрыста Кеңес Одағының Батыры С.Баймағамбетов кеудесімен дзот амбразурасын жапса, ал осы жау қоршауынан азат ету жолында аға лейтенант Бөгебаев Нұрбосынның хатында былай делінген еді: «Біздің қазақ жауынгерлеріміздің - лейтенант Қалықов Шәпиден, старшина Кулагин Дәукен, жауынгерлер: Жүнісбеков Сәйден, Қалышев Өсербай, Бекманов Өмірзақ, Шорибаев Ақыш, Байжанов Шаймардан, Ахметов Қанат, Нұртазин Абдул өздерінің батырлығы мен ерлігін көруге болады. Осы ұрыста «Герой» деген атақ алғандар аз емес. Соғыс басынан осы уақытқа дейін 80 адам «Совет Одағының батыры» деген атағын алды»[2].

Ал, Сталинград шайқасында Кеңес Одағының Батыры қарағандылық ұшқыш Абдиров Н., минометші Сыпатаев Қ., лейтенант Рамаев Г., т.б. өздерінің ерлігімен көзге түсті.

Сонымен қатар қазақ жауынгерлерінің хатынан: Сталинград түбіндегі майданда бір үлкен С. қыстағы үшін болған қанды соғыста гвардия старшина – Махамбетов З. бастаған, гвардия аға сержанты - Үмбетқұлов С., Пралиев Т., гвардия қызыл әскерлері - Жиренбаев Ө., Балданбаев Р., Әбдіқайымов Т., парторг гвардия сержанты – Башаров жаудың 150 солдатын өлтіріп, 61 солдаты мен офицерін, бірнеше пулеметтерін қолға түсіріп алып келгендігі үшін, командование сыйлық берді. «Даңқ», «Қызыл жұлдыз», «Аталық соғыс» ордендерімен марапатталды[3].

Украина, Белоруссия, Смоленщина, Ленинград облыстарында екі рет Кеңес Одағының Батыры атағын алған С.А Ковпактың партизан отрядтарында басқыншылармен күресте қазақ Байдаулетов Д. ерекшеленді. Сонымен қатар жаулармен ерлігімен көзге түскендердің қатарында- Кульсеитов М., Байшуақов Т., Сактаганов К., Чеботарев Н., Попов П., т.б. болды.

Бірде-бір ірі шайқастар даңқы шыққан партизан Қасым Қайсеновсіз өтпеген. Неміс-фашист басқыншыларымен соғыста Қасым Қайсеновке тапқырлығы, қаһармандығы, батылдығы үшін «Отечественная война 1-й степени», «Богдана Хмельницкого 3-й степени» ордендері, «Партизану Великой Отечественной войны» 1- степени (екі рет) және «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945гг.» медальдерімен марапатталды. Жеңістің 50 жылдығына қарсы – Халық Қаһарманы жоғары атағына да ие болды[4].

Мыңдаған қазақстандықтар өмірлерін қия отырып, Украина, Белоруссия, Курск, Днепр, Десна, Припяти, Двина, Польша, Венгрия, Чехословакия, Вена т.б. жерлерде өздерінің батырлығын, ерлігін көрсете білді.

Берлинде Рейхстаг терезелерінің біріне бірінші болып Қызыл Ту тіккен лейтенант Р. Қошқарбаев та өз батырлығын, қаһармандығын көрсетті.

Мұрағаттан алынған мәліметтер бойынша оңтүстік майдандағы қазақ жауынгерлері мен командирлерінің қазақ халқына, Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының председателі Әбдісәмет Қазақбаевқа тағы бір жазған хаттарынан:

«Қазақ халқының ежелден жаужүрек батыр халық екені, өзі ел болып, басы құралғаннан бері қарай, өзінің ар-намысы мен бостандығы үшін жаулармен дамылсыз шайқасып, келгені елімізге мәлім еді, қазақтың жасөспірім ұрпақтары ата-бабаларының асыл дәстүрін адамгершіліктің ең құрметті қасиеті деп танушы еді, ұлтымыздың осы қасиетімен Отан соғысының қанды майдандарында қазақтың батыр ұлдары мен қыздары әлемге әйгілі еді. Елдегі бауырларыңыздың еңбек майданындағы ерлігі де бүкіл Совет еліне мәлім болды. Қазақтың бір қасиеті қырағылық, мергендік, гвардия аға-сержанты Төлеуғали Әбдібеков (1944) осы жылғы февральдің екінші күні 385 немісті өлтірген еді».

«8-ші Гвардия Панфилов дивизия командованиясінің маған 24 мартта жазған хатында Төлеуғалидің өлтірген немістерінің саны 400-ге толыпты. Менің сіздерге айтатын ағалық ақылым: бәріңізде жаппай батыр, жаппай мерген болуға тырысыңыздар. Мерейлеріңіз үстем бола берсін, жеңіспен қауышайық. Ағаңыз Әбдісәмет Қазақбаев»[5].

Наградтау статусы бойынша 100 немісті атып өлтірген мергендерге Кеңес Одағының батыры атағы берілетін-ді. Ал, біздің қазақ мергені Қ.Адамбеков 239, ал атақты мерген Төлеуғали Әбдібеков 400 немістің көзін құртады. Алайда, екеуі де жоғары Батыр атағына ие бола алмады [6].

Көрнекті әскери қолбасшы П.Л.Романенко өз естелігінде біздің қазақтың ержүрек ерлері туралы: «Қазақтар ақ көңіл, ақжарқын, ержүрек, батыр халық екендігін осы соғыста көрсете білді. Егер де менің әскери құрамама тек қазақтардан құралса, мен өз тағдырыма, өмір бойы риза болар едім» деген екен.

Ал, белгілі ағылшын тарихшысы Александр Берт өзінің: «Ресей 1941-1945 жылғы соғыста» деген кітабында: «Қызыл армияның табанды қайсар солдаттарының бірі қазақтар болды. Қазақтар өзін жақсы жағынан көрсете білді. Тіпті, Сталинград шайқасының өзінде ең өжет, ержүрек, батыр солдаттар қатарында қазақтар жүрді» деп жазады[7].

Тағы да бір хатқа тоқталсақ, Оңтүстік майдандағы қазақ жауынгерлері мен командирлерінің қазақ халқына жазған хатынан:

«Қымбатты туысқандарымыз, достарымыз!» Біз Оңтүстік майдандағы қазақ жауынгерлері Отан алдындағы қасиетті борышымызды өтеп, неміс-фашист қанішерлеріне қарсы мейірімсіз қатал, жанқияр ұрыстар жүргізіп жатқанымызға міне 21 айдан асты.

Туысқандар! Біз қазақ халқының сүйікті ұлдары Сталинград түбінде де, Еділден Ростовқа дейінгі қаһармандық күресте де Қызыл Армияның ержүрек жауынгерлері қатарында арыстандай айбатпен жауға шапқанын сізге зор мақтаныш сезіммен хабарлаймыз. Сталинград қаласын Қызыл Армия асқан ерлікпен

қорғаған күндерде қазақ халқының ардақты ұлы, кіші лейтенант, орденді Әбдібай Құрбантаев өзінің батырлығымен мәңгі өшпес даңққа бөленді.

Взвод жаудың қоршауында қалып, командирінен айырылып, қиын халге түскенде бір жексұрын қолын көтеріп неміс окоптарына қарай жүгіреді. Әбдібай тұрып, «Орындарыңнан қозғалмаңдар, жолдастар. Менің командамды тыңдаңыздар», сөйтті де Құрбантаев дәл көздеп тұрып, сатқынның ту сыртынан атып жіберді, екінші оғымен Құрбантаев қорқаққа қарсы шыққан жау офицерін сеспей қатырды. «Тірідей қолға түспейміз, Отан үшін, Сталин үшін, алға ұмтыл!»-деп команда берді де, Әбдібай өз жауынгерлерін шабуылға бастап кетеді. Бұлардың қысымына немістер төзе алмады. Құрбантаев өзінің жауынгерлері мен жау қоршауын бұзып өтіп және ондаған фашистерді құртып, командованиенің бұйрығын абыроймен орындап шықты. Қазақ халқының даңқты ұлы, орденді кіші лейтенант Құрбантаев Сталинград көшелерінің бірінде болған сұрапыл ұрыстарда ондаған немістерді жойып барып, ер өлімімен қаза болды;

Тағы бір батырымыз, қазақ халқының айбынды ұлы, Совет жауынгері Жанбай Даугескин сұрапыл ұрыстарда жауды қынадай қырып жүрді. Ол бір күні жаумен бетпе-бет кездесті. Немістер 17 адам, ал ол - жалғыз еді. Жауынгер Жанбайды фрицтер құзғындай қамап, ортаға алды. Ол жаумен арыстандай арпалысты, мылтығының дүмбісінен ұстап алып, оны жау төбесіне шоқпардай ойнатты. Басы жапырылып өлген үш неміс аяқ астында құлап қала берді. Немістер ержүрек жауынгердің ту сыртынан тап берді, бірақ Жанбай дер кезінде кейін айнала беріп, тағы да үш немісті түйреп тастады. Жанбайдың қолынан өлген оныншы неміс жер бауырлап құлаған кезде, тірі қалған жеті гитлершілер қолдарын көтеріп: - «Русс, берілеміз, өлтірме» деп шу ете түсті. Он немісті өлтіріп, жетеуін пленге алады.

Біздің майданның даңқты батыры, екінші дәрежелі «Отан соғысы» орденінің кавалері аға сержант Жұмагелді Кенжеғұлов көптің сүйген адамы болып отыр. Оның «орудия расчети» немістің екі танкын, бір ауыр орудиясын, екі пулемет точкасын қиратты;

Неміс-фашист әскерлеріне қарсы шабуылды ұрыстарда қазақ жауынгерлерінен құралған артиллеристер бөлімшесі батырлық істерімен ерекше көзге түсіп отыр. Бұл бөлімше немістің 11 танкісінің күл-талқанын шығарып, жүздеген неміс солдаттары мен офицерлеріне жер құштырды, жаудың талай орудияларын, жүкті машиналарын қиратты. Ержүрек артиллеристер Түстікбаев, Қадышев, Ахметжанов және басқалары неміс фашизміне қарсы күресте батырлық істегені үшін награда, ордендер, медальдермен марапатталды[8].

Осындай жалынды хаттар Отанымыздың әрбір бұрышынан келіп жатты.

Осы хаттардан қазақтың ар намысы жоғары, Отанын, ұлтын сүйгіш, жанқияр, жаужүрек батыр, қасиетті бір туар ер екендерін көруге болады.

Қазіргі мәліметтер бойынша Ұлы Отан соғысындағы ерекше ерліктері үшін 11600 адамға Кеңес Одағы батыр атағы берілді, олардың 497-сі қазақстандық, соның 97-сі қазақ. Ал соның ішінде ерекше ерліктері үшін 2 реттен алған 4 қазақстандық ұшқыш-штурмовиктер: Т.Я. Бигелдинов, Л.И.Беда, И.Ф.Павлов, С.Д.Луганский. Батырлардың қатарында пулеметші М.Ж.Маметова, мерген Ә.Н.Молдағұлова, атқыштар С.Баймағамбетов, С.Мүткенов, минометші Қ.Сыпатаев, атты әскер М.Қатаевтың есімдері бар. 110 қазақстандық Даңқ орденінің үш дәрежесіне де ие болды[19].

Ұлы Отан соғысы жылдарында біздің қандастарымыздың қатыспаған бірде –бір үлкен шайқас болмады. Бұл соғыста ерекше ерлік көрсеткен батырларымыз С.Нұрмағамбетов, Т.Бигельдинов, М.Габдуллин, Б.Момышұлы, Р.Қошқарбаев Қ.Қайсенов, Н.Әбдіров, даңқты қыздарымыз М.Маметова, А.Молдағұлова, Х. Доспанова тағы басқалары әлемге әйгілі болса, осы қанды майданда қаһарман қазақ жауынгерлерінің есімдерін көп жағдайда паш ете алмаған, атаусыз, атақсыз қалып қойған ерлеріміз сансыз.

Ұлы Отан соғысы тарихына қатысты мәселелер әлі де өзекті және басым бағыттарының бірі болып табылады. Ұлы Отан соғысының тақырыбы ешқашан зерттеушілер назарынан түскен емес. Дегенмен, соғыс жылдарындағы Қазақстан тарихының мәселелеріне жүргізілген талдаулар жарық көрген зерттеулердің санының көптігіне қарамастан, көптеген мәселелердің одан әрі зерттеу мен өңдеуді қажет ететіндігін көрсетті.

Елбасы Н.Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Бізге осы баянды бақытты сыйлаған ардагерлеріміздің ерлігі ешқашан ұмытылмайды. Олар туған жерді сүюдің, елдің патриоты болудың керемет үлгісін көрсетті» деп атап өткен болатын[10].

Отан үшін ұрыста жанын пиде етуге дайын болған, осы ерлігі арқасында қазіргі ұрпаққа бейбіт ғұмыр әпергені үшін Ұлы Отан соғысы ардагерлерінің алдында басымызды иіп, Отан үшін от кешкендерге мәңгілік тағзым етеміз.

Әлемді от пен отқа ораған бұл соғыс адамзат жүрегіне жазылмас жара салды. Бұл шайқаста ажалдан тайсалмай жауға ұмтылған ерлер есімі тарих беттерінде мәңгіге жазылып қалады.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Герои Советского Союза – казахстанцы. Алма-ата. 1968г, Т.1-2;
2. ҚР ОММ.1660-қор, 1-тізбе, 1-іс, 6п.
3. ҚР ОММ.1660-қор, 1-тізбе, 1-іс, 7п.
4. ҚР ОММ.1660-қор, 1-тізбе, 1-іс, 5п.
5. ҚР ОММ.1660-қор, 1-тізбе, 1-іс, 14п.
6. ҚР ОММ.1660-қор, 1-тізбе, 1-іс, 2п.
7. Сөз, №39, шілде 2003ж.
8. («Прогресс», Мәскеу, 1967 жыл) Сөз, №39, шілде 2003ж.
9. Белан П., Потапов А., Чеснов С. Доблесть салдатская. Алма-Ата, 1974г, С3
10. Қазақстан тарихы. Алматы, «Дәуір» 199
11. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. –М.: Воениздат, 1996

ӘӨЖ 93/94-71
МРНТИ 03.01.15

Бектанов А.А.¹

¹Абай атындағы Каз ҰПУ PhD докторанты, Алматы қ., Қазақстан

ЖЕТІСУДА БАТЫР ТАЗАБЕК ПҰСЫРМАНОВ БАСТАҒАН ҚАЗАҚТАРДЫҢ КӨТЕРІЛІСІ ЖӘНЕ ҚҰЛЖА СҰЛТАНДЫҒЫ

Аңдатпа.

Қазақстан тарихында ел мен жердің тәуелсіздігі жолында қызмет еткен батырлардың ерлігі мен қызметін зерттеу қашан да өзекті тақырыптардың қатарынан орын алып келеді. Соның ішінде Ресей империясының Қазақстанды отарлау кезінде жергілікті қазақтардың орыс отаршылдарына қарсы күресі маңызды тақырыпты құрайды. Ұсынылып отырған ғылыми мақалада, XIX ғасырдың 70-жылдары Жетісуда Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсылық көрсеткен саяси қайраткер, батыр Тазабек Пұсырманов бастаған қазақтардың көтерілісі мен оның саяси нәтижелері қарастырылады. Сонымен қатар, Тазабек батырдың Құлжа сұлтандығының аумағына өтіп кетуі тарихы зерттеледі. Құлжа сұлтандығы аумағында Ресей империясының жүргізген саясатына қатысты Тазабек батырдың қимылдары мен ұстанымдарына саяси және тарихи талдау жасау ғылыми жұмыстың басты міндеттерінің бірі саналады.

Кілт сөздер. Тазабек батыр, Құлжа сұлтандығы, Жетісу, Ресей империясы.

Бектанов А.А.¹

¹PhD докторант Каз НПУ имени Абая, г. Алматы., Казахстан

ВОССТАНИЕ КАЗАХОВ В СЕМИРЕЧЬЕ ПОД РУКОВОДСТВОМ БАТЫРА ТАЗАБЕКА ПУСУРМАНОВА И КУЛЬДЖИНСКИЙ СУЛТАНАТ

Аннотация.

Исследование подвигов и деятельности батыров, сражавшихся за независимость народа и государства в истории Казахстана, является одной из актуальных тем для исследования. В том числе, борьба местных казахов против русских колонизаторов во времена коллонизации Казахстана Российской империей считается важной темой. В данной научной статье рассматривается восстание казахов во главе батыра, политического деятеля - Тазабека Пусурманова, который оказывал сопротивление колонизаторской политике Российской империи в Семиречье в 70-х годах XIX века. А также, проанализированы политические последствия восстания, история проникновения Тазабек батыра на территорию Кульджинского султаната. Проведение политического и исторического анализ действий и позиций Тазабек батыра, касательно политики Российской империи на территории Кульджинского султаната, является одной из основных задач научной работы.

Ключевые слова: Тазабек батыр, Кульджинский султанат, Семиречье, Российская империя

Bektanov A.A.¹

¹PhD student KazNPU named after Abay, Almaty, Kazakhstan

THE KAZAKH'S REBELLION IN ZHETISU HEADED BY BATYR TAZABEK PUSURMANOV AND THE KULJA SULTANAT

Annotation

The study of the act of bravery and activities of the batyrs, who fought for the independence of the people and the state in the history of Kazakhstan, is one of the topical themes for research. In particular, the struggle of the local Kazakhs against the Russian colonialists during the times of the colonization of Kazakhstan by the Russian Empire is considered an important topic. This scientific article discusses the uprising of the Kazakhs headed by batyr, a political figure - Tazabek Pusurmanov, who resisted the colonial policy of the Russian Empire in Zhetisu in the 70s of the XIX century. Also, the political consequences of the uprising, the history of Tazabek batyr's penetration the territory of the Kulja Sultanate are analyzed. Conducting a political and historical analysis of the actions and positions of Tazabek batyr regarding the policy of the Russian Empire in the territory of the Kulja Sultanate is one of the main tasks of scientific work.

Keywords: Tazabek batyr, Kulja Sultanate, Zhetisu, Russian Empire

Құлжа сұлтандығы көпұлтты мемлекеттік бірлестік болды. Сұлтандықта жергілікті, ұйғырлар, дүнгендер, қалмақтар, қазақтар, қырғыздар, сарттар, өзбектер және бұдан басқа да көптеген халықтар өмір сүрді. Құлжа сұлтандығы Іле қазақтарының жергілікті ата қонысы саналып, қазақтар мұнда көп шоғырланды. Құлжа билеушілері болған тараншылар, яғни жергілікті ұйғырлар қазақтармен жақсы байланыста болып, оларға құрметі ерекше болды. Іле өлкесіндегі қазақтардан тыс бұл жерде Жетісу мен Семей облыстарынан келген қазақтар да көп болып, олар шекарадан емін-еркін көшіп-қонып отырды. Қазақтардың Ресей империясы мен Құлжа шекарасын ары-бері өтіп жүруі мен аймақта еркін күн кешуі олардың осы аймақтың байырғы, жергілікті халқы екенін аңғартады. Ресей империясының қазақтар орналасқан Жетісу, Семей жерінде, Іле сұлтандығының аумағында және Қытайдың шекаралық аймақтарында сауда-саттық пен мал шаруашылығы негізінен қазақтардың қолында болды.

Қазақтардың шекаралық аймақта шоғырланып, олардың Ресей мен Қытай аумақтарында қалып қоюы 1864 жылы Шәуешек келісімімен байланысты болып, бұл кезде сыртқы империалистік күштерден қауіптеніп отырған Қытай үкіметі, болашақта Ресейден территориялық талаптар болмас үшін, уақытты оздырмай 1864 жылы Ресеймен Шәуешек келісімін қабылдап үлгерген еді. Шәуешек келісімі бойынша Ресей мен Қытай арасында шекара нақтыланып өзара келісімшартқа қол қойды. Бұл келісім бойынша империялардың шекарасы қазақтар қоныстанған аймақтарда жүргізілді. Мұның салдарынан қазақтар екіге бөлініп қалды. Шекараны белгілеуде империялар тарапынан жергілікті қазақтардың жай-күйі ескерілмеді. Бұл жағдай қазақтарды бір-бірінен алыс ұстау мақсатында жасалды, себебі, қазақтардың бірлігі екі империяға да ұнамайтын еді. Қазақтардың ғасырлар бойына пайдаланып келе жатқан жайылымдары өзге мемлекеттің аумағында қалды, ағайын-туыс шекара сыртында қалып, ол әлеуметтік жағдайға кері әсер етті. Мұның алдын-алу үшін қазақтар бір-біріне жақындап, шекараны кесіп өте бастады және бұл жағдай уақыт өте қарқынды түрде жүрді. Сонымен, қазақтар шекара аймағын мекендеп сол жердің өз бетінше «қожасына» айналған еді.

Іле өлкесімен іргелес болып, оған жақын болған қазақтар негізінен албан, суан рулары болып, ал Тарбағатай өлкесінен қызай, байжігіт рулары шекаралық аймақтарды өз бақылауында ұстады. Қазақтар бір-бірінің ағайын-туысымен қауышу мақсатында екі мемлекеттің шекарасын жиі кесіп өтуге мәжбүр болып, олар Қытай территориясына көптеп өтті. Бірақ, Ресей билігі қазақтардың Шыңжаңға өтуіне түбегейлі қарсылық білдірді. Себебі, Верныйдағы Ресей билігі қазақтардың Шыңжаңдағы, оның ішінде Іледегі ұйғырлар мен дүнгендер бастаған бүлікшілермен бірігіп, уақыт өте Ресейге сырттан қатер төндіруі мүмкін және Жетісу мен Семейдегі қазақтарды орыс билігіне қарсы көтеріліске үгіттеуі мүмкін деген қауіп болды.

Бұл кезде Іледе әкімшілік құрып отырған Құлжа сұлтандығы өзінің ішкі саяси тұрақтылығын тіктеуде жергілікті халықтардың ынтымағын арттырып, оларды бір шаңырақ аясына біріктірді. Сонымен бірге сыртқы саяси күштерге қарсы шығуда халықтардың ауызбірлігі мен татулығы тыныштық пен қорғаныстың басты кепілі саналды. Тарихы мен тағдыры тамырлас болған аймақтағы мұсылман халықтар бір-біріне осылай қолдау білдіріп отырды. Шегініс жасайтын болсақ, Құлжа сұлтандығының құрылуына алғышарт болған 1864 жылы Іле өлкесінде ұйғырлар мен дүнгендердің Цинь үкіметіне және

жергілікті жердегі маньчжурларға қарсы көтерілісі кезінде оларға қазақтардың көмегі аз болған жоқ. Өздерін жергілікті жердің қожайыны сезінген қазақтар бұған дейінгі кезде Ресей мен Цинь империясының шекарасында көшіп-қонып, екі империяның арасында тіршілік етті және аймақтағы сауда-саттық пен саяси жағдайды ұдайы бақылауда ұстады. Ұйғырлар мен дүнгендер көтерілісінің нәтижесінде енді аймақта жаңадан құрылған Құлжа сұлтандығы мен Ресей империясының шекаралас өңірде олар өз бетінше әрекет етті.

Ресей әкімшілігінің қойған барлық талаптары мен қазақтарды Шыңжаңға өткізбеу бойынша әрекеті сәтсіз болды. Қазақтардың Шыңжаңға өтуі көп жағдайда Ресейдің қысымынан құтылу үшін орын алды. Өйткені, бұл кезде Шыңжаңда жағдай аумалы-төкпелі болғанымен, ол жақта ешкім ешкімге қысым көрсетпей, халық еркін өмір сүрді. Бұл кезде қазақтар өзімен шекараға жақын болған аудандарға өтіп отырды. Атап айтқанда, Семей облысынан қазақтар өз шекарасына жақын болған Тарбағатай өңіріне өтсе, Жетісу қазақтары Ілеге өтіп отырған. Ең маңыздысы, шекара аймағындағы қазақтар Шыңжаңға туыстарына өтіп сонымен бірге ондағы бүлікшілерге қолдау білдіру мақсатында да өтіп отырды. Мысалы, дүнгендердің Тарбағатайдағы жеңісі осы аймақтың Ресеймен шекарасындағы саяси ахуалды күрт шиеленістірді. Бұл аймақта мекендеген қазақтың байжігіт және қызай рулары жедел түрде Қытай аумағына жаппай көше бастады, олар дүнгендермен қосылып қытайларға, маньчжурларға, тіпті өздеріне қысым көрсеткен ресейлік шекара әскеріне де шабуыл жасаған [1, 96 с.]. Ең үлкен көмектің бірі 1866 жылы 18 мамырда болып, онда Оңтүстік Тарбағатайда үлкен қақтығыс кезінде дүнгендер қашуға мәжбүр болды. Бұл шайқаста дүнгендер жағында Қызай руының биі Хан Абылай ханның ұрпағы Шоқан Абылайұлы болды.

Сол сияқты, Іледегі көтерілісшілерге Жетісу облысынан келген қазақтар көмек көрсетіп отырған. Мысалы, 1863 жылы албан тайпасынан тарайтын қоңырбөрік, сегіз және басқа да руларынан құралған екі мыңнан астам жанұя Ілеге қарай өтіп кеткен. Албандар тараншылардың тәуелсіздігі мен олардың өз мемлекетін құруына белсенді түрде көмектескен. Оның ең маңызды тұсы жергілікті қытайлар мен маньчжурларды қууға белсене ат салысқан. 1866 жылдан бастап Құлжа сұлтандығы өзінің іргесін тіктей бастаған тұста олар Құлжа сұлтандығының құрамына өтіп осы сұлтандықтың халқы ретінде қабылданып үлкен күшке айналған. Ұйғырлар оларды аса зор құрметпен қарсы алған [2].

Құлжа сұлтандығы құрылар тұста Ресей империясы мен Құлжа шекарасында және Іле өлкесіндегі саяси істерді өз бақылауында ұстап, аймақта саяси беделге ие болған, сондай-ақ осы өңірдегі халықтардың саяси істеріне араласып жүрген беделді қазақ билерінің бірі Тазабек Пұсырманов болды. Тазабек Пұсырманов 1800 жылы Ресей империясының Жетісу облысында, қазіргі Алматы облысы Райымбек ауданында туған. Оның өмір сүрген кезеңі Ресей империясының Қазақстанды отарлау кезіне тұспа-тұс келді. Тазабек Пұсырмановтың туған жері мен жылы туралы тағы бір жанама мәліметтер болып, онда кейбір зерттеушілер оның туған жерін қазіргі Жамбыл облысының Меркі ауданы деп көрсетеді. Бұл бір сәйкестік болуы мүмкін. Ал, Тазабек Пұсырмановтың туған ауылы мен елі сол кездегі саяси жағдай өрбіп отырған Жетісу облысы, ал қазіргі Алматы облысы болып табылады.

Тазабек Пұсырманов Жетісу облысынан шыққан жергілікті беделді қазақтардың бірі болып, ол халық арасында өзінің шешендігімен, көргендегімен, қоғамдағы белсенділігімен ерте кезден танылған адам болды. Сонымен бірге, ол мемлекет пен қоғамда болып жатқан саяси процестер мен өзгерістерді қалт жібермейтін мемлекетшіл адамдардың қатарында саналды. Оның басты мысалдарының бірі Тазабек Пұсырманов 1846 жылы маусым айында алғаш рет Ұлы жүздің Ресей империясының бодандығын қабылдауға байланысты қазақтарының атақты билері мен сұлтандары, ру басыларымен бірге қол қоюға қатысады. Бұл кезде қазақтар мен Ресей билігі өздеріне тиісті түрлі саяси міндеттемелер алады. Сол міндеттемеге арнайы қатысушы ретінде Тазабек Пұсырманов та қол қойған болатын. Тараптар арасындағы келісімге қазақтар жағынан алғашқы болып сұлтан Сүйік Абылайханов қол қойған болса, одан кейін қол қойған билер мен сұлтандардың қатарында Тазабек Пұсырманов та болды. [3, 320-325 б.].

1856 жылы Ұлы жүздің Жалайыр, Албан, Дулат, Шапырашты, Ысты тайпалары Ресей азаматтығын қабылдады. Ұлы жүздің ықпалды адамдары империялық шендерге ие бола бастады және олар Ресей империясының қызметіне көшті. Сол сияқты, Тазабек Пұсырманов бұрынғы өзге билермен және сұлтандармен бірге Ресей әкімшілігінің қоластына өткен соң ресейлік шенді атақтарға ие болды. Бұл кезде Тазабек Батыс Сібір әскери корпусының Жетісу бөлімшесінде қызмет етіп, 1859 жылы ол прапорщик шеніне ұсынылды және көп ұзамай прапорщик шеніне ие болған. Оңтүстік-шығыс шекараны қорғау ісіне қызмет етіп, “Ерлігі үшін” күміс медалмен марапатталған. Мұнымен тұрмай, ол болыстық қызметке де тағайындалады.

Алайда, уақыт өте Ресей империясының Ұлы жүздегі жүргізген саясаты Тазабекке ұнамай бастады. Бұл жағдай негізінен 1858 жылы Ұлы жүзге генерал Г.А. Колпаковскийдің қызметке келуімен тікелей байланысты болды. Орыс генералының 60-жылдары Ұлы жүздегі соғыс қимылдары мен басқыншылық әрекеттері, оның ішінде 1860 жылы Ұзынағашты, 1864 жылы Әулиеата мен Шымкентті басып алу сияқты қимылдары Тазабекке ұнамай бастады. Дегенмен Ресей империясының қызметінде болғандықтан, ол үшін бұл жағдай қиын еді. Бұл кезде Тазабек батырды орыс отаршылдары Жетісу мен қырғыз жеріндегі жорықтарға ертуге тырысады. 1860 жылы полковник Циммерман бастаған Ыстықкөл экспедициясына бірқатар қазақ батырлары қатысады. Тазабекті қырғыз жеріндегі жорықтарға ертудің басты мақсаты ол қырғыз жері және олардың батырлары мен билері жайлы жақсы білетін еді [4].

Циммерманның экспедициясынан кейін Тазабек Пұсырманов пен Ұлы жүз руларының көптеген ықпалды азаматтарына Алалату округінің басшылығы тарапынан көптеген бағалы сыйлықтар ұсынады. Себебі, солардың арқасында Ресей империясы Пішпекті және қырғыз территорияларын бағындырды. Оның ішінде Тазабек Пұсырманұлы мен Тезек Абылайханов та болды. Олар Ресей империясының қызметінде болғандықтан, тек қана өздеріне таңылған әскери міндетті ғана орындады.

Осы тұста Тазабек Пұсырмановтың қырғызбен біраз байланысы бар екенін айта кеткен орынды. Тазабек батыр қырғыз руларының басшыларын жақсы танитын болып, олармен кейде жақсы, кейде нашар қатынаста болды. Ол кезде Ұлы жүзде албан руы мен қырғыздың атақты сарыбағыш руының арасында көп рет соғыс жағдайлары орын алатын еді. Сонымен бірге қырғыз рулары өзара қақтығысып қалған кезде Тазабек батырды көмекке шақыратын болды. Сондықтан, кезі келгенде тіпті генерал Г.А. Колпаковскийдің өзі қырғыздарды бағындыруда Тазабек Пұсырмановты пайдалану қажеттігін айтқан. Ол қырғыздарға албан батыры Тазабек сияқты ешкім соққы бере алмайды деп көрсеткен [4, 138 б.].

Бұл уақытта Тазабекке Ресей империясының Жетісудағы өкілдерінің тарапынан ұйымдастырған жергілікті қазақтың атақты, беделді батырлары мен сұлтандарын бір-біріне айдап салу әдістері ұнамады. Оның басты мысалдарының бірі Бұл кезде қазақ батырлары мен сұлтандарын, атқамінерлерін бір-біріне айдап салып, сол арқылы әлсіретуді басты әдіске айналдырған орыс билеушілері Тазабек Пұсырманов пен сұлтан Тезек төре Абылайхановтың арасына от салды. Себебі, екеуі де бір-бірінен қайтпайтын қазақтың қайсар мінезді азаматтары еді. Сонымен бірге 1867 жылы Жетісу облысы құрылып, оның басына әскери-губернатор болып сайланған Г.А. Колпаковскийдің өңір халқына көрсеткен қиындықтары Тазабек пен ол сияқты көптеген рубасылары тарапынан қатты сынға алынды. Шекарадағы сауда мен екі мемлекетке өтіп күнкөріс көзін көріп жүрген қазақтарға сан түрлі қысым көрсету Тазабектің ашу-ызасын келтірді. Дегенмен, Верныйда Ресей билігіне қарулы қарсылық көрсету қиын еді [4, 140 б.].

Ендігі кезекте, осындай факторлар кезінде Ресей билігін мойындап, орыс патшасының сенімді қызметкері болуға өз уәдесін берген, мемлекеттік қызметке өтіп ант ішкен және империя қызметіне өтіп, түрлі шендерді иеленген, сондай-ақ болыстық қызметте болған Тазабек Пұсырмановтың өз мемлекетіне белгілі бір түрде наразылық көрсетуіне себеп болды. Оның басты наразылық әрекеті, өз жақтастарымен билікке қарсы шығып, жеңілген жағдайда Қытай асып Шыңжаңға өту жоспары болды.

Бұл кезде орыс билігіне қарсы шығып, егер жеңіліс тапқан жағдайда Қытай асу дәстүрге айналғандай еді. Қазақ сұлтандары мен рубасылары арасында мұндай жағдайлар көптеп орын алатын еді. Жетісуда патша билігімен санасқысы келмеген қазақ батырлары, мен қолбасшылары мен билері Қытай асып, Іле өлкесіне кетіп қалып отырды. Мысалы, 1866 жылы Жетісуда Алатау округінен 841 жанұя Ілеге қарай өтіп кеткен. Көшкен жанұялардың арасында албан руының атақты адамдары Саурық батыр, Малабай, Жетен есімді батырлар болған. Тіпті, бұл кезде Жетісуда атақты адамдардың бірі болған Тезек Абылайхановтың бауыры Дүрәлі сұлтан [5]. Тезек төре алғашқыда Тазабек сияқты Ресей империясының қызметінде болып, Алатау округі бойынша беделді адамдардың бірі болды. Ол Ресейдің қазақтарды Қытайға жібермеу саясатын қолдап, 1865 жылы Алатау округі басшылығына қазақтардың Ілеге өтуіне шектеу қою мақсатында қосымша күш сұраған. Бұған дейін албандардың аға сұлтаны болған Тезек төренің қол астындағы албандар Үйгентас пен Құлжаға дейінгі алқапты қыстайтын болғандықтан Қытай жеріне өту бір дәстүрге айналғандай болып еді.

Алайда, Тазабек сияқты Тезек төренің де уақыт өте Ресей билігінің аймақтағы саясаты ұнамай, ол қоластындағы албандардың Құлжаға қарай өтуіне шектеу қоймай, керісінше оларға қолдау білдіре бастады. Оның басты дәлелі 1869 жылы қазан айында полковник Тезек Абылайхановтың ауылында үлкен ас беріліп, онда әр болыстан келген қазақтардың Қытайға кету туралы өтінішін қабылдап, тіпті оларды Ілеге қарай өтуіне ішінара үгіт-насихат жүріп, кеңес берген. Тезек төре Абылайханов Ресей империясының отаршылдық, халықты қанау саясатына түбегейлі қарсылық білдіріп, оған шыдамай, Іле өлкесіне қазақтардың екі жүзден астам жанұясын өзімен бірге алып өтті. Құлжада бұл кезде әр халық өз

бетінше күн кешіп, ешқандай саяси қысым болмады. Қазақтар үшін бұл қолайлы болып, ол уақыт өткен сайын көбейе берді. Жылдар бойына Ресей билігіне үлкен саяси еңбек сіңірген сұлтан Тезек төре Абылайханов сияқты белсенді де танымал бастаған қазақтардың Іле жеріне себепсіз және ағыла көшуі жергілікті биліктің алаңдауына және өз бетінше тиісті шаралар атқаруға алып келді [6].

1866 жылдың 20 қаңтарында ұйғырлар мен дүнгендердің бүлікшілері Құлжаны қолға түсіргеннен кейін осы жылдың ақпан айының басында қазақ билерінің бірі Тазабек Пұсырманов губернатор Г.А. Колпаковскийге қала гарнизонының алынғаны мен Құлжа тұрғындарының «негізгі бөлігінің қырылғанын» хабарлаған еді. Бұл кезде берілген мәліметтер бойынша дүнгендер жағынан жеті жүзден астам адам шығыны болды. Құлжаның гарнизонының кішкентай ғана бөлігі сақталып, ол Цзяньцзюнь сарайы еді. Бұрынғы билеуші өз сарайында жасырынып, өзін қорғап жатыр, ал қала өртелуде және қиратылуда деп көрсетілді. Бұл кезде Тазабектің жергілікті жердегі Ресей билігімен арасы жақсы еді. Тек, Г.А. Колпаковскийдің өктем саясаты ғана мұндай қатынастарға шек қойды.

Тазабек Пұсырмановқа Жетісудағы Ресей әкімшілігінің өзіне ұнамаған ең басты саясаттың бір бағыты ол 1867 жылы Жетісу казак әскерінің жасақталуы болды. Жетісу казак әскері Жетісудың бүкіл аумағына және көршілес аймақтарға әскери-ғылыми экспедициялар ұйымдастырды. Басты мақсат, отарлар жаулау және жергілікті халықты әскердің күшімен ұстап тұру болды. Жетісу казак әскері Қазақстанның оңтүстік аймақтарын бағындырумен шектелмей, әскери жазалау жұмыстарын ұйымдастырды [7]. Соның ішінде Қытай асып сауда-саттықпен және басқа да тіршілік көздерімен айналысқан қазақтарды да жазаға тартты. Қара халықтың мұндай қиындыққа ұшырауы Тазабектің назарын өзіне ерекше аударды. Ол өзін халық жанашыры, жергілікті халықтың қорғаны ретінде ұстады. Патша билігінің жергілікті өкілдері тарапынан жүзеге асырылған мұндай саясаты Тазабектің Ресей қызметінен және билігінен толық қол үзу қажет екенін ұғындырды. Сонымен бірге, Ресей империясының Жетісуда тек қазақтар емес, аймақтағы қырғыз, ұйғыр, өзбек және басқа да халықтарға негізсіз шүйлігуі Тазабектің империялық саясатқа деген көзқарасын мүлде өзгертті.

Бұл кезде Жетісуда Ресей империясы тарапынан империяның батыс және өзге де аумақтарынан еуропалық этнос өкілдерін әкеліп жергілікті жерге орналастырды. 1869 жылы Жетісу облысының әскери-губернаторы генерал Г.А. Колпаковский орыс переселендерінің (қоныстанушылар) Жетісуға орналастыру мен оларды қамсыздандыру жұмыстарының уақытша жоспарын қабылдады. Бұл жергілікті халықтың наразылығын тудырды. Бұл мал жайылымы мен егіншіліктің тарылуына әкеп соқтырды. Шұрайлы жерлер мен тіршілікке қолайлы жерлер көшіп келген өзге этнос өкілдеріне берілді [8]. Ресей империясының Жетісу мен оңтүстікте жүргізіп жатқан орыстандыру саясатын Тазабек өз бетінше сезе білді. Ол үшін оңтүстік болашақта жат жерліктердің мекеніне айналатындай көрінді. Мұндай көші-қон саясатының да жергілікті жердің иесі болған қазақтардың тынысын тарылтатын басты құрал екені анық еді. Халық арасында үлкен беделге ие болған Тазабек батыр мұндай мемлекеттік істерге барынша қарсылық таныта бастады. Ол халық арасында үгіт-насихат жүргізіп, Ресей билігінің мұндай ісі мен саясатына шектеу қоюға шақырды. Тазабектің мұндай әрекеттері Жетісу облысының басшылығына жетіп үлгерді. Тазабекті өз жағына қайтадан тартып, қазақтар арасында өзге халықтармен бейбіт қатынастар жүргізу жұмыстарына тарту істері нәтижесіз қалды. Бұған көнбеген Тазабек пен Г.А. Колпаковский арасында түсінбеушілік туып, ол өз бетінше текетіреске ұласты.

Өз кезегінде генерал Г.А. Колпаковский тарапынан жергілікті қазақтарға, оның ішінде әсіресе Тазабектің руынан шыққан албандарға наразылығы да жоқ емес еді. 1866 жылдан бастап Құлжа сұлтандығында жағдай реттеле бастаған кезден бастап, оның аумағына жетісулық қазақтар (албандар) көптеп өтеді. Қазақтар Ресей шекарасын кесіп өтіп қана қоймастан, аймақтағы ресейлік бекіністерге тонау жұмыстарын жүргізді. Мұны білген Г.А. Колпаковский Құлжа сұлтанынан қазақтарды кері қайтаруды сұрайды. Алайда, Құлжа сұлтаны Алахан тарапынан бұл сұраныс орындалмайды. Бұл кезде, Құлжа сұлтаны Алахан шекаралық қазақтарды өзіне аралық (буфер) ретінде ұстап, оларға қарсылық көрсетпей, орыс үкіметінің талабын түрлі себептермен орындамай тастады. Дегенмен, бұл кезде Алахан сұлтанның бір жағынан қазақтарды жазалауға шамасы келмейтін еді, ал екінші жағынан ол қазақтарды қорғаныста пайдаланғысы келді. Осыған орай, тараншы сұлтаны қазақтарға қарсы тұрмай, керісінше оларды өзіне тартты. Қазақтардың, оның ішінде Тазабектің ағайындарының Құлжаға түбегейлі өте бастауы жақын уақытта оның өзінің де осында келуіне алғышарт жасады.

1869 жылы Тазабек Пұсырманов пен оның жақтастары Жетісудағы жоғарыда жүргізген бей-берекет саясатына қарсы өзінің алғашқы наразылық шараларын бастады. Ресей билігі жергілікті халықтың наразылығын тудыру бұған дейін басталып, ол өзінің шегіне жетті. Алайда, Тазабектің мұндай қарсылықтары мен түрлі әрекеттері нәтижесіз аяқталды. Көтерілісшілер орыс армиясы тарапынан

жазalandы. Жетісудағы Ресей әкімшілігінің төрағасы болған генерал Г.А. Колпаковскийге өзінің шамасының жетпейтінін білген Тазабек басқа амалдарды қарастыра бастады. Ешқандай амал таппаған ол өз ағайын-туысымен ақыл-кеңес құрып, Ресей билігінен қалай да болмасын құтылудың жолдарын іздестірді және оның басты амалы жер аудару деп тапты. Туған жерден безіп, өзге жерді барып паналау қазақ қоғамында ауыр да қиын сындардың бірі болып саналған. Бірақ, оның бұдан басқа ешбір шарасы қалмаған еді.

Тазабек Пұсырманов өз елімен ақылдаса отырып осындай шешімдер қабылдады. Тазабек қайда баратын болса да соңынан еретіндер көп болды. 1871 жылдың басында, Тазабек Пұсырманов Құлжа сұлтаны Алахан сұлтанға арнайы адамын жіберіп, өзі басқарып отырған албан руының көптеген жанұясын ертіп Іле өлкесіне көшіп өтетінін айтты. Ол өзінің Іле аумағына көшудің жай-жапсарын көрсетеді. Сан жағынан көп болғандықтан Алахан сұлтанға жылы қабылдауын сұрайды. Алахан сұлтан тарапынан Тазабек бастаған қазақтарды жылы қабылдайтыны туралы хабар келеді. Осылайша, Тазабек Пұсырманов өзінің тағдыры мен соңынан ерген халықтың тағдырын өз мойнына арқалайды.

1971 жылы Тазабек Пұсырмановтың басқа жаққа қоныс аударуға шешім қабылдағаны және ол үшін өз бетінше дайындалып жатқаны туралы мәліметтер ресейлік тыңшылар арқылы билікке жеткізіледі [9]. Бұған қарамастан, 1871 жылы сәуір айында Тазабек Пұсырманов албан руының мыңға жуық жанұясымен бірге Құлжа сұлтандығының аумағына көшу қимылдарын бастады. Мұндай көп адамның Құлжаға өтуі жергілікті орган өкілдерін әбігерге салды. Жетісудағы патша билігі Г.А. Колпаковский бастаған билеушілер Тазабек бастаған бұл көшті тоқтату туралы ұсыныстар жасап, алайда ол жауапсыз қалдырылады. Бұдан соң Г.А. Колпаковский жергілікті қазақ руларының арасындағы жағдайды реттеп отыру мақсатында Тазабекті өз жағына тартады. Тіпті Г.А. Колпаковский тарапынан Тазабек Пұсырмановқа құрмет көрсетіліп, жоғарғы дәрежедегі мемлекеттік сыйлықтар мен атақтар ұсынылады. Бұдан да бөлек көптеген ұсыныстар жасалады. Алайда, Тазабек Пұсырманов тарапынан мұндай ұсыныстар қабылданбайды. Өз руының тағдырын қолында ұстап, туған жерін тастап, шетел асып бара жатқан азамат үшін мұндай уақытша байлық пен шен қажет емес еді.

Тазабекті өз дегеніне көндіре алмаған патша үкіметінің шенеуніктері оны өлтірмекші болады. Осыдан соң, аз уақыт ішінде сәуір айында генерал Г.А.Колпаковскийдің жазалаушы әскері Тазабек пен оның жақтастарының ізіне түседі. 1971 жыл Тазабектің өміріндегі ең ауыр жыл болып, ол патша әкімшілігімен арпалысып күн кешті. Осы жылы Тазабекке Ресей билігі шекарада қалмақтарды жазықсыз өлтірген өзінің таныстары мен жақындарын қолға түсіру туралы талаптар қояды. Бірақ, ол орыс шенділерінің айтқанына құлақ аспай бұл істе белгілі болған азаматтардың қашып құтылуына жағдай жасайды. Оның бұл қимылын патша үкіметіне қарсы әрекет деп бағалаған жергілікті органдар оны жазалау мақсатында 1871 жылы 18 сәуірде есаул Герасимов бастаған жүзден астам адам келді. Жазалаушы отрядтар Мойнақ деген жердегі Тазабек Пұсырмановтың ауылына Тазабекке көптеген негізсіз айыптар тағып, түрлі талаптар қояды. Оның ең бастысы Тазабекке казак есаулы тарапынан Тазабек Пұсырмановқа өз еркімен берілуі туралы талаптар қойылады.

Алайда, Тазабек Пұсырманов казак есаулы тарапынан қойылған айыптарды мойындамай, сонымен қоса оның талаптарын орындамайтынын айтты. Бұған жауап ретінде жазалаушы отрядтар Тазабектің ауылын шабуға кіріскен кезде Тазабек өз жігіттерімен оған қарсы шабуылға шығады. Тазабек Пұсырманов бастаған жігіттер соғысқа шыққан кезде жазалаушы отрядтың әр болыстардан жинаған адамдары соғыс даласын тастап қашады [10]. Бұл жағдай Тазабекті батырды жігерлендірді, оның қарулы жігіттері жергілікті жерден патша әскерінің қатарына сатылып кеткен жігіттер мен ауылнайлардың біразын өлтірді. Осылайша, Тазабек Пұсырмановтың жүзден астам жасағы жазалаушы отрядтың осындай шабуылдарының бетін бірнеше рет қайтарды.

Тазабектің мұндай қимылдарынан қатты ашынған отарлаушы билік енді күшейтілген Копцов бастаған жазалаушы отрядты аттандырады. Бұл отряд Құлжа сұлтандығына қарай қашып бара жатқан Тазабек Пұсырманов бастаған көшті тоқтатуға тырысады. Алайда, жазалаушы отрядтың жолы бұл кезде де оңынан болмады. Құлжа сұлтаны Алахан қосымша әскери күш жіберіп, Тазабекті құтқарып алады.

Өз ауыл-аймағымен, ағайын-туыстарымен Құлжа сұлтандығына көшіп келген Тазабекті Құлжа сұлтаны Алахан Әбілоғлы жақсы күтіп алады да оны өз жақтастарымен бірге Құлжа сұлтандығында өмір сүріп жатқан қазақтар, қырғыздар және басқа да мұсылман ұлт өкілдері қоныстанған Тоғызторау деген жерге жайғастырады. Алайда, Тазабек Пұсырманов пен оның жақын адамы болған сұлтан Алахан Әбілоғлы Тазабектің Құлжа сұлтандығына өтуі үлкен бір саяси дағдарыс пен жаңа бір соғыс өртінің тұтануына себепкер болатынын білген жоқ [11].

Тазабек Пұсырмановтың Құлжа сұлтандығына өтуі оның өз басының амандығы мен соңынан ерген қазақтардың тыныштығын қамтамасыз етті. Оның мұндай ерлігіне тәнті болған қарапайым халықтың қатары көбейді. Тіпті оның соңынан енді тек қазақтар емес қырғыздар да ере бастады. Алахан сұлтан Тазабек Пұсырмановты өзінің жақын сенімді серігі ретінде санады. Тазабектің ісі мен мінезі жайлы сұлтан бұрыннан білгендіктен, оны жақын ұстауға тырысты. Әсіресе, Тазабектің әскери істі жақсы меңгергені Құлжа сұлтанына ұнады. Тазабек аймақта Құлжа сұлтандығына қауіп төндірген қай мемлекетке де болмасын Алаханмен бірге қарсы шығуға дайын болды. Тазабек пен оған ерген қазақтар Шығыс Түркістанда еркін өмір сүре бастады. Осылайша, ол тек өз тағдыры емес, өзімен бірге еруге мәжбүр болған қараша халықтың тағдырының өзгеруіне себепші болды. Мұның барлығы жай ғана ішкі факторлар еді [11, 8 б.]..

Тазабек Пұсырмановтың Құлжа сұлтандығына көшуінің сыртқы саяси факторлары да ауқымды болды. Тазабектің Жетісу мен Верныйда Ресей билігіне қарсы шығуы мен оның салдарынан Құлжаға қоныс аударуы генерал Г.А. Колпаковский үшін ауыр жеңіліс ретінде қабылданды. Осы тұста айта кетерлік маңызды жәйт, бұған дейін Тазабектің ресейлік отаршылдардың жазалау отрядтарына қарсы шығып, оларды жеңіліске ұшыратуы оның Ресей билігіне қарсы бірінші соққы болды. Ал, оның екіншісі Тазабектің Шыңжаңға өтуі Г.А. Колпаковскийді қатты мазасыздандырды. Тазабек Пұсырмановтың бұрын Ресей билігінде қызмет етіп, оның ішкі жағдайдан біраз хабары бар екенін түсінген орыс отаршылдары енді одан қауіптенді. Басты қауіптің бірі Тазабектің Шыңжаңда өршіп тұрған мұсылман халықтарының көтерілісіне араласып, сол арқылы Жетісу мен Оңтүстік Қазақстандағы халықтардың тәуелсіздік идеясын күшейтуі мүмкін еді. Келесі бір маңызды саяси қауіптің бірі Шыңжаңда күшейіп келе жатқан Алахан сұлтан мен Якуббек Бадаулетпен [12] жақындасып, олармен күш біріктіріп Ресейге қарсы шығуы немесе аймақта Ресеймен геосаяси бақталастыққа түсіп отырған Англияның жағына өтіп кетуі мүмкін еді.

Құлжа сұлтандығына Тазабек Пұсырманов бастаған қазақтардың басты мақсаты бас сауғалап, тыныш, жайлы өмір сүрудің қамы еді. Бірақ, оның аса үлкен көлемде елді жиып шетел асуы Г.А. Колпаковскийді әбігерге салды. Ол Тазабектің жақтастарының көптігі мен оның Алахан Әбіоғлымен жақын қарым-қатынаста болуынан мазасызданды [12, 133 б]. Ақыры, осындай саяси және геосаяси факторлар Г.А. Колпаковскийдің Құлжа сұлтаны Алахан сұлтанға талаптар қоюына алып келді. Тазабек Пұсырманов бастаған қазақтардың Құлжа сұлтандығы аумағына өтуі Ресей империясының Құлжа сұлтандығына соғыс жариялауына себеп және басты саяси желеу болды. 1871 жылы мамыр айының басында генерал Г.А. Колпаковский Тазабек Пұсырмановты қайтару туралы Алахан сұлтанға талаптар қойды. Талапты орындау үшін жеті күн мұрсат берілді. Егер талап орындалмаған жағдайда Құлжа сұлтандығына соғыс ашатыны туралы ультиматум жарияланды. Бірақ, Алахан сұлтаннан ешқандай жауап болмады. Артынша Тазабекті ұстап беріп, оны қайтару туралы талаптар орындалмайтыны белгілі болды.

Осылайша, Тазабек Пұсырманов бастаған қазақтардың Құлжаға сұлтандығының аумағына өтуі генерал Г.А. Колпаковскийдің Іле сұлтанатына соғыс ашуына себеп болды. Алахан сұлтан Г.А. Колпаковскийдің хатына жауап қайтармақ түгілі, егер олар Тазабек пен оның адамдарын күшпен қайтармақ болса, өз адамдарына шекара басшыларына орыс әскерлерін шекарадан қуып шығуды бұйырды. Осы тұста Ресей империясының Құлжа сұлтандығы немесе Іле өлкесіне жорық жасап, оны империя құрамына алу туралы геосаяси жоспарларының да болғанын айта кеткен орынды болып табылады. Тазабек Пұсырманов бастаған албан қазақтарының Құлжа аумағына өтуі Ресейдің осы жоспарының жүзеге асыруға себеп болып, [13, с. 286] соғыс қимылдарын жасайтын уақыттың келгенін көрсетті.

Алахан сұлтаннан Тазабек Пұсырманов туралы мардымды жауап келмеген соң Ресей тарапынан Құлжа сұлтандығына қарай 3 мамыр күні алғашқы соғыс қимылдары басталады. Соғыс қимылдары күн өткен сайын ауқымы кеңейді. Бірақ, генерал Г.А. Колпаковский өз әскеріне бейбіт тұрғындарды өлтірмеуге, тек қару асынған адамдарға ғана оқ атуды бұйырды. Ресейлік әскерлер тек алға қарай жылжып отырды. Генерал Г.А. Колпаковский бұл соғыс қимылдарын Іле халқына басқыншылық соғыс сипатында емес, жергілікті халықты британдық және жергілікті көтерілісшілерден азат ету сипатында түсіндіргісі келді. Осы мақсатпен 1871 жылдың маусым айынан бастап Іле халқына түсіндіру жұмыстарын жүргізу мақсатында оларға арнайы үндеу жариялап отырды. алғашқы үндеу 1871 жылы 6 маусым күні жарияланып, онда Тазабек Пұсырмановқа қатысты мәлімдеме жасайды. Үндеуде Тазабектің ұйғыр сұлтаны Алахан Әбіоғлының досы екені айтылып, онда олардың бірлескен әскери қимылдары тек Ресейге ғана қарсы емес, сонымен бірге өз елі мен жеріне де қарсы екені көрсетіледі. Сонымен қатар, Тазабек Пұсырманов Құлжа сұлтандығының жергілікті емес, Ресей империясының қоластындағы

қазақтар екені айтылып, олардың шекара асуы мен Құлжа сұлтандығына өтуі қате қимыл деп түсіндіріледі [14].

Кейіннен маусым айының орта тұсынан асқан кезде Г.А. Колпаковский Суйдунның төңірегінде демалуға жайғасқан орыс әскерлеріне сұлтан маңайынан қашқындар келе бастайды. Өз кеңесшілерінің кеңестеріне құлақ асқан Алахан сұлтан Жетісу губернаторы Колпаковскийға Құлжаға қарсы соғыс қимылдарын тоқтату туралы өтініш жасап елшілік жіберді. Осыдан соң Г.А. Колпаковский Суйдін бекінісіне келген кездегі Алахан сұлтанның бітім туралы жазған хатына жауап жазып, онда бірінші болып Алахан сұлтанның бұрынғы Верныйда елшісі болған Азизбай мен сұлтанның әскербасы Бугири-минбеги және басқалары келгені айтылады. Онда Г.А. Колпаковский сұлтан елшілерінің өз қолында екені және олар қауіпсіз жағдайда отырғаны жазылып, сұлтанның өтініші туралы қарастырылып жатқаны айтылады және ең бастысы өзінің талаптары орындалған жағдайда ғана бітім туралы келісімшарт ұсыныстарының қабылданатыны жазылады [15].

Генерал Г.А. Колпаковский Алахан сұлтанға жазған жауабында өзінің талаптарын көрсетіп ол Тазабек Пұсырманов пен Құлжадағы қазақтар туралы болды. Орыс генералының жауап хатында жазылған талаптар негізінен бесеу болып, онда бірінші талап Көксу маңында орыс офицерін өлтірген қазақтарды кері қайтару; Екінші талап үш казак әскерін өлтірген суан жігіттерін кері жөнелту; Үшінші талап ең негізгісі болып, Тазабек Пұсырманов пен оның жақтастарымен қоса түгел қайтару; Төртінші Байғабыл мен оның жақтастарын қайтару; Бесіншісі тұтқынға түскен орыс және казак әскерлерін босату болды. Осындай талаптар Алаханды аса үлкен қиындыққа душар етті [16].

Алахан сұлтан Ресей тарапынан қойылған талаптардың біразын орындап, алайда қазақтарды және Тазабекті қайтаруға келгенде қиналады. Бірақ, бұдан кейін талаптар орындалмаған үшін орыс әскері Құлжаға қарай әскери қимылдарын жалғастырған кезде, Г.А. Колпаковскийге Алахан сұлтаннан құрамында сұлтанның 13 жасар ұлы және Құлжаның басқа да беделді әрі атақты адамдарынан тұратын жаңа елшілік келеді. Елшілік орыс әскеріне Тазабекті табыстайтынын айтып, сұлтанның атынан жасақты Баяндай ауылының қираған жерінде тоқтатуды сұрайды және өзі де сол жерге елдің ең атақты адамдарымен барып берілетінін жеткізді.

Осыдан соң Алаханның аймақтағы барлық әскерін талқандап 1871 жылы 22 маусымда Құлжа қаласына Г.А. Колпаковскийдің әскерлері ұрыссыз кіреді. Құлжа сұлтандығы осымен өзінің өмір сүруін тоқтатады және уақытша Ресей империясының субъектісі болып жарияланады. Алахан сұлтан өз еркімен берілуге мәжбүр болады. Оған Ресей билігі кешірім береді. Ал, Тазабектің тағдыры олай болмады. Тазабек Пұсырманов үш айлық тартыстан соң ақыры күштердің тең болмауына байланысты жеңіліске ұшырап, ол да берілуге мәжбүр болды. Ресей әскерінің уысына түскен соң Тазабек Пұсырманов пен оның әскерлері, жақтастары толығымен Верный қаласына жеткізілді. Жетісу облысының әкімшілігі тарапынан Тазабек Пұсырмановтың үстінен қылмыстық іс қозғалып, ол сотталады. Ұзаққа созылған тергеу процестері бітпес бұрын Тазабек Пұсырманов 1872 жылы наурыз айында белгісіз жағдайда абақтыда қаза табады [11, 9-10 б].

Қорыта айтқанда, Тазабек Пұсырманов Жетісуда Ресейдің империялық билігіне қарсы қазақтардың азаттығы үшін күрескен қаһарман азаматтардың бірі болды. Әуелде Ресей империясының қызметінде болып кейіннен өмірінің соңына дейін сол империяның саясатына қарсы күрескен Тазабек Пұсырманов халық арасында батыр тұлғалардың бірі ретінде қазақ тарихына енді. Тазабек Пұсырмановтың және онымен бірге қазақтардың Құлжа сұлтандығына өтуі Жетісу мен бүкіл Қазақстанда Ресей империясының саяси отарлауының қандай деңгейде болғанын көрсетеді. Құлжа сұлтандығына өтіп, Жетісуда орыс билігіне қарсы соғысуға тырысқан Тазабектің арманы орындалмай қалды. Дегенмен, Тазабек Пұсырмановтың Г.К. Колпаковский жасақтарына қарсы әскери қимылдары Жетісу қазақтарының өжеттілігін және жергілікті халықтың ерлігін сипаттады. Құлжа сұлтанымен жақсы қарым-қатынаста болып, оны өз дегеніне көндірген Тазабек батырдың аймақтағы саяси беделі жоғары болды. Онымен тек тараншылар емес, аймақта қырғыздар мен басқа халықтар да санасып отырды. Тазабек Пұсырмановпен Құлжаға қоныс аударған албандардың біразы кейіннен шекара сызығын белгілегеннен кейін сонда қалып қойды. Бұдан шығатын қорытынды ол бастаған көш қазақтардың Шығыс Түркістанға терең тарауына әсер етті. Тазабек Пұсырманов өзіне дейін Ресей империясының отаршылдығына қарсы күрескен қазақ батырларының ерлігін қайталаған саяси және әскери тұлға ретінде қазақ тарихында қалды. Оның ерлігі мен қызметін болашақ ұрпақ ұмытпақ емес.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. - 1917 г.). - Барнаул: Азбука, 2003. – 346 с.
2. Чибров И.В. Перспективы экономического развития Туркестанского края в трудах русских путешественников 60-80-х гг. XIX в. // Известия Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. История. Международные отношения. – 2016. – Т. 16, вып. №2. – С. 144-147.
3. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы). Сборник документов и материалов. Составители Ф.Н. Киреев, В.Я. Басин, Т.Ж. Шоинбаев, К.Ж. Жунисбаев, В.С. Мусаева, – Алма-Ата: Наука, 1964. – 574 с.
4. Сатенова М.Р. Батыры Тазабек Пусурманұлы и Сураншы Ақылбекулы во взаимодействиях казахов Старшего жуза с сопредельными тюрко-мусульманскими народами. // Баймұрат батыр және оның тарихи дәуірі: республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Қызылорда. – 2015. – С. 134-144.
5. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. – Бишкек: Илим, 2001. – 582 с.
6. Петров В.И. Мятёжное «сердце» Азии: Синьцзянь: краткая история народных движений и воспоминания. – Москва: Крафт, 2003. – 528 с.
7. Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана. Под ред. д.и.н. профессора Ж. Касымбаева. – Алматы: Казахстан, 1994. – 160 с.
8. Брежнева С.Н. Русские переселенцы в Туркестане: проблемы взаимоотношения с местным населением. // НАУЧНЫЕ ВЕДОМОСТИ БелГУ. Серия История. Политология. – 2016. – № 1. – Выпуск 37. – С. 113-117.
9. Нұржекеұлы Б. Гүбірнәтір Колпаковский мен Албан Тазабек батыр және Жетісуға ұйғырлардың жаптай көшуі. // Жетісу. 30.06.2007. – Б. 7
10. Қожамжарова Д.П. XIX ғасырдың II жартысындағы Оңтүстік Қазақстандағы отаршылдық саясатқа қарсы жергілікті халықтың қарсылығы. // ҚР ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – 2006. – №6. – Б. 107-110
11. Махаева А., Рүстемов С. Түркістан халықтарының азаттық қозғалыстағы өзара байланыстары (XIX ғасырдың 60-90 жылдары). // e-history.kz
12. Мұқаметқанұлы Н. ХҮІІІ-ХХ ғасырдағы қазақ-қытай байланыстары. – Алматы: Санат, 1996. – 128 б.
13. Макшеев А. И. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. – СПб.: Воен. типография, 1890. – 380 с.
14. ҚРОМА 21-қ., 1-т., 9-іс, 1 п.
15. ҚРОМА 21-қ., 1-т., 20-іс, 17 п.
16. ҚРОМА 21-қ., 1-т., 20-іс, 18 п/

УДК94(574)

ГРНТИ 03.01.21

Болатова Қ.Б.¹, Адилбаға А.С.², Мамырбеков А.М.³

¹аға оқытушы, т.ғ.к., Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті Қазақстан Республикасы, Семей қаласы, Kalamkas_17_81@mail.ru

² тарих ғылымдарының докторы., Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті Қазақстан Республикасы, Семей қаласы. Email: aigulmalika@mail.ru

³ т.ғ.к., Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті, Қазақстан Республикасы, Семей қаласы, Email: arafat_kz@mail.ru

ҰЛТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛЫНДАҒЫ ЗИЯЛЫЛАР ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасырдың басындағы білім беру жүйесінің қалыптасуы мен ұлттық білім беру жүйесіндегі қазақ зиялыларының халықты ілім-білімге баулуы, халықтың сауатын ашу, қазақ халқын

мәдениет жолына түсіре отырып, ұлт мектебі арқылы жас ұрпаққа ұлттық тәрбие беру, жас жеткіншектердің санасына ұлттық намыстың дәнін себудағы қажырлы еңбектері мен қызметтері жайлы қарастырылғын.

Түйін сөздер: Ұлт, ұлттық білім, оқу-ағарту, қазақ зиялылары, ұлттық мектеп.

Болатова К.Б.¹, Адильбаева А.С.², Мамырбеков А.М.³

¹ кандидат исторических наук

² доктор исторических наук

³ кандидат исторических наук

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Статья посвящена формированию системы образования в начале XX века и вкладу казахстанской интеллигенции в национальную систему образования с целью просвещения людей, пропаганде грамотности среди казахского народа, просвещения казахстанцев на пути к культуре, самоотверженному труду в деле национального воспитания подрастающего поколения через школу народного образования, а также к искренним попыткам посеять семена национальной чести в умах молодого поколения.

Ключевые слова: нация, национальное образование, образование, казахская интеллигенция, национальная школа.

Bolatova K.B.¹, Adilbayeva A.S.², Mamyrbekov A.M.³

¹ candidate of historical science

² doctor of historical sciences

³ candidate of historical science

ACTIVITIES OF THE INTELLIGENTSIA IN THE PROCESS OF FORMATION OF THE NATIONAL EDUCATION SYSTEM

Аңдатпа

The article is devoted to the formation of the educational system in the early twentieth century and the contribution of the Kazakh intelligent to the national education system with the aim of educating people, promoting literacy among the Kazakh people, educating Kazakhstanis on the path to culture, selfless work in the national education of the younger generation through the school of public education, as well as to sincere attempts to sow the seeds of national honor in the minds of the younger generation.

Key words: nation, national education, education, Kazakh intelligent, national school.

Ұлт зиялыларының қай кезеңде болмасын ең басты арман-тілегі қайтсем ұлтымды білім нәрімен сусындатам, қалай ғылым мен мәдениет жолына түсірем деген арналарға тоғысып жатқан. Сол тарихи кезеңде мәдени-ағарту саласында ұлт зиялылары оқу-білімінің пайдалылығын насихаттап қана қоймай, нақты іс-шараларды жүзеге асырды. Қоғамның рухани негізі ретінде ұлттық білім беру жүйесін қалыптастыруда зиялы қауым ұйымдастырушылық, педагогикалық-шығармашылық қызметтерімен де белсенділік танытты. Және де ұлттық мектептер аша отырып, мәдени-ағартушылық мақсаттарын идеологиялық бағытпен сабақтастырды. Қазақ зиялыларының ұлттық білім беру жүйесін қалыптастырудағы ең негізгі міндеті халықтың сауатын ашу, халықты ілім-білім, мәдениет жолына түсіру болса, екінші бір маңызды міндеті-ұлт мектебі арқылы жас ұрпаққа ұлттық тәрбие беру, жас жеткіншектердің санасына ұлттық намыстың дәнін себу болды. Бұл жайында «Сарыарқа» газеті Алаш қаласында мұғалімдік курстын ашылуына орай «...сәті болып, қазақтың қазақтығын-жұрттығын сақтайтын іс басталды» деп жазса, оны ашудағы мақсат «... қазақ оқытушыларын шығарып, елге таратып, ұлттық, жұрттық намыстарының тұқымын жас қазақ балаларының жүрегіне егу» болғандығын атап көрсетеді. [1,92].

Ұлттық білім беру жүйесін қалыптастыру жұмыстары зиялылардың тарапынан стихиялы түрде жүргізілген жоқ еді. Себебі, бұрын молдалар, ауқатты адамдар мектеп ашып, бала оқытқанда өздерінің ыңғайына икемдеп оқу үрдісін жүргізген болатын. Әрине, бұл жағдай отарлық жүйенің қысымымен

түсіндіріледі. Ал, Ақпан революциясынан соң білім берудің бағыты мен міндеттері әр деңгейдегі қазақ съездерінде халықтың талқысына ұсынылып, кеңесіп, ақылдасқан соң ғана негізделген болатын. Мәселен, 1917 жылы 27 сәуірден 7 мамыр аралығында өткен Семей облыстық қазақ съезінде білім берудің жұрт үшін маңыздылығын атап көрсете отырып, төмендегідей мазмұнда қаулылар қабылдаған:

Жалпыға бірдей міндетті тегін оқу.

Қоғамдық мектептердің бәрінде оқу тек ана тілінде жүргізілуі тиіс.

Мектептерді халыққа жақындастыру шараларын жүргізу.

Мектептер Земство және мемлекеттік қаржыға ұсталуы тиіс және жергілікті басқару органдарының қарамағында болады.

5.1917-18 жылы оқу жылының алдында қазақ мектептеріне мұғалімдер даярлау үшін педагогикалық курстар. Ал, 1917 жылы 25 сәуірден 7 мамырға дейін Омбы қаласында болып өткен Ақмола облыстық қазақ съезінде халыққа білім беру мәселесін егжей-тегжейлі талқылап, атқарылар істің негізгі міндеттерін былайша айқындап берген:

-жалпыға бірдей міндетті білім беру, әрбір ауыл үшін кемінде 2 мектептен ашу;

-ер балалар мен қыздарды бөлек оқыту принципі;

-алғашқы үш жылды оқыту процесі қазақ тілінде жүргізілуі тиіс;

-діни оқу мен зайырлы білім беру бір деңгейде болуы шарт;

-мұғалімдер қауымын толықтыру үшін Ақмола облысында 50 степендия ашу; степендиялар ең алдымен кедей шәкірттер үшін берілуі тиіс;

-степендия алып оқығандар міндетті түрде Ақмола облысында әр бір степендия төленген жыл үшін қызмет етуі тиіс;

-қыз балаларды оқытуда ата-анасы қаржылық мүмкіндігі шектеулі болса, онда ауыл әкімшілігі оның материалдық шығынын көтеруі керек. Бұл деректеге қарағанда қазақ зиялылары білім беру ісін әр иоблыс өзіне тән ерекшеліктерін негізге ала отырып, жоспарлы түрде жүйелі жұмыс жүргізгендеріне көз жеткіземіз [2,162]

Қазақ зиялыларының оқу ісіне байланысты айқындалған бағдарламасының мәніне зер салсақ, ұлттық-рухани құндылық пен демократиялық принципке негізделген әлемдік өркениет жолын тандағандығын білдіреді. Ал, II жалпықазақ съезінде (1917 жылы желтоқсан) мектеп оқулықтарын жазу комиссиясы құрылып, оның құрамына А.Байтұрсынов (төраға), Т.Шонанов, М.Жұмабаев, Е.Омаров, Б.Сарсенов сынды педагогтар енген болатын. Осылайша ұлттық білім беру жүйесін қалыптастырудың негізгі міндеттері мен идеологиялық бағыты белгіленген соң ұлт зиялылары әр аймақта нақты іс-шараларды жүзеге асыра бастады. Үкімет билігінің алма-кезек ауысып, саясаттың жиі өзгеруіне қарамастан ұлт зиялылары жоғары анықталған принциптік бағытын өзгерткен жоқ. Қай кезеңде болмасын білім беру жүйесінің ұлттық сипатын дінгек етіп ұстанды. Алайда, қабылданған қаулы-қарарларды жүзеге асыруда зиялылар көптеген кедергілер мен қиындықтарға тап болды. Сол тарихи кезеңде оқу ісін дамыту мәселесімен көп айналысқан семинарист М.Әуезов білім беру ісін ілгерілетуге қолбайлау болып отырған негізгі кедергілерді былайша айқындап берген: «...ұлт мектебін ашуға қазірде біздің алдымызда қиын асудай үш түрлі кедергі тұр. Бірі: бастауыш мектептің бәріне мұғалім жоқтығы; екіншісі: оқу құралдарының жоқтығы; үшіншісі: ілгері оқитын мектептің жоқтығы һәм тез уақытта бола алмайтындығы» [3,112].

Бұл атап көрсетілген кедергілер мен қиындықтардың болуы заңда болып табылады. Себебі, қазақ халқы отарлық жүйеде рухани қысымшылықтың зор билігін көргендіктен қоғамның рухани-мәдени саласы дағдарыс жағдайында болды. Енді осы қиыншылықтардың шешімін тапқызу жолында жекелеген аймақтарда қандай жұмыстар атқарылды. Соған тоқталатын болсақ, зиялы қауым алдымен Семейде оқытушылар ұйымын құра отырып (1917 жылы жазда), бастауыш мектептер жүйесін қалыптастыру үшін мұғалім кадрларын даярлай ісін қолға алды. Оқытушылар ұйымының төрағасы-Манан Тұрғанбаев, хатшысы Мұхтар Әуезов болған. Сол мақсатқа орай әрі бір облыстар мен уездерде 2 айлық жедел және 2 жылдық мұғалімдер даярлайтын курстар ашылды. Ең алғаш педагогикалық курс облыстық съезд қаулыларына сәйкес Алаш қаласында 1917 жылы күзде ашылған. Қазақ халқы үшін бұл елеулі оқиға туралы «Сарыарқа» газеті былай деп жазады: «Алаш қаласында обласной қазақ комитеті тарапынан қазақтың бастауыш мектептеріне оқытушы даярлап шығаратын курс ашылды. Курстың өз мұғалімі үшеу: әуелгі мектебінікі біреу; 7 қазаннан бері оқуы басталды. Курстың бірінші бөліміне 15, екінші-бөліміне 15, әуелгі мектебіне 50 шамалы шәкірт кірді» [4,59]. Аталған курстың алғашқы жетекшісі болып Бидахмет Сәрсенов (Семей мұғалімдер Семинариясын 1909 жылы бітірген) тағайындалған, кейін курсқа

М.Тұрғанбаев (Стамбул Университетін тамамдаған) жетекшілік жасады, ал алғашқы оқытушылары ретінде М.Тұрғанбаев, С.Мұстафин, Қ.Сәтбаев білім береді.

Ал, 1918-1919 оқу жылында курста білім берген мұғалімдер А.Иманбеков, А.Күзембаев, С.Мұстафин, Ж.Аймауытов, Н.Күзембаев, М.Тұрғанбаевтар болды. Ахметжан мен Нығметолла Күзембаевтар Ғ.Ахмедовтың деректеріне қарағанда Уафадағы «Ғалия» медресесінде оқып білім алған. Медресенің «Ғалия» деп аталуы оның жоғары дәрежелі оқу орны болғандығын танытады. «Ғалия» арапша «жоғары», «ұлы» деген мағынаны білдіреді. Мұнда дін сабақтарымен қатар математика, химия, физика, тарих, философия және басқа да пәндер оқытылған. Сондай-ақ, А.Н.Күзембаевтар Павлодар уезінде оқу ісінің ілгерілеуіне белсене қызмет еткен адамдар болатын. Ал, Ж.Аймауытов сол уақытта Семей Мұғалімдер Семинариясының 4-класында оқып жүрген. Курстағы оқытушылардың білім алған ортасына қарағанда, сол заманның талабына сай деңгейде болғандығына көз жеткіземіз және зайырлы оқу мен мұсылмандық білімді бір дәрежеге қоя отырып, шығыстық және еуропалық өркениеттің білім беру үлгілерінің синтезін алған. 1918-1919 оқу жылында курста барлығы 40 оқушы оқып, 18 оқушы бастауыш мектеп мұғалімі деген куәлік алып, бітіріп шыққан сонымен бірге курстың жанынан қысқа мерзімді жазғы педагогикалық курс жұмыс істеген. Осы аталған курстарды тәмамдаған, куәлік алып шыққан шәкірттерді мектептерге бөліп жұмысқа орналастыру ісі де жақсы жолға қойылған. Мысалы Семей уездік Земство басқармасының 1918 жылғы 30 қазандағы отырысында халыққа білім беру бөлімі Алаш қаласындағы ұлттық педагогикалық курсты тәмамдаған Т.Иманқұловты 1918 жылғы 20 қазанында бастап Көкен халық мектебіне мұғалім етіп тағайындаса, осы аталған курсты бітірген І.Ахметовты 1 қарашадан бастап уақытша Шыңғыстағы халық мектебіне мұғалім етіп тағайындаған. [5,5].

Бұл деректерден қазақ ауылдағы бастауыш мектеп мұғалімдеріне деген мұқтаждықты осындай тәртіппен шешуге тырысқандығын көреміз.

Көкшетау уездік Земство басқармасының жанындағы халыққа білім беру жөніндегі қазақ бөлімі Семей Облыстық Земство Басқармасынан Ақмола облыстық мемкемелерінде қазақ тіліндегі оқулықтардың жетіспеушілігіне орай бастауыш қазақ мектептерінде сабақ беру дұрыс жолға қойылмай отырғандығын тілге тиек ете отырып, егер Семей Облыстық Земство Басқармасының иелегінде қазақ тіліндегі оқулықтар бар болса, онда оларды Көкшетауға қалай алдыруға болатынын және «Сарыарқа» газетінің баспаханасында оқулықтар бастыру мүмкіншілігін сұраған қатынас қағаз (1919 жылы 15 қаңтар) келген. Ал, Семей Облыстық Земство Басқармасы жауап қағазында: иелігінде қазақ тіліндегі оқулықтардың жоқ екендігін білдірген.

Ұлттық білім беру жүйесін қалыптастыру бағытында ұлт зиялылары сауатсыздыққа қарсы күресті ұйымдастыра отырып, жасы ұлғайғандар мен қыз балалардың да оқып білім алуын назардан тыс қалдырмаған. Алайда, қыз балаларды оқыту мәселесін жолға қоюда қазақ қоғамындағы патриархалдық психология себебінен әр түрлі кедергілерге тап болып отырған. Бұл туралы М.Тұрғанбаев: «Әйелдеріміздің надандығына кінә қоймай, әйелдің қамын жеп, көзін ашқалы Алаш қаласындағы қазақ оқытушыларының ұйымы әйелдерге арнап курс ашты. Ай жарым бұрын газет жүзінде жария қылды. Курске келуші әйел болмаған соң дайындалған курс ашылмай қалды.»-деп, оның себебін былайша түсіндіреді: «оқығысы клетін әйелдер бар, оқытпай қисық оймен қыңыр айтып отырған әкешелері...баласына жаны ашыған мейірімді ата-аналар әйел балаларын оқыту керек». [5] Ал, М.Әуезов «Адамдық негізі-әйел» атты мақаласында адамзат әлеміндегі әйел затының орнына тарихи-философиялық талдау жасай келе: «...әйелдің басындағы салық тұман айықпай халыққа адамшылықтың бақытты үні күліп қарамайды! Ал, қазақ мешел болып қалам демесең тағылымыңды бесігінді түзе, оны түзейім десең әйелдің халін түзе», -дейді. [3,112].

Семей Облыстық Земство жиылысының 1918 жылы 17 қазанындағы II кезектен тыс отырысында Иман Әлімбеков оқу орындарына степендия тағайындаған уақытта сол оқу орны шәкіртке сапалы білім бере ала ма, жоқ па, осы мәселені біліп барып қана тағайындау қажеттілігін ескертеді. Қазақ зиялылары тарапынан айтылған сындар атқарылған істерді жоққа шығарғандық емес, керісінше олардың жас ұрпақтың білімі мен тәрбиесіне, яғни ұлттың, мемлекеттің болашағы-жас жеткіншектердің қамы үшін айтылған жанайқайы деп түсінген жөн. Сонымен бірге, қоғамдық сынның өсуі білім беру ісінің ілгерілеп дамуына шешуші ықпал еткен фактор болғанын естен шығармауымыз керек.

Міне, қолда бар деректерді талдай келе ұлт зиялыларының болашақ үшін осындай игілікті шараларды өмір жүзіне енгізуде ерекше құлшыныс, қажырлылық танытқандарына көз жеткіземіз. Мұндай құлшыныс, энтузиазм қоғамның зәру саласына, мұқтаждықтарына орай туындайтыны белгілі. Ал, ұлттық білім беру жүйесінің қалыптауы немесе осы мақсат жолында атқарылған жұмыстар сол кезеңдегі қазақ қоғамы үшін үлкен жетістіктердің бірі болғандығын ойымыз дәлелді болу үшін мына бір деректермен

салыстыра отырып, нақтылай түсуге болады: Ақмола облысында 1917 жылға дейін арты миллион қазақ жұрты үшін ауыл мектептерінің саны 86 ғана болған. Оның өзінде бұл мектептер қазақ арасынан патшалық әкімшілік үшін болашақ чиновниктер даярлау мақсатында ашылған орыс-қазақ 2 жылдық мектептері еді. Ал, мұсылманша білім беретін мектеп медреселерінің саны Ақмола, Қызылжар, Атбасар уездерінде 1915 жылғы мәліметтер бойынша 12 болған және ешбіріне мемлекет қаржысы бөлінбегендіктен олар қоғамдық ұйымдар мен жеке адамдардың қаржылай көмегі негізінде жұмыс істеген.

Жалпы алғанда, бүкіл Қазақстан бойынша 1917 жылдың 1 қаңтарына дейін өлкеде 2448 бастауыш мектеп болған, соның ішінде 2 класты орыс-қазақ мектептерінің саны 562-ге жеткен. Бұл мектептерде 134245 оқушы оқыса, 5 млн қазақ жұртында 20 мыңға жетер-жетпес бала оқыған. Осы аталған мәліметтер мен жоғарыда көрсетілген деркестерден қазақ зиялыларының оқу ісін дамытуда тындырған жұмыстары сол кезеңдегі қазақ қоғамы үшін «өз тілінде ғылым үйретіп, үлгі беріп, ұлтқа шын қызмет қылдыруды көздеткен» маңызды жетістіктерінің бірінен саналады. Ұлттық білім беру жүйесін қалыптастыру жолында қазақ зиялыларының еткен еңбегіне, жасаған қызметіне талдау жасай отырып, М.Жұмабаев өзінің 1921 жылы «Бостандық туы» газетінің 5-санында жариялаған «жазылашақ оқу құралдары һәм мектебіміз» атты мақаласында: «1917 жылғы үлкен толқын қалғып отырған қазақ азаматын да қағып оятты. Саясат һәм шаруашылық жағынан елінің қолын жеткіземін деп ұмтылған азамат қазақ мектебін де жаңа жәйлі, таза негізге құрмақшы болды. Қала сайын дерлік курстар ашылды.

Бірақ басталған жыр бітпей үзілді. Қолға алынған іс тиянақталмай қалды. Төңкерістен төңкеріс болды. Толқыннан толқын қақты.

Тегінде «тағдыр жазған» жолымен қалтақтап келе жатқан қазақ елі Россия революциясы толқынының екпінімен кете барып қанша ұтты, қанша ұтылды, бұл істер жұмбақ, анық шешуін тарих берер»-деп баға беріп, болашаққа күдікпен қарайды. Шындығында да, ұлт зиялыларының қоғамның рухани негізі-ұлттық білім беру мақсатында біріге отырып жүргізген қажырлы еңбектерінің нәтижесінде ұлт мектебін дамытудың іргетасы қаланған еді. Алайда, іргетасы қаланған білім беру жүйесінің тамырына балта шабылды. Ал, сол кезеңдегі қазақ қоғамының болашағына тосқауыл болған құбылысты халқының білімді әрі мәдениетті елдердің қатарына көруді аңсаған С.Торайғыровтың өкінішімен ғана дәл жеткізуге болатын сияқты: «Біз ең бұрын өмір сүрген күшімізді, бар тиынымызды елімізді қасқырлардан қорғауға жібергелі отырмыз. Соның үшін 15 мың милиция ұстауға, 70 млн ақша жұмсағалы отырмыз. Маңайымыздағы жұрттарда ар азығы ер жетіп, қасқырлар жоқ болса, біз 70 млн теңгені халқымызда ... ғылымның ер жетуіне ғана ұстасақ, биылдың өзінде-ақ қандай көтеріліп қалар едік»-деп жазған еді [6,104].

Осылайша, қазақ зиялылары ұлттық білім беру жүйесін қалыптастырғанымен, оны өз дәрежесіне өрбітіп, өркендетуіне саяси өзгерістер мен мүмкіндіктерін шектеді. Азамат соғысынан кейін қазақ халқына білім берудің кеңестік үлгісі танылды. Бірақ та, ұлт мектебін дамыту, жас ұрпаққа ұлттық тәрбие беру жолындағы күрес мұнымен тоқтап қалған жоқ. Бұл мақсаттағы күрес жүргізудің аясы тарылғанымен, большевиктік жүйеге бейімделе отырып, мәдени-ағарту, педагогикалық - шығармашылық жұмыстарын ұлт-азаттық күрестің жаңа кезеңінде, Кеңестік билік кезеңінде, Кеңестік билік кезеңінде де өз жалғасын тапты. Мәселен, оқу-ағарту ісінде А.Байтұрсынов 1912-1928 жылдар аралығында қаза тілі мен әдебиетіне, әдістемеге арналған өңделгені бар, қайта басылғаны бар дайыны 48 оқулық басып шығарған. Ал, Белжан Шонанов 1937 жылға дейін қазақ тіліне, орыс тіліне, тарихқа, географияға, әдістемеге арналған барлығы 32 оқулық бастырып шағарған. Сонымен бірге, М.Жұмабаевтың «Педагогика», Ж.Аймауытовтың «Психология», Ж.Күдериннің «Ботаника», «Қазақстанның физикалық географиясы», Ә.Ермековтың, Қ.Сәтбаевтың математикаға, С.Асфендияров, М.Тынышпаев. Қ.Кемеңгеровтың ұлт тарихына, Х.Досмұхамедовтың тілге, әдебиетке, медицинаға арналған оқулықтарының шығуы «Алаш» бағдарламасы мен оқулық жазу комиссиясы міндеттерінің орындалғанына нақты дәлел емеспе? Қазақ зиялылар ауқымы қандай моральдық қысым жағдайында жүрсе де, өздеріне жүктелген міндеттерді, жұртының алдындағы азаматтық борышын үлкен ыждағатпен, зор қайрат-жігермен орындай білгені кейінгі жылдары ғана мәлім болып отыр. Жоғарыда аталған оқулықтар тек басылып шыққандары және бізге жеткендері ғана. Ал қаншасын большевиктік жүйе жойып жіберді, қаншасы халық жадынан өшіп кетті, ол жағы беймәлім.

Бірақ, біз Кеңес өкіметі тұсында халық ағарту ісіндегі баға жетпес жетістіктерге, қазақ ғылымы мен мәдениетінің биік деңгейге жеткеніне көз жұма қарауымызға немесе жоққа шығаруға ешқандай моральдық хұқымыз жоқ. Дегенмен, Қазақстандағы кеңестік ғылым мен мәдениеттің, өнер мен білімнің негізін, іргетасын орнатып кеткен тағы да осы қазақ зиялыларының ұсынған бағдарламалар жүзеге асқан

жағдайда біздің тіліміз, дініміз, санамыз бен рухымыз бүгінгі дәрежедегіден әлдеқайда жоғары болар еді. Сондықтанда, 20 ғасыр басында қызмет атқарған қазақ зиялыларының ұлттық білім беру жүйесін қалыптастырудағы сан-салалы ұйымдастырушылық қызметі мен педагогикалық-шығармашылық мұралары бүгінгі ұлттық мектептердің білім беру мен тәрбие ісінің жүйесіне үлгі боларлық құндылығы өте зор болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. *Алаш-Орда: сбор. документов /сост. Н.Мартыненко. Алма-Ата: Малое издательство "Айкан", -1992. -192 с.*
2. *Сембаев А, Храпченко Г. Очерки по истории школ Казахстана.-Алма-Ата:Мектеп, 1972.-162 с.*
3. *Обзор Семипалатинской области за 1911 г. – Семипалатинск, 1912. – 112 с.*
4. *Ахмедов Ф. Алаш «Алаш» болғанда. Естеліктер мен тарихи деректер. Алматы: Жалын,-1996.-59 б.*
5. *Остроумов Н. Исторический очерк народного образования. – Т. 1881; Отчет Туркестанской учительской семинарии за XXV лет ее существования. – Т., 1904; Мөдресе в Туркестанском крае //Журнал Министерства народного просвещения. -1907.- Ч. VII, №1. – 5 с.*
6. *Шонанұлы Т. Жер тағдыры-ел тағдыры.-Алматы: Санат, -1995.-104 б.*

УДК 574

ГРНТИ 12.21.35

Э.А.Мусаева¹, Ж.С. Аубакирова²

¹бД020300- Тарих мамандығының 1 курс докторанты, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Мемлекеттік Университеті, Қазақстан., Өскемен қ., elvira.musaeva.75@mail.ru

²С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Мемлекеттік Университетінің доценті т.ғ.к., Қазақстан., Өскемен қ., zhanna_aubakirova707@inbox.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ӘЛЕУЕТІНІҢ ДЕҢГЕЙІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Қазақстан Республикасы 1991 жылы тәуелсіздікке қол жеткізіп, ғылым мен білім жүйесін жаңа бағытқа бағыттады. Кеңестік ғылым жүйесінің толығымен өзгеріске ұшырауы, жаңа қазақстандық үлгінің бой көтеруі мақаланың мақсатына айналады.

XX-шы ғасырдың 90-шы жылдары Қазақстанда ғылыми-технологиялық дамудың стратегиялық маңызды бағыттарындағы зерттеулердің күрт қысқаруы, ғылымның беделі мен ғылыми әлеуеттің сұранысын төмендетті, кәсіпорындардың инновациялық белсенділігінің төмендеуімен шетелге білікті мамандардың кетуіне жол берді, бұл ғылыми-технологиялық әлеуеттің әлсіреуіне, ғылымды қажетсінетін өндірістердің құлдырауына әкеп соғуы мақаланың өзектілігі болып табылады. Зерттеу жұмысы көрсетіп отырғандай кезеңдеп ғылым мен білімнің дамуы, қиыншылықтар мен жетістіктерге қол жеткізу мақалада толық ашылады. Атаулы мақалада автор Қазақстанның 1991-2018 жылдар аралығындағы ғылыми әлеуетінің деңгейі мен осы тәуелсіздік жылдарының 27 жыл аралығында басынан кешірген қиыншылықтары оны шешу жолында жасалған қадамдары, әдіс-тәсілдері жайлы сөз қозғайды.

Кілт сөздер: тәуелсіздік, ғылым, әлеует, инновация, ғылыми-технология, реформа, ғылыми-техника

Э.А.Мусаева¹, Ж.С. Аубакирова²

¹Докторант 1 курса специальности бД020300 - История, Восточно-Казахстанский государственный университет имени С.Аманжолова, Казахстан, г. Усть-Каменогорск, elvira.musaeva.75@mail.ru

²К.и.н., доцент Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова. Казахстан. Г. Усть-Каменогорск, zhanna_aubakirova707@inbox.ru

УРОВЕНЬ И ПРОБЛЕМЫ НАУЧНОГО ПОТЕНЦИАЛА КАЗАХСТАНА ЗА ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация

В 1991 году Республика Казахстан добилась независимости и направила систему науки и образования в новое русло. Цель статьи – проанализировать полное преобразование системы советской науки,

развитие новой казахстанской модели. Актуальность статьи заключается в резком сокращении исследований стратегически важных направлений научно-технологического развития в Казахстане в 90-е годы XX века, снижении авторитета науки и спроса научного потенциала, снижении инновационной активности предприятий, и оттоке квалифицированных специалистов за рубеж, что приводит к ослаблению научно-технологического потенциала, спаду наукоемких производств. В статье раскрывается поэтапное развитие науки и образования, а также основные подходы, направленные на преодоление трудностей, возникших в ходе этого процесса.

Ключевые слова: независимость, наука, потенциал, инновации, научно-технологическая, реформа, научно-техническая.

E.A. Mussaeva¹, Zh.S. Aubakirova²

¹1st year PhD student in 6D020300 - History, the S.Amanzholov East Kazakhstan State University, Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk, elvira.musaeva.75@mail.ru

²C.h.sc., associate professor of the S. Amanzholov East Kazakhstan State University, Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk, zhanna_aubakirova707@inbox.ru

LEVEL AND ISSUES OF SCIENTIFIC POTENTIAL OF KAZAKHSTAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE

Annotation

In 1991 the Republic of Kazakhstan achieved independence and directed its scientific and educational system to a new direction. The purpose of the article is to analyze a complete transformation of the Soviet science system and development of a new Kazakhstani model. The relevance of the article is proved by a sharp reduction in researches of strategically important areas of scientific and technological development of Kazakhstan in the 90-ies of the XX century, decrease in the authority of science and demand for scientific potential, decrease in innovative activity of enterprises, and “brain-drain” of the qualified specialists abroad, which leads to weakening of scientific and technological potential, decline in science-intensive industries. The article studies the gradual development of science and education and overcoming the difficulties raised out during this process within different approaches.

Key words: independence, science, potential, innovation, science and technology reforms, science and technology.

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін Қазақстан ТМД елдері арасында еуропалық білім беру кеңістігіне интеграциялау үшін анағұрлым түбегейлі жоғары білім беру реформаларын жүзеге асырды.

Қазақстан Республикасындағы жоғары оқу орындарының негізгі түрлеріне - ұлттық зерттеу университеті, ұлттық жоғары оқу орны, зерттеу университеті, университет, академия, институт және оларға теңестірілген (консерватория, Жоғары Мектеп, жоғары училище) жатады [1, с.10].

Қазақстанның ғылымының дамуы ғылым мен жаңа технологиялар министрлігі құрылған 1992 жылдан басталды. Қалыптасқан жаңа жағдайға нарықтық қатынастарға икемделе алған ұйымдар ғана өз жұмыстарын жалғастыра алатын еді. 1993 жылы бюджеттен қаржыландырылатын ғылыми-техникалық бағдарламалар жаппай сынақтан өткізілді. Мұндай тәсіл ғылымның болашағы зор салаларын анықтауға, маңызды ғылыми орталықтарға нақты көмек беруге мүмкіндік жасады. Мәселе Қазақстанда ғылым жүйесі тек 90-шы жылдары дамыды деген сөз емес, Қазақстанда Ғылыми Академия есігі 1946 жылы ашылғанын еске түсірсек, келесі кезектегі жылдар сапалы жаңа кезеңнің ғылыми зерттеудің одан әрі жедел дамуының бастамасы болғанын естен шығармауымыз керек.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясы – академиктердің басын қосатын, Ғылым Академиясының корреспондент-мүшелерінің мүшелерін және алдыңғы қатарлы ел ғалымдарын біріктірген мемлекеттік ғылыми мекеме [2, с.392].

1991 жылы Қазақстан Республикасы егеменді ел ретінде әлемдік саяси аренада таныла басталды. Қазақстан Республикасын экономикалық және саяси серіктес ретінде мойындап байланыс орнатқан елдер саны көбеймесе азайған жоқ. 70 жылдан астам уақыт аралығында Қазақстан білім және ғылым жүйесін КСРО-ның үлгісімен құрып, елдің жаңалығын кеңестік масштабқа шығарып отырды. Қазақстан егеменді ел, жаңа мемлекет ретінде таныла басталды. Жаңа мемлекеттің ғылымы мен білімі де жаңа үлгіде құрылуы тиіс еді. Зерттеу жұмысының мақсаты осы жаңа бағыттағы Қазақстан Республикасының ғылымын толық ашу болып табылады.

1991-2018 жылдар аралығындағы Тәуелсіз Қазақстанның ғылыми әлеуетінің мән-жайын толықтай ашып қарастыру, кемшіліктерімен күрес жүргізу, жетістіктерімен мақтан тұту мақаланың өзектілігіне айналмақ. Ал осы жылдар аралығындағы ЖОО-мен ғылыми зерттеу орталықтарының қиыншылықтарын жеңу жолдарындағы қадамдары мен іс –әрекеттері, ғылыми-зерттеу жұмыстарындағы әдіс-тәсілдер зерттеудің бүгінгі таңдағы нысандарының бірі болмақ. Автор Қазақстанның тәуелсіздік жылдарынан бастап қазіргі уақытқа дейінгі ғылым жүйесінің жай-күйіне талдау жасап, экономикалық дамудың қазіргі кезеңінде отандық ғылымның дамуын тежейтін басты факторларын сипаттап, Қазақстандық ғылымды одан әрі дамытудың негізгі мәселелеріне ерекше назар аударған.

90-шы жылдары Қазақстанда 279 ғылыми мекеме, оның ішінде одаққа бағынышты ҒЗИ филиалдары мен дербес зертханалары қызмет атқарды. Негізгі ғылыми-техникалық қызметпен айналысатын қызметкерлер саны 50,6 мың адамды құрады.

Қазіргі уақытта білім және ғылым министрлігінің қарамағында 55 ғылыми ұйым бар. Оларда 5 мыңнан астам адам жұмыс істейді, оның ішінде 2,3 мыңнан астам ғылыми қызметкер, 450 ғылым докторы және 1000-ға жуық ғылым кандидаттары. Салыстырмалы түрде жылдарға шолу жасасак, 90-шы жылдары ғылыми мекемелер саны қазіргі уақытпен алып қарасак 5 есеге көп екен, ал сол мекемеде қызмет ететін қызметкерлер саны 10 есеге басымырақ болған. Яғни бұдан туындайтын қорытынды 90 – шы жылдары ғылымға көңіл күй жоғары деңгейде қойылған[3].

Қазақстандағы ғылым мен білімнің даму жолдары жайлы ақпарат берген ғалымдар саны көп, әйтсе де, толығымен бұл саланың мән жайын ашып көрсете білген тұлғалардың қатары некен саяқ. Мысалы қазақ елінің ғылыми әлеуетінің даму тарихын көне заманнан бастап тәуелсіздік жылдарының бірінші кезеңіне дейін «Очерки истории развития науки Казахстан» еңбегі арқылы сипаттап берген К.Қажымұрат болды. Ол еңбегі арқылы қазақ даласындағы ғылымның даму кезеңдеріне тоқталып, атақты ғалымдардың жетістіктерін көрсетті. Кеңес Қажымұрат тәуелсіз елдің ғылыми әлеуетіне әлеуметтік саланы көтеру, қаржылық көмек көрсету, ғылым саласында инновацияға көп көңіл бөлу керектігіне мән берген тұлға.

Келесі еңбек монография ретінде «Развитие науки и техники в Казахстане» деп аталады оны Б.А.Кембаев., Ю.В.Комлев жазған. Авторлар ХХ ғасырдың басындағы Қазақстанның экономикасына әсерін тигізген түсті металлургияны, ғылыми-зерттеу орталықтары мен ғылыми-техникасының дамуын, ғылым мен техниканың ауыл шаруашылығы мен өндірісте қарқынды дамуы, ҚР Ұлттық Академиясының құрылуы, индустриальды-инновациялық даму стратегиясының ғылым мен техникаға әсерін, докторлық диссертациялардың қорғалуы мен дамыған елдермен тәжірибе жинақтау үлгісі, ғалымдардың статусы мен Қазақстанның ғылыми-техникалық жетістіктері жайлы 10 бөлімде қаралған. Бұл еңбектерде қаралған көптеген мәселелер қазіргі таңда қайта қолға алынып өзекті болып отыр.

Кеңес дәуірінен бері Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы мен өндіруші өнеркәсібі дамыған аграрлық-индустриялық ел болып табылатыны белгілі, оның экономикасы негізінен минералды шикізатты, оның ішінде мұнай мен газды, сондай-ақ металдар мен олардың қосылыстарын, мақтаны, шикізат пен астықты экспортқа шығаруға бағытталған.

Тәуелсіз Қазақстанда ғылыми-техникалық саясаттың проблемалары көбінесе экономиканың жай-күйімен айқындалады. Өз кезегінде, ғылыми-техникалық әлеует кадрлық, техникалық, ақпараттық және ұйымдастырушылық құрамнан тұрады. Реформалар жылдарында ғылыми-техникалық әлеуеттің барлық құрамдарының тозуы байқалды. Тәуелсіз Қазақстанның ғылымын және ғылыми-техникалық саясатын мемлекеттік реформалауды дамытудың ерекшеліктерін аша отырып, Қазақстан Республикасының техника мен білім беру, оқу ақысын енгізу, жоғары білікті ғылыми кадрларды даярлау жүйесін бұзды, бірқатар ғылыми мектептердің жабылуына алып келді. Кандидаттық және докторлық диссертацияларға талап қоюды төмендетумен қатар, бұл жоғары білікті ғылыми қызметкерлерді даярлау сапасының төмендеуін көреміз.

Республиканың жоғары оқу орындарының мамандарын даярлау сапасы айтарлықтай төмендеді. Соңғы жылдары құрылған көптеген коммерциялық жоғары оқу орындары оқытудың қажетті стандарттарын қамтамасыз етпеді. Осы кезеңде экономиканың нақты секторына қажетті техникалық пәндер бойынша даярланған мамандар саны күрт қысқарды.

Қазақстанның ғылыми ұйымдарының материалдық-техникалық базасын сипаттай отырып, ғылыми-зерттеу ұйымдарының сараптамалық, зертханалық және компьютерлік қамтамасыз ету және т.б. саласындағы материалдық-техникалық базасы артта қалды.

Мемлекет пен ұлттық компаниялар тарапынан ғылымды жеткіліксіз қаржыландыру, қазақстандық ғалымдардың болашағы, өзекті және тіпті серпінді технологиялары мен бірегей зертханалық зерттеулер деңгейінде қалатынына алып келеді [4].

Қазақстандық ғылымның ауыр кезеңдері 1990-2002 жылдар аралығын қамтыды және оны шешудің жолдарын қарастырды олар төмендегідей оқиғалармен сипатталды:

- 1990 жылдардың басында тәуелсіз Қазақстанның ғылымының жаңа даму кезеңі басталды;

- 1992 жылы Қазақстан Республикасының «Ғылым және Қазақстан Республикасының ғылыми-техникалық саясаты туралы» Заңы қабылданып, Қазақстан Республикасының Ғылым мен жаңа технология министрлігі құрылды. 1992-1993 жылдары тәуелсіз Қазақстан Республикасының ғылыми саясатын анықтайтын құрылым қалыптасты. Оларға стандарттау, ғылыми кадрларды аттестациялау, ғылыми-зерттеу және тәжірибелі-конструкторлық жұмыстарды мемлекеттік тіркеу, диссертация мен қолжазбаларды қайта тіркеу, патентті үлестіру жатты.

- 1993 жылы Республика «Қазақстан Республикасының ғылыми-техникалық ақпараттардың мемлекеттік жүйеде дамуы» туралы мақсатты ғылыми-техникалық бағдарлама қабылдады. 1993 жылы ұлттық ғылыми орталықтар ұйымдастырылды /Радиоэлектроника мен байланыс, минеральды шикізатты қайта өңдеу комплексі, Ұлттық ядролық орталық пен биотехнология/. Бұл орталықтардың жұмысы республикалық ғылыми-техникалық мақсаттық бағдарламасын орындауға бағытталды. Сөйтіп мақсаттық бағдарламаны орындауға көшті, ұйымдар ғылыми зерттеу, тәжірибелік-құрастыру жұмыстарын қаржыландырып, мемлекеттік сұраныстарды конкурс негізінде орындап, бақылап, бағалап отырды.

-1996-1999 жылдары ғылыми-техникалық сферада басқару құрылымында өзгеріс болды. Қазіргі уақытта ғылымда мемлекеттік тараптан басқаратын Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясы құрылды.

- 2000 жылы ғылыми және ғылыми-техникалық Қазақстан Республикасының тұжырымдық саясаты даярланды.

- 2001 жылы Қазақстан Республикасының «Ғылым туралы» Заңы қабылданып, ғылыми-техникалық қызмет пен ғылым аймағындағы қоғамдық қатынасты реттеуші, ғылыми-техникалық сфера, ғылыми субъектердің міндеттері мен құқығын анықталды. 2001 жылы Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі инновациялық даму бағдарламасы бекітілді.

- 2002 жылы шілдеде Қазақстан Республикасының «инновациялық қызмет туралы» Заңы қабылданды, бұл саясаттың негізгі мақсаты өнеркәсіп инфрақұрылымы мен бәсекеге қабілетті жоғары технологиялық өнімді шығару болып табылады. [2, с. 380-383].

- 2003-2005 жылдары Білім беру министрлігі отандық магистратураның халықаралық жүйе бойынша академиялық білім беру жүйесін несиелік технологияға енгізді.

Сондай-ақ жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру саласында едәуір сапалық өзгерістер болды. Атап айтқанда, әлемдік тәжірибеде енгізілген мамандар даярлауда үш деңгейлік модель – бакалавр-магистр-доктор жүйесі енгізілді, бұл академиялық кредиттік жинақталған жүйеге негізделген. Бұл анағұрлым икемді білім беру бағдарламасын жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Бұл өзгертулер білім беру бағдарламасының мазмұнын, жоғары оқу орындарының оқытушыларының жұмыс формасы мен әдістемелерін қайта қараудың қажеттігінен туындады [5, с. 3,4].

Тек 2007 жылы ғана білім беру саласында іргелі және қолданбалы зерттеулер жүргізу үшін мемлекет 136 млн теңге бөлді. 2006-2008 жылдары ҚР БҒМ Ғылым комитетінің тапсырысы бойынша білім беру саласында 12 іргелі және 41 қолданбалы ғылыми-зерттеу жұмыстары орындалды.

2009-2011 жылдары ҚР БҒМ Ғылым комитетінің тапсырысы бойынша 21 іргелі және 30 қолданбалы ғылыми-зерттеу жұмыстары орындалды. Осы зерттеулерден басқа бастамашыл сипаттағы ғалымдармен ғылыми зерттеулер жүргізілді, олардың нәтижелері кандидаттық және докторлық диссертациялар болды.

1985 жылдан 2009 жылға дейін 231 докторлық және 1659 кандидаттық диссертация, ал тәуелсіздік жылдары, 1991 жылдан 2009 жылға дейін – 229 докторлық және 1607 кандидаттық диссертация қорғалған. Атқарылған жұмыс зерттеулердің бағыттары мен алдағы онжылдықтағы даму перспективалары туралы білімді қайта құруға мүмкіндігін көрсетті. Соңғы 20 жылда Қазақстанда зерттеу нысандары өскелең ұрпақты оқыту мен тәрбиелеудің мазмұны мен әдістерін жетілдірудің түрлі мәселелері болды. Қазіргі уақытта ғылым елдің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің шешуші факторына айналууда. Мемлекеттің тұңғыш президенті Н. Назарбаев атап өткендей: «Басымдылығы – екінші орында ғылым мен инновациясы бар ел бірде-бір салада бірінші болмайды». [6].

Бүгінгі таңда Қазақстанда ғылым шығындарының үлесі елдің ЖІӨ-нің 0,2% - ын құрайды, ал халықаралық академиялық кеңес ұсынатын дамушы елдер үшін шығыстардың үлесі ЖІӨ-нің 1-1,5% - ын құрайды. Мысалы, Ресейде тиісті көрсеткіш ұлттық ЖІӨ — нің 1,3%, Қытайда — 1,4 %, Германияда — 2,5 %, АҚШ — 2,8 %, Жапонияда-3,3% - ға тең. Қазақстанда берілген патенттер саны 1671 құрайды, ал

Ресейде 19 641 патент, Қытайда — 26 292, АҚШ — та — 154 760 және Жапонияда-217 364 патент берілді [7].

2016 жылы Қазақстан алғаш рет Bloomberg Innovation Index инновациялық экономикасы бар топ-50 елдің қатарына кірді, ал 2017 жылы онда 2 орынға – 48 орыннан көтерілді. Рейтинг жеті көрсеткіш негізінде негізделеді, әрқайсысының үлес салмағы бірдей бағаланады. Көрсеткіштер арасында: ғылыми-зерттеу жұмыстарына арналған шығындар, өнімділік, жоғары технологиялық компаниялар саны, халықты жоғары біліммен қамту, тауарлардың қосылған құны, тіркелетін патенттер саны және зерттеушілер саны бар.

2016 - ғылым жөніндегі ұлттық баяндамаға сәйкес ЖІӨ-дегі қазақстандық ғылыми зерттеулерге жұмсалған шығындар үлесі бар болғаны 0,17% - ды құрайды. Дамыған елдерде бұл көрсеткіш әлдеқайда жоғары - 3-тен 4 пайызға дейін.

2015-2017 жылдарға арналған Гранттық қаржыландыруға конкурс аясында жоғары оқу орындарының, ғылыми-зерттеу институттарының, басқа да ұйымдардың және жеке тұлғалардың 5749 өтінімі берілді. Статистика комитетінің ақпаратына сәйкес, шығындардың ең көп үлесі инженерлік эзирлемелер мен технологияларға тиесілі. 2015 жылы ол 43% құрады. Медицина, әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар саласындағы зерттеулерге тиісті жылдары жалпы ішкі шығындардың 7% - нан артық жұмсалмаған [8].

ЖІӨ-нің ғылымды қажетсінуін арттыру жолдарының бірі-бір зерттеушіге арналған шығыстарды ұлғайту болып табылады. ЮНЕСКО мәліметтері бойынша, бұл көрсеткіш Қазақстанда орта есеппен \$46 мың (сатып алу қабілетінің тепе – теңдігі бойынша), Ресейде – 54, Украинада – 42, АҚШ – 300, Германияда – 234, Жапонияда – 209, Қытайда-202 мың АҚШ долларын құрайды. Келтірілген мысалдарда көрініп тұрғандай, бір зерттеушіге жұмсалатын жоғары шығыстар техникалық және технологиялық дамыған немесе тез дамып келе жатқан елдерде байқалады, жалпы алғанда ғылымды қаржыландыру жоғары деңгейде.

ҚР Қаржы министрлігінің сайтында ұсынылған бюджеттің орындалуы туралы есепке сәйкес 2017 жылы ғылымға шамамен 70 млрд теңге бөлінді. Бұдан басқа, мемлекет ғылыми және ғылыми-техникалық қызмет субъектілерін базалық қаржыландыруды қамтамасыз етуді өзіне алды. Осы бап бойынша қаржы бөлу сомасы шамамен 5 млрд теңгені құрады.

Қазақстандық кәсіпорындарда технологиялық жаңарту шетелдік технологиялар мен жабдықтарды қарыз алу негізінде елеулі түрде жүргізіледі. Осы мақсаттарға 2013 жылдан бастап 2017 жылға дейінгі кезеңде кәсіпорындар барлық инновациялық салымдардың 72% - ына дейін жұмсаған. Сонымен қатар, ғылыми зерттеулерге және жаңа өнімдерді шығару үшін өндірісті дайындауға, жаңа қызметтерді немесе оларды өндіру әдістерін енгізуге 5% - дан сәл артық келеді.

ҚР Статистика комитетінің мәліметтері бойынша, 2017 жылы 30 854 кәсіпорынның 612-не ғана ішкі ғылыми-зерттеу және тәжірибелік – конструкторлық эзирлемелер негізінде инновациялар жүзеге асырылды, оның 205 кәсіпорында ғылыми жұмыстар тұрақты, ал 407-ге-проблема туындаған кезде жүргізіледі. 252 кәсіпорында технологиялық инновациялар ғылыми ұйымдардың эзирлемелерін пайдалана отырып жүргізілді.

Қазақстандық ғылыми қоғамдастықта шетелдік сарапшыларды тартуға деген көзқарас бірдей емес. Қазақстандық ғалымдардың көпшілігі шетелдік сарапшылардың қатысуына оң қарайды, бұл сараптаманың тәуелсіздігі мен сапасын арттырады деп санайды. Шетелдік әріптестердің бағаларына наразылықтар жоқ. Бірақ шетелдік сараптама бізге ешнәрсе бермейді деп ойлайтын ғалымдар да бар. Олар біріншіден, шетелдік мамандар біздің өтінімдерімізді объективті бағалай алмайды, екіншіден, олар біздің идеяларымызбен жаңалықтарымызды пайдалана алады деп санайды. Бұл үшін қазақстандық зерттеулер мен эзирлемелерге деген сұранысты және олардың зерттеулері мен эзирлемелеріне деген сұранысты салыстыру жеткілікті.

Шетелдік сарапшылар Үкімет бекіткен нормативтік-құқықтық құжаттар негізінде мемлекеттік ғылыми–техникалық сараптама (МҒТС) жүргізу үшін тартылатыны бәрімізге белгілі, онда жобалар мен бағдарламаларды сараптауды кемінде үш сарапшы жүргізуі тиіс, олардың кемінде екеуі шетелдік болуы тиіс. Бұл ретте сарапшыларға нақты талаптар қойылады. Негізгі индексі әлемдік ғылыми қоғамдастықта танылған және ғалымның ғылыми өнімділігін көрсететін Хирш индексі болып табылады. Сарапшы үшін (шетелдік және Қазақстандық) ол соңғы 5 жылда кемінде 5 болуы тиіс. Бұл талап қолданылмайтын қоғамдық, гуманитарлық, әлеуметтік, саяси және әскери ғылымдар саласындағы сарапшылар бұған жатпайды. Айтпақшы, бұл өлшем 2016-2019 жылдарға арналған білім мен ғылымды дамытудың

мемлекеттік бағдарламасында бекітілгенін айта кету керек. Шетелде сарапшыларға қойылатын талаптар одан да жоғары – зерттеушінің Хирша индексі барлық жылдар ішінде 20-дан кем болмауы тиіс[9].

Тәуелсіз Қазақстанда техникалық әлеует отандық және әлемдік ғылым мен техниканы пайдалану нәтижесінде қалыптасты. Алайда, экономиканың жетекші салаларындағы (түсті металлургия, көмір өнеркәсібі) көптеген технологиялық үрдістерді Қазақстан ғалымдары әзірлегенін мойындау қажет. Осылайша, Қазақстанның ғылыми-техникалық әлеуетінің жай - күйі, сайып келгенде, техникалық әлеуеттің жай-күйі-өндірістің техникалық деңгейімен айқындалды.

Басым ғылыми бағыттар келесі диссертациялық кеңестерде берілген: «Биотехнология» (Ұлттық биотехнология орталығы жанындағы диссертациялық Кеңес); «Вирусология» (Микробиология және вирусология институты); «Өндірісті ұйымдастыру» (Азаматтық авиация академиясы); «Ұңғымаларды бұрғылау және игеру технологиясы», «Мұнай және газ кен орындарын әзірлеу және пайдалану» (Атырау Мұнай және газ институты); «Қара, түсті және сирек металдар металлургиясы» (С. Торайғыров атындағы Химия-металлургия институты). Ж. Әбішев және жер, металлургия және байыту туралы ғылымдар орталығы); «Атом ядросы және элементар бөлшектер физикасы» Қазақстан Республикасының Ұлттық ядролық орталығы); «Геология, қатты пайдалы қазбаларды іздеу және барлау, минералогия»; «Геология, жанғыш қазбаларды іздеу және барлау» (Қ. И. Сәтбаев Қазақстан Республикасының Ұлттық ядролық орталығы) және басқа.

Қазақстанның ғылыми-техникалық саясаты инновациялық үрдістерді жандандыруға, өңдеуші өнеркәсіпте жаңа қайта бөліністерді игеруге, ұлттық ғылыми-техникалық әлеуетті дамытуға, ғылым мен өндіріс арасындағы алшақтықты еңсеруге, инновациялық қызметті ынталандыруға, озық шетелдік технологияның нақты трансфертін қамтамасыз етуге және халықаралық стандарттарды енгізуге бағытталуы тиіс [10].

Ғылыми-техникалық және өндірістік салалар арасындағы байланыстырушы (делдалдық) рөлді дамытуды көздейтін инновациялық кәсіпкерлік. Инновациялық кәсіпкерліктің түпкі мақсаты нарықтың ағымдағы конъюнктуралық жағдайына жедел ден қоюға және жаңа ұрпақтың бәсекеге қабілетті ғылымды қажет ететін және әлемдік стандарттар деңгейінде жоғары сұранысқа ие өнімдердің сериялық өндірісін жолға қоюға қабілетті кәсіпорындарды дамыту болып табылады.

Инновациялық жүйені қалыптастыруға жүйелік тәсілді іске асыру үшін мемлекет тікелей немесе жанама қатысу арқылы инновациялық саясатты тиімді іске асыра алатын оның негізгі кіші жүйелерін бөліп көрсету және талдау қажет.

Республикада инновациялық сала үшін кадрлар даярлау жүйесі жолға қойылмаған.

Мұның негізгі себептері – жоғары білім беру жүйесінің қолданбалы ғылым мен өндіріспен байланысын едәуір әлсіреуі, отандық оқу бағдарламаларының, инновация бойынша оқулықтар мен оқу құралдарының, тиісті мемлекеттік білім беру стандарттарының болмауы болып табылады.

Осыған байланысты технологиялық артта қалуды еңсеру және Қазақстан экономикасын құрылымдық қайта құру үшін бірінші дәрежелі маңызы бар ғылым салалары үшін ғылыми кадрларды мемлекеттік қолдау және басым даярлау қажет[11].

Соңғы жылдары мұнай, тау-кен өндірісінде Қазақстанның үлесі артып келе жатыр. Кезінде қабылдаған кейбір келісімшарттарын қайта қарап, Қазақстан кәсіпкерлерінің өндірістік үлесін арттыруға күш салуда. Соған байланысты қазір біздің Индустрия және жаңа технологиялар министрлігі 2014 жылға дейінгі өндірістегі ғылым саласын, инновацияларды, технологияларды жаңарту туралы бағдарлама қабылдады. Әр түрлі ортада сұйықтар мен газдар қозғалыстарын, өндірістің және табиғи құбылыстардың қоршаған ортаға әсерін математикалық жолмен зерттеп жүрген Айдархан Қалтаев, Уалихан Әбдібеков, Ұзақ Жапбасбаев, Алтыншаш Найманова, Нұрлан Темірбеков, Берік Бәкірбаев, Салтанбек Мұхамбетжанов сияқты көпшілікке танымал ғалымдарымыз бар.

Көптеген елдерде жоғары оқу орындарында сабақ беретін адамдар тапшы. Қазір жоғары оқу орындарына PhD докторантураға шетелден оқытушылар келіп жатыр, сол секілді олар да өздеріне дәріс беруге өзге ғалымдарды шақыруда. Барлық жерде бір-ақ проблема бар, іргелі пәндерден сабақ беретін адам тапшы.

Қазір қабілеті зор адамдар іргелі ғылыммен айналысқысы келмейді. Олар көп жағдайда өзіне көбірек пайда әкелетін ғылым салаларына, бизнеске кетіп қалады.

Экономикасы озық дамыған елдерде көпшілік қолданбалы ғылыммен жоғарғы дәрежеде айналысады. Біздің ғылыми-зерттеу институттарымызда дүниежүзі дәрежесінде жұмыс істеп жүрген көптеген ғалымдарымыз да бар [12].

Ғылымды қоғам дамуының маңызды факторына айналдыру оның даму жағдайы мен үрдістерін, оның жетістіктері мен мәселелерін, оның нәтижелілігін объективті бағалауды анықтаудың маңыздылығын арттыратын негізі - кадрлық мәселе.

Егемендіктің алғашқы жылдары кезінде үрдіс алған демографиялық дағдарыстың ең ауыр нәтижесі – Қазақстан халқы 1989-1999 жылдар аралығында 1,5 млн-нан астам адамға, яғни 8,2% азайды, халық саны азаюы 2002 жылға (қоса есептегенде) созылып, 2003 жылдан бастап аз да болса өсе бастады. 2007 жылдың басында 15 млн 394 мыңнан аз ғана асты. Бұл жағдайдың негізгі себебі тек 1991-1999 жж. арасында сыртқа кеткен көші-қон нәтижесінде Республика халқы 1 млн 854 мыңнан астам адамға кеміді. Соның нәтижесінде Қазақстан Республикасы халқының жалпы саны әлі де 1989 ж. деңгейіне (16,5 млн) жете қойған жоқ. Сыртқа кеткендердің басым көпшілігі өз тарихи отандарына қайта оралғандар еді, олардың ішінде тек 1993-1998 жж. – 1 млн астам шығыс славяндар (орыс, украин, беларус), 400 мыңға жуық немістер болды [13].

Қазақстанда жоғары білікті ғылыми кадрлардың сұраныс деңгейінің төмен болуына байланысты «ақыл-ойдың ағып кетуі» туралы мәселе де заңды болып табылады (кейде бұл ұғым «зияткерлік эмиграция» терминімен алмастырылады).

Мидың кемуі кез келген ел үшін зияткерлік және экономикалық шығындарға әкеледі.

Қазақстанда республиканың білім, ғылым және экономикасы үшін түрлі біліктілік деңгейіндегі кадрлардың қажетті санының экономикалық негізделген болжамдары нашар қойылған. Келесі мәселе-контингент, сонымен қатар жоғары білікті кадрлардың мәселелері жоғары мектептен «өсіп келеді», ЖОО-да болашақ ғалымдар мен ғылыми қызметкерлерді даярлау жүйесінің артықшылықтары мен кемшіліктерін саралай отырып, жоғары білікті кадрлар санының өсу студенттердің жалпы санының өсуіне байланысты.

2007 жылдың соңында ғылыми дәрежелер берудің жаңа ережелері мен диссертациялық Кеңес туралы ереже бекітілді. Диссертациялық жұмыстарға қойылатын талаптар күшейтілді, енді докторлық диссертацияны қорғау үшін шетелдік басылымдар қажет, жалпы жарияланымдар саны артты.

Статагенттік материалдарында ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерді орындаған мамандар саны жоғары білікті, жоғары оқу орындарында жұмыс істейтін кадрлар – бір бөлігі оқытушылық қызметті ғылыми зерттеулермен қоса атқаратын профессор-оқытушылар құрамы ескерілмей келеді.

Ғылымда Кадрлық балансты қамтамасыз ету мәселесі ғылыми кадрларды қайта жаңғыртуды ғана емес, сондай – ақ қызмет түрлері бойынша кадрлар құрылымының ғалымдар, инженерлер мен техникалар, қосалқы персоналдарын да теңдестіруді білдіреді. Кадрлық теңгерімсіздік мәселесі айтарлықтай байқалады. Жаратылыстану-ғылыми және техникалық бейіндегі ғылыми институттардың көпшілігінде инженерлер, зертханашылар мен техниктер жетіспейді, бұл білім өндірісінің бұзылуына әкеп соғады, оларды жаңа өнімдер мен технологияларға тиісінше қорғау, жылжыту және трансформациялау мүмкіндіктерін қысқартады [14].

Қорытындылай келе, тәуелсіздік жылдарынан бергі Қазақстандағы ғылыми әлеуеттің мән-жайын контент-анализ, сараптау тәсілдері арқылы зерттей отырып, әлі де болса кездесетін қиыншылықтар саны көп екеніне көзіміз жетті. Олардан шығу жолдары ретінде:

- Қазақстанда адам капиталы және оған қатысты әлеуметтік сұрақтарды көтеру керек;
- Ғылыми- зерттеу институттары мен академиялары арасындағы сабақтастықты жалғастыру керек;
- Мемлекеттік ғылыми туындылар қатарын ұлғайту мақсатында үздіктер грантының санын көбейту;
- маңызды зерттеулерге үкімет тарапынан қаржылай көмек көрсету;
- гранттық бағдарламалар санын көбейту және толық қорытындысын ұсыну;
- ғалымдардың шет елдерде өз еңбегін жарыққа шығаруға көмек көрсету;
- ғылыми-зерттеу институттары арқылы шет елден ғалымдарды тарту;
- денсаулық сақтау министрлігімен бірлесе отырып, отандық ғалымдардың дәрі-дәрмек ашылымдарын дамыту;
- студенттер мен жас зерттеушілер тарапынан жаңа технологиямен жабдықталған зертханалармен қамтамасыз етілуі;
- жас ғалымдарды ғылымға тарту, жалақы, ғалым мәртебесін көтеру;
- қаламақы мен шәкіртақының көтеруі;
- Ғалымдардың жас ерекшелігіне қарай үкіметтік бағдарламалардың санын көбейту;
- ҒЗИ-ның ғылыми әлеуеті толық қуатпен жұмыс істеуі үшін, олардың материалдық-техникалық базасын түбегейлі жетілдіру, жаңарту;
- ең заманауи жабдықтармен және аспаптармен жабдықтау;

- зерттеулердің ақпараттық қамтамасыз етілу деңгейін көтеру;
- кәсіпорындардың инновациялық қызметке келуі үшін қолайлы жағдайлар жасау;
- Жас ғалымдарды ғылыми жұмыс тәжірибесіне тарту, оларды жұмысқа қабылдау;
- артық бюрократияны жою (мысалы, грантқа өтінім бергенде, ол үш тілде жасалуы тиіс: ағылшын, орыс және қазақ);
- ғалымдар бір тілде сөйлесе, ғылым неғұрлым объективті болады (қажет жағдайда басқа тілге аудару орыс, ағылшын) өйткені ақпарат алмасу болады;
- ғалым бар, бірақ ғылым жоқ;
- көптеген ғалымдар жақсы журналдарда жариялана алмайды, себебі ағылшыншасы нашар деген ұсыныстар керек деп ойлаймыз. Бұл біз қарастырған ғылым саласында кездесетін күнделікті өмірдегі мәселелердің тек бір қыры, ал ашылмаған және қолдауын күтіп отырған қаншама тың дүниелер бар десеңізші. Ғылымның шекарасы жоқ және ғылыми зерттеулер бір елге тиесілі емес. Жаңалық барлығына қол жетімді болуы тиіс.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Обзор системы Высшего Образования Казахстан. Европейский Союз, Февраль 2017. 35 стр.
2. Казахстан: 1991-2002 годы. Агентство Республики Казахстан. Алматы. -2002. -574 с.
3. Развитие науки в Казахстане- https://studbooks.net/604078/kulturologiya/razvitiye_nauki_kazahstane
4. Р.С.Каренов. Исследование Наука Рыночные отношения. Вестник КарГУ.2016.Караганда. <https://articlekz.com/article/13081>
5. Мәсімов К. Қ. Білім беру–экономиканы жаңғыртудың стратегиялық тармағы. К.Қ.Мәсімовтің Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде оқыған дәрісі. // Егемен Қазақстан. -2007. -8 қыркүйек.-Б -3-4.
6. О. Лысенко. Шаг за шагом. <http://www.elibrary.kz/about/news/detail.php?ID=101420>
7. Краткий анализ текущей ситуации. На сегодняшний день в Казахстане доля расходов на науку составляет 0,2 % от ВВП страны. <https://mybiblioteka.su/tom2/5-16897.html>
8. Сколько тратит Казахстан на научные исследования? <https://vlast.kz/jekonomika/21610-skolko-tratit-kazahstan-na-nauchnye-issledovaniya.html>
9. Наука Казахстана: в ожидании прорыва https://forbes.kz/process/science/nauka_kazahstana_v_ozhidanii_proryiva/
10. Р.Б. Абсамтаров З.И. Ашимова. Внутренняя политика Наука Казахстан. Вестник КазНПУ. 2010. Алматы. <https://articlekz.com/article/11023>
11. Абдимомынова А.Ш., Бекетова К.Н., Канатбаева А.Е. Проблемы и перспективы инновационного развития Казахстана <http://be5.biz/ekonomika1/r2015/1232.htm>
12. Қазақстан ғылымының дамуына барлық жағдай жасалған. <https://www.nur.kz/173806-kazakstan-gylymynyn-damuyuna-barlyk-zhagday-zhasalghan.html>
13. Асылбеков М.Х., Козина В.В. Казахи (демографические тенденции 80-90-х годов). –Алматы: Өркениет, 2000. –С.74-92.
14. Научный потенциал Казахстана. <http://www.exclusive.kz/expertiza/antresoli/10185/>

УДК 930.85
ГРНТИ 03.20

Ибраев Е. Е.¹

¹Доктор PhD., старший преподаватель Костанайского государственного университета им. А. Байтурсынова г. Костанай, Казахстан

**ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО И АВТОРСКОГО КИНО
В КАЗАХСТАНСКОМ КИНОИСКУССТВЕ ПЕРИОДА «ОТТЕПЕЛИ»**

Аннотация:

Статья освещает процесс формирования казахского национального кинематографа в 1950-60-е годы. Несмотря на достаточно жесткие идеологические рамки со стороны советской цензуры, кинодеятели Казахстана сумели воплотить на экране оригинальные образы и сюжеты, демонстрирующие специфику и уникальность казахского народного духа, менталитета, культуры и традиций в целом. Персонажи советско-казахского кино периода «оттепели», трактовка их быта, повседневной жизни, не

противоречили официальной идеологии, но их внутреннее духовное наполнение существенно отличалось от шаблонизированных образов жителей Казахстана и Средней Азии в кинолентах предыдущих десятилетий.

Ключевые слова: кинематограф, национальное кино, авторский взгляд, «оттепель», цензура, идеология.

Ибраев Е.Е.¹

PhD докторы, аға оқытушы, Қостанай

Атындағы мемлекеттік университет А.Байтұрсынова

Қостанай қаласы, Қазақстан

ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ АВТОРЛЫҚ КИНОМАТОГРАФИЯНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚАЗАҚСТАНДА «ТЕҢДЕР» КИНО САНЫ

Аннотация:

Мақалада 1950-60 жылдардағы қазақ ұлттық киносының қалыптасу процесі туралы айтылады. Кенестік цензураның қатаң идеологиялық шеңберіне қарамастан, Қазақстандағы киноөндірушілер экранда қазақтың ұлттық рухының, менталитетінің, мәдениеті мен дәстүрінің ерекшелігі мен бірегейлігін көрсететін түпнұсқа образдар мен сюжеттерді таба алды. «Жылу» кезеңіндегі кеңес-қазақ киносының кейіпкерлері, олардың өмір жолын, күнделікті өмірін интерпретациялау ресми идеологияға қайшы келмеді, бірақ олардың ішкі рухани мазмұны алдыңғы онжылдықтардағы фильмдердегі Қазақстан мен Орта Азия тұрғындарының стандартты бейнелерінен айтарлықтай ерекшеленді.

Түйінді сөздер: кино, ұлттық кино, автордың пікірі, «еру», цензура, идеология.

Ibraev E.E.¹

PhD., Senior Lecturer, Kostanay, State University named after A. Baitursynova

Kostanay city, Kazakhstan

FORMATION OF NATIONAL AND AUTHOR'S CINEMA IN KAZAKHSTAN CINEMA ART OF THE PERIOD "THAW"

Annotation:

The article highlights the process of formation of the Kazakh national cinema in the 1950-60s. Despite the rather rigid ideological framework on the part of Soviet censorship, film-makers in Kazakhstan were able to realize on the screen original images and plots that demonstrate the specificity and uniqueness of the Kazakh national spirit, mentality, culture and traditions in general. The characters of the Soviet-Kazakh cinema of the "thaw" period, the interpretation of their way of life, everyday life, did not contradict the official ideology, but their inner spiritual content was significantly different from the standardized images of the inhabitants of Kazakhstan and Central Asia in films of previous decades.

Key words: cinema, national cinema, author's opinion, "thaw", censorship, ideology.

В январе 1960 года приказом Министерства культуры Казахской ССР Алма-атинскую киностудию переименовали в киностудию «Казахфильм». В 1984 году киностудии «Казахфильм» было присвоено имя выдающегося деятеля национального киноискусства Шакена Кенжетаяевича Айманова

Выполняя поставленные партбюро задачи по прославлению социалистического строя и уклада жизни, деятели казахского кино, непрерывно искали новые формы и средства выражения на экране самых злободневных и актуальных проблем. Зачастую этот поиск выходил за тесные рамки идеологии, придавая сюжетам кинолент элементы авторского видения и интерпретации. Эти тенденции можно увидеть на примере наиболее популярных у зрителей лент «Казахфильма»: «Ботагоз», «Перекресток», «Дочь степей», «Меня зовут Кожа», «Сказ о матери», «Алдар-Косе», речь о некоторых пойдет ниже.

Эти произведения с большим успехом демонстрировались в кинотеатрах всего Советского Союза, их часто можно было увидеть по Центральному телевидению. Кинематографисты Казахстана участвовали во всесоюзных кинофестивалях в Москве, Ленинграде, Киеве, Минске и на международном кинофестивале стран Азии и Африки. Многие казахские режиссеры и актеры на этих фестивалях были удостоены почетных дипломов [1, с. 19].

С начала 1950-х молодые и зрелые режиссеры и сценаристы стали ощущать необходимость в поиске языка, который сохранял бы идеологическую направленность и в то же время мог быть наиболее приближен к народу. Именно поэтому на период «оттепели» приходится такое количество открытий и экспериментов, которыми не отличается, пожалуй, никакое другое время.

В 1955 году Шакен Айманов ставит киноленту «Дочь степей», первоначальная задача которой, была – изображение жизни казахского общества в первые годы Советской власти. Пожалуй, именно с этой ленты началось формирование авторского кино в советском Казахстане, в которой жизнь и судьба отдельного человека, его духовное и нравственное мировосприятие ставились выше коллективных, общегосударственных проблем и задач. Разумеется, акцентирование на личности персонажа, в те годы не шло в разрез с идеологией в кино, но постепенно способствовало уходу от отображения исторической действительности исключительно в ракурсе коллективизма, все больше избавляясь от стереотипов и шаблонов относительно казахского народа.

Через три года после «Дочери степей» советские кинозрители увидели новый образ казахской женщины. Режиссер Ефим Арон и сценарист Мади Хасенов добавили в сюжет фильма «Ботагоз» достаточно объемную и, безусловно, достойную мелодраматическую линию. В традиционном для советского кино сюжете о судьбе людей, поднявшихся на революционную борьбу, за установление Советской власти, был подробно описан традиционный быт, народные обычаи казахского аула, в качестве музыкального сопровождения использовалась национальная музыка и песни на казахском языке.

В этом фильме авторы обошлись без показа предреволюционного Казахстана как некоего унифицированного места действий, которые могли происходить в любой окраине и с любым народом Российской империи. Можно утверждать, что в казахском кино появилась естественная необходимость детально разрабатывать события, связанные не только с определенным временным периодом, но и со спецификой и уникальностью истории отдельного народа. Отсюда, в поведении главных персонажей ленты - в быту, в труде, в революционной борьбе, в их взаимоотношениях, была отражена специфика национального характера, системы ценностей, жизненного уклада казахов. Аскар и Ботагоз не выглядят второстепенными казахскими персонажами, с обожаемой почтительностью взирающими на своих единомышленников из Петербурга. Напротив, они часто спорят со своими русскими друзьями, заставляя их прислушаться к своему мнению и помогая понять менталитет народа, пребывающего в сложной общественно-политической ситуации накануне революции.

Следующей, громко заявившей о себе на просторах СССР, стала лента «Меня зовут Кожа» - детский художественный фильм, снятый в 1963 году режиссером Абдуллой Карсакбаевым на киностудии «Казахфильм» по одноименной повести Бердыбека Сокпакбаева. Премьера фильма состоялась 19 мая 1964 года в Москве. Фильм повествует об одиннадцатилетнем казахском мальчике по имени Кожа, любознательном и добром, с открытым и решительным характером, постоянно попадающем в разные, то невинные, а порой и скверные истории. В 1967 году фильм получил поощрительный диплом на Каннском кинофестивале во Франции.

В этом фильме главный герой, трехклассник Кожа, не выглядит шаблонным персонажем, с чьих детских уст слышатся традиционные фразы о дружбе, честности, дисциплине и порядке. Мальчик, как и положено его возрасту, смотрит на мир глазами ребенка, где есть место шалостям, детской непосредственности, различным сторонним (помимо учебы и труда) увлечениям. Авторы привносят в жизнь ребенка все необходимые обстоятельства, способствующие формированию полноценной разносторонней личности. Конечно, Кожа в конце фильма осознает, что озорства лишили его некоторых приятных событий, как например – поездка в пионерлагерь, но, и без того, жизнь и приключения подростка показаны в фильме объемно и интересно.

Хрущевская «оттепель» была временем, когда советское кино отчасти перестало быть оружием пропаганды и стало просто искусством. Народ, творческая интеллигенция и власть, бесконечно спорили друг с другом, но двигались некими едиными колоннами к общей цели. Несмотря на то, что предпочтение отдавалось фильмам на революционную и военную тематику, или пропагандирующим коллективный труд, некоторые кинодеятели обращали взор на богатый этнографический материал народов СССР. Первым в Казахстане, кто воплотил на экране казахский фольклор, стал Шакен Айманов. Прославленный актер и режиссер национального киноискусства, народный артист СССР, на протяжении многих лет мечтал поставить фильм об известном персонаже сказок и легенд - Алдаре-Косе. Как вспоминает драматург и сценарист Яков Варшавский: «...Шакен сам предложил идею этого фильма, сам отбирал наиболее яркие эпизоды. Ему казалось непростительным упущением, что нет еще казахского фильма на фольклорную тему. И, конечно же, героем такой картины должен стать самый популярный в

народе, щедрый на шутку, красное словцо, знающий невзгоды и не знающий уныния безбородый весельчак Алдар-Косе. Шакену хотелось как можно ярче показать на экране народного любимца, чье слово разило, спасало, уничтожало и миловало. В Алдаре он видел воплощение одаренности своего народа, это был герой, чьим оружием были не копье и булатный меч, а вложенная в уста мудрость» [2, с. 69].

В 1964 году фильм «Безбородый обманщик» выходит на экраны. Шакен Айманов не только режиссировал киноленту, но и исполнил в ней главную роль. Это был первый опыт в казахском кинематографе, когда содержания сказок были объединены в одно общее повествование, да к тому же имеющее логическую структуру и стройный сюжет. Зрители, что поколениями читали сказки об Алдаре Косе с удивлением и восторгом наблюдали за любимым героем, который обретя на экране реальную биографию, стал живым человеком со своими симпатиями и антипатиями, непростой судьбой и жизненной драмой. Алдар согласно сюжету картины был «был беден и добр, ненавидел угнетателей народа, боролся с несправедливостью и помогал обиженным». Такая характеристика не противоречила советской идеологии в кино, и в то же время позволяла на примере героя показать лучшие качества казахского народа. Шакен Айманов не стал идеализировать общество, в котором жил и творил, на экране помимо Алдара Косе, храброго и честного бедняка Такена, скромной и умной красавицы Карашаш, присутствуют глупый Итбай, надменный Сламбек, хвастливый Дюйсембай, злобный Даукар. Этими персонажами авторы фильма высмеивали пороки современного им общества, что придавало картине дополнительный идейно-нравственный эффект.

Фильмы, сформировавшие образы Нуржамал, Аскара и Ботагоз, Кожы, Алдара Косе можно назвать начальными ступенями прокладывающими путь к истинному национальному кино в Казахстане. Именно ко второй половине 1950-х началу 1960-х годов в республике появились национальные кадры, способные достойно представить свой народ на киноэкране. Чешские киневеды Мира и Антонин Лиехм, долго изучавшие кинематограф республик Советского Союза, в своей книге пишут: «... после 1945 года появились по-настоящему оригинальные кинокультуры, настолько автономные и естественные, настолько свежие и правдивые, что пробуждали тревогу. Ведь за репрезентацией национальных культур, начиналась репрезентация других идейных ценностей и другого мировоззрения» [3, с. 326]. Несмотря на «оттепель» в советской культуре все же сохранялся стойкий идеологический контроль. Чтобы достойно показать свою культуру на киноэкранах мира, поколению кинематографистов 60-х приходилось прибегать к «языку Эзопа», т. е. смысловыми сценами, характером изображения, символическими намеками. Благодаря «хитростям» работы оператора и монтажеров, режиссеры могли ощущать свободу самовыражения. Помимо Ш. Айманова необходимо назвать и других кинорежиссеров, ставших основоположниками национального и авторского кино в Казахстане. Это, Абдулла Карсакбаев («Тревожное утро», «Брат мой», «Погоня в степи»), Мажит Бегалин («За нами Москва», «Песнь о Маншук»), Султан Ходжиков («Чинара на скале», «Кыз-Жибек») [4].

Таким образом, в годы «оттепели» в Казахстане стало формироваться национальное кино, то есть тот особый жанр, позволивший без конфликта с официальной идеологией, демонстрировать на экране традиционные для казахского народа ценности и особенности мировоззрения. Фильмы этого периода уже невозможно было спутать с кинопродукцией соседних республик. Этот процесс продолжился в 1970-е годы и укрепился в годы «перестройки», представив миру «Новую волну» казахстанского кинематографа.

Список использованной литературы:

1. *Очерки истории казахского кино. - Алма-Ата: Наука, 1980. - 270 с.*
2. *Варшавский Я. Л. Если фильм талантлив. - М. 1985. - 162 с.*
3. *Mira Liehm, Antonín J. Liehm: Il Cinema nell'Europa dell'Est, 1960–1977: il cinema di Stato e i suoi artisti. - Il Dissenso culturale, La biennale di Venezia, 1977. - 440 p.*
4. *Ногербек Б. Кино Казахстана. - Алматы: НППЦ, 1998. - 236 с.*
5. *Киноискусство советского Казахстана. - Алматы, 1994. - 106 с.*

УДК: 94(574)
ГРНТИ 03.01.06

Кобдабаева А.Б.¹
¹PhD докторант, КазНПУ им.Абая, г.Алматы.
E-mail: aigeKobdabaeva@mail.ru

ИЗ ИСТОРИИ МУСУЛЬМАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ

Аннотация

В статье освещается история традиционной системы образования в Западном Казахстане во второй половине XIX - начале XX вв., т.е. в период усиления российской колониальной политики. Автором рассматривается деятельность духовных учебных заведений, приводятся статистические данные по ним, а также просвещенческая деятельность мулл (как местных, казахских, так и татарских) и мусульманских обществ. Несмотря на ограничения сохранившихся автономных прав у мусульманских школ, показан рост мектебов и медресе, кроме того, раскрыты процессы модернизации в мусульманском образовании в изучаемый период.

Ключевые слова: мечети, образование, мусульманское, духовенство, муллы, Западный Казахстан, ислам, мектебы, медресе, джадидизм

А.Б. Қобдабаева¹
¹PhD докторанты, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан

XIX Ғ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ -XX Ғ БАСЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДА МҰСЫЛМАНДЫҚ БІЛІМ БІРУ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Мақалада XIX екінші жартысы мен XX ғ. басындағы, яғни Ресейдің отарлау саясатының күшеюі уақытында, Батыс Қазақстанда білім берудің дәстүрлі жүйесі жайында айтылады. Автор діни оқу орындар қызметін қарастырады, олар бойынша статистикалық көрсеткіштерді, оған қоса, молла (жергілікті қазақ және татар) және мұсылман қауымының ағарту қызметтерін көрсетеді. Мұсылман мектептерінде сақталған автономиялық құқықтардың шектелуіне қарамастан, мектеп пен медреселердің көбеюі көрсетілген, зерттелген уақытта мұсылман білім жүйесінде жаңару үдерістері айқындалады.

Түйінді сөздер: ислам, Батыс Қазақстан, молдалар, дін иелері, мұсылмандық білім беру, мешіт, мектеп, медресе, джадидизм.

¹A. Kobdabayeva¹
PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

FROM THE HISTORY OF MUSLIM EDUCATION IN WESTERN KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF OF THE XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURE

Abstract

The article highlights the history of the traditional education system in Western Kazakhstan in the second half of XIX - early XX centuries, i.e. in the period of strengthening of the Russian colonial policy. The author discusses the activity of the theological educational institutions, statistical data on them, as well as enlightenment activities of the mullahs (local, Kazakh, and Tatar) and Muslim societies. Despite the limitations preserved the autonomous rights of Muslim schools, shows the growth of secular and religious schools, in addition, discloses the process of modernization in Muslim education in the studied period.

Key words: Islam, West Kazakhstan, mullahs, clerics, the Muslim education, mosques, maktab, madrasas, jadidism.

Мектебы и медресе были не только очагами народного просвещения, но и успешно приобщали молодое поколение к национальной истории и культуре, морально – нравственным ценностям исламской

религии. На сегодня мы можем констатировать факт, что обучение в мусульманских мектебах и медресе, особенно новометодных, было довольно насыщенным и вполне соответствовало требованиям времени. Большая часть мектебов на территории Казахстана возникла в 30-50 годах XIX века. Помещениями под казахские мектебы служили кибитки (юрты), а зимой землянки. Кибитки обычно выделялись отдельными лицами в порядке пожертвования, а землянки делались на средства, выделенные всем аулом [1, с. 525]. Сроки обучения в мектебах колебались от 5 до 8 лет. Время прохождения курса в мектебах не определялось и каких-либо подразделений на классы не существовало. Периоды же обучения считались от времени усвоения одной книги до другой. Так усвоение такой значительной книги для мусульман книги Хавтияк, было равносильно переходу из класса в класс [2, с. 13]. Учебный курс мектеба соответствовал поставленной цели. Он включал чтение и письмо на арабском языке и языке тюрки, исламское вероучение и некоторые сведения из арифметики. Количество учащихся в мектебах не превышало 15 человек. Соблюдалась строгая дисциплина, за непослушание применяли телесное наказание. Что касается программы и уставов, необходимо указать, что они не были официально утвержденными. Учитель самостоятельно определял программу обучения. Ною все же в деле организации и функционировании мектебов и медресе было много общего. Методы преподавания и воспитания были традиционно общими.

Мектебы сыграли определенную положительную в вопросах распространения грамотности среди определенного слоя населения, что являлось на тот исторический период очень важным. Однако в существовании мектебов не было устойчивости. Много зависело от материального состояния населения, личности духовных лиц, от географических и природных факторов. Правительственные органы не принимали никакого участия в материальном обеспечении мусульманских школ. Большинство мектебов Казахстана, в том числе и Западного Казахстана содержались за счет добровольных пожертвований родителей учащихся и платы за учебу. Из данных Государственного архива Оренбургской области следует, что муллы, грамотные татары и киргизы за обучение грамоты мальчиков, получают с каждого за 6 месяцев, корову или 5 баранов, или лошадь, или верблюда [3, л. 72].

Источники свидетельствуют, что во второй половине XIX века в Уральске действовало три медресе: «Ракыйбия», «Гайния» и «Мутыйгия». Хотя все они были старометодными, последнее, которым заведовал Мутыгулла-хазрет Тухватуллин, отличалось в лучшую сторону. Главный мулла медресе Мутыголлы Тухватуллин получил образование в высшем учебном заведении «Аль-Азхар» в Египте. Мутыголлы Тухватуллин знал и излагал своим ученикам философию и труды Авиценны, Аверроэса, Аль-Фараби; наизусть читал целые строфы Омара Хайяма, Саади, Фирдоуси, Навои. Был очень грамотным и просвещенным человеком. Мутыгулла-хазрет был человеком сравнительно прогрессивных взглядов. У него была довольно богатая библиотека. Он выписывал газету «Траблис» (Триполи) на арабском языке, а также газеты, издававшиеся на татарском языке, одна в Крыму, другая в Тифлисе, «Переводчик» и «Русский Восток».

Из книги Р.И. Нафигова «Наш Тукай новые страницы жизни поэта», мы узнаем, что медресе «Мутыйгия» существовала при самой старой в Уральске Красной мечети. Она была построена в районе Татарской слободы города в 1850 году. Красивый четырехъярусный минарет с отделкой в стиле восточной архитектуры напоминал большинство мечетей Казани. Удивительно, что Красная мечеть выполняла в те далекие времена еще и роль «банка сбережений». Богатые мусульмане спокойно хранили здесь свои капиталы. При медресе был русский класс. Хотя медресе было учебным заведением старого типа, но шакирдская молодежь проявляла активность. Им была предоставлена относительная свобода. Шакирдам разрешалось знакомиться с периодической литературой на восточных языках и обучению русскому языку. Постепенно под влиянием национально-просветительского движения учащаяся молодежь требует обновления учебных программ и стремится к светским знаниям. Учились в данном медресе и сыновья Мутыголлы Тухватуллина. Один из сыновей Камилль Тухватуллин до шестнадцати лет учился в медресе отца. Учился довольно легко, брал не столько глубиной, сколько широтой знаний. Потом родители отправили его в Казань для продолжения образования. Вскоре он очутился в Египте, где поступил в высшее учебное заведение «Аль-Азхар», которое в свое время окончил его отец. Но и там долго не задержался. Побывал во многих арабских странах. Вернулся Камилль из Египта в зеленом чапане, во фраке с фалдами, в белом жилете. На голове была красная феска, на ногах черные штилеты. Ходил он важно. Как ему было не важничать? Камиллю не исполнилось еще и двадцати, а он уже начал преподавать старшим шакирдам предметы, которые до этого вел сам мударрис. Привезенные из-за границы некоторые новшества внесли определенный вклад в образовательную систему медресе. В последствии Камилль Тухватуллин становится хозяином типографии и издателем газеты «Уралец». Другой сын Гариф

Тухватуллин первоначально получивший мусульманское образование, в годы установления Советской власти принял идеологию большевиков, стал членом КПСС, а в последствии был заведующим кабинетом марксизма-ленинизма Уральского педагогического института. Обучался в медресе при Красной мечети и татарский поэт Габдулла Тукай, он был любимым учеником Мутыголла Тухватуллина. Вместе с Габдулла Тукаем учились и братья Муртаза и Исмагыйл Шариповы. После окончания Уральского медресе братья Шариповы учительствовали. Исмагыйл в Кушуме, а его брат в Бударино. Исмагыйл Шарипов в газете «Фикер» писал о старинном медресе в Бударино, где, по его словам, обучалось до одной тысячи детишек. Он же сообщал, что там скоро будет построен еще один «гузэл» то есть мектеб. О существовании мектеба в поселке Кушум свидетельствуют результаты переводных экзаменов зафиксированных в выданных школьных свидетельствах. Одно из них 1912 года, выдано Шарифу Муса Углы Утюшеву: четыре пятерки, пять четверок. Следующий документ выдан девочке. Бланк свидетельства был Казанского издательства (хотя и «Миллэт китапханасе»), оно, видимо, не предусматривало обучение женской половины, поэтому на свидетельстве написано: «Ир балаларга махсус». Учитель от руки добавил после слова «ир» «кыз». Выдан также похвальный лист по результатам экзамена в 1915 году ученице 2 класса того же Кушумского мектеба, Фатихе Муса кызы, сестре вышеуказанного Шарифа. Все восемь оценок по предметам аттестата, пять с плюсом. По результатам успеваемости Фатиха первой переводится в третий класс. Учителем во всех анализируемых документах указывается один и тот же Габдельхан Биктимиров.

В мусульманских мектебах обучились первоначальной грамоте, многие. И этой первоначальной грамоты казахским и татарским детишкам было достаточно, чтобы они могли читать своих классиков и знакомиться с мировой литературой Востока. Эта грамота в дополнение к домашнему семейному воспитанию сделала их гражданами и патриотами своей страны. Несмотря на религиозное образование, многие из них приняли новую Советскую власть и участвовали в ее установлении на территории Казахстана. Так, вышеуказанный Шариф Муса Углы Утюшев, ушел добровольцем в Красную Армию. Еще два его брата Хаким и Абдрахман также были активными борцами за Советскую власть. Хаким в составе Чапаевской дивизии освобождал Уральск от блокады, а Абдрахман сражался с басмачами.

В конце 20-х годов XX века Красная мечеть Уральска была закрыта, а в 1936 году снесен ее минарет. Но в настоящее время благодаря стараниям местного предпринимателя мечеть вновь восстановлена и продолжает выполнять свою историческую роль в духовном развитии мусульман Западного Казахстана [4, с. 26,82]. Таким образом, анализируя данные из книги Р.И. Нафигова «Наш Тукай новые страницы жизни поэта» мы можем сделать выводы о месте, времени существования, деятельности и роли в обществе мусульманских мектебов и медресе Уральска и Уральской области, в частности о существовании медресе в Уральске, Бударино и Кушуме. О существовании второй мечети свидетельствуют архивные данные и данные периодической прессы. Так, на основании архивных данных ГАЗКО, фонда губернской администрации, автор статьи «Уральской мусульманской мечети-100 лет». Сообщает, что одна из мечетей Уральска была построена в 1871 году, она была расположена по улице Царицино, впоследствии названная улицей Сталина, а с 1958 года 8-ого Марта. С 1908 года муллой мечети был Талбаев Мухамед-Гариф Рахим. Следующая мечеть города Уральска находилась по улице Трудовая 52, затем переименованную на улицу Рабочая. Построена она была в 1891 году. Муллами мечети в 1898 году был Кабиболла, а с 1901 года Гайнет. В 1929 году мусульманское образование в этой мечети получили 263 человека, из них 94 женщины [5, с. 3-4]. Наравне с показаниями источников, подлинных документов того времени, о котором историческое исследование, воспоминания и письма участников и очевидцев прошлых событий – лучшее подспорье для того, чтобы узнать историю подробнее. Поэтому мы в своем исследовании использовали рассказы и воспоминания старожил.

Современники отмечали существование школ в каждом мусульманском ауле. Об этом же пишет и Ж.К. Касымбаев в своих исследованиях он указывает на то, что «практически в каждом ауле при мечети существовала религиозная школа» [6]. Так по воспоминаниям старожилы Западно-Казахстанской области Мухамбеткалиева Канапии, известна мечеть поселка Аксая Бурлинского района. Муллами мечети были Курмангали, а затем его сыновья Мутыголла и Камидолла. Большая роль, говорит Мухамбеткалиев Канапия, в распространении мусульманского образования принадлежала волостному кердеринского рода Рыскалиеву Султангали. Им было построено 3 мечети: Первая «Красная мечеть» на территории Теректинского района Западно-Казахстанской области, в советский период переименованная в «Красную школу». Вторая мечеть построена в местности «Даниль коль» (2-ое отделение колхоза «Ленина») Бурлинского района Западно-Казахстанской области, третья мечеть в поселке Ак-кудык (в настоящее время поселок Новопавловка) Теректинского района Западно-Казахстанской области. Данные о развитии

мусульманского обучения в Джангалинском районе Западно-Казахстанской области, узнаем по рассказам старожилы Жумази Есенгалиевой. В настоящее время, Жумази Есенгалиевой за 90 лет она имеет семерых детей, целительница. Один из ее сыновей Ержан Балгазиев, в настоящее время, мулла поселка Копжасар Джангалинского района. Итак, Жумази Есенгалиева вспоминает, что в Джангалинском районе Западно-Казахстанской области в местности Акбалшық грамоте детей обучал мулла Ақбас (примерно в 1904-1914 годах). Он был высокого роста, одной ногой прихрамывал, с учениками был строг. Он учил детей, приговаривая: «Сіз деңіз, біз деңіз мені Ақбас молда деңіз». «Вы говорите, мы говорите. Меня Ақбас молда назовите». А в отделении Коктау поселка Жанаталап в местности Игілік проживал «Отеген қожа». Он построил мечеть и обучал детей мусульманской грамоте. По пятницам со всех концов сюда съезжались люди для получения благословения. «Отеген қожа» был святым человеком, лечил людей. В честь «Отеген қожа» Жумази Есенгали кызы впоследствии воздвигнула памятник (бейт). В Калмыково, обучал мусульманской грамоте Арыстан ата он объезжал аулы на двухколесной арбе. По внешнему виду Арыстан ата был среднего роста, скуластый. Имел двух жен по имени Жәтиса и Ардак. Часто приезжал в дом Жумази Есенгалиқызы, так как был другом ее отца. На сегодняшний день сохранился дом, в котором хранятся чапан, колпак, Арыстан ата, его ковер, коран и другие личные вещи. Сельчане считают этот дом священным и приходят в него, как в мечеть.

Из воспоминаний старого учителя Жолдығали Ербатырова, который был учителем затем директором Каратобинской школы Западно-Казахстанской области, получаем сведения об образовательной деятельности мечети Даулетияр ишана, Красной мечети Абдрахман ишана волости Соналы. Он же констатирует факт о том, что данные религиозные здания в 20-годы XX века были разрушены Советским правительством, а материалы использованы для строительства советских школ [7, с. 7]. Также, выпускаемая ежегодно «Памятная книжка и адрес-календарь Уральской области на 1900 год» в разделе «Учреждения и личности» информирует читателя о деятельности медресе в ауле №10 волости Жаксыбай Каратобинского района. Сообщается, что хазыретом данного медресе был Ахон Мухамбетьяр улы Досалиев [8, с. 313].

Таким образом образование в мусульманских мектебах и медресе, было довольно насыщенным и вполне соответствовало требованиям того времени. Многие выдающиеся деятели Западного Казахстана начальный этап образования получили именно в мусульманских образовательных учреждениях. Среди них Халел и Жаханша Досмухамедовы, Гумар Караш и Мурат Монкеулы, Нугман Манаев, Аяпберген Науанов, Хасан Нурмухамбетов, выходцы из Бокей Орды Габдулгазиз и Махмуд Мусагалиевы и многие другие. Велико значение мусульманских школ в вопросах воспитания, обучению ее этическим нормам взаимоотношений, в приобщении молодого поколения к национальной истории. Подтверждением этого является деятельность мусульманских мектебов и медресе на территории Западно-Казахстанской области как «Ракыйбия», «Гайния» и «Мутыйгия», такие же мусульманские школы были и в Гурьевской (Атырауской) и Актюбинских областях. Однако, поощрение развития мусульманских учебных заведений не входило в планы национальной политики как царского правительства, так и в советский период в планы большевиков. Царское правительство приняло ряд мер, которые отрицательно сказались на деятельности как новометодных, так старометодных мусульманских учебных заведений. В частности, был осуществлен полицейский надзор за деятельностью школ, требовалось особое разрешение для открытия мусульманских образовательных учреждений, строго регулировался и учебный процесс, особый надзор был за учебными книгами. Следующим шагом стало учреждение при мектебах и медресе стали русских классов.

Если российское правительство на начальном этапе развития понимало важность просвещения нерусских народов и поддерживало существование мусульманских школ, хотя считало, что это должно осуществляться неразрывно с русским населением. То на последующих этапах оно перешло к политике противодействия. Царские чиновники стали негативно относиться к мусульманским школам. От политики лобирования перешли к политике противодействия. Над мусульманскими школами был осуществлен полицейский надзор, и шел активный процесс руссификации мусульманских мектебов и медресе. Но преследование мусульманского образования приводило лишь к ее дальнейшему развитию.

Список использованной литературы:

1. *История Казахстана с древнейших времен до наших дней.* - Алматы: Атамұра, 2000. - Т.3. - 765 с.
2. *Садвакасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II половина XIX - начало XX веков).* - Алматы: Қазақ университеті, 2005. - 345 с.;

3. Государственный архив Оренбургской области. - Ф. 6, Оп. 10, Д. 6882.
4. Нафигов Р.И. Наш Тукай новые страницы жизни поэта. – Казань: Фикер, 1998. – 168 с.
5. Жуматалиев Е. Оралдағы мұсылмандар мешітіне - 100 жыл //«Жайық үні». – 1997, қазан - 30. - № 40. - С. 3-4.
6. Касымбаев Ж.К. Были ли мектебы и медресе очагами суеверия и фанатизма? //Вечерняя Алма-Ата. – 1991, май - 31.
7. Хасанов Қ. Өнегелі өмір иесі. - Орал, 2009. - 75 б.
8. Памятная книжка и адрес-календарь Уральской области на 1900 год. - Уральск, 1901. – 313 с.

ӘОЖ: 94(574)
ГРНТИ 03.01.21

Тапалова А.А.¹

¹Абай ат.ҚазҰПУ, «Тарих және Құқық» институтының докторанты
Алматы қ., Қазақстан

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ ШАРУАШЫЛЫҒЫН СОҒЫС ЖАҒДАЙЫНА БЕЙІМДЕП ҚАЙТА ҚҰРУДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ РӨЛІ ЖӘНЕ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ

Аңдатпа

1941 жылы Фашистік Германия КСРО-ға басып кірген кезде оған қарсы бүкіл кеңес халқы біртұтас майдан құрды. Әсіресе еркектердік басым бөлігі майданға аттанғандықтан тылдағы ауыртыпалықтың бәрі қыз-келіншектердің мойнына түсті. Өндіріс орындарында өз әкелері мен ағаларының және күйеулерінің орнын алмастырған кеңес әйелдері тракторлар мен комбайндарға отырып, заводтарда станоктарды игерген әйелдер ерліктің ерекше үлгісін көрсетті. Соның ішінде Батыс Қазақстан облысындағы қыз-келіншектер соғыстың алғашқы күндерінен бастап-ақ өнеркәсіптік және түрлі шаруашылық міндеттерді абыроймен орындап, қажырлы да жанкешті еңбектерімен майданға жан – жақты көмек көрсетуге ұмтылды. Ұлы Отан соғысы кезіндегі Батыс Қазақстандағы қыз-келіншектердің халық шаруашылығындағы еңбектерін ашып көрсету сол кездегі өлкедегі әйелдердің күнделікті өмірінің ерекшеліктерін терең аңғаруға өз септігін тигізеді. Сондықтан қарастырылып отырған тақырыпты тарих ғылымындағы өзекті мәселелердің біріне арналған деуге негіз бар.

Кілт сөздер: Отан соғысы. Майдан. Кеңес Одағы. Қыз-келіншектер. Колхоз. Совхоз. Зауыт. Фабрика.

А.А.Тапалова¹

¹докторант институт «Истории и Права», КазНПУ им.Абая г.Алматы, Казахстан

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ ЖЕНЩИН ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ И ИХ РОЛЬ В ПРЕОБРАЗОВАНИИ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА В УСЛОВИЯХ ВОЙНЫ

Аннотация

Когда фашистская Германия вторглась в СССР в 1941 году, весь советский народ стал единым фронтом. Тем более, что большинство мужчин ушли на фронт, вся тяжелая ноша легла на хрупкие женщины плечи. Советские женщины, которые заменили своих отцов, братьев и мужей на производственных объектах, продемонстрировали уникальный пример мужества, которые работали на тракторах и комбайнах, у станков на заводах и фабриках. Женщины Западно-Казахстанской области с первых дней войны, выполняя производственные и различные экономические задачи своими усилиями стремились оказать полную поддержку фронту. Изучение роли женщин Западного Казахстана в годы Великой Отечественной войны способствуют более глубокому пониманию особенностей повседневной жизни женщин. Поэтому изучение данного вопроса считается одним из актуальных вопросов исторической науки.

Ключевые слова: Отечественная война. Фронт. Советский Союз. Женщины. Колхоз. Совхоз. Завод. Фабрика.

Tapalova A.A.¹

¹Abay KazNPU, PhD student of History and Law Institute Almaty, Kazakhstan

THE ROLE OF WOMEN AND DAILY LIFE IN THE TRANSFORMATION OF THE PEOPLE'S ECONOMY UNDER CONDITIONS OF WAR IN THE WEST-KAZAKHSTAN REGION

Abstract

In 1941, when fascist Germany invaded the USSR, the entire Soviet people created a united front against it. Due to the fact that most of the men went to the front most of the burden in the rear were placed on the shoulders of women. Soviet women, replacing their fathers, brothers and husbands at production facilities, mastering tractors and combines, demonstrated a special example of courage. Soviet women, replacing their fathers, brothers and husbands at production facilities, mastering tractors and combines, demonstrated a special example of courage. In particular, women of the West Kazakhstan region from the first days of war with honor carried out industrial and various economic tasks, sought to help the front with their selfless work. To reveal women's work in the national economy in the Western Kazakhstan during the great Patriotic war will contribute to deeply understand the features of the daily life of women at that time in the region. In this regard, we believe that the topic under consideration is one of the urgent problems in historical science.

Key words: Patriotic War. Front. Soviet Union. Women. Collective farm. State farm. Plant. Factory.

Отан соғысының алғашқы күндерінен бастап-ақ Фашистік Германия КСРО-ның маңызды экономикалық өңірлері болып саналатын Украина, Прибалтика, Белоруссия, Молдова мен Ресейдің бір бөлігін тартып алады. Соның нәтижесінде Кеңестік басшылық жауға қарсы табанды қарсылық көрсету үшін елдің барлық күш-қуатын біртұтас әскери лагерьге айналдыруға ұмтылды. Әсіресе тылдағы экономиканы соғыс жағдайына лайықтап қайта құруды ең басты мәселеге айналдырды. Өйткені майданға негізінен халықтың ең жас та, еңбекке қабілетті бөлігі кеткендіктен 1941 жылдың маусым айынан жылдың соңына дейін халық шаруашылығында жұмыс жасағандардың саны 31,8 миллионнан 22,8 миллион адамға дейін азайып кетеді де, тылдағы жұмыс күшіне орасан зор тапшылық туады [1, с.108.]. Өз кезегінде бұл мәселені дер уақытында шешпесе онда ол КСРО-ның алып экономикасын күйретіп жіберуі әбден мүмкін еді. Сондықтан Кеңес басшылығы ерлердің басым бөлігі майданға кетіп, тылда негізінен әйелдер қауымы қалатындықтан экономиканы қайта құрудағы басты рөлді осы әйелдер атқаратынын соғыс басталған күннен-ақ жақсы түсінді. Оны соғыстың алғашқы күні 22 маусымда-ақ КСРО ХКК Төрағасының орынбасары В.М. Молотовтың радио арқылы таратқан мәлімдемесіндегі «еліміздің барша халқы, соның ішінде әйелдер Қызыл Армия мен флоттың және авиацияның барлық мұқтажын қамтамасыз ету үшін өз еңбектеріне ерекше саналылықпен қарайды» деген сөздері тылдағы экономиканы жасақтаудағы бүкіл ауыртпалықты тікелей әйелдер көтеретінін меңзегеннен көре аламыз [2]. Көп уақыт өтпей-ақ В.М. Молотовтың мәлімдемесінің негізінде Кеңес Одағының басты газеті «Правда» 1941 жылдың 29 маусымдағы санында, - «Әйелдер 200 миллионнан астам халқымыздың жартысын құрайды, Отан соғысында әрбір отансүйгіш әйелдің өз күшіне лайықты іс табуы жоспарлы түрде ұйымдастырылуы тиіс, ондай істер үшін мүмкіндіктер мол», - деп әйелдердің соғысқа бейімделген экономикадағы міндеттері мен мақсаттарын тура көрсетіп берсе, 1941 жылдың 6 қарашасында Қазан төңкерісінің 24 жылдығына арналған салтанатты жиында КСРО басшысы И.В. Сталин, - «...Біздің жұмысшыларымыз бен қызметкерлеріміз, ерлер мен әйелдер кәсіпорындарда бел шешпестен жұмыс жасаулары қажет, майданға танктер, танкке қарсы атқыштар мен қару – жарактар түрлерін, ұшақтар, минометтер, пулеметтер, винтовкалар, оқтарды анағұрлым көбірек берулері қажет. Біздің колхозшылар, ерлер мен әйелдер егін далаларында екпінді еңбек етіп, майдан мен кәсіпорындарды шикізатпен, астықпен, ет өнімдерімен қамтамасыз етулері тиіс», - деп КСРО-ның біріншісі басшысы ретінде түпкілікті түрде өз нұсқауын береді [3, с.35.]. И.В. Сталиннің осындай нұсқауын басшылыққа алған Кеңес басшылығы елдің экономикасын соғыс жағдайына негіздеп қайта құруда мәлімдемелер таратып, өз нұсқауларын берумен шектеліп қана қойған жоқ, сонымен қатар, азамат соғысы мен 20-30 жылдары қолданылған қатал әдістерді одан әрі кеңінен қолданысқа енгізіп, тылдағы еңбекшілерге жұмыстан жалтарғандары үшін төтенше шараларды қолдануға көшеді. Атап айтқанда 1941 жылдың 26 маусымында «Жұмысшылар мен қызметкерлердің соғыс кезіндегі жұмыс уақытының тәртібі туралы» және сол жылдың 26 желтоқсанында «Әскери өнеркәсіп кәсіпорындары жұмысшылары мен қызметкерлерінің кәсіпорындарды өз еріктерімен тастап кеткендері үшін жауапкершіліктері туралы» КСРО Жоғары Кеңесі Президиумының жарлықтары қабылданып, еңбек демалыстары мен демалыс күндері доғарылып,

қосымша жұмыстар енгізіледі. Осындай қатал заңдардың кейін жаппай еңбек мобилизациясы күшіне еніп, кәсіпорындарды өз еріктерімен тастап кеткендер қатал қылмыстық жауапкершіліктерге тартылды. Колхоздар мен совхоздарда, өнеркәсіп орындары мен теміржол салаларында саяси бөлімдер қалпына келтірілді. Жоғары Кеңесі Президиумының «Соғыс кезеңінде еңбекке қабілетті тұрғындарды өндіріс пен құрылыста жұмысқа жұмылдыру туралы» Жарлығына сәйкес 16 мен 45 жас аралығындағы қыз – келіншектердің барлығы міндетті еңбекке жұмылдыруға жатты, одан бас тартқандарға қылмыстық істер қозғалды. Ал 1942 жылдың қыркүйек айынан бастап, еңбекке жұмылдырылған қыз-келіншектердің жасы 50 жасқа дейін көтеріліп, жұмыстан жалтарушыларды еңбекпен түзету жұмыстарына жіберілді. [4, с.68-70.]. Осылайша соғыс жағдайы Кеңес басшылығына барлық саяси көпшілік жұмыстарды түбегейлі өзгертуге және қатал тәртіп орнатуға итермеледі. Жасап жатқан жанқиярлық еңбегінің жауды жеңуде зор көмек екендігін жақсы түсінген Кеңес әйелдерінің басым көпшілігі мұны оң қабылдап, 1941 жылдың маусым айынан бастап күндіз түні тынбастан жұмыстарды жасады. Уақытымен ас ішпей, демалыс дегенді мүлдем ұмытқан әйелдер ерлерінің, қыздары мен қарындастары станоктардағы әке, ағаларын ауыстырды. 1941 жылы 29 маусымда партия мен кеңес ұйымдарына және бүкіл халыққа арнайы Директива қабылдаған БКП (б) ОК мен КСРО ХКК «немқұрайлық пен жалқаулықты толықтай жою қажет, біздің барлық ұйымдарымызды және халықтың барлық қуатын жауды күйретуге жұмылдыруымыз қажет» деген ұран тастайды. Осы ұранның аясында тұтас кеңес халқы, соның ішінде Батыс Қазақстан еңбекшілерінің ұжымдары да көптеген митингілер ұйымдастырып, үкіметтің қандай да болса тапсырмаларын орындауға әрқашанда дайын екендігін білдіріп, «өздерінің қаһарлы дауысын барлық Кеңес халқының дауысына қосады». Әсіресе оған ерекше үн қосқан Орал облысындағы колхозшы әйелдері: «Енді, бізге, әйелдерге бұрынғыдан да көп, бұрынғыдан да жақсы жұмыс жасау қажет», - деп мәлімдеме таратады [5]. Осындай үндеулердің негізінде Ұлы Отан соғысының алғашқы күні-ақ Батыс Қазақстан облысының аудандық партия комитеттерінің барлық активтері жиналып майданға көмектесу үшін тылдағы еңбекті шебер ұйымдастыру мақсатында штабтар жасақтайды. Олардың күшімен кезінде тек бейбіт мақсатқа бейімделген тылдағы экономика соғыстың мүддесіне сай қайта құрылады. Батыс Қазақстандағы шаруашылық қатынастары да осы үрдістің жүйесіне толығымен енгізіліп, ал облыстағы қыз-келіншектер соғыстың алғашқы күндерінен бастап-ақ өнеркәсіптік және түрлі шаруашылық міндеттерді абыроймен орындап, қажырлы да жанкешті еңбектерімен майданға жан – жақты көмек көрсетуге ұмтылды. Облыс басшыларының жоғарыға жіберген мәлімдемелерінде өндіріс орындары «ең бірінші кезекте әйелдермен толығуда» екендігін үнемі атап тұрған. Солардың күшімен 1941 жылдың маусым-шілде айларында-ақ майдандағы әскерге азық-түлік өнімдерін шығару үшін облыс аудандарындағы өндіріс комбинаттарының 7-і жаңадан және 4-і қайтадан құрылып, ол өндіріс орындарында тіпті кейін 7 шұжық, 3 сабын қайнату, 5 столяр, 7 темекі фабрикасы, 8 булочка-кондитерлік, 3 киім және аяқ-киім тігетін орындары сияқты жаңа цехтар ашылып өз өнімдерін берген. Сол жылы әйелдердің күшімен облыс 37 тонна шұжық, 868 гектолитр алкогольсыз сусындар, 12 центнер шаруашылық сабының өндіреді. Осы өнімдерді беруде әйелдердің ұжымдары 1941 жылдың маусымнан бастап-ақ жұмыс күндерін күнделікті уақыттан 2-3 сағатқа өсіріп қана қоймай, демалыс күндері мен қосымша ауысымда да жұмыс жасауға көшеді. Еркектерге тән жұмыстарға араласқан облыс әйелдері соғыс басталған бойда арба жасайтын өндірісті жолға қоюдан бастап, жылдың аяғына дейін 216 фургон және 269 шана шығарады. Облыстағы қыз-келіншектер 1941 жылы жиһаз жасайтын фабриканың ішінен шырпы жасайтын цехты да іске қосады [6].

Орал мия зауытының емдік сығынды цехының әйелдер ұжымы да өте қарқынды жұмыстар атқарады. «Отан ана қанша сұраса, сонша өнім беру керек» деген ұранның аясында ортақ мақсатқа жұмыс жасаған бұл цехтың әйел жұмысшылары күннен күнге өнімділікті арттыру арқылы жоспарды артығымен орындап, сегіз айға белгіленген жоспарды 112 пайызға жеткізіп тастаған. Алайда әйелдердің күш-қуатын барынша пайдаланғысы келген басшылық бұл табысты азсынып, тамыз айында жоспарды тағы да 17 пайызға көбейтеді. Басшылықтың асыра сілтеуіне мойынсұмаған әйелдер жоспарды тағы да артығымен жүзеге асырған. Мәселен, И. Козлова күндізгі жоспар бойынша орындайтын мөлшерді 150 пайызға дейін жеткізсе, А.Косарева болса басқа комсомолдарды ұйымдастырып шығарылып жатқан өнімдердің сапасына деген бақылауды күшейтуге, өндірісті жылдамдатуға күш. Бұл зауыттағы жұмыстың бәрі әйелдердің күшімен атқарылғаны соншалықты ерлердің Қызыл Армия қатарына кеткендіктен агрегаттардың бәрін әйелдер жүргізген. Тіпті әйелдер екі ауысымда да жұмыс істеп, оны табысты атқарған. Жүйелі түрде жоспарды артығымен орындауда ерекше табандылық танытқан Е. Рытова, Т. Елисеева, А. Маслова және тағы басқалары жоғары көрсеткіштерге қол жеткізген. Әсіресе күйеуі соғысқа кеткендіктен оның орнына вакуум аппаратының ауа сорғыш машинисі қызметін атқаратын А.

Маслова және вакуумшы Кузнецова арнайы техникалық білімдері жоқ болса да вакуум-сорғышқа, сальниктерды тығындау, белдіктерді тігу және тағы басқа аппараттарға жөндеу жұмыстарын жүргізген. Бұдан басқа зауыттағы әйелдер өндірісті дұрыс жолға қою арқылы энергия шығынын азайтуға қол жеткізген. Егер шілдеде сығынды өнімдерін шығаруға 223 сағат жұмсаса, тамызда одан көп өнімді дайындауға 144 машина сағат жұмсаған. Зауытта қорғаныс жұмыстары да жақсы жолға қойылып, барлық әйелдер әуе шабуылына қарсы қорғаныс нормаларын тапсырған [7].

Отан соғысының қажеттілігі үшін тылдағы шаруашылықтың барлық салаларын әйелдердың күшімен бейімдеп қайта құрған бастауыш партия, комсомол ұйымдары Батыс Қазақстан облысының аумағына жау басып алған аудандардан көшірілген өндіріс орындарына басты назар аударған. Оларды орналастыру және іске қосуда тікелей әйелдердің күшін пайдаланған. Әсіресе Орал қаласына көшірілген Усмань механикалық зауытын қалпына келтіруде амалдың жоқтығынан әйелдер атқарған [8, 126-127 пп.]. 1941 жылы қыркүйек айының басында облысқа көшіріліп, жергілікті «Красный Октябрь» фабрикасына қосылған Киевтің жүн басу фабрикасына да астық дайындау мекемесінің №№47, 48,49 ыдыс базасының ғимараттары мен №41, 42, 43, 44, 45 қоймалары бөлінген [9, 333 п.]. Фабрикада жұмыс істейтін әрбір әйел коммунист пен комсомолдың алдына күнделікті өнім өндіру нормасын беруге және ауысым сайын 2-3 норманы жүзеге асыру тапсырылған кезде майданға жылы киім тігетін цехтың жұмысшы әйелдері Жукова, Нұғманова, Четверова, Пиунова, Березняк, Құлықова, Лещевова және Ахмеджанова майданның тапсырысын артығымен орындау үшін өзара социалистік жарысқа түсіп, өз міндеттерін орындап шығады [10, 1-3 пп.]. Бейбіт күндері көркем тігінді мен тоқыма өнімдерін шығарып келген Орал қаласындағы «8 март» атындағы артельде соғыс басталысымен өнімдерін майданның мүддесіне сай бейімдеп, жауынгерлерге арнап түрлі әскери киімдер тігуге көшкен болатын. Мұнда да жұмыс қызу жүргені соншалықты осы артельдің мүшелері Назарова, Родина, Павленко, Павлова, Тюлкина, Шиногиналар деген тігіншілер бекітілген нормаларды 200 пайыздан асырып тастаған [11].

Майданға шақырылған ерлердің, соның ішінде әке мен күйеулерінің, ағалары мен інілерінің орнын басып, ерлерге ғана тән мамандықтарды меңгеру кеңестік қыз-келіншектердің дәстүрлеріне айналды. Орал қаласында орналасқан В.М. Молотов атындағы заводта жұмыс істейтін әйел жұмысшыларының жиналысы болып, заводтың партбюросының хатшысы Шестакова соғыс кезіндегі әйелдердің міндеттері туралы баяндама жасайды. «Біздің елде әйелдердің - деді Шестакова, - алатын орны ерекше. Әйелдер социалистік құрылыс құру ісіне белсенді түрде қатынасты. Өндіріс кәсібі мен ауыл шаруашылығында еткен данқты еңбектері үшін Кеңес Одағының ордендері мен медалдарын алған. Герман фашистері өзінің өлер шағына жеткенін біліп, жер басып жүруіне мүмкіншілігі қалмағанын сезіп совет еліне тап берді. Фашист төбеттерінің шабуылына қарсы совет елінің құралған күші сап түзеп майданға шықты. Көп ұлтты совет халқы отан соғысына аттанды. Еліміз соғыс халында отырғанда әйелдерге ардақты міндет жүктелді. Әйелдер өндірістің барлық техникасын игеруге, әскерге баратындардың орнын толықтыруға тиіс». Сонымен қатар жиналыста Решетника шығып былай дейді: «Отан соғысының кезінде майдан мен тылдағы міндеттің арасында айырма болмайды. Біздер - әйелдер бұны жақсы білеміз.. Менің ерім осы өндірісте жұмыс істеп жүріп кезекті шақырумен әскерге кетті. Ол отанды қасық қаны қалғанша қорғаймын деп аттанды. Мен социалистік революцияның әйелдерге алып берген алтын құқығына ешқандай шек келтірмеу үшін қызмет атқарамын. Шофер мамандығын үйрендім». Одан кейін сөз алған Маслова мен Кузнецовада қазіргі білетін мамандықтарына қоса машинистка болып шығамыз деп уәделерін береді [12]. «Красный Октябрь» фабрикасында жұмыс істейтін механик Мошкин Қызыл әскердің қатарына алынған соң фабриканың кеңсесінде қызмет атқаратын оның әйелі Анастасия Мошкина «өндірісте қолдап жұмыс жасаймын, адам жетпей жатқанда цифр тізіп, есеп шот соғып конторда отыруды орынсыз деп санаймын» деп өз еркімен фабриканың цехына ауысуға өтініш береді. Өтініші қабылданған соң ол берілген жоспарды 120 пайызға жеткізген. Мұнымен қатар фабрикада Крайна, Гутереда деген әйелдер слесарлықты игерсе, Қиязова электромонтрлікті үйреніп, ер адамдардың мамандығын атқарған [13]. Ауылдық жерлерде әйелдер механизатор мамандар қатарын толықтырудың бірден – бір көзі болды. 1941 жылдың 13 тамызында «Правда» газеті бас мақаласында, - «кеңес әйелдерінің трактор, комбайн, автомобиль жүргізушілері болуларына толық қолдау көрсетуге», - шақырды. КСРО-ның атақты тракторист әйелдері П. Ангелина, П. Ковардак, А. Кирюшина және т.б. «Әйелдер – машина тізгінін ұстандар» ұраны колхозшы әйелдерге зор ықпал жасады. Олар отан үшін пайдалы, әрі күрделі салалардың бірі машина-механизмді игеруді басты міндет ретінде санады және әйелдердің отансүйгіштік қозғалыстары «Әйелі ерінің орнына, қарындасы ағасының орнына» ұранның негізінде дамып, өздеріне тән емес ер адам кәсіптерін атқару арқылы нағыз еңбек ерлеріне айналды.

Мәселен, Казталовка ауданында МТС-та 1941 жылы 75 тракторшының 50-і әйел, 42 комбайншының 36-сі әйелді құраса, сол МТС-тің жанынан ашылған курста оқып жатқан 50 адамның 45-і әйел болған [14].

Жәнібек ауданының колхоздарында да көптеген әйелдер тракторист мамандығына даярланып, 20 колхоздың жанынан 223 жас әйелдер мен қыздар колхоз өндірісінен қол үзбестен трактордың оқуын оқыған. Осы мақсатпен «Ленин жолы» совхозында 25 қыз-келіншек тракторды жылдамдатылған әдіспен үйренген. Тракторды жақсы меңгеріп жатқандардың ішінде Шабарова, Байдақова, Қайрошова және тағы басқалары тракторды игеріп қана қоймай соғыс өнеріне де аса көңіл қойған [15]. «Ленин жолынан» басқа «Ұмтыл», «Коминтерн», «Крупская», «Сталин» атындағы совхоздар мен колхоздарда жас әйел, қыздардан 42 адам өндірістен қол үзбей жүріп, трактор курстарында оқып, тракторшы болып шықты. Бұлардың ішінде, «Ұмтыл» колхозынан Шугунова, Төпешева, Шурзина, «Крупская» колхоздан Есентаева, Қойшекенова, Киресова оқуды «өте жақсы», «жақсы» деген бағамен тапсырған. Сондай-ақ, МТС жанынан комбайншылар даярлайтын қысқа мерзімді курс ашылып, онда жас әйел, қыздардан 20 адам оқып, бұларда курсты бітіріп, колхоздарға комбайншы және комбайншының жәрдемшісі қызметтерін атқарады. Мұнда да Айдыналиева, Камарова және Алымсақова сияқты қыздар оқуға көңіл қойғандар қатарынан табылған. [16].

Ал Бөрілі ауданында егінді жинау кезінде және күзгі далалық жұмысты еркектердің орнын толығымен әйелдер алмастырған. Атап айтқанда Бөрілі МТС-тың аға механигі Скобелкин майданға кетісімен оның орнына әйелі комбайнға отырып, өзі сияқты басқа да комбайншы әйелдермен бірге 845 гектар бидайды жинаған. Валентина Друз деген әйел ағасы соғысқа кетісімен механизаторлар дайындайтын курсты аяқтаған бойда комбайнға отырып 400 гектар бидайды орып алады. Бұдан басқа Бөрілі кеңшарларында Надежда Калашникова мен Анна Котельникова комбайндарымен әрқайсысы 300-ден аса гектар бидайды орған. Бұдан басқа күйеулері майданға кеткен соң оның әйелдері Голованова, Багайдина, Фиклистова, Маданова, Качасова және тағы басқалары комбайндар мен тракторларға отырған. Жалпы алғанда мемлекеттік жоспарды орындау үшін ауданда 53 комбайншы және 103 тракторшы әйел дайындықтан өткен. Ленин және Чапаев атындағы ұжымшардың төрағалары да басым бөлігі қыздар болып табылатын жастардың арасынан ең үздік деген колхозшыларды тандап механизаторлары курсына жіберген. Дегенмен егінді уақытында жинап алуды ойламай механизаторлар курсына жастарды жібермеген колхоздарда болған. Мәселен Буденный колхозында тіпті қыз-келіншектер күшінің өзі жетіспегендіктен егінді жинап алу ұзаққа созылғандықтан механизаторлық курсқа ешкімді жібере алмаған [17]. Бұдан басқа 1941 жылы соғыс басталып еркектердің көпшілігі майданға кеткендіктен колхоздағы әйелдер олардың орнын басып ешқандай оқусыз комбайн, тракторларды жүргізушілер де табылған. Мәселен, «Красный Урал» колхозында Москаленко Антонина өз бетімен трактор жүргізуді үйренсе, Сумцова, Смолина және Глоба өз еріктерімен комбайншілердің қатарын толықтырған. Шыңғырлау ауданындағы Сұлукөл МТС-ғы тракторшылар дайындайтын курста да 75 адам оқыса, оның 57-сі әйелдер құраған. Солардың ішінде Гулсова, Төлепбергенова деген қыздар оқуда үздік көрсеткіштер көрсеткен [18]. Сондықтан, үрдісті жалпы талдау барысында ерекше «әйелдер» қиындықтары мен мәселелерін де ескеру қажет. Мысалы, соғыс кезінде көптеген тракторист әйелдер отбасының жалғыз асыраушысы еді, яғни олардың қамқорлығында қарттар мен жас балалар болды. Олардың көпшілігіне оқуға уақыт табу қиын болды. Әйелдерді механизатор мамандығына оқытудың қиындықтарына бірқатар тарихшылар назар аударды. Ю.В. Арутюнян өз монографиясында былайша жазды, - «Әйелдер арасынан ауылшаруашылығына қажетті білікті мамандар даярлау ісінде бірқатар қиындықтар болды. Оқыту колхозда, МТС-та емес арнайы мектептерде жүрді. Ерлері әскер қатарына шақырылып, отбасының бар жүгі өз мойындарына түскен әйелдер үшін, аз уақытқа болса да, балаларынан жырақтап кету, әрине қиынға соқты» [19, с.112.].

Осылайша, Ұлы Отан соғысы жылдарында әйелдер ер адамдарға тән ауыр кәсіптерді игеру арқылы еңбектегі ерліктерінің жарқын беттерін жасақтады. Батыс Қазақстан облысындағы әйелдердің Ұлы Отан соғысы жылдарында жасаған еңбектерінің жоғары көрсеткіштерге жетуінің ең басты себебі соғыстың алғашқы күндерінен бастап-ақ оларда отансүйгіштік сезімдері зор сипат алды. Бұл, бір жағынан өз отбасы мен Отанын қорғауға деген ғасырлық сезімдерінің куәсі болса, екінші жағынан кеңес билігі жылдарындағы жүргізілген идеологиялық жұмыстардың нәтижесінен туындады. Сондықтан Кеңес елінде тарихта бұрын – сонды болмаған көлемде әйелдерді еңбекке тарту үрдісі басталды. Жалпы алғанда, әйелдерді қоғамдық өндіріске жаппай тарту үрдісі көлемі жағынан да, құрылымы жағынан да өте күрделі сатылардан тұрды. Оның ішінде, еңбекші әйелдердің отансүйгіштік қозғалыстары да, қоғамдық ұйымдар тарапынан қолдау да, зорлап еңбекке жұмылдыру да, қатал жұмыс тәртібі де, мақсатты бағытталған идеологиялық жұмыс та, жұмыстас құрбыларының арасындағы жарыстар да кірді. Әйелдер соғыс кезінде өздерін лайықты көрсете білді, өздерінің қаншалықты істерге қабілетті екендіктерін айқын дәлелдеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Вознесенский Н.А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. - Москва: Госполитиздат, 1948. - 192 с.
- 2 КСРО ХКК Председательнің орынбасары және Сыртқы істер Халық комиссары В.М.Молотов жолдастың радио арқылы сөйлеген сөзі // Коммунист, 1941. 27 маусым.
- 3 Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. - М., 1947. - 207 с.
- 4 Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне. - Москва: Воениздат, 1958. - 238 с.
- 5 Екпінді құрылыс, 1941. - 24 маусым
- 6 Пороскурин П. Усиленно развивать местную промышленность // Приуральская правда, 1942. - 9 января
- 7 Приуральская правда, 1941. - 5 сентября
- 8 БҚОММ, 37-қ., 11-т., 6-іс.
- 9 БҚОММ, 37-қ., 10-т., 20 іс.
- 10 БҚОММ, 37-қ., 10-т., 22-іс.
- 11 Шлионская Е. Будем усиленно работать для фронта // Приуральская правда, 1942. - 16 января.
- 12 Чапурин М. Патриоткалар қосымша мамандық меңгереді // Екпінді құрылыс, 1941. - 6 шілде.
- 13 Глебов Н. Патриоткалардың тілегі мен ісі // Екпінді құрылыс, 1941. - 25 шілде.
- 14 Трякин А. Растут механизаторские кадры // Приуральская правда, 1942. - 23 января.
- 15 Ерлердің професиясын меңгеруде // Екпінді құрылыс, 1941. - 31 тамыз.
- 16 Бердешев О. Жас әйел, қыздардан тракторшы, комбайншылар даярланып жатыр // Коммунист, 1941. - 31 шілде.
- 17 Егоров А. Готовит механизаторские кадры // Приуральская правда, 1942. - 10 января.
- 18 Лавриненко Я. В интересах фронта // Приуральская правда, 1942. - 1 января.
- 19 Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. – Москва: АН СССР, 1963. - 459 с.

ӘОЖ 94(574)
ҒТАХР03.20

С.Б.Құрманалин¹

*¹т.ғ.к., доцент, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры
Орал қ., Қазақстан*

**ЕСЕТ КӨТІБАРҰЛЫ БАСТАҒАН КӨТЕРІЛІСШІЛЕРДІҢ 1855 ЖЫЛҒЫ ПАТША
ЖАЗАЛАУШЫЛАРЫМЕН ШАЙҚАСТАРЫ**

Аңдатпа

Мақала отаршылдық жағдайдағы Қазақстанның батыс өңіріндегі ұлт-азаттық көтерілістердің бірінің тарихынан, нақтылап айтқанда Ресей империясының Қазақстанды күшпен қосып алуының аяқталуы жағдайындағы қазақ халқының қарулы күресі тарихынан мәлімет береді. Қазақ халқының Кенесары хан бастаған азаттық қозғалысы 1847 жылы аяқталғаннан кейін ұлттық тәуелсіздік үшін күрес туын батыр Есет Көтібарұлы көтеріп, ол бастаған көтеріліс он бір жылға созылғандығы белгілі. Бұл көтерілісті де империялық күш тоқтата алды. Бірақ қазақ халқының азаттық жолындағы дүркін-дүркін тұтанған көтерілістерін басу қиынға түсті, себебі көтерілісшілердің әскери қимылдары, ұстанған тактикалары, дипломатиялық шегіністері жазалаушылармен шайқастарда олардың лайықты табыстарға қол жеткізуіне әкелді. Осыған сәйкес мақалада он жылдан астам уақытқа созылған көтерілістің бір ғана жылындағы қазақ сарбаздарының патша жазалаушыларымен әскери қақтығыстары баяндалады.

Түйін сөздер: Есет батыр, күрес, көтеріліс, азаттық, билеуші сұлтандар, жазалаушылар, қазақ рулары.

С.Б.Курманалин¹

¹к.и.н., профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета
г.Уральск, Казахстан

СРАЖЕНИЯ ПОВСТАНЦЕВ ПОД ПРЕДВОДИТЕЛЬСТВОМ ЕСЕТА КОТИБАРУЛЫ ПРОТИВЦАРСКИХ КАРАТЕЛЕЙ В 1855 ГОДУ

Аннотация

В статье рассказывается об истории одной из национально-освободительных движений на западе Казахстана в колониальном периоде, в частности об истории вооруженной борьбы казахского народа, в то время когда Российская империя с силой присвоила себе Казахстан. В 1847 году после окончания освободительного движения казахского народа во главе с Кенесары ханом был поднят флаг борьбы за национальную независимость батыром ЕсетКотибарулы длиною одиннадцать лет. Имперская власть также смогла остановить это восстание. Однако, было трудно подавить ожесточенные подъемы восстания казахского народа, поскольку военные действия повстанцев, их тактика, дипломатические отступления привели к достижению ими достойных успехов в сражениях с карателями. В соответствии с этим в статье излагаются военные конфликты с царскими наказаниями казахских воинов в одном году восстания, длившемся более десяти лет.

Ключевые слова: Есет батыр, борьба, восстание, освобождение, султаны-правители, каратели, казахские роды.

S.B.Kurmanalin

*candidate of historical science, professor of West Kazakhstan innovational-technological University
Oral, Kazakhstan*

REBEL BATTLES HEADED BY ESET KOTIBARULY AGAINST THE TSARIST PUNISHERS IN 1855

Abstract

The article tells about the history of one of the national liberation movements in the west of Kazakhstan in the colonial period, in particular about the history of the armed struggle of the Kazakh people, at the time when the Russian Empire took over Kazakhstan with force. In 1847, after the end of the liberation movement of the Kazakh people, led by Kenesary Khan, the flag of the struggle for national independence was raised by the batyr Eset Kotibaruly, lasting eleven years. The imperial power was also able to stop this rebellion. However, it was difficult to suppress the fierce rise of the uprising of the Kazakh people, as the military actions of the rebels, their tactics, diplomatic retreat led to their achievement of worthy success in the battles with the punishers. In accordance with this, the article describes military conflicts with the tsarist punishments of Kazakh warriors in one year of the uprising, which lasted more than ten years.

Key words: Eset batyr, struggle, uprising, liberation, sultan-rulers, punishers, Kazakh generations.

Он жылға созылған Кенесары хан бастаған қазақ халқының азаттық қозғалысы патша үкіметінің Қазақстанды тез арада жаулап алуына зор кедергі болды. Бұл жағдай Ресейдің Орта Азияға бағытталған әскери қимылдарын жылдамдатуға итермеледі. Осындай жағдайда Қазақстанның оңтүстік-батыс өңіріне әскери тұрғыда бекіну патша үкіметінің бірінші кезектегі міндеті болып табылды да, бұл өңірдегі халық империяның соғыс күштерінің қыспағына түсті. Кіші жүз шекараларында және территорияға ішкерлей кіріп орналасқан бекіністер, ондағы тұрақты казак-орыс әскерлері қазақ елін тәуелсіздіктен айырудың бірден-бір құралы болды. Осы әскери қосындардың арқасында патша әкімшілігі қазақтарды тек қорқыту арқылы ғана өз ойлағандарын жүзеге асырып отырды. Бірақ қазақ көтерілісшілерінің қарулы қарсылығы Арал өңірінде, Жем бойында белгілі батыр Есет Көтібарұлының басшылығымен өз жалғасын тауып жатты. Әсіресе бұл көтерілістің барысы патша жазалаушыларымен күресте XIX ғасырдың 50-жылдарының ортасында қантөгісті сипат алды.

1855 жылдың көктемінде Есет өзіне қарсы іс-қимылды күтіп, қарулы күштерін жасақтай бастады және осы уақытта Орынбор әкімшілігіне Есет Көтібарұлы Жемнің жоғарғы жағындағы Құмжарған деген жерде жүр деген мәліметтер жетеді.

Бұл кезеңде Есеттің, көпшілігі Шекті, Табын, Адай руларының жігіттерінен құралған 2000-дай жауынгер жасағы болды [1, 21-24 pp.]. Сөйтіп, Есет өзінің көтерілісші әскерін шекаралық шептен шығады деп күтілген жазалаушы отрядтардың соққыларына тойтарыс беруге дайындап қана қоймай, ел жайлауға шыға қарулы қимылдарын өршіте түседі. Олар Кіші жүзде орнаған патша саясатына нұқсан келтіретін әрекеттердің кез-келгеніне батыл түрде барып отырды. Бұл жөнінде Орынбор Шекара Комиссиясы, "Есет Көгібаров пен Дәуіт Асауов бастаған бүлікшілердің қылмысты іс-әрекеттерінің нәтижесінде Зауралье даласындағы әртүрлі оқиғалардың жалпы саны өткен жылғыдан басым түсті. Сөйтіп, Орынбор ведомствосына қарасты қырғыз даласындағы маңызды оқиғалар мен қылмыстар ешбір бәсеңсімей, бұл аймақ сол күйінде қауіпті жағдайда қалып отыр"[2, 39-41 pp.], - деп жазды.

Орынбор генерал-губернаторы жанындағы жеке корпус штабының Есет Көгібарұлын ұстау және ол бастаған көтерілісті біржолата талқандау жөніндегі жоспары бойынша, бірінші бағытта Орта орданың билеуші сұлтаны подполковник Арыстан Жантөрин екі зеңбірегі бар 200 атты казактармен және 900-дей ел қазақтарымен Жем өзенінің бас жағынан шығуы тиіс, екінші бағытта Кіші жүздің Батыс бөлігінің басқарушысы подполковник Мұхамбетқали Тәукин де екі зеңбірегі бар 200 атты казактармен және сол шамалы ел қазақтарымен Жемнің орта тұсынан жүруі керек. Үшінші бағытта, Орал бекінісінің бастығы майор Михайлов осы бекіністен 200 адаммен шығады [1, 24-26 pp.].

Есет батырдың тым айлакерлігін, бұдан бұрын шыққан қуғыншы отрядтардың қолына талай рет түспей құтылып кеткендігін және еш мүмкіндіксіз тастүйін қоршауға түсіп, берілуге амалсыз мәжбүр бола тұрып, жалт беріп кететіндігін білетін жеке корпус штабы билеуші сұлтандар А.Жантөрин мен М.Тәукинге алдымен Есетті өздерінің беделдерін салып, айтқандарына көндіріп Орынборға алып келуге, тек оған көнбеген жағдайда ғана адам шығынымен санаспай күш жұмсап қалайда ұстауға бұйырады.

Жазалаушы отрядтардың негізгі бөлігін басқарған Арыстан Жантөрин Ор бекінісінен 140 шақырым жер жүргеннен кейін, маусым айының ортасында Елек өзенін жоғары өрлей Есенбай, Суықсу деген қоныстарға тоқтайды. Ал, Есет болса бұл кезде Есенбайдан 10-12 шақырым жердегі Көктөбедегі әкесі Көгібар батырдың зиратының жанына келіп қонған еді.

Сұлтан ордасы мен көтерілісшілер арасында бірнеше күн бойы келіссөз жүреді. Арыстан Жантөрин Есетке Жанқылыш руының биі Сәдірбай Байтөреұлы мен Назардың биі Жабас Жүсіпұлын жібереді. Бұлар Есетке "сені патша жазаламайды, қайта кешіріммен қарайды, қасындағы жасақтарды тарат, бітімге көш" деп шарт қояды. Бірақ Есет бұл айтылғандардың бәрі де жай алдау-арбау екенін, сұлтан ордасына барса қолға түсетіндігін біледі. Сондықтан Арыстан өз маңындағы әскерді таратпайынша, сұлтан ордасына бармайтындығын мәлімдейді. Бұдан кейін батыр отырған жерлерінен дереу көшу керек екендігін, әйтпесе қуғыншы отрядтың өздерін шабатындығын жете түсінеді. Бірақ Есет өз адамдарымен кеңесе келіп, кеткенде де текке кетпей сұлтан ордасын шауып, жазалаушы отрядтан кек алуға тоқталады.

1855 жылдың 8 шілдесінде таңсәріде Бекет Серкебайұлы мен Ерназар Кенжалыұлы бастаған көтерілісшілер күтпеген жерден сұлтанның лагеріне шабуыл жасап, патша өкіметінің саясатын қазақ даласында мүлтіксіз жүргізудің құралы болған Арыстан Жантөриннің өзі бастаған он шақты би-ағамандарды өлтіреді, казак әскери отрядтарының тас-талқанын шығарады. Жазаға тартылған би-ағамандардың ішінде 57-дистанцияның бастығы сұлтан Есалы Ғабдулмақашұлы, 30-дистанцияның бастығы Қалабайұлы, билер Баймұхаммед Масқарұлы, Байменше Ақшаұлы, Мұхамбет Байтөреұлы және сотник Бекмырза Әлдиұлы болды [2, 34-40 pp.].

Көтерілісшілердің билеуші сұлтанды өлтіруі Орынбор әкімшілігімен Есеттің арақатынасының шегіне жетешіленіскендігін көрсетіп берді. Бұл жөнінде Перовский әскери министр, граф Нессельродеге жазған хатында қапалана былай дейді: "бізге белгілі болғандай Көгібаров сұлтан-правительді құрбан ету арқылы өзінің үкіметке "адалдығын", "сенімділігін", мүмкіндігін көрсетті" [3, 16 п.].

Шілденің 8-гі көтерілісшілер әрекеті 1855 жылдың негізгі оқиғасы болды. Сонымен қатар көтерілісшілер бұл жылда бұған дейін де және кейін де қарулы қимылдарды тоқтатпаған еді.

1855 жылғы жаздың басында Ырғызға жақын Көкбақты деген жерде батыр Ерназар Кенжалыұлы бастаған көтерілісшілердің бір тобы Орал бекінісіне келе жатырған 11 адамдық Ткачев бастаған қарулы казактарға шабуыл жасайды, нәтижесінде 6 казакөліп, қалғандары қолға түседі, ал Ткачевтің өзі эзер дегенде қашып құтылады [4, 90 п.].

22 маусымда Орал бекінісінен Ор бекінісіне хат-хабар апара жатқан почта қызметкерлеріне Шұрық құдығының маңында Бекет Серкебайұлы бастаған 6 адам шабуылдайды, почташылар барлық заттары мен қарула-рынан айрылып, кейін қайтуға мәжбүр болады. 12 шілдеде Електің жоғары ағысындағы Ойсылқара өзенінің маңында, Орал бекінісінен Шепке қайтып келе жатқан қазыналық азық-түлік таситын арбакештерге көтерілісшілердің бір тобы шабуыл жасап, тонаушылыққа ұшыратады, қарсыласқандарды

қақтығыс барысында ауыр жарақаттайды. Ал, шілденің 11-і, 15-і және 24-ші күндері Тілеу, Қабак руларының жігіттерінен құралған қарулы топ Орал және Арал бекіністеріне қару-жарақ апарып, үш топ болып Шепке кері оралған Орынбор әскерінің 10 қазағын жойып жібереді [2, 42 п.]. Сондай-ақ 21 шілдеде Ойсылқара өзенінің Көкбақты шатқалында шекаралық шепке келе жатқан, әскери казактардың қорғауындағы арбакештерге шапқыншылық жасаған көтерілісшілер 6 адамды өлтіріп, екеуін тұтқындайды, ал қалғандарын жаралы күйінде далаға тастап кетеді [2, 42 п.]. Көтерілісшілердің тағы бір жасағы шілденің басында Ор бекінісінен Арыстан Жантөрин лагеріне бет алған шағын казак отрядымен шайқасып, оларды жояды [3, 1 п.].

Билеуші сұлтан Жантөрин отрядының талқандалуымен бір мезгілде осындай шапқыншылық Батыс бөлімнің билеуші сұлтаны М.Тәукинге де көтерілісшілер тарапынан ұйымдастырылады [2,40-45пп.]. Көтерілісшілердің бұл тобын басқарған Шөмішті Табын руының биі, батыр Дәуіт Асауұлы Есетпен алдын алдын ала келісім бойынша Табын, Шеркеш, Таз, Ысық руларының көтерілісші қазақтарынан құралған өзінің тобымен Ойыл өзенінің бойында өз отрядымен тұрған билеуші сұлтан М.Тәукинге қарсы шабуыл жасауды ұйғарған болатын. Бірақ билеуші сұлтан тыңшыларының әрекеті нәтижесінде, Дәуіттің бұл жоспары орындалмай қалады. М.Тәукиннің отряды Калмыков бекінісінен көтерілісшілерді басу үшін жіберілген әскермен бірігіп, Дәуіт Асауұлының ауылын талқандайды және оның отбасы мүшелерін тұтқындап, қарулы күзетпен Орынборға жөнелтеді. Дәуіттің және оның ауылдастарының мал-мүлкі талан-таражға түседі, 293 түйе, 258 жылқы, 285 бас ірі қара және 21400 қой тартып алынады [1, 37 п.]. Қолға түскен тұтқындардың ішінде батыр Алдаш Байғанаұлы да бар еді.

Арыстан Жантөрин сұлтанның өлтірілуіне байланысты көтеріліс барысындағы Кіші жүздегі бұл оқиға Орынбор әкімшілігін қатты мазасыздандырады. Осыған орай әбден қаһарланған отаршыл үкімет Есетке қарсы дала аймағына әскери шеп пункттерінен үш жазалаушы отряд, яғни Орынбордан, Ор бекінісінен және Калмыков қамалынан шығарады [2, 40-41 пп.]. Оған қоса далаға ұсақ отрядтар да жіберіледі. XIX ғасырдағы Кіші жүзде болған көтерілістердің біріне де дәл осындай жазалаушы әскер ешқашан жіберілмеген еді.

В.Перовскийдің Әскери Министрлікке берген мәліметі бойынша Есеттің "бүлігі" әбден шегіне жетті деп көрсетіледі. Сондықтан оған қарсы жоғарыда көрсетілген әскери күштерден басқа Нижни-Уральскбекінісінен 600 казак отряды және Орал бекінісінен майор Михайлов бастаған 300 казак, сондай-ақ 2 орудиялы Башқұрт полкының толық құрамы В.Перовскийдің бұйрығымен жіберіледі.

Көтерілісшілерге қарсы аттанған бұл әскери экспедицияның басшысы полковник Кузьминский болды және оған әкімшілік тарапынан қазақтар "бүлігін" қалайда басу керектігі және бұл орайда қандай іс-әрекетке барып, айла-тәсіл қолданса да өздерінің баса көрсетіледі [3, 2 п.].

Орынбор басшылығының мойындағанындай көтерілісшілердің әрекетін түпкілікті тоқтату тіпті жаз айларында да мүмкін болмай қалған, себебі ұсақ ұсақ қарулы топтарға бөлінген қазақтар өздерінің қарулы қимылдарын партизандық әдістерге негіздеді және бұл жолда олар белгілі жетістіктерге жетіп отырды. Бұған бір жағынан көтерілісті басуға жіберілген жазалаушы отрядтардың қазақтарға менсінбей қарауы да септігін тигізеді.

Есет Көтібарұлы патша әскерлерімен шайқас барысында өз әскерімен шегінген кезде ерекше тактика қолданған. Шекара Шебіне жақын жерлерде ұсақ партизан топтары тосқауыл ретінде қалдырылып отырды. Олар бекеттерге, жол айрығындағы топтарға қарсы сәтті қимылдап, арбалы керуендерге шабуылжасап отырған. Дұшпан әскерінің қозғалуын қиындату және бәсеңдету үшін Есет өзі шегінер кезде құдықтарды қиратып немесе улап кетіп отырған, бұл далалық соғыс жағдайында жау әскері үшін қосымша қиындықтар туғызған және оларды сусыз қалдырған. Мысалы, В.А.Потто осыны айта отырып, былай деп жазды: "Қырғыздар ауылдарында сирек қорғанады, әскер жақындаған кезде шөпсіз, сусыз далаға алдын-ала шегініп кетуге тырысады. Қуғынды кідірту үшін олар құдықтарды бастырып кетеді немесе қырға өрт қойып, жем-шөп пен суаттарды жояды" [5, 38 б.].

Есет көтерілісінде әскери-далалық және агентуралық барлау біршама жақсы жолға қойылды. Ол сенімді адамдардан арнайы түрде барлаушылар тағайындаған. Олар дұшпан туралы қажетті мәліметтер жеткізіп отырған. Көп жағдайда барлаушылар жау тылында қимыл жасады.

Жазалаушы отрядтардың шапқыншынан қорғану мақсатында Есет Көтібарұлы соңынан ерген елді Үстіртке өткізіп жібереді де аз ғана серіктерімен көтеріліске қарсы іс-әрекеттерімен белгілі кейбір билерден кек алу мақсатында Жем бойына аялдайды.

1855 жылғы шілде қараша аралығындағы көтерілісшілердің әрекеттерінен таптық көтерілістерге тән белгілер байқалады. Есет жасақтарындағы қазақтардың жекелеген топтары кейбір байларға қарсы көтеріле бастайды. Бұл таптық күрестің элементтері қайткен күнде де білінетін жәйт еді. Дәл осы

жағдайда Есеттің соңына ерген халық бұқарасы тек қана жат жерлік басқыншылармен солардың қызметіндегі билеуші сұлтандарға ғана емес, сол сияқты көтерілісшілерге қарсы жазалаушы күштерге көмек беріп, қуғындаушы отрядтарды құраған кейбір сатқынбайлар мен билерге де аса жек көрушілікпен қарады. Бұл күрес көпжағдайда ірі байлардың ауылын шауып, малдарын айдап кету әрекеттерінен көрінеді.

Мұнда атап өтерлік бір жәйт – барымта белгілі бір жағдайда күрестің жаппай формасына айналады. Халық көтерілістері мен бейбіт уақыттардағы малды айдап кету әрекеттерінің бәрін ресми құжаттарда көрсетілгендей рулық жанжалдар мен қарақшылыққа жатқызуға болмайды.

Байлардың ауылдарына Есет жасақтары 10-40 адамнан тұратын шағын отрядтармен шабуыл жасайды. 11шілде күні 40 адамдық көтерілісші топ Шекті руының атақты байы Самай Достанұлының 520 жылқысын және тағы бір уақытта осы шамалы топ шектілік Бәймен Есенұлының 1177 бас жылқысын айдап әкетеді. Сондай-ақ осы уақытта Табын руының биі Оразұлының 100 жылқысы, жергілікті әкім Бәтенұлының 5 түйесі және Ақтанұлының 40 жылқысы көтерілісшілердің олжасына айналады. Қыркүйек айының басында Дәуіт Асауұлының ұйымдастыруымен қарулы топ көтерілісшілерге қарсы Табын руы, Жиенбет бөлімінің биі Рабай Едігеұлының 200-ден астам жылқысын барымталайды [2, 44 п.]. Сонымен бірге Қалдыбай Байшуақұлының 230 түйесін, Тоғанас Бәйтеқұлының 114 жылқысын, Тамыз Сартайұлының 176 жылқысын және Бекарыстан Алшынұлының 50 жылқысын осы кезеңде көтерілісшілер айдап әкетеді [2, 3 п.]. Бұл фактілер сөзсіз патша органдары мен басқа да көтерілістің жаулары тарапынан, Есет тобының бейбіт қазақ ауылдарын тонауы ретінде қаралды. Ал жазалаушы экспедициялар мен билеуші сұлтан отрядтарының "бүлікші" ауылдарды шабуы, белгіленген "тәртіпті бұзушыларға" қарсы заңды шара ретінде назарға алынды.

Есет Көтібарұлы көтерілісіне тек жергілікті Орынбор генерал-губернаторлығы ғана емес, сондай-ақ Ресей империясының Әскери министрлігі де өте үлкен назар аударады. Бұған әскери губернатор В.Перовский мен Әскери министр, граф Карл Васильевич Нессельроденің арасындағы хат алмасулар дәлел бола алады.

Көтерілісшілердің Арыстан правитель лагеріне шабуылы 1855 жылы 8 шілдеде болса, содан бір апта өткеннен кейін-ақ көтерілісшілерге қарсы әскери жазалаушы отрядтар жіберілгені белгілі. Кузьминский бастаған жазалаушы экспедиция бірнеше топқа бөлініп жүрді. Басшылықтың бұл жоспары бойынша Есет бастаған көтерілісшілер толық қоршауға түскен болатын және оларбұл "қарақшылар" мен "бүлікшілерді" қатаң жазалауды Кузьминскийге барынша сеніп тапсырған болатын [3, 1 п.].

1855 жылғы 20-21 шілдеде қырға жіберілген жазалаушы отрядтар "бүлікшілерді" іздеуді бастап кеткен кездің өзінде де көтерілісшілер бұларға батылдыкпен қарсы тұрды және бұл әрекеттері де нәтижесіз болған жоқ. Мысалы, Арал бекінісінен келе жатқан казак отрядына шабуыл жасап, олардың 7-ін өлтіріп, бірнешеуін жарақаттап, 2-ін тұтқынға әкетеді және 120 адамнан құралған бұл отрядтың аттарын түгелдей айдап әкетеді. Ал, екінші көтерілісші топ Орскен Орал бекінісіне қарай беттеген почта отрядына шабуылдап, түрлі шығындар келтіреді [3, 8 п.].

1855 жылы ызалы көтерілісшілердің батыл қимылдағаны соншалық, тіпті Орынбордан Арал теңізіне дейінгі далада үкімет шабармандарының тиісті орындарға белгілі бір уақытта хабар жеткізуінің өзі мүмкін болмай қалды, құйындай жүйткіген көтерілісші қазақтардың ұсақ топтары патша әкішілігін қатты шошытты. Осы жылғы 24 тамызда дала аймағынан Шепке бет алған саны белгісіз Орынбор казактары Шептен 150 шақырым, Жалғыззағаш деген жерде түнеп жатқан кезде іс-түзсіз жоғалады. Осы оқиғамен бір мезгілде Қазалы фортына жүк тасымалдап, қайтып келе жатқан Орынбор әскерінің казактарына және солардың қасындағы 6 адамдық жұмысшыларға Орал бекінісінен 17 шақырым жерде Есет көтерілісшілері шабуылдап, олардың 65 өгізін, қару жарақтары мен басқа да мүліктерін тартып алады және оларды түгелдей тұтқындап әкетеді [2, 43 п.].

Көтерілісшілердің мұндай ұсақ қақтығысулары мен шабуылдарының бәрі шекара Шебінде дүрлігушілік туғызды және дұшпанның едәуір күшіне қол байлау болды.

Көтерілісшілерді қолға түсіру және оларды түпкілікті жазалау мүмкін еместігін экспедиция басшысы Кузьминский жақсы түсінді. Сондықтан ол далада кездескен қандай да болмасын қазақ ауылдарын көтеріліске қатысы бар деген желеумен шапқыншылыққа ұшыратады. Тек қана қуғындау экспедициясы басталған екі аптаның ішінде жергілікті халықтан 6000 бас мал тартып алынған [3, 11 п.].

Экспедиция басшысы полковник Кузьминскийдің Орынборға жіберген мәліметі бойынша Есеттің әскері 2000 адам деп көрсетіледі және олар ұсақ топтарға бөлініп қимылдайды [3, 11 п.].

Жергілікті халықтан тартып алынған мал-мүліктер жазалаушы экспедицияларға кететін шығындарды жауып отырды және бұл әкімшілік үшін өте жақсы тәсіл болып алды. Әскери отрядтардың бейбіт қазақ ауылдарын шапқыншылыққа ұшыратуға үнемі мүдделі болуы да сондықтан еді.

Есеттің кеңесімен патша жазалаушыларының шапқыншылығына ұшырамау үшін Үстіртке қарай беттеген көтерілісші ауылдарды орыс отрядтары мынадай бағытта қуғындайды: бірінші, Кузьминскийдің басшылығындағы негізгі отряд Шошқакөлге, егер мүмкіндік болса Доңызтауға дейін бару керек; екінші отряд Үлкен Борсық құмы арқылы Қошқаратаға дейін; үшінші, Төменгі Орал шебінен шыққан келесі отряд Жем өзенінің төменгі бойымен қозғалып, Сорбұлақ шатқалына дейін бару керек [3, 19 п.]. Көтерілісшілердің ұсақ топтарға бөлініп шабуыл жасауынан қатты қауіптенгендіктен бұл отрядтар бір-бірімен тығыз байланыста болады. Орыс отрядтары міндетті түрде жергілікті қазақтардан құралған қосымша күшті өздерімен бірге алып жүруге тиіс болды, сонымен қатар әскер басшылары қазақтардың арасынан шыққан сенімді жолбастаушыларды алды. Отрядтар жорық кезінде билеуші сұлтандар бастаған үкіметке қызмет етіп жүрген қазақтарды өздерінің бірден - бір көмекшілері деп білді. Орынбор өкіметі жасақтаған бұл отрядтардың қазақтарға қарсы іс-қимылдары өте қаталдығымен ерекшеленеді. Жазалаушылар үшін Есетке қарсы барлық мүмкіндіктерді қолдануға рұқсат берілді. Олар: мал-мүлікті тонау, руаралық жанжалдарды өршіту және т.б.

Губернатордың арнайы қатынасна қағазы бойынша Есеттің және оның жақтастарының малын ұрлау құпталды. Оған қоса барымта кезіндегі адам өліміне барымташы жауап бермейтін болды. Сол кездегі құжаттардың бірінде былай делінген: "Майор Михайловтың бекініс маңындағы қырғыздарға көтерілісшілердің малдарын айдап кетуге рұқсат ету жөніндегі бұйрығы менің тарапымнан да қолдау тапты... және менің атымнан Михайлов мырзаға осы жөнінде мынадай бұйрық берілді, жоғарыда аталған рұқсатқа қоса бекініс маңындағы қазақтар көтерілісшілердің малын айдап кету барысында малшылар қарсылық көрсетсе және соның нәтижесінде Көтібаров бүлігіне қатысқан көтерілісшілер өлтірілсе, онда бізге бағынған ордалықтар ешқандай жауапкершілікке тартылмайды" [6, 405 п.]. Бұл жағдай осы кезге дейін қоныс үшін, барымта және т.б. мәселелер төңірегінде жауласып келген кейбір рулардың ойынан шықты. Олар өзара отряд ұйымдастырып немесе казак-орыс жазалаушыларымен бірігіп, шектілердің ауылдарын тонай бастады, оның ішінде Есетпен ешқандай байланысы жоқ ауылдар да болатын.

1855 жылғы 24 шілдеде Ор бекінісімен Елек қорғанынан шыққан полковник Кузьминскийдің үлкен отряды 3 тамызда шекаралық Шептен 360 шақырым жердегі Темірмен Жемнің қосылар тұсындағы Құм жарған сайында 2000 адамнан құралған әскермен Есет Көтібарұлының жүргенін естіп, көтерілісшілерді қуып жетеді. Бірден шегіне қашқан Есет жасақтары ұсақ топтарға бөлініп, далаға сіңіп кетеді. Көтерілісшілерді қууды доғара тұрып, Кузьминский өз отрядын жан-жаққа бөліп, қорғансыз қалған бейбіт ауылдарға жауып жібереді. Жазалаушы отрядтардың ішінде Кузьминский-мен бірге подполковник Дерышев пен майор Михайлов асқан қатыгездіктерімен ерекшеленеді. Олар жолдарында кездескен ауылдардың бәрін ойрандап кетті.

1855 жылдың екінші жартысынан бастап өкімет билігіндегілердің берген бұйрығы бойынша Кіші жүздің Орта бөлігінде көшіп жүрген ауылдардың барлығы Есеттің көтерілісіне қатысушылар деп табылған болатын, сондықтан жазалаушы отрядтар көтерілісшілердің негізгі күштерімен күресудің орнына бейбіт ауылдарға қырғидай тие бастайды. Мысалы, тек қана әскери старшина Эверсманнның тобы қазақ ауылдарының 6000 бас малын тартып алады [3, 21 п.]. Орыс әскерлерінен жақсылық күтпеген қазақ ауылдары Борсық құмдары мен Үстіртке қарай шұбыра көшеді.

Патша әскерлерінің қазақ ауылдарының мал-мүліктерін аяусыз талап алу себебі, бұдан түскен пайда әскери жазалау экспедицияларын материалдық жағынан қамтамасыз етуге жұмсалатын.

XIX ғасырдың 50-жылдарында патша үкіметі Қазақстанды түгелдей бағындырып болған жағдайда Есет көтерілісінің ұзақ уақытқа созылуы және Ресейдің саяси-экономикалық мүддесіне нұқсан келтіруі, бұл – Орынбор әкімшілігінің қазақ елімен қарым-қатынаста дұрыс саясат жүргізе алмауынан туған жәйт еді. Сондықтан да Петербург басшылығы Орынбор генерал-губернаторлығының жұмыс барысына қанағаттанған жоқ және дәл сол кездегі он жылға жуық уақытқа созылған Кіші жүздегі көтерілісті басып-жаншуға қаражат бөлмеді, яғни қандай да бір финанстық көмек көрсетпеді. Сондықтан Орынбор әкімшілігі қазақтарға шектен асқан қатыгездік көрсетуді көтерілісті басу деп қана ойламай, басқа да барлық тығырықтардан шығудың бірден-бір жолы деп біледі.

Шілдеден қазан айына дейін қырда болған бұл жазалаушы топтар көтерілісшілерге нәтижелі соққы бере алған жоқ, себебі Үстірттің адам шыдай алмайтын табиғатына орыс отрядтары төзе алмады және көтерілісшілердің өте ұшқыр жылдамдығы дұшпан күшіне өз жоспарларын толық іске асыруға мүмкіндік берген жоқ.

Әскери старшина Эверсманнның тобы Үлкен Борсықтың оңтүстік-батыс бөлігін кесіп өтіп, Қабак руының 40 ауылын шапқыншылыққа ұшыратады, бұл 31 тамызда болған жағдай еді. Ал, екінші бір отряд 5 қыркүйекте Кіші жүз қазақтарының 106 ауылын ойрандайды, бұл оқиға Қарағантау деген жерде болған еді. Шабылған ауылдардың ішінде билеуші сұлтан Арыстан Жантөринді өлтірген Тілеген батырдың және оның қарамағындағы бірнеше ауылдар бар еді. Жазалаушы отрядтардың бұл шапқыншына қазақтар қарсылық көрсетпей қалған жоқ, бірақ шайқас барыстарында көтерілісшілер біраз шығынға ұшырап, 150 адамынан айрылды, ал дұшпан күші жағынан тек екі башқұрт пен Захохов деген подпоручик ұшты-күйлі жоғалып кетеді [3, 25 п.].

1855 жылғы патша әскерлерінің құрған жоспарлары нәтижесіз аяқталады, олар негізгі көтерілісші ауылдарды кездестіре алған жоқ. Ал, көтерілісшілер өздерінің партизандық әрекеттерін тоқтатпай орыстың сауда керуендерін тонады, бекіністер аралығындағы тасымал жолдарды торуылдады, почта қызметкерлерін тұтқындап әкетті.

Жазалаушы патша әскерлері қазақ ауылдарын үлкен шығынға ұшыратып кеткенімен де өз мақсаттарына жете алған жоқ, яғни Есет Көтібарұлының өзін және оны қоршаған негізгі көтерілісші серіктерімен бетпе-бет келіп, оларды талқандай алмады. Көтеріліс басшысы бұл кезде бірнеше ауылдарды соңынан ертіп, Үстірттің оңтүстік-батыс беткейіне, түркімендермен шекаралас жерлерге кетеді [3, 35 п.].

Сөйтіп, көтерілістің екінші кезеңі аяқталғанымен де, Есет Көтібарұлы бастаған Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы Кіші жүз қазақтарының азаттық қозғалысы аса қиын жағдайда жалғаса береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. *Ресей Федерациясы Орынбор облыстық мемлекеттік архиві (РФ ООМА), 6-қор, 10-тізім, 7305-іс.*
2. *РФ ООМА, 6-қор, 10-тізім, 7218-іс.*
3. *Ресей мемлекеттік әскери-тарихи архиві, 483-қор, 1-тізім, 35-іс.*
4. *РФ ООМА, 6-қор, 10-тізім, 7378ж.-іс.*
5. *Потто В. О степных походах//Военный сборник.-1873, №4.*
6. *Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік архиві, 4-қор, 1-тізім, 309-іс.*

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

ӘӨЖ365/11-09
ГРНТИ 03.09.03

Н.М. Абдукадыров¹

*¹Ph.D. доценті м.а. әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
E-mail:nurjigit.85.kanuni@gmail.com*

**БІРІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫСТА ГЕРМАН ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ИРАНДАҒЫ
САЯСАТЫНЫҢ ДІНИ ФАКТОРЛАРЫ**

Аңдатпа

Бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында Шығыс елдері, оның ішінде Иран Герман империясының басты назарында болды. Герман билігі саяси-экономикалық жағдайы дағдарыс халінде тұрған Иранға қолдау көрсетті. Мұсылман әлеміне жақын болған немістер Иранға діни саясат жүргізіп, соның негізінде оларды Антанта мемлекеттеріне қарсы айдап салып отырды. Ұсынылып отырған ғылыми мақалада Германияның Иран халқының арасында жүргізген діни саясаты қарастырылады. Осман империясымен Германияның Иранда бірлесіп жүргізген исламдық және Жиһад саясатын зерттеу мақаланың басты ғылыми міндеті болып табылады. Сондай-ақ, ғылыми жұмыста Герман империясының Ирандағы діни саясаты мен дипломатиялық процестер ғылыми талдауға түседі.

Кілт сөздер. Иран, Герман империясы, Осман империясы, Ислам, Жиһад, Саясат, Дін.

Абдукадыров Н.М.¹

*¹Ph.D. и.о доцента. КазНУ имени аль-Фараби
E-mail:nurjigit.85.kanuni@gmail.com*

**РЕЛИГИОЗНЫЕ ФАКТОРЫ ГЕРМАНСКОЙ ПОЛИТИКИ В ИРАНЕ ГОДЫ ПЕРВОЙ
МИРОВОЙ ВОЙНЫ**

Аннотация

Во время Первой мировой войны страны Востока, включая Иран, были в центре внимания Германской империи. Правительство Германии поддержало Иран, политическая и экономическая ситуация которого находится в кризисном положении. Немцы, были близки к мусульманскому миру, проводили религиозную политику в отношении Ирана, чтобы использовать их против стран Антанты. В данной научной статье рассматривается религиозная политика Германии в Иране. Основная научная цель статьи – является изучение исламской политики и политика Жиһада, проводимой Османской империей в Германии. А также в научной работе анализируется религиозная политика Германской империи в Иране и ход дипломатических процессов.

Ключевые слова. Иран, Германская империя, Османская империя, Ислам, Джихад, Политика, Религия.

Abdukadyrov N.M.¹

*¹Ph.D, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
nurjigit.85.kanuni@gmail.com*

**RELIGIOUS FACTORS OF GERMAN POLICY IN IRAN DURING OF THE
FIRST WORLD WAR**

Abstract

During World War I, the countries of the East, including Iran, were at the center of attention of the German Empire. The German government supported Iran, whose political and economic situation is in crisis.

The Germans, who were close to the Muslim world, pursued a religious policy towards Iran in order to use them against the Entente countries. This scientific article discusses the religious policy of Germany in Iran. The main scientific goal of the article is the study of Islamic policy and the policy of Zhihad conducted by the Ottoman Empire in Germany. The scientific work also analyzes the religious policy of the German Empire in Iran and the course of diplomatic processes.

Key words. Iran, German Empire, Ottoman Empire, Islam, Zhihad, Politics, Religion.

XX ғасырдың басында Еуропада Ислам жайлы көзқарастар мен тұжырымдар көп және сан қырлы болып, ол ауқымды бір ақпарат қорымен теңестірілді. Бірнеше ғасырлар бойына еуропалық христиан әлемі мұсылман әлемінен алыс болса, енді өзара байланысқа ие болды. Мысалы, бұрынғы кезде Пиреней түбегін арабтардың жаулауы, Реконкиста, Крест жорықтары, 1683 жылы түріктердің Вена шайқасы еуропалық державалардың отарлауының кеңеюі сияқты екі дінге негізделген өркениеттің арасындағы қатынастардың бұрын нашар болып, алайда XX ғасырға келгенде екі дүниежүзілік дін өкілдері арасындағы саяси байланыстарда діни шектеудің болмай, керісінше өзара бір жақындықтың орын алғаны әлемде жаңа бір саясаттың дамуына ықпал етті. Мұсылман әлемімен қарым-қатынасы еуропалықтардың өзін-өзі танудың маңызды құрамдас бөлігі болды. Ивер Нойманның пікірінше, Осман империясы өз тарихында еуропалық жүйе үшін басты «өзгешелік» болып қалды [1]. Бұл дегеніңіз түріктер еуропалық өркениетпен астасып өмір сүріп кетті. Келесі кезекте, XX ғасырдың басында Германияның мұсылман әлемімен жақындасуы Ислам әлемінің көшбасшысы Осман империясымен саяси, әскери салаларда одақтасуы осы аталғандардың басты мысалы бола алады.

Әрине, мұсылман және христиан әлеміне жататын түрлі мемлекеттер мен халықтар арасындағы қарым-қатынас тарихын үздіксіз қарсыластық ретінде көрсетудің азғырылуы бар, бұл көптеген шексіз соғыстар мен қақтығыстарға алып келеді. Біраз уақыттан кейін мұсылмандар мен христиандар өзара қарым-қатынас тарихына мән бере бастады [2]. Христиан және Ислам діндері өкілдерінің байланыстары ке соғыспен шектелмей, саяси-идеологиялық, коммерциялық, мәдени, лингвистикалық, ғылыми, өзара әрекеттесудің және өзара әсердің барлық түрін қамтиды. Діндердің өзара іс-қимылдары тек қақтығыстардан гөрі өз алдына әлдеқайда күрделі болды. Осылайша, араб-мұсылман әлемі Еуропада ежелгі әлемнің мәдени және философиялық жетістіктерін сақтаушы және жалғастырушы ретінде ойнайтын рөлге ұзақ уақыт бойы назар аударылды.

XX ғасырдың басында еуропалық державалардың, оның ішінде Германияның мұсылман әлеміне деген көзқарасы өте жоғары болды. Салыстырмалы түрде алғанда тіпті Англия мен Франция Африкада өздері отарлаған мұсылман халықтарына мұндай көзқараста бола алмады және тиісті идеология жүргізе алған жоқ. Тек қана саяси тұрғыдан қысып, аймақтағы үстемдік пен экономиканы күшпен басқарып отырды. Бұл кезде Еуропада мұсылмандар туралы идеялардың жиынтығы әр түрлі болып, олардың кейбіреулері отаршылдық дәуірінен бұрын басталды, ал қалғаны отаршылдықты жеңу нәтижесінде ішінара біртекті болды, бірақ әдетте артықшылығына негізделген және мұсылман әлемінің мәдени артта қалуы мен инерциясын, оның мәдени прогреске қол жеткізбеуін білдіретін тақырыптар мен тұжырымдамаларды қамтитын еді.

Бұл идеялардың қалыптасуы Шығыстың зерттеулері тек қана шығыстанушы ғалымдарға ғана емес, сондай-ақ шығыс халықтарымен - әскери және лауазымды тұлғалармен, саяхатшылармен, жазушылармен, саясаткерлермен, дипломаттармен, миссионерлермен байланысқан адамдарға да тән болып табылады. XX ғасырдың басында мұсылмандар өмір сүрген жердің басым бөлігі. ірі еуропалық державалардың отарына, саяси меншігіне айналды, немесе оларға тәуелді болды. Көптеген мұсылман халқы бар отар елді сатып алған еуропалық державалар екі жақты міндет - өздерінің субъектілерінің адалдығы мен өркениетті миссияны жүзеге асыруды қамтамасыз етті, бұл көбінесе оларды кеңейту үшін өзін-өзі ақтау болып табылады. Олардың екеуінің де табысы исламға қатысты империялық құрылымдардың саясатының тиімділігі дәрежесіне тікелей байланысты болды. Еуропалық империялар арасында мұсылмандарға жақыны Герман империясы ғана болды. Ал, Британ, Ресей немесе Француз империяларының саяси ұстанымдары мүлде басқаша болды [3].

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында мұсылман әлемінде орын алған үрдістерді бақылайтын еуропалық шығыстанушылар дағдарыс жағдайында болған және «мұсылман революциясы» деп аталатын күрделі трансформация процесіне кірген ислам діни дәстүрлерін түсіндіруге тырысты. Германия мен Түркияның саяси мақсаттары үшін дінге негізделген бірлік пен мұсылмандарды Антанта елдеріне қарсы айдап салуды насихаттау оны іске асыру кезінде мұндай ресурстардың жұмылдыруы нәтижесіз қалмады. Мысалы, германдық зерттеуші Вольфганг Шваниц,

Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде Германия тарапынан жүргізген Исламның «жиһады» заманауи исламизмге жол ашқаны туралы қорытынды жасайды. Оның ойынша «Жиһад» ұғымы бұрын басқа болғанымен, бірақ ол қазіргі кезде заманауи түрде саясатпен байланыстырылған жиһад деп басқаша қырынан көрсетіледі [4].

Германияның «Жиһад» саясаты туралы Вольфганг Шваниц өз еңбектерінде тұжырым жасайды. Оның еңбегінде өзге мұсылман елдері мен мұсылмандар көп шоғырланған мемлекеттердегі германдық діни саясаттың қатарында Иран дай айтылады. Германияның Ислам әлеміне көзқарасы мен ұстанған саясаты біріншіден мұсылман әлемімен жақсы қарым-қатынаста болу болса, екіншіден оларды өзінің қарсыластарына қарсы қару етіп пайдаланумен байланысты болды. Халқы түгел дерлік мұсылман саналған Иран уақыт өте Германияның «Жиһад» саясатындағы басты саяси нүктелердің біріне айналды [5].

Бұл атау голландиялық ғалым шығыстанушы Кристиан Снук Хургоньенің осы тақырыпқа қатысты 1915 жылы жазылған «Holy War Made in Germany» атты трактатында да қолданылды. Бұл жобалар туралы мәліметтер алдымен газеттерде жарияланды және ол Германияның Шығысқа деген ынтасын көрсетті. Бұдан соң германдық шығыстанушы ғалымдар Уго Гроде, Карл Генрих, Беккер және Мартин Хартманндар соғыстан алдыңғы жылдары бүкіл мұсылмандық Шығысты зерттеуге кірісті. Олар өз зерттеулерінде Шығыста мұсылман халықтарының саяси-әлеуметтік жағдайын, тілін, дінін, мәдениетін терең зерттеп, ол германдық шығыстанушылар тарапынан айналымға енді. Аталған ғалымдардың еңбектерінде Германия, Осман империясы, Ислам діні, Жиһад тақырыптары және олардың өзара саяси сабақтастығы негізгі тақырыптардың бірі болады.

Бірінші Дүниежүзілік соғыста Германияның мұсылман әлеміне Ислам дініне негізделген діни-пропагандалық саясат жүргізуіне қатысты ғылыми пікірлер мен тұжырымдар Тильман Людкенің «Jihad Made in Germany» атты докторлық диссертациясынан кейін көбейе түсті және бұл тақырып ғылыми ортада өте өзекті тақырыптардың біріне айналды. Осы ғылыми жұмыс негізінен Бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында Германияның Шығыстағы мұсылмандық тарихын зерттеуге түрткі болды және үлкен жол ашып берді. Бұл зерттеулер мұсылмандық немесе Таяу Шығысқа қарай бағытталған Германияның империалистік саясатына дөп келді. Оның басты мысалы соғыс кезінде Осман империясы мен Германияның одақтастығы негізінде құрылған діни саясат – атақты «Жиһад-и-Ақбар» жобасының жүзеге асырылуына осы зерттеулердің ықпалы өте күшті болды [6].

Өзінің мұсылман әлеміне деген өзгеше саясатымен ерекшеленген Германия Шығыс елдерін, оның ішінде мұсылман халықтарын зерттеуге ерекше көңіл аударып, ғалымдарды Шығысқа көптеп жіберді. Ислам мен оның институттары шешуші рөл атқарған мұсылмандардың тілі, мәдениеті, дәстүрі неміс ғалымдары тарапынан зерттелді. Мұсылмандық мәдениетті дамытуға тырысқан мемлекет басшылары мен реформаторларының қозғалысы, еуропалықтардағы мұсылмандық Шығысты «оятуы» көрінетін және көрнекті символына айналған исламизм идеологиясының пайда болуы мен таралуы осы кезеңде өте маңызды болды деуге болады. Осындай зерттеу жұмыстары Германияны Ислам әлеміне өте тез қарқынмен жақындастырып, ол соның ішінде Иранды өзінің жеке бақылауында ұстады.

Бірінші дүниежүзілік соғыстың қарсаңында басталып және соғыс жылдарында жалғасқан Ирандағы германдық саясаттың басты бағыттарының бірі ол діни, яғни исламдық бағыт болатын. Ғасырлар тоғысынан бастау алған Германияның мұсылман әлеміне деген саяси көзқарасы мен ұстанымдары, оны Иран жерінде аса батыл стратегиялық қадамдар жасауға жетеледі. Ол алдымен, Шығыстағы мұсылман елдеріне саяси-экономикалық қолдау білдіріп сол арқылы оларды өзіне қаратуға тырысқан болса, екінші жағынан Ислам дініне негізделген саяси-пропагандалық саясат жүргізіп, сол арқылы жергілікті мұсылман халықтарын аймақта күшейіп келе жатқан Англия мен Францияның және Ресейдің ықпалына қарсы қоюды көздеді. Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде Германияның Иранда Антанта одақтастарына қарсы саяси-арандатушылық әрекеттері мен исламдық діни пропагандалық жұмыстары соғыстағы ең ауқымды факторлардың бірі саналды. Ислам дінін әуелде рухани және сонымен бірге саяси қару етіп, Иранда жергілікті мұсылман халықтарын ағылшындар мен орыстарға қарсы қою Германияның негізгі саяси жобаларының бірі болды.

Соғыс басталғанға дейінгі кезеңде және соғыс жылдарында Иранға қаржылай, қару-жарақ, оқ-дәрі және басқа да көмек көрсетіп жатқан Германияның басқа мемлекеттермен салыстырып қарағанда үлесі жоғары еді. Иран билігі Ресей мен Англияның саяси қыспағына түсе бастаған кезден бастап-ақ немістерге өз есігін ашқан болатын. Низамуссалтана Осман империясы мен оның одақтасы болған Германияға барынша жақын болып тараптар арасында байланыстар жақсы болды. Ендігі

кезекте, немістер Иранда діни пропагандалық жұмыстарды жүргізу қажет деп тауып бұл істі де тез жүзеге асыруға кірісті.

Германияның Иранда діни, яғни исламдық саясатын жүзеге асыруда оған өзінің одақтасы Осман империясының ықпалы өте зор болды. Осман империясының сұлтаны мұсылман әлемінің халифі (лидер) болып, ол бүкіл Ислам әлеміне жар салуға, оларды Христиан әлеміне қарсы соғысқа бағыттау жолындағы құзыреті жоғары болды. Германияның Ирандағы «діни саясаты» Осман империясының Ислам әлеміне жариялаған исламдық «Жиһад» саясатымен байланысты болып, немістер өз қарсыластары Антанта елдеріне қарсы күресудің «жаңа әдісін» қолға алды. Германия алғашында Иранға қатысты жиһад саясатын жай ғана ұранмен бастаған болса, ол кейіннен Осман империясының Ирандағы діни саясатымен астасып та кетті. Дегенмен, одақтастардың Ирандағы жиһад саясаты бір-біріне ұқсас және тығыз байланысты болды.

Жоғарыда аталғандай, Бірінші дүниежүзілік соғыста Осман империясы мен Иранды саяси тұрғыдан жақындастырудың басты құралы – Ислам діни болған еді. Осман империясының сыртқы саясаттағы басты бағыттары ретінде таңдап алынған исламдық фактордың соғыс кезіндегі оның Иранмен жақындасудың басты құралының бірі саналды. Осман империясы үлкен соғысқа алғашқы кезден-ақ араласуын бастап, бүкіл мұсылман әлеміне соғысушы қарсылас империяларға қарсы жиһад соғысын жариялады. Түрік идеологтары бүкіл ислам әлемін жақындастырып, оны бір тудың астына біріктіру арқылы соғыста өзіне үлкен әскери күш жасақтағысы келді [7].

Осылайша, Иранда жүзеге асырылып жатқан «Жиһад-и-Акбарға» Германияның да ықпалы өте зор болды. Герман билігі «Жиһад-и-Акбар» діни-саяси пропагандасының басты қолдаушысына айналды және оны бүкіл мұсылман мемлекеттерінде жүзеге асырды. «Жиһад-и-Акбар» діни-саяси жобасының басты фактілері мен жүзеге асырған қимылдары негізінен отарлаушы мемлекеттерге қарсы пропаганда, шпионаж, террор және көтеріліс жасау болды. Бұл қимылдар Германия мен Осман империясының қарсыластары болған Англия мен Францияның қоластында болған мұсылман халықтары арасында жүргізілді. Герман билігі мұндай қимылдарды Осман империясы арқылы жүргізді.

Жиһад қимылдарына елшілер, әскерлер, бұқара халық және қоғамда, халық арасында жиһадқа шақыруда пропагандалық жұмыстар жүргізу үшін ғалымдар, әдебиетшілер, журналистер тартылды. Ғалымдар ол туралы түрлі кітаптар жазды, әдебиетшілер дінді ұран етіп, түрлі өлең жолдарын халыққа арнады, журналистер газеттер арқылы халық арасында жиһадтық идеяларды таратты. Оның барлығына герман билігі тарапынан толықтай қолдау көрсетілді [8].

Осылайша одақтастар Осман империясы мен Германия екеуі де Иранда жиһадтық пропаганданы терең қолға алды. Өз кезегінде екі мемлекет өкілдері де бір жерде кездесіп қалып отырды. дегенмен көп жағдайда осман өкілдері немістерге орын беріп отырды. Бұл жағдай Германияның аймақта өз позицияларының нығайтып келе жатқанын көрсетті [8, 71 с.].

Германияның Осман империясының Ирандағы Жиһад саясатына ықпалы мен қолдауын және белсенді араласуын көрген Антанта мемлекеттері оған қарсы саясат ұстанды. Мысалы, соғыс жылдарында араб жерлерін бағындыруға кіріскен Англия оған қарсы көптеген айла-амалдар қолданды. Ағылшындар Жиһад-и-Акбарға қарсы насихаттау кезінде Мекке мен Медина сияқты қасиетті жерлерді қорғауға және шииттерді тарту үшін қасиетті деп есептейтін жерлерді қосуға уәде берді [9]. Сонымен қатар британдықтар, өз отарларындағы мұсылмандарға Жиһад-и-Акбар үгіт-насихатын таратпаумен күресті. Меккеге бармау үшін сақтық шараларының жүргізілген үшін Исламның Қасиетті орталығына келетін қажылардың саны төмендей бастады. Осы шараларға қарамастан, 1916 жылы Хиджазда Осман үкіметіне қарсы арабтардың көтерілісі туралы жаңалықтардан соң британдық Үндістанда британ билігіне қарсы наразылық көтерді.

Үндістандағы неміс және түрік миссионерлері тарапынан жүзеге асырылған бұл көтерілістің себептері Антанталықтардың Исламның қасиетті аймақтарын басып алғанын насихаттаудан соң басталды. Осы себепті Британ үкіметі Үндістанда жаңа мәселелерді қажет етпеді және Үндістаннан жіберілген барлық мұсылман жауынгерлерді арабтардың көтерілуін қолдау үшін Хиджаз аймағына шығаруға шешім қабылдады. Араб бүліктерінің көшбасшысы Шериф Хусейн британдықтарға түріктермен татуласқанын хабарлады, олар бұл шешімнен бас тартты [10]. Дәл осы сияқты ағылшындар Германия мен Осман империясының Ирандағы саясатына қарсы түрлі шаралар ұйымдастыра алды.

Жоғарыда аталғандай, Осман империясының Ирандағы Жиһад саясаты негізінен түріктер тарапынан күшейтіліп, оның басты нәтижелерінің бірі Иран мен Түркия арасындағы «Итихад-

ислам» келісімі болды. Бұл келісім бойынша Ислам дінін ту еткен шекаралас екі мемлекет бір-біріне жақын болып, саяси даулы мәселелерді шешуге бір-біріне қолдау білдіруі тиіс болды. Айта кетерлігі, Осман империясының Ирандағы Жиһад саясатына оның одақтасы Германия бел шеше араласты. Тіпті келесі бір саяси-әскери одақтасы Австро-Венгрияның да бұл іске деген ықпалы аз болған жоқ. [11].

Сонымен, Осман сұлтаны – халиф барлық мұсылмандарды "жиһадқа" христиан дінінен халифатты қорғауға шақырды. Сонымен қатар, бұл "жиһадтың" барлық бағыттары дұрыс емес, тек қана державалар тобына, атап айтқанда – Англия, Франция және Ресейге қарсы бағытталған ерекше сипатын атап өту қажет. Түркия соғысқа шыққаннан кейін, 1914 жылдың қазан айының соңына қарай, яғни сұлтан "Қасиетті соғыс" деп жариялағанға дейін, Энвер-паша төңірегіндегі діни қайраткер – шейх Салих Шериф ат-Туниси haqīqat Al-Dschihad ("жиһад туралы шындық") меморандумын алдағы "жиһад" деп жазды. Неміс Исламтану қоғамы бұл меморандумды 1915 жылы ақпанда неміс тіліне аударылған Мартин Хартманның алғысөзімен брошюралар түрінде жариялады [12].

Осман империясы тарапынан басталып, Германияның қолдауына да ие болған Түркия мен Иран арасындағы антанталықтарға қарсы бірігіп күресу мен ол үшін діни тұрғыдан бірлесу, одақтасу жұмыстарын Ирандағы түрік елшісі Асым бей белсенді жүргізді. Асым Бей Иранда елшілік қызметінің басынан бері сүнниттер мен шииттер арасындағы қақтығысты мүмкіндігінше жоюға ұмтылды. Халықтың да бұл тақырыптағы қолдауы, Иран Шахымен діни әрі саяси тұрғыда бірігуге бастама болды. Мемлекет басшылары мен Премьер-Министр тарапынан оңды нәтижелер арқылы Иранмен қасиетті одақтастықты құруды күтуде еді.

Асым Бейдің күткен мүмкіндігі, Осман империясының Тегеран әскери қолбасшыларынан Омар Февзи Бейге ұсынған болатын. Омар Февзи Бей, Иран шахына Осман сұлтандарының есімдерін ұсынды. Осман империясының Ирандағы елшісі Асым Бейге де "Исламның қасиетті мүдделері және шариат тұрғыда саясат жүргізуді, сондай-ақ мұсылман мемлекеттерінің жерлерінің тәуелсіздігін қамтамасыз еткен және шет елдердің қол астында болған Ислам елдерінің құтқарылуы үшін қолдан келген істі көрсету керектігін, Иранмен келісімге және келіссөзге бағыттаушысыз" деген жазулы Сұлтан әмірі берілген еді. Бұл хатты Ахмед Шахқа тапсырған Асым Бей, келісім жайында келіссөздер жүргізу үшін Ішкі істер министрінен және Премьер-Министрден қолдау сұрап және ол қабылданған болатын.

Иран делегацияларымен келіссөздер кезінде, баптардың мазмұны толығымен келісілген соң бұл іске немістер де араласты. Немістердің жиһад ісіне араласуынан кейін, орыстар Тегеранға шабуыл жасады. Бірнеше күн өткеннен соң, Иранның тәуелсіздігі мен оны құтқару жайында Осман империясының Германиямен болған одақтастық келісімі себепті, бір ел ретінде міндеттемеге кіруі мүмкін емес екендігін хабарлаған. Осман үкіметі Тегерандағы елші Асым Бейге, басқа бөлек келісім жасаудан бас тартуын талап етті. Иранмен «Иттихад-и ислам» келісімі осылайша тек жазылған күйде, яғни іс жүзінде ғана қалған болатын [13]. Елші Асым Бей, неміс елшісінің Осман империясынан құпия түрде Иранмен жасаған келісімді көрсетіп наразылық білдірген. "Біз жалғыз міндеттемеге кіре алмаймыз, Неміс елшісі бізден жасырын Иранмен келіссөз жүргізді" бұл қалай болмақ деді [13, 310-311 с.].

Айта кетерлігі, Осман империясы мен Иран арасындағы діни жақындыққа Осман мемлекетінің одақтастары Германия мен Австро-Венгрия араласумен шектелместен, уақыт өте неміс елшілері өз алдына діни саясат жүргізді. Олар Осман империясынан бөлек болып басқа да ислам елдерімен саяси жақындастық жасады. Оның ішінде әрине Иран мемлекеті де болды. Осман империясының сұлтаны мен басқа да Ислам елдерінің арасында жасалған келісімшарттар Германия үшін де тиімді бола бастағандай көрінді. Соның ішінде, Осман империясы мен Иран арасында Иттихад-и Ислам қағидасына негізделген одақтастық, мұсылман мемлекеттері үкіметтерінің табиғи көшбасшысы бола алатынын және қажет болған жағдайда Түркия мен Германияның барлық мұсылман қауымдастықтарының қалыптастыратын рухани және саяси күштеріне төтеп бере алатын үлкен күш бола алатынын көрсетті.

Бұл кезде Германиямен одақтасып, Ирандағы геосаяси мәселелерді шешуге кіріскен Осман мемлекеті бұл жұмысты ақырына дейін жеткізгісі келді. Асым Бейдің пікірінше, Осман мемлекетінің германиялық әріптестері өздерінің діни ұстамдарын саяси ұстанымдарынан жоғары қоймайтын болса, оның одақтасы болған Осман империясының бұл одақтастыққа барлық мұсылман қауымдастығының қолдауын алған күйде кіріп, немістердің мұсылмандарды барынша қолдауы керек

деп айтылды. Өйткені көрініп тұрғандай, түріктер Ирандағы сүннилер мен шииттердің арасында баяғыдан келе жатқан қақтығысты тоқтату үшін барынша ат салысты, және Сүннилердің Шейхулислам тарапынан жарияланған Жиһадқа да Шиилерді тартты [14].

Елші Асым Бей тарапынан басшылыққа алынған осы бағыт, батыс империализмнің, оның ішінде әрине Германияның қызығушылығын арттырған шығыстанушылық бағытпен байланысты болды. Ирандағы неміс дипломаттарында да мұндай пиғылдар байқалған еді. Еуропалықтардың мұсылмандармен болған байланыстары күн санап өзекті тақырыпқа айналып ол сырт көзбен қарағанда арнайы бір саяси, мәдени және әскери тұрғыда жүргізілетін бір үлкен саясатқа негізделгендей болды. Сол сияқты Германияның да Ирандағы шығыстық саясаты негізінен мәдениет пен өркениеттен бастау алып, түбінде бір саясаттың жүзеге асырылуымен байланысты еді. Өз кезегінде мұндай саясат Герман империясының одақтас көршісі Австро-Венгрияның да назарын тереңінен аударды. Германия және Австро-Венгрияның одақтастығы аясында да жүзеге асырылған «Жиһад-и Акбар» іс-әрекеттері тек осы одақтастар саясаткерлерінің бастамасымен ғана жүзеге асырылып қана қоймай, сонымен бірге Австро-Венгрия және Голландия тарапынан жүргізілген шығыстанушылар бастамасымен жүргізіліп жатты [15].

Осы себепті, Германияның Осман империясымен Иранда бірге жүзеге асырған «Жиһад-и Акбар» саясатында, шығыстанушылардың еңбектерінің және шығыстанулық зерттеулердің үлкен үлесі бар екенін ескере отырып, Асым Бейдің сыртқы саяси майдандағы германиялық одақтастары тарапынан орын алған жағдайды неміс шығыстанушыларының еңбегі негізінде пайда болғанын көру қиын емес. Елші Асым Бей, Ирандағы германиялық өкілдердің, ондағы түркиялық өкілдерге өз бетінше билік жүргізгендей қатынаста болуы, неміс дипломаттарының Иран мен Осман мемлекеті арасындағы байланыстарға назар аудармай, өз бетінше саясат жүргізуге тырысқандықтары және материалды түрде Осман мемлекетінен үстем болған Австриялықтарға, іс-әрекет жайлы ештеме айтқысы келмегендігі туралы хабарлаған болатын. Бұл жағдай герман үкіметі саясаты тарапынан қолдау көрсетілгендігі, тіпті бұл іс-әрекет Германияның тапсырысы бойынша жасалып жатқаны айтылды. Дегенмен, барлық істе өте алғыр болуға тырысқан неміс елшілері мен дипломаттары және сенімді өкілдері Иранда белсенді қызмет атқарғаны өз кезегінде оның одақтасы Осман империясына да ұнамайтыны жеткізілді. Бұл жерде неміс өкілдерінің істеріне қарай отырып, Германия мұсылман мемлекеті болмаса да олардың мұсылмандықты терең қабылдаған түріктерден де белсенді қызмет атқаруға шақырылғанын айту керек.

Дей тұрғанмен, алғашқыда Германия тарапынан жүргізілген жиһадтық жұмыстар әрине Осман империясы жүргізгеніндей бола алмады. Себебі, немістер мұсылман болмады және олар халық арасына кіріп, пропагандалық жұмыстарды насихаттауда Исламды терең түсінбеді. Бірақ, Германияның Ирандағы өкілдері діни-пропагандалық жұмысты жүргізуді тоқтатпады. Герман елшілері осман билеушілерімен жолығып, өз жобаларын түсіндірген соң олардың да пропагандалық жұмыстарды жүргізуде өзіндік белсенділігі қалыптасып, түріктер бұл жұмысты немістердің өзіне қалдырды [8, 72 s.].

Германия тарапынан ирандық мұсылмандарды Антанта мемлекеттеріне айдап салу саясатына негізделіп жүргізілген пропагандалық жұмыстар Осман империясының жүргізген саясаттан кем болмауға тырысты. Германияның Ирандағы мұндай белсенді қимылдары туралы осман елшілері талдау жасап, оған оның одақтасы Осман империясының өзінен төмен деңгейге түсіретіні туралы қорытынды жасады. Бұл дегеніңіз енді одақтастар Иранда бір-бірімен де бәсекеге келуі мүмкін деген пікірлер туындайды. Немістердің мұндай әрекетіне осман үкіметі одақтас болғанына қарамастан шектеу қойғысы келетіні көрініп тұрды. Бірақ, өз саясаты мен күшіне кәміл сенген Германия ешкімнің айтқанына одақтастарына немесе қарсыластарына мойын бұрмайтыны анық еді.

Бұл үшін түрік дипломаттары неміс елшілерімен ашық сөйлесіп Германияның Осман империясымен одақтас болып, бір-бірінің көмегі мен күшіне мұқтаж жағдайда арада мұндай өзара бейберекет қимылдар болмауы керек және шектен тыс қимылдар жасалмау қажеттігі туралы пікірлер айтылды. Асым Бейдің айтуынша, Германияның Осман империясының Иттихад-и Ислам саясатына, тікелей болсын, жасырын болсын ешқандай қарсы болмаулары маңызды деп есептелді. Бұл соғыстың барысында Иттихади ислам (Ислам бірлігі) саясаты табысты болып немесе болмаған жағдайда да бейбітшілік орнағаннан кейін Германия да мұндай істерге белсенді қатыса бермейтініне болжам жасалды. Бірақ, одақтастардың Иранда ішінара бақталастыққа түсуі қисынға келмейді. Ол тек қана екі одақтас мемлекеттің әрқайсысының жүргізіп отырған діни саясатының деңгейіне байланысты болды [16].

Мұндай пікірлер негізінен тарихшылар мен осы тақырыпта зерттеулер жүргізген ғалымдардың өз бетінше жасаған тұжырымдарынан туындаған. Егер Германияның, Иранда ұстанған саясатының күшеюі Осман мемлекетіне қарсылық тудырса және ол Ирандағы неміс шенеуніктердің жеке саясатынан туындаған болса ол аймақтағы саясатты мүлде бұзып жіберген болар еді. Германияның саяси мақсатындағы діни фактор осман халифінің саясатына және Осман империясының ығында өмір сүріп жатқан барлық мұсылман халықтарға бағытталып, сондай-ақ оларды мемлекеттік құқықтар мен заңдарды ескере отырып біріктіру болса Германияның Ирандағы шенеуніктеріне нақты нұсқаулармен бұйрық берілуі тиіс болатын. Демек, Германияның Ирандағы діни немесе жиһадтық саясатында оның Осман империясымен арнайы бәсекеге түскені туралы нақты ғылыми тұжырымдар жоқ деуге де болады.

Осман империясының Тегеран елшісінің келтірген деректері бойынша, Иран өзінен басқа да Ислам елдерімен Иттихад-и Ислам негізіне сүйене отырып одақтасқан. Осман империясының болашағын кепілге алатын саяси тұлға ретінде осман сұлтаны Ислам елдерінің бір-біріне көмек көрсетуін ортаға тастап сол арқылы олардың одақтастық жолмен Осман империясының айналасына жиналуы керек деп шешті. Осындай жолмен күшті мұсылман қауымын көрген немістер Осман империясымен одақтас мемлекет ретінде онымен бірге жұмыс істеп, осман үкіметіне басқа көзқараспен қарауға бармайтыны анық еді және саяси сахнада оған маңызды орын беруге дайын болған [17].

Дегенмен, Ирандағы Германияның өкілдері түрік елшісінен тыс өз бетінше ирандықтармен жеке келісімге келуге тырысқанын жоққа шығаруға болмайды. Бірақ, Германияның саясаты негізінен саяси-экономикалық ықпалдастыққа негізделгендіктен, одан ешқандай да бір қауіп немесе артық жоспарды көруге болмайтын еді. Бұл кездегі Германияның діни саясатынан тыс жүргізілген өзара келіссөздер мен келісімдер бойынша Иран әскери күштерінің Германия тарапынан жабдықталып, соғысқа қарсы бағытталуы тиіс болатын. Бірақ, мұндай келісімдердің құпия түрде жүргізілуі тиіс екендігі дау тудырмауы қажет. Осман билігі өз одақтасының Ирандағы мұндай әрекеттерін құптаған. Себебі, ол Осман империясы үшін де тиімді еді. Германия билігі өз кезегінде Иранда діни саясат жүргізіп, оған өз бетінше араласқанымен, жалпылама алғанда Иранмен діни тұрғыда аса терең саясат ұстануға Осман империясының мүмкіндігі зор болатынын мойындаған. Неміс ғалымдары мен шығыстанушылары, теологтары Исламның қағидаларын жіті зерттеп, сол арқылы Иран мен бүкіл мұсылман әлемін өзіне жақындастыруға қол жеткізгенімен, Германияның Христиан мемлекеті болуы өз кезегінде көптеген кедергілер тудырып отыратын еді. Сондықтан, егер Иранда мұсылмандыққа негізделген германдық діни пропаганда ұзаққа созылмай немесе нәтиже бермей қалған жағдайда Герман империясы өзінің одақтасы Осман империясымен Иран арасындағы діни байланыс келісімдері арқылы өз саясатын жүргізе береді деп есептелді [18].

Тегерандағы түрік елшісі Асым Бей арқылы Германияның Осман империясынан бөлек Иранмен жеке діни келісім жасауды ойлағанын байқаған Осман империясы Сыртқы істер министрлігі бұл жеке келісімді жасауға наразылық білдірген болатын. Осман империясының Германия және Австро-Венгриямен жасаған келісімдері болса бұған қатты соққы болды. Бұл елдер арасында одақтастық келісім болғаны үшін, басқа елдермен де жасалатын келіссөздер жүзеге асырылуда бірлесіп әрекет жасалуы тиіс деп есептелді. Бұл одақтастыққа қосылуды қалаған мемлекеттерге міндетті түрде алдымен Осман мемлекетімен одақтас болуы қажет болатын. Осыған орай Иранның келешегі үшін Осман империясының жеке келіссөз жасауы мүмкін болмаған да сияқты [18, 358 - 359 с].

Осман елшісі Асым бей өз үкіметіне, Германияның Тегерандағы елшісі Пренс Ройсстің Ирандағы жұмыстарымен қызметтеріне қатысты түсіндіргені, назарға ілігетіндей жоғары дәрежеде көрсетілген. Бұл жағдайды Берлиндегі осман елшісі Ибрахим Хаккы Паша арқылы Германияға жеткізілді. Германияның берген жауабы болса, мұндай іс-әрекетінің Асым беймен Пренс Ройс арасындағы өзара түсінбеушіліктен туындағанын және осыған орай Асым Бей Пренс Ройсстің Иран билігімен жақсы қарым-қатынаста болуының бір себебі деп жауап қайтарды. Осыған қатысты Асым Бейге Германияның Иран арасында жасалған жеке келіссөздер туралы нақты дәлелдер ұсынуын талап еткен Осман үкіметі, бұл келіссөздің маңыздылығы жайында ақпарат талап еткен. Сонымен қатар екі одақтас ел елшісі арасында түсінбеушілік болмауы үшін абай болулары туралы бұйрық берілген.

Осылайша, Германияның Ирандағы исламдық саясаты өз кезегінде түрік елшілерінің тарапынан түрлі кереғар пиғылдар тудырып, ол екі одақтас арасын салқындатып жіберуі мүмкін еді. Бірақ, екі мемлекеттің басшылығы бұған жол бермеді. Германия мұнымен тоқтамай, діни саясатты өз бетінше

жүргізе берді. Ол мұсылмандық Иранмен жақын болуға жасаған әрекетін тоқтатпады. Барлық мүмкіндіктерін мейлінше пайдалана отырып, немістер соның ішінде қарсыласқа қарама-қарсы шығу саясаты арқылы Ирандағы германдық ислам саясатының мазмұнының жоғары екендігін дәлелдеуге тырысты. Осылайша, екі мемлекет тарапынан жүргізілген ғылымнан тыс, жоғары дамыған неміс-түрік «Жиһад» теориясы өзінің құндылығын барынша күшейтті. Мұсылман тұтқындарының арасындағы «жиһадты» насихаттау жөніндегі бүкіл науқан толығымен саяси утопия болып көрінді. Дегенмен, Германиядағы «мұсылман тұтқындарды Жиһадқа тарту» әрекеттері үлкен көлемде орын алды [19].

Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Германияның мұсылмандық әскери тұтқындарды өз жағына тарту жөніндегі тәжірибесі әлемдік тарихтағы діни факторды әскери және саяси мақсаттарда кең көлемде пайдалану ісінде алғашқы қадамдардың бірі болды. Ислам дінін халықаралық саясатта пайдалану үйреншікті жағдайға айналып, дін қандай да бір дәстүрлі емес болған жат мағынада қолданылды. Ирандық және басқа да аймақтардағы мұсылмандарды өз жағына тарта отырып, Германия негізгі екі міндетті шешуге тырысты:

1) Исламның идеологиялық әлеуетін пайдалану және жау лагерін дәл идеологиялық негізде бөлу, сол кездегі мұсылман халықтарының көпшілігі бірнеше мемлекеттің, ең алдымен Англия, Франция және Ресей отарлық үстемдігінің астында болғанын ескере отырып оларды өз басқыншыларына қарсы қою.

2) Германдық тұтқынға түскен мыңдаған мұсылмандарды өз жағына тарту және оларды әскери күш ретінде, яғни отарлық халықтардың көтерілістерінің катализаторы ретінде, оларды "революциялық күші" деп пайдалану болды.

Осы міндеттерді шешу исламның ілімін ғылыми тұрғыдан түсіну, басқа мемлекеттермен әскери және саяси қарсы тұру жағдайында Ислам факторының қаншалықты тиімді болатынын анықтау қажеттігіне, яғни бұл ислам факторын, мұсылман идеологиясын зерттеуге және онымен байланысты ұлттық мәселені зерттеуге түрткі болды [20]. Кейіннен, 20-30-шы жж. әлемдегі саяси жағдай түбегейлі өзгергенде, дәл осы неміс тарихи және саяси ғылымы әлемде алғаш рет идеологиялық күрес мәселелерін зерттеуге және ұлтаралық қатынастардың рөлін зерттеуге, ең алдымен КСРО-да және Германияда кеңестер, социализм, коммунизм деп аталатын идеялар дамыды.

Соғыс барысында Герман билігі, Антанта мемлекеттеріне әлемнің әр түрлі бұрышында, атап айтқанда Солтүстік Африкада, Үндістанда, және Орта Азияда басталған саяси басқөтерулердің Ирандағы мұсылмандардың антантаарлықтарға қарсы көтеріліске шығуына түрткі болады деп есептеді. Бұл Германияның соғыссыз және шығынсыз соғыс жоспарының жүзеге асырылуының бір жолы деп есептелді. Германияның бұл идеялары расында да шындыққа айналуы мүмкін еді. Соғыс барысында ағылшындарға және ресейліктерге қарсы ұйымдастырылған ирандықтардың ірілі-ұсақты басқөтерулері Германияның жиһад саясатына қосымша болды [20, 119 р.].

Қорыта айтқанда, Иранға османдық жиһадпен бірге жүргізілген германдық мұсылмандық діни саясаты өзінің аз да болса нәтижесін берді. Германияның одақтасы болған Осман империясының сұлтаны V Мехмед Решад тарапынан 1914 жылы 11 қараша күні әлем мұсылмандарына жариялаған «Жиһад» ұраны бүкіл Ислам мемлекеттерінің басын қосуға арнап жасалған еді. Бұл ұран Германияның Иранға қатысты саясатының діни бағытта да өрбитінін көрсетіп, ол да Стамбул тарапынан тасталған ұранмен, бүкіл халықты елді жаудың күтпеген шабуылынан қорғауға шақырды. Бірінші кезекте Ресейді, содан кейін оның одақтастары Англия мен Францияны жеңуге деген сенімді пікір мен көзқарас пісіп жетілген еді. Германия Осман империясын мұсылман әлеміне бастайтын және арнайы бір діни саясатын жүргізетін бірден-бір күш ретінде таңдап сол арқылы жүргізді. Соғыс жылдары Германиямен және Австро-Венгриямен толық келісімде болған мұсылмандар енді Германия мен оның жақтастары үшін соғысқа дайын болды. Германияның Ирандағы діни саясатына қатысты жұмыстар аса ауқымды болмаса да ол өзінің нәтижесін беруі Германияның Шығыстағы саясатын жалғастыруға жаңа серпін берді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі.

1. Нойманн И. *Использование «Другого»: Образы Востока в формировании европейских идентичностей. Монография.* – 2004. – М.: Новое издательство, 2004. – 336 с.
2. Кардини Ф. *Европа и ислам: история непонимания.* СПб., – 2007.

3. Шерстюков С.А. Джихад «Made in Germany»: Первая мировая война и споры об Исламе. // Вестник Томского государственного университета. – 2015. № 401. - С. 207–215.
4. Schwanitz Wolfgang G. Max von Oppenheim und der Heilige Krieg. Zwei Denkschriften zur Revolutionierung islamischer Gebiete 1914 und 1940 // Sozial.Geschichte. – 2004. – № 19 (3).
5. Jihad made in Germany Ottoman and German propaganda and intelligence operations in the First World War Author: Tilman Ludke Publisher: Munster Lit 2001 Dissertation: Zugl.: Oxford, Univ., Diss., 2001. – 251 s.
6. Wolfgang G. Schwanitz Djihad «Made in Germany»: Der Streit um den Heiligen Krieg 1914–1915.
7. Ettehadiyyeh Mansoureh, “Iran Geçici Hükümeti”, İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı, Edit., Touraj Atabaki, Çev., Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, – İstanbul 2010, – S. 9-28.
8. Ridvan Ayaydin. Cihad-i Ekber ve Sahadaki Etkileri. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti. Ed. Ali Arslan, Mustafa Selçuk. – İstanbul: Kitabevi. 2016. – 385 s.
9. Azmi Özcan, Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924), İSAM Yayınları, – Ankara, 1997, – S. 223-231.
10. Kral Abdullah, Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?, Çeviren: Halit Özkan, Klasik Yayınları, – İstanbul, 2009, – S.119-122.
11. Peters R. Islam and Colonialism. The Doctrin of Jihad in Modern History / R. Peters. – Amsterdam, 1979. – 256 p.
12. Martin Hartmann. Der islamische Orient, Berichte und Forschungen, W.Peiser, 1902
13. Ridvan Ayaydin Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanli Devleti'nin İran'da Cihad-i Ekber Faaliyetleri. – İstanbul 2016. – 385 s
14. Sean McMeekin. The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA, 2010. – 496 p.
15. Сауд Э.В. Ориентализм. Западные концепции Востока / послесл. К. А. Крылова, пер. с англ. А.В. Говорунова. – СПб., 2006. – 639 с.
16. Kon, Kadir: Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İslam Stratejisi, – İstanbul: Küre Yayınları, – 2013. – 346 s
17. Tuncay ÖĞÜN. Osmanli Basınında Cihad-i Ekber: İran Örneği. // Türkiyat Mecmuası, c.28/1, 2018, – S. 91-114
18. Bayur, Yusuf Hikmet. Türk İnkılabı Tarihi, C.3, Kısım 3, Ankara, TTK, 1991.
19. Гилязов И.А. Российские солдаты-мусульмане в германском плену в годы Первой мировой войны / И.А. Гилязов, Л.Р. Гатауллина. – Казань, 2014. – 490 с.
20. Jihad and Islam in World War I. Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's “Holy War Made in Germany”. Edited by Erik-Jan Zürcher. Leiden University Press, 2016. – 358 p.

УДК 930.99

Nesipbayeva K.R.

professor of department of World History of the Abay Kazakh National pedagogical university, doctor of historical sciences. E-mail: neskal@mail.ru

Republic of Kazakhstan, Almaty

HISTORIOGRAPHIC ASPECTS OF A PROBLEM OF "BIG CHINA"

Annotation

In May-June, 2019 was marked by trade war between the USA and China. China positions itself as one of the leading trade powers in the world. Fears connected with the prospects of transformation of China into the superstate grow in the modern world. In turn the Chinese government carries out active economic and political cooperation with the countries having considerable resources of energy carriers and other raw materials which the Chinese economy needs more and more. The historiography of a problem accumulates huge layer of scientific research of above-mentioned questions, etc. Authors mark out the Chinese progress of modernization, strict following of the concept of "the world and development", providing a peace environment, promoting rapid growth of economic power of China. In this regard by experts and politicians

it is directly asked about whether China is the great power. There is no definite answer to this question. At the same time the opinion prevails that China is in a final phase on the way to this status. Promotion by the Chinese leaders of "the fourth generation" of the concept of "the peaceful eminence" of China can serve as confirmation.

Key words: historiography, trade, trade war, cooperation, research, scientific layer, power

Несипбаева Қ.Р.

*Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті Әлем тарихы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы. E-mail: neskal@mail.ru
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы*

«ҮЛКЕН ҚЫТАЙ» ПРОБЛЕМАСЫНЫҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

2019 жылдың мамыр-маусым айлары АҚШ пен Қытай арасындағы сауда-саттық соғысы болып аталды. Қытай өзін әлемдегі алдыңғы қатарлы сауда державаларының бірі болып есептейді. Қазіргі әлемде Қытайдың болашақта жоғарғы державаға айналып кету қаупі өсіп келеді. Өз кезегінде қытай үкіметі қытай экономикасының қажеттілігі бар энергетикалық және басқа шикізаттың елеулі ресурстарына ие елдермен белсенді экономикалық және саяси ынтымақтастықты жүзеге асырады. Мәселенің тарихнамасы жоғарыда көрсетілген сұрақтардың үлкен ғылыми зерттеу қорын және т.б. жинақтайды. Авторлар Қытай экономикасының қарқынды өсуіне ықпал ететін, бейбітшілікті қамтамасыз ететін «бейбітшілік пен дамудың» тұжырымдамасын қатаң ұстануды, қытайлық жаңғыртудың жетістігін бөліп қарастырады. Осыған байланысты сарапшылар мен саясаткерлер Қытайдың ұлы держава екендігі туралы мәселені бірінші кезекте көтереді. Бұл мәселеге нақты жауап жоқ. Дегенмен, Қытай бұл мәртебеге жету жолындағы соңғы кезеңде деген көзқарас басым. Оған дәлел ретінде Қытайлық көшбасшылардың «төртінші ұрпақтың» Қытайдың «бейбітшілікті көтеру» тұжырымдамасын алға қоюы болып табылады.

Түйін сөздер: тарихнама, сауда, сауда-саттық соғысы, ынтымақтастық, зерттеу, ғылыми қор, держава

Несипбаева К.Р.

*профессор кафедры Всемирной истории Казахского Национального педагогического университета им. Абая, доктор исторических наук. E-mail: neskal@mail.ru
Республика Казахстан, г. Алматы*

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ «БОЛЬШОГО КИТАЯ»

Аннотация

В май-июнь 2019 г. ознаменовался торговой войной между США и Китаем. Китай позиционирует себя как один из ведущих торговых держав в мире. В современном мире растут опасения, связанные с перспективами превращения Китая в сверхдержаву. В свою очередь китайское правительство проводит активное экономическое и политическое сотрудничество со странами, обладающими значительными ресурсами энергоносителей и другого сырья, в которых все больше нуждается китайская экономика. Историография проблемы аккумулирует огромный пласт научных исследований вышеупомянутых вопросов и др. Авторы выделяют китайские успехи модернизации, неукоснительное следование концепции «мира и развития», обеспечивающая мирное окружение, способствующие быстрому росту экономической мощи Китая. В связи с этим специалистами и политиками прямо ставится вопрос о том, является ли Китай великой державой. Однозначного ответа на этот вопрос нет. Вместе с тем преобладает мнение, что Китай находится в заключительной фазе на пути к этому статусу. Подтверждением может служить выдвижение китайскими руководителями «четвертого поколения» концепции «мирного возвышения» Китая.

Ключевые слова: историография, торговля, торговая война, сотрудничество, исследование, научный пласт, держава

At the present stage exclusive attention is paid in the world to studying of the People's Republic of China, definition of the internal and external factors influencing emergence and formation of China as one of world powers of the world.

The perspective of new architecture of a world order is important for the international community. After the disintegration of the USSR which led to destruction of bipolar structure of the international relations, the general alignment of forces on the world scene underwent significant changes. The United States of America as the only superstate, in the 90th years of the last century had an opportunity on all world space actively to advance the interests, including "from force position". There were statements of politicians for transformation of the international relations into "unipolar" structure. It could not but cause concerns of other participants of the international life seeking to strengthen own positions on the world scene. In the leading circles of the majority of the countries of the world there was a question of need to correct foreign policy installations taking into account formation of new model of a world order.

People's Republic of China did not remain away from this process. The increasing importance for safety for the Chinese leaders is gained by questions of maintaining the international balance of forces, development of various poles of influence in the system of the international relations. Possessing the extensive territory, showing high rates of economic growth, quickly increasing cumulative power, the People's Republic of China increases influence not only within the Asian region, but also around the world. After accession to WTO the country had additional opportunities to use fruits of globalization of world economy, to carry out trade expansion in the world market. Modernization of the country, change of foreign policy installations of Beijing in favor of integration with other countries, along with economic progress, led the country to the class of the influential actors of world politics capable to apply for transformation into one of new "poles of force".

Not less impressive results are achieved by the People's Republic of China in the field of the international relations. As the permanent member of the UN Security Council China is an active participant of the international relations. With the end of "Cold War" and growth of influence of the country as high-growth power, positions of the People's Republic of China on the world scene considerably amplified. Among world players it acts as the leader "not western" power. It does necessary revision of many settled concepts, with amendments on "Asian specifics" to development of further international dialogue and establishment of mutually beneficial cooperation.

At the same time, according to an official position, China carries itself to developing countries, recognizing existence of a set of internal problems therefore its foreign policy steps are closely interconnected with domestic policy, in many respects are even defined by problems of internal development. Heads of People's Republic of China repeatedly said that their country does not seek for leadership on the world scene and is far from the ideas of hegemony. At the same time actions of China, along with other factors affect world political and economic processes, transforming world order, irrespective of aspirations of the People's Republic of China.

The relations with the USA and the Russian Federation are objectively significant for China. Being commensurate with them, their interests, it builds the policy. The USA – one of the main economic partners of the People's Republic of China.

In recent years sharply rates of trade and economic cooperation between China and Russia and reserves increased in it at two states adjoining among themselves really boundless. The correct estimates of the current and long-term trends of development of foreign policy strategy of the Chinese leaders are especially important for the Russian Federation as they allow to build an optimum course in the bilateral relations with the influential neighboring state and help to fit into the formed new world order successfully.

Now the leadership of China pursues policy of equal, mutually beneficial cooperation with all states of the world, irrespective of their socio-political device, is one of initiators of the multipolar world which has to provide conditions for safe coexistence of all participants of the international relations.

Substantially works promoted the complex analysis in this theoretical and practical works of both foreign and domestic authors on geopolitics problems. The value of these researches is defined at the present stage by the fact that the basic theoretical provisions of geopolitics in some cases are accompanied by development trends in the world (its globalization) and adaptation of the states to them. Forward development of "Big China" foretells cardinal shifts in the changing geopolitical configuration of the world. Undoubtedly and the fact that continental China plays one of the leading roles in this process, trying to obtain through formation of new cultural and ethnic and economic unit of expansion of the influence on the Pacific Rim and the world in general. That is why beginning from 90th years, the question of formation of "Big China" became one of

the most discussed subjects. Substantially it was promoted by the analysis of the corresponding perspective which is carried out by World Bank, the International Monetary Fund and the Organization for Economic Cooperation and Development [1,2].

Unfortunately, in spite of the fact that in recent years studying of a perspective of "Big China" as informal community "sinolingvistic" of economies accepts more and more broad and multidimensional character, in the Russian scientific literature processes of formation and evolution of "Big China", including in coordination with development of the People's Republic of China and a geopolitical situation in the Pacific Rim, are studied yet not so widely.

In Russia as it is represented, perception of continental China as parts of the formed economic and geopolitical space of "Big China" so far only begins to develop. However, to that there is quite satisfactory explanation. Formation of "Big China" infringes not only on the interests of east and southeast neighbors of the People's Republic of China, but also the global and strategic interests of the USA. Therefore the greatest number of researches on this problem is the share of the USA, Japan, Korea and the Southeast Asian countries. Russia owing to the geographical reasons, and also because of focus on internal problems, was a little interested in the analysis of the changes happening in Southeast Asia, especially during 1985-1995. That the works of such domestic authors as E. Grebenschikov written to this period [3], Ya are of great value. Berger [4], A. Larin [5], P. Mozias [6].

Due to the return of the People's Republic of China of Hong Kong and Macau and also because during the economic crisis in East Asia 1997-98 of economy of the People's Republic of China, Taiwan, Hong Kong and Singapore showed stability, interest in "Big China" considerably increased that certainly affected also the number of publications on this subject. It is necessary to allocate V. Gelbras [7] works, E. Berlin [8, 9], A. Salitsky [10], etc. Other works of the Russian scientists concerning the separate parties of a research contain many such data and generalizations which helped with complex judgment of the called perspective [11,12,13,14,15,16,17,18].

If to look at a problem under wider corner, then it should be noted that various aspects concerning formation of "Big China" and the concept corresponding to it "one state - two systems", were affected also by a number of the Chinese scientists-foreign affairs specialists. At the same time we will note that paradoxical circumstance that the large role is played by China in world economy and policy, the smaller significance is attached in scientific literature to actually Chinese estimates of global processes, including official though they also clear up the real relation of the Chinese leaders to the studied perspective. The analysis of works of the Chinese experts devoted to questions of formation of a new world order, globalization, etc. shows that formation of "Big China" is closely interconnected with the long-term strategy of "strengthening of China". Essentially important publications of the Chinese authors in which light is shed on the relation of official Beijing to a phenomenon of "Big China" [19,20, 21, 22] are submitted.

Under the influence of a number of authoritative forecasts along with strengthening of economic relations between continental China and Hong Kong and Taiwan, since the beginning of the 90th years in the USA and in the West in general, started theoretical judgment of a new phenomenon.

According to the western political scientists, there can be a final institutional registration of this community sooner or later, and, therefore and emergence on the world scene of the new super state.

Among works of the authors published since the beginning of the 90th years first of all we will celebrate the researches containing the system analysis of a problem. These are works P. Beldinzher [23], V. Kemenade [24], M.S. Zhang [25], G. Harding [26], M. Veydenbaum [27] and others [28,29,30,31]. It is remarkable that the main discussions on a problem of "Big China" were developed in the USA separated from the Asian continent not by one thousand kilometers of ocean space. According to the author of dissertation, in many respects it is connected with the American scientists who lifted a problem of the "Chinese threat" recognizing first of all that the growing political, economic and military power of the People's Republic of China will pose a large-scale regional threat to the interests of the USA in the next 10-20 years.

Scale of feelings which Asian neighbors in relation to China have is dual and contradictory. On the one hand, there is the known danger that with the birth of the all-Chinese economic colossus not only the sphere of economic domination of China will extend, but also instability probability in the Southeast Asian countries will increase. There are afraid of growth of chauvinism among ethnic Chinese in process of strengthening of power of China. However on the other hand, the prospect of emergence of new force in Asia capable to answer the West call causes certain feelings of hope and solidarity in the Asian people.

For example, the positive attitude of Koreans to the considered idea substantially is defined today by what is considered there useful to make use of experience of China in the course of association of the North and the South of Korea. Let's notice that if among the western scientists up to the last moment there were many doubts concerning successful integration of the People's Republic of China, Taiwan and Hong Kong, then at scientists of East Asia no doubts about it arose. The Korean researcher Jing Hwang Chun notices that the question not about whether emergence of "Big China" is possible and about when it occurs is important. The authoritative Indonesian political scientist Yusuf Vanandi heading Center for Strategic and International Studies in Jakarta in 1993 noted that "Big China" - it is much bigger, than the idea: it is economic reality.

In the context of the stated problem of separate consideration the position of Japan deserves. The growing power of the People's Republic of China strengthens feeling of uncertainty of Japanese concerning the geopolitical future of their country [32]. On the one hand, Japan identifies itself with China culturally, the hidden feeling of Asian community has. There is an opinion that the economic growth of China will allow to solve the problems caused by prolonged stagnation of national economy.

On the other hand, for many Japanese China - the traditional rival, the former enemy and potential threat of stability in the region. Today Japan is very anxious with appearance in the person of the People's Republic of China of the dangerous military-political opponent and the economic competitor, besides not forgotten last, very numerous offenses.

By consideration of issues of adaptation of the ideas of theorists of geopolitics to realities of the Pacific Rim were used as researches of the scientists analyzing common problems of development of the international relations and works of the specialists' foreign affairs specialists who are engaged in concrete studying of regional problems of the Pacific Rim. Their number includes works of foreign issldovatel, such as X. Makkinder [33], D. Parker [34], K. Hauskhofera [35], Anzhey [36], D. Otuafeyla [37], N. Spikmana [38], etc.

Among the Russian scientists who published the researches on general-theoretical and applied problems of geopolitics there is a wish to note works of the following authors, such as K.S. Gadzhievva [39], A. Dugina [40], K. Pleshakova [41], E.G. Solovyova [42], K .E. Sorokina [43], V.L. Tsymbursky [44], etc.

Progress of modernization, strict following of the concept of "the world and development" providing a peace environment promoted rapid growth of economic power of China. In this regard by experts and politicians it is directly asked about whether China is the great power. There is no definite answer to this question. At the same time the opinion prevails that China is in a final phase on the way to this status. Promotion by the Chinese leaders of "the fourth generation" of the concept of "the peaceful eminence" of China can serve as confirmation.

References:

- 1 Jones R., King R., Klein M. The Chinese economic area: economic integration without a free trade agreement // Economics Department Working Papers No. 124, OECD. Paris 1992;*
- 2 World Bank. Global economic prospects and the developing countries. Washington 1993. P. 66-67.*
- 3 Гребеничиков Э.А. Всекитайское сообщество. Реальность или фантазия? // Ку-*
- 4 Бергер Я.М. Китайская модель развития и «Большой Китай» // Китай на пути к рынку: модель развития, демография, образование. М., 1996.*
- 5. Ларин А.Г. «Большой Китай» - замыслы и реальность// Проблемы Дальнего Востока. 1993. № 5.;*
- 6. Мозиас П. Китай и сотрудничество в АТР // Мировая экономика и международные отношения. 1994. №11;*
- 7. Гельбрас В. Китайский общий рынок!?!// Мировая экономика и международные отношения. 2002. № 6.;*
- 8 Берлин Е.В. Строительство «Большого Китая» в контексте китайского национализма // Ученые записки 2001. Дип. Акад. М., 2002 ;*
- 9. Берлин Е.В. Тайвань в контексте формирования «Большого Китая»// Тайвань на рубеже веков: новые условия и новые вызовы. М., 2001 ;*
- 10. Салицкий А.И. Китай - новая система в мировом хозяйстве// Восток. 1999. № 1.;*
- 11. Самойлов Н.А.«Большой Китай» как фактор международной политики и межцивилизационного диалога в XXI веке // Китай и АТР на пороге XXI века. Тезисы докладов IX международной научной конференции, «Китай, китайская цивилизация и мир». М., 1998. Т. 2. С. 116-120;*

- 12 Ларин А.Г. Тайваньская проблема при президенте Чэнь Шуйбяне// Тайвань на рубеже веков: новые условия и новые вызовы. М.2001.
- 13 Иванов П. М. Гонконг: История и современность. М., 1990.;
14. Милонов В.С. Открытие Китая внешнему миру (политика, теория, стратегия). М.1996.;
15. Островский А.В. Тайвань накануне XXI века. М., 1999;
16. Экономическая политика Китая в эпоху Дэн Сяопина. М.,1998;
17. Потапов М.А. Внешнеэкономическая политика Китая: проблемы и противоречия. М., 1998.;
18. Салицкий А.И. КНР и Гонконг: экономические связи в послевоенный период. М., 1998.
19. Люй Мэнлунь. Следует проявлять осторожность в выдвижении идеи о «великой китайской экономической сфере»// Чжунго гоцин голи. 1996, №8, С.36.;
20. Чжао Хун. Формирование вокруг Китая экономического суперрегиона. // Проблемы Дальнего Востока.1998. N.5.
21. Prospect of South Chinas economy and its futures interdependent relationship Hong Kong, Taiwan and Japan // International simposium. China development institute.Shenzhen, 1995. January 20-21th.
22. Contemporary world configuration. Ed.by Zhang Xingyan. Shanghai, 2002.
- 23 Baldinger P. The birth of Greater China // The China Business Review. 1992. №.14;
24. Kernenade W. China, Hong Kong, Taiwan. L 1997;
25. Chang M. N. Greater China and the Chinese "Global tribe"// Asian survey. 1995. № 10;
26. Harding H. The Concept of Greater China: Themes.Variations and Reservations// The China Quarterly. 1993. № 136;
27. Weidenbaum M. Greater China: a new economic colossus// Washington Quarterly Vol.16., №.4.
28. Greater China. The Next Superpower? Ed. Shambaugh D. London. 1995;
29. Taylor R. Greater China and Japan: Prospects for an Economic Partnership in East Asia., London, 1996;
30. The China Circle: Economics and Technology in the PRC, Taiwan, and Hong Kong, (ed) Naughton.Washington, D.C.1997;
31. Southern China, Hong Kong and Taiwan. Evolution of a subregional economy. Ed. Khanna J. Washington, D.C.1995;
32. Toshio Watanabe. The formation of a self-supporting cycle of structural transformation in East Asia // Japan Review of International Affairs. 1995.Vol. 9. № 3, P.241.
33. Маккиндер Х. Географическая ось истории//Полис.1999. .№ 4;
34. Паркер Д. Преемственность и изменения в геополитической мысли Запада//Международный журнал социальных наук. 1991. № 3.;
35. Хаусхофер К. О геополитике. М., 2001;
36. Agnewj . , Carbridge S. Mastering space: hegemony, territory and international political economy. L, N.Y.,1995;
37. O'Tuathail G. Understanding critical geopolitics: geopolitics and risk secu-rity//The Journal of strategic studies. 1999. vol. 22, № 2-3;
38. Spykman N. J. The Geography of the peace. NewYork, 1944 и др.
39. . Гаджиев К.С. Геополитика. М., 1997;
40. Дугин А. Основы геополитики. М., 1997;
41. Плешаков К. Гео-идеологическая парадигма (взаимодействие геополитики и идеологии на примере отношений СССР, США и КНР в континентальной Восточной Азии (1949— 1991 гг.). М., 1994;
42. Соловьев Э.Г. Геополитический анализ международных проблем современности: pro et contra// Полис. 2001. № 6;
43. Сорокин К.Э. Геополитика современности и геостратегия России. М., 1996;
44. Цымбурский В.Л. Геополитика как мировидение и род занятий// Полис.1999. № 4.

**САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY**

УДК 94 (470+574) «1941/1945»

ГРНТИ 03.91

М.Х. Асырбеков¹, А.А. Такижбаев², Н.З. Такижбаева³

¹*учитель истории 1-й категории, КГУ ОШ№70, г.Алматы, Казахстан*

²*переводчик, г.Алматы, Казахстан*

³*канд.ист.наук, доцент, г.Алматы, Казахстан*

**КАЗАХСКИЙ И РУССКИЙ ЯЗЫКИ
НАКАНУНЕ И В УСЛОВИЯХ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 гг**

Аннотация

Рассматривается изменение письменности казахского языка в условиях становления, когда произошли его изменения с арабской графики на латинизированный алфавит, а затем – на кириллицу, на основе русской графики. Приводятся документы, на основе которых происходил это поворот, а также статистика грамотных, неграмотных, малограмотных в системе школьного образования. Отмечается, что все эти реформы графики казахского языка привели к тому, что одному и тому же человеку приходилось трижды обучаться начальной грамоте на родном языке, иначе он считался неграмотным. Подчеркивается, что при этом большое внимание уделялось изучению русского языка, а также переподготовке учителей. Говорится о казахской молодежи, которая обучалась в вузах России. Указывается, что в годы Великой Отечественной войны было немало воинов-казахов, которые не владели русским языком, на котором были составлены военные уставы, писались боевые приказы, подавались команды. Показана роль военной печати в изучении и освоении русского языка. Подчеркивается, что наиболее оперативно материалы о текущих событиях на фронтах и в тылу, статьи методического характера и памятки для солдат публиковались в газетах. Особо говорится о фронтовых газетах и журналах на казахском языке. Отмечается, что несмотря на важность выпуска периодической печати, их издается недостаточно. Указывается, что одной из главных причин этого, является весьма частая смена алфавита казахского языка, а также недостаточное количество комплекта казахских матриц. Приводятся документы из Архива Президента РК, в том числе из «особых папок». Некоторые из них вводятся в научный оборот впервые.

Ключевые слова: казахский язык, арабская графика, латинская графика, кириллица, русский язык, СССР, Великая Отечественная война, Красная Армия, военная печать, архивные документы.

М.Х. Асырбеков¹, А.А. Такижбаев², Н.З. Такижбаева³

¹*1-санатты тарих пәнінің мұғалімі, ММО ОМ №70, Алматы қ., Қазақстан*

²*аудармашы, г.Алматы, Казахстан*

³*т.ғ.қ., доцент, Алматы қ., Қазақстан*

**1941-1945 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ҚАРСАҢЫНДА ЖӘНЕ ОНЫҢ
ЖАҒДАЙЛАРЫНДА ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС**

Аңдатпа

Араб жазуынан латын әліпбиіне, одан кейін орыс графикасына негізделген кирилл алфавитіне өзгеріс болған кезде қалыптасу жағдайында қазақ тілінің жазылуындағы өзгеріс қарастырылады. Мұның негізінде осындай кезек болған құжаттар, сонымен қатар мектеп жүйесінде сауатсыз, сауатсыз, сауатсыз адамдардың статистикасы бар. Қазақ тілін оқыту кестесінің барлық осы реформалары сол адамның бастапқы сауаттылықты үш рет ана тілінде үйренуге мәжбүр болғаны, әйтпесе ол сауатсыз болып саналғаны атап өтілді. Бұл жағдайда орыс тілін үйренуге, сондай-ақ мұғалімдерді қайта даярлауға көп көңіл бөлінгені атап өтілді. Бұл Ресейдің жоғары оқу орындарында оқыған қазақ жастарының мәселесі. Ұлы Отан соғысы кезінде орыс тілін білмейтін қазақ жауынгерлерінің аз болғандығы, оларда әскери ережелер жасалып, жауынгерлік бұйрықтар жазылып, командалар берілгені көрсетілген. Орыс тілін

үйренуде және дамытуда әскери баспасөздің рөлі көрсетілген. Майдандағы және тылдағы қазіргі оқиғалар туралы материалдар, әдістемелік сипаттағы мақалалар мен сарбаздарға арналған ескертулер газеттерде тезірек жарияланды. Алдыңғы қатардағы қазақ тіліндегі газет-журналдарға ерекше назар аударылады. Мерзімді басылымдардың маңыздылығына қарамастан, олар жеткілікті түрде жарияланбайтындығы атап өтілді. Мұның басты себептерінің бірі - қазақ тілінің әліпбиінің жиі өзгеруі, сонымен қатар қазақ матрицаларының жиынтығының жеткіліксіздігі. Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағатындағы құжаттар, оның ішінде «арнайы папкалардағы» құжаттар берілген. Олардың кейбіреулері алғаш рет ғылыми айналымға енгізілді.

Түйін сөздер: Қазақ тілі, араб графикасы, латын графикасы, кириллица, орыс тілі, КСРО, Ұлы Отан соғысы, Қызыл Әскер, әскери мөр, мұрағаттық құжаттар.

M.X. Assyrbekov¹, A.A. Takizhbayev², N.Z. Takizhbayeva³

¹Almaty, Kazakhstan 2 history teacher of the 1st category, MGA PS № 70, Almaty, Kazakhstan ²translator, Almaty, Kazakhstan

³Candidate of Science, Associate Professor, Almaty, Kazakhstan

KAZAKH AND RUSSIAN LANGUAGES ON THE EVE AND IN THE CONDITIONS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR 1941 - 1945

Abstract

Kazakh and Russian on the eve of and in the conditions of the Great Patriotic War of 1941-1945. The change in the writing of the Kazakh language is considered under the conditions of its establishment, when it was changed from the Arabic script to the Latinized alphabet, and then to the Cyril-person, based on the Russian graphic. There are documents on the basis of which this turn took place, as well as statistics of literate, illiterate, illiterate in the school system. It is noted that all these reforms of the graphics of the Kazakh language led to the fact that the same person had to learn elementary literacy in their native language three times, otherwise he was considered illiterate. It is emphasized that in this case much attention was paid to the study of the Russian language, as well as the retraining of teachers. It is a question of the Kazakh youth who studied in Russian universities. It is indicated that during the Great Patriotic War there were quite a few Kazakh soldiers who did not speak Russian, on which military regulations were drawn up, combat orders were written, commands were given. The role of the military press in the study and development of the Russian language is shown. It is emphasized that the most promptly materials about current events on the front and rear, methodological articles and memos for soldiers were published in newspapers. Special mention is made of front-line newspapers and magazines in the Kazakh language. It is noted that despite the importance of issuing periodicals, they are not published enough. It is indicated that one of the main reasons for this is a very frequent change of the alphabet of the Kazakh language, as well as an insufficient number of a set of Kazakh matrices. Documents from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, including from the “special folders” are given. Some of them are introduced into scientific circulation for the first time.

Keywords: Kazakh language, arabic graphics, latin graphics, Cyrillic, Russian language, USSR, the Great Patriotic War, Red Army, military seal, archival documents.

Казахский язык – один из самых богатейших языков мира – благодаря советской языковой политике, проводимой в период становления сталинизма, не раз менял свою письменность. Особенно рьяно это происходило в довоенный период. И это затронуло не только казахский язык, но и другие тюркские, иранские, северокавказские, монгольские, финно-угорские, тунгусо-маньчжурские, палеоазиатские языки. Ещё В 1926 году Тюркологический конгресс в Баку рекомендовал перевести все тюркские языки на латинский алфавит. 14 декабря 1928 года Центральный Исполнительный Комитет Казахской АССР (с 26 августа 1920 г. по 05 декабря 1936 г. в составе РСФСР) принял декрет о введении нового алфавита на основе латинской графики. Коллегия Наркомпроса КАССР постановила, что, исходя из указаний директивных органов об ускорении перехода на новый алфавит окончательное изгнание арабского из всех отраслей государственной, общественной жизни к 10-летию Казахстана следует развить усиленный темп, чтобы перевод состоялся на все 100% к указанному сроку [1]. 7 августа 1929 г. Президиум ЦИК СССР и СНК СССР приняли постановление «О новом латинизированном алфавите народов арабской письменности Союза ССР», в котором говорилось:

«В соответствии с волеизъявлением рабочих и трудящихся крестьян (дехкан) народов арабской письменности Союза ССР о введении нового латинизированного алфавита, признавая за новым латинизированным алфавитом особое культурно-экономическое значение, Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров Союза ССР постановляют:

1. Обязать все государственные учреждения Союза ССР и предприятия общесоюзного значения во всех случаях письменного и печатного применения тюрко-татарских языков, в частности, при опубликовании законов и распоряжений Правительства Союза ССР, - пользоваться новым латинизированным алфавитом народов арабской письменности Союза ССР.

2. Предложить Центральному Издательству Народов Союза ССР при Центральном Исполнительном Комитете Союза ССР прекратить издание на старом арабском алфавите и производить впредь издание новой и переиздание старой литературы исключительно на новом латинизированном алфавите народов арабской письменности Союза ССР.

3. Предложить состоящим при Центральном Исполнительном Комитете Союза ССР высшим учебным заведениям и научным учреждениям обеспечить, начиная с ближайшего учебного года, обучение учащихся на новом латинизированном алфавите народов арабской письменности Союза ССР.

4. Принимая во внимание, что успех окончательного перехода на новый алфавит зависит от степени технической подготовленности, предложить Высшему Совету Народного Хозяйства Союза ССР и Народному Комиссариату Внешней и Внутренней Торговли Союза ССР обеспечить в пределах утвержденных импортных планов снабжение: а) полиграфической промышленности необходимым оборудованием (наборные машины, шрифт и проч.); б) соответствующих учреждений и предприятий пишущими машинами и печатными приборами на новом алфавите, забронировав на указанную нужду соответственный импортный контингент.

5. Запретить импорт из-за границы полиграфического оборудования, пишущих и печатных приборов (машин) на старом арабском алфавите.

6. Предложить правительствам союзных республик принять меры к тому, чтобы редакционно-издательские планы национальных издательств предусматривали рост изданий на новом латинском алфавите народов арабской письменности Союза ССР за счет максимального сжатия или прекращения изданий на арабском алфавите» [2].

Далее в этом документе предлагалось в трехмесячный срок разработать план переоборудования полиграфической промышленности, перешедшей на новый алфавит. Также рекомендовалось предусмотреть необходимые ассигнования на дооборудование типографий издательств, перешедших на новый алфавит, и необходимые ассигнования на покрытие убытков издательских организаций от обесценения литературы, напечатанной арабским алфавитом.

Однако уже 10 ноября 1940 г. V сессия Верховного Совета Казахской ССР принимает Закон о переводе казахской письменности с латинизированного на новый алфавит на основе русской графики. В нём говорится: «Идя навстречу желанию трудящихся Казахской ССР о переводе казахской письменности с латинизированного на новый алфавит на основе русской графики и учитывая огромное политическое и культурное значение нового алфавита, являющегося средством дальнейшего подъема культуры, развития казахского литературного языка и еще большего укрепления нерушимой дружбы народов СССР, V сессия Верховного Совета Казахской Советской Социалистической Республики постановляет:

Удовлетворить просьбу широких масс колхозников, рабочих и интеллигенции Казахской ССР о переводе казахской письменности с латинизированного на новый казахский алфавит на основе русской графики.

Утвердить внесенный Совнаркомом Казахской ССР проект нового казахского алфавита в количестве 41 буквы, из них 32 буквы русского алфавита с теми функциями, с какими они употребляются в русской письменности, и 9 дополнительных букв, выражающих специфические звуки казахского языка.

Установить следующие сроки перехода на новый алфавит:

- а) государственных учреждений и общественных организаций — с февраля 1941 г.;
- б) газет и журналов (частично) — с февраля 1941 г.;
- в) начальных школ (1—4 классы) — с 1 сентября 1941 г.;
- г) неполных средних и средних школ и других учебных заведений — с 1 сентября 1942 г.;
- д) школ грамоты — с марта 1941 г.

Организовать при Совнаркомом Казахской ССР правительственную комиссию для практического руководства и проведения в жизнь намечаемых мероприятий по переходу на новый алфавит [3].

Все эти реформы графики казахского языка привели к тому, что одному и тому же человеку приходилось трижды обучаться начальной грамоте на родном языке, иначе он считался неграмотным.

К 1 июня 1941 года из 329 572 неграмотных и 229 054 малограмотных за год было обучено 247 326 неграмотных и 242 736 малограмотных, и остальные обучались в школах ликвидации безграмотности. Учителя неполных средних школ и средних школ привлекались в качестве руководителей методических объединений и внештатных инспекторов по ликвидации неграмотности и малограмотности, а также в качестве учителей школ ликвидации безграмотности, где проходило массовое обучение неграмотных взрослых чтению и письму. К этому же времени были изданы учебники на основе нового алфавита пяти названий [4].

С 1-го ноября 1935 г. все школы Казахской АССР были переведены на новый учебный план, составленный на основе решения ЦК ВКП (б) и СНК от 3 сентября 1935 г. Согласно постановлению СНК СССР и ЦК ВКП (б) от 16 мая 1934 г. предусматривалась следующая структура школ: в начальной школе иметь 4 класса (с 1 по 4 включительно), в неполной средней – 7 классов (с 1 по 7 включительно), в средней – 10 классов (с 1 по 10 включительно). Осенью 1935 г., к началу учебного года, в республике 75,3% всех казахских школ являлись одно-, двух-, трёхлетками и только в том же году в Алма-Ате был организован 10-й казахский класс. Поэтому были приняты меры, предусматривающие изменение структуры школ, с целью увеличения количества полноценных начальных и средних казахских школ, и систематического роста в них старшекласников.

При этом большое внимание уделялось изучению русского языка. Для преподавания русского языка в казахских школах вводились дополнительные часы, начиная с 3 по 10 класс, в количестве 24 часов в неделю в городских и 34 часов в аульных школах, сократив по учебному плану необходимое количество часов против сетки НКП РСФСР по некоторым учебным предметам.

Для обеспечения преподавания казахского языка в городских и сельских русских школах были введены дополнительно с 5 класса по 6 часов в неделю. Для всех нацменьшинств Казахстана устанавливалось изучение русского языка в таком же объеме и за счет тех же сокращений, как и в казахских школах.

Также, начиная с 1936 г., предусматривалась планомерная переподготовка учителей аульно-сельских школ с той целью, чтобы бесперебойно обеспечивать потребность старших классов школы в квалифицированных преподавателях. Необходимо было поднять на должную высоту изучение русского языка в казахских школах, используя в качестве преподавателей языка квалифицированных опытных педагогов из наличного состава кадров. Предлагалось в летний сезон организовать курсы по переподготовке преподавателей русского языка в казахских школах на 200 человек [5].

«В изучении родного языка, – говорилось в постановлении VII Пленума Казкрайкома ВКП (б) «О школе» (16 – 23 января 1937 г.), – педагоги должны в соответствии с указанием ЦК обеспечить усвоение прочных навыков правильного чтения, письма и устной речи, введя в практику учебной работы учащихся самостоятельные письменные работы, грамматический разбор и т.п. как в классе, так и на дому...

Отмечалось, что преподавание русского языка в значительном количестве казахских школ фактически не организовано. Поэтому с нового учебного года необходимо было усилить преподавание русского языка во всех казахских школах с тем, чтобы окончившие казахскую среднюю школу могли поступить в любой вуз Советского Союза. Кроме того, следовало также упорядочить преподавание иностранного языка в школах, т.к. средняя школа обязательно должна обеспечить знание одного иностранного языка каждому оканчивающему школу...

Кроме того, пленум подчеркнул, что необходимо уделять особое внимание общественно-политическому и интернациональному воспитанию школьников, усилению дружбы между народами СССР, воспитывая у учащихся чувство любви и преданности к великой социалистической Родине [6].

7 марта 1941 г. Наркомпрос КазССР докладывал, в частности: по улучшению постановки преподавания русского языка в казахских школах организовано рецензирование и улучшено издание учебников русского языка; проверена постановка преподавания русского языка в школах республики; проведены единые контрольные работы по русскому языку в казахских школах; для улучшения постановки преподавания казахского языка и литературы пересмотрены и исправлены учебные программы и учебники, подготовлены к печати на новом алфавите учебники для школ грамоты и по изучению нового алфавита [7].

На 1 июня 1941 г. в республике всё ещё остро стоял вопрос ликвидации неграмотности и малограмотности, хотя за предыдущий год из 329 572 неграмотных и 229 054 малограмотных было обучено 247 326 неграмотных и 242 736 малограмотных, остальные обучались в школах ликбеза. На

основе указания НКП КазССР и ЦК Союза неполной средней школы и средней школы было привлечено учительство школ в качестве руководителей методических объединений и внештатных инспекторов по ликвидации неграмотности и малограмотности, а также в качестве учителей ликбезшкол. Были изданы учебники на казахском языке пяти названий на основе нового алфавита [8].

Вся эта учебная литература предназначалась для всех школ Казахстана, которых в 1941/1942 уч.году насчитывалось 7121, из них начальных – 4545, неполных средних – 1815, средних – 760. В это же время в республике было 22 высших учебных заведения, в том числе Казахский государственный университет им. С.М.Кирова (ныне им.аль-Фараби) и 120 техникумов. До войны вузы Казахстана выпустили 13 тыс. высококвалифицированных специалистов, а техникумы – 40 тысяч специалистов средней квалификации. Казахский народ читал на родном языке произведения классиков марксизма-ленинизма, произведения А. Пушкина, М. Лермонтова, Н. Гоголя, Т. Шевченко, М. Горького, В. Маяковского и других русских и советских писателей [9]. Надо подчеркнуть, что любовь к русскому языку в Казахстане существует уже давно. Еще великий Абай писал о значении русского языка, русском образовании для казахского народа [10].

Изучению языков уделялось большое внимание в вузах, где обучалась казахская молодежь. В частности, профессор С.Г.Бархударов в своём отзыве о студентах-казахах, обучающихся в Ленинградских высших учебных заведениях, писал: «...К 15-ти летию Казахская республика подготовила солидные кадры для развития и дальнейшего расширения и подъёма своей культуры. Чтобы внести и свою лепту в дело подготовки культурных кадров для Казахской АССР, я обязуюсь: во-первых, идти всемерно навстречу студентам и аспирантам-казахам в их стремлении овладеть русской литературной речью путем дополнительных занятий, организацией консультаций, помощью в научно-исследовательской работе, во-вторых, – приступить к изучению казахского языка и привлекать параллельно факты из казахского языка при освещении соответствующих фактов русского языка» [11].

В отчете Казахского педагогического института за 1936/37 учебный год подчеркивалось, что особое внимание следует обратить на подготовку национальных кадров и выращивание молодых научных работников. Предпринятые институтом в истекшем году меры по выращиванию молодых кадров (организация семинаров по философии, занятия по немецкому и русскому языкам...) явно недостаточно [12].

Несмотря на столь пристальное внимание со стороны партийных и советских органов к изучению языков, в годы Великой Отечественной войны было немало воинов-казахов, которые не владели русским языком. Для бойцов Красной Армии, не владевших русским языком, были рекомендованы пособия по русскому языку, подготовленные профессором Ф.Ф. Советкиным, ведь на русском языке были составлены военные уставы, писались боевые приказы, подавались команды [13].

1 ноября 1941 г. ЦК КП (б) Казахстана рассматривает этот вопрос, исходя из просьбы командующего Дальневосточным фронтом генерала т. Апанасенко о призыве в Красную Армию и откомандировании на Дальневосточный фронт 250 коммунистов-казахов, хорошо знающих русский язык. «Учитывая, что из Казахстана на Дальневосточный фронт мобилизовано значительное количество граждан из казахского населения, слабо знающих русский язык, и, что в силу этого усложняется работа по военному и политическому обучению бойцов-казахов, ЦК КП (б) Казахстана постановляет:

1. Удовлетворить просьбу командующего Дальневосточным фронтом генерала т. Апанасенко о мобилизации и откомандировании на Дальневосточный фронт 250 проверенных и стойких коммунистов-казахов, хорошо знающих русский язык для прохождения военной службы в должностях политбойцов и политических работников...» [14].

Центральный Комитет Коммунистической партии (большевиков) Казахстана берет этот вопрос на особый контроль. Воины-казахи за очень короткий срок, с разной степенью успешности, становились билингвистами, когда, наряду с родным казахским языком, им требовалось в общении использовать русский язык: таковы были реалии военного времени.

Большую помощь в освоении русского языка сыграла военная печать, т.е. периодические и непериодические издания, освещающие военно-политические вопросы. Это – военные газеты и журналы, сборники, бюллетени, книги, брошюры, листовки и др. В годы Великой Отечественной войны издавалось более 20 военных журналов, в т.ч. «Агитатор и пропагандист Красной Армии», «Блокнот агитатора Красной Армии», «Красноармеец», «Тыл и снабжение Красной армии». Эти журналы разъясняли воинам справедливый характер войны, воспитывали их в духе мужества и отваги, беззаветной преданности Родине. В них публиковались выступления и приказы Верховного Главнокомандующего, пропагандировался боевой опыт видов Вооруженных Сил и родов войск, требования уставов и др. [15]

Огромным спросом пользовался и журнал «Знамя», ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал. Вот как об этом вспоминает А. Нуршаихов: «...Летом 1943 года нашу 100-ю отдельную стрелковую бригаду перебросили с одного участка Калининского фронта на другой. Во время марша в мои руки попал свежий номер журнала «Знамя», в котором было опубликовано начало повести Александра Бека «Панфиловцы на первом рубеже». Я много слышал о легендарной Панфиловской дивизии, о ее двадцати восьми героях и лично знал двоих — казахов Малика Габдуллина и Тулегена Токтарова. Поэтому я с жадностью набросился на повесть. Читал и днем, когда мы останавливались на короткий отдых, и ночью. О прочитанных главах рассказывал по пути товарищам. Потом, уже на передовой, к нам пришел следующий номер журнала. Окончание повести о панфиловцах я дочитывал у орудия при тусклом свете крошечной лампочки, которая необходима для освещения прицельного приспособления. ...»

Два моих номера журнала «Знамя» пошли по батарее из рук в руки. Бойцы-казахи, приученные с детских лет наизусть заучивать целые поэмы о батырах, быстро запомнили эту повесть. Так мы заочно познакомились на фронте с «человеком, у которого нет фамилии» — героем повести Александра Бека, мужественным командиром батальона Баурджаном Момыш-Улы. Буквально замороженные этим образом, мы во всем хотели походить на него — быть такими же решительными, твердыми, отважными батырами, как он. Мечтали своими глазами увидеть этого прославленного героя» [16].

В самой Казахской ССР, в интересах наилучшего обслуживания партийного актива и агитационно-пропагандистских кадров, издавался журнал ЦК КП (б) Казахстана «Большевик Казахстана», который раньше выходил один раз в месяц, в годы войны стал выходить дважды в месяц [17].

Наиболее оперативно материалы о текущих событиях на фронтах и в тылу, статьи методического характера и памятки для солдат публиковались в газетах. Особую ценность имели методические статьи, печатавшиеся в газетах на языках народов СССР. Воины запасных частей, не знавшие русского языка, могли самостоятельно изучать, например, требования Устава главным образом по материалам этих газет. Этому способствовали такие рубрики, как: «Советы молодому бойцу», «Так требует Устав», «В помощь бойцу маршевой роты». В них рассказывалось о том, как действовать в атаке, вести бой в траншеях, блокировать долговременные огневые сооружения и т.д. [18]

Сила газетной публикации была настолько мощной, что её стали бояться и сами фашисты. Военные газеты не раз печатали фотографии с изображением кровавых расправ захватчиков с советскими воинами. Авторами этих снимков были немецкие военнослужащие – участники и свидетели страшных злодеяний. Не случайно верховное командование сухопутных сил Германии в июне 1944 г. издало приказ, запрещающий фотографирование казней советских людей или разрешающий делать это только в обстановке строжайшей секретности, без лишних свидетелей [19].

В целях усиления пропаганды среди бойцов нерусской национальности стали издаваться газеты на языках народов СССР. На казахском языке фронтовая газета впервые была создана согласно приказу Народного комиссара обороны СССР от 13 мая 1942 г. Эта газета издавалась при политуправлении Брянского фронта, для чего в штат редакции фронтовой газеты вводились следующие должности военнослужащих: заместитель редактора по газете на казахском языке — 1, переводчик с русского на казахский язык — 2, реви́зионный корректор казахской газеты — 1, наборщик на казахском языке — 2 [20].

Вскоре после этого начали выходить и другие фронтовые газеты на казахском языке. Они ждут своих исследователей. Значимость их огромна: нигде так подробно не описаны подвиги воинов-казахов, их дружба, патриотизм, как на страницах казахских военных газет [21].

В свою очередь, фронтовики-казахстанцы просили, по возможности, присылать регулярно газеты и литературы на казахском языке; при этом они подчёркивали, что «всё необходимое у нас есть, но нет у нас газет и журналов из своего родного края – Казахстана, а интерес к жизни нашей республики очень и очень большой» [22].

В ЦК КП (б) Казахстана отмечалось, что до июля 1941 г. в Казахстане выходило два журнала на казахском языке «Коммунист» и «Жаңа-Үгіт». «Эти журналы помогали повышать политический уровень партийных работников казахов и особенно агитаторов и пропагандистов. Сейчас, в условиях войны, не выходит ни одного журнала на казахском языке» [23]. «В Казахстане работает свыше 45 тысяч агитаторов-казахов и из этого числа многие плохо, или недостаточно владеют русским языком и совершенно не имеют подсобного и руководящего материала для ведения массовой работы среди казахского населения на родном языке, – пишет Секретарь ЦК КП (б) Казахстана Н. Скворцов секретарю ЦК ВКП (б) тов. А.С. Щербакову. – Просим разрешить возобновление одного журнала для агитаторов и

партийных работников на казахском языке, с выходом один раз в месяц тиражом 10 тыс. экземпляров, объемом 4 печатных листа» [24].

Такая же просьба была отправлена и по поводу художественного журнала «Литература и искусство Казахстана», который выходил на казахском языке еще до войны. «В нём участвовало более 70 казахских писателей и народных акынов. Отсутствие художественного журнала на родном языке значительно отразилось на развитии казахской литературы. Бюро ЦК КП (б) Казахстана приняло решение о возобновлении издания казахского журнала, но в Управлении Пропаганды и агитации ЦК ВКП (б) дано согласие только на издание отдельных сборников. После Пленума Союза Советских писателей оживилась работа писателей. Сейчас пишутся на казахском языке (некоторые уже поступили) большие произведения, отображающие жизнь фронта и работу тыла, но реализовать их, не имея журнала, Союз Писателей не может.

Просим разрешить вопрос об издании художественно-литературного ежемесячного журнала на казахском языке, тиражом 5000 экземпляров объемом 10 печатных листов» [25].

Несмотря на важность выпуска периодики, в докладе ЦК КП (б) Казахстана от 10.VII.1943 г. отмечалось, что серьезным препятствием в учебе и воспитании агитаторов, а также в их практической работе является недостаток газет, журналов и брошюр [26].

Одной из главных причин, на наш взгляд, является весьма частая смена алфавита казахского языка. Ведь за весьма короткий срок необходимо было обеспечивать типографии республики шрифтами казахского языка арабского, латинского, кириллического на основе русской графики буквенного написания. При этом «с 1941 г. в Казахстан не было завезено ни одного комплекта казахских матриц, это ухудшило качество печати и отрицательно сказалось на выпуске газет в свет. Перевод газет на ручной набор также затрудняется из-за отсутствия достаточного количества шрифта, особенно казахского. В тяжелом положении находятся многие районные газеты вследствие крайнего износа оборудования и шрифтового хозяйства» [27].

Такое состояние дел приводило к тому, что должностные лица были вынуждены использовать бланки на казахском языке с латинским шрифтом [28]. Более того, обстоятельства вынудили вернуться и к казахскому языку с арабским шрифтом, о чем свидетельствуют следующие два документа:

Документ №1

Постановление бюро ЦК КП (б) К[азахстана] от 11 января 1944 г.
Об изданиях иллюстрированного литературно-художественного журнала
на казахском языке с набором текста арабским алфавитом
(т.Балагурова)

ЦК КП (б) Казахстана постановляет:

1. Разрешить с января 1944 года издание ежемесячного иллюстрированного литературно-художественного журнала на казахском языке с набором текста арабским алфавитом, тиражом 5 тыс. экземпляров, объемом 2,5 печатного листа.

2. Обязать СНК КазССР (т.Ундасынова) выделить из особого фонда 271,2 тысячи рублей на содержание аппарата редакции и другие расходы, связанные с изданием настоящего журнала (смета прилагается).

3. Просить ЦК ВКП (б) утвердить настоящее решение.

Секретарь ЦК КП (б) Казахстана [Подпись карандашом (коричневым)] Н.Скворцов [29].

Документ №2

Постановление бюро ЦК КП (б) К[азахстана] от 11 января 1944 г.
Протокол № 221 пункт 13

О редколлегии иллюстрированного литературно-художественного журнала
на казахском языке с набором текста арабским алфавитом

Утвердить редколлегию иллюстрированного литературно-художественного журнала на казахском языке с набором текста арабским алфавитом, в составе:

Ауэзова М., Балтагожина Е., Еркишева Д., Сиранова К., Сауранбаева Н., Хасанова К., Кенжебаева Б.
Секретарь ЦК ВКП (б) Казахстана [Подпись карандашом (черным)] Н.Скворцов [30]

Таким образом, резюмируя вышеизложенное, можно сделать вывод:

1. Казахский язык, как ни один другой, в эпоху сталинизма подвергался таким изменениям в своём алфавите, что не каждый язык выдержит. А казахский язык выдержал, что говорит о его огромном потенциале, родником которого является народ и его история.

2. В годы Великой Отечественной войны казахский язык оказался востребованным и под влиянием военных событий обогатил свою военную лексику, встав в один ряд с ведущими странами мира.

3. Казахи как носители казахского языка – это народ, который может быстро учиться и переучиваться, несмотря на все революционные изменения в графике написания родного языка. Как бы ни менялся его алфавит, казахский язык оставался живучим, востребованным своим народом.

4. Ни один народ в мире не подвергался за столь короткий период – на протяжении жизни одного поколения – таким изменениям в написании своего родного языка, что некоторых его представителей стали называть неграмотными или малограмотными, если они не могли так скоро освоить новую письменность казахского языка.

5. Казахский народ – это народ, который быстро выучил русский язык. И для него билингвизм стал нормой, что продемонстрировали фронтовики. Это богатство, переданное военным поколением, он сохранит, несмотря на различные политические веяния.

Список использованной литературы:

1. Из протокола заседания коллегии Наркомпроса [НКП] КазССР «О мерах по ускорению внедрения нового казахского алфавита» //История Казахстана: Хрестоматия. – Алматы 2004. – С.193-194.

2. О новом латинизированном алфавите народов арабской письменности Союза ССР. Постановление ЦИК СССР, СНК СССР от 07.08.1929. – URL: <http://sssr.regnews.org/doc/cw/yr.htm>

3. Закон о переводе казахской письменности с латинизированного на новый алфавит на основе русской графики //Культурное строительство в Казахстане (1933-июнь 1941 г.): Сб. документов и материалов. – Алма-Ата: Казахстан. Т.2. 1985. – С.63.

4. Из докладной записки Наркомпроса Республики в СНК Казахской ССР «О ходе ликвидации неграмотности и малограмотности по республике на 1 июня 1941 года». 10 июня 1941 г. / ЦГА [Центральный государственный архив] КазССР. Ф.1137. Оп.6. Д.812. Л.133-134. Подлинник // Культурное строительство в Казахстане (1933-июнь 1941 г.): Сб. документов и материалов. – Алма-Ата: Казахстан. Т.2. 1985. – С. 84-85.

5. Из постановления Казкрайкома ВКП (б) и СНК Казахской АССР «Об упорядочении структуры школ Казахстана и выращивании казахской средней школы». 13 ноября 1935 г. // Культурное строительство в Казахстане (1933-июнь 1941 г.): Сб. документов и материалов. – Алма-Ата: Казахстан. Т.2. 1985. – С. 95- 98.

6. Из постановления VII Пленума Казкрайкома ВКП (б) «О школе». 16 – 23 января 1937 г. // Культурное строительство в Казахстане (1933-июнь 1941 г.): Сб. документов и материалов. – Алма-Ата: Казахстан. Т.2. 1985. – С. 99-103.

7. Из докладной записки Наркомпроса Казахской ССР в СНК Республики «Об итогах работы школ за первое полугодие 1940/1941 учебного года». 7 марта 1941 г. // ЦГА КазССР. Ф.1137. Оп.6. Д.810. Л.103-105, 117-118. Подлинник //Культурное строительство в Казахстане (1933-июнь 1941 г.): Сб. документов и материалов. – Алма-Ата: Казахстан. Т.2. 1985. – С. 107 –108.

8. Из докладной записки Наркомпроса Республики в СНК Казахской ССР «О ходе ликвидации неграмотности и малограмотности по республике на 1 июня 1941 года». 10 июня 1941 г. //ЦГА КазССР. Ф.1137. Оп.6. Д.812. Л.133-134. Подлинник // Культурное строительство в Казахстане (1933-июнь 1941 г.): Сб. документов и материалов. – Алма-Ата: Казахстан. Т.2. 1985. – С. 84-85.

9. Абишев Г. Работа партии большевиков по воспитанию чувства советского патриотизма у воинво-казахов в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – Алма-Ата: Казахское Государственное издательство, 1950. – С. 41.

10. Абай. Книга слов. Поэмы: Перевод с каз. К.Серикбаевой, Р.Сейсенбаева. – Алматы: ЕЛ, 1993. – С.142, 145.

11. Отзыв профессора С.Г. Бархударова о студентах-казахах, обучающихся в Ленинградских высших учебных заведениях. 20 июля 1935 г. //ЦГА КазССР. Ф.5. Оп.19. Д.462. Л. 36-37. Подлинник // Культурное строительство в Казахстане (1933-июнь 1941 г.): Сб. документов и материалов. – Алма-Ата: Казахстан. Т.2. 1985. – С. 123 –124.

12. Из отчета Казахского педагогического института за 1936/37 учебный год. Не ранее 1 июля 1937 г. //ЦГА КазССР. Ф.1142. Оп.1. Д.32.Л.1-2, 5-9, 11-13. Копия // Культурное строительство в Казахстане (1933-июнь 1941 г.): Сб. документов и материалов. – Алма-Ата: Казахстан. Т.2. 1985. – С. 129–131.

13. Абишев Г. Работа партии большевиков по воспитанию чувства советского патриотизма у воинов-казахов в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – Алма-Ата: Казахское Государственное издательство, 1950. – С. 63; Советкин Фёдор Фролович // https://pedagogicheskaya.academic.ru/2929/СОВЕТКИН_Фёдор_Фролович.

14. Просьба командующего Дальневосточным фронтом генерала т. Апанасенко о призыве в Красную Армию и откомандировании на Дальневосточный фронт 250 коммунистов-казахов, хорошо знающих русский язык: Постановление ЦК КП (б) Казахстана. 1 ноября 1941 г. Строго секретно // АП РК. Ф.708. Оп.1/1. Д.3.Л.145 // Рассекреченная война: «Особые папки» ЦК КП (б) Казахстана. 1941-1945 гг.: Сборник документов /Е.М.Грибанова (ответ.), А.С. Зулкашева, Г.Н. Мурзагалиева, Е.В.Чиликова. – Алматы: ДП «Эдельвейс», 2010. – С.130.

15. Великая Отечественная война 1941-1945: Словарь – справочник. – М., 1985. – с.173.

16. Нуришахов А. Дорогой памяти. – М.: Советский писатель, 1985. – С.5, 8.

17. Очерки Истории Коммунистической партии Казахстана. – Алма-Ата, 1961. – С.408.

18. Советская военная печать. – М., 1969. – С.281.

19. ЦАМО [Центральный архив Министерства обороны СССР, ныне Российской Федерации]. Ф.32. Оп.11302. Д.109. Л.79 // Попов Н.П., Горохов. Н.А. Советская военная печать в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. – М., 1981. – С.238.

20. Приказ об издании газет на Юго-Западном, Южном и Брянском фронтах на грузинском, армянском, азербайджанском и казахском языках № 037913 мая 1942 г. //РГВА [Российский государственный военный архив]. Ф.4, Оп.11, Д.70, Л.563-564. Подлинник. – URL: http://militera.lib.ru/docs/da/nko_1941-1942/11.html

21. Абишев Г. Работа партии большевиков по воспитанию чувства советского патриотизма у воинов-казахов в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1950. – С.96-97.

22. См.: АП [Архив Президента] РК. Ф.708. Оп.6/2.Д.184. Л.130; Оп.7/1. Д.269. Л.5, 6; Оп.7/1. Д.173. Л.89, 89об.

23. АП РК. Ф.708. Оп.7/1. Д.190. Л.10, 11.

24. АП РК. Ф.708. Оп.7-1. Д.198. Л.3.

25. АП РК. Ф.708. Оп.7/1. Д.198. Л.2.

26. АП РК. Ф.708. Оп.7/1. Д.190. Л.10.

27. АП РК. Ф.708. Оп.7/1. Д.190. Л.35.

28. См., например: АП РК. Ф.708. Оп.5/1. Д.1120. Л.18; Д.1121. Л.33, 48, 58, 87, 99 и др.; Д.1123. Л.60; Д.1125. Л.16.

29. АП РК. Особая папка. Ф.708. Оп. 1/1. Д.7. Л.1.

30. АП РК. Особая папка. Ф.708. Оп. 1/1. Д.7. Л.5.

UDC 339.9 (574)

IRSTI 06.51.51.

Karashulakov Zh. Zh. ¹, Nursultanova L. N. ²

¹ master of social science

*² assoc.prof.d.h.s., Eurasian national university of L.N. Gumilev
Nur-Sultan. Kazakhstan*

ECONOMIC COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND KYRGYZSTAN AT THE PRESENT STAGE

Abstract

The article discusses the modern processes of cooperation between the Republic of Kazakhstan (RK) and the Kyrgyz Republic (KR). The main areas of cooperation of the republics in the economic sphere, in particular issues of trade, exports and imports, the development of the dynamics of trade relations, as well as macroeconomic indicators of countries and other EEU states were identified

The authors conducted a quantitative and qualitative analysis of the main indicators of economic interaction between states, identified key sectors of national economies, identified growth rates, problems and development prospects.

Key words: EEU, Kazakhstan, Kyrgyzstan, economic cooperation, trade.

Қараиолақов Ж. Ж.¹, Нұрсұлтанова Л. Н.²

¹ әлеуметтік ғылымдарының магистрі

*² ассоц.проф.т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ.*

ЗАМАНАУИ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫРҒЫСТАН АРАСЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫНТЫМАҚТАСТЫҚ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан мен Қырғызстан мемлекеттер арасындағы қазіргі заманауи өзара іс-қимыл процестері қарастырылады. Республикалардың жалпы экономика саласындағы ғынтымақтастықтың негізгі бағыттары, атап айтқанда, сауда, экспорт және импорт мәселелері, сауда қатынастарының динамикасынның дамуы, сондай-ақ екі елдің және басқа да ЕАЭО мемлекеттерінің макроэкономикалық көрсеткіштері анықталды.

Авторлар мемлекеттер арасындағы экономикалық өзара іс-қимылдың негізгі көрсеткіштеріне көз шалып, сандық және сапалық талдау жүргізді, ұлттық экономикалардың негізгі секторларын анықтады, олардың өсу қарқының, проблемаларын және даму перспективаларын зертеді.

Түйінді сөздер: ЕЭО, Қазақстан, Қырғызстан, экономикалық ғынтымақтастық, сауда.

Қараиулаков Ж. Ж.¹, Нурсултанова Л. Н.²

¹ магистр социальных наук

*² ассоц.проф. д.и.н., Евразийский национальный университет им Л. Н. Гумилева
Нур-Султан*

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И КЫРГЫЗСТАНОМ В СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Аннотация

В статье рассмотрены современные процессы взаимодействия Республики Казахстана (РК) и Кыргызской Республики (КР). Выявлены основные отрасли сотрудничества республик в экономической сфере, в частности вопросы товарооборота, экспорта и импорта, развитие динамики торговых отношений, а также макроэкономические показатели стран и других государств ЕАЭС.

Авторами проведен количественный и качественный анализ основных показателей экономического взаимодействия государств, определены ключевые отрасли национальных экономик, выявлены темпы роста, проблемы и перспективы развития.

Ключевые слова: ЕАЭС, Казахстан, Кыргызстан, экономическое сотрудничество, торговля.

Introduction

The purpose of the article is to identify the main branches of cooperation between our republics, as well as to consider the prospects for interaction between Kazakhstan and Kyrgyzstan. The development of trade and economic relations is the main issue of relations between Kazakhstan and Kyrgyzstan.

At the end of 2017, the trade turnover between the two countries increased by 13.4%. At the end of January-May 2018, mutual trade increased by 9.8%.

Today, there is a positive trend in trade and economic relations. Countries intend to increase bilateral trade to \$ 1 billion. Such prospects of cooperation can be considered quite achievable.

In Kazakhstan, there were 824 joint ventures formed in the following areas: wholesale and retail trade, manufacturing, professional, scientific and technical activities, construction, services.

The fields of metallurgy, food, medicine, building materials, as well as digitization of products are potential opportunities for export of Kazakhstan products.

In view of this, it becomes relevant to study the main aspects of economic cooperation between the Republic of Kazakhstan and Kyrgyzstan.

Research methods. Statistical, systemic and comparative methods were used in the course of writing the article .

The objectives of the study is to identify the main branches of cooperation between our republics.

Main part.

Kazakhstan and Kyrgyzstan are united by geographical proximity and socio-cultural community of our peoples. On October 15, 1992, new diplomatic relations were established between independent states the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic.

Kazakh-Kyrgyz relations are developing on the basis of good-neighbourly historical cooperation, and in accordance with the “Treaty of Eternal Friendship” of April 8, 1997 and the Treaty of Allied Relations of December 25, 2003.

Over the past 25 years, the level of economic relations has changed qualitatively, since various joint-stock companies and joint ventures were created in the main sectors of national economies.

The Republic of Kazakhstan is one of the main trade, economic and investment partners of the Kyrgyz Republic.

In foreign trade of Kyrgyzstan, Kazakhstan takes the third place.

Kazakhstan is among the top five investors in Kyrgyzstan, investing more than \$ 1.5 billion in the development of its economy, and Kazakhstan’s investments in the current structure of the economy of the Kyrgyz Republic are as follows: 1) the banking sector is up to 60%; 2) mining industry - 8%; 3) water and energy - 10%; 4) construction - 3%; 5) agriculture - 12%; 6) industrial trade - 2%; 7) tourism - 5%

Despite large investments, the two Central Asian states are still very far from deep regional economic integration as a higher form of cooperation than simple trade, and as a factor in favor of globalization processes [1].

In 2012, for the first time in the history of bilateral relations between the Republic of Kazakhstan and Kyrgyzstan, mutual trade turnover exceeded \$ 1 billion.

In 2013, this figure rose to - \$ 1.07 billion; at the end of 2014, trade volume amounted to \$ 1.056 billion, including exports (from Kazakhstan) - \$ 705 million, imports (from Kyrgyzstan) - \$ 351 million.

At the end of 2018, the trade turnover between the two countries grew by 10%. According to experts of the two countries, this figure should be higher.

In recent years, there has been a positive trend in trade and economic relations. Countries intend to increase bilateral trade in excess of \$ 1 billion by 2020.

Such areas as metallurgy and metal-roll, production of building materials, food, pharmaceuticals, as well as digitization of products are potential opportunities for the growth of both economies. Currently, there is an opportunity to increase the potential of trade in 20 commodity items.

However, Kazakhstan and Kyrgyzstan differ in the volume of industrial production and the structure of national economies, the level of investment activity, as well as varying degrees of resistance to crises and challenges.

According to the National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic, in 2017, neighbours carried out trade with 139 countries of the world, including the EEU countries. Goods were exported to 87 states, and imported from 128 states [2].

In 2018, one of the most positive results of the bilateral negotiation process was the signing on December 2, 2017 of the Roadmap on bilateral economic cooperation between governments to address issues of bilateral economic cooperation, as well as interaction in the field of border, transport, phytosanitary and veterinary control, customs and tax administration taking into account the relevant rules and regulations of the EAEU and the WTO.

On August 17, 2018, in Astana, a meeting was held between the Prime Ministers of the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic, B. Sagintayev and M. Abilgaziev, at the 7th meeting of the Kazakh-Kyrgyz Intergovernmental Council (IPU).

According to the results of the agreements reached and in accordance with the signed protocol of the IPU, during the year, the Kazakh side intensified its initiatives at all levels of cooperation with the Kyrgyz side.

In order to improve and strengthen trade and economic relations, the leaders of the countries discussed the possibility of creating a Kazakh-Kyrgyz business council and mutual support in the field of digitalization of the economy. According to the results of the early agreements, on October 3, 2018, the authorized parties signed the “Agreement on the establishment of the Joint Business Council” by the authorized parties.

For the creation of the Intergovernmental Council, the Business Council and other organizations, the heads of state of the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic have done a great deal of work.

The analysis of the meetings of the presidents of the two countries in the period from 2012-2017 demonstrates a high level of interstate relations in all spheres, their friendly, fraternal character, as well as extensive assistance and support from Kazakhstan to Kyrgyzstan on the eve of and after its entry into the EEU [3].

According to the analytical report of the Eurasian Economic Commission, in 2017 the Kyrgyz Republic increased exports among the members of the Eurasian Economic Union, namely to Kazakhstan and Russia.

It should be noted that Kyrgyzstan trades mainly with Kazakhstan (exports - 52.3%, imports - 31.7%) and Russia (exports - 46.2%, imports - 63.8%).

In January-June 2018, throughout the Eurasian Economic Union, there was a positive trend in industrial and agricultural production, freight, passenger and retail traffic.

In general, the EAEU increased industrial production in Armenia (by 3.7%), Belarus (by 7.8%), Kazakhstan (by 5.2%), Russia (by 3%); agricultural production - in all EAEU member states, the volume of construction work - in Armenia (by 60.2%), Belarus (by 5.4%), Kazakhstan (by 3.8%), Kyrgyzstan (by 7.6%), Belarus (by 5.4%), in Kazakhstan (7.6%),

Cargo turnover in Belarus (5.3%), in Kazakhstan (by 9.5%), Kyrgyzstan (4.5%) and Russia (2, 9%), passenger traffic - in Belarus (2.5%), Kazakhstan (5.5%), Kyrgyzstan (5.1%) and Russia (6.3%), retail traffic - in all EAEU member states [4].

Earlier, Kyrgyzstan adopted the “National Sustainable Development Strategy for the period 2013-2017”, which contributed to the country's smooth entry into the EAEU and the preservation of economic growth rates.

Thus, on the basis of the Strategy, sectoral and regional programs and strategies have been developed (for example, mining industry development strategies, medium-term export development, etc.)

Special attention was paid to agriculture and food security, irrigation issues and the creation of groups in the agro-industrial complex (AIC). Priority is also given to hydropower in the framework of projects aimed at creating new capacities, energy supply and transportation of electricity [5].

The Government of the Kyrgyz Republic identified the main sectors of the economy that generated profits and increased the export potential of enterprises and the business community, in accordance with the tasks set.

One of the priorities of the strategy was also projects in the field of transport and communication infrastructure, although the list of national objectives also includes those sectors in which political and financial issues with partners have not yet been resolved.

Special attention was paid to investment projects aimed at the creation and development of production and logistics infrastructure of the EAEU countries. The mining industry occupies a special place in the development plans of the country.

The document emphasized a high degree of integration into the foreign trade of the Kyrgyz Republic with the countries of the Customs Union, which occupy about 45% in Kyrgyzstan's foreign trade, while Russia's share was 27%. Special attention was also paid to labor migration (estimated to be between 500 and 800,000 people) for Russia and Kazakhstan. These factors contributed to the beginning of the negotiation process on the accession of Kyrgyzstan to the Customs Committee in 2011 [6].

Preservation of partnership conditions for migrants from Kyrgyzstan in the EEU partner countries is one of the key tasks of the government of the Kyrgyz Republic.

Simplified registration of citizens, priority status to employers, mutual recognition of diplomas, preferential financial services, etc. allow the official authorities of the Kyrgyz Republic to level part of the problems in the social sector of the republic and concentrate on the issues of foreign trade and foreign economic activity of Kyrgyz companies.

According to economists' calculations, the growth of their exports will be facilitated by the low cost of export goods, the development of transport infrastructure, and marketing and information support for national enterprises.

Therefore, the development of an export development strategy aimed at increasing the competitiveness of Kyrgyz producers in the foreign market and encouraging the export of services has been of particular importance for the Kyrgyz Republic in recent years. Small and medium-sized businesses today are the locomotive of economic development.

During the years of joint cooperation in Kazakhstan, a large number of joint ventures were formed in the following areas: wholesale and retail trade, agriculture, manufacturing, professional, scientific and technical activities, services.

So, as of March 1, 2018, about 4.2 thousand enterprises with the participation of Central Asian states were registered in Kazakhstan, of which more than 2 thousand are active enterprises.

In terms of participation in trade and economic operations, most companies are small (4,138 or 99.3%), 18 medium and 10 large companies also operate.

In terms of countries, enterprises with Kyrgyz participation occupy the second place in the Republic of Kazakhstan - 34.1% of registered enterprises and 37.2% of operating organizations, most of the foreign enterprises are in the economy of the Republic of Uzbekistan. In addition, joint ventures are located in the border areas of the Republic of Kazakhstan and Central Asian countries.

Thus, the majority of Kazakh and Kyrgyz enterprises are concentrated in the Zhambyl region - 22.8%; Kazakh and Uzbek companies are mainly registered in the South Kazakhstan region - 25.5%. Firms with Turkmen participation exist only in a few regions of Kazakhstan, mainly in Almaty - 51.4%, in the Mangystau Oblast - 20% and in Astana - 14.3% [7].

At present, there are more than 200 Kazakh-Kyrgyz small and medium-sized joint ventures in Kyrgyzstan, including a number of large enterprises with Kazakh capital. In turn, in Kazakhstan there are about 100 joint ventures.

For comparison, the overall growth of exports / imports of Kazakhstan with the countries of the Customs Union was 28% per year; in the first 11 months of 2018, trade with Kyrgyzstan amounted to US \$ 661.1 million, up 9.5% from a year earlier.

Kazakhstan's exports to Kyrgyzstan amounted to \$ 441.3 million, which is 10.9% more than the year in 2017, and imports from Kyrgyzstan - \$ 219.8 million, which is 6.9% more than the same period of 2017.

The main partner countries for the export of goods of the Kyrgyz Republic were Switzerland (27.7% of total exports are gold and metals), Kazakhstan (15.2%), Russia (15.1%), Uzbekistan (8.3%), Turkey (7.4%), China (5.5%).

And the volume of export of goods to the countries of the EAEU amounted to 541.5 million dollars and increased by 19.6%. At the same time, the share of Kazakhstan in the total amount was 49.6% (clothing and accessories, vegetables and fruits, ores and concentrates of precious metals, rolling glass, as well as milk and dairy products), Russia - 49.1% (rolling glass, raw cotton, dried fruit, scrap and copper scrap, also clothing and footwear).

Goods in the Kyrgyz Republic were imported mainly from the EAEU member states, which accounted for 41.5% of the total volume of imported goods (\$ 1,863.7 million), of which Russia accounted for 66.1% (1,232.7 million . dollars), Kazakhstan - 27.9% (520.5 million dollars).

In the near-term perspective, our businessmen will pay special attention to cooperation in the field of petroleum products and food.

Among the key export positions of Kazakhstan to Kyrgyzstan are gasoline and other refined petroleum products (by 44.4 million dollars), also tobacco products (by 42.4 million dollars), wheat (34.3 million dollars) and confectionery products (more than 6.7 million dollars).

Also in the top 10 export commodity groups includes coal. However, Kyrgyzstan wants to get rid of export dependence in this segment. In the autumn of 2017, the head of the "National Energy Holding of Kyrgyzstan", A. Kaliev, noted that the purchases of Kazakhstan coal are decreasing every year [8].

The group of export goods can be traced in Table 1.

Table 1.

Export of selected goods in 2017-2018 between Kazakhstan and Kyrgyzstan, million US dollars

№	Indicator	2017 г.	2018 г.	Growth rate, %
1	Oil and oil products	57470	44 411	-22,7
2	Cigars, cigarettes, etc	40771	42 391	4
3	Wheat and olives	35215	34 294	-2,6
4	Flat-rolled iron	13 785	18 028	30,8
5	Water, mineral and carbonated	12 855	16 508	28,4
6	Coal	16 636	14 717	-11,5

Source: ECE Department of Statistics - http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/Pages/default.aspx (the date of the appeal: 05/30/2019)

Thus, in 2017-2018, coal supplies from Kazakhstan to the Kyrgyz Republic decreased by 11.5% and amounted to \$ 14.7 million against \$ 16.6 million in 2017.

Also imported to the Republic of Kazakhstan from Kazakhstan are: butter, cheeses, cottage cheese, onions, dried vegetables, confectionery, pipes, hoses and fittings made of plastic, garments, glass, mirrors and other products.

In 2017, positive trends emerged related to the growth and diversification of Kyrgyzstan's trade with other countries, including with the member states of the EAEU, and are continuing.

In general, the Eurasian Economic Commission of the Eurasian Economic Union considers that as integration deepens, Kyrgyzstan will receive more and more noticeable benefits from participation in the Union, particularly in the framework of plans outlined in the EAEU Treaty until 2025 to deepen cooperation in various sectors of the economy. It is about such areas as energy, transport, industry, agriculture [9].

Findings.

Today, economic cooperation between our countries continues is developing in the so-called IV stage of cooperation (the Russian Empire, the Soviet Union, the post-Soviet cooperation, cooperation within the CU and the EEU). Relations between states are aligned with national and regional interests.

For Kazakhstan, the Kyrgyz Republic is a promising market with a population of 6 million people, a source of raw materials and a permanent transit corridor to Tajikistan.

For 25 years, Kazakh business has managed to occupy a fairly large niche in the Kyrgyz economy. Kazakhstan's capital is represented by branches of various organizations and joint ventures in the mining, construction, recreation sectors (guest houses on the shores of Lake Issyk-Kul). At the same time, in neighbouring Kyrgyzstan they fear the growth of Kazakhstan's economic influence. Oil, gas, coal, foodstuffs, electric locomotives, technical equipment, construction materials and medicines continue to arrive from Kazakhstan to the Kyrgyz market.

Products from the Kyrgyz Republic to the southern regions of Kazakhstan receive dairy and agricultural products.

For Kyrgyzstan, Kazakhstan is gradually becoming a weighty partner in foreign trade, after Russia and the main "corridor to Europe".

Sustained economic growth in Kyrgyzstan and political stability are important for Kazakhstan, as they reduce migration flows and mitigate the destabilization threats in the region.

Also, for Kazakhstan, an increase in presence in the Kyrgyz economy would mean an increase in its position in competition with Uzbekistan for leadership in the Central Asian region.

For Kyrgyzstan, strengthening economic cooperation with Kazakhstan is an important element in overcoming the systemic economic crisis and political instability, the possibility of modernizing enterprises and successful integration into the economic architecture of the Eurasian Economic Union.

The gradual restructuring of the model of relations between Kazakhstan and the Kyrgyz Republic, taking into account the interests of both republics and changing the form of cooperation, is of great importance for our states and the EAEU.

The study also determined the place of relations between the states within the EAEU, the CIS and Central Asian countries.

It has been established that, within the framework of the EEU, Kazakhstan does not interact strongly with Kyrgyzstan, although they are the closest neighbors. Kyrgyzstan is trying to reduce its energy dependence on Kazakhstan and increase its exports to Kazakhstan and the EEU countries.

Also formed the main prospects for cooperation between Kazakhstan and Kyrgyzstan.

References:

1. Shintimirova B.G. *From the experience of economic cooperation of Kazakhstan and Central Asian countries* // - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/iz-opyta-ekonomicheskogo-sotrudnichestva-kazahstana-i-stran-tsentralnoy-azii> (the date of the appeal: 20.05.2019.)

2. *National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic* // "Statistical compendium - Foreign trade of the Kyrgyz Republic 2013-2017": - Bishkek, 2018. - 186 p.

3. Cherevyk K.A. *Kazakh-Kyrgyz relations during the presidency of A. Atambayev (2011-2017): Meetings of Heads of State* // *Bulletin of the Volga Institute of Management. Saratov. 2018, Vol. 18, No. 1, P. 38*

4. *A brief statistical compendium // Eurasian Economic Union in numbers.* // *Site of the Eurasian Economic Commission.* - URL: http://www.Eurasiancommission.org/ru/act/integr/_i_makroec/dep_stat/econstat/Documents/Brief_Statistics_Yearbook_2018 (the date of the appeal: 23.05.2019)

5. Decree of the President of the Kyrgyz Republic of January 21, 2013 No. 11. "The National Sustainable Development Strategy of the Kyrgyz Republic for the period 2013-2017". - URL: http://www.president.kg/ru/sobytiya/ukazy/775_tekst_nacionalnoy_strategii_ustoychivogo_razvitiya_kirgizskoy_respubliki_na_period_2013_2017_godi (the date of the appeal: 25.05.2019)

6. The final report on the results of expert work on topical issues of the socio-economic strategy of Russia for the period up to 2020 // Website Strategy 2020. - URL: <http://2020strategy.ru/data/2012/03/14/1214585998/itog> (the date of the appeal: 28.05.2019.)

7. Forecast of the long-term socio-economic development of the Russian Federation for the period until 2013 // Site of the Government of Russia. - URL: <http://government.ru/media/files/41d457592e04b76338b7> (the date of the appeal: 30.05.2019.)

8. Kyrgyzstan continues to reduce the supply of Kazakhstan coal - URL: https://total.kz/ru/news/ekonomika_sobitiya/kirgizstan_prodolzhaet_sokrashchat_postavki_kazahstanskogo_uglya_date_2017_09_29_11_35_40 (the date of the appeal: 31.05.2019)

9. Eurasian Economic Commission // Kyrgyz Republic: two years in the Eurasian Economic Union. First results. Anlitchesky report. M. 2018. - 112 P. (the date of the appeal: 02.06.2019)

УДК 32:292/53

UDC 897/11-574

Abdihalik T.O.¹ Kasymov M.S.²

¹master of history, teacher of department of World history of the Abay Kazakh National pedagogical university. E-mail: abdikhalyk.t@mail.ru
Republic of Kazakhstan, Almaty

²master of history, teacher of department of World history of the Abay Kazakh National pedagogical university. E-mail: k.madiyar93@mail.ru
Republic of Kazakhstan, Almaty

GEOPOLITICAL VALUE OF CENTRAL ASIA

Annotation

In this article geopolitical problems of Central Asia are considered. This region is characterized by vulnerability. In Central Asia midland vectors of interests of Russia, China, India and also Turkey, Iran, Pakistan, some other the states are crossed. Central Asia - the Eurasian geostrategic platform for the leading countries of the world. Geopolitics defines forming of Central Asia as "intermediary" region. At the present stage the new independent states of Central Asia revive meanings and mechanisms of intermediary and integration traditions. However Central Asia - the geopolitical periphery in relation to the countries which are on region perimeter.

Keywords: geopolitics, region, vector, geostrategic, integration, tradition, periphery

Әбдіхалық Т. О.¹, Қасымов М.С.²

¹тарих магистрі, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
e-mail: abdikhalyk.t@mail.ru Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы

²тарих магистрі, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
e-mail: k.madiyar93@mail.ru Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы

ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ГЕОСАЯСИ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Орталық Азияның геосаяси мәселелері қарастырылады. Бұл аймақ осалдықпен сипатталады. Орталық Азияда Ресей, Қытай, Үндістан, сондай-ақ Түркия, Иран, Пәкістан және басқа да бірқатар мемлекеттердің континентаралық векторлар мүдделері қиылысады. Орталық Азия әлемнің жетекші елдері үшін еуразиялық геостратегиялық платформасы болып табылады. Геосаясат Орталық Азияның қалыптасуын «делдалдық» аймақ ретінде анықтайды. Қазіргі кезеңде Орталық Азияның жаңа тәуелсіз мемлекеттері делдалдық-интеграциялық дәстүрлердің мағыналарын және тетіктерін жандандырады. Алайда, Орталық Азия - осы аймақтың периметрі бойынша орналасқан елдерге қатысты геосаяси перифериясы болып табылады.

Кілт сөздер: геосаяси, аймақ, вектор, геостратегия, интеграция, дәстүр, периферия.

Әбдіхалық Т. О.¹, Қасымов М.С.²

*¹магистр истории, преподаватель кафедры Всемирной истории Казахского Национального педагогического университета им. Абая. E-mail: abdikhalyk.t@mail.ru
Республика Казахстан, г. Алматы*

*²магистр истории, преподаватель кафедры Всемирной истории Казахского Национального педагогического университета им. Абая. E-mail: k.madiyar93@mail.ru
Республика Казахстан, г. Алматы*

ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются геополитические проблемы Центральной Азии. Этот регион характеризуется уязвимостью. В Центральной Азии пересекаются внутриконтинентальные векторы интересов России, Китая, Индии, а также Турции, Ирана, Пакистана, ряда других государств. Центральная Азия - евразийская геостратегическая платформа для ведущих стран мира. Геополитика определяет формирование Центральной Азии как «посреднического» региона. На современном этапе новые независимые государства Центральной Азии возрождают смыслы и механизмы посредническо-интеграционных традиций. Однако Центральная Азия - геополитическая периферия по отношению к странам, находящимся по периметру региона.

Ключевые слова: геополитика, регион, вектор, геостратегия, интеграция, традиция, периферия

For the first time Central Asia was allocated to the certain region by the German geographer Alexander Humboldt in 1843. According to his treatment this region included "territories to the south from Altai up to a northern slope of the Himalayas". [1]

The Soviet Union understood much more extensive region of the world which had more likely geographical, than political measurement as Central Asia. This concept included the southern part of Siberia, Mongolia, the western regions of China, Tibet. But desire to be built in universal trends including in the field of toponymics, forced new Russia to pass from the habitual designation "Central Asia" to new - Central Asia. Besides and the governments of the independent states formed after the collapse of the USSR in this region preferred to be called in a new way, according to the standard rules of the international political lexicon.

The concept "Central Asia", habitual for Russians, united the territory of four present states: Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgyzstan and Turkmenistan. Reference here of Kazakhstan was not perceived as unconditional: so, in the Soviet use the phrase "the republics of Central Asia and Kazakhstan" was used. Considerably it was defined by economic division into districts of the former USSR in which Kazakhstan was the independent economic region. [2]

In 1992 at the summit of the Post-Soviet states in Tashkent the former president of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev suggested to refuse definition "Average of Asia and Kazakhstan" in favor of the concept "Central Asia" covering all Post-Soviet states of this region.

Quite so there was a modern political region. This concept became dominating, first of all, in the region, having pressed alternative. The considerable role was played at the same time by influence of the English which was not distinguishing never the concepts "Average" and "Central" Asia (this distinction was characteristic only of the Russian geographers). In fact, just change of word usage, widespread in the USSR, "Central Asia and Kazakhstan" in many respects took place (it defined region borders, i.e. became linguistic meant) on the concept "Central Asia" borrowed from English (which turned into linguistic meaning).

Introduction in life of the name "Central Asia" was supported by process of regional integration. As a sample for it uniform Europe acted. If process of regional integration in Central Asia evenly captured all five countries and led to the degree of unity reminding modern Europe then about any alternative definitions of the region for the benefit of external players it would already be impossible to speak. They just would die off over time.

Nevertheless, this institutional support of word usage Central Asia was very weak. First, Turkmenistan never participated in the relevant integration structures, and Tajikistan joined them late enough (since 1998). Secondly, these structures led semi-phantom existence. Economic and political cooperation in their framework was very weak. At the same time it often depended on external support (first of all, from the USA competing among themselves and Russia). The Central Asian integration structures were constantly dismissed and reorganized depending on an environment. [3, page 49]

In the geopolitical plan the new term symbolizes threefold result: first - fixes simultaneous process of reorientation of traditional political and economic ties of the new states, secondly - sets their status as international legal subjects of world politics, thirdly - provides their maximum and long coexistence, including joint

development, though does not prevent from these or those negative changes of geopolitical and geo economic character in a common regional framework.

In the international and political plan the term "region of Central Asia" was to the taste to America and the western powers as very in a new way designated the era of global repartition of spheres of influence, long-awaited for the USA, which began with disintegration of big Soviet geopolitical space. The new definition really served as a symbol of political distancing of again formed independent republics from Russia as international legal successor of the former USSR. The doctrine M. Albright – Z.B. Brzezinski in new geopolitical conditions the blow to the system of the Russian transport communications in Central Asia is not casually chosen. It is one of the main directions in respect of isolation of Russia by means of geopolitical reorientation of the countries of Central Asia to projects of a modern analog of the Great silk way. [4]

The Central Asian countries are of ever increasing importance on the world stage, and this region is crucial for the EU because it serves as an economic bridge between Europe and China. Often known as the Silk Road, it harbors' immeasurable, untapped economic potential [5].

The geopolitical value, the importance and at the same time vulnerability of the Central Asian region is caused by the fact that midland vectors of interests of Russia, China, India and also Turkey, Iran, Pakistan, some other the states exactly here meet. All these countries are located kind of on perimeter of Central Asia. And this circumstance is, probably, the most important reason of assessment by Washington of the region of Central Asia as Eurasian geostrategic platform. And hardly this approach will be changed in the near future.

Geopolitics also promoted formation of Central Asia as "intermediary" region. However, the fundamental changes in a configuration of state-building spaces which happened in the second half of XIX of century leveled this "intermediary" form of geopolitical characteristic of the region, and later it was dismantled completely.

Now the new states of Central Asia try to revive meanings and mechanisms of intermediary and integration traditions.

But it is necessary to emphasize that the quality and level of the international relations of the countries of the region are defined and formed within that system of the international coordinates in which Central Asia still remains the geopolitical periphery in relation to the countries which are on region perimeter.

"Peripheries" and "middlist" remained a long time one of geopolitical painted reasons of the known concepts of multi-vector nature of foreign policy reference points of the Central Asian countries. By the way, they are also a certain basis of formulation of the ideas of neutrality and isolationism in the region.

The formation problem in Central Asia of the self-sufficient space organized in compliance with the international standards, the region, productive on the joint solution of the most important issues of activity of the states, and permanently developing cooperation remains sharp and at the same time friable, unfortunately, till today not having the constructive and perspective reasons.

The only achievement of the states of Central Asia in the context of creation of such space is creation of a zone free from nuclear weapon which needs further strengthening and possible study of new perspective projects to expansion and development. Today the movement in an azimuth of active study and strengthening is carried out, generally by efforts of the first President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev [6].

Eleven years after the adoption of the European Strategy, and following Brussels's decline in visibility, have major regional powers deepened their presence in the region? As a whole, it appears that Russia's and China's efforts have been successful in this. Moscow remains today the key foreign actor in Central Asia as a result of a strategy relying heavily on the Russian Diaspora and combining hard and soft tools. At the military level, most of the Central Asian states have kept 'bandwagoning' with Russia in security structures such as the Collective Security Treaty Organization (CSTO) and the Shanghai Cooperation Organisation (SCO). This only partially applies to Uzbekistan, which withdrew for a second time from CSTO in 2012, while Turkmenistan has so far refused any prospect of regional integration with or without Russia.

Aside from military might, Moscow has also promoted its 'Eurasian way' through trade and soft power tools. Kazakhstan and Kyrgyzstan are today full members of the Eurasian Economic Union (EAEU), while Tajikistan is considered a prospect member. Emphasis on the EAEU should also be seen as part of a broader soft action in the region. In the past years, Moscow has in fact restructured its developments assistance, increased its bilateral financial aid in the region, and created a number of public, mixed, and private agencies working on cultural diplomacy. Favored by territorial contiguity and the prominence of the Russian language and media in the region, Moscow's culture and education remain highly attractive among the general populations and the political elites.

While Russia remains key in the region, overemphasis on its influence should be avoided for a number of reasons. As a first point, Moscow's achievements have been fragmented, depending on the country and the targeted sector. For instance, at both security and economic levels, Russia failed to secure solid partnerships with

all Central Asian states. Perhaps most importantly, even in consistently Russophile countries (Kazakhstan and Kyrgyzstan), political elites have become less accommodating with the Kremlin and promoted when possible balanced exercises with other regional powers, including the EU.

Together with Russia, China occupies a very high position in Central Asian states' agenda. In the last decade, Beijing's engagement has covered an increasing number of sectors, ranging from trade and energy to multilateral cooperation at the security level within SCO's framework. Following Central Asia's position at the heart of the continent, it is not surprising that the success of the Silk Road Economic Belt, part of China's Belt and Road Initiative (BRI) will also depend on the positive involvement of the 'five countries. As such, it has been argued that the region is a test for Beijing: integrating poorer countries such as Kyrgyzstan and Tajikistan, which are heavily dependent on aid and foreign investment, could eventually lead to the creation of "a new kind of international order in which China plays a leading role"..

Chinese regional engagement is not without risk. Skepticism around Beijing's interest arose clearly in May 2016 when in Kazakhstan, talks on changes of the land code to attract Chinese investors led to the most significant dissent movement in recent years. The episode also allowed protesters to voice environmental concerns on Chinese presence of polluting industries in the country. Distrust does not only concern trade presence but also people-to-people initiatives, which China has been developing over the past years. Despite increased efforts, China's cultural attractiveness remains lower when compared to that of Russia or EU MS [7].

The palette of opinions on the EU varies depending on the country. Kazakhstan is allocated on the general background: its authorities and elite much more associate themselves with Europe, than in other states of Central Asia. Here perception of Kazakhstan as cultural intersection between Russia, Europe and Asia is widespread, and the Way to Europe program adopted in 2010 during presidency of the country in OSCE initiated by the former president Nursultan Nazarbayev in general reflects this message. The sharpest confrontation of opinion is characteristic of Kyrgyzstan. Some representatives of elite consider the EU the important and useful ally, others are disappointed with his opportunities limited in comparison with Russia, China and the USA. In three other states perception of the EU differs in bigger complexity. The population more crucially treats the colonial past of Europe and Russia. Citizens have less opportunities to travel abroad therefore Europe is represented to them the unfamiliar and obscure place, and the cultural base founded on Islam values does not allow to see in Europeans of the natural partner. Paradoxically that the countries, in which strong connections with Russia: Kazakhstan and Kyrgyzstan, - are also more focused in the European direction. Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan which are poorly connected with Russia in the cultural plan are remote also from Europe.

The Central Asian elite perceives "West" which Europe and the USA, as a unit with the general system of values, political philosophy and geopolitical interests treat. As for image, the European Union strongly loses on recognition to certain EU Member States: in Central Asia the German composers and philosophers, the French thinkers and writers, the Italian designers and economic dynamism of the British are well-known. The European countries continue to feed these trends, thereby weakening perception of Europe as whole. Here influence of the Soviet tradition seeking to underestimate the importance of uniform Europe and to focus on the bilateral relations with the European countries is still strong. Russia still adheres to this strategy. Also other countries of the region which are not too relying on multivector foreign policy follow its example. The exception makes only Kazakhstan. The local governments prefer to the relations with the EU a stable personal contact with leaders of the European countries. Ashgabat with bigger hunting agrees to negotiations with the European companies upon which it is easier to put pressure, than upon cooperation with the European institutes whose structure to it is obscure.

In the region widely criticize the purposes of the European Union in Central Asia, in particular, their extensiveness and a fog. It is considered that Russia, China and the USA work, proceeding from the accurate power interests and reasons of safety. At the same time the EU as believe in the region, sets badly formulated tasks in the field of safety and the power engineering specialists complemented by the purposes in the sphere of the help with development and advance of democracy. Nevertheless, a number of polls among local experts, generally in Kazakhstan and Kyrgyzstan, revealed that, according to them, on the first place power interests while questions of democracy and regional security hold the last places are in the priority list for Europe. Such perception partially contradicts provisions of Strategy of the EU in Central Asia according to which, the power is one of several agenda items, also including safety, education, development, democracy and human rights [8].

References:

1. Мураталиева Н. Т. История возникновения понятия «Центральная Азия». // Время Востока. URL: <http://www.easttime.ru/reganalitic/1/193.html> (дата обращения: 19.01.2019).

2. Светлана Лолаева, Андрей Рябов. Средняя Азия в русском и российском восприятии // Журнал "ИНТЕЛПРОС – Интеллектуальная Россия". №4, 2009. URL : <http://www.intelros.ru/readroom/nz/nz-66/4097-srednjaja-azija-v-russkom-i-rossijskom.html> (дата обращения: 19.01.2019).

3. А.А. Казанцев. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия. – М.: Наследие Евразии. 2008. 248 с.

4. Сергей Шарко. Центральная Азия как евразийский геополитический центр: новые возможности или иллюзии? // Международная жизнь. №10-2013. URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/952> (дата обращения: 18.01.2019)

5. Burnashev Rustam, « Security Challenges in Central Asia », *L'Europe en Formation*, 2015/1 (n° 375), p. 106-122. // [Cairn.info](http:// Cairn.info) URL : <https://www.cairn.info/revue-l-europe-en-formation-2015-1-page-106.htm> (дата обращения: 19.01.2019)

6. Муратбек Иманалиев. Геополитическое значение Центральной Азии в условиях евразийского проектирования // *Central Asia Analytical Network*. 14.02.2017. URL: <http://caa-network.org/archives/8380> (дата обращения: 18.01.2019)

7. Domenico Valenza. *The New EU Strategy for Central Asia: A Case for Cultural Diplomacy* // *United Nations University CRIS*. URL: <http://cris.unu.edu/new-eu-strategy-central-asia-case-cultural-diplomacy> (дата обращения: 18.01.2019)

8. Себастьян Пе́йруз. Как воспринимают Европейский союз в Центральной Азии? // Рабочий доклад EUCAM - No. 18. URL: <file:///C:/Users/Cay/Downloads/EUCAM-Working-Paper-18-RU.pdf> (дата обращения: 19.01.2019)

ЭЭЖ 03.01.09
ГРНТИ 930:001.12

Губайдуллина М.Ш.¹, Лю Ци²
¹д.и.н., проф. КазНУ им. аль-Фараби, maragu@mail.ru
²докторант PhD, КазНУ им. аль-Фараби

ПРОЕКТ НОВОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ ДЛЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В КОНТЕКСТЕ АМЕРИКАНСКИХ ИНТЕРЕСОВ

Аннотация

Современные процессы, протекающие в Центральной Азии, отличаются неоднородностью и противоречивостью, которые усугубляются проблематикой геополитического характера. Исторически сложившиеся экономические и культурные связи продолжают стимулировать объединительные тенденции в ЦА. Однако незавершенные внутривосточные процессы препятствуют восстановлению целостности региона, что усиливает неопределенность перспектив в реализации интеграционных проектов государств ЦА. Среди дестабилизирующих факторов выступает близость угроз со стороны Афганистана и Пакистана. Трансформация региона происходит не без влияния третьих сил. В сравнительном контексте следует изучить энергетические интересы и проекты, которые предлагают Европейский Союз, США, Китай и другие влиятельные государства. В основе таких проектов в разных вариациях лежит идея возрождения Шелкового пути в новых условиях. На фоне продвижения китайских проектов Экономического пояса Шелкового пути Соединенные Штаты, ищут новые методы контроля над регионом, не желая терять свои позиции после своего «ухода» из Афганистана в 2014 г.

Ключевые слова: Центральная Азия, Новый Шелковый путь, энергетические интересы, доктрина США, региональные процессы

Gubaidullina M.Sh.¹, Liu Tsi²
¹ doctor of historical sciences, prof. KazNU named after Al-farabi
²doctoral PhD, KazNU Al-farabi

DRAFT A NEW SILK ROAD FOR CENTRAL ASIA IN THE CONTEXT OF AMERICAN INTERESTS

Abstract

Modern processes taking place in Central Asia are characterized by heterogeneity and inconsistency, which are aggravated by the problems of a geopolitical nature. Historically established economic and cultural ties continue

to stimulate unifying trends in Central Asia. But incomplete internal political processes hinder the restoration of the integrity of the region, which increases the uncertainty of prospects for the implementation of integration projects of the Central Asian states. Among the destabilizing factors is the proximity of threats from Afghanistan and Pakistan. The transformation of the region is not without the influence of third forces. In a comparative context, one should study the energy interests and projects that the European Union, the USA, China and other influential states are proposing. The basis of such projects in different variations is the idea of reviving the Silk Road in new conditions. Against the backdrop of the advancement of the Chinese projects of the Silk Road Economic Belt, the United States is looking for new methods of control over the region, not wanting to lose its position after its "departure" from Afghanistan in 2014.

Key words: Central Asia, The New Silk Road, energy interests, US doctrine, regional processes

Губайдуллина М.Ш.¹, Лю Ци²

¹ *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ –нің т.ғ.к., профессоры, taragu@mail.ru*

² *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ –нің PhD докторанты*

АМЕРИКАНДЫҚ МҮДДЕЛЕРІНІҢ КОНТЕКСІНДЕ ЖАҢА ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЖОБАСЫ

Аннотация

Орталық Азияда болып жатқан қазіргі процестер геосаяси сипаттағы проблемалармен шиеленісетін әртектілік пен қарама-қайшылықпен сипатталады. Тарихи қалыптасқан экономикалық және мәдени байланыстар Орталық Азиядағы біріктіруші тенденцияларды ынталандыруды жалғастыруда. Бірақ аяқталмаған ішкі саяси процестер аймақтың тұтастығын қалпына келтіруге кедергі келтіреді, бұл Орталық Азия мемлекеттерінің интеграциялық жобаларын іске асырудағы перспективалардың белгісіздігін күшейтеді. Тұрақсыздандыратын факторлардың арасында Ауғанстан мен Пәкістан тарапынан келетін қауіптердің жақындығы көрініс табады. Аймақ трансформациясы үшінші күштер ықпалынсыз жүзеге аспайды. Салыстырмалы тұрғыда Еуропалық Одақ, АҚШ, Қытай және басқа да ықпалды мемлекеттер ұсынатын энергетикалық мүдделер мен жобаларды зерделеу қажет. Түрлі нұсқалардағы мұндай жобалардың негізінде Жібек жолын жаңа жағдайларда жаңғырту идеясы жатыр. Жібек жолы экономикалық белдеуінің қытайлық жобаларының алға жылжуы аясында Құрама Штаттар 2014 жылы Ауғанстаннан "кеткеннен" кейін өз позицияларын жоғалтуды қаламай, аймақты бақылаудың жаңа әдістерін іздестіруде.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Жаңа Жібек жолы, энергетикалық мүдделер, АҚШ доктринасы, аймақтық процестер.

Центральная Азия является сложным, но в то же время крайне важным регионом, в котором переплетены интересы мировых держав – США, России, Европейского Союза и Китая. На данный момент страны Центральной Азии наряду с внутренней трансформацией переживают стратегические и геополитические перемены в области национальной и региональной безопасности.

Политические инициативы США в отношении региона ЦА на протяжении четверти века эволюционировали в конечном результате в стратегические проекты США. В 1990-х годах рекомендации политолога Майкла Мандельбаума о включении в понятие Центральной Азии западных районов КНР (СУАР), Афганистана, Пакистана, части Кашмира и Монголии были приняты администрацией Президента У. Клинтона в «Стратегии национальной безопасности США» [1]. Широкое проникновение в Центральную Азию должен был обеспечить проект ТРАСЕКА, предполагавший создание серии нефте- и газопроводов из ЦА в обход России, который тоже был инициирован администрацией Клинтона (1993). Во второй половине 90-х гг. Центральная Азия и Южный Кавказ были приоритетным направлением американской дипломатии, в 1997 г. США объявили Каспийское море зоной своих жизненных интересов. Наконец, стратегические интересы США в ЦА были выражены в документе Конгресса США под названием «Акт о стратегии Шелкового пути» (Silk Road Strategy Act) 1999 г., он предусматривал создание транспортных и энергетических коридоров на пространстве от границ КНР и стран ЦА до Чёрного моря.

После начала антитеррористической операции в Афганистане США, согласно официальным договоренностям, с 2001 г. получили военное присутствие в отдельных государствах региона: в

Узбекистане использовалась военная база «Карши-Ханабад», в Кыргызстане создана военно-воздушная база «Манас». Право промежуточной посадки самолетам коалиции НАТО предоставили Таджикистан (аэропорты Куляб и Курган-Тюбэ) и Казахстан (аэропорт Луговой). Начиная с 2002 г. Центральная Азия была включена в зону ответственности специально созданного Центрального командования вооруженных сил США, с Казахстаном и Узбекистаном имелись соглашения о стратегическом партнерстве, практически все республики являются участниками программы НАТО «Партнерство ради мира» [2]. США в период администрации Буша–мл. выступили за расширение партнерства со странами ЦА (слушания в Сенате в 2002 г.) и подписание соглашения о военном партнерстве, что нашло выражение в двух направлениях: 1. «Антитеррористический пакт» с участием Афганистана, Пакистана, Узбекистана, Кыргызстана, Таджикистана; 2. Воссоздание Организации Центрального договора (СЕНТО) с целью борьбы с транснациональным терроризмом [3].

Военные и ресурсные интересы США в ЦА закреплены в «Стратегии национальной безопасности США» (2002). Роль Центральной Азии обозначена по-новому с точки зрения национальных интересов в приоритетных регионах – Евразии, частью которой является ЦА, и на Ближнем Востоке. Именно здесь были сосредоточены «вызовы и возможности» для США в новых условиях: с одной стороны, транснациональный терроризм, радикализация ислама и наркотрафик; с другой – запасы углеводородов и возможность ограничения влияния Китая. Эта стратегия нашла свое продолжение в обосновании Фредериком Старром новой доктрины партнерства расширенной Центральной Азии (ПРЦА) 2005 г., он предложил ввести в определение Центральной Азии южно-азиатские государства [4]. Его идея получила широкое обсуждение в научных и политических кругах, в частности при обсуждении перспектив и проблем торговли и развития в рамках доктрины ПРЦА, охватывающей и Афганистан (Кабул, Афганистан, 1-2 апреля 2006 г.) [5].

Таким образом, доктрина ПРЦА сыграла важную роль в изменении внешней политики США в отношении Центральной Азии. Она была нацелена на предоставление не имеющим выхода к морю государствам региона доступ к портам Аравийского моря в Пакистане как альтернативного маршрута транспортировки в целях расширения региональной торговли и обеспечения интеграции Центральной Азии в мировую экономику. Концепция партнерства в расширенной Центральной Азии является сравнительно новой, она ещё не подверглась тщательному изучению и глубокому анализу [6].

Феномен лидерства США в целом приобретает первостепенное значение в изучении процессов регулирования, т.к. от количества лидеров, структуры их взаимоотношений между собой и с другими субъектами мировой политики зависят стабильность и/или нестабильность мирового порядка. В целом, несмотря на различие внешнеполитических концепций администраций Б.Клинтон, Дж.Буша-младшего, Барака Обамы, Дональда Трампа, происходит смещение приоритетов США в сторону укрепления своего единоличного положения в мире. Если в рамках «неолиберальной» трактовки внешней политики администрации Б.Клинтон и Б.Обамы стремились к продвижению своего лидерства путем утверждения силовым методом демократических ценностей, в том числе путем осуществления «гуманитарных интервенций» и с привлечением союзников и партнеров и вовлечением ряда международных институтов, в том числе ООН, то в рамках «неореалистской» концепции Дж.Буша-младшего на авансцену мировой политики вышли отказ от коалиций и одностороннее принятие решений. Дональд Трамп, представляя консервативную часть внешнеполитического истеблишмента, нарушает целостность мировой экономической системы и изменяет сложившуюся конфигурацию энергетической карты мира.

Внешние игроки, продвигая свои интересы в Центральной Азии, конструируют регион. Отдаленным мировым державам удобнее договариваться со странами - в многостороннем формате, но видя их как единый блок. Сразу несколько внерегиональных игроков обозначили свои концепты по форматированию ЦА. Впервые в истории глава внешнеполитического ведомства США нанес визиты сразу во все пять государств региона. Во время своего визита американский госсекретарь Джон Керри предложил новый формат взаимоотношений со странами ЦА - «С5+1». Визит премьер-министра Синдзо Абэ в страны ЦА, в ходе которого он акцентировал внимание на важности регионального сотрудничества, также стал первым в истории японской дипломатии. Не отстал от своих коллег и глава правительства Индии Нарендра Моди, который также посетил все пять стран [7].

Игроки, которым выгодна разобщенность стран региона, в 2015 г. продолжили свои проекты, которые в будущем переформируют ЦА. Продвигаемый Россией ЕАЭС получил нового Центральноазиатского участника – Кыргызстан. ЕАЭС следует также рассматривать как долгосрочный стратегический проект, по-новому конструирующий постсоветское пространство. Предлагаемый Китаем Экономический пояс Шелкового пути (ЭПШП) дает другое представление о ЦА. КНР, продвигая ЭПШП, договаривается с

каждой страной региона по-отдельности, поскольку известно, что страны ЦА все еще не разрешили существующие противоречия (водно-энергетические, пограничные и т.д.).

Западный взгляд на регион отличается тем, что признает ЦА за регион. Некоторые внешние игроки не так откровенно признают регионализм ЦА, как ЕС и США. В дальнейшем американский взгляд на регион расширился. В 2005 г. известный эксперт Фредерик Старр выдвинул концепцию Большой Центральной Азии (БЦА), куда помимо пяти стран был включен Афганистан. Автор концепции утверждал, что представление правительства США о географическом делении мешает осознать, что Афганистан и пять государств ЦА - это единый регион [8]. Последний сигнал, прозвучавший со стороны США и настаивающий на усилении региональной кооперации стран ЦА, - это концепция «С5+1». Европейский взгляд, как и американский, признает принцип регионализма в конструировании ЦА. Особенность его состоит в том, что ЕС выступает сам как регион, в отличие от США, Китая, России. Схема «ЕС-ЦА» заключается в межрегиональном взаимодействии.

Китаю же предпочтительнее строить отношения со странами ЦА на двусторонней основе. В 2001 г. с включением Узбекистана в Шанхайскую пятерку была создана Шанхайская организация сотрудничества. Однако ШОС не стала площадкой, где бы решались проблемы в многостороннем формате. В 2013 г. председатель КНР Си Цзиньпин выступил с инициативой создания ЭППП, чуть позже он заговорил о морском Шелковом пути 21-го века. В современной стратегии заметны двойные стандарты США: с одной стороны, они резко снижают финансирование Центральноазиатских проектов политического, социально-экономического и гуманитарного характера (за два года расходы сократились с 436 до 118 млн. долларов). Может показаться, что им перестал быть интересен регион. Другой факт свидетельствует совершенно об ином: в сфере безопасности США, наоборот, наращивают свои расходы (Пентагон увеличил затраты на сотрудничество со странами Центральной Азии в военной отрасли на 40%) [9]. Американские специалисты проводят всевозможные консультации, поставляют оборудование, обмениваются информацией с силовыми службами стран региона.

Что касается экономической политики США в ЦА, то она, скорее всего, будет и далее нацелена на решение трех основных задач: получение доступа к каспийским ресурсам, ослабление присутствия Китая и России в регионе, а также экономической стабилизации Афганистана. Американские компании интересуются исключительно нефтяными ресурсами Центрально-Азиатского региона. На долгосрочный период рассчитана программа Нового шелкового пути, которая предполагает создание инфраструктуры между Центральной, Южной Азией и Афганистаном. В рамках этого проекта США уже построили несколько автодорог, мостов, ЛЭП, а также железнодорожную ветку.

Приоритетным вектором экономической стратегии США в ЦА стала борьба с российским интеграционным проектом. США не смогли предупредить создание в 2010 г. Таможенного союза России, Казахстана и Белоруссии, и в декабре 2012 г. госсекретарь США Х. Клинтон раскритиковала планы по дальнейшей экономической интеграции трех стран, назвав это попыткой воссоздать Советский Союз и заявив о поиске эффективных способов их замедления или предотвращения.

Как отмечалось выше, стратегия «Нового Шелкового пути» впервые изложена госсекретарем США Хиллари Клинтон в ее речи 20 июля 2011 г. Она представляет собой план интеграции Центральной и Южной Азии в единый экономический макрорегион, основой которого находится Афганистан. Стратегия подразумевает, главным образом, формирование инфраструктуры от бывших советских республик Центральной Азии через Афганистан в южноазиатские страны – Индию и Пакистан; также торговую интеграцию стран ЦА, Афганистана и Южной Азии путем совершенствования таможенных и пограничных процедур, снижения нетарифных барьеров, а впоследствии и раскрытия рынков. По этим направлениям западная дипломатия вела конкретную и активную работу и раньше, но в 2011 г. они были представлены как целостный геоэкономический концепт, американская альтернатива российским и китайским предложениям.

В докладах Государственного департамента США по экономической ситуации в Афганистане 2011 г. обозначен ряд приоритетных инфраструктурных проектов, которые вписываются в Стратегию. Основными из них являются: реконструкция автомобильной сети между северными и центральными областями ИРА (тоннель Саланг, участки Мазари-Шариф – Дара-и-Суф, Якавланг-Бамиан), прокладка волоконно-оптических кабелей между крупными городами Афганистана и соседних стран; расширение портовых сооружений на пограничной Амударье.

В ноябре 2011 г. было завершено строительство железной дороги Хайратон-Мазари-Шариф из Узбекистана, которая впервые открыла для южного соседа регулярный железнодорожный выход в ЦА. Ветка потенциально рассматривается как первый шаг в амбициозной программе создания

железнодорожного полукольца, пронизывающего северный Афганистан с Востока на Запад. Транспортная дуга, как это обсуждается в международных финансовых институтах, участвующих в восстановлении ИРА, в нескольких местах сможет стыковаться с магистралями государств ЦА (с Таджикистаном – в районе Кундуза, Узбекистаном – Мазари-Шарифа, Туркменией – Герата).

Принципы Нового Шелкового Пути перенесены и на сферу региональной энергетики. Американская сторона приветствует прокладку ЛЭП между Центральноазиатскими республиками и Афганистаном. Первым поставки электроэнергии сюда по новой линии Хайратон – Пули-Хумри – Кабул в начале 2009 г. наладил Узбекистан, что позволило Ташкенту занять доминирующие позиции на рынке соседнего государства. В 2011 г. введена в строй ветка Сангтуда-Пули-Хумри, по которой избыток энергии, вырабатываемой ГЭС в Таджикистане в летний период, частично направляется в афганские провинции.

В рамках Нового Шелкового Пути США содействует инициативам по развитию торговли в Большой Центральной Азии, прилагая усилия как в двустороннем, так и многостороннем формате. Представители Афганистана приглашаются на встречи участников Рамочного соглашения по торговле и инвестициям между США и центральноазиатскими республиками (TIFA), при котором Кабулу предоставлен статус наблюдателя. В августе 2011 г. при западном посредничестве Афганистан присоединился к Трансграничному соглашению о транзите (ТСТ) между Таджикистаном и Киргизией, упрощающему контрольные процедуры при пересечении границ. ТСТ разработано и подписано как часть обширной программы ЦАРЭС (Центрально-Азиатского регионального экономического сотрудничества), инициированной АБР в 2001 г. [10].

Доктрина «Нового Шелкового пути» принята в качестве базового ориентира для внешнеполитического ведомства США и преследует следующие цели: необходимость обеспечения долгосрочного присутствия в Афганистане; стимулирование афганской экономики путем расширения ее связей с близлежащими государствами Центральной и Южной Азии повысит устойчивость светского правительства в Кабуле, а значит, и перспективы сохранения здесь западных контингентов. На Западе исходят из того, что дополнение экономических приоритетов Центральной Азии южным направлением понизит значение российского фактора в жизни региона. Реализация крупных инфраструктурных проектов будет диверсифицировать экспорт сырья из Центральной Азии в обход России, ослабляя зависимость от северных трубопроводов и железных дорог. Появление же в Туркменистане, Узбекистане и Казахстане новых потенциальных покупателей, претендующих на вывоз минеральных ресурсов в Южную Азию, усилит для российских добывающих компаний конкуренцию за доступ к их запасам.

Мнение, что Новый Шелковый Путь противопоставлен российской и китайской экономической политике. Расширение торгово-экономических и транспортных связей среднеазиатских республик с лежащими к югу соседними странами не угрожает российским интересам само по себе. Наоборот, при нормальном развитии экономических взаимоотношений такое расширение, хотя и усилит конкуренцию, должно благоприятно отразиться на Центральной Азии и Афганистане, способствуя их стабильности и процветанию. Россия больше других заинтересована в подобном развитии событий как держава, расположенная в непосредственной близости от региона. Среди начинаний Нового Шелкового Пути претворены в жизнь в большинстве локальные, не требующие сверхзатрат проекты, а также инфраструктура, задействованная в снабжении войск НАТО в Афганистане. К тому же сами Соединенные Штаты продемонстрировали, что не намерены нести большие финансовые издержки на данный проект, рассчитывая в основном на возможности союзных государств (Германии, Японии) и международных финансовых институтов. Яркий пример – афганско-узбекская железная дорога. Свою лепту вносят глубокие противоречия между отдельными государствами Южной и Центральной Азии: Узбекистаном и Таджикистаном, Афганистаном и Пакистаном, Индией и Пакистаном и др. Так, в Ташкенте негативно реагируют на западные предложения расширить поставки электроэнергии в Афганистан из Таджикистана и Туркмении (проект ЛЭП-500 Туркмения – Джаузджан), заявляя о готовности в упреждающем порядке нарастить собственную экспортную генерацию.

Все указанные проблемы видны на примере самого дорогостоящего начинания – газовой магистрали ТАРІ (Туркменистан – Афганистан – Пакистан – Индия). Впервые об этой трассе заговорили еще в середине 1990-х гг. С тех пор практическая реализация проекта неоднократно откладывалась ввиду высоких сопутствующих рисков. Инвесторов отпугивают небезопасный маршрут (газопровод должен пройти по районам, традиционного контроля талибов) и дороговизна (оценивается в 10 млрд. дол.). Сохраняется неопределенность вокруг сырьевой базы, когда свободные объемы туркменского газа практически полностью скупает Китай, а западным концессионерам Ашхабад категорически отказывается передавать права на участки своих гигантских наземных месторождений. Кроме того,

мешают и напряженные отношения потенциальных покупателей и транзитеров сырья, в результате чего Пакистан, Индия и Афганистан периодически угрожают выходом из проекта. Существуют также альтернативные предложения Ирана и КНР: в частности, газопровод «Иран – Пакистан», уже проложенный до пакистанской границы. Все это привело к тому, что, несмотря на усилия американского правительства, к 2015 г. ТАРІ так и не обрел основного инвестора. В том числе свои заявки на участие в консорциуме отозвали нефтегазовые гиганты из США – Chevron и Exxon Mobil.

Таким образом, у внешних игроков имеются свои проекты по форматированию Центральной Азии: стимулирование стран к более тесной кооперации/интеграции, либо подталкивание к разобщенности, исходя из собственных интересов. Современная геополитика в Центральной Азии с участием внешних акторов, прежде всего США, в форме «The New Great Game» продолжается.

Список использованной литературы:

1 Edwards M. *The New Great Game and the new great gamers: disciples of Kipling and Mackinder* // *Central Asian Survey*. – 2003, March. - № 22 (1). P. 83-103

2 Госдепартамент США предлагает Центральной Азии «слабую» альтернативу интеграционным проектам России и КНР // <http://riss.ru/analitics/22989/>

3 Mullerson R. *Central Asia: A Chessboard and Player in the New Great Game*, Columbia University Press, 2007

4 Василенков С. США: двойные стандарты в Центральной Азии // <http://www.pravda.ru/world/northamerica/usacanada/21-05-2013/1156892-analitika-0/> от 21.05.2013; Старр Ф. Расширенное партнерство в Центральной Азии для Афганистана и его соседей // *Silk Road Paper*. Вашингтон: Институт Центральной Азии и Кавказа, 2005

5 Губайдуллина М.Ш., Ким Д. Путь администрации Барака Обамы к «мягкой гегемонии» на Ближнем Востоке // *Вестник КазНУ. Серия МО и МП*. – 2013. – № 3–4 (63/64). – С. 45–51

6 Стратегия национальной безопасности США, 2015 (*The National Military Strategy of the United States of America 2015*) // http://pentagonus.ru/publ/strategija_nacionalnoj_bezопасnosti_ssha_2015/112-1-0-2614

7 *The National Security Strategy of the United States of America*, September 2002 // www.whitehouse.gov/nsc/nss.html; *The National Security Strategy of the United States of America*, March 2006 // whitehouse.archives.gov/nsc/nss/2006/nss2006.pdf;

8 Старр Ф. Стабилизация Евразии // *Foreign Affairs*. 1996. - № 1 (75). P. 80-92

9 Американская стратегия "Нового Шелкового пути" разобьет о корыстолюбие центральноазиатских руководителей? // <http://neweurasia.info/index.php/events-and-opinions/4006>

10 President George W. Bush. *Address to a Joint Session of Congress and the American People*. U. S. Capitol. Wash. 20 September 2001; Барак Обама. Стратегия национальной безопасности, февраль 2015 г. // http://inosmi.ru/op_ed/20150213/226255885.html; Национальная стратегия по борьбе с терроризмом // <http://www.whitehouse.gov/nsc/nsct/>

УДК930:005.745

ГРНТИ 03.01.13

Зайниева Л.Ю.¹

¹ д-р полит. наук, профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г.Алматы
e-mail: zainieval@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ НАКОПЛЕНИЯ ЗНАНИЙ О МОЛОДЕЖИ И МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКЕ

Аннотация

В статье анализируется роль научно-информационной базы в развитии молодежной политики. Рассматриваются различные каналы накопления знаний о молодом поколении, политике, проводимой в отношении него, причем как в международном масштабе, так и на опыте отдельных стран. Особое внимание уделяется Республике Казахстан. Практикуется создание специальных научно-исследовательских структур, проведение социологических исследований, подготовка докладов о

положении молодежи и молодежной политике на разных уровнях ее осуществления и др. В этом плане значительна направляющая и координирующая роль Организации Объединенных Наций, о чем свидетельствует ее новая Молодежная стратегия «Молодежь – 2030».

Ключевые слова: молодежь, молодежная политика, информационно-научная база, центр, институт, программа, стратегия, доклад.

Зайниева Л.Ю.¹

¹ *с.э.д., профессор Эль-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.*
e-mail: zainieval@mail.ru

ЖАСТАР ЖӘНЕ ЖАСТАР САЯСАТЫ ТУРАЛЫ БІЛІМ ЖИНАҚТАУДЫҢ КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ

Аннотация

Мақалада жастар саясатын дамытудағы ғылыми-ақпараттық базаның рөлі талданады. Жастар буыны туралы білімді жинақтаудың әртүрлі арна көздері, және соған қатысты халықаралық деңгейде, сондай-ақ жекелеген елдердің тәжірибелерімен жүргізіліп жатқан саясаты да қарастырылады. Қазақстан Республикасына ерекше назар аударылады. Тәжірибие жүзінде арнайы ғылыми-зерттеу құрылымдарын құру, әлеуметтік зерттеулер жүргізу, жастар мен жастар саясатының жағдайы және оны әртүрлі деңгейлеріндегі жүзеге асыру туралы баяндама дайындау және т.б. іске асырылады. Осыған байланысты Біріккен Ұлттар Ұйымының бағыттаушы және үйлестіруші рөлі, оның жаңа «Жастар - 2030» Жастар стратегиясында айқын көрінеді.

Кілт сөздер: жастар, жастар саясаты, ғылыми-ақпараттық база, орталық, институт, бағдарлама, стратегия, баяндама.

Zainieva L.Y.¹

Doctor of Political Sciences, Professor Al-Farabi Kazakh National University, Almaty
e-mail: zainieval@mail.ru

SOME ASPECTS OF ACCUMULATION OF KNOWLEDGE ABOUT YOUTH AND YOUTH POLICIES

Annotation

The role of the scientific and information base in the development of youth policy is analyzed in the article. Different channels of accumulation of knowledge of the younger generation, policies applied to it, both on an international scale and on the experience of individual countries, are being considered. Special attention is paid to the Republic of Kazakhstan. Special research structures, sociological studies, reports on the situation of youth and youth policies at different levels of their implementation, etc., are being established. The guiding and coordinating role of the United Nations is significant in this regard, as demonstrated by its new Youth Strategy 2030.

Key words: youth, youth policy, information and scientific base, center, institute, program, strategy

Развитие исследований по молодежной проблематике зависит от степени внимания каждого государства и всего мирового сообщества к развитию молодого поколения, повышению его роли в жизни общества, финансированию политики в отношении молодежи в целом и исследовательской работы в частности. В свою очередь, совершенствование информационно-аналитических процессов в молодежной сфере способствует улучшению управления этой сферой, общественному продвижению молодого поколения.

Поэтому проведение молодежной политики должно опираться на солидную информационно-научную базу, комплексные фундаментальные исследования наряду с оперативным отслеживанием текущих вопросов, характеризоваться междисциплинарным подходом и практической направленностью. В некоторых государствах имеются специализированные научные центры. Однако в большинстве стран исследования ведутся в основном в университетах и научно-исследовательских учреждениях широкого профиля. В некоторых странах практикуется целевое финансирование исследований молодежных проблем по заказам государственных ведомств, фондов, объединений предпринимателей, партий,

профсоюзов. Эти заказы могут носить разовый характер, представляя собой анализ какого-либо частного вопроса, но могут быть направлены и на долговременное изучение тенденций и процессов развития молодого поколения, осуществления молодежной политики [1].

Большое внимание научному обеспечению молодежной политики уделяется в Европе. Так, финансирование молодежной политики за счет средств, аккумулируемых Советом Европы, осуществляется через посредство Европейского молодежного фонда (ЕМФ), в том числе по такой позиции, как исследования и базы данных молодежной проблематики. ЕМФ финансирует международные встречи молодежи (конференции, фестивали и т.д.), исследовательскую и информационную деятельность, включая издание учебных материалов, молодежную прессу, информационные кампании, выставки и производство аудио- и видеоматериалов, развитие веб-сайтов и т.д. [2].

Интересен опыт Германии. Одной из структур, обеспечивающих осуществление государственной молодежной политики, является Федеральный консультативный комитет по делам молодежи – экспертная группа, которая занимается подготовкой рекомендаций для правительства. Он состоит из 15 экспертов, представляющих различные секторы общественной деятельности, политические, правительственные, академические и молодежные организации. Данный комитет консультирует федеральное правительство по фундаментальным вопросам, связанным с детьми и молодежью. Он может представлять экспертные мнения, рекомендации и документы с изложением позиции для канцлера, ответственных министерств и профессионального сообщества. Кроме того, каждые четыре года само Федеральное правительство представляет «Отчет о положении молодежи», в котором дается оценка результатов осуществлявшихся программ, а также обосновывается необходимость принятия решений для более эффективной реализации молодежной политики.

Немецкое государство заинтересовано в объективной оценке и контроле общества над проводимой им молодежной политикой и, соответственно, заинтересовано в повышении ее эффективности. В этих целях поощряются и постоянно заказываются независимые исследования, результаты которых могут учитываться при разработке соответствующими государственными органами долгосрочных планов и корректировке их деятельности [3].

На базе серьезного научного обоснования проводится молодежная политика во Франции. В стране действует Национальный институт молодежи и народного образования, разрабатывающий рекомендации для правительства. Способствует развитию науки о молодежной политике неформальный подход структур, ее претворяющих. Следует отметить деятельность в этой области муниципалитетов, благодаря которой учитываются локальные особенности и запросы. Более того, именно местные органы власти поднимают дискуссионные вопросы, вынося их на общегосударственный уровень. В качестве примера можно привести документы по молодежной политике такого региона страны, как Бретань (доклады 2011 и 2013 годов). В них поднимаются вопросы доступа молодежных структур к бюджетному финансированию, замыкания молодежного взаимодействия в отдельных отраслях экономики, проблемы концептуального и законодательного определения понятия «молодежь». По итогам этих докладов в региональных органах стали создаваться экспертные структуры по молодежной политике.

Доступ к актуальной и полной информации по широкому кругу вопросов является необходимым условием формирования молодых людей. Для этого во Франции создано более 1500 специализированных информационных центров. Ежегодно в них обращается большое количество подростков. Центры оказывают информационные услуги по различным вопросам: образованию, профессиональному обучению, занятости, поиску жилья, праву, здравоохранению, отдыху, спорту, досугу в период каникул. Помимо ознакомления с информационными ресурсами, в центрах работают документалисты и эксперты. В них также проявляется содействие в поиске средств на различные молодежные проекты [4].

Интересен опыт государств-участников Содружества Независимых Государств. В соответствии с Соглашением СНГ создан Совет по делам молодежи. Особенностью формирования этой структуры является то, что в ее состав могут входить по два представителя каждой страны: руководитель органа государственной власти по делам молодежи и представитель общественных и иных объединений (организаций), участвующих в реализации государственной молодежной политики.

В функции Совета входят и такие, которые напрямую способствуют пополнению знаний о молодежи и молодежной политике. К ним можно отнести, например, изучение и обсуждение вопросов работы с молодежью и выработка рекомендаций по ним; составление многосторонних документов о сотрудничестве в молодежной сфере и внесение их при необходимости на рассмотрение уставных органов Содружества, а также оказание помощи в их реализации; содействие в создании и осуществлении

национальных программ по молодежной политике; обобщение опыта государств-участников СНГ, других государств и международных организаций по молодежной проблематике.

Этому способствует последовательное рассмотрение на каждом заседании Совета вопросов реализации государственной молодежной политики в конкретной стране, анализ практики осуществления ее актуальных направлений с выработкой соответствующих рекомендаций. Обсуждался, например, опыт организации работы с сельской и рабочей молодежью, с социально уязвимыми категориями молодых людей, развития молодежного парламентаризма, поддержки движения студенческих трудовых и волонтерских отрядов и другое. Как правило, члены Совета в целях обмена опытом посещают объекты молодежной инфраструктуры. Положительный опыт распространяется.

Способствует накоплению знаний о молодежи и реализации молодежной политики осуществление с 2010 года Стратегии международного молодежного сотрудничества государств-участников СНГ на период до 2020 года. Совет организовал работу по подготовке проекта Стратегии на 2021-2030 годы, создав соответствующую Рабочую группу. Позитивным моментом стало принятие в июне 2016 года Советом решений о базовых организациях членов Содружества по работе с молодежью и развитию молодежного предпринимательства.

Совет активно участвует в создании нормативной базы. В данной связи исключительно полезно постоянное сотрудничество Совета и Молодежной межпарламентской ассамблеи при Межпарламентской Ассамблее государств-участников СНГ. Представитель Молодежной ассамблеи регулярно приглашается на заседания Совета. На заседания Ассамблеи выносятся доклады о деятельности Совета. Члены Совета принимают участие в обсуждении проектов законов, касающихся молодежи и политики в отношении ее. Осуществляется, таким образом, взаимный обмен информацией.

Совет держит в поле зрения деятельность и сотрудничество научно-методических структур по изучению проблем молодежи. Это сотрудничество расширяется. 29 научно-методических структур государств-участников СНГ выразили готовность к постоянному взаимодействию и обменялись общей информацией о своей работе. В июне 2015 года было проведено совещание руководителей этих объединений, занимающихся изучением молодежной проблематики, на котором выработаны основные подходы к организации сотрудничества в молодежной сфере. В сентябре 2016 года в Армении при поддержке Совета состоялась научно-практическая конференция исследователей и исследовательских групп, занимающихся изучением молодежных проблем.

Совет поддержал предложение Центра социологических и политических исследований Белорусского государственного университета провести в 2016 году в государствах-участниках СНГ социологическое исследование «Образ прошлого, настоящего и будущего в сознании молодежи». В числе участников организации исследования – Казахстан. Научный отчет по результатам исследования обсужден на заседании Совета [5].

Важно расширение возможностей для проявления способностей и поддержки творческой и иной наиболее активной части молодежи государств-участников СНГ посредством организации ряда международных конкурсов и фестивалей. В плане накопления знаний о молодежи представляет, например, интерес Международный молодежный проект «100 идей для СНГ». Проект инициирован в 2013 году на заседании Совета по делам молодежи Содружества и направлен на привлечение молодого поколения к решению задач развития научно-инновационной и социально-экономической сфер данной группы государств. Участниками его могут быть молодые люди в возрасте от 14 до 35 лет, представившие авторские проекты. Этот проект реализуется с 2014 года с периодичностью раз в два года и состоит из двух этапов: национального (отборочного) и международного (финала). Он проводится по восьми номинациям, в том числе по культуре и образованию. Проект нацелен на расширение участия молодежи в интеграционных процессах, учитывая их межведомственный характер, высокую социальную значимость и перспективность для устойчивого развития СНГ. Пилотный вариант проекта успешно прошел на пространстве Содружества в 2014-2015 годах. Первые итоги его реализации были подведены на заседании Совета по делам молодежи, которое состоялось в апреле 2016 года в Минске в Национальной библиотеке Беларуси. Перед объявлением победителей, а они были определены оргкомитетом в каждой номинации, состоялась торжественная церемония открытия выставки-презентации итогов проекта, на которой авторы представили 37 работ. Оценивали разработки молодых специалистов 16 экспертов. Была добавлена специальная номинация «Молодежь и спорт». Мероприятие широко освещалось средствами массовой информации [6].

Важным источником информации являются доклады о положении молодежи, которые готовятся как на международном, региональном, так и на национальном уровне. Имеются сведения о следующих

докладах, которые представлялись мировому сообществу: в 1968 году после молодежных волнений в Западной Европе на 15-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО; в 1980 году на 21 –й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО («Молодежь в 80-е годы: виды на будущее», в подготовке которого участвовали 11 экспертов из различных стран мира, из СССР – профессор И.М.Ильинский). В 1986 году по поручению ООН доклад «Положение молодежи в 80-х годах: сомнения и надежды» был подготовлен исследователем из Индии Сэндином Чаулой. Проект четвертого доклада был подготовлен группой российских специалистов под руководством профессора И.М.Ильинского. Разработчики были проинформированы о том, что доклад необходим для начала работы Комиссии ООН по подготовке первой в истории Организации Объединенных Наций «Программы международных действий ООН в отношении молодежи до 2000 года и после», которая должна была обсуждаться на одной из Генеральных сессий ООН в связи с празднованием в 1995 году 10-летия Международного года молодежи, что доклад будет направлен правительствам всех стран мира в качестве рекомендательного материала (впоследствии это было сделано). Доклад был опубликован на английском, испанском и французском языках под названием (в переводе на русский) «Глобальное положение молодежи мира в 90-х годах: тенденции и перспективы». В 1999 году первоначальный вариант доклада, объем которого в несколько раз превосходил публикацию ООН, был издан на русском языке в Москве под названием «Молодежь планеты: глобальная ситуация в 90-х годах, тенденции и перспективы» [7].

В целях укрепления научно-исследовательского потенциала Детского фонда ООН в 1988 году во Флоренции (Италия) создан Исследовательский центр ЮНИСЕФ «Инноченти». Центр (официально известный как Международный центр развития ребенка) способствует не только изучению современных реалий, но и определению будущих направлений деятельности ЮНИСЕФ. Он содействует также реализации в мировом сообществе Конвенции ООН о правах ребенка. В рамках проекта MONEE (Мониторинг государственной политики и социальных условий) с 1992 года осуществляется мониторинг изменяющихся условий в 27 странах Центральной и Восточной Европы, Содружества Независимых Государств и Балтии. На его основе готовятся региональные мониторинговые доклады.

Практикуется подготовка национальных докладов, посвященных анализу положения молодежи и состояния государственной молодежной политики в государствах-участниках СНГ. Ежегодная подготовка национального доклада в Республике Беларусь и Республике Казахстана закреплена законодательно. В Азербайджане в соответствии с распоряжением Президента Азербайджанской Республики готовится ежегодный доклад как отчет о проводимой работе по реализации Стратегии развития азербайджанской молодежи в 2015-2025 годах. В Российской Федерации подготовка такого доклада предусмотрена распоряжением Правительства, которым утверждены «Основы государственной молодежной политики Российской Федерации на период до 2025 года». В Республике Армения и Кыргызской Республике подготовка докладов организуется по поручению правительств. В Таджикистане периодически готовится отчет об исполнении поручений Президента Республики Таджикистан по итогам встречи с представителями молодежи.

В докладах осуществляется анализ положения молодежи, как правило, в таких сферах, как демография, образование, здравоохранение, занятость, предпринимательство, преступность, участие молодежи в общественно-политических процессах. Рассматриваются вопросы реализации и повышения эффективности государственной молодежной политики. Выявляются проблемные зоны жизнедеятельности молодых людей, реализации государственной молодежной политики. Отражаются позиции молодых людей к различным сферам жизни и происходящим в стране процессам.

Подготовка национальных докладов имеет своей целью обоснование приоритетных направлений развития потенциала молодежи и, как правило, содержит предложения по совершенствованию молодежной политики. Организуют и координируют работу по подготовке докладов государственные органы, в ведении которых находятся вопросы реализации молодежной политики. К подготовке докладов привлекаются и другие заинтересованные государственные органы, которые предоставляют в рамках своей компетенции информацию, характеризующую положение молодежи в разных сферах жизнедеятельности. Содержание докладов базируется на официальных статистических данных, также широко используются результаты социологических исследований. Нередко в содержание доклада включаются международные сравнительные данные, в том числе данные международных индексов, например, Индекс благополучия молодежи и глобальный Индекс развития молодежи. Доклады представляются в правительство, заинтересованные государственные органы, размещаются на сайте госоргана, в ведении которого находятся вопросы реализации молодежной политики. Используются

другие формы и средства для ознакомления с материалами докладов широкой общественности, самой молодежи [8].

В Казахстане первые доклады, посвященные молодежи и политике в отношении ее, появились в середине 90-х годов прошлого века. В 1996 году подготовлен государственный доклад «О состоянии дел в молодежной среде и основных направлениях молодежной политики в Республике Казахстан». Во введении было подчеркнуто, что данный доклад представляет собой первую попытку систематизировать наиболее полные данные о социально-экономическом и общественно-политическом положении молодежи в суверенном Казахстане. В нем предложены меры, направленные на совершенствование молодежной политики. Доклад подготовлен на основе данных государственной и отраслевой статистики, результатов социологических исследований, официальных материалов ряда министерств и ведомств. Доклад оснащен таблицами, схемами и графиками. Было заявлено во введении, что в дальнейшем планируется раз в два года готовить доклад о положении молодежи в Республике Казахстан для представления его правительству, а также всем заинтересованным организациям и ведомствам, в той или иной мере занимающимся молодежной проблематикой.

В 1998 году подготовлен доклад «Государственная молодежная политика в Республике Казахстан» Министерством информации и общественного согласия РК совместно с республиканским молодежным движением «За будущее Казахстана». Целью доклада явилось предоставление всем заинтересованным лицам наиболее полной информации о социально-экономическом и политическом положении молодежи Казахстана, оценка эффективности современной государственной молодежной политики и предложение своих путей и мер по ее совершенствованию. Как и в предыдущем докладе, были привлечены материалы нескольких заинтересованных министерств, агентств и ведомств, а также социологического опроса молодых людей

Однако оба эти доклады не были опубликованы. Впервые опубликован государственный доклад «Молодежь Казахстана – 2000: положение, тенденции, перспективы», подготовленный рабочей группой Министерства культуры, информации и общественного согласия (МКИОС) Республики Казахстан совместно с Агентством РК по статистике. В докладе использованы материалы целого ряда ведомств. В нем освещены проблемы, связанные с социально-демографическими процессами, экономическим положением, социальным статусом, политической культурой, самоидентификацией, ценностными ориентациями молодежи, образованием и рынком труда, а также вопросы реализации государственной молодежной политики в Казахстане. Основная часть доклада подготовлена с привлечением результатов социологического исследования в рамках проекта «Молодежь Казахстана – 2000» [9].

По результатам республиканского социологического исследования «Молодежь Казахстана - 2002 г.: положение, тенденции, перспективы» МКИОС РК подготовлен и опубликован аналитический доклад «Молодежь Казахстана – социально-демографический портрет». Во введении к докладу отмечено, что при его написании использованы также статистические данные и сведения ряда министерств и ведомств. В докладе подняты вопросы социального статуса молодежи, ее места в структуре современного казахстанского общества, особенности демографического развития [10].

Проблема изучения молодежи и политики в отношении нее в Казахстане восходит к советскому времени: в республике не было специального научного центра. В годы Независимости звучали предложения о целесообразности создания Института молодежи. Однако в практическую плоскость эта проблема впервые была поставлена в речи Первого Президента РК Н.А.Назарбаева на XIX сессии Ассамблеи народа Казахстана в апреле 2012 года. С целью более глубокого изучения процессов в молодежной среде на базе Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева создан научно-исследовательский центр «Молодежь», который, начиная с 2013 года, готовит национальные доклады о молодежи на казахском, русском и английском языках [11]. Как уже указывалось выше при характеристике докладов о молодежи в рамках СНГ, в них основное внимание уделяется ее демографическим характеристикам, законодательству, регулируемому правовой статус молодых людей, их здоровью, образованию, социально-экономическому положению, досугу, участию в общественно-политической жизни. Отдельным разделом проходит совершенствование государственной молодежной политики в республике. Такой подход позволяет проследить динамику идущих процессов в молодежной сфере Казахстана.

Активизации работы по пополнению знаний о молодежи способствовала оценка Организацией Объединенных Наций своевременного сбора и анализа данных о молодом поколении в качестве фактора внимания к молодежи, обозначенная во Всемирной программе действий, касающейся молодежи, до 2000 года и на последующий период, принятой в 1995 году. ООН считает, что в этом вопросе возможно и

нужно сотрудничество с национальными структурами. Информационная работа является хорошей базой для научных разработок о молодежи. Международным, региональным и национальным исследовательским центрам и учреждениям, занимающимся вопросами молодежи, было предложено рассмотреть возможность налаживания отношений сотрудничества с ООН для обеспечения эффективной связи между практической деятельностью по осуществлению Программы действий и соответствующими исследованиями и анализами.

Преимущество этих установок и их дальнейшее развитие обозначены в новой Молодежной стратегии ООН «Молодежь – 2030», запущенной в сентябре 2018 года. Значительное место в ней уделено необходимости накопления знаний о молодежи как условия вовлечения ее в жизнь общества и улучшения положения молодых людей. ООН будет укреплять систему накопления знаний о молодежи и управления ими, содействовать повышению глобальной осведомленности о реальном положении и потребностях юношей и девушек во всем мире с опорой на фактические данные. С этой целью целесообразно среди них проводить опросы на глобальном, региональном, национальном и местном уровнях для информационного подкрепления деятельности ООН и соответствующих процессов. Важна разработка единого подхода к анализу положения молодежи в различных странах, выявление вопросов, представляющих мировой интерес, недостаточно изученных проблем и потенциальных возможностей молодежи для проведения совместных исследований. ООН должна оказывать целенаправленную и существенную поддержку молодежным организациям и инициативам для испытания новых моделей и проектов. Полученные результаты следует широко распространять.

В Стратегии обозначено, что ООН будет добиваться того, чтобы ее подразделения успешно решали проблемы молодежи в рамках своих программ, эффективно и конструктивно вовлекали молодых людей в их работу. Необходимо разработать общесистемный подход к объективной оценке воздействия молодежных программ ООН, проводить ежегодный обзор осуществления стратегии «Молодежь – 2030» и обнародовать информацию о ее реализации [12].

Таким образом, формирование и осуществление политики в отношении молодого поколения, повышения его роли в жизни общества требуют солидных знаний. Увеличение их массива достигается путем проведения научных исследований, различных мероприятий, подготовки специальных докладов и др. Вопросы пополнения и качественного укрепления информационно-научной базы молодежной политики, как и все другие молодежные составляющие, необходимо осуществлять при участии самих молодых людей. Эти вопросы тесно сопрягаются с вовлечением одаренной молодежи в науку, подготовкой молодых ученых, привлечением их внимания к молодежной проблематике не только в силу возраста, а, прежде всего, по причине ее исключительной значимости. Резервы качественного расширения информационно-научной базы развития молодого поколения и молодежной политики не исчерпаны.

Список использованной литературы:

1. Мошняга В.П. (рук.), Быстров В.А., Володин И.А., Воронежская О.А., Косенко Е.И., Лукьянова М.Ф., Ревенко Л.В., Савкина И.В., Симонова Г.В., Фоменко С.В. Молодежная политика: международный опыт. Учебное пособие. -М.: Институт молодежи, 1992. - С.57-58.
2. Молодежная политика. Европейский опыт. - М., 2005. - С.47, 48.
3. Грачев Е. Молодежная политика в Европейском Союзе // *Международные процессы*, 2016, том 14, № 4. - С.136 // intertrends.ru/system/Doc/ArticlePdf/1733/F96MYQeaml.pdf; Молодежная политика. Европейский опыт. - С.16.
4. Грачев Е. Молодежная политика в Европейском Союзе. - С. 139-140; Молодежная политика. Европейский опыт. - С.24.
5. Портал СНГ. Исполнительный комитет СНГ. Официальный сайт. О деятельности Совета по делам молодежи государств-участников СНГ // *Развитие и деятельность Содружества Независимых Государств в 2017 году (сборник информационно-аналитических материалов, выпуск № 6)*. - Минск, 2018. -С.113,114,115,117,118,120
6. Портал СНГ. Исполнительный комитет СНГ. Официальный сайт. Международный молодежный проект государств-участников СНГ «100 идей для СНГ» // cis.minsk.by/page.php?id=19209.
7. Ильинский И.М. (рук.), Алещенок С.В., Володин И.А., Голубева Т.Л., Елизаров В.В., Луков В.А., Саградов А.С., Юртаев В.И. Молодежь планеты: Глобальная ситуация в 90-х годах, тенденции и перспективы. - М.: Голос, 1999. -324 с.
8. Портал СНГ. Исполнительный комитет СНГ. Официальный сайт. Об опыте организации исследований положения молодежи в государствах-участниках СНГ // *Развитие и деятельность*

Содружества Независимых Государств в 2016 году (сборник информационно-аналитических материалов, выпуск № 5). - Минск, 2017. - С.136, 137 // www.cis.minsk.by/foto/pages/19180/589d68788f0b4.pdf.

9. Государственная молодежная политика Республики Казахстан. Составители: Калетаев Д.А., Долматов А.Ю., Бажова Т.В., Кырыкбаев Т.Е., Шойкин Г.Н. - Астана, 2001. - С.91-160.

10. Государственная молодежная политика. Опыт и тенденции развития. В 4-х частях. Ч. 2. - Астана: МКИОС РК, 2003. - С. 158-200.

11. Буканова Ж.К., Каримова Ж.К., Зайниева Л.Ю., Ильясова Г.Т., Калашикова Н.П. и др. Национальный доклад «Молодежь Казахстана – 2014». - Астана: НИЦ «Молодежь», 2014. - 267 с.; Қайдарова Ә.С., Әшімханова Д.Ә., Маулитов А.Е., Зайниева Л.Ю., Мекебаева М.А. и др. Национальный доклад «Молодежь Казахстана – 2016». - Астана: НИЦ «Молодежь», 2016. - 365 с. и др.

12. Молодежная стратегия ООН «Молодежь - 2030» // un.by/images/news/2018/UN_Youth_Strategy-Russian.pdf.

УДК 929
МРНТИ 03.20

Кенжебаев Д.А.¹

*¹доктор философии (PhD), начальник кафедры Основ военной радиотехники и электроники, Военно-инженерный институт радиоэлектроники и связи,
г. Алматы, Казахстан*

ИСТОРИЧЕСКАЯ КОНЬЮНКТУРА РАЗВИТИЯ СИСТЕМ ПРОТИВОРАКЕТНОЙ ОБОРОНЫ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В данной статье на основе анализа открытых источников рассматривается стечение исторических обстоятельств, которые определили собой процесс развития систем противоракетной обороны на территории Казахстана. Констатируется определяющее влияние внешнеполитической обстановки на динамику течения рассматриваемого процесса. Утверждается актуальное значение необходимости выявления перспективных направлений развития военно-космической деятельности.

Ключевые слова: Сарышаган, противоракетная оборона, военно-космическая отрасль.

Д.А. Кенжебаев¹

¹философия докторы (PhD), әскери радиотехника және электроника негіздері кафедрасының бастығы, Радиоэлектроника және байланыс әскери-инженерлік институты, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ ЗЫМЫРАНҒА ҚАРСЫ ҚОРҒАНЫС ЖҮЙЕЛЕРІНІҢ ДАМУЫНЫҢ ТАРИХИ КОНЬЮНКТУРАСЫ

Аңдатпа

Бұл мақала ашық дереккөздерді талдау негізінде Қазақстан аумағындағы зымыранға қарсы қорғаныс жүйесінің даму процесін анықтаған тарихи жағдайлардың жиынтығын қарастырылады. Сыртқы саяси ахуалдың қарастырылып отырған процестің ағымының динамикасына тигізетін әсері анықталды. Әскери-ғарыш қызметін дамытудың перспективалық бағыттарын анықтау қажеттілігінің өзекті мәні бекітіледі.

Түйін сөздер: Сары Шаған, зымыранға қарсы қорғаныс, әскери-ғарыш саласы.

D.A. Kenzhebayev¹

¹doctor of philosophy (PhD), chief of department of Bases of military radio technique and electronics, Military and engineering institute of radio electronics and communication, Almaty city, Kazakhstan

HISTORICAL CONJUNCTURE OF DEVELOPMENT OF SYSTEMS OF MISSILE DEFENCE IN THE TERRITORY OF KAZAKHSTAN

Abstract

In this article on the basis of the analysis of open sources confluence of historical circumstances which determined by themselves development of systems of missile defense in the territory of Kazakhstan is considered. The defining influence of a foreign policy situation on dynamics of a course of the considered process is stated. Relevance of need of identification of the perspective directions of development of military space activity is approved.

Key words: Saryshagan, missile defense, military space industry.

Введение. Многовековая история Казахстана являет собой богатейший кладезь исторических событий зачастую характеризуемых глобальными масштабами определяющих последствий. Географически связуя европейские и азиатские страны, Казахстан в своем развитии подчас имел самое непосредственное влияние на взаимоотношение мировых государств, что в числе прочего находит свое воплощение и в том, что территория Республики Казахстан исторически стала родиной и средоточием воплощения практического торжества научной мысли в сфере развития ракетно-космических технологий. В этой связи в условиях современности приобретает актуальность исследование исторических аспектов военно-космической деятельности осуществлявшейся в Казахстане. В рамках данного доклада предлагается к рассмотрению исторический опыт развития систем противоракетной обороны на территории Казахстана.

Методы. Методологической основой работы явились общенаучные логические методы исторического исследования, а именно анализ и синтез, совокупность которых в своем взаимодействии позволила на основе рассмотренных по отдельности исторических свидетельств, сформировать видение течения единого исторического процесса.

Результаты. Противостояние просоветских и проамериканских блоков стран, обусловленное этим интенсивное развитие в середине XX века ракетно-ядерного вооружения, в числе прочего привело к разработке и скорейшему вводу в эксплуатацию средств противодействия ракетной угрозе. В Советском Союзе с середины 1950-ых годов специально созданное конструкторское бюро (СКБ-30) под руководством Григория Васильевича Кисунько приступило к проведению научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ по формированию теоретических основ и разработке практических изделий в области противоракетной обороны. Первые осуществленные в данном направлении шаги вызвали необходимость проведения полномасштабных натурных экспериментов. Для осуществления данных мероприятий на территории Казахстана в районе озера Балхаш (с его северо-западной стороны) близ станции Сарышаган в июле 1956 года началось строительство Государственного научно-исследовательского и испытательного полигона № 10 Министерства обороны (ГНИИП №10) [1].

На полигоне велась разработка и испытания экспериментального комплекса средств противоракетной обороны (система «А»), в ходе которых отрабатывались вопросы создания эффективных средств поражения межконтинентальных баллистических ракет вероятного противника. В результате выполненных мероприятий 4 марта 1961 года было осуществлено первое в мире успешное поражение баллистической ракеты противоракетой. Для проведения испытаний с 4-го Государственного центрального полигона (ГЦП) «Капустин Яр» был произведен пуск баллистической ракеты средней дальности Р-12, которая после ее локализации на удалении в 1500 км была уничтожена противоракетой В-1000, запущенной с Государственного научно-исследовательского и испытательного полигона № 10 «Сарышаган», на высоте 25 км в автоматическом режиме (всего было проведено 11 испытаний по поражению баллистических ракет Р-5М и Р-12). В дальнейшем в целях определения работоспособности радиоэлектронных средств в условиях воздействия высотных ядерных взрывов руководством Советского Союза было инициировано проведение серии специальных испытательных операций обозначаемых литерой «К»: операции «К1», «К2» – в октябре 1961 года, операции «К3»-«К5» – в октябре 1962 года. В ходе испытаний с ГЦП «Капустин Яр» в район ГНИИП №10 «Сарышаган» запускались по две ракеты, первая из которых была снабжена ядерным зарядом. При полете к системе «А» осуществлялся подрыв

ядерного заряда, после чего изучалось возможность поражения цели противоракетой в условиях поражающих факторов ядерного взрыва [2].

5 августа 1963 года в Москве был подписан Договор между СССР и США «О запрещении ядерных взрывов в атмосфере, в космосе и под водой» [3], однако к тому времени в Советском Союзе уже были выполнены полигонные испытания соответствующих изделий, наглядным образом доказывающие потенциальную возможность уничтожения межконтинентальных баллистических ракет до их подлета к цели, в том числе и в условиях воздействия поражающих факторов ядерных взрывов, что в последствии позволило создать эффективную систему прикрытия важных административных центров советского государства от потенциально возможных ракетных ударов противника.

Прогрессивным шагом в развитии систем противоракетной обороны стало создание надгоризонтных радиолокационных станций, в результате чего на Государственном научно-исследовательском и испытательном полигоне № 10 («Сарышаган») был оборудован и с 1973 года функционировал радиолокационный узел (входивший в систему предупреждения о ракетном нападении и контроля космического пространства) на базе радиолокационной станции «Днепр» и «Днепр», силами и средствами которого успешно решались задачи по обнаружению искусственных спутников Земли [4].

Ведущим учреждением Советского Союза в области осуществления монтажных и испытательных работ радиоэлектронного оборудования апробируемых на полигоне Сарышаган комплексов системы предупреждения о ракетном нападении стало созданное в 1976 году Алма-Атинское производственно-техническое предприятие концерна «Гранит» Министерства радиопромышленности СССР, внося весомый вклад в разработку и модернизацию многих перспективных образцов вооружения противоракетной и противовоздушной обороны [5].

Расположенный на территории Казахской ССР Государственный научно-исследовательский и испытательный полигон № 10 Министерства обороны («Сарышаган») был задействован в составе активно действующей военно-космической отрасли советского государства. Возможности полигона использовались как для разработки и испытаний средств противоракетной обороны в различных условиях, так и для организации мониторинга космического пространства на предмет обнаружения искусственных спутников Земли и предупреждения о ракетном нападении. Общая специфика выполняемых задач объектов предполагала их дальнейшее научно-техническое развитие в контексте формирования единой системы воздушно-космической обороны. Однако последовавшие в СССР реалии социально-политического характера обусловили иной путь развития событий.

В 1988–90-х годах в СССР произошел, так называемый, «парад суверенитетов», обусловленный декларацией приоритета республиканских законов над общесоюзными [6]. В стремительном потоке свершающихся событий развивалась и новейшая история Казахстана: 25 октября 1990 года Верховный Совет Казахской ССР принял Декларацию о государственном суверенитете [7]; 16 декабря 1991 Республика Казахстан провозгласила государственную независимость [8], а 21 декабря того же года подписанием Алма-Атинской Декларации вошла в состав Содружества Независимых Государств [9].

В условиях терзающих агонизирующее советское государство социально-политических процессов полноценная деятельность составляющих его государственность институтов стала практически невозможной. Создавшееся положение усугублялось разрушением межреспубликанских связей экономического, производственного и научного характера. Прогрессирующее «заболевание» общества сказалось и на Вооруженных силах – дальнейшее успешное функционирование военно-космической отрасли оказалось под угрозой своего прекращения. Перед руководителями вновь созданных государств предстала необходимость организации взаимодействия в новых геополитических условиях – прежде всего, нужно было сохранить военные объекты от разрушения и разграблений и обеспечить их дальнейшую работоспособность.

Благодаря дальновидной политике Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева был определен территориальный принцип принадлежности бывших союзных объектов военно-космической инфраструктуры [10]. 7 мая 1992 года указом Первого руководителя страны были созданы Вооруженные силы независимого Казахстана [11]. Началось строительство военной организации государства.

6 июля 1992 года по результатам проведенной в Москве официальной встречи – было подписано «Соглашение о средствах систем предупреждения о ракетном нападении и контроля космического пространства», в соответствии с которым право собственности на средства СПРН и СККП закреплялось за государствами, на территории которых они размещаются, оговорена возможность передачи сторонами прав пользования ими на основе отдельных соглашений и ряд других вопросов в данной области

межгосударственных взаимоотношений, определен состав систем, порядок их боевого функционирования, управления и обеспечения выходной информацией государств-участников [12].

28 марта 1994 года между Республикой Казахстан и Российской Федерацией был заключен Договор о военном сотрудничестве, в числе прочего, определивший статус и порядок применения российских Стратегических ядерных сил, размещенных на территории Казахстана и в последующем послуживший основанием для принятия многих важных межгосударственных соглашений [13].

В рамках исполнения Соглашения о средствах систем предупреждения о ракетном нападении и контроля космического пространства (от 6 июля 1992 года) – 14 декабря 1994 года Правительства Казахстана и России подписали двустороннее Соглашение «О Порядке содержания и использования Узла Балхаш системы предупреждения о ракетном нападении, расположенного на территории Республики Казахстан»; в соответствии с чем, Республика Казахстан передавала недвижимое и движимое имущество Узла Балхаш Российской Федерации в безвозмездное пользование, а российская сторона обязывалась предоставлять на пункты государственного и военного управления Казахстана информацию со средств предупреждения о ракетном нападении и контроля за космическим пространством [14]. Данный документ имел важное историческое и политическое значение для обоих государств, так как позволил определить дальнейшую судьбу элементов стратегического вооружения бывшего советского государства, во многом послужив основой последующих российско-казахстанских соглашений.

В развитие достигнутых ранее договоренностей, 2 декабря 2014 года в Москве состоялось подписание между Правительствами Республики Казахстан и Российской Федерации Соглашения об условиях передачи и о порядке дальнейшего использования казахстанского Узла Балхаш в российской системе предупреждения о ракетном нападении; а 12 октября 2015 года данный документ был ратифицирован, что позволило создать основу для взаимовыгодного сотрудничества в данной сфере межгосударственных взаимоотношений [15].

Выводы. Таким образом, на основе рассмотренного исторического опыта становления и развития на территории Казахстана систем предупреждения о ракетном нападении и контроля космического пространства – констатируется, что наличие у Казахстана в данной области государственной деятельности богатейшего прошлого, наряду с тенденциозным ростом использования в военных целях возможностей околоземного космического пространства и размещаемых в нем технических средств в современных условиях актуализируют необходимость теоретически и практически обоснованного рассмотрения перспективных направлений развития военно-космической деятельности.

Список использованной литературы:

1. Корпорация «Вымпел». Системы ракетно-космической обороны / под ред. В.В. Литвинова. – М.: Оружие и технологии, 2005. – 240 с. – С. 51-52.
2. Кисунько Г.В. Секретная зона: Исповедь генерального конструктора. – М.: Современник, 1996. – 510 с.
3. Договор о запрете на испытания ядерного оружия в трех средах: утв. 5 августа 1963 года // <http://ria.ru/spravka/20130805/953857752.html> 06.08.2019.
4. Дроговоз И.Г. Ракетные войска СССР. – Минск: Харвест, 2007. – 336 с. – С. 211-214.
5. Северный В. ГРАНИТ на грани новых открытий // <https://topwar.ru/44116-granit-na-grani-novyh-otkrytiy.html> 06.08.2019.
6. Парад суверенитетов. Словарь русского публичного языка конца XX века. «Коммерсантъ» // <https://www.kommersant.ru/doc/390624> 06.08.2019.
7. Декларация о государственном суверенитете Казахской Советской Социалистической Республики: утв. 25 октября 1990 года // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000230 06.08.2019.
8. Конституционный закон Республики Казахстан. О государственной независимости Республики Казахстан: принят 16 декабря 1991 года, №1007-ХІІ // http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z910004400_06.08.2019.
9. Алма-Атинская Декларация. Единый реестр правовых актов и других документов Содружества Независимых Государств: утв. 21 декабря 1991 года // <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=4> 06.08.2019.
10. Указ Президента Республики Казахстан. О переходе государственных предприятий и организаций союзного подчинения в ведение Правительства Казахской ССР: утв. 31 августа 1991 года, № 410 // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000668 06.08.2019.
11. Указ Президента Республики Казахстан. О создании Вооруженных Сил Республики Казахстан: утв. 7 мая 1992 года, №745 // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1001125 06.08.2019.

12. Соглашение о средствах систем предупреждения о ракетном нападении и контроля космического пространства: утв. 6 июля 1992 года // АП РК Ф. 5.Н. Оп. 1 Д. 383. Л. 102-105.

13. Тасбулатов А.Б. Договор о военном сотрудничестве – практическая реализация дружбы и добрососедства двух братских народов // Договор о военном сотрудничестве – шаг к дружбе и коллективной безопасности народов: матер. первой каз.-рос. науч.-практ. конф. / Ұлттық қорғаныс университеті. – Щучинск: ТОО «РИСК-Бизнес», 2004. – С. 10-11.

14. Соглашение между правительством Российской Федерации и правительством Республики Казахстан. О порядке содержания и использования Узла Балхаш системы предупреждения о ракетном нападении, расположенного на территории Республики Казахстан: утв. 14 декабря 1994 года // http://www.conventions.ru/view_base.php?id=16574 06.08.2019.

15. Закон Республики Казахстан. О ратификации Соглашения между Правительством Республики Казахстан и Правительством Российской Федерации об условиях передачи и о порядке дальнейшего использования казахстанского Узла Балхаш в российской системе предупреждения о ракетном нападении: принят 12 октября 2015 года, № 354-V ЗПК // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000354> 06.08.2019.

МРНТИ 04.51.27
ӘӨЖ 316.334.2

Ainur Toleubayeva¹, Lyazzat Kurmanbaeva²

¹PhD doktora Yabancı Diller ve Kariyer Kariyer Üniversitesi,
öğretim Görevlisi Almaty, Kazakistan

²Filoloji Bilimleri Adayı, Doçent Almaty, Kazakistan

CUMHURİYETTE DİN EĞİTİMİ VE SOSYAL BİRLİK

Özet

Bu makalede Kazakistan Cumhuriyeti'nde Sovyetler Birliği dağılmasıyla meydana gelen dini gruplar hakkında genel bilgiler verilmiştir. Günümüzde “din’e ve onun önemli hale gelişi, gerek uluslararası alanda gerekse ülkede yaşanan gelişmelere neden oldu. Ve bu gelişmelerin kültürel, politik ve sosyal olarak ortaya koymuş olduğu sorunlar, yakından alakalı bir durumdur. Dünyadaki politik ve ideolojik mücadelelerin bir sonucu olarak ülkede dini gruplar konusu önemli hale gelmiştir. SSCB dağılmasıyla Kazakistan Cumhuriyeti kurulduktan sonra boş kalan sovyet ideolojisi yerine çeşitli dini inançlar halk içerisine yayılarak, devlete ve milli değere büyük tehlike oluşturmuştur. Din, ulusların tarihinin ve kültürel yapısının en önemli ve en etkileyici unsurlarından birisidir. Öncelikle şunu belirtmek lazım, bütün dinlerin insanın yaratılmasıyla ilgili inançları vardır. Özellikle kaynağı “Allah ve Peygamber” inancına bağlı olan ve bizim İlahi Dinler olarak adlandırdığımız “İslâm, Hıristiyanlık ve Musevilik” dinlerinde tek Tanrı inancı vardır. (Begalina K., 2009:14)

Din toplumsal şuurun biçimi olarak toplum hayatında kültüre ve geleneğe büyük etki sağlar. Din-insan medeniyeti tarihinde ilkçağdan başlayan manevi olaydır. Din kültürü ile dini değerler geleneksel dinin eşliğinde insanoğluna manevi değer kazandırır. Halbuki, kazaklar önceden, Şamanizm, Zerdüşlük, Manilik, Hıristiyanlık ve Musevilik dinleriyle tanışmıştır

Anahtar kelimeler: Kazakistan Cumhuriyeti, din, devlet, dini gruplar

Ainur Toleubayeva¹, Kurmanbaeva Lyazzat²

¹PhD doctor University of Foreign Languages and Career Career, lecturer, Almaty

²Candidate of philosophical Sciences.D., associate professor

RELIGIOUS EDUCATION AND SOCIAL MENTALITY IN THE REPUBLIC

Abstarct

In this article, the general information is given about the religious groups in the Republic of Kazakhstan. Nowadays the issue religion is became more interesting subject in all sphere. As well as cultural and political progresses which held in country are caused political and cultural problems that have been closely related. After

*Yabancı Diller ve Mesleki Kariyer Üniversitesi, öğretim üyesi, aynurtoleubayeva@gmail.com

*Yabancı Diller ve Mesleki Kariyer Üniversitesi, öğretim üyesi, aynurtoleubayeva@gmail.com

the establishment of the Republic of Kazakhstan with the dissolution of the USSR, various religious beliefs instead of the empty ideology of the soviet ideology have spread to the public and created great danger to the state and national value. Hence, in this article, religious movements in Kazakhstani society will be researched. Religion is one of the most important and impressive elements of the history and cultural structure of nations. First of all, all religions have beliefs about human creation. In particular, there is a single belief in God in, Islam, Christianity and Judaism”, which we call the Divine Religions. (Begalinova K., 2009: 14)

Religion as a form of social consciousness has a great impact on culture and tradition in social life. It is a spiritual event that began in the history of religion and human civilization. Religious culture and religious values bring spiritual value to human beings on the threshold of traditional religion. However, Cossacks had previously been introduced to Shamanism, Zoroastrianism, Manichae, Christianity and Judaism.

Key words: *Republic of Kazakhstan, religion, state, religious movements*

Айнур Толеубаева¹, Курманбаева Ляззат Тулбаевна²

¹ *PhD доктор преподаватель Университет иностранных языков и деловых карьеры, Алматы, Казахстан*

² *к.ф.н., доцент Алматы, Казахстан*

РЕЛИГИОЗНОЕ ПРОСВЕЩЕНИЯ И СВЕТСКИЙ МЕНТАЛИТЕТ В РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

В данной статье дается общая информация о религиозных группах в Республике Казахстан. В наше время вопрос религии становится все более интересным предметом во всех сферах. Наряду с культурными и политическими достижениями, происходящими в стране, возникают политические и культурные проблемы, которые тесно связаны. После создания Республики Казахстан с распадом СССР различные религиозные верования вместо пустой идеологии советской идеологии распространились на публику и создали большую опасность для государства и национальной ценности. Следовательно, в этом искусстве будут исследоваться религиозные движения в казахстанском обществе.

Религия является одним из наиболее важных и впечатляющих элементов истории и культурного устройства народов. Прежде всего, все религии имеют убеждения о человеческом творении. В частности, существует единая вера в Бога в исламе, христианстве и иудаизме», который мы называем Божественными религиями. (Бегалинова К., 2009: 14) Религия как форма общественного сознания оказывает большое влияние на культуру и традиции в общественной жизни. Это духовное событие, которое началось в истории религии и человеческой цивилизации. Религиозная культура и религиозные ценности приносят духовную ценность людям на пороге традиционной религии. Однако казаки ранее были приобщены к шаманизму, зороастризму, манихейству, христианству и иудаизму.

Ключевые слова: Республика Казахстан, религия, государство, религиозные движения.

Giriş

Din, ulusların tarihinin ve kültürel yapısının en önemli ve en etkileyici unsurlarından birisidir. Öncelikle şunu belirtmek lazım, bütün dinlerin insanın yaratılmasıyla ilgili inançları vardır. Özellikle kaynağı “Allah ve Peygamber” inancına bağlı olan ve bizim İlâhi Dinler olarak adlandırdığımız “İslâm, Hıristiyanlık ve Musevilik” dinlerinde tek Tanrı inancı vardır. (Begalinova K., 2009:14)

Din toplumsal şuurun biçimi olarak toplum hayatında kültüre ve geleneğe büyük etki sağlar. Din-insan medeniyeti tarihinde ilkçağdan başlayan manevi olaydır. Din kültürü ile dini değerler geleneksel dinin eşiğinde insanoğluna manevi değer kazandırır. Halbuki, kazaklar önceden, Şamanizm, Zerdüşlük, Manilik, Hıristiyanlık ve Musevilik dinleriyle tanışmıştır (Bektorov, 2000: 5). Kazakistan toplumunun büyük kısmı Müslümanlardan oluşan Kazaklarda dindarlık derecesi bölgelere göre değişmektedir. Kazakların çoğunlukta bulunduğu bölgelerde dini inanç daha güçlü olup, Kazakların azınlık durumuna düştüğü bölgelerde ise dini inanç zayıftır.

Müslümanların çoğunlukta bulunduğu bölgelerde İslami ve milli adet ve örfler hala canlı olarak muhafaza edilmektedir. Bağımsızlığını kazanmadan önce Sovet döneminde din aleyhtarı propaganda çok güçlü yürütülmekteydi (www.Islam.ru).

Kazakistan'ın bağımsızlığı kazandıktan sonra 1990 yıllarında sadece 68 cami vardı. Günümüzde Din İşleri Başkanlığına kayıtlı yaklaşık 3500 cami vardır. Bu sayı her yıl geçtikçe artıyor. Geleneksel olarak İslam'dan ziyade Ortodoks Hıristiyanlık, az miktarda Katoliklik varlığını barış içinde sürdürmektedir (Narijmi, 2005:18).

Din, özellikle baskıcı rejimler altında paralel konumda faaliyetini sürdürebilir. Bu bakımdan dini grup ve tarikatların toplumla olan ilişkisi, komünizm öncesi ve sonrası Rus hinterlandında ilginç bir görünüm sergiler. XX. yüzyılın başında, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan nüfusunun %95'i Müslüman'dı. Ancak, Rus Devrimiyle birlikte iç savaşta, din mensupları aşırı şiddetin kurbanı olmuşlardı. Bolşevikler kiliseleri, manastırları ve din adamlarını hedef aldılar. Komünist parti din liderleri hapse atarak, ateizm propagandası için yoğun bir kampanyaya girişti. Sovyetler saldırılarını her bölgenin egemen dinleri, özellikle İslam üzerine yoğunlaştırdı. Sovyet yönetimine karşı paralel İslam, bütün Sovyet dönemi boyunca, biraz hasar görse de yeraltında kalarak varlığını sürdürdü (Kurt, Din sosyolojisi, 2012:188).

İslam dini karşıtı bir siyasetin kapsamında Kazakistan'ın her tarafında camiler basılmakta ve yıkılmaktadır. 1930lu yılların bu büyük sıkıntıları şeyh Abdal-Gaffar Şemsettin'den sonra Kazakistan kadısı atanan Saduakas Gilmani'nin (1890–1972) kararlılığını kıramamıştır. Kazakistan'ın Akmola eyaletindeki Tölengut Aktamak (Ahmet Gusanulı) medresesinden mezun olan Saduakas Gilmani pek çok sıkıntı ve zorluğa rağmen Kazakistan'ın kuzey bölgelerinde onlarca medrese açmış, ve pek çok yetişkin insanı ve genci İslam dininin bütün insanlığa hitabeden evrensel değerleriyle tanıştırmıştır (21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü dergisi, <http://www.21yyte.org>).

12 Ocak 1990 yılında Kazakistan Müslümanları Kurultayı gerçekleştirilmiş, Kazakistan halkının %70'inin desteği ile ülkede İslâm dinini temsilen Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Bu tarihten itibaren Kazakistan'da dini okullar açılmaya, dini kitaplar, gazete ve dergiler yayımlanmaya başlamıştır. Çeşitli yıllarda camiler yapılmış, camilerin yanında mahalli Kur'an Kursları açılmıştır. 2002'de Almatı'da, Kazakistan Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olarak ülkede hali hazırda faaliyet gösteren yüzlerce caminin imamlarına yönelik hizmet içi eğitim amaçlı İmamlar Enstitüsü açılmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in değişik vesilelerle dile getirdiği "Kazakistan'ın dört bölgesinde özel dini okullar açmak gerek" sözü meyvesini vermiş, Temmuz 2007 yılı başlarında bizzat Cumhurbaşkanı tarafından, başkent Astana'da Nur Astana Camiine bitişik Nur Astana Medresesi açılmıştır. Kazakistan laik bir ülke olup devletin, ülkede mevcut dinlere doğrudan bir müdahalesi söz konusu değildir. Devlet, sistem gereği tüm dinlere eşit davranmaya gayret göstermektedir. Dolayısıyla Kazakistan Diyanet İşleri Başkanlığı da özerk bir kurumdur ve devlet tarafından herhangi bir destek görmemektedir. Devlet, din öğretimini ülkede mevcut olan bazı üniversitelerdeki fakülteler ile karşılamaya çalışırken, din eğitimi ise, ilgili dinin mensuplarına bırakmıştır (Mansurov, (2007:158).

Kazakistan Parlamentosunun bir kanadı olan Senat 29 Eylül 2011'de "Dini birimler ve Dini faaliyetler " isimli yasayla ülke genelinde devlet, eğitim, sağlık ve askeri kurumlarda namaz kılmayı yasaklayan kanunu kabul etmiştir. Kanun kabul edildikten sonra ülkedeki bazı din adamları yeni kabul edilen yasayla ilgili kanunun gerekli olduğu ve ülke için faydalı olacağı yönünde açıklamalarda bulunmuşlardır (<http://www.bnews.kz/kk/news/post/59386/>).

Kazakistan'ın önceki Din İşleri Ajansı Başkanı Kayrat Lama Şarif, kanunun gerekli olduğunu ve temelde üç konuyu içerdiğini açıklamıştır. Yeni yasa ile dini grupların yanlış yönlendirmelerinin engelleneceği, insan hakları, ve vatandaşların inanç özgürlüğünün sağlanacağı, ayrıca dini grupların sayılarının azaltılarak radikal grupların kontrol altına alınacağını söylemiştir (Şarif, <http://www.bnews.kz/kk/news/post/59425/>). Şarif, yasa kabul edilmeden önce halkı bilgilendirmek için röportajlar, basın toplantıları yapmıştır. Lama Şarif, Egemen Kazakistan gazetesi ile yaptığı röportajda, Kazakistan'da son yıllarda aşırı dini grupların faaliyetlerinin ve sayılarının gün geçtikçe attığı, aynı dine mensup farklı grupların bulunması nedeniyle Kazak kültürü, tarihi ve medeniyetinin zarar görmeye başladığını belirtmiştir. Kazakistan'ın yeni yasa teklifini 1992 den bu yana uygulanan kuralların kanunlaşması olarak nitelendirmiştir (Şarif, <http://www.bnews.kz/kk/news/post/58343/>).

Yabancı Diller ve Mesleki Kariyer Üniversitesi, öğretim üyesi, aynurtolubayeva@gmail.com

Kazakistan bağımsızlığını kazandıktan sonra toplumda ekonomik ve siyasi alandaki gelişmelerin yanı sıra dini ve manevi yönde de önemli değişikliklerle tanıştı. Yasaların boşluğundan faydalanan ve daha ziyade Hıristiyan dünyasından ve ABD'den yayılan Yehova Şahitleri, Evangelistler ve Satanistler gibi inançlar yoğun bir misyonerler faaliyetlerine başladılar.

Bağımsızlıktan sonra ekonomik sıkıntıya düşen insanlara bazı maddi yardımlarla onları kendilerine çekmeye çalıştılar. Birçoğu inanmasa da onların çalışmalarına katıldılar. Bu yüzden ben yeni çıkan din yasasını destekliyorum. Yukarıda bahsettiğim yasal ve manevi boşluktan faydalanarak istedikleri şekilde faaliyet göstermeye başladılar. Ama şimdi resmi din ve mezhep olarak İslam dininin Hanefilik mezhebi kabul edildi. Bunun dışındaki dini hareketlere izin verilmiyor. Böylece kendilerini Müslüman olarak tanıtan Vahhabilik

(Selefilik) ve Hizbuttahrir gibi hareketlerin yolları kapandı. Fakat bazı dini gruplar halen faaliyetlerin sürdürüyorlar.

Vahhabilik, Hanbeli ekölu içerisinde yetişmiş bir alim olan Muhammed b. Abdul-Vahhab'ın (1703-1791) öğretilerini benimseyen bir grubun adıdır. Özgün metinlere ve Asr-ı Saadetteki bağımsız ve saf toplum modeline dönme fikrini temsil eden Yeni-Selefilik ise XIX yüzyıl sonunda Cemaleddin Afgani'le (1838-1897) ortaya çıkmış bir dini akımdır. Vahhabilik'ten esinlenen Yeni-Selefilik'in izleri XIII. yüzyıla kadar götürülebilir (Kurt, 2012:219).

Tüm Selefilik'in paylaştığı ortak noktalar şöyle sıralanabilir: İslam'ı kültür farklarını dikkatine almadan, ilk haliyle yaşamaya çalışmak, sonradan İslam'a giren batıl inanç ve hurafelerle mücadele etmek; İslam toplumunu bilgi ve teknolojik açıdan çağın önüne geçirmek; ve İslam birliğini (ittihad-ı İslam) savunmak. Modern seküler gelişmelere tepkisellik içinde Selefilik'in yeni bir dil geliştirdiği de açıktır. Kur'an mesajına literal bağlılık ve kültürel Batı karşıtlığı, bugünkü Yeni-Selefilik'i tanımlayan iki temel unsurdur. O. Roy'un tasvirine göre, Vahhabilik'in katı İslam anlayışından beslenen günümüzün Yeni-Selefilileri, zararsız olsa bile saf geleneğe ilave edilen her şeyi terk edilmesi gereken bid'at (yenilik) olarak damgalarlar. Tasavvufa karşıdır. Toplumsal sorunlara karşı çoğunlukla ilgisizdir; demokrasi, parti, seçimlere katılıp oy kullanma, belediye nikahı, sendika gibi Batılı etkisini reddederler. Bu reddediş, dogmatik ya da bazen militanca olabilir. Onlar dini insanileştiren bir unsur olarak gördükleri kültür kavramına da karşıdır. Selefililerin amacı, 'gerçek İslam'a' dönüştür. Bu anlamda Selefilik, mü'minin imanını artma ve davranışlarını bizzat kültür fikrinden kopuk ve yasaklar bütününe indirgemek isteyen bir kültürsüzleştirme etkeni olarak ortaya çıkmaktadır. Kültürel din karşıtlıkları nedeniyle Selefililer, sistemli bir biçimde yerel halk İslam'na saldırmaktadırlar. Her tür türbe ziyaretini kınamakta ve Peygamber'in doğumunun kutlanmasına (mevlit) bile karşı çıkmaktadırlar. Sufiliğe, zikir halkalarını, ilahilerin enstrüman eşliğinde söylenmesini reddetmektedirler (Kurt, 2012:222). Selefililer özellikle Kazakistan'ın batı tarafında çok yayındır. Ayrıca, Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla İslam akımlarıyla birlikte Evanjelistler de birçok eski Sovyet ülkesi ve onlara komşu olan bölgelerde derhal harekete geçtiler. Onların etkinliklerinde Batı medyası ve Batılı güç odaklarının önemli katkısının olduğu açıktır (Kurt, 2012: 277).

1. Kazakistan'da Protestanlık ve Evanjelist akımlarının yayılma özellikleri

Yunanca 'euaggelion' kelimesine dayanır. Hristiyanlıkta dört kanonik İncil'in yazarlarına 'evanjelist' denir. Evancelik geleneğe göre kıyametten önce İsa yeryüzüne ikinci kez gelecektir, bunun için yeryüzünde sahnenin hazırlanması gerekmektedir. Aktif bir misyoner anlayışın görüldüğü evanjelik hareket günümüzde çok hızlı yayılan bir akım drumundadır (Kırman, 2011:109). 1990 yılından itibaren Evanjelist hristiyanlar tarafından etkin misyonerlik faaliyetlerinde bulunulmasında "Greys Blagodat Kilisesi", ayrıca "Yeni Hayat", "Agape" ve "Vifleem" cemaatleri önemli bir rol üstlenmiştir. "Greys Blagodat Kilisesi" Almanya'da eğitim almış papaz Kim San Son tarafından yönetilmektedir. 1991 yılı Temmuz ayından itibaren kilise tarafından İncil okulu açılmış olup, halen 10 kişi yetiştirilmektedir. Hazırlık eğitimini gören kişiler kendi aralarında hücre oluşturarak İncil'i anlatmaya başlarlar. Hücre usuluyle Evanjelist eğitimin geliştirilmesi için Kim San Son Amerika'dan gelen papaz Ralf Neybor'u yanına yardımcı olarak almıştır. Söz konusu örgüt ve kuruluşların esas amacı Kazakistan halkının fikir dünyasını değiştirme ve onların İsa Mesih'e olan inançlarını güçlendirmektedir. Bu kapsamda kilise Kazakistan'ın dört bir köşesine gönderilmesi amacıyla papazlar yetiştirmektedir. Hazırlıkta 4 sınıf okutulmaktadır; 1. sınıfta Tanrı sözünü tanıma 2. sınıfta insan ilişkilerini anlama 3. sınıfta ise "A" tip Evanjeleştirme ve "B" tip Evanjeleştirme süreçleri 4. sınıfta hücrenin manevi lideri olmanın şartları öğretilmektedir. 2005 yılında itibaren "Şarapat" adlı çocuk dergisi Kazakça olarak yayınlanmaktadır. Bu derginin dağıtımı 5000 adettir. Söz konusu dergide İsa Mesih'in hayatı, Eski Ahit ve Yeni Ahit hikayeleri, hristiyan rahipleri ile ilgili hikayeler, dini mısralar ve bulmacalar yer almıştır.

Yahova Şahitleri ise, Charles T. Russel (1852-1916) tarafından Pennsylvania'da kurulan Kitab-ı Mukaddes topluluğu. Ciddi bir din eğitimi almamış olan Russel, 1879 yılında Siyon'un Tarassut Kulesi adlı bir dergi çıkarmış birkaç yıl sonra da aynı adla bir örgüt kurmuş ve kendini grubun pastörü ilan etmiştir. Yahova Şahitleri adını 26 Temmuz 1931 tarihinde alan bu akma göre gökyüzünde krallığını kurmuş olan İsa'nın yeryüzüne inişi çok yakındır. Hatta bu konuda birçok tarih vermişler, ancak hiç biri doğru çıkmamıştır. Tanrı Yahova'nın tek olduğuna; Hz. İsa'nın tanrı olmadığına, fakat Tanrının yarattığı ilk varlık olduğuna inanırlar; ahirete, cehenneme, kader ve alinyazısına inanmazlar; ölümün insanlığın ilk günahı nedeniyle var olduğunu savunurlar. Askerliği, milli marşları ve bayrağı reddetmektedir. (Kırman, 2011: 347). Ayrıca ülkede birkaç Yahova şahitlerinin grubu mevcuttur.

Yahudilik de Kazakistan'da ayrı bir tarihe sahip bulunmaktadır. Çağdaş Yahudilik üç ana akıma ayrılmıştır : 1. Ortodoks, 2. Reformist, ve 3. Konservatif. Ülkemizde bu üç akım da mevcuttur. On ayrı şehrimizde ve tüm bölgelerde sinagoglar ve bağımsız Yahudi cemaatleri faaliyettedir. "Şalom" adında bir gazete yayınlanmaktadır.

Protestanlık mezhebi ise, Hristiyan-Baptist Evangelist (HBE) Kilisesi, Lüteryanlar ve Yedinci Gün Adventistler mezhepleri tarafından temsil edilmektedir. İktidar organlarına sadık bir yaklaşım içinde olan HBE cemaatleri "Kazakistan Cumhuriyeti HBE Kiliseler Birliği"ni kurmuşlardır. Birliğinin ruhanî merkezi Karaganda bölgesindeki Saran şehrinde ve 250 cemaat ve grubu birleştirmektedir ([http:// newskaz. kz/ incidents/ 20111031/2069951.html](http://newskaz.kz/incidents/20111031/2069951.html)). Yukarıda bahsettiğim dini hareketler gerçek din maskesi altında faaliyet göstermektedirler. Dinden haberi olmayan insanlar onların dediklerine harfi harfine uymaya çalışıyorlar. Dolayısıyla bunu bilen İslam karşıtları toplumun inanç sistemlerini bozmaya, fitne çıkarmaktadır. İşte bu yüzden yukarıda bahsettiğim yeni din yasaasının doğru olduğunu savunuyorum. Bu dini hareketler kendilerine üye temin etmek için birkaç yöntemler kullanmaktadır. Onlar üye temin ederken, sevgi ve ilgi özlemi çeken insanlara, özellikle gençlere yaklaştıkları ve onların eğitim düzeyi yüksek, ekonomik yönden bağımsız, hayatını yönlendirebilecek kadar zeki ve güçlü, ancak görece yoksun oldukları gerçeğine uygun davrandıkları, dolayısıyla muhataplarına özgürlük ve değer vermek suretiyle taraftar topladıkları söylenebilir. Söz gelimi, mürit avcılar, gençlere yaklaşıırken devamlı gülümserler, son derece nazik davranırlar ve muhatabın kişiliğine, görünüşüne ve kıyafetine sürekli iltifat ederler. Muhatabına zeki ve uyanık biri olduğunu, hiç kimsenin kendisine zorla bir şey yaptırmasının mümkün olmadığını ifade ettikten sonra "seni davet edeceğim toplantıya bu akşam mı yarın akşam mı gelmek istersin" diyerek karşısındakini ciddiye aldığını, önemseydiğini hissettirir ve özgür tercihte bulunması için seçenek sunarlar. Böylece potansiyel üye, grup tarafından düzenlenen sosyal etkileşim ortamına çekilmiş olur (Kırman, 2010:196-197). Yeni dini hareketler potansiyel üye olarak gördükleri öznel yoksunluk içerisindeki gençleri etkilemek ve üye yapmak için bireysel ve sosyal hayattaki ilişkilerde etkili olan aşk, sevgi, cinsellik, ilgi, iltifat, kabul görme, mükafat ve diğer duygu yüklü psikolojik taktikler kullanmaktadır. Dini hareketlerin sundukları hizmetler arasında çeşitli zamanlarda belirli aralıkta toplantı düzenleme, kutsal metin okuma, dini danışmanlık yapma, şifacılık, çeşitli mal ve eşya satışı, hafta sonları ve sair zamanlarda toplu tatil ve kamp yapma vb. sayılabilir (Kırman, 2010:229). Böylece kendilerine taraftar cebzetmiş oluyorlar.

Din Kazakistan'ın bir gerçeğidir. Başta nüfusun %70'ini oluşturan Müslümanlar olmak üzere bütün din ve inanç mensupları barış ve birbiri ile yakın ilişkiler içinde yaşamak istemektedir. 2008 Mayıs'ta Kazakistan başkentinde ex-başkanı Nursultan Nazarbayev'in başkanlığında "İnsanlığın seçimi barış ve birlik" başlıklı IV. Dünya ve Geleneksel Din Liderleri kurultayı düzenlenmiştir. Bu noktada dinin önemi daha da iyi anlaşılmaktadır. Aşırı akımlar gibi çağdaş dünyanın yaşadığı dinsel problemler elbette bu ülkede de yaşanmaktadır. Ancak modernleşmekte olan Kazakistan bundan sonra bu meselelere daha fazla önem verecektir (www.yesevi.edu.tr). Dolayısıyla 2011 yılında onaylanan "Dini hizmet ve dini dernekler " kanununun girişinde Hanefilik ile Ortodoksun tarihi önemine dikkat çekerek din meselesine açıklık getirildi. "Bu yasa Kazakistan Cumhuriyetinin demokratik ve laik bir devlet olduğunu vurgulayan, herkesin ar-viddan özgürlüğünü teyit eden, her bir vatandaşın dini inancına bakmadan hepsine eşit davranan, Hanefi mezhebindeki İslam'ın ve Ortodoksun halk kültürü gelişmesine ve manevi hayatın yerleşmesine katkıda bulunarak tarihi değeri tanıyandır. Kazakistan halkının manevi mirasıyla uygunluk kazanan diğer dinlere saygıda bulunmak, dinlerarası diyaloga, dini sabırlılığa ve vatandaşların dini inançlarına hürmet göstermek yasaının esaslarıdır" (Kazakistan ve Türkiye'de din-devlet ilişkisi, 2011:467).

Sonuç

Kazakistan'da özellikle hristiyan kökenli dini akımlar incilleştirme politikasını gerçekleştirmek için misyonerlik çalışmalarına devam etmektedir. Bu amaçlarına ulaşabilmek için çeşitli yöntemleri kullanmaktadırlar. Böylece milletin birliğine, toplumun manevi ve kültürel geleneklerine tehlikede bulunmaktadır. Halkın dini eğitim seviyesinin düşük olması Genel Din Bilgisi dersinin gerekliliğini belirtmektedir. Bu yüzden genel din bilgisi dersleri bütün okul ve Üniversitelerde okutulmalı. Ayrıca, gençlere laiklik ilkeleri ve dinin görevleri, yükümlülükleri hakkında bilgiler verilmeli. Ayrıca, gençlerin geleneksel olmayan yeni dini hareketlerin üyeleri olmasını engellemek için insanlara dini değerler anlatılmalı ve okullarda din dersi veren öğretmenlerin bilgisin ve sayıların arttırmak, yüksek seviyede ilahiyat uzmanların yetiştirmek gerektiğini savunuyorum. Bu konuyla ilgili olarak, Kazakistan'da "Dini tanıtım" ve "Teoloji" dallarında Al-Farabi adındaki Kazak Milli üniversitesi, L.N.Gumilev adındaki Avrasya üniversitesi, E.A. Boketov adındaki Karagandı devlet üniversitesi, Abılayhan adındaki Kazak uluslararası ilişkileri ve âlem dilleri üniversitesi, K.A.Yesevi adındaki Kazak-Türk üniversitesi, "Nur-Mübarek" İslam kültürü Mısır üniversitesi ve Yabancı Diller ve Mesleki Karyer Üniversitesin gibi eğitim merkezleri uzmanlar hazırlamaktadırlar.

Kaynakça

- Begalinova K., (2009) *İmamdar gibrattan soz kozgagan, Ahihat.*
Bektorov A., (2000), *Din ve ideoloji, Almatı.*

Muslim Iman dergisi, 202, Erişim www.Islam.ru =04.03.2017.

Narijnii A., (2005), Domaşnego terrorizma ne bivaet, Almaty.

Kurt, Abdurrahman, (2012), Din sosyolojisi, İstanbul.

Mansurov, Nurlan, (2009), Kazakistan'da İslâm'ın Tarihi ve Günümüz de Din Eğitimi.

Қазақстан Парламенті діни қызмет туралы заң жобасын қабылдады, ерісім, <http://www.bnews.kz/kk/news/post/59386/>= 15.06.2016

Шаруф, Лама, Қазақстанда діни бірлестіктердің саны қысқарады, <http://www.bnews.kz/kk/news/post/59425/>= 15.06.2016

Шаруф, Қайрат Лама, Діни Сенімдер Әртүрлі, Ал Заң Баршаға Бірдей, <http://www.bnews.kz/kk/news/post/58343/>.

Kırman, Mehmet Ali, (2011), Din sosyolojisi terimler sözlüğü, İstanbul.

Kırman, Mehmet Ali, (2010), Yeni Dini Hareketler Sosyolojisi, Ankara.

Kazakistan ve Türkiye'de din-devlet ilişkisi, (2011), Çalıştay, İstanbul.

İslam uygarlığı ve Kazakistan'daki dini meseleler sempozyumu, ерісім <http://www.yesevi.edu.tr>, = 25.04.2016

<http://www.newskaz.kz/incidents/20111031/2069951.html>, ерісім 10.09.2016.

21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü dergisi , ерісім <http://www.21yyte.org>= 23.05.2017

УДК 323.285

ГРНТИ 03.01.21

Dayrabaeva A.E.¹

¹associate professor of World history of the Kazakh National pedagogical university of Abay, candidate of pedagogical sciences. E-mail: ayzhan66@inbox.ru

Republic of Kazakhstan, Almaty

FEATURES OF MODERN TERRORISM

Annotation

In this article the international terrorism as one of kinds of modern terrorism is considered and it is characterized by all its signs. Features of modern terrorism determinirutsya by a wide range: new technological capabilities for implementation of violent actions worldwide, use of the terrorist groups for expansion of geopolitical influence by some states, washing out of sovereignty and an erosion of national borders and other.

Terrorism breaks the world order which is based on rules of international law and moral and ethical imperatives. An anarchical condition of the international environment it creates favorable conditions for achievement of the objects set by terrorists. The imbalance in world order limits possibilities of the civilized states in acceptance of agreed decisions on key problems of world politics.

Keywords: terrorism, sign, action, violence, geopolitics, world order, international law, terrorist group

Дайрабаева А.Е.¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті Әлем тарихы кафедрасының доценті, педагогикалық ғылымдарының кандидаты. E-mail: ayzhan66@inbox.ru

Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы

ҚАЗІРГІ ТЕРРОРИЗМНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада халықаралық терроризм қазіргі терроризм түрлерінің бірі ретінде және оның барлық сипаттамалары қарастырылады. Қазіргі терроризм ерекшеліктері кең ауқымға ие: әлемдегі зорлық-зомбылық әрекеттерін жүзеге асырудың жаңа технологиялық мүмкіндіктері, белгілі бір мемлекеттер өзінің геосаяси ықпалын кеңейту үшін террористік топтарды пайдалануы, егемендіктің және ұлттық шекаралардың эрозиясы және т.б. Терроризм халықаралық құқық нормаларына және моральдық-этикалық императивтерге негізделген әлемдік тәртіпті бұзады. Халықаралық ортаның анархиялық жағдайы террористтердің қойған мақсаттарына жету үшін қолайлы жағдайлар туғызады. Әлемдік

тәртіптің теңгерімсіздігі өркениетті мемлекеттердің әлемдік саясаттағы негізгі мәселелер бойынша келісілген шешімдер қабылдау қабілеттілігін шектейді.

Түйін сөздер: терроризм, белгі, акция, зорлық-зомбылық, геосаясат, әлемдік тәртіп, халықаралық құқық, террористтік топ.

Дайрабаева А.Е.¹

*¹доцент кафедры Всемирной истории Казахского Национального педагогического университета им. Абая, кандидат педагогических наук. E-mail: auzhan66@inbox.ru
Республика Казахстан, г. Алматы*

ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО ТЕРРОРИЗМА

Аннотация

В данной статье рассматривается международный терроризм как один из разновидностей современного терроризма и характеризуется всеми его признаками. Особенности современного терроризма детерминируются широким спектром: новые технологические возможности для осуществления насильственных акций по всему миру, использование террористических группировок для расширения геополитического влияния некоторыми государствами, размывания суверенитета и эрозия национальных границ и др..

Терроризм нарушает миропорядок, основывающийся на нормах международного права и морально-этических императивах. Анархическое состояние международной среды оно создает благоприятные условия для достижения поставленных террористами целей. Дисбаланс в миропорядке ограничивает возможности цивилизованных государств в принятии согласованных решений по ключевым проблемам мировой политики.

Ключевые слова: терроризм, признак, акция, насилие, геополитика, миропорядок, международное право, террористическая группировка

It agrees to the definition accepted in the USA, terrorism represents "prudent use of violence or threat to resort to violence for creation of the atmosphere of fear with the purpose to intimidate or force the governments or communities of people for achievement of the purposes which have political, religious or ideological character"[1,2].

The international terrorism represents the specific phenomenon in relation to terrorism and has all its signs. The term appeared in the 70th of the XX century, however did not receive the accurate and standard definition. According to official documents of the UN and the international conventions the acts of terrorist activity pursuing the following aims belonged to this phenomenon:

- change and blasting social and political system of the states;
- disorganization of armed forces and management personnel;
- violation of safety of the states;
- decrease in level of mutual trust between various countries.

The widespread term "international terrorism" is characterized by several aspects. First, the sphere of its activity goes out of the certain states and has geopolitical parameters. Secondly, the list of participants of the terrorist organizations is international, they are distinguished by professionalism and readiness thanks to participation in various conflicts. Thirdly, stable relations of terrorist structures are established with transnational organized crime, first of all drug trafficking. Fourthly, the aspiration to seize territories with the richest natural resources that infringes on the interests of many states is characteristic of terrorist structures. Fifthly, terrorism is capable to have significant effect on a condition of the interstate relations. In essence the international terrorist organizations with their branched structure and considerable financial base gain properties of non-state actors of world politics.

Mainly network model of the organization of terrorist structures (unlike former hierarchical) provides their autonomy and readiness to the operational solution of specific objectives. These structures are a little vulnerable and capable to regeneration.

Despite certain shifts in creation of terrorist structures from hierarchies to networks most of them keeps the mixed character, i.e. represents hybrids of network and hierarchical elements, horizontal and vertical communications.

At the present stage two main meta strategy of terror are looked through. First, coercion of public authorities, international organizations, the state and public figures to commission of these or those actions in favor of terrorists in order to avoid realization of threats by the last in relation to certain persons and groups, critical infrastructure of society, sources of danger to the environment. It is carried out by takings of hostages, stealing of vehicles, blasting buildings, vehicles, infrastructure facilities. In - the second, the "asymmetric" war which is conducted by guerrilla methods against stronger rival. Such strategy is implemented during long, bloody terrorist actions of Islamic fighters in the territory of the North Caucasus and the Middle East. In practice both strategy intertwine long ago and everywhere.

Terrorist activity of global scales is objectively promoted by such factors as emergence of new technological capabilities for implementation of violent actions worldwide, use of the terrorist groups by some states for expansion of geopolitical influence, an erosion of national borders and washing out of sovereignty, distribution of the fundamental principles of democracy complicating identification and neutralization of terrorists.

Terrorism interferes with formation of world order which would be based on rules of international law and moral and ethical imperatives. To terrorists favorably anarchical condition of the international environment as it creates favorable conditions for achievement of the objects set by them and limits possibilities of the civilized states in acceptance of agreed decisions on key problems of world politics. Activity of the terrorist organizations complicates process of consolidation of democracy, forcing the states for fight against them to resort to restriction of the rights and freedoms of citizens.

Acts of terrorism of September, 2001 in the USA convincingly showed that in present conditions the united and well financed group of people is able not only to cause the hardest loss to the most powerful power of the world, but also to destabilize world economy, to shake all system of the international relations.

Serve as nutrient medium of terrorism protest consciousness of the poorest segments of the population, national and religionist. In the conditions of the formed mega society these phenomena are stimulated with social polarization of the world, increase in a gap between the rich and poor countries, the information and cultural expansion of the West perceived by the people of many states as threat of national and cultural identity. The discontent and counteraction everywhere cause attempts of the USA to act at the same time as the magistrate and the world police officer. He is attractive to organizers of terror by the demoralizing impact on the post-industrial states, their technological vulnerability.

Communication between poverty and a problem of the international terrorism is not linear. For example, the population of the majority of the countries of Tropical Africa did not prove in vigorous terrorist activity unlike such countries as Kuwait and Saudi Arabia having much higher rates per capita. Among terrorists there are many educated people, well-founded, well-motivated cultural wealth of the West in the rejection. Terrorism quickly turns into transnational business and the international political and ideological movement. Therefore, there are no bases to consider fight against poverty as a universal way of prevention of terrorism.

Motives of terrorist activity lie also in the field of psychology. Quite often people with the cracked destinies or hypertrophied vanity become terrorists.

Extremist and terrorist movements are formed first of all in the environment of unfortunate, poorly educated youth of the Muslim states. It it becomes frequent subject to manipulation from the traditional elite perceiving globalization as threat to the status and economic interests. This elite seeks to direct discontent of the societies enduring processes of the forced modernization, outside against the countries and regions which or are a symbol and a source of modernization (USA), or for other reasons causing discontent of the population (Israel). A target of terrorism is also Russia which image in the Islamic world is spoiled by the wars in Afghanistan and Chechnya, support of the American operation against Talibs.

If political terrorism of 60-70 of the XX century, including considerably Palestinian, grew on the extremist left ideas, the radical option of Islam, significantly different from moderate Islam - the constructive religious and philosophical and standard system tolerant to other religions became an ideological basis of confrontation with the countries of "gold one billion". It proposes primitive solutions, cogitable poorly educated masses; designates the enemy, the guilty person in the adversities endured by society; plans a way of overcoming deprivations - "holy war" with the western civilization for the statement of "true" values; at last, heroisms the people shahids sacrificing life in fight against "incorrect", predicts them remuneration in heaven. Owing to the features radical Islam has considerable mobilization potential and meets needs of the traditional groups, layers and societies incapable to adapt to new conditions [3,4].

Actually terrorism is a part of the plan of the world reorganization which is put forward by radical Islamists, the instrument of achievement of global domination allowing to achieve the greatest result with the smallest expenses. Terrorist attacks of the last years showed that under the threat there is all civilized world.

The mankind was not ready to response to terrorist activity of such scales as the system of the international security is focused on prevention and neutralization mainly of military actions from the states and military-political blocks. The current institutional and legal base in many respects does not correspond to new calls and is ineffective for large-scale fight against terrorism.

The complexity of fight against terrorism results from uncertainty of the concepts "terror" and "terrorism" which have rather political, than the scientific nature. They are interpreted in different ways and filled with various contents. The same actions quite often are considered as terrorist and as fight for national release. There is no also common understanding that means under "complicity to terrorism". Only some local manifestations of a phenomenon of terrorism - capture sea and aircrafts, attempt at high officials found reflection in the international and national law.

Overcoming terrorism and the reasons causing it turned into one of sharp current global challenges of mankind [5]. Now the task of the international community consists in minimization of the threat proceeding from it to the level which is not allowing large-scale accidents. For its decision the international community needs to concentrate efforts on overcoming scandalous inequality of the population of the "South" stimulating religionist. The coordinated preventive measures for compulsory disarmament of terrorists, exterritorial suppression of their basic bases, destruction of channels of financing will be necessary. Decrease in level of terrorist threat would be promoted by settlement of terrorogenny ethno political conflicts, especially Middle Eastern. For neutralization of radical Islamic movements the paramount value has involvement in anti-terrorist activity of moderate Islamic forces, circles and the modes, establishing steady dialogue between civilizations, especially Christian and Muslim. It is necessary to develop and realize a package of measures which would allow excluding a possibility of access for terrorists to the weapons of mass destruction (WMD), especially nuclear.

Results of fight against terrorism will depend on reduction of rules of international law in compliance with the existing realities.

First of all it is necessary to develop all-acceptable definition of terrorism and, as a result, uniform approaches to fight against it. The common understanding that it is necessary to understand as "complicity to terrorism" has to be reached.

Serious correction of international law taking into account the following circumstances is necessary. Terrorist structures are transnational non-state actors while regulation of the interstate relations remains the main subject of international law. Effective fight against terrorist threat is impossible without carrying out preventive international actions for the purpose of suppression of acts of terrorism before their implementation, and in the territory of the states which cannot or do not want to destroy bases of fighters. In certain cases such actions can be taken against the will of the governments of these states [6]. The classical international law operating today concentrates attention on reflection of already perfect aggression, but not on power measures for its prevention.

In developed situations there is a danger of use of the right for preventive anti-terrorist actions without the bases or for achievement of the mercenary purposes of the leading world powers sufficient for this purpose and first of all the USA. Anti-terrorist operations should not be used as means of geopolitical repartition of the world, "compulsory reforming" of the sovereign states.

So far reaction of the international community to terrorism comes down mainly to military actions. In the existing conditions it is quite natural and natural, but is in the long term capable to yield limited results as terrorism has deep social, psychological and economic roots and by power methods not to cope with it. In elimination of sources of terrorism measures of political and economic character have to possess more important role, than to military actions.

At the same time, as shows the accumulated experience, implementation of programs of rise in living standards of the population with the purpose to deprive of terrorists of a social base in practice quite often leads to redistribution of the allocated funds between officials of the international structures, leaders of authoritarian regimes and heads of terrorists. Eventually a part of the means intended for development of economy of depressive regions is used on the organization of terrorist attacks [8].

Military operations against the terrorist organizations can be effective only on condition of statement of extremely accurate tasks in each case and strict observance of international law. Intervention in infrastructure of the political power, the massive attacks with application of the latest types of arms can humiliate the national dignity of the people and stir up terrorist activity. Besides, use of force against terrorists is rather a way of response to the come true terrorist attacks, than their prevention.

The question of physical extermination of terrorists needs the profound analysis and development of the corresponding recommendations. There was a paradoxical situation: in the European countries the death penalty is abolished, and in Russia the moratorium on it works, i.e. on the basis of the judgment the terrorist cannot be

executed. During counter-terrorist operations the terrorist or the suspect of terrorism can be freely destroyed even if he does not show resistance [9].

Emergence and distribution of new threat defines need of careful tracking of doctrinal and ideological prerequisites of terrorism. Without such knowledge it is impossible to predict actions of terrorists, to undertake preventive and countermeasures for safety in regional and international scale.

Anti-terrorist promotion by means of the Internet can be an effective resource of weakening of information impact of terrorism on society. Use of its tools is capable to strike serious blow to a disposition and image of terrorists, to switch aggressive energy of potential carriers of terror to internal self-improvement.

References:

1. Сандахчиев Л.С., Мартынюк Р.А. *Необходимость международного сотрудничества для успеха борьбы с инфекционными заболеваниями и биотерроризмом //Химическая и биологическая безопасность. М., 2004. № 1.*
2. Федорова В.П. *Евросоюз в борьбе с новыми вызовами безопасности :новые проблемы, решения, перспективы. М., 2010.*
3. Чижов В. *Сотрудничество России и Евросоюза: внешнеполитическое измерение. // Международная жизнь. 2005. №7.*
4. Шапиро Дж, Беймэн Д. *Преодоление трансатлантических разногласий в борьбе с терроризмом. Вашингтон, 2006.*
5. Ашимбаев М.С., Косиченко А.Г. *Современный терроризм: взгляд из Центральной Азии. Алма-ты: Дайк-Пресс, 2012. 213 с.*
6. Будаева С.В. *Современный терроризм: сущность, типология, проблемы противодействия. Чита, ЗабГУ, 2013. 129 с.*
7. Бутков П.П. *Современный терроризм и проблема безопасности в современном мире. СПб.: СПбГУАП, 2004. 56 с.*
8. Вишняков Я. Д. *Основы противодействия терроризму. М.: Академия, 2006. 240 с.*
9. Возжеников А.В. *Глобальные вызовы, угрозы и опасности современности. Приоритеты политики обеспечения национальной безопасности России. М.: Изд-во РАГС, 2008. 244 с.*

**УДК 378.016:94(574)
ГРНТИ 03.01.39**

Қ.Т. Таспулатова¹

¹PhD докторант, Абай атындағы Қаз ҰПУ, Алматы қ., Қазақстан

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМНІҢ НЕГІЗІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы қазақстандықтарды қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеудің негізгі факторларының бірі екендігі туралы сөз болады. Сондай-ақ, мақалада отансүйгіштік рух – қазақ елінің әлемдік өркениет көшіне қосылып, дүниежүзілік қауымдастықтан лайықты орын алуына мүмкіндік беретін бірден-бір күш болатындығы туралы жан-жақты талданып көрсетіледі. Көп ортасында көзге түсу үшін де кемел болмыс керек. Төл тарихы, мәдениеті мен өнері, экономикалық қуаты жоқ ел басқаларға қызықсыз. Ал оларды кең таныту үшін алдымен қадір қасиетінді өзің жақсы білуің, мақтаньш ете алуың керек. Қазақстан патриотизмінің іргетасы – барлық азаматтардың тең құқылығы және олардың Отан намысы алдындағы жалпы жауапкершілігі. Болашақ ұрпаққа сенім мол артқандықтан, алдымен олардың рухани байлығын отансүйгіштік сезімде тәрбиелеу келешекке деген үлкен қазына екендігі мақалада кеңінен қарастырылады.

Түйін сөздер: Отан, қазақстандық патриотизм, туған жер, ұрпақ тәрбиесі.

К.Т. Таспулатова¹

¹PhD докторант., КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан

ДУХОВНАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ – ОСНОВА КАЗАХСТАНСКОГО ПАТРИОТИЗМА

Аннотация

В данной статье говорится о том, что статья Елбасы Н.А.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» является одним из основных факторов воспитания казахстанцев в духе казахстанского патриотизма. Также в статье всесторонне анализируется тот факт, что патриотический дух – это один из факторов, способствующих присоединению казахского народа к мировой цивилизации, заняты им достойного места в мировом сообществе. Для того, чтобы наш народ приметили, необходима мудрость. Никому не интересна страна, не имеющая своей культуры, истории и искусства. А для того, чтобы их представить миру, мы в первую очередь, должны сами хорошо знать свои качества, уметь гордиться ими. Фундамент казахстанского патриотизма – это равноправие всех граждан, общая их ответственность за честь Родины. Поскольку на будущее поколение возлагаются большие возможности, необходимо их духовное богатство воспитать в духе патриотизма, что является дорогой к светлому будущему.

Ключевые слова: Родина, казахстанский патриотизм, родной край, воспитание поколения.

К.Т.Таспулатова¹

¹ PhD doctoral student KazNPU named after Abai, Almaty, Kazakhstan

SPIRITUAL MODERNIZATION IS THE BASIS OF KAZAKH PATRIOTISM

Annotation

This article states that the article by the leader of the nation N. A. Nazarbayev "A look into the Future: Modernization of public consciousness" is one of the main factors of education of Kazakhstan people in the spirit of Kazakhstani patriotism. The article also comprehensively analyzes the fact that the patriotic spirit is one of the factors contributing to the accession of the Kazakh people to world civilization and occupying a worthy place in the world community. It takes wisdom for our people to be noticed. No one is interested in a country that does not have its own culture, history, and art. In order to present them to the world, first of all, we must know our qualities well and be able to be proud of them. The foundation of Kazakhstan patriotism is the equality of all citizens, their common responsibility for the honor of the Motherland. The future generation is entrusted with great opportunities, that it is why it is necessary to educate their spiritual wealth in the spirit of patriotism, which is the road to a bright future.

Key words: homeland, Kazakhstan patriotism, motherland, education of the future generation

Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы қазақстандықтардың рухын оятып, санасына сілкініс туғызды. Шындығында да, бұл біздің көптен бері көкейімізде жүрген қазақ халқының тағдырына қатысты терең ойлар. Мақаланың әрбір жолы, әрбір сөзі – өзіміздің осы күнге дейінгі жолымыз, тарихымыз, келешекте атқарылатын міндеттеріміз. Отансүйгіштік қай елдің болмасын алтын босағасы. Адам тәнін жан билесе, Отан тәнін халқының оған деген сүйіспеншілігі билейді. Бұған ешкімнің күмәні жоқ. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Болашақ» бағдарламасы бойынша шетелде білім алған түлектермен кездесу барысында «...патриот – ол Қазақстанды шын сүйетін, ұлттық құндылықтарды қастерлейтін, бойында адалдық, ар-намыс, ізгілік қасиеттері бар халқының дәстүрі мен Отанына деген сүйіспеншілігі мол адам» деген болатын. Елбасымыздың рухани жаңғыру мақаласында біздің қазіргі және келешекте істелінетін жұмыстарымыз айтылған. Тәуелсіздігімізді алғаннан кейін біздің халық 1995 жылға дейін дағдарысты басынан өткізді, бұл жағдай сол кезде көзі көрген адамдардың барлығына аян. Дүкендер қаңырап бос тұрды, наннан басқа ештеме жоқ. Зейнетақыны, еңбек жалақасын беретін ақша жоқ. Міне осындай қиын-қыстау кезінде осындай тығырықтан шығудың жолын Елбасымыз өзінің біліктілігінің, ақылдылығының, келешекті болжай білетін көрегендігінің арқасында шешуге тырысты және шешті де. Сол кезеңде, халықты игілікке апаратын, халықтың мүддесі үшін бірнеше стратегиялық бағдарламалар жасалынды. Шындығында да, Тәуелсіздік жылдары қыруар жұмыс атқарылды. Соның бірі – «Болашақ бағдарламасы»

болды. Елбасымыздың тікелей басшылығымен құрылған бұл бағдарлама сол кезде, қиын жағдайға қарамастан, он мыңға жуық жастарды әлемнің үздік университеттерінде оқытып, олардың бүкіл қаражатын үкіметтің қаржыландыруы бұл сол кезеңдегі халықтың болашағы үшін жасалынған үлкен жұмыс болатын. Ондағы мақсат –Тәуелсіз елімізді осындай қиын жағдайдан шығарып алу үшін білімді жастарымыз әлемдегі мандайалды университеттерде білім алып, олардың озық тәжірибесін меңгеріп елімізді дамытуға өркендетуге ат салу болды. Ұлт табысқа тек білімнің арқасында жететіндігін сол кездің өзінде осындай озық үлгідегі бағдарламалар арқылы көрсетіп берді. Міне, биыл Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласына да бір жыл болды. Бұл құжат – патриотизмнің негізі. Мұнда халықтың рухани және материалдық құндылықтарын жаңғырту жұмыстары бойыншада көптеген мәселелер көтерілген. Ата-бабамыздан бізге мұра болып қалған осындай жерімізді, табиғатымызды, тауымызды, даламызды көздің қарашығындай сақтап қана қоймай, оның байлығын үнемді, ысырап қылмай орынды пайдалану керектігін міндеттейді. Өзіміздің жерімізге немқұрайлы қарамау, болашағымызды дұрыс жоспарлай білу, ысырапшылдыққа, астамшылдыққа, даңғойлыққа жол бермеу, мұның бәрі өз еліңе, жеріңе деген сүйіспеншілік, құрмет болып саналады. Нақты мақсатқа жету үшін де азаматтың өз жерін, елін, Отанын, халқын сүюі және оны құрметтеуі - ұлы іс. Осы орайда Елбасымыздың «Туған жер» бағдарламасының ауқымы өте кең. Туған жер – әркімнің өзінің кіндік қаны тамған жері, балалық шағы өткен, өмір жолына аяқ басқан өлкесі. Туған жерге оның салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпына, мәдени, тарихи ескерткіштеріне айрықша ыждағаттылықпен атсалысу-шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі болып есептеледі. «Қазақ халқы – Қазақстан мемлекетін құрушы ұлт. Қазақ Қазақстанда ғана басты ұлт болып саналады, ал басқа мемлекеттерде “қазақ диаспорасы”. Еліміз тәуелсіз мемлекетке айналғалы Қазақстанның жер-суы мен бар байлығының нағыз әрі бірден-бір қожасы – қазақ халқы. Шынайы отаншылдық ұлттық намыспен өзектес құбылыс» [1]. Қазақстандықтардың мақтан тұтатын, жүрегіне ыстық асыл нәрсесі – ол қазақ жері. Қазақ жерінің кеңдігі, молдығы, ұлан-байтақтығы осында өмір сүріп жатқан барша халықтың жан – дүниесінің дархан болуына әсер етеді.

«Біз өзіміздің туып-өскен жерімізді Жер-Ана деп есептейміз. Себебі кішкентай кезімізден сол жерде өсіп-өндік. Туған жердің ең қарапайым қоңыр киіз үйі, өзге елдің салтанатты сарайынан артық», - деп жазады өзінің мақаласында Ахметов А [2]. Патриоттық тәрбие жұмысының барысында Отанға деген сүйіспеншілік, жалпы ұлттық намыс, елдің экономикалық, ғылыми, моральдық-саяси, әскери қуатын арттыруға, Отанды идеологиялық, саяси, қажет болса қарумен қорғауға әзірлік сезімі қалыптасады. Әскери жүйе патриоттық рухтың негізі болу керек. Әскери адамның жоғары отансүйгіштік сезімі қарапайым адамнан ерекшеленуі керек. Еліміздің тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің еңбегінде Қазақстанның сыртқы саясатында Ресейдің маңызды орын алатынын бірнеше рет атап көрсетті: «Екі мемлекеттің мүдделері, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, экономикалық дағдарысты жеңу және өндірісті дамыту, адамдардың тұрмыс деңгейін жақсарту. Барынша ынтымақтасудың қажеттілігіне, сондай-ақ, тарихтың ортақтығы, екі ел экономикасының жоғары бірігу дәрежесі, ортақ шекараның ұзындығы, Қазақстанда тұратын орыстардың және Ресейде қоныстанған қазақтардың елеулі саны, басқа да көптеген факторлар әсер етіп отыр» [3]. Патриотизм – кез келген мемлекеттің алтын діңгегі. Бүгінгі күні өскелең ұрпақты қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеу барысында елеулі жұмыстар жүргізілуде. Бүгінгі таңда саяси тұрақтылық біздің қоғамымыз үшін ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Себебі, әлемдік деңгейде тез өзгеріп отыратын жағдайларда, әр мемлекеттің басты міндеті болып, қоғамдық – саяси тұрақтылықты сақтау болып табылады. Философ – ғалым М. Изотов патриотизмді ұлттық, жалпы ұлттық және қазақстандық тұрғыда қарастыра отырып, ұғымдарға жеке-жеке тоқталады: «Ұлттық патриотизм –өзінің туған жеріне, өз ұлтының бірлігі, мәдениеті, тілі дәстүрлеріне деген сезімінен туындайды. Жалпы қазақстандық патриотизм – мемлекет халықтарының ажырамас бөлігі екенін түсінуі, махаббат сезімі, шынайы сүйіспеншілігі халық пен отанының мүддесін қорғау азаматтық парызы», - деген тұжырым жасайды [4]. «Патриотизм – тұлғаның бойындағы сапалық белгі. Патриотизмнің күре тамыры сақ, ғұн дәуірлерінен, Күлтегін, Тоныкөк, Алтын Орда батыры Ер Едіге, ХҮІ-ХҮІІІ ғасырда елі мен жері үшін жан аямай күрескен Жалаңтөс, Қарасай, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай т. б. бастау алады. Сонымен қатар, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан мәдени-рухани мұралар, тастағы жазбалардағы өсиет, нақыл сөздер жас ұрпақ бойындағы ерлік сезімін оятып, туған жерге деген сүйіспеншілігін қалыптастыруға игі ықпал етеді» [5], - деп ой тұжырымдайды С.Т. Иманбаева өзінің монографиясында.

Қай заманда болмасын қоғамның өзегі – ұрпақ тәрбиесі қашанда бірінші кезекке қойылады. Ел жастарымен көрікті. Қазіргі таңда жастарымыздың көпшілігі имандылыққа бет бұрып келеді.

Имандылыққа бет бұрған қоғамда ізгілік, ибалық, отаншылдық, жауапкершілік және т.б. ұлы сезімдер бұр жарады. Тек иман ғана отаншылдық сезімін жүрекке байлай алады. Одан бөлек қазақ менталитетіне тән ерлікке табынған өзегімізде өлмейтін бір нәрсе бар. Ол – сонау ерте замандарда ата-баба жүрегінен бастау алып, ғасырлар қойнауынан сыр тартатын, өлсе, тек соңғы қазақпен бірге өлетін – ерлік сезімі [6]. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан -2030» Қазақстан халықтарына арналған жолдауында: «Біз Қазақстанның барлық азаматтарының отаншылдық сезімі мен өз еліне деген сүйіспеншілігін дамытуға тиіспіз. Егер еліне қауіп төніп тұрса, жеке адам қаншалықты сәтті өмір сүргенімен, ол бәрібір қорғансыздың күнін кешеді. Қорғаныс саясатымызға келетін болсақ, біздің бейбітшілік сүйгіш халық екеніміз және ешкімнің жеріне, ресурстарына, байлығына көз тікпейтініміз баршаға аян болуға тиіс. Жеріміз де, мол қазынамыз да өзімізде жеткілікті, ол дәулетті өз еңбегімізбен еселей береміз. Бірақ басқа елдермен өзіміз қандай қарым –қатынаста болсақ, Қазақстанға қатысты дәл сондай қарым –қатынасты талап етеміз және кез-келген тосын жағдайларға әзір тұрамыз» [7].

Тәуелсіздіктің ұлы тірегі – сол мемлекеттің әскері. Ендеше, бүгінде жауынгер орны аса маңызды. Нағыз отансүйгіш азамат қана, ержүрек сарбаз бола алмақ. Қазақстан патриотизмінің іргетасы – барлық азаматтардың тең құқылығы және олардың Отан намысы алдындағы жалпы жауапкершілігі. Болашақ ұрпаққа сенім мол артқандықтан, алдымен олардың рухани байлығын отансүйгіштік сезімде тәрбиелеу келешекке деген үлкен қазына. Өйткені мемлекет және мемлекет іргесін қалайтын жастардың ой-санасы барлық бағыттар бойынша сәйкес келуі еліміздің болашағы үшін өте маңызды. Сондықтан әр азамат тұлға бойында жаңа қазақстандық патриотизмді тәрбиелеуге міндетті. Бұл ең алдымен елге және оның игіліктеріне деген сенімділікті патриотизм рухында өрбіту.

1998 жылы 26-маусымда Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігі туралы Заң қабылданды. Қазақстан Республикасы Президентінің 2000 жылы 10-ақпандағы Жарлығымен Қазақстан Республикасының Әскери доктринасы бекітілді. Ол Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздігі стратегиясының негізгі ережелерін нақтылайды және мемлекеттік шекара шебінде Қазақстан Республикасының әскери қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, агрессия жасалған жағдайда елдің қорғанысын ұйымдастыруға, сондай-ақ ұжымдық әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөнінде одақтас мемлекеттермен бірлескен күш-жігерді үйлестіруге бағытталған. Әскери тәрбие – патриотизмді адам бойына сіңіруде үлкен үлес қосатын сала.

1992 жылдың 16-наурызында Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың Жарлығымен және өзінің жеке бастамасымен Ұлттық гвардия – Ұлан құрылды. Тәуелсіздігіміздің төл перзенті іспеттес болған еңсесін тік көтере бастаған еліміздің, жеріміздің, халқымыздың қорғаны, мақтанышы. Бүгінгі республика ұланы кешегі өткен батыр бабаларымыздың атқарған борышын заңды жалғастырушылар. Қазақ жұрты қай жерде де әрбір сүйем жерін, орманы мен көлін сырт көзден қызғыштай қорғап, сол үшін қаншама шайқастарды басынан өткерді. Батыр бабаларымыздың білегінің күшімен, найзасының ұшымен қорғап қалған дархан даламызда осындай үлкен әскер – Ұланның құрылуы бүгінде елімізде ел атанған қазақ халқы үшін үлкен мәртебе. «Құс ұясыз, жыртқыш інсіз болмайды, Отансыз жан өмірінде онбайды» -деп ақын Мұқағали ағамыз жырлағандай, әр адамның өз туған жері, Отаны болады. Сол туған елін, халқын сүйген адам ғана нағыз патриот болып саналады. Жақсылықов Р. өзінің мақаласында былай дейді: «Өз кезегінде, мемлекеттің көк туын биіктете түсу міндеті әрбір Қазақстан азаматына тағдыр сыйлаған ұлы бақыт десек те болады. Ал бақыт Елбасы айтқандай бағалай білгеннің басында тұрады. Бабадан құтты мұра болған қастерлі борыш –Отан қорғау. Елі үшін қасық қанын қиған жаужүрек бабаларымыздың даңқты жолын Ұлттық ұландықтар лайықты жалғастыруда» [8]. Осы ретте ұлттық құрамдағы ұландарды патриоттық рухта тәрбиелеу мақсатында жүргізілетін іс-шаралар жайында айтып кететін болсақ. Ұландардың бойында Отанға деген сүйіспеншілік сезімін арттыруда даңқты батыр бабаларымыз Абылай, Бөгенбай, Қабанбай, Наурызбай, Малайсары, Жәнібек, Сауырық, Тайлақ тағы да басқа батырларымыздың жоңғар шапқыншылығы кезіндегі көрсеткен ерліктерін айтып, тек айтып қана қоймай, олардың әрқайсысы қайталанбас жеке тұлға екендігін баяндап беру керек. Нағыз патриот өзінің ісімен, үлгі боларлық әрекетімен көрінеді. «Бүгінде ұлттық қауіпсіздік – бұл тек шекараны қорғау, қарулы күштеріміздің жауынгерлік әзірлігі, еліміздің тәуелсіздігін қорғау ғана емес, ол –экономикалық, экологиялық, демографиялық, ақпараттық аспектілерді де қамтиды» [9]. Патриотизм – ақыл ой, сананың салтанаты, табанды тәрбиенің жемісі. Отанын ақыл, ой, санамен шын беріле сүймеген адам патриот бола алмайды. Патриоттық тәрбие бойына сіңбеген: бала күнінен ерлер туралы ертегілер тыңдап, елдікті, ерлікті мадақтайтын тақпақтар жаттап, эпостық шығармаларды етене қабылдамаған адамдар бойында бес кісінің күші болса да патриот бола алмайды. Патриотизмді адамның табиғи байлығы ретінде дамыту отбасында, ішкі ортада, білім беру мекемесінде, этномәдени ортаға, өндіріс тобында, экономикалық, әлеуметтік, мәдени және басқа да ерекшеліктерімен тұратын аймақта жүреді. Патриотизм өзінің мәні мен

маңызы жағынан қоғам өмірінің моральдық негізі болып табылады. Өзінің әрекетімен патриотизм әрбір адамды, ұрпақты қамтиды. Сонымен бірге патриотизм өз халқына, оның өмір салтын, тарихын, мәдениетін, мемлекеттік және іргелі құндылықтар жүйесін ескере отырып, ұжымдық сезімдер мен бағалаулардан көрінеді. Осы орайда Ресей профессоры Криворученко В.К. келесі ойды айтады: «Отансүйгіштікке тәрбиелеу-қоғамның заңды әрекеті. Патриотизмсіз мемлекет те, халықта болмайды. Патриотизм адамды өз елінің өткені мен бүгінгісін байланыстырады, болашаққа деген сенім мен үмітті қалыптастырады.» [10]. Академик М.Қ. Қозыбаев өзінің «Өркениет және ұлт» деп аталатын еңбегінде азаматтық жөнінде ойлы пікірді айтады: «Мемлекеттің өз елінің азаматы алдындағы жауапкершілігі неғұрлым жоғары болса, оның алдында азаматтың да парызы мен қарызы арта түсері хақ. Азаматтың мемлекет алдындағы сондай парызының бірі – Отанын қорғау. Елдің бостандығын, жерінің тұтастығын, халқының ар-намысын қорғау – әр перзенттің азаматтық борышы. Отаным деген азаматтың ерлік істері арқылы тәуелсіз елімізді әлем таниды» [11]. Отаншыл жан өз туған халқының озық өнеге-дәстүрін, ұлттық ерекшеліктерін өз бойларына сіңіре отырып, өзгені де орнына сай құрметтей білуі тиіс. Нақ осы қасиеттер ел қорғайтын азаматтарымыздың өн бойынан қалтқысыз табылып жатса, мемлекетіміздің қорғаныс қабілеті күн санап арта түседі.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қасымжанов С. Ұлттық намыс ұядан. // Қостанай таңы. 1995. 31-қазан. 6б.
2. Ахметов А. Чтоб дым отечества стал сладок и приятен. //Казахстанская правда. 1998.18.09. с.8
3. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. Алматы. Өнер., 1996. 139-272б.
4. Иманбаева С.Т. Патриоттық тәрбие берудің теориясы мен практикасы. Монография.- Алматы: Полиграф – Сервис, 305 бет.
5. Кенжегарин А.З. Әзілхан Нұршайықов шығармашылығындағы Бауыржан бейнесі арқылы отансүйгіштік пен елжандылыққа, ерлік пен батырлыққа тәрбиелеу мәселесі. Білім//Ғылым. педагог. жур.-2009ж. №6. 39б.
6. iz.hosorhen.kz/?p=3479
7. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030. Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. Алматы. 1997. 37-38бб.
8. Жақсылықов Р. Отан қорғау – қастерлі борыш //Егемен Қазақстан. 2014. 14-қараша 3б.
9. Ақиқат. 2001. №1 қаңтар 25б.
10. Криворученко В.К. Патриотизм. Энциклопедия гуманитарных наук.№3 Москва. 2008. 251бб.
11. Қозыбаев М.Қ. Өркениет және ұлт. Алматы. 2001. 240б.

УДК94 (574)045

ГРНТИ 03.01.11

А.Д. Демеев¹

*¹г.э.к., Ш. Есенов атындағы КМТИУ доценті,
Ақтау қ., Қазақстан*

ТЕҢІЗ ЖАҒАЛАУЫ МЕМЛЕКЕТТЕРІ АРАҚАТЫНАСЫНДА КАСПИЙ ТЕҢІЗІНІҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Ғылыми мақалада Каспий теңізі жағалауы мемлекеттерінің саяси, әлеуметтік және экономикалық арақатынастарын жетілдіруде аталған теңіздің рөлі және оның болашағы нақты баяндалған.

Тиімді көлік дәліздерін құру құрлықтағы елдер үшін әлдеқайда маңызды, олардың ішінде Әзірбайжан мен оның Орталық Азия көршілері: Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстан және Тәжікстан, қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және басты экспорттық және импорттық рыноктарға экономикалық тиімді шығуға және сауданы тежейтін географиялық тұрғыдан құрылатын факторларды еңсереді. Сонымен қатар мақалада Каспий теңізінің солтүстік жағалауы таяздығымен ерекшеленетіндігі, сондықтан Орал өзенінің сағасынан Түпқараған шығанағына дейін жақсы гавань (Гавань - кеме тоқтауға, келіп-кетуге қолайлы теңіз жағасындағы айлақ) жоқ және теңіздің бұл бөлігінде кеме қатынауы ХХ-шы ғасырдың басына дейін дерлік дамымағандығы баяндалған.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Каспий теңізі, Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Әзірбайжан, Шығыс-Батыс

А.Д. Демеев¹

*¹к.г.н., доцент Каспийского государственного университета технологии
и инжиниринга имени Ш.Есенова*

РОЛЬ КАСПИЙСКОГО МОРЯ В ОТНОШЕНИИ ПРИБРЕЖНЫХ ГОСУДАРСТВ КАСПИЙСКОГО МОРЯ

В научной статье подробно изложена роль данного моря и его перспективы в совершенствовании политических, социальных и экономических отношений прибрежных государств Каспийского моря.

Создание эффективных транспортных коридоров гораздо важнее для сухопутных стран, в том числе Азербайджан и его центральноазиатские соседи: Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Кыргызстан и Таджикистан, преодолевают географически создаваемые факторы, сдерживающие экономическую выгодность выхода на главные экспортные и импортные рынки и торговлю.

Ключевые слова: Центральная Азия, Каспийское море, Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Кыргызстан, Таджикистан, Азербайджан, Восток-Запад.

Demeev A.D.¹

*¹cb, Sh. Associate Professor of CSUTE named after S. Yesenov,
Aktau, Kazakhstan*

ROLE OF THE CASPIAN SEA IN THE TERRITORIAL PROTECTION COUNTRIES

Annotation

The scientific article describes in detail the role of this sea and its prospects in improving the political, social and economic relations of the coastal States of the Caspian sea.

The establishment of efficient transport corridors is much more important for land-based countries, including Azerbaijan and its Central Asian neighbours: Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan and Tajikistan, to overcome geographically created constraints on the economic viability of entering major export and import markets and trade.

Key words: Central Asia, Caspian sea, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Azerbaijan, East-West

Тарихи Орта Азия және Оңтүстік Кавказ аймақтары Қытайдан Еуропаға дейін созылып жатқан Жібек жолы бойынша бұрынғы жалғыз маңызды әлемдік сауда магистралі өтетін транзиттік маршруттың бір бөлігі болып табылады.

Бұл магистраль тарихта маңызды рөл атқарды: осы жол бойынша сауда аймақтық мемлекеттердің экономикалық дамуының өмірлік-маңызды элементі саналады, ал батыс немесе шығыс бағытында қозғалатын айбатты армиялар оны жана жаулап алуды іздеу кезінде пайдаланды.

Осы маңызды сауда магистралінің бойында бұл өңірдегі ежелгі және орта ғасырлық мемлекеттердің саяси орталықтары болған ірі қалалар пайда болды.

Кейінірек, XVI ғасырдағы ұлы географиялық ашылулар дәуірінен бастап, Халықаралық сауда бірте-бірте ашық теңіздерге жылжып, Оңтүстік Кавказ бен Орталық Азияны әлемдегі негізгі экономикалық өзгерістерден тыс қалдырды.

Бұл проблема Каспий теңізінің шығыс және батыс жағалауында орналасқан аталған екі өңірде әлі де сақталып келеді, сол арқылы халықаралық сауданы дамытуда елеулі кедергілер жасайды және оларды белгілі бір дәрежеде тасымалдау бағыттарын бақылауды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін сыртқы әсерлерге осал етеді.

Бұл проблема - географиялық орналасу нәтижесі болғандықтан, біз геэкономика призмасы арқылы Каспий өңірінің транзиттік желілерін қарастыруға тырыстық.

Әлемдік рыноктарға қолжетімділікті қамтамасыз ететін сенімді және тиімді көлік желілерінің болуы қазіргі заманғы экономикалық даму мен қауіпсіздік үшін, әсіресе географиялық орналасуы қолайсыз құрлықтағы мемлекеттер үшін аса маңызды.

Теңізге шығатын жолы бар елдер осы мағынада анағұрлым тиімді жағдайда болады, өйткені оларда теңіз жолдарына тікелей және қауіпсіз шығу мүмкіндігі бар, олар арқылы қазіргі заманғы халықаралық

сауданың көп бөлігі жүргізіліп жатыр және тиісінше олар қымбат тұратын құрлықтағы транзиттік желілердің дамуына тәуелді болмайды.

Тиімді көлік дәліздерін құру құрлықтағы елдер үшін әлдеқайда маңызды, олардың ішінде Әзірбайжан мен оның Орталық Азия көршілері: Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстан және Тәжікстан, қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және басты экспорттық және импорттық рыноктарға экономикалық тиімді шығуға және сауданы тежейтін географиялық тұрғыдан құрылатын факторларды еңсереді.

Еуропаны Азиямен байланыстыратын Оңтүстік Кавказ және Орталық Азия арқылы өтетін Шығыс - Батыс Каспий көлік дәлізін салу темір жолдарды, автомагистральдар мен құбырларды, танкерлік және паромдық көлік жабдықтарын салу мен жаңғыртуды қамтиды және мұндай дәліз саясат пен экономикаларды кесіп өтуге арналған дұрыс құрал болып табылады.

Экономикалық жағынан ол елдерді әлемдік нарыққа шығарады және жаһандық экономикамен интеграцияны ынталандыру арқылы экономикалық дамуға әкеледі; саяси жағынан ол тауарлар қозғалысының жаңа жолдарын ашып және елдің сыртқы экономикалық байланыстарын шектеу мүмкіндігін төмендеті отырып, мемлекеттің егемендігін күшейтеді.

Аталған мемлекеттер басшылары Каспий теңізі дәлізі арқылы Шығыс-Батыс көлік маршруттарын құру жөніндегі тасымалдау саласындағы ынтымақтастыққа бірнеше рет келісті. Осы кезге дейін осыған байланысты көптеген жобалар жүзеге асырылды немесе құрылыс процесінде, немесе өңірлік органдардың қарауында болды.

Жаһандану халықаралық шекаралар арқылы адамдар мен тауарлар ағынының ұлғаюын білдіреді. Осылайша, жолаушылар мен жүк тасымалдары операцияларының өсіп келе жатқан арақатынасы қозғалысқа кедергі болатын шекаралармен байланысты болуы керек.

Қазіргі уақытта халықаралық сауданың басым бөлігі теңіз маршруттарына келеді. Ашық теңізге тікелей шығатын елдер шекарадағы кедергілер мен шектеулердің аз мөлшерін еңсеру жоспарында басымдығы және жалпы алғанда құрлықтағы елдермен салыстырғанда ЖІӨ пайызының анағұрлым жоғарылығымен ерекшеленеді.

Құрлықтағы елдерде жағдай айтарлықтай өзгеше. Тасымалдауды технологиялық жетілдіруге қарамастан, құрлықтағы елдер әлемдік нарықтарға шығу кезінде құрылымдық проблемалармен бетпе-бет келеді. Оларда жағалау сызығы жоқ болғандықтан және тиісінше ашық теңізге шығу тиімді көлік дәлізі болмағандықтан олардың халықаралық саудасы бәсекеге қабілетті бола алмайды, бұл транзит проблемасымен тікелей байланысты

Теңізден қашықтығына байланысты құрлықтағы мемлекеттер өздерінің сыртқы сауда операцияларында көршілес транзиттік елдерге тәуелді келеді және тиісінше, сауда транзиті үшін үлкен шығындарға қалады. Теңіз порттары арқылы халықаралық нарықтарға экспортталатын немесе теңіз арқылы құрлық елдеріне импортталатын тауарлар шекара маңындағы мемлекеттердің аумақтарын кесіп өтуі тиіс.

Бұл аумақтардың құрлықтағы маршруттар бойынша қиылысуы, әдетте, неғұрлым қымбат болып табылады және қажетсіз кідірістер мен шығыстарға әкеп соғуы мүмкін. Есептемелер, құрлық елдері үшін көлік шығындары жағалаудағы елдерден 50 пайызға артық, ал сауда көлемі 60 пайызға дейін төмен екендігін көрсетеді.

Кеденде ұзақ уақыт болу және транзиттік рәсімдер, үлкен көліктік шығыстар тарифтерден көп және олар құрлықтағы елдер үшін сауда қызметінің кідірістері мен кедергілерінің негізгі себептері болып саналады.

Осылайша, тиімді транзит экономикалық дамуға мүдделі құрлық елдері үшін маңызды болып табылады.

Біздің ойымызша, транзиттік дәліздер құру - бұл тек экономикалық даму мәселесі емес. Қазіргі заманғы қауіпсіздік халықаралық аренаға сараланған қолжетімділікті талап етеді.

Жалғыз маршрутқа тәуелділік елді басқа мемлекеттердің қоршап алу қаупіне ұшыратады немесе кем дегенде оны транзиттік елдің қолайлылығына тәуелді етеді.

Құрлықтағы елдер үшін қашықтық мәселесі халықаралық шекараларды кесіп өту қажеттілігімен және көлік процесін реттеу мүмкін еместігімен айтарлықтай күрделене түседі. Құрлықтағы елдер үлкен қашықтық проблемасының алдында ғана емес, сондай-ақ олардың егеменді транзиттік мемлекет аумағының қиылысуына тәуелді, сол арқылы құрлықтағы ел халықаралық теңіз тасымалдарының нарықтарына шығу үшін сауда жүргізетін проблемалардың алдында тұр.

Көлік маршруттарын кім бақыласа да, ол мұнай немесе тауарлар ағынын бұғаттай алады немесе оларды тасымалдаудан барынша пайда алуды талап ете алады. Көлік бағыттары саяси келіспеушіліктер кезінде қозғаушы күшке және қақтығыстар кезінде кепілдікке ие бола алады.

Әлемнің отыз жеті елі теңізге шыға алмайтын құрлықтағы мемлекеттер болып табылады. Отыз жетіден үш ел - Әзірбайжан, Қазақстан және Түрікменстан, Каспий теңізінің жағалауында - жабық су айдынында орналасқан. Басқа үш Орталық Азия мемлекеттері - Өзбекстан, Тәжікстан және Қырғызстан үшін Каспий дәлізі - ашық теңізге шығу үшін барынша қысқа жол.

Каспий маңы және Орталық Азия құрлықтағы мемлекеттерден таяу теңіз порттарына дейінгі қашықтық әлемдегі ең ұзақ қашықтықтардың бірі болып табылады: Әзірбайжан үшін 870 км, Өзбекстан үшін 2950 км-ге дейінгі.

Өзбекстан - екі есе құрлықтағы болып табылады, өйткені теңіз жағалауына жету үшін кем дегенде екі елдің қиып өтуі қажет. Аталған елдер мен олардың жаңа транзиттік көршілері арасында ортақ пайда мақсатында ынтымақтастық орнатудың айқын шұғыл қажеттілігі бар. Екі жақты келісімдер жасасу арқылы осы бағытта күш салынды, бірақ тиімді кешенді көлік жүйесін құру тек тиісті өңірлік транзиттік дәліздер арқылы ғана мүмкін болды.

Сонымен қатар Орталық Азияда Еуропаны Қытаймен және басқа да азиялық елдермен байланыстыратын транзиттік аймақ ретінде үлкен әлеует бар. Азия мен Еуропа арасында орналасқан, Каспий дәлізі құрылған жағдайда Азия экономикасы мен дамыған еуропа экономикасы арасындағы ең қысқа және бәсекеге қабілетті сауда бағыты болуға көптеген мүмкіндіктер болады.

Сонымен, екі жағдайда да үздіксіз халықаралық сауданы ұйымдастыру мақсатында кедергілерді жою, сондай-ақ өңірдің халықаралық транзиттік әлеуетін пайдалану үшін Шығыс-Батыс тиімді транзиттік дәлізін, атап айтқанда Каспий транзиттік дәлізін құру қажет.

Осы дәліз бойынша ірі әлемдік нарықтарға шығу мақсатында Каспий энергетикалық ресурстарын батыс бағытқа тасымалдау, сондай-ақ Еуропаны Азиямен байланыстыратын Шығыс-Батыс темір жол және автомобиль тасымалдары жүзеге асырылуы мүмкін.

Коммунизм құлағаннан кейін бұрынғы кеңестік республикалары Орталық Азия мен Әзірбайжан өздерінің пайдалы қазбаларын игеруге тырысады, өйткені олар үшін мұнай мен газ олардың экономикалық және саяси тәуелсіздігіне кепілдік беретін басты құралдар болып табылады.

Көмірсутек ресурстарының әлемдік нарыққа қауіпсіз және үздіксіз экспортын қамтамасыз ету 1991 жылы Тәуелсіздік қалпына келген сәттен бастап Әзірбайжан мен Орталық Азия елдері үшін әрқашан ортақ қызығушылық тудырды. Алайда Әзірбайжанда және Орталық Азия елдерінде, әсіресе Қазақстан мен Түрікменстанда өз экспорттық стратегиялары әзірленді - кейде олар сәйкес, ал кейде қайшы келеді.

Мұнай тасымалдау саласындағы Әзірбайжан-Қазақстан ынтымақтастығындағы елеулі прогрестің бірінші белгісі 1998 жылғы қазанда пайда болды, сол кезде АҚШ-тың күшті қолдауы арқасында Әзірбайжан, Түркия, Грузия және Қазақстан Баку-Тбилиси-Джейхан (БТД) құбыр желісі деп аталған түрік Жерорта теңізі жағалауына Баку қаласынан құбыржол салу туралы Анкара декларациясына қол қойды.

2005 жылдың мамырында БТД Каспий энергетикалық ресурстарын экспорттау маршруттарына Ресей мұра еткен монополияны бұзған бірінші ірі масштабты құбырға айналды. 2008 жылдың қазан айында Қазақстан өзінің мұнайын БТД бойынша экспорттай бастады. Бірақ, БТД акционерлері ол бойынша мұнай экспорты үшін транзиттік ставкаларды көтергеннен кейін 2010 жылдың басында Астана осы арна арқылы шикі мұнай экспортын тоқтатты. Сондықтан бүгінгі таңда БТД бойынша өз мұнайын экспорттайтын жалғыз Орталық Азия елі Түркіменстан болып табылады. Қазіргі уақытта бұл елде мұнай өндірудің жылдық көлемі жылына шамамен 11 млн. тоннаны құрайды және БТҚ құбыры түрікмен мұнайы үшін маңызды экспорттық бағыт болып табылады. 2011 жылы 2,237 млн. тонна түрікмен мұнайы БТД арқылы әлемдік нарыққа жеткізілді, 2012 жылы экспортталатын мұнайдың көлемі 3,048 млн. тоннаға жетті.

Сонымен қатар, Астананың БТД құбыры арқылы мұнай экспортын қалпына келтіру мүмкіндігі туралы жақында өткен ресми мәлімдемелеріне сәйкес, Қазақстан осы құбыр арқылы Орталық Азия мұнайы экспортының көп бөлігін қамтамасыз ете алады. Таяу болашақта Қазақстан мұнайын өндіру, негізінен, Қашаған супергигант теңіз кен орнында өндірудің басталуымен айтарлықтай артады. Ол Каспий теңізінің солтүстігінде орналасқан, есептелген мұнай қорының 30 млрд. баррелі бар әлемдегі ең ірі мұнай кен орындарының бірі болып табылады, оның 8-12 млрд. - әлеуетті алынады.

Табиғи газдың қоры 1 мың текше метрден астам бағаланған. Біраз кейінге қалдырғаннан кейін Қазақстан 2013 жылдың соңында Қашаған кен орнынан алғашқы мұнай алуды түпкілікті жоспарлап

отыр. Өндірудің 3-ші фазасын іске қосқаннан кейін кен орнында алынатын мұнайдың жылдық көлемі күніне шамамен 1,5 млн. баррель мөлшерінде максимумға жетеді, бұл бүкіл Қазақстанда мұнай өндірудің шамамен ағымдағы көлеміне тең. Бұл кезеңде жаңа экспорттық қуаттарға өсіп келе жатқан қажеттілік БТД есебінен жабылуы мүмкін.

Қазіргі кезде Қашағандағы қазақстандық мұнайдың үлкен көлемі Әзірбайжан арқылы 2018-2019 жж. жоспарланған өндірудің екінші кезеңінде екі мемлекет арасындағы көршілес және достық қарым-қатынастар аясында БТД экономикалық факторларды, сондай-ақ қауіпсіздікті қамтамасыз етуді ескере отырып, Қазақстан үшін қолайлы балама бола алады деп күтілуде.

Сондай-ақ, Баку мен Астана БТД - Транскаспий мұнай тасымалдау жүйесі - ТКНТС үшін Каспий бойынша Әзірбайжанға қазақстандық мұнайдың үлкен көлемін жеткізудің тиімділігіне ықпал ететін жобаны қарастыратынын атап өткен жөн.

Мемлекеттік энергетикалық компаниялар Әзірбайжан - СОКАР және «Қазмұнайгаз» ТКНТС құрудың негізгі қағидаттары туралы келісімге қол қойды.

Осы мақсатта жобаның бір бөлігі Каспий теңізінің қазақстандық жағалауында жаңа инфрақұрылым салу болып табылады. Атап айтқанда, Ескене - Құрық мұнай құбыры салынып, Құрық теңіз порты кеңейтіледі және Бакудің оңтүстігінде импортты қамтамасыз ететін жаңа объектілерге Каспий теңізі бойынша 700 км қашықтыққа мұнай тасымалдау үшін жүк көтергіштігі 60 мың тонна жаңа танкерлер сатып алынады.

Орталық Азия энергетикалық ресурстарын Әзірбайжан аумағы бойынша әлемдік нарыққа жеткізу жөніндегі транскаспийлік әріптестік мұнаймен шектелмейді. Сондай-ақ, әңгіме «Оңтүстік газ дәлізін» құру жобасының бір бөлігі ретінде Орталық Азия газын тасымалдау мүмкіндігі туралы болып отыр.

Түрікменстан жоба шеңберінде барлық техникалық бөлшектер келісілгеннен кейін және су асты құбырының құрылысы аяқталғаннан кейін Еуропа үшін жылына шамамен 40 млрд. текше метр табиғи газды - 30 млрд. текше метр жер бетіндегі және тағы да 10 млрд. текше метр теңізде шоғырларынан газды Еуропаға жеткізу үшін қамтамасыз етуге өзінің әзірлігі туралы мәлімдейді.

Геосаяси және геоэкономикалық маңызды Транскаспий дәлізінің негізі бойынша басқа басым мәселе Азия мен Еуропа арасында Оңтүстік Кавказ-Орталық Азия транзиттік бағдарын құру болып табылады.

Қазіргі кезде Қытай мен Еуропа арасындағы сауда операциялары күніне €1 млрд. артық, ал ЕО мен Қытайдың жылдық сауда айналымы 2012 жылы қызметтер саудасын қоспағанда, \$434 млрд. жетті.

Өңірде жүзеге асырылатын осы сауда қызметінде барлық елдер үшін елеулі табыс көзі құрылатынына, сондай-ақ Азия және Еуропа елдерімен сауда қатынастарын орнату үшін тиімді дәліз қамтамасыз етілетініне назар аудару қажет. Қазір бұл сауда Мұхит жолдарымен және Транссібір және Транс Қазақстан темір жолдарымен жүзеге асырылады.

Мұхиттық жеткізілімдер темір жол немесе автокөліктерден салыстырмалы арзан болғанымен, Транскаспий дәлізімен өтетін тікелей темір жол арқылы Еуропадан Қытайға және қарама-қарсы бағытта тауарларды жеткізу теңіз көлігіне қарағанда әлдеқайда жылдам жүзеге асырылатын болады деп есептелді.

Блумберг Агенттігінің мәліметтеріне сәйкес, контейнерлік кемені Қытайдан Еуропаға жеткізу үшін 40 күн қажет, ал контейнерді Еуропадан Қытайға Транссібір темір жолы арқылы тасымалдау шамамен 20 күн алады. Еуропадан Қытайға осындай жолға Оңтүстік Кавказ-Каспий теңізі-Орталық Азия бағыты бойынша шамамен 15 күн қажет деп есептеледі.

Корея мен Қытайдың солтүстік-шығыс провинцияларында бастау алатын және Владивосток, Хабаровск арқылы, содан кейін Транссібір темір жолы арқылы Самара арқылы Брестке дейін өтетін дәліздің жалпы ұзындығы 10 800 км құрайды.

Сонымен қатар дәліз Қытайдың дәл сол нүктесінен Алматы, Түркменбаши портын кесіп өтіп, Каспий теңізі бойынша Бакуге дейін, содан кейін Тбилиси арқылы Қара теңіздің Поти портына дейін, одан әрі Украинаның Одесса портына немесе Болгар порты Варнаға дейін тек 6900 км-ге тең.

Транс Каспий-Оңтүстік Кавказ-Орталық Азия сауда дәлізін іске қосу жөніндегі бірінші бастама 1993 жылғы мамырда Оңтүстік Кавказдың үш елі мен Орталық Азияның бес елі арасындағы Брюссель конференциясында ұсынылды, онда қатысушылар Еуропаны Азиямен тиімді біріктіруге және көлік инфрақұрылымын жақсартуға бағытталған өз күштерін біріктіру мақсатында ЕО қолдауымен Еуропа - Кавказ - Азия - ТРАСЕКА көлік дәлізін ұйымдастыру туралы келісімге қол қойды.

Каспий дәлізінің транс әлеуетін толық көлемде игеру үшін тура емес және тиісінше, салыстырмалы қысқа уақыт кезеңінде тауарларды неғұрлым ірі көлемде тасымалдауды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін неғұрлым тиімді темір жол жүйесі қажет.

Соңғы жылдары бұл бағытта бірнеше маңызды қадам жасалды. 2014 жылы Әзірбайжан, Грузия және Түркия темір жол жүйелерін қосатын Баку - Тбилиси - Карс (БТК) темір жолын ашу жоспарланды, бұл Азия мен Еуропа арасындағы тікелей темір жол маршрутын ұйымдастыруды аяқтауды білдіреді.

Әзірбайжан үшін бұл жоба стратегиялық маңызды жоба болып табылады, өйткені бұрын Әзірбайжанды Түркиямен байланыстыратын темір жол жолдары Әзірбайжанның Таулы-Қарабақ ауданына Арменияның кіруіне байланысты жабық болып қалды.

Темір жол торабының мәртебесін алу мақсатында Әзірбайжан осы жобаның басты бастамашысы болды, 2007 жылы Баку Грузияға темір жолдың грузин учаскесін салу мен қайта жаңартуды қаржыландыру үшін бір пайыздық ставкамен 25 жыл мерзімге 200 млн. доллар несие бөлді.

2011 жылдың шілде айында Грузия тарапына 25 жыл мерзімге қосымша \$575 млн. бес пайыз ставкасымен бөлу туралы келісімге қол қойылды.

Еуропа мен Қытай арасындағы Кавказ және Орталық Азия арқылы өтетін және жүк пен жолаушылардың көп санын тасымалдау қуаттылығын қамтамасыз ететін тікелей темір жол маршрутын пайдалануға енгізу жобаның аяқталуы болды.

БТК аяқталғаннан кейін оның өткізу қабілеті рекордтық деңгейге дейін - жылына 17 млн. тонна жүк пен 1 млн. жолаушыға өседі.

Каспий теңізі арқылы өту кезінде аталған темір жол қатынастарының үздіксіз жұмыс істеуін қамтамасыз ету мақсатында осы үш елдің барлығы Каспий порттарының қуаттылығын дамытуға ерекше назар аударады. Түркменитан Түркменбашы портын қайта жөндеуден өткізді, ал Қазақстан мен Әзірбайжан Ақтау, Атырау және Алятта жаңа теңіз порттарының құрылысын жүргізуде.

Қазақстан сондай-ақ Әзірбайжан мен Қытай арасындағы Каспий теңізі мен Қазақстан арқылы тікелей теміржол қатынасын қамтамасыз ететін қытай шекарасына дейін екі темір жол бағытының құрылысын аяқтады.

Бірақ Қазақстан арқылы өтетін Алашанькоу желісімен бірге Қытай Орталық Азияға - Қытай - Қырғызстан - Өзбекстанға жаңа темір жол салғысы келеді. Ол Түрікменбашы мен Баку бағытына байланысты болады.

Оның құрылысы аяқталғаннан кейін бұл темір жол тармағы Қашғардан Шыңжаңға Қырғызстандағы Торугарт және Қара-Суу арқылы, одан әрі Өзбекстанда, одан кейін Ауғанстан, Иран аумағы арқылы, сондай-ақ Каспий теңізі, Әзірбайжан және Түркия арқылы Еуропаға дейін өтеді. Осы тармақ жүктері транзитінің жоспарланған өткізу қабілеті шамамен 15 млн. тоннаны құрайды; қытай тарапының шығындары \$2 млрд. құрайды деп болжануда.

Сонымен қатар, Орталық Азия мемлекеттері мен Ауғанстанға арналған тауарлар бар контейнерлерді Батыс нарықтарына тасымалдау мүмкіндігі пайда болады [1].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1. Международно-правовой режим Каспийского моря. Транспортная политика прибрежных государств в аспекте международно-правового статуса Каспийского моря*
- 2. Алексей Синельников. Транспортная система Каспийского региона. 2011*
- 3. Опережающее развитие морской инфраструктуры - залог успеха транспортной логистики на Каспийском море. Союз транспортников Казахстана - KAZLOGISTICS// в г. Актау провел заседание рабочей группы по морскому транспорту. 13 сентября 2013 г.*

**УДК 9084 (045)
ГРНТИ 03.01.39**

С.С.Бекешов¹

¹т.ғ.к., Ш. Есенов атындағы КМТИУ доценті, Ақтау қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДА КАСПИЙ ТЕҢІЗ ЖОЛЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа

Қазіргі кезде Қазақстанның табиғи байлығы, әсіресе, мұнайдың қарқынды дамуына байланысты, Каспий теңізіндегі жүк тасымалының дамуы жаңа серпін алады. Теңіз көлігі мұнай және басқа да жүктерді тасымалдаудың маңызды құралдарының, сондай-ақ халықаралық көлік құралдарының бірі болып табылады.

Осыған орай Каспий теңіз жолының қалыптасуы және оның болашақта дамуы тарихи, әлеуметтік және экономикалық тұрғыдан маңызды рөл атқарады. Мақалада Каспий теңізі ұзақ уақыттан бері Ресейдің Орталық Азиямен қарым-қатынасында айтарлықтай рөл атқарғандығын және. Теңіздің шығыс жағалауын П.С. Карелин егжей-тегжейлі зерттегендігіне автор баса назар аударған. Сонымен қатар оның және полковник Мансуров 1831 жылы Қайдақ шығанағында - Ново-Александровск қорғанында бекініс қалағандығына тоқталған.

Түйін сөздер: Каспий теңізі, теңіз кемелері, Орталық Азия, Иран, Ақтау, Маңғышлақ, Баутино

Бекешов С.С.¹

¹к.и.н., доцент Каспийского государственного университета технологии и инженеринга имени Ш.Есенова

СТАНОВЛЕНИЕ КАСПИЙСКОГО МОРСКОГО ПУТИ

Аннотация

В настоящее время природные богатства Казахстана, особенно в связи с интенсивным развитием нефти, развитие грузоперевозок на Каспийском море приобретает новый импульс. Морской транспорт является одним из важнейших средств перевозки нефти и других грузов, а также международных транспортных средств.

В этой связи становление Каспийского морского пути и его перспективное развитие играют важную историческую, социальную и экономическую роль. На основе источников излагаются краткий анализ формирования морского пути на Каспийском море с 60-х гг. XIX в. до 90-х гг. XX в. Описаны порты, компании, осуществлявшие грузовые и пассажирские перевозки, характер грузов. Рассматриваются растущая роль судоходства на Каспии в настоящее время.

Ключевые слова: Каспийское море, морские судна, Центральная Азия, Иран, Ақтау, Мангышлақ, Баутино

Bekeshov S.S.¹

¹ Ph.D., Associate Professor of the Caspian State University of Technology and Engineering named after Sh. Yesenov

FORMATION OF THE CASPIAN SEA WAY

Annotation

Currently, the natural resources of Kazakhstan, especially in connection with the intensive development of oil, the development of cargo transportation in the Caspian sea is gaining new momentum. Maritime transport is one of the most important means of transportation of oil and other goods, as well as international vehicles.

In this regard, the formation of the Caspian sea route and its long-term development play an important historical, social and economic role. Based on the sources, a brief analysis of the formation of the sea route on the Caspian Sea from the 60s is presented. XIX century until the 90s XX century Ports, companies engaged in freight and passenger transportation, the nature of the cargo are described. The growing role of shipping in the Caspian at the present time is considered.

Key words: Caspian Sea, Sea Ship, Central Asia, Iran, Aktau, Mangyshlak, Bautino

Каспий теңізі Қазақстанның мақтан тұтар тарихи су қоймасы ғана емес, сонымен қатар, ежелден шығыс пен батысты, солтүстік пен оңтүстікті тиімді түрде байланыстырып келген маңызды су айдыны. Есте жоқ ескі замандарда ақ бұл теңізде халықаралық сауда кемелері тынбай жүзіп, Атыраудың шалқар айдынында ақ желкенін жел кернеген кемелер көпшіліктің көзін сүйсіндірген [1].

Батыс Қазақстан XVIII ғасырдың 30-шы жылдары Ресей империясына қосылған алғашқы аймақ болды.

Каспий маңын патша үкіметі оған әлі қосылмаған қазақ рулары мен түрікмендердің Хиуаға, Иранға, Ауғанстанға, Үндістанға көшуін тоқтату үшін бекініс ретінде қарастырды.

Мұндай жағдайда қатынау жолдары аса маңызды стратегиялық құрал саналды. Қазақтың Кіші жүзі Ресей империясына қосылғаннан кейін патша үкіметі қолданыстағы байланыс жолдарын дамыту және

жаңаларын салу мәселесімен бетпе-бет келді. Аймақта бұған дейін дала немесе Каспий теңізі арқылы өтетін ежелгі керуен жолдары болған.

Бірақ, XIX ғасырдың 60-шы жылдары өнеркәсіптік төңкерістің басталуымен және Ресейде капитализмнің қарқынды дамуымен тура келетін Қазақстанның Ресейге қосылуының аяқталуы, өлкемен байланыс жолдарын және қарым-қатынас құралдарын барынша кеңейту мәселесін шешуді қатты талап етті. Мұнда теміржол құрылысы басталғанға дейін Каспий теңізі арқылы теңіз жолына басымдық берілді [2].

Каспий теңізі ұзақ уақыттан бері Ресейдің Орталық Азиямен қарым-қатынасында айтарлықтай рөл атқарды. Теңіздің шығыс жағалауын П.С. Карелин егжей-тегжейлі зерттеді. Ол және полковник Мансуров 1831 жылы Қайдақ шығанағында - Ново-Александровск қорғанында бекініс қалады.

Ново-Александровск қорғанысы үшін орын таңдау қатты дұрыс болмады. Гарнизонда аурулар, әсіресе цинга (Цинга - бұл ағзадағы С витамині концентрациясының төмендеуі жағдайында күшейе түсетін ауру) кең тарады. Сондықтан 1846 жылы Қайдақ шығанағындағы бекініс Маңғышлаққа тыныш аймақ - Түпқараған мүйісіне ауыстырылды. 1857 жылы бекініс Форт-Александровск болып қайта өзгертілді. Форт Александровск және Түпқараған қойнауының маңыздылығы - Каспий теңізінің шығыс жағалауында балық шаруашылығын дамыту және Еуропалық Ресей мен Кавказдың Түркістан, Персия, Ауғанстан елдері арасындағы тауар айналымын дамытумен байланысты уақыт өте келе Каспий теңізінде кеме қатынасының жандануы арқылы күшейе түсті.

Жүк және жолаушылар қатынауы жеке тұлғалардың ірі қайықтары, желкенді және бу кемелері немесе «Кавказ және Меркурий», «Восточное» және «Самолет» қоғамдарының пароходтық рейстерімен іске асырылды. Орынбор-Ташкент темір жолының құрылуына және осыған байланысты тасымалданатын жүктің бір бөлігінің азаюына қарамастан, Каспий теңізі бойынша жүк тасымалдау дамуын жалағастырды, өйткені Ресейдің Орталық Азиямен, Иранмен және басқа шығыс елдерімен сауда қатынасы кеңейе түсті.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Каспий теңізі Ресей тарапынан өте ыңғайлы, қауіпсіз және арзан сауда жолы ретінде қарастырылды. Он тоғызыншы ғасырдың соңына қарай. Каспий теңізінде бірнеше порт болды: Астрахань, Красноводск, форт Петровск, Дербент, Баку; және осыған байланысты Форт-Александровскнің маңыздылығы арта түсті.

1890 жылы оның құрамында тек жергілікті тауар айырбастауды іске асырып ғана қоймай сыртқы саудамен де айналысатын 39 адам болды, олардың 22-нің өз теңіз кемелері - кустры (Каспий теңізінде негізінен балық аулауға пайдаланылған кемелер. Олардың жүк көтергіштігі 15-тен 40 тоннаға дейін жеткен. Құрамында бірнеше қайық болған. Теңізде жүзуге және жылдамдықты өзгертуге ыңғайлы. Ұзындығы 14-15 метр), подчалкалары (Үлкен кемемен жұмыс істегенде, якорда (Якорь - кемеі бір орында тұрақтату үшін шынжырға бекітіп су түбіне тастайтын үш жағы сойдиган тісті темір білік) тұратын қайық), бударкалары (Будара, славян сөзінен «буда» - қылқалам) - Балтық, Азов және Каспий теңіздерінде және оларға құйылатын өзендерде пайдаланылған кеме немесе балық аулау қайықтары. Мұндай қайықтардың құрылысы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында жалғасты) болды [3].

Өз кемелерімен жүк және жолаушыларды тасымалдауды, сондай-ақ дербес сауда жасауды жүзеге асыратын ірі сауда және кеме иесі Захар Дубский болды.

Жергілікті жерде өндірілген немесе Хиуадан әкелінген тауарлар Форт Александровскден Баку, Астрахань, Петровск қалаларына шығарылды. Негізінен бекіре тұқымды балық, сығылған уылдырық, қой майы, түйе жүні, қой терісі, ет және тірі мал, қара бидай және бидай ұны, тары, арпа, спиртті ішімдіктер, көшеттер, шөп, сұлы, керосин, отын және орман материалдары, жылқы, азық-түлік және өнеркәсіптік тауарлар және т.б. шығарылды [4].

XX ғасыр басында Каспий теңізінде жүк және жолаушылар тасымалын іске асыратын ең ірі компаниялар «Кавказ және Меркурий» жүк тасымалдау қоғамы болды. Оның басқармасы Санкт-Петербургте орналасты, ал бас кеңсесі - Астрахань қаласында болды (тасымалдауды «Коломня», «Михаил», «Георгий Победоносец» және т.б. пароходтар жүзеге асырды). «Самолет» тауар-жолаушы Акционерлік Қоғамы бүкіл Каспий теңізі мен Еділ (Волга) өзені арқылы тасымалдауды қолға алды.

Қоғамның «Асан Дадешев», «Алекбер», «Құлам Мирза» және т.б. шхуналары (Шхуна - кем дегенде екі тіреуішті және көлбеу желкендерді қамтитын желкенді кемелердің түрі) болды.

1913 жылы «Кавказ және Меркурий» кеме қожайыны Зоринге өздерінің жеке меншік пристандарын (Пристань - кеме тоқтайтын орын) салу үшін Түпараған қойнауында жағалау учаскелері жалға берілді [5].

Каспий теңізінің солтүстік жағалауы таяздығымен ерекшеленеді, сондықтан Орал өзенінің сағасынан Түпқараған шығанағына дейін жақсы гавань (Гавань - кеме тоқтауға, келіп-кетуге қолайлы теңіз

жағасындағы айлақ) жоқ және теңіздің бұл бөлігінде кеме қатынауы ХХ-шы ғасырдың басына дейін дерлік дамымады.

1960 жылы Маңғыстаудағы ірі кәсіпорындардың бірі Каспий теңізі Түпқараған қойнауында орналасқан Баутино теңіз сауда порты болды. Ол КСРО теңіз флоты Министрінің 1960 жыл 8 қаңтардағы бұйрығымен КСРО теңіз флоты Министрлігі Каспий параходствосының (тасымалдаушы компаниясының) Асрахань басқармасына бағынышты ұйымдастырылды (порт өз қызметіне 1928 жылы 29 тамызда КСРО Су көлігі халық комиссарына (Наркомвод) бағынышты Махачқала порты басқармасы Форт-Александровск теңіз агенттігі атымен бастады [6].

1960 жылға қарай Гурьев облысы Шевченко ауданының экономикасы негізінен құрылыс материалдарын өндіретін жергілікті өнеркәсіппен шектелді.

Осы жылдары мұнда мұнай мен газды барлау жұмыстары жүргізілді, ол аймақтың жалпы дамуын және Баутино теңіз портын дамыту перспективаларын анықтады.

Оның айлақтары арқылы геологиялық барлау, құрылыс жұмыстары, өнімдерді сыртқа шығару, болашақтағы құрылыс үшін өнеркәсіп өнімдерін және материалдарды ішке тасымалдау өндірісімен байланысты барлық жүк ағынын өткізуді болжау керек болды.

Осыған байланысты теңіз флоты Министрлігі Маңғышлақ түбегінде Сарыташ және Ақтау портпункттерімен тәуелсіз теңіз сауда портын құруға шешім қабылдады. 60-жылдардың басында шын мәнінде Сарыташ портпункті ғана жұмыс істеді, ал Ақтау портпунктінде құрылыс жұмыстары жүргізілді. Баутино портпунктінен қайта ұйымдастырылған Баутино теңіз сауда порты 1960 жылғы 15 мамырдан жұмыс істей бастады. Порт үшін белгіленген жүк айналымы мен қайта өңдеу көлемін және оны механикаландыру құралдарымен жабдықтауды ескере отырып, портқа ІІІ санат берілді [7].

Осы уақытқа дейін Баутино портында екі айлақ - Баутинода бір айлақ және Сарыташ портпунктінде бір айлақ болды. Порттың негізгі айлағының 75 м айлақ сызығы болып, ол тек бір кемелдің жүгін өңдеуге мүмкіндік берді. Бұл айлақта жабық жүк қоймасы болатын. Дегенмен, оның аумағы портқа келген және жабық қоймаларда сақтауды талап ететін барлық жүк үшін жеткіліксіз болды.

Ашық қойма алаңы портқа бір мезгілде келген жүктерді қоймада орналастыруға және сақтауға мүмкіндік бермеді. Порттың екінші айлағы су басқан болды және тек кесілген тасты тиеу үшін пайдаланылды. Қолданыстағы қойманың ашық алаңы аралық навигация (лат. Navigatio - «кемеде жүземін») аралық кезеңде жүктерді жинауға мүмкіндік берді. Бұл айлақта порт кіретін жолдардың жарамсыздығынан, сондай-ақ қойма ғимараттарының жетіспеуінен басқа жүктермен жүк операцияларын жүргізе алмады.

Сарыташ портпунктінде ағаш қадалық пирстер (Пирс - порттағы су аймағына кіретін және екі жағынан кемелерді бекітуге арналған гидротехникалық айлақ қондырғысы) болды, ол бір мезгілде төрт баржаны - түбі жалпақ жүк кемесі) орнатуға және өңдеуге мүмкіндік берді. Баутино мен Сарыташ портпункті жұмысындағы негізгі кемшіліктердің бірі айлақтарда, жақындап келе жатқан жолдарда және каналдарда тереңдіктің жеткіліксіз болуы болды. Осылайша, 1960 жылы навигация кезінде айлақтарда кемелердің қайраңға отырып қалуының бірнеше оқиғасы байқалды [8].

Маңғышлаққа Баутино порты арқылы жеткізілетін негізгі жүктердің шамамен жартысы - 45-50%-ы - халықтың қажеттіліктері үшін тұщы су құрады; мұнай өнімдері - 20%; орман материалдары - 8-10%, ұн және азық-түлік өнімдері - 7-8%, тас көмір - 3-4% және басқа да жүктер [9].

60-жылдары аймақ экономикасының дамуына байланысты портта маңызды халық шаруашылығы жүктерін өңдеу көлемі тұрақты түрде артты, алайда порт техниканың, ең алдымен көтергіш кранның жетіспеушілігі, сондай-ақ кеме тоқтайтын орындар мен қойма шаруашылығы жағдайының төмендігіне байланысты бірқатар қиындықтарға кез болды. Жартастар саны және, атап айтқанда, олардың ұзындығы, өз аумағындағы қолайлы тереңдіктер үлкен кранмен бір кемеден және кемелерден көп алуға мүмкіндік бермеді.

Кеме тоқтайтын орындар саны және атап айтқанда, олардың ұзындығы, кеме кіретін жерлердегі тереңдіктер бір кемеден артығын және үлкен кемелерді көп қабылдауға мүмкіндік бермеді.

Порт мамандармен байланысты үлкен қиыншылықтарға тап болды. Порт білікті мамандарды дереу іріктей алмады, ал жаңадан қабылданғандарды оқытуға инженерлік-техникалық қызметкерлердің жетіспеушілігі кедергі келтірді.

Портта жұмысшылардың орташа жылдық саны 37 адам болды, яғни жоспар деңгейінде. Дегенмен ... мұндай жүкшілер саны айтарлықтай жеткіліксіз - Баутинода кем дегенде 60 және Сарыташта кемінде 20-25 жүк тиейтін адам болуы керек болатын (тек навигациялық кезеңді ескерумен) [10].

Бірақ қызметкерлердің қажетті санын қамтамасыз ету мүмкін болмады. Портқа жүк тиеушілер Гурьев пен Астрахань қалаларынан тартылы. Порт қызметкерлерінің жоғары айналымы ауыр дене еңбегімен, қоршаған ортаның жоғары температурасымен, порт тұрғын үй фондының жеткіліксіздігімен және тұрмыс жағдайының төмендігімен байланысты болды. 60-жылдардың соңында Баутино портында жолаушылар айлағы салынды. 1968 жылдың жазында порт акаториясында теңіз түбін тереңдету жұмыстары жүргізіліп, барлық айлақтарға кіретін жерлер 5 метрге дейін тереңдетілді [11].

Сол кезде порт жұмысшылары мен қызметкерлерінің тұрмысын жақсарту бойынша бірқатар шаралар жүзеге асырылды: күрделі жөндеу жүргізілді және ғимараттар дүкен үшін қайта жабдықталды, Аташ және Баутино поселкелерінің айлақтарында сарайлар салынды, тұщы сумен байланысты күрделі жағдайды ескерумен ауыз суға арналған үлкен ыдыс орнатылды.

1967 жылы Сарыташ портпукті таратылды [12].

Кейінірек Баутино теңіз порты Астрахань қаласындағы темірбетон айлағын жабдықтауға ықпал етті. Порттың өзі жаңа техникамен, соның ішінде «Ганц», «Марион» типті портал крандары, автокөтергіштер, бульдозерлер және механизацияның басқа да құралдарымен толықтырылды.

70-80 жылдары портты өңдеуде басым жүк әлі де ұлуастар - болып, 74%-ды құрады, ол екі негізгі бағытқа - Астрахань мен Гурьевке жөнелтілді.

Сондай-ақ жүктің жаңа түрлері (қиыршық тас, ағаш және т.б.) пайда болды. Облыс үшін негізгі жүк тасымалдарын ауыстыру Ақтау теңіз портына берілді. 1992 жылы оның Халықаралық теңіз көлігі компаниясына қайта құрылуымен Баутино теңіз порты оған құрылымдық бөлімше ретінде кірді.

Қазіргі кезде өлкенің табиғи байлығы, әсіресе, мұнайдың қарқынды дамуына байланысты, Каспий теңізіндегі жүк тасымалының дамуы жаңа серпін алады. Теңіз көлігі мұнай және басқа да жүктерді тасымалдаудың маңызды құралдарының, сондай-ақ халықаралық көлік құралдарының бірі болып табылады [13].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ақниет Оспанбай. Каспий айдынындағы «Жібек жолы». 2016
2. Материалы по вопросу о торговых путях в Среднюю Азию. - СПб., 1869. - С. 40
3. Сведения о торговцах при Форт Александровском с Января 1890 г.
4. ЦГА РК. Ф. 40, оп. 1, д. 213, л. 70-78
5. ЦГА РК. Ф. 40, оп. 1, д. 212, л. д. 370, д. 656, д. 755
6. Копии с отношения Канцелярии Начальника Закаспийской области от 7 января 1913 г. За № 433 Начальнику Мангышлакского уезда // ЦГА РК. Ф. 807, оп. 1, д. 1 д. л. 9
7. ГАМО. Пояснительная записка к фонду 123. Баутинский морской торговых порт
8. ГАМО. Ф. 123, оп. 1, д. 8, л. 46, л. 145
9. История развития транспорта и коммуникаций Казахстана / Сост. Н.Ф. Пивень, А.И. Шалтыков. – Алматы, 200. – С. 18
10. ГАМО. Ф. 123, оп. 1, д. 14, л. 141
11. ГАМО. Ф. 123, оп. 1, д. 91, л. 57
12. ГАМО. Ф. 123, оп. 1, д. 53, л. 5
13. М.У. Нурсултан Формирование хстана морского пути на Каспийском море. Вестник АГТУ. 2008. №2 (43)

327(574)(560)

ГРНТИ 03.01.17

Кайыркен Адиев¹

¹PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан

КАЗАХСКО-ТАТАРСКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ

Аннотация

В статье, начиная с начала XX века, сделан исторический обзор устойчивых связей между казахскими и татарскими интеллектуалами, писателями, поэтами. Корни контактов между двумя родственными

народами уходят в далекое прошлое. Рассматривается редкие, но, тем не менее, непрерывные литературные связи двух народов продолжившиеся в течение всего XX века. Татарская тематика постоянно присутствовала в творчестве казахских писателей и поэтов.

Проанализированы текущее состояние и перспективы сотрудничества Казахстана и Татарстана в сфере литературы и культуры. Отмечено что со времени независимости Республики Казахстан литературные связи двух стран стали менее интенсивны, контакты начинают теряться, однако позже связи восстанавливаются. В начале XXI столетия контакты между двумя народами получают новый импульс, набирает силу, и развиваются быстрыми темпами.

В работе отмечено единство исторических корней и культурных традиций двух народов. Определены аспекты развития и укрепления связей в области лингвистики и литературы.

Ключевые слова: Татарстан, литература, перевод, культура, сотрудничество, взаимный диалог, Казахстан

Қайыркен Әдиет¹

*¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің PhD докторанты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

ҚАЗАҚ-ТАТАР ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың басынан қазақ-татар зиялылары-жазушылар, ақындар тағы басқалар арасындағы қалыптасқан берік байланыс тарихына шолу жасалған. Екі бауырлас халықтар арасындағы байланыстар тамыры тереңге тартады. XX ғасыр бойы жалғасқан екі халық арасындағы сирек кездесетін, сондай-ақ үздіксіз әдеби байланыстары қарастырылған. Татар тақырыптары қазақ жазушылары мен ақындарының шығармаларында үнемі кездескен.

Қазақстан мен Татарстан арасындағы әдебиет пен мәдениет саласындағы ынтымақтастықтың ағымдағы жағдайы мен перспективалары талданды. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған сәттен бастап екі елдің әдеби байланыстары төмендей, үзіле бастады, бірақ кейінірек қатынастар қалпына келтірілгендігі атап өтеді. XXI ғасырдың басында екі халық арасындағы байланыс жана қарқын алып, нығайып, қарқынды дамып келеді.

Екі халықтың тарихи тамырлары мен мәдени дәстүрлерінің бірлігі атап өтілген. Тіл білімі мен әдебиет саласында өзара қарым-қатынастарды дамыту және нығайту аспектілері айқындалған.

Кілтті сөздер: Татарстан, әдебиет, аударма, мәдениет, ынтымақтастық, өзара диалог, Қазақстан.

Kairken Adiyet

*PhD student of L.N.Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan*

KAZAKH-TATAR LITERATURE RELATIONS

Abstract

In the article a historical review of the sustainable interaction between Kazakh and Tatar intellectuals, writers, and poets starting from the beginning of the twentieth century was observed. The roots of contacts between two kindred peoples go back in time. It considers rare, but nonetheless continuous literary ties between the two peoples that continued throughout the twentieth century. Tatar themes were constantly present in the works of Kazakh writers and poets.

The current state and prospects of cooperation between Kazakhstan and Tatarstan in the field of literature and culture was analyzed. It is noted that since the independence of the Republic of Kazakhstan, the literary relations of the two countries have become less intense, contacts begin to be lost, but later relations are restored. At the beginning of the twenty first century, contacts between the two peoples receive a new impetus, are gaining strength, and are developing rapidly.

The work noted the unity of the historical roots and cultural traditions of the two peoples. Moreover in the research aspects of the development and strengthening of ties in the field of linguistics and literature was identified.

Keywords: Tatarstan, Literature, translation, culture, cooperation, mutual dialogue, Kazakhstan.

Историко-культурные связи между казахским и татарским народами уходят далеко вглубь веков. В эпоху Золотой Орды и даже позже, в первой четверти XV века, не было такого понятия, как казах и татар. Общность их происхождения обусловлена близостью языков, единой и длительной тюрко-кипчакской историей.

Известно, что с первой половины XVIII века в казахских степях в качестве ханских секретарей и переводчиков стало появляться много татар. Тот факт, что казахский и татарский народ имеют общий язык, религию, происхождение, расширил их связи. В конце XIX века татарские медресе были во всех крупных городах казахских степей. В то время в них начали массово обучаться не только татары, но и казахи.

Во второй половине XIX – начале XX вв. в тесном симбиозе казахско-татарской культуры важную роль сыграли литературные связи. Значение татарской литературы и периодики значительно возросло в дореволюционный и постреволюционный период. Нации друг с другом объединяет и сближает литература, культура, искусств. Поскольку жизнь и деятельность многих известных деятелей культуры татарского народа была связана с Великой степью, то они творили на казахском языке.

В свою очередь деятельность казахской интеллигенции была тесно связана с Казанью, Уфой, поэтому представители казахской интеллигенции могли свободно читать и писать свои произведения на татарском или башкирском языках. Таким образом, мы можем констатировать, что их богатое литературное наследие является общим богатством двух народов и демонстрирует тесную связь между национальной культурой казахов и татар.

Перечислять имена татарских интеллектуалов и деятелей, оставивших большой след в культуре казахского народа, можно долго, упомянем лишь некоторых, это: Акрам Галымов, Галымжан Ибрагимов, Рауль Мир-Хайдаров, Гани Сафиуллин, Искандер Даутов, Гани Закиров, Муса Джалиль, Рушад Хисмутдинов и многие другие.

Тот факт, что великий Абай очень хорошо знал татарский язык и татарскую литературу, говорит о многом. Многие казахи читали Галымжана Ибрагимова, Курбангали Халида и Гаяза Исхаки. Казахская и татарская интеллигенция вместе проводили просветительскую работу среди своих народов.

Известно, что в первой четверти прошлого века у казахов не было развито свое издательское дело. Поэтому казахская интеллигенция публиковала газеты и журналы в татарских издательствах в Казани, Уфе и Оренбурге. Казанские, оренбургские, уфимские, уральские, татарские газеты и журналы выписывались казахами. В них наряду с публикациями о татарском народе издавались материалы о жизни, истории и литературе казахского народа.

Упомянутые выше поэты, писатели, ученые татарского происхождения активно печатали свои литературные и научные работы о жизни казахов. Там же широко публиковались и произведения казахской интеллигенции. Например, в 1915-1918 гг. Магжан Жумабаев и Беймбет Майлин в татарском издательстве в Уфе выпускали журнал «Садак» (с каз. – колчан, лук). Сборник стихов Ахмета Байтурсынова «Маса» вышел в свет в Казани.

В целом в начале XX века большинство произведений казахской интеллигенции были опубликованы в татарских издательствах. До Октябрьской революции только в Казани было издано 434 книги на казахском языке. Их тираж превысил 2 миллиона экземпляров [Искаков, 1976: 175]. Казахский поэт Жубан Молдагалиев, описывая родственные связи между казахским и татарским народами, подчеркивал, что «...отношения двух народов берут свое начало с древних времен и никто не может сказать точно, когда они начались» [Ж. Молдагалиев, 2014: 168 с.]. Казахско-татарская языковая синергия в издании газет и журналов способствовала расширению культурных и литературных связей между двумя народами.

Прочные культурно-гуманитарные контакты между двумя народами продолжались до конца XX века. Республика Татарстан занимает особое место в системе отношений Казахстана с Россией. Во-первых, это второй по величине этнос в РФ. Во-вторых, географическое положение Татарстана является ключевым фактором для расширения и укрепления международных связей во внутренних областях России.

На современном этапе развития Казахстана татарская диаспора играет одну из важных ролей. В Казахстане проживает более 200 тысяч татар, функционируют культурные центры, проводятся различные мероприятия. В истории страны свой след оставили много известных сыновей и дочерей татарского народа. По словам А.Г. Хамидуллина, «татары никогда не были ненужными на казахской земле; они много работали в сфере общественной жизни и литературы». Татарская диаспора способствует укреплению дружбы между народами, честной и благородной работе, направленной на сохранение мира и дружбы.

Литературное искусство способствует возрождению духовных связей двух народов, прерванных в силу исторических обстоятельств. Труды татаро-башкирских писателей, поэтов, общественных деятелей, мыслителей, несмотря на то, что наша страна в период обретения независимости выпала из общего литературно-культурного пространства, смогли восстановить духовную близость народов.

На сегодняшний день издано более 20 книг на татарском языке. По инициативе Республиканской ассоциации татаров был издан сборник стихов татарских поэтов. Кроме того, татарские и башкирские ассоциации выпускают газеты «Ак Барс», «Фикер» и «Омет» [Абсаттаров, Хайруллин, 2016: 158]. В соответствии с соглашением от 14 апреля 1993 года между министерствами культуры Республики Казахстан и Российской Федерации проводятся Дни культуры, постоянно проходит обмен опытом среди творческих коллективов. Сегодня связь казахской литературы с соседними братскими народами гораздо лучше.

Произведения казахских поэтов и писателей публикуются на татарском языке. В рамках литературного сотрудничества с Татарстаном часто издаются литературные и публицистические книги. За прошедшие годы книга была также возрождено книгоиздательство, налажен процесс перевода книг, произведений поэтов и писателей двух народов. Читатели Татарстана получили возможность ознакомиться с переведенными на татарский язык трудами таких казахских писателей, как Н. Келимбетов [Kelimbetov, 2012: 413], Н. Оразалин [Orazalin, 2015: 159 с.], С. Муратбеков [Muratbekov, 1996: 270], Г.Жайлыбай [Жайлыбай, 2015: 87 с.]. Презентация книг состоялась на Фестивале тюркского мира в Казани.

Вскоре после в Алматы в Союзе писателей Казахстана состоялась презентация книги «Современные татарские рассказы», переведенной Нурланом Оразалиным, Галымом Жайлыбаем и Гульзат Шойбековой. В мероприятии участвовал ряд татарских поэтов во главе с председателем Союза писателей Татарстана Рафисом Курбановым [Курбанов, 2015: с. 5].

Сегодня союзы писателей двух стран активно участвуют в различных международных мероприятиях. Контакты развиваются в духе широкого литературного сотрудничества, расширяются творческие связи между поэтами и писателями.

На казахском языке также опубликованы произведения классиков татарской литературы Габдуллы Токая [Токай, 2016: 254 с.], Мусы Джалиля [Жалель, 2017: 87 с.] и Данила Салихова [Салихов, 2008: 307 с.]. С середины 1990-х годов двусторонние связи в книгоиздании расширяются. Это было связано с большими изменениями в нашей стране. Независимость страны расширила наши возможности в литературной сфере. В частности, в 2013 году в Казани поэт Радиль Гаташ опубликовал на татарском языке стихи казахского классика – поэта Магжана Жумабаева [Ергобек, 2016: 8 с.]. Эти мероприятия являются очень важными и образцовыми событиями в контексте укрепления взаимных культурных связей. Это еще один шаг к развитию культуры наших народов.

В целях поддержки и развития татарского языка представители татарского этноса принимают участие в ежегодном конкурсе молодых писателей «Иделем акчарлагы (Белый пояс Иделя)», занимая там призовые места. Кроме того, Конгресс представителей татаро-башкирского народа Казахстана проводит литературный конкурс «Звезда Джалиля», концерт татарской музыки. В стране с участием представителей татарской диаспоры из Астаны, Алматы, Актобе, Кокшетау, Костаная, Павлодара Петропавловска, Семей и Талдыкоргана прошла международная акция «Татарша диктант», организованная Конгрессом представителей татаро-башкирского народа [<http://tatar-congress.org/turynda>].

Казанские издательства, традиционно участвующие в ежегодном фестивале книжной ярмарки «Kitapfest», стремятся публиковать произведения казахских поэтов и писателей. Современная и классическая казахская литература, переведенная на татарский язык, всегда привлекала внимание читателей.

Издательская группа «ЭКМО» перевела на казахский язык и издала детские сказки «По щучьему веленью», «Белоснежка и семь гномов» и «Снежная королева» [<https://eksmo.ru>]. В 2014 году издательство «Sana Media» опубликовало на татарском языке «Татарские народные сказки». Произведения М.Ауэзова, стихи М.Макаатаева были изданы на татарском языке. На татарский язык также были переведены и ряд других специально отобранных произведений казахской литературы. Здесь следует отметить, что большую роль в издании в Татарстане антологии казахской прозы и поэзии сыграл Союз писателей Татарстана.

В сборник татарских народных сказок вошла также сказка «Алдар Косе и Жиренше шешен», переведенная на татарский язык [<https://tatkniga.ru/>]. В 2018 году на казахский язык был переведен роман представителя татарской диаспоры Казахстана Ибрагима Салахова «Черная Колыма», ставший первым

произведением в татарской литературе, в котором открыто демонстрируется несогласие с советским тоталитаризмом. Увидели свет посвященное татарской истории литературное произведение «Родной дом» казахстанского журналиста татарского происхождения Ларисы Аитовой, научный труд З. Махмудова «История татар Астаны (XIX – начало XXI вв.)» [Махмудов, 2017: 223 с.].

В 2018 году в Казани прошел II Республиканский литературный конкурс, посвященный творчеству Мусы Джалиля. Для участия в конкурсе со всех регионов Казахстана поступило около 150 заявок, из которых было отобрано 85, соответствующих всем критериям. Это показывает интерес молодежи к творчеству Мусы Джалиля.

В целях популяризации и развития татарского языка и культуры в казахстанской столице был открыт научно-образовательный центр «Институт Каюма Насыра». В городе Уральске прошел ряд мероприятий, посвященных 132-й годовщине со дня рождения татарского поэта Габдуллы Токая, чьи произведения вошли в золотой фонд татарской поэзии и мировой культуры. В числе которых прошел посвященный 130-летию поэта круглый стол, состоявшийся в Доме дружбы. В нем приняла участие член Союза писателей Республики Татарстан Шамсия Зигангирова, специально прибывшая на мероприятие. Для популяризации и изучения творчества поэта был создан научно-методический центр им. Габдуллы Токая. В парке у памятника Габдулле Токаю школьники декламировали стихи поэта.

На современном этапе в Казахстане наряду с казахской, русской и другой литературой также активно развивается и татарская литература [<http://kctb.kz>]. В 2004 году Институт литературы и искусства им. М. Ауэзова представил коллективную монографию «Современная литература народов Казахстана», где была впервые исследована литература татар Казахстана. В разделе «Татарская литература» данной работы представлен обзор произведений татарских писателей и поэтов Казахстана, опубликованных за годы Независимости [Машакова, 2014: 281-322].

За последние двадцать семь лет на страницах периодической печати современные произведения публиковали такие татарские поэты, как Г. Хайруллин, Р. Абдусалымов, Н. Усманова, Г. Галямпов и другие. Например, сборники стихов Г. Хайруллина «Сүзләрем сиңа кала», «Казанга хат», «Кызык дөнья», «Комда калган эзлар», «Татар дигән халык», «Юлга чыктым», Равили Гузаировой «Гомер Агышы-Йөрәк Сагышы», «Аермасын безне язмышлар», «Насып булырмы», «Сагындым авылымны» [Машакова, Хабутдинов, 2017: 222-226].

Укрепляются отношения и по линии библиотек и научных учреждений. В рамках соглашения 2017 года между Правительством Республики Татарстан и Актюбинской областью в Национальной библиотеке Республики Татарстан были организованы книжные выставки «Казакъстан: ил, кешелер, йолалар», «Казакъстан: тарихи-мәдәни кыйммәтләр», а также проведен библиотечный урок для учеников, посвященный казахским сказкам [<http://kitaphane.tatarstan.ru>]. В 1999 году в столице Татарстана Казани состоялся научный симпозиум на тему «Уникальные рукописные книги в фондах Национальных библиотек тюркоязычных государств», в котором приняли участие сотрудники Центра рукописей и редких книг Казахстана [Национальный архив РК, Ф-54, О-1, Д-469]. В 2016 году в работе Международной научно-практической конференции «V Каримуллинские чтения» принял участие ученый Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова Ж. Шалгынбай. Казахские ученые постоянно участвуют в традиционных Булгарских чтениях, конференциях по Золотой Орде. В марте 2019 года в Казанском Кремле была организована уникальная выставка «Наследие великой степи: ювелирное искусство», сформированная из экспонатов Национального музея Республики Казахстан и, отражающая культуру и искусство кочевников [<http://kzkazan.ru/kk/>]. Активное сотрудничество налажено также между крупными библиотеками Республики Казахстан и Национальной библиотекой Татарстана. На протяжении многих лет библиотеки и научные учреждения двух стран являются партнерами. Между странами осуществляется обмен книгами и журналами. Это еще один плодотворный пример литературной интеграции. Нам необходимо приложить усилия для ее интенсификации и углубления. В этом большую роль может сыграть ТЮРКСОЙ.

Писатели и журналисты Казахстана внесли значительный вклад в литературный диалог с Татарстаном. Творческие и личные отношения писателей основаны на взаимопонимании между народами. Связи между ними осуществлялись по-разному. Были личные творческие контакты, проводились конгрессы и встречи. Сотрудничество осуществлялось в духе дружбы и братства двух народов. Не нарушилась традиция взаимного посещения делегациями литераторов двух стран. Другими словами, отношения между Казахстаном и Татарстаном всегда были на самом высоком уровне.

Вместе с тем, казахстанско-татарские связи активно развиваются в рамках международных организаций. К примеру, в 1993 году тюркоязычные страны подписали Соглашение о ТЮРКСОЙ.

Вскоре к деятельности этой организации в качестве наблюдателей присоединились Татарстан, Башкортостан, Тува и Хакасия [Национальный архив РК, Ф-54, О-1, Д-469]. Кроме того министры культуры Татарстана и Башкортостана стали членами Постоянного совета министров культуры тюркоязычных стран. До 2004 года татарские и башкирские делегации участвовали во всех 21 заседаниях данной организации. Это говорит о широком региональном контексте проводимых ТЮРКСОЙ культурных, образовательных, научных, литературных и художественных мероприятий. В честь 125-летия татарского поэта Габдуллы Тукая ТЮРКСОЙ объявила 2011 год Годом Габдуллы Тукая. Также для популяризации научных и литературных произведений, культурных ценностей тюркского мира были опубликованы произведения татарские поэмы «Идегей» и «Памятники великой булгарско-татарской цивилизации» [Национальный архив РК, Ф-54, О-1, Д-469].

Современная казахстанская литература развивается в русле мировой цивилизации, учитывая свои возможности и интересы, впитывая новые культурные тенденции. Татарский народ также является частью этого процесса. Представители татарской и казахской литературы тесно взаимодействуют, сохраняя свои традиционные духовные связи. Мы обогащаемся, изучая литературу друг друга. В начале прошлого века известный казанский просветитель Акмолда говорил: «Не будет Казани без казахов, не будет казахов без Казани...». Эти слова очень емко отражают близость двух народов. Если мы будем развивать преемственность казахско-татарских литературных традиций, если две страны всегда будут тесно сотрудничать, то мы определенно выиграем от этого или по крайней мере не проиграем.

Список использованной литературы:

1. Ысқақов Б. Қазақ-татар әдеби байланысы. Алматы: Ғылым, 1976. 175 б
2. Молдағалиев Ж. Шығармалары IV том. Алматы, 2014. 168 бет
3. Әбсәттаров Р., Хайруллин Г. Қазақстандағы татарлар. //Ақиқат №12. 2016, 158 бет
4. Келімбетов Н. Көнчелек. – Москва. 2012, 413 б.
5. Оразалин Н. Йолдызлар ельй да белә. – Казан. 2015, 159 б.
6. Мұратбеков С. Әрем исе. – Казан. 1996, 270 б.
7. Ғалым Ж. Ике поэма: поэмалар, шигырләр. – Казан. 2015, 87 б.
8. Миңгулин Р.Қазақсыз Казан жоқ //Қазақ әдебиеті №44-45. 19 қараша 2015. 5-бет
9. Тоқай Ф. Адасна, халқым, адасна. – Алматы. 2016, 254 б.
10. Жәлел М.Таңдамалы шығармалары. – Астана. 2017, 39 б.
11. Салихов Д. Тас сандық. – Қазан. 2008, 307 б.
12. Ерғәбек Қ. Татар поэзиясының тарланы //Егемен Қазақстан. 21 мамыр 2016. №96. - 8 б.
13. <http://tatar-congress.org/turynda>
14. <https://eksmo.ru>
15. <https://tatkniga.ru/>
16. 3. Махмұтов Астана татарлары тарихы (XIX ғасыр-XXI ғасыр башы.)» Казань. 2017, 223 б.
17. <http://kctb.kz>
18. Машиакова А. Татарская литература//Современная литература народов Казахстана. – Алматы, 2014. Стр.281-322
19. Машиакова А., Хабутдинов М. Об этнической самоидентификации татар Казахстана //Известия НАН РК. Стр. 222-226
20. <http://kitaphane.tatarstan.ru>
21. Национальный архив Республики Казахстан Ф-54; О-1; Д-469.
22. <http://kzkazan.ru/kk/>

УДК 37+371+37.034+004
ГРНТИ 03.01.07

Н.Н. Шохийён¹, С.Ф. Джафаров²,

¹ доктор педагогических наук, кандидат технических наук, профессор, ректор Дангаринского государственного университета, г.Дангара, Таджикистан

*² кандидат технических наук, доцент, Национальный центр тестирования при Президенте Республики Таджикистан, г. Душанбе, Таджикистан,
E-mail: s-jafarov@yandex.ru*

МЕСТО И РОЛЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ В РЕАЛИЗАЦИИ ПРОГРАММНЫХ ЦЕЛЕЙ ИННОВАЦИОННЫХ МОТИВАЦИОННО-РАЗВИВАЮЩИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В КОНТЕКСТЕ ТВОРЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ ВРЕМЕНЕМ В ВУЗЕ

Аннотация

В статье рассматривается место и роль преподавателя в реализации программных целей инновационных мотивационно-развивающих педагогических технологий в контексте творческого управления временем в вузе. Успехи высшей школы, смысл и содержание учебного процесса, практическая реализация учебных планов, воспитательно-образовательных программ зависят от педагогического мастерства и чувства ответственности перед возложенной на него задачей. Преподаватель является основным источником развития высшей школы – двигателем образовательного процесса.

При этом преподаватель должен отчетливо осознавать, что на изучение каждой конкретной дисциплины отведено ограниченное время. С этой позиции важным элементом служит формирование умения творческого управления временем, как преподавателя, так и студента. В соответствии с этим в статье представлена информационно-аналитическая модель роли преподавателя в осуществлении программных педагогических целей инновационных мотивационно-развивающих педагогических технологий в контексте творческого управления временем в вузе.

Также в статье показана составленная «Эффективная модель преподавателя», суть которого заключается в проведении со стороны преподавателя постоянного мониторинга и самодиагностики, с целью постоянного саморазвития и самосовершенствования в соответствии с требованиями современных реалий.

Ключевые слова: преподаватель, выпускник, студент, вуз, кредитная технология обучения, время, инновационные мотивационно-развивающие педагогические технологии, информационно - аналитическая модель, эффективная модель преподавателя, творческое управление временем, конкурентоспособность.

N.N. Shohiyon¹, S.F. Jafarov²,

¹Dangarinsky State University, Dangara, Tajikistan

²National Testing Center under the President of the Republic of Tajikistan, Dushanbe, Tajikistan,

THE PLACE AND ROLE OF THE TEACHER IN THE IMPLEMENTATION OF THE PROGRAM GOALS OF INNOVATIVE MOTIVATIONAL DEVELOPING PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THE CONTEXT OF CREATIVE TIME MANAGEMENT IN THE HIGHER EDUCATION INSTITUTION

Annotation

The article discusses the place and role of the teacher in the implementation of the program goals of innovative motivational developing pedagogical technologies in the context of creative time management in the higher education institution.

The success of higher education, the meaning and content of the educational process, the practical implementation of curricula, educational programs depend on pedagogical skills and a sense of responsibility towards the task assigned to it. The teacher is one of the main sources for the development of higher education - the engine of the educational process.

In this case, the teacher must clearly realize that a limited time is allotted for the study of each particular discipline. From this position, an important element is the formation of the skills of creative time management, both teacher and student. In line with this, the article presents an information - analytical model of the role of the

teacher in the implementation of the program pedagogical goals of innovative motivational and developing pedagogical technologies in the context of creative time management at the university.

The article also presents a compiled “Effective Teacher Model”, the essence of which is to conduct constant monitoring and self-diagnostics on the part of the teacher, with the aim of continuous self-development and self-improvement in accordance with the requirements of modern realities.

Keywords: teacher, graduate, student, university, credit learning technology, time, innovative motivational and developing pedagogical technologies, information and analytical model, effective teacher model, creative time management, competitiveness.

Н.Н. Шохюн¹, С.Ф. Жафаров²,

¹ педагогика ғылымдарының докторы, техника ғылымдарының кандидаты, профессор, Дангара мемлекеттік университетінің ректоры, Дангара мемлекеттік университеті, Дангара, Тәжікстан

² техника ғылымдарының кандидаты, доцент, Тәжікстан Республикасы Президентінің жанындағы Ұлттық тестілеу орталығы, Душанбе, Тәжікстан,

ИННОВАЦИЯЛЫҚ МОТИВАЦИЯ-ДАМЫТУШЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ УНИВЕРСИТЕТТІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ УАҚЫТТЫ БАСҚАРУ КОНТЕКСТІНДЕГІ БАҒДАРЛАМАНЫҢ МАҚСАТТАРЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ ОҚЫТУШЫНЫҢ ОРНЫ МЕН РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада университеттегі шығармашылық уақытты басқару контекстінде инновациялық мотивациялық-дамытушы педагогикалық технологиялардың бағдарламалық мақсаттарын іске асырудағы оқытушының орны мен рөлі қарастырылады.

Жоғары білімнің жетістіктері, оқу процесінің мәні мен мазмұны, оқу жоспарларын, білім беру бағдарламаларын іс жүзінде жүзеге асыру педагогикалық шеберлікке және оған жүктелген міндеттерге жауапкершілікті сезінуге байланысты. Оқытушы жоғары білімнің негізгі даму көзі - оқу процесінің қозғаушысы. Сонымен бірге мұғалім әр нақты пәнді оқуға шектеулі уақыт бөлінетінін нақты білуі керек. Осы ұстанымнан мұғалімнің де, оқушының да уақытты шығармашылық басқаруды қалыптастыру маңызды элемент болып табылады. Осыған сәйкес мақалада университеттегі шығармашылық уақытты басқару контекстінде инновациялық мотивациялық-дамытушылық педагогикалық технологиялардың педагогикалық мақсаттарын іске асырудағы мұғалімнің рөлінің ақпараттық-аналитикалық моделі ұсынылған.

Сонымен қатар, мақалада құрастырылған «Тиімді мұғалімнің моделі» көрсетілген, оның мәні қазіргі заманғы талаптарға сәйкес үнемі өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жетілдіру мақсатымен мұғалім тарапынан үнемі бақылау және өзіндік диагностика жүргізу болып табылады.

Түйінді сөздер: оқытушы, магистрант, студент, университет, оқытудың кредиттік технологиясы, уақыт, инновациялық мотивациялық-дамытушы педагогикалық технологиялар, ақпараттық-аналитикалық модель, мұғалімнің тиімді моделі, уақытты шығармашылықпен басқару, бәсекеге қабілеттілік.

Если единицу измерения времени принять за основу достижения учебных целей, то ежедневно, ежеминутно, ежесекундно преподаватель выполняет главную и важную миссию – раскрывает индивидуальный талант каждого обучающегося при освоении избранной специальности с целью развития экономического, социального, политического расцвета страны. Это предполагает взятие на себя огромной ответственности перед обществом. Жесткая конкуренция на рынке труда требует от выпускника вуза все более высокого уровня знаний, поэтому лучшие выпускники школ, лицеев, гимназий стремятся поступать туда, где сосредоточены наиболее высококвалифицированные преподаватели. Преподаватель должен понимать и осознавать, что авторитет и признание его таланта зависит от владения ключевыми компетентностями: профессиональной, нравственной, коммуникативной, социальной и др. Использование личностно-ориентированного подхода при преподавании конкретной дисциплины для достижения компетентностной модели специалиста образует единое пространство, с целью достижения наивысшей миссии вуза – выпуск конкурентоспособных специалистов в соответствии с требованиями мирового рынка труда. Успехи высшей школы, смысл и содержание учебного процесса, практическая реализация учебных планов, воспитательно-образовательных программ зависят от

педагогического мастерства и чувства ответственности перед возложенной на него задачей. Преподаватель является основным источником развития высшей школы – двигателем образовательного процесса.

В педагогической деятельности следует постоянно искать различные пути стимулирования студентов к изучению дисциплины и строить педагогическую деятельность не на основе страха сдачи промежуточных контролей и экзаменов, а на умении объяснения смысла и содержания дисциплины, как неотъемлемого элемента специальности. Использование личностно-ориентированного подхода при изучении дисциплины будет способствовать достижению студентами набора необходимых компетентностей. Также преподаватель должен отчетливо осознавать, что на изучение каждой конкретной дисциплины отведено ограниченное время. С этой позиции важным элементом служит формирование умения творческого управления временем, как преподавателя, так и студента.

Сегодня делается попытка построить единое образовательное пространство – введение кредитной технологии обучения. В соответствии с основными требованиями кредитной технологии, студенты имеют право выбирать не только дисциплины, но и ведущего преподавателя. С этой позиции прогностико-диагностическую модель роли преподавателя в осуществлении программных педагогических целей инновационных мотивационно-развивающих педагогических технологии в контексте творческого управления временем в вузе можно представить следующим образом.

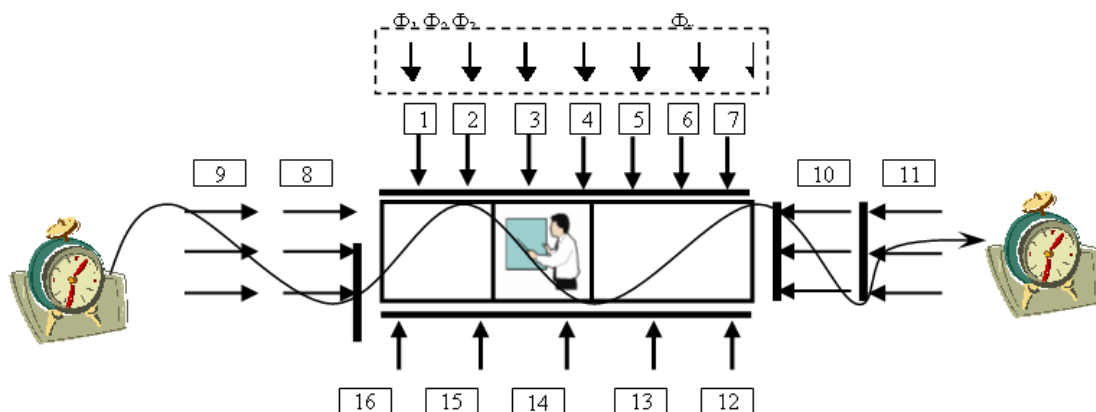

Рис. 1. Информационно-аналитическая модель деятельности преподавателя в высшей школе:

$\Phi_1 \Phi_2 \Phi_3 \dots \Phi_n$ – факторы, характеризующие психолого-педагогические основы эффективной профессиональной деятельности преподавателя в условиях реализации личностно-ориентированной и компетентностной моделей получения образования при формировании умения творческого управления временем, то есть: 1. Направленные векторы, характеризующие психолого-педагогические основы адаптации преподавателя к условиям и требованиям кредитной технологии обучения; 2. Направленные векторы, характеризующие умение преподавателя применять личностно-ориентированную модель получения образования в высшей школе; 3. Направленные векторы, характеризующие умение преподавателя применять компетентностную модель получения образования в высшей школе; 4. Направленные векторы, характеризующие умение преподавателя на альтернативной и вариативной основе разработать варианты заданий для самостоятельной работы студентов, и на этой основе обеспечить конкуренцию между студентами за разработки лучших идей и технологий по избранной специальности, используя основные принципы активизации обучения в условиях реализации личностно-ориентированной и компетентностной модели получения образования при формировании умения творческого управления временем; 5. Направленные векторы, характеризующие формирование умения преподавателя творчески управлять собственным временем; 6. Направленные векторы, характеризующие умение преподавателя сотрудничать с коллегами и другими потенциальными работодателями с позиции вовлечения студентов к решению реальных проблем по избранной специальности, тем самым обеспечить их профессиональную компетентность по избранной специальности; 7. Направленные векторы, характеризующие умение преподавателя формировать у студентов навыки творческого управления временем по достижению конкретного уровня компетентности по преподаваемой дисциплине; 8. Направленные векторы, характеризующие умение преподавателя осознать, что трудности, связанные с проблемами социально-экономического характера не могут быть основой проявления апатии и безразличия к уровню активности и эффективности его педагогической деятельности; 9. Направленные

векторы, характеризующие умение преподавателя повышать профессиональную компетентность в соответствии с идеалами философии образования для 21 века «Учитель – это мыслитель, ощущающий всю полноту возложенной на него священной ответственности за судьбу доверенного и доверившегося ему Человека, за его духовное, интеллектуальное и физическое здоровье, за будущее своей страны и всего Мира, всей человеческой цивилизации»; 10. Направленные векторы, характеризующие умение преподавателя разработать такие формы и модели преподавания дисциплин, используя личностно-ориентированный подход, чтобы у каждого участника целостного педагогического процесса было желание совершенствоваться и достигать ключевые суперкомпетенции; 11. Направленные векторы, характеризующие умение преподавателя выработать критерии и осуществить в реальной педагогической практике авторскую программу поиска и поддержки талантов среди студенческой молодежи вуза; 12. Направленные векторы, характеризующие умение преподавателя использовать современные информационно-коммуникационные средства для повышения качества обучения преподаваемой дисциплины; 13. Направленные векторы, характеризующие умение преподавателя во взаимосвязи с различными блоками дисциплин внести соответствующие коррективы в тематиках, содержании и программных целях занятий, учитывающих взаимосвязи преподаваемой дисциплины с другими отраслями знаний студента по избранной специальности; 14. Направленные векторы, характеризующие умение преподавателя быть образцом для студента в плане достижения жизненных целей и идеалов, способствующих осознанию студентам активных созидателей и патриотов страны; 15. Направленные векторы, характеризующие умение преподавателя совместно со студентами организовать различные кружки и программы с целью саморазвития каждого из участников, принимая при этом во внимание основные цели и задачи личностно-ориентированного и компетентностного получения образования в высшей школе; 16. Направленные векторы, характеризующие инновационные модели и технологии обучения, способствующие адаптации студентов к конкуренции на рынке труда.

В этом контексте на первый план выходит эффективная модель деятельности преподавателя в условиях учета фактора времени и формирования личности специалиста в вузе.

В условиях реализации кредитной технологии обучения и конкурентной среде вуза каждый преподаватель, стремится к тому, чтобы его ученики могли для себя определить вариативные и альтернативные модели развития и саморазвития по изучаемой дисциплине и избранной специальности. Поэтому преподаватель играет важную роль в деле формирования личности студента-специалиста новой формации способного в будущем успешно реализовывать себя и достичь цели. Как заметил директор Петербургского педагогического института Е. А. Энгельгардт: *«Всякая другая деятельность, как бы она ни была усердна, остается деятельностью единичною, между тем как педагог, воспитав и образовав хотя только десять юношей, этим удесяттерил свою деятельность на пользу общества. Я полагаю, что нет полезнее и выше призвания педагога, посвятившего себя всецело на образование отличных граждан для своего Отечества».*

Идея составления «Эффективной модели преподавателя» (табл.1), заключается в проведении со стороны преподавателя постоянного мониторинга и самодиагностики, с целью постоянного саморазвития и самосовершенствования в соответствии с требованиями современного мира.

Таблица 1.

ЭФФЕКТИВНАЯ МОДЕЛЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ	
Э М П	В своей деятельности руководствуется «Информационно-аналитической и оценочно-прогностической моделью преподавателя»;
	Формирует умение творческого управления временем в условиях реализации личностно-ориентированной и компетентностной моделей получения образования;
	Постоянно проводит самодиагностику и самопроектирование с целью достижения ключевых суперкомпетентностей: профессио-нальной, нравственной, коммуникативной, социальной.
Умеет убедить и доказательно рекламировать значимость и роль преподаваемой дисциплины, руководствуется принципами субъектно-субъектного взаимодействия со студентами на основе уважения их прав, свобод и считает, что каждый студент по-своему талантлив;	

Осознает, что кроме, как вооружить студентов знаниями, он может вселить определенную веру будущим специалистам в их возможности и начинаниях, это Гершунский Г. Н. в контексте философии образования обозначает следующим образом: “Первая и возможно главная составляющая глобального вызова XXI века, обращенного к цивилизации состоит в проблеме гармоничного соединения знания и Знания и Веры, их мировоззренческого синтеза, возвращение Человеку понимания Смысла его жизни, Веры в свое уникальное предназначение и Знание путей наиболее полной жизненной самореализации”;
Осознает, что в сфере профессиональной деятельности он взаимодействует с растущими личностями, которые представляют собой потенциал инновационной деятельности Будущей страны и Будущей нации;
Умеет выделить воспитательные и образовательные компоненты преподаваемой дисциплины и на этой основе составить альтернативные и вариативные задачи, способствующие достижению профессиональной компетентности и конкурентоспособности студента – будущего специалиста;
Умеет убедить, что на каждом этапе развития человечества знание становится существенным компонентом предопределяющим конкурентоспособность личности, самые передовые идеи и технологии в этом русле должны быть направлены на развитие и процветание Родины;
Осознает, что каждый преподаватель имеет определенный воспитательный потенциал, на основе которого студенты могут набираться жизненного опыта и необходимый уровень профессионализма;
В процессе реализации программных целей преподаваемой дисциплины и взаимодействия со студентами по другим аспектам воспитательно-педагогической направленности, может создавать атмосферу взаимоподдержки, взаимопонимания и взаимообогащения студентов новыми идеями, технологиями и профессиональными навыками;
Владеет современными знаниями в области теории и практики психологии и профессиональной педагогики;
Является деятельной личностью, каждое занятие может превращать в мир познания, профессионального роста студента, поиска и поддержки талантов, вовлекает студентов в решение проблемных и развивающих задач;
В лице студента видит единомышленника, способного выдвигать новые идеи и умеющего обеспечить инновационную активность в любой структурной отрасли экономики в процессе профессиональной деятельности;
Осознает, что для каждого поколения студентов история открывает новые горизонты и возможности и в этом контексте целенаправленно занимается повышением своего профессионального роста;
Разрабатывает авторские модели обучения и воспитания экспериментирует с ними;
Внедряет современные методы обучения, постоянно интересуется перспективными образовательными технологиями.

ӘӘЖ930.89

ГРНТИ 03.01.17

Молдадосова А.Қ.¹

¹Қ.А.Ясауи атындағы Халқаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты

E-mail: altinay-ru@mail.ru

ТҮРКИЯ МЕН ҚАЗАҚСТАН АРАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ҚАТЫНАСТАР

Аңдатпа

Түркия Республикасы еліміз тәуелсіздігін алғаш мойындаған түбі бір түркі тілдес ел. Қазіргі таңда екі ел арасында дипломатиялық, саяси-экономикалық, элементтік салада жан-жақты қатынастар дамып келеді. Түркия Қазақстан үшін тек сенімді стратегиялық серіктес қана емес, ортақ тарих пен мәдениет біріктіретін бауырлас елдер. Екі ел арасындағы мәдени саладағы ынтымақтастықта Қ.А.Ясауи атындағы қазақ-түрік университетінің, ТҮРКІСОЙ ұйымының қызметтерін ерекше атап өтуге болады.

Мақалада Түркия Республикасы мен Қазақстан арасындағы мәдени атап айтар болсақ, білім, ғылым, өнер салаларындағы қатынастары жан-жақты қарастырылған.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы, Түркия Республикасы, мәдени қатынастар, ынтымақтастық.

Молдадосова А.К.¹

¹ PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави

КУЛЬТУРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И КАЗАХСТАНОМ

Аннотация

Турецкая Республика одна из первых тюркоязычных стран, признавших нашу независимость. В настоящее время между двумя странами динамично развиваются всесторонние отношения в дипломатической, политико-экономической, социальной сферах. Турция является не только надежным стратегическим партнером для Казахстана, но и братскими странами, которая объединяет общую историю и культуру. Особо следует отметить сотрудничество в культурной сфере между двумя странами, деятельность казахско-турецкого университета им.А.Ясави, организации ТЮРКСОЙ.

В статье разносторонне рассматриваются отношения между Турецкой Республикой и Казахстаном в области образования, науки, искусства.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Турецкая Республика, культурные отношения, сотрудничество.

A.K. Moldadossova¹

¹ Ph.D. candidate at the Kh. A. Yasavi Kazakh-Turkish International University

CULTURAL RELATIONS WITH THE TURKIC REPUBLIC AND KAZAKHSTAN

Annotation

The Republic of Turkey was one of the first Turkic-speaking country that recognized our independence. Nowadays, comprehensive relations in the diplomatic, political-economic and social spheres are dynamically developing between the two countries. Turkey is not only a reliable strategic partner for Kazakhstan, but also fraternal country, which unites a common history and culture. Special mention should be made of cooperation in the cultural sphere between the two countries, the activities of the Kazakh-Turkish University named after A. Yasavi, and the organization of TURKSOY.

The article diversifies the relations between the Republic of Turkey and Kazakhstan in the field of education, science and art.

Keywords: Republic of Kazakhstan, Republic of Turkey, cultural relations, cooperation.

Қазақстан билігі отарлық және кеңестік кезеңдерде бұрмалауға ұшыраған қазақ халқының тарихи санасын қалпына келтіріп, өз мемлекеттігін қайта тіктеу мақсатында тарих пен мәдениетті тереңнен танып-білу қажеттігі туындады. Рухани және мәдени өрлеу барысында Қазақстан Республикасы тарихи тамыры бір туысқан халықтармен ежелгі қарым-қатынастарды жаңғыртуға ерекше назар аударды. Солардың бірі бауырлас Түркия Республикасы болды. Жалпы руханияты мен мәдениеті тамырлас болған Түркия Республикасымен жүргізілетін ресми қарым-қатынастармен қатар елдерді жақындастыратын мәдени байланыстардың да маңызы зор болды. Осы орайда Қазақстан мен Түркия арасындағы мәдени байланыстардың кеңінен дамуы кездейсоқ құбылыс емес. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған бойда Қазақстан мен Түркия Республикалары арасында саяси және экономикалық байланыстармен бірге мәдени байланыстар да орын алды. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған кезден бастап Түркиямен мәдениет саласының түрлі бағыттары бойынша байланыстар орнатуға талпыныс жасады. Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев түркі халықтарының мәдениеттерінің түбірі бір, ықпалдас екенін алға тарта отырып, саяси-экономикалық байланыстармен қатар білім, ғылым, әдебиет пен өнер салаларында тығыз байланыс орнатуға өз тарапынан үлкен қолдау білдірді [1].

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған соң, екі мемлекет саяси және экономикалық қатынастармен қатар мәдени саладағы ынтымақтастыққа да баса назар аударды. Тәуелсіздік алған уақыттан бастап Қазақстан мен Түркияның мәдени қарым-қатынастарды дамытудағы бастамалары мен жетістіктері көп болды. Екі бауырлас елдің туыстық әрі достық қатынастары мәдени саладағы тығыз ынтымақтастыққа негізделді. Қазақ-түрік мәдени байланыстары жоғары қарқындылығымен сипатталады. Түрік халқы мен қазақ халқы мемлекеттердің арасындағы жер шалғайлығына және бір-бірінен ұзақ жылдар ажырап қалғандарына қарамастан тілдері бір, өткені мен мәдениеті ортақ екендігін ұмытпағаны бұл саладағы байланыстың тез дамуына жағдай жасады. Екі халыққа ортақ болған қасиетті құндылықтар мен мәдениет, екі мемлекеттің мәдени саладағы қарым-қатынасының негізін құрады. Халықтардың ортақ мәдениеті, тегі, тілі мен рухани құндылықтары екі мемлекетті тез арада тығыз байланыстырды [2].

1992 жылы мамыр айында Қазақстан Республикасы мен Түркия арасында мәдениет, ғылым, білім және спорт салалары бойынша келісімге қол қойылды. Бұл келісімнен соң, Қазақстанда түрік оқу орындары мен білім-ғылым ошақтары ашылуына кең жол ашылды. Оның ішінде жоғары оқу орындары мен орта және арнаулы оқу орындары ашылуға мүмкіндік туындады. Түркиялық білімгерлер Қазақстанның орта мектептері мен ЖОО-да оқи алатын болды. Бұл келісімшартпен бірге, қазақстандық телеарналар мен түркиялық телеарналар арасында өзара ақпарат алмасу мақсатында мемлекетаралық хаттамаға қол қойылды. Бұл келісім Қазақстан мен Түркия арасындағы телерадио саласындағы өзара әрекеттесу мен ынтымақтастықтың дамуына жол ашты. 1992 жылы 19 мамырда Қазақстан Республикасы Білім министрлігі мен Түркия Ұлттық Білім беру министрлігі тарапынан қабылданған келісім хаттама негізінде бекітілді. Бұл хаттамада екі жақтың білім беру жүйесі [3] мен бағдарламаларын үйрету мен оқыту, тараптар арасында өзара мамандар мен студент алмасу және дайындалған оқу құралдарын алмасу, түрлі деңгейдегі стипендиялар тағайындау, білім саласында халықаралық жарыстар мен түрлі байқаулар ұйымдастыру, Қазақстанда түрік тілін үйрететін орталықтар мен университеттер ашу сынды мәселелер болды. Келімінің нақты нәтижелері Түркияның оқу орындарында қазақ жастарын оқыту және Қазақстанда бірлескен университеттер мен түрік тілінде оқытатын лицейлер ашу болып табылады [4].

Осы аталған келісімдердің нәтижесінде 1992-1993 оқу жылдары Қазақстанда алғаш рет дарынды балаларға арналған қазақ-түрік лицейлері ашылды. Қазақ-түрік лицейлерінің ашылуына Қазақстан президенті Нұрсұлтан Назарбаев пен Түркия президенті Түрғұт Өзал қолдау білдірді. Уақыт өте мұндай лицейлердің саны артып, олар кейіннен 1997 жылы «Қазақстандағы қазақ-түрік білім мекемелерінің білім беру қызметі туралы» келісімнің нәтижесінде Алматыда Түркия тарапынан құрылған «КАТЕВ» халықаралық қоғамдық қорының қарамағына өтті. Бұл қор қазіргі уақытқа дейін қызмет етіп, оның қарамағына Қазақстандағы 28 қазақ-түрік лицейлері мен колледждері және Сүлеймен Демирель жеке меншік университеті кіреді. Әр түрлі деңгейдегі бұл оқу орындары қазіргі уақытқа дейін қызмет етуде. Олар аталған қор мен Қазақстан Республикасының білім стандарттарына сәйкес жұмыс істейді [5]. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы мен Түркияның білім саласындағы байланыстарының басты нәтижелерінің бірі – ол Түркістан қаласында ашылған Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-түрік университеті болды. Президент Н. Назарбаевтың 1991 жылғы 6 маусымдағы № 329 жарлығымен Түркістан қаласында ашылып, Түркі дүниесінің ғұлама ғалымы әрі ойшылы Қожа Ахмет Ясауидің есімі берілген Түркістан мемлекеттік университеті 1992 жылы 31 қазанда Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасы Үкіметтерінің арасында қол қойылған екі жақты келісімнің негізінде Қ.А. Ясауи атындағы Халқаралық қазақ-түрік университеті болып қайта құрылды. Университет Қазақстандағы ең алғаш ашылған мемлекеттік деңгейдегі халықаралық жоғары оқу орны және түркі тілдес мемлекеттер арасында халықаралық мәртебеге ие болған алғашқы білім және ғылым ордасы [6].

Қазақстан мен Түркия арасындағы мәдени байланыстар негізінен түркі мемлекеттерінің мәдени байланыстары аясында да жақсы өрбіді. 1991 жылы-ақ КСРО-дан жаңадан тәуелсіздік алған түркі мемлекеттері мен Түркия бірлесіп түркі халықтарының бұрын жойылып кеткен мәдениетін қайта жаңғыртуға кірісті. Оның маңызды мысалы 1992 жылы Стамбулда өткен түрік тілдес мемлекеттердің мәдениет министрлерінің тұңғыш бас қосуы болды. 19-20 маусым күндері Стамбулда өткізілген жиналысқа Азербайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Түркменстан, Түркия, Өзбекстан және Солтүстік Кипр Түрік Республикаларының мәдениет министрлері қатысты. Онда түркі халықтарының ортақ тілі мен алфавиті мәселесі көтеріліп мәдени ынтымақтастықтың маңыздылығы сөз болды [7]. Мұндай басқосу осы 1992 жылы 30 қараша мен 2 желтоқсан күндері Бакуда жалғасты. Үшінші бас қосу 1993 жылы 9-14 шілде күндері аралығында Алматыда өтті. Бұл басқосу қазақ-түрік мәдени қатынастары мен түркі халықтарының мәдениеті үшін маңызды болды. Өйткені, бұл басқосуда түркі халықтарының ірі мәдени ұйымы болып саналған ТҮРКСОЙ деп аталатын түрік тілдес мемлекеттердің бірлескен мәдениет және өнер ұйымы құрылды. Бұл ұйымды түркі мемлекеттерінің басшылары «Түркі халықтарының ЮНЕСКО-сы» - деп [8] атады. Стамбул кездесуінде түркі тілдес мемлекеттердің ортақ мәдени мұраларының сақталуына және оның танытылуына күш салу қажеттігі алға тартылды. Мәдениет саласының басшылары түркі тілдес халықтардың салыстырмалы сөздігінің дайындалуы тиіс екендігін құптады. Сонымен бірге жаңа құрылып отырған ТҮРКСОЙ ұйымының күшейтілуі, оның студенттерге грант беру жөнінде де шешімдер қабылданды. Түркия Президенті Сүлеймен Демирель 1992 жылы 30 қазандағы Анкара кездесуінен бері қарай түркі тілдес республикалар арасындағы мәдени салалар бойынша қатынастардың дамып жатқанын ерекше атады. Түркия Президенті байланыстарды одан ары дамыту қажеттігін атады [9].

1993 жылы наурыз айында түркі халықтарының «Түркі мемлекеттері және қауымдастықтары, достық, бауырластық және ынтымақтастық құрылтайы» деген атпен тұңғыш құрылтайы құрылып, оның мақсаты түркі халықтарының мәдениеті мен білімін және өнерін дамытуға бағытталды. Оның алғашқы құрылтайы Анталияда өткізілді. Бұл кейін үрдіске айналды. 1993 жылдан бастап, 20 жыл ішінде 12 құрылтай өткізілді. Құрылтайға түркі дүниесінің ғалымдары, ақын-жазушылары және зиялы қауым өкілдері қатысып пікір алмасты. Бұл құрылтай тәуелсіздік жылдарында Қазақстан мен Түркияның мәдени саладағы байланыстарын барынша кеңейтуге зор үлес қосты. Құрылтайдың алғашқы жиындарында түркі тілдес халықтардың ортақ мейрамы болған халықаралық Наурыз мерекесінің тойлануы туралы шешімдер қабылданды. Наурыз мерекесі КСРО құрамындағы түркі мемлекеттерінде өткен ғасырдың 80-жылдарының соңынан бастап, ал Түркияда 1989 жылдан бастап тойлана бастады [10].

Екі мемлекет бір-бірінің мәдениетін тереңнен танып білу мақсатында, ауқымды мәдени іс-шаралар өткізуді де тасада қалдырмады. 1992 жылы Қазақстанда Түркияның мәдени күндері өткізілсе, бұған жауап ретінде 1992 және 1996 жылдары Түркияда Қазақстанның мәдени күндері жоғары деңгейде өткізілді.

Халықтар арасындағы мәдени ықпалдастықтың дамуына ТҮРКСОЙ-дың ықпалы зор болды. Ұйымның ықпалымен Түркияда 1993 жыл – Қожа Ахмет Ясауи жылы деп аталды. Бұл үрдіс мұнымен тоқтамай, 1995 жылы – Абай жылы, 1996 жыл – Жамбыл жылы, 1997 жылы – М. Әуезов жылы аталып өтілді. 1997 жылы Алматыда ТҮРКСОЙ-дың кезекті жиналысы өтіп, кездесулер барысында түркі халықтарының және қазақ-түрік мәдениеттерінің дамуына қатысты тақырыптар қозғалды. Осының негізінде 1998 жылы – Құрманғазы жылы ерекше аталып өтті. Бұл істер мәдени байланыстардың айтарлықтай дамығандығын көрсетіп берді [11].

2006 жылы қарашада Анталияда түркітілдес мемлекеттердің сегізінші кездесуі мен одан кейінгі Түркия басшыларымен жеке кездесулерде Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев түркі халықтарының рухани байлығын дамытуды қолға алып, оның арнайы халықаралық бағдарламасын жасауды ұсынды. Мәдениет күндерін өткізудің, ортақ тарихи, мәдени, әдеби мұраларды әлем тілдеріне аударудың қажеттілігін айтты. Түркі тілдес халықтардың көркем және ғылыми танымдық әдебиеттерінің ортақ бірыңғай қорын құруды алға тартты. Айтылған, келісілген мақсаттарды жүзеге асырудың қозғаушы тетігі ретінде «ақсақалдар алқасын» құру жөніндегі бұрынғы ұсынысын тағы қайталап, оған Түркияның экс-президенті Сүлеймен Демирелдің басшылық жасауын ұсынды. Назарбаев жаһандану үрдісінің ұлттық мәдениетке төндірген қауіп қатеріне қарсы тұру үшін бауырлас елдердің ортақ мәдени мұраларын бірлесе отырып зерттеп ұрпақтарға таныстыру керектігін де атап өтті [12].

Қазақстан президенті Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан мен Түркия арасындағы мәдени байланыстарды және жалпы түркі халықтарының мәдениетіне қатысты мәселелерді 2009 жылы Нахчыван қаласында болған кезекті түркі тілдес мемлекет басшыларының ІХ жоғары дәрежелі саммитінде де қозғады. Саммитте Қазақстан Президенті Н. Назарбаев түркі жұртының жоқ-жітігін түгендеп, түбі бір түркі елінің ертеңін баянды етуге бағытталған бірқатар бастамаларды көтерді, ұтымды ұсыныстарын ортаға салды. Н. Назарбаев, Түркі тарихы және мәдениеті орталығын, Түркі тілін зерттеу орталығын, Түркі кітапханасын, сондай-ақ, жалпы Түркі тарихының музейін құру қажеттігін айтты [13]. «Бұл шаруа баршамызға ортақ міндет. Сондықтан әр түркі тілдес мемлекет қолдап, ат салысса, көмегін берсе, бұл академияны бүкіл түркі дүниесінің қасиетті жері - Түркістанға орналастыруға болар еді немесе келіп-кетуге оңай болады десек, Астанада орналастыруға болады. Түркістанда Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық Қазақ-Түрік университеті жақсы жұмыс істеп жатыр. Осының жанында үлкен ғылыми жұмыстар жүргізуге болады. ТҮРКСОЙ қоры аясында осы жұмысты біз қолға алуымыз керек» - деді Н. Назарбаев. Осы орайда Қазақстан Президенті Н. Назарбаев өз тарапынан Қазақстанның бұл бастамаларды жүзеге асыруға белсенді түрде қатысуға дайын екенін жеткізді.

Нахчыван кездесуінде қабылданған шешім бойынша Түркі академиясы 2010 жылы 25 мамыр күні ашылды. Академияның ашылу салтанатында сөйлеген сөзінде Мемлекет басшысы Түркі академиясы - бұл алғашқы және бірегей ғылыми-зерттеу орталығы екенін атап өтті. «Бұл шын мәнінде түркі халықтары арасындағы мәдени-гуманитарлық байланысты жолға қоюда маңызы баға жеткісіз тарихи оқиға, - деді Н. Назарбаев [14]. Академияның ашылу салтанатына қатысқан Түркия Президенті Абдолла Гүл өзінің сөйлеген сөзінде Түркия мен Қазақстанның бастамаларымен құрылып жатқан Түрік академиясының түркі дүниесіндегі ынтымақтастыққа жаңа серпін беретінін атап өтті. Оның пікірінше, түркі тілі мен әдебиетінің жаһандық өркениетке қосқан үлестерін айқындайтын жұмыстарымен Еуразияның орталығында орын тепкен түркі өркениет кеңістігіндегі мәдени жандануға күш бермек [15].

2009 жылы 8 қазан күні Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың бұйрығымен Астанада атақты түрік саяси қайраткері, Түркия Республикасының негізін қалаушы Мұстафа Кемал Ататүріктің құрметіне ескерткіш орнатылып, ол салтанатты түрде ашылды [16]. Ескерткіштің ашылу салтанатында Н. Назарбаев: «Кіші Азияны мекен еткен түрік қандастарымыз жайында сөз қозғағанда, сонау орта ғасырда ұлы даладан өркениет үлгілерін Анадолы жеріне ала барған бауырларымыз еске түседі. Бүгінде Түркия сияқты бауырлас елмен арадағы ынтымақтастық қарым-қатынастың түрлі деңгейде дамып келе жатқандығын бәріміз білеміз. Бүгін осы айнымас татулықтың айғағы ретінде Астана төрінде Түркия Республикасының тұңғыш Президенті Мұстафа Кемал Ататүрікке арналған ескерткіштің ашылу салтанатының куәсі болып отырмыз» - деді [17]. Қазақстанда түрік мәдениеті мен тіліне деген үлкен қызығушылық мұнымен толастамады. Арадан көп ұзамай, 2010 жылдың мамыр айында Астана қаласында Юнус Эмре атындағы мәдениет орталығы ашылды [18].

Бұған жауап ретінде Түркия Республикасының Президенті Абдулла Гүл 24 Маусым 2010 күні Анкарада Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың ескерткішін ашты. Мұның басты себептері Қазақстан президентінің түркі дүниесі ынтымақтастығын, қазақ-түрік саяси, экономикалық және мәдени байланыстарды дамытуда сіңірген еңбегі Түркия президенті мен жалпы түрік халқы тарапынан жоғары бағаланды. Осыған орай Түркия билігі мен Анкара қаласының әкімшілігі Анкараның орталығында Қазақстанның тұңғыш Президентінің ескерткішін қою туралы шешім қабылдады. Ескерткіштің тұсаукесеріне Түркияның Ұлы Ұлттық Жиналысының Төрағасы Мехмет Әли Шахин, ҚР Парламенті Мәжілісінің Төрағасы Орал Мұхамеджанов бастаған Қазақстанның ресми делегациясы, Анкара қаласының әкімі Мелих Гекчек және басқа да ресми тұлғалар, қоғамдық ұйымдар мен зиялы қауымның өкілдері қатысты [19].

Түркі тілдес елдер мемлекет басшыларының 2010 жылы, 15 қыркүйек күні Стамбулда өткен түркі мемлекеттері лидерлерінің жоғары дәрежелі X кездесуінде Түркия Республикасының Президенті Абдулла Гүлдің бастамасымен Қазақстанның бас қаласы Астананың 2012 жылы «Түркі әлемінің мәдени астанасы» етіп белгілеу туралы шешім қабылданды. Бұл жағдай Түркияның Қазақстанға деген үлкен құрметін көрсетті және түрік тарапының қазақ мәдениетіне қосқан үлесі ретінде қабылданды [20].

2011 жылы Түркияда Қазақстан тәуелсіздігінің 20 жылдығы кең ауқымда атап өтілді. Бұл бағытта бірнеше жүзден астам іс-шара ұйымдастырылды. Түркияның 20-дан астам провинциялары мен аудандарында тәуелсіз Қазақ еліне арналған сурет және картина көрмелері, түрлі семинарлар мен дөңгелек үстелдер, конференциялар мен отырыстар өтті. Түрлі кезеңдерде Қазақстанның белгілі өнер адамдары Ыстамбұл, Анкара, Адана, Ескішехир, Денизли сияқты және т.б. бірнеше қалалары мен аудандарының жұртшылығын қазақ өнерімен таныстырды.

2012 жылдың аяғында Стамбул қаласында Қазақстанның мәдениет күндері өткізіліп, бұл іс-шараның аясында «Алтын адам» экспозициясы, қазақ киносының классикасы саналатын «Тақиялы періште», «Қыз Жібек» секілді фильмдер түрік тіліне дубляж жасалып, түрік көрермендерінің назарына ұсынылды. Сондай-ақ Қазақстан өнер шеберлерінің гала-концерті ұйымдастырылды. Маңызды шаралар қатарында Нұрсұлтан Назарбаевтың таңдамалы туындыларының түрік тілінде шығарылған тұңғыш бес томдығының, түрік тіліндегі «Балалық шағымның аспаны» фильмінің тұсаукесері жасалды. Бұл шаралар түрік жұртшылығына Қазақстан Президентінің қазіргі заманғы аймақтық және әлемдік үдерістердің мәнін түсіндірудегі үлесін көрсетіп, оны әлемдік деңгейдегі саясатшы, түркі әлемінің көшбасшысы ретінде терең тануға мүмкіндік берді [21].

Қазақстанның да түркілік және мәдени мәселелердегі саяси, қаржылық, ұйымдастырушылық, гуманитарлық рөлі артып келеді. Н.Ә. Назарбаевтың «Түркі әлемінің көшбасшысы» ретінде танылуы Қазақстан сияқты жас мемлекет үшін берілген жоғары баға екені рас. Қазақстан мен Түркияның жалпы қатынастарының рухани негізін тілдің, тарихтың және дәстүрлердің ортақтығына негізделген мәдени ынтымақтастық құрап отыр. Осы орайда, ТҮРКСОЙ ұйымының атқарып отырған істері өте маңызды [22].

Мәдени байланыстардың саяси негіздері көп болып, ол екі мемлекеттің саяси байланыстарын нығайтуға көмектеседі. Түркия билігі Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевты ерекше құрметтейді. Соның негізінде Түркияда Қазақстанның тұңғыш президенті атында көшелер, даңғылдар ашылып, сонымен бірге ескерткіштер де қойылған. 2012 жылы әйгілі туристік аймақ – Каппадокиядағы Невшехир қаласындағы басты көшелердің бірі Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев есімімен аталды. Невшехир провинциясында «Қазақстан» атындағы саябақ, ал Қыршехир қаласында Қазақстанның Тұңғыш Президенті Назарбаев Назарбаев атындағы даңғыл ашылған. Сондай-ақ, Қазақстанның құрметіне Ахи Эвран мен Невшехир университеттерінде «Қазақстан» атындағы

аудитория ашылған. Бұл жағдай мәдени саладағы ең үлкен құрметтің бірі болып, ол екі мемлекетті бір-біріне жақындастыра түседі [21, 3 б.].

2010-2014 жылдары ҚР Президенті Н.Назарбаевтың 5 томдық таңдамалы шығармалар жинағы, «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев – әлемдік деңгейдегі көшбасшы», «Қазақстан-Түркия: Жоғары деңгейлі ынтымақтастық», «Қазақстан-Түркия: Достық пен ынтымақтастыққа 20 жыл», «Абай шығармалары», Абайдың «Қара сөздері», М. Мақатаевтың шығармалары, ал 2015 жылы әл-Фарабидің шығармалары түрік тілінде кітап ретінде арнайы шығарылды [21,4 б.].

2015 жылы Қазақ хандығының 550 жылдығы Түркия жерінде ерекше атап өтілді. Жыл басынан бастап Түркияда бұл мерекені атап өту мақсатында көптеген іс-шара ұйымдастырылды. Түркияның бірнеше провинциялары мен аудандарында сурет және картина көрмелері, түрлі семинарлар мен дөңгелек үстелдер, университеттер мен ғылыми-зерттеу институттарында Қазақ хандығының құрылу тарихы бойынша конференциялар мен симпозиумдар өткізілді.

Қазақстан және Түркия арасындағы тарихи тамырластық, ортақ мәдени және рухани құндылықтар екі ел қатынастарының негізі болып қала бермек. Түрік және қазақ халықтары арасындағы ортақ тіл, дін, тарих, және мәдени құндылықтардан қуат алатын стратегиялық әріптестік дәрежесіндегі қатынастарды барлық салада нығайта түсу қажет. Тіліміздің, дініміздің, тарихымыздың және мәдениетіміздің ортақтығынан туындайтын мәдени қатынастар екіжақты мәдени іс-шаралардың ұйымдастырылуына, мәдени шығармашылық алмасу тәжірибесіне, екі елдің арасындағы бауырластық байланыстарды дамытуға бағытталған. Қазіргі уақытта Қазақстан мен Түркияның мәдениет, өнер қайраткерлерінің, әдебиетшілерінің екі елде ұйымдастырған шараларға қатысулары, өнер ұйымдарының гастрольдері, өңірлер арасында бауырластық байланыстары ынтымақтастықтың негізгі арқауы болып отыр.

Бүгінде Қазақстан мен Түркия арасындағы байланыстардың қатарында жалпы мәдениет пен өнер, білім мен ғылым, ақпарат құралдары мен баспасөз, діни-рухани байланыстардың өкшелеп, жалпы екі ел арасындағы ресми мемлекетаралық қатынастардың құрамдас бөлігі ретінде әрқайсысы өз саласында жеке бір саланы құрайтыны ерекше орынға ие болып отыр. Халықтар арасында бұрын үзіліп немесе тоқырап қалған мәдени байланыстарды қалпына келтіру мақсатында жүргізіліп жатқан жалпы мәдени байланыстардың басты бағыттары бүгінгі таңда да өзінің оң нәтижелерімен толығына түсуде.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. *Тарих тағылымдары және қазіргі заман.* – Алматы: Қазақстан. 1997. 38-б.
2. Құдышев О. *Панисламизм және пантүркізм.* // *Ақиқат* 1995 № 11
3. Саудабаев К.Б. *Казахстанско-турецкие отношения: Становление, современное состояние и перспективы развития.* / *Диссертация на соискание ученой степени доктора политических наук.* – Алматы. 1999. 235 с
4. Әлімбаев А. *Орталық Азия елдері мен Түркия арасындағы қарым-қатынастар: мәселелері мен болашағы* // *ҚазҰУ Хабаршысы. Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы - № 4.* – 2009. – Б. 153-156
5. Әлісұлтан Құлманбай, *Бауырлас елдер бір-бірін осылай құрметтейді* // *Егемен Қазақстан.* 15.06.2012
6. Будақ Ф. *Қазақстан-Түркия ынтымақтастығы* // *А. Ясауи университетінің хабаршысы,* - 2002. №1. – Б. 123
7. *Namik Koçak, “Türklere Çevirmen”,* // *Milliyet,* 20.06.1992.
8. *Нұрғали Ораз. Түрксой – Түркі дүниесінің айнасы.* // *Алматы ақшамы.* 11.02.2015
9. *“Kardeşlik Bağları Pekiliyor”,* // *Zaman,* 21.10.1994.
10. *“Nevruz Şenlikleri”,* // *Milliyet,* 22.03.1989.
11. Назарбаев Н.Ә. *Сындарлы он жыл.* – Алматы: Атамұра, 2003. – 240 б.
12. *Süleyman Kurt “Türk Dünyasında İlişkileri Kurumsallaştıran Adım”,* // *Zaman,* 03.10.2009
13. *Нағашыбай Қабылбеков. Түркі өркениетінің салтанат құратын сәті жетті.* // *Қазақстан-Zaman.* 26.05.2011
14. *Сүлеймен Мәмет. Қазақта қалған қара шаңырақ.* // *Егемен Қазақстан.* 26.05.2010
15. *Нәзия Жоямергенқызы «Түркіге ортақ тұжырымдама дайындалуда».* // *Түркістан* 23.08.2014
16. *Әлісұлтан Құлманбай. Діні бір, тілі бір, ділі бір бауырлас халықтар тұлғаларын осылай құрметтейді.* // *Егемен Қазақстан.* 26.06.2010

17. Дана Толепбекова. Астанада Елбасының қатысуымен Мұстафа Кемал Ататүрікке арналған ескерткіш ашылды. // *Kazinform*. 08.10.2009.

18. Лале Үлкер. Түркия мен Қазақстан арасындағы қарым-қатынасқа – 20 жыл. // *Егемен Қазақстан*. 02.03.2012

19. Елбасы ескерткіші – Анкара төрінде. // *Ақтөбе*. 30.06.2010.

20. Анар Төлеуханқызы. Бауырлас елдер арасындағы байланыс та баянды. // *Егемен Қазақстан*. 12.10.12.

21. Көлбай Адырбекұлы. Жансейіт Түймебаев: «Бір бәйтеректің қос бұтағымыз». // *Түркістан*. 16.04.2015

22. Самат Сүлей. «Түркия Елбасымызды бүкіл түркі әлемінің көшбасшысы ретінде мойындайды». // «*Оңтүстік Рабат*», 25.02.2015

**УДК 327(574)
ГРНТИ 03.01.17**

Сарсенов М. Б.¹, Абжапарова Л.Ж.²

¹*Казакский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Факультет международных отношений. Алматы, Казахстан.*

²*Казакский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана*

НАРОДНАЯ ДИПЛОМАТИЯ КАК ГУМАНИЗИРУЮЩИЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы, связанные с таким относительно новым явлением, как народная дипломатия. Авторы раскрывают влияние народной (публичной, или, как ее еще называют, общественной) дипломатии на гуманизацию международных отношений, защиту национальной безопасности Республики Казахстан. Народная дипломатия в немалой степени способствует формулированию и конкретизации основных положений внешнеполитической концепции независимого Казахстана, позволяет очертить приоритетные на данном этапе национально-государственные интересы республики. Общественная дипломатия рассматривается в статье в позитивном плане, как человеческий ресурс, инструмент подлинного народовластия прямого действия, как инновационная социальная технология, призванная содействовать обеспечению мира, безопасности и высокого качества жизни людей, сохранению окружающей среды. Она является формой ответа на становление нового мирового порядка. В определенном смысле именно народная дипломатия способствовала осознанию основополагающих проблем формирования самостоятельной внешней политики суверенного Казахстана. Гуманитарное сотрудничество в контексте народной дипломатии — это сотрудничество между людьми во имя будущего всего человечества. В наши дни гуманитарное сотрудничество является важной составляющей в развитии культурного диалога. Именно это сотрудничество должно стать приоритетом в отношениях между странами и народами.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Народная дипломатия, гуманизация международных отношений, национально-государственные интересы, акторы общественной дипломатии

Sarsenov M. B.¹, Abzhaparova L.ZH.²

¹*Kazakh University of International Relations and World Languages named after Abylai Khan, Faculty of International Relations. Almaty, Kazakhstan.*

²*Kazakh University of International Relations and World Languages named after Abylay Khan*

PUBLIC DIPLOMACY AS A HUMANIZING FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL COOPERATION

Abstract

The article deals with the problems associated with such a relatively new phenomenon as people's diplomacy. The authors reveal the influence of people's (public, or, as it is called, public) diplomacy on the humanization of international relations, protection of national security of the Republic of Kazakhstan. People's diplomacy to a large extent contributes to the formulation and specification of the main provisions of the foreign policy concept of independent Kazakhstan, allows to outline the priority at this stage of the national and state interests of the

Republic. Public diplomacy is considered in the article in a positive way as a human resource, an instrument of genuine people's power of direct action, as an innovative social technology designed to promote peace, security and high quality of life, preservation of the environment. It is a form of response to the emergence of a new world order. In a sense, it was the people's diplomacy that contributed to the understanding of the fundamental problems of the formation of an independent foreign policy of sovereign Kazakhstan. Humanitarian cooperation in the context of people's diplomacy is cooperation between people for the sake of the future of all mankind. Nowadays, humanitarian cooperation is an important component in the development of cultural dialogue. It is this cooperation that should become a priority in relations between countries and peoples.

Keywords: Republic of Kazakhstan, people's diplomacy, humanization of international relations, national and state interests, actors of public diplomacy.

Сарсенов М.Б.¹, Абжапарова Л.Ж.²

¹ *Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, халықаралық қатынастар факультеті, Алматы, Қазақстан*

² *Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті*

ХАЛЫҚТЫҚ ДИПЛОМАТИЯ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫ ДАМУДЫҢ ГУМАНИСТІК ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада халық дипломатиясы сияқты жаңа құбылысқа байланысты проблемалар қарастырылады. Авторлар халық дипломатиясының халықаралық қатынастарды ізгілендіруге, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қорғауға ықпалын ашады. Халық дипломатиясы аз дәрежеде тәуелсіз Қазақстанның сыртқы саяси тұжырымдамасының негізгі ережелерін тұжырымдауға және нақтылауға ықпал етеді, осы кезеңде республиканың ұлттық-мемлекеттік басым мүдделерін көрсетуге мүмкіндік береді. Қоғамдық дипломатия мақалада адам ресурсы, тікелей әсер ететін шынайы халық билігінің құралы ретінде, адам өмірінің жоғары сапасын, қауіпсіздігін және бейбітшілікті қамтамасыз етуге, қоршаған ортаны сақтауға жәрдемдесуге арналған инновациялық әлеуметтік технология ретінде оң тұрғыда қарастырылады.

Ол жаңа әлемдік тәртіптің қалыптасуына жауап беру нысаны болып табылады. Белгілі бір мағынада халық дипломатиясы егеменді Қазақстанның дербес сыртқы саясатын қалыптастырудың негізін қалаушы проблемаларын түсінуге ықпал етті. Халық дипломатиясы контекстіндегі гуманитарлық ынтымақтастық — бұл адамзат болашағы үшін адамдар арасындағы ынтымақтастық. Қазіргі уақытта гуманитарлық ынтымақтастық мәдени диалогты дамытудағы маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Дәл осы ынтымақтастық елдер мен халықтар арасындағы қарым-қатынастарда басымдық болуы тиіс.

Түйін сөздер: Республика Казахстан, Народная дипломатия, гуманизация международных отношений, национально-государственные интересы, акторы общественной дипломатии

Международные отношения представляют собой специфический вид общественных отношений и на нынешнем этапе их развития имеют тенденцию к демократизации, глобализации и гуманизации. Демократизация при всей несхожести конкретных форм и результатов ее проявления у разных народов и государств находит свое выражение в общечеловеческом стремлении, с одной стороны, упразднить авторитарно-бюрократические и тоталитарные режимы, а с другой – построить современное развитое гражданское общество и правовое государство.

Глобальный характер современных международных политических отношений требует и совершенно нового механизма для их регулирования, в том числе существенной перестройки уже существующих международных организаций и создания новых. Наиболее полно эта проблема раскрывается в трудах таких известных исследователей, как Плотникова О.В. [1], Барановский В.Г. [2], Цыганков П.А. [3, 4]. Гуманизация международных политических отношений означает, что политика и государство перестают быть самоцелью и самоценностью. Они становятся орудием и средством удовлетворения всевозрастающих потребностей людей, защиты их прав, свобод и интересов. Гуманизация международных политических отношений предполагает также повышение роли и значения в системе этих отношений негосударственных субъектов и участников, в том числе и особенно представителей народной дипломатии (деятели науки, культуры и искусства, общественных, религиозных и иных организаций).

Говоря о гуманизации международных отношений, обратимся к уже имеющемуся опыту в исследовании проблемы. В международно-политической теории "гуманизация" международных отношений трактуется как неуклонный рост влияния на эту сферу норм морали и нравственности, как ее "очеловечивание", направленное на признание самоценности человека, как все более полное обеспечение его прав и свобод. В ПРООН (Программе развития ООН) гуманитарное развитие определяется как процесс, в ходе которого каждому представителю данного населения на протяжении его жизни может предлагаться широкий набор альтернатив. В то же время и в академической среде, и в политических кругах проблема гуманизации международных отношений является предметом разногласий и острых дискуссий. В самом деле, с одной стороны, усиливается влияние точки зрения о доминировании в сфере международных отношений эгоистических национальных интересов, геополитических императивов и силовых (не только в военном, но и в экономическом, и социо-культурном отношениях) аргументов, не оставляющих места для морали и заботы об отдельном человеке. С другой стороны, утверждается, что гуманизация международных отношений – отнюдь не только благое пожелание питающих иллюзии акторов народной дипломатии и что при всех недостатках международных организаций, они все же выполняют функции защиты конкретного индивида, способствуют соблюдению морали в данной сфере.

Как уже отмечалось, гуманизация предполагает рост влияния на эту сферу норм морали и нравственности, "очеловечивание" всей системы международных отношений, направленное на признание самоценности человека, все более полное обеспечение его прав и свобод. Хотя следует отметить, что единодушия по этому вопросу не наблюдается, и он является одним из наиболее спорных в международной политической теории. Точки зрения ученых-международников по данной проблеме варьируются, отражая дискуссии реалистов и либералов о сущности международной политики, определяющих мотивов поведения их субъектов и роли права и морали в международных отношениях.

Гуманизация международных отношений реализуется в рамках нескольких направлений:

1. усиление роли "этики убеждения", как говорил Макс Вебер, или, другими словами, индивидуальной этики, проявляющейся в возрастающем влиянии международного общественного мнения на мировую политику;
2. повышение эффективности международного гуманитарного права в области защиты прав человека и ограничении средств и форм вооруженных конфликтов;
3. рост влияния, которое способны оказывать на функционирование международных отношений частные группы и индивиды, руководствующиеся своими "человеческими", а не государственными интересами, т. е те, кто, собственно, и представляет собой народную дипломатию в действии.

Гуманизация международных отношений – это объективный процесс, а противоречия и проблемы в этой сфере имеют весьма масштабный характер. Анализ международной морали, права, состояния гуманитарного сотрудничества и прав человека показывает как прогресс, так и ограниченность и противоречивость этой сферы.

Нормы международной морали и нравственности закрепляются, прежде всего, через право. Поэтому, в первую очередь, следует рассмотреть положение дел в сфере права прав человека и международного гуманитарного права. И здесь можно отметить ряд положительных тенденций, которые свидетельствуют о ходе процесса гуманизации: Во-первых, это принятие многими странами мира Всеобщей Декларации прав человека 1948 г. [5], Международных Пактов об экономических, социальных и культурных правах и о гражданских и политических правах 1966 г. [6, 7], региональных деклараций и конвенций: Европейской Конвенции по правам человека [8], Межамериканской конвенции по правам человека [9], Африканской Хартии прав человека и народов [10], Исламской всеобщей декларации прав человека [11]. В 1993 году на Всемирной конференции по правам человека был принят еще один очень важный документ – Венская Декларация и программа действий, которая вобрала в себя нормы Всеобщей Декларации 1948 года, Пактов и дополнительных протоколов к ним [12].

Народная дипломатия, которая и призвана обеспечить реализацию названных норм и прав человека, развивается в соответствии с основными законами диалектики, ибо она не может существовать в отрыве от специфических, частных ее форм, от обстановки стремительно меняющегося мира и т.д. Поэтому изучение ее феномена, думается, возможно лишь при выявлении истоков, конкретных исторических форм и соответствующего опыта деятельности различных движений народной дипломатии. При этом, разумеется, требуется комплексный подход к ее изучению в русле процесса коренных изменений и тенденций развития международных отношений. Здесь в первую очередь следует иметь в виду конец биполярного миропорядка, основанного на конфронтационной инфраструктуре «холодной войны». Это не только изменило геополитическую карту мира, не только усложнило мировую систему

межгосударственных связей, но и выдвинуло задачи наиболее безболезненной и адекватной адаптации молодых государств в международном сообществе.

Для многих из них национальный опыт народной дипломатии стал отправным моментом в формировании собственного внешнеполитического курса, исходящего из "национального видения" мира и своего места в нем. Одним из таких государств стал и Казахстан. Народ Казахстана, помимо официальных органов, также и через общественные организации, то есть главным образом по линии народной дипломатии, осуществляет связи с зарубежными странами. Можно сказать, что народная дипломатия является одним из важнейших средств выхода республики во внешний мир. В определенном смысле именно народная дипломатия способствовала осознанию основополагающих проблем формирования самостоятельной внешней политики суверенного Казахстана. Можно с полным правом утверждать, что народная дипломатия казахстанской общественности вносит огромный вклад в становление внешней политики суверенного Казахстана. Народная дипломатия, безусловно, оказала немалое влияние на развитие идей нового видения мира, а, следовательно, на складывание в общественном сознании места и роли Казахстана в современном мире, на основные направления современной самостоятельной внешней политики республики.

Народная дипломатия в немалой степени способствует формулированию и конкретизации основных положений внешнеполитической концепции независимого Казахстана, позволяет очертить приоритетные на данном этапе национально-государственные интересы республики, поставить вопрос о необходимости выработки общественного консенсуса в том, что касается национального видения мира, места и роли республики в мировом сообществе, вычленив наиболее важные направления внешней политики страны, реализация которых призвана обеспечить свободное и демократическое развитие народа. Думается, народная дипломатия внесла свой вклад в становление такой геополитической модели современного мира, которая в целом благоприятствует реализации задач модернизации Казахстана, исходя из его национально-государственных интересов. Конечно, сказанное отнюдь не умаляет роли и значения официальной дипломатии.

Сегодня Казахстану необходима комплексная государственная программа по продвижению в мире образа процветающего, а значит успешного Казахстана, созданию новой модели общественной, т.е. народной дипломатии, опираясь на лучшие гуманистические традиции национальной культуры. В создании и реализации подобной программы все большую роль призваны играть представители народной дипломатии - ученые, деятели науки и культуры, образовательные учреждения, общественные и религиозные организации. Особую роль в развитии гуманитарной составляющей внешней политики играют СМИ. Важно придать сотрудничеству сетевой характер, вовлекая в него самые широкие слои гражданского общества.

Усилиями организаций народной дипломатии сегодня проводятся различные мероприятия, способствующие росту авторитета и укреплению престижа нашей любимой Родины. Для того, чтобы такого рода деятельность была плодотворной, необходимо внимательное, заботливое отношение власти к общественным организациям, действующим на уровне народной дипломатии. Ведь народная дипломатия представляет одновременно интересы и гражданского общества, и государства. Являясь проводниками, выразителями устремлений народа, широких кругов общественности, делового мира, акторы народной дипломатии действуют в интересах страны, содействуют продвижению и реализации и государственных интересов на международной арене. Наиболее эффективными являются при этом, разумеется, те идеи и практические шаги, которые отвечают собственным представлениям и интересам гражданского общества других стран, которые полезны и понятны каждому. Свобода, демократия, законность, социальная стабильность, уважение к правам человека - все это стало сегодня той "потребительской корзиной" современного мира, которой хотел бы обладать каждый. И потому любая идея, отрицающая данный стандартный "набор жителя Земли XXI века", в конечном итоге вряд ли будет иметь долгосрочный успех в экспортном (и не только) исполнении. С каждым годом возрастает значение народной дипломатии, выражающей интересы широкой общественности в сфере международных отношений и сотрудничества. Понятие народной дипломатии вмещает в себя международные связи и контакты посредством реализации культурных, научных, образовательных программ (обмены делегациями, художественные выставки, музыкальные фестивали, праздники искусств и т. п.) — всю многообразную деятельность по взаимодействию с гражданским обществом и аудиториями зарубежных стран. Народная дипломатия необходима для развития гражданского общества и является частью демократического механизма в стране. Уровень развития народной дипломатии, несомненно, является показателем демократизма политической системы общества в целом. Её эффективное осуществление призвано гуманизировать

международные отношения, быть инструментом "мягкой силы" государства и народа в продвижении интересов, укреплении своего образа и авторитета за рубежом.

Из всего вышесказанного можно сделать вывод, что гуманизация – противоречивый, но вполне реальный процесс в современном мире. Она идет очень медленно, порой сопровождаемая неоднозначными процессами. Конечно же, гуманизация еще не охватывает все международные отношения, существует много сложностей, проблем, которые не решаются в одночасье. Можно также сказать, что гуманизация избирательна, региональна, так как не все сферы и регионы в международных отношениях подвергаются гуманизации. И, наконец, гуманизация еще не достигла такого уровня, чтобы наивысшей ценностью в международных отношениях была признана отдельная личность, конкретный индивид. В современном мире вообще складывается такая ситуация, при которой одни группы людей рассматриваются мировым сообществом как более ценные, нежели другие. И так, скорее всего, в той или иной степени будет всегда. Важнее другое: что, так или иначе, но мы движемся по пути гуманизации.

В заключение отметим, что в современных международных отношениях достаточно возможностей для углубления процесса гуманизации, не упустить их – вот важная задача. Конечно, в ближайшем будущем нам вряд ли удастся создать глобальное гуманистическое сообщество, но приблизиться к нему в наших силах. Проанализировав современную политику властей в странах СНГ, в том числе и в Казахстане, в контексте гуманизации международных отношений, можно утверждать, что она носит довольно противоречивый характер. С одной стороны, отсутствие прочной демократической традиции, последствия развала тоталитарного государства, наследие СССР в виде сложной экономической, межнациональной ситуации, слабость гражданского общества объясняют многочисленные проблемы с правами человека в стране и непоследовательность российской внешней политики в этой сфере. С другой стороны, в целом для ситуации в сфере прав человека характерен прогресс по сравнению с советским периодом и сближение с международными и европейскими стандартами в этой сфере.

Список использованной литературы:

1. Плотникова, О. В. *Теория, система и практика международных связей регионов*. Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2004.
2. Барановский, В. Г. *Международные организации как механизмы регулирования международных отношений. Современные международные отношения/под. ред. А.В. Торкунова*. Москва: Российская политическая энциклопедия, 1999, С. 121-122
3. *Универсальные ценности в мировой и внешней политике / Под редакцией П.А. Цыганкова*. — М.: Издательство Московского университета, 2012. — 224 с.
4. Цыганков П.А. *Негосударственные участники в мировой политике XXI века*. / П.А. Цыганков // *Обозреватель-Observer*. - 2013. - № 9. - С. 5-17
5. United Nations. 1948. *Universal Declaration of Human Rights*. Available at: <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>
6. United Nations. 1966. *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. Available at: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cescr.aspx>
7. United Nations. 1966. *International Covenant on Civil and Political Rights*. Available at: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>
8. European Court of Human Rights. 1950. *European Convention on Human Rights*. Available at: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf
9. *Inter-American Specialized Conference on Human Rights*. 1969. *American Convention on Human Rights*. Available at: <https://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic3.american%20convention.htm>
10. *African Commission on Human and Peoples' Rights*. 1987. *African Charter on Human and Peoples' Rights*. Available at: <http://www.achpr.org/instruments/achpr/#ch1.1>
11. *Organisation of the Islamic Conference*. 1990. *Cairo Declaration on Human Rights in Islam*. Available at: <http://www.fmreview.org/Human-Rights/cairo.html>
12. *World Conference on Human Rights*. 1993. *Vienna Declaration and Programme of Action*. Available at: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/vienna.aspx>

ӘӨК 373.1.02:37.034
ГРНТИ 03.01.06

D.A. Nurgaliyeva¹

¹Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Preschool Education and Social Pedagogy of Institute of Pedagogy and Psychology

DESTRUCTIVITY OF PERSONAL CRISIS IN INDIVIDUAL AND PUBLIC CONSCIOUSNESS MANIFESTED IN THE LOSS OF IDEALS AND SENSE OF LIFE

Abstract

The article is written regarding the spirituality of man. Spirituality is capable of providing a general philosophy of life, and serves as an integrating, stabilizing force, setting the context for explaining the meaning of life and providing a solution to problems such as suffering, death, tragedy and injustice.

The loss of the meaning of life is a payment for misunderstanding the true essence of spirituality, which serves as an indicator of the existence of certain hierarchy of values, goals and meanings, it expresses the highest level of spiritual mastery of the world by man. The core concepts around which the humanistic meaning of spirituality is concentrated: the value of life, freedom of will, responsibility, optimism.

Keywords: spirituality, value of life, moral qualities of a person, moral behavior, moral motives, moral consciousness.

Нурғалиева Д.А.¹

¹педагогика ғылымдарының кандидаты, мектепке дейінгі білім беру және әлеуметтік педагогика кафедрасының аға оқытушысы, Педагогика және психология институты

ЖЕКЕ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ САНАДАҒЫ ИДЕАЛДАР МЕН ӨМІРДІҢ МӘНІН ЖОҒАЛТУДАҒЫ ЖЕКЕ ДАҒДАРЫС ДЕСТРУКТИВИЗМІ

Аңдатпа

Мақалада адамның руханилығы жайлы айтылады. Руханилық өмірдің жалпы философиясын қамтамасыз етуге қабілетті және өмірдің мәнін түсіндіру үшін мәнмәтін беретін және қайғы-қасірет, өлім, трагедия және әділетсіздік сияқты проблемаларды шешуді қамтамасыз ететін біріктіруші, тұрақтандырушы күш болып табылады.

Өмірдің мәнін жоғалту рухани құндылықтың шынайылығы, ол құндылықтардың, мақсаттар мен мағыналардың белгілі бір иерархиясының өмір сүруінің көрсеткіші ретінде, адамның әлемді рухани меңгеруінің жоғары деңгейі көрінеді. Өмір құндылығы, ерік бостандығы, жауапкершілік, оптимизм сынды руханилық мәні бар өзекті ұғымдарды тоғыстырады.

Түйінді сөздер: руханилық, өмір құндылығы, тұлғаның адамгершілік қасиеттері, моральдық мінез-құлқ, адамгершілік себептері, моральдық сана.

Д.А. Нурғалиева¹

¹кандидат педагогических наук, ст.преподаватель кафедры «Дошкольного образования и социальной педагогики, Института Педагогики и Психологии

ДЕСТРУКТИВИЗМ ЛИЧНОСТОГО КРИЗИСА В ИНДИВИДУАЛЬНОМ И ОБЩЕСТВЕННОМ СОЗНАНИИ, ПРОЯВЛЯЮЩЕЙСЯ В УТРАТЕ ИДЕАЛОВ И СМЫСЛА ЖИЗНИ

Аннотация

В статье рассказывается о духовности человека. Духовность способна обеспечить общую философию жизни, и служит интегрирующей, стабилизирующей силой, задающей контекст для объяснения смысла жизни и обеспечивающей разрешение таких проблем, как страдание, смерть, трагедия и несправедливость.

Утрата смысла жизни является платой за непонимание подлинной сути духовности, которая служит показателем существования определенной иерархии ценностей, целей и смыслов, в ней выражен высший уровень духовного освоения человеком мира. Стержневые понятия, вокруг которых концентрируется гуманистический смысл духовности: Ценность жизни, Свобода воли, Ответственность, Оптимизм.

Ключевые слова: духовность, ценность жизни, нравственные качества личности, моральное поведение, нравственные мотивы, моральное сознание.

The modern system of national education is aimed at the development of our country through a change in public consciousness and spiritual modernization. The spiritual and moral revival of Kazakhstan society is possible through the creation of a single educational space that cultivates universal values.

The content and methods of resolving traditional personality problems, which in modern historical conditions require qualitatively new approaches in the effective interaction of the young generation and society as a whole, have radically changed.

The problem of the spiritual revival of society is still relevant today, when in the twenty-first century the destructive influences of various pseudo-religious sects, terrorist and other organizations that destroy the integrity of the individual and, in general, the foundation of the state, spread throughout the world.

The effectiveness of the modernization of public consciousness depends on the level of a conscious understanding of the significance of universal values in the life of every person. In this regard, the modernization of public consciousness through the spiritual and moral development of teachers is the most effective way of ensuring national security.

Morality, as one of the most important manifestations of the human essence itself, is ontologically complex, as is man himself. Morality is the core of society, it humanizes and enlivens all phenomena and processes in human society, and is also the main indicator and measure of interhuman relations, therefore it is presented in all aspects of human activity, without exception. The history of the development of mankind - this is the history of the development of interpersonal relations, which, in turn, depend on the level of moral development of each person.

Modern society needs educated, spiritual, moral, enterprising people, capable of independently making responsible decisions in a situation of choice, capable of cooperation, characterized by mobility, constructiveness. These are the qualities that will allow young people and adults, future professionals to be included in the social structure of society and be subjective. The psychological and pedagogical analysis of human life, aimed at revealing the relationship of a person to other people, is the core of a truly life-oriented psychology. Moral qualities of a person, moral behavior, moral motives, moral consciousness are real phenomena that take place in the activities of any person.

The phenomenon of moral consciousness is difficult to understand and study. The moral consciousness of the personality is knowledge about the due, ideals, and the meaning of life, which focus on the knowledge of the higher psychological formations of the personality, which reveal the essence of a person's life, the development of his personal qualities.

The assertion in the individual and public consciousness of a technocratic way of thinking, the consideration of spirituality as something unnecessary and meaningless, the position of logic and pragmatic reason led to a soulless attitude of man towards himself, others and nature, to their loss of faith in the morality of a soulless-consumer life position. Spirituality gives rise to the desire to overcome a soulless attitude to the human factor in the context of the initial accumulation of capital and the formation of effective market relations and mechanisms for regulating the economy. This is evidenced by everyday cases in the media.

In order to leave a person from a state of deep spiritual crisis in all spheres of life, awareness of spirituality becomes a necessary condition for his successful development and for the preservation of humanity. The affirmation of spiritual and moral values in the consciousness and behavior of a person is the basis of his spiritual health, moral well-being and desire for creative creation. However, the whole complexity of the current situation is that spirituality in the worldview of a person, in the system of life priorities is of secondary importance. This happens as a result of the dominance of the technocratic way of thinking of a person, which supplanted moral feelings and people prefer only material values in their life-meaning attitudes.

With this method of thinking, moral feeling is considered from the standpoint of a pragmatic mind, but it is irrational, and therefore, according to abstract logic, meaningless and unnecessary. Man thereby gives priority to reason over faith and love, which make up spirituality, and at the same time loses confidence in the world and people.

Psychologist W. Frankl believed that with the loss of a person "his future", he loses the internal time plan. A thoughtless cash existence arises ... Or there is such a feeling of life - a feeling of inner emptiness and meaninglessness of existence "[1, S.141-142].

He cites the statement of Einstein, who noted that one who feels his life devoid of meaning is not only not happy, but also hardly viable. The ability to make sense is always unique, and the person who can realize it is always unique. According to V. Frankl: "The spirituality of a person is not just his characteristic, but a constitutive feature. The spiritual is what distinguishes a person, which is inherent only to him and to him alone "[2].

Thus, spirituality is considered as one of the basic "existentials" of human existence, the striving of a person to acquire the meaning of life is a key category. Criticizing the main provisions of the psychoanalysis of Z. Freud, V.

Frankl argues that people suffer not from mental illness, but from spiritual experiences - from a conflict with their conscience.

Each person, according to V. Frankl, has freedom, which gives him the opportunity to listen to his conscience and make a decision according to it, "as soon as the fullness of the meaning of life is revealed, neurotic anxiety no longer has the ground on which it could be supported" [3].

V. Frankl's student A. Langle, doctor of medicine and psychology, psychotherapist, president of the International Federation of Psychotherapy developed the ideas of existential-analytical psychology and psychotherapy. He considered existentiality ("full, real life") as the key concept of existential analysis, and from that moment on, his original personality theory A. Langle - the theory of Person, that is, personal, deep, spiritual being of a person [4].

According to the theory of A. Langle, existential analysis studies the spiritual, personal dimension in a person, its origin, understood as "God is in you", or "Inner Self" or "humanity in a person". Opening access to the spiritual dimension in man is the goal of existential analytical psychotherapy. The presence of the personal in a person is explained by the presence of an inner voice of an intuitive instinct. The personal in a person manifests itself in the way he builds an internal dialogue. When a person does not know the personal in himself, he begins to experience himself as "I": "If I listen to myself, I am alone with myself, I feel something constant, unchanging in my depths. Person is the ability to reveal own "I" "[5].

Thus, the personality forms ideas about the personal "I", which he must compare with the outside world. In accordance with this provision of the development of the "I-concept" of the personality, it must be emphasized that if the self-image formed by the personality does not coincide with the ideas of the surrounding people, then identity will be violated. Violation of the identity or identity of the person can lead to increased tension, anxiety, which, ultimately, can lead to his neurotization, to the rejection of self-actualization - the most important needs of the person.

The ratio of conscious and unconscious psychological formations in the structure of the personality determines its harmony or conflict. Ignoring his unconscious impulses does not make it possible to find out the main motives of behavior. For example, when psychologists carried out a psychological analysis of the motives for the behavior of offenders among adolescents, it was revealed that they tend to feel remorse, which is a consequence of the conflict between an immoral act and a person's conscience. In such situations, when a person is not aware of the offense, he makes arguments in favor of defending himself using the methods of "neutralizing conscience" (Bozhovich, Slavina, Endovitskaya, 1976).

Therefore, without the regulating and integrating function of conscience (superego), the life of young people looks aimless. Based on this, it is necessary to draw the following conclusion: psychological health and well-being occur when various elements of the personality are assembled into a more or less coordinated whole. On the other hand, internal conflict contributes to personal growth. Spirituality is inherently associated with personality transformation. Personal spiritual transformation can be a guarantor and a reliable step towards maintaining the integrity of the individual. Spirituality can provide a general philosophy of life, and serves as an integrating and stabilizing force that sets the context for explaining the meaning of life and provides a solution to problems such as suffering, death, tragedy and injustice.

The loss of the meaning of life is a payment for misunderstanding the true essence of spirituality, which serves as an indicator of the existence of a certain hierarchy of values, goals and meanings, it expresses the highest level of spiritual mastery of the world by man. The core concepts around which the humanistic meaning of spirituality is concentrated: the value of life, freedom of will, responsibility, optimism. The departure of these values from the system of human relations leads to the appearance of alienation between them, to the alienation between man and nature, which leads, to a greater extent, to the manifestation of a predatory-consumer relationship.

The technocratic mind has devalued the concept of spirituality, because it does not fit into rational logic, which such moral feelings as conscience and love are incomprehensible and alien to, so it is difficult to discern the humanistic essence of spirituality. like thinking. The tragedy of modernity, namely, in the depreciation of the humanistic and life-meaning content of spirituality. And this pushes humanity to self-destruction through the loss in people of the meaning of life.

First of all, it is necessary to recognize that spirituality does not belong to the field of thinking, but to the human soul, moreover, to its higher sphere, where the moral sense of love, conscience, compassion, etc. is concentrated, because spirituality is considered as a process of opening and development of the soul. Spirituality is a unity of qualities inherent in humanity, because it is a complex of essential qualities of the human soul, expressing its moral, aesthetic, intellectual and environmental content, aimed at affirming the truly human in people.

Consequently, spirituality, its presence or lack determines one or another level of worldview, the degree of its humanization, because spirituality is an integral quality related to the sphere of life-meaning values that determine the content, quality and orientation of human life. Therefore, in modern conditions it is important to maintain spirituality as a quality inherent in man. Lack or absence of spirituality leads to crisis phenomena in society, the loss of meaningful life guidelines of a person.

Thus, in the context of global problems of the modern world, society is characterized by an individual personality crisis. The crisis of personality is manifested in the loss of a system of values that determine its basic personality structure. On the basis of a system of values, a person became, developed, formed and, accordingly, a specific value system, manifests its activity in society. In this regard, the mismatch of the personality value system that has formed in his mind with the values of the social environment leads him to a state of non-adaptive behavior that leads the person to manifest destructive behavior: addictive, antisocial, conformist, fanatical, suicidal, narcissistic (T.P. Korolenko, T. A. Donskikh) [6].

The considered tendencies in the social upbringing of the personality actualize the problem of modernization of public consciousness from the position of developing a program of interactive forms of work with assisting specialties, that is, with educators, psychologists and social educators whose main task is to develop the moral consciousness of the younger generation.

From ancient times, philosophers stood at the origins of the study of the nature of morality. Perfectionist thinking involves two mutually overlapping ideas of moral perfection. According to one idea, the author is Aristotle, perfection is an ideal and at the same time it is a process of achieving an ideal. "Such an understanding of perfection is contained in the Aristotelian doctrine of virtue and a virtuous person: a virtuous, and therefore an active person who knows the proper measure for everything and strives for a worthy, reasonably defined and perfectly good life" is perfect [7, p. 176].

The philosopher and thinker I. Kant proposed his interpretation of perfection: "Perfection cannot be a duty of man. Physical, social, personal improvement of a person does not fall under duty: the improvement of what is given to a person by nature or life circumstances is not necessary. Moral improvement begins with an effort to transform this data into debt requirements. From the ethical point of view, one should improve oneself in the performance of duty" [8, p. 129].

According to Kant, to be perfect means to be moral, and self-improvement means to develop as a moral subject. Immanuel Kant argued that the driving force behind the adoption of moral decisions is moral consciousness, which also needs to be taught to students in the educational process.

The social role is embodied in the behavior of the individual as a common in a single. It, functioning in the form of social operational settings, determines the social-typical adaptive behavior of the personality or acquires a personal meaning, and then, speaking in the form of semantic settings, it begins to determine the direction of the personality's behavior as a whole.

Thus, the process of externalizing social norms, values, and orientations orients a person in the complex processes of social life, and aims it at the election of a certain model of behavior and activity. Moreover, habits, standards, stereotypes of behavior (sociotypic) are formed in frequently encountered typical situations of social interaction in which the corresponding behavior is socially approved or condemned.

In this regard, it should be noted that in the process of communication and activity, the person assimilates universal human values, the experience of moral relations, develops beliefs and moral ideals. However, under the influence of communication, a person can also join the completely opposite values, degrade morally. From this position, social educators are individuals who help a person in the development of his moral consciousness, contributing to the expansion of this consciousness. That is, the task of social educators is to activate the internal resources of their clients, thanks to which they themselves, at a high moral level, could successfully cope with a variety of life problems.

Through communication, joint activity (first of all, joint work) and cognition, the external activity of the personality is transformed into the internal mental, external requirements become internal self-restrictions, and the motives, means and goals of the activity are produced, chosen by the subject himself, and not set by others. Thus, being internalized, turned into the individual consciousness of an individual, knowledge, norms, behaviors and activities can be exteriorized (presented to other people, included in joint activities with them).

Therefore, the humanism of society as a principle of development of individual consciousness of a person retains its truth as a universal moral content. The assimilation of universal human values gives a person a new quality, which determines his manifold ability to positive social behavior in all spheres of life. In turn, it determines the relationship of the individual to himself and is considered as a prerequisite for the development of individual consciousness, for the formation of the individual as a carrier of universal human values. The idea of a

carrier of universal human values fills a person's actions with the meaning of life. Deviation from this idea makes a person's life meaningless regardless of his social or other status in society. So, the scale of universal values is considered the basis of a general assessment of actions, lifestyle of individuals, determining the general moral criterion for assessing human being, that is, the meaning of life. Thus, a person's value lies in his moral qualities, which he forms in himself. The realization of moral qualities in actions and actions, in the way of life is the value of the meaning of life. A false understanding of the value of human life leads to the loss of ideals and the meaning of life, to the degradation of a person as a person, which can be evaluated from the point of view of the moral principles of society.

The value of the moral principles of society is to regulate the needs and aspirations of man in accordance with the positive goals of society. The consumer orientation of individual consciousness arises from a person's desire to satisfy his real needs, which in turn, as an end in itself, creates negative consequences for the person himself. This can lead a person to self-destruction, degradation (consequences of destructive personality behavior).

The choice of a life path is closely connected with a conscious and responsible person's choice of his job, taking into account individual capabilities and abilities, as well as from the process of self-knowledge. Every person in life has crises, someone passes quickly, someone drags on for a long time ("existential vacuum" by V. Frankl). Most often, a personal crisis in a person's life is associated with the loss of something, the extinction of spiritual values, which is directly related to the loss of the meaning of life. A person begins to think about the meaning of life from adolescence, because at this age the process of self-knowledge is intensified. And the path of adaptation is connected with the choice of the path of self-knowledge and self-realization of a person. The process of self-knowledge is associated with the process of building promising lines and your future.

Thus, helping professions, such as educators, psychologists, social educators, which help to overcome the wrong paths, choices, mistakes made in life, play a special role in the formation of moral consciousness, therefore, such specialists are necessary for discovering, revealing a voice of conscience and understanding the consequences of elections against the spiritual. The spiritual "I" (conscience) as a structural component of a person's spirituality (a mechanism of moral self-realization), manifested as a person's subjectivity, is a universal phenomenon that enables a person to transcend. The behavior of the person, coordinated with conscience, allows her to perfect herself on the basis of universal values. Conscientious behavior of a person is considered as a process and the result of the development of its moral consciousness. Studying the conscience from the standpoint of the process of self-improvement, we reveal the essence of the personality in connection with such concepts as "freedom" and "responsibility". Personal freedom is affirmed by the moral law of conscience. Therefore, conscience as a result of self-improvement is a person's self-realization in the context of being.

The psychological and pedagogical aspect of the study of conscience as a process of self-improvement of a person is characterized by a combination of social consciousness with the individual. The problem of the emergence of a spiritual crisis in individual and social consciousness manifests itself as a loss of ideals and the meaning of life. The interconnection of social and individual consciousness is complex and contradictory. Public moral consciousness acts in relation to individual consciousness as an objective system, as a leading side: the assimilation by a person of historically established social moral principles not only determines the general structure of moral consciousness and human behavior, but also is the basis for its further development as a social and moral being.

Thus, the "existential vacuum" leading to the loss of ideals and the meaning of life arises as a result of a spiritual crisis or value problems or conflict with conscience. In this context, a person is considered as a spiritual being, free, responsible for the practice of universal values and the realization of the meaning of life. Only a free person makes the choice of priority values and can show responsibility for his life.

The nature of the orientation of the individual in the system of values determines the type of behavior of the individual. Therefore, an adequate orientation is a coincidence of personal and social being in accordance with universal human moral values. In this regard, the value of life as a universal value should become a category of individual self-awareness of a person. Following educators, psychologists and social educators in their activities to universal human values is of practical importance, because values are practiced not only in the daily lives of assisting specialists, but also in the daily lives of their students.

References:

- 1 V. Frankl Theory and therapy of neurosis. SPb.: Speech, 2001. - P.93*
- 2 V. Frankl Fundamentals of speech therapy. Psychotherapy and religion. SPb.: Speech, 2000. -85s.*
- 3 A. Lengle Personale Existenzanalyse // Lengle A. (Hrsg) Wertbegegnung. Phänomene und methodische Zugänge. GLE-Verlag. Wien, 1993. S. 133-160.*

4 A. Lenge. *Dictionary of existential-analytical terms*. М., 1998. -458s.

5 *Seven Ways to Disaster: Destructive. modern behavior. the world* / С. P. Korolenko, T. A. Donskikh, Novosibirsk Science Sib. Department, 1990. -205s.

6 A.A Huseynov, Apresyan R.G. *Ethics*. - М., 2000 .-- 379s.

7 I. Kant *Religion Within the Mind // I. Kant Treatises and letters*. - М., 1990 .-- S. 129.

УДК 339.9 (574+430)

МРНТИ 06.51.51

Нұрсұлтанова Л.Н.¹, Шадаева Ш.А.², Айткешов Н.М.³

¹қауымдастырылған профессоры, т.ғ.д., e-mail: 2012nura@bk.ru

² аға оқытушы, e-mail: shopik-8989@mail.ru

³2-курс магистранты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, e-mail:

aitnurzmcf@gmail.ru, Қазақстан, Астана қ.

КАЗАҚСТАН МЕН ГЕРМАНИЯ АРАСЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР

Аннотация

90-шы жылдардың басында Қазақстан экономиканы реформалауға арналған дилемма алдында тұрды. Осыған байланысты республика Еуропа елдерімен, бірінші кезекте Германиямен, Ұлыбританиямен және Франциямен қарым-қатынастардың нормативтік-құқықтық базасын құра бастады.

Инвестициялық қаражаттың бірінші ағыны аса маңызды секторларға – энергетика, көлік және байланыс, АӨК бағытталды. Сарапшылар ойына сәйкес, 1990 жылдары Қазақстан Орталық Азияға келіп түскен барлық тікелей инвестициялардың 80%-дан астамын иеленді. 2001 ж. қарсаңында Қазақстан Еуропалық Одақ және АҚШ тарапынан нарықтық экономикалық қабілетке ие мемлекет деп танылды. Қазақстанның жаһандық және өңірлік экономикалық процестерге енуі үшін қажетті алғышарттар қаланып, нарықтық экономиканы дамытудың басым бағыттары таңдалды. ЕО қаржы институттарымен келісімдер мен меморандумдар ұзақ мерзімді ынтымақтастықтың негізі болып табылады.

ҚР мен ГФР арасындағы әуе қатынасы туралы келісім, көлік саласындағы келісім-шарттар біздің елімізге осы саланы жаңғыртуға мүмкіндік берді. Неміс бизнесі отандық экономиканың барлық салаларында ұсынылған. Жиі көлемде біріккен бизнес – форумдар, іскерлік кездесулер, семинарлар мен конференциялар, көрме – презентациялар, Экономика күндері өткізіле отырып, әр түрлі мәселелер мен проблемалар, сондай-ақ оларды шешу жолдары талқылану арқылы екіжақты көптарапты интеграция нығая түсуде. Неміс компаниялары заманауи зауыттар салып, нарықта жаңа жұмыс орындарын ашуды басты бағыт ретінде ұстануда.

Көрмелерде герман компанияларының жаңа әзірлемелері мен технологиялары ұсынылып, екі елдің бірлескен жобалардың сапалы жаңа мазмұнына бағытталған нормативтік-құқықтық базасы құрылады. Қазақстандық индустрияландыру бағдарламасы еуропалық бизнеске экономиканың барлық салаларында жаңғыртуға қатысуға, өз инвестицияларын кеңейтуге, банктік және өзге де қызметтерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Қазақстан өз экономикасын әртараптандыру мақсатында ЕО-ның орта мерзімді және ұзақ мерзімді жобаларды іске асыруға қатысуына мүдделі.

Түйін сөздер: Қазақстан, Германия, Еуропалық Одақ, экономикалық байланыстар, инвестициялар.

Nursultanova L.N.¹, Shadayeva S.H.A.², Aitkeshov N.M.³

¹ Associated Professor, Doctor of Historical Sciences, e-mail: 2012nura@bk.ru

² Lecturer, e-mail: shopik-8989@mail.ru

³2nd year master student, L.N.Gumilev Eurasian National University, Kazakhstan, Astana e-mail:

aitnurzmcf@gmail.ru

ECONOMIC RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND GERMANY

Abstract

In the early 90s, Kazakhstan faced a dilemma of how to reform the economy. In this regard, the Republic began to build a legal framework for relations with European countries, primarily with Germany, Great Britain and France.

The first inflow of investment funds was directed to the most important sectors – energy, transport and communications, agriculture. According to expert estimates, the Kazakh economy received more than 80% of all direct investments in Central Asia in the 1990s. Kazakhstan was recognized as a state with a market economy by The European Union and the US on the eve of 2001. The necessary prerequisites for the integration of Kazakhstan into the global and regional economic processes were laid, the priority directions of development of the market economy were chosen. Agreements and Memorandums with EU financial institutions are the basis for long-term cooperation.

Agreements between Kazakhstan and Germany on air transport, contracts in the field of transport have enabled our country to modernize these sectors of the economy. German business is represented in almost all sectors of the domestic economy. Business forums, business meetings, seminars and conferences, exhibitions – presentations, economic days are held, where various issues and problems are discussed, as well as ways to solve them. German companies keep build modern factories, creating new jobs on the market.

Of great importance is the fact that new developments and technologies of German companies are presented at the exhibitions. The two countries have a solid regulatory framework, which is aimed at qualitatively new content of joint projects. Kazakhstan's industrialization program enables European businesses to participate in the modernization of almost all sectors of the economy, to expand their investments, to carry out banking and other services. Kazakhstan is diversifying its economy, so it is interested in the EU's participation in the implementation of medium-and long-term projects.

Key words: Kazakhstan, Germany, European Union, economic relations, investments.

Нурсултанова Л.Н.¹, Шадаева Ш.А.², Айткешов Н.М.³

¹ ассоциированный профессор, д.и.н., e-mail: 2012nura@bk.ru

² старший преподаватель, e-mail: shopik-8989@mail.ru

³ магистрант 2-курса, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Казахстан, г.Астана, e-mail: aйтнурзмсfc@gmail.ru

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И ГЕРМАНИЕЙ

Аннотация

В начале 90-х гг. Казахстан стоял перед дилеммой, каким образом реформировать экономику. В этой связи Республика стала выстраивать нормативно-правовую базу отношений с европейскими странами, в первую очередь с Германией, Великобританией и Францией.

Первый приток инвестиционных средств направлялся в важнейшие сектора – энергетику, транспорт и связь, АПК. По экспертным оценкам, казахстанской экономикой за 1990-е гг. получено более 80% все прямых инвестиций, поступивших в Центральную Азию. Европейский союз и США накануне 2001г. признали Казахстан государством с рыночной экономикой. Были заложены необходимые предпосылки для интеграции Казахстана в глобальные и региональные экономические процессы, выбраны приоритетные направления развития рыночной экономики. Соглашения и Меморандумы с финансовыми институтами ЕС является основой долгосрочного сотрудничества.

Соглашения между РК и ФРГ о воздушном сообщении, контракты в сфере транспорта дали возможность нашей стране модернизировать данные отрасли экономики. Немецкий бизнес представлен почти во всех отраслях отечественной экономики. Проводятся бизнес – форумы, деловые встречи, семинары и конференции, выставки – презентации, дни экономики, на которых обсуждаются различные вопросы и проблемы, а также пути их решения. Немецкие компании строят современные заводы, создают на рынке новые рабочие места.

Немаловажное значение имеет тот факт, что на выставках представляются новые разработки и технологии германских компаний. Две страны имеют солидную нормативно - правовую базу, которая направлена на качественно новое содержание совместных проектов. Казахстанская программа индустриализации дает возможность европейскому бизнесу участвовать в модернизации практически во всех отраслях экономики, расширять свои инвестиции, осуществлять банковские и иные услуги. Казахстан диверсифицирует свою экономику, поэтому заинтересован в участии ЕС в реализации среднесрочных и долгосрочных проектов.

Ключевые слова: Казахстан, Германия, Европейский Союз, экономические связи, инвестиции.

Кіріспе

Қазақстан мен Еуропа елдерінің арасындағы қарым-қатынастарының келешегі Еуропа аймағы әлемнің саяси және экономикалық орталықтарының бірі болып саналатындығына негізделген, сонымен қатар Еуропалық Одақтың ішкі интеграциялық үрдістері күшті дамыған. Сондай-ақ, Орталық Азия шикізат әлеуетіне, геостратегиялық ұстанымға және әлемдегі тұрақтылықты сақтауда осы өңір елдерінің рөлін арттыруға байланысты үлкен қызығушылық тудырады.

Негізгі бөлім

Қазақстан мен Германия арасындағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттарын айқындайтын берік нормативтік құқықтық база бар. Қазақстан-Германия ынтымақтастығының негізін қалаған негізгі құжаттардың бірі 1992 жылғы қол қойылған экономика, өнеркәсіп, ғылым мен техника саласындағы ауқымды ынтымақтастықты дамыту туралы ҚР мен ГФР арасындағы келісім болды.

Сол кезден бастап неміс кәсіпкерлері қазақстандық бизнеске қызығушылық таныта бастады. Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Германия Федеративтік Республикасының Үкіметі арасындағы әуе қатынасы туралы келісімге 1996 жылғы 15 наурызда Бонн қаласында қол қойылған, 1998 жылғы 20 ақпанда Қазақстан Республикасының № 172-1 Заңымен күшіне енген, 1997 жылғы 28 қазанда ратификацияланды.

Қазақстан Республикасынан «Эйр Қазақстан» компаниясының тағайындалған тасымалдаушысы Қазақстаннан Франкфурт және Ганновер қалаларына тұрақты рейстерді орындады.

Қазақстандық «Транс Азия Эйрлайнз», «ВИП-АЭРО» және «Иртыш-авиа» әуе компаниялары арқылы Франкфурт, Ганновер, Штутгарт, Дюссельдорф және Нюрнберг қалаларына чартерлік рейстер орындалды.

Германиялық «Люфтганза» авиакомпаниясы арқылы Франкфурт-Алматы-Франкфурт бағытында тұрақты рейстер аптасына 5 рет өткізілді.

29 сәуір 1998 ж. Астана қаласында әуе қатынасын талқылау үшін ҚР және ГФР әуе билік органдарының кездесуін өткізу жоспарланған.

1993 жылдың 29 наурызында компаниямен әуе қозғалысын басқару жүйелерін жаңғырту туралы келісім жасалды, оның негізінде ТЭН (техникалық-экономикалық негіздеме) әзірленді, бұл Алматы және Ақтөбе қалаларында автоматтандырылған басқару жүйесін енгізуге мүмкіндік берді. 1998 жылы 9,6 миллион долларға жуық мөлшерді орындау жоспарланған, жобаның жалпы сомасы 32,1 миллион долларды құрады.

1992 жылдың мамыр айында Қазақстан Республикасына 218 жолаушылар вагоны, 15 тар көлік жүк машиналары, қосалқы бөлшектер және 246 млн. долларлық технологиялық жабдықтар жеткізілді.

Алматы-Медеу теміржол учаскесінде сигнализация, автоматтандыру және байланыс жабдығын жабдықтау саласындағы ынтымақтастық туралы ҚР Көлік және коммуникация министрлігі мен «Алкатель СЕЛ» арасында 11 наурыз 1992 жылғы ниет хаттамасына байланысты сынақ мерзімімен осьтерді есептеу машиналары орнатылды. Машиналарды сәйкестендірудің сынақ жиынтығы - 1 жыл. Сынақ сәтті аяқталғаннан кейін бұл жүйе Қазақстанның барлық темір жолдарында іске асыруға ұсынылды, оның сенімділігі Трансазия теміржолының учаскелерінде ауыр контейнерлердің өтуін бақылауға баса назар аударды. Алайда шектеулі қаржылық ресурстарға байланысты жүйені енгізу тоқтатылды.

Қазақстан Республикасының неміс азаматтарының қайталама өтініштерін ескере отырып, 1993 жылдың 24 мамырынан бастап, Ақмола-Берлин-Ақмола бағыты бойынша халықаралық байланыс желілерінің тұрақты вагондары аптасына екі рет бір машинадан жұмыс істеді.

1997 жылдың 5 наурызында Батыс Қазақстан теміржолы мен «Siemens» АҚ арасында Ақтөбе-Орал радиорелелік желісін салу үшін 10 682 121 дана келісімшартқа қол қойылды.

Келісім-шарт бойынша жабдықтар жартылай жеткізілді, антенналар орнатылды. Дегенмен, келісімшартты мерзімін ұзарту мәселесі әлі шешілмеген.

Бұдан басқа, ТМД елдеріндегі неміс теміржолының бас өкілдігінің бастамасы бойынша 1998 жылдың 9-13 ақпанында Забельтит қаласындағы ТМД теміржолының пойыз басшылары үшін семинар өткізілді, онда «Қазақстан темір жолы» РМК бас директорының орынбасары Ақмола темір жолының бастығы қатысты.

3-6 наурызда Қазақстан Республикасының көлік және коммуникация министрі Қалиев Е.Ж және «Қазақстан темір жолы» РМК бас инженері Шнейдмоллер В.В. «Аммендорф» зауыты мен DWA өкілдігіне қосалқы бөлшектерді жеткізудің мүмкіндіктері мен шарттарын келісу мақсатында, вагондарды жөндеу, Алматы-1 жолаушылар вагонының қайта жаңғыртылған қоймасында өндіріске енгізудің жаңа

технологияларын жасау, республикада Петропавл, Қарағанды тау-кен машиналары зауыты мен Алматы вагон жөндеу зауытының конверсиялық зауыттары негізінде автомобильдерді модернизациялау жұмыстарын қарастырды. Барлық мәселелер бойынша ниеттер туралы хаттамаға қол қойылды. Ниеттер хаттамаларын орындау бойынша техникалық мәселелерді одан әрі талқылау мақсатында «Қазақстан темір жолы» РМК басшылығымен германиялық тарап өкілдерінің қайтадан кездесуі жоспарланған.

1997 жылдың 26 қарашасында Боннде Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Германия Федеративтік Республикасының Үкіметі арасындағы халықаралық автомобиль тасымалы туралы келісімге қол қойылды, оның күшіне енуі үшін қажетті мемлекеттік рәсімдерді жүзеге асыру үшін құжаттар пакеті әзірленді.

1998 жылы жүк көліктері мен жолаушылар тасымалы үшін жол берілді, оның ішінде жүк тасымалдау үшін 1000 және жолаушылар тасымалы үшін 20 жол берілді.

Байланыс және телекоммуникация саласында «Қазақтелеком» АҚ үшін жабдықтар сатып алуға бөлінген 500,0 млн. құрайтын германдық несиесі арқылы «Қазақстандық байланыс желілерін жаңғырту және кеңейту» жобасы жүзеге асырылды. «Қазақтелеком» ААҚ қарызы 1996 жылы 15144 млн. теңгені, ал 1997 жылы - 12 250 млн. теңгені құрады[1].

Тікелей инвестициялар туралы айтатын болсақ, 2003 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстанда 367 бірлескен кәсіпорын немесе 100% неміс капиталы бар компаниялар тіркелді, олардың 200-і белсенді болды. Республикада немістердің 120-дан астам өкілдіктері мен филиалдары жұмыс істейді, олардың көпшілігі Алматыда орналасқан. Бұдан басқа, қазақстандық серіктестер арқылы өз өнімдерін сатуға құқық беретін бірнеше компания жұмыс істеді.

Әрине, екі елдің экономикасының ерекшеліктерін ескере отырып, ынтымақтастықтың салаларын саралау қажет болды. Германия - ірі жобаларды іске асыру үшін миллиардтаған инвестицияларды ұсынатын инвестор емес. Мысалы, неміс компаниялары инфрақұрылымдық жобаларға қатысу үшін жақсы мүмкіндіктерге ие, өйткені Қазақстан экономикасының осы секторы инвестиция үшін өте келешегі зор екені белгілі. Шын мәнінде қазақстандық мамандарды басқару, кәсіби даярлау және біліктілігін дамытуға назар аудару керек. Германия бұл мәселелерге байланысты болашақта маңызды қолдау көрсететін болады. Қазақстан мен Германия технологиялық ынтымақтастық үшін жақсы мүмкіндіктерге ие. Көптеген қазақстандық кәсіпкерлер Германиядағы және басқа да еуропалық елдердегі өнеркәсіптік көрмелерге қатыса алады және оларға тек жаңа технологиялармен танысып қана қоймай, өздерінің мүмкіндіктері мен жобалары бар әлеуетті серіктестермен байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Қазақстан-герман экономикалық байланыстары тұрақты дамып келе жатқанын айта кету керек [2].

Көрмелер мен жәрмеңкелер, экономикалық форумдар мен тұсаукесерлер кәсіпкерлер арасында тікелей байланыстар орнатуға ықпал етеді. 2009 жылғы 19 қазанда Маңғыстау облысындағы экономикалық мүмкіндіктер туралы презентация өткізілді және Ақтау мен Гамбург қалаларының порттары арасындағы әріптестік қарым-қатынастарды орнату екінші Қазақстан-Германия экономикалық форумының басты мақсаты болды. Ақтау теңізі экономикалық аймағын дамытуға айрықша көңіл бөлінді, жоғары технологиялық, экспортқа бағдарланған өндірістік объектілерді орналастыру, сондай-ақ Каспий энергетикалық хабын құру жөніндегі жобаларды жүзеге асыру маңызды мәселелердің бірі болды. Гамбург портының басқарма төрағасы Себастьян Юргенс Ақтау портымен мақсаттарға қол жеткізу үшін өте пайдалы болатындай көлік және логистика саласында тиімді тәжірибе алмасуға қызығушылық танытты. Германия Қазақстанның Еуропадағы негізгі стратегиялық және сауда әріптесі болып табылады, ол айналымның 85% -ын құрайды.

Бұл соңғы жылдардағы жоғары нәтижелердің дәлелі. 2011 жылы тауар айналымы 6 млрд. еуродан асып, Қазақстанның ең ірі сауда-экономикалық әріптестерінің ондығына кірді және Қазақстан экономикасына 1 миллиардтан астам доллар инвестициялады, олардың үштен бірі тек соңғы жылдары ғана тартылды. Неміс капиталы бар кәсіпорындардың саны 1200-ден асты.

Германияның іскер топтары Қазақстанның экономикасының барлық салаларында көрініс тапқан. Олардың арасында Linda Group, Heidelberg цемент, Knauf, Metro Cash & Carry, Thyssen Krupp, BASF, Siemens, Henkel, Bosch және т.б. олар өздерінің күш-жігерімен Қазақстанның экономикасына 500 миллионнан астам еуро инвестициялады және бірнеше мыңға жуық жұмыс орнын құрып, елдің неміс технологиялары мен инновацияларын жетілдірді.

2011 жылғы 24 мамырда Берлиндегі Deutsche Bank офисінің атриумында Германияның қаржы институты Германиядағы Қазақстан Елшілігімен және KAZNEX INVEST экспорт және инвестициялар ұлттық агенттігімен бірлесіп, «Экономикалық ынтымақтастық үшін импульс» атты Қазақстан-Германия экономикалық форумын ұйымдастырды. Екі елдің іскер топтарының 300-ден астам өкілдері қатысты. Бұл

іс-шара екі жақты іскерлік ынтымақтастыққа жаңа энергия сыйлады, онда 1 млрд еуродан астам сомаға 10-нан астам коммерциялық құжаттарға қол қойылды.

«HeidelbergCement» Маңғыстау облысындағы Шетпе кентінде «КаспийЦемент» деп аталатын жаңа заманауи цемент зауытын салуда. Ол ең заманауи технологиялық жабдықтарды пайдалана отырып, экологиялық таза және энергияны үнемдейтін қазіргі заманғы цемент өндірісінің құрғақ әдісімен жұмыс істейді.

Жаңа зауыт мұнай-газ саласына жатпайтын Қазақстан экономикасына тікелей шетелдік инвестицияларды дамытуға ықпал етеді. Батыс Қазақстан мұнай саласына бай аймақ болып табылады, онда шетелдік инвестициялар негізінен өндіруші салаларға жұмсалады және өте аз үлес басқа салаларға кетеді.

Қазақстанға кіргеннен бастап, «HeidelbergCement» компаниясы қазіргі уақытта 4 заманауи бетон зауытын салып, іске қосып, жалпы құны 15 миллион еуроны инвестициялады. Қазіргі уақытта Алматыда екі бетон зауыты және Астана мен Ақтаудағы бір зауыт бар.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2012 жылғы 8 ақпандағы Германияға ресми сапары аясында алғашқы жобаны жүзеге асыру мақсатында Берлин қаласында Экспорт және инвестициялар жөніндегі ұлттық агенттік KAZNEX INVEST пен өзара түсіністік және ынтымақтастық туралы меморандумға қол қойылды, онда «КНАУФ» «Қапшағайдағы зауытқа қосымша инвестиция тартуға және оның өндірістік қуатын арттыруға ниет білдірді.

Сондай-ақ SILICIUM Қазақстан мен Otto Wolff компаниясы кремний металлының өндірісі бойынша зауыт құрылысының екінші кезеңіне арналған жабдықтармен қамтамасыз ету туралы келісімге қол қойды [3, б. 93, 133].

2008-2010 жж. бастап Қазақстан Республикасы мен Германия арасында 72 келісімге қол қойылды [4].

2010 жылдың шілде айынан бастап стратегиялық ынтымақтастық жөніндегі қазақстан-герман іскерлік кеңесі (тең төрағалар - «Атамекен одағы» ҰЭП Президиумының Төрағасы Т. Құлыбаев және «Дойче Банктің» басқарушы директоры, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Шетелдік инвесторлар кеңесінің мүшесі П. Тильс серіктестікті бастады.

Германия 2013 жылдың қорытындысы бойынша ЕО елдерінің арасында 5-ші орынға ие және Қазақстанның жетекші сауда серіктестерінің бірі болып табылады (2013 жылы өзара сауда көлемі 3,233 млрд. АҚШ долларын құрады (экспорт - 427 млн, импорт - 2,806 млрд АҚШ доллары).

Германияның ірі өндірістік және қаржы орталықтарында Қазақстан экономикасының күндері, сондай-ақ Алматыда Германия экономикасының күндері өткізілді. Бұл іс-шаралар екі елдің шағын және орта бизнес өкілдерінің серіктестігін дамытуға ықпал етеді.

Өзара тиімді байланыстарды дамыту сауда-экономикалық ынтымақтастық жөніндегі қазақстан-германия үкіметаралық жұмыс тобының бақылауы маңызды болды. (тең төрағалар - Қазақстан Республикасының инвестициялар және даму бірінші вице-министрі А.Рау және Германияның экономика және технология министрлігінің сыртқы экономикалық саясат департаментінің бастығы К. Эрнст Браунердің орынбасары).

8 ақпанда Германияға жасаған ресми сапары барысында Мемлекет басшысы стратегиялық ынтымақтастық жөніндегі қазақстан-герман іскерлік кеңесі аясында ұйымдастырылған қазақстандық-германдық экономикалық жобалардың көрме-тұсаукесерінде болды.

Көрмеде «Siemens AG», «ThyssenKrupp», «METRO», «BASF», «Knauf», «Claas», «Georgmarienhütte» және «Fraunhofer» институтының озық ғылыми-техникалық әзірлемелері мен жобалары ұсынылды. Мемлекет басшысы Германияның іскер топтарының өкілдерімен, жетекші экономикалық бірлестіктердің, банктер мен компаниялардың басшыларымен кездесіп, екі жақты сауда-экономикалық ынтымақтастық процесіне белсене араласты.

Кездесу барысында неміс экономикасы Шығыс комитетінің төрағасы К.Мангольд, неміс өнеркәсібі федералдық одағының вице-президенті О.Грилло, Германияның бұрынғы канцлері, «Солтүстік Еуропаның газ құбыры компаниясының» бақылаушы кеңесінің төрағасы Г.Шрейдер және «Deutsche Bank» банкінің басқарма мүшесі П. Тильс, неміс темір жолдары «Deutsche Bahn» К.Ф. Рауш, «Linde AG» компаниясының өкілі Г.Денок екі мемлекет арасындағы өзара тиімді ынтымақтастықты одан әрі нығайту және дамыту үшін өз көзқарастары мен тұжырымдамалық ойларын ұсынды.

Өз кезегінде Н.А. Нұрсұлтан Назарбаев неміс компанияларының басшыларына олардың ынтымақтастығы үшін алғысын білдіріп, оларды Қазақстан Республикасының Үдемелі индустриалды-инновациялық дамыту жөніндегі мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде бірлескен жобаларды жүзеге

асыруға белсене қатысуға шақырды. Бұл үшін Қазақстан-Германия іскерлік кеңесі, Астана экономикалық форумы, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Шетелдік инвесторлар кеңесі қатысты.

Мемлекет басшысы Германияның Федералдық канцлері А. Меркельмен кездесті. Келіссөздер барысында шағын және кеңейтілген форматтағы саяси, сауда-экономикалық, ғылыми және білім беру салаларындағы екіжақты ынтымақтастықтың кең ауқымды мәселелері талқыланды. Ынтымақтастықтың перспективалы бағыттары туралы айта отырып, Н.А. Назарбаев Германияның жаңартылатын энергия көздерін құру, энергияны үнемдейтін технологияларды енгізу және денсаулық сақтауды дамыту тәжірибесі Қазақстан үшін үлкен қызығушылық тудыратынын айтты.

Сондай-ақ, халықаралық қауіпсіздіктің негізгі өңірлік және жаһандық проблемалары бойынша пікір алмасу болды. Келіссөздердің қорытындысы бойынша, Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Германия Федеративтік Республикасының Үкіметі арасында шикізат, өнеркәсіп және технологиялық салалардағы әріптестік туралы келісімге қол қойды. Қазақстан Республикасының индустрия және жаңа технологиялар министрлігі арасындағы меморандум, Федералдық экономика және технологиялар министрлігі мен Федералдық қоршаған ортаны қорғау министрлігі және Германия Федеративтік Республикасының ядролық қауіпсіздік жаңа технологиялар арасындағы меморандум; Қазақстан Республикасы индустрия және жаңа технологиялар министрлігі мен Германияның энергетикалық агенттігі арасындағы ынтымақтастық туралы меморандум; жоғары білім беру саласындағы қазақ-герман ынтымақтастығын дамытуға одан әрі ынтымақтастық туралы Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Германия Федеративтік Республикасы Үкіметінің бірлескен мәлімдемесі; Қазақстан Республикасының индустрия және жаңа технологиялар министрлігі мен Германия Федеративтік Республикасының экономика және технологиялар федералдық министрлігінің инновациялық инвестициялық әріптестік бағдарламасын 2015 жылға дейін жалғастыру туралы бірлескен мәлімдемесі жарияланды.

Сол күні Мемлекет басшысы Германия Федеративтік Республикасының Федералды Президенті К. Вульфпен, Германияның бұрынғы Федералды Президенті Х.Келлермен, Германияның Социал-демократиялық партиясы фракциясының жетекшілері Ф.В. Штайнмайермен және Г. Эрлермен, Германия экономикасы Шығыс комитетінің төрағасы Э.Кордеспен екі жақты келіссөздер жүргізді. Күннің аяғында ол Берлинде орналасқан Германиядағы Қазақстан Республикасының Елшілігінің жаңа ғимаратын тексерді [5].

Астанада халықаралық арнайы көрмені өткізу идеясы алғаш рет Сарагоста 2008 ж. айтылған болатын. Оны өткізу мүмкіншілігі туралы Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев мәлімдеген болатын. Сарагостағы, корей Йосудағы және қытайлық Шанхайдағы көрме бұл үлкен халықаралық мерейтойды дұрыс таңдағандығын көрсетті.

Мемлекет басшысының идеясын орындау 1 шілде 2010 ж. Халықаралық көрме бюросының (ХКБ) Бас ассамблеясында қазақстандық ұсыныс компаниясының басталуы айтылғаннан бастап ресми орындала бастады. Осыдан кейін және дайындық кезеңінің бар уақытында Нұрсұлтан Назарбаев ЭКСПО-ны бар жақты қолдайтындығын көрсетті.

Ең басында делегаттарға Қазақстан Президентінің арнайы видеожолдауымен басталған Астананың ресми презентациялауы 12 маусым 2012 ж. Париждегі 151 ХКБ Бас ассамблеясында орын алды. Нұрсұлтан Назарбаев өз сөздерінде Астана жеңген жағдайда проектті табысты іске асыруына бар күш салатындығын өзі кепілдеді.

Көрме мемлекетке үлкен инвестициялар, жаңа инновация мен технологиялар тартуға көмектеседі, бар республиканың экономикалық және инфрақұрылымдық дамуына қосымша ынталандыру болады [6].

Германия Астанадағы “ЭКСПО-2017” қатысуын растаған Еуроодақтағы бірінші мемлекеттердің бірі. 2015 ж. маусымда ГФР үкіметі Астанадағы неміс павильонын салуын Hamburg Messe- und Congress GmbH компаниясына сеніп тапсырудағы нәтижелі тендерін өткізді. Бұдан басқа трансұлттық компания Siemens AG өзінің ЭКСПО-2017 технологиялық партнері негізінде болуға дайындығын айтты. Неміс жағының “ЭКСПО-2017” қатысуы, бұл үлкен жобаға тауар, жұмыс және қызмет көрсету тасымалдауға байланысты жобаларды орындау қызықтыратыны анық. Сондай-ақ, “Deutsche Bank” ынтымақтастық шеңберінде АО НУХ “КазАгро” 400 млн долл. АҚШ көлемінде инвестиция тарту орындалуда. Сонымен қатар, 11 финанстық компанияларды өзіне қосатын “Холдинг “Байтерек” Қазақстан өз жұмысын жоспарлаған неміс инвесторларына финанстық және басқада көмекті беруге дайындығын мәлімдеді [7].

Халықаралық ынтымақтастықты дамытуға арналған ЭКСПО-2017-нің айрықша маңыздылығын Халықаралық көрме бюросының Бас хатшысы Висенте Лоссерталес білдірді. «ЭКСПО-2017» халықаралық компанияларды қолдау және экономиканың ең перспективалы саласы - жаңартылатын энергетика саласындағы ынтымақтастық үшін дереу мүмкіндіктер ұсынады. Алдағы көрме тәжірибе

алмасу үшін, сондай-ақ, бейбітшілік пен келісімге жетуді талқылау үшін басымдық сахнаны ұсына алады», - деді В.Лоссерталес.

Бұның алдында қонақ Астанада Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрі Е.Ыдырысовпен кездесті. Министр әңгімелесушіге «ЭКСПО-2017» көрмесіне дайындық туралы, соның ішінде халықаралық қатысушыларды тарту жөніндегі жұмыс туралы хабардар етті. Бүгінгі күні көрмеге 103 ел және 18 халықаралық ұйым өкілдері қатысып, ұлттық секциялардың 92 комиссариаты тағайындалды, 71 қатысушы келісімшартқа қол қойды, бұл шетелге мүше мемлекеттерді тарту жоспарының мерзімінен бұрын орындалатынын білдіреді.

Тараптар, сондай-ақ, көрме аясында ұлттық күндерді өткізу туралы қатысушы елдермен жұмыс жүргізуді талқылады. Қазіргі уақытта 61 өтініш негізінде халықаралық көрмелер мен ұлттық күндер кестесі жасалады [8].

ЭКСПО-2017 көрмесінде шетелдік қонақтар үшін қолайлы жағдайлар жасау тұрғысында Е.Ыдырысов Қазақстан виза ырықтандыруды жалғастырып жатқанын атап өтті - 20 дамыған елдердің азаматтары үшін визасыз режим бар, ал 2017 жылдың басынан бастап визасыз режим күшіне енеді (30 күнге дейін) барлық ЭЫДҰ елдерінің азаматтарына, сондай-ақ, Малайзия, Монако, Біріккен Араб Әмірліктері және Сингапурға қатысты», - деп атап өтті баспасөз қызметі.

Лоссерталес ЭКСПО-2017 көрмесіне қатысушы елдерді тарту бойынша прогресті бағалай отырып, ХБА мен Қазақстан Республикасының Үкіметі арасындағы льготалар мен преференциялар туралы жасалған келісімшарт қатысушылар үшін өте маңызды екенін атап өтті. Дүниежүзілік банктің бас хатшысы Астанаға келгенде көрме кешенінің архитектурасынан таң қалды [9].

Қазақстанда «ЭКСПО-2017» өткізу отандық кәсіпорынның өз өнімдерін 30 млрд теңгеге тасымалдауға және оның экономикалық мүмкіндіктерін ашуға мүмкіндік береді. Халықаралық көрме Қазақстанға әлемдік аренада өзін қуатты энергетикалық мемлекет ретінде көрсетуге мүмкіндік береді, бұл тұтастай алғанда республиканың имиджіне әсер етеді.

Қорытынды

Германия Қазақстанның ЕО-дағы жетекші әріптестерінің қатарына кіреді. Екі ел арасындағы сауда-экономикалық қатынастар өзара экономикалық ынтымақтасуды федералдық және өңірлік деңгейде тұрақты бекіту мен жаңа мүмкіндіктерді іздеу серпінімен сипатталады. Дәстүрлі түрде, Германияның жетекші экспорттық баптары машинаны, жабдықтарды, электртрауарларды, автокөліктерді, құралдарды, дәрі-дәрмектерді қамтиды. Қазақстан көмірсутектерді (салыстырмалы салмағы - 90%), металдарды, химиялық шикізаттарды, феррокорытпаларды жеткізеді.

Соңғы 5 жылдың ішінде құрылыс, сауда, өндірістік өнеркәсіп, кен орындарын зерделеу және т.б салаларында жалпы көлемі 2,4 млрд. еуроны құрайтын 19 ірі инвестициялық жоба іске асырылуда. Әріптестер арасында Siemens, Knauф, MetroCash&Carry, Heidelberg Cement, Quaesta Capital, Linde AG компанияларын атауға болады. Жалпы, Қазақстанда неміс капиталының қатысуымен 1500-ге жуық экономикалық құрылым, оның ішінде бірлескен кәсіпорындар, неміс компаниялары мен банктерінің өкілдіктері тіркелген. Олардың ішінен 900-ден аса неміс кәсіпорны белсенді жұмыс істеуде. Өңдеуші өнеркәсіп, құрылыс, көлік пен байланыс, ауыл шаруашылығы, басқа да коммуналдық, әлеуметтік және жеке қызметтер мен экономиканың басқа да секторларында ынтымақтастық орнатылған. Қазақстанда «Даймлер», «Фольксваген», «Ман», «РВЕ», «Кнауф», «ЕАДС», «Байер», «БАСФ», «Бош», «МЕТРО» сияқты т.б танымал неміс концерндері жұмыс істейді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. *Архив Президента Республики Казахстан (АПРК). Ф.75-Н.Оп.1.Д.5000.Л.93.*
2. *Джунусалиева Г. Германия и Казахстан: проблемы и перспективы экономического сотрудничества // KAZAKHSTAN, 2003, №1.*
3. *Немецкий аргумент. – Алматы: ТОО «Типография «Полиграфический комплекс Первый класс», - 2012. – 284 с.*
4. *Губайдуллина М.Ш. Европейский путь Казахстана: современные перспективы в проблематике ЕС и Центральной Азии // Политические и экономические интересы Германии в Казахстане и Центральной Азии: ММНПК/Отв. ред. Б.К. Султанов. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2010. – 132 с.*
5. *Официальный сайт Министерства иностранных дел Республики Казахстан. <http://mfa.gov.kz/ru/> Қараған күні: 01.07.2019.*
6. *Дауленова А. ЭКСПО – 2017. Энергия будущего. // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Сер. Историческая, 2016, №1(80), С.367-370.*

7. *Официальный сайт Министерства иностранных дел Республики Казахстан. <http://mfa.gov.kz/index.php/ru/so-y-zha-aly-tar/129-novosti/5993-nemetskiy-biznes-rasshiryayet-svoe-uchastie-v-ekspo-2017>. Қараған күні: 03.07.2019.*

8. *Официальный сайт Министерства иностранных дел Республики Казахстан. <http://www.zakon.kz/4817370-ministr-inostrannykh-del-kazakhstan>. Қараған күні: 03.07.2019.*

9. *Нурғалиева М.М. Продвижение бренда EXPO-2017 в контексте имиджевой политики Казахстана // Казахстан-Спектр, 2015, №4, С.20-29.*

МРНТИ 17.01.21

ӘӨЖ 37.016:811.512.122'243

Даутова С.Б.¹

*Филология ғылымдарының докторы, Интеллектуалды ғылыми зерттеу орталығының директоры,
Абай атындағы ҚазҰПУ, e-mail.a730chn@mail.ru
Алматы қ-сы, Қазақстан*

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ФЕНОМЕНДЕРДІҢ ТАРИХИ ҚҰНДЫЛЫҚ МӘНІСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Ғылыми мақалада қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендері және ЮНЕСКО ұстанымдары сабақтастыра отырып зерттеу қолға алынған. Ат алған тақырыпты ашу үшін қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендерін жалпы адамзаттық мәдениет контексінде ЮНЕСКО ұстанымдары мен үндестікте жүйелі ғылыми зерделеу мәселесі қарастырылған. Сонымен қатар әдебиеттің көркем феномендері отандық әдебиеттануда алғаш рет ЮНЕСКО ұстанымдарымен үндестікте қарастырылуында, сонымен қатар қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендері қазіргі ғылыми үрдістер арнасында зерттелген.

Кілт сөздер: көркем-эстетикалық феномендер, әдебиет, мәдениет, юнеско ұстанымдары, көркем шығарма, синергия

Даутова С.Б.¹

*¹доктор филологических наук, директор НЦ "Интеллектуальная нация", КазНПУ им. Абая
e-mail.a730chn@mail.ru г.Алматы Казахстан*

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЙ ЭСТИЧЕСКИХ ФЕНОМЕНОВ В ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

В статье рассматривается системное научное осмысление художественно-эстетических феноменов казахской литературы в синергии с принципами ЮНЕСКО в контексте общечеловеческой культуры. Художественно-эстетические феномены казахской литературы в синергии с принципами ЮНЕСКО рассмотрены как теоретическая проблема, раскрыто значение феномена литературы в формировании нового гуманитарного знания, выявлено своеобразие художественно-эстетического выражения ценностных смыслов литературных феноменов, конституирующих национальную концепцию бытия. Научная новизна заключается в том, что художественные феномены литературы впервые в отечественном литературоведении рассмотрены в синергии с принципами ЮНЕСКО, художественно-эстетические феномены казахской литературы изучены в русле современных научных тенденций.

Ключевые слова: художественно-эстетические феномены, литература, культура, принципы юнеско, художественное произведение, синергия

Dautova S.B.¹

*¹One Doctor of Philology, Director of Scientific Center "Intellectual Nation" KazNPU named after Abaya,
e-mail.a730chn@mail.ru Almaty Kazakhstan*

STUDY OF THE HISTORICAL VALUES OF ESTHIC PHENOMENONS IN LITERATURE

Abstract

The article considers a systematic scientific understanding of the artistic and aesthetic phenomena of Kazakh literature in synergy with the principles of UNESCO in the context of universal culture. The artistic and aesthetic

phenomena of Kazakh literature in synergy with the principles of UNESCO are considered as a theoretical problem, the significance of the phenomenon of literature in the formation of new humanitarian knowledge is revealed, the originality of the artistic and aesthetic expression of the value meanings of literary phenomena constituting the national concept of being is revealed. The scientific novelty lies in the fact that for the first time in Russian literary criticism the artistic phenomena of literature are considered in synergy with the principles of UNESCO, the artistic and aesthetic phenomena of Kazakh literature are studied in line with modern scientific trends.

Keywords: artistic and aesthetic phenomena, literature, culture, UNESCO principles, artwork, synergy

ҚР дамуының қазіргі әлеуметтік-саяси, тарихи-мәдени жағдайларында филология, соның ішінде әдебиеттану саласында білімнің жаңа ғылыми парадигмасын қалыптастыру өзектілігімен анықталды. Оның бір себебі бұрынғы ғылыми парадигмалардың ескіруімен байланысты. Ғылымның үрдістеріне, әлеуметтік-мәдени зерттеулер қажеттіліктеріне, осы аспектілердің көркем әдебиет материалында жеткіліксіз қарастырылуына байланысты қарастырылып отыр. Көркем әдебиетте көрініс тапқан мәдени дәстүрлердің қазіргі ғылыми талдауынсыз ел дамуы мүмкін еместігімен түсіндіріледі. Ана тілі мен ұлттық әдебиет арқылы берілетін гуманитарлық әлеует сонымен бірге экономикалық және технологиялық даму қоры болып табылады, себебі жанама пайданың кең өрісінде орналасады. Білім парадигмаларын дамытуда, қоғамды жаңартуда және өркениеттердің мульти мәдени диалогында қажетті нәтижелер алуға мүмкіндік береді. Елдің жайлы келбеті, мәдени диалогтағы оның әлеуметтік-мәдени көрінісі еліміздің мәдени және экономикалық тартымдылығын арттырып, тиімді әлеуметтік және экономикалық әсер қалдырады. Адамзат руханиятының дамуы тұтастай алғанда дүниені тануға бағдарланған талпыныс болып табылады. Бұл үдерісте өзін орталық алаңға шығарған адами сана мен рух таным объектісін екіге ажыратқандығы белгілі, біріншісі сыртқы дүние болса, екіншісі, адамның өзі. Осы ұстаным әдебиетте көне дәуірлердегі мифологиялық кезеңнен бастап, бүгінгі күнге дейін сақталып келе жатқан мәңгілік бағдар деуге де болады. Көркем әдебиеттің өн бойына сіңірілген адам туралы пайымдаулар бүгінгі заманға дейін толастаған жоқ және өзектілігін жоймайтындығы хақ. Дегенмен, әрбір кезең адамды әр қырынан қарастырды. ХХІ ғасыр әдебиетіндегі адам мәселесі де өзіндік жаңаша пайымдаулар мен әртараптанған бағыттар бойынша түптеп келгенде бір арнаға келіп тоғысты: адам өмірінің мәні мен оның сыртқы ортада өмір сүруі. Зерттеу тақырыбының өзектілігі әлемдік мәдениет аясындағы ЮНЕСКО қағидалары үндестігіндегі қазақ әдебиетінің көркем эстетикалық феноменін зерделеуді Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: қоғамдық сананы жаңғырту» бағдарламалы мақаласы қоғамды қайта қарастыруды мақсат тұтады: «Ой мен сананың бұрынғы үлгісін сақтай отырып, озық топтан орын алу мүмкін емес» [1]. Қазірде жаһандық бәсекелестік экономикалық шектен асып, әлеуметтік-мәдени жетістіктерден көрініп жатыр. «Осыған байланысты Қазақстан үшін басты міндет – жаһандық әлеммен тиімді мәдени-әлеуметтік өзара әрекеттесу және көркем эстетикалық мәдениетін таныту. Мәселе мұнда ауқымды әлемдік ғылыми әлеуметтік-мәдени ой мұрасынан біздің не ала алатынымызда емес, сонымен қатар біздің не бере алатынымызда» [2].

Біз көркем-эстетикалық феномендер мен ЮНЕСКО-ның қағидалары синергиясы мен ұстанымдарын зерттей отырып, адамның нәсілі мен дініне қарамастан нормативті– құндылықты реттелуіне әсер ететін ізгі әлеуетті ескереміз. Аталған ұстанымдар ХХІ ғасырдың гуманитарлық білімінің жаңа үрдістерімен үндес келеді. Зерттеп отырған тақырып филологиялық ғылымның қазіргі парадигмасына сай келіп, жаңа тұжырымдамалық ұстанымдармен гуманитарлық технологияларды іздестірумен сипатталады.

Зерттеліп отырған тақырыпқа қатысты отандық және әлемде жүргізілген бұрынғы ғылыми зерттеулерге шолу: зерттеудің күнтізбелік жоспарына сәйкес ғылыми-теориялық материалдар жинақталып негізгі зерттеу жұмысының базасы құрылды. Осы материалдар негізінде біз әдебиеттегі көркем-эстетикалық феномендерді ЮНЕСКО қағидаларының синергиясы тұрғысынан қарастырдық, қоғамдық ғылымдардағы феномен терминінің түсінігін ашуға ғылыми талдаулар негіз болды. Осы теорияны анықтау барысында қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендерін ұлттық және әлем мәдениеті аясында зерделеуге негізделген әдебиет, тарихпен, мәдениетпен, тілмен ұтымды ұштасып, ұлттық болмыстың көркем үлгісі зерделенді. Ол - ЮНЕСКО бағдарламалы құжаттарында белгіленген-ген гуманистік ұстанымдар [3]. Атап айтсақ: бейбітшілік пен сабырлық, тату-тәтті тұру, диалог пен ынтымақтастық, мәдени плюрализм, мәдени көп түрлілік, мәдени мұраны сақтау ұстанымдары мен құндылықтар жүйесіне сай келеді. Қазақстан әлем қоғамдастығы мүшесі ретінде беделді халықаралық ұйыммен белсенді қарым-қатынас орнатқан. ЮНЕСКО іс-әрекетінің негізгі бағыттары арнасында Қазақстан адамзаттың мәдени мұрасын сақтау бойынша көлемді жұмыс жасауда. ЮНЕСКО міндеттері

мен ұстанымдары мәдениет, ғылым, білім, қатысым және ақпарат арқылы мәдениет аралық диалог орнатуға бағытталған. Ұлттармен өркениеттердің жақындасуы ортақ құндылықтарды сыйлауға негізделеді. Мәдениеттің, тарихтың, тілдің, ұлттық дүниетанымның ерекшеліктер мен құндылықтар жүйесінің сөз өнерінде, әдебиетте көрініс табатыны белгілі. ЮНЕСКО-ның Жалпыға бірдей декларациясы мәдениет пен мәдени көп түрлілікті негізгі басымдықтардың бірі ретінде бөліп көрсетіп: «Мәдениет қоғамға немесе әлеуметтік топқа тән ерекше – рухани не материалды, зиятты не эмоционалды белгілердің жиынтығы, ол өнер мен әдебиеттен басқа өмір салтын, «бірге өмір сүру ептілігін», құндылықтар жүйесін, дәстүрлерді, діни сенімдерді қамтиды», – деп пайымдайды[4]. Қазақстанның ЮНЕСКО мен әріптестігінің көп түрлілігі республикалық басылымдар қатарында баяндалды. Бұл – «Cultural of Kazakhstan of the auspices UNESCO» [5], «Philosophical and socio – humanistic problems of life of religion in the modern society», «Нематериальное культурное наследие народа Республики Казахстан: современное состояние и перспективы развития» [6], Koichiro Matsuura «UNESCO: Factor of hope» [7]. Алайда талдау көрсеткендей, ЮНЕСКО-мен байланыс жөніндегі отандық еңбектерде танымдық сипат басым, ал ғылыми жарияланымдар негізінен мақала түрінде берілген конференциялар материалдарымен шектеледі.

Зерттеу қазақ әдебиетінің көркем эстетикалық танымы арқылы ЮНЕСКО құндылықтарын қазіргі заман ұстанымымен қарастыруда жатыр. ҚР Президенті қазірде жаһандық бәсекелестік экономикалық шектен асып, әлеуметтік-мәдени жетістіктерден көрініп жатыр. Зерттеу жұмысы Қазақстан дамуының осындай нақты сұраныстарына жауап береді. Әсіресе, елбасы айтқандай, жаңа жаһандық өмір шындығының сын-қатерлеріне біз өзіміздің нақты мүмкіндіктеріміз негізіндегі біртұтас іс-қимыл стратегиясын қарсы қоюымыз керек. Бұл ретте әрбір қазақстандық бей-жай қалмай, өз үлесін қосқаны жөн.

Ғылыми зерттеуді жүргізудің негіздемесі және тақырыпты игерудің негізгі мәліметтері: Халықтың рухын көтеріп, тіліміз бен ділімізді сақтап қалуға көмектесетін құралдардың бірегейі – ата-бабаларымыз мирас еткен мәдени игіліктер. Жас ұрпақты өз елінің патриоты етіп тәрбиелеп шығару, жас өркеннің шабыты мен дарынының ашылуына жағдай жасау, сондай-ақ оларды бәсекеге қабілетті азамат етіп дайындау – аға буынның басты мақсаты. Бұл мақсатқа жету үшін берілетін тәрбие ұлттық дәстүрлерге сүйеніп жүргізілуі тиіс. Ұлттық құндылық мәселесі сөз болғанда халықтың сан ғасырлар бойы жинақтаған алтын көмбесі – қазақ әдебиетіне тоқталмай өту мүмкін емес. ЮНЕСКО-ның құндылықтар тізіміне енген мұраларымыздың, маңызына сай келетін әдеби феноменді жастардың санасына сіңіртудің жаңаша жолдарын табу міндеттері тұр.

Ғылыми мақаланың өзектілігі қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендерін ұлттық және әлем мәдениеті аясында зерделеуге негізделген. Қазақ әдебиеті тарихпен, мәдениетпен, тілмен ұтымды ұштасып, ұлттық болмыстың көркем үлгісі болып табылады. Бірегей ұлттық құбылыс бола тұра, ол адамзат бірлігінің нышаны ретінде мәдени матрицаның бөлігі тәрізді «кетігі табылып қаланған». Ол ЮНЕСКО бағдарламалы құжаттарында белгіленген гуманистік ұстанымдармен үндес әдебиеттің көркем феномендері отандық әдебиеттануда алғаш рет ЮНЕСКО ұстанымдарымен сабақтастырыла қарастырылуында, сонымен қатар қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендері бүгінгі ғылыми көзқарастар сабақтастығында зерделенген.

Әлемдік ғылыми зерттеулерге шолу жасай отырып мына мәселе анықталды: феномендер мәдениетпен тығыз байланыста яғни аталған еңбектерде мәдениеттану, әлеуметтану, философия саласында жүйелі қарастырылған. Оған мысал ретінде, Zizek S. [8], Фуко М. [9], Лакан Ж. [10], Юнг К.[11], Деррид Ж. [12] Ch. Beat Graber, M. Burri Nenova, E. Clement [13], C. Forest [14], L. Lixinski[15], Т.М. Schmitt [16], F. Starr [17], К. Stenou [18] ғылыми және теориялық еңбектері ЮНЕСКО принциптері синергиясында қазақ әдебиетінің көркемдік және эстетикалық феноменін талдау үшін жинақталды; гуманитарлық көзқарас тұрғысынан феноменнің ғылыми-теориялық анықтамаларын, В.Даль мен С.И.Ожегов сөздіктеріндегі анықтамалар арқылы қарастырылды, зерттеу синергиялық әдіске негізделгендіктен бірнеше ғылымдар тоғысында қарастырды атап айтсақ, философия мен жаратылыстану ғылымдарындағы анықтамалармен салыстырмалы түрде шолу отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде, соның Nessmann К. [19], Middel В. [20], *Дмитриева Е.* [21], Каржаубаева С. [22], Артемьева П. [23], Панеш У. [24], Берсенева Т. [25], Сафронов П.А. [26], Фролов А.В. [27], Смирнов А.Е. [28], Хоружий С.С. [29], Михайлов К. А. [30], *Лопатин В. В.* [31], Jeremy Bernstein А. [32] зерттеу әдіснамасының негізінде ғылыми теориялық негіздер мен зерттеу әдіснамасы қалыптасты. Зерттеудің методологиясын анықтаған кезде руханият идеясын әлемдік мәдениетті қалыптастырудың құрылымдық-қалыптастырушы элементі ретінде қарастырылды; жаңа гуманитарлық білім қалыптастыруда әмбебап рухани құндылықтар-ды қалыптастыруда көркем

және эстетикалық құбылыстардың мәні анықталды. Отандық зерттеушілер Г. Есім, К.Байпақов, К.Нұрланова, К.Акишев, Ә.Қодар, Н.Аюпов еңбектерінде мәдени феномені мәселесін мәдениеттану, тарих, философия ғылыми өрісінде жан-жақты қарастырылған. Қазақ әдебиетінде мәдениетаралық диалог мәселе-лері, әдебиеттің көркем өзгешелігін зерделеу стереотипті бағалау мен талдаудың басым келуімен сипатталады. Мұның өзі қазақ әдебиеті құрылымы мен мазмұнын мәдени матрица ретінде тануды көкейтесті мәселе етеді. Біз қазақ әдебиетін түркі және еуразиялық мәдениет көрінісі деп қана қарастырмаймыз. Үздік әдеби жетістіктерді сақтай отырып, қазақ әдебиеті жалпы адамзаттық құндылықтарды сақтайтын бірегей ізгі қорды қамтиды деп түсінеміз. Қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендерін жалпы адамзаттық мәдениет аясында зерделеу әдебиеттануда, тұтастай алғанда, филологиялық ғылымда жаңа да келешегі мол бағыт болып табылады. Ал осы ғылымның жаңа бағыты ХХ ғасырда – феноменология ағымның негізінде қарастырылып келеді. Оның негізін қалаған Э.Гуссерль болып табылады. Оның ойынша, барлық ғылымның, жалпы дүниетанымның негізінде «өмірлік дүние» жатыр. Одан шығатын қорытынды – «өмірлік дүние» бүкіл адамның дүниетаным негізінде жатыр. Ол қайсы бір ғылым саласынан бұрын пайда болған, сондықтан барлық адамның тәжірибе мүмкіндіктерінің, дүниетанымның алғышартын құрайды, яғни ұғымдық сараптау арқылы жүретін ғылыми таным – әрқашанда шектелген, толық емес, ал «өмірлік дүние» [33]. Бұл түйіннен біз адам мәртебесі барлық нарседен ең жоғары деген тұжырым жасай аламыз және олар әр түрлі жағдайлармен қозғалыстарға толы болады, солар арқылы біз заттарды танып, олардың мән-мағынасын ұғамыз. Сондықтан феноменология осы неше түрлі мән-мағыналар санадан қалай пайда болатынын зерттейтін ғылым. Ол үшін сананың алғашқы негізінде жатқан таза формаларын зерттеу қажет. Оның құрылысы түрлі негіздерге байланысты болады. Әдебиет мынандай феномендерді зерттейді: жеке адам проблемасы – әлеуметтік жағдайы, білім, ғылым және мәдениет салаларында халықтардың ынтымақтастығын нәсіл, жыныс, тіл және дін айырмашылықтарын қарастыру. Әдебиеттің түрлі құбылыстары: ұлттық психологиялық ерекшеліктері, әдет-ғұрыптары т.б. Әдебиеттің мазмұны жағынан дәстүрлі тарихнама туындылары мен дәстүрлі тарихи деректеме құбылыстарының ерекшелік сипатын білдіретін болғандықтан, оның қыр-сырларын тануда әлеуметтік-мәдени төлғума феномендерді зерттеулерге қолайлы методологиялық ұстанымдарды қолдана отырып, соған лайық теориялық концепция тұрғысынан келу дұрыс деген ойға келдік. Осы сияқты отандық, шетелдік ғалымдардың ғылыми-теориясын басшылыққа ала отырып салыстыра отырып зерттелді. Мысалы, рухани мәдениеті А.И. Арнольд, Э.А. Баллер, В.А. Межуев, П.Н. Федосеев, Ю.У. Фохт-Бабушкин, И.Т. Фролов және т. б. [34] қалыптастыру мәселелері шетелдік бірқатар ғалымдардың еңбектерінде әдіснамалық тұрғыда қарастырылған. Қазіргі ғылыми ізденістерде де тұлғаның эстетикалық-адамгершілігін қалыптастыру процесін зерттеуге қызығушылық артып, эстетикалық және адамгершілік мәдениетінің мәніне, мазмұнына, құрылымына түсінік беруде әртүрлі көзқарастар пайда болуда Л.В. Алехина, Н.Л. Аринина, Н.Б.Крылова, Л.П. Печко және т. б.. Олардың көзқарастары бүгінгі таңдағы бірқатар ғалымдар Г.С. Батищев, А.А. Бодалев, Б.Т. Лихачев және т. б. [35] тұлғаны тәрбиелеу, білім беру және дамытудағы ұсынылған тұжырымдамаға сәйкес келеді. Қазақ халқының эстетикалық, көркемдік мәдениет, рухани-дүниетанымдық мәдениет, оның өзіндік ұлттық психологиялық ерекшеліктері, мазмұндық сипаты философтар, психологтардың, педагогтардың еңбектерінде жан-жақты көрініс тапқан, мысалы, Б. Қазыханова, А. Қасабеков, Т. Ғабитов, Ж. Алтаев және т. б. [36]. Бұл тұрғыдан алғанда, алғашқы салмақты еңбектердің қатарына Б.Р. Қазыханованың «Қазақ халқының эстетикалық мәдениеті» жатады, онда қазақ эстетикалық мәдениетінің түрлері мен жанрларының қалыптасуы мен дамуы, олардың халықтың эстетикалық мәдениетінде көрініс табуы талданады. Эстетикалық мәдениеттің дәстүрлі құндылықтары Қ.Ш. Нұрланованың «Человек и мир. Казахская национальная идея» [37] монографиясында зерделенеді, онда автор көркем мәдениеттің қалыптасуы мен дамуының негізгі мәселелерін ашуға тырысады, қазақ ақын-жырауларының эстетикалық шығармашылығының өзгешеліктері қарастырылады. Кеңестік дәуірде жазылғанымен, оны бастыруға тыйым салынып М.Әуезов [38], С. Ақатай және басқалары [39] қазақ халқының көркем-эстетикалық мұрасының материалдары негізінде көшпенділердің дүниеге көзқарас жүйесін, көркем мәдениет мәселелерін, М.Х. Балтабаев [40], қазақ әдебиеті мен мәдениетінің эстетикалық мәселелерін арналған Бекбоев А.А., Закиров У.А. Г. [41], Шалабаева Г.К [42], Қасымжанов А.Х. [43], **Бурбаев Т.** [44] және т.б. еңбектерін атауға болады. Бұл зерттеулер қазақ әдебиетіндегі көркем-эстетикалық қағидалар мен ұлттың рухани мұрасын игеруде халқымыздың рухани құндылықтарын, эстетикалық мәдениетін насихаттауда үлкен үлес қосты.

Ойымызды қойта айтқанда Х. Гуссерльдің – феноменологиялық тәсілді өз зерттеуіне «интенционалдық болмыс», «әлемдегі болмыс» деп пайымдап экзистенцияны қосты деген түйін жасауға

болады. Сонымен қатар қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық мәдениетінің дара төлтумалылығы ұлттық эстетикалық сана мен әлемдік бейнені қабылдаудың ерекшеліктерімен анықталды. ЮНЕСКО қағидалары үндестігіндегі қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феноменін қазақ халқының рухани мәдениетін талдау оның этностық бірлік ретіндегі өмірінің ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді. Ұлттық көркемдік сананы анықтаудағы, «этностың рухани мәдениеті», «халықтың эстетикалық әдебиеті» ұғымдарының мазмұнын ашудағы көптеген әдіс-тәсілдердің болуы бұл тақырыптың аяғына дейін айқындалып бітпегенін көрсетті. Осы мәселені шешудің бірден бір жолы – жаңа әдіснамалық тұрғыдан синергиялық әдісті қолдану қажеттігі анықталды. Осы ретте феноменологиялық, герменевтикалық, салыстырмалы зерттеу әдістерімен қатар қолданылатын әдістердің бірі ретінде әдеби үрдісті өркениеттік тұрғыдан зерттеуде ұтымды тәсіл екендігі анықталды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н.А. «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». 17 апр. 2017. www.akorda.kz.
- 2 Черных И. Новое гуманитарное знание как основа для модернизации общественного сознания. 04.05.2017. www.dknews.kz.
- 3 Устав Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. Конвенция об охране всемирного культурного и природного наследия. www.kgiop.gov.spb.ru.
- 4 Всеобщая декларация ЮНЕСКО о культурном разнообразии 2001 г. www.un.org/ru.
- 5 Culturfl of Kazakhstan of the auspices UNESCO. UNESCO.–2017. –125 p.
- 6 Philosophical and socio-humanistic problems of life of religion in the modern society. UNESCO.–2017.–258 p.; Нематериальное культурное наследие народа Республики Казахстан: современное состояние и перспективы развития» –Алматы, –2012. –283 с.
- 7 Koichiro Matsuura. UNESCO: Factor of hope. UNESCO Press. –2005.
- 8 Žižek S. Woman is One of the Names of the Father, or how Not to misread Lacan's formulas of sexuation, Lacan Dot Com, –2015.
- 9 Фуко М. Ранние работы. //Пер. с фр. и предисл. О. А. Власовой. – СПб.: Владимир Даль, –2015. – 287 с.
- 10 Лакан Ж. Инстанция буквы в бессознательном. //Современная литературная теория: антология. –Москва: Наука. –2014. –С. 134-155.
- 11 Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени. – СПб.: Питер, –2017. –336 с.
- 12 Деррида, Ж. Поля философии. Пер. с фр. Д. Кралечкина. –Москва: Академический проект. –2016. –376 с.
- 13 Ch. Beat Graber, M. Burri Nenova, Intellectual Property and Traditional Cultural Expressions in a Digital Environment, Edward Elgar Publishing, –2008. E. Clement, Le concept de responsabilité collective de la communauté internationale pour la protection des biens culturels dans les conventions et recommandations de l'UNESCO. –2013, pp. 534-551.
- 14 Forest C. International Law and the Protection of Cultural Heritage Routledge, –2016.
- 15 Lixinski L. Intangible Cultural Heritage in International Law, Oxford University. –2016.
- 16 Schmitt T.M. The UNESCO Concept of Safeguarding Intangible Cultural Heritage: its Background and Marakeshi Roots. International Journal of Heritage Studies. –2015.
- 17 Starr F. Corporate Responsibility for Cultural Heritage: Conservation, Sustainable Development, and Corporate Reputation, Routledge. –2013.
- 18 Stenou K. L'Unesco et la gestion de la diversité culturelle : bilan et stratégie, 1946– 2004. Paris. –2014. –25 p.
- 19 Nessmann K. Socio-cultural phenomenon in art literature. Institute of Media and Communication Studies. –2016. –210 p.
- 20 Middell M. Transnationale Geschichte als transnationale Projekt. Zur Einführung in die Diskussion. 12.01.2015. <http://geschichte-transnational.clio>.
- 21 Дмитриевой Е., Каржаубаевой С., Артемьевой, П., Панеш, Михайлов К. А. Феномен. //Новая философская энциклопедия. – Москва: Мысль, –2017.
- 22 Каржаубаева С.К. Феномены казахской культуры // Современные проблемы науки и образования. –Алматы. –2012. –№ 1. URL:<https://www.science-education.ru>.
- 23 Артемьева П. Прецедентные феномены как выразительное средство: диалог культур в художественном тексте. Дисс. на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Саратов. –2016. –163 с.

- 24 Панеш У. Литература изменяющегося мира. /Панеш У.М. ;М-во образования и науки Республики Адыгея. –Майкоп: Изд-во МГТУ, –2017. –278 с.
- 25 Берсенева Т. П. Феномен синергии: опыт культурфилософского анализа. – Омск: – Изд-во СибГУФК, –2016. –136 с.
- 26 Сафронов П. Онтология феномена. /П.А. Сафронов. – Москва: Азбуковник. – 2015. –120 с.
- 27 Фролов А.В. Сознание мира и онтологический опыт. //Вестник Московского университета. – 2017. №3. – С. 37-39.
- 28 Смирнов А.Е. Процессы субъективации: теоретико-методологические аспекты. – Иркутск: НЦРВХ СО РАН. –2016. –306 с.
- 29 Хоружий С.С. Человек: сущее, трояко размыкающее себя. //Очерки синергийной антропологии. М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы. –2015. – С. 13-57. Хоружий С.С. Что такое SYNERGEIA? Синергия как универсальная парадигма: ведущие предметные сферы, дискурсивные связи, эвристические ресурсы. / Вопросы философии. – 2016. №12. – С.19-37.
- 30 Михайлов К. А. Избранное: Феноменология австрийской культуры. –СПб.: Центр гуманитарных инициатив. – 2015. -392 с.
- 31 Лопатин В. В. Феномен. // Русский орфографический словарь Российской академии наук. – Электронная версия. –Грамота.ру.– 2017.
- 32 Jeremy Bernstein, *A Theory for Everything, Copernicus, An imprint of Springer– Verlag, New York, –2017.*
- 33 Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Т. 1. – Москва: ДИК, –1999. –С. 208, 209, 253, 258, 264, 266, 27-278, 280.
- 34 Арнольдов А.И. Введение в культурологию. //А.И. Арнольдов. М.: Народная Академия культуры и общечеловеческих ценностей, 2016. –349 с. Баллер Э.А. Социальный прогресс и культурное наследие. – 2015. –226 с. Межуев В. М. Электронный информационный портал «Русский интеллектуальный клуб». Проверено 4 апреля –2017. Архивировано 4 апреля 2017 года. П.Н. Федосеев *Философия и научное познание* М., –2009; Фохт-Бабушкин Ю.У. *Искусство в жизни человека. Конкретно– социологические исследования искусства в России конца XIX – первых десятилетий XX вв. История и методология.* СПб.:–Алетейя, – 2016. –220 с. Фролов И.Т. <http://www.frolov-it.ru/>.
- 35 Батищев Г.С. Введение в диалектику творчества. (Серия «Философы России XX века»). СПб., – 2003; А.А. Бодаев, *Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения.* –М.,–1998; Лихачев Б.Т. *Философия воспитания: спец. курс / Б.Т. Лихачев. М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС. –2015. –335 с.*
- 36 Казыханова, Б. Р. *Эстетическая культура казахского народа.* / Б. Р. Казыханова. – Казахстан, 1993. *Философия және мәдениеттану: Оқу құралы. Құраст. Ж. Алтаев, Т. Ғабитов, А. Қасабеков және т.б.* – Алматы, –1998, -526 б.
- 37 Нурланова К.Ш. *Человек и мир. Казахская национальная идея.* –Алматы: Қаржы- Қаражат. – 1994. –48 с.
- 38 Ауэзов М. *Энкидиада: К проблеме единства миров кочевья и оседлости // В кн.: Кочевники. Эстетика.* – Алматы. –2015. –С. 53.
- 39 Ақатай С. *Қазақтың фольклорлық ұлағаты.* //С.Ақатай, Н. Адамқұлов, З. Жақышева. – 2011. – Б.178.
- 40 Балтабаев. М.Х *Қазақстанның қазіргі көркем мәдениеті.* Алматы. –1997. –156 б.
- 41 Бекбоев А.А., Закиров У.А. *Современные проблемы искусства и его связь с прошлым.* // *Әл-Фараби.* – №2. – 2008. – 29-38 бб.
- 42 Шалабаева Г.К. *Постижение культуры.* –Алматы: Атамұра, – 2005. – 440 с.

ӘӨЖ 930:92
ГРНТИ 03.01.39

Сембаева Ж.С.¹, Шайморданова З.Д.²

¹ докторант 2 курса КазУМОиМЯ имени Абылай хана, кафедра международных отношений и регионоведения, г. Алматы, Казахстан, saya.sembayeva@mail.ru

² доктор исторических наук, профессор, зав.кафедрой международных отношений и регионоведения КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан, shaimardanova.z@ablaikhan.kz

ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ НА ПУТИ КОНСОЛИДАЦИИ: ЗАРУБЕЖНЫЙ ВЗГЛЯД

Аннотация

В последнее два года в центральноазиатском регионе наблюдается активизация в направлении консолидации. Одним из факторов активизации является трансформация внешнеполитической деятельности Узбекистана, ставшая открытой и направленная на налаживание отношений с соседями. В статье проведен анализ оценок о региональной интеграции сингапурских и французских экспертов. Мнения одних сводятся к тому, что Узбекистан, стараясь наладить отношения с соседями, имеет все основания для создания собственной модели развития с учетом своих историко-культурных, и может претендовать на роль регионального лидера (С.Пак). Другие исследователи (П.Ечечери) связывают необходимость региональной интеграции с новыми игроками в регионе как Пакистан, Турция, Иран, Китай и т.д. Третьи (Р.-М.Джалили) считают, что, несмотря на необходимость и понимание экономической интеграции, приоритетными задачами все еще остаются укрепление независимости, восстановление национальной идентичности и т.д. уже на протяжении 28 лет. В статье разработаны направления сотрудничества в рамках региональной интеграции.

Ключевые слова: Узбекистан, Казахстан, Центральная Азия, консолидация, региональная интеграция, национальные интересы.

Ж.С.Сембаева¹, З.Д.Шайморданова²

¹ Абылай хан атындағы ҚХҚ және ӘТУ-нің 2 курс докторанты, халықаралық қатынастар және аймақтану кафедрасы, Алматы қ., Қазақстан, saya.sembayeva@mail.ru

² тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы ҚХҚ және ӘТУ-нің халықаралық қатынастар және аймақтану кафедрасының меңгерушісі, Алматы қ., Қазақстан, shaimardanova.z@ablaikhan.kz

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ БІРІГҮ ЖОЛЫНДА: ШЕТЕЛДІК КӨЗҚАРАС

Аңдатпа

Соңғы екі жыл көлемінде Орталық Азия өңірінде бірігу бағытында белсенділік байқалуда. Бірігудегі белсенділіктің негізгі факторының бірі ашық және көрші мемлекеттермен қарым-қатынасты жақсартуға бағытталған Өзбекстанның сыртқы саясатының трансформациялануы. Мақалада сингапур және француз сарапшыларының аймақтық интеграция туралы бақылау анализдері келтірілген. Кей зерттеушілердің пікірі бойынша, Өзбекстан өз көрші мемлекеттерімен қарым-қатынас орнату барысында өзіндік тарихи-мәдени даму моделінің негізінде аймақтық жетекші мемлекетке айналу мүмкіндігіне ие. (С.Пак) Келесі зерттеушілердің (П.Ечечери) аймақтық интеграцияның қажеттілігін басқа Пәкістан, Түркия, Иран, Қытай және т.б. мемлекеттерімен байланыстырады. Үшінші зерттеушілер тобы (М.- Р. Джалили) пікірі бойынша экономикалық интеграцияның қажеттілігіне қарамастан, тәуелсіздікті нығайту мен ұлттық бірегейлікті қалпына келтіру соңғы 28 жыл барысында басты міндеттердің бірі болып келеді. Мақалада аймақтық интеграция шеңберінде ынтымақтастықтың бағыттары көрсетілген.

Кілт сөздер: Өзбекстан, Қазақстан, Орталық Азия, бірігу, аймақтық интеграция, ұлттық мүдде.

Zh.S.Sembayeva¹, Z.Zh.Shaimordanova²

¹ 2nd year doctoral student, Kazakh University of International Relations and World Languages named after Ablay khan, Department of International Relations and Regional Studies, Almaty, Kazakhstan, saya.sembayeva@mail.ru

² doctor of Historical Sciences, professor, head of the Department of International Relations and Regional Studies, Almaty, Kazakhstan, shaimordanova.z@ablai.khan.kz

CENTRAL ASIA ON THE WAY TO CONSOLIDATION: A FOREIGN VIEW

Abstract

Over the past two years, in the Central Asian region has been an increase in direction of consolidation. One of the factors of activation is the transformation foreign policy of Uzbekistan, which has become open and aimed at building relationships with neighbors. In the article the analysis of estimations is conducted about regional integrations of the Singaporean and French experts. Opinions one taken to that Uzbekistan, trying to work out the relationships with neighbours, as all warrants for creation to the own model of development taking into account the historical- cultural, and can apply to on the role of regional leader (S.Pak). Other researchers (P. Echecheri) bind the necessity of regional integration to the new players in a region as Pakistan, Turkey, Iran, China etc. The third (R.-M. Jalili) consider that, in spite of necessity and understanding of economic integration, by priority tasks all yet there are strengthening of independence, renewal of national identity and etc. already during 28 years. In the article directions of collaboration are worked out in scopes of regional integration.

Key words: Uzbekistan, Kazakhstan, Central Asia, consolidation, regional integration, national interests.

Введение

На территории центральноазиатского региона в историческом контексте региональная конфигурация трансформировалась несколько раз: в XVI –XVII вв. три империи делили регион. В Иране правила династия Сефевидов (1501-1727), где впервые шиизм стал официальной религией, узбеки отделились от Самарканда в 1501 г., изгнав чагатая Бабура, который создал Могольскую империю, уничтоженную британцами в 1857 г. «Однако пришествие двух империй – русской и британской – в XIX в. обусловили исчезновение Могольской империи и узбекских эмиратов ... Империя индусов исчезла в 1947 г., а советская – через 50 лет» [1, р. 67]. За империями стояли торгово-экономические, военно-политические и территориальные интересы, богатство природных ресурсов. Качество плодородия почв швейцарский путешественник и исследователь А.Мозер оценивал так: воткнутая в землю палка приносит плоды.

Центральная Азия всегда была в центре стратегического внимания, находясь в центре евразийского континента между Востоком и Западом, имея богатые природные ресурсы, омываемая с восточной стороны водами Каспийского моря, но оставаясь без выхода к открытому морю. Опыт русской колонизации и почти семидесятипятiletний опыт в составе СССР парадоксальным образом способствовали консолидации центральноазиатского пространства, придав региону его нынешнюю форму. Образование новых независимых государств в течение 1991 года привела к разрыву связей между республиками.

Основная часть

Если мы проследим хронологию заключения официальных документов о сотрудничестве между Казахстаном и другими центральноазиатскими государствами в первый год независимости, получим следующую картину:

1. 2.7.1992 г. - О ратификации Договора о дружбе, сотрудничестве взаимной помощи между Республикой Казахстан и Республикой Узбекистан. Дипломатические отношения установлены 23.11.1992 г.

2. 19.5.1993 г. - Договор о дружественных отношениях и сотрудничестве с Республикой Туркменистан. Дипломатические отношения - 5.10.1992 г.

3. 8.4. 1997 г. - Договор о вечной дружбе с Кыргызской Республикой, дипломатические отношения - 15.10.1992 г. Договор о союзнических отношениях - 23.12.2003 г.

4. Дипломатические отношения с Таджикистаном установлены 7.1.1993 г.

Получается, что Узбекистан и Туркменистан проявили больше понимания необходимости установления прочных связей с Казахстаном. Аутсайдерами стали Кыргызстан и Таджикистан.

Договор о создании Единого экономического пространства между Казахстаном и Узбекистаном от 10.1.1994 г. подписан в Ташкенте с целью развития и реализации совместной Программы по углублению

экономической интеграции двух государств на 1994-2000 гг. Договор предполагает свободное перемещение товаров, услуг, капиталов, рабочей силы и обеспечивает согласованную кредитно-расчетную, бюджетную, налоговую, ценовую, таможенную и валютную политику: «сознавая объективную необходимость формирования и развития общего экономического пространства, основанного на свободном перемещении товаров, услуг, капиталов и рабочей силы, упрочения прямых связей хозяйствующих субъектов».

Оценка экспертов разных стран о региональной интеграции постсоветских центральноазиатских государств позволяет переосмыслить ее современное состояние, получить новые сведения и факты. Эксперты как отечественные, так и зарубежные исследователи отработали свою методику и методологию изучения консолидации и региональной интеграции Центральной Азии. Они проявляют активность и дальновзоркость в тех проблемах, которые считаются спорными и малоизученными, позволяют лучше понять логику трансформации западной общественной науки.

Суна Пак, политолог и руководитель отдела бизнеса и менеджмента Сингапурского института развития менеджмента (MDIS) в Ташкенте, признает тактику «балансирования» Узбекистана между Москвой и Вашингтоном. Приостановка членства Узбекистана в Организации Договора о коллективной безопасности (ОДКБ) в 2012 г. подтверждает неустойчивость внешней политики страны. Но при этом Узбекистан преследует свои интересы. Тактика «балансирования» страны распространялась на весь центральноазиатский регион [2].

Другой фактор, который делил Казахстан и Узбекистан, по мнению политолога, это безусловное лидерство Казахстана в регионе с его экономическими реформами и активной деятельностью на международной арене. Напомним, что до распада СССР именно Ташкент был восточным центром некогда большой страны, где был международный аэропорт, вузы, где обучались зарубежные студенты и т.д.

По мнению Сулы Пак: «В международных отношениях каждая деталь имеет значение. Выбор стран, которые Президент Узбекистана [Ш.Мирзиёев] принял решение посетить, отражает тесные связи с этими государствами» [2]. Новый Президент Узбекистана Ш.Мирзиёев, с именем которого связывают политико-экономическое возрождение страны, старается наладить отношения с соседями. И первый визит в статусе государственного состоялся в Туркменистан (6-7 марта 2017 г.) Страну, наиболее отдаленную от центральноазиатского сотрудничества. С перерывом в две недели последовал Казахстан, затем в начале сентября Кыргызстан, что становится свидетельством региональной активности, началом консолидации, свидетельством усиления роли региона. И это явные шаги по развитию новой внешнеполитической стратегии Узбекистана, направленной на развитие региональной интеграции.

Региональная интеграция необходима по ряду факторов. Выделим самые главные: назрела необходимость налаживания экономического сотрудничества, вызрела необходимость налаживания военно-политического сотрудничества в силу близости Афганистана с угрозой исламизма и наркотрафика. Хорошо известный в казахстанских кругах историк К. Пужоль в предисловии к монографии С.Пейруза и М.Лярюэлль «Русские в Казахстане» пишет: «Притязания русских Казахстана заставляют задуматься над вопросом: станет ли, наконец, Центральная Азия независимой, умеющей управлять своим национальным многообразием, своим геополитическим анклавом и авторитарным режимом» [3, р. 12]. Мы становимся свидетелями намерения Узбекистана, разделяемые лидерами других государств региона, установить не просто тесные, но продуктивные и дружеские отношения со странами-соседями. В этом смысле можно говорить о начале принципиально нового этапа в развитии Центральной Азии, когда главной задачей внешней политики каждой из стран региона становится реальное партнерство с ближайшими соседями.

И действительно, на протяжении двух последних лет главы стран региона чаще стали поднимать вопросы необходимости региональной экономической интеграции и, возможно, оживления Союза центральноазиатских государств (СЦАГ). Процесс активного подписания договоров о взаимном признании границ и согласование позиций по самому широкому кругу проблем, ключевыми из которых становятся вопросы согласованного развития в транспортных коммуникаций и энергетики, направлен на минимизацию недопониманий между государствами и избежание разного рода конфликтов. (Страны Центральной Азии объединяются перед лицом новых вызовов и угроз

Вернемся к визиту Президента Узбекистана Ш.Мирзиёева в Туркменистан. Обе стороны выразили намерение наращивать сотрудничество в сфере транспорта для создания мощной современной инфраструктуры, которая способна обеспечить региональное объединение транспортных систем Центральной Азии, охватывая и Европу и Ближний Восток.

О первом визите в Туркменистан интересна оценка узбекского политолога, доктора исторических наук **Р.Сайфулина, который считает визит Президента Узбекистана Ш.Мирзиёева в Туркменистан** вполне логичным внешнеполитическим шагом президента: Туркменистан сохраняет статус нейтрального государства [4]. По нашему мнению, оценка Р.Сайфулина тоже нейтральная.

Политолог С. Пак считает, что Узбекистан имеет все основания для создания «собственной модели развития с учетом его культурных и исторических особенностей с тем, чтобы иметь возможность претендовать на экономическое процветание и важную роль в регионе», чему содействует предпринимательский дух постоянно растущего в количественном выражении населения.

По-иному мыслит независимый исследователь, французский эксперт П.Эчевери (Patri Etcheverry), связывая необходимость региональной интеграции центральноазиатского региона с новыми игроками: Пакистан, государства Персидского залива, Турция, Иран, Китай и т.д. [5]. Новые игроки дополнили существующие проблемы: культ суверенитета, отсутствие доверия между государствами, различные внешнеполитические повестки дня, соперничество лидеров, геополитические и геоэкономические разногласия и т. д., среди которых вопрос воды. «Без сотрудничества и всестороннего осмысления единой энергетической системы, которая связывает государства друг с другом, они не только не смогут справиться с новой ситуацией, но эскалация напряженности станет вероятной из-за соперничества населения на местном уровне (например, в Фергане)», - анализирует политолог. Поскольку ожидается, что к 2025 году киргизские и таджикские ледники сократятся на 30% -40%, сократив водные ресурсы в регионе примерно на 25-35%.

М.-Р. Джалили, французский эксперт по Центральной Азии, автор многочисленных публикаций по региону, отстаивает свою точку зрения, заключающуюся в том, что «главным препятствием для укрепления процесс региональной интеграции, несомненно, отсутствие взаимодополняемости экономик этих новых государств ... и это препятствие фактически не устраняется» [6]. Хотя в период Советского Союза экономики региона были построены на принципах взаимодополняемости и взаимозаменяемости. Джалили считает, что препятствием для начала и развития центральноазиатской региональной интеграции стало создание ЕАЭС. Даже несмотря на то, что ЕАЭС только начала реализовывать свой потенциал, и сотрудничество между странами в большей степени сводилось к двусторонним соглашениям. Например, Казахстан импортирует больше своих товаров, чем экспортирует, создавая дисбаланс между наличием российских и белорусских товаров и казахстанской продукции.

Мы можем согласиться с таким мнением Джалили, что государственное строительство, восстановление национальной идентичности, внутренняя сплоченность стран, укрепление независимости, защита национальных интересов все еще являются приоритетными задачами. «Перед этими приоритетами вопрос экономической интеграции чаще всего отодвигается на второй план» [6]. Однако эти приоритетные задачи затянулись почти на 30 лет.

Вместе с тем, зарубежные эксперты считают, что постсоветская Центральная Азия проявила и проявляет устойчивость перед кризисами и угрозами. Результатом визита французской сенатской делегации еще в сентябре 2001 г., стал отчет с выводами:

- новые центральноазиатские государства имеют ряд нерешенных многочисленных вопросов: их географическое положение, когда новые центральноазиатские государства оказались «втиснутыми» в центре континента, демографический фактор с общим населением в 56 млн., тогда как окружающие их соседи значительно превосходят их: Китай -1,2 млрд., Индия – 1 млрд., Россия - 148 млн. К этим факторам добавляются скрытая китайская миграция,

- центральноазиатские государства и Казахстан бросили главный вызов: обеспечить стабильное социально-экономическое развитие... К главному вызову – достижение социально-экономической стабильности – добавляется задача ограничить риски экстремистского движения и развития наркотрафика» [7].

Среди факторов, мешающие консолидации центральноазиатского региона, выделяются основные:

- различия в экономическом развитии, где наиболее слабые экономики в Таджикистане и Кыргызстане,

- последствия пережитой Таджикистаном пережил гражданской войны (1992-1997), с политическими, регионалистскими и этническими истоками,

- коррупция на высоком уровне всех эшелонах власти - общая черта всех стран,

- наличие территориальных разногласий

Заключение

Таким образом, несмотря на факторы, мешающие консолидации центральноазиатского региона, выделенные экспертами, предприняты первые шаги к реальной региональной интеграции.

Направлениями сотрудничества к региональной интеграции могут быть:

- обеспечение региональной безопасности и контроля над растущей преступностью и распространением исламского радикализма,
- стабилизация экономической, политической и социальной ситуации,
- рациональное использование природных ресурсов, особенно водных и энергетических,
- обеспечение безопасности региона, который граничит с зонами конфликтов: Афганистан, Синьцзянь, Иран,
- обеспечение взаимной безопасности границ.

Сотрудничество в этих основных направлениях станут шагом на пути к региональной интеграции. Угрозы и вызовы внешнего мира как трансформация обеспечения безопасности, проблемы климата, придадут больше оснований для сближения центральноазиатских государств.

Список использованной литературы:

1. Roy O. (1999.) *Passés recomposés // Revue internationale et stratégique.* – № 34. – P. 67-73.
2. Pak S. (1.7.2018.) *L'Ouzbékistan remplacera-t-il le Kazakhstan comme leader régional ?* – Access mode: <https://www.novastan.org/fr/kazakhstan/louzbekistan-remplacera-t-il-le-kazakhstan-comme-leader-regional/> Accessed 12.8.2019.
3. Laruelle M., Peyrouse S. (2003.) *Les Russes du Kazakhstan: Identités nationales et nouveaux Etats dans l'espace post-soviétique / Pref. C. Poujol.* – Paris: Institut fr. d'études sur l'Asie centrale, – 354 p.
4. Сайфулин Р. (2019) *Первый зарубежный визит президента Мирзиёева: ставка на Ашхабад.* Access mode: <https://eadaily.com/ru/news/2017/03/06/pervyy-zarubezhnyy-vizit-prezidenta-mirziyoeva-stavka-na-ashhabad>. Accessed 4.8.2019.
5. Etcheverry P. (2019) *Divergences croissantes et (dés) intégration régionale en Asie centrale.* Access mode: https://www.lejournalinternational.fr/Divergences-croissantes-et-des-integration-regionale-en-Asie-centrale-2-2_a1830.html. Accessed 6.8.2019.
6. Djalili M.- R. (2005.) *Intégration régionale en Asie centrale // CEMOTI.* - № 39-40. - P. 53-69.
7. *Rapport d'information (2000-2001) № 320 de MM. X. de Villepin, A.Dulait, A.Boyer, J.-L.Becart, R. del Picchia, J.Peuch, A. Rouvière, fait au nom de la commission des affaires étrangères, déposé le 10 mai 2001. Mission effectuée au Kazakhstan et en Ouzbékistan du 7 au 14 avril 2001.* – Paris: Sénat, – 71 p.

ӘӨЖ 974-674
ГРНТИ 03.01.09

Отынишева Г.Т.¹

¹*Абай атындағы ҚазҰПУ-нің докторанты*

1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ЖАЗУШЫЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ – САЯСИ, ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа

Еліміз егеменді ел болғаннан кейін күннен-күнге дәйекті орын ала бастаған пікірталас еріктілігі, қоғамдағы көптеген өзгерістер, қоғамдық өмірдің бұрын айтылмай келген немесе айтылса да нақты толық бағаланбай келген келелі мәселелеріне қайта оралуға мүмкіндік беріп отыр. Осы мәселенің бірі 1920-1930 жылдардағы қазақстан жазушылары және қоғамдық – саяси, әлеуметтік жағдайдан туындаған шығармалардың ұлттық мүддеде тоғысуы болып табылады.

Мақалада ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы ҚазКСР жазушыларының күнделікті тарихи өмірін қарастыруға талпыныс жасалды, сонымен қатар Сталиндік саясат тұсындағы қазақ жазушылары және идеялық ағымдардың үндестігі сараланған. Автордың 1920-1930 жылдардағы Қазақстан жазушыларының шығармашылықтарының ұлттық мүддеде тоғысуын автор зеттеуінде баяндаған.

Кеңестік қатал саясат тұсындағы жазушылардың әлеуметтік- тұрмыстық жағдайын автордың қарастыруы қазақ тарихының кеңестік дәуірдегі қоғамдық - саяси және әлеуметтік-экономикалық өміріне қатысты зерттеулерді толықтыруға мүмкіндік береді. Автор сонымен қатар жазушылардың баспана мәселесіне тоқтала келе олардың шығармашылығының қалыптасу алғышартын зерттеген. Сонымен қатар жазушылардың әлеуметтік жағдайы мақалада талданады.

Түйін сөздер: ҚазССР, жазушылар Одағы, 1920-1930жж., күнделікті тарих, шығармалар, жазушылар, «пролетариат жазушысы», әлеуметтік жағдай, пәтер мәселесі.

Отынишиева Г.Т.¹

¹докторант КазНПУ им. Абая

ПИСАТЕЛИ КАЗАХСТАНА В 1920-1930 ГГ И ИХ ОБЩЕСТВЕННЫЕ - ПОЛИТИЧЕСКИЕ, СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация

Сегодня в статусе суверенного государства, наша страна дает возможность открытому диалогу, обсуждению актуальных социальных проблем ранее не оцененных, и не до конца раскрытых. Одной из таких проблем является сближения в национальных интересных писателей и их произведение, зарождению которых способствовала непростая социальная, политическая ситуация в стране.

В статье автор попытался рассмотреть исторический быт писателей КазССР, а так же, проанализировать, идейное единство, сплоченность казахских писателей при сталинском режиме. В данном исследовании автор изложил сближение, сплоченность национальных интересах казахстанских писателей в 1920-1930 годах. В статье предпринята попытка изучить повседневную жизнь писателей Казахской ССР в 20-30-е годы

Данная работа автора дает возможность дополнить уже имеющиеся исследования социальной, экономической жизни быта казахских писателей в период жестокой политики советского режима. Автор также изучил предпосылки для создания своего творчества, сосредоточив внимание на вопросах жилищного вопроса писателя. Кроме того, в статье анализируется социальный статус писателей.

Ключевые слова: КазССР, Союз писателей, 1920–1930-е годы, повседневная история, произведения, писатели, «пролетарский писатель», социальная проблема, жилищная вопрос.

Otinshieva G.T. ¹

¹doctoral student of KazNPU named after Abay

WRITERS OF KAZAKHSTAN IN 1920-1930 AND THEIR PUBLIC - POLITICAL, S. OCIAL PROBLEMS

Abstract

Today, in the satus of a sovereign state, our country provides an opportunity for an open dialogue, discussion of pressing social problems that have not been previously assessed, and not yet fully disclosed. One of these problems is the rapprochement of interesting national writers and their work, the emergence of which was facilitated by the difficult social, political situation in the country. In the article, the author tried to consider the historical life of the writers of the Kazakh SSR, as well as to analyze the ideological unity and solidarity of Kazakh writers under the Stalin regime. In this study, the author outlined the rapprochement, cohesion of the national interests of Kazakhstanian writers in 1920-1930. The article attempts to study the daily life of the writers of the Kazakh SSR in the 20-30s

This work of the author makes it possible to supplement the existing research on the social, economic life of Kazakh writers during the period of the brutal policy of the Soviet regime. The author also studied the prerequisites for creating his work, focusing on the housing issues of the writer. In addition, the article analyzes the social status of writers.

Keywords: KazSSR, Writers' Union, 1920-1930s, everyday history, works, writers, “proletariat writer”, social problem, housing problem.

Тарихшы ғалымдардың алдында тарихты жазуда, зерттеуде өзекті мәселелерге жаңа көзқарастар тұрғысынан қарап, дербес, тың ой-пікірлер мен тұжырымдар жасау міндеті тұрды. Бірақ тәуелсіз, жаңа тұжырымдар жасау оңайға түскен жоқ. Тарих ғылымын зерттеуде оның методологиясын өзгертуді заманның өзі талап етіп отыр. Тарихтың зерттеу нысанын өзгерту мақсатында кейінгі кезде қолға алынып жатқан тарихты саясаттан тыс, халықтың күнделікті өмірі тұрғысынан алып зерттеу, яғни ХХ ғасырдың орта тұсына дейін кең өріс алған макродеңгейдегі тарихтан соңғы мезгілде біршама екпін ала бастаған микродеңгейдегі тарихқа бет бұру – тарихты зерттеудегі қордаланып қалған мәселелердің түйінін шешіп, шынайы ақиқатқа жеткізетін бірден-бір жол.

ХХ ғасырдың алғашқы жартысына дейін қоғамдық жағдай макро деңгейдегі тарихтың (мемлекет, ұлт, таптар тарихы) басымдылық алуына негіз болды. Тарихи ой осы бағыттағы және осы мазмұндағы

тақырыптарды игеруге басымдылық берді. Бұл зерттеу әдісі мен бағытының әлсіз жақтары да болғандығын тарихшылар бүгінгі уақытта мойындап отыр. Күнделіктілік тарихты соңғы жылдары қазіргі заманғы тарих ғылымында болашағы зор бағыттардың бірі ретінде танытуда. Ұлттық тәуелсіздікке қол жеткізген қазақ халқы, тарихи білім саласында да жаңашылдыққа бет бұрып, өзгеріп, жаңару үстіндегі сара жолға түсті. Осындай жаңа бағыттағы зерттеулердің бірі қазақ жазушыларының ХХ ғасырдың бірінші жатысындағы күнделікті өмірін жаңа қырларынан жан – жақты зерттеу. Мақаламызға арқау болған тақырып та ХХ 20-30 жылдарындағы Қазақстан жазушыларының күнделікті өмір тарихынан сыр шертеді.

ХХ ғасырдың 20 жылдары қазақ әдебиеті мен өнерінің дамуына көптеген ақын – жазушылар өз үлестерін қосты.

ХХ ғасырдың 20-30-жылдарында репрессияларға қарамастан Қазақстан мәдениеті жетіліп, әдебиеттің дәстүрлі және драма жанрлары қалыптаса бастады. Сталиндік қатал режимдік билік ХХ ғасырдың 20-50 жылдарында қазақ жазушыларына және олардың шығармаларына мүмкіндігінше цензура бақылауын қойып, бірінен кейін, бірін саяси қуғын – сүргінге ұшыратып жатқанымен қазақ елінің әдеби саласының дамуына және оның болашақ ұрпаққа қалуына үлкен қазақ жазушылар қауымы қомақты үлестерін қосты. Осы ащы саяси науқанмен науқанмен қоса ашаршылық қасіретіі кеңестік биліктің бірінші бесжылдық тұсында 1928-1932 жылдар орын алды. Бөл нәубет жылдар да осы кезеңдегі жазушы қауымының шығармашылығын айналып өткен емес. Осы қасірет жылдар туралы соңғы алашордашылардың бірі - Әлімхан Ермеков төмендегідей пікірін білдіреді: «қазан төңкерісі Қазақстанда 1928 жылдан бастап нақты күшіне кірді. Далалық жартылай феодализм мен капитализмнің тамыры енді ғана жұлына бастады. Бұрын саясатпен айналысқан адамдар осындай қысылтаяң сәттерде сынақтан өтуі тиістігін» білдірген еді [1]. 1925-1933 жылдары Қазақстанды Ф.И. Голошекин басқарған тұста, «Ұлы қазаннан» «Кіші қазанды» туындатып саяси науқан жан – жақты күшіне енді. Қазақ даласындағы мал басының қысқаруы аздай, ауа-райының қолайсыздығы мен індеттің таралуы «жығылған үстіне жұдырық» болды. Қазақ басына күн туған тұста тарих сахнасына әдебиет жүгін аркалап 1920 жылдары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мұстафа Шоқай, Мұхтар Әуезов, ал 1930 жылдары ұшқыр ойлы, өткір тілді қазақтың «ұлтшыл» тұлғалары жарыққа шықты. Мұстафа Шоқайұлының басшылығымен Берлинде 10 жыл бойы (1929-39) шығып тұрған «Яш Түркістан» журналындағы материалдар соның айғағы [2]. Оның қаламы ашаршылық тақырыбын айналып өтпеген. Бұл жөнінде төмендегідей мәліметтерге назар аударалық: 1918-22 жылдардағы «Новый мир» журналында жарияланған «Қазақ жеріндегі ашаршылық» деген мақаланың авторы – шынайы Ахмет Байтұрсынов емес. Оның мақаласын советтік цензураның 99 пайызға өзгертіп жібергені аңғарылып тұр. Өйткені, А. Байтұрсынов ешқашан айқын фактілерге қарама-қайшы келмейді» - деп аяқтаған өз мақаласын Мұстафа Шоқай [3]. Саясат пен шығармашылықты қатар алып жүрген қазақ зиялыларының мұраларындағы ашаршылық тақырыбы ХХ ғасырдың 30 жылдарындағы күрделі тақырыптардың бірі болды. Олардың арасында қазақ жазушылары Сәкен Сейфуллиннің «Қызыл ат» поэмасын, Илияс Жансүгіровтің «Кәмпеске», «Жұт-жеті ағайынды» өлеңдерін атауға болады. Сәкен Сейфуллиннің «Қызыл ат» поэмасы туралы Тұрсынбек Кәкішевтің деректеріне сүйенсек: «1936 жылы 10 қаңтарда Минск қаласында КСРО Жазушылар одағының пленумы болды. Ойламаған жерден Сәкен мықты соққыға жығылды. Бүкіл қазақ даласын жыландай жалмаған аштық пен ауыртпалықты, ескі крайкомның қайрансыздығын қазақ әдебиетінде жападан-жалғыз жырлаған «Қызыл ат» поэмасы Сәкенді «пәлеге» қалдырды. «...троцкизмге жақын саяси қателіктерге жол берді» деп, Сәкенді Троцкиймен бауырластырып қойды, ... бұл сол кез үшін қайырлы сағаттан емес-тін...» [4].

ХХ ғасырдың 30 жылдары ішінде елімізде іске асқан қоғамдық-экономикалық өзгерістер қазақ поэзиясының дамуында жаңа кезеңді әкелді. Бұл жылдардағы жазушылардың ең өзекті тақырыптарының бірі – индустрияландыру саясатына қатысты тақырып болды. Ел ішінде салынып жатқан өндіріс орындары, темір жол құрылыстары, осы жолдағы табыстар мен қызу еңбек – алдымен ұшқыр ойлы шығармашылық иелерінің назарына ілікті. Қазақтың поэзия өкілдері бұл тақырыпқа арнап көптеген өлең, поэмалар жазды. Сонымен индустрия тақырыбына жазылған алғашқы өлеңдердің идеялық мәні қалың бұқараны творчестволық еңбекке жігерлендіруге үгіттеумен байланысты болды. С.Сейфуллиннің «Қалаушылар жыры», «Тоқу фабрикасында», І.Жансүгіровтің «Алтын қазан», «Екпін күйі», С.Мұқановтың «Қарағанды», «Конвейер», Қ.Әбдіқадыровтың «Екпін», А.Токмағамбетовтың «Түрксіб түйіскенде», Т.Жароковтың «Бесжылдықтың бағасы», Ғ.Ормановтың «Шеңбер», «Мыс қала», Ә.Тәжібаевтың «Айнабұлақ», Ө.Тұрманжановтың «Байғыз» тағы басқа өлеңдері Қазақстанның индустрияландыру саласындағы жаңалықтарын нақты суреттермен бейнелеу тұрғысында да пайдалы қызмет еткен еңбектер

болды. І.Жансүгіров Қазақстанның кен байлығын алтын қазанға балап, оны пайдаға асырып жатқан халық күшін мақтаса, С.Мұқанов өлеңдері ақынның Қарағандыда болған кездегі ой-сезіміне, әсерлерінен тындаған. Жоғарыда аталған сипаттағы әсерлі шығармалар Ғ.Орманов пен Ө.Тұрманжановтың Балқаш жайлы өлеңдерінде де сипат алды. А.Тоқмағамбетов пен Ғ.Орманов, Ө.Тәжібаевтардың қуатты өлеңдері Түркістан – Сибирь темір жолының іске қосылуына орай жазылды. Индустрияландыру тақырыбын әр ақын өзінше жырлады. Қазақ поэзиясының отызыншы жылдар ішінде көп жырлаған тақырыптарының бірі – ауыл шаруашылығын коллективтендіру, колхоз құрылысының нығаюы, шаруалар санасындағы өзгерістерді сипаттау болды. Сонымен бірге бірқатар ақындар ескі үгіт сарынымен кете бермей, ауыл еңбекшілерінің өміріндегі өзгерістерді, оның жан-сезімін көңіл-күйін көрсетер жаңа лирика жасады. С.Сейфуллиннің «Даладағы жаңа күй», «Тракторшы», Б.Майлиннің «Коллективтің жырын айт», «Гүлденсе ауыл – гүлденеміз бәріміз», І.Жансүгіровтің «Егінші», «Қойшының ойы», С.Мұқановтың «Малшының мақтаншы», Ғ.Ормановтың «Темір ат», Ө.Тәжібаевтың «Қарлығаш» сияқты өлеңдерін атап өту керек. Бұларда ауыл адамдарының ойлары мен істері, техниканы игеруі мен жаңа мамандыққа ие бола бастауы лирикалық жылылықпен, көркем образдармен зерделенген. Қазақ тарихының әр дәуірдегі әр қилы шындығын бейнелеуде жазушы І.Жансүгіровтың атқарған қызметі өте құрделі. 1930 жылы жазған «Дала» поэмасында ол қазақ тарихының революциядан бұрынғы ауыр кезеңдерін оқушыға таныстыра келіп, даладағы өзгерістерді үмітпен жырлайды. Отызыншы жылдар ішіндегі қазақ әдебиетінің елеулі табысы – үлкен прозаның өрістеуі. Көркем әңгіме, повестермен қатар үлкен прозаның үлгісі – роман туды. Б.Майлиннің «Азамат Азаматыч», І.Жансүгіровтің «Жолдастар», С.Мұқановтың «Теміртас», «Ботакөз», М.Дәулетбаевтың «Қызылжар», С.Ерубаевтың «Менің құрдастарым», Ғ.Мұстафиннің «Өмір не өлім» романдары халқымыздың өткен тарихи жолы мен бүгінгі өмірін эпикалық кең суреттеп беруімен, жанрдың ішкі ерекшеліктерін меңгеріп, типтік құбылыстарды бейнелей алуымен аз уақыттың ішінде-ақ бұл жанрдың зор болашағын танытты. Отызыншы жылдардың бас кезінде туған қазақ романдары Б.Майлиннің «Азамат Азаматычы» (1934) мен С.Мұқановтың «Теміртасы» (1935) – революциядан кейінгі қазақ халқы өміріндегі жаңару процесін, ауылдағы әлеуметтік өзгерістерді көрсетуге арналған шығармалар. «Азамат Азаматыч» арқылы Бейімбет Қазақстандағы социалистік құрылыстың жеңістері жолындағы күрестің қиыншылығын, тап жаулармен қақтығыстарды, сол жолда өсіп шыққан ұлттық интеллигенция өкілдерін бейнеледі. Роман сюжетін кейіпкерлердің қақтығысына негіздей отырып, автор олардың әрқайсысын-ақ әрекет үстінде көрсетуге тырысады. Ал «Теміртас» шығармасы болса, тақырыптық жағынан «Азамат Азаматычқа» жақын болғанмен, қазақ халқы өмірінің өзгеше бір ақиқатты ашуға тырысады. Отызыншы жылдар қазақ әдебиетінде әңгіме жанрының қаулап өскен, бірталай идеялық-көркемдік табыстарға ие болған дәуірі болды. Бұл жылдары әңгіме жанрында Б.Майлин, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, С.Ерубаевтар табысты шығармаларға қол жеткізді. Қазақ халқының әдеби мұрасын ХХ ғасырдың 20 - жылдары бір арнада тоғыстыра білген ұйым «Алқа» ұйымы. Алқа алаш қайраткерлері бейресми құрған әдеби - мәдени шығармашылық ұйым. 1920 жылы большевиктік диктатура толық орнағаннан кейін Алаш басшысы Әлихан Бөкейхан әріптестерімен: «Не балаларға сабақ беріп, не журналға, газетке мақала жазып, Алашқа қызмет қылмасак, не қазақ тілінде кітап жазбасак, өзге жол бізге бөгеулі ғой» деп сырласты.

Алаш қозғалысының жаңа кезеңі Алқа ұйымынан байланысты екендігі тарихи қауымға аян. 1920 - 1924 жылдары идеясы сызылып, талқыланған, ал 1925 жылдың басында зиялылар арасына таратылған Алаш қаламгерлерінің ұйымдасқан шығармашылық жобасының аты – «Алқа» еді. Елшіл азаматтарға 1930 - 1937 жылдары үкім шығарарда, олардың «Алқаға» кіргені, ұйым мүшелерімен араласқаны басты айып ретінде тағылды. «Алқа» дүниеге келгенге дейін өлкелік баспасөзде саясатқа байланбаған еркін шығармашылық туралы Ахмет, Жүсіпбек, Мағжан, Смағұл, Мұхтар т. б. тұлғалардың ой - пікірі жарық көрді. Осы және басқа да сұранысты ескеріп, Мәскеудегі «Күншығыс» баспасында қызметте жүрген Ө. Бөкейхан, М. Жұмабаев Қазақстандағы А. Байтұрсынұлы, С. Сәдуақасұлы т. б. қайраткерлермен ақылдасып, жаңа әдеби ұйымның бағдарламасын жасады. Ол елдегі және сырттағы қалаларда жүрген басты 16 қаламгерге таратылды. Руханият тарихында ешнәрсе кездейсоқ тумайды. Шешімді, табанды әрбір қадамның себебі бар. 1924 - 1925 жылдары өмір жүзіне шыққан «Алқа» мұраты тарихи қажеттіліктен пайда болды. Аталмыш "Алқа" ұйымының ең басты ұстанымы — әдебиеттегі таптық принципті жою болатын. «Алқаның» ымыралы бағдарламасын қабылдамаған Кеңес өкіметі, 1925 жылғы маусымда ҚазАПП (Қазақ пролетар жазушыларының ассосациясы) ұйымдастыру бюросын құрып, Сәкен Сейфуллинді жетекші етті. Арада бір жыл өте, 1926 жылы 4 қарашада ҚазАПП-тың Сәбит Мұқанов жасаған платформасы еңбекші қаламгерлердің жиналысында бекітілді. «ҚазАПП-тың құрылуы әдебиет әлеміне біраз өзгерістер ала келді. Орынбордағы төңкерісшілер басқа ағым былай тұрсын, кейбір

большевиктерді ҚазАПП-қа мүше етпей бірден әпербақандыққа көшті. ...олар оқыған, білімді, абыройлары зор, елге ықпалы жүретін алашшыл ақын-жазушылардан қорықты, өздерін жұтып қоярдай сезінді, сондықтан оңаша отау тігіп, тәуелсіз болуды қалады» деп жазады зерттеуші Тұрсынбек Кәкішұлы.

Қазақстанда 1930-34 жылдары «...ұрандату, жіктелу, айтысу-тартысу, орынсыз кінә тағып қаралау, шындықты жел сөзбен жабу, көлеңкелеу орын алды. Рапорт дәуірінің басы Қазақстанның 10 жылдық мерекелік сессиясынан басталды: «Құрметті сессия, үкімет, Еңбекші табы қалың-жұрт, ҚазАПП ұйымы атынан, Тапсырамыз рапорт: Жүз он алты мүше бар, Сексен бес кітап сыйлаппыз. Социалды ұлы іске, Том-томдап жинаппыз» деу дәстүрге айналып, «Нефтістан», «Көмір коммунизм», «Пулемет» сияқты рапорт поэма, дастандар қаптап кетті, - дейді Тұрсынбек Кәкішұлы. жылдары ҚазАПП-қа басшылық еткен М.Қайыпназаров жазушыларды тізіп қойып, «пролетариат жазушысы», «байшыл жазушы», «жолбике» деген таңбаларды партия жолымен беттеріне басқан.

Орталықтың пленумдарында жасалған баяндамалар жеке кітап болып, Мәскеуден жарық көріп жатты. Сыни мақалалар, рецензиялар сол жинақтарға еніп жүрді. Бірақ әдеби атмосфера турасында ұлттық тақырып көтерілмейтін. Съездерде аты шыққан жазушылар басты баяндамалар жасап, өз елінің әдеби ахуалын сөз ететін. Солардың бірі - Мұхтар Әуезов еді. Аталмыш жиын, басқосулардың дені - ұрандардан тұратын. Идеяны көркем шығармаға айналдыру, халық санасына сіңіру жолдарын қарастыру деген нәрселер талқыланатын. Съезд Партия басшыларының өтпейтін. Айтылған әңгіме, жасалған баяндама, тың идея хатталып, жазылып отыратын. Әркім секция-секция бойынша жыл қорытындысын жасап, ұсынысын алға тартатын. Әлемді дүр сілкіндірген оқиғалар мен бейбітшілік назар тыс қалмайтын. Ұлттық тақырып көтерілмейтін дегенмен де, әр жазушы өз тілінде жазды, өз халқының проблемаларын көтерді. Сәбит, Мұхтар, Ғабит, Ғабидендер орысша сауаты мықты болса да, көркем шығарманы қазақ тілінде жазды. Бір басқосуда Мұхтар Әуезовке: «Сіз орысша жақсы білесіз. Неге шығармаларыңызды да орыс тілінде жазбайсыз?» - деген сұрақ қойылды. Сонда Мұқан: «Менің орысшам - көркем әдебиетке арналған орысша емес. Менің орысшам - мақала, рецензия, құжаттың айналасындағы орысша. Адам қазақ болғысы келсе, қазақша түс көру керек...», - деп жауап берді. Осындай бір ірі тұлғалардың арқасында қазақ тілін, қазақ өнерін, қазақ мәдениетін сақтадық [5].

1920-30 жылдардағы идеялық талас-тартыстардан кейін пайда болған жазушылар одағы тоталитарлық жүйемен бірге қилы кезеңдерден өтіп, тәуелсіз Қазақстанның қазіргі «биігіне» шықты. Қазақстан совет жазушыларының 1-съезі 1934 жылдың жазында өтті. 1932 жылдың желтоқсан айынан бастап Қазақстан жазушылары ұйымы алғашқы съезге қарқынды дайындыққа кірісті. Аталған кезеңде қазақ халқының жартысына жуығы аштан қырылып жатқан еді. Қазақ ақын-жазушыларын бір ұйымға біріктіру мәселесі жөнінде әдебиет тарихын зерттеушілер 1925-30 жылдары қаламгерлер арасында талас-тартысқа түскенін айтады. Әдебиет тарихын зерттеушілердің дерегіне қарағанда, қазақ қаламгерлерін біріктіру жолындағы алғашқы қадам 1922 жылдан басталады. «Небәрі үш-ақ кісі келгендіктен сиез емес, кеңес есебінде өткен» бастапқы ұмтылыстан кейін, 1922 жылы 8 шілдеде «Еңбекшіл қазақ» газетінде Ахмет Байтұрсынұлының «Қалам қайраткерлерінің жайынан» дейтін мақаласы жарыққа шықты. «Жазушылармыз бытыраңқы болмай, ұйымдасып, бірлесіп іс істесе, бәлкім істері берекелі, өнімді болар» деген ол «кемшілік көрген жұрттан туып, кемшіліктен құтқаруды мақсат етіп, ылғи сол жолда жұмыс қылған қазақ қалам қайраткерлері жұртшыл, ұлтшыл, яғни халқына жаны ашитын, халқының жаны ауырғанда жаны бірге күйзелетін, бауырмал болмасқа тағы мүмкін емес» деп жазған еді. Ахмет Байтұрсынұлы партиялық принцип, таптық, интернационалдық көзқарас белең алып келе жатқанда жазылған бұл мақалада: «Қалам қайраткері – жолын тастап, көрінген жолаушыға ере беретін бұралқы ит емес» деп түйіндеді.

XX ғасырдың басында қалыптасқан ұлттық интеллигенция өкілдері қатарындағы қазақ жазушылары шығармашылық еңбектері арқылы елге танылып, өз қаламының жемісін жегізгенімен қоғамдық- саяси, әлеуметтік салада көптеген кедергілер мен қиыншылықтарды басынан өткізді.

Ең алғашқы І Бүкілодақтық жазушылар съездің ұйымдастырушысы болып Максим Горький бекітілді. І Бүкілодақтық съезге - 1934 жылы Қазақтаннан Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Сәбит Мұқановтар да барды. Сол жиында Горький көлемді баяндама жасап, заман ағымына сай әдебиет қандай болу керек, қандай ірі-ірі тақырыптар қозғалу керек деген мәселелерге тоқталды. Келесі съез кезінде 1939 жылғы жағдай елден береке-бірлік кеткен кез. Қазақ қоғамындағы саяси ахуал күрделене түсті. Ал Мәскеудегі атмосфера туралы айтудың өзі артық болар. Көптеген себептерге байланысты съез өтпей қалды. Тұңғыш съезде тіл, ұлт мәселесі сөз болған. Кейін зиялылар ұсталып кеткен соң ондай жеке-дара дүниелерді ауыз алмайтын болдық.

Сонымен қатар 1937-1939 жж. іргелі қалаларда тұратын жазушылар қауымында материалдық және әлеуметтік жағдай өте қиын болды. Мысалы, Алматы қаласындағы көптеген қазақстандық жазушылардың тұрғын үй жағдайлары қиын халде болды. Әлеуметтік және тұрмыс жағдайының төмен болуына байланысты жазушылардың көпшілігі шығармашылық дамудан артта қалды, кейбір жазушылар үшін пәтер болмағандықтан, шығармашылық жұмыстары айтарлықтай тоқтады. Кеңес Одағының жазушылар Одағаның төрағасы Оңдасыновқа жазған Қазақстан жазушылар одағы басқармасының төрағасы Абилевтің Баяндау хатында осы кезеңдегі Қ.Аманжолов сынды жазушылардың баспана және тұрмыстық жағдайы сипатталып, мәлімдеме жасалған. Онда: Қазіргі уақытта «Қорлығайын» және «Жаямұса» музыкалық пьесаларымен жұмыс жасайтын осы кезеңдегі ақын Қасым Аманжолов жолдастарымен бірге түнейді. Жазушылардың жазғы үйлері қаладан тыс жерлерде орналасқан. Қасым Аманжоловтың отбасы үлкен және баспана болмағандықтан шығармашылық жұмысын тоқтата тұруға мәжбүр болды. Жолдас Скворцов пен Тәжиев екі ай бұрын оның тұрмыстық жағдайымен танысып, қалалық кеңес төрағасына жолдас Аманжоловқа қаладан тиісті пәтер беру туралы ұсыныс жасады. Алайда, қалалық кеңес оған пәтер беру мәселесін әлі шешпеді. Мұндай жағдай көптеген қазақ жазушыларын да тыс қалтырмады. Ақындар Сайн, Бекхожин, Сатыбалдин, Адамбеков және басқалары да отбасыларымен бірге кішкентай тар бөлмелерде өмір сүруде. Мұндай тұрмыстық жағдай жазушылардың қалыпты шығармашылықпен айналысуына мүмкіндік бермейді. Ұзақ уақыт бойы біз тиісті ұйымдармен жазушылардың тұрмыстық жағдайына қатысты ұсыныстар жасадық. Алайда олар әлі күнге дейін жазушылардың ерекшелігін ескермейді және жазушыларға өз жұмыстарын дамыту үшін жағдай жасауды уақытында оңды шешпеді. Мұндай кедергілер кеңестік қазақ әдебиетіміздің дамуына кері ықпал етеді. Сізге қаламгерлердің баспанаға қатысты қиын жағдайын баяндай отырып, Қазақстан Кеңес жазушылар одағының кеңесі келесі жазушыларды пәтермен қамтамасыз етуге көмектесуді сұрайды:

1. Аманжолов Қасым - ақын, КСРО Жазушылар одағының мүшесі, Қазақстан әдеби қорының директоры, отбасының 6 адамынан тұрады. Пәтері жоқ.
2. Бекқожин Қалижан - ақын, КСРО Жазушылар одағының мүшесі, жауапты хатшысы, отбасының 6 адамынан тұрады. Пәтері жоқ.
3. Сатыбалдин Қапан - ақын, ҚазССР Жазушылар одағының мүшесі, Пәтері жоқ.
4. Сайн Жұмағали - ақын, ҚазССР Жазушылар одағының мүшесі және жанұясы 4 адам кішкентай бөлмеде тұрады. Пәтері жоқ.
5. Абилов Дихан - ақын, ҚазССР Жазушылар одағының мүшесі, 8 адамға жанұясы пәтерге тәуелді.
6. Адамбеков Ихлас - ақын, КИHL редакторы, Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының мүшесі пәтер жоқ.
7. Еркимбеков Дүйсембек - драматург, Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының мүшесі, пәтер жоқ.
8. Кузнецов Павел - ақын, респ. «Әдебиет және өнер» журналының редакторы, 4 адам жарамсыз пәтерде тұрады.
9. Макеев Леонид - Прозаик, «Әдебиет және өнер» журналының қызметкері. КСРО Жазушылар одағының кандидаты, 6 адамға 23 шаршы метрлік пәтерде тұрады. Пәтерге тәуелді.
10. Омаров Сейітжан - прозашы, КСРО Жазушылар одағының кандидаты. Тар бөлмеде 4 адам бір тұрады. Бұлардан басқа, пәтерге мұқтаж жазушылар да бар, бірақ біз, ең алдымен, өмір сүру жағдайы қиын жазушыларға жүгінеміз. Кеңес жазушылар одағының кеңесі сіздің араласуыңызды сұрайды, жаңадан салынған № 7 тұрғын үй кешенінен пәтер алуға өтінішке жоғарыда аталған жазушыларды қосуды сұрайды [6]. Сонымен қорыта келгенде 1920-1930 жылдардағы Қазақстан жазушыларының ұлттық мүддеде тоғысуы сол кезеңдегі ұлт, тіл, дін мәселесі болды. Сонымен қатар осы кезеңде жазушылардың басты еңбектері қоғамдық-саяси жағдайдан туындаған. Жазушылардың басты мәселесі шығармашылығының дамуына жаңдай жасайтын әлеуметтік – тұрмыстық жағдайдың нашарлығы. Жазушылардың түйінді әлеуметтік – тұрмыстық мәселелерін шешу үшін біршама баяндау хаттар, өтініштер жазылғанымен, орталық тарапынан мұндай мәселелердің басым бөлігі шешілмей қала берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. *Движение Алаш. Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трех томник. Т.2. – Алматы: «Ел-шежіре», 2011. -376 б. –Б.202.*
2. *Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. ҚҰЭ. -Алматы, 1998. -720б. -Б.249.*
3. *Көлбаев Т. Мешін – тауық жұты / Алаш айнасы. 20.04.2012*

4. Кәкішев Т. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2010. -352 б;
Құрманғалиева Р. «Қызыл ат» поэмасына жаңаша көзқарас //Астана ақшамы. 28 ақпан, 2012.
5. https://massaget.kz/okushyilarga/uy_tapsyirmasyi/25546/
6. Қор 1778, тізім 3, іс 1, 29-30 беттер

МРНТИ 04.51.27

ӘӨЖ 316.334.2

Досжанова А. И.¹, Құрманбаева Л. Т.²

¹Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Қазіргі заманғы Қазақстан тарихы және дүниетанымдық пәндер кафедрасының аға оқытушы, магистры

²М.Тынышпаев атындағы ККА «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасының ф.ғ.к., доценті

ТІЛ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ҚҰНДЫЛЫҚТАР МЕН ТІЛ МӘДЕНИЕТІНІҢ ОЙЛАУ СТИЛІ

Аңдатпа

Бұл мақалада тіл мәдениеті мен ойлау стилінің құндылықтары мен ертеңгі кәсіпқойлардың тіл мәдениеті туралы айтылады. Тіл - бұл адам рухының өте маңызды және жұмбақ жемісі, тіл адамды қалпына келтіріп қана қоймайды, тұтас алғанда мәдениет оны ашуға және түсінуге көмектесетін кілт болып табылады. Тіл мен мәдениет белгілі бір этникалық топтың дамуын сипаттайды. Адамның ой-өрісін, мәдени дәрежесін, ақыл-парасатын, рухани байлығын көрсететін айна. Тіл мәдениетінің өзектілігі әрқашан ескеріліп, қай халық болса да бұл мәселені айналып өткен емес. «Өнер алды - қызыл тіл» деп қазақ халқы да сөйлеу шеберлігіне үлкен мән берген. Қазіргі таңда тіл мәдениетінің көкейтестілігі арта түсуде. Ертеңгі тіл мәдениеті дегеніміз - сөйлеудегі, жазудағы сыпайылық, ізеттілік қана емес, сонымен қатар айқын ойлылық, сөзді дәл айыру шеберлігі, сөйлеу өнеріне шыныққандық. Ал біздің елімізде талқыланып жатқан бұл мәселе мемлекеттік тілдің маңыздылығы мен тіл мәдениетінің құндылығы болып отыр. Тіл байлығы - сөз байлығы. Ал сөз байлығы әр адамның лексикасындағы қолданылатын сөздердің санымен байланысты болғанымен, негізгі байлық – ой байлығы, сол сөздерді қиюластырып, әсем де әсерлі ой мұнарасын қалай білуде.

Кілттік сөздер: тіл, тіл мәдениеті, сөз мәдениеті, тіл моделдеушілік

Досжанова А. И.¹, Құрманбаева Л. Т.²

¹ҚазҰМО и МЯ имени Абылай хана Кафедра современная история Казахстана и мировоззренческих дисциплин

²К.ф.н., доцент КазАТК имени М.Тынышпаева

ЦЕННОСТИ КУЛЬТУРА В ЯЗЫКЕ И СТИЛЬ МЫШЛЕНИЯ

Аннотация

В этой статье рассматривается ценности языковой культуры и стиля мышления и культура языка завтрашних профессионалов. Язык-это очень важный и загадочный плод человеческого духа, язык воссоздаёт не только человека, но и культуру в целом это ключ который помогает открыть и понять её. Язык и культура описывают развитие того или иного этноса. Зеркало, которое отражает человеческий разум, культурный уровень, разум, духовное богатство. Актуальность языковой культуры всегда учитывалась, и неважно, что это за люди. Казахский народ также уделял большое внимание искусству "искусство - красный язык". В настоящее время актуальность языковой культуры растёт. Языковая культура завтрашнего дня - это не только речь, доброта, доброта, но и откровенность, утонченность, словарный запас. И этим вопросом, который обсуждается в нашей стране, является ценность государственного языка и ценность языковой культуры. Богатство языка - это богатство. В то время как словарь зависит от количества слов, используемых в словаре каждого человека, основное богатство - рациональность слова, то, как понять эти слова, и как понять великолепные и впечатляющие взгляды.

Ключевые слова: язык, языковая культура, культура слов, языковое моделирование

Doszhanova A¹, Kurmanbaeva L.²

¹Kazakh Ablai Khan University of International, Relations and World Languages

²Candidate of philosophical Sciences.D., associate professor

of «History Kazakstan and socio-humanitarian

disciplines» Kazakh Academy of Transport and communications named after M. Tynyshpayev

VALUES OF LANGUAGES AND LANGUAGES IN LANGUAGE CULTURE

Abstract

In this article consider valuables of language and thought's style. Tomorrow professional's language culture. Language - is very important and human spirit's baffling figment language re-creates not only human, but and the culture too, it is a key that opens and helps to understand world. The language and the culture continuously lives with nation, from evolution look they describes people's develop. A mirror that reflects the human mind, the cultural level, the mind, the spiritual wealth. The relevance of the language culture has always been taken into consideration, and no matter what kind of people it is. The Kazakh people also paid great attention to the art of "the art is red-tongue". At present, the actuality of language culture is growing. Tomorrow's language culture is not only speech, kindness, kindness, but also frankness, sophistication, vocabulary. And this issue, which is being discussed in our country, is the value of the state language and the value of language culture. The riches of language are the riches. While vocabulary depends on the number of words used in each person's vocabulary, the basic wealth - the rationality of the word, how to grasp those words, and how to grasp the magnificent and impressive views.

Keywords: language, language culture, word culture, language modeling

Тіл - адам рухының маңызды және жұмбақ жемісі, адамды ғана емес, жалпы өркениетті қалыптастыратын, оны түсінуге көмектесетін кілт. Тіл мен мәдениет халықпен бірге өмір сүреді, эволюциялық түрде дамушы этносты сипаттайтын – оның тілі мен мәдениеті. Демек, қазақтың шырайлы мазмұны терең, сөздік қоры бай, өміршең тілін және оған деген қазақ халқының көзқарасын зерттеу арқылы оның дүниетанымын түсінуге болады. Тіл қарым-қатынас құралы. Адамның ой-өрісін, мәдени дәрежесін, ақыл-парасатын, рухани байлығын көрсететін айна. Тіл мәдениетінің өзектілігі әрқашан ескеріліп, қай халық болса да бұл мәселені айналып өткен емес. «Өнер алды - қызыл тіл» деп қазақ халқы да сөйлеу шеберлігіне үлкен мән берген. Қазіргі таңда тіл мәдениетінің көкейтестілігі арта түсуде. Ертеңгі тіл мәдениеті дегеніміз - сөйлеудегі, жазудағы сыпайылық, ізеттілік қана емес, сонымен қатар айқын ойлылық, сөзді дәл айыру шеберлігі, сөйлеу өнеріне шыныққандық. Ал біздің елімізде талқыланып жатқан бұл мәселе мемлекеттік тілдің маңыздылығы мен тіл мәдениетінің құндылығы болып отыр. Тіл байлығы - сөз байлығы. Ал сөз байлығы әр адамның лексикасындағы қолданылатын сөздердің санымен байланысты болғанымен, негізгі байлық – ой байлығы, сол сөздерді қиюластырып, әсем де әсерлі ой мұнарасын қалай білуде. Себебі сөзді көп біліп, бірақ оны орынды, ойлы, образды жұмсай алмасаң, одан не пайда? Ал сөзге көп мағына сыйғызып, әр сөздің парың, мән-мазмұнын, стильдік бояуын дөп басып беру ойлау қабілетімен, оның шығармашылық сипатымен ұштасып жатады. Ал ой байлығына жету үшін тіл дамуының кешегісі мен бүгінгісі, лексикалық қабаттын баю, толығы жолдарын, тілде пайда болған жаңа құбылыстардың өміршеңдігін, бір сөзбен айтқанда, тілдің ішкі, сыртқы мүмкіншілігін жақсы меңгеріп, оған қамқорлықпен, жанашыр көзбен қадағалап отыру керек. Ой көрігінен сомдалып шыққан сөздің шынайысы да, жалғаны да болады: дейді философ Әл-Фараби.

«Үштұғырлы тіл» туралы идеяны Елбасы Н.Ә.Назарбаев 2006 жылы Қазақстан халқы Ассемблеясының XII құрылтайында айтқан болатын. Ал 2007 жылы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Жолдамасында Елбасы «Тілдердің үш тұғырлығы» - «Триединство языков» мәдени жобасын кезендеп іске асыруды ұсынды. Ал 2008 жылы ақпандағы Қазақстан халқына Жолдауында: «Үкімет «Тілдердің үш тұғырлығы» мәдени жобасын іске асыруды жеделдетугі тиіс. Бүкіл қоғамымызды топтастырып отырған мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін оқыту сапасын арттыру қажеттігіне ерекше назар аударғым келеді», - деді [1]. Тілдердің үш тұғырлығы идеясында Елбасы оған нақты анықтамасын берген, қазақ тіл – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі, ал ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі. Демек, үштұғырлы тіл саясаты – заман талабына сай қажеттіліктен туындаған игілікті идея.

«Мәдениет» деген түсінікке тоқталатын болсақ, мәдениет - деген ұғымға беті-қолын жуғаннан бастап, адамзат ақыл-ойының қазіргі жеткен ең соңғы биігіне дейінгі барлық ұғым енеді, - деп М.И.Калинин атап көрсетеді.

Мәдениет, оқу-ағарту, ғылым, өнер т.б. рухани өмір табыстарының жиынтығы, - дейді тілші-ғалым М.Балақаев өзінің «Қазақ тілінің мәдениеті» атты еңбегінде [2,10б.].

Қазіргі заманауи талаптарға қойылатын басты талаптардың бірі - өмірден өз орнын тандай алатын, өзара қарым-қатынаста өзін еркін ұстап, кез-келген ортаға тез бейімделетін, белгілі бір ғылым саласынан білімі мен білігін көрсете алатын, өз ойы мен пікірін айта білетін мәдениетті жеке тұлға қалыптастырып, тәрбиелеу. Жеке тұлға болып дамуы мен алған білімін іске асыруда сөйлеу тілін, әрекетін, тіл мәдениетін, әдебін қалыптастыру педагогиканың қазіргі өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Тіл моделдеуші жүйе дейміз. Осындағы модель дегеніміз белгілі бір интеллектуалдық құрылым немесе шынайы әлемнің қандай да бір бөлігі, фрагментін нақты белгіленіп белгілі бір ракурсте суреттеу үшін қажет жалпылама идеалды құрылым. Модель- формализацияланған жүйе, оның құрлымы басқа бір жүйенің құрлымына ұқсас, изоморфты. Мәдениет моделі оның аумақты да күрделі жүйесін түгелдей дерлік көз алдына елестетпейді, қайта мәдениеттің нақты қырын, оның атқаратын қызметін суреттейді. Мысалы, шынайы әлемнің әмбебам модельдеуші жүйесі-табиғи тілі. Сондықтан да оны бірінші модельдеуші жүйе деп те атайды. Онымен қатар, табиғи тіл. Сондықтан да оны бірінші модельдеуші жүйе деп те атайды. Онымен қатар, табиғи тілдік деңгейден жоғары жатқан коммуникативтік құрылымдар-екінші тілдер, яғни екінші модельдеуші жүйелер де бар. Екінші модельдеуші жүйелер тілдік үлгіде, тілдік пішінде жасақталады. Екінші модельдеуші жүйелерге ғылым, философия, өнер және тағы сол сияқтыларды жатқызамыз. Олардың барлығының қосындысынан мәдениетті модельдеуші жүйені немесе сол мәдениеттің тілін табамыз. Тіл мәдениеті жөніндегі теориялық және практикалық пікірлерді дамытушылардың бірі - И.И.Срезневский. Ол тілді оқушының ойлау дағдысымен тікелей байланыстыра отырып, баланы қысқа әңгімелер түріндегі жаттығу жұмыстарына бейімдеу пайдалы дей келіп, «Важно для приучения отличать более важное от менее важного и неважного вникать в те основы слов и выражений которыми изображаются основные мысли ... как безотносительно к форме, в которой та или другая мысль выражается так, и с объяснением самой форм выражении, чтобы заставить детский ум оценить форму», - деп балалардың жұмыстарында, сондай-ақ ауыз екі сөйлеу тілінде синонимдерді барынша кеңінен қолдану қажеттігін айтты [3,144б.]. Тілдің тіл саясатының биік ұғымы, барлық мәні оның қолдануында. Тіл мәдениетінің деңгейі, оның зерттелуі әрі қоғамдық қызметі арқылы көрінеді. Тіл - қоғам өмірінің объективті құбылысы, ол бүкіл халық үшін бірдей және адамдар білген құбылыстардың алуан түрін түгел қамтиды. «Тіл - қоғамдық құбылыс» деген тезисті ұсынбағанымен, тілдің қоғам өмірімен байланыстылығы, қоғамдағы орны, ролі деген мәселелермен XIX В. Гумбольдт еңбектері кейініректе туған лингвистикалық мектептердің тілдің әлеуметтік сипатына ерекше мән берулеріне түрткі болды. Бұл мәселеге Н.Я.Мартин да ерекше мән берді. Жалпы тілді халықтың жан дүниесімен, ой-санасымен, тарихы мен мәдениетімен тығыз байланыста қарау В.Фон Гумбольдт, И.Гердер, Г.Пауль, В.Вундт, Г.Штейнталь, Э.Сепир, Б.Уорф, А.Потебня т.б. ғалымдардың есімдерімен байланыстырылады. Қазақ зиялылары: А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М.Балақаев, К.Аханов, Т.Қордабаев, Ы.Маманов, Н.Уәлиев, Р.Сыздықова, А.Жапбаров, Ә.Болғанбаев, С.Исаев, А.Ысқақов, Р.Әміров, Қ.Жұбанов т.б. ғалымдардың еңбектерінде «тіл» ұғымының сан қырлы жағына тоқталады. Тіл табиғатының қыр-сырына терең жан-жақты үңілу – ғалым А.Байтұрсынұлынан бастау алып, Қ.Жұбанов зерттеулерімен өз жалғасын тапқан [4, 141-142 б.]. Тіл мәдениетіне тәрбиелеу сөз мәдениеті негіздері туралы және тіл туралы жан-жақты ұғым беруден басталады. Сөз әдебі, әдетте, ауызша сөйлеу тілі мәдениетімен тұтастықта танылатындықтан, адамның айналасындағылармен табыса білуінің құпиясы қарым-қатынастың әлеуметтік-тұрмыстық және іскерлік секілді түрлерімен байланысты. Қазақстан Республикасы Президентінің «Тілдерді қолдану мен дамыту бағдарламасында»: «Тілді дамыту – Қазақстан Республикасы мемлекеті саясатының аса өзекті бағыттарының бірі», сондай-ақ «Мемлекеттік тілді оқытудың саны мен сапасына көңіл бөлу керек» делінген. Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Қазақстанның болашағы қазақ тілінде» - деп тұжырымдайды. Мәдениет, оқу-ағарту, ғылым, өнер т.б. рухани өмір табыстарының жиынтығы, - дейді тілші-ғалым М.Балақаев өзінің «Қазақ тілінің мәдениеті» атты еңбегінде [5,10б.]. М.Балақаевтың жоғарыдағы мәдениет туралы айтқан анықтамасын ары қарай тіл мәдениетімен жалғастырсақ ол өз ойын былайша көрсетеді: «Тіл мәдениеті дегеніміз - тілдік тәсілдердің жиыны, жетілу дәрежесі. Сонымен қатар, ол тіл жұмсаудағы ізеттілік, сауаттылық қана емес, тілдік тәсілдерді, фонетикалық, орфографиялық, орфоэпиялық, морфологиялық, синтаксистік, стильдік құбылыстарды ұқыпты, дұрыс қолдану дағдысы» [2,17б.]. Тіл – ішкі сырды сыртқа шығаратын құрал деп айтқан болатын. Ж.Аймауытов. «Тіл мәдениеті дегеніміз - сөйлеудегі, жазудағы сыпайылық, ізеттілік қана емес, сонымен қатар айқын ойлылық, сөзді дәл айыру шеберлігі, сөйлеу өнеріне шыныққандық», - деп анықтама береді Н.Уәлиев өзінің «Сөз мәдениеті» атты еңбегінде. Ал тілші-ғалым Р. Сыздықова: «Тіл

мәдениеті дегеніміз - сөздерді дұрыс орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлі етіп жұмсау(лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру», - дейді [6,24-25].

Тіл қаруы – сөз, сөз қаруы-ой. Ақылды ой, алғыр сөз адамның ең жоғарғы қасиеті.дейді.Ғ.Мұстафин. Қазақстанның қазіргі кезеңдегі қарқынды даму жолындағы елді демократияландыру, әлеуметтік өркендеу саласындағы талпыныстары білім беру жүйесін жаңаша өркендетіп оқыту, тәрбие үрдісін жетілдіруді талап етіп отыр. Егемендік алған еліміздің жаңа даму кезеңінде, оның дүниежүзілік аренаға шығып, басқа елдермен саяси-экономикалық, мәдени қатынастарды қалыптастыруы, Қазақстан Республикасының Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше болуы, әр түрлі дипломатиялық қызмет атқаруы шетел тілінің, яғни ағылшын тілінің рөлін көтеруді қажет етеді. Қоғамдағы геополитикалық, коммуникациялық, технологиялық өзгерістер және интернет жүйесі арқылы тілдесу әр түрлі мамандықтағы, әр түрлі жастағы, әр түрлі қалауы, қызығушылығы бар адамдардың санын мейлінше көбейте түсуде. Тіл-тек қатынас құралы емес, тілін үйреніп жүрген елдің рухани байлығын меңгеруде де үлкен рөл атқарады. «Тіл мәдениеті» негізінен «Сөз мәдениеті», «Сөзді орынды қолдану» деген ұғымды білдіреді. Өйткені, тіл мәдениетінің негізгі зерттейтін объектісі - сөз, сөздің дұрыс айтылуы, дұрыс жазылуы, дұрыс қолданылуы, сол арқылы ойдың айқын, әсерлі жетуі, екі ұштылықтың күнгірттіктің болмауы. Соған орай тіл мәдениеті ғылымын үлкен екі салаға: ауызша сөйлеу мәдениеті, сөз қолдану мәдениеті деп бөлуге болады. Қорыта келгенде «Ана тілін жақсы білу - әркімнің азаматтық борышы. Қандай адам болмасын, ой-өрісінің, білімінің, мәдениеті мен рухани дүниесінің қаншалықты екені оның жазған жазуынан, сөйлеген сөзінен де байқалады. «Кісіге қарап сөз алма, сөзіне қарап кісіні ал», - деп ұлы Абай тегін айтпаған. Жұмыла көтерген жүк жеңіл дегендей ТӘУЕЛСІЗ Еліміздегі ертеңгі маманның тіл мәдениетін жоғары дәрежеде қалыптастыра аламыз және ол ҚАЗАҚ тілінде болғанын қалаймыз! «Қазақ тіл мәдениетінің тамырынан» нәр алса ғана біз өсіп жетілетіндігіміз. Бұл жалғыз менің үндеуім емес, аталар аманаты,бабалар өсиеті! Қорытындылай келе Елбасының ана тілі туралы айтқан мынадай көрікті ойымен аяқтағым келеді: «Дауға салса алмастай қиған, сезімге салса қырандай қалқыған, ойға салса қорғасындай балқыған, өмірдің кез келген орайында әрі қару, әрі қалқан болған , әрі жас отты да ойнақы Ана тілінен артық қазақ үшін бұ дүниеде қымбат не бар екен? Ғасырлар бойы қазақтың ұлт ретіндегі мәдени тұтастығына ең негізгі ұйтқысы болған – оның ғажайып тілі

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» //Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы 6 ақпан, 2008 жыл
2. Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениетінің мәселелері / М.Балақаев.- Қазақстан Совет энциклопедиясы.- Алматы: ҚазССР Ғылым Академиясы,1977.-631 б. Т.11.
3. Абалкова Б., Игібаева А.К. Интерактивті әдіс арқылы тіл мәдениетін дамыту / Б. Абалкова, А.К. Игібаева // С. Аманжолов атындағы ШҚМУ –дың жас ғалымдары конференциясының баяндамалары.- Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2004.-392 б.
4. Абалкова Б., Игібаева А.К. Интерактивті әдіс арқылы тіл мәдениетін дамыту / Б. Абалкова, А.К. Игібаева // С. Аманжолов атындағы ШҚМУ –дың жас ғалымдары конференциясының баяндамалары.- Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы,2004.-392б.
5. Сыздық Р. Тіл мәдениеті және оның проблемалары / Р. Сыздық Алматы:Қазақстан,1965.-186 б.
6. Ожегов Л.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи /Л.И. Ожегов. - М.: Высшая школа, 1974. - 352 с.

МРНТИ 04.51.27
ӘӨЖ 316.334.2

Ainur Toleubayeva¹, Lyazzat Kurmanbaeva²
¹PhD doktora Yabancı Diller ve Kariyer Kariyer Üniversitesi,
öğretim Görevlisi Almaty, Kazakistan, aynurtoleubayeva@gmail.com
²Filoloji Bilimleri Adayı, Doçent Almaty, Kazakistan

KAZAKİSTAN' DAKİ DİNİ VE ETNİK ÇEŞİTLİLİK

Özet

Kazakistan, birçok milletten oluşan çok dinli bir devlettir. Bu çalışmada Kazakistan'daki etnik ve dini çeşitlilik problemleri ve çeşitliliğin nedenleri ele alınmıştır. Ayrıca makalede Kazakistan Cumhuriyeti hakkında genel bilgiler verilmiştir. Ayrıca, mevcut dini durum ve dini gruplar, hareketler hakkında bahsedilmiş. Din, ulusların tarihinin ve kültürel yapısının en önemli ve en etkileyici unsurlarından birisidir. Öncelikle şunu belirtmek lazım, bütün dinlerin insanın yaratılmasıyla ilgili inançları vardır. Özellikle kaynağı “Allah ve Peygamber” inancına bağlı olan ve bizim İlahi Dinler olarak adlandırdığımız “İslâm, Hıristiyanlık ve Musevilik” dinlerinde tek Tanrı inancı vardır. (Begalınova K., 2009:14)

Din toplumsal şuurun biçimi olarak toplum hayatında kültüre ve geleneğe büyük etki sağlar. Din-insan medeniyeti tarihinde ilkçağdan başlayan manevi olaydır. Din kültürü ile dini değerler geleneksel dinin eşliğinde insanoğluna manevi değer kazandırır. Halbuki, kazaklar önceden, Şamanizm, Zerdüşlük, Manilik, Hıristiyanlık ve Musevilik dinleriyle tanışmıştır

Anahtar kelimeler: Kazakistan Cumhuriyeti, toplum, etnik çeşitlilik, din, dini çeşitlilik.

Айнур Толеубаева¹, Курманбаева Ляззат Тулбаевна²
¹PhD доктор Университет иностранных языков и деловых карьеры, Алматы, Казахстан
²К.ф.н., доцент Алматы, Казахстан

РЕЛИГИЯ И ЭТНИЧЕСКОЕ РАЗНООБРАЗИЕ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Казахстан является многоконфессиональным государством, состоящим из множества народов. В данном исследовании обсуждаются проблемы этнического и религиозного разнообразия в Казахстане и причины разнообразия. Кроме того, в статье приведены общие сведения о Республике Казахстан. Также упоминается о текущей религиозной ситуации и религиозных группах, движениях. Религия является одним из наиболее важных и впечатляющих элементов истории и культурного устройства народов. Прежде всего, все религии имеют убеждения о человеческом творении. В частности, существует единая вера в Бога в исламе, христианстве и иудаизме », который мы называем Божественными религиями. (Бегалинова К., 2009: 14) Религия как форма общественного сознания оказывает большое влияние на культуру и традиции в общественной жизни. Это духовное событие, которое началось в истории религии и человеческой цивилизации. Религиозная культура и религиозные ценности приносят духовную ценность людям на пороге традиционной религии. Однако казаки ранее были приобщены к шаманизму, зороастризму, манихейству, христианству и иудаизму.

Ключевые слова: Республика Казахстан, общество, этническое разнообразие, религия, религиозное разнообразие.

RELIGION AND ETHNIC DIVERSITY IN KAZAKHSTAN

Ainur Toleubayeva¹, Lyazzat Kurmanbaeva²
¹PhD doctor University of Foreign Languages and Career Career, lecturer, Almaty
²Candidate of philosophical Sciences.D., associate professor

Abstract

Kazakhstan is a multi-religious state composed of many nations. In this study, the problems of ethnic and religious diversity in Kazakhstan and the reasons of diversity are discussed. In addition, general information about the Republic of Kazakhstan is given in the article. It is also mentioned about the current religious situation and religious groups, movements.

Key words: Republic of Kazakhstan, society, ethnic diversity, religion, religious diversity. Religion as a form of social consciousness has a great impact on culture and tradition in social life. It is a spiritual event that began in the history of religion and human civilization. Religious culture and religious values bring spiritual value to human beings on the threshold of traditional religion. However, Cossacks had previously been introduced to Shamanism, Zoroastrianism, Manichae, Christianity and Judaism.

Giriş

İki yada daha çok kültürel topluluğu içinde barındıran toplumlar, çokkültürlü toplumlar olarak kabul edilmektedir. Bu yüzden çeşitlilik sadece modern yada postmodern döneme mahsus değildir. Bu açıdan bakıldığında çokkültürlü toplum yapısının günümüz topluma ait bir sosyolojik gerçeklik olmayıp yüzyıllardır görülen süreç olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Kazakistan çok uluslu bir ülke, burada yüzden fazla milletin temsilcisi yaşamakta. Ulusal birliğe ulaşma uğruna mevcut birçok etnik grubun asimile edilmesi demek olan, belirli tek bir kazak ulusunun oluşması için çaba göstermemektedir. (Tazhin M., Kazakistan Tarihi Makaleler, Ankara :Türk Tarih Kurumu Yay., 2007, ss. 176) Bugünkü Kazakistan nüfusunun 18 milyonu aştığı söylenmektedir, fakat bu rakam bazı etnik toplulukların anavatanlarına dönme sonucunda azalmıştır. Kazakistan bünyesinde 100 den fazla milleti barındırmaktadır. Anayasa gereği Kazakistan'da her halkın kendi kültürünü, dilini, dinini muhafaza etmesi için her türlü imkanlar sağlanmaktadır (Kara Abdulvahap, Yeşilot Okan, Avrasyanın Yükselen Yıldızı Kazakistan, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2011, ss.90). Kazakistan kendi etnik bölgesini ve demografik yapısını oluşturma süreci sırasında karmaşık ve zor tarihi bir yoldan geçmiştir. Kazakistan Cumhuriyeti kurulmadan önce nüfus hesapsız demografik değişimler geçirmiştir. Bu değişimlerin sonucunda nüfusun ulusal yapısı çok karmaşık duruma gelmiştir.

Din, ulusların tarihinin ve kültürel yapısının en önemli ve en etkileyici unsurlarından birisidir. Din, özellikle baskıcı rejimler altında paralel konumda faaliyetini sürdürebilir. Bu bakımdan dini grup ve tarikatların toplumla olan ilişkisi, komünizm öncesi ve sonrası Rus hinterlandında ilginç bir görünüm sergiler. XX. yüzyılın başında, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan nüfusunun %95'i Müslüman'dı. Ancak, Rus Devrimiyle birlikte iç savaşta, din mensupları aşırı şiddetin kurbanı olmuşlardı. Bolşevikler kiliseleri, manastırları ve din adamlarını hedef aldılar. Komünist parti din liderleri hapse atarak, ateizm propagandası için yoğun bir kampanyaya girişti. Sovyetler saldırılarını her bölgenin egemen dinleri, özellikle İslam üzerine yoğunlaştırdı. Sovyet yönetimine karşı paralel İslam, bütün Sovyet dönemi boyunca, biraz hasar görse de yeraltında kalarak varlığını sürdürdü. (Abdurrahman Kurt, Din sosyolojisi İstanbul 2012, sayfa 187).

12 Ocak 1990 yılında Kazakistan Müslümanları Kurultayı gerçekleştirilmiş, Kazakistan halkının %70'inin desteği ile ülkede İslâm dinini temsilen Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Bu tarihten itibaren Kazakistan'da dini okullar açılmaya, dini kitaplar, gazete ve dergiler yayımlanmaya başlamıştır. Çeşitli yıllarda camiler yapılmış, camilerin yanında mahalli Kur'an Kursları açılmıştır. 2002'de Almatı'da, Kazakistan Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olarak ülkede hali hazırda faaliyet gösteren yüzlerce caminin imamlarına yönelik hizmet içi eğitim amaçlı İmamlar Enstitüsü açılmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in değişik vesilelerle dile getirdiği "Kazakistan'ın dört bölgesinde özel dini okullar açmak gerek" sözü meyvesini vermiş, Temmuz 2007 yılı başlarında bizzat Cumhurbaşkanı tarafından, başkent Astana'da Nur Astana Camiine bitişik Nur Astana Medresesi açılmıştır. Kazakistan laik bir ülke olup devletin, ülkede mevcut dinlere doğrudan bir müdahalesi söz konusu değildir. Devlet, sistem gereği tüm dinlere eşit davranmaya gayret göstermektedir. Dolayısıyla Kazakistan Diyanet İşleri Başkanlığı da özerk bir kurumdur ve devlet tarafından herhangi bir destek görmemektedir. Devlet, din öğretimini ülkede mevcut bazı üniversitelerdeki fakülteler ile karşılamaya çalışırken, din eğitimini ise, ilgili dinin mensuplarına bırakmıştır. (Mansurov, Nurlan. Kazakistan'da İslâm'ın Tarihi ve Günümüz de Din Eğitimi).

Kazakistan bağımsızlığını kazandıktan sonra toplumda ekonomik ve siyasi alandaki gelişmelerin yanı sıra dini ve manevi yönde de önemli değişikliklerle tanıştı. Yasaların boşluğundan faydalanan ve daha ziyade Hristiyan dünyasından ve ABD'den yayılan Yehova Şahitleri, Evangelistler ve Satanistler gibi inançlar yoğun bir misyonerler faaliyetlerine başladılar.

Bağımsızlıktan sonra ekonomik sıkıntıya düşen insanlara bazı maddi yardımlarla onları kendilerine çekmeye çalıştılar. Birçoğu inanmasa da onların çalışmalarına katıldılar. Bu yüzden ben yeni çıkan din yasasını destekliyorum. Yukarıda bahsettiğim yasal ve manevi boşluktan faydalanarak istedikleri şekilde faaliyet göstermeye başladılar. Bu günleri resmi din ve mezhep olarak İslam dininin Hanefilik mezhebi kabul edildi. Bunun dışındaki dini hareketlere izin verilmemektedir. 1990 yılından itibaren Evanjelist hristiyanlar tarafından etkin misyonerlik faaliyetlerinde bulunulmasında "Greys Blagodat Kilisesi", ayrıca "Yeni Hayat", "Agape" ve "Vifleem" cemaatleri önemli bir rol üstlenmiştir. "Greys Blagodat Kilisesi" Almanya'da eğitim almış papaz Kim San Son tarafından yönetilmektedir.

Yukarıda bahsedilen dini hareketler gerçek din maskesi altında faaliyet göstermektedirler. Dinden haberi olmayan insanlar onların dediklerine harfi harfine uymaya çalışıyorlar. Dolayısıyla bunu bilen İslam karşıtları toplumun inanç sistemlerini bozmaya, fitne çıkarmaktadır. Bu nedenle dinle ilgili devlet yasasının geliştirilmesi gerekmektedir.

Bu dini hareketler kendilerine üye temin etmek için birkaç yöntemler kullanmaktadır. Yeni dini hareketler potansiyel üye olarak gördükleri öznel yoksunluk içerisindeki gençleri etkilemek ve üye yapmak için bireysel ve sosyal hayattaki ilişkilerde etkili olan aşk, sevgi, cinsellik, ilgi, iltifat, kabul görme, mükafat ve diğer duygu yüklü psikolojik taktikler kullanmaktadır. Dini hareketlerin sundukları hizmetler arasında çeşitli zamanlarda belirli aralıkta toplantı düzenleme, kutsal metin okuma, dini danışmanlık yapma, şifacılık, çeşitli mal ve eşya satışı, hafta sonları ve sair zamanlarda toplu tatil ve kamp yapma vb. sayılabilir (Mehmet Ali Kırman. Yeni dini hareketler sosyolojisi, Ankara-2010 sayfa 229).

Din Kazakistan'ın bir gerçeğidir. Başta nüfusun %70'ini oluşturan Müslümanlar olmak üzere bütün din ve inanç mensupları barış ve birbiri ile yakın ilişkiler içinde yaşamak istemektedir. Geçen sene, 30-31 Mayıs tarihlerinde Kazakistan başkentinde birinci cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in başkanlığında "İnsanlığın seçimi barış ve birlik" başlıklı IV.dünya ve geleneksel din liderleri kurultayı düzenlenmiştir. Bu noktada dinin önemi daha da iyi anlaşılmaktadır. Aşırı akımlar gibi çağdaş dünyanın yaşadığı dinsel problemler elbette bu ülkede de yaşanmaktadır. Ancak modernleşmekte olan Kazakistan bundan sonra bu meselelere daha fazla önem verecektir. Dolayısıyla 2011 yılında onaylanan "Dini hizmet ve dini dernekler " kanununun girişinde hanefilik ile ortodoksun tarihi önemine dikkat çekerek din meselesine açıklık getirildi. "Bu yasa Kazakistan Cumhuriyetinin demokratik ve laik bir devlet olduğunu vurgulayan, herkesin ar-vicdan özgürlüğünü teyit eden, her bir vatandaşın dini inancına bakmadan hepsine eşit davranan, Hanefi mezhebindeki İslam'ın ve ortodoks hıristiyanın halk kültürü gelişmesine ve manevi hayatın yerleşmesine katkıda bulunarak tarihi değeri tanıyandır. Kazakistan halkının manevi mirasıyla uygunluk kazanan diğer dinlere saygıda bulunmak, dinlerarası diyaloga, dini sabırlılığa ve vatandaşların dini inançlarına hürmet göstermek yasanın esaslarıdır." (Kazakistan ve Türkiye'de din-devlet ilişkisi. Çalıştay 27-29 Aralık 2011, İstanbul, sayfa 467).

Sonuç

Bu günleri Kazakistan bünyesinde 100 den fazla milleti barındırmaktadır. Anayasa gereği Kazakistan'da her halkın kendi kültürünü, dilini, dinini muhafaza etmesi için her türlü imkanlar sağlanmaktadır. Dolayısıyla birçok milletin olması dini çeşitliliğe yol açmaktadır. Kazakistan'da özellikle hıristyan kökenli dini akımlar incilleştirme politikasını gerçekleştirmek için misyonerlik çalışmalarına devam etmektedir. Bu amaçlarına ulaşabilmek için çeşitli yöntemleri kullanmaktadırlar. Böylece milletin birliğine, toplumun manevi ve kültürel geleneklerine tehlikede bulunmaktadır. Halkın dini eğitim seviyesinin düşük olması Genel Din Bilgisi dersinin gerekliliğini belirtmektedir. Bu yüzden genel din bilgisi dersleri bütün okul ve Üniversitelerde okutulmalı. Ayrıca, gençlere laiklik ilkeleri ve dinin görevleri, yükümlülükleri hakkında bilgiler verilmeli. Ayrıca, gençlerin geleneksel olmayan yeni dini hareketlerin üyeleri olmasını engellemek için insanlara dini değerler anlatılmalı ve devletin benimsediği etnik ve dini çeşitliliğin esasları anlatılması gerekmektedir.

Kaynakça

1. Tazhin M., *Kazakistan Tarihi Makaleler*, Ankara :Türk Tarih Kurumu Yay., 2007, ss. 176
2. Kara Abdulvahap, Yeşilot Okan, *Avrasyanın Yükselen Yıldızı Kazakistan*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2011, ss.90.
3. Abdurrahman Kurt, *Din sosyolojisi İstanbul 2012*, sayfa 187-188.
4. Mehmet Ali Kırman. *Yeni dini hareketler sosyolojisi*, Ankara-2010 sayfa 229.
5. *Kazakistan ve Türkiye'de din-devlet ilişkisi. Çalıştay 27-29 Aralık 2011, İstanbul, sayfa 467.*

УДК974 (34)
ГРНТИ03.01.39

Tokmurzayev B.S.¹

¹ *philosophy doctor (PhD), Syrdarya University, Zhetisay, Kazakhstan*

FOREIGN POLICY INITIATIVES OF KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION AND INTEGRATION

Abstract

The article discusses the history of the integration of Kazakhstan and Central Asian states, as well as the comprehensive initiatives of the Republic of Kazakhstan on foreign policy in the period of globalization and integration. The processes of modern world development are characterized by globalization and integration, modern international relations based on globalization and regional integration are turning into a structure of regional and global blocks, and mutual cooperation and integration of all states are of particular importance for determining future world development.

Key words: integration, globalization, global integration, national and regional problems, international cooperation.

Б.С. Токмурзаев¹

¹ *философия докторы (PhD), «Сырдария» университеті, Жетісай қ., Қазақстан*

ИНТЕГРАЦИЯ ЖӘНЕ ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СЫРТҚЫ САЯСИ БАСТАМАЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан мен Орта Азия мемлекеттерінің интеграция тарихымен, Қазақстан Республикасының жаһандану және интеграция кезеңіндегі сыртқы саяси бағытта көтерген жан-жақты бастамалары қарастырылады. Қазіргі заманғы әлемдік даму процестері жаһанданумен және интеграциялаумен сипатталады, жаһандану мен өңірлік ықпалдасу негізінде қазіргі заманғы халықаралық қатынастар өңірлік және жаһандық блоктардың құрылымына айналады және әлемдік дамудың болашағын айқындау үшін барлық мемлекеттердің өзара ынтымақтастығы мен интеграциясы ерекше маңызға ие.

Түйін сөздер: интеграция, жаһандану, жаһандық интеграция, ұлттық және аймақтық мәселелер, халықаралық ынтымақтастық.

Б.С. Токмурзаев¹

¹ *философия докторы (PhD), университет «Сырдария» г. Жетісай, Қазақстан*

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНИЦИАТИВЫ КАЗАХСТАНА В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ИНТЕГРАЦИИ

Аннотация

В статье рассматриваются история интеграции Казахстана и государств Центральной Азии, а также комплексные инициативы Республики Казахстан по внешней политике в период глобализации и интеграции. Процессы современного мирового развития характеризуются глобализацией и интеграцией, современные международные отношения на основе глобализации и региональной интеграции превращаются в структуру региональных и глобальных блоков, и для определения будущего мирового развития особое значение имеют взаимное сотрудничество и интеграция всех государств.

Ключевые слова: интеграция, глобализация, глобальная интеграция, национальные и региональные проблемы, международное сотрудничество.

The processes of the modern world development is characterized by globalization and integration, meaning that contemporary international relations on the basis of globalization and regional integration are transformed into the structure of the regional and global blocks as in determining the future of global development are particularly important mutual cooperation and the integration of all countries. Globalization is an extension of the relationship of states at the international level, resulting in the formation of global information space and the market, in the interpenetration of cultures and civilizations, to strengthen the standardization of lifestyles and behavior, the internationalization of environmental problems and a variety of threats, interfaith, inter-ethnic conflicts and that the need entails the integration - the close relationship of human communities, is to enhance the

role of international relations and their participants - transnational structures, regional and non-governmental organizations, based on universal principles of priority of rights and freedoms, the universalization of the rule of law, social standards, and others [1]. In this regard, it should be noted that the term "region" is defined by two features: first - selection of international relations (ie the presence of a certain range of issues); the second - the restriction of the data regarding the definition of geographical space that the concept of "region" is defined by two features: first - selection of international relations (is the presence of a certain range of issues); the second - the restriction of the data regarding the definition of geographical space that the concept of "region" is defined by two features: first - selection of international relations (ie the presence of a certain range of issues); the second - the restriction of the data regarding the definition of geographical space[2]. That is an area that is geographically difficult economic and national-cultural complex, characterized by the presence of phenomena manifested in a special unity of the socio-historical and ethno-cultural conditions, signs of their intensity, diversity and relationships [3].

The Republic of Kazakhstan since the first years of independence, cooperates with Central Asian countries in various fields and directions. Also, in our time, international organizations, regional associations and multinational companies are better able to supervise and solve global problems such as organized crime, terrorism, environmental disasters, mass migration, drug trafficking and others. "In terms of world politics of globalization and integration processes enhance the comprehensive convergence of countries and regions, the interdependence of nations. In general, globalization and national interests of the states are not opposed, but rather complementary elements of the emerging world order. The emerging global system can not survive outside the national interest, It is created out of the interaction of states. To do this, the state should be able to give a response to the various newly created threats, that is, it must be "strong" [4].

Integration processes have been accelerated and strengthened by large political and economic events of the last century, as the increase in world population, the increasing complexity of social conditions, the mutual confrontation of different social systems, man-made impacts on the environment have created global problems intensified globalization processes. Accelerated and integration processes - mankind has realized the need for global integration to prevent a global threat. globalization process means the relationship and interaction characterizing formation humanity as a single system. Globalization means interdependence and interaction in various spheres of international relations. In terms of globalization, all walks of life are closely related, because this phenomenon has the highest level of internationalization, combining socio-political, cultural institutions and structures, covering all global integration processes. However, different countries have different priorities in globalization due to different levels of economic, military and scientific and technological influence [5]. The Central Asian states, not to be left out of the world economy, considering its capabilities in the geopolitical and economic situation, have paid more attention to the development of their reserves. Kazakhstan 1992 became a UN member, joined the conventions on human rights, international security, protection of the environment.

Due to the vast territory, rich natural resources and population, the availability of strategic assets, energy and agricultural potential of the Central Asian states have certain geopolitical advantages. The geopolitical significance of the region is also determined by the fact that it is bordered by the main geopolitical centers of Eurasia: the People's Republic of China and the Asia-Pacific region - in the east, and Afghanistan and some Islamic states - in the south, with Russia, the Caucasus and Turkey - the north and west . The Central Asian republics, whose population totals more than 60 million people, are linked not only by common territory - the historical roots of their political, economic, cultural relations go back centuries. Central Asian countries since independence have been actively involved in the global process of globalization, by taking a number of commitments at international and regional levels. In the words of the President of Kazakhstan N.A Nazarbayev, "equal and parity relations with the world community should be light through in the process of global integration" [6], states in the region at the same time began to establish close cooperate fully. Also, N.A Nazarbayev noted that the count on the friendly and good-neighborly relations and the integration of states, "By 2030, I'm sure, Kazakhstan will become the Central Asian leopard and will serve as an example for other developing countries. ... The best of our weapons, ensuring the protection of national interests and parity of forces in the near and distant future, there must be a policy of integration in the first place - the strengthening and development of the Central Union between Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan, non-interference in the affairs of other states, the domination agreement acts rather than confrontation" [7].

The similarity of the external and internal political, economic, social and environmental issues and problems, common borders, proximity, close transport and other communication links, the wealth of natural mineral raw materials, fuel and energy, soil and water, human resources and labor potential of creating the need for full cooperation and deepen the process of integration of Central Asian countries in order to solve these problems.

Along with the consolidation of ties between East and West through the Customs union, a single transport space, common energy and information systems in order to stabilize the socio-economic and political conditions, security in the region is especially important. Significance of close collaboration and cooperation to address the joint efforts of states, located on the territory of such issues of global and regional issues like water management, biodiversity conservation, prevention and elimination of negative consequences of the destruction of the ozone layer, desertification and others. Central Asian countries in the future political and economic development, the main rate to ensure security making for integration, interaction. For the "continental integration - the way to global integration, mutual dependence integration helps humanity to address issues of global and regional development" [8].

In this regard, we can point out the differences of the European and Asian integration, that drew the attention of the President N.A. Nazarbayev: "In many cases, without going into the specifics of the region, have been compared to Eastern Europe and make one-sided conclusions. However, Eastern Europe developed in a completely different cultural, economic and geopolitical situation. In Eastern Europe, market tradition of national statehood, democratic behavior patterns were interrupted by only three or four decades. Therefore, the region after the geopolitical decline of quickly integrated into its historical cultural and civilizational areas. A completely different situation in Central Asia.

First, we are moving from a traditional society to a modern society based on the principles of strong-willed.

Especially important for us not to conflict broke out of different cultural platforms, gradually forming in the public consciousness, new values and attitudes of the people, to ensure their harmonious combination with the renewed national traditions.

There are many examples of the failure of recent history in some countries. Typically, where the replacement mechanisms social activities liberal opposed traditionalism or process has been subjected to public bad luck, or led to the transformation of its initiating groups dictatorial force.

Second, we have begun the construction of its national statehood from scratch.

State history has been interrupted for a century, but from the standpoint of modern concepts and terms, and it was not at all. All that Europe seems ordinary existence, we had to build in the process of moving forward in a severe economic crisis and the constant threat of social upheaval.

Thirdly, it was necessary to pass the transfer period of the planned economy to the market, the one-party system - in a multi-party" [9].

It is impossible to ensure the security of the region, located in the vicinity of the two world powers - Russia and China and a powerful cultural influence of the Islamic world, by a purely regional integration, since the Central Asian countries make up the group of states that could affect not only the combination of forces only in Asia or Europe, but also in the entire world geopolitical balance [10]. Republic of the region are important in the regulation of concrete relations between East and West. Therefore, the emerging Central Asian security system has a multi-level nature, playing a role in strengthening the stability, sustainability of the region.

A special place in this system belongs to the Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia (CICA), which was one of the most fruitful initiatives of the Kazakh leadership. RK President's proposal N.A. Nazarbayev expressed at the 47th session of the UN General Assembly, October 5, 1992 on the establishment of an organization that would unite the efforts of all Asian countries in ensuring security and stability in the region, was adopted at the UN and a number of states. At the moment of creation to the CICA joined 16 Asian countries, to date, the number of members of the organization consists of 22 States which in total occupy 90% of the whole of Asia [11].

At the first meeting of ministers in Almaty, held September 14, 1999, the member states, where the Secretariat of the Organization was adopted Declaration on the Principles Guiding Relations among the CICA Member States and during the First Summit June 4, 2002, held in the same place - Almaty actand CICA Statute, which were the main instruments of the organization. These documents reflect the main objectives of the meeting: the expansion of cooperation through elaborating multilateral approaches towards promoting peace, stability, security in Asia; the fight against terrorism in all its forms and manifestations; the fight against illicit drug production and trafficking; expansion of trade and economic cooperation for the prosperity and stability in Asia; cooperation on all issues related to environmental protection; preventing the spread and consistent elimination of weapons of mass destruction; the development of confidence-building measures in the humanitarian dimension; promote mutual respect, understanding and tolerance between civilizations; implementation of confidence-building measures between the Member States. Also identified the main principles of the CICA: sovereign equality and respect for the sovereign rights; non-use of force or threat of force; territorial integrity of states; peaceful

resolution of conflicts; non-interference in the internal affairs of States; disarmament and arms control; economic, social and cultural cooperation; respect for human rights and fundamental freedoms.

President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev, in his speech at the Second Summit, held in June 2006 in Almaty, noted that "the Conference on Interaction and Confidence-Building Measures in Asia is becoming one of the decisive factors in the world" and the participating countries of its "united by one goal - safety preservation and stability in Asia" [12]. To date, the CICA is a multi-national forum for enhancing cooperation for peaceful coexistence, strengthening security and stability in the Asian region through multilateral dialogue, cooperation and confidence-building measures between the Member States. It meets the expectations of its initiators, evidenced by - the adoption of a particularly important international documents such as the Declaration on the Principles Guiding Relations among the CICA Member States; Almaty Act; Declaration on Eliminating Terrorism and Promoting Dialogue among Civilizations; Catalog of Confidence Building Measures; Cooperative approach to implementation of the measures of the CICA confidence, as well as the results of the three Summits and three meetings of Foreign Ministers. CICA in fact "has become a unique platform that provides equal opportunities for every Asian state to take part in the discussion and decision-making on a broad range of security issues of mutual interest" [13].

The main interest and purpose of any state is to prevent any threats were, including environmental. The establishment in 2001 in accordance with the decision of the 4th Pan-European Conference of Aarhus (1998), the Regional Environmental Center for Central Asia (CAREC), with headquarters in the city of Almaty, Republic of Kazakhstan as an independent, non-profit and non-political organizations of an international character was the realization of this fact. The purpose of the organization - to promote multisectoral collaboration in Central Asia at the national and regional levels to address environmental problems. Since the establishment of the Regional Environmental Center for Central Asia, have country offices in the five participating countries, with the assistance and support of international organizations, members of the founders, - United Nations Development Program (UNDP) and the European Commission (EC) - as well as in partnership with the Central Asian countries, European countries, with international organizations and programs, local private companies and NGOs carried out a number of programs and pilot projects to study the environmental situation in the region , to enhance the environmental awareness of the population, to ensure environmental safety in accordance with such basic tasks as the establishment of the center of a cross-sectoral dialogue in Central Asia with the participation of the donor community, to promote the attraction of Central Asia advanced knowledge of international best practices and technologies in the field of environmental management and sustainable development, promoting the enhancement of the role of civil society in environmental protection and sustainable development in Central Asia [14].

In order to ensure national interests on a global scale, we must ensure success in the way of socio-economic development. Summit of the Organization for Security and Cooperation in Europe, held in December 2010 in Astana, has enabled the international community to analyze the prospects for global security - in all spheres of human activity. The President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev, paying attention to the fact that "among the states, newly independent Kazakhstan first conducts a significant international forum", - said: "We are moving to a new level of security and cooperation in wider coordinates -" from ocean to ocean. " It is about creating a common security space within the boundaries of the four oceans - from the Atlantic to the Pacific and from the Arctic to the Indian. ... Today in Astana, we are launching a Euro-Atlantic and Eurasian community of common and indivisible security. ... In our view, it is, above all reflects the changed paradigm of European security. At the beginning of the twenty-first century, the most dangerous sources of threats and challenges to the stability of the European continent were outside. Who outside of Europe are the main sources of drug trafficking, illegal migration, human trafficking, as well as the threat of proliferation of weapons of mass destruction. The situation in other parts of the world today depend on many aspects of energy and economic security of Europe ... Eurasian security - this is not a metaphor, it is a strict geopolitical fact ... In the first place, to set up on the initiative of the CICA Kazakhstan is ready to become a link in Eurasian security. We intend to use our chairmanship in the Organization of the Islamic Conference next year to build confidence throughout Eurasia. We also propose to start working on a comprehensive Treaty on Eurasian security" [15].

In general, the Central Asian region has a certain raw materials and demographic potential and its importance in ensuring global security, all increases, so increases the role and integration of the region's states. During various meetings and negotiations have highlighted the need of reforming and strengthening the previously established structures, creating the most effective regional management mechanism for a better development of the sector for the implementation of programs with public participation, for the sharing of tasks and stable funding, which is the main task in collaboration Central -Asian countries. However, because of inconsistencies in the views and actions of the management of the participating countries and the duplication of some of the issues the Union collapsed.

The idea of resuming the work of the organization, taking into account past experiences and new challenges is supported, not all countries in the region [16; 17]. In this regard, can lead opinion that "integration processes in Central Asia is not without problems, and the current situation is far enough away from the deep broad-interpenetration and interconnection to the extent that states entering into this design, would constitute a coherent whole" [18].

It must be stressed that in addition to measures taken by the President and the Government of the Republic of Kazakhstan to strengthen diplomatic relations with neighboring countries, activities undertaken in the framework of the United Nations, UNESCO, OSCE, CICA and other international organizations, a positive moment in the integration were also held in Kazakhstan Winter Asian games 2011. The main link of globalization and integration processes in Kazakhstan was the first Eurasian Congress of Political Scientists, on the theme of "post-transition", security and cooperation in Central Asia, which took place in March of this year in Almaty. The congress was attended by experts from the CIS countries, where it was noted that European countries see in Kazakhstan partner and guarantor of security in Central Asia ... conductor ... the concept of so-called Eurasian centrism, which can have its own unique influence on the continent, claiming a direct membership in the European community. Moreover, that Kazakhstan, "having all the necessary energy resources, vast territory, has every chance of a strong economic and technological breakthrough" [19].

References:

1. NA Nazarbayev *Ideological consolidation of society as a condition for progress in Kazakhstan*. Almaty, 1993. 10 p.
2. *Philosophy of Politics A. Panarin*. - M.: The New School, 1996. - P. 108.
3. Kuskumbayev SK *Central Asia as a geopolitical region // Sayasat*. - 2005. - № 10. - S. 20-23.
4. Baizakova KI *State in terms of integration and globalization (in the example of France) // Modern Problems of International Relations: Theory and Practice: Sat. Materials interuniversity conference on the 10th anniversary of "International Relations", December 18 2002*. - Almaty: Kazakh University, 2002. - P. 78-82.
5. Tanguiane SA *The essence of globalization and international problems // Globalization. Conflict or dialogue of civilizations? - M.: "The publishing house" New Age ". Micro Institute, 2002*. - P. 101-109.
6. Nazarbayev NA *Kazakhstan's independence: the lessons of history and modernity // Kazakhstanskaya Pravda*. - 1997 - 17 December.
7. Nazarbayev NA *Kazakhstan - 2030. Prosperity, security and the welfare of all Kazakhstanis. Address of the President to the people of Kazakhstan*. - http://portal.mfa.kz/portal/page/portal/mfa/ru/content/reference_info/strategy2030. (date accessed: 12.04.2019)
8. Tokaev K.K. *Foreign policy of Kazakhstan: approaches, priorities and objectives // Kazakhstan's foreign policy*. - Almaty - M.: Russian rarity, 1995. - P. 26.
9. N. Nazarbayev A. *Zhañandyk aukymdalyg kauptisizdik kilti Asia zherinde zhasyrylyp zhatyr // Egemen Kazakhstan*. - 2003 - 10 July.
10. N.A Nazarbayev *Speech at the UN Conference on Disarmament held on June 8, 1999 / National Security: results of a decade*. - Astana: Elorda, 2001. - P. 42-50.
11. *Secretariat of the conference on interaction and confidence building measures in Asia*. (Electronic resource) http://www.s-cica.org/page.php?page_id=65&lang=2. (date accessed: 20.05.2019)
12. *Almaty Asia as uyaza aynaldyrmak // Egemen Kazakhstan 2006*, 20 July, P 3.
13. Dulat Bakishev, executive director of the secretariat of Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia, "Kazakhstan: a bridge between East and West" // the newspaper New Europe // http://www.s-cica.org/page.php?page_id=191&lang=2&parent_id=139.
14. *TECH IN GLOBAL WARMING*. <http://www.carecnet.org/ru>. (date accessed: 10.05.2019)
15. *Address of Nursultan Nazarbayev: Eurasian security and a new world currency // http://www.kazakhstanlive.ru/news.php?ID=510*. (date accessed: 15.05.2019)
16. V.Panfilova: *Nazarbayev calls Karimov's new alliance // http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1208840520*. (date accessed: 20.05.2019)
17. Karimov, Nazarbayev said, "once and for all" of the Union in Central Asia will long // *Vremya Novostei*. - 2008. - on 23 April. - № 7.
18. Gulnoza Saidazimova. *Integration in Central Asia: Realities, Challenges, Opportunities // http://www.cac.org/journal/cac-09-2000/10.Saidazim.shtml*. (date accessed: 28.04.2019)
19. Alexander Tsinker (Israel), President of ICES, director of the Institute of Eastern Europe and the CIS // <http://vesti.kz/polit/79928/> (date accessed: 18.04.2019)

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY**

**ӘӨЖ 374.003
ҒТМАР 03.81.21**

Райгул Хазретәліқызы¹

¹докторант, Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан. Шымкент қ.

**«МӘДЕНИ МҰРА» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛТТЫҚ АРХИВ ҚОРЫН ТОЛЫҚТЫРУ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ**

Аңдатпа

Мақалада «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында Қазақстанның Ұлттық архив қорын шетелден әкелген құнды тарихи құжаттар негізінде толықтыру мәселесі көтерілген. Сонымен қатар, жеті жылға созылған мемлекеттік бағдарламаның Қазақстан архив саласының дамуында алатын орны мен маңызына тоқталған. Алыс-жақын шетелдерден Отан тарихына қатысты құнды деректер мен құжаттарды іздеп табу және жинақтау жұмыстары қарқынды және нәтижелі іске асты. Жинақталған құжаттар ретке келтіріліп, арнайы сараптамадан өткізіліп, Ұлттық архив қорына сақтауға алынды.

Бүгінгі таңда шетелдерден жинақталған құжаттар негізінде құжаттар мен материалдар жинақтары, ақпараттық-анықтамалықтар, фотоальбомдар, карталар жарық көрді. Қазақстанның ұлттық, орталық және мемлекеттік архивтері шетелдерден тарихи құнды құжаттарды жинақтаумен ғана шектелмей, оларды бірізге түсіріп, «электронды каталог» құра отырып, қаншама деректердің жариялануына қызмет етті. Бұл жұмыстар Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қорының сапалы, құнды деректермен толығына және архив ісінің дамуына ерекше үлес қосқан «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында іске асты.

Кілт сөздер: Ұлттық архив қоры, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы, шетелдік архивтер, құжат, дерек.

¹*Райгул Хазретәліқызы*

¹Докторант, Международный казахско-турецкий университет
имени Ахмета Ясауи. Казахстан. г.Шымкент

**ОПЫТ ПОПОЛНЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО АРХИВНОГО ФОНДА КАЗАХСТАНА
В РАМКАХ ПРОГРАММЫ «КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ»**

Аннотация

В статье рассматривается вопрос о пополнении Национального архивного фонда Казахстана на основе ценных исторических документов, ввозимых из-за рубежа в рамках государственной программы «Культурное наследие». Также подчеркивается роль и значение семилетней государственной программы в развитии архивного дела в Казахстане. Поиск и сбор ценных источников и документов, связанных с Отечественной историей из ближнего и дальнего зарубежья, был интенсифицирован и продуктивен. Собранные документы проверены, анализированы и хранятся в Национальном архивном фонде.

Сегодня на основе документов, собранных из-за рубежа изданы сборники документов и материалов, информационные справочники, фотоальбомы, карты. Национальные, центральные и государственные архивные учреждения Казахстана не только собирали исторически ценных документов из за рубежа, а также создали «электронного каталога», Эти работы были реализованы в рамках программы «Культурное наследие», которая внесла значительный вклад в развитие архивного дела Национального архивного фонда Республики Казахстан.

Ключевые слова: Национальный архивный фонд, Государственная программа «Культурное наследие», зарубежные архивы, документ, источник.

Raygul Khazretalikyzy¹

¹Doctoral student, Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Kazakhstan, Turkestan

EXPERIENCE OF REPLENISHMENT OF THE NATIONAL ARCHIVAL FUND OF KAZAKHSTAN UNDER THE PROGRAM "CULTURAL HERITAGE"

Abstract

The article considers the issue of replenishment of the National Archival Fund of Kazakhstan on the basis of valuable historical documents imported from abroad under the state program "Cultural Heritage". The role and significance of the seven-year state program in the development of archiving in Kazakhstan is also emphasized. Search and collection of valuable sources and documents related to the Patriotic history from near and far abroad was intensified and productive. The collected documents are checked, analyzed and stored in the National Archival Fund.

Today, based on documents collected from abroad, collections of documents and materials, information guides, photo albums, maps are published. National, central and state archival institutions of Kazakhstan not only collected historical valuable documents from abroad, but also created an "electronic catalog". These works were implemented as part of the Cultural Heritage program, which made a significant contribution to the development of archival affairs of the National Archival Fund of the Republic Kazakhstan.

Key words: National Archival Fund, State program "Cultural Heritage", foreign archives, document, a source.

Кіріспе

Мемлекетімізде ұлттық маңызы бар бірқатар бағдарламалар болса, соның бірегейі «Мәдени мұра» бағдарламасы болып табылады. «Мәдени мұра» бағдарламасы мемлекет тарапынан дер кезінде көтерілген, қазақ тарихының құнды деректері мен құжаттарын жинақтауды мақсат еткен бағдарлама болды. Бағдарламаның архив ісіне қатысты бөлігі үлкен маңызға ие. Отан тарихына, қазақ хандығы мен қазақ халқының салт-дәстүрі, мәдениеті, өнері мен шаруашылық құрылымы, тарихы жайында сыр шертетін құнды құжаттар әлемнің көптеген елдеріндегі архивтер мен ғылыми мекемелерде, кітапханаларда жинақталған.

Қазақстан жаһандық өзгерістермен бетпе-бет келген 2000 жылдардың басынан Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (бұдан әрі – ҚР ОМА) ұйымдастыруымен тарихшы ғалымдар мен архив қызметкерлері алыс-жақын шетелдерден Отан тарихына қатысы бар құжаттардың көшірмелерін алып келе бастады. XX ғасырдың басы Отан тарихында қилы оқиғалар мен тағдыршешті мәселелердің орын алған кезеңіне қатысты отандық архивтердегі материалдардың жеткіліксіз екендігі және қазақ тарихындағы ақтандақтарды ашуда Ресей, Өзбекстан және т.б. елдердің архивтеріндегі құжаттарды қарауға тура келді. Осы тұста алыс-жақын шетелдерден Қазақстан тарихына қатысты құнды құжаттарды тауып, олардың көшірмелерін алып, Қазақстан архивтеріне өткізу «Мәдени мұра» бағдарламасының бір бөлшегіне айналды. Яғни, 2003 жылдың қарашасында үкімет тарапынан қабылданған «Мәдени мұра» бағдарламасы Қазақстанның барлық мәдени ошақтарына үлкен серпіліс әкелді [1].

Ретроспективті құжаттық ақпаратқа қолжетімділік заңнамасының аясында мемлекет пен оның азаматтарының архивтік құжаттарды пайдалануы саяси, экономикалық, ғылыми және әлеуметтік-мәдени сұраныстарын орындау мемлекеттік архивтердің басты мақсат, міндеттері болып табылды [2].

Негізгі бөлім

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасына дейін 2001-2005 жылдар арлығында архив саласын дамытуға арналған тұжырымдама негізінде Қазақстан архив ісінде заңнамалық тұрғыдан бастап, құжаттардың жай-күйін ретке келтіру, қайта өңдеу, жаңаша форматқа көшіру сынды біршама өзекті мәселелер шешімін тауып, Отандық архив ісінде оң өзгерістер орын алды. Бұл тұжырымдаманың соңынан «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының әдебиет, мәдениет, тарих, археология және этнология, музей ісі мен архив ісін қамтыған 7 жылға созылған кезеңі басталды. Бағдарлама ауқымы үш кезеңге бөлінді. 2004-2006 жылдарды қамтыған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының **бірінші кезеңінде** бағдарламаны қаржыландыру республикалық бюджеттің есебінен жүзеге асты. Қаржыландырудың жалпы көлемі-1933,6 млн.теңге, оның ішінде: 2004 жылы – 641,65 млн.; 2005 жылы – 631,7 млн.; 2006 жылы- 660,2 млн.теңгені құраған [3].

Бағдарлама аясында елдің қорларында, архивтері мен қоймаларында сақталған ауызекі кәсіби түрде орындаушы-музыканттардың фоножазбаларын қалпына келтіру мен қазіргі заманғы аудиотаспаларға көшіру іске асты. Сонымен қатар, осы бөлінген қаржы есебінен алыс-жақын шетелдерден Отан тарихына қатысты құнды құжаттарды жинақтау және ең алдымен Қазақстандағы барлық архив мекемелерінің жай-күйімен танысу іске асырылды. Елдің мәдени мұрасының сақталуын және тиімді пайдалануын мақсат еткен бағдарлама Қазақстан бойынша 215 архив мекемелерінің назарына ұсынылып, осы мекемелер тарапынан бағдарламаны жүзеге асыру қажет болды. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуымен электрондық құжат айналымның бірыңғай жүйесін енгізу жағдайдарында Ұлттық архив қоры құжаттарының жаңа тасығыштарда сақталуы мен пайдалануы өзекті мәселеге айналып, оларды шешу үшін Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік архиві жанында архив құжаттарының сақтандыру көшірмесін жасау мен қалпына келтіру орталығы құрылды. Бағдарламаның бірінші кезеңі шетелдік архивтермен, ғылыми зерттеу мекемелермен, кітапханалармен және жоғарғы оқу орындарымен өзара келісімге отырып, меморандумға қол қойылып, шетелдік мекемелермен байланыс орнату арқылы келесі кезеңдерге жол ашты.

2002-2005 жж. арлығында ҚР ОМА бастамасымен және жетекшілігімен Орталық архив қызметкерлері мен ҚР ҰҒА (Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясы – Р.Х.) ғалымдарының және әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих және археология факультетінің оқытушы ғалымдарын жұмылдыра отырып, көршілес Ресей Федерациясы Мәскеу қаласының мемлекеттік архивтеріне ғылыми іс-сапарға шыққан. ҚР ОМА ұсынған «Мәскеу қаласы федералды архивтеріндегі XV-XX ғғ. Қазақстан тарихы бойынша материалдарды анықтау» жобасының нәтижелері мен қорытынды есептерін зерттеушілер Орталық мемлекеттік архивіне, Қазақстан Республикасы Ұлттық архивіне (бұдан әрі – ҚР ҰА) архивтер мен құжаттама комитетіне тапсырылған. Зерттеуші ғалымдардың осы археографиялық экспедицияларының қорытынды есептерімен ҚР ҰА-тің 48 қорынан танысып білуге болады. Бағдарлама аясында архив ісі саласындағы ынтымақтастықты дамыту мақсатында АҚШ Холкокост мемориалдық музейімен, Қытай Халық Республикасының мемлекеттік архив басқармасымен, Түркия Республикасының Министрлер Кабинеті жанындағы Бас архив басқармасымен, Монғолия Ұлттық архив басқармасымен, Финляндия Республикасы Ұлттық архивімен, Украина Мемлекеттік архив комитетімен, Эстония Республикасы Ұлттық архивімен, Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинеті жанындағы «Узархив» агенттігімен, Польша мемлекеттік архивтерінің Бас дирекциясымен келісімдерге келіп, меморандумдарға, хаттарға қол қойылды [4]. Осы келіссөздер «Мәдени мұра» бағдарламасының келесі екі кезеңінде жемісті жұмыс жүргізуіне мүмкіндік беріп, тамаша нәтижелерге қол жеткізілді.

2006 жылы Египет, Түркия, Венгрия, Армения архивтері мен кітапханаларында жүргізілген ғылыми-зерттеулердің нәтижесінде қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне қатысты мындаған құжаттардың көшірмелері, қолжазбалар мен сирек басылымдар анықталып, сатып алынды. Венгрия архивтері мен кітапханаларына ұйымдастырылған экспедиция нәтижесінде Орталық Еуропалық университеттің «Ашық қоғам» архивіне «Свободная Европа», «Свобода», Би-би-си, «Голос Америки» радиолары берген хабарлар мәтіні, зерттеу бөлімінің ғылыми қызметкерлері жүргізген еңбектер мен шетел баспасөзінде жарық көрген мақалалар анықталып, 129 құжаттың (596 парақ) көшірмесі алынды. Бағдарлама аясында Түркияның архивтері мен кітапханаларында, ғылыми мекемелерінде ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді. Түркия Республикасы Премьер-Министрлігінің жанындағы Османлы мемлекеттік архивінен Черняевтың Қазақстаннан Ресейге жаңа сауда жолын салуы, қоныс аударған қазақтар, қазақ саудагерлерінің Османлыға баруға рұқсат берілуі, Түркістаннан келген қажылар, Түркістан, Каспий және Жетісу әскерлеріне қатысты, қазақ көшпенділері туралы және т.б. жалпы саны 19 құжат, 2 томдық Османлы-Түркістан қарым-қатынастары, Османлы деректеріндегі Қазан қаласы кітаптары мен Премьер-министрлік жанындағы Османлы архивінің анықтамалығы алынды. Сондай-ақ, Түркияға келген алғашқы қазақтардың мекені болған Ниде облысының Ұлыкышла ауданындағы Алтай ауылынан қазақтар көшіне қатысты деректер, 1953 жж. құрылған Түркияға көшірумен айналысқан Қауымдастық негізін қалаушылардың суреттері, шежіре, бейнелер, жалпы саны 2 қолжазба, 43 фотокүжат, 3 бейне көрініс алынып, Қазақстан Республикасының Ұлттық архивіне өткізілді.

2006 жылғы іс-сапарлардың нәтижесінде Армениядан 5 шығыс қолжазбасы, 40 тарихи еңбектің көшірмелері, Венгриядан 129 құжат (596 парақ), 9 ғылыми еңбектің көшірмелері; Египеттен 13 кітап, 8 шағынфильм, 10 әлемкарталарының көшірмелері, 4 каталог; Түркиядан 19 құжат, 25 кітаптар, каталогтар, 34 журнал, 3 қолжазба, 33 фотосурет, 3 бейне көрініс әкелінді [5].

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценттері Г.К. Көкебаева мен Г.Р. Дадабаевалардың Венгрия архивтері мен кітапханаларына жүргізген ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Венгрия Ұлттық кітапханасы мен Орталық еуропалық университеттің Ашық қоғам архивтерінде, ғылыми қызметкерлердің зерттеу жұмыстары мен баспасөз беттерінде жарық көрген мақалаларын жинақтап қайтқан. Ашық қоғам архивінен алынған фотоқұжаттардың кейбіріне тоқтала кетсек, «Хрущев жеке шаруашылықтағы малдың басын кемітуде» (1961 ж. 5-сәуір), «Тың және тыңайған жерлердің Комиссары» (1961 ж. 27-қаңтар), «Кеңестік отарлау және Қазақстан» (1961 ж. 5-қаңтар), «1965 жылы Қазақстандағы эрозияға ұшыраған жерлер» (1966 ж. 15 маусым) және т.б. Кеңес Одағында айтылуға тиым салынған, Хрущевтің сәтсіз жобасына айналған тың және тыңайған жерлерді игерудегі кеткен қателіктер мен кемшіліктер туралы құнды құжаттар алынып, Ұлттық архивке өткізілген. Сонымен қатар, 1986 жылдың 16-желтоқсанында орын алған Желтоқсан оқиғасына қатысты «Ашық Еуропа», «Азаттық», Би-би-си, «Америка дауысы» радиоларының бағдарламаларында ағылшын тілінде оқылған радиохабарламалардың мәтіндері мен аудиожазбалары да кездеседі. КСРО аумағында баспасөз беттері мен бұқаралық ақпарат құралдарында айтылмаған және айтылуға тиым салынған Желтоқсан оқиғасы туралы батыстық демократиялық көзқарас тұрғысында таралған радиохабарламалар осы бір тарихи оқиғаның ақ-қарасын ашуда құнды материал болмақ. Радиохабарламалардың тақырыптарына қысқаша тоқталсақ, «Этникалық тәртіпсіздіктер саяси мәселелерді көтереді» («Soviet ethnic Reveal Policy Problems», 22 желтоқсан 1986 ж.), «Мәскеу қазақтарды тыңдайды» («Moscow hears from the Kazakhs» 22 желтоқсан 1986 ж.), «Қазақстандағы оқиға туралы хабарламалар», «Кеңестікке қарсы бүліктің ұзақ көлеңкесі» («The long shadow of anti-soviet rioting» 23 желтоқсан 1986 ж.) радиохабарлары [6].

Венгрия Республикасының Ашық қоғам архивінен алынған ХХ ғасырдың соңғы ширегінде КСРО-да орын алған оқиғалар мен тарихи өзгерістер туралы ағылшын тіліндегі архивтік құжаттар шынайылығымен ерекшеленеді. Архивтегі материалдар тек дәстүрлі құжаттық тасығыштарда ғана емес, сонымен қатар электрондық нұсқада, дискілерде, фотонегативтерде, арнайы микрофишаларда сақталатыны белгілі. Отан тарихына қатысты материалдар жинау барысында экспедиция мүшелері еліміздің тарихына тікелей немесе жанама қатысы бар құжаттардың кез-келген нұсқаларын жинақтауға тырысқандығын байқаймыз. АҚШ, Армения, Венгрия, Германия, Египет, Қытай, Өзбекстан, Польша, Ресей, Түркия, Ұлыбритания елдерінен 35 мыңнан аса құнды тарихи құжаттық деректер, 300-ден аса шығыс қолжазбалары, жүздеген кино, дыбыс, фотоқұжаттар, телесюжеттер, әртүрлі жылдардағы мерзімді басылымдардың жүздеген сандары анықталды. Осы анықталған құжаттардың ішінен 2004-2006 жылдар аралығында Қазақстан архивтерінде баламасы жоқ 147 377 кадр микрофильм, 16808 парақ құжат, 785 архивтік іс, 27 шығыс қолжазбасының көшірмесі, 52 киноқұжат, 1 819 фотонегатив, 113 түрлі-түсті слайдтар, 12 ортағасырлық карта көшірмесі, 400 архивтік құжаттар жинағы, анықтамалықтар Ұлттық архив қорына қосылды [7].

«Мәдени мұра» салалық бағдарламасының **екінші кезеңі** 2007-2009 жылдар аралығын қамтыды. Бағдарламаны қаржыландыру республикалық бюджет қаражаты есебінен жүзеге асты. Қаржыландырудың жалпы көлемі – 4,004,9 миллион теңге, оның ішінде 2007 жылы – 1 873,6 миллион теңге, 2008 жылы – 1 376,5 миллион теңге, 2009 жылы – 754,8 миллион теңге бөлінді [8].

Бағдарлама аясында қазақ ойшылдарының мұрасын зерделеу үшін, қазақ халқының мәдени мұрасында тарихи маңызы бар қолжазбаларды, жәдігер басылымдарды, кітаптар мен архивтік құжаттарды табу және сатып алу үшін шетел қалаларының архивтері мен кітапханаларына ғылыми-зерттеу экспедицияларын ұйымдастыру жоспарланды. Бағдарламаның осы кезеңінде Мәдениет және ақпарат министрліктерінен бастап, Орталық және облыстық мемлекеттік архив мекемелері, университеттер мен Ғылым академиясының Ғылыми-зерттеу институттары, «Археография және деректану ұлттық орталығы» жаппай шетелге шығып, ондағы құжаттармен танысып, көптеген архив құжаттарының көшірмелері әкелінді. «Мәдени мұра» бағдарламасының бұл кезеңі архив саласы үшін өте нәтижелі, жемісті кезең болды. Себебі, алғашқы кезеңде жіберілген олқылықтардың орны толтырылып, құжаттардың қайталануына жол бермеуді көздеп және ішінара орын алған ретсіздіктер жойылып, нақты мақсаттар мен міндеттер айқындалған еді. Қазақстан Республикасы Мәдениет министрі Құжаттама және архив ісі комитетінің бақылауымен шетелдерден құжаттардың көшірмесін Қазақстанға жеткізу архив саласының мамандарына тапсырылды. Олардың қатарында Комитеттің бас маманы Ғ.Исахан, «Археография және деректану ұлттық орталығының» маманы Б.Жанаев, Орталық мемлекеттік архивтің архивісті М.Жылысбаева, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінен Г.К.Көкебаева, Г.Р.Дадабаева, Еуразия ұлттық университетінен Ә.Шилібекова, Д.Қыдырәлі, деректанушы ғалым Б.Көмеков, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінен А.Исмаилов,

С.Д.Құдасов және Түркістан облысы мемлекеттік архивінен А.К. Исатаева сынды тарихшы ғалымдар мен архивист мамандар алыс-жақын шетелдерден Қазақ тарихына қатысты мол құжаттық мұра жинақтады.

Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде (бұдан әрі – ӨР ОМА) Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстік облыстарында соңғы үш жүз жылдың көлемінде орын алған тарихи оқиғалар мен процестер көрініс беретін ауқымды құжаттық материалдар жинақталған. Бұл құжаттар Түркістан өлкесінің тарихын жан-жақты ашуға және объективті тұрғыда баға беруге мүмкіндік беретін маңызға ие.

«Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Өзбекстан Республикасының архив қорларынан Қазақстанға қатысты құжаттарды тауып және оларды айналымға енгізуде т.ғ.д., профессор Анвар Исмаилов белсенді қызмет жасады. Ол ӨР ОМА архивінде болған кезінде Қазақстан архивіне қатысты іздестіру жұмыстарын жүргізген. Архивтің «34-қорында Түркістан АКСР ағарту халық комиссариаты» (Наркомпрос) қорынан 1917-1924 жылдар арлығында Ташкент қаласында өмір сүріп, қызмет істеген Х.Досмұхамедов, М.Тынышпаев, А.Байтасов, Ф.Ғалымжанов, М.Қасымова сынды қазақ саяси элита өкілдерінің құжатарын анықтаған. Сонымен қатар, ӨРОМА-ның Р-365-«К.Тимирязев атындағы Халықартау институты» және Р-366 «Ташкент мұғалімдер институты» қорларынан Т.Рысқұлов, С.Қожанов, Т.Кулкашевтардың түпнұсқа құжаттарын тапқан.

Профессор ғалым осы сапарында 28 қордың материалдарын толығымен қарап, ол жердегі Қазақстан тарихына қатысты құнды құжаттардың тізімін жасаған. А.Исмаиловтың Өзбекстан Республикасының орталық архивінен қарастырған құжаттардың бірнешеуіне тоқтала кетсек, архивтің Р-17 қорындағы 1 тізбе, 1150 істе 1924 жылығы Ұлттық межелеу туралы Түркістан орталық атқару комитетінің қаулысы және өзге де құнды құжаттарды атап айтуға болады [9]. 86 қорда (ӨКСР ОАК) Бекайдар Аралбаев, Ораз Жандосов, С.Есқараев, Т.Рысқұлов, А.Розыбакиев, А.Серғазиве сынды қазақтан шыққан партиялық-кеңестік қызметкерлердің құжаттарымен танысқан. Аталған тұлғалардың ішінен А.Исмаилов Т.Рысқұлов, Б.Аралбаев және А.Серғазиевтің құжаттарының толыққанды болуына байланысты көшірмелерін алып ҚР ҰА-не өткізген.

2008 жылдың 16 маусым-7 шілде аралығында Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрі ақпарат және мұрағат комитетінің басты expertі Ғ.Т.Исахан мен Алматы облысы архивтер мен құжаттама басқармасы басшысының орынбасары Қ.Т.Досжанова және Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінің қызметкері М.К.Есмұханова Ташкент қаласына іс сапарға барып құжат жинақтап қайтқан. ӨР ОМА-ға, Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар архивіне, Ташкент облыстық архивтерінде болып, Қазақстан тарихына қатысты құжаттар мен материалдарды тауып, олардың көшірмелерін алып келген.

ӨР ОМА-індегі 8 қордың 36388 сақтау бірлігімен танысып, оның ішінен 1830 сақтау бірлігі алынып, оларға тізімдеме түзілген. Ташкент облыстық мемлекеттік архивінен 336 іс қаралып, оның 151 сақтау бірлігі анықталған. Өзбекстан Республикасының архивтерінен жалпы саны 1981 іс анықталған. [10]. Жоспар бойынша көрсетілген ӨРОМ кинофотоқұжаттар архивіне барғандығы, және ол жақтардан қандай да бір құжат алғандығы қорытынды есепте көрсетілмеген.

«Мәдени мұра» бағдарламасы қолға алынған жылдары Өзбекстан Республикасы мемлекеттік архивтерінен құжаттардың көшірмелерін алуда алғашқылардың бірі болып Түркістан облыстық мемлекеттік архиві қолға алған. ӨРОМА-інен алынған құжаттардың көшірмелері Түркістан облыстық мемлекеттік архивінің 1170 қорында «Түркістан өлкесіндегі Қазақ Ұлттық интелегенцияларының қызметі мен өмірі жайлы құжаттарының» коллекциясы, ал 1129-қорда «Өзбекстан Республикасы архив қорынан Оңтүстік Қазақстан тарихы бойынша құжаттары (революцияға дейінгі кезең)», 1169-қорда «Өзбекстан Республикасы архив қорынан Оңтүстік Қазақстан тарихы бойынша құжаттары (кеңестік кезең)» қорларында топтастырылған [11]. Өзбекстан Республикасы архивтерінде Қазақстан тарихына қатысты мол мұралардың сақталғандығына қарамастан, өкінішке орай 2010 жылдан бастап бұл мемлекеттің архивтерінде шетелдік азаматтардың ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізулеріне рұқсат берілмей, архивтерге кіруіне қатаң тиым салынды. Егер бұндай шектеулер болмаған жағдайда Қазақстан тарихына қатысты қаншама тың деректер мен шынайы ақпараттар Ұлттық архив қорын толықтырған болар еді

Бұл кезеңнің тағы бір ерекшелігі шетелдің барлық архив мекемелері мен ғылыми зерттеу орталықтарынан әкелінген құжаттардың мәліметтері туралы бір орталықта жинақталған база құрылды. «Археография және деректану ұлттық орталығында» «электронды каталог» автоматтандырылған ақпараттық жүйесі құрылды. Электронды каталог Қазақстан ғалымдары мен зерттеушілері үшін аса маңызды іздеу құралына айналды.

«Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасының 2009-2011 жж. қамтыған үшінші кезеңінде алғашқы екі кезеңнің қорытындыларына баға беріліп, шетелдік ғалымдармен, іргелі ғылыми орталықтармен бірлесе отырып, ұлттық мұраларды кешенді түрде жан-жақты зерттеу, олардың ғылыми айналымға түсуі

камтамасыз етілді [12]. Бұл кезеңде шетелдерден жаппай құжат жинақтау біршама саябырлап, керісінше әкелінген құжаттар негізінде жинақтар жарық көре бастады. «Археография және деректану ұлттық орталығы» бағдарламаның осы үшінші кезеңінде, яғни 2010 жылдан бастап «Қазақстан тарихы шетел мұрағаттарында» атты көптомды ақпараттық анықтамалығы дайындалып жарық көре бастады. Бұл анықтамалық республика көлемінде архивистер мен зерттеуші ғалымдарға, ізденушілерге шетелдің архивтерінен жинақталған еліміздің тарихына қатысты құнды құжаттар туралы бағыт-бағдар беретін көмекші құралға айналды. 2011-2012 жж. Отан тарихына қатысты шетелдерден әкелінген құжаттар «Археология Семиречья (1857-1912 гг.)», «История Казахстана в документах и материалах» атты үш томды альманахы және Алматы қаласы «Раритет» баспасынан «Трагедия казахского аула 1928-1934 гг.» құжаттар жинағы жарық көрді.

2004-2011 жылдар аралығында «Мәдени мұра» бағдарламасымен шет елдердің архивтері мен ғылыми зерттеу институттарында, университеттері мен орталықтарында болып, қазақ халқының тарихына қатысты материалдар жинақтап археографиялық экспедициялар жүргізген мекемелерді 3 топқа бөлуге болады: **1. Мемлекеттік архивтер:** Қазақстан Республикасы Ұлттық архиві, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік кинофотофоноқұжаттар архиві, Алматы қаласының мемлекеттік архиві, Түркістан облыстық архиві, Солтүстік Қазақстан облыстық архиві, Шығыс Қазақстан облыстық архиві, Қызылорда архиві, Жамбыл облыстық архиві. **2. Ғылыми институттар мен орталықтар:** ҚР Ғылым Академиясының тарих және этнология институты мен Шығыстану институты, ҚР Археография және деректану орталығы (Қазіргі сирек кітаптар мен қолжазбалар орталығы-Р.Х.). **3. Жоғарғы оқу орындары:** әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Еуразия Ұлттық университеті, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Абылайхан атындағы Шет тілдер университеті.

«Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстан тарихына қатысты құнды деректер мен құжаттардың көшірмелері алынған алыс-жақын шет мемлекеттер: **1. Ресей Федерациясының архивтері.** Жеті жылға созылған «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында еліміздің ғалымдары мен архив мамандары Ресейдің барлық архивтері мен кітапханаларында болып, Отан тарихына қатысты құнды деректер жинақтады. Қазақстан тарихына қатысты мол мұраның Ресей жерінен табылуын еліміздегі тарихи үдерістердің орын алуымен түсіндіруге болады. Ресей Федерациясы мемлекеттік архиві, Ресей мемлекеттік тарих архиві, Ресей мемлекеттік көне актілер архиві, Ресей империясы сыртқы істер архиві, Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архиві, Ресей мемлекеттік экономика архиві, Ресей мемлекеттік әскери-тарих архиві, Ресей мемлекеттік әскери архиві, Ресей мемлекеттік әдебиет және өнер архиві, Мәскеу облысы орталық мемлекеттік архиві және Омбы, Орынбор, Санкт-Петербург қалаларының архивтерінде Қазақстан тарихы мен қазақ халқына қатысты құнды құжаттар көптеп кездеседі. **2. Өзбекстан Республикасының архивтері мен ғылыми зерттеу орталықтары, кітапханалар.** Қазақстан архивистері мен ғалымдары Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде, Ташкент облыстық архивінде, Өзбекстан Республикасы кинофотофоноқұжаттар орталық аемлекеттік архивінде және Әлішер Науаи атындағы Ұлттық кітапханасында, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының фундаментальды кітапханасында, Абу Райхан Бируни атындағы Шығыс қолжазбалар орталығында болып Қазақстанның оңтүстік аумағында орын алған тарихи-мәдени оқиғалар мен жергілікті халықтардың әлеуметтік-экономикалық жай-күйіне қатысты құжаттарды жинақтап қайтқан. **3 топқа алыс шетел архивтерін топтастырдық.** Армения Ұлттық архиві, Беларусь Республикасы Ұлттық архиві, Ватикан Құпия архиві, Ұлыбритания Ұлттық архиві, Венгриядағы Орталық Еуропа университетінің «Ашық қоғам» архиві, Грузия орталық мемлекеттік тарихи архиві, Бейжиң қаласындағы Қытай Халық Республикасы бірінші тарих архиві, Испания ұлттық кітапханасы, Польша Ұлттық кітапханасы, Соғыс, революция және бейбітшілік Гувер институты (АҚШ), Франция сыртқы істер министрлігінің дипломатиялық архиві, Берлин мемлекеттік кітапханасы және т.б. архивтер мен кітапханаларды атап өтуге болады.

«Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жоғарыда аталған елдермен тығыз қарым-қатынас жүргізе отырып, сол мемлекеттердің архивтері мен ғылыми мекемелерінде, кітапханаларында жинақталған кітаптардың түпнұсқаларын, құжаттардың көшірмелерін, фотоқұжаттардың, аудиоқұжаттар мен бейнеқұжаттардың CD, DVD дисктердегі көшірмелерін жинақтап, Қазақстан Республикасының Ұлттық архив қоры теңдесі жоқ мол мұралармен толықтырылды. Бағдарлама шеңберінде жинақталған бұл мәдени жәдігерлеріміз ғылыми сараптамадан өтіп, ғылыми айналымға енуі үшін құжаттар жинағы жарық көрсе, ол өз кезегінде Қазақстанда сапалы жинақтардың көбейіп, Археографиялық қордың молаюына мүмкіндік бермек.

Архивтану ғылымының негізгі қызметі құжаттарды сақтауға қабылдау, мемлекеттік тіркеуге алу, сақталуын қамтамасыз ету және тарихи құнды құжаттарды жариялаудан тұрады. Соңғы жылдардағы елде белең алған қоғамдық сананың оянуы мен ұлттық рухты қалыптастыру мақсатында жаппай тарихи деректерге, шынайы ақпарат көздеріне, яғни архив құжаттарына қызығушылық артып отыр. Қоғам сұранысын қанағаттандыру мақсатында мемлекеттік архивтер тарапынан «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында шетелден әкелінген құжаттарды жинақтау мен жариялау жұмыстары өзінің оң нәтижелерін көрсетті деп бағалауға болады. Отан тарихын ұлттық мүдде тұрғысында зерттеу мақсатында тарихи құнды құжаттардың елімізге қайтарылу үрдісі «Архив-2025» бағдарламасы аясында жалғасын табады деп сенеміз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. «Мәдени мұра» бағдарламасы мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс. //«Егемен Қазақстан» 29 қараша 2003 жыл. 1-2 бб.
2. Мийманбаева Ф.Н. Развитие архивного дела в Казахстане в период независимости. //Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия историческая. №4 (91). 2018. С.167.
3. 2004-2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы туралы ҚР Президентінің 2004 жылғы 13 қаңтардағы № 1277 Жарлығы.
4. ҚР ҰА 48 қор, 1 (жал) тізбе, 285 іс. 23-24 бб.
5. ҚР ҰА №83 қор, №6 (жалғасы) тізбе, 271-276 істер.
6. ҚР ҰА. 48-қор, 1 (жал) тізбе, 435 іс.
7. ҚР ҰА. 48-қор, 1 (жал) тізбе, 322 іс, 24-25 бб.
8. 2007-2009 жылдарға арналған «Мәдени мұра» бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 10 желтоқсандағы № 1203 Қаулысы.
9. ҚР ҰА 48 қор, 1 тізбе, 253 іс, 1-4 бб.
10. ҚР ҰА 48 қор, 1(жал) тізбе, 322 іс, 2, 17-23 бб.
11. ҚР ҰА 48 қор, 1(жал) тізбе, 369 іс, 17-19 бб.
12. «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасының 2009-2011 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 6 қарашадағы №1016 Қаулысы.

МРНТИ: 03.01.39

УДК 94(574) 93/94:01

Д. Джумагалиев¹

*¹магистр гуманитарных наук, научный сотрудник Институт истории государства
КН МОН РК, г. Астана, Казахстан*

**НОВЕЙШИЕ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ
КАЗАХСТАНСКО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ В НОВОЕ ВРЕМЯ
(ДИССЕРТАЦИОННЫЕ РАБОТЫ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ)**

Аннотация

На сегодняшний день вопросы двустороннего казахстанско-российского сотрудничества продолжает оставаться в центре внимания казахстанских и российских исследователей, публикующих большой объем научной литературы. Большая публикация источников по истории казахстанско-российских отношений облегчает исследовательский процесс потому как изучение, анализ, комментирование опубликованных в последние годы источников дает возможности по изучению различных аспектов истории Казахстана.

В статье рассматриваются новейшие историографические источники по истории казахстанско-российских отношений в Новое время. На основании опубликованных диссертаций отечественных исследователей автор рассматривает и делает историографический обзор по данному вопросу. Ряд проводимых исследований, в том числе диссертационных, подтверждают научную важность и востребованность в исследовании всего комплекса казахстанско-российских отношений на современном этапе. Анализ всей имеющейся литературы по данной проблеме приобретает особую актуальность еще и в связи с углублением казахстанско-российских отношений на современном этапе.

Ключевые слова: историография, источники, казахстанско-российские отношения, Казахстан, Россия.

Д. Джумагалиев¹

¹гуманитарлық ғылымдар магистрі, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының ғылыми қызметкері, Астана қ., Қазақстан

ЖАҢА ЗАМАНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ ТАРИХЫ БОЙЫНША ЖАҢА ТАРИХНАМАЛЫҚ ДЕРЕКТЕР (ОТАНДЫҚ ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ДИССЕРТАЦИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАРЫ)

Аннотация

Бүгінгі таңда екіжақты қазақстан-ресей ынтымақтастығы мәселелері қазақстандық және ресейлік зерттеушілердің назарында болуда. Қазақстан-Ресей қарым-қатынастарының тарихы бойынша деректерді жариялау зерттеу процесін жеңілдетеді, өйткені соңғы жылдары жарияланған деректерді зерттеу, талдау, түсініктеме беру Қазақстан тарихының түрлі аспектілерін зерттеуге мүмкіндік береді.

Мақалада қазақстан-ресей қарым-қатынастарының Жаңа замандағы соңғы тарихнамалық деректері қарастырылады. Отандық зерттеушілердің жарияланған диссертациялары негізінде автор осы мәселе бойынша тарихнамалық шолу жасайды. Бірқатар жүргізілетін зерттеулер, оның ішінде диссертациялық зерттеулер қазіргі кезеңдегі Қазақстан-Ресей қатынастарының барлық кешенін зерттеудің ғылыми маңыздылығы мен қажеттілігін растайды. Осы мәселе бойынша қолда бар әдебиеттерді талдау қазіргі кезеңдегі Қазақстан-Ресей қарым-қатынастарының тереңдеуіне байланысты да ерекше өзектілікке ие болады.

Түйін сөздер: тарихнама, деректер, қазақстан-ресей қатынастары, Қазақстан, Ресей.

Jumagaliyev D.¹

¹Master of Humanitarian Sciences, Research fellow of the
Institute of history of the State of the CS of the MSE of RK, Astana, Kazakhstan

THE LATEST HISTORIOGRAPHIC SOURCES ON THE HISTORY OF KAZAKH-RUSSIAN RELATIONS (DISSERTATIONS OF KAZAKH RESEARCHERS)

Abstract

Today, issues of bilateral Kazakh-Russian cooperation continue to remain in the focus of attention of Kazakhstan and Russian researchers, publishing a large amount of scientific literature. The large publication of sources on the history of Kazakhstan-Russian relations facilitates the research process because the study, analysis, commenting of sources published in recent years provides opportunities for studying various aspects of the history of Kazakhstan.

The article discusses the latest historiographic sources on the history of Kazakhstan-Russian relations in modern times. On the basis of published theses of domestic researchers, the author examines and makes a historiographic review on this issue. A number of studies, including dissertations, confirm the scientific importance and relevance in the study of the entire complex of Kazakhstan-Russian relations at the present stage. The analysis of all available literature on this issue is of particular relevance also in connection with the deepening of Kazakhstan-Russian relations at the present stage.

Key words: historiography, sources, kazakh-russian relations, Kazakhstan, Russia.

В настоящее время проблема двустороннего казахстанско-российского сотрудничества продолжает оставаться в центре внимания казахстанских и российских исследователей, публикующих большой объем научной литературы. Активная публикация в Казахстане в последнее время источников по истории казахстанско-российских отношений во многом облегчает исследовательский процесс потому как изучение, анализ, комментирование опубликованных в последние годы источников дает весьма широкие возможности по изучению различных аспектов истории Казахстана. В работах казахстанских исследователей историография истории казахстанско-российских отношений в Новое время занимают весьма скромное место. Это можно объяснить тем, что в процессе своего развития казахстанская историография находилась под значительным влиянием политической ситуации, связанной с распадом СССР, становлением новых независимых государств. Проводимые диссертационные исследования, подтверждают научную важность, исследовательскую востребованность в исследовании всего комплекса

казахстанско-российских отношений на современном этапе. В качестве примера мы сошлемся на работы отечественных исследователей по истории казахстанско-российских отношений в Новое время, чьи труды доступны для широкой аудитории в российских и отечественных научных интернет-ресурсах, и демонстрируют актуальность данного направления исследований. Более пристальное внимание к имеющимся работам казахстанских исследователей позволит проводить и выявить особенности исследований в Казахстане. С установлением протектората в 1730-х годах начинается новый этап казахстанско-российских отношений. Определение политико-правового статуса казахских ханств – по отношению к Российской империи является одним из сложных вопросов историографии. Многие исследователи по-разному оценивают и характеризуют систему казахско-русских взаимоотношений в Новое время. В целом, хотелось бы отметить что, на сегодняшний день существуют различные оценки уровня взаимоотношений Казахстана и России на протяжении XVIII-XIX веков. Одной из первых попыток комплексного историографического осмысления современного этапа развития казахстанской историографии по проблемам истории Казахстана второй половины XIX - начала XX вв. является работа Б.К. Рахимбековой. В своей работе автор стремилась выявить тенденции, новые концептуальные подходы в изучении данного периода, с тем, чтобы определить адекватность восприятия трудов современных казахстанских историков как качественно нового в процессе освоения конкретно-исторической тематики [1]. Многие вопросы историографии Казахстана, Средней Азии и России рассматривались исследователями сопредельных государств. Проблемы современной казахстанской историографии и вопросы национальной истории были проанализированы А.М. Абдилдабековой [2]. В диссертации обобщены исследования по истории присоединения Казахстана к России в рамках проблемно-хронологического принципа, что, способствовало выявлению качественно переломных сдвигов в развитии научного знания по проблеме присоединения Казахстана к России, рассмотрению общего состояния исторической науки Казахстана. Рассматриваемая работа не носит столь жестко интерпретируемой направленности по отношению к Российской империи. Автор в целом верно определил концептуальные подходы каждого периода. В дореволюционный период в работах русских авторов доминировала точка зрения о «цивилизаторской миссии России» в Казахстане. Последствия присоединения Казахстана к России считались ими прогрессивными. Однако, в работах казахской интеллигенции начала XX в. обозначен критический подход к оценке присоединения, который подчеркивает вынужденность обращения казахов к России, тяжелые последствия колониальной политики. Проводя анализ советской историографии вопроса, автор характеризует особенности становления концепции завоевания Казахстана, а затем постепенное становление концепций «наименьшего зла», и, наконец, концепции «добровольного присоединения и его прогрессивного значения». Проведенный анализ современной казахской историографии показывает, какое большое значение уделяется этому вопросу на современном этапе.

Большой интерес, как в историческом, так и фактическом плане представляют диссертация А.К. Абуева «Деятельность хана Абылая по объединению казахских земель и развитию казахско-российских отношений» [3]. В работе вопросы развития двусторонних отношений рассматриваются через призму деятельности хана Абылая. В работе также на основе научного анализа высказывается и обосновывается некоторые вопросы истории Казахстана, как причины и последствия кризиса Казахского ханства в начале XVIII века, образования трех жузов, присоединения их к России. В диссертации С.З. Раздыкова «Казахи Правобережья Иртыша в XVIII - первой половине XIX вв.: Социально-экономическая система», автором изучена часть территории Обь-Иртышского междуречья, процессы формирования и расселения здесь казахской диаспоры, проблемы формирования, демографическая ситуация, экономическая специфика казахов юга Западной Сибири в XVIII - первой половине XIX веков, а также влияние на них русского земледельческого хозяйства [4]. На основании изученных источников в образовании российской казахской диаспоры правобережья Иртыша С.З. Раздыков выделяет шесть периодов, что позволило выявить основные периоды оседания казахов на внутренней стороне российских губерний. Автор заключает, что казахская диаспора была образована в результате строительства и выдвижения пограничной линии, когда традиционные казахские кочевья Среднего жуза оказались в орбите геополитических интересов Российской империи. Казахские жузы и российская политика на территории Степного края во второй половине XVIII - первой четверти XIX вв. рассматриваются в работе Д.Б. Тебаева [5]. В диссертации впервые при анализе политики России на территории Степного края последний рассматривается и как окраина Российской империи, и как один из субъектов международных отношений. Важным в данном исследовании является тот факт, что до настоящей работы данная территория не рассматривалась вне территории Сибири и Центрально-Азиатского региона как

самостоятельная государственная единица. Наряду с этим впервые была предпринята попытка рассмотреть геополитическую составляющую Степного края и его роль в продвижении России в юго-восточном направлении. Среди работ, посвященных истории казахско-русских отношений, заслуживает внимания исследование С.Б. Китигулова [6]. В диссертации был рассмотрен механизм и особенности функционирования региональной администрации в полиэтничном регионе. Автором были определены направления политики оренбургских губернаторов, повлиявшие на социо-культурную жизнь Казахской степи в XVIII веке, а также раскрыта роль исламского фактора в политике центральной и региональной власти в последней четверти XVIII века. Политика Российской империи в отношении кочевых народов Северного Прикаспия в XVIII веке рассматривается в работе Ж.Б. Кундакбаевой [7]. Автор раскрывает процесс вовлечения и удержания в сфере влияния империи народов с другими типами экономики и социального устройства на основе регионального подхода. В работе отмечается, что имперская интеграция народов Северного Прикаспия прошла несколько этапов. Первоначальное освоение территорий путем строительства системы крепостей и форпостов сопровождалось установлением военно-административного надзора над традиционными институтами власти подвластных народов. Проблемы российской колонизации и национально-освободительного движения в казахской степи были рассмотрены в диссертации Б.К. Айтеновой [8]. Автор с помощью оценочных, в том числе критических, суждений, на основе сопоставления различных методологических подходов и результатов исторических исследований, провела анализ казахстанской историографии российско-казахских отношений второй половины XIX - начала XX вв. Этнические и политические аспекты взаимоотношений казахов и башкир в первой половине XVIII века были рассмотрены в работе Г.Б. Избасаровой [9]. На основе анализа родоплеменной структуры казахского и башкирского народов показаны их единые этнические корни, освещена политика России по отношению к башкирам и казахам. Раскрыт характер взаимоотношений казахов и башкир после присоединения Младшего и Среднего жузов к России. Историческая обстановка конца XVII - середины XVIII века в Центральной Азии и России рассмотрена сквозь призму взглядов и действий крупного политического деятеля и полководца - Абулхаир хана. Изучены отношение и участие казахов в башкирских восстаниях 1737-1738 гг. В работе Г.С. Султангалиевой была рассмотрена история тюркоязычных народов в контексте имперской политики России в XVIII - начале XX века [10]. В диссертации были рассмотрены процессы взаимодействия народов Западного Казахстана как трансграничного, на территории которого получили развитие различные типы, формы и направления взаимоотношений казахского народа с соседними этносами. Важным является факт влияние миграционных процессов на формирование полиэтничного состава населения и этноконтактных зон, определены причины миграции татаро-башкирского населения в казахскую степь и ареалы их расселения. Автором была проанализирована этнословесная структура населения региона и выявлены этнические различия между мусульманскими народами, а также установлены общие тенденции в просветительской деятельности джадидов, развитии национальных идей представителей интеллектуальной элиты тюркоязычных народов региона. Административно-политическим и законодательным нововведениям России в Младшем жузе 20-40-х гг. XIX века была посвящена работа А.Ж. Касымбаева [11]. Автором была проделана большая работа и осуществлен сравнительно-исторический анализ упразднения института ханской власти, его последствия и политическая обстановка в Младшем жузе в канун принятия нововведений. Была сделана попытка определить позицию кочевого общества к новым реформам России, также автор отметил, обострение земельных противоречий между местным казахским и русско-казачьим населением, расширение темпов аграрной колонизации, ускорение ликвидации традиционного устройства Степи. Общественно-политическая жизнь Западного региона Казахстана (2 половина XVIII - 1 четверть XIX века) была рассмотрена в работе А.К. Муктара [12]. В данном исследовании автор попытался осветить важнейшие аспекты общественно-политической жизни казахов Западного региона в указанный период. В ходе анализа общественно-политической деятельности таких исторических личностей как Нуралы, Ералы, Айшуак, Бокей, Каратай, Жанторе, Шергазы и Арынгазы, автор показал эволюция их взглядов в период превращения Казахстана в колонию России, место и роль в борьбе за сохранение территориальной и этнической целостности народа. В работе важное место отводится взаимоотношению казахов с соседними народами - башкирами, волжскими калмыками и уральскими казаками, а также использование этих народов Оренбургской администрацией в качестве орудия карательной политики. Русские военные востоковеды внесли весомый вклад в изучение Казахстана. Научное наследие русских военных востоковедов поистине уникально – это работы по географии и статистике, общей и военной истории, этнографии, демографии, лингвистике, археологии и истории материальной культуры Младшего и Среднего жузов. В дореволюционной России многие труды

востоковедов были изданы военным ведомством, Российской Императорской Академией наук, опубликованы на страницах научных и ведомственных изданий. Труды исследователей дореволюционного периода Казахстана, служивших военными чинами при российском правительстве в XVIII - середине XIX веков впервые комплексно и системно были рассмотрены в диссертации А.Н. Борсукбаевой [13]. В ходе исследования была определена взаимосвязь между российском военным востоковедением и имперской политикой России по отношению к Младшему и Среднему жузам, освещены военно-исследовательские экспедиции направляемые для изучения территории Младшего и Среднего жузов в XVIII - середине XIX веков, а также рассмотрена социальная структура и культурное развитие казахского общества сквозь призму взглядов военных востоковедов.

Таким образом, глубокое осмысление и анализ новейших источников по истории казахстанско-российских отношений является актуальной темой исследования современного исторического знания. Как видно, по истории казахстанско-российских отношений исследуемого периода имеется значительный фактический материал. В собранных историографических источниках отражены политико-дипломатические, торгово-экономические и социокультурные аспекты сотрудничества двух государств. В целом, как показывает историографический анализ новейших источников по проблемам истории казахстанско-российских отношений в Новое время, достигнутый уровень исследований ставит перед историками Казахстана задачу обобщения накопленного материала, выявления тенденций и закономерностей в эволюции изучаемых явлений и процессов, комплексного подхода к объектам исследования, усложнения научно-познавательных задач. Общий анализ историографии по данному вопросу позволяет сделать вывод о наличии ряда проблем, недостаточно исследованных в настоящее время. К их числу следует отнести вопросы о деятельности администрации степных областей, о становлении института частной собственности на землю у казахов, традиционных формах землепользования.

Список использованной литературы:

1. Рахимбекова Б.К. Проблемы истории Казахстана второй половины XIX - начала XX в. в современной историографии (1985-2000 гг.): дис. канд. наук. Алматы, 2001 // [Электрон. ресурс]. Сайт: Национальный научный портал Республики Казахстан «[Nauka.kz](http://nauka.kz)» http://nauka.kz/page.php?page_id=107&lang=1 (Дата обращения: 26.03.2018)
2. Абдилдабекова А.М. Россия и Казахстан (XVIII – начало XX века.): Вопросы историографии. Учебное пособие – Алматы: «Қазақ университеті», 2007. – 136 с.
3. Абуев К.К. Деятельность хана Абылая по объединению казахских земель и развитию казахско-российских отношений: дис. докт. наук. КГУ им. Ш. Уалиханова, Омск, 2002 // [Электрон. Ресурс]. Сайт: Научная библиотека диссертаций и авторефератов «[dissercat](http://www.dissercat.com/content/deyatelnost-khana-abylaya-po-obedineniyu-kazakhskikh-zemel-i-razvitiyu-kazakhsko-rossiiskikh#ixzz5DUiQ0GAY)» <http://www.dissercat.com/content/deyatelnost-khana-abylaya-po-obedineniyu-kazakhskikh-zemel-i-razvitiyu-kazakhsko-rossiiskikh#ixzz5DUiQ0GAY> (Дата обращения: 26.03.2018)
4. Раздыков С.З. Казахи Правобережья Иртыша в XVIII - первой половине XIX вв.: Социоэкономическая система: дис. канд. наук. ПГУ им. С. Торайгырова, Палодар, 2005 // [Электрон. Ресурс]. Сайт: Научная библиотека диссертаций и авторефератов «[dissercat](http://www.dissercat.com/content/kazakhi-pravoberezhya-irtysha-v-xviii-pervoi-polovine-xix-vv-sotsioekonomicheskaya-sistema#ixzz5DkYIkIdh)» <http://www.dissercat.com/content/kazakhi-pravoberezhya-irtysha-v-xviii-pervoi-polovine-xix-vv-sotsioekonomicheskaya-sistema#ixzz5DkYIkIdh> (Дата обращения: 26.03.2018)
5. Тебаев Д.Б. Казахские жузы и российская политика на территории степного края во второй половине XVIII - первой четверти XIX вв.: дис. канд. наук. МГУ имени М.В. Ломоносова, ИФ, Москва, 2009 // [Электрон. Ресурс]. Сайт: Научная библиотека диссертаций и авторефератов «[dissercat](http://www.dissercat.com/content/kazakhskie-zhuzy-i-rossiiskaya-politika-na-territorii-stepnogo-kрая-vo-vtoroi-polovine-xviii#ixzz5DUi3Fsnf)» <http://www.dissercat.com/content/kazakhskie-zhuzy-i-rossiiskaya-politika-na-territorii-stepnogo-kрая-vo-vtoroi-polovine-xviii#ixzz5DUi3Fsnf> (Дата обращения: 26.03.2018)
6. Кутигулов С.Б. Орынбор губернаторларының қазақ даласындағы саясатының ерекшеліктері мен оның негізгі бағыттары (XVIII ғасырдың екінші жартысы): дис. канд. наук. Алматы, 2010 // [Электрон. ресурс]. Сайт: Национальный научный портал Республики Казахстан «[Nauka.kz](http://nauka.kz)» http://nauka.kz/page.php?page_id=107&lang=1 (Дата обращения: 26.03.2018)
7. Кундакбаева Ж.Б. Политика Российской империи в отношении народов Северного Прикаспия в XVIII веке: дис. докт. наук. МГУ имени М.В. Ломоносова, ИФ, Москва, 2009 // [Электрон. Ресурс]. Сайт: Научная библиотека диссертаций и авторефератов «[dissercat](http://www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-v-otnoshenii-narodov-severnogo-prikaspiya-v-xviii-veke)» <http://www.dissercat.com/content/politika-rossiiskoi-imperii-v-otnoshenii-narodov-severnogo-prikaspiya-v-xviii-veke> (Дата обращения: 26.03.2018)

8. Айтенова Б.К. Современная историография Казахстана о проблемах российской колонизации и национально-освободительного движения в казахской степи: дис. канд. наук. ОмГУ имени Ф.М. Достоевского, Омск, 2007 // [Электрон. Ресурс]. Сайт: Научная библиотека диссертаций и авторефератов «dissercat» <http://www.dissercat.com/content/sovremennaya-istoriografiya-kazakhstan-a-problemakh-rossiiskoi-kolonizatsii-i-natsionalno-o-ixzz5CWfjHQhC> (Дата обращения: 26.03.2018)

9. Избасарова Г.Б. Казахско-башкирские отношения в XVIII веке (1701-1755 гг.): дис. канд. наук. Алматы, 2000 // [Электрон. ресурс]. Сайт: Национальный научный портал Республики Казахстан «Nauka.kz» http://nauka.kz/page.php?page_id=107&lang=1 (Дата обращения: 26.03.2018)

10. Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII - начало XX в.): дис. докт. наук. РИО РУНМЦ, Уфа, 2002 // [Электрон. ресурс]. Сайт: Национальный научный портал Республики Казахстан «Nauka.kz» http://nauka.kz/page.php?page_id=107&lang=1 (Дата обращения: 26.03.2018)

11. Касымбаев А.Ж. Административно-политические и законодательные нововведения России в Младшем жузе 20-40-х гг. XIX в. и их колониальная сущность (исторический аспект): дис. канд. наук. Алматы, 2004 // [Электрон. ресурс]. Сайт: Национальный научный портал Республики Казахстан «Nauka.kz» http://nauka.kz/page.php?page_id=107&lang=1 (Дата обращения: 26.03.2018)

12. Муктар А.К. Общественно-политическая жизнь Западного региона Казахстана (2 половина XVIII - 1 четверть XIX века): дис. докт. наук. 2002 // [Электрон. ресурс]. Сайт: Национальный научный портал Республики Казахстан «Nauka.kz» http://nauka.kz/page.php?page_id=107&lang=1 (Дата обращения: 26.03.2018)

13. Борсукбаева А.Н. Казахи Младшего и Среднего жузов в российском военном востоковедении XVIII - середины XIX вв.: дис. канд. наук. Университет Кайнар, Караганда, 2010 // [Электрон. ресурс]. Сайт: Национальный научный портал Республики Казахстан «Nauka.kz» http://nauka.kz/page.php?page_id=107&lang=1 (Дата обращения: 26.03.2018)

ӘОЖ 930 (574)
ГРНТИ 03.61.21

Б.Т. Калиева¹

¹Академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының «6D011400-Тарих» мамандығының 2-курс докторанты, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан

МЕКТЕПТЕ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ТАРИХИ ЖАД ЖӘНЕ КОММЕМОРАТИВТІ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ: МӘСЕЛЕНІҢ ТАРИХНАМАСЫ

Аңдатпа

Мақалада коммеморативті тәжірибелері, жадының алатын орны туралы шетел, ТМД мемлекеті, сонымен қатар Қазақстандық ғалымдардың заманауи зерттеулері көрсетілген. Еске алу, тарихи жад аясында ғалымдардың ойлары, еңбектеріне тоқталған. Бүгінгі таңда мектептерде осы тәжірибелердің іске асырылу жолдары, оқушылардың жадыда сақтау қабілеті, өткенге қайта оралып, сабақ барысында еске түсіруі қарастырылған. Елбасы қабылдаған «Рухани жаңғыру» бағдарламасының «Туған жер» аясында коммеморативті тәжірибелерді сабақ барысында қолданып, өткен тарихымызды қайта жаңғыртуы аталып өтілген.

Кілт сөздер: тарихнама, коммеморативті тәжірибе, тарихи жад, мнемоникалық орындар.

Калиева Б.Т.¹

¹докторант 2 года обучения кафедры Истории Казахстана им. ак. Т.С. Садыкова по специальности «6D011400-История», КазНПУ им.Абая, Республика Казахстан, г.Алматы
E-mail: tynysbekovna@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ И КОММЕМОРАТИВНЫЕ ПРАКТИКИ В ШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация

В статье рассматриваются современные исследования ученых дальнего зарубежья, стран СНГ и Казахстана по проблемам исторической памяти, мест памяти и коммеморативных практик. Особое

внимание в данной статье уделено изучению существующего опыта, как сегодня внедряют эти практики в школьном историческом образовании. А так же способность учащихся запоминать свою память, возвращаться в прошлое и вспоминать во время уроков. Принявшая программа Елбасы «Рухани жаңғыру» и «Туған жер» дает использовать на уроках коммеморативные практики что бы восстановить историю нашего прошлого.

Ключевые слова: историография, коммеморативные практики, историческая память, мнемонические места.

V.T. Kaliyeva¹

¹2-year doctoral student in the specialty «6D011400-History», KazNPU named after Abai, E-mail: tynysbekovna@mail.ru

HISTORICAL MEMORY AND COMMEMORATIVE PRACTICES IN SCHOOL EDUCATION: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Abstract

The article discusses modern research by scientists from far abroad, CIS countries and Kazakhstan on the problems of historical memory, memory places and commemorative practices. Particular attention in this article is given to the study of existing experience, as these practices are being introduced in school historical education today. As well as the ability of students to remember their memory, return to the past and remember during lessons. The program adopted by Elbasy “Рухани жаңғыру” and “Туған жер” makes it possible to use commemorative practices in the lessons to restore the history of our past.

Key words: historiography, commemorative practices, historical memory, mnemonic places.

Еліміз өзінің тәуелсіздік алған жылдар ішінде басынан үлкен өзгерістерді өткізді. Атап айтар болсақ, экономикалық салада, демократиялық үрдістер мен азаматтық қоғамға бастайтын саяси реформалар мен қатар білім беру саласында да маңызды реформаларды жүзеге асырылуда. Мемлекетіміздің білім беру жүйесі Ел басы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған жолдауларына, Конституциясының қағидаларына, «Қазақстан–2050» Стратегиялық бағдарламасына, сонымен бірге халықаралық білім саясатына арналған құжаттарға негізделеді. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі аталмыш құжаттарды басшылыққа ала отырып, Білім беруді дамытуға арналған мемлекеттік бағдарламаларын жасап, осы заңнамалық негіздерге сәйкес іс-шаралар атқарылуда. Осы іс-шаралардың ішінде ұлттық мүдде мен идеяны қалыптастыруға көмектесетін «Қазақстан тарихы» пәнін оқыту мен оның оқу құралдарымен қамтамасыз етілуі де бар. Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін алған кезеңнен бастап отандық оқу құралдарын жазуға ерекше көңіл бөлінуде. «Қазақстан тарихы» пәнінен мектеп оқулықтарын жазуға қазақстандық ғалымдармен қатар тәжірибелі мектеп ұстаздары да қатысуда. Осыған сәйкес, бүгінгі таңда «тарих» пәнін оқытуда жаңа заманауи бағыттарда қарастырылуда. Солардың негізінде оқушылардың есте сақтауы мен өткен тарихымызға қайта оралуға, оны жандандыруға мүмкіндік туындап, өзекті мәселелердің біріне айналып отыр.

Қарастырылып отырған мәселемізді ауқымырақ зерттеу үшін жалпы «жадының орны» (места памяти), «тарихи жад» (историческая память), «коммеморативті тәжірибелер» (коммеморативные практики – жадыны орнықтыру және оны тарату қызметі) терминдері қай уақыттан бастап ғылыми айналымға еніп, бастауын қай жерден алатынына тоқталып кетсек. XX ғасырдың аяғында өз бастауын Франциядан алған «жадының орны» және «коммемаративті тәжірибелер» аясында қозғалған тарихтың жаңа бағыты бүгінгі таңда XXI ғасырда өзінің жұмысын жалғастыруда. Тарихи оқиғаларды, олардың уақыты, артынан қалған ескерткіштерді зерттеп, оларды ұмытпау үшін «жадының орнын» атап өту, сонымен қатар сол бағытта жұмыс жасау ол өзекті болып табылады. Бүгінгі күні осы мәселе аясында Ресей мемлекетінің тарихшы, әлеуметтанушы ғалымдары айналасуда.

«Жад саясатында» есте сақтау тәжірибесінен басқа, еске алудың кері механизмі - «ұмытып кету», тарихтың бірнеше беті талқылауға емес, ұмытпауға тырысады. Кеңес дәуіріне қатысты XX ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап біз еске алу саясатының барлық тетіктерінің жұмысын байқадық, осы кезеңдегі теріс бағалауды (ескерткіштерді бұзу, көшелерді қайта атау т.с.с.) XXI-шы ғасырдың басында бұл кезеңді еске түсірмегенде ұмытып кету механизмдері іске қосылды. Соңғы жылдары кеңестік тарихтың және оның жеке тұлғаларының оң имиджін құруға бағытталған естелік тәжірибелерін байқауға болады.

«Тарихи жад» аясында негізгі бастама ол шетел деректемелерінен көрініс табады. XX ғасырдың басында Морис Хальбакс [1], ал кейінірек, 1980 жылдары ұсынылған «Мнемоникалық орындары»

(«мнемонические места» - жады орны) тұжырымдамасы Пьер Нора жалғастырды. Бүгінгі күні ол белгілі бір халықтың тарихи жадына ескерткіштердің әсерін түсіндіру тұрғысынан барған сайын танымал және өзекті болып келеді. Жоғарыда аталған зерттеушілердің ұстанымы - бұл мнемоникалық орындар өткеннің нақты естеліктерін тудыратын біздің санамыздың стереотиптерін нығайтады. Сондықтан, еске алу саяси және педагогикалық тұрғыдан да маңызды (өйткені, мнемоникалық орындарға бару және тиісті салттарды тарихи жақты, әсіресе жас ұрпақты дамытудың ең тиімді әдістерінің бірі болып табылады). Жоғарыда атап отырған француз ғалымдарының бірі Пьер Нора мерекелік іс-шаралар мен мерекелерден басқа, тарихшылардың назарын есте сақтау орындары - мұражайлар, зираттар, жинақтар, храмдар туралы оқып-үйренуге жұмылдырады. Оның айтуынша, естеліктер орындары сезіммен өмір сүреді және туады, бұл өздігінен жүретін жады жоқ, яғни мұрағаттарды құру, мерейтойларды тойлау, жерлеу сөздерін беру, нотариалды куәландыратын әрекеттер жасау керек, себебі бұл әрекеттер табиғи емес.

М. Хальбвакстың «тарих» және «есте сақтау» идеяларына қарама-қайшы құбылыстар болып табылатыны туралы П.Нора еске салады: жады - бұл тасымалдаушылар әрдайым әлеуметтік топтар болып табылады және бұл тұрғыда тұрақты эволюция, есте сақтау диалектикасына және амнезияға ашық, оның дәйекті деформацияларынан хабарсыз, барлық қолдануға және манипуляцияға жатады, ұзақ жасырын кезеңдерге және кенеттен жаңартуларға қабілетті [2]. Соңғы онжылдықтарда П.Нораның ұзақ мерзімді зерттеулеріне ғана емес, сонымен қатар Ф.Ареске, М. Хальбвакқа, П.Хаттонға және басқа да көптеген гуманитарлық ғылымдарға деген қызығушылық артты. Осылайша, Нора мынадай тұжырымға келеді: «бүгінгі күн есінде емес, еске емес, тарихта болады. Осының бәрі еске түсіру деп аталады, ол тарихтың өртенуінде соңғы жоғалуы. Жақты сақтау қажеттілігі - тарихтың қажеттілігі».

Еске алу «іс-шараны ұсытудағы әртүрлі дискурстар мен практикаларды жұмылдыратын, іскерлік оқиғаларды еске түсірудің әлеуметтік және мәдени көзқарасын қамтитын процесс ... топтық үнқатысуды білдіреді». Соңғы онжылдықта «еске алу» термині әлеуметтік жадыларды зерттейтін француз ғалымдарының ұсынысы бойынша Ресей мен әлемдегі әртүрлі ғылыми салаларда зерттеушілерді мықтап қолданды. Еске алуды зерттеу әрдайым әлеуметтік зерттеулермен тығыз байланысты есте сақтау, есте сақтаудың ажырамас бөлігі болып табылады, еске түсіру үдерісіне қатысатын механизм. «Әлеуметтік жады» ұғымының негізін қалаушы М. Хальбвак: «... тарих тек өткен ғасыр оқиғалары туралы замандастарының әңгімелерін ғана емес, кейде оларды түзетеді, өйткені ол басқа куәлікке ие болғандықтан ғана емес, оларды қазіргі заманғы адамдарға тән ойлау мен ұсынудың техникасына». Осындай тәсілге сәйкес, белгілі бір уақыт кезеңінде қоғамда болып жатқан оқиғаларға байланысты әлеуметтік жады өзгереді және құрылады. М. Хальбвак кейін, көптеген зерттеушілер Ж. Ассман [3], П. Нора, П. Хаттон, Т. Адорно және т.б.) қоғамда және оның қажеттіліктерінде орын алатын саяси және әлеуметтік процестерден туындаған қоғамдық құрылымдар ретінде еске алу және әлеуметтік жады деп санайды. Бұл дәстүрді заманауи ғалымдар жалғастырады.

Жалпы тарихи жад аясында Ресей мемлекетінде философияның әлеуметтануы мамандығы бойынша қорғалған Костина Екатерина Николаевнаың «Память и забвение: диалектика феноменов (социально-философский анализ)» атты диссертациясын атап өтуге болады [4]. Сонымен қатар, бүгінгі таңда А.И. Миллер және Д.В. Ефременко редакциялаған Санкт-Петербург қаласының Еуропалық университетінде «Методологические вопросы изучения политики памяти» атты ғылыми еңбектер жинағы шығарылып отыр [5]. Осы бағытта жады аясында А. Миллердің «Политика памяти в России. Роль негосударственных агентов» атты мақаласын атап өтуге болады [6].

Бүгінгі күні Ресей мемлекетінде коммеморативті тәжірибелер және жадының алатын орны аясында көптеген зерттеулер жүргізіліп, осы бағытта жұмыс жасалуда. Соның бірі Е. Путилованың «Концепция «мест памяти», или актуальность коммеморативной бдительности истории (на примере произведения П. Нора «Франция-память»)» [7].

Осы аталып отырған мәселенің негізгі бастамасын жасаған ғалым М.Хальбвак еңбегі аясында зерттеу жүргізген Е.В. Романовскаяның Морис Хальбвак: культурные контексты памяти» атты мақаласына тоқталуға болады [8]. Жалпы «тарихи жад» аясында бүгінгі таңда Ресей мемлекетінде Ю.А. Сафронованың «Историческая память» атты оқу құралы биыл жарық көрді [9]. Коммеморативті тәжірибелер және жадының орны аясында ХХІ ғасырдың басында ТМД мемлекеттері бойынша зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Сондай жұмыстардың бірі ретінде Казан қаласы, Казан (Приволжский) федералды университеті, Э.М. Дусаева, Г.И. Гиматдинованың «Габдулла Тукай: памятование татарского поэта в юбилейные даты» атты мақаласын атап өтуге болады [10].

Қазақстандық әлеуметтанушы, саясаттанушы ғалымдар арасында «коммеморативті тәжірибелер және жадының орнының» теориясына қатысты зерттеулерді кездестіруге болады. Алайда, тарихшы ғалымдардың ішінде бұл мәселелер жөнінде қарастырып отырғандар жоқтың қасы десе де болады.

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында өзекті мәселелерге айналған «коммеморативті тәжірибелер және жадының орны» тек теория жүзінде ғана емес тәжірибе жүзінде де іске асырылуда. Мектепте білім беру саласында Ресей ғалымдары бүгінгі таңда ғылыми айналымға енгізуде.

Ресей Федерациясында «Тарих» пәнінен мектеп оқулықтарының зерттелуі және ондағы коммеморация тәжірибелері жөнінде қазіргі таңда жан-жақты қарастыруда. Ю.В. Павлованың «Роль школьного образования в процессе формирования социальной памяти и коммеморативной культуры» атты мақаласында зерттеуші коммеморативті мәдениеттің және әлеуметтік жадының қалыптасуының барысын мектепте білім беру барысында дамытындығын атап өтті. Себебі, мектеп – ол қоғамдық орта, осы жерден алған білімдерін ары қарай дамытып, келесі ортаға тасымалдаушы ол әрине де оқушылар екенін айтты. Ал, коммеморативті мәдениетті тек идеологиялық және патриоттық үрдістерде ғана емес, сонымен қатар белгілі бір өткізілетін іс-шаралар негізінде қалыптастырып, дамытуға болатындығын қарастырған. [11, 4-5 бб]. Бұл мақаладан коммеморативті мәдениет, тәжірибелер олар белгілі бір іс-шаралар өткізу негізінде есте қалатынын көруге болады. Автордың негізгі идеясы, ойы осыған негізделіп тұр.

Омск мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті, п.ғ.д. «Коммеморативные практики в российском образовании как метод историко-педагогических исследований» мақаласында мектеп оқулықтарында коммеморациялық тәжірибелердің жүзеге асырылуы, «ұжымдық жад», «әлеуметтік жад», олардың пайда болу тарихы, негізін салған ғалымдар қарастырылған [12, 6-8 бб]. Н.И. Чуркина өзінің мақаласында коммеморация Ресейде сонау XVIII ғасырдан бастап, көрініс тапқанын атап өтіп, қазіргі таңда ондай іс-тәжірибелердің жүргізілуі ол саяси қажеттілік деп көрсетуде. Автордың негізгі идеясы коммеморативті тәжірибелердің жүргізілуі тек саяси емес, сонымен қатар мектепте білім беру барысында тәрбиелік маңызының зор екендігін атап өтті.

М.Л. Шуб «Современные коммеморативные практики: образовательный и воспитательный потенциал» [13, 2-3 бб] атты мақаласында жалпы коммеморация деген термин қай уақытта пайда болды, қандай түсінік береді, сонымен қатар шетел ғалымдары қандай анықтама бергендігін негізге ала отырып, өткенді білмей болашақ жастарды оқыту, тәрбиелеу мүмкін емес деген ойға негіздеген. Ал автордың олай дейтіні оқушыларға өткен тарихқа көз жүгірту арқылы болашақты көрсетуге болатындығын атап өткендігін көреміз.

Сонымен қатар, М.М. Федорова «История/память: «трудная» дилемма» [14], С.А. Еремеева «Памяти памятников. Практика монументальной коммеморации в России XIX – начала XX в.» [15] және т.б. еңбектерді атап өтуге болады.

А. Линченко, О. Головашина «"With tears upon our eyes?": Commemorations of Victory Day in the Great Patriotic War in the school practice in the Soviet Union and Russia» атты мақалаларын көруге болады [16, 56-76 бб]. Бұл мақалада Ресей мемлекетінде мектеп тәжірибесінде жеңіс күнінің тойлануы, атап өтілуі, оның оқушылар үшін маңыздылығын айтып, ол да коммеморативті тәжірибелер негізінде жүзеге асырылатындығын көрсеткен.

Қазақстанда жалпы мектепте білім беру аясында жоғарыда аталған мәселеге қатысты тікелей қарастырылмаған. Тек мектептің тарих пәні оқулықтары аясында қамтылған зерттеулерді көруге болады. Олардың бірі ретінде, ҚР БЖҒМ Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы «Қазақстан тарихы» және «Дүниежүзі тарихы» пәндері бойынша сараптамалық материалдар. Сараптамалық жинақты 2015 жылы шығарды. Осы жинақта бөлімдерге бөлініп, соның ішінде «Қазақстан тарихы» және «Дүниежүзі тарихы» пәндерін оқу әдістемесі мен тәжірибесі, «Қазақстан тарихы» және «Дүниежүзі тарихы» пәндерін оқытуды жетілдіру бойынша әзірленген әдістемелік құралдар, «Қазақстан тарихы» және «Дүниежүзі тарихы» пәндерін оқытуды жетілдіру бойынша іс-тәжірибе атты тақырыптарда толық тарихнамалық талдау жасалып, қоймша кітаптар, факультатив курстарында оқытылатын әдебиеттер туралы мәліметтер берілген [17]. Сонымен қатар, Қ.С. Смағұлованың «Орта мектептерде «Қазақстан тарихы» пәнін оқытудың кейбір мәселелері» атты мақаласында пәннің оқытылуы, оның мазмұны туралы атап өткен [18]. Б.Аяғанның «Қазақстан тарихы оқулықтары қалай жазылуы керек?!» атты мақаласында оқулықтардың жазылу реті, сонымен қоса оның ішіндегі даталардың сәйкессіздігінің пайда болуын айтты [19]. Б.Б. Енсепов, Н.Т. Қайназаровтың «Тәуелсіз Қазақстан тарихы оқулықтарда» [20] атты мақалаларында тек мектеп оқулықтарын ғана емес, сонымен қатар, колледжде, университеттерде оқытылатын оқулықтарға да талдау жасаған. Соның ішінде 9-сыныпқа арналған Б.Аяған, М.

Қозыбаевтың «Қазақстан тарихы» пәні оқулығының тақырыптарының құрылымының дұрыстығын көрсетті. Л.И. Зуева «Дискуссии вокруг школьного образования и казахстанские учебники по национальной истории» атты мақаласында мектепте білім беру барысындағы тарих пәніне арналған кітаптарға талдау жасап көрсеткен [21].

Қорыта келгенде, мәселенің зерттелу деңгейінде авторлар «жадының орны», «тарихи жад», «коммеморативті тәжірибелер» туралы заманауи пікірталастарын алдымен европалық ғалымдардан бастау алатынын көрсек, ары қарай бүгінгі таңда Ресей мемлекетінің ғалымдары жалғастыруда. Сонымен, қалыпты жұмыс істейтін қоғам үшін бұл мәселе тарих пен жадты бөлмеу, олардың ауқымын мұқият анықтау, бірақ тарихты, есте сақтауды және ұмытуды қалай байланыстыруға болатынын мәселені шешу болып табылады. Тағы да, негізгі тоқталған мәселелеріміздің бірі ол әрине тек теориясы емес, сонымен қатар практикасы да қазіргі қоғамда қалай іске асырылып жатқаны. Нақтырақ айтсақ, мектеп қабырғасында бұл мәселенің даму қарқыны қаншалықты өзекті екенін көре білдік. Ол мәселе туралы жоғарыда бүгінгі таңда зерттеу жүргізіп жатқан ғалымдарға да тоқталдық. Көріп отырғанымызда мемлекетіміз бұл зерттеп отырған тақырыбымыз аясында әлі де болса, енді ғана қарастырып келе жатқан елдердің қатарында екенін көруге болады. Қазақстандағы коммеморативті тәжірибелері және жадының алатын орнының заманауи зерттеулер аз, жоқтың қасы деуге болады. Теориясы жағынан әлеуметтанушы, саясаттанушы ғалымдар бүгінгі таңда өз зерттеулерін жүргізуде. Солардың бірі ретінде Ж.Б. Галимжанованың «Культурная память как средство построения идентичности» атты мақаласын атап өтуге болады [22]. Алайда тарихи жағынан қарастырған ғалымдар өте аз.

Сондықтанда бүгінгі таңда елбасымыз атап өткен «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты 2017 жылдың 12 сәуірінде қабылдаған бағдарламасы аясында «Туған жер» бағдарламасын қолға алуды ұсынып, «Туған жер» бағдарламасы жалпыұлттық патриотизмнің нағыз өзегіне айналатындығын» - айтты [23]. Сонымен қатар, 2018 жылдың 21 қарашасында жарияланған Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы жаһандық тарихтағы қазақ елінің рөлін нақты тарихи деректерге сүйене отырып көрсету болып табылады [24]. Атап өтер негізгі мәселе, ол осы бағдарламалар аясында ұлтымыздың тарихын қайта жандандыру, еске алу, өткенге көз жүгірту арқылы болашаққа қадам жасау ол біздің қолымызда. Ал оны іске асыру үшін мектепте тарих пәнін оту барысында коммеморативті тәжірибелерді пайдалану, тарихи жадыны жаңғырту негізгі біздің міндетіміз болып табылады. Себебі болашақ ұрпақтың өз елінің өткен тарихын, атаулы күндерін ұмытпай қайта жаңғырту арқылы еске түсіру, жадыда сақтау жұмысымыздың мақсаты деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с фр. и вступительная статья С.Н. Зенкина. - М.: Новое издательство. 2007. 348 с.
2. Нора П. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти // Нора П., Озуф М., де Пюимеж Ж., Винок М. Франция-память / Пер. Д. Хапаевой. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1999. – 305 с.
3. Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. М.М. Сокольской. – М.: Языки славян. культуры, 2004. – 368 с. (Studia historica).
4. Костина Е.Н. «Память и забвение: диалектика феноменов (социально-философский анализ)». КиберЛенинка: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-shkolnogo-obrazovaniya-v-protseste-formirovaniya-sotsialnoy-pamyati-i-kommemorativnoy-kultury>.
5. Методологические вопросы изучения политики памяти: Сб. научн. тр. / Отв. ред. Миллер А. И., Ефременко Д. В. — М.-СПб: Нестор-История, 2018. — 224 с.
6. Миллер А. «Политика памяти в России. Роль негосударственных агентов» // Журнал «Полития», № 4, 2013 г. – 71-74 с.
7. Путилова Е. Концепция «мест памяти», или актуальность коммеморативной бдительности истории (на примере произведения П. Нора «Франция-память») // <http://www.cogita.ru/a.n.-alekseev/kontekst/konceptsiya-abmest-pamyatibb>.
8. Романовская Е.В. Морис Хальбвакс: культурные контексты памяти // Известия Саратовского университета. 2010. Т. 10. Серия. Философия. Психология. Педагогика. Вып. 3. 39-44 с. С. 42-43.
9. Сафронова Ю.А. Историческая память: введение. Учебное пособие. СПб., 2019. -220 с.
10. Дусаева Э.М., Гиматдинова Г.И. «Габдулла Тукай: памятование татарского поэта в юбилейные даты». Ученые записки Казанского университета. Серия гуманитарные науки. 2017 г., Т. 159, кн. 6, С. 1577–1594.

11. Павлова Ю.В. «Роль школьного образования в процессе формирования социальной памяти и коммеморативной культуры». КиберЛенинка: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-shkolnogo-obrazovaniya-v-protse-formirovaniya-sotsialnoy-pamyati-i-kommemorativnoy-kultury>.
12. Чуркина Н.И. Коммеморативные практики в российском образовании как метод историко-педагогических исследований // Отечественная и зарубежная педагогика. - 2016. - № 6. - С. 37-44.
13. Шуб М.Л. «Современные коммеморативные практики: образовательный и воспитательный потенциал»// КиберЛенинка: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-shkolnogo-obrazovaniya-v-protse-formirovaniya-sotsialnoy-pamyati-i-kommemorativnoy-kultury>
14. Федорова М.М. «История/память: «трудная» дилемма». Институт философии РАН. Серия История философии. 2018 г., Т. 23, № 1. С. 108-121.
15. Еремеева С.А. Памяти памятников. Практика монументальной коммеморации в России XIX – начала XX в. – М.: РГГУ, 2015. – 529 с.
16. Линченко А., Головашина О. "With tears upon our eyes?": Commemorations of Victory Day in the Great Patriotic War in the school practice in the Soviet Union and Russia // Journal of Social Science Education Volume 18 Issue 1 Fall 2019 DOI 10.4119/jse-912.
17. «Қазақстан тарихы» және «Дүниежүзі тарихы» пәндері бойынша сараптамалық материалдар. Сараптамалық жинақ. – Астана: БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015 жыл, 125 б.
18. Смағұлова Қ.С. Орта мектептерде «Қазақстан тарихы» пәнін оқытудың кейбір мәселелері. // <https://articlekz.com>
19. Аяган Б. Қазақстан тарихы оқулықтары қалай жазылуы керек?! https://www.inform.kz/kz/kazakstan-tarihy-okulyktary-kalay-zhazylyu-kerek-b-ayagan_a2551162
20. Енсенев Б.Б., Қайназаров Н.Т. Тәуелсіз Қазақстан тарихы оқулықтарда. https://e-history.kz/kz/contents/view/tauelsiz_kazakstan_tarihi_okuliktarda__1731
21. Зуева Л.И. Дискуссии вокруг школьного образования и казахстанские учебники по национальной истории // Вестник КазГУ. Серия «История.Философия», 2016 г. №4 (84), 105-109 с. // <http://rep.ksu.kz/handle/data/1063>.
22. Галимжанова Ж.Б. Культурная память как средство построения идентичности //Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Исторические и социольно-политические науки», 2016 г. №1 (48), 122-126 с.
23. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы // ҚР Президентінің ресми сайты. www.akorda.kz, 12 сәуір 2017
24. Назарбаев Н.Ә. «Ұлы даланың жеті қыры» // «Айқын» газеті - [Aikyn.kz](http://aikyn.kz) <https://aikyn.kz/2018/11/21/73794.html>

ӘӨЖ39.572

ГРНТИ 03.61.91

Н.М. Абдукадыров¹, Л. Қызыке²

¹Ph.D. доценті м.а. әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ E-mail: lyaka_kizikeeva@mail.ru

МИМАР СИНАННЫҢ АРХИТЕКТУРАЛЫҚ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ. ИСЛАМДЫҚ МӘДЕНИЕТ

Ұсынылып отырған ғылыми жұмыс атақты түрік архитекторы, орта ғасырларда османдық архитектураның қас шебері, әлемдік мәдениет пен өнердің даңқты тұлғасы Мимар Синанның архитектуралық еңбектеріндегі исламдық мәдениеттің құндылықтарын зерттеуге арналады. Мақалада, Осман империясында сәулетші Синан тарапынан тұрғызылған кесенелер, мешіттер мен жамиердің және басқа да исламдық қасиетті орындарды салудағы өнері зерттеледі. Сонымен қатар, түрік архитекторының қолынан шыққан діни құрылыстардың Осман империясында исламдық мәдениеттің дамуына көрсеткен ықпалына ғылыми талдау жасалады. Мимар Синан тарапынан жасалған діни архитектуралық ескерткіштердің орта ғасырлардағы түркі-османдық өркениетке қосқан үлесін айқындау ғылыми мақаланың басты міндеті болып саналады.

Кілт сөздер. Мимар Синан, Архитектура, Осман империясы, Ислам, Мәдениет.

Абдукадыров Н.М.¹, Кызыке Л.²

¹Ph.D. и.о. доцента. КазНУ имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

²КазНУ им. Аль-Фараби, E-mail: lyaka_kizikeeva@mail.ru

ИСЛАМСКАЯ КУЛЬТУРА В АРХИТЕКТУРНЫХ ТРУДАХ МИМАРА СИНАНА

Данное научное исследование посвящено изучению ценностей исламской культуры в архитектурных произведениях Мимара Синан, известного турецкого архитектора, мастера османской архитектуры в средние века, славного человека мировой культуры и искусства. В статье рассматривается искусство строительства мавзолеев, мечетей и других исламских святых мест, построенных архитектором Синаном в Османской империи. А также анализируется влияния турецкой архитектуры на развитие исламской культуры в Османской империи. Основная цель научной статьи - определить вклад религиозных архитектурных памятников, созданных Мимаром Синаном, в средние века в тюрко-османской цивилизации.

Ключевые слова. Мимар Синан, Архитектура, Османская империя, Ислам, Культура.

Abdukadyrov N.M., Kyzike L.²

¹Ph.D, al-Farabi Kazakh National University,

²al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan. Almaty. lyaka_kizikeeva@mail.ru

ISLAMIC CULTURE IN MIMAR SINAN'S ARCHITECTURE

The proposed research is dedicated to the study of Islamic culture values in the architectural works of Mimar Sinan, a famous Turkish architect, the master of Ottoman architecture in the Middle Ages, the glorious person of world culture and art. The article examines the art of constructing mausoleums, mosques and ghosts and other Islamic holy sites built by architect Sinan in the Ottoman Empire. At the same time, the scientific analysis of the influence of the Turkish architecture on the development of Islamic culture in the Ottoman Empire will be made. The main purpose of the scientific article is to define the contribution of religious architectural monuments created by Mimar Sinan to the Middle Ages in the Turkic-Ottoman civilization.

Keywords. Mimar Sinan, Architecture, Ottoman Empire, Islam, Culture.

Мимар Синанның қолымен жасалған құрылыс кешендерінің үлкен бөлігі мешіттер мен кесенелер және жамилер болды. Бұған қарай отырып, сәулетшінің қолынан шыққан өнер туындыларының басым бөлігі Ислам дінімен байланыстырылған құрылыс нысандары екенін көру қиын емес. Мимар Синанның өнер туындыларында исламдық үлгідегі немесе мұсылмандық дәстүрге сай жасалған дүниелердің көптігі сәулетшінің өзінің Исламды аса берік ұстанғанын және оған бұйрық беріп отырған мемлекеттік-әкімшілік аппараттың аса терең исламдық ұстанымда болғанын көреміз. Расында да орта ғасырларда Осман империясында Ислам діні мемлекеттік дін саналып, ол қоғамдық өмірдің барлық салаларына белсенді араласты. Осыған орай, Синанның еңбектерінің басым бөлігі мұсылмандық негізде болды және оларға қарай отырып исламдық мәдениеттің белгілерін көре аламыз.

Константинопольдің басып алынуы түріктердің өзіндік санасында, соның ішінде сәулет өнеріндегі үлкен бетбұрыс кезеңі болғаны жоғарыда айтылды. Осман империясының сәулетшілері Эдирнедегі кесенелердің күмбездермен көмкерілген композициялық көріністерді Константинопольдегі Айя София (Әулие София храмы) сарайында да көргісі келді. I Юстинианның ғибадатханасы саналған бұл сәулет ескерткіші Османлы сәулетшілері елеусіз қалдыруға болмайтын құрылыс нысандарының бірі болып саналды. Ол оларды ислам дінінің талаптарына қатысты кеңістікті бейімдеудің бірдей әдісі мен дәл осындай масштабтағы құрылыс әдістерін қарқынды түрде «игеруге шақырды». Мимар Синан бұрынғы кезде Христиан дінінің Қасиетті орны саналған Айя Софияға исламдық негізде күрделі құрылыс жұмыстарын жүргізіп, оны Ислам заңдылықтарына негіздейді. Атап өтсек, 1453 жылы түрік сұлтаны II Мехметтің Константинопольді алуынан кейін «Әулие София соборы» «Айя София» деп аталып, ол Стамбул қаласындағы бас мешіттердің біріне айналған еді.

Соңғы жылдары орта ғасырлардағы діни архитектураға, әсіресе мешіттің құрылысына деген қызығушылық айтарлықтай өсті, оның дәлелі ретінде соңғы онжылдықта жарияланған зерттеушілердің бірнеше ғана жұмысын көрсету жеткілікті [1] болады. Бұл қызығушылықтың ең маңызды себептерінің бірі қатаң типологиялық стандарттардың, функционалды консистенцияның жоқтығы және соның

салдарынан мешіттің сәулет қабығының трансформациялану қабілеті мен шоғырлануы болып табылады. Мұндай трансформация әсіресе дәстүрлі қаныққан кеңістіктік символизммен христиан шіркеулердің «канондалған» нысандарынан айырмашылығы бар және нақты исламдық діни ғимараттар мен жалпы мешітті иконографиялық интерпретациялауға азғырады.

Тарихи шегініс жасайтын болсақ, Осман империясының алдында Селжұқтар империясы заманында да көптеген ескерткіштер қалды. XIII ғасырда қолөнердің өркендеуі ұлы мешіттерді, медресе мен керуенсарайларды салуға осман әулеті үлкен қызығушылық білдірген. Бұл дәуірге тән кесенелерді өздері салды. Оған мұсылмандыққа негізделген жаңа әдістер мазмұн берді. Бұл дөңгелек немесе сегізбұрышты құрылыс болды. Ғимарат шаршы негізде орналасқан және оның мұнаралары биік болды. Мұнаралар мен күмбездер тастан тұрғызылды, онда исламның шектеулеріне эстетикалық шақыру ретінде геометриялық фигуралар, гүлдер мен жануарлар түрінде ою-өрнектер қиып тасталды. Мешіттерде селжұқтардың рельефтік суреттері негізінен михрабтың қасбеті мен кеңістігін безендірді. Кең керуенсарайлар негізгі жолдарға жақын салынып, олар бір-бірінен арасы күндіз 20-25 миль қашықтықта орналасқан. Бұлар күрделі және жақсы жабдықталған құрылыс нысандары болды, негізінен ауладан тұратын, үш жағынан бөлме қатарлары мен ұзын залдың жоғары орталық күмбез және бірнеше тік бұрыштарда жасалған шағын бүйір күмбездер бар. Орталық күмбез жоғары барабанда орналасқан. Әдетте керуен-сарайлар жаппай қабырғалармен қоршалған. Мешіт, бөлмелер және тіреуіштер-мұның бәрі ыңғайлы болды, ал ғимарат өз мақсатына сай болды және пропорцияларды жетілдірумен ерекшеленді.

Селжұқтарда мешіттердің майлы шамдарына арналған керемет ажурлы қола ұстағыштар жасап, оларды өте ұзын тізбектерге ілген. Сол дәуірдің дұғалары тыныш өмір мен бейбітшілік және молшылықты сұраудан тұрды. Олардың түстері көк, қызыл және жасылмен белгіленді. Исламдық мәдениетте керамика және онымен сырлау жақсы дамыды, бірақ түстердің әртүрлілігімен ерекшеленбеді – негізінен бұйымдар көгілдір, қара және қоңыр түсте болды. Ғимаратты әшекейлеу үшін жиі сыртынан көгілдір плиткалар қолданылды. Олардың бірінің тамаша үлгісі - атқа билеуші дервиштің сектасының негізін қалаушы рифленді шатыры бар кесене. Ежелгі мамандардың декоративтік жұмыстары түрік-османдармен бағаланған: геометриялық және гүл орнаменттері бар тақталармен салынған ескі панельдер - адамдар мен жануарлардың стильденген мүсіндері, селжұқтар дәуірінің ескі ғимараттарының қабырғаларынан абайлап шығарып, Сарай бөлмелерін безендіруде пайдаланған [2].

Мұндай жұмыстар көптеген зерттеушілерді иконографиялық талдау тәжірибесін жасауға мәжбүрлейді, бірақ ислам доктринасының негізін әрдайым елестетіп, бір маңызды фактіні елемеге тырысады. Қазіргі заманғы гуманитарлық ғылымдар, әрине, еуроцентрист болып табылатын, «ең дамыған діни жүйеде ғибадатханалық құрылыс әрқашан теологияның, мистицизмнің, философияның түбегейлі және кемірек мәселелеріне қатысты құрылымдық және жүйеленген идеялар жиынтығымен «ауыратынын» біледі.

Осман империясында азаматтық және діни ғимараттар исельджік деп аталды. XIV ғ. бір үлкен күмбезбен жабылған шаршы залы бар мешіт түрі пайда болды. Күмбездің астында залдың ортасында субұрқақ орнатылды. Келесі қадам бұл көп күмбезді мұнара салу болған еді. Және де, ақырындап жан-жақты мешіттер пайда бола бастады. Соңғы түрі Түркияда кең таралған Түрік мұнаралары ұзартылған және үлкейтілген, ал сарайлар тіректерге бекітілген. Аркалар түрлі-түсті тастан (византиялық көркем бүктемелерден) жасалған. Декорация әйгілі жылтыр және полихромдық әшекей болып табылады.

Дегенмен исламдағы мешіт «ұжымдық намаз және басқа да ғибадат түрлерін орындау құрылымы» деп анықталады. Ол «ғибадатхана емес, Құдайдың үйі, Құдайға бағышталған ғимарат, құрбандыққа тарту құрбандықтарын ұсынатын құрбандық шалатын орын емес». Мешіттің дұға ететін орны – Құдайға дұшпандық, діни сенушілердің кездесуі, олардың өзара қарым-қатынасы немесе жалғыздығы, олардың діни біліммен, рухани өмірмен араласатын орны» деп көрсетілді. Бұл орта ғасырлық осман қоғамының басты догмасы болды. Мешіт қасиетті объект емес, қасиетті құрылыс, сондықтан оның кеңістігі ресми түрде әлемнің бейнесі ретінде қабылданбауы тиіс, космологияны симуляциялау және кез келген теологиялық және кеңістіктік ұғымдарды бейнелеу керек емес [3].

Мимар Синанның исламдық негіздегі құрылыс нысандары негізінен мешіттер болды. Әдебиеттерде «түрік мешіті» деп кез-келген Анадолы аймағындағы атақты мұсылмандық ғимаратты немесе Осман империясының кезіндегі аймағында түріктер салған архитектуралық ғимаратты айта алмаймыз. Ғимараттың үлгісімен жасалған бұл бейнені өте сәтті бейнелеген Ле Корбюзье былай деп айтады: «Үлкен шаршы пішінді кішкентай терезелері бар ғимарат. Одан жоғары пішіні бір түсініксіздеу келген, бірақ сонысымен баурайтын күмбезі бар. Ғибадатхана алдында міндетті түрде жерге мәрмәр төселген алаң бар,

оның айналасы галереямен қоршалған. Қарапайым геометрия квадрат, куб, дөңгелек сияқты пішіндерді дәріптесе, бұл ғимарат тік төртбұрышты бір осі бар ансамбль болып табылады».

Қарапайым геометрияға сүйене жасалған ғимараттардың мұндай бейнесі басшылардың тапсырысы бойынша жасалып, «мемлекеттік», «сұлтандық», «империялық» сияқты мешіттердің негізін қалаған. Шынымен де, үлкен залы бар, іші орталық күмбезбен жабылған, галереямен қоршалған алаңы бар мешіттердің қалыптасуы Осман империясының күшеюімен байланысты, сәулетші Синанға тиесілі көптеген «үлкен османдық мешіттердің» үлгісі Сүлейман I кезіндегі «тамаша ғасырға» сәйкес келеді, мешіттердің кейбір элементтері империя құрамына Балқан, Таяу Шығыс, Солтүстік Африка сияқты аймақтардың кіргендігін көрсетеді.

Дұға орнының («ислам тірегі») исламның «түсіндіруі» архитектуралық құрылымдарға келмейтінін атап өту керек: бастапқы көздер мешітте намазды орындаудың қажеттігін мәлімдемейді. Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) былай деді: «Жер маған дұға және тазартатын орын берілді. Сондықтан менің қауымыма тиесілі адам қай жерде болса да, дұға етуге болады, сонда ол дұға етеді» Ислам дұғалардың орындалуы үшін қажетті сыртқы жағдайлардың болуын белгіленген уақытты, қыбланы және мешіттің тазалығын ескереді. Уақыт пен кеңістікке ұмтылыңыз, мұсылман шарияттың кеңестері бойынша тәуелсіздіктің денесін және ғибадат орындарын тазалықпен қадағалай алады. Мерекелік ұжымдық дұғалар, әдетте, ашық аймақта орындалған, тазартылған және намаз оқу тәртібі михрабқа қарай бағытталған [4].

Айта кететін жәйт, исламдық негіздегі үлкен османдық мешіттер Осман империясының ықпалында болған (Қырым, Сирия, Мысыр) жерлерінде де бой көтерді, сонымен қатар осман сұлтаны сенушілердің (көбісінде сунниттердің) легитимді басшысы болып саналған аймақтарда, «Исламның османдық мәдениетін» өздеріне үлгі етіп алған аймақтарда (Поволжье, Кавказ) де бұл ғимараттар бой көтерген болатын. Олардың діни ықпалын тіпті Ресей империясының мұсылмандары да 1774 жылғы Кючук Кайнаржа келісімімен де мойындалған.

Көптеген факторлар османдық мешіт үлгісінің танылуына ықпал етті. Біріншіден, оның көлемі, оны қаланың қай бұрышынан да көруге болатын еді. Екіншіден, жоғарыда айтылып кеткендей «қарапайым геометрияға» сүйенген оның пішіні және Ле Корбюзьені таңқалдырған көбінесе тіктөртбұрыш пен жартышар комбинацияларынан құралғандығында. Үшіншіден, егер де мешіт салынайын деп жатса, оның аймағындағы барлық заттың алынып, айналасының тазаруы, айналасында жаңа құрылыстың пайда болуы. Оның көлемін мына сипаттама дәл айқындайды: «Түрік мешіті өзіне босатылған қалалық ландшафтағы бір алып тау іспетті» [4, 226-228 с.].

Бір қызығы, түрік мешітінің бейнесі дәріптеледі. Яғни, көлемінің үлкендігі, сол бір үлгімен жасалатын ғимараттардың көптігі олардың байқаусыз қалмауына жол бермейді. Мимар Синанның тікелей қатысы бар Стамбулдың биік нүктесінен көрінетін Сұлтанәхмет, Баязид, Шехзаде, Сүлеймание, Фатих мешіттерінің үлкен күмбездерінен құралған тізбекті көруге болады. XIX ғ. ағылшын дипломаты Дж. Мориердің жазбаларында: «Жылт-жылт» еткен күмбездер бірігіп бір таулар іспетті көрінеді, мен оларға қарай отырып өмірде бір рет көргеннен кейін енді еш ұмытпайтын, жадымда мәңгілікке қалатын суретті елестетемін». Үлкен көлемдегі мешіттер ескі карталарда да белгіленген, себебі османдық астана туралы жазған ешқандай саяхатшы мешіттерді, ғимараттарды сипаттамай кете алмаған. Бірақ шындығында, сипаттамалар әртүрлі болған, олардың бірі «тамаша құрылыс» (Ле Корбюзье) деп таң қалса, екіншілері барлық ғимараттар бір үлгіде жасалған деп көңілдері қалған (В. Смирнов). Әрине, мұның барлығы өзге діндегі зерттеушілердің пікірі болып, олар исламдық мәдениеттің құндылықтарына баса назар аудармайды.

Бізді болса эмоционалды метафоралар қызықтырмайды, тек қана түрік мешітінің қалыптасқан белгілі бір бейнесі қызықтырады. Осы тұста Мимар Синан, яғни ұлы сәулетші былай сипаттады: «Мешіт өте жарық болуы керек, ешқандай көлеңке болмауы қажет, сыртқы пішіні қарапайым. Іші кеңдігімен ерекшеленуі тиіс, себебі дұға етуге келген бірнеше адам бұндай үлкен ғимаратта дұға қылғандарына өздерін бақытты сезіне алуы қажет. Еш нәрсе көзден тыс қалмайды, кіресін де үлкен шаршыны көресің; кішкентай терезелері бар бұл ғимаратқа ішінен бір қарағанда ғимараттың төрт бұрышын түгелдей көре аласың, одан жоғары белгілі бір пішіні жоқ, белгілі бір қалыптан ауытқыған және сонысымен керемет жартышарды көресің» [5].

Бұл бейнеде әр мешіттің өзіне тән кішкентай белгісі «үлкен османдық мешіт» үлгісінің қасында жоғалып, еленбей кетеді. Әрине, әр ғимарат ерекше және оның белгілі бір басқа мешітке қарағанда құрылысында, пішінінде, мұнара сандарында, көлемінде ерекшелігі бар. Бірақ жай көзбен қарағанда оның

ең бірінші көзге көрінетіні барлық мешіттің бір үлгіде жасалуында болып отыр. Өйткені бұл бейне әлде уақыт бұрын эмблема, негізгі үлгі ретінде қабылданған.

Біріншіден, Синанның қолынан шыққан үлкен күмбезді мешіт бейнесі Стамбулдың ажырамас белгісі ретінде саналды. Ол Стамбул белгісі ретінде XVI ғасырдан бастау алды – мысалы, Насух Матракчи карталарында мешіттердің суреттерін қолдана отырып, мешіттің орналасуына байланысты қала кварталдарын белгілеп отырды. Әсіресе, Антуан Игнас Меллинг пен Томас Алломның суреттерінде олар тек атақты мешіттерді салып қана қоймай, оларды қалалық өмірдің романтикалық көріністерін бейнелеу үшін қолданды. Егер Э. Кернердің «босфорлық пейзаждарында» үлкен көлемді мұнаралар мен күмбездердің бейнелері «белгілі бір аймаққа тиесілі» екендігін білдірсе, А. Гюлердің атақты суреттерінде фондағы мешіттер артта қалған тарихты, өзрегистерді баяндайды, «бұрынғы байлық пен мәдениет артта қалып, бізге кедейшілік пен түсініспеушілік қалдырғандығын еске түсіреді» (Гюлердің альбомдарының бірісі «Жоғалған Стамбул деп атанған болатын») [6].

Стамбул мешіттерінің эмблема ретінде қолданылуы қаланың қазіргі заманғы эмблемасында бейнелеген – дөңгелек ішінде «жеті төбешік», одан жоғары төрт күмбез бен төрт мұнара орналасқан. Бұл елтаңбадағы бейне Айя София мешітіне қарай отырып жасалған десе, кейбіреуі ол қай мешіт болса да негізгі Стамбулдағы барлық мешіттің ортақ бейнесі деп санайды, себебі барлығында да күмбез бен мұнаралар бар.

Дегенмен, мешіттің қарапайым стильде салынуы діни архитектура түсінікке ие болмайды дегенді білдірмейді. Жоғарыда айтылғандай, архитектураның мәнін анықтауға және оны «құрылымдық және жүйеленген өкілдіктер жиынтығымен» салыстыруға болады. Мұсылман теологтары ғибадат кеңістігінің біртұтас архитектуралық ұйымын әзірлеген жоқ, бірақ бірқатар авторлар ғимараттарда көрсетілетін теологиялық символизмді оқшаулап, түсіндіруге тырысты. Жарияланған кітаптарда жиі кездесетін тұжырымдамаларды ауыстыру көп кездеседі: олар қандай да бір нақты ғимаратта көрінбейтін мешіттің «рухани мәні», «идеясы» туралы сипаттайды.

Үлкендігі бойынша Стамбулдан кейінгі орынды алатын Түркияның еуропалық бөлігінде орналасқан және бұрынғы османдық астана Эдирненің эмблемасы бір-бірімен байланысқан сызықтардан құралған, ол сызықтар Еуропаға апарар көпір мәнін білдіреді. Сонымен қатар, Селимие мешітінің күмбезі мен төрт мұнарасы бейнеленген. Анкараның ресми эмблемасы ретінде бірнеше жыл бойы жергілікті музейде сақталынған қоладан жасалынған «күн дискі» болған, бірақ ол кейіннен 1995 жылы Коджатеке мешітінің бейнесін өзінің ресми эмблемасына ауыстырған болатын» [7].

Османдық мешіт тарихи түрде тек дұға ететін орны ғана емес, сонымен бірге «ислам қоғамдастығының күрделі прагматикалық міндеттерін кешенді түрде қамтамасыз етуге тура келді». Функциялардың және инкарнациялардың мұндай тіркесімі Ислам үшін бірегей емес: мұсылман мемлекетінің басшысы ретінде халиф рухани көшбасшы (имам) және секуляр билеуші (эмир) болған.

Синанның қолынан шыққан ғимараттардың полифункционалдылығы оңтайлы архитектуралық шешімдерді, түрлердің селективтілігін, кейбір үлгілерді бекітуді, құрылымдарды таңдауды және кеңістіктік құрылымның асқынуын және, әрине, эстетикалық бағалауды жоққа шығармады. Мешіттің ұлттық немесе нәсілдік емес, оны діни қызметтерге ғана оңай мүмкіндік беретін саяси және мемориалдық риторика құралы болуға мүмкіндік береді оның архитектурасы климаттық айырмашылықтар, жергілікті бейнелеу және құрылыс дәстүрлері, көркем әсерлері, бағдарлама (династикалық, жеке) тәртібі және т.б. Бұл факторлар «ескерткіштерді түсіндіруге мақсатты түрде қатысады. Мұндай ақындар, философтар, сыншылар мен суретшілер болуы мүмкін» еді [8].

Сонымен қатар, прагматикалық тапсырмаларды шешу саяси және немесе көркемдік бағдарламалармен, сондай-ақ діни ғимарат ретінде мешітке қатысты иконографиялық зерттеу тақырыбына айналған (немесе болуы мүмкін) сәулет ерекшеліктері қосымша болып табылады, міндетті емес. Мұсылман діни рәсімдерін сәулеттік жобалауды қажет етпейтінін және мұсылман діни архитектурасын дамыту үшін иконографиялық негіз бола алатын «жалпы мешіт» екенін ескере отырып, мешіттің бүкіл архитектурасы культтық функцияға қатысты бірдей факультативті болуы керек болды.

Р. Хилленбранд ортағасырлық Синан сияқты архитекторлардың қолынан шыққан мешітті «Ислам архитектурасының кілті» деп атады, және бұл метафораны көптеген зерттеушілер қайталайды. Дегенмен, бір жағынан, мешіттің қауіпсіздігі және діни-символдық ролінің жоғары болуы, екінші жағынан оның экстремалды трансформациясы исламдық діни ғимаратты кез-келген қосымша мінәжат ететін бағдарламалар, архитектуралық дәстүрлер, имитациялар, әсерлері және т.б. сіңіреді.

Мимар Синанның қолымен шыққан мешіттердің бейнесін тек түріктердің өздері ғана пайдаланып қоймай, бүкіл мұсылман өркениеті қолданған болатын. Осының негізінде Синан нағыз ортағасырлық

османдық мешіттің архитекторы саналды. Егер дұрыс жақындатып қарап бақыласақ, үлкен византиялық ғибадатхананың, кейіннен мұсылмандық әлемге қабылданып, стамбулдық мешітке айналған Айя София мешітінің бейнесін көруге болады. (дәл Синан қалыптастырған «сұлтандық мешіт» бейнесі), ол византиялық мәдениеттің орнын басқан мұсылмандық қарым-қатынасымен шектелмеген мәдениетаралық қарым-қатынас пен өзара әсер ету тақырыбын толықтай аша алады [9].

Атап отырғанымыздай атақты сәулетші Мимар Синан өз жұмысын мұсылман архитектурасының ерекшеліктеріне арнады, онда ол кейбір критерийлерін (дизайн, функционалдылық, «тіршілік қабілеттілігі», тұрғын-үйі, эстетикалық артықшылықтары) бөлуге тырысып, оларды «іргелі» психикалық сипаттамамен (билік, заң, космология, руханият) салыстырады.

Синан сияқты архитекторлардың еңбектерін зерттеуші бірқатар авторлар «Ислам мәдениетін жаңғырту» тақырыбына және қазіргі заманғы мешіттерді құру қажеттілігіне байланысты ресми және сапалық айырмашылықтарды анықтайтын «ислам сәулетінің ерекшелігі» туралы сұрақ қояды, алайда сол туралы тезистерді қайталайды, мұсылмандардың бірлігі туралы идеяны символикалық түрде жүзеге асыру және діннің құндылықтарын таныту және ұсыну туралы ұрандармен шектеледі. Олардың кейбіреулері ғимараттардың функционалдығына қатысты екінші формаларын қарастырады, олар ислам дінінің материалдық және рухани өмірінің арасындағы теңгерімде осындай «қақтығыстың» негізін табады [10]. Мешітте құлшылық ету исламның құндылық жүйесін қалай бейнелейтінін түсіндіру қиын емес.

Осы тұста айта кетерлік тағы бір жағдай, «үлкен османдық мешіт» бейнесі анатoliaлық сәулет өнерінде Синан мен сұлтан I Сүлейменнен әлде қайда ерте пайда болған. Анадолиядағы бұл үлгідегі мешіттер Иранда төрт айванды мешіттердің пайда болуымен сәйкес келеді – екі жағдайда да араб мешіттерін жергілікті жағдайларға бейімдеу қолданылады.

Мешіттің сәулет өнерінің жоғары деңгейдегі жұмыстарының бірі екендігін түсінген сәулетші Синан османдық мешіттерді салудың өзіндік дәстүрлі жобаларын қабылдап, османдық стильде тұрғызды. Мұсылман елдерінде әр аймақтардағы мешіттердің архитектурасы әр түрлі болды. Атап айтқанда Иранның мешіттері төртбұрышты, Синанның қолымен салынған Осман империясының мешіттері күмбезді болды. Арабтардан Таяу Шығыс мәдениетінің мұрасы арқылы Осман империясының территорияларына қарай берілетін архитектуралық әдістер мен формалардың әр түрлілігі іс жүзінде талап етіле алмады.

Небәрі бір-ақ ғасырдан кейін Дамаск пен Иерусалимнің діни орындарында, нақтырақ айтқанда Сирия, Ирак, Мысыр, Тунис, Шығыс Анадолия аймақтарында Синан мен оның замандастары негізін қалаған құрылыс нысандарының архитектуралық үлгілері дамыды. Ал мешіт салу үлгілерінің типологиялық қайталануы және керісінше, оларды жеке ғимараттарда немесе олардың топтарында модификациялау, немесе керісінше, қауымдастықтың мәлімдемесі мен айырмашылықтардың себептері мен маңыздылығын түсіндіру, зерттеушіні біраз дүниенің бетін ашуға итермелейді [10, 162 с.].

Жалпы, Осман мемлекетінде исламдық негіздегі немесе исламдық мәдениеттің үлгісі болып табылатын құрылыс нысандары, мешіттер, кесенелер, жамилер, мазар басына тұрғызатын кіші күмбезді ескерткіштер мен тарихи орындар Мимар Синан өмір сүрген кезге дейін де болғанын тарихтың өзі куәландырады. Осман мемлекетінің құрылуына дейінгі және құрылған соң түрік қоғамында Исламға деген махаббат ерекше болды. Артукид, Данишменд, Селжұқ Рум сияқты түрік әулеттері исламның мемлекеттегі рөлін көрсете отырып, мешіттермен көп тәжірибелер жасады. Мұндай діни орындарды салу жұмыстары Осман империясы кезінде әсіресе сұлтан I Сүлеймен мен оның архитекторы Мимар Синан тарапынан көптеп жүзеге асырылды. Бұл тәжірибелердің бірінің нәтижесінде XIII ғ. араб және иран мешіттерінің ашық алаңдарының орнына, михрабтан жоғары орналасқан күмбезі бар «ресми селжұқ мешіті» қалыптасқан еді.

Мешіттің «ислам векторы» деп басталуы ретінде мұсылман ғұламалары Осман империясынан тыс бүкіл мұсылман әлемінде мешіт салу ісінің, оның ішінде орта ғасырлық сәулетшінің қолынан шыққан кесенелер мен мешіттің ғимараты, оның архитектуралық корпусы - мешіттің ғимаратын жобалау кезінде басталатын түсіндіру объектісі ғана болып табылады.

Бірде отандық ғылымда мәселе «ислам өнері» туралы немесе «мұсылман елдерінің (немесе дәстүрлі түрде исламды дәстүрге айналдыратын халықтардың) өнері» туралы әңгімелеп берудің заңды екенін талқыланды. Бұл пікірталасты қорытындылай келе, Л. С. Бретаницкий былай деп жазды: Ислам «эстетикалық өкілдіктердің бірыңғай нормаларын жасамады, олардың барлығы бүкіл сәулет және көркемдік әлемі үшін біркелкі». Бұл тұжырым мешіттің михрабын кеңейту үшін заңды болып табылады. Мимар Синанның жамилер мен басқа да діни орындар салуда исламдық ұстанымдарды жоғары бағалады.

Ол мешітке кіріп, құлшылық жасаған, кесенеге кіріп құран бағыштаған жамилерге кіріп салауат айтатын жандар үшін қолайлы болсын деп барлық құрылыс жұмыстарын өте мұқият жүргізген. Бұған осы кезге дейін Синанның қолымен шыққан ескерткіштер дәлел бола алады [11].

Қазіргі кезде Осман империясындағы орта ғасырлық мешіттердің құрылысы мен басқа да діни орындардың құрылу жолдарын, османдық сәулетшілердің өнері мен олардың еңбектеріне тек тарихи немесе мәдени емес сонымен бірге архитекторлық жолмен зерттеулер жүргізілуде. Бұл Синан сынды сәулет өнерінің адамдары мен мамандарының дәрежесін және тәжірибесін анықтау, оларды бөлу үдерісін анықтау, қолданған әдістерін, шеберлік деңгейлерін білу т.б болып табылады. Ғылыми әдіс бойынша барлық мүмкіндіктерді қолдана отырып өзара ғылыми тұжырымдарға жасайды және соның негізінде орта ғасырларда исламдық мәдениетке негізделген орындардың тарихы зерттеледі. Бірақ біз кейбір ғалымдар мәселеге салғырт қарап, исламдық мәдениет орындарының құндылықтарын елемеге түсіндірмеуге тырысатындығын және сәулет өнері туралы тапсырмаларды, әдістерді, тарихты, ал қалғандары тек қана алынған тізбектерді талдауға тырысатынына куә болдық. жеке ғимараттардың архитектуралық органының интерпретациясы, жеке жоспарлау және композициялық элементтерді барлық мұсылмандық діни орындар үшін міндетті түрде метафора мен рәміздердің мәртебесі саналады.

Синанның заманында мұндай істер өзінің заңды жалғасын тапты. Оның жалғастырушы Синанның өзі болды. 24 жасында мұсылман дінін қабылдаған ол өзінің құрылыстарын мешіттен бастап, исламдық қағидаттар мен мәдениетті өте терең ұстанды. Ол мұны өз ісінде де дәлелдеп көрсетті. Синанның II Мехметтің дәуірінен кейін Қасиетті Айя Софияны мешітке айналдырудағы тәжірибесі, әскери инженер мен түрлі ескерткіштермен жұмыс жасай отырып алған тәжірибесі оған көп көмегін тигізді. Кейбір деректердің айғағы бойынша Синанның жұмыстары арқылы жаңа исламдық танымал ғимараттардың түрі қалыптасты.

Атап отырғанымыздай, Осман империясында мұсылмандық мәдениеттің дамуында Синанның өнері мен ықпалы сондай үлкен болды, тіпті одан кейінгі бірнеше ұрпақ ол қалыптастырған «үлкен османдық мешіт» бейнесінен ауытқымай, ойларына келген кішкене өзгерістерді енгізе отырып құрылыс жүргізді. «Үлкен османдық мешіт» бейнесі белгілі бір беделі бар, көпшіліктің есінде қалған брендке айналды десек те болады.

Исламның кескіндемеге деген қатынасы өнертанушылар мен мұсылман теологтары арасындағы даудың мәні болып табылады. Құранда тікелей кескіндемеге тыйым салу сипатталмаған. Хадистерде Мұхаммед пайғамбар бейнелеу өнерін айыптады. Шығыстанушылар мен тарихшылар пайғамбар әйелдеріне адамдар мен жануарлардың мүсіндері бейнеленген ұсақ заттар мен маталар белгілі болғанын айтады. Кейбір хадистер фигуралар ғибадат етушілердің назарын аудармайтынын және тиісті позада бейнеленген, олар сенушілерге зиян келтірмейтінін түсіндірді. Алғашқы рет өсімдіктер мен тірі тіршілік бейнелері ғылыми трактаттар беттерінде пайда болды. Адамдар мен жануарларды бейнелеуге исламға тыйым салу Түркияның кескіндеме өнерінің дамуына басты кедергісі болды. Сондықтан бейнелеу өнері ою-өрнекпен, миниатюрамен, каллиграфиямен ұсынылды. Түрік суретшілері түрлі түпнұсқалық үйлесімде жеміс, геометриялық фигураларды біріктіре отырып, өнердің көрнекті үлгілерін жасады [12].

Оның танымалдылығы мен ерекшелігі бұл ғимараттардың тек қана кәдесый ретінде қалмай, бүкілосмандық мәдениет пен түрік мәдениетінің бөлшегі болып қалуына септігін тигізді. Оны тарихи және өнер, кітаптарында көре аламыз. Осылайша, Шығыста Мысыр пирамидамен, Үндістан Тадж Махалмен ерекшеленсе, күмбезді мешіт Түркияның басты мәдениет пен тарихи белгісіне айналды.

Осман империясында Синан сынды құрылысшылардың еңбектері негізінде пайда болған тұжырым Түрік-Ислам канондары. Түрік-Ислам канондары мен ежелгі көшпенділердің дәстүрінен қалыптасқан бай мәдениеті бар ел ретінде Түркия әлемнің исламдық мәдениеті дамыған ең алдыңғы қатарлы мемлекеттердің бірі саналады. Түрік мәдениетін дамыту мәселесі түрік халқының қалыптасу процесімен, олардың салт-дәстүрлерімен, әдет-ғұрыптарымен байланысты болды. Бөтен құндылық жүйесі қоғамдық-мемлекеттік құрылымда да, мәдени-эстетикалық бағдарларда да қабылданды. Түрік халқы сырттан әкелінген мәдени өзгерістерді бірте-бірте қабылдай бастады, бірақ дәстүрлер әлі күнге дейін қатаң сақталады.

Түріктерге жеткізілген мұра бірқатар классикалық ескерткіштер мен Кіші Азияның көрнекті исламдық мәдениетімен ерекшеленіп, ол сонау орта ғасырларда Синанның заманында салынған бастапқы күйінде қалды және тарихи-мәдени сұлулықтың үлгілерін сақтау үшін жаңартылды. Исламда адам мен ішекті бейнелеуге тыйым салды, классикалық мүсіндердің бірқатары варварлықтардың қирау салдарынан қаза тапты, алайда көпшілігі өзінің ұлылығын немесе сиқырын сақтап, түрік-османдардың күнделікті өміріне жаппай құлшылық ету объектілері ретінде кірді.

Байқағанымыздай Синанның қолынан шыққан исламдық мәдениетке негізделген османдық діни орындар, үлкен османдық мешіт бейнесінің астарында түрік елінің және астанасының тарихы мен географиялық өткені сақталған. Бұл бейне белгілі бір уақыт аралығында қалыптасып, «қосымша» сана құндылықтарымен толықтырылып келді. Мұндай құндылықтарға осман (түрік) елінің өзі жаулап алған және оған бағынған елдерде өз үлгісіндегі қасиетті орындарды салу арқылы өзін ислам қорғаушысы ретінде көрсетуі жатты.

Негізі жарықты өткізетін жартылай күмбезді еніп, үлкен биіктікте төрт тіректі көтеріп, үлкен залында бірнеше онжылдықтар бойы тірек құрылымын «еріту» түрік архитекторлары үшін басты нүкте болды. Олар үшін көптеген архитектуралық тақырыптар болды, бірақ Стамбулдағы османдық исламдық құрылыстардың үлкен болуына әкелетін мүмкіндіктердің маңызы жоғары болды. Стамбулдың «исламизациясы» мұсылман архитектурасының көріністері Эюб мешіті мен кесенесі архитектуралық дизайнына әкелді және қаланың «исламдануы» мен оны сұлтандықтың астанасына айналдыру сұлтанның сарайы түрінде «күштік полюстің» қалыптасуына және қазіргі тығыз құрылыста қалалық жоспарлау міндеттерін шешу қажеттілігіне әкелді. Әрине, Синанның бұл саладағы еңбегі өлшеусіз [13].

Константинопольдің екінші ғибадатханасы болып табылатын Фәтих мешіті Османлы архитектурасының симметриялық орналасуы үшін бұрын-соңды болмаған мәдениет нүктелерінің қатарына жатқызылды. Оның барлық түрік халқы алдындағы (26 метрлік күмбезі бар) міндеті исламдық мәдениеттің орталығы қызметін атқарумен тең болды.

Осман империясында қабылданған идеологиялық тұжырымдамалар, қала құрылысы шешімдері, кешендер мен жеке ғимараттардың масштабы - Фатих-сазы мен келесі мешіттер Атик Али Паша мен Баязид түрік архитектурасының дамудың жаңа кезеңіне енуін көрсетті. Бұл кезең – түрік сәулетінің жетілген, классикалық «Алтын дәуірі» - деп аталып ол және де Синанның есімімен (1489-1588) тығыз байланысты. Шын мәнінде, ол Синанның шығармаларымен - дәлірек айтқанда, «визиттік карта» деңгейінде - жалпы Осман империясында исламдық мәдениет идеясы мен тіпті кеңінен таралған түрік архитектурасына байланысты болды. Мысалы, «Осман мешіттері» бөліміндегі Т. Бурхардт Синанның шығармалары туралы ғана жазған және Т.Х. «Ислам архитектурасының қазынасында» «Стародуб» Эрзурум мен Кония медреселеріндегі барлық түрік әдебиеттерін және үш оқулық Синан мешіттерін көрсеткен [14].

Синан мешіттерінің жоспарларымен таныс болғанымен, интерьерді тіреуішпен бөлуге және орталық күмбезді тек орталық сызық бойында немесе тетраконч (ғимараттың бойлық және көлденең осьтерімен немесе диагональмен сәйкес келетін) тіреуіштермен немесе жартылай күмбездермен сүйемелдеу үшін бірдей жақсы құрастырылған композициялық жоспарлау схемаларын қайталап пайдалану қиын емес. Сонымен қатар, басты тақырып әрдайым күмбезді - интерьердің басым бөлігімен, бұрыштық жасушалар мен бүйірлік түрлерде, стендтерде, аула галереяларының портикаларында байқауға болады..

Синан барлық Византияның құрылыс өнерін пайдаланып, Ая София мысалынан кейін бойлық-нефоникалық макеттерін және бұрын қолданылған сәулет мұрасын игеруді көрсетіп, Эдирнедегі Үлкен Жами Маниса мен Уч Шерефели-жамидегі алтыбұрышты күмбезді белсенді түрде қолданады. Бұл дәлелденген сұлбалардың артықшылықты қолданылуы кез-келген хронологиялық кезеңімен байланысты емес. Сәулетші қайтадан дәл сол дәлелденген шешімдерге қайта оралады, өзгертеді, жеңілдетеді немесе қиындатады, өз алдына жаңа міндеттер қойды (күмбез құрылысы, тіректерді жеңілдету, ішкі жарықтандыру) және әр ғимараттың өзіндік ерекшелігі туралы әсер қалдырады.

Исламдық мәдениетке қатысты құрылыс нысандарын салуда шебердің өз студиясын өндірудегі үлесі басқаша болып, ол сұлтан тарапынан және бұйрықтың маңыздылығына байланысты болды: кейбір жобалар күрделі авторлық шешімдерді және іске асырудың барлық сатыларында жеке бақылауды талап етеді, кейбіреулер тек қана архитектордың «қолтаңбалары» және оқушыға нұсқау қашық құрылыс алаңына дейін болады. Бұл сәулетші ретінде Синанның құндылықтарына ешқандай кедергі келтірмейді; Сонымен қатар, бұл оның ұйымдастырушылық қабілеттерін және өзінің имиджі бойынша мақсатты түрде жұмыс істеп, оның есімін өмір бойы толық брендке айналдырғанын білдіреді [15].

Шын мәнінде, Синанның исламдық мәдениет пен ұстанымдарға негізделген қызметі Османлы мешітінің архитектурасын іздеуді аяқтайды: оның шәкірттері мен ізбасарлары қазірдің өзінде табылған композициялық жоспарлау схемалары аясында жұмыс істеуге тырысады. Дегенмен, ұлы шебердің ізбасарлары өз шығармашылығының физикалық құбылыстарынан асып кетпеуге тырыспай, көлемді сезіммен әсерлі эксперимент жасайды.

Сүлеймен сұлтан мен сәулетші Синан діни мекемелер мен Исламдық мәдениетке негізделген ғимараттарды тұрғызуда аса белсенділік танытты. Меккеде төрт теология мектебін салып, Ұлы мешіттің

мұнараларын қайта қалпына келтіріп, оларға өте жоғары 7-ші мұнара қосылды. Сондай-ақ, ол сумен жабдықтау жүйесін жөндеті, оларға келушілердің саны арта түсті, ал тазартылған судың көптігі жууға және шөлді азайтуға өте маңызды болды. Сонымен қатар, Сүлеймен кешкі дұғалар кезінде мешітті жарықтандыру үшін үлкен шамдарымен және Қағбаға арналған хош иісті заттарды сыйға тартты. Меккеде де, Мединада да өз әйелі Хюррем сұлтан атындағы әл-ауқат асханаларының құрылысына үлес қосқан.

Мұсылмандық әйгілі құрылыстарды салған сәулетшілер сириялық, ирандық, византиялық сәулетшілердің құрылыс шешімдерін Анадолының талаптарына бейімдей алды. Осы құрылыс шешімдерін жинақтай отырып, Мимар Синан бастаған османдық сәулетшілер XV–XVI ғ. «үлкен исламдық мәдениет» бейнесін қалыптастырды. Бұл бейне кезінде жергілікті халық үшін Осман елінің билігін білдірсе, Синанның және оның әріптестерінің қолынан шыққан османдық діни құрылыстардың үлкен көлемдегі күмбездері халық үшін Халифаттың астанасы мен жалпы исламның да эмблемасы ретінде белгіленді. Бұның барлығы османдық исламдық мәдениет пен оның діни бейнесінің шығыста үлкен мәдениеттің белгісіне айналуына, бірнеше түрік «ұлттық сәулет қозғалысында» қолданылуына және саяси идеяларды белгілеуге үлкен септігін тигізді. Мысалға, мұндай идеялар мен жетістіктер жас түріктердің «империялық» доктринасын және жас түріктер мен кемалистердің ұлттық көзқарасын көрсетуде қолданылды.

Ислам мәдениетіне негізделген османдық құрылыстың басты үлгісінің таралуы мен оның қолданылуы және брендке айналуы тек саяси риториканың сәтті мысалы болып қоймай, мемлекеттік діни саясаттың да жоғары деңгейде болуының да сәтті мысалы болып табылады. Бірақ осман мәдениетінің сәулет өнеріндегі жетістіктері, олардың басқа аймақтарда қолданылуы османдық брендтің идеологиялық компоненттерін сыни талдау арқылы жүруі керек. Мимар Синан Мұсылман елдеріндегі ірі құрылысшылардың бірі болғаны сөзсіз. Бұл архитектормен бірге жүретін даңқ Еуропаға жетті, тіпті ол қазірдің өзінде салынған көптеген нысандар, тіпті бүгінгі күні, ғимараттың салтанаты таң қалдырады және құрылысшы терең біліміне куәлік етеді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ибрагимов И. А. *Формирование архитектуры средневековой мечети на основе пространственной ориентации человека* // *Известия КазГАСУ*. 2009. № 2. С. 9–14.
2. Кононенко Е. И. *Турецкая мечеть: между неоклассикой и не-классикой* // *Искусствознание*. 2014. № 3–4. С. 155–182.
3. Кононенко Е. И. *Архитектура мечети как объект интерпретации* // *Вестник СПбГУ. Искусствознание*. 2018. Т. 8. Вып. 1. С. 113–130.
4. Стародуб Т. Х. *Сокровища исламской архитектуры*. М.: Белый город, 2004. – 456 с.
5. Кононенко, Е.И. *Турецкая мечеть: образ и бренд*. // *Проблемы истории, филологии, культуры*. – 2017, - №1. – С. 379–390
6. Orhan Pamuk. *İSTANBUL Hatıralar ve Şehir İstanbul: Yapı Kredi Yayınları*. 2016. – 368 s
7. Шукуров Ш. М. *Архитектура современной мечети*. Истоки. М.: Прогресс-Традиция, 2014. – 232 с.
8. Кононенко, Е.И. *Архитектурный заказ Сельджуков Рума как инструмент политической риторики*. // *Вестник СПбГУКИ* 2016 №2, - С. 173–176.
9. Eyice S. "Osmanlı Devri Türk Mimarisi". // *Osmanlı-, Kültür ve Sanat, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları* 1999 - S 79-102.
10. Кононенко Е.И. *Анатолийские мечети Великих Сельджуков: архитектурные и политические ориентиры*. // *Искусствознание* 2015 № 3–4, - С.140–160.
11. Бретаницкий Л. С. *Художественное наследие Переднего Востока эпохи феодализма*. М.: Советский художник, 1988. - 256 с.
12. Тугова Т.А. *История архитектуры развивающихся стран. Архитектура Ирана, Афганистана, Турции: Методическое пособие*. – Бишкек: КРСУ, 2008. – 39 с
13. Gül KALE. *Osmanlı Mimarlık Tarihi Yazımında Risale-i Mimariyye. Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi, Cilt 7, №13, 2009, - S. 405-423*
14. Буркхардт Т. *"Искусство ислама. Язык и значение"*. - Таганрог: Ирби, 2009. - 288 с.
15. Лавров В.А. *Архитектура стран средиземноморья Африки и Азии VI–XIX вв.* – М.: Искусство, 1978.

УДК 94(574+470)(093.2)
ГРНТИ 03.81.37

Г. Е. Отепова¹, А.А. Қасқабасова²

¹т.ғ.д., профессор, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан
²аға оқытушы, С. Торайғыров ат. Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., Қазақстан

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ СІБІР КОМИТЕТІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан тарихын Ресей империясының Сібір комитетінің материалдарының негізінде игеру мәселелері қарастырылады. Бүгінгі таңға дейін Ресей және Қазақстан мұрағаттарында сақталып келе жатқан, Сібір комитетінің журналдары, құжаттары мен маңызды бекітілген ережелері ХІХ ғасырдағы қазақ қоғамының тарихын зерттеудегі маңызды дереккөздер болып табылады. Осы құжаттарды игере және талдай отырып, биліктің жергілікті органдары, олардың орталық мекемелермен өзара байланысы жайлы ақпараттарды алуға болады, олар әкімшілік, соттық, салық жүйесі және де өзге де өңірлік мәселелерді сипаттайды. Сібір комитетінің материалдары Ресей империясы құрамында Қазақстан тарихын меңгеру мәселелері жөніндегі ең маңызды дереккөздердің бірі болып табылады. Ресей империясының Сібір комитетінің материалдары Ресей империясының қазақ халқына қатынасы бойынша ресми саясаттың маңызы мен сипатын сипаттайтын, тарихи материалдарды қамтыған. Ғылыми зерттеудің тақырыбына орай жұмыс бастаудың негізінде т.ғ.д. Г.Е. Отепова анықтаған, Ресей федерациясы мен Қазақстан Республикасы мұрағаттарының қорлары орын алды. Осы мақала зерттеушілердің Қазақстан тарихын зерттеуде Сібір комитеті материалдарын зерттеуге қызығушылықтарын оятуға бағытталған. Ғылыми зерттеудің мақсаты - Ресей империясы Сібір комитетінің ХІХ ғасырдағы Қазақстан тарихы бойынша материалдарын айқындау, жүйелендіру және мемлекетіміздің тарихын одан әрі зерттеу жолында олардың өз рөлдерін көрсету. Жұмыс нәтижелері әлеуетті Интернет желісін пайдаланушылар арасында, ғалымдар қоғамдастығы мен ауқымды қоғамдық аудиторияларда және Қазақстан тарихын қызықтайтын барлық қызықтаушылар арасында қолданыла алады.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, материалдар, Сібір комитеті, Ресей империясы, отаршылдық саясат, заңнама, тарихи дереккөздер.

Отепова Г. Е.¹, Қасқабасова А. А.²

¹д.и.н., профессор, Павлодарский государственный педагогический университет
г. Павлодар, Казахстан

²старший преподаватель, Павлодарский государственный университет им. С. Торайғырова
г. Павлодар, Казахстан

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В МАТЕРИАЛАХ СИБИРСКОГО КОМИТЕТА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы изучения истории Казахстана на основе материалов Сибирского комитета Российской империи. Журналы, документы и высочайше утвержденные положения Сибирского комитета, которые до сих пор хранятся в архивах России и Казахстана, являются важнейшим источником по изучению истории казахского общества ХІХ века. Изучая и анализируя эти документы, можно извлечь информацию о местных органах власти, их взаимосвязи с центральными учреждениями, они дают характеристику административной, судебной, налоговой системы и других региональных вопросов. Материалы Сибирского комитета являются одним из важнейших источников по вопросам изучения истории Казахстана в составе Российской империи. Материалы Сибирского комитета Российской империи содержат исторический материал, характеризующий сущность и характер официальной политики Российской империи по отношению к казахскому населению. Предпосылками к началу работы над темой научного исследования стали фонды архивов Российской Федерации и Республики Казахстан, выявленные д.и.н. Отеповой Г.Е. Данная статья направлена на привлечение интереса исследователей к изучению материалов Сибирского комитета в исследовании истории Казахстана. Цель научного исследования - выявить, систематизировать материалы Сибирского комитета Российской империи по

истории Казахстана XIX века и показать их роль в дальнейшем изучении истории нашего государства. Результаты работы могут быть использованы среди потенциальных пользователей Интернет, сообщества ученых и широкой общественной аудитории и всех, кто интересуется вопросами истории Казахстана.

Ключевые слова: история Казахстана, материалы, Сибирский комитет, Российская империя, колониальная политика, законодательство, исторический источник

G.E. Otepova¹, A.A. Kaskabasova²

¹d. h. s., professor, Pavlodar State Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

²senior teacher, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan

QUESTIONS OF HISTORY OF KAZAKHSTAN IN MATERIALS OF THE SIBERIAN COMMITTEE OF THE RUSSIAN EMPIRE

Annotation

The article is devoted to the questions of studying of history of Kazakhstan on the basis of materials of the Siberian committee of the Russian Empire. Magazines, documents and the majesty approved provisions of the Siberian committee, which are stored in archives of Russia and Kazakhstan nowadays, are the major source on studying of history of the Kazakh society of the 19th century. Studying and analyzing these documents, it is possible to take information on regional authorities, their interrelations with the central institutions, they give characteristic of the management, judicial, taxation system and other regional questions. Materials of the Siberian committee are one of the major sources concerning studying of history of Kazakhstan as a part of the Russian Empire. Materials of the Siberian committee of the Russian Empire contain the historical material characterizing essence and the character of official policy of the Russian Empire in relation to the Kazakh population. The funds of archives of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan are become the prerequisites by the beginning of work on a subject of scientific research are revealed by Otepova G.E.

This article deals with attraction of interest of researchers to studying of materials of the Siberian committee in a researching of history of Kazakhstan.

The purpose of scientific research - to reveal, systematize materials of the Siberian committee of the Russian Empire on history of Kazakhstan of the XIX century and to show their role in further studying of history of our state.

Results of work can be used among potential Internet users, community of scientists and wide public audience and all who are interested in questions of history of Kazakhstan.

Keywords: history of Kazakhstan, materials, Siberian committee, Russian Empire, colonial policy, legislation, historical source

Бүгінгі таңда зерттеушілердің дереккөздерге үндеуі кездейсоқтық емес, себебі олар еш бояусыз, эмоциясыз тарихи шынайылықты қалпына келтіреді. Мұрағат құжаттар ұсынылған тақырыптың көптеген аспектілерін ашуға мүмкіндік беретін құжаттар мағлұматтарының күрделі базасын қамтиды. Сібір комитетінің жұмысы зерттеу кезеңінде қазақ қоғамы өмірін ережелеген, сол немесе өзге заңнамалық актілерді өңдеуде тікелей әсерін тигізді. Алайда Сібір комитетінің XIX ғасырдағы Қазақстан тарихына қатысты жеке материалдарының кешенді басылымдары бүгінгі таңға дейін жоқ. Сондай-ақ, осы деректерді талдауға арналған, мемлекетіміздің тарихын игеруде оның жұмыстарын ашып көрсететін арнайы жұмыстар жоқ. Сібір комитеті заң жобаларын қарастыру және оларды енгізу үшін, Сібір өмірін ағымдық басқарудағы көптеген мәселелерді реттеу үшін арнайы мемлекеттік орган болған. Комитетте өлкелердің экономикалық және әлеуметтік-саяси күйі туралы барлық мағлұматтар жинақталған: статистикалық есептер, жергілікті орындардан хаттарды, өтініштерді, заңнамалық актілер мен т.б. жеткізу. Комитетке өздерінің барлық есептерін енгізген, Сібірдің генерал-губернаторлары тікелей бағынған. Сібір комитетіне министр билігін асыра қолданып және аса маңызды рұқсат талап еткен, Сібір бойынша барлық, яғни заңнамалық, сондай-ақ атқарушылық істер енгізілген. Оның шешімі өзге инстанцияларды өтіп кетіп, патша шешіміне міндетті түрде келіп түсіп отырған және осыдан кейін заңды күшін қабылдаған. Комитет мүшелерінің пікірлері аса маңызды пайымдауға ұсынылған арнайы журналда тіркеліп отырылған. Ресей мемлекеттік тарихи мұрағат қорында сақталған бұл журналдар және ішінара басылып шыққандар, комитеттің өзіндік іс-әрекетін талдау үшін маңызды дереккөз және Ресей империясы құрамында Қазақстан тарихын зерттеу дереккөзі болып табылады.

Осы ғылыми зерттеу өз жұмысы барысында Сібір мен Қазақстанды басқару мәселелерін қарастырған, Сібір комитетін айқындау, жүйелендіру, зерттеу және материалдарды басып шығару жолында жаңа, өзекті болып табылады және тарих ғылымын дамытуда маңызды үлес қосады.

Тарихи басылымдарды талдау жұмыстары осы тақырыптың жеке зерттеу тақырыбы, әсіресе қазақстан тарихнамада болмағандығын көрсетеді. Көбіне Сібір комитетінің жұмыстары Ресей түкпірлерінде жүргізілген империялық саясат шеңберінде ресей ғалымдарын зерттеуге арналған. Империялық саясаттың ұлттық жүзеге асыруының мәселелері, оның ерекшеліктері ресей ғалымдарын бұрыннан қызықтырған. Осы тақырып бойынша тарихшылар, сондай-ақ заңгерлер көптеген ғылыми зерттеулер, монографиялар мен еңбектер жазған. Осы бағытта империя бағытын өз зерттеулерінде жетілдірген, көптеген ғалымдардың еңбектері таңымал. Солардың ішінде Н.П. Ерошкиннің [1], Л.М. Дамешектің және И.Л. Дамешектің [2], Е. Безвиконнаяның [3] және т.б. еңбектері. Профессор А.В. Ремнев империя саясатын батыс бағытында жүзеге асыру мәселелерін зерттеу, Сібірдің әкімшілік ұйымдастырылу мәселелерін зерттеу бойынша бірталай жұмыстар жүргізілген [4, 32]. Сібір өлкесін басқаруда ерекше комитеттер жұмыстарын кешенді талдау және үкіметтің саясатын жүзеге асыру жолындағы олардың маңыздылығы А.В. Комаровтың «Сібірді XVII – XX ғғ басы орталық басқарудың ерекше органдары» [5] еңбегінде көрсетілген. Профессор В.А. Волчектің «Екінші Сібір комитеті іс-әрекеттерінде Ресейдің шығыс түкпірлерінде империялық саясатты жүзеге асыру» [6] ғылыми жұмысы осы тақырып бойынша ең алғашқы жұмыстардың бірі болып табылады және осы мәселенің тарихнамасына маңызды үлесін қосады. Өз зерттеуінде автор Қазақстан аумағында Екінші Сібір комитеті материалында әкімшілік реформаларды жүзеге асыруды тікелей қарастырады және мәселенің тарихнамасына нақты шолу жасайды.

Шет ел ғалымдары көбінесе жеке сәттерге үніле қарамай және көбінесе Қазақстан аумағында заңнамалық саясатты өңдеп және жүзеге асыруда жан-жақты қарастырмай, империялық отаршылдық саясатпен байланысты теориялық мәселелерін ғана қарастырады. Бұл, көбіне, осы жұмыстың мұрағаттарда дереккөздермен ұзақ және мұқият жұмыс жасауды талап етуімен байланысты. Морис Дюверже «Империяның сайма-сай тұжырымдамасын ешқашанда жасап шығармауы мүмкін... Империя жүйесі бұлай бар болуы мүмкін емес» [7] деп жазған. Империя саясатының зерттеушісі С. В. Лурье, батыс еуропа зерттеушілерінің көзқарастарын талдай келе, оларда ықпал бірлігінің жоқтығын айырықша атап [8]. Осы бағытта осы жағдай бойынша профессор В.А. Волчектің пікірімен келіспеуге болмайды: «Тұтасымен батыс еуропа және америка зерттеушілері европоцентризммен сипатталады, дереккөздерді елеулі тарихиға қарағанда, саяси жағынан талқылауға ұмтылу, шығыс төңіректеріне назар бөлмеу. Айырмашылықты олар тек ұлттық тұрғыда ғана көре алады, алайда өңірлік және әлеуметтік тұрғыдан жоқ» [9, 5 б.]. Осыған қарамастан, Қазақстан тарихының жеке мәселелері, әсіресе оның отаршылдық кезеңі шет ел тарихшыларында қызығушылық тудырады. Бұнда М. Олкотт [10], В. Мартин [11], Х. Роббинс [12], Дж. Демко [13] еңбектеріне зейін бөлген жөн.

Қазақстандық ғалымдар сондай-ақ Ресей империясы құрамында Қазақстанның саяси-құқықтық жағдайы мәселелеріне, жаңа әкімшілік-аумақтық басқару жүйесін енгізуге көп көңіл бөліп келген және бөледі де. Ресей империясы құрамында қазақ қоғамы өмірін регламенттеген мәселелер, әкімшілік реформаны енгізу мәселелері, олардың себептері мен салдары, сондай-ақ реформа жүргізудегі қоғам пікірлері Е. Бекмаханов [14], С.З. Зиманов [15], Г.С. Сапарғалиев [16] және басқалардың еңбектерінде көрініс тапты. Қазақстан тарихы бойынша тарихи дереккөздерді айналысқа енгізіп және зерттеу қажеттілігі туралы ең алғаш рет қазақ ғалымы С.Д. Асфендияров [17] жазған. Бүгінгі таңда көптеген қазақстандықтар тарихи дереккөздердің көмегімен Ресей империясы құрамында Қазақстанның құқықтық, саяси және әлеуметтік жағдайын зерттейді. Олардың ішінде мұрағат материалдарымен негізделген, Г.Б. Избасарованың [18-19] еңбектері үлкен қызығушылықтар тудырады. Алайда қазақстан зерттеушілері көп жағдайда, XIX ғасырдағы қазақ қоғамының қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық мәселелеріне тоқталады. Әр кезеңде, қазақ қоғамын зерттеп отырған тақырып бойынша сипаттайтын құжаттар мен материалдар, империяның жеке заңнамалық деректері басылып шыққан. Алайда бұл жинақтарда Қазақ өлкесіне қатысты, Сібір комитетінің жұмыстарына арналған құжаттар мен материалдар жоқ. Сонымен, осы тақырып бойынша басылымдарды талдау, қазақ қоғамының өмірін бақылап және регламенттейтін, Ресей империясының алғашқы және екінші Сібір комитетінің материалдары мен құжаттары жеке дара зерттеудің объектісі болмағандығын көрсетеді. Бұл дерек сондай-ақ осы материалдарды бұдан әрі айқындап, зерттеп және жариялаудың өзектілігі мен қажеттілігін растайды.

Осы зерттеудің әдіснамалық негізі зерттеудің қазіргі таңғы тұжырымдамалық ықпалдары мен жалпы ғылыми әдістері болып табылады: историзм, тарихи танып білудің объективтілігі мен өзге де ғылыми принциптер, сонымен қатар тарих ғылымын зерттеудің негізгі болжамды принциптерін қалыптастырған,

жетекші зерттеушілердің теориялық тұжырымдары мен қағидалары. Жұмыста талдау мен синтездеу, ұқсастық пен талдау, моделдеу мен жалпылау және басқалар секілді, логикалық және де жалпы ғылыми әдістер қамтылған, зерттеудің арнайы әдістері қолданылған. Алға қойған мақсаттарға жету үшін сондай-ақ салыстыра талдау, тарихи-типологиялық, жүйелі-құрылымдық, статистикалық, хронологиялық талдау әдістері пайдаланылған. Жұмыс барысында ең басты мақсаттардың бірі Ресей империясы Сібір комитетінің материалдары мен құжаттарын зерттеуге кешендік, жүйелі ықпал жасау болып табылды.

Жұмыс барысында авторлар патша үкіметінің түрлі ресми кезеңдік басылымдарында жарияланған, Сібір комитетінің заңнамалық құжаттары мен материалдарын, Ресей мен Қазақстанның тарихи мұрағаттарында сақталған құжаттарды, осы мәселемен жұмыс жасаған ғалымдардың еңбектері мен монографияларында пайдаланылған дереккөздерді қолданған.

XIX ғасырда Ресейді мемлекеттік басқару жүйесі мемлекеттік аппараттың бұдан әрі орталықтандырылып және бюрократизацияланумен сипатталған. Шығыста жаңа аумақтардың қосылуына орай, біртіндеп Ресей империясында осы жаңа жерлерді басқаруды жүзеге асыратын арнайы жоғарғы органның объективті тұрғыда қажеттілігі туындайды [20, 29 б.]. Сібірді басқаруға байланысты мәселелерді қарастыру үшін және тексерістер жүргізу үшін, 1819 жылы ол жерге М. М. Сперанский жіберілген. М.Сперанскийдің тексерісі Сібір әкімшілігі мен жергілікті басшылардың қиянат жасап және зорлық-зомбылықтың айқын бейнелерін ашып көрсетті. М. Сперанский есептемеде зерттеу істерінің жалпы мәні «оның барлық түрлеріндегі паракорлық» болғандығын көрсетті. Тәртіпсіздік пен қиянат етудің себептері, өлке мен заңдылықты тиесілі басқармауда деп есептеді. Екі жыл ішінде М. Сперанский өлке әл-ауқатын жақсарту жолында, әкімшілік қиянат келтірумен күресуде зор еңбек етті және соның арқасында мәнді жетістіктер мен нәтижелерге қол жеткізді. Деректер көрсеткендей, М. Сперанскийдің өкімі бойынша ұрлық пен паракорлық жасағандары үшін, екі губернатор, 48 шенеуніктер сотқа тапсырылған, барлық қылмысқа қатыстылар саны 681 адам болған. Бұдан басқа, лауазымдық қылмыс жасаған қылмыскерлерден, ең әуелі, — паракорда, 22 847 000 рубл сомаға ақшалай қаражат өндірілген [14, 139 б.]. Жалпы осы сапардың нәтижесі бойынша, Сперанский Сібір туралы заңдылықтар мен басқарма жүйесін түбігейлі қайта қарастыру қажеттілігі жайлы қорытындыға келді. Бұл фактіге ресей зерттеушілері де сүйенеді: «Алғашқы кезеңдерде жаңа жерлерді әкімшілік әдістермен меңгеру жүргізілгендігі сипатталады. ... Белгілі бір дәрежеде, туындаған ерекше комитеттер мен комиссиялар өз алдына жоғарғы билік пен губерниялық әкімшілік арасында жасанды аралық білім жүргізді. Бұндай органдардың пайда болуы мен іс-әрекет тарихын талдау, олардың пайда болу фактісі, сол немесе өзге өңірді басқаруда ерекше топтың қажеттілігі туралы үкіметті сендіруін, мойындатуын куәландырады» [2].

М.Сперанскийдің есебін талқылау үшін 1821 жылы 28 шілдеде тарихқа Сібір комитеті атауымен енген ерекше комитет құрылды. Оның құрамына келесілер енді: ішкі істер министрі В.П. Кочубей, қаржы министрі В.А. Гурьев, А.А. Аракчеев, А.И. Голицын және М.М. Сперанский. Комитет 1838 жылға дейін жұмыс істеді. Комитет міндетінде тек қана Сперанскийдің есебін қарап қою ғана емес, сонымен қатар өмірге өздері өндеген теориялық қағидаларын жүзеге асыруды қадағалау болды. [8]. Сібір комитетінің қызметтеріне келесілер енді: «1) Сібір өңірінің орналасу мәні бойынша жалпы және жеке ұсыныстарды егжей-тегжейлі қарастыру. 2) Ережелерге тиесілі пікірлер мен сызбалар бойынша іс-әрекетке біртіндеп енгізу. 3) Жергілікті басқарушылар ұсынғаннан басқа жаңа шаралар қарастыру. 4) жаңа қағидаларды енгізу барысында жергілікті басқарма мен қабылданған бастамалар негізінде жоғарғы көзқарас басқармасында кездесуі мүмкін қиындықтарды шешу» [5]. М. Сперанский жүргізген тексеріс материалдары, Сібірді басқаруға қатысты заңнамалық актілер жобалары комитетте бір жылдай талқылауда болды. Комитет отырысында 1822 жылғы сібір реформасын негізін қалаушы, заң жобаларының көптеген түрлері қаралды (10 астам түрлі жарғылар мен қағидалар). Бастапқыда Сібір комитетін құру Сібірді қайта құрып біткенге дейін уақытша жоспарланған болатын. 1838 ж. жылы Сібір комитеті жабылды, ал оған келіп түскен істерді мемлекеттік кеңес пен министрлер комитетіне енгізу шешімі қабылданды.

XIX ғасырдың 50-ші жылдары І Сібір комитеті жүргізген күрделі қайта құрылуына қарамастан, Сібір өмірінің кейбір жағымсыз жақтары жойылған жоқ. Сібір өңірі үкіметтің басымшыл зейінін қайта өзіне тартты [6, 18 б.]. Мемлекеттік кеңес мүшесі Н.Н. Анненков жүргізген, Батыс Сібірді жаңадан зерттеу тексерісі, Сібірде «сол өңірдің жергілікті және саяси жағдайаттарына тұтастай сай келетін, мықты құрылғының» орнықпағандығы айқындалды. Осының нәтижесінде Сібір комитеті патша жарлығымен 1852 жылы 17 сәуірде қайта жаңғыртылды: «Сібірде барлық өңірдің жергілікті және саяси жағдайаттарына толығымен сай келетін мықты құрылғыны жылдам орналастыру, тұтастықты беру қажеттілігі мен барлық өлшемдер жылдамдығын мойындай отырып, заңнамалық және атқарушылық

тәртіпте басқару бойында алдын ала қамдануда, бұйырамыз: Сібірді шығыс сондай-ақ батыс тұрғысынан басқару бойынша алдын ала қарастырып және барлығын бір іске жинақтау үшін, Сібір атауында ерекше комитетті тікелей енгізуді осы жерде ұйымдастыру» [22, 280 б.]. Екінші Сібір комитеті (1852-1864 жж.) өңірді ағымдық басқарудың заңнамалық жобаларымен және мәселелерімен айналысты. Сібір комитетінде өзекті талқылауда болатын ең маңызды нормативті актілер ішінен, Сібірді әкімшілік-аумақтық бөлу өзгерістері туралы заңдар топтамасын атап өткен жөн. Дәл осы кезде Сібір картасында әскери губернаторларымен Амур, Забайкал, Приморск және Семипалатинск облыстары пайда болды. «Бұндай іс-шаралар бір жағынан, үкіметтің империя өңірлерінде орталықтың әкімшілік ықпал етуін күшейтуге, сонымен қатар екінші жағынан, Ресейдің сыртқы саясатын Қиыр Шығыс пен Орта Азияда жандандыруға ынталандырды» [23, 94 б.]. 1864 ж. желтоқсанында атаулы жарғыға сәйкес Сібір комитеті министрлер комитетіне қосылды: «Сібір комитетін министрлер комитетіне қосудың тиімді екендігін мойындай отырып, бұйырамыз: 1) Сібір бойынша бүгінде қолда бар қаулылар негізінде барлық жалпы істерді, алдағы уақытта министрлер Комитетіне енгізу. 2) Олардың іскерлік қатынасхаттары министрлер комитеті кеңсесінде жинақтау, себебі Сібір комитеті жөніндегі юарлық міндеттемелер істерді басқарушы жауапты болғандықтан, министрлер комитетінің жұмыстарын басқарушыға жүктелген» [24, 17 п.].

Жоғарыда аталғандардан, Сібір комитетінің құрылуының басты мақсаты ресей үстемшілігін әкімшілік реформаларды енгізу жолымен қайта қосылған жерлерге орнықтырумен нәтижеленетіні байқалады. Сол себептен сібір комитетінде Сібір туралы ақпараттар толығымен және сондай-ақ Қазақ өңірі жайлы барлық ақпараттар жинақталған. Комитетте әр өңірден келген ресми есептер болды, барлық министрліктер Сібір комитетіне сібір жұмыстары жөніндегі патша бұйрығының көшірмелерін ұсынып отырыған. Демек, бұл барлық құжаттар осы ұйымды басқарудағы өңірлерді зерттеуде маңызды дереккөздер болып табылады.

Discussion. Патшаның 1822 жылғы «Сібір губерниясын Батыс және Шығыс басты екі басқармаға бөлу туралы» қаулысына сәйкес, Сібір екі бөлімге бөлінді: Батыс – орталығы Тобольск және Шығыс – орталығы Иркутск [25, 43 п.]. Осының нәтижесінде Ресей азаматтығында тұрған Орта жүз қазақтар аумағы Батыс сібір генерал-губернаторлыққа енді. Демек, қарым-қатынасты реттеу және Сібір қырғыздар облысын басқаруға қатысты барлық мәселелер, сонымен қатар Сібір комитетінің билігінде болды. Сол себептен, Сібір комитетінің құжаттары мен материалдарын айқындап және зерттеу, Қазақстан тарихшыларының өзекті міндеттерінің бірі болып табылады. Сібір комитеті жұмыстарының нәтижесінде (1821-1838 жж.; 1852-1864 жж.) мұрағаттарда сол кезеңдегі қазақ қоғамында қарым-қатынасты орнату, басқару және реттеу мәселелеріне қатысты сансыз құжаттар мен материалдар жинақталған. Зерттеу барысында XIX ғасырда қазақ өңіріне қатысты қабылданған Сібір комитетінің шамамен 150 жуық бекітілген қағидалары табылды. Мысалға, олардың ішінде: «Берешектерін төлеуге қауқарсыз сібір қазыналық шаруа мен бұратаналарды жұмысқа беру туралы» (1830ж.); «Қарқаралы Көкшетау округінде сібір қырғыздарынан жасақ өндіру тәртібі туралы» (1831ж.); «Сібір қырғыздарынан жасаққа жиналатын малды өткізу туралы» (1832ж.); «Мәжіліс округтық бұйрықтарда лауазымдарын түзеткендігі үшін Қырғыз даласында әскерей жасақ бастықтарын марапаттау туралы» (1836ж.); «Ақмола облысынан бастап Ақтау шатқалына дейін Омск облысында земстволық жеткізудің мазмұны туралы» (1837ж.) және т.б. [21].

Әр бір заңнамалық құжаттарға сәйкес Сібір комитетінің журналында өткен тарихтағы көптеген «ақ дақтарды» қалпына келтіретін қосымша мағлұматтар бар. Заңнамалық құжаттың сол немесе өзге дәрежеде өтуі сақталған Сібір комитетінің материалдары (бұл генерал-губернаторлардың түрлі жобалары, жазбахаттары, есептері, баяндамалар, бұйымтайлар, мәжіліс хаттамалары және т.б.) зерттеу жүргізуде үлкен қызығушылықтар тудырады. Бұл құжаттар күрделі және әр түрлі кезеңдердің бірі болып табылатын, Ресей құрамында мемлекетіміздің тарихының көптеген аспектілерін толықтырып және әділ жарықтандыруға мүмкіндік береді. Көбіне, Ресей мемлекеттік тарихи мұрағатта (РГИА, Санкт-Петербург қ.) «Алғашқы Сібір комитеті» деген № 1264 арнайы қор бар. Бұл қорда келесідей жұмыстар сақталған: «Сібір комитеті мәжілісінің журналы»; «Батыс Сібірді басқару туралы есептер»; «Жұмыс бұйрықтарда лауазымдарын түзеткендігі үшін Қырғыз даласында әскерей жасақ бастықтарын марапаттауға қатысты жұмыстар»; «Батыс Сібірде өмір сүретін халыққа арналған дала заңдарының жобалары бойынша жұмыстар»; «Қырғыздар, қалмақтар және өзге де азиаттарды басыбайлы басқару кезені туралы жұмыстар»; «Тұзды шетке бажсыз шығарумен күресу мақсатында Қырғыз даласындағы тұзды көлдерді күзету шараларын қабылдау туралы істер»; «Сібір (Қырғыз) жақтағы ішімдік жасайтын үйлер және тағы басқалар туралы іс». Бұл материалдар шолу кезеңіндегі шешілген және шешілмеген жұмыстар туралы жалпы көрініс табуға мүмкіндік береді, жұмыстардың мәні және олар бойынша қабылданған шешімдер

туралы немесе істі нақты шешуге кедергі болған себептер жайлы қысқаша ақпараттар береді. Бұл ақпарат мәжіліс журналында айқынырақ жазылған» [5, 11 б.].

XIX ғасырдың 20-шы жылдар басында ресей басқармасы қазақ жүздерін империялау жүйесіне жоспарлы біріктіруге кірісті. Өмірлік әкімшіліктер көшпенді өздігінен басқару құрылымын дәйекті түрде мемлекеттендіре отырып және халықтың туыс-тайпалық байланыс негізін бұза отырып, Қазақ даласында ұлттық басқарма жүйесін қалыптастырды. Этникалық элита көбіне мемлекеттік сипатта болды, сұлтандар мен үлкендерді әлеуметтік басым етудің ерекше негізі саяси бейілділік болып табылды [26]. XIX ғасырдың басында М.Сперанский өндеген «Бұратаналарды басқару туралы» жарғылар мен «Сібір қырғыздары туралы» жарғылар (сібір реформасының бөлігі ретінде), орыс әкімшілігінің жергілікті халықпен өзара қарым-қатынас тәртібін толығымен реттеді. Сонымен қатар бұл құжаттар ежелгі тұрғындар өмірінің барлық жағын, яғни экономикалық, әкімшілік және мәдени-тұрмыстық жағдайларын, сондай-ақ сауда-саттық, шекара тәртібі, марапаттау және т.б. мәселелерді бақылап отырды. 1822 жылғы «Сібір қырғыздары жайлы» жарғы хан билігі мен саяси тәуелсіздікті жоюдың бастамасы болды, Орта жүз аумағында әкімшілік-аумақтық басқару енгізілді. Жарғыны енгізі барысында оның басты мазмұны анықталды: «Қырғыздар туралы ерекше жарғы келесіні қамтиды: ең біріншіден, олардың басқармасының міндеттерін егжей-тегжейлі анықтау; екіншіден, қырғыздарды өзге бұратанадан ажырату туралы ерекше қаулылар; үшіншіден, осы жарғыны іс-әрекетке енгізу тәртібі» [27, 52 б.]. Жарғыға сәйкес сібір қазақтар аумағы Омск облысына жатқызылды, оны Батыс Сібірдің генерал-губернаторы басқарды. Қазақтарды руға қарай дәстүрлі бөлу жүйесі жаңаға алмастырылды: сібір қырғыздар облысы – Ресей аумағында орналасқан, ішкі және империя аумағынан тыс, шекара желісінде орналасқан сыртқы болып округтерге бөлінді. Округтер өз алдына болысқа, болыстар ауылдарға бөлінді [27, 53 б.].

Жаңа әкімшілік жүйесі мүмкіндігінше Орта және Үлкен жүздердің барлық көшпенді аудандарын қоршап алу, патша билігінің басты міндеті болып табылды. «Қырғыз даласында алғашқы сыртқы округті ашу туралы» бекітілген қаулыға сәйкес, 1824 ж. Қарқаралы округі ашылды. Сол жылы Көкшетау сыртқы округі ашылды. Сол себептен мұрағат құжаттарында «Үкіметтік сенат омск облыстық бастығы лауазымын түзетушісінің баянатын тындады, 1822 жылы 22 шілдеде «Сібір қырғыздары туралы» бекітілген жарғы негізінде, сол жылдың 29 сәуірінде Көкшетау атауы бұйрығымен екінші сыртқы округ ашылды» [28, 907 б.].

Орта жүз аумағында сыртқы округтер ашу туралы тиесілі жарғылардың пайда болуына үлкен дайындықпен дайындалған жұмыстар, мұрағаттарда сақталған материалдар әсерін тигізді. Мысалға, Сібір комитетінің «Сібір қырғыздар даласында жаңа округтер ашу ұсыныстары туралы» журналдар, «Омбы облысында сыртқы округтер ашуға алдын – ала шаралар қолдану туралы» жұмыстар, «Куракин мен Безбородный жүргізген тексеріс барысында жинақталған, Қырғыз-Қайсат даласына жаңадан қоныстану туралы» істер, «Қырғыз даласында Аягөз, Ақмола, Баянауыл, Үш Бұлақ және Аман-Қарағай сыртқы округтерді ашу туралы» істер, онда қазақ киіз үйлерінің саны туралы мағлұматтар, әскери министрге әскери жасақтар іс-әрекеттерінің барысы жайлы баянат, Батыс Сібір генерал-губернаторының хаттары, есептері бар [21].

1833 жылғы 9 наурыздағы «Сібір қырғыздар даласында екі округ Баянауыл мен Үш-Бұлақты ашу туралы» патша жарғысына сәйкес, Батыс Сібір генерал-губернаторын ұсыну негізінде, Қазақ даласында екі жаңа округ ашылды. 1834 жылдың мамыр айында «Омск облысында Аман-Қарағай сыртқы округін ашу туралы» тағы бір патша жарғысы шығады: «Сібі комитеті көкейкесті өтініш ретінде бұл округтерді тежеу себептерін таппаған соң, және себебі ол ішкі желіге жақынырақ ... Батыс Сібір генерал-губернаторға осы жаз ішінде Аман-Қарағай сыртқы округін ашуға рұқсат беру және Қазыналықтан оның шығындарын 1834 жылға белгілеу, штаттық сома жартысын, атап айтқанда 15.000 рубл, Комитетің пікірі бойынша жеткілікті екенің білдіреді» [21, 155 б.]. Сібір комитетінің баяндамасымен танысып болғаннан кейін, император І Николай 1832 жылы 9 қаңтарда Қазақстан аумағында Ақмола округін ашуға рұқсат берді: «Ағымдағы жылғы қаңтардың 9 күні жоғарғы қарауға лайықты болған ... Қырғыз даласында Ақмола атауымен төртінші сыртқы округті ашуға рұқсат берілді, оның берік іргетасы қаланды және алдағы өзге округтерге қарағанда ережесі бар, барлық шынайы бағынған болыстардың Ресейге бағынбайтын қырғыздардың жауыздық шабуылынан қорғанысы болады» [29, 146 б.].

Жалпы, жартылай он жылдық ішінде өлке аумақтарында келесідей округтер өте қиындық жолдарымен ашылды: Қарқаралы, Көкшетау (1824 ж.), Құшмұрын (1825 ж.), Аягөз (1831ж.), Ақмола (1832 ж.), Үш-Бұлақ, Баянауыл (1833 ж.) және Аман-Қарағай (1834 ж.). XIX ғасырдың ортасында жаңа әкімшілік бөлінуді ұйымдастыруды қорытындылаған Көкбек және Алатау округтері пайда болды. 1838 жылы болыстарды Ақмола мен Көкшетау округі құрамына тапсыру арқылы Үш-Бұлақ округі

ыдыратылды. Күшмұрын округі орнында 1859 жылы Атбасар округі құрылды, ал Аягөз округі кейбір аумақтық өзгерістерімен Сергиополь атауына өзгертілді. Патша билігі тарапынан жүргізілген осы іс-шаралар К.Қасымовтың (1837-1847 гг.) басшылығымен ұлттық-босату қозғалысына қосылған жергілікті халық тараптарының наразылықтарын тудырды [30, 156 б.].

XIX ғасырдың 20-шы жылдарында осы әкімшілік-құқықтық реформалар Қазақстан аумағындағы Ресей империясының жалпы отаршылдық саясатының бір бөлігі болып табылды. профессор В.А. Волчек жазып кеткендей: «XIX ғ. 40-шы жж. соңында ресей үкіметі бар күшімен империяның барлық буынын басқару тиімділігін арттырумен айналысты. Шығыс өлкелер бұл жоспарда ерекше орын алды, себебі, біріншіден, шығысқа қарай одан әрі өрлету. Екіншіден, Оңтүстік Қазақстанда бекіту, сондай-ақ Ресейдің геосаяси қызығушылықтарын қамтамасыз етті» [6, 57 б.]. Осыдан, жаңа басқару жүйелерін енгізу, округтер ашу жалпы империя саясатына сай келді, сонымен қатар Қазақстанда азаматтық және әскери ел қоныстануды одан әрі нығайтуға итермеледі.

Бұл жаңа тәртіптер қазақ жүздері мен олардың көшу маршрутын басқарудың дәстүрлі формасын өзгертіп қана қоймай, сондай-ақ түрлі салықтар белгілей отырып, қазақ халқында баж салығын төлеу жүйесін жүйелендірді. Шалғынды далада ресейлік салық жинау жүйесін енгізу мәселелері Сібір комитетінің құзыреттілігінде болды. Ол туралы келесідей заңнамалық құжаттар растайды: «Омбы облысындағы Қарқаралы мен Көкшетау округіндегі қырғыздардан төмендетілген еңбекақы бойынша 1835 ж. бастап үш жыл аралығында жасақ жинау туралы» (1835 ж. 25 қазан); Омбы облысы Ақмола сыртқы округінің сібір қырғыздарына жасақ төлеуде екі жылға жеңілдетуді жалғастыру туралы» (1837ж. 5 сәуір); «Қарқаралы мен Көкшетау округіндегі қырғыздардан болашақта 1838 жылдан бастап 1841 ж. аралығында үш жыл ішінде жинақ жинау тәртібі туралы» (1837 жылғы 28 қазан); «Семей к. сауда-саттық жасау құқығына берілетін куәлікке өндірілетін баж мөлшері туралы» (1856 жылғы 7 ақпан) және т.б. Қазақстан аумағына патша өкіметі енгізген салық салу жүйесі, қазақ халқын экономикалық бағынышты қылу процесі біртіндеп орындала бастағанын нақты және айқын көрсетеді [31].

Жерді жеткізіп салу құрамы, жолдарды жөндеу және өзгеде түрлі қоғамдық жұмыстар сондай-ақ жергілікті тұрғындардың көмегімен орындалды. Олар оны табиғи жолмен өтеді, сонымен қатар тікелей малдай немесе ақшалай жиналған жасақтан төледі. Осы фактіні дәлелдейтін жоғарыда бекітілген Сібір комитетінің «Омбы облысында Ақмола округінен бастап Ақтау мекеніне дейін жерді жеткізіп салуды қамту туралы» ережелер бар. 1832 ж. «Христиан дініне енетін бұратанадан жасақты үш жылға жинау туралы» жарғы бойынша православияны қабылдаған тұлғалар үшін 3 жылға салық төлеуде жеңілдіктер бекітілді [31]. Сонымен патша үкіметі экономикалық әдістермен Қазақстанда шоқындыру жүргізу саясатын қолдады.

Патша үкіметі пайда жасау үшін барлық мүмкіншілік әдістерді қолданды. Сонымен, мысалға, қазақтар малдың желілік желіге көшуі үшін қазақтарға салық төледі. Сібір комитетінің жоғарыда бекітілген 1854 жылғы 19 наурыздағы ережесінде былай деп жазылған: «Қазыналық қыстақта көшіп қонып жүрген, шаруашылықта есептелмеген барлық қырғыздар тез арада сыртқы округтерге жіберілсін және алдағы уақытта желі ішінде желілік қазыналық жасақтың тек бір жерлерінде ғана көшіп қонуға рұқсат ету, ол үшін олар жөндеу баж алады, бұл жасақтың ең бастыкіріс көзі болып табылады» [32]. Осы жағдай жөнінде Ф. Лобысевич былай деп жазған: «1834 жылы граф Перовский қырғыздардың қашуынан жолдарды қоршау үшін, Орск қамалынан бастап қырғыздардың жерлерімен Сібір шекараға дейін, бекіністер орнатудың тұтас желісін жобалады, яғни олар осы бекіністерді құрғаннан кейін Оренбург қазыналық әскерлер жерлерінің құрамына қосылды, ал қырғыздар айдалаға қарай ығыстырылды және өзінің малын жаңа желіге қайта шығару, қыстау үшін (ол жерде оларды қай жаққа қарай ығыстырылғандығы болмады) қазақтарға ұсақ мал үшін 2 коп., ал ірі қара малға 5 коп., сондай-ақ жылқы малы мен түйеге 10 коп. төледі, бүгінгі таңға дейін жазықты жыртқандығы үшін төлем жүргізе отырып жалғасын табуда, бір ондық үшін 1 руб. бастап 50 коп. дейін, 3 руб. дейін төлеген; осы қағиданың салдарынан қырғыздар жағдайы оданда ауырлай түсті» [33, 9 б.].

Жоғарыда айтылғандай, жергілікті тұрғындармен басқаруға, бақылауға және өзара қарым-қатынасқа қатысты барлық мәселелер Сібір комитетінің қарамағында болды. Сондықтан олардың барлығы осы комитеттің құжаттамасында көрініс тапты. Тіпті ресми заңнама бұл ойды растайды, оның үстіне әрбір заңның пайда болуы көптеген материалдар жиналды және өңделді, олардың көбі мұрағаттарда біздің күнге дейін сақталған және өз зерттеушілерін күтеді. Мысалы, «Омбы облысының Аман-Қарағай округі бойынша хабарламаға жылына 2400 руб. жіберу туралы» (1836ж. 9 ақпан (Омбы облысында Ақмола округінен Ақтау шатқалына дейін жер подвоының мазмұны туралы (1837ж. 12 желтоқсан); «Қырғыз даласындағы жеке Алтын кәсіпшілікті қадағалау туралы» (1852 ж. 26 қазан); «Қырғыз даласында тұрақты аулалар салуға рұқсат беру туралы» (1852 ж. 25 желтоқсан); «Қырғыз даласын геогностикалық зерттеу туралы (1853ж. 17 сәуір); «Қырғыз даласын геогностикалық зерттеу туралы» (1853 ж. 17 сәуір); «Батыс

Сібірде конокрадшылықты тоқтату шаралары туралы» (1854ж. 19 наурыз); «Батыс Сібірдің Жетісу және Іле өлкелерінде орыс халқының өсуі туралы» (1857ж. 25 наурыз) және т. б. [26]. Хан билігінің күшін жоюға және өз ұстанымдарын нығайтуға байланысты Ресей үкіметі қазақ даласындағы сайлау жүйесін де біртіндеп өзгерте бастады. 1855 жылы аға сұлтандарды сайлаудың жаңа жүйесі енгізілді. Енді бұл лауазымға тек Шыңғыс хан ғана емес, отарлық аппаратта тоғыз жылдан кем емес еңбек өтілі бар құрметті қазақтар да үміткер бола алады. Бұл өзгерістер Сібір комитетінің «Қырғыз даласы бойынша сайлау тәртібі туралы», «Қырғыз даласының барлық сыртқы округтерінде аға сұлтандар лауазымына кандидаттарды тағайындау туралы» [34] бекіткен жоғары ережелерде көрініс тапты. Құжатта: «Аға сұлтан үш жылға сайланады және әскери губернатордың мақұлдауымен генерал-губернатор бекітеді. Аға сұлтандарға сайлану құқығы барлық сұлтандарға және офицер шендері шағым берген адамдарға беріледі, дегенмен, соңғыларының санын тек үш жылдан кем емес округтік бұйрықтардың отырыстарында немесе болыстық басқарушыларда қызмет еткендерге ғана шектейді; сұлтаннан шыққан адамдардан тыс сайлаушылардың қатарына жалпы офицерлік шендері бар, сондай-ақ құрметті қырғыздардың барлығы да жіберіледі, кои сайлау бойынша сыныптық қызметтерде тоғыз жыл қызмет етті, олар офицерлік шендері болмаса да. Қырғыздың отырыстарын округтік бұйрыққа әскери губернатордың бекітуімен екі жылға құрметті қырғыздардың билері мен старшиналары сайлайды» [21]. Біртіндеп болыстық басқарушыларға сайлау тәртібі де өзгере бастады, енді олардың орнын патша саясатын қолдайтын кез келген білімді қазақтар да ала алды. «Қырғыз даласында және Семей облысында болыстық басқарушыларды сайлау тәртібін өзгерту туралы» Сібір комитетінің жоғары бекітілген ережесінде (1861 ж.) былай жазылған: «Қырғыз болысының басқарушыларына Сұлтан шыққан тұлғалар, сондай-ақ барлық офицерлік шендері, әскери орденнің ерекшелік белгілері, медальдары, генерал-губернатордың грамоталары бойынша шағымданған құрметті қағандар және ешқандай айырмашылығы жоқ, бірақ халықтың ерекше құрметін пайдаланатын ордендер сайланады. Соңғылары оларды көпшілік дауыспен сайлаған жағдайда, оларды басқарушылардың бекітуіне құқық беретін ерекшелік белгілерін алған уақытқа дейін басқарушылардың қызметін түзетуші болып анықталады» [27, 14 б.]. Осылайша, ресми билік қазақ қоғамын таратып, оның ішінде реніш пен наразылық білдіру үшін бәрін жасады. Патша әртүрлі жеңілдіктермен оның саясатын қолдап, Орыс қызметіне көшкен жергілікті билуді өз жағына тартты. Жергілікті жағдайларға жақын жаңа басқаруды енгізу қажеттілігін патшалық шенеуніктердің өздері де негіздеді. Осылайша, Сыртқы істер министрлігі басқарушысының Орынбор және Самара губернаторына жазған хатында: «Бастысы ... көшпенді халықтың тұрмысына тән емес және тек қана істің жолына және артық хат алмасуға әкеп соқтыратын кез келген артық формальдылықтарды жою. Бүкіл ереже мағынасында көрініс беретін үкіметтің ойы қырғыздардың ішкі тәртібіне қанша мүмкіндігінше аз кіруге болады, яғни. ал, қырғыздардың көшпелі тұрмысында оларға тән емес ішкі мемлекеттік басқару тәртібін енгізбеуге (тіпті үнемі тұқымға дайындалмауға), ал оларға даланың ішінде өз әдет-ғұрпымен және Қырғыз биліктерімен басқаруға және жүргізуге мүмкіндік береді» [35, 33 б.]. Көріп отырғанымыздай, империяның ұлттық саясатын жүргізу үшін жағдайды қамтамасыз ету әрқашан Ресей Үкіметінің назарында болды, бұл өз кезегінде өңірде мемлекеттік билікті нығайту қажеттілігін талап етті. Дәл осындай мақсат Сібір комитетінің алдына қойылды, оны барлық күш-жігерімен өмірге енгізуге тырысты. Сондықтан жергілікті жерлерде империялық саясатты жүзеге асырудың барлық мәселелері Сібір комитетінің [9] жұмысының басты назарында болды.

Осылайша, бұл мақалада Қазақстан тарихы бойынша Ресей империясының Сібір комитетінің материалдары мен құжаттарын анықтау және талдау бойынша ғылыми проблема ұсынылған. Тақырып бойынша зерттеу Сібір комитетінің материалдары мен оның жұмысы барысында ілеспе құжаттарда Қазақстан тарихы бойынша көптеген мәліметтер бар және одан әрі зерделеудің маңызды көзі болып табылатындығын көрсетті. Бұл құжаттарды зерделеп, талдай отырып, жергілікті билік органдары, олардың орталық мекемелермен өзара байланысы туралы ақпарат алуға болады, олар әкімшілік, сот, салық жүйесіне және басқа да аймақтық мәселелерге сипаттама береді. Материалдар Сібір комитетінің бірі болып табылады ең маңызды көздерінің мәселелері бойынша зерделеу, «Қазақстан тарихы» Ресей империясы құрамында. Осы құжаттар мен материалдарды жинау және жариялау күрделі және бір мәнді кезеңдердің бірі болып табылатын Ресей империясы құрамындағы біздің мемлекет тарихының көптеген аспектілерін толықтыруға және объективті түрде көрсетуге көмектеседі. Жалпы алғанда, Ресей империясының Сібір комитетінің материалдары ғалымдардың теориялық зерттеулерінде, сондай-ақ қалың оқырмандардың практикалық қолдануында Қазақстан тарихын одан әрі кешенді пайдалану және зерттеу үшін кең мүмкіндіктер ашады.

Пайданылган әдебиеттер тізімі:

- 1 Ерошкин Н.П. Крепостническое самодержавие и его политические институты [Первая половина XIX века]. - М.: Мысль, 1981. – 252 с.
- 2 Дамешек Л.М. Дамешек И.Л. Особые комитеты как органы управления окраинами империи [на материалах Азиатской России XIX в.] // Известия Иркутского государственного университет. Серия «История» 2011. № 1 [1]. - С. 8–24 а. - https://elibrary.ru/download/elibrary_17334651_95782296.pdf
- 3 Безвиконная Е.В. Кокчетавский внешний окружной приказ в 20-30 годы XIX века // Степной край: зона взаимодействия русского и казахского народа [XVIII - XX вв.]. Сборник материалов. -Омск: ОмГУ, 2001. С.46-48.
- 4 Ремнев А.В. Высшие территориальные комитеты Российской империи как органы «верховного областного управления» Азиатскими окраинами в XIX - начале XX века // Вестник Российского гуманитарного научного фонда, 2009. №4. - С. 52-60 - [https:// elibrary.ru/ download/ elibrary_ 23945149_15126168.pdf](https://elibrary.ru/download/elibrary_23945149_15126168.pdf)
- 5 Комаров А.В. Особые органы центрального управления Сибирью XVII - начала XX вв. Иркутск: Иркутский государственный университет, 2004. - С.24.
- 6 Волчек В. А. Реализация имперской политики в Киргизской степи в 50 – начале 60-х годов XIX века // Макарьевские чтения. Горно-Алтайск, 2004. С. 56–63.
- 7 Diverger, M. [ed] *La Concept de Empire*. - Paris, 1980. - P. 482.
- 8 Лурье, С. В. Российская и Британская империи: культурологический подход // Общественные науки и современность. - 1996. - № 4. - С. 71.
- 9 Волчек В. А. Осуществление имперской политики на восточных окраинах России в деятельности Второго Сибирского комитета. Томск, 2007. - <https://dlib.rsl.ru/01003056148>
- 10 Olcott, Martha Brill. [2002]. *Kazakhstan: Unfulfilled Promise*. Washington, DC: Brookings Institution Press. ISBN 0-87003-189-9.
- 11 Martin, Virginia. [2000]. *Law and Custom in the Steppe*. Richmond: Curzon. ISBN 0-7007-1405-7.
- 12 Robbins, Christopher. [2007]. *In Search of Kazakhstan: The Land That Disappeared*. London: Profile Books. ISBN 978-1-86197-868-4.
- 13 Demko, George. [1997]. *The Russian Colonization of Kazakhstan*. New York: Routledge. ISBN 0-7007-0380-2.
- 14 Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 г. XIX века. - Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. – 398 с.
- 15 Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII - первой половины XIX в. – Алма-Ата: АН КазССР, 1960. – 296 с.
- 16 Сапарғалиев Г.С. Карательная политика царизма в Казахстане [1905-1917 г.] - Алма-Ата: Наука. 1966. - 375 с.
- 17 Асфендияров С.Д., Кунте П.И. Прошлое Казахстана в источниках. - Алматы: Казахстан, 1997. – 383 с.
- 18 Избасарова Г.Б. Политика Российской империи в Казахской степи в первой половине XIX в. // Вестник Московского университета. Серия 8: История. 2017. № 2. - С.50-63. eISSN: 0130-0083
- 19 Избасарова Г.Б. Утвержденное мнение Комитета Азиатских дел относительно преобразования управления Оренбургским краем 1824 года: подготовка реформы и ее реализация. // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. Электронный научный журнал. 2016 г. №4. - С.08-118. eISSN: 2303-9922
- 20 Царская колонизация в Казахстане. По материалам русской периодической печати XIX века // Сост. Ф.М. Оразаев. Алматы: Рауан, 1995. –368 с.
- 21 Отепова Г.Е. . Материалы Сибирского комитета как исторический источник изучения истории Казахстана в составе Российской империи // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz», № 4 [08], 2016. - <http://edu.e-history.kz>
- 22 Полное собрание законов Российской империи. Издание 1. СПб, 1830. Т.27. № 26178. С.280. Электронный ресурс.
- 23 Мамкина И.Н., Дамешек Л.М., Дамешек И.Л. Программа развития системы образования в Азиатской России в материалах Второго Сибирского комитета // Вестник Томского государственного университета. 2017. № 414. - С. 92–97. - https://elibrary.ru/download/elibrary_28391552_26415994.pdf
- 24 Областное правление сибирскими киргизами // Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф.345. Оп.1. Кн.1. Д.891.
- 25 Сенатские указы за 1822-1839гг. // Исторический архив Омской области. Ф.3. Оп.1. Д.1.Л.43

26 Воропанов В.А. Становление местной имперской администрации в областях Казахской степи: проекты и реализация судебных реформ 1820-х гг. // Социум и власть, 2010. №2. С.101-105. ISSN: 1996-0522. - https://elibrary.ru/download/elibrary_15199699_91975533.pdf

27 Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана [XIX в.]. Сб. документов. В 3-х ч. // Под ред. Отеповой Г.Е. Павлодар: ПГПИ, 2015

28 Указы Правительствующего сената 1824 г. Исторический архив Омской области. Ф.3. Оп.1. Д.319. Л.907

29 Материалы по истории политического строя Казахстана [со времен присоединения Казахстана к России до ВОСР]. – Алма-Ата: АН КазССР, 1960. Т.1. – 441 с.

30 Отепова Г.Е. История Казахстана в законодательных источниках Российской империи. Монография //– Павлодар: ПГПИ, 2015. - 293 с.

31 Отепова Г., Каримова А., Абдрахманов В., Батталов К., Айткенов З. History of Kazakhstan in the legislation of the Russian Empire in the 18th-early 20th centuries // Man In India, 2017, №7, Т.97. Р. 191-201. ISSN: 0025-1569.

32 Полное собрание законов Российской империи. Издание 2. СПб, 1855. Т.29. № 28054. С.278-280. Электронный ресурс

33 Лобысевич Ф.И. Киргизская степь Оренбургского ведомства. Москва: Типография И.Н. Кушнерев и К., 1891.- 41 с.

34 Отепова Г.Е. Хронологический указатель законодательных актов Российской империи по истории Казахстана XVIII-начала XX в. Учебно-справочное пособие. Павлодар: ПГПИ, 2012.- 161 с.

35 Жакыпбек С. К. и др. История Казахстана [XVIII - начала XX в.]. Сб. документов и материалов. Алматы, 2001. - 314 с.

УДК930(560):28
ГРНТИ 01.03.11

Туленбергенова С.Т.¹

*¹Докторант 2 курса специальности «БД020300-История»
Института истории и права, КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан*

ПРОБЛЕМЫ СЕКУЛЯРИЗАЦИИ И МОДЕРНИЗАЦИИ РЕЛИГИОЗНОГО СОЗНАНИЯ В ТРУДАХ ТУРЕЦКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Аннотация

Исламские исследования осуществляются в очень широком диапазоне направлений, и особенно в Турции с ее богатым опытом исследований в области религии. Богословы, историки, социологи, философы и т.д. занимаются исследованиями в этом направлении. В связи с распадом Османской Империи и установлением Республики исламские исследования все больше проводятся с учетом секуляризации. Вопросы секуляризации и модернизации религиозного сознания занимают умы многих ученых, пытающихся найти ее причины и истоки, обозначить и сформулировать их влияние на процессы, происходящие в обществе. В данной статье рассматриваются работы турецких ученых отражающих влияние секуляризации и модернизации на Ислам в Турции, развитие исламской мысли.

Ключевые слова: ислам, религия, секуляризация, модернизация, сознание, исламская мысль, политика, менталитет, мировоззрение

Туленбергенова С.Т.¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ-нің 1 курс докторанты

ТҮРІК ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ СЕКУЛЯРИЗАЦИЯ ЖӘНЕ ДІНИ САНАНЫ ЖАҢҒЫРТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Ислам зерттеулері кең ауқымды бағыттарда жүзеге асады, әсіресе Түркияда дін саласындағы зерттеулермен дін ғұламалары, тарихшылар, әлеуметтанушылар, философтар және т.б. айналысады. Осман империясының ыдырауына және республиканың құрылуына байланысты ислам зерттеулері кең

көлемде секуляризация есебінде болады. Көптеген ғұламалар діни сананы секуляризациялау және жаңғырту мәселелері және оның себептері мен бастауларын табуға, олардың қоғамда болып жатқан процестерге әсерін белгілеуге, қалыптастыруға деген сұраққа жауап іздеуге тырысуда. Бұл мақалада Түркиядағы Исламға секуляризация мен модернизацияның ықпалын көрсететін түрік ғалымдарының жұмыстары, Ислам ойының дамуы қарастырылады.

Түйін сөздер: ислам, дін, секуляризация, жаңғырту, сана, Ислам ойы, саясат, менталитет, дүниетаным

Tulenbergenova S.T.¹

*¹ Doctoral student of the 1st course of the specialty "6D020300-History"
KazNPU named after Abai,*

PROBLEMS OF LAICISATION AND MODERNIZATION OF RELIGIOUS CONSCIOUSNESS IN WORKS OF THE TURKISH RESEARCHERS

Annotation

Islamic researches are conducted in very wide range of the directions, and especially in Turkey with its wealth of experience of researches in the field of religion. Theologians, historians, sociologists, philosophers, etc. research in this direction. Due to the disintegration of the Ottoman Empire and establishment of the Republic Islamic researches are more and more conducted by taking into account laicisation. Issues of laicisation and modernization of religious consciousness occupy minds of many scientists trying to find its reasons and sources, to designate and formulate their influence on the processes happening in society. In this article works of the Turkish scientists reflecting impact of laicisation and modernization on Islam in Turkey, development of an Islamic thought are considered.

Keywords: Islam, religion, laicisation, modernization, consciousness, Islamic thought, policy, mentality, outlook

Разногласия во взглядах на шариат богословов, представителей разных правовых школ суннитского Ислама, ставшей причиной разногласий между «официальными» и «популярными» в народе богословами, породили постоянные распри. Начиная с середины 16 века, жесткие и либеральные интерпретации шариата привели к политическим, культурным и социальным конфликтам в Османотурецком обществе, а в 19-20 вв. с активизацией «прогрессивного» движения, поддерживающего реформы в государстве, стали первым этапом ожесточенной борьбы между «сторонниками прогресса» и «реакционерами». [1, с. 317]

Турецкий историк Ахмет Яшар Оджак в своей работе «Тюрки, Турция и Ислам» подробно описывает модернизационные процессы в Турции.

В связи с провалом политики халифата в отношении немусульманских турецких подданных, правители Второй конституционной монархии начали новую эпоху, придав вес тюркизму. Этот период стал началом совершенно новой эры, в которой различные взгляды на то, чтобы Ислам перестал быть фундаментальной отправной точкой как в политической сфере, так и в сфере идей и культуры, боролись друг против друга, вследствие чего Ислам стал проблемой. Анализ работ таких ученых, как Бернард Льюис, Ниязи Беркес и Шериф Мардин, работавших только над этим периодом, предоставил нам важную информацию для понимания развития и форм отношений между Исламом и политикой в процессе перехода от имперского менталитета и статуса к современной националистической Республике. Идеологией данного переходного периода стал Кемализм. Если оставить в стороне спекулятивные и сугубо идеологические реакционные комментарии и дискуссии, проводимые сегодня различными слоями в широком масштабе, Кемализм в Турции, который является единственным независимым государством западных тюрков, как республиканская и националистическая идеология, чей философский источник сформировался на основе лаицизма, образованного позитивистскими западными идеями 19 века, полностью и окончательно устранил Ислам из государственного управления и политики, юридической системы молодой Турции, оставив ему только сферу нравственности, веры и богослужения, но и эту сферу передав под жесткий контроль государства». [2, с. 74]

Республиканский период до 1950-х годов, с помощью прессы того времени, можно охарактеризовать тем, что исламские идеи и образ жизни в каждой сфере подвергались строгому контролю, и иногда даже вмешательству со стороны государства. Поэтому нельзя говорить о реальной активности исламской мысли в этот период. Это был период, когда народ со страхом перед полицией и жандармерией, ценою столкновения с угрозой лишения свободы, пытался в тайне изучать Ислам, думать о нем и жить с ним. В этот период ислам пытались передать новым поколениям полностью в традиционной и консервативной

форме, сосредоточенной только на богослужении и нравственности, в качестве «народного» мусульманства, через следующие две категории; 1- Провинциальные богословы, оставшиеся от последних османских медресе, 2 - Провинциальные шейхи, принадлежащие к тайно продолжавшим свою деятельность тарикатским кругам, несмотря на запрет республиканского режима. [2, с. 99]

Вследствие секуляризации, проведенной Ататюрком, отношение к Исламу и ситуация в сфере исламских исследований меняется. И, несмотря на запреты и контроль, со стороны государства, исламские исследования продолжались вестись и на академическом уровне.

Мусульманские интеллектуалы, которые не могли найти нужные им ссылки в классических исламских источниках, вольно или невольно обратились к публикациям других исламских стран. После 1960-х годов переводческая литература стала расти как снежный ком среди молодежи в исламских кругах. Особенно работы мусульманских интеллектуалов и мыслителей Северной Африки, Египта и Пакистана стали не совсем добросовестно переводиться на турецкий язык. Эти работы, как будет рассмотрено ниже, наряду с некоторыми негативными последствиями, в основном обеспечили бесспорный вклад в обогащение идей мусульманской интеллигенции Турции. Например, турецкие мусульмане узнали о событиях, происходящих в мусульманском мире за пределами Турции, через эти переводы ознакомились с другими мусульманскими обществами. Возможно, что еще более важно то, что мусульманские интеллектуалы Турции таким образом начали анализировать, понимать социально-экономические проблемы – хоть и утопически, по-дилетантски и без глубины - экспериментировать с выработкой идей для их решения. Таким образом, эти эксперименты станут основой интеллектуального движения нового поколения молодых исламских интеллектуалов. [2, с.101-102]

Таким образом, мы видим, что появление мусульманских интеллектуалов, имеющих иные взгляды и видение религии по сравнению с «традиционалистами», стало причиной новых преобразований в религиозной интеллектуальной сфере.

Последняя четверть 19-го века и особенно начало 20-го века, открыли перед турками Турции двери в совершенно новый период изменения мышления. Часть «интеллектуалов», которые размышляли об этой проблеме отсталости, были склонны видеть проблему в мусульманской идентичности, которую ранее они считали такой же естественной как воздух, которым они дышат, воду, которую они пьют, землю, на которую они ступают, огонь, которым они согревались, ответственность за отсталость перед развитым христианским Западом возлагали на эту идентичность. Это было изменение менталитета, которое было не видано до этого времени среди турецких интеллектуалов. Эта часть считала Ислам ответственным за упадок тюркского мира и Ислама, особенно Османской империи, другая часть, выступив против этой направленности, утверждала, что ответственность за отсталость несет не Ислам, а мусульмане. Эта идея разделила турецкую интеллигенцию – чьи видения отражены на сегодняшней Турции - на два основных лагеря: модернизаторы (или западники, модернисты), консерваторы (или исламские традиционалисты). Идейная борьба между этими двумя группами длится с последней четверти 19-го века до наших дней и стала почти классовой борьбой. Первые, были больше представлены элитной группой городского высшего слоя, в то время как последние в основном представляли сельское население и простой народ. [2, с.142-143]

Сегодня исламский мир, одним его сегментом, который не видит, что побег от модернизации не является способом спасения, и потому что не может этого видеть, кажется, предпочитает быть брошенным в объятия своего рода «неофанатизма», который все больше раздвигает даже пределы консерватизма, другим его сегментом, с каждым днем перед подавляющим все больше политическим, экономическим и технологическим превосходством Запада, с одной стороны чувствует враждебность к его имперской стороне, с другой стороны зависть перед его развитостью, и с комплексом тайного восхищения, которое он пытается скрыть даже от самого себя, похоже, вошел в иное психологическое состояние. Среди этих двух сегментов модернистский – даже если они сами боятся использовать это слово - сегмент мусульманских интеллектуалов все еще не достиг твердой почвы, чтобы встать на ноги, и той количественной и качественной базы, которой было бы достаточно чтобы заявить о себе этим двум сегментам, продолжает свои поиски. На сегодняшний день такова общая картина исламского мира с Северной Африкой, Турцией, Ираном, арабскими странами, тюрками Средней Азии, мусульманами Дальнего Востока и Ислама, которым они живут.[2, с.187]

В тоже время, изменения в традиционной исламской мысли, желание выйти за пределы работ и видения средневековых исламских ученых и необходимость в актуализации и углублении знаний, порожденная временем, видится Ахметом Яшаром Оджаком как историческая закономерность.

Тем не менее, сегодня история, помимо необходимости завершения в короткие сроки экономического и общественного развития и обязательного достижения современного научно-технического и культурного уровня в мировом масштабе, поставила перед мусульманами актуальную задачу по преобразованию исламских наук в свете вышесказанного. Стал неизбежным фундаментальный пересмотр, актуализация исламского правоведения (фикх), толкование Корана (тафсир), теологической философии (калам), даже хадисов, как с точки зрения методологии, так и содержания. Теперь эти научные направления, очистив себя от некоторого налета, унаследованного от средневековья, и используя данные, предлагаемые современными науками, особенно социальными науками и исключительно социально-историческими исследованиями, должны актуализироваться и обновиться. С одной стороны, если мусульмане сегодня хотят видеть себя влиятельными и уважаемыми в современном мире, они должны внести свой вклад в мировую науку, с другой стороны, по мнению турецкого исследователя, они должны встать на этот путь, который является одним из главных путей переноса Ислама из Средневековья в сегодняшний день и в будущее.[2, с.193]

Другим крупным ученым занимавшимся исследованиями лаицизма, религии и модернизации в современной Турции является турецкий социолог Шериф Мардин, который в своей работе «Религия и политика в Турции» отражает свое видение влияния секуляризации на исламские исследования, которые он считает недостаточно развивались из-за проведенных реформ.

Вероятно, целью реформ Ататюрка по секуляризации не состояла в том, чтобы «уничтожить религию», как это утверждают люди с узким взглядом. Одним из аспектов этого движения является устранение элементов, которые были помещены между Аллахом и его рабами и которые облачили Ислам в неисламское обличье. Поэтому, когда сегодня в нашей стране (Турции) вот уже несколько лет подвергаются критике действия, связанные с религией, подразумевается как политический аспект, так и другой ее аспект: ото дня в день набирает силу абсолютно неисламское понимание религии... Характер этой тенденции, самым простым способом можно понять по маленьким религиозным брошюрам, тысячами выставленными на продажу. Сегодня самые популярные из этих книг, продаваемых на лотках, на самом деле не имеют связи с основами нашей религии, и как указывает Хакслак, эти работы больше используют примитивное мышление и верования. Например, когда женитьба более чем на одной женщине не является одним из основных условий или обязательств Ислама, и оставляются в стороне такие вопросы как добродетель, чистота и уважение к науке, издаются книжки поощряющие женитьбу более чем на одной женщине тем или иным образом. С одной стороны, игнорируя наш гражданский кодекс, эти работы представляют собой опасные публикации и как отражение примитивного мышления подрывают сами по себе исламские верования. Эти работы пытаются перенести нас в более чем столетнюю давность, игнорируя тот факт, что брак с одной женщиной в последний период Османской империи (по крайней мере, в столице) стал обычаем. [3, с.245]

В современной Турции исследования в области религии в основном сосредоточены вокруг секуляризма и секуляризации. Богословы, религиозные деятели, политологи, социологи и идеологи выдвигают в рамках данного вопроса всегда свои теории, дискуссии, анализы, доводы и контр шаги. Без сомнения, секуляризм является важной проблемой нашего времени; но, негативное пристрастие к секуляризму в Турции, значительно обеднило исследования в области религии; таким путем религиозные исследования, психологические потребности, культурная значимость, привычная модель поведения, социальные ценности, хоть и частично, были вытеснены из присущих им необходимых рамок в виде институциональной среды. [3, с.81]

В книге «Модернизация в Турции» социолог Ниязи Беркес рассматривает историческое развитие секуляризма в Турции. Согласно автору, после секуляризации исламские исследования не достигли желаемых результатов, но, прогресс модернизации со временем окажет значительное влияние на эти исследования.

Идея о том, что религия Ислам должна рассматриваться, как предмет научного исследования, появилась еще в 1923 году. В это время Ататюрк сообщил в Меджлисе, что правительство работает над созданием Исламского исследовательского совета. В данном Совете будет исследоваться исламская философия с точки зрения отношений с западной философией, религиозные и богослужительные традиции мусульманских народов, их социальные, экономические и демографические условия. Подготовка ученых по современному иджтихаду и тафсиру должна была быть обеспечена освещением учений Ислама современными науками. Данная инициатива, совпавшая с первым этапом решения Ататюрком вопроса религиозной реформы, о которой мы поговорим ниже, осталась только проектом.

После основания Республики, идея религиозных исследований в этом значении стала более определенной, но она так и не была доведена до предполагаемого уровня. [4, с.533]

Вопрос секуляризма в рамках проблемы модернизации является более широкой проблемой, чем просто разделение полномочий между государством и церковью, как в христианстве, или же проблема компромисса между этими сферами. В Исламе другая ситуация, несмотря на то, что в нем не существует одного или нескольких авторитетов, имеется множество правил, которым придан религиозный характер и которые смешаны с политикой, законом, образованием и народными традициями, относящихся к мирским порядкам. В христианстве понятно, что связано с духовным авторитетом и земным авторитетом. В Исламе это не так. Многие мусульмане не знают, какие действия к какой области относятся. Как видно с начала нашей книги, тенденция придания святости всему традиционному усилилась с процессом модернизации. Прогресс модернизации разрешит это со временем. [4, с.537]

Турецкий богослов Исмаил Кара, исследующий отношения религии и модернизации и религии и политики, в своей книге «Между религией и модернизацией» подвергает сомнению правильность новых подходов и видения в исламских исследованиях.

Одно из важных концептуальных рамок современной исламской мысли и исламистского движения – движение «возвращение к истокам», является неотъемлемой частью этой новой идеи истории. При рассмотрении того, что подразумевается под возвратом к истокам, два момента обращают на себя внимание: 1. Основываться на Коране и Сунне, как на источнике обязательной информации, 2. В качестве обязательной практики выводить на первый план Золотой век. Если вникнуть между строк этих двух выделенных основных моментов, то можно увидеть некоторые утверждения, заявляемые в завуалированной форме. Одним из них является то, что на эти две области не обращали внимание в течение истории, и они мягко говоря игнорировались. Во-вторых, исламские толкования в отношении понимания и образа жизни, возникшие в течение истории, имеют серьезные проблемы с верностью оригиналу. В-третьих, иерархия богословов и знаний, возвысившихся и получивших легитимность за счет значения и ценностей, придаваемым таким понятиям как иджма, течения, муджтахид, со временем скрыли источники, что с одной стороны возвысило высказывания богословов до уровня догмы, с другой стороны сделало трудным и почти невозможным новые толкования. [5, с.87]

Очищение религии, предусматриваемое исламским модернизмом под названиями реставрация, оптимизация, возрождение, опирается на идею «настоящего» Ислама и «существующего» Ислама, в более распространенном выражении, сокращение дистанции между Исламом и мусульманами, которое, как считается имеет место в истории, в сторону настоящего Ислама, по крайней мере, сужение расстояния. Согласно этой идее после Пророка и Четырех халифов (Золотой век), в течение истории настоящий курс Ислама, вероубеждение, политический, моральный ... был ослаблен, скрыт, и, что более важно, со временем место религии было заменено традициями, нововведениями, предрассудками, суевериями. Вкратце, Ислам был неправильно понят и неправильно применен. Причиной сегодняшних поражений, отставания и краха, моральных слабостей, является не Ислам, а его вид, который он принял позже; нынешние Мусульмане и их менталитет.

Эта яркая картина, которая и в настоящее время в значительной степени приветствуется, и которая намного больше совпадает с душевным состоянием того периода, чем с нынешним, на самом деле является неисторической и очень противоречивой. До такой степени, что не осознавалось то, что противоречивость и отдаленность между всеми регионами исламского мира и мусульман с Исламом, как настойчиво подчеркивается, логически поместила бы Ислам в оторванную от жизни, вымышленные, «идеальные» рамки. Представьте себе религию на протяжении веков среди последователи, которых было очень мало, которые могли понимать ее «правильно», и образ жизни и способ восприятия жизни, сформировавшиеся у мусульман имеют довольно слабые/оторванные связи с Исламом. Разве подобная логика не приведет к мысли, что за исключением короткого периода, в течение истории Ислам был религией, которая не существовала в своем истинном виде? Как так случилось, что исламские интеллектуалы XIX и XX веков получили шанс правильно понять Ислам, в отличие от своих предшественников! [5, с.190]

Таким образом, мы видим, что модернизация религиозного сознания, меры по секуляризации, новые методы и подходы исследований в религиозной сфере, неоднозначно воспринимаются учеными различных областей. Часть ученых считает, что секуляризация и модернизация отрицательно влияют на религиозные исследования, привнося в религию новшества, тем самым отрывая ее от корней и искажая ее истинные положения. Другая же часть считает, что для понимания религии необходимо использовать современные научные методы и пересмотреть взгляды средневековых богословов, используемых до сих

пор как догмы. В результате чего появились работы по Исламу, использующие междисциплинарные методы исследования, таких наук как история, социология, философия, герменевтика и т.д.

Список использованной литературы:

1. Halil İnalçık. *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleme Süreci*. - İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016. - 400 s.
2. Ahmet Yaşar Ocak. *Türkler, Türkiye ve İslam. Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*. - İstanbul: İletişim Yayınları, 2012. - 208 s.
3. Şerif Mardin. *Türkiye'de Din ve Siyaset. Makaleler 3*. - İstanbul: İletişim Yayınları, 2012. - 315 s.
4. Niyazi Berkes. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. - İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013. - 598 s.
5. İsmail Kara. *Din ile Modernleşme Arasında. Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. - İstanbul: Dergah Yayınları, 2014. - 482 s.

**УДК 94 (510)
МРНТИ 03. 91**

Се Тянь¹, Жарқынбаева Р.С.²

¹ докторант, КазНУ им.аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы. e-mail: 0123xietian0123@gmail.com

² доктор исторических наук, профессор. КазНУ им.аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы. e-mail: r_seidali@mail.ru

ЭВОЛЮЦИЯ КОНЦЕПЦИИ «ОДИН ПОЯС И ОДИН ПУТЬ» В ТРУДАХ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ КНР СИ ЦЗИНЬПИНА

Аннотация

С тех пор, как председатель КНР Си Цзиньпин предложил инициативу «Экономический пояс Шелкового пути» (ЭПШП) в сентябре 2013 г. и инициативу «Морской Шелковый путь 21-го века» в октябре 2013 г., сотрудничество между Китаем и странами, расположенными вдоль маршрута, динамично развивается. По мере того, как сотрудничество продолжает углубляться, а политическая и экономическая ситуация в мире меняется, эта концепция постепенно развивается и расширяется.

Статья посвящена эволюции концепции «Один пояс и один путь» в трудах Председателя КНР Си Цзиньпина, показаны история выдвижения инициативы, расширение и дальнейшее развитие концепции, а также новые предложения. Одновременно, проанализированы препятствия, стоящие на пути реализации этой инициативы, и показаны успехи этого проекта за последние 6 лет. Отмечается то, что в настоящее время можно предполагать, что в будущем эта концепция будет и дальше динамично развиваться в соответствии с новыми вызовами, стоящими перед государствами мира. В настоящее время страны всего мира в той или иной степени участвуют в инициативе «Один пояс и один путь». В статье показаны тенденции и закономерности развития, а также практическая значимость инициативы Китая «Один пояс и один путь» для мирового сообщества.

Ключевые слова: Центральная Азия, Китай, Запад, Один пояс, один путь, сотрудничество.

Се Тянь¹, Жарқынбаева Р.С.²

¹ докторант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Қазақстан, Алматы. e-mail:

0123xietian0123@gmail.com тарих ғылымдарының

² докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Қазақстан, Алматы. e-mail: r_seidali@mail.ru

ҚХР ҚХР ТӨРАҒАСЫ СИ ЦЗИНЬПИННИҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ «БІР БЕЛДЕУ – БІР ЖОЛ» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ДАМУЫ

Аннотация

ҚХР Төрағасы Си Цзиньпин 2013 жылғы қыркүйек айында «Жібек жолының экономикалық белдеуі» (ЖЖЭБ) бастамасын және 2013 жылғы қазан айында «21-ші ғасырдың теңіз Жібек жолы» бастамасын ұсынған кезден бастап, қытай мен бағыт бойында орналасқан елдер арасындағы ынтымақтастық

қарқынды дамып келеді. Ынтымақтастық тереңдей түсуіне, сондай-ақ әлемдегі саяси және экономикалық ахуалдың өзгеруіне қарай, бұл тұжырымдама біртіндеп дамып, ауқымы кеңейіп келеді.

Мақала ҚХР Төрағасы Си Цзиньпиннің еңбектеріндегі «Бір белдеу – бір жол» тұжырымдамасының дамуына арналған, мақалада бастаманы ұсыну тарихы, тұжырымдаманы кеңейту және одан әрі дамыту, сондай-ақ жаңа ұсыныстар көрсетілген. Сонымен қатар, осы бастаманы іске асыру жолында тұрған кедергілер талданып, осы жобаның соңғы 6 жыл бойындағы жетістіктері көрсетілді. Қазіргі уақытта бұл тұжырымдама болашақта да әлем мемлекеттерінің алдында тұрған жаңа сын-қатерлерге сәйкес қарқынды дами береді деп болжауға болады. Қазіргі уақытта күллі әлем елдері «Бір белдеу – бір жол» бастамасына қандай да бір дәрежеде қатысады.

Мақалада даму Қытайдың «Бір белдеу – бір жол» бастамасының даму тенденциялары мен заңдылықтары, сондай-ақ оның әлемдік қауымдастық үшін практикалық маңыздылығы көрсетілген. қоғамдастық үшін практикал

Түйін сөздер: Орталық Азия, Қытай, Батыс, бір белдеу, бір жол, ынтымақтастық.

Xie Tian ¹, Zharkynbayeva R.S.²

*¹ Doctoral Candidate, Kazakh National University named after al-Farabi.
Kazakhstan, Almaty. e-mail: 0123xietian0123@gmail.com*

*² Doctor of Historical science, Professor. Kazakh National University named after al-Farabi. Kazakhstan,
Almaty. e-mail: r_seidali@mail.ru*

THE EVOLUTION OF THE CONCEPT ONE BELT AND ONE ROAD IN THE WORKS OF THE PRESIDENT OF PRC XI JINPING

Annotation

Since President Xi Jinping of China has proposed the initiative of the Silk Road Economic Belt (SREB) in September 2013, and the initiative of the 21st Century Maritime Silk Road in October 2013, cooperation between China and countries along the route is developing dynamically. As cooperation has been constantly deepened and the political and economic situation in the world changes, this concept is gradually developing and expanding.

The article describes the evolution of the concept *One Belt and One Road* in the works of President Xi Jinping, indicates the history of the initiative, the expansion and further development of the concept, as well as new proposals. At the same time, the obstacles to the implementation of the initiative are analyzed and the successes of this project over the past 6 years are shown. It is noted that in the future this concept will continue to develop dynamically in accordance with the new challenges facing the states of the world. Currently, countries around the world have more or less participated in the initiative *One Belt and One Road*. The article shows the trends and patterns of development, as well as the practical significance of China's *One Belt and One Road* initiative for the world community.

Keywords: Central Asia, China, West, One Belt, One Road, cooperation.

Введение

Современные реалии показывают то, что Китай настолько продвинулся в своих планах вперед, что предлагает миру уже такой глобальный мегапроект как «Один пояс, один путь». Это объединение трансконтинентальных маршрутов предполагает обустройство сухопутных и морских дорог к бухтам Атлантического, Индийского и Тихого океанов, что позволит связать около 65 стран Азии, Африки и Европы и миллиарды людей в глобальный общий рынок. В проекте большую роль будут играть наряду с Россией и страны Центральной Азии.

Китай является второй экономикой в мире и мировое сообщество внимательно следит за реализацией инициативы. Концепция «Один пояс и один путь» связывает страны Евразии и будет способствовать сбалансированному развитию торгово-экономического и культурного развития мира. Центральная Азия граничит с Западным Китаем, и сотрудничество между этими регионами усиливается. Эта концепция способствует открытию новых сфер для сотрудничества. По мере углубления сотрудничества и изменения мировой ситуации, Председатель КНР Си Цзиньпин развивал и углублял концепцию «Один пояс и один путь».

Содержание и значение глобальной инициативы Китая «Один пояс и один путь» в развитии торгово-экономического сотрудничества со странами региона

Первое выступление в Казахстане: выдвижение инициативы «Экономический пояс Шелкового пути» (ЭПШП)

13 сентября 2013 года в Назарбаев Университете в Казахстане председатель КНР Си Цзиньпин выступил с речью под названием «Укреплять дружбу народов, вместе открыть светлое будущее». В целях более глубокого сотрудничества между евразийскими странами и более широкого пространства развития, а также для сближения отношений между странами он предложил инициативу совместно создать «Экономический пояс Шелкового пути» со странами Евразии. Одновременно он отметил, что можно постепенно образовать крупное региональное сотрудничество, действуя сначала в следующих аспектах путем перехода сотрудничества от маленького масштаба до большого, от узкого до широкого: во-первых, нужно усиливать взаимное знакомство с политическими установками; во-вторых, необходимо развивать дорожное соединение; в-третьих, следует обеспечить бесперебойную торговлю; в-четвертых, необходимо укреплять сферу денежного обращения; в-пятых, нужно способствовать взаимному познанию устремлений народов [1, С.391-392]. Ключевыми руководящими идеями стали эти «пять задач» — политическая координация, взаимосвязь инфраструктуры, бесперебойная торговля, свободное передвижение капитала и укрепление близости между народами.

В этой речи были представлены основные рамки концепции «Экономический пояс Шелкового пути» странам всего мира. Только продвигая обмены между неправительственными организациями, укрепляя взаимопонимание и традиционную дружбу между народами и получая поддержку людей, мы можем более гладко проводить сотрудничество.

Второе выступление в Индонезии: выдвижение идеи «Морского шелкового пути XXI века»

3 октября того же года Си Цзиньпин выступил с речью в парламенте во время своего визита в Индонезию и предложил инициативу по строительству «Морского шелкового пути XXI века» со странами АСЕАН. Китай готов вместе с АСЕАН использовать открывающиеся в связи с этим шансы и сообща реагировать на возможные вызовы, чтобы достичь совместного развития и процветания посредством расширения делового сотрудничества во всех областях, путём взаимного дополнения и выявления преимуществ каждой из сторон [2, С.396].

Потом Си Цзиньпин доработал свою концепцию, названную окончательно «Один пояс и один путь». 12 ноября того же года эта концепция была написана в Постановлении ЦК КПК «О некоторых важных вопросах всестороннего углубления реформ», принятом на третьем пленуме, и с тех пор «Один пояс и один путь» была продвинута в национальную стратегию Китая и важную часть новой стратегии открытости Китая.

Третье выступление в Пекине: углубление концепции и развитие «Духа Шелкового пути»

Если образно концепцию «Один пояс и один путь» будем рассматривать как высотное здание, то два вышеупомянутых выступления только заложили фундамент для здания. 5 июня 2014 года Председатель КНР Си Цзиньпин выступил с речью на открытии шестого министерского совещания Форума китайско-арабского сотрудничества. Он пересмотрел историю народных обменов между Китаем и арабскими странами, которая всегда была тесно связана с Шелковым путем. В то время как Шелковый путь служил торговой дорогой, также оставил нам важное духовное богатство и ценнейший опыт—«Дух Шелкового Пути», который заключен в следующих принципах: «мир и сотрудничество», «открытость и толерантность», «взаимное обучение и обмен опытом», «взаимная выгода и совместный выигрыш». С целью реализации Духа Шелкового Пути и укрепления сотрудничества между Китаем и арабскими странами он также выдвинул предложения: 1) следовать принципам совместных консультаций совместного строительства и совместного использования; 2) не только планировать направление и цели, но и стремиться к достижению результатов в кратчайшие сроки; 3) опираться на традиционную дружбу и укреплять её [3].

Мы можем видеть, что это также относится к руководству сотрудничеством среди Китая и других прилегающих к «Одному поясу и одному пути» стран. Общение и переговоры являются основой сотрудничества, после этого мы можем полностью реализовать имеющиеся преимущества друг друга, осуществлять углубленное сотрудничество и практику, и наконец делиться плодами строительства. Этот принцип совместных консультаций, совместного строительства и совместного использования, является важным дополнением к концепции «Один пояс и один путь», который поможет всяким странам более четко и эффективно сотрудничать.

4-ое выступление в Пекине: отражение в концепции идеи приоритета Азии

8 ноября того же года, Председатель КНР Си Цзиньпин на состоявшемся в Пекине диалоге между Китаем и партнерами по «укреплению партнерских отношений в сфере транспортно-коммуникационной системы» выступил с важной речью. Он представил важность «взаимосвязи» и направления будущего сотрудничества по инициативе «Один пояс, один путь». В то время различные страны вступили в стадию прагматичного сотрудничества и Председатель выдвинул конкретные предложения по углублению сотрудничества в будущем: 1) в настоящее время общая работа сосредоточена на азиатских странах, и сначала взаимосвязь будет осуществляться в Азии; 2) опираться на экономические коридоры для создания базовой основы для взаимосвязанности в Азии, 3) использовать транспортную инфраструктуру как прорыв для начального достижения в Азии, 4) путём создания прочной финансовой платформы преодолеть бреши в экономике; например, Фонд Шелкового пути будет создан Китаем в размере 40 миллиардов долл. для осуществления строительства инфраструктуры, сотрудничества в промышленности и других проектов, связанные с интеграцией. 5) посредством гуманитарных обменов консолидировать социальную основу взаимосвязи в Азии [4].

По сравнению с речью 2013 года в Астане эти пять предложений основаны на пяти задачах, которые развивают более четко и конкретно. Китай расположен в Азии и имеет много соседних стран. Азиатские страны имеют преимущество на расстоянии. Китай уже приобрел некоторый успешный опыт экономического развития и достиг плодотворных результатов в области строительства транспортной инфраструктуры, а некоторые азиатские страны находятся в стадии трансформации экономического развития. Таким образом, сотрудничество Китая с этими нуждающимися странами не только позволит китайскому опыту и достижениям уехать за границу, но и поможет улучшить инфраструктуру этих стран и улучшить качество жизни людей, и повысить общий экономический уровень азиатских стран. Только когда весь азиатский регион достигнет экономического развития, это будет содействовать социальной и политической стабильности азиатских стран.

5-ое выступление в Маниле: развитие в концепции идеи «открытого регионализма»

С тех пор Си Цзиньпин представил основные принципы и духовные коннотации, статус реализации и предварительные результаты этой инициативы странам всего мира. 18 ноября 2015 в Маниле он выступил на экономическом саммите АТЭС и ещё раз подчеркнул: «Мы придерживаемся открытого регионализма, подписываем соглашения о сотрудничестве со многими странами внутри и за пределами региона, осуществляем стратегическую стыковку политики и развития, способствуем упорядоченной и свободной операции экономических факторов, эффективному распределению ресурсов и глубокой интеграции рынков. С помощью строительства «Один пояс и один путь» мы будем осуществлять региональное сотрудничество на более широком, и высоком уровне, чтобы совместно создать открытые, толерантные, сбалансированные и взаимовыгодные рамки регионального экономического сотрудничества.» [5]. Идея «открытый регионализм» является отношением Китая к реализации инициативы и увлекает более страны принимать участие в неё.

6-ое и 7-ое выступление в Пекине: развитие стратегии общенациональных задач, стоящих перед Китаем

Реформа и открытость всегда провозглашались приоритетными в национальной политике Китая, поэтому Си Цзиньпин также предложил инициативу «Один пояс и один путь» на важных внутренних конференциях по национальному развитию, указал дальнейшие направления этого проекта и соответствующие задачи Китая. 29 апреля 2016 г. в ходе тридцать первого коллективного исследования 18-го Центрального политического бюро КПК он сказал: «С целью содействия строительству «Один пояс и один путь», мы должны разобраться в отношениях между интересами нашей страны и интересами всех стран пути, отношения между правительством, рынком и обществом, отношения между экономическим и торговым сотрудничеством и гуманитарными обменами, отношения между открытостью и поддержанием национальной безопасности, отношения между прагматическим продвижением и руководством общественным мнением, а также отношения между общими национальными целями и местными конкретными целями. [6].

Данная речь Си Цзиньпина подчеркнула, что, развивая собственные интересы, Китай должен учитывать интересы других стран. Достижение общего развития всего региона и предоставление людям возможности пользоваться результатами, полученными в ходе развития, помогут сохранить стабильность в Китае и соседних странах. Кроме того, он также впервые упомянул «укрепление сотрудничества в сфере безопасности» и «ориентир для формирования общественного мнения», которые являются новыми конкретными направлениями работы инициативы «Укрепление близости между народами» в дополнение к обмену людскими ресурсами. Страны Центральной Азии и Китая сталкиваются с такой угрозой

безопасности, как терроризм, сепаратизм и экстремизм, Поэтому «укрепление сотрудничества в сфере безопасности» в Центральной Азии особенно важно. Включение сотрудничества в области безопасности в концепцию «Один пояс и один путь» расширило области сотрудничества между Китаем с другими странами и обеспечило безопасность для экономического сотрудничества.

В целом в данной речи Си Цзиньпина была отмечена «задачи Китая» в концепции «Один пояс и один путь», которая не только уточняет направление работы Китая, но и разъясняет ответственность Китая, и хорошо выражается поднятие концепции в национальную стратегию Китая и важную часть новой стратегии открытости Китая.

17 августа того же года на симпозиуме по содействию строительству концепции «Один пояс и один путь» Си Цзиньпин рассмотрел достижения последних лет и оценил её перспективы: в нынешнем мировом экономическом спаде, если огромные мощности производства и строительство, сформированные в рамках цикла, могут экспортироваться, поддержать насущную потребность индустриализации, модернизации и улучшить инфраструктуры вдоль линии концепции «Один пояс и один путь», то можно стабилизировать текущую мировую экономическую ситуацию[7]. Это ответственность Китая как держава, которая, осуществляя собственное развитие, будет стимулировать развитие соседних стран. Он также выдвинул восемь конкретных предложений по содействию строительству «Один пояс и один путь». В частности, кроме тех, что часто отмечал раньше, он предложил: «...Содействовать финансовым инновациям, внедрять инновационные модели международного финансирования, углублять сотрудничество в финансовом секторе, создавать многоуровневую финансовую платформу и учреждать долгосрочную, стабильную систему финансовой безопасности с контролем рисков для концепции «Один пояс и один путь». Эти предложения указали конкретное направление, которое способствует следующему этапу работы.

С начальных пяти задач до вышеуказанных восьми предложений концепция «Один пояс и один путь» стремительно развивается. В частности, не только практические предложения концепции «Один пояс и один путь», но и сам дух, история и традиции древнего Шелкового пути, становятся мостом, объединяющим Китай и государства Центральной Азии.

8-ое и 9-ое выступление в Пекине: углубление экологической составляющей в контексте устойчивого развития

14-15 мая 2017 г. в Пекине проходил форум высокого уровня по международному сотрудничеству в рамках инициативы «Один пояс и один путь». На выступлении открытия форуме он показал достижения по пяти задачам, и вновь изложил дух Шелкового пути древними примерами о «мире и сотрудничестве, открытости и толерантности, взаимном обучении, взаимной выгоде и обоюдном выигрыше». Одновременно он высказал свои мнения о продвижении совместного строительства «Один пояс и один путь» к дальнейшим успехам:

«В-первых, мы должны превратить «Один пояс и один путь» в дорогу к миру...Осуществление планов «Один пояс и один путь» требует мирной и стабильной обстановки... Во-вторых, мы должны превратить «Один пояс и один путь» в дорогу процветания...мы должны высвободить потенциал роста различных стран, добиваясь экономической интеграции и совместного развития на благо всех ...В-третьих, мы должны превратить «Один пояс и один путь» в дорогу к открытости...Инициатива должна быть открытой и доступной, ведь только в этом случае будут возможны экономический рост и сбалансированное развитие...В-четвертых, мы должны превратить концепцию «Один пояс и один путь» в дорогу инноваций. Нам надо содействовать инновационному развитию и активизировать сотрудничество в передовых областях, таких как цифровая экономика, искусственный интеллект, нанотехнологии и квантовая вычислительная техника. Мы должны помогать развитию «больших данных», «облачной» среды и «умных» городов, чтобы превратить их в цифровой Шелковый путь XXI века... В-пятых, мы должны превратить «Один пояс и один путь» в дорогу, соединяющую разные цивилизации...мы должны сделать так, чтобы в отношениях между различными цивилизациями на смену отчуждению пришел взаимобмен, на смену столкновениям — познание друг друга, на смену чувству собственного превосходства — сосуществование.... Нам также надо укреплять международное сотрудничество в борьбе с коррупцией, чтобы концепция «Один пояс и один путь» стала дорогой с высокими этическими стандартами.» [8].

Из приведенной выше выступления Председателя Си Цзиньпина видно, что это не только новое резюме концепции «Один пояс и один путь», но и новая разработка концепции. Это пять высказываний взяты из «пяти задач», но являются более расширенными. «Мир, процветание, открытость, инновации и цивилизация» впервые были объединены с этой концепцией. Эти выражения не только обогащают

значения концепции, но и являются важным руководством для дальнейшего развития. В его объяснении пяти новых положений, «международное сотрудничество в борьбе с коррупцией», «цифровой Шелковый путь XXI века», обновляют понимание концепции, показывает нам новое направление сотрудничества.

Вскоре на церемонии открытия Пекинского саммита Китайско-африканского форума сотрудничества в 3 сентября 2018 г. Си Цзиньпин выступил с речью и подытожил концепцию «Один пояс и один путь» и добавил: «Превратить концепцию «Один пояс и один путь» в «зелёный путь» [9]. С тех пор защита окружающей среды стала важной частью этой концепции. Если древний Шелковый путь способствовал развитию торговли и обмена, то современный «Цифровой шелковый путь XXI века» поможет Китаю и странам вдоль пути содействовать развитию цифровой экономики и достичь целей ООН по устойчивому развитию.

Заключение

Когда-то «Шелковый путь», связывавший Китай с Западом, находил свое отражение только в нашей истории. С выдвиганием концепции «Один пояс и один путь», мир заговорил о возрождении Шелкового пути, и идея, дух Шелкового пути вновь становятся актуальными. В последние 6 лет Си Цзиньпин постоянно развивал идею концепции «Один пояс и один путь» и придавал ей значение, соответствующее тенденциям современного мирового развития. Оглядываясь назад на эволюцию этой концепции, можно увидеть, что она изменялась в соответствии с реальными политическими и экономическими условиями. С первых пяти задач «политическая координация, взаимосвязь инфраструктуры, бесперебойная торговля, свободное передвижение капитала и укрепление близости между народами», были введены положения, связанные с «совместными консультациями, совместным строительством и совместным использованием». Начал отдаваться приоритет азиатским странам. Учитывая реальную ситуацию в Китае были присоединены такие аспекты как «сотрудничество в области безопасности», улучшение имиджа концепции в международном сообществе, и создание благоприятного образа Китая. Задачи Китая – содействовать реализации концепции, сделать так, чтобы «Один пояс и один путь» приносила реальные результаты. «Мир, процветание, открытость, инновация, экология и цивилизация» это лейтмотив программы «Один пояс и один путь». Эта концепция постепенно расширялась, если вначале она предусматривала только политическое экономическое и культурное сотрудничество, то сейчас она включает социальную и экологическую составляющие, наиболее актуальные задачи современности. В будущем эта концепция будет развиваться в соответствии с новыми вызовами, стоящими перед государством мира.

Список использованной литературы:

1. Си Цзиньпин. Совместное строительство «Экономического пояса Шелкового пути». 7 сентября 2013г. / Си Цзиньпин О государственном управлении. —Пекин: Издательство литературы на иностранных языках, 2014, октябрь. — С.624.
2. Си Цзиньпин. Совместное строительство «Морского Шелкового пути XXI века». 3 октября 2013г. / Си Цзиньпин. О государственном управлении. —Пекин: Издательство литературы на иностранных языках, 2014, октябрь. — С.624.
3. Си Цзиньпин. Хунян сылу цзиньшэнь, шэньхуа чжун а хэцзуо. (Выполнение духа Шелкового пути и углубление китайско-арабского сотрудничества. Выступление Си Цзиньпина на шестом министерском совещании Форума китайско-арабского сотрудничества 5 июня 2014г.) // Агентство «Жэньмин» [Электрон.ресурс]. – 2014, 06 июня – URL: <http://jhsjk.people.cn/article/25110795> (дата обращения: 17.02.2017)
4. Си Цзиньпин. Лянтун иньлин фачжань, хуобань цзюйцзяо хэцзуо. (Связность ведет к развитию, партнерство фокусируется на сотрудничестве. Выступление Си Цзиньпина на 22-ом неофициальном совещании экономик-членов АТЭС 08 ноября 2014г.) // Агентство «Жэньмин» [Электрон.ресурс]. – 2014, 09 ноября – URL: <http://cpc.people.com.cn/n/2014/1109/c64094-25997795.html> (дата обращения: 18.02.2017)
5. Си Цзиньпин. Фахуй ятай иньлин цзуоюн, индуй шицзе цзинцизи тяочжань. (Ведущая роль Азиатско-Тихоокеанских стран для решения задач мировой экономики. Выступление Си Цзиньпина на экономическом саммите АТЭС 18 ноября 2015 г.) // Агентство «Жэньмин» [Электрон.ресурс]. – 2015, 19 ноября – URL: <http://jhsjk.people.cn/article/27831308> (дата обращения: 18.02.2017)
6. Си Цзиньпин. Туйцзин «И дай и лу» цзяньшиэ, нули туочжань гайгэ фачжань синькунцзянь. (Содействие строительству «Один пояс и один путь» и стремление к расширению нового пространства для реформ и развития. Выступление Си Цзиньпина на тридцать первом коллективном исследовании 18-

го Центрального политического бюро КПК 29 апрель 2016 г.) // Агентство «Жэньминь» [Электрон.ресурс]. – 2018, 04 января – URL: <http://theory.people.com.cn/n1/2018/0104/c416126-29746006.html> (дата обращения: 18.02.2017)

7. Си Цзиньпин. Жан «И дай и лу» цзаофу яньсянь гэгую жэньминь. (Пусть строительство «Один пояс и один путь» принесет пользу людям всех стран вдоль линии концепции. Выступление Си Цзиньпина на симпозиуме по содействию строительству концепции «Один пояс и один путь» 17 август 2016 г.) // Агентство «Жэньминь» [Электрон.ресурс]. – 2018, 04 января – URL: <http://theory.people.com.cn/n1/2018/0104/c416126-29746008.html> (дата обращения: 18.02.2017)

8. Си Цзиньпин. Сешоу туйцзинь «И дай и лу» цзяньшиэ. (Совместное содействие строительству «Один пояс и один путь». Выступление Си Цзиньпина на форум высокого уровня по международному сотрудничеству в рамках инициативы «Один пояс и один путь» 14 мая 2017 г.) // Агентство «Жэньминь» [Электрон.ресурс]. – 2017, 15 мая – URL: <http://world.people.com.cn/n1/2017/0515/c1002-29274975.html> (дата обращения: 18.02.2017)

9. Си Цзиньпин. Сешоу гун минюнь тунсинь цу фачжань. (Присоединение к общей судьбе, совместное содействие развитию. Выступление Си Цзиньпина на Пекинском саммите Китайско-африканского форума сотрудничества 03 сентября 2018 г.) // Агентство «Жэньминь» [Электрон.ресурс]. – 2018, 04 сентября – URL: <http://jhsjk.people.cn/article/30269703> (дата обращения: 18.02.2017)

ӘОЖ 94 (574)
ГРНТИ 03.81.01

Қаипбаева А.Т.¹

*¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Алматы қ., E-mail: Aina_78@mail.ru*

ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ СЫРЫМ ДАТҰЛЫНЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Аннотация

Мақалада шешен, мәмлегер, қолбасшы-батыр Сырым Датұлының өмір жолы мен Отан тарихындағы алар орны, тұлғалық келбеті туралы баяндалады. Сонымен қатар, патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы кіші жүз қазақтарының 1783-97 жж. ұлт-азаттық көтерілісінің жетекшісі ретіндегі рөлі айшықталады. Хан билігіне ашық қарсыласушы күштер пайда болды. Патшалық Ресейдің жүргізіп отырған отарлық саясатына қарсы тұрып, халықтың мүддесін қорғауға тырысқан тұлғаның бірі – Сырым Датұлы болды. Сөзсіз Сырым Датұлы – отарлық саясатқа бағытталған азаттық қозғалыс тарихының бастауында тұрған тұлға.

Кілт сөздер. Сырым Датұлы, шешен, мәмлегер, батыр, тұлға.

Қаипбаева А.Т.¹

¹к.и.н., ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, E-mail: Aina_78@mail.ru

ОБРАЗ ЛИЧНОСТИ СЫРЫМА ДАТОВА В ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Аннотация

В статье рассматривается жизнь, образ личности и место в Отечественной истории оратора, дипломата, героя Сырыма Датова. Также описывается роль руководителя народно-освободительного восстания Младшего жуза в период 1783-97 гг. против колониальной политики царской империи. Открытые силы ханства пришли к власти. Серим Датович был одним из тех, кто выступал против колониальной политики, проводимой резидентом короля, и стремился защитить интересы народа. Конечно мокрую Датова колониальной политики, направленной на человека, стоящего у истоков истории освободительного движения.

Ключевые слова. Сырым Датов, оратор, дипломат, герой, личность.

A.T. Kaipbaeva¹

*¹ candidate of historical sciences, associate professor leading of the Institute of History and Ethnology
Ch.Ch. Valikhanov Kazakhstan, Almaty. E-mail: Aina_78@mail.ru*

SYRYM DATOV'S PERSONAL IMAGE OF IN HISTORICAL RESEARCH

Abstract

The article deals with the life and image of the personal the place of the Patriotic history of the speaker, diplomat, hero Syrym Datov. Also described the role of the leader of the national liberation uprising of the younger zhyz in the period 1783-97 year against the colonial policy of the imperial empire. Serim Datovich was one of those who opposed the colonial policy pursued by the resident of the king, and sought to protect the interests of the people. Of course, the wet Date of colonial policy aimed at the man standing at the origins of the history of the liberation movement.

Key words. Syrym Datov, speaker, diplomat, hero, personality.

Кіріспе. Патшалық Ресейдің құрамына енген Кіші жүз қазақтарының әлеуметтік-экономикалық жағдайы XVIII ғасырдың соңындағы саяси ұстанымдарға сай күрделене түсті. Патша шенеуніктерінің Кіші жүздегі хандық билікті әлсірету мақсатындағы әрекеттері казак әскери күштерінің қазақ жерлерін ашық тонауымен қатар жүріп, ел өмірі тығырыққа тірелген болатын. Сонымен қатар Жайық казактарының ықпал етуі және патша үкіметінің рұқсатымен қалмақтардың да тонаушылық жорықтары әлеуметтік-экономикалық қиыншылықтарды тудырды. Мұндай жайттар ішкі наразылықты күшейтті, ол әсіресе Нұралы хан мен сұлтандар арасындағы теке-тірестен ашық көрінді. Аграрлық дағдарыс халық арасында хан және оның жақтастарының дәрменсіздігі туралы түсінік қалыптастырды. Хан билігіне ашық қарсыласушы күштер пайда болды. Патшалық Ресейдің жүргізіп отырған отарлық саясатына қарсы тұрып, халықтың мүддесін қорғауға тырысқан тұлғаның бірі – Сырым Датұлы болды. Сөзсіз Сырым Датұлы – отарлық саясатқа бағытталған азаттық қозғалыс тарихының бастауында тұрған тұлға. Кіші жүздің он екі ата байұлы, байбақты руынан шыққан. Шешен, дипломат, қолбасшылығымен қатар, байбақты руының старшыны болған.

Аталған мақала «Ұлы даланың ұлы есімдері» жобасы үшін өзектендіру, ғылыми тұрғыдан талдау және ақпараттық камтамасыз ету бойынша аналитикалық талдамалық зерттеу жасау» мемлекеттік тапсырмасы аясында жазылды.

Бүгінгі таңда осы мәселе төңірегінде ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген зерттеушілер Сырым Датұлының тұлғалық қасиеттерінен гөрі оның саяси қызметі мен азаттық қозғалысының тарихын ашуға көп тырысады. Сондықтан да болар батырдың өмірінің көптеген тұстары оқырман үшін белгісіз күйінде қалуда. Азаттық қозғалысының тарихи бастауында тұрған Сырым Датұлы бастаған көтерілістің 14 жылға созылып, дәстүрлі қазақ қоғамына енгізген тың жаңалықтары көп жағдайда Сырым Датұлының жеке бас қасиеттерімен тығыз байланысты. Көпшілікті соңынан ерте білуі үшін тек орақ тілді шешен болып қана қою аз. Ең бастысы халықтың мүддесіне қарсы келетін жүйені алмастыратын жаңаша бастама көтеру қажет. Бұл сөзсіз терең білім мен жан-жақтылықты, өз ісінің дұрыстығын саралай алатын көреген болуды да талап етеді. Міне осындай адами қасиеттер Сырым Датұлының бойынан табылды. Бойында асыл қасиеті бар баталы батырды халық та, тіпті қазақ елін отарлауды көздеген патшалық Ресей де қолдады. Мұндағы отарлаушы үкімет шенеуніктерінің көздегені не? Сырым Датұлының ұстанымы патшалық Ресейдің отарлау істеріне жақын болғандығы ма деген көкейкесті мәселелер туындайды. Сонымен қатар өзінің туысы, тұтқыннан азат еткен Нұралы ханға қарсы шыға отырып, туыстық қарым-қатынастан да жоғары тұрған қандай мақсат болуы мүмкін деген сұрақтар қалың оқырман үшін толық түсінікті емес. Сөзсіз аталған жайттар алдымен Сырым Датұлының тұлғалық қасиеттерін аша келе, сол замандағы саяси шиеленістердің ерекшеліктерін батырдың ұстанымдарымен терең салыстыру арқылы ғана тың тұжырымдар жасауға болады.

Бүгінгі таңдағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруда зерттеуші алдында тұрған маңызды міндет оқиғаны баяндаудан гөрі мәселеге қатысты мәліметтерді терең саралау, фактілерді салыстыра отырып, шынайылыққа қол жеткізу болып табылады. Сонымен қатар мәселеге қатысты тарихи деректер мен зерттеу жұмыстарын кешенді шолу жасап, әлі де болса назардан тыс қалған тұстарын анықтау және болашақ ғылыми-зерттеу жұмыстарының жаңа бағытына жол ашу болып табылады.

Аталған мәселе түрлі тарихи кезеңдерде ғылыми-зерттеу жұмыстарының нысанына айналып отырды. Алайда осы зерттеу жұмыстарында арнайы Сырым Датұлының тұлғалық бейнесін ашуға талпынып, мәселеге қатысты арнайы еңбектер жазылмаған. Батырдың тұлғалық бейнесі тек ол бастаған азаттық қозғалысына қосымша ретінде берілуде. Осындай еңбектер қатарында Сырым Датұлының азаттық қозғалысының тарихы мен батырдың тұлғалық қырын ашуға талпынып, көп еңбек еткен ғалымдардың қатарында А.Ф. Рязановты атауға болады. Оның «Султан Каратай Нуралиев (Из истории народных волнений)» [1], «Отголоски Пугачевского восстания в киргиз-кайсацкой Малой Орде» [2], «Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1797-1838 гг.)» [3], «Батыр Сырым Датов» [4] еңбектерін атап өтуге болады. Сонымен қатар осындай еңбектер қатарында М. Вяткиннің «Батыр Срым» [5], «Политический кризис и хозяйственный упадок в Малой орде в конце XVIII – нач. XIX в.» [6] бар. Сондай-ақ А. Левшин «Описание киргиз-казацких или киргиз-кайсацских Орды и степей» атты еңбегі де [7] Сырым Датұлының жеке бас қасиеттері мен оның еларалық байланыстардағы орнын анықтауда үлесі бар. Я. Гавердовскийдің «Обозрение киргиз-кайсацких степей» атты еңбегі Сырым Датұлының әлеуметтік шығу тегі мен өмірінің соңғы күндерін айшықтауға септігін тигізеді [8]. Осы мәселе төңірегінде П. Мейердің «Киргизы: Оренбургского ведомства» [9] және Д.Ч. Бульжердің «Англия и Россия в Центральной Азии» [10] еңбектері де бар.

Отандық тарихнамада Сырым Датұлының азаттық қозғалысы, оның ауқымы мен тарихи маңызын ашуға тырысқан алғашқы авторлар қатарында С. Мұқанов «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктерін» атап өтуге болады [11]. Автор өз толғамдарын жеткізе отырып, аталған мәселеде көңіл аударылуы тиіс тұстарды дәл анықтап, азаттық қозғалыстың тарихи маңызына баға беруге тырысады. Ал кәсіби тарихшылар қатарында аталған мәселеге көңіл бөлген М.Қ. Қозыбаевтың «Жауды шаптым ту байлап» [12], Ж. Қасымбаевтың «Теоретические, историографические и источниковедческие аспекты антиколониальных восстаний в Казахстане» [13], С.М. Мәшімбаевтың «Сырым Датұлы (1742-1802)» [14], Ұ.Т. Ахметованың «Қазақ хандығы тарихы және Орынбор мұрағаты» атты еңбектерін атай аламыз [15]. Сонымен қатар Қ. Мұқанбетқалиев «Сырым Датұлының ғұмырнамасы» атты ізденісі [16] мен Ә.К. Мұқтар «Сырым батыр тарихы айқындалды ма?» [17], Ж. Ақбаев «Сырым тағдыры – ел тағдыры» [18] атты ғылыми-зерттеу жұмыстары бар.

Нәтижелер. М.Қ. Қозыбаев өзінің «Жауды шаптым ту байлап» деп аталатын еңбегінде Сырым батырға «күш пен ақылды, білім мен білекті, сезім мен парасатты тең ұстаған дана Сырым батыр» деп баға бере келе, «Оның қайтпас-қайсар өр мінезі, ерен шешендігі, шапшаң тапқырлығы, философиялық толғауға толы ойшылдығы, өжет қимылы стратегиялық болжамдылық жасар мемлекеттік дәрежедегі ақыл-парасаты, қалың қолды бастар білек күшін білікті ойға, шұғыл қимылға ұштастырған сардарбектің қасиеті оны елден ерек, көптен бөлек етті, жарқ еткізіп, халық данасының тұғырына қондырды. Бақ қонған, қыдыр дарыған, ақыл иесі, ойшыл, сыршыл, жан Сырым өз заманының алып тұлғасы» деп қорытындылайды [12, 104 б]. Әлкей Марғұлан болса қазақ халқында Сырым Датұлының жауынгерлік салтынан тәрбие алған азаматтар аз емес екендігін алға тарта отырып, Сырым Датұлын «айбынды ер» деп баға берген.

Қазақ халқы аталарынан бері батыр болып ел үшін соғысқан әулетте туған ұрпақтың ата жолын жалғастыруын «шынжырлы тұқым» деп атайды. Сырым Датұлының Байбақты бабасы да, Шолан атасы да ұлт мүддесі жолында талай шайқаста көзге түскен батырлар болған. Міне алмағайып заманда Сырым Датұлы да қазақ жеріндегі саяси тұрақсыздық пен казак-қалмақ әскерлерінің бассыздығын тоқтатуды мақсат етті және осы мақсатқа жету үшін батырдың жеке бас қасиеттері де жетерлік деген пікір бүгінгі тарихнамада қалыптасқан. Дегенмен Сырым Датұлы шешендігі мен көшбасшылық қабілетімен қатар хан билігін дәрменсіз етіп көрсетуді қалаған патша шенеуніктерінің де қолдауына ие болған сыңайлы. Өйткені А.Ф. Рязанов өзінің «Султан Каратай Нуралиев (Из истории народных волнений)» атты зерттеуінде «Он пользовался поддержкой со стороны Игельстрома, стремящегося дискредитировать ханскую власть для того, чтобы заменить ее демократическим народным собранием» деген мәліметтер келтіреді [1, 87 с]. Барон О. Игельстромның Сырым Датұлын қолдауы да жоғарыда келтірген себептерден туындайды. Орынбор губерниясының губернаторы бола тұра, оның көздеген мақсаты Кіші жүздегі хандық билікті жою болған. Осы мақсатқа жету үшін қолда бар барлық мүмкіндіктерді пайдалану арқылы көшпелі қазақ қоғамының бірлігін бұзуды көздеген. 1786 жылдың 14 тамызында Сырым Датұлын Есім сұлтан тарапынан тұтқындалған кезде губернатор Тілеке батыр арқылы Сырым Датұлын босатуды талап етіп, «...отпуску Сыриму батырю непременно и без малейшего отлагательства, в противном же случае должен он сам себя винить» деген мағынадағы хат жолдаған [5, 207 с]. Осындай қолдауға ие бола тұрып, Кіші жүздегі саяси тұрақсыздықты шешу және халықтың мүддесін қорғаудағы Сырым Датұлының

ұстанымдары, оның көшбасшы ретіндегі қабілеті, жалпы тарихи тұлға ретінде нақты тұжырым жасап танып білудің маңыздылығы туындайды.

Барон О. Игельстромның Сырым Датұлына қолдау білдіруі турасында зерттеуші Л. Мейер «Сблизившись с Сырымом, ему легко было добиться, чтобы все народное собрание присягнуло на верность России, обещав жить в мире, но только под условием лишения всех потомков Абулхаира хана ханского достоинства» деп түсіндіреді [9, 8 с.]. Сөзсіз барон О. Игельстромның өзіне қарсы әрекет еткен азаттық қозғалыс жетекшілерін қолдауын Нұралы хан да білді. Нұралы ханның О. Игельстромға жазған хатында баронды жағдайды ушықтырушыға балап, баронның Нұралы ханды өзінің досы деп бағаламайтындығын жазған болатын [19, 56 с.]. Өз кезегінде барон О. Игельстром «Халық арасындағы сіздің дәрменсіздігіңіз ендігі жерде маған жауап бола алмайды» деп жауап берген [20, 227 б]. Демек өзінің даралығымен ерекшеленген Сырым Датұлын қолдау алдымен хан билігінің дәрменсіздігін көрсету болса, екіншіден неліктен дәл Сырым Датұлын қолдауды жөн деп тапты деген заңды сұрақ туындайды. «Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828)» атты жинақта Сырым батырға «Сырым являлся «непримиримым врагом султанов и ханов всех поколений» деп баға береді [19, 76]. Осы мәліметтерге сүйене отырып, Сырым Датұлын патшалық биліктің анық жақтасы болған дей келе, қазақ қоғамындағы дәстүрлі билік жүйесіне қарсы ұстанымдағы тұлға ретінде сипаттау да дұрыс емес. А.Ф. Рязановтың «Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1797-1838 гг.)» атты еңбегінде «Сырым злобствовал на хана Ишима за то, что хан является приверженцем России» деген мәліметтер сақталған [3, 6 б]. Демек қазіргі таңдағы тарихнамада кездесетін кейбір пікірлер өзінің негізсіздігін көрсетеді. Мысалы біз жоғарыда атап өткеніміздей кеңестік тарихшылар Сырым Датұлы мен барон Игельстромның жақындығын алға тартып, Сырым Датұлын орыс үкіметінің жақтаушысы ретінде сипаттап, дәстүрлі хандық биліктің қарсыласы ретінде баға берген болатын. Жоғарыда келтірген мәліметтер бұл пікірдің тар идеологияның шеңберіне сай етіп, саралаусыз тұжырым жасағандығының толық дәлелі болып отыр. Тіпті Нұралы хан елден кеткендігін хош көрмей, 1787 жылдың 14 қыркүйегінде Сырым Датұлы бастаған Кіші жүздің бірқатар ел тізгінін ұстаған жандармен бірігіп генерал-губернаторға хат жазған. Хаттың мәтіні Нұралы ханды босатып, елге қайтару болғандығы да батырдың хандық билікке қарсы болмағандығын көрсетеді [17, 6 б]. Әрине бұл ретте Нұралы хан Сырым Датұлының Ақбота немесе кей деректерде Орын деп келетін қарындасын қалыңдық етіп алғандығын да ескеру керек. Дегенмен Кіші жүздегі саяси шиеленістер мен отарлаушы үкіметтің қатаң саясаты, Нұралы ханның түйіткілді мәселелерді шеше алмауы тарих сахнасына Сырым Датұлының көтерілуіне түрткі болды деп айтуға негіз бар. М. Вяткин өзінің еңбегінде «Ханы плохо оберегали народ – поэтому он не любил ханов. Султаны грабили свой народ – поэтому он не любил султанов. Стыд заливал лицо. Любил свой народ Сырым» деген мәліметтер келтіреді [5, 195 с]. Сөзсіз бұл жолдар Сырым Датұлының мансап емес, халықтың мүддесін жоғары қойған тұлға екендігін көрсетеді. Ал патша шенеуніктерінің батырға қолдау білдіруінің себептерін Сырым Датұлының елдің ішкі өмірінде де үлкен беделге ие екендігімен байланыстыруға болады деп санаймыз.

Сырым Датұлының тарихи тұлғасы азаттық қозғалыс пен ұлт бірлігін паш етудің жарқын үлгісі болып табылады. Сырым Датұлы – азаттық қозғалыс тарихының бастауында тұрған тұлғалардың бірі. Ж. Қасымбаев өзінің «Теоретические, историографические и источниковедческие аспекты антиколониальных восстаний в Казахстане» атты еңбегінде Пугачев қозғалысына қатысушысы Сырым Датұлының айтқаны Еділ мен Арал теңізі аралығында бұлжытпай орындалған дала шешені деп баға береді [13, 34]. Сырым Датұлы қалыптасқан тарихи кезең патшалық Ресейдің қазақ даласындағы отарлық саясатының жаңа қарқын алып, өз күшіне енген уақытымен тұспа-тұс келеді. Ол турасында Сәбит Мұқанов өзінің «Қазақтың XVIII-XIX ғасырлардағы әдебиетінің тарихынан очерктер» деп аталатын еңбегінде Сырым Датұлы және оның өмір сүрген тарихи уақытына мынандай баға береді: «Сырымнан ілгеріректе өткен Бұқар жырау патша үкіметінің отаршылдық саясатынан соққан ызғардың алыстағы демінен қалтыраса, Сырым батыр сол ызғардың түтеген боранына тұншықты, аязынан үсіді. Бұқар жырау отаршылдық өртіне алыстан байбалам салып, оның арты неге соғарын данышпандықпен болжаса, Сырым батыр сол өртке шарпылып, оны сөндіруге жанталасты. Сырым көтерілісі Бұқар жыраудың жырында айтылатын қауіптің расқа шыққанын іс жүзінде дәлелдеді» деген болатын [11, 35 б.]. Рас XVIII ғасырдың II жартысынан бастап патшалық Ресейдің түрлі бекіністер салу арқылы ата қоныстан айырып, қазақтардың дәстүрлі шаруашылығын тығырыққа тіреді. Шиеленісті саяси ахуал туындады. Осы алмағайып кезеңде қалыптасқанымен батырдың 1783 жылға дейінгі өмірі турасындағы тарихи мәліметтері аз сақталған. Тіпті отандық тарихнамада Сырым Датұлының туған жылына қатысты мәліметтер де бірізді емес. Мысалы 1942 жылдың өзінде Сәбит Мұқанов біз жоғарыда келтірген

еңбегінде Сырым Датұлының қай жылы дүниеге келгендігін тарих әлі анықтаған жоқ деген болатын. Міне содан қанша жылдар өтсе де осы мәселе төңірегінде түрлі пікірлер бар. Ә.Қ. Мұқтар өзінің «Сырым батыр тарихы айқындалды ма?» атты мақаласында батырдың ұрпақтарының жас шамасын зерделей келе, Сырым Датұлының туған жылы 1740 жыл деп көрсетеді [17, 6 б.]. Мұндай пікірді Сырым Датұлының өмірі мен саяси қызметіне қатысты бірқатар зерттеу жұмыстарын жүргізген Қ. Мұқанбетқалиев өзінің «Сырым Датұлының ғұмырнамасы» еңбегінде батырдың 1742 жылдары дүниеге келген деген пікірді ұстанады және өз пікірін батырдың атқарған қызметтері мен қайтыс болған нақты жылы арқылы дәлелдейді [16]. Сырым Датұлы жастайынан үлкендердің батасын алуға асық болған. Міне осы мақсатта

Есентемір Бөкен би Сырым Датұлына
Арқаң көп мінгеннен жауыр болсын,
Мінезің қара жерден ауыр болсын,
Өкпең жоқ бауыр болсын.
Құлағыңнан сыбыр кетпесің,

Жасың алпысқа жетпесін деп бата берген екен [21, 63 б.]. Халық арасында батыр өлер алдында «алпысқа келем бе?» деген іштей сауал мазалаған екен [16]. Ал батырдың нақты 1802 жылы қайтыс болғандығын Я. Гавердовский өзінің «Обозрение киргиз-кайсацких степей» атты еңбегінің II бөлімінде айтып кеткен [8, 95 с.]. Ұ.Т. Ахметова өзінің «Қазақ хандығы тарихы және Орынбор мұрағаты» деп аталатын мақаласында Орынбор мұрағат деректеріне сілтеме жасай отырып «1792 жылы күзде Сырым батыр ашық түрде «Ресей шекарасын жылына екі рет көктемде және мұз қата бастаған тұста шабуыл жасайтынын» ресми ескертеді. Нәтижесінде Сырым батыр Елек қорғанына соққы берсе, қазақ рулары Жайық бойында жаппай партизандық тәсілмен шабуылға көшеді» деген мәліметтер келтіреді [15, 342 б.]. Демек Сырым Датұлын көп айтылып жүрген 1712 жылы дүниеге келді деп есептесек, аталған жылдары батыр сексенді алқымдаған ақсақал болуы тиіс. Ал жылына екі рет шабуыл ұйымдастырып, оған қоса қарсыластарына қарсы астыртын соғыс жүргізу көбіне ақсақал емес, бойында күші мен қайраты сезілетін азаматтардың ісі деп топшылауға болады. Ал күні бүгінге дейін энциклопедиялар мен түрлі мақалаларда 1712 немесе 1723 ж. сынды өзге де дүниеге келгендігі туралы айтылатын жылдар әлі де нақтылауды қажет етеді.

Халық арасында Сырым Датұлын тек қана азаттық қозғалысының бір өкілі ғана емес, аталы сөздің мәйегін терең түсінген жан ретінде де сипаттайтын әңгімелер жетерлік. Өйткені Сырым Датұлының өмірімен таныса келе, оның өз заманының ақылгөйі саналған жандармен жиі сырласып, ақылдасқандығын байқау қиын емес. Мысалы өзінің батырлығымен қатар шешендігімен танылған Малайсары мен Сырым Датұлы арасындағы болған шешендік өнердің жарқын үлгісінен кейін, Малайсары Сырым батырға «Кісі болар баланың кісіменен ісі бар, кісі болмас баланың кісіменен несі бар, ақыл қуып сөз бастайын деген екенсің, атқа мініп ел бастайын деген екенсің, ақыл жастан, асыл тастан шығады деген алдыңнан жарылқасын. Шиеленген түйінді, шиыршықталған қиынды шешіп, елдің ісін тындыратын, жаудың белін сындыратын әділ би айтушы кісі бол!» деген екен [22, 67 б.]. Әрине әділдігімен танылған адамға халық та үйір болады, халық арасында беделі де артады. Кейінгі оқиғалар көрсеткендей Сырым Датұлы халық арасында ықпалды, үлкен беделге ие болды.

Сырым Датұлының азаттық қозғалысының жарқын өкілі болып қалыптасып, жасынан ұлтжанды, ұлттың бірлігі мен мүддесінің өмірінің басты ұстанымы болуына тама руынан шыққан Сары бимен кездесуі көп әсер еткен деп айтуға негіз бар. Сырым батырдың әкесі Даттың үйінде қонақ болған тұста Сары би бала Сырымға алты қағидаттан құралған өсиетін айтқан екен. Ол турасында би:

Арлы ожданды бол!
Елге деген парызыңды ұмытпа!
Намысыңды жастан сақта!
Халқыңды қаралама!
Жақыныңды жаралама!

Қалысыңды қаралама! – деген екен [23, 48 б.]. Міне, өнегеге толы Сырым Датұлы турасында мұндай әңгімелер өте көп. Мұның өзі Сырым Датұлының жастайынан ұлттық құндылықтар мен халықтық дәстүрлерді бойына терең сіңірген жан болғандығының анық дәлелі болып табылады. Сондықтан да болар бала күнінде-ақ Сырым Датұлы «бала би» атанған болатын. Әрине дала заңдылығы тек ақылдылық пен шешендікті ғана емес, сонымен қатар батырлық пен ептілікті де мойындайды [18, 35 б.]. Осы тұрғысынан келгенде де Сырым Датұлы өзінің қайраттылығымен, батырлығымен көзге түскен. XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген ағылшын журналисі Д.Ч. Бульжер былай деп жазды: «Сырым – батыр – лицо замечательное во второй половине XVIII века. Одаренный от природы непомерными

физическими силами, обширным умом, сильной волей, отважный, предприимчивый, хитрый и честолюбивый, он был, так сказать, народным кумиром. Ордынцы видели в нем свою славу, потому что своим происхождением Сырым принадлежал им. Пользуясь таким сильным влиянием, батыр увлекал покорную толпу в дерзкие и нередко противоречащие одно другому предприятия» деп жазған болатын [10, сс. 167-168]. Тіпті қазақтың мүддесімен санаспай отарлау саясатын жүргізіп отырған патшалық Ресей шенеуніктерінің өзі «Құрметті, старшын, бұл жақтағыларға Сіздің көңіліңіз түзу, қашанда ынтыңызбен қызмет істейтіндігіңізді ескере отырып, өзіңізден өтінеріміз...» деген мағынадағы хаттар жолдап, екі арадағы мәселелерді шешіп отырған [14, 61 б].

Сырым Датұлы халық арасында тек өзінің білгірлігі және шешендігімен ғана емес, сонымен қатар елден ерекше болған түр-келбетімен де танылған. Ел арасында Сырым батырдың өзінің руласы, байбақты руынан шыққан қызды күндіктен азат етуі турасында әңгіме тараған. Әңгіменің желісі бойынша өмірде кездеспеген Сырым батыр мен байбақтының қызы адамдар арасынан бір-бірін жазбай тануы тиіс болады. Осы сынақтан сүрінбей өткеннен кейін Сырым батырды қайдан таныдың дегенде күндікте жүрген қыз: «Мен Сырымда ерекше үш қасиет бар: бірінші – батырға біткен тұлғасы, екінші – өжет мінезі, үшінші – асқан даналығы бар деп еститін едім. Қырық жігіттің ішінде Сырым маған қыран топшылы, толық денелі, кең кеуделі, жалпақ төсті, жолбарыс бетті болып көрінді. Басы да елден ерек, торсық шекелі екен. Мен Сырым ағамды осыдан білдім» деген екен [21, 74 б]. Бұл да Сырым Датұлының өз қатарластарынан өзгеше бітім болмысымен ерекшеленгендігінің дәлелі болса керек.

«Батамен ер көгерер» дейді халық даналығы. Жастайынан өз заманының білгірлері саналған игі жақсылардың жұмбақтарын дәл шешіп, ұшқыр ойлылығымен танылады, бата алады. Батырдың әр кездесуі ел басқару мен ел тыныштығын сақтаудың керемет үлгісін бойына сіңіреді. Сөзсіз мұндай ізденістер Сырым Датұлын тек батыр, шешен ғана емес, еларалық байланыстардың хас шеберіне айналдырады. Өзі бастаған азаттық қозғалысы жылдары Сырым Датұлы бірқатар елдің басшыларымен хат алмасып, ортақ іске оларды да жұмылдыруға атсалысады. Ұ.Т. Ахметова өзінің жоғарыда аталған мақаласында: «Сырым батыр Ресейге қарсы күресте Түрік елі мен Бұхара хандығына елшілерін жіберген. Ол турасында мұрағатта дерек көп емес. Дегенмен Түрік елінен Сырым Датұлына арнайы хат келген. Ол хат кейін көшірме жасалып, беделді билерге жолданған. Хатта: «Дінсіз ресейліктер 7 еуропалық мемлекетпен бірігіп, Түрік мемлекетімен соғысуға шықты. Ал сіздер (қазақтар) бізге қарағанда Ресеймен көршісіздер және олармен жақсырақ соғыса аласыздар» деген жолдарды оқуға болады» деген мәліметтер келтіреді [15, 342 б]. Мұндай хат алмасулар сөзсіз Сырым Датұлының білегінің күшіне ғана сенген батыр емес, дипломатияның қыр-сырына қанық болған азамат екендігін көрсетеді. Сондай-ақ Сырым Датұлының Хиуа ханымен де терең байланыстар жүргізгендігі белгілі болып отыр. Мысалы Сырым Хиуа ханына барып: «... қарақалпақ, сарт, өзбек, қазақ, түрікмен, естек – осы алтауымыз бірігіп Руссия патшасына қарсы шығайық. Менен асса, сені қоймайды. Осы бастан бетін қайырайық. Сен маған қол, ат, азық бер. Патшадан жеңілсем бері көшем, қоныс бер. Жалпы қазақтың үш баласы: Ақарыс – Ұлы жүз, Бекарыс – Кіші жүз, Жанарыс – Орта жүз, осы үш жүздің баласы бұл жерден жылқы бағып Көкшетауға шығып кеткенде, осы жерде қонысым қалды, сол қонысымды бер» деген екен [21, 82 б]. Бұл жолдар арқылы Сырым Датұлының ұлтының мүддесін түбі бір түркі елдерінің ортақ мүддесі екендігін түсініп, осы бағытта жұмыстар атқарғандығын көрсетеді. Сонымен қатар батыр түрікмен елінде болып, ел арасындағы кикілжіндерді бейбіт жолмен шешуге тырысқандығы туралы да мәліметтер сақталған. Сырым Датұлының қазақ қоғамында аса беделді болғандығын және халықаралық қатынастардағы сауатты дипломат болғандығын ескерген Бұхар хандығының аталығы Шах-Мұрат 1788 жылы хат жолдаған. Шах-Мұрат өзінің хатында азаттық қозғалысының көздеген мақсаттарына өзгерістер енгізуге тырысып, Ресейге қарсы соғыста түріктермен бірігуге ұсыныс айтқан. Сырым Датұлы Ресеймен соғысқа дәл қазір кірісе алмайтындығын айта келе, Бұхар және өзге де Азия елдері Ресеймен соғысқа тартылған жағдайда ғана кірісе алатындығын жеткізген. Міне осындай ниеті бар екенін білген патша шенеуніктері осы тұстан бастап Сырымға деген көзқарастары өзгеріп, оған сенімсіздікпен қарай бастайды. Бұл туралы А. Левшин өзінің «Описание кигиз-казачьих или киргиз-кайсацских Ордь и степей» деп аталытн еңбегінде көрсетеді [7, 301-304 с].

Сырым Датұлы орталықтанған басқару жүйесін қолдаған және өзіне қарасты аймақта толық бақылау орнатуға тырысқан. Ол турасында Вяткин өз еңбегінде О. Игельстромның хатынан «в каждый улус определил по одному из лучших киргизцов, расположившихся поблизости р. Урала, назвав их есаулами, приказал им иметь над киргизцами неослабое смотрение ...» деген үзінді келтіреді [6, 34 с]. Әрине арнайы Сырым тарапынан тағайындалған жасауылдар тапсырылған аймақтарды тек бақылаушы қызметін атқарды. Сонымен қатар Кіші жүздегі саяси ахуалды реттеу мақсатында «халық кеңесін» шақырып,

жиынның қорытындыларын қатаң сақталуын талап еткен. Халық ауыз әдебиетінде кездесетін бір әңгімеде Нұралы хан Сырым Датұлына «Әй, Сырым, неге сәлемдеспейсің, асып жүрмісің?» деген сұрағына «Хан ием, асып жүргенім жоқ, қара қазақтың басын қоса алмай, сасып жүрмін» деп [12, 104 б] жауап беруі де Сырым Датұлының ұлттық бірлік пен саяси тұрақтылықтың жақтасы болғандығының көрсеткіші. «Халық кеңесін» шақырудағы мақсат халықтың мүддесін қорғау және билік жүйесін түбегейлі реформалау болған. Демек саяси билікті кеңеске алып беріп, хандық биліктен бас тарту деп түсінуге болады. Әрине қазақ қазақ болғалы хандық билікпен етене дамып келді және бұл идея сол заман үшін түсініксіз де болуы әбден мүмкін. Бірақ бұл идеяны өмірге әкелудің өзі Сырым Датұлының бастамашыл болғандығының және дала демократиясының өзіндік үлгісін дайындағанының дәлелі.

Сырым Датұлы мемлекеттілікті қалыптастыру мен ұлттық бірлікті сақтап қалу үшін тек ішкі саяси өмірді тұрақтандыру аз екенін түсінді. Сондықтан батыр жоғарыда атап өткен елбасылармен қатар, қазақтар тікелей бағынышты болып келген патшалық Ресей үкіметімен де ара-қатынасты түзеуге ниет білдірді. Сырым Датұлы патшалық Ресеймен қақтығысты болдырмауға тырысты, бірақ отарлаушы үкіметке сенім артпаған тұлға. Әрине Сырым Датұлы жүздер арасында бірлігі кеткен хандықтың империяға төтеп бере алатындығына сенбеді. Патшалық Ресеймен қарым-қатынастарында көздегені саяси шиеленіске уақытша болса да Ресейді араластырмау және сұлтандарды қолдауды тоқтату болған.

Сырым Датұлының әлеуметтік шығу тегі жағынан да тарихи мәліметтер аз кездеседі. Байбақты руының старшыны атанған тұстан бастап, оның әлеуметтік жағдайы қарапайым адамдардан артық болған. Гавердовский өзінің еңбегінде «богатством своим и числом приверженного народа превосходил хана» деген мәліметтер келтіреді [8]. Автор мұндай мәліметтерді сөзсіз өзі куә болған Сырым Датұлының асынан кейін айтса керек. Өйткені Сырым батырдың асы барысында 3000 қой, 300 жылқы, 6000 шелек қымыз және тағы да басқа қажетті заттар кеткендігі туралы айтқан және мұндай ас тек бай адамдардың қолынан келеді деген пікір білдіреді [8]. Әрине Сырым Датұлының азамат болып қалыптасу барысында оның әлеуметтік жағдайы едәуір жоғары болған деп топшылауға болады. Тіпті Нұралы ханның Сырым Датұлының туған қарындасына үйленуі де оның Кіші жүздегі ықпалды адамдар қатарына қосылуына жағдай жасаған. Тіпті Е. Пугачев бастаған шаруалар көтерілісі барысында соңынан адам ертіп, жасаққа басшылық жасауы да оның 1783 жылға дейін де Кіші жүзде соңынан адам ерте білген әрі қолынан іс келетін азамат болғандығының басты көрсеткіші деп санаймыз.

1783-1797 жылдар аралығында жалғасқан азаттық қозғалысының жетекшісі болған Сырым Датұлы 1802 жылы Хиуа жерінде қайтыс болады. Батырдың өлімінің де құпия тұстары басым. Тіпті арнайы экспедиция Гүрлен ауданынан 9 шақырымда орналасқан Майлышеңгел елді мекенінен табылған Сырым батырдың бейітін тапқанымен, оны жоққа шығаратын да пікірлер бар. Демек батырдың туған жылы, бозбала шағы сынды өмірінің соңғы кездері, өлімінің себептері турасында нақты пікір жоқ. Бұл алдағы уақыттағы зерттеу жұмыстарының басты нысанына айналуы тиіс.

Қазақ халқының азаттық қозғалыс тарихының бастаулары патшалық Ресейдің отарлық саясаты салдарынан бастау алған. Отарлық саясат – қазақ халқының дәстүрлі қоғамына өзгерістер енгізіп, қазақтардың өмір сүру мүмкіндігін шектеуге бағытталды. Оның жарқын көріністері қазақтың шұрайлы жерлерін тартып алып, дәстүрлі мал шаруашылығының кең өріс алуына кедергісін келтіру болды. Ал мал шаруашылығы дәстүрлі қазақ қоғамындағы адамдардың өмір сүруінің басты кепілі болды. Мұны жақсы түсінген патша Ресей отарлаушылары қазақтардың мұқтаждыққа түсерін біліп олардың жерлерін белсенді түрде тартып алып, кейіннен сол жерлерді қайта қазақтарға жалға беріп отырды. Бұл дегеніміз онсыз да ауыр жағдайға түскен қазақтардың мұқтаждығы есебінен пайда тауып, өздеріне деген өшпенділік сезімін ояту болды. Осындай саясатқа наразы болған қазақтардың бас көтеруі заңды құбылысқа айналды. Демек патшалық Ресей тұсындағы қазақ халқының азаттық қозғалысының пайда болуының басты алғышарттарын дәл осы отарлық саясаттан іздеу керек.

Осындай алмағайып заманда тарих сахнасына көтерілген Сырым Датұлы сол заманның батылдығына ақылы сай тұлға ретінде көтерілді. Азаттық қозғалыс жылдарындағы оның әрекеттері мен қызметі ұлттық бірлікті нығайту мен мемлекеттік тұтастықты қалпына келтіруге бағытталған әрекеттерден тұрды. Осы мақсатта биліктің қайнар көрі – халық екендігін түсіндіріп, сол заман үшін жат болған жаңашылдықтарды дүниеге әкелді. Оның тұлғалық қасиеттерін көрсететін халық ауыз әдебиеттері жетерлік. Болашақ зерттеу жұмыстары батырдың 1783 жылға дейінгі өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін ашуға бағытталуы тиіс.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Рязанов А.Ф. Султан Каратай Нуралиев (Из истории народных волнений) // Советский Казахстан. 1925. 7-8. С.87

2. Рязанов А.Ф. Отголоски пугачевского восстания в киргиз-кайсацкой Млой Орде. – Современная Киргизия. – №10. – 1925
3. Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1797-1838 гг.) // Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. – Алматы, Ел-шежіре, 2007. – 344 б
4. Рязанов А.Ф. Батыр Сырым Датов // Современная Киргизия. – №10. – 1925
5. Вяткин М. Батыр Срым. – Алматы, 1998. – 344 с
6. Вяткин М.П. (1940). Политический кризис и хозяйственный упадок в Малой орде в конце XVIII – нач. XIX в. // Материалы по истории Казахской ССР (1785–1828 гг.). Т. 4. Москва; Ленинград.
7. Левишин А. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казацких Ордь и степей. – Часть вторая. – Санкт-Петербург, 1832. – 333 с
8. Гавердовский Я. Обзорение киргиз-кайсацких степей // электронды ресурс: <http://myaktobe.kz/archives/37680>
9. Мейер П. Киргизы: Оренбургского ведомства. – Санкт-Петербург, 1868
10. Бульжер Д.Ч. Англия и Россия в Центральной Азии // Казахи. Десяти томный популярный справочник. – Алматы, 1998
11. Мұқанов С. Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. Алматы: Арыс. 2002. – 272 б.
12. Қозыбаев М.Қ. Жауды шаптым ту байлап. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б
13. Қасымбаев Ж. Теоретические, историографические и источниковедческие аспекты антиколониальных восстаний в Казахстане. – Книга третья. – Алматы, 2010.
14. Мәшімбаев С.М. Сырым Датұлы (1742-1802). – Алматы, 2015
15. Ахметова Ұ.Т. Қазақ хандығы тарихы және Орынбор мұрағаты // Қазақ хандығының құрылуының 550-жылдығына арналған «МӘҢГІЛІК ЕЛ» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары (11 қыркүйек 2015 жыл). – Астана: Мемлекет тарихы институты. – 2016. – 812 б.
16. Мұқанбетқалиев Қ. Сырым Датұлының ғұмырнаамасы // «Азаттық туын алғаш көтерген ардақты тұлға» Сырым Датұлының 270 жылдығына арналған республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдар жинағы. – Астана: «Беркут-Принт» ЖШС, 2012.
17. Мұқтар Ә.К. Сырым батыр тарихы айқындалды ма? // Ана тілі газеті. - № 41 қазанның 12. – Алматы, 2006
18. Ақбаев Ж. Сырым тағдыры – ел тағдыры. – Орал, 1992. 51 б
19. Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828). – Том IV. – Москва-Ленинград, 1940.
20. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. – III том. – Алматы, 2002. – 768 б.
21. Бабалар сөзі: жүзтомдық. – Астана: Фолиант, 2012. – 432 б.
22. Садықов Т. Қазақтың шешиндік сөздері. – Алматы, 1997. – 198 б.
23. Шынбатыров Ә., Жарқынбаев Т. Шешиндік сөздер, ақындық толғау. – Алматы, 1985.

УДК 930.2

МРНТИ 03.01.09

A.S. Abdirajymova¹, A.B. Sarsenbayev²

¹Candidate of historical science, Associate Professor. Kazakh Academy of Transport and Communications named after M.Tynyshtayev, Kazakhstan, Almaty. e-mail: ard_69@mail.ru

²Candidate of historical science, Associate Professor. Kazakh Academy of Transport and Communications named after M.Tynyshtayev, Kazakhstan, Almaty. e-mail: zhigit1991@mail.ru

HISTORY OF DEVELOPMENT OF GENEALOGIES AS A HISTORICAL SOURCE

Abstract

Historical science builds its conclusions on the material of historical sources (the past - the historical source - the historian), and historians constantly lack the necessary information. Since social order, science and culture are constantly evolving, the gap between the information that is directly contained in the sources (and reflects the ideas and goals of the people of its time) and that which is necessary for the modern historian (and reflects the

ideas and tasks of today) is not it is only preserved, but it also deepens as the interval between the creation of the source and the present increases.

One of the most pressing problems of modern science is to overcome the traditional division of the study of various aspects of man as a person, of human activity by different sciences. In this regard, the undoubted interest is the research experience of historical disciplines.

One of them is genealogy - a discipline that studies the kinship of people. Researchers characterize this science as having great research capabilities: "Genealogy is most capable of adequately responding to the tasks of understanding the most intricate configurations of the historical process, the most diverse structures of social formations, and the life motivations of their representatives"

Keywords: geneology, history, historical sources, historiography, middle ages.

А.С. Абдирайымова А.С.¹, А.Б. Сарсенбаев²

¹кандидат исторических наук, доцент. КазАТК им М.Тынышпаева, Казахстан, Алматы. e-mail: ard_69@mail.ru

²кандидат исторических наук, доцент. КазАТК им М.Тынышпаева, Казахстан, Алматы. e-mail: zhigit1991@mail.ru

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ГЕНЕАЛОГИЙ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Аннотация

Историческая наука строит свои выводы на материале исторических источников (прошлое – исторический источник – историк), причем историки постоянно испытывают недостаток в необходимой информации. Поскольку общественное устройство, наука и культура непрерывно развиваются, постольку разрыв между той информацией, которая непосредственно содержится в источниках (и отражает представления и цели людей своего времени), и той, которая необходима современному историку (и отражает представления и задачи сегодняшнего дня), не только сохраняется, но и углубляется по мере увеличения интервала между временем создания источника и настоящим. Поэтому главная из прикладных задач источниковедения состоит в повышении информативной отдачи источников. Одна из самых актуальных проблем современной науки состоит в том, чтобы преодолеть традиционное разделение изучения различных аспектов человека как личности, человеческой деятельности разными науками.

Одна из них – генеалогия – дисциплина, изучающая родственные связи людей. Исследователи характеризуют данную науку как обладающую большими исследовательскими возможностями: "Генеалогия в наибольшей степени способна адекватно отвечать задачам познания самых замысловатых конфигураций исторического процесса, самых разнохарактерных структур общественных формаций, жизненных мотиваций их представителей"

Ключевые слова: генеалогия, история, исторические источники, историография, средние века.

А.С.Абдирайымова¹, А.Б. Сарсенбаев²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. М.Тынышбаев атындағы ҚазККА. Қазақстан, Алматы. e-mail: ard_69@mail.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. М.Тынышбаев атындағы ҚазККА. Қазақстан, Алматы. e-mail: zhigit1991@mail.ru

ШЕЖІРЕНІҢ ТАРИХИ ДЕРЕК РЕТІНДЕ ДАМУ КЕЗЕНДЕРІ

Аңдатпа

Тарих ғылымы, ең алдымен тарихи деректерге сүйене отырып, ғылыми зерттеулерге жол ашады. Қазіргі кездегі технологиялық дамуымен, тарихи деректерге деген қызығушылық өсе түсуде. Себебі, тарихи деректердің беретін мағлұматтарының, қазіргі тарихшы мамандар үшін, уақыт өте келе құндылығы арта түседі.

Атап айтсақ, уақыт өткен сайын ежелгі деректер мен қазіргі заман зертеушілерінің арасындағы уақыт көлемі ұлғая түседі, ал ол өз кезегінде деректердің шынайы мәліметтерді беру мүмкіндігінің төмендеуіне әкеліп соғады.

Сондықтан да, қазіргі кезде тарих ғылымын қолданбалы түрде зерттеудің қажеттілігі туындап отырғандықтан, тарихи зерттеулер кезінде тарихи қосымша ғылым салаларына сүйенуге тура келеді.

Қазіргі кезде, жеке адам өз тегіне көбірек көңіл аудара бастады. Қауымдық топтан ерекшеленгісі келетін кез-келген азамат өзінің шыққан тегіне, отбасы тарихына үңілетіні анық. Сондықтан да, осы мақала аясында, жеке отбасы тарихы ғана емес, тұтас әулет пен рулардың тарихының негізі жатқан – Шежіренің ғылыми салада алатын орны жайлы айтып өтеміз.

Кілтті сөздер: шежіре, тарих, тарихи деректер, тарихнама, орта ғасырлар.

Chronicle is a lineage of people, that's the preserved information of descent group that can demonstrate their common descent from an apical ancestor. From the scientific point of view chronicle is a historical and genealogical work based on written and oral genealogy information (information that has been passed down from generation to generation by word of mouth) about famous leaders of tribes, historical events during their reign with their contribution to the development of the tribes in the civilized countries. If the development of chronicle is defined by the increase of the scope of human consciousness, the scientific establishment of chronicle is connected with the foundation of schools, specialized in genealogical studies. Changes which had taken place at all periods of history had their influence on the development of genealogy and one of them was the appearance and development of world religions. Its influence might be seen from the events of the chronicle connected, on the one hand with the Lord and prophets, and on the other hand, with the leaders of tribes. As the result, the number of fiction had increased. Some leaders thought to be the sons or relatives of prophet, and the others as the leaders created from supernatural power and the light (Medýshevskara O.M., 1983).

With the emergence of the first states, roles of families in power had increased, new types of chronicles appeared and their meaning changed as well. They started to use the chronicle as an ideological tool. The questions of kinship and descent became of great political importance. For example, the chronicle of European families in power was used as proof of their belonging to aristocratic families to become a knight and take part in various types of competitions. With the aim of proving his aristocratic origin each person started to compile all information of their lineage in written form. It was the first written form of chronicle which became legitimate document later. This helped to develop the collection of information and publishing chronicles. Nevertheless, the veracity of the document was poor as it was based on information by word of mouth without collating and confirming, just representing the author's interests (Istochnikovedeniia istorii SSSR, 1973).

In the 15th century chronicle books were kept not only for using as proof of power and landownership, but for historians' scientific research work. As the result, the first genealogical books, genealogical tables and calendars had been published. Methods of chronicle data analysis were developed. in the 16-18th centuries with the foundation of schools of genealogical studies in Europe and analysis of memoirs, documents and monuments which were the bases of chronicle date back to this period as well. It would be appropriate to give the definition of genealogy in order to understand what it is all about. Genealogy is the study of families, individuals, tribes and the tracing of their lineages and history, which carries out analysis, research of data to use them in historical works. So we can consider schools of genealogy as a trend which uses data of chronicles for historical works, researches through studying the appearance and development of chronicles and analysis (classification, textual analysis) of historical and ethnographical, historical and geographical data (Qozybaev M., 2002).

Genealogy became the matter of national importance in European countries in the 16-17th centuries. Social changes in society, the rise of bourgeoisie led to appearance of false chronicles of those who thought themselves as descendants of aristocratic families. Therefore, the Kings of England and France started checking ancestors of the groups in power by sending their examiners to counties. Only examined collections of chronicles were compiled into special books. As the result several reference books and collections of chronicles of the Kings' and aristocrats' who reigned within a century had been published. All these collections became the subject of study for historians later. Theoretical aspects of genealogy and methods of research (tables, signs, numbering system and so on) were developed in the 18th century. Among the scholars who worked on theoretical aspects of genealogy were German scholars (Imhof, Kohler, Koch.), French scholars (Du Chenay, Du Bouchet, Gishenon, la Roca), English scholars (Barton, W. Paul, S. Archer, Dugdale) and Spanish scholars (Luis Salazar, Castro.) The first department of genealogy was founded at Veinna University in 1721 and it was the beginning of foundation of genealogy as the study (Rashid ad-Din.,1974).

The school of genealogy in Europe in the 18-19th centuries steadily developed in spite of political and social changes (Revolutions, Civil War and etc.). German scholars Will, J.C. Gatterer had played an important role in developing theoretical and methodological aspects of the genealogy. As the result genealogy took its place among the other auxiliary disciplines of history thanks to these scholars contribution. O. Lorenz had developed it further

and took to the new level, thus genealogy became a branch of the humanities. In the 19th century interest in genealogy increased in America, Russia, Scandinavian countries, Hungary and Poland, consequently, genealogical works started to appear in periodicals. For example, Russian scholars used genealogy for kinship and worked on its different forms (tabular, round, graphic and so on.) outlining advantages and disadvantages of them. They carried out comparison of genealogical information with the other sources of data (regulations, hereditary documents, archive materials and so on.) and studied the social life (development and decline) of the period of generation change. The works of N.V. Dolgorukov, V.V. Rummel, V.V. Golubtsev in this field are still in use (Tizengáyzen V.G., 1960).

At the beginning of 20th century not only chronicles of aristocrats but the chronicles of ordinary people became the subject of genealogical studies. The most important monographic work of the 20th century was O. Forst de Battal's work, the professor of Vienna University. This work is still considered to be the source of great importance. Theoretical problems of genealogy was under study in Europe in the 20th century and schools of genealogy were founded, and this work has still been continued today. Study of genealogy of certain social groups (noblemen, traders, lords, teachers, doctors, craftsmen and others) were developed and the psychological image of the certain epochs were created. In Europe genealogy is also used in historical geography to study problems of families migration, its impact on society and their integration with local people (Tolstova L.S., 1984).

Thus, the chronicles with alphabetical indexes of proper names appeared in Europe. For instance, the chronicle which consisted of 7700 people and their 4000 grandchildren appeared in Austria, whereas collections of questionnaires and memoirs and more than 40 variations of genealogical tables were published in Germany, England and France respectively (Íyđın V.P., 1992).

With the formation of Soviet Government just developing genealogy of nations in Central Aisa, Kazakhstan and etc., who were governed by the Russian Empire stagnated and it lost its status being the subject of study. The main reasons of this were limitation by the government on traditional "social order", decline in number of the elderly who can pass information from generation to generation, government intervention in the traditional system of information transmission and unilateral study of chronicles based on social class division principle (Tolstova L.S., 1977).

As the result genealogy of these former Soviet Union countries had stopped its existence for more than 50 years. However there were nations like Bashkurt, Tatar and Caucasians who could keep working on their genealogy (Atabaev Q.M., 2000).

These Turkic people were able to retain their chronicles due to division of chronicles into the following parts: the first part was the chronicle of one's seventh generation, the second part started from seventh generation and went further, the third part was the chronicle of common generation, and the fourth part was the history of generation of the same tribe. This indicates that each person who knew his seventh generation in his lineage had a basic knowledge of genealogy. In spite of being unable to pass information about abovementioned parts, each national-patriot passed his children information about, at least, his seventh generation of ancestors and it was the way how these people could keep their chronicles during the Soviet period, in those difficult times. It concerns Kazakh people as well. Since the collapse of the Soviet Union national consciousness of people have aroused and restoration of national values have been carried out (Alpysbesuly M., 1999).

If the first decade of the 20th century is considered to be the "Golden period" of Kazakh Genealogy as a branch of science, the last decade of the current century is the "Revolutionary Period" of collection and publication of Kazakh chronicles. Cultural and spiritual consciousness of Kazakh people arose to the next level and amateurs' interests in history and people's interest in chronicles have triggered further development of Kazakh Genealogy. Data of chronicles have become the source of information not only for historians, but for sociologists, political scientists, demographers as well. It is because of the nomadic life style of the nation. The whole life of nomads, who inhabited the Eurasian steppe, preserved in Oral History which took its beginning from the existence of those inhabitants (Alpysbes M.A., 1999).

Oral History is not only the information about the certain nations passed down over the years by word of mouth, but the main factor of defining the nation's peculiarities and role in society as well as in the world culture. Thereby, chronicles are the part of oral literature where peculiarities of oral history are preserved. All chronicles, legends and epics were based on information about real historical stories and individuals to some extent. But authors of the provided information might either take part in these stories or hear it from someone. Consequently, this kind of information might be full of embellishment, imagination and exaggeration. Therefore, while carrying out data analysis more attention should be paid for the peculiarities of provided information (Pronshtem A.P., 1977).

Kazakh chronicle is the indicator of national purity and peculiarity of its Kazakh chronicle is proof of Kazakh being group of Turkic people who settled down over Eurasian steppe. According to L.S. Tolstova's opinion national chronicles (Karakalpak – shegire, Bashgurt – shegere, Turkmens – sedgirei, Kyrgyz - sedgere) are interesting as a history. Chronicle is the factor of defining the connection of nomads to space and time, history and human being. Chronicle is the collection of data, which can be easily adapted to space and time and helps to define the connection between any space and time, historical event and human. Chronicle is not only the source of data, but is a national property. People who live in different historical periods can include information about events of their time into the chronicles and peculiarities of that historical period will be preserved (Tizengaýzen V.G.,1960).

Kazakh chronicle is the source of data collected over the centuries, based on nation's knowledge of history. There are a few Kazakh people who can have doubt about truthfulness of data provided in chronicles. The main reason of this lays in ancestors' belief in correctness of information given in chronicles and their effort to pass it down to the next generation. People were proud of their ancestors' bravery and took their way of living and customs as a model (Halid Q. Таýарһ Hamsa (Bes tarih), 1992).

Kazakh chronicle is the main part of steppe history, which takes its beginning from the primary periods of human beings existence. The greater part of it is preserved in written works of other nations, such as Chinese, Arabs and Persians, and played an important role in nomads' lives (Sma ğ ulov O.,1994).

Chronicle is an indispensable source of Middle Age Kazakhstan history as it was the period of big issues of heritage and ownership. Furthermore, in the Middle Ages the lineage of an individual was very important and public relations built on its base. An individual's belonging to another tribe or aristocratic family from either father's or mother's side defined his future position in the society. Thus, the social position of an individual depended on the position of his parents and tribe in the society and any changes took place in the society passed on from one generation to another. In the course of time social relations which protected tribe's interests started to represent certain family's and individual's interests and , thus, influenced chronicles of that period (Abaev V.I.,1958).

Chronicle played an important role in marriages between families and tribes as people wanted to marry someone from the family of his status in order to keep his aristocratic origin.

Chronicle was an indicator of the economy of the society. As the land was the main property of that time, chronicle became an important factor of solving arguments connected with pastures, water and mountains on that area.

Chronicle also was an indicator of the demography of the society. Marriage and relationship were determined by the origin of families. Prohibitions and permissions of marriage between tribes directly affected the age of marriage, birth of child, natural reproduction, hereditary diseases and people's health. Therefore, it's possible to find out about demography of tribes of each historical period from the tabular lists of chronicle.

List of family professions can be created through the data of chronicle. This method is still extensively used by sociologists of our time. By using data of chronicle it is possible to learn about culture and education of the tribe of an individual and elder's ideology, and to observe evolution of the tribe's religious beliefs, customs and traditions, and language. We can learn about the development of material and spiritual culture of each period (Ergis G.H.,1974).

Chronicle is an indicator of political power of the society. It plays an important role in solving problems of inheritance of power, families in power, powerful tribes and their rights. For example, researchers of the chronicles of French, English aristocrats mention about internecine conflicts which brought to the disappearance of one family and enlargement of the other and give as an example the families of the following rulers: Henry VIII and Edward III. This kind of internecine conflicts took place in the Middle Age Kazakhstan history. Hence, data of chronicles is very important for learning the factors which caused these conflicts.

Chronicle is considered to be an irreplaceable source of information for learning history of the development of interstate relations, international relations and diplomacy. The main category of international relations is marriage of generation. This kind of marriage was written on families books, which were basis of chronicles. There were a lot of marriages of generation in history of Kazakhstan (Tolstova L.S.,1984).

Moreover, chronicle can be widely used for social researches in connection with other subjects, like Biology, Genetics, Medicine, Psychology and so on. For example, chronicle is used to study appearance of different families, social groups, advancement of their material well-being, their interrelation, character, choice of profession, religious beliefs and so on. European historians tried to restore the social position of the middle class by studying family lives of skilled workers (peasants, masons, blacksmiths, tailors and etc.) of the Middle Ages through the chronicles.

French genealogists have been using chronicles to study the origin of aristocrats, their formation and character.

Russian researchers use data of chronicles to study economy of the society of the certain period. For that, they took an origin of merchants, famous rich people, traders and their parents as an object of study and made reference to the data of genealogy. Thus, researchers tried to show economic changes in the society by analyzing monetary circulation of the community and families' funds.

German, English genealogists use genealogical tables for historical demography as there is little statistical information about the number of population of the Middle Ages. Therefore, chronicles are used for assessment of growth of population, death rate, casualties of war and infectious diseases. It's possible to analyze the number of generation and ancestors on the tabular chronicles by using special calculation techniques. It was done by mathematical calculations based on a generation's average life expectancy. According to European researchers three men and four women live in an average in a century. Age difference between father and child is 30-35 years approximately, and between mother and child is 20-25 years. And in chronicles of Turkic people it is 25-30 (Medýshevskaja O.M., 1983, 50-66 s.).

Chronicle also comprises information about average age of marriage, birth and birth rate. Data of genealogy help, particularly, to study the origin of an individual or a certain family, psychological and physiological aspects of their character. For example, Russian scholars studied A.S. Pushkyn's and M.Uy. Lermontov's poetic abilities through the chronicles.

Moreover, data of chronicles can be used for Medicine, Biology, Genetics, Criminal Law and other sciences. Hereditary diseases and distinctive human abilities are studied by the Genetics, whereas generation age rate and their differences are studied by biology. For example, if average age of generation is 20-35, population will increase according to geometric progress and all this is subject of biology as each person carries his mother's and father's chromosome by one. Physical peculiarities of ruling families in European countries can be taken as an example (Lips of Habsburgs, nose of Bourbons, crooked fingers of Shrewsbury). In addition chronicle is closely connected with Numismatics, Archeology and Ethnography, Onomastics, and Factology.

References:

- 1 Medýshevskaja O.M. *Sovremennoe zarybejnoe istochnikovedenie*. - M., 1983. - 150 s.
- 2 *Istochnikovedeniia istorii SSSR / pod red. I.D. Kovalchenko*. - M.: Vysshaya shkola, 1973. - 270 s.
- 3 Qozybaev M. *Ultyñ tuñ ğysh tarihshysy (Q. Jalayrdyñ "Shejireler jina ğynyñ" jazyl ğanyña 400) // Aqiqat*. - 2002. - № 1. - 77-83 bb.
- 4 Rashid ad-Din. *Sbornik letopisi*. - M., 1974. - Kn. I. - Ch. I. - 127 s.
- 5 Tizengazyzen V.G. *Sbornik materialov, odnosiahsia k istorii Zolotoi Ordy*. - Almaty, 1960. - T. II. - S. 41-43.
- 6 Tolstova L.S. *Istoricheskie predaniia Iyjnogo Priaralia*. - M.: Nayka, 1984. - 236 s.
- 7 Iyðin V.P. *Perehod vlasti k plemennym buam i neizvestnoi dinastii tykatimýridov v kazahskikh stepiakh v HIU v. (k probleme vostochnykh pismennykh istochnikov, stepnoi ýstnoi istoriografii i predistorii Kazahskogo hanstva) // Ýtemis hadji. Chingiz-name / faksimile, perevod, transkripsua, tekstologicheskie primechanua, issledovanie V.P. Iyðina, kómen. i ýkaz. M.H. Abýseitovoi*. - Almaty: Ğylym, 1992. - 162 s.
- 8 Tolstova L.S. *Istorichesku folklor karakalpakov kak istochnik izýcheniia etnogeneza i etnokýltýrnykh svyazei etogo naroda // Etnicheskaia istoriia i folklor*. - M.: Nayka, 1977. - S. 12-21
- 9 *Istoriografua istorii SSSR*. - M.: Vysshaya shkola, 1971. - 178 s.
- 10 Atabaev Q.M. *Ultyq derektaný ortaly ğy ashylý kerek // Jas Alash*. - 2003. - 16 qazan.
- 11 Atabaev Q.M. *Qazaq baspasózi Qazaqstan tarihyñ derek kózi (1870-1918)*. - Almaty, 2000. - 171 b.
- 12 Alpysbesuly M. *Shejire-tarihi derek kózi // Qazaq tarihy*. - 1999. - № 2. - 6-9 bb.
- 13 Alpysbes M.A. *Istoriia Kazahstana v kazahskom shejire. Mesto shejire v izýchenii istorii: dis.kand.ist.nayk*. - Karagandy, 1999. - 138 s.
- 14 Halid Q. *Tayarh Hamsa (Bes tarih) / ayd. B. Tótenaev, t.b.* - Almaty: Qazaqstan, 1992. - 11-25 bb.
- 15 Sma ğulov O. *Ata-baba (tek) // Qazaq*. - Almaty, 1994. - 6-31 bb.
- 16 Pronshtein A.P. *Metodika raboty nad istoricheskimi istochnikami. Ýcheb. - metod. posobie dlia stýdentov zaoch. i vecher. otd. ist. fak. gos. ýniv.* - M., 1977. - Izd. 3. - 120 s.
- 17 Qozybaev M. *Ultyñ tuñ ğysh tarihshysy (Q. Jalayrdyñ "Shejireler jina ğynyñ" jazyl ğanyña 400) // Aqiqat*. - 2002. - № 1. - 77-83 bb.
- 18 Tizengazyzen V.G. *Sbornik materialov, odnosiahsia k istorii Zolotoi Ordy*. - Almaty, 1960. - T. II. - S. 41-43.
- 19 Bartold V.V. *Kirgizy (istor. ocherk)*. - Frýnze, 1927. - 65 s.
- 20 Bekmahanov E. *Qazaqstan XIX ğasyrdyñ 20-40 jyldarynda*. - Almaty: Sanat, 1994. - 12-18 bb.

21Abaev V.I. Sarmato - Bosporskie otnosheniia v otrajeniia Nartovskih skazanii // SA.-1958.- Т. ННҰШІ.-S. 55.

22 Ergis G.H. Oчерки по iakýtskomý folklorý.-M.: Nayka, 1974.-202 s.

23 Tolstova L.S. Istoricheskie predaniia Iýjnogo Priaralia.-M.:Nayka,1984.-236 s.

УДК 94 (574.1)"XIX"

МРНТИ 03.20

Бегимбаева Ж.С.¹

*к.и.н., доцент Актюбинского регионального государственного университета им.К.Жубанова,
г.Актобе, Казахстан*

**«КАЗАХИ ИХ ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ»
ПО МАТЕРИАЛАМ ПУБЛИЧНОЙ ЛЕКЦИИ ПРОФЕССОРА
КАЗАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА Н.Ф. КАТАНОВА (1893)**

Аннотация

Современный этап изучения истории Казахстана связан с ролью этнического фактора в обществе, многонациональность и поликультурность которого имеет длительную историю. Полиэтнический состав населения региона, трансграничное положение Западного Казахстана как контактной зоны с Волго-Уральским регионом способствовало его признанию как важнейшего центра политогенеза и культурогенеза народов Евразии. Во второй половине XIX-начале XX веков территория Западного Казахстана и Волго-Уральского региона находилась в единой политической системе Российской империи, что предопределило начало изучения края академическими экспедициями, давшим толчок накоплению исторического материала.

Представлен анализ публичной лекции востоковеда, профессора Казанского университета Н.Ф. Катанова на тему «Казахи: их прошлое и настоящее», прочитанной на историко-филологическом факультете Казанского университета. Профессор Н.Катанов проявлял большой интерес к истории казахского народа, его культуре, языку. Его курс лекций на историко-филологическом факультете Казанского университета был построен на основе личных наблюдений и обобщения этнографических материалов, опубликованных в русской литературе.

Ключевые слова: университет, история, этнография, археология, лекция, научное общество.

Бегимбаева Ж.С.

*т.ғ.к., Қ.Жубанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің доценті,
Ақтөбе қ.,Қазақстан*

**ҚАЗАН УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ПРОФЕССОРЫ Н.Ф. КАТАНОВТЫҢ КӨПШІЛІК ДӘРІС
"ҚАЗАҚТАР, ОЛАРДЫҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ" (1893) МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША**

Аңдатпа

Қазақстан тарихын танудың қазіргі заманғы кезеңі қоғамда өзіндік үлкен тарихы бар көпұлттылық және полимәдениеттік этникалық факторлардың ролімен тығыз байланысты. Қазақстан тарих ғылымында халықтардың рухани даму проблемаларының этносаяси және социомәдени жолдары мәдениеттің тең құндылығына ерекше көңіл бөле отырып қалыптасты. Сондықтан да Батыс Қазақстан және Еділ-Орал өңірінің түркітілдес халықтары тарихы мен мәдениетін зерттеулер басталған XIX ғасырдың екінші жартысындағы ғылыми қоғамдардың өзара байланысын зерттеудің қоғамдық, мәдени және ғылыми мәні ерекше.

Бұл мақалада белгілі шығыстанушы-ғалым Н.Ф.Катанов Еділ-Жайық бойындағы түркітілдес халықтардың арасындағы жүргізген ғылыми қызметі туралы баяндалады. Түркітілдес халықтар ұлттық интеллигенциясы өкілдерінің ғылыми қоғамдардың өзара байланысы жастардың мәдени қарым-қатынасы мен рухани дамуына, жеке және шығармашылық байланыстың қалыптасуына, Ресей империясы құрамындағы өз халқының саяси жағдайына деген идеялық тұрғысы мен көзқарастарының ұқсастығы көрсетілген.

Кілтi сөздер: университет, тарих, этнография, археология, дәріс, ғылыми қоғам.

Begimbayeva Z.¹

¹*c.h.s., associate professor of the Aktobe regional state university named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan*

**"KAZAKHS: THEIR PAST AND PRESENT"
ON MATERIALS OF PUBLIC LECTURE OF PROFESSOR
KAZAN UNIVERSITY OF N.F. CATANOVA (1893)**

Abstract

The modern stage of Kazakhstan history research is connected with the ethnic factor role in the society, multi-nationality and poly-culture of which has a long history. Ethno-political and socio-cultural approaches to the problems of people's spiritual development with the accent on culture equality are asserted in the Kazakh historical science. The scientific societies interaction study is of significant, social, cultural and scientific interest, starting the research of the history and culture of Turkic people of West Kazakhstan and the Volga-Ural region in the second half of XIX-th centuries.

In this article considers the N.Katanov's work's as one of the greatest historical works in history of Kazakhstan in XIX centuries. Ethno-political and socio-cultural approaches to the problems of people's spiritual development with the accent on culture equality are asserted in the Kazakh historical science. The scientific societies interaction study is of significant, social, cultural and scientific interest, starting the research of the history and culture of Turkic people of West Kazakhstan and the Volga-Ural region in the second half of XIX-th centuries.

Keywords: university, history, ethnography, archaeology, lecture, scientific society.

Анализ деятельности высших учебных заведений Российской империи, исследование роли Казанского университета в формировании национальной интеллигенции Казахстана в XIX веке способствует необходимости глубже изучать историю формирования первых кадров интеллектуальной элиты Казахстана – носителей и двигателей национальных культур.

Обретение Казахстаном независимости наполнило новым содержанием традиционно добрососедские российско-казахстанские отношения, которые своими корнями уходят вглубь веков. Как свидетельствуют исторические факты, в развитии российско-казахстанских отношений во второй половине XIX века важную роль играли города, расположенные на территории Волго-Уральского региона — Казань, Уфа, Оренбург, Троицк.

Казань – центр многонационального Среднего Поволжья, издавна привлекала внимание исследователей. Казанская губерния, образованная в начале XVIII века, была самой многонациональной из всех поволжских губерний [1, с.199]. На культурную жизнь Казахстана оказал большое влияние Казанский университет, являвшийся очагом демократической культуры, центром развития просвещения.

К Казани население Западного Казахстана и Волго-Уральского региона тяготело не только территориально, но и как к научному и культурному центру. Почти вся культурная жизнь города была тесно связана с Казанским университетом – научным центром Западного Казахстана и Волго-Уральского региона.

Деятельность Казанского университета развивалась в исторически сложившемся регионе с преобладанием нерусского населения. Территория, созданного Казанского учебного округа охватывала Поволжье, северный Кавказ и Закавказье, Урал, Казахстан и всю Сибирь. Казанский университет на национальной окраине по замыслу царских властей должен был выступать как политический и идеологический форпост в распространении влияния царизма на новые территории. В действительности Казанский университет стал центром учебно-научной, политической и культурной жизни многонационального Востока.

С принятием в 1863 году нового Устава университета, появилась возможность обучаться в высших учебных заведениях и тем лицам, которые прошли обучение и в других провинциальных гимназиях. Это давало шанс получить образование в высшей школе и представителям казахского народа. С 70-х годов XIX века до 1917 года в Казанском университете училось 33 казаха, из них 18 – из Тургайской области, 9 – из Внутренней Орды, 2 – из Семиреченской области, и по одному человеку из – Акмолинской и Уральской областей. Среди студентов университета шесть человек по социальной принадлежности

(Махзум Каратаев, Жансултан Сейдалин, Нурмухамед Айшуаков, Гали-Ахмед Арунгазиев, Салим Нуралиханов, Жансултан Чуваков) относились к султанам, Ахмедбек Балгожин был сыном бия, Ахмед Беремжанов и Эмиржан Бекмухамедов происходили из семей, отцы которых занимали определенные должности в царской администрации. Остальные студенты были детьми рядовых скотоводов [2, с.138]. Полный курс Казанского университета окончило 22 казаха, среди них Ж.Ч.Сейдалин С.Суюнучгалиев, А.К.Беремжанов – выпускники юридического факультета университета, М.Карабаев – выпускник медицинского факультета, и другие [2, с.140].

Во второй половине XIX века в Казани создавались небольшие кружки – литературные, исторические, экономические, а затем начали возникать добровольные общества. Импульсом к созданию «Общества археологии, истории и этнографии» (ОАИЭ) при Казанском университете явился IV Всероссийский археологический съезд. Общество было основано в 1877 году по предложению попечителя Казанского учебного округа П.Д.Шестакова (1826-1891) и состояло из трех отделений – истории, археологии и этнографии [3, Л.3]. В 1897 году в Устав Общества были внесены некоторые изменения, расширявшие сферу объектов его изучения, в число которых были включены народы Сибири и Средней Азии [4, с.1].

Состав членов общества был полиэтничным, представители казахского, татарского, башкирского, русского и других народов были как действительными, так и членами-сотрудниками общества. Членом-сотрудником ОАИЭ был помощник мирового судьи села Ново-Сенаки Кутаисской губернии, казах, султан Бахытжан Бисалиевич Каратаев (1863-1934) [5, с.25]. Султан Бахытжан Бисалиевич Каратаев, выпускник юридического факультета Петербургского университета, видный общественный деятель, в 1907 году был избран депутатом в Государственную Думу II-го Созыва от Уральской области [6, с.171]. Действительными членами Общества были татарский просветитель К. Насыров (1825-1902), башкирский этнограф А.А.Диваев (1856-1932), внесший большой вклад в изучение памятников духовной культуры казахского народа.

Выдающуюся роль в деятельности «Общества археологии, истории и этнографии» Казанского университета сыграл востоковед, профессор Николай Федорович Катанов. Более десяти лет (1898-1914) он возглавлял «Общество археологии, истории и этнографии» Казанского университета. В эти годы сотрудники Общества значительно расширили территорию, на которой велась научно-исследовательская работа. В нее входит вся Сибирь, вплоть до Дальнего Востока, а также Средняя Азия. В 1898 году в составе Общества насчитывалось 186 членов: 14 почетных, 4 члена-соревнователя, 106 действительных (58 городских и 48 иногородних) и 62 члена-сотрудника (21 городских и 41 иногородних) [7, Л.226 б].

На протяжении ряда лет председателем «Общества археологии, истории и этнографии» при Казанском университете был выдающийся ученый-востоковед, профессор Николай Федорович Катанов (1862-1922). Хакас по национальности, Н.Ф.Катанов, отчетливо видел неравноправное положение нерусских народов регионов в Российской империи, поэтому горячо сочувствовал всем начинаниям, направленным на развитие их образования и культуры.

Николай Федорович Катанов – известный языковед и этнограф, исследователь тюркских народов. Выпускник восточного факультета Санкт-Петербургского университета, с 1893 года – профессор Казанского университета [8, ЛЛ.1-6]. В 1890-1892 годах Н.Ф.Катанов совершил научную поездку в Сибирь и Восточный Туркестан, где изучал наречия казахов и узбеков, живущих в восточной части Семиреченской области. Н.Ф.Катанов собрал ценные материалы по языку, фольклору и этнографии тюркоязычных народностей Сибири и Казахстана. Итогом этой поездки явился капитальный труд Н.Ф.Катанова «Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского края», опубликованный в Казани в 1903 году [9].

Профессор Н.Катанов проявлял большой интерес к истории казахского народа, его культуре, языку. Его курс лекций на историко-филологическом факультете Казанского университета был построен на основе личных наблюдений и обобщения этнографических материалов, опубликованных в русской литературе. В Национальном Архиве Республики Татарстан сохранились материалы публичной лекции профессора Н.Ф. Катанова на тему «Казахи: их прошлое и настоящее», прочитанной в Казанском университете [10, ЛЛ.1-11].

Профессор начал лекцию с объяснения географического расположения «Казахской кочевой орды»: «Обширные степные пространства, которые тянутся от устья Волги на западе до хребта Тарбагатай на востоке и от Сырдарьи и Амударьи на юге до Иртыша и Оби на севере занимает многочисленный кочевой народ, известный у нас более всего с XVIII столетия, но упоминаемый еще в начале XVII века...» [10, Л.1]. Н.Ф. Катанов охарактеризовал климатические особенности обширного степного региона, флору и фауну территории, отметил природные богатства края [10, Л.2]. В своей лекции профессор уделил

внимание политической истории Казахского ханства со времен присоединения к Российской империи и до середины XIX века, когда была введена «кибиточная подать» [10, Л.4].

Профессор Н.Ф.Катанов описал антропологический облик казахов, «происшедших из тюркских и монгольских элементов», отметил физические особенности организма как выносливость, силу, а также характер народа как «умный, хитрый и любопытный» [10, Л.4]. По мнению казахского историка О.И.Исмагулова, палеоантропологические материалы Казахстана позволяют заключить, что свойственный казахам фенотип окончательно сформировался не позднее XIV-XV веков на основе сложного взаимодействия двух больших рас – автохтонной европеоидной и привнесенной монголоидной [11, С.125]. Изучая казахский язык, профессор отметил, что «язык казахов составляет одно из наречий тюркского языка, к которым относятся также наречия турок, крымских татар и многих других племен Сибири и Китая, но отличается от них кроме звуков и форм также богатством слов и оборотов речи» [10, Л.5]. Тем самым, профессор подчеркнул близость лингвистического характера тюркоязычных народов.

Профессор Н.Ф.Катанов в интересной и яркой форме познакомил студентов с повседневной жизнью казахской семьи, затронул гендерную проблему, рассказав о бесправном положении женщины в казахской степи [10, Л.6-8]. В своей лекции профессор остановился на духовной культуре казахского народа, отметив, что большинство казахского народа придерживалось доисламских верований, основанных на анимистических представлениях и культе сил природы. Большую роль в жизни народа играл циклический календарь. Казахи считали время циклами в 12 лет – мушел, каждый цикл назывался именем животного [10, ЛЛ.9-11].

Большой интерес представляют рукописи ученого, содержащие богатый этнографический материал о быте и фольклоре казахского народа [12]. Следует отметить многочисленные работы профессора Н.Ф.Катанова, освещавшие различные стороны истории, культуры и быта тюркских народов. Особенно интересны его работы «О погребальных обычаях тюркских племен с древнейших времен до наших дней», «О свадебных обычаях татар Восточного Туркестана», «Исторические песни казанских татар», «Народные способы лечения у башкир» [13]. Н.Ф.Катанов перевел по поручению Общества арабские, персидские и тюркские надписи в мечети Ахмеда Яссави, присланные А.Диваевым [14, Л.208б]. При его непосредственном содействии были опубликованы оригинальные труды Н.Н. Пантусова (1849-1909) «Материалы к изучению наречия таранчей Илийского округа» и «Материалы к изучению казак-киргизского языка», а также статьи и материалы А.А.Диваева по этнографии и фольклору казахов [15, Л.234об.].

Председатель ОАИЭ профессор Н.Ф.Катанов был первым ученым, опубликовавшим в печати рецензии на книги, издаваемые по истории хозяйства казахского народа. Необходимо отметить также работу А.Добросмыслова «Скотоводство в Тургайской области», Оренбург, 1895 [16, Л.210]. Кроме того, в «Известиях» ОАИЭ А.Добросмыслов опубликовал работу «Каменные бабы, найденные в Тургайской области» [17]. В «Известиях» ОАИЭ регулярно публиковались рецензии профессора Н.Ф.Катанова на новые книги по этнографии казахского народа, что давало возможность образованной общественности России знакомиться с этими изданиями, например, интересен в этом плане его отзыв на книгу А.А.Диваева «Этнографические материалы», Ташкент, 1895 [16, Л.207], отзыв на книгу А.В.Васильева «Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние», Оренбург, 1896 [18, с.556-557], рецензия на книгу И.Крафта «Из киргизской старины», Оренбург, 1900 [19, с.253-254].

В этот период еще более усилилось внимание Общества к изучению истории, этнографии, фольклора, языка и литературы казахского народа. Н.Ф.Катанов сумел привлечь к работе Общества известных ученых, изучавших духовную культуру казахов: А.Диваева, Н.Н.Пантусова, А.Е.Алекторова, М.Н.Бекимова, Г.Балгимбаева и других [20, с.110]. Учитель русско-казахской школы М.Н.Бекимов опубликовал в 1905 году статьи «Материалы к изучению киргизского народного эпоса» и «Свадебные обряды киргизов Уральской области» [21]. Особенно большой заслугой Общества и его председателя Н.Ф.Катанова следует считать издание капитальной работы А.Е.Алекторова «Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах» (1900) [22, Л.231об.]. В 1908 году Н.Ф.Катанов опубликовал «Краткую программу для описания казахского аула», составленную М.Филипповым, чтобы обеспечить поступление рукописей научных работ по этнографии казахов [23, с.275]. Можно сказать, что это был период расцвета деятельности ОАИЭ Казанского университета.

Много внимания он уделял учителям русско-казахских школ, переписывался с ними, способствовал пробуждению у них научного интереса к сбору материалов по истории культуры казахского народа. Внимательно подбирая членов редакционных комиссий, Казанское «Общество археологии, истории и

этнографии» вело значительную работу с авторами, не имеющими опыта научных исследований, особенно из нерусских народов, помогая им в научной работе. В этом отношении особенно большую работу проводил Председатель ОАИЭ профессор Н.Ф.Катанов, редакторская деятельность которого в течение многих лет помогала опубликованию ряда ценных источников и вывела на научную дорогу немало казахских краеведов. Это важное культурно-просветительское направление он осуществлял через руководимое им ОАИЭ, имевшее свой печатный орган «Известия», где печатались материалы по истории, языку, быту, науке, культуре, искусству народов Восточной России, в том числе и казахов. При содействии и редактировании профессора Н.Ф.Катанова были опубликованы в «Известиях» ОАИЭ работы казахских краеведов: учителей Бека Мухамедова, Жумагали Байтиева, Садыра Калиева, Г.Р.Джурсунова, Д.Журумбаева, студентов Мухаметжана Сыздыкова, Султана Идигина.

При содействии профессора Н.Ф.Катанова был обработан и подготовлен к печати этнографический материал об играх казахских детей во Внутренней Орде, собранный учителем начальной школы Бекон Мухамедовым [24, с.307-309]. Выпускник Казанской учительской семинарии, учитель Внутренней Орды Жумагали Байтиев на основе собранных материалов о народном эпосе записал один из вариантов «Сказки об Едигее» [25, с.304-306]. Учитель Внутренней Орды Садыр Калиев написал в стихотворной форме «Краткую историю России», в рецензии, на которую Н.Ф.Катанов писал, что автор «человек образованный и ... сведующий в русской истории», и что в отличие от других тюркоязычных народов, казахи отличаются особенностью стихотворного слога [25, с.307-309]. Возможно, первым опытом работы по лингвистике русского языка, была работа учителя Г.Р.Джурсунова «Русские глагольные приставки и русские предлоги» на казахском языке [2, с.135].

Председатель ОАИЭ профессор Н.Ф.Катанов использовал методы совместного обсуждения научных работ на заседаниях ОАИЭ авторов докладов и ученых Казанского университета. Так, например, 27 января 1913 года на заседании Общества с докладом «Верования киргиз в злых духов» выступил учитель Д.Журумбаев [26, с.6-8]. Чтение доклада сопровождалось замечаниями со стороны сотрудников Общества, а именно Н.Ф.Катанова, М.М.Хомякова. Профессор Н.Ф.Катанов посоветовал Д.Журумбаеву для полноты материала обратиться к верованиям в злых духов у других близких казахам народам и познакомиться с литературой по этому вопросу. Таким образом, на заседаниях ОАИЭ осуществлялось обсуждение доклада и обмен информацией с целью повышения уровня научной работы, тем самым сотрудники Общества реализовывали социально-организационную и коммуникативную функцию научного общества.

Новаторским шагом Н.Катанова стало привлечение к этнографическим исследованиям казахских студентов, обучавшихся в Казани. Студент Казанского ветеринарного института Мухаметжан Сыздыков выступил с научным сообщением «О фотографическом снимке с киргизской рукописи первой половины XIX века», принадлежавшей В.И.Далю и сфотографированной действительным членом Общества В.А.Мошковым на заседании Общего собрания Общества 28 ноября 1895 года [16, Л.206]. Сравнительный анализ рукописи «Башкирские песни», написанной на казахском языке, сделанный М.Сыздыковым, был отмечен членами Общества, и на страницах «Известий» ОАИЭ появилась статья М.Сыздыкова «Несколько слов об одной рукописи» [27, с.460]. М.Сыздыков отметил в своем исследовании, что историческая общность происхождения, вековые контакты казахов и башкир способствовали приписыванию казахских поэм и песен башкирскому народу. На страницах «Известий» ОАИЭ была опубликована также работа студента юридического факультета Казанского университета Султана Идигина «Песня Тургайского киргиза, умеющего говорить по-русски», посвященная исследованию казахского фольклора [28, с.564-565]. На страницах «Известий» ОАИЭ была опубликована «Киргизская ода», написанная казахом Внутренней Орды сыном Джумабая Габдолой, переведенная на русский язык инспектором школ Внутренней Орды А.Горячкиным [29, с.76-83].

«Общество археологии, истории и этнографии» при Казанском университете было единственным научным центром в Российской империи, поставившим своей целью изучение истории народов Поволжья и Приуралья, Сибири и Средней Азии. Прогрессивным фактом в деятельности общества являлась полиэтничность состава общества, уважение и открытый интерес к истории народов региона, несмотря на то, что Министерство народного просвещения Российской империи одобрило создание ОАИЭ, преследуя колониальные интересы изучения народов.

Материалы публичной лекции профессора Н.Ф. Катанова на тему «Казахи: их прошлое и настоящее», прочитанной в Казанском университете, имеют важное значение как исторический источник по истории дореволюционного Казахстана, его географии, быта, культуры, этнографии.

Список использованной литературы:

1 Спутник по Казани. Под ред. профессора Н.П.Загоскина.- Казань: ООО «ДОМО «Глобус», 2005.- 847с.

- 2 Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII-нач.XX вв.). Монография. - Уфа: РИО РУНМЦ Госкомнауки РБ, 2002.-262с.
- 3 НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.6279
- 4 Устав ОАИЭ при Императорском Казанском университете. - Казань: 1898. - 11с.
- 5 Отчет ОАИЭ при Императорском Казанском университете за 1894 год. Казань, Типо-литография университета.-1895.-27с.
- 6 Бикбулатов Н.В. Становление и развитие этнографической науки.// В научном поиске.- Уфа, 1982.
- 7 НА РТ Ф.977, Оп.Совет, Д.9815
- 8 НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.1
- 9 НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.68
- 10 НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.16
- 11 Исмагулов О.И. Антропологические аспекты происхождения казахского народа. // История Казахстана с древнейших времен до наших дней (очерк). - Алматы: «Дәуір», 1993.-416с.
- 12 НА РТ Ф.969, Оп.1, Д.14; Д.27; Д.39
- 13 Катанов Н.Ф. О свадебных обрядах татар Восточного Туркестана.// Известия ОАИЭ. Том XII, Вып.5.- Казань, 1894.- С.409-434; Катанов Н.Ф. О погребальных обычаях тюркских племен с древнейших времен до наших дней.// Известия ОАИЭ.Том XII, Вып.1.- Казань, 1894.-С.106-142; Катанов Н.Ф. Исторические песни казанских татар с текстом и переводом.// Известия ОАИЭ. Том XV, Вып.3.-Казань, 1899.-С.273-306; Катанов Н.Ф. Народные способы лечения у башкир.// Известия ОАИЭ. Том XVI, Вып.1.- Казань, 1900.
- 14 НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.9471
- 15 НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.9591
- 16 НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.9471
- 17 Добросмыслов А.Каменные бабы, найденные в Тургайской области. // Известия ОАИЭ. Том XX, Вып.4-5.-Казань.-1903.
- 18 Известия ОАИЭ. Том XIII, Вып.6.-Казань.-1896.
- 19 Известия ОАИЭ. Том XVI, Вып.2.-Казань.-1900.
- 20 Бержанов К. Русско-казахское содружество в развитии просвещения.- Алма-Ата: «Казахстан», 1965.-342с.
- 21 Известия ОАИЭ. Том XX, Вып.4-5.-Казань:1905; Известия ОАИЭ. Том XXI, Вып.5.-Казань.-1905, С.389-392
- 22 НА РТ Ф.977, Оп. Совет, Д.10507
- 23 Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР.- Алма-Ата: Наука, 1966.- 322с.
- 24 Известия ОАИЭ. Том XIII, Вып.4.-Казань.-1895.
- 25 Известия ОАИЭ. Том XXVII, Вып.4.-Казань.-1911.
- 26 Известия ОАИЭ. Том XXIX, Вып.1-3.-Казань.-1913.
- 27 Сыздыков М. Несколько слов об одной рукописи. // Известия ОАИЭ. Том XIII, Вып.4.-Казань.-1895.
- 28 Идигин С.Песня Тургайского киргиза, умеющего говорить по-русски.// Известия ОАИЭ. Том XIII, Вып. 6.- Казань, 1895.
- 29 Известия ОАИЭ. Том XXIX, Вып.1-3.-Казань.-1915.

УДК 327

ГРНТИ 03.01.06

Gulnash Askhat¹, Shukyzyhanova A.N.²

¹ a PhD student, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages
Almaty, Kazakhstan,

² PhD in International Relations, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World
Languages, Almaty, Kazakhstan

FOREIGN DIASPOROLOGY ABOUT KAZAKHS

Abstract

This article is devoted to one of the most difficult, but important issues for Kazakhstan related to our compatriots living abroad. Kazakh irredenta or diaspora is one of the most important components of our foreign policy with the countries of their residence on the interstate relations which affects the position of the Kazakhs, as an ethnic minority in a foreign environment, with their historical homeland - Kazakhstan. Kazakhstan began to conduct its diasporal policy in foreign countries after gaining its independence. The issues of the diaspora are so multifaceted and complex that there is constant discussion about the role and place of the diaspora in a particular country and its tasks.

In the article, we set the goal to understand the problems of ethnic identity, as it indicates that a person belongs to a certain ethnic group, whose members are endowed with a common identity, as well as study social, economic, cultural and political status of foreign Kazakhs.

Key words: Kazakh diaspora, diasporal policy, ethnic identity, migration, homeland.

Гулнаш Асхат¹, Шукыжанова А.Н.²

¹*Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ-нің докторанты*

²*Халықаралық қатынастар саласындағы PhD докторы, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы қаласы, Қазақстан*

ҚАЗАҚТАР ТУРАЛЫ ШЕТЕЛДІК ДИАСПОРОЛОГИЯ

Аңдатпа

Бұл мақала Қазақстан үшін өте қиын, бірақ маңызды мәселелердің біріне арналған шетелде тұратын отандастарымызға арналады. Қазақ ирреденттері немесе диаспоралары этникалық топ ретінде, сыртқы саясатта өздерінің тарихи отаны Қазақстанмен қатар, қазақтардың жағдайына әсер ететін мемлекетаралық қатынастардағы елдермен қарым-қатынасымызды реттеудегі маңызды бөлігі табылады. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін шет елдерде өзінің диаспоралық саясатын жүргізе бастады. Диаспораның мәселелері соншалықты жан-жақты және күрделі болғандықтан, белгілі бір елдегі диаспораның рөлі мен орны және оның міндеттері туралы үнемі пікірталастар болып тұрады.

Мақалада біз этникалық ұқсастық проблемаларын түсінуді мақсат етеміз, өйткені ол адамның белгілі бір этникалық топқа жататындығын, оның мүшелері ортақ бірегейлікке ие екендігін көрсетеді, сонымен қатар шетелдік қазақтардың әлеуметтік, экономикалық, мәдени және саяси мәртебесін зерттеу

Түйін сөздер: қазақ диаспорасы, диаспоралық саясат, этникалық ұқсастық, көші-қон, отан.

Гулнаш Асхат¹, Шукыжанова А.Н.²

¹*докторант КазМОиМЯ им. Абылай хана*

²*PhD в области международных отношений КазМОиМЯ им. Абылай хана г. Алматы, Казахстан*

ЗАРУБЕЖНАЯ ДИАСПОРОЛОГИЯ О КАЗАХАХ

Аннотация

Эта статья посвящена одному из самых сложных, но важных для Казахстана вопросов, касающихся наших соотечественников, проживающих за рубежом. Казахская ирредента или диаспора является одной из важнейших составляющих нашей внешней политики со странами их проживания на межгосударственных отношениях, что влияет на положение казахов как этнического меньшинства в зарубежной среде, с их исторической родиной - Казахстаном. Казахстан начал проводить свою диаспоральную политику в зарубежных странах после обретения независимости. Проблемы диаспоры настолько многогранны и сложны, что ведутся постоянные дискуссии о роли и месте диаспоры в конкретной стране и ее задачах.

В статье мы ставим цель понять проблемы этнической идентичности, так как она указывает на принадлежность человека к определенной этнической группе, члены которой наделены общим самосознанием. ностью, а также изучать социальный, экономический, культурный и политический статус иностранных казахов.

Ключевые слова: казахская диаспора, диаспоральная политика, этническая идентичность, миграция, родина.

Introduction

Kazakhstan is the ninth largest country in the world by its territory (after Russia, China, USA, Argentina, Brazil, Canada, India and Australia) bordered by Turkmenistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, China, Russia. It covers an area of 2.72 million square kilometers. However, Kazakhstan is one of the sparsely populated countries in the world - 5.6 people per square kilometer. (see map 1). In 2019, Kazakhstan has an estimated population of 18,55 million, which ranks 64th in the world [1].

The study of historical and contemporary issues of the Kazakh diaspora abroad, the policy of Kazakhstan in relation to their own people living outside their native land, the preservation and development of national and cultural heritage of the Kazakh culture, cooperation with representatives of the Kazakh Diaspora, opening new directions in various areas represent one of the most important vectors of the foreign policy strategy of Kazakhstan. The basis of this policy, which Kazakhstan has steadily adhered to all these years was founded by the First President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev.

The formation of the Kazakh diaspora was as a result of various historical events: war, economic, as well as natural, mainly climatic origin. The process of emigration in the early stages was directed to Asia and its central regions in particular. The oldest history of this process is usually associated with the Kazakh-Oirat war of the 18th century. In 1723, after the invasion of Dzungar, members of several Mongol-speaking Oirat tribes, from the northeast, many Kazakhs fled to the Pamir-Badakhshan region in Tajikistan and Afghanistan. Most of the Kazakh diaspora was formed during the first half of the 20th century. In pre-revolutionary Russia, during the Stolypin agrarian reform carried out in 1902-1913, almost 300 thousand Kazakhs, or about ten percent of their population, left the territory of modern Kazakhstan to the valley of the river Ili and Xinjiang Altai [2].

The establishment of Soviet power, the civil war and famine in the 1920s led to new waves of Kazakh emigration. The areas of western China, as well as Uzbekistan, Turkmenistan, Afghanistan and Iran in the south, again became the main direction of their migration. They crossed the borders in small groups, which brought their herds of cattle mainly to the border region of Kuldzin, through the mountains of Tarbagatai and through the Black Irtysh valley. Most of them again found their new home in Xinjiang Altai and Ili.

The forced resettlement of Kazakhs in the early 1930s as a result of a new large-scale famine completed the history of mass migration of Kazakhs to neighboring countries. At that time, the Kazakhs fled not only to China and Uzbekistan, but vast ethnic communities also were created in Russia and Western Mongolia.

Mendikulova G.M. identifies actual problems of modern diasporology in Kazakhstan, the study of the history and current situation of Kazakhs, due to historical circumstances living in the territories of Russia, Uzbekistan and China. The author considers the colonial policy of tsarism of the 19th-20th centuries to be the main reason for the formation of Kazakh enclaves. Mendikulova G.M. emphasizes that both the diaspora and irredent among the Kazakhs are forcibly formed. Moreover, before the Kazakh diaspora can be qualified as a “diaspora is a victim” [3].

According to current data from the World Association of Kazakhs (WAK), over 5 million or 30-35% of the total number of Kazakhs live outside of Kazakhstan in 43 countries of the world. The estimates of the number of Kazakhs living outside the borders of the Republic of Kazakhstan are rather different. Most of them live in the Xinjiang-Uygur Autonomous Region (XUAR) of the People’s Republic of China (PRC), bordering with Kazakhstan. Today, Kazakhs living in China are represented by two groups. One of them is Kazakh clans that migrated from the Soviet Union during the years of collectivization, the other, the most numerous, are those whose ancestors originally lived in this territory. Nowadays, the main problem of the Kazakh diaspora is the preservation of ethnic identity.

The largest Kazakh diasporas also live in Russia and Uzbekistan. The average in size of their community (each a little more or less than 100 thousand people) are available only in two countries - Mongolia and Turkmenistan. In all other states, the number of Kazakhs was and remains insignificant. If we take the largest foreign communities of Kazakhs, we get such a picture.

They speak Kazakh as their native language, support traditions and customs, and consider Kazakhstan their historical homeland. In many countries, they can even receive education in their native language, develop their national culture and traditions with the support of the host government. As a result, the diaspora has managed to preserve the Kazakh culture. However, the pace of globalization of the late 20th - early 21st century significantly influenced both the diaspora phenomenon and the development of methodological approaches in studying them. There is a process during which the “homeland” loses its rigid spatial, historical coordinates. Diasporas, integrating into new social, cultural conditions, are connected by extensive and complex networks. These networks, crossing the borders of states, serve as a channel of communication to meet social, cultural, educational, economic and other needs.

In this regard, it is important, in our opinion, to study the problems of ethnic identity, since it is a kind of sign or marker. It indicates that a person belongs to a certain ethnic group, whose members are endowed with a common identity. Ethnic identity is especially clearly updated when an individual (or group) lives in a foreign ethnic environment, in this case it plays a protective role.

Current trends on the Kazakh diaspora in China and Russia

The diaspora in modern conditions is an institutionally organized set of ethnophores with an updated ethno cultural identity, having its own national state (or claims to form it) outside the country of residence, a system of internal and external relations aimed at maintaining its identity, maintaining contacts with the country of origin, “historical homeland”. In a broad sense, the diaspora is a set of characteristic elements of an ethnic group (minority), for some reason living outside the country of origin. In the narrow sense, the diaspora is a set of characteristic elements of an ethnic group (minority), for some reason living in the territory of a particular state. In the narrow sense, the diaspora is a set of characteristic elements of an ethnic group (minority), for some reason living in the territory of a particular state.

In Kazakhstani political science, an interest in studying domestic as well as international and regional aspects that influence the development of interaction between sovereign Kazakhstan and the Kazakh diaspora abroad, especially in the context of progressive globalization and growing interdependence of states in ensuring national security, indicates the complexity of this issue.

The ethno-differentiating features of diaspora members are: native language, religion, culture, history of origin, ideas about the native land, myths, national character and national cuisine. For the Kazakh diaspora, the following features can be considered as the principle of non-mixing of blood to the seventh generation (zheti ata), belonging to a particular a certain ru (which means “kin”), which, in turn, is included in one of the three zhuzs (one hundred), and knowledge of their ancestry, or a genealogical tree - shezhire.

In the last decade, the practice of researching ethnic groups (including Kazakhs) living in the Russian Federation, but outside the ethnic core, of their national republics, calling them diasporas, has become established in Russian scientific literature.

Diasporas are perhaps the most significant confirmation of the successful outcome of population migration. It can be assumed that the diaspora is at a disadvantage in relation to the local population. Often, the integration process makes it difficult to ignorance of the language, as well as their rights and obligations.

The issues of transformation of traditional culture, current trends in ethnic and ethno cultural processes, problems of ethnic psychology, ethno politics, ethno demography, identity, tolerance are of particular interest.

Issues of preserving the ethnos, which has a special unique, mental spiritual essence, are of the greatest interest among researchers. According to the statistics of the World Association of Kazakhs (WAK), over 5 million or 30-35% of the total number of Kazakhs live outside of Kazakhstan in 43 countries of the world. In Kazakhstan itself, there are more than 9 million indigenous people [4].

The highest number of diasporas (each with more than half a million people) of Kazakhs are in three countries of the near and far abroad: Russia is 647 732 people [5], the share of Kazakhs in Uzbekistani population in 2017 is 803.4 thousand people, or 2.50% [6], and the largest group of the Kazakh diaspora lives in the territory of the XUAR of the PRC, the number of which is 1,557,457 people. [7].

Today, Kazakhs living in China are represented by two groups. One of them is Kazakh clans that migrated from the Soviet Union during the years of collectivization, the other, the most numerous, are those whose ancestors originally lived in this territory. Nowadays, the main problem of the Kazakh diaspora is the preservation of ethnic identity. Medium-sized communities (each a little more or less than 100 thousand people) are available in only two countries - Mongolia and Turkmenistan. In all other states, the number of Kazakhs was and remains insignificant. In general, the Kazakh diaspora in the countries of near and far abroad is about 5 million people. However, there is no exact information on the number of Kazakhs abroad. In places of compact residence of the Kazakhs, there is a rich historical and cultural heritage of the Kazakh people. Kazakhs of foreign countries are of great value to Kazakhstan, as they have preserved their language, customs and culture. Thus, Kazakhstan needs to continue and strengthen research in the field of diasporology, contributing to the preservation of the Kazakh ethnic group.

One of the goals of our study is to identify issues related to the situation of the Kazakh diaspora in these countries in the following areas:

1. The Kazakh diaspora:

a) is an ethnic self-identifying unit, assuming the existence of an ethno cultural connection with both the country of residence and with the ethnic homeland;

b) whether there are institutions designed to ensure the preservation and development of the diaspora, including international character;

c) are there strategies for interaction with state institutions of both the country of residence and the “titular” state.

2. Is there an influence of diasporas on the domestic policy of the state in the country of residence and on international relations.

3. Identify the features of the following factors: socio-economic situation in the country of residence of the diaspora; ethnic politics; the proximity or "remoteness" of cultures of the country of residence and the diaspora; the entry of the diaspora as a subsystem into the “world” diaspora (or the absence of this factor); potential (social, economic, cultural, institutional) of the diaspora. According to the above issues, a comparative table was formed “Social, economic, cultural and political status of Kazakh diaspora in the countries of residence”.

Social, economic, cultural and political status of Kazakh diaspora in the countries of residence

	China	Russia
Status of the Kazakh diaspora		
What features exist between the Kazakh diaspora in Russia and China?	The Kazakh diaspora in China have a good command of the Kazakh language and tradition. XUAR has Kazakh schools, Kazakh radio television and theaters for Kazakhs. Although, over time, Chinese words are introduced into the vocabulary of Chinese Kazakhs, which creates a misunderstanding in communication with citizens of the Republic of Kazakhstan.	The Kazakh diaspora in Russia is characterized by features similar to representatives of other ethnic groups living in Russia. They try to keep national traditions, however, due to the lack of institutions of secondary and higher education in the Kazakh language, there is a tendency to their Russification. Moreover, due to the similarity of mental, historical and other features between Russia and Kazakhstan, Russian Kazakhs are considered the closest mentally to the citizens of the RK living in the northern regions.
Is the diaspora an ethnic self-identifying unit, assuming the existence of an ethno cultural connection with both the country of residence and the ethnic homeland?	Yes	Yes
Are there any institutions to ensure the preservation and development of the Diaspora, including international character?	Institutions designed to ensure the preservation and development of the diaspora exist. These are the above-mentioned World Association of Kazakhs, national cultural centers, embassies and consulates of Kazakhstan abroad and other structures. However, the effectiveness of their activities is not entirely noticeable for ordinary citizens of the Republic of Kazakhstan.	
Are there strategies for interaction with state institutions of both the country of residence and the “titular” state?	Yes	Yes
Is the influence of the Kazakh diaspora on the domestic politics of states and on international relations?	No	No
The potential for participation	The positive effect of the participation of the diaspora in the country's	

<p>of the diaspora in the development of their country is high. Equally high are the risks of failure and disappointment. What factors influence both the positive effect of the participation of the diaspora in the country's development processes, and vice versa?</p>	<p>development processes is observed in the field of cross-border trade, where foreign Kazakhs are often mediators between Kazakhstani businessmen and representatives of government structures of foreign partners. Creating conditions for transparent and corruption-free trade will attract many more representatives of the Kazakh diaspora in these processes and thereby establish relations with the diasporas in general</p>
<p>Какие действия необходимо предпринимать нашему государству для сохранения казахской диаспоры в Китае и России?</p>	<p>Согласно нормам международного права, Казахстан не вправе вмешиваться во внутренние дела других государств, в том числе в вопросе сохранения своей диаспоры в России и Китае. Тем не менее, по данному направлению ведется работа в рамках Всемирной ассоциации казахов, реализуются проекты по программе «Нурлы кош» и т.д. При этом считается, что переход казахского алфавита на латиницу.</p>

The political and economic status and socio-cultural environment of the diaspora depends on the history of the formation of the diaspora and loyalty to politics in the country of residence. An analysis of the criteria for assessing the socio-economic situation of the Kazakh diaspora in Russia and China shows, as we see, a positive trend. However, Kazakhs have different political and economic status and socio-cultural environment in different countries of the world.

According to Kazakhstani researchers and experts, Kazakhs abroad have achieved some success in the cultural and spiritual sphere. Previously, the policies of the states of these countries contributed to the preservation and development of national minorities. This is evidenced by the activities of cultural centers, the functioning of a number of media (newspapers, magazines, radio and television channels, Internet portals, etc.), the publication of books written by Kazakh scientists, etc. [8].

Living outside the homeland, the Kazakhs developed in a different historical framework, in completely different socio-economic and political conditions. The process of preserving ethnic identity in the Kazakh diaspora has several parameters: marriage and family, ethnic societies, schools, language and culture. That is, in this case we are talking about maintaining the mentality, because, being away from their historical homeland, many Kazakh diasporas have many chances to simply dissolve in their country of residence. And therefore, the way out of this situation is either teaching their children in schools in their native language, or returning to Kazakhstan. In addition, the linguistic problem of representatives of Kazakh nationality is associated with the alphabet, and more precisely, with three different alphabets: Cyrillic, Latin and Arabic script. So, Kazakhs living in China and Iran use Arabic graphics, Kazakhs in Turkey use Latin letters, and Kazakhs living in the CIS use Cyrillic letters. This phenomenon, existing for a long time, complicates the process of rapprochement both between the Kazakh diasporas and with their relatives in Kazakhstan.

At the same time, we have to admit that the situation of Kazakhs has worsened recently. Difficulties in obtaining education in the native language, preserving national characteristics, subsequently, leads to a decrease in the number of Kazakhs returning to the land of their ancestors. As noted by Kazakhstan expert Talgat Mamashev, Kazakhstan subsequently may permanently lose the diaspora abroad, and this is 30% of the entire Kazakh ethnic group [9]. So, for example, among Kazakhs living in neighboring Uzbekistan, the main problems are related to obtaining education in their native language, limiting subscription to periodicals in their native language. These are problems in the field of culture, literature, art, socio-economic problems. Even in very densely populated by Kazakhs regions of the republic - Karakalpakstan, Tashkent, Navoi regions, the number of leaders - representatives of the diaspora has significantly decreased in recent years. They are dismissed from senior positions, high-paying or prestigious posts. The Kazakh diaspora perceives what is happening as an infringement of their social and political rights, and such actions by the authorities can lead to social tension in the republic, especially in places where Kazakhs are densely populated. An indirect confirmation of this is the increase in the number of interethnic conflicts at the household level. Moreover, additional problems in education are caused by the fact that since 1996 formal education in Uzbekistan has been transferred to the Latin alphabet. Thus, these difficulties negatively affect the development of the Kazakh native language in Uzbekistan.

The main problem of the Kazakh population of Russia can be considered the problem of language. For example, Kazakhs do not need further use of their native language due to several subjective and objective reasons, since the Russian language fully satisfies all their communicative needs [10]. The process of losing their native language among Russian Kazakhs has gone so far that it seems irreversible. It is an integral part of the general process of acculturation and Russification of Russian Kazakhs. Among Russian Kazakhs, the phenomenon of ignorance of the language of their nation, culture and customs of the Kazakh people has developed, despite the fact that many seek to know Kazakh culture more deeply. Especially tribal consciousness is currently poorly expressed among Russian Kazakhs, young people sometimes do not have knowledge not only of their zhuz, but do not have a clue about the existence of zhuz in general. Only a few know their ancestors until the seventh generation, and have no idea about exogamous prohibitions. Nevertheless, Russian Kazakhs have a deep ethnic identity and a clear ethnic identity.

It should be noted that the history of ethnographic study of Kazakhs of Russia did not become the subject of a special study. An important area of research is the study of the culture, customs and traditions of Russian Kazakhs, which will allow us to identify the main aspects and principles of research work on the study of the Kazakh diaspora in Russia.

The study of the history of the ethnographic study of Kazakhs in Russia needs further development of this problem, since it is a promising area in modern ethnological science in both Kazakhstan and Russia.

Ethnic Kazakhs in China are patriotic, they prefer their children to get higher education in Kazakhstani universities. However, the continued growth of the population of Xinjiang by Han immigrants from the interior of China is the reason for the expansion of Chinese educational institutions, the collapse of national schools, classes, groups, faculties and departments at universities, and the reduction of periodicals in the Kazakh language.

Frequent appeals on various problems of ethnic Kazakhs in China to the diplomatic departments of Kazakhstan and China indicate alarming trends. One of the painful problems is related to increased pressure on ethnic minorities in the XUAR. According to Kazakh expert Aidar Amrebaev: "This topic is multi-layered, complex, we can't say: the Chinese are putting pressure on the Kazakhs. They put pressure on the Han. In China, a system of social credit of trust has been created, when the information system of large databases and data tracks the behavior of citizens, their loyalty to the state. From my point of view, this is a limitation of human rights, but this is an internal affair of China"[11].

At present, the ethnic factor is becoming increasingly important in the interaction between states, and the problems of the diaspora require special attention. The state, problems and standard of living of our compatriots are different depending on the country of residence, which is directly related to the political and socio-economic development of their state of residence.

One of the vectors of the foreign policy of our republic is the study of historical and contemporary problems of the Kazakh diasporas in different countries. The policy of the state of residence in relation to the Kazakh diaspora is assessed as one of the important policy indicators in relation to the historical homeland of the Kazakh diaspora, which is reflected in the adoption of foreign policy decisions. The basis of this policy, which Kazakhstan has steadily adhered to all these years was founded by the First President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev.

A special place in strengthening ties with the Kazakh diasporas and resolving their problems belongs to the World Association of Kazakhs (WAK). The main objective of the World Association of Kazakhs is to establish ties with ethnic Kazakhs living outside the historical homeland in the spiritual, cultural, scientific, educational and entrepreneurial spheres, which attaches great importance to the collection and promotion of the spiritual heritage of the Kazakh diaspora. Cultural ties between Kazakhs around the world are maintained thanks to the World Association of Kazakhs. The World Association of Kazakhs, for many years, has been carrying out a huge cultural, educational and enlightening work among the Kazakh diasporas abroad. Organizes international scientific and practical conferences, symposia, round tables, social events, various exhibitions and competitions. It provides for holding small kurultays outside of Kazakhstan, where it acquaints foreign Kazakh diasporas with the current state and development of their historical homeland, achievements in socio-economic and socio-political development. From the first day of its creation, the community has become a kind of bridge between the Kazakh diasporas abroad and Kazakhstan. Contacts were established, it became clear where, how many of our compatriots live, who they are, what they do. National centers were created in the countries of their compact residence, forums and various cultural events were held in order to satisfy their spiritual needs [12].

The idea of creating the Assembly of the People of Kazakhstan was first expressed by the President of the country Nursultan Nazarbayev in 1992, at the First Forum of the Peoples of Kazakhstan, dedicated to the first anniversary of Independence. This initiative marked the beginning of a new stage in intercultural dialogue, and

was an undoubted innovation in world practice, which at the highest level made it possible to solve the development of interethnic relations [13].

Interethnic harmony is not only an expression of a civilized society, it is a future trend, something that is being affirmed now in the life of Kazakhstan and other countries, especially topical in the process of globalization of the development of the world community. With the renewal of society, the transition to a close association of people of different nationalities is accelerating. New relations between people, classes, social groups and peoples in Kazakhstan and other friendly countries create the conditions for international harmony, friendship and cooperation. Maintaining interethnic harmony is the basis of state policy. The idea of ethnic harmony, equal rights of all ethnic groups and ethnic groups living together in Kazakhstan is the norm of the law. At the same time, the preservation of ethnic identity and ethnic-cultural diversity of Kazakhstan is guaranteed. All this confirms that the fundamental basis of domestic policy is, above all, the principle of interethnic consensus. Consolidation in the name of progress - this is how you can briefly characterize the keynote of the domestic policy of the Republic of Kazakhstan. Interethnic harmony is an integral feature of a democratic society. With the development of a democratic society in Kazakhstan, interethnic harmony turns into the worldview of millions of people representing all national and social groups.

The importance and significance of studying the historical and modern problems of the Kazakh diaspora lies in the fact that they are an integral part of the entire Kazakh people, which have common historical and cultural roots, and their fate is firmly connected with the fate of the Republic of Kazakhstan.

Conclusion

Ethnic identity serves as the cultural basis of ethno-political mobilization, which should be seen as the readiness of people united on an ethnic basis for group actions to realize ethnic interests. Identity is formed on the basis of the corresponding national paradigm, at the intersection of national historical, socio-psychological, social, cultural, political and other spheres. Its content includes the well-established features of the national culture, ethnic features, customs, beliefs, myths, moral imperatives, etc. It is closely related to the concept of national character. The identification structure of the modern Kazakh diaspora is built in a classic way; its main parameter is ethnic identity.

The Kazakhstan model has the main advantage which systematically approaches the formation of mechanisms for the formation of interethnic harmony. Since independence, nearly a million ethnic Kazakhs have migrated to Kazakhstan. Arriving from countries near and far abroad, such as: Russia, Mongolia, China, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Iran, Turkey, India, Pakistan, Afghanistan and others. From the first days of the declaration its independence, the Republic of Kazakhstan proclaimed the right of every Kazakh living outside its historical homeland, to return and settle in the country as a priority of its immigration policy.

References:

1. *World Population Review* <http://worldpopulationreview.com/countries/kazakhstan-population/>
2. *Sayat Orazalyuly: Oralman's Matters: A Complex View on Ethnic Kazakhs Repatriation*
3. *Mendikulova G.M. Kazakhskaya irridenta v Rossii (istoriya i sovremennost') // Yevraziyskoye soobshchestvo: ekonomika, politika, bezopasnost'.1995. No. 8. p. 70*
4. *Obzor inostrannoy pressy c A.Tazhutovym // www.inosmkz.com.*
5. *Natsional'nyy sostav naseleniya Rossii po dannym perepisey naseleniya (tysyach chelovek)// http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nation.php*
6. *Demograficheskaya situatsiya v Respublike Uzbekistan // <https://stat.uz/ru/ofitsialnaya-statistika/demografiya-i-trud/demograficheskie-pokazateli/433-analiticheskie-materialy-ru/2055-demograficheskaya-situatsiya-v-respublike-uzbekistan>*
7. *Rakisheva B. Nekotoryye aspekty etnichnosti kazakhov Kitaya // Tsentral'naya Aziya i Kavkaz, 2015, tom 18, vypusk 2, p.129*
8. *Mamashev T. Kazakhskoy diaspole za rubezhom nuzhna podderzhka v sfere kul'tury // <https://www.inform.kz/ru/kazahskoy-diaspole-za-rubezhom-nuzhna-podderzhka-v-sfere-kul-tury>*
9. *Mamashev T. Kazakhskoy diaspole za rubezhom nuzhna podderzhka v sfere kul'tury // <https://www.inform.kz/ru/kazahskoy-diaspole-za-rubezhom-nuzhna-podderzhka-v-sfere-kul-tury>*
10. *Rakisheva B. Kazakhskaya diaspora i irridenta v Rossii. <http://www.postsoviet.ru/page.php?pi>*
11. *Amrebayev A. Nashe delo, ili k chemu mozhet privesti situatsiya s natsmen'shinstvami v Kitaye // <https://www.caravan.kz/gazeta/nashe-delo-ili-k-chemu-mozhet-privesti-situatsiya-s-nacmenshinstvami-v-kitae-481911/>*
12. *World Association of Kazakhs https://ru.wikipedia.org/wiki/Всемирная_ассоциация_казахов*

УДК 025.2:091(574)

ГРНТИ 03.01.11

А.Т.Алдибек¹

¹ Магистрант Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

ИСТОРИЯ ФОНДОВ РЕДКИХ КНИГ И РУКОПИСЕЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОТЕКИ РК

Аннотация

В данной статье раскрывается история комплектования и этапы по обеспечению сохранности документов фонда редких книг и рукописей Национальной библиотеки Республики Казахстан. Необходимо отметить, что обеспечение сохранности исторического и культурного наследия, каковыми являются редкие книги и рукописные издания, всегда имело особое значение, а в настоящее время эта проблема все более актуализируется. Изучение динамики пополнения и комплектования древними книгами и рукописями Национальной библиотеки РК дает возможность изучить этапы систематизации и пополнения коллекции редких книг и рукописей Национальной библиотеки РК. А также определить вклад программы «Культурное наследие» в реализации изучения наследия выдающихся ученых мыслителей прошлого, для выявления и приобретения рукописей, раритетных изданий, книг и архивных документов, имеющих историческое значение в культурном наследии казахского народа.

В статье предлагается общий обзор истории создания и развития фондов редких книг и рукописей Национальной библиотеки РК в период с 1938-2007 года. Предметом рассмотрения являются редкие книги и рукописи из фондов Национальной Библиотеки РК.

Ключевые слова: история комплектования, фонд редких книг, редкие рукописи, национальная библиотека РК, культурное наследие.

А.Т.Алдибек¹

¹ Эль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің магистранты, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ КІТАПХАНАСЫНЫҢ СИРЕК КІТАПТАР ҚОРИНЫҢ ЖӘНЕ ҚОЛЖАЗБАЛАР

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының сирек кітаптар қоры құжаттарының және қолжазбаларының сақталуын қамтамасыз ету бойынша жинақталу тарихы мен кезеңдері ашылады. Сирек кітаптар мен қолжазба басылымдары сияқты тарихи және мәдени мұралардың сақталуын қамтамасыз ету әрқашан ерекше маңызға ие болғанын, ал қазіргі уақытта бұл проблема одан әрі өзектіленетінін атап өту қажет. Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасының көне кітаптары мен қолжазбаларын толықтыру мен сатып алу динамикасын зерттеу, Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының сирек кітаптар мен қолжазбалар жинағын жүйелендіру және толықтыру кезеңдерін зерттеуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ қазақ халқының мәдени мұрасында тарихи маңызы бар қолжазбаларды, раритетті басылымдарды, кітаптар мен мұрағат құжаттарын анықтау және сатып алу үшін "Мәдени мұра" бағдарламасының өткеннің көрнекті ғалым ойшылдарының мұрасын зерделеуді іске асыруға қосқан үлесін анықтау.

Мақалада 1938-2007 жылдар аралығында ҚР Ұлттық кітапханасының сирек кітаптар мен қолжазбалар қорын құру және дамыту тарихына жалпы шолу ұсынылады. Қарастыру тақырыбы - Қазақстанның Ұлттық кітапханасы жинақтарының сирек кітаптары мен қолжазбалары.

Түйін сөздер: жинақтау тарихы, сирек кітаптар қоры, сирек қолжазбалар, ҚР Ұлттық кітапханасы, мәдени мұра.

А.Т.Алдибек¹

¹ Master student of Kazakh National university named after Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan

THE HISTORY OF FUNDS OF RARE BOOKS AND MANUSCRIPTS OF THE NATIONAL LIBRARY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

This article reveals the history of acquisition and the steps to ensure the safety of documents of the fund of rare books and manuscripts of the National Library of the Republic of Kazakhstan. It should be noted that the preservation of the historical and cultural heritage, which are rare books and manuscripts, has always been of particular importance, and now this problem is becoming increasingly relevant. The study of the dynamics of replenishment and acquisition of ancient books and manuscripts of the National Library of the Republic of Kazakhstan provides an opportunity to study the stages of systematization and replenishment of the collection of rare books and manuscripts of the National Library of the Republic of Kazakhstan. And also to determine the contribution of the Cultural Heritage program to the study of the heritage of outstanding scholars of the past, to identify and acquire manuscripts, rare books, books and archival documents of historical importance in the cultural heritage of the Kazakh people.

The article offers a general overview of the history of the creation and development of collections of rare books and manuscripts of the National Library of the Republic of Kazakhstan from 1938-2007. The subjects of consideration are rare books and manuscripts from the collections of the National Library of Kazakhstan.

Keywords: acquisition history, rare books fund, rare manuscripts, national library of the Republic of Kazakhstan, cultural heritage.

Данная статья написана в рамках диссертационной работы «Фонды редких книг и рукописей Национальной Библиотеки РК: вопросы комплектования и содержания». Для того чтобы исследовать указанную тематику, необходимо сначала изучить саму историю развития и систематизации коллекции фонда редких книг и рукописей Национальной библиотеки РК. Особо значимую роль в развитии фонда редких книг и рукописей Национальной библиотеки РК послужила программа «Культурное наследие», в соответствии с которой была осуществлена деятельность по выявлению, хранению, реставрации, пропаганде и распространению знаний о историко-культурном наследии казахского народа. Именно поэтому, мы посчитали важным изучить деятельность комплектования и систематизации фонда редких книг и рукописей Национальной библиотеки РК и определить огромный вклад программы «Культурное наследие» в реализации изучения наследия выдающихся ученых мыслителей прошлого и в продвижение становления системы фондирования.

Актуальность статьи заключается в первую очередь, в выборе и постановке темы, поскольку история изучения редких книг и рукописей из фондов библиотек, музеев и архивов относится к числу малоисследованных проблем. Коллекции редких книг и рукописей отражают экономическое и культурное развитие страны в определенный исторический период. Поэтому вполне закономерен интерес к редким книгам как к памятникам письменности, запечатлевшим историю отечества. Востребованным остается формирование наиболее полной коллекции документов, включая редкие книги и рукописи в Казахстане и изданных за его пределами, создание для будущего поколения памятников документального письменного наследия с обеспечением широкого доступа к ним.

Новизна данной работы заключается в недостаточности исследования данной области. Необходимо отметить, что до сих пор остаются полностью не изученными комплектование и содержание фондов Национальной библиотеки. Результаты исследования могут быть использованы при подготовке методических и учебных пособий, а также при изучении и составлении некоторых спецкурсов по специальности архивоведение.

Наша задача выявить роль программы «Культурное наследие» в реализации изучения коллекции фондов редких книг и рукописей Национальной библиотеки РК.

Объектом исследования в данной статье выступает фонд редких книг и рукописей Национальной библиотеки РК.

Предметом рассмотрения является изучение и анализ редких книг и рукописей из фондов Национальной Библиотеки РК.

Целью исследования является изучение вопросов комплектования и содержания фондов редких книг и рукописей Национальной Библиотеки РК.

В работе применялись исторический метод, сравнительный метод и метод анализа и синтеза, принцип объективности.

Теоретическая и практическая значимость исследования состоит в том, что данная статья представляет собой специальное комплексное исследование, которое может быть использовано для написания научных статей, а также при разработке методических и учебных пособий по специальности архивоведение. Данная статья полезна для изучения, так как это не только вклад в развитие казахской культуры, но и форма присутствия Казахстана в сознании мира.

Шопенгауэр писал: *«Большая часть человеческого знания во всех отраслях существует лишь на бумаге, в книгах, – этой бумажной памяти человечества. Поэтому лишь собрание книг, библиотека, является единственной надеждой и неуничтожаемой памятью человеческого рода»*. Книги великих ученых, поэтов и писателей прошлых времен – гордость и бесценное сокровище библиотек Казахстана.

Коллекции редких книг и рукописей отражают экономическое и культурное развитие страны в определенный исторический период. Ведущими исследовательскими центрами в области изучения книжных памятников и рукописей являются крупнейшие библиотеки и музеи Казахстана. Национальная библиотека Республики Казахстан является главной библиотекой, обеспечивающей потребности любого жителя, она целенаправленно занимается проблемами формирования фондов, их сохранением и распространением документов, и в первую очередь, казахской книги. Наряду с этим Национальная библиотека обслуживает информационными потребностями все население региона, принимает участие в библиографическом учете национальной печати, является научным учреждением по библиотековедению и библиографоведению, методическим, информационным и культурным центром республики.

Демократизация общества позволила оценить культурную и общечеловеческую ценность фондов книжного наследия. В настоящий момент наблюдается повышенный интерес населения к истории Отечества, своего региона, к памятникам истории и культуры.

Новый этап по обеспечению сохранности документов НБРК начался с 1991г., что было обусловлено рядом объективных и субъективных факторов: распад Советского Союза в конце 1991г., суверенитет Казахстана, разработка и утверждение ряда законодательных и нормативных правовых документов нового суверенного государства Казахстан, статус «Национальной библиотеки РК», выход в международное библиотечное пространство, развитие системы международных профессиональных связей, доступ к Интернету, публикации статей в средствах массовой информации, научных и профессиональных сборниках по проблемам сохранения письменных документов библиотек в целях осознания значимости этой проблемы для широкого круга общественности и государственных органов.

Для Национальной библиотеки Республики Казахстан вопросы сохранности фондов имеют первостепенное значение в связи с ее мемориальной функцией. В период становления казахской государственности огромный пласт письменного исторического наследия нуждается не только в реставрационных мероприятиях, но менее важной задачей Национальной библиотеки является использование письменных памятников, отражающих богатую историю народов Казахстана, в своих общегосударственных и общенациональных мероприятиях.

История Национальной библиотеки Республики Казахстан берет начало с образования Верненской городской библиотеки им. Л. Толстого. 31 декабря 1910 года было принято решение городской думы об открытии библиотеки-читальни на средства Общества ревнителей просвещения. В 1914-м в особом помещении здесь открылась и бесплатная мусульманская библиотека-читальня. В 1931-м Президиум Казахского Центрального исполнительного комитета принял постановление «Об учреждении Государственной публичной библиотеки Казахской ССР» на базе Алма-Атинской окружной библиотеки.

В структуре библиотеки особое значение имеет созданный в 1938 году отдел редких книг и рукописей, в котором комплектуются и подвергаются научной обработке книжные раритеты. К моменту создания отдела в фонде насчитывалось 1 004 единицы хранения, среди них рукописей на казахском языке – 67, чагатайском – 26, арабском – 136, персидском – 60, узбекском – 9, татарском – 4, турецком – 5, на церковно-славянском – 62. Следует отметить, что особо редкие книги и рукописи поступили в библиотеку в 30–40-х годах. Так, в 1936-м специальной поисково-закупочной бригадой библиотеки были приобретены 263 ценные книги в Казани, Сайраме, Ташкенте, Туркестане, Уральске и других городах [1, с. 153].

В целях сохранения редких газет и журналов была составлена картотека-путеводитель по дореволюционной периодической печати и первых послереволюционных лет [7, с. 223]. В 1965 г. закончена работа над указателем «Казахстан в рукописных материалах редкого фонда ГПБ им. А.С.Пушкина», где были освещены многие неопубликованные материалы, неизвестные исследователям. Указатель знакомил читателей с рукописями фонда редких книг и рукописей и был призван привлечь

внимание интересующихся историей, археологией, антропологией, этнографией, фольклористикой и географией Казахстана к изучению ценных материалов.

Редкий фонд не только пополнялся, но и очищался от литературы, не представляющей особой исторической ценности. Часть фонда нуждалась в срочном ремонте. Основная часть книжного и рукописного фонда, которая требовала более серьезного ремонта, была передана в переплетную мастерскую [7, с. 142-143].

В использовании фонда читателями преобладал принцип сохранности над доступом. Выдавалась литература только для научных работников. На протяжении всей деятельности отдел редких книг и рукописей нуждался специалистах со знанием восточных языков [2, с. 98].

В 1970-1980 годы проводилась систематическая работа по реставрации и гигиенической обработке документов фонда редких книг и рукописей. В год реставрировалось 25 книг. Переплет и реставрация проводились с использованием имеющихся материалов. С 1970 года на должность реставратора редких книг был принят только один специалист. В фонде основного книгохранения было 4 реставратора и 3 переплетчика. Эти специалисты не обладали высокой квалификацией, так как в тот период не было учебного заведения, готовящего реставраторов [8, с. 59-62].

В 1983 году совместно с Республиканской книжной палатой подготовлен указатель «Казахстан на иностранных языках», в который вошло 430 источников. На основе фонда редких книг и рукописей подготовлены библиографический указатель материалов по истории Казахстана Н.Сабитова (Алма-Ата, 1947), «Из истории казахской книги» А.Жиренчина, (Алма-Ата, 1971), «Материалы о казахах в дореволюционной печати» У.Субханбердиной (Алма-Ата, 1963) [7, с. 156].

В 1989 году в фонд поступило 579 редких книг и рукописей, 63 микрофильма в связи с ликвидацией фонда «спецхрана». В 1990 году изготовлена копия первого казахского печатного издания – газеты «Казак» (1913-1918 гг.) [7, с. 158].

Новый этап по обеспечению сохранности документов НБРК начался с 1991г., что было обусловлено рядом объективных и субъективных факторов: распад Советского Союза в конце 1991г., суверенитет Казахстана, разработка и утверждение ряда законодательных и нормативных правовых документов нового суверенного государства Казахстан, статус «Национальной библиотеки РК», выход в международное библиотечное пространство, развитие системы международных профессиональных связей, доступ к Интернету, публикации статей в средствах массовой информации, научных и профессиональных сборниках по проблемам сохранения письменных документов библиотек в целях осознания значимости этой проблемы для широкого круга общественности и государственных органов [11, с. 83].

Для Национальной библиотеки Республики Казахстан вопросы сохранности фондов имеют первостепенное значение в связи с ее мемориальной функцией. В период становления казахской государственности огромный пласт письменного исторического наследия нуждается не только в реставрационных мероприятиях, но менее важной задачей Национальной библиотеки является использование письменных памятников, отражающих богатую историю народов Казахстана, в своих общегосударственных и общенациональных мероприятиях.

Приказом № 30 от 24.04.1992 г. был создан временный коллектив по разработке Государственной программы сохранности книжных и рукописных фондов библиотек республики в составе 7 человек с привлечением республиканских библиотек, а также специалистов, ученых, представителей общественности с представлением программы к 1 августа 1992г.

В целях сохранности фондов в стране была создана программа «Сохранение и использование книжных и рукописных памятников в библиотеках РК на 1993-2000 гг.» [11, с. 106]. Которая являет собой первый опыт разработки комплексной программы, некоего прототипа национальной программы по сохранности и консервации письменных документов. Она состоит из разделов: Организация учета фонда рукописных и редких изданий; Создание фонда рукописей и редких изданий и его сохранность; Репрография – основа сохранности рукописных и книжных памятников; Мероприятия по раскрытию научной ценности книжных памятников истории и культуры по их рекламе и широкому использованию в обучении и познании населения.

На основе данной программы была разработана одна из основных программ Национальной библиотеки «Память народа», целью которой является формирование наиболее полной коллекции документов, включая редкие книги и рукописи в Казахстане и изданных за его пределами, создание сводного каталога рукописей и редких книг, находящихся в фондах библиотек и музеев Казахстана,

сохранение (репродуцирование), для будущего поколения памятников документального письменного наследия с обеспечением широкого доступа к ним [11, с. 109].

Отдел редких книг и рукописей НБРК становится одним из главных исполнителей данной программы. В рамках реализации программы «Память народа» усилились международные связи НБРК [11, с. 119]. Создание исчерпывающей коллекции литературы о Казахстане осуществляется путем пополнения фонда новыми изданиями, а также путем выявления этой литературы в фондах библиотек мира [9, с. 49]. Таким образом, различные материалы о Казахстане имеются в библиотеках Китая, Франции, Америки и Италии. И в результате дружественных деловых отношений с коллегами из Туркменистана и Кыргызстана были получены информации о книгах на казахском языке. НБ Кыргызстана прислала в дар НБРК бесценные документы, такие как: номера журналов «Айкап», «Сары-Арка», «Ауыл», «Казак», образцы устного народного творчества (поэмы о Шашубае, Кенесары-Науырызбае), труды репрессированных в годы Советской власти авторов А.Байтурсынова, А.Маметова, Б.Шонанова «Восстание казахов Сырдарии». Из Российской НБ Санкт-Петербурга поступил эпос «Ер-Таргын» 1871 г. издания. Поступила информация, что подобные материалы есть не только в странах СНГ, но и в библиотеках Польши, Монголии, Финляндии, Турции, Китая, Японии и США [7, с. 225].

Главным результатом реализации программы «Память народа» явилось создание страхового фонда коллекции «Казахстаника», составившего 2800 наименований книг, перенесенных на микроносители. Этот проект был реализован в рамках гранта ЮНЕСКО [5, с. 54].

Для реализации программы «Память народа» были осуществлены поездки по поиску и сбору информации о редких книгах и рукописях в города Казань, Москву, Оренбург, Семей, Санкт-Петербург, Ташкент, Уфу [7, с. 189]. В 1998 году был издан сводный международный каталог «Казахская книга до 1917 года». Национальной библиотекой разработаны проекты «Книжные памятники Республики Казахстан» и «История создания рукописной книги на территории Казахстана». Формами деятельности по реализации этих проектов являются ежегодные летние комплексные историко-археографические, тематические научно-исследовательские экспедиции по записыванию устной истории, стационарная работа в городе по обработке полученных сведений. Задачей организации археографических исследований является выявление и сбор книжных памятников.

Уровень развития сохранности документального наследия выступает как гарантия наличия и доступности достоверной информации в состоянии и динамике развития экономических, политических, социальных и культурных процессов как важнейших элементов системы выживания общества, его национальной безопасности для сохранения духовных и приумножения материальных ценностей [6, с. 95]. Основная важность и актуальность этой проблемы, в январе 1999 г. в библиотеке была проведена структуризация, по которой отдел редких книг и рукописей вошел в состав созданного Центра сохранности коллекций библиотек [10, с. 54]. Центра сохранности коллекций библиотек – первая структура в НБ, которая ставит своей задачей положить начало целенаправленной и научно-обоснованной системе сохранности и консервации документального наследия, применяя новейшие технологии.

В мае 2003 г был осуществлен проект «Библиотеки Великого шелкового пути», организованный совместно с Кызылординским областным культуры [7, с. 189]. Это была научно-поисковая экспедиция в Кызылординскую область. Экспедиция предусматривала научное исследование фондов библиотек, архивов и музеев области, выявление, собрание и учет наиболее полной информации по документальному наследию (рукописи, редкие книги и иные документы) в учреждениях культуры области, а также в собственности частных лиц, обеспечение доступа посредством издания печатных и электронных каталогов к (на базе РАБИС и доступа к базам данных Казахстанского центра корпоративной каталогизации), а также новых информационных технологий (Web-сайтов), отбор документального наследия региона, имеющего мировое, национальное, региональное и местное историко-культурное значение, для номинирования а Национальный, Субрегиональный и Международный реестры программы ЮНЕСКО «Память мира», создание Службы сохранности фондов при областной библиотеке в целях долгосрочной сохранности документов, научные исследования в областном архиве по выявлению материалов, касающихся истории НБРК и библиотек региона. Экспедиция посетила 32 библиотеки области включая областную, городскую, районные и сельские библиотеки, областной архив, областной и районные историко-краеведческие музеи. Областное управление культуры совместно с ОУНБ по заранее утвержденному плану провели предварительные подготовительные работы, все учреждения культуры (архивы, библиотеки, музеи), а также население были оповещены через местную печать и радио о цели экспедиции.

Благодаря настойчивой и плодотворной работе местных акиматов, районных и сельских библиотек, которые провели разъяснительную работу о значимости идентификации национального письменного наследия, которые провели разъяснительные работы, научно-поисковая экспедиция изучила 14 коллекций личных библиотек, содержащих значительное количество редких книг и рукописей, а также предметов материальной культуры [7, с. 189-190].

По инициативе президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева в 2004 году была принята Государственная программа «Культурное наследие» на 2004-2006 гг., являющаяся основным документом в сфере развития духовной и образовательной деятельности, обеспечения сохранности и эффективного и пользования мирового и национального культурного наследия [4, с. 231]. Национальная библиотека Республики Казахстан - единственная библиотека, принимающая участие в реализации государственной программы «Культурное наследие», в задачи которой входит создание адекватных и достоверных источниковедческих, библиографических баз данных памятников письменности, отраженных в мировых библиотечных фондах, и имеющих историко-культурную ценность для казахстанского общества [7, с. 233].

В программе «Культурное наследие» НБРК принимает непосредственное участие в реализации мероприятий двух секций: "Культурология" и "Архивы библиотеки". Библиотека принимает самое активное участие в подготовке к изданию на государственном языке Антологии мировой культурологической мысли. Также предусмотрены организация научно-исследовательских экспедиций в архивы и библиотеки городов ближнего и дальнего зарубежья для изучения наследия выдающихся ученых мыслителей прошлого, для выявления и приобретения рукописей, раритетных изданий, книг и архивных документов, имеющих историческое значение в культурном наследии казахского народа. В рамках реализации государственной программы РК «Культурное наследие» (2005-2007 гг.) значительно пополнился фонд казахской книги арабской графикой, ранее отсутствующей в фондах Национальной библиотеки РК [2, с. 108].

Обеспечение сохранности исторического и культурного наследия, каковыми являются редкие книги и рукописные издания, всегда имело особое значение, а в настоящее время эта проблема все более актуализируется [3, с. 19]. В структуре Национальной библиотеки образован Центр изучения и сохранения документального наследия, его задачи – обеспечение сохранности и консервации документального наследия, идентификация и приумножение фонда, развитие исследовательской и издательской деятельности.

Напомним, что по инициативе Президента Нурсултана Назарбаева в Казахстане была успешно реализована не имевшая на тот период аналогов в мире Государственная программа «Культурное наследие». В итоге сложной и многоплановой работы стали возможными издание на казахском языке антологии мировой культурологической мысли, проведение научно-поисковых экспедиций по выявлению и приобретению копий письменных источников о Казахстане в странах СНГ и Западной Европы, Китае и Монголии. В библиотеках и архивах России, Китая, Англии, Испании, Италии, Германии и Франции обнаружены рукописные книги Ясави, Физули и Навои на чагатайском языке, сборник стихов и вариант древнего эпоса «Коруглы дастан». Были приобретены копии 82 рукописей, около 1 000 печатных книг и периодических изданий. Впервые выявлена и стала достоянием научной и широкой общественности переписка ханов Золотой Орды и понтификов Ватикана. *Сегодня Национальная библиотека стала главным исполнителем государственной программы «Культурное наследие», в соответствии с которой осуществляет деятельность по выявлению, хранению, реставрации, пропаганде и распространению знаний о историко-культурном наследии казахского народа* [7, с. 105].

Работа по созданию цифровых коллекций библиотечного фонда началась с создания полнотекстовых электронных копий печатных изданий самой библиотеки и казахских газет 1913–1932 годов, а в дальнейшем была разработана программа «Письменное наследие Казахстана». Поэтапно Национальная библиотека начала проводить оцифровку изданий из архивного фонда «Казахстаника» [7, с. 256-258]. Это уникальное в своем роде собрание включает в себя фонд казахской книги и литературу о Казахстане.

Казахская книга, являясь гарантом функционирования казахского языка, сыграла огромную роль в просвещении народа, развитии языка и литературы, общественной и научной жизни Казахстана. Организация исследовательской работы по истории казахской рукописной и печатной книги, проблема ее сохранения, продолжение формирования максимально полного репертуара казахской книги в рамках реализации Государственной программы Республики Казахстан «Культурное наследие» стоят перед информационно-библиотечными центрами страны как основные задачи. Не менее важным является

накопление электронных информационных ресурсов казахской книги, ориентированной на исследовательскую и творческую работу, предоставление доступа к ним, тесного сотрудничества библиотек, музеев и архивов по созданию и развитию взаимовыгодной системы обмена информацией [7, с. 257-258].

Началом проводить оцифровку изданий из архивного фонда «Казахстаника» послужила необходимость расширения доступа к часто запрашиваемым единственным экземплярам книг этого фонда. В процессе пользования издания повышенного спроса быстрее приходили в негодность, что приводило к их частой реставрации. Оцифровка таких изданий позволила существенно ограничить выдачу оригиналов, а создание электронных копий дало возможность удовлетворить спрос читателей в полном объеме. В дальнейшем был осуществлен проект по созданию цифрового электронного архива, в котором участвовали Национальная библиотека, благотворительный фонд Казкоммерцбанка «Кус жолы» и IBM Global Services [7, с. 256]. В итоге совместной работы стало возможным организовать Студию создания изображений, получившую в свое распоряжение высокотехнологичный большеформатный сканер.

Необходимость в ускорении электронной обработки изданий рукописного и редкого фонда требовала создания Службы цифровых технологий и организации при ней Центра оцифровки документов, оснащенного высокотехнологичным оборудованием для создания электронных копий и моделей библиотечных раритетов, предоставляющих полную информацию о документе – материал изготовления, внешний вид и содержание. К настоящему времени оцифрованы рукописи «Рисала» Ходжи Ахмеда Ясави, «Генеалогия ханов» Абилгазы, «Калкаман-Мамыр» Шакарима, «Коран» (XII в.) [7, с. 259].

Оцифровываются также издания из коллекции «Казахская книга», включающей в себя произведения Абая, Ы. Алтынсарина, Ч. Валиханова, Ж. Аймауытова, Б. Майлина и других. Оцифрованные книги представлены на сайте библиотеки в коллекции «Электронный фонд рукописей и редких книг». Оцифрованы и первые периодические издания Казахстана: журналы «Айқап», «Садақ» и «Тан», коллекции первой казахской газеты «Қазақ» (1913–1918), газет «Еңбекші қазақ» (1923–1932) и «Социалды Қазақстан» (1932–1939) [7, с. 255].

В фонде редких книг и рукописей насчитывается 25 тысяч особо ценных экземпляров на русском, казахском и других восточных языках. В особые собрания выделены книги XVI—XVIII вв., старопечатные книги, книги эпохи Петра I, напечатанные гражданским шрифтом, книги, изданные известными западноевропейскими книгоиздательскими фирмами (Альды, Эльзевиры, Этьены). Среди русских книг следует отметить рукописное «Евангелие» на пергаменте, «Граматику» Мелетия Смотрицкого, многотомную «Российскую Вивлиофику» Н.И. Новикова, «Арифметику» Л. Магницкого (1703 г.). Имеются издания Российской Академии с момента организации при ней типографии, первые прижизненные издания А.С. Пушкина, И.А. Крылова, Н.В. Гоголя, М.Ю. Лермонтова, поэтов пушкинской плеяды А.А. Дельвига, Н.М. Языкова, П.А. Вяземского и т. д. Самым многочисленным в этом фонде является раздел истории [11, с. 124]. Здесь имеются труды выдающихся ученых-исследователей Г. Миллера, Н.П. Рычкова, Г.Н. Потанина, А. Левшина, В.Н. Татищева и др. Много работ об исследовании Центральной Азии и Казахстана, начиная с экспедиции П.С. Палласа до исследований Н.М. Семенова-Тянь-Шанского.

Обеспечение сохранности исторического и культурного наследия, каковыми являются редкие книги и рукописные издания, всегда имело особое значение, а в настоящее время эта проблема все более актуализируется. В структуре Национальной библиотеки образован Центр изучения и сохранения документального наследия, его задачи – обеспечение сохранности и консервации документального наследия, идентификация и приумножение фонда, развитие исследовательской и издательской деятельности. В целях сохранности фондов в стране была также создана программа «Сохранение и использование книжных и рукописных памятников в библиотеках РК на 1993-2000 гг.». Которая являет собой первый опыт разработки комплексной программы, некоего прототипа национальной программы по сохранности и консервации письменных документов. На основе данной программы была разработана одна из основных программ Национальной библиотеки «Память народа», целью которой является формирование наиболее полной коллекции документов, включая редкие книги и рукописи в Казахстане и изданных за его пределами, создание сводного каталога рукописей и редких книг, находящихся в фондах библиотек и музеев Казахстана, сохранение (репродуцирование), для будущего поколения памятников документального письменного наследия с обеспечением широкого доступа к ним.

Отдел редких книг и рукописей НБРК является одним из главных исполнителей данной программы. А также в рамках реализации программы «Память народа» усилились международные связи НБРК.

Создание исчерпывающей коллекции литературы о Казахстане осуществляется путем пополнения фонда новыми изданиями, а также путем выявления этой литературы в фондах библиотек мира. Идентификация, приумножение, исследовательская и издательская деятельности, формирование электронного каталога, научная экспертиза книг из частных коллекций – главные задачи направления, которые легли в основу работ с рукописями и редкими книгами.

Уровень развития сохранности документального наследия выступает как гарантия наличия и доступности достоверной информации в состоянии и динамике развития экономических, политических, социальных и культурных процессов как важнейших элементов системы выживания общества, его национальной безопасности для сохранения духовных и приумножения материальных ценностей. Основная важность и актуальность этой проблемы, в библиотеке была проведена структуризация, по которой отдел редких книг и рукописей вошел в состав созданного Центра сохранности коллекций библиотек. Центр сохранности коллекций библиотек – первая структура в НБ, которая ставит своей задачей положить начало целенаправленной и научно-обоснованной системе сохранности и консервации документального наследия, применяя новейшие технологии.

Сегодня Национальная библиотека стала главным исполнителем государственной программы «Культурное наследие», в соответствии с которой осуществляет деятельность по выявлению, хранению, реставрации, пропаганде и распространению знаний о историко-культурном наследии казахского народа.

Список использованной литературы:

1. Абуғалиева К.К. Из истории Центральной научной библиотеки Республики Казахстан // *Наследие. Сб. Посвященной 70-летию ЦНБ. - Алматы, 2002.*
2. Аскарбекова Н.М., Замзаева Т.А. Каталог печатных книг на казахском языке арабской графикой (1841-1932 гг.). - Алматы, «Казахстаника», 2006.
3. Аскарбекова Н.М., Замзаева Т.А. Каталог казахской печатной книги латинской графикой (1928-1941) часть 1. - Алматы, «Казахстаника», 2007.
4. Аскараров А. Ее величество книга. – Алматы, 2013.
5. Акимушкин О.Ф. Средневековый Иран. Культура, история, филология. Спб.: Наука, 2004.
6. Актуальные проблемы сохранения редких книг и рукописей, внедрение новых технологий и интеграция научных исследований. Материалы науч.-практич. конференций. - Алматы, 2004.
7. История Национальной библиотеки Республики Казахстан (1991-2011). - Алматы, 2011.
8. Кариева Ж.Н. Итоги и проблемы сохранности коллекций редких книг и рукописей Национальной библиотеки Республики Казахстан. - Алматы, 1997.
9. Каталог рукописных книг на персидском языке: Из собрания НБ РК Казахстана. - Алматы, 2008.
10. Место и роль редких книг и рукописей в науке. Сб. статей рукописей в науке. - Алматы, «Ғылым Ордасы», 2013.
11. Шаймарданова З.Д. Исторический генезис проблем сохранности документального наследия (на материале Национальной библиотеки РК, 1931-2001). - Алматы, 2005.

**ӘОЖ 904(574)
ГРНТИ 03.81.37**

*Кашакбаева К.Т.¹, Бурлибаев А.А.²
кандидат исторических наук*

¹*Институт истории и права КазНПУ им.Абая, доцент кафедры всемирной истории*

²*Институт истории и права КазНПУ им.Абая, магистрант 2 курса бМ020300*

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ О СКИФАХ

Аннотация

В статье анализируется феномен скифо-сакской этнополитической общности в комплексе ее хозяйственно-культурных, военно-дипломатических, торговых и социокультурных связей. Историография скифо-саков имеет давнюю традицию, берущую свое начало в античности. В настоящее время скифо-сакская культура является объектом широкомасштабных историко-археологических исследований, с каждым днем обретая все большее значение и актуальность, превратившись в один из

культурных брендов Республики Казахстан в международном пространстве и став органичной частью государственной символики независимого Казахстана. В статье предложен новый взгляд на скифо-сакскую цивилизацию с учетом новейших концептуальных стратегий исторического исследования.

Ключевые слова: скифо-сакская культура, хозяйственный тип, этнополитическая общность, древняя история Казахстана.

Қашақбаева Қ.Т.¹, Бурлибаев Ә.Ә.²

¹т.ғ.к., ҚазҰПУ тарих және құқық институты, әлем тарихы кафедрасы доцент

²ҚазҰПУ тарих және құқық институты 2 курс магистрант 6М020300

СКИФТЕР ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа

Мақалада скиф-сак этносыяси қоғамдастығының экономикалық және мәдени, әскери-дипломатиялық, сауда және әлеуметтік-мәдени байланыстар кешеніндегі феномені талданады. Скиф-сактардың тарихнамасында ежелгі дәуірден бастау алатын дәстүрі бар. Қазіргі уақытта скиф-сак мәдениеті кең көлемді тарихи және археологиялық зерттеулердің тақырыбы болып табылады. Күн сайын маңыздылығы мен өзектілігін арттырып, халықаралық кеңістіктегі Қазақстан Республикасының мәдени өзектерінің біріне айналып отыр. Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік рәміздерінің органикалық бөлігіне айналды. Мақала тарихи зерттеулердің соңғы тұжырымдамалық маңыздылығы ескере отырып. Скиф-сак өркениетіне жаңа көзқарас ұсынады.

Түйінді сөздер: скиф-сак мәдениеті, экономикалық тип, этно-саяси қауымдастық, Қазақстанның ежелгі тарихы.

Kashakbaeva K.¹, Burlybaev A.²

¹Candidate of Historical Sciences Institute of History and Law KazNPU named after Abay, Docent of the Department of World History

²Institute of History and Law, KazNPU named after Abay, 2 year undergraduate 6M020300

SCYTHIAN HISTORICAL SOURCES

Abstract

The article analyzes the phenomenon of the Scythian-Saka ethno-political community in the complex of its economic and cultural, military-diplomatic, trade and sociocultural relations. The historiography of the Scythian-Saks has a long tradition, originating in antiquity. At present, Scythian-Saka culture is the subject of large-scale historical and archaeological research, every day gaining more importance and relevance, turning into one of the cultural brands of the Republic of Kazakhstan in the international space and becoming an organic part of the state symbolism of independent Kazakhstan. The article offers a new look at the Scythian-Saka civilization, taking into account the latest conceptual strategies of historical research.

Key words: Scythian-Saka culture, economic type, ethno-political community, ancient history of Kazakhstan.

Скифтер туралы деректер.

Еліміздің жаңа тарихи кезеңге аяқ басқаны белгілі. Бұл туралы 2017-ші жылдың басында ҚР президенті өз жолдауында Қазақстанның үшінші жаңғыруы басталғанын жариялады [1]. Бұл жолдауда мемлекет тарапынан жаңғырудың екі процесі жоспарланды: саяси реформа мен экономикалық жаңғыру арқылы дамыған 30 елдің қатарына қосылу еліміздің жақын арада тұрған басты мақсаты болып қабылданды. «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу»: «Халқымның тағылымы мол тарихы мен ықылым заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерді болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын» деді. Ол үшін қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағытын атап өтті. Соның ішінде: «Туған жер» бағдарламасын қолға алуды ұсынып, қазақ әліпбиінің тым тереңнен тамыр тартатынын, ол VI-VII ерте орта ғасыр кезеңіне жататын «Орхон-Енисей жазулары» деп танылған көне түркілердің руникалық жазуы адамзат тарихындағы ең көне әліпбилердің бірі екендігі және Алтын орданың бүкіл ресми құжаттары мен халықаралық хат-хабарлары негізінен ортағасырлық түркі тілінде жазылып келгендігіне баса назар аударды. Ал, 2018

жылы 21-ші қараша күні президент: «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласын жариялады [2]. Бұл мақалада: «Еуропацентристік көзқарас сақтар мен ғұндар және басқа да бүгінгі түркі халықтарының арғы бабалары сан.алатын этностық топтар біздің ұлтымыздың тарихи этногенезінің ажырамас бөлшегі болғаны туралы фактілерді көруге мүмкіндік берген жоқ...» дей келе: «... осы себепті, бүгінгі тарихи оқиғаны таңдамалы және объективті тұрғыдан ғана сипаттаумен шектемей, нақты ғылыми деректерге сүйеніп, жаһандық тарихтағы өз рөлімізді байыппен әрі дұрыс пайымдауға міндеттеді».

Қазақ елінің ежелден келе жатқан елдік тамырларын негіздеу үшін өткен ғасырлардағы Еуразиялық кеңістікте өткен гун (хун), көне түркі, монғол, славян халықтарының көне мемлекеттері тарихына бүгінгі күн тұрғысынан жүйелі зерттеулер жүргізілуі керек екендігінің өзектілігі зор. Өйткені, осы елдер негізінен бүгінгі Қазақстан территориясы мен көршілес жерлерде бастау алып дамығаны бүгінгітаңда қазақстандық тарихшылардың еңбектерінен белгілі [3].

Жүргізілген тарихи шолулар б.з.б. I мыңжылдықта Солтүстік Үндістанды, Ауғаныстанды, Орта Азияны және Қазақстанның оңтүстігін қамтитын кең байтақ аумақта (б.з.б. V ғ.) сақ тайпалары мекендеген делінеді, оларды антик тарихшылары «Азиялық скифтері» деп атаған. Сонымен бірге Сақ тайпалары Солтүстік Қара теңіз өңірі мен Днепр бойында мекендеген, оларды скифтер деп атаған. Ерте дүниелік жазбаларда скифтер төменгі Еділ бойы мен Оңтүстік Орал өңіріндегі савроматтардың Кир мен I Дарий парсыларының және Александр Македонский дәуіріндегі гректердің замандастары болған. Олар ежелгі парсылармен тығыз қарым-қатынас жасаған, тіпті б.з.б. VI-V ғасырларда Ахаменидтер империясының құрамына да кірген. Бес томдық «Қазақстан тарихы» еңбегінде сақтардың үш тобы: хаумаварга-сақтар (хаом сусынын қайнататын сақтар), тиграхауда-сақтар (шошақ бөрік киетін сақтар), тияйпарадрайа-сақтар (теңіздің арғы бетіндегі сақтар) туралы хабарлар ерте дүниелік жазбаларда келтірілген. Алғашқы екі топ Гератотқа таныс болды, бұларды амюргия-сақтар және ортокрибантия-сақтар деп атаған делінеді [3, 158 б].

Сонымен ғылымда сақтардың бұл топтарының Орта Азия мен Қазақстан аумағында шоғырланғаны туралы көптеген болжамдар анықталған. Сонда, Шаш (ташкент ауданы), қазіргі солтүстік Қырғызстан аумағында және Қазақстанның оңтүстігінде тиграхауда-сақтары мекендегендігі туралы айтыла келе, бұл сақ тайпаларының этникалық аумағы кеңірек болғандығы мойындалады, оған Оңтүстік Орал өңірі мен Таулы Алтай да енген делінеді [4]. Бұл кең ауқымды территория екендігі мәлім. Дегенмен жоғарыдағы келтірілген ресми тарихтағы ұстанымдар жалпылама мәліметтер екендігі белгілі, «сырт көзбен» қараған бөтен елдердің атаулары екендігі көрініп тұр. Өйткені осы Сақтардың негізгі мұрагерлері кімдер және қай елдер деген сұрақтарға ресми тарихта нақты жауап жоқ. Өйткені осы Сақ тайпаларының тарихы ғылымда әлі күнге дейін нақтыланбақ түгілі, жоғарыдағы келтірілген «хауммаварга», «тигрохауда» сақтары деп атаған ертедүниелік тарихшылардың көрсеткен: «хаом сусынын қайнататын сақтар немесе шошақ бөрік киетін сақтар» деген тәрізді түсіндірмелері ешқандай да әлгі сақтардың қалай, қайдан пайда болғандығы туралы және олардың тегі қайдан деген тәрізді сұрақтарға жауап бере алмайды.

1930 жылдары бұл аймақта б.з.б. VIII-III ғғ. аралығына жататын ондаған діни құрылыстар – орасан зор тас және топырақ үйінділері – сақ «пирамидалары» зерттелді. Пазырық (Таулы Алтай), Шілікті (Шығыс Қазақстан), Бесшатыр және Есік (Оңтүстік Шығыс Қазақстан) обаларынан ашылған тамаша жаңалықтар кеңінен мәлім, олар адамзат тарихын металдан, ағаш пен матадан жасалған көркемдігі жоғары бейнелеу өнерінің бұйымдарымен, ағаштан салынған ежелгі сәулет өнерінің ескерткіштерімен байытты. Бұл қорғаннан табылған ғажайып олжалар сақ тайпаларының жоғары және көп жағынан өзіндік төл мәдениеті болғандығын, «олардың патшаларының» ұлылығын және әлеуметтік құрылымының дамығандығын айқын көрсетті.

Б.з.б. кезеңдерде Солтүстік Қара теңіз жағалауында өткен тарихи процестерді, соның ішінде кейінгі жылдары «оңтүстік Русь» деп суреттелген: Кемерліктер – 1000-700 ғғ. б.з.б.; Скифтер -700-200 ғғ. б.з.б.; Сарматтар -200 ғғ. б.з.б.; Готтар -200-370 ғғ.; Ғұндар -370-454 ғғ.; Аварлар -558-650 ғғ.; Хазарлар –VI ғ.; Волгалық бұлғарлар -650-737 ғғ.; Печенегтер, түріктер, берінділер –IX-XI ғғ.; Половцылар (кумандар,қыпшақтар) –XI ғ.; Моңғол – татарлар –XIII ғ.; Қалмақтар – XVIII ғ.[5, 105 б].

Қазіргі Симферепольдың жанынан археологтар қазып ашқан, Каменскелік «қалашықтан» да асқан скифтердің астанасы – Скифтік Никополь табылған. Қалыңдығы 8 ден 12 метрге дейін жететін, қабырғасының қалыңдығы сәйкес биік тас қабырғамен қоршалған қаланың аумағы жиырма гектардан асады. Қаладан тастан салынып, шатырлары черепицалармен жабылып, әрленген мрамор колонналарымен қатар, қоладан жасалынған мүсіндер қойылған көптеген қоғамдық мекемелердің ғимараттары табылған [5, 108-109 бб.]. Одан арғы, деректерге көз салсақ скифтер алтыннан, күмістен зергерлік бұйымдар жасаудың асқан шеберлері болған. Сонымен «көшпенділер» тек қана тас

қоршаулармен қоршалған, тас қабырғалы үй-жәйлары бар, тастан қалалар салып қана қоймай темірден қару-жарақ пен қатар темірден сауыттар жасап, темірден күнделікті өмірге қажетті нешетүрлі тұрмысқа керекті құрал-жабдықтар мен қатар шебер зергерлік бұйымдар да жасаған.

Сондықтан, «көшпенділер» туралы ресми тарихта айтылғандар ертегі ғана болып тұр. Егер қандай да бір халық жоғарыда көрсетілгендей жетістіктерге жеткен болса, онда ол халықты қайдағы бір «жабайы көшпелі малшыларға» жатқызуға болмайтындығы түсініктә. Көріп отырғанымыздай әңгіме тек мемлекет туралы болуы тиіс. Мүмкін бұл мемлекет басқаруда «ерте римдік» дәрежеге жетпеген де болар, бірақ мәселе өзіндік мемлекет туралы болып тұрғаны анық; жер өңдеушілері, ұстаханалары, зергерлік шеберлері мен қару-жарақ жасаушылары, ағаш ұсталары, шатыр жасаушылары, мал-адам емдеушілері бар» [5, 109 б].

Бұл мәселеде, тарихшылардың ойлары басқада болып тұрған тәрізді. Ол, «тарихи емес» халықтарда ресми Европалық тарихшылардың каноны бойынша мемлекеттәктер болуы тиіс емес. Осыған сәйкес ресми тарихта әр-түрлі сөздерді «ойнатып»: «жарым-жарты көшпенділік» немесе «қалашықтар» дегендер қолданылды [5, 110 б]. Өздерінің ұмтылыстарында тарихшылар одан әрі кетіп, тіпті шектен шығушылыққа ұрынады. Біраз бұрын, бір ресейлік «тарихшы» скифтердің қолөнері «өздерінікі емес» бұлар зергерлік өнерлеріндегі сюжеттер Балқандағы фракийліктерден көшірген» деп көрсеткен [5, 110 б]. Әрине, бұл толық мәнде, жалған нәрсе. Өйткені біріншіден көшіретін болса онда скифтер қастарындағы гректерден көшірмей, алыстағы Балқан елдерінен көшіріп неге керек.

Екіншіден, скифтер өз өнерінің бастауын Балқаннан да, Қара теңіз жағалауларындағы грек колонияларынан да бастамайды, Азиядан бастайды. Оған дәлел жоғарыдағы Қазақстан тарихы көптомдығында көрсетілген мәліметтер: Пазырық (Таулы Алтай), Шілікті (Шығыс Қазақстан), Бесшатыр және Есік (Оңтүстік-Шығыс Қазақстан) обаларынан ашылған тамаша жаңалықтар. Тарихтан белгілісі Скифтер Қара теңіз жағалауларына Азиядан көшіп келген. Бұл тезис өте үлкен аумақты алып жатқан көптеген археологиялық қазбалармен дәлелденген, сондықтан дәлелдеп жатуды қажет етпейді. «... Осылармен танысқан зерттеушіге мынандай үлкен күдік келеді. Дегенмен мәселенің тамыры скифтердің азиялық болғандығында ғана тәрізді. Өйткені осы мәселе евроцентристердің еріксіз саналарын тітіркендіретін тәрізді. Егер дәл айтсақ тарихтағы европалық шовинистерді. Олардың пікірінше «азиялықтарда» мемлекет пен қалалары болуы мүмкін емес, мұндай өркениеттік жетістіктерге тек Европаның ғана қақы бар», - деп есептеген. Сондықтан, скифтерді, мүмкіндігі болғанша ашық айтпай, бірде шеберлікпен, екінші бірде ебедейсіз қолдарынан келгенше төмендетуге тырысады. Көптеген табылған археологиялық жәдігерлерге қарамай Енесайдан Қара теңіз жағалауларына дейінгі халықтардың туыстығын да ескермей скифтерді, табанды түрде тек ертедүниелік Ираннан таратады [5, 110 б].

«...Скифтердің өркениетінің маңызын аздап болса да төмендетіп көрсетуге деген ұмтылыс тіпті өте ертеден байқалған. Мәселен «тарихтың атасы» саналған Геродот та скифтердің қалалары туралы былай деген: «Будиндер – үлкен және сан жағынан көп тайпа. Олардың жерлерінде ағаштан жасалынған Гелон атты қала бар. Сол қаланың әр жағы ұзын -30 стадийден тұратын қабырғамен қоршалған. Қаланың қабырғасы биік және ағаштан жасалынған. Үйлері де, ғибадатханалары да ағаштардан тұрғызылған». Геродот та дәл осы жерде, бұл қаланы салған скифтік-будиндер емес, Қара теңіз жағалауларындағы грек қалаларынан қуып әкелінген біршама гректерге салғызған деп көрсетіп, сол Гелон қаласында гректердің эллиндік құдайларына арнап қасиетті құрылыстар салғызып, жиі-жиі көпшілікке арнап той-томалақтар ұйымдастырып гректердің мәдениетінен үлгі алып отырған деп көрсеткен [5, 110-111 б.б.]. Бірақ бұл жерде Геродот тап-таза өзінің жазған скифтер жайлы мәліметтеріне ашықтан-ашық қарсы келіп отыр. Өйткені Геродот Скифтер өзге елдердің құдайларын құрметтемек түгілі үзілді-кесті олардың салт-дәстүрлеріне де қарсы болып отырған деп жазған [5, 112 б].

Жоғарыдағы көрсетілген европалық ресми тарихтағы ұстанымдарының қарама-қайшылықтары мен ашықтан ашық Азиядан келген елдердің адамзат өркениетіне қосқан техникалық, технологиялық жетістіктерін ерте заманнан иойындамай отырғандықтарын қарастырсақ, жалпы ресми тарих ғылымы қазіргі кезеңге дейін ертеде «ғылыми» емес тұрғыда қалыптастырылған ұстанымдардың «жетегінде» әлі күнге дейін қалып отырғандықтары мен қатар кейінгі кезеңдердегі тарихшылардың зерттеу тақырыптарындағы кемшіліктер болып тұр. Осы туралы заманға сай озық ойлы тарихшылар былай деп көрсетеді: «...Тарих ғылымы туралы айтсақ, қазіргі кезеңдегі тарих ғылымында үлкен кемшілік бар екендігін мойындауымыз керек: бұл ғасырлар түгілі ғасыр ішіндегі ширек кезеңнің өзіндегі бір кіп-кішкене княздіктің ішіндегі майда-шүйде мәселелерімен де айналысқан. Сондықтан, адамдар мынандай «шығармашылықтары» үшін де тарих ғылымының ғылым кандидаты, тіпті ғылым докторы бола алған.

Мәселен: «Рязань княздігіндегі XII ғасырдың екінші жартысындағы аттардың тағалары» немесе «Артур графствосындағы XIII ғасырдың бірінші отыз жылдығындағы етікшілер» атты еңбектері арқылы ғылыми атақтар қорғалған. Шындығына келгенде бұл «алғашқы адамдардың тас құралдарын жасау үстінде шашырап ұшқан кішкене тас ұшқындары» атты тақырыпқа қорғағандығы белгілі. Бұл, мәселен, әртүрлі нәрселерді жинастырып: «көбейту таблицасының қасиетіне қатысты» атты тақырыпқа математика ғылымының кандидаты дәрежесін қорғағанымен бірдей [5, 120 б]. Мәселен, ғылымдағы осындай келеңсіз мысалды 1970 жылдары Қазақстан компартиясының бірінші хатшысы Д.А. Қонаевтың ғалымдармен өткізген жиналысында: «Дала торғайларының жыныстық мүшелерінің құрылысының ерекшеліктері туралы» атты тақырыпқа қорғалған ғылыми еңбекті сынағаны белгілі.

«...Осы деректермен танысқанда кімдердің, қай халықтардың өркениетті екендігін ұға алмай қаласың. Өйткені өркениетті халықтар қайда, ал «жабайылар» қайда екендігін бірден түйсіну қиынға соғады. Себебі өз-өзінен «ерте Рим» өркениет пен прогресстің ошағы болудан қалып, нағыз «жабайылар екендігіне» көз жеткізесіз. Деректерде галлдардың теңіз флоты римдіктердің галерлерінен анағұрлым артық болған деп көрсетіледі» [5, 120 б]. Енді мына деректерді қарастырсақ: галлдарда бекіністермен қоршалған қалалары мен бірге, өте ыңғайлы кең ауқымды аймақты қамтып жатқан жол тораптары мен өз ақшалары болған. Бұл аз болса «кельттер» мен «галлдар» ерте замандық ағаш соқалардың орнына екі доңғалақты тәртесі бар темір сқалар мен темір тырмаларды дүниеге әкелген. «Алдыңғы қатарлы» есептелетін римдіктер осыларды галлдардан үйренген. Қола дәуірінен бері адамдар егінді орақпен орып келсе, Галлдықтар әлдеқалай өнімді шалғыны ойлап тапқан. Содан соң ғана оны римдіктер пайдаланып, үйренген. Бір ғылыми еңбектен екінші бір ғылыми еңбекке «көшіп» римдік деп аталып жүрген: екі доңғалақты өгіз артынан итеріп жүрген арба тәрізді егін орғыштың алдыңғы жағында «гістерімен» егін орып бидайдың басы арбаға құлап жиналатын құрылғы (қазіргі заманғы комбайындардың алғашқы нұсқасы), бұлар да галлдардың тапқан жаңалықтары, оны көп кейін римдіктер игерген. Скифтер әр түрлі адамдар таситын арбалар мен сондай-ақ жүк таситын үлкен арбалар жасауда европалықтарға үлгі болған. Римдіктер оларды жасауды тек солардан үйренген [5, 121 б].

Осының нәтижесінде римдіктерде төрт түрлі арба түрі қалыптасты: «кваррус» - үлкен жүк арбалары, бұларды Ресейде «ломовая» деп атаған; «рела» - жеңіл, тез жүретін төрт дөңгелекті «бричка»; «карпентум» - екі дөңгелекті арба; «эсседум» - екі дөңгелекті соғыс арбасы. Осы атаулардың бәрі ресми түрде галлдардан алынғандығы мойындалады-сондықтан осы әртүрлі арбаларды алғаш ойлап шығарған галлдар екендігі анық [5, 121 б]. Сонымен нақты кімді үйреткен және кім іс жүзінде «жабайы» болған? Егер біздің кезеңге дейін галлдардың кітапханалары жеткен болса онда жалпы әлемдік деңгейде мұндай түсініксіз тарихи мәселелер туындамас еді. Бірақ римдік Цезарь өте мұқият барлық галлдардың тарихи материалдарын өртеп, бір де бір галл документи сақталмаған, сондықтан ақыр соңында кімдер алдыңғы қатарлы технологияларға ие болғанымен, соны кімдер өздерінше жазып кеткен солар жеңіп отыр. Келтірілген деректер бойынша мынадай жалпы қортындылар мен ой тұжырымдар жасауға болады. Сонымен келтірілген ресми тарихи материалдар Европаға Азиядан келген елдер қатарына б.з.б. мың жылдардан б.з. X-XI ғасырларға дейін келген: Кемерліктер(Киммериялықтар); Скифтер; Сарматтар; Готтар; Гундар; Аварлар; Хазарлар; Волгалық бұлғарлар; Печенегтер, түріктер, берінділер; Половцыларды (кумандар) жатқызған. Жалпы европалық ресми тарих осы елдер туралы жеткен тарихи материалдарды біржақты көрсеткен. Осы елдердің Европаға жеткізген адамзаттық өркениеттік жетістіктерді римдік өркениеттің жетістіктері деп соларға таңылып отыр.

Енді «із-түссіз жоғалған» халықтарға келсек, онда мәселен: қазіргі тарих ғылым «скифтерді сарматтар ауыстырды» деп есептейді. Белгісіз құпиялы Азия кеңістігінен, аяқ астынан, осы сарматтар-сансыз салт атты ордалар, бас аяғына дейін темір сауыттармен киінген Европаға қаптап кетеді де, белгісіз себептермен өздері өте жек көретін скифтерді түптамьырымен жойып жібереді. Осылай скифтер жойылып кетеді» делінеді. Бірақ бұл гипотеза неліктен скифтер бірнеше мыңдаған жылқылары бола тұра соларға мініп қашып кетпей жайбарақат өз үйлерінде өздерін «жауыз» сарматтар келіп қырып кетсін деп отырған. Бірақ деректерде мұндай мәлімет жоқ. Демек жоғарыдағы болжам жалған болып тұр. Сонымен бірге, Аттила (Еділ)скифтер мен готтардың біреулерінің тарихтан, біреулерінің сол мекендеген жерлерінен жоғалып кетулері тиіс болғандығынан хабары болмай, олардың патшасы болып билеген.

Прискенің жазғандарына келсек, онда ол (жалғыз ол ғана емес) ғұндарды скифтар деп атаған. Ал, соның жанында Аттила мен оның державасы туралы сөз болғанда өте жиі сарматтар деген атаулар да айтылады, бұлар да кезінде «із-түссіз» жоғалып кеткен елдер қатарында. Осы теория бірінің артынан бірі келіп алдыңғыларын түп-тамьырымен жойып отырған деген «көшпенді» шұбырған халықтар туралы естеліктер, тек кейінгі замандардағы тарихшылардың ой-саналарында ғана орын алған сияқты. Негізінде

мұндағы нақты мәселе басқаша болған тәрізді: Шындығында келтірілген халықтар әрине бір-бірімен соғысып та, кикілжіндерге де барып та тұрған, бірақ барлығы нақты іс жүзінде бір кезеңдерде өмір сүріп, бір-бірімен араласып, бір-біріне сіңіп бір мемлекеттің тұрғындарына айналып отырған. Ешкім де ешкімді түп-тамырымен жойып жіберіп отырмаған.

Тарихшылар ертеден-ақ осындай еретикалық теорияларға қарсы өз аргументерін былай деп ойлап тауып қойған: бұрынғы өткен заманғы жазушылар нені, кімді көргендерін дұрыс түсінбеген. Ғұндарды көріп, оларды «скифтар» деп жазған. Монғолдарды көріп, жеңілтектікпен өздерінің жете білмегендіктерінен оларды «татарлар» деп жазған. Тек кейінгі ғасырларда ғана, мың жылдар өткен соң ғана, «нағыз ғалымдар» ғана, «тарихи тәсілдермен» қаруланған, түптің-түбінде ғана ертедегілердің «кімдерді көргендіктерін» ажыратып, танып-біліп отыр. Осы теорияны талдау туралы айтудың өзі артық, өйткені Приске мен оның замандастарына сол кезеңдегі елдер белгілі болған деп есептейміз: олар егер скифтер деп жазса онда ол скифтерді көрген деп есептеуіміз керек. Петрге дейінгі уақыттың ірі тарихшысы Андрей Лызлов (өз замандастары мойындамақ түгілі) қазіргі заманғы тарихшылар да «ашық түрде шетке ысырып тастаған» одан арыға барған: скифтерден Шыңғысхан мен Батыйдың татарлары шыққан деп жазған [5,138-142 бб.]. Дәл солай, византиялық тарихшылардың пікірлерінше де, крест жорығының замандастары да скифтер сол уақытта қалыпты түрде Қырымды мекендеп, гетуалықтармен қарым-қатынаста болғандығын жазған. Ал батыстық осы заманғы авторлар қандай ақылға сыймайтын нәрселерді жазады. Бұрын көрсеткен Т. Райстың жазуынша, скифосарматтықтардың қолөнердегі әсері бүкіл Еуропаға тарап, атақты «аң стилі» мен басқа да өнердегі сюжеттік көріністер «Скандинавия мен батыс Германияға» дейін жетіп, Скандинавияда да белең алып отыр, және «өнердегі скифтік-сарматтық тенденциялар» Британияға дейін тарап отыр делінеді. Осыларды көптеген дәлелдер мен нақты дүниелер көрсетіп отыр. «Дискінің шығып тұрған қырына бекітілген Саитгон-Худа (графство Суолк) табылған қазнадағы екібасты жануардың кескіні көп жағдайда ертедүниелік скифтік дүниелермен ортақ мазмұнға ие. Шотландиялықтардың Бура аралынан табылған VIII ғ. жататын «Папалық кресте» тіпті одан да ертерек уақытқа жататын скифтердің стиліндегі арыстанның бейнесі салынған. Эденбургтегі ертедүниелік музейдегі Абботсфордтық крестегі жануардың бейнесі де скифтердің стилін сақтаған үшкірленген аяқтарының ұшы Күл-Оба мен Золдаломпушта және славяндық пластинкадағы Мартыновкадан табылған скифтік бұғынікіне ұқсайды. Ақырында, саксондық тас плита б.з. XI ғ. жататын «біреуі, алғашқыла Әулие Павелдің шіркеуінде сақталған, ал қазіргі кезде - Лондондағы Гилдхолл музейінде сақтаулы тұрған бұғының бейнесі дәл скифтік келбетпен жасалынған [5,141 б.].

Көрсетілген Азиялық елдерді еуропалықтар өздерінше әртүрлі атаулармен атап алған, бірақ сол атаулардың мән-мағаналары әлі күнге дейін анықталмаған. Кезінде Азиядан Еуропаға келген елдер қандай тілде - сөйлеген, тым болмаса сол елдердің тілдері қазіргі замандағы бар қандай тілдік топқа жататындықтары туралы да ешқандай мәліметтер кездеспейді. Өте ерте кезеңдерде (б.з. 1000 жылдай бұрын) Еуропаға келген «Кемерліктердің» де тегі, тілі туралы деректер мүлдем кездеспесе, ал сонымен бірге Скифтерді (б.з.б VI-VII ғғ. барған) Азиялық сақтар екендігі мойындалған. Яғни, Скифтерден кейінгі Еуропаға келген елдердің барлығы скифтер болып келетіндігі айтылған. Ал, Герадоттан бері сол Еуропалық скифтер азиялық сақтар болып мойындалған. Сондықтан «Кемерліктер» мен «сақтар» туралы тарихи мәліметтерді, қазіргі кезеңдегі бар халықтардың тілдік ерекшеліктерін, сөздік қорларын пайдалана отырып мақсатты түрде зерттеу арқылы жоғарыдағы келтірілген елдердің қазіргі кезеңдегі қай елдің тегіне қатысты екендігін де нақтылауға мүмкіндік туады деп тұжырымдауға болады. Мәселен «Кемерліктер» деген сөзге келсек қазақ халқының сөздік қорында «кемер» деген сөз бар. Сол тарихтағы «кемер» деген сөзге байланысты «Кемерліктер» деп аталған халық болса, онда бұл «кемер» сөзінің елдің атауына айналуының тарихи негіздерін мақсатты түрде зерттеу арқылы анықтап, нақтылауға мүмкіндік туады. Демек, жоғарыдағы көрсетілген елдердің тілдері мен тектік негіздерінің мәселелерінің нақтылануы мен сол елдердің Азиядан Еуропаға келу себептерінің де анықталуы осы кезеңдерге дейін «құпия» болып келген жалпы адамзат тарихындағы көптеген белгісіз жағдайлардың анықталуларына алып келетіндігі сөзсіз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі: :

1. http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-b01ashakka-bagdar-ruhani-zhangyru—atty—makalasy
2. <https://khabar.kz/kz/zekti/item/108727-elbasy-ma-alasy>
3. *Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық 1-том. – Алматы: Атамұра, 2010. – 544 б.*

4. Акишев К.А. *Культура саков долины р. или. ...* – С. 16-17.
5. Бушков А. *«Чингисхан Неизвестная Азия»*. – М.: «ОЛМА», 2007. – 544 с.

УДК 94(100)
ГРНТИ 13.81.35

А.М. Турлыбекова¹

*¹к.и.н., ассоц.проф. (доцент) Павлодарского государственного университета имени С.Торайгырова,
г. Павлодар, Казахстан*

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОНЯТИЙ ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ И ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

В условиях формирования на территории Казахстана новой концепции нации, основанной на принципах национальной, государственной идентичности граждан, важным становится сохранение исторической памяти народа. Понимание своей истории дает возможность личности, обществу и народу в целом, не чувствовать себя вырванными из исторического контекста, самим формировать свою судьбу.

Положенные в основу государственной программы модернизации общественного сознания, статьи Первого Президента Республики Казахстан «Рухани жангыру», «Ұлы даланың жеті қыры» дали новый импульс развитию исторической науки, формированию исторического сознания путем сохранения исторической памяти через археологические, этнографические, письменные (архивные) формы ее накопления и трансляции.

В связи с этим важным становится изучение концептуальных позиций авторов категорий исторического сознания, исторической памяти, что позволит в определенной степени разобраться в условиях формирования мировоззренческих установок социума.

Ключевые слова: история, историческое сознание, общественное сознание, историческая память, историческая наука, историческое знание, мировоззрение, культура общества.

А.М. Турлыбекова¹

*¹т.ғ.к., С. Торайгыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің қауым.профессоры
(доцент), Қазақстан*

ҒЫЛЫМИ ӘДЕБИЕТТЕРДЕ ТАРИХИ САНА МЕН ТАРИХИ ЕСТЕЛІК ҰҒЫМДАРЫНА ТҮСІНІК БЕРУ

Қазақстан аумағында азаматтардың ұлттық, мемлекеттік бірегейлігі принциптеріне негізделген ұлттың жаңа тұжырымдамасын қалыптастыру жағдайында халықтың тарихи жадысын сақтау маңызды болып табылады. Өз тарихын түсіну жеке адамға, қоғамға және жалпы халыққа өзін тарихи мәнмәтіннен үзілген ретінде сезінбеуге, өз тағдырын өзі қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Мемлекеттік бағдарламаның негізіне алынған қоғамдық сананы жаңғырту, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің «Рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры» мақалалары тарихи ғылымның дамуына, тарихи сананың қалыптасуына, археологиялық, этнографиялық, жазбаша (мұрағаттық) жинақталу және трансляциялау нысандары арқылы тарихи жадының сақталуына серпін берді.

Осыған байланысты тарихи сана, тарихи жады санаты авторларының концептуалды ұстанымдарын зерделеу маңызды болып отыр, бұл белгілі бір дәрежеде әлеуметтің дүниетанымдық ұстанымдарын қалыптастыру жағдайында түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: тарих, тарихи сана, қоғамдық сана, тарихи естелік, тарихи ғылым, тарихи білім, дүниетаным, қоғам мәдениеті.

А.М. Turlybekova¹

¹Candidate of Historical Sciences, Assoc.prof. (Associate Professor) Pavlodar State University named after S. Toraigrov, Pavlodar, Kazakhstan

INTERPRETATION OF THE CONCEPTS OF HISTORICAL CONSCIOUSNESS AND HISTORICAL MEMORY IN SCIENTIFIC LITERATURE

Abstract

In the context of the formation in Kazakhstan of a new concept of a nation based on the principles of national, state identity of citizens, it becomes important to preserve the historical memory of the people. Understanding one's history makes it possible for an individual, society and people as a whole, not to feel pulled out of the historical context, and to shape their own destiny.

The articles of the First President of the Republic of Kazakhstan "Rukhani Zhangyru", "Uly dalany zheti kyry" laid the foundation of the state program for the modernization of public consciousness gave a new impetus to the development of historical science, the formation of historical consciousness by preserving historical memory through archaeological, ethnographic, written (archival) forms of its accumulation and broadcasts.

In this regard, it becomes important to study the conceptual positions of the authors of the categories of historical consciousness, historical memory, which will allow to a certain extent to understand the conditions for the formation of the worldview attitudes of society.

Keywords: history, historical consciousness, public consciousness, historical memory, historical science, historical knowledge, worldview, society culture.

Необходимость формирования исторического сознания и исторической памяти была осознана еще на ранних ступенях развития общества. В сказаниях, героическом эпосе утверждался культ предков, закреплялись традиции знать и чтить прошлое своей общности, следовать ее обычаям как нормам отношения к труду, природе, вещам, людям. В эпоху древних цивилизаций история воспринималась как наставница жизни, дающая образцы для социального воспитания человека, как память народа, формирующая его этническое сознание. В начале Нового времени в общении с прошлым виделся способ познания мира человека, средство просвещения, самопознания и развития личности.

В 1980-1990-е гг. ученые столкнулись с необходимостью трактовки такого феномена общественного сознания, как историческая память. В результате тщательного исследования ее различных аспектов и форм проявления данное понятие стало учитываться более целенаправленно, более обстоятельно и постепенно получило как теоретическое обоснование, так и эмпирическую интерпретацию. Среди многочисленных проблем, которые стали волновать население нашей страны, возросшую актуальность приобрела специфическая форма общественного сознания и поведения людей, охватывающая знания, понимание и отношение людей к историческому прошлому, его взаимосвязи с реалиями сегодняшнего дня и его возможному отражению в будущем. Более обстоятельное рассмотрение этого феномена позволило сформировать представление об историческом сознании, об исторической памяти, которые оказались весьма устойчивыми характеристиками образа жизни людей и которые во многом определяли их намерения и настроения, опосредованно оказывая весьма мощное влияние на характер и методы решения общественных проблем [1, с.7].

Отметим, что на сегодняшний день актуальность проблем исторического сознания и памяти еще более усиливается и находят свое обсуждение, в том числе, в историографии различных стран. Именно поэтому не существует единой точки зрения по поводу трактовки понятий «историческое сознание» и «историческая память».

Так, согласно российскому исследователю Ж.Т. Тощенко «если охарактеризовать суть и содержание исторического сознания, то можно сказать, что оно представляет собой совокупность идей, взглядов, представлений, чувств, настроений, отражающих восприятие и оценку прошлого во всем его многообразии, присутим и характерном как для общества в целом, так и для различных социально-демографических, социально-профессиональных и этносоциальных групп, а также отдельных людей» [1, с.8].

Историческое сознание – память о прошлом и интерес к нему – свойственно в той или иной степени всем людям и народам. Вместе с тем и само отношение к прошлому, и способы получения информации о нем чрезвычайно разнообразны, что позволяет говорить о существовании разных типов исторического сознания. Основное различие между ними определяется двумя факторами: во-первых, разными пропорциями эмоционального и рационального отношения к прошлому; во-вторых, степенью достоверности той картины, которая воссоздается на основе отдельных исторических свидетельств [2, с.162].

«Историческое сознание, – писал Тощенко, – как бы «разлито», охватывает и важные, и случайные события, впитывает в себя как систематизированную информацию, в основном через систему образования, так и неупорядоченную (через средства массовой информации, художественную литературу), ориентация на которую определяется особыми интересами личности. Немалую роль в функционировании исторического сознания играет случайная информация, часто опосредованная культурой окружающих человека людей, семьи, а также в известной мере традиции, обычаи, которые несут в себе также определенные представления о жизни народа, страны, государства [1, с.11].

Что же касается исторической памяти, то это определенным образом сфокусированное сознание, которое отражает особую значимость и актуальность информации о прошлом в тесной связи с настоящим и будущим. Историческая память по сути дела является выражением процесса организации, сохранения и воспроизводства прошлого опыта народа, страны, государства для возможного его использования в деятельности людей или для возвращения его влияния в сферу общественного сознания.

По мнению корифея российской методологии истории, историографии и интеллектуальной истории Л.П. Репиной: «состав исторической памяти во многом зависит от субъективных и эмоциональных аспектов: сообщество вольно или невольно обращается к прошлому как источнику информации. Массовое сознание воспринимает прошлое эмоционально, ищет в нем подтверждение собственных ожиданий и предпочтений, с легкостью стирает границы между достоверной и вымышленной картинами событий. Социальная, или культурная, память указывает на неразрывную связь поколений, дает примеры опыта, который может быть использован в настоящем. В основе научного исторического сознания – признание различия между прошлым и настоящим, требование достоверности информации, на основании которой прошлое может быть восстановлено, постоянные сомнения относительно того, в какой степени исторические явления могут быть сопоставлены с фактами современной жизни. История как опыт социальной жизни, без которой современное общество не может осознать себя и определить пути развития, критически оценивается наукой с точки зрения способов и возможностей применения этого опыта» [2, с.174].

При таком подходе к исторической памяти хотелось бы обратить внимание на то, что историческая память не только актуализирована, но и избирательна – она нередко делает акценты на отдельные исторические события, игнорируя другие. Попытка выяснить, почему это происходит, позволяет утверждать, что актуализация и избирательность в первую очередь связаны со значимостью исторического знания и исторического опыта для современности, для происходящих в настоящее время событий и процессов и возможного их влияния на будущее. В этой ситуации историческая память нередко персонифицируется, и через оценку деятельности конкретных исторических личностей формируются впечатления, суждения, мнения о том, что же представляет особую ценность для сознания и поведения человека в данный период времени.

Историческая память, несмотря на определенную неполноту, обладает все же удивительной особенностью удерживать в сознании людей основные исторические события прошлого вплоть до превращения исторического знания в различные формы мировоззренческого восприятия прошлого опыта, его фиксации в легендах, сказках, преданиях [1, с.11].

И.М. Сеченов главную особенность памяти видел в том, что она, во-первых, оперирует преимущественно образами, т.е. «переработанной» информацией, во-вторых, обладает способностью к сортировке и упорядочению воспоминаний; в-третьих, регулирует их хранение (оперативная, долговременная память). Особую роль в функционировании памяти играет долговременная память, объем которой является фактически неограниченным, и которая включает сознательную и подсознательную область. Ее назначение – хранить информацию и обеспечивать доступ к данным. В отличие от кратковременной памяти долговременная содержит не эмпирические представления, а осмысленные сведения. Перемещение информации из кратковременной памяти в долговременную связано с запоминанием – «консолидацией следа» в памяти в результате неоднократного повторения и применения [3].

Отмеченные выше особенности функционирования памяти присущи не только отдельному человеку, но и обществу в целом. По мнению Л.П. Репиной, для формирования исторической памяти важны три процесса: 1) «забвение прошлого» (потеря возможности воспроизведения, а иногда даже узнавания ранее запомненного); 2) различные интерпретации фактов и событий; 3) актуализация (воспроизведение и узнавание) прошлого, связанная с текущими проблемами.

Работают и основные правила запоминания: чем глубже «переработка» и осмысление обществом исторических событий, тем лучше они запоминаются и дольше помнятся. Эту задачу выполняют наука и

искусство, реагируя на текущие события и перемещая их образы в «хранилище долговременной памяти» – документы [3].

Интересную интерпретацию исторической памяти дает в своих трудах французский социолог М. Хальбвакс, который рассматривает историческую память в двух ее проявлениях – коллективная и личная (индивидуальная) память. Коллективная память является, с точки зрения исследователя, залогом идентичности общества. Предлагая свою концепцию памяти, он исходит из того, что индивиду доступны два вида памяти – индивидуальная и коллективная. Используя дюркгеймовские «коллективные представления», Хальбвакс переносит рассмотрение памяти в окружающий индивида социальный контекст. С одной стороны, воспоминания человека вписываются в рамки его личной жизни, с другой – он способен вести себя как член группы, вызывая в памяти воспоминания, затрагивающие его группу. Эти две памяти часто проникают друг в друга, но не смешиваются. Индивидуальная и коллективная память развиваются по собственным законам. Первая может опереться на коллективную, когда необходимо уточнить какое-либо воспоминание. Если индивидуальные воспоминания попадают в коллективную память, они меняются и уже не являются сознанием личности.

Хальбвакс эти два типа памяти называет и по-другому: внутренняя, личная, автобиографическая и внешняя, социальная, историческая. Первая, безусловно, использует вторую, так как жизнь человека – это часть истории, вторая же – шире первой и более суха, и схематична. Чтобы уточнить разницу между двумя видами памяти, ученый обращается к феномену социального времени. «Наши жизни расположены на поверхности обществ, они повторяют их движение и испытывают на себе последствия их сотрясений. Но то или иное событие занимает свое место в ряду исторических фактов лишь через некоторое время после того, как оно происходит. Стало быть, мы можем привязать различные фазы нашей жизни к событиям национального масштаба лишь задним числом» [4, с. 144].

Согласно Мазуру, «основу исторической памяти и общества в целом, формирует та коммуникационная и информационная среда, в которой он находится: система образования, медийная среда, контролируемые в значительной степени идеологией и рынком. Основным актором, заинтересованным в контроле над исторической памятью, выступает власть, а в недавнем прошлом выступала еще и религия. В современном мире большое значение приобретает формируемое обществом «историческое пространство», представленное местами памяти, а также праздниками, годовщинами и другими механизмами актуализации и стимуляции исторической памяти» [3].

Таким образом, с одной стороны, под исторической памятью можно понимать способность субъекта сохранять воспоминания о пережитом опыте, который является необходимой основой для выработки исторического сознания. С другой стороны, это результат определенных смыслообразующих операций по упорядочению воспоминаний, осуществляемых в ходе формирования исторического сознания путем переработки пережитого опыта.

Определение историческому сознанию дает известный социолог Ю. Левада: «этим понятием охватывается все многообразие стихийно сложившихся или созданных наукой форм, в которых общество осознает (воспринимает и оценивает) свое прошлое, – точнее, в которых общество воспроизводит свое движение во времени».

Следовательно, историческое сознание может использоваться и в качестве исторической памяти, однако в целом это более широкое понятие, так как включает память как «стихийный» феномен и одновременно научно-историографические представления о прошлом. Историческое сознание предполагает наличие, по меньшей мере, элементов рефлексии относительно собственных представлений о прошлом [4, с.144].

Историзм мышления и действия, выполняя важные социальные функции, играет в жизни каждого человека, а, следовательно, и человеческого сообщества гораздо большую роль, чем это принято считать. Историческое сознание, выросшее на фундаменте знания и осмысления опыта прошлого, незримо, но повседневно сопутствует человеку, во многом, определяя и его мысли, и его поступки. Не только у каждого поколения, но в идеале у каждого конкретного человека должна быть своя история, свое понимание прошлого, которое помогает ему жить, формирует его жизненные координаты, мировоззрение, систему нравственных и духовных предпочтений, а также поведенческие принципы. Все это в совокупности способствует наиболее полному раскрытию индивидуальных возможностей, самореализации личности, определяет уровень и характер ее социального поведения.

Таким образом, историческое сознание не сводится лишь к исторической памяти, так как охватывает не только опыт прошлого. В этом своем качестве оно выступает как фундаментальная мировоззренческая характеристика культуры любой эпохи, потому что, во-первых, сама культура является продуктом

истории, а во-вторых, в силу того, что определенность всякой эпохи формируется одновременно с социальной практикой и складывающимся на ее основе историческим опытом.

Возникновение и развитие исторического сознания и его важной составляющей – исторической памяти – отражает связь времен в материальной и духовной культуре любой человеческой общности, обеспечивает историческую устойчивость носителя этой культуры.

Список использованной литературы:

1 Тоценко Ж.Т. *Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния //Новая и новейшая история.* – 2000. - № 4. – С.3-14.

2 Репина Л.П. *История исторического знания: пособие для вузов //Л.П. Репина, В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова.* – 2-е изд., – М.: ДРОФА, 2006. – 288 С.

3 Мазур Л.Н. *Образ прошлого: формирование исторической памяти [Электрон.ресурс].* – URL:<https://journals.urfu.ru/index.php/Izvestia2/article/view/1589>.

4 Путилова Е.Г. *Историческое сознание и историческая память: соотношение понятий на современном этапе //Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики.* – 2012. - № 10 (24). – Ч.II. – С.143-145.

МРНТИ17.09.09
003.333.3:81:39

Садықова Р. К.¹, Сулейменов П. М.², Мисбохиддин Н.³

¹ *филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан, e-mail: rsadykova327@gmail.com,*

² *саяси ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: spirimbek@mail.ru*

³ *филология ғылымдарының докторы, Тәжікстан Ұлттық университеті, Душанбе қ., Тәжікстан, e-mail: hasti70@mail.ru,*

АВЕСТА – ЕСКЕРТКІШІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Бұл мақалада Иранның ең ежелгі ескерткіштерінің бірі –Авеста туралы мәліметтер беріледі. Авеста ескерткіші – ежелгі Иран жазба ескерткіші және зороастр дінінің қасиетті кітабы болып, бізге дейін қасиетті зороастризм діні мәтіндері арқылы жетті. Авестаның тексті негізінен 21 кітаптан тұрады және бұл мәтіндер 350 мың сөзден құралған. Ұзақ жылдар бойы Авеста тек ауызша таралып отырған. Сондай-ақ, Авеста тек қана Иранның емес, Орта Азияның көне тарихы және қазақ ғалымдарының киелі кітапқа қатысты зерттеулері бойынша нақты мәліметтер береді. Авеста кітабы толығымен айқын зерттелмесе де, Авестаның тарихы, зерттеулері, оның бөлімдері (Ясна, Висперад, Видепдат, Яшта, Кіші «Авеста») туралы айтылады.

Авеста – Орта Азия мен Ирандағы зороастризм діні туралы өте бай маңызды материал, салт-дәстүр, мәдениет пен тарихты осы күнге жеткізген киелі кітап жайында айтылады. Сондай-ақ, Авеста тек қана Иранның емес, Орта Азияның көне тарихы және қазақ ғалымдарының киелі кітапқа қатысты зерттеулері бойынша нақты мәліметтер береді.

Тірек сөздер: қолжазба, зерттеулер, дін, мәдени жәдігер, отқа табыну, бөлімдері

Sadykova R.K.¹, Suleimenov P.M.², Misbohiddini N.³

¹*candidate of Philology, Science Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty city, Kazakhstan, e-mail: rsadykova327@gmail.com*

²*Candidate of Political Science, Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty city, e-mail: spirimbek@mail.ru*

³*Dotor of Philology, Tajik National University, Tajikistan, Dushanbe city e-mail: hasti70@mail.ru*

EXPLORATION OF THE AVESTA MONUMENT

The article analyses Avesta, the one of the most ancient monuments of Iran. Avesta is an ancient Iranian written monument that reached us through religious texts. The text of Avesta consists of 21 books and 350000 words. For many years Avesta existed only orally. In addition, Avesta provides accurate information about the ancient history of Central Asia, and not only about Iran, as well as studies of Kazakh scientists about this sacred book. By the present time, Avesta has been preserved in the following books: Jasna, Visperad, Videpat, Yashta, Malaya Avesta. Avesta – an important material of Zoroastrianism religion in Asia and Iran, traditions and customs, culture and history from ancient to nowadays were spoken in that saint book. Also Avesta is not only an ancient history of Iran, also Middle Asia and gives accurate information about investigations of Saint Book of Kazakh scientists.

Key words: manuscript, research, religion, cultural heritage, chapters

Садыкова Р. К.¹, Сулейменов П. М.², Мисбохиддин Н.³

¹ кандидат филологических наук, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан, e-mail: rsadykova327@gmail.com

² кандидат политических наук, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: spirimbek@mail.ru

³ доктор филологических наук, Таджикский национальный университет, г. Душанбе, Таджикистан, e-mail: hasti70@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ ПАМЯТНИКА АВЕСТЕ

В статье рассматривается один из самых древних памятников Ирана - Авеста. Авеста – древнеиранский письменный памятник, который дошел до нас через религиозные тексты. Текст Авеста состоит из 21 книги и из 350 000 слов. В течение многих лет Авеста существовал только в устной форме. Кроме того, Авеста представляет собой точную информацию о древней истории Центральной Азии, а не только об Иране, а также исследования казахских ученых об этой священной книге. К настоящему времени Авеста сохранилась в составе следующих книг: Ясна, Висперад, Видепат, Яшта, Малая «Авеста».

Авеста является очень богатым важным материалом о религии зороастризм, о традициях и обычаях, о священной книге, которая донесла культуру и историю до наших дней. Также, Авеста древняя история не только Ирана, но и Средней Азии и дает точную информацию об исследованиях священной книги казахских ученых.

Ключевые слова: рукопись, исследование, религия, культурное наследие, поклонение огню, главы.

Авеста – бұрынғы Орталық Азия, Иран, Азербайжан, Ауғанстан мекенінде кең жайылған Заратуштра ілімінің қасиетті жазбаларының ескерткіші болып табылады. Зороастризм – Заратуштра негізін салған ең көне діни және философиялық ілім. Заратуштрашылдық – отқа табыну дінінің есімі, оның бастаушысы Заратуштра атына байланысты қойылған. Бұл дін – Заратуштра пайғамбардың насихаттық қасиетті кітабы – «Авеста». Авестада айтылған Ахура Мазда ұғымы кеңінен беріледі. Кейде бұл дінді Маздалық дін деп те атайды. Осыдан 3000 жыл бұрын Орта Азияда пайда болып, кейін Иран, Ауғанстан, Үндістан, Ирак, Таяу Шығыс елдері аумағына таралған.

Авеста зороастризм дінінің ең маңызды кітаптарының бірі болып, Иран жерінде Аршак дәуірінен басталған және әсіресе Сасанидтер кезінде бірнеше діни реформалар барысында қалыптасқан қағида болып табылады. Бұл қасиетті кітап мәтіні ежелгі парсы тілінен басқа және бірқатар белгілері бойынша неғұрлым кейінгі шығыс иран (соғды, хорезм, сақ және т. б.) тілдеріне туыс көне иран тілінде жазылған. Шынығында осыдан 1000 жыл бойы ауызша беріліп келген Авеста мәтіні, Сасанидтер кезінде қалыптасқан парсы (арамей әліпбиі негізінде) әліпбиімен, содан соң соның негізінде жасалған фонетикалық жазбамен тұңғыш рет бір ізге салынған болса керек.

Иранның өте ертедегі маңызды ескерткіші болып табылатын жәдігер, біздің кезімізге дейін қасиетті зороастризм діні мәтіндері арқылы жетті. Араб шапқыншылығына дейін (VII ғ.) зороастризм Иран өкіметінің діні болған. Арабтар жаулағаннан кейін Иранда зороастризм дінін ұстайтындарды қуғынға ұшыратып, соңына түскеннен кейін, зоратуштрашылар тұрғылықты мекендерін тастап кетуге мәжбүр

болды. Ираннан шыққан зороастристердің көпшілігі бүгінге дейін бұрынғы діни сенімдерін сақтаған және олардың көп бөлігін Үнді елінде кездестіруге болады. Олардың бір бөлігі қазіргі кезде Иранның қалалары Иязд, Керман, Тегеран, Ширазда тұрады. Зороастристерді Иранда «Гебрлер» деп атайды.

Парсылар ертедегі дін-сенімімен бірге қасиетті жазба Авестаны ұмытпай сақтап келеді. Ертедегі араб, грек, сирия, армян елдерінің авторлардың жинақтарының ішінен Иранда қасиетті Авеста кітабының болғаны жайында мәліметтер бар. Иран тілдес халықтар арасында ұлы ақын Фирдоусидің әдеби өңдеуімен (X-XII ғғ.) жазылған эпопеясында да Авеста туралы жазылған.

Зороастризм діні адамдарды пәктікке, шыншылдыққа, тырысуға және жамандықтан арылуға шақырды. Ұзақ өткен ғасырларда Заратуштараның өмірі белгісіз болды. Кейбір тарихшылардың пікірінше, оны Ирандағы Рей немесе Азербайжанның адамы деп білген.

Ерте замандарда Орта Азия мен Иран халықтарының поэзиясының шығармашылығы бір бастаудан өріс алған. Бұлар үшін барлық даналықтың басы – “Авеста”. Бұл кітаптың ішіндегі көптеген тараулар, жазбалар кейінгі ғасырлардағы парсы-тәжік поэзиясының өріс алуының негізі болған. Авеста өзінің алғашқы беттерінен бастап-ақ адам мен табиғатты жырлайды. Әсіресе, суды ерекше құрметтеп, бағалайды. Шығыста суды қадірлеу, құрметтеу әлі күнге дейін өзінің мәнін жоғалтпаған. Осы орайда қазақтарда “Судың да сұрауы бар” – деген даналық сөзі еске түседі. “Авестада” екі нәрсе бар: жамандық пен жақсылықтың күресі, зұлымдық пен игіліктің күресі. Соның бәрінде де жақсылық, игілік иесі адам жеңіп отыруға тиіс. Пенде баласы дүниеге келгеннен бастап, өмірінің ақырына дейін қолынан келгенше жақсылық етуге тиіс. Жаңа туған нәресте де жақсылықтың нышаны дейді. Аталмыш кітапта, бала – бақыттың қайнар бұлағы. “Авестада” айқын айтылатын тағы бір жай:

1) Жер өңдеу және нан. “Кім жерге дән сепсе, сол жан себеді”-деген даналық сөздер қасиетті “Авеста” кітабында. Нанды қадірлеп, аяқ асты етпеу осы даналық кітабынан басталған. Қазақ даналығында «нан қоқымын шашпау» ұғымы баяғыдан бар.

2) Сүт жайында. Егер әкеле жатқан сүттің бір жерге төгіліп қалса, сол жерді мұқият күреп алып, өзеннің таза суымен ағызып жіберейді: сүт Шығыста ерекше тағам ғана емес, киелі, қасиетті тағам ретінде пайдаланылған. Төл танымымызда «Елді қу бұзады, сүтті су бұзады», «Сүт – сүйек өсіреді» деген мақал-мәтелдердің қолданылуы бекер емес.

3) Темірге ерекше мән берген. Мысалы, егіншілер егін даласына шығар алдында ұстахана арқылы өтіп, ұстаның көрігіне маңдайын тигізіп, сүт жалатқан, сонда ғана біздің ісіміз оңға басады деп ойлаған. “Авеста” кітабы бойынша, темірге табыну айрықша орынға ие болғанға ұқсайды. Сонау Хұн және Сақ дәуірінен жеткен, Берел қорғанынан табылған алтын адам, мыс айна, гаухар сырғалардың жасалу технологиясы қазіргіден кем еместігі ғалымдарды таңдандырып отыр.

Теміршілікті зерттеген Л.Н.Гумилевтің: “Түріктер әлемдік тарих сахнасында Орталық Азияда алғаш рет темірді өнеркәсіптік жолмен игерген халықтың бірі болған”, – деуі бекер емес. Бұл туралы Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың “Ұлы даланың жеті қыры” мақаласында да айтылады [1].

Авестаның құрамы туралы оның қағида текстінің мазмұны жөніндегі ұғым түсінікті орта парсы тілдерінде жазылған, Заратуштра деректері береді. IX ғасырда жазылған дін ілімі жөніндегі «Денкард» энциклопедия сипаттас кітабында Авеста шығармалары, 21 кітаптан тұратыны туралы мәлімет бар. Оның бізге тек қана 4/1 бөлігі жетіп отыр. Әрбір кітапты «наск» деп атаған.

Заратуштрашылдық ізгілік пен қараңғылықты бір-біріне қарама-қарсы қоя отырып, дүниедегі барлық үрдістерді осы «мәңгілік екі бастаудың» күресімен байланыстырады. Бір ғана Жаратушы Ие – Ахура Маздаға сиынуды уағыздайды. Оттың адам баласының бойын тазартудағы рөлін жоғары бағалайды [2].

Заратуштрашылдықтың пайда болуы жайында ғылым саласында екі түрлі көзқарас бар. Біріншісі заратуштрашылдық Батыс Иранда, алдымен Мидияда пайда болып, оны парсылар қабылдаған. Осыдан парсылардан жалпы шығысқа таратылған. Содан кейін аталмыш көзқарастар “Авеста” мен Заратуштрашылдықтың пайда болуының “батыстық” немесе “мидиялық” теориясы деп аталады. Мұндағы екі қарсы көзқарас Заратуштрашылдық пен “Авестаның” пайда болуының “шығыстық” немесе “бактриялық” теориясы. Бұл теория бойынша, Заратуштрашылдық Бактрияда пайда болып, кейін батысқа, Мидия мен Парсы еліне таралған. “Авестадағы” деректер, діни-мифологиялық сюжеттер ондағы жырлардың Орта Азияда дүниеге келгенін айғақтайды [3].

Ал атақты орыс ғалымы И.С. Брагинский «Авестада» батыс ирандықтардың діни ерекшеліктерін сипаттайтын ешқандай белгі жоқ екенін білдіреді. Ал Санкт-Петербургтік ғалымдар С.Г.Кляшторный мен Т.И. Сұлтанов “Авестада” баяндалатын тарихи оқиғалар Каспий мен Арал теңіздерінің маңында, Әмудария, Сырдария және Еділ өзенінің бойында орын алған деп тұжырымдайды. “Авестада”

Заратуштра сиынған Ахура Мазда құдайға табынуға қарсы шыққан Қазақстан мен Орталық Азияның көшпелі тайпаларының бәрі “турлар” деп аталған. Осы орайда, кейбір зерттеуші ғалымдар «тур» халқын грек деректері негізінде массагеттермен, яғни сақ тайпаларымен байланыстырады. Ал Ресей шығыстанушы ғалымы В.И. Абаевтың пікірінше, сақтардың басым көпшілігі заростризм дінін қабылдамаған [4]. Дегенмен олардың бір бөлігі Заратуштра ілімін қабылдап, оны алтайлықтарға таратты, кейіншелік аталмыш ілім бір құдайға сиынудың бастауы болған тәңіршілдік сенімге негіз болған.

Бірақ ғылымда әртүрлі қолжазбалар Авестадан қысқа үзінділері XVII-XVIII ғ. ғана белгілі болған. Белгісіз тілде жазылған Авестаны тек жас ғылым француз Анкетиль Дюпперон (1731-1805) XVIII ғ. Индияға барған сапарында ашқан. Ол 1754 ж. Оксфордта сақталған Авеста жазбасының бірнеше беттерін қарастырып Индияға баруға шешім қабылдады. Индияда 6 жылдың ішінде А. Дюпперон зороастризм дінін қабылдағандармен достасып, олардың сеніміне кірді. Сол арқылы парсы діни әдет-ғұрыптарымен танысты, қасиетті мәтіндерін оқуын үйренеді. 1761 ж. А. Дюпперон Парижге оралғаннан кейін сол жиналған материалдарын қарастырып, нәтижесінде Авестаның аудармасын жасады, осындай жолмен ғылымға ежелгі парсы тілінің маңызды ескерткіші ашыла бастайды. Осы кезден бастап Авеста көптеген басқа тілдерге аударыла бастаған.

1771 жылы Европада Анкетиль Дюпперонның француз тіліндегі тұңғыш тәржімасы басылып шыққанда жұртшылық жылы қабылдай қойған жоқ еді. Себебі бұл аударма Авестаның түпнұсқасынан алынбай, жолжөнекей қолға түскен қолжазбалардан қарастырылған десті. Тіпті белгілі ағылшын шығыстанушысы В.Джонстың осы аударманы қабылдай алмауы таңқаларлық жағдай еді. Әрине, алғашында жаңа нәрсенің құлақты елең еткізгенімен бірден қабылдана бермеуі мүмкін. Авестаны о баста Зенд-Авеста деп атаған еді. Бұл дінге тән нәрсе зұлымдықтың түптамырын балта шауып, жақсылықты, игілікті марапаттау еді. Авестаның негізгі кредосы көшпелі халықтардың жерге, елге, табиғатқа, қоғамға қатынасы жағын талдап бекіту еді.

Авестаның алғашқы жиынтығы көп тақырыпты, көп тараулы болып келді. Тек қана дінді уағыздамай дәрігерлікті, космографияны, заңды қамтыды. Ислам келіп, дүниеге өз үстемдігін тарата бастаған кезде зороастризм кейін шегінді. Соның нәтижесінде «Авестаның» толық тараулары таратылып, кейбір үздіктері ғана қалды. Анкетиль тәржімасын төрт жаққа салудың және бір себебі ол кітаптан дінді емес, даналықты іздеді. Дегенмен, Анкетиль Дюпперон еңбегі жүре келе танылды, сөйтіп Авестаны оқып үйренетін, зерттейтін мектептер қалыптаса бастаған еді. XIX ғасырдың II-жартысында осыған орай екі ағым пайда болған еді. Біреуі Авестаны зороастризм дәстүрімен тығыз байланыста етіп зерттеу қажет десе, екіншісі Авестаға бойлап бару қиын, авеста лексикасын ескі үнді, ескі грек латын, славян тілдерімен салыстырып қарау керек деді. Бірақ бұл екі ағым өз дегеніне жете алмады. Ежелгі иран тілдерінің маманы, шығыстанушы Х.Бартоломе жаңағы екі ағымды бір-біріне қосу қажет екенін ескертті. Онымен ол өз әдісін жүзеге асырып, ескі иран тілдерінің сөздігін жасап шығарды. Сөздік шыққаннан кейін «Авестаның» айналасында серпіліс пайда болып, Заратуштраға, ескерткіш тіліне назар аударылды.

Авестаның бөлімдеріне тоқталсақ, 21 кітаптан тұрады, әрбір кітап насқ деп аталады. Авестаның әрбір насқ араб шапқыншылығына дейін авесталық – тексттен және зендтен құрылған болатын. Әрбір насқтың өзіне тән жеке атауы болған. Авеста тек қана дұғалар жинағы емес, сонымен қатар заңдар, кодекстер, астрономия, астрология, медицина т.б. ғылымдардың жинағы. Бұл кітапта табиғат жан-жануар тіршілігі, жер мен аспан иелігі, адам мен жаратушының арақатынасы туралы аңыздар, арнайы болжамдар берілген. Адам жаратушының ең сүйікті құлы екені, оның бойындағы ақыл-ойы, өсуі, өзгеруі, еңбектенуі, табысқа жетуі және т.б. жайлары жайында нақты көрсетіледі. Мұнда әділ патша билігін аңсау, тату-тәтті жақсы өмір сүру, ақылмен адал істеп, өз еңбегімен күн көру, барлық кедей адамдарға қайырымдылық көрсетсе деген ізгі пікірлер жинақталған. Біздің күнімізге дейін, бізге тек қана Авестаның кейбір бөліктері жеткен.

Сондай-ақ Авестаның барлық мәтіндері сақталмаған. Ғылымға белгілі Авестаның жазбаша мәтінінің әрбір бөліктері ең көп жиналған жинағы болып табылады. Бұл текст бірнеше бөлімдерден тұрады:

1. Ясна. Авестаны құдайларға табыну сиыну бөлшегі. Ол 72 тараудан тұрады.
2. Висперад – 24 тараудан құралған. Оның бәрі көптеген құдайларға бағышталған.
3. Видепдат. Диюлерге қарсы сөз деген сөз. 22 тараудан тұрады. Ол сондай-ақ Авестаның 19-шы насығы.
4. Яшта – құрметтеу. Мазмұны жағынан Авестаның ең көп бөлшегі. Ол

күнге, жерге, айға бағышталған. Сондай-ақ 22 әнұран мен өлеңдерден құралады. Онда Орта Азия көшпенділерінің өмірі, діни танымы. Діни ұғымдары көрсетілген. Онда мифологиялық образдар және сюжеттер көп сақталған.

5.Кіші «Авеста». Онда бірнеше үзінділер, фрагменттер өз күйінде бізге жеткен.

Авестаның ең көне қолжазбасы 1288 жылы жазылған. 1324 жылы жазылған қолжазбасы Копенгагенде сақтаулы. «Авестаның» одан кейінгі толық аудармасы 1879-1909 жылдары «Шығыстың қасиетті кітаптары» сериясымен Оксфордта ағылшын тілінде жарық көрген. Кейіннен И.Стеблин-Каменский аударған «Авеста» кітабы 1992 жылы Москвадағы «Дружба народов» баспасынан шыққан. «Авеста» кітабының басқа да аударылған нұсқалары бар [5].

Сондай-ақ белгілі ақын Ә.Дастанұлының «Авеста» кітабынан жасаған қазақша аудармасы (Парасат, №8, 1993) [6], Т.Еңсегенұлының «Қазақ әдебеті тарихының арғы арналары» (А.,2001) [7], Х.Көктәндінің «Аспан мен Даланың төрт ұмтылған тарихы» (М., 2001) [8] деген еңбектері бар. Зороастризм дінін біздің мәдениетімізбен байланыстылығы жайлы мәліметтер көп-ақ. Ұлы ойшыл Ш. Құдайберген Түрік-Қырғыз-Қазақ хандар шежіресі кітабында былай деген: «Түріктер ескі заманда будда, христиан, зәрдәшт діні сияқты әр түрлі дінге кірсе де, онан бұрын өздерінің бір түрлі діні болған, оның анығы білінбесе де, ескі замандағы қытайлар сықылданып, жер, ағаш, темір, от, су бес нәрсені құрметтеген екен».

Иран әдебиеті мен тарихын зерттеуші И.С. Брагинский парсы елінің көне әдебиеті мен олардың алғашқы діни кітаптарын талдайды. Ғалым біздің жыл санауымызға дейін жүйеленген «Авеста» діни және әдеби кітабының 17 аяты-йасындары (бөлімдері) түгел дерлік өлең өлшеміндегі Иранның ең ескі жазба әдебиетінің туындылары екенін анықтаған. Оның айтуынша: Авеста аяттарын Заратуштра (Зороастра) пайғамбары жазған. Оның мазмұны өз кезінің адамдарының зұлымдыққа қарсы ізгілік жолында тәрбиелейтін шешен новелла, асқақ эпос, жан-жүйенді толқытар нәзік лирикаға толы.

Авеста – Орта Азия мен Ирандағы тарих сахнасында зороастризм діні жайындағы өте бай маңызды материал жинағы болып табылады. Сол замандағы қоғамдық-экономикалық құрылыс, дінге сенушілікпен бірге өзгерген халық өмірінің айнасы болып табылатын «Авеста» жайындағы жинақтар қазақ ғалымы Н. Келімбетовтің пайдалы мәліметтері де басқа ғалымдардың зерттеулерімен сәйкес келеді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры. «Егемен Қазақстан» газеті, қараша 2018,№ 223 (29454)
2. Бойс М., Зороастрищы. Ворования и обычаи, М., 1988
- 3.Маковельский А.О., Авеста, Баку, Известия АН АзССР, 1960
- 4.Брагинский И.С., Из истории таджикской и персидской литературы, М., 1972
- 5.Стеблин-Каменский И. «Авеста» Москва: «Дружба народов» 1992.
6. Дастанұлы Ә. «Авеста» Парасат журналы.- Алматы. №8, 1993
7. Еңсегенұлы Т. Қазақ әдебеті тарихының арғы арналары (А.,2001)
8. Көктәнді Х. Аспан мен Даланың төрт ұмтылған тарихы. – М., 2001. -464 б.

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

УДК 902/904
ГРНТИ 03.41.01

Айтқұл Х.А.¹, Мьякишева О.А.²

¹*Руководитель Центра Археологии Центрального Государственного музея
Республики Казахстан, e-mail: khamit.boray@mail.ru*

²*Научный сотрудник Центра Археологии Центрального Государственного музея Республики
Казахстан, г. Алматы, Республика Казахстан
e-mail: myakishevao@mail.ru*

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ТОРЕВТИКИ В ИСКУССТВЕ НОМАДОВ ЕВРАЗИИ

Аннотация

В статье представлены результаты атрибуции бронзовых зеркал в количестве 12 ед.хр. из фондовой коллекции Центрального государственного музея РК, найденных в разное время на территории Казахстана. Цель статьи на основе анализа орнамента бронзовых импортных зеркал показать культурные контакты кочевников Великой Степи с прилегающими регионами. Представлен историографический анализ итогов исследования отечественными и зарубежными учеными орнамента бронзовых зеркал из музейной коллекции. Проанализированы изображения на импортных зеркалах отражающих религиозные представления и сложные мифологические сюжеты. С помощью выделения ряда особенностей, присущих художественной культуре той или иной страны, предметы импорта были идентифицированы с их местом производства. Наличие импортных предметов, заимствование элементов декора других стран, говорит о развитых эстетических нормах и об уровне культуры номадов.

Ключевые слова: зеркало, торевтика, коллекция, рыба, литье, бронза

Айтқұл Х.А.¹, Мьякишева О.А.²

¹*Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік музейінің археология орталығының жетекшісі,
e-mail: khamit.boray@mail.ru*

²*Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің Археология орталығының ғылыми
қызметкері, e-mail: myakishevao@mail.ru*

ЕУАЗИЯ КӨШПЕЛІЛЕРІ ӨНЕРІНДЕГІ ТОРЕВТИКАНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада әр уақытта Қазақстан территориясынан табылған Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің қорында сақтаулы айналар коллекциясының 12 с.б. жасалған ғылыми атрибуциясының нәтижелері келтірілген. Мақаланың мақсаты – импорттық қола айналардың накыштарына жасалған талдаудың негізінде – Ұлы Дала көшпелілерінің көрші аймақтармен мәдени байланысын көрсету. Музей коллекциясындағы қола айналардың накыштары бойынша отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеу нәтижелеріне тарихнамалық талдау ұсынылған. Сонымен қатар, аталмыш мақалада діни нанымдар мен күрделі мифологиялық сюжеттер бейнеленген импорттық айналардағы суреттер талданады. Белгілі бір елдің көркем мәдениетіне тән бірқатар ерекшеліктерді бөліп көрсете

отырып, импорт заттары өндірілетін орны бойынша теңдестірілді. Импорттық заттардың болуы, басқа елдердің сәндік элементтерін алып пайдалануы, көшпелілер мәдениетінің дамыған эстетикалық деңгейі туралы айтады.

Түйінді сөздер: айна, торевтика, коллекция, балық, құйма, қола

Aitkul H.A.¹, Myakisheva O.A.²

*¹Head of the Center for Archeology of the Central State Museum
Republic of Kazakhstan, e-mail: khamit.boray@mail.ru*

*²Scientific researcher at the Center for Archeology of the Central State Museum of the Republic of
Kazakhstan, Almaty, Republic of Kazakhstan*

ISSUES OF STUDYING THE TOREUTICS IN THE ART OF NOMADES OF THE EURASIA

Annotation

The article presents the results of attribution of bronze mirrors in the amount of 12 units from the stock collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, found at different times in Kazakhstan. The purpose of the article, based on an analysis of the ornament of imported bronze mirrors, is to show the cultural contacts of the nomads of the Great Steppe with the surrounding regions. A historiographic analysis of the results of research by domestic and foreign scientists on the ornament of bronze mirrors from the museum collection is presented. The images on imported mirrors reflecting religious beliefs and complex mythological plots are analyzed. By highlighting a number of features inherent in the artistic culture of a particular country, import items were identified with their place of production. The presence of imported items, the borrowing of decorative elements of other countries, speaks of developed aesthetic standards and the level of culture of nomads.

Keywords: mirror, toreutic, collection, fish, cast, bronze

Центральный государственный музей Республики Казахстан (ЦГМ РК) обладает богатейшей коллекцией предметов декоративно-прикладного искусства средневековых кочевников. Торевтика – является атрибутом могущества и духовного аспекта жизни средневековых кочевников Центральной Азии, и представляет собой важный источник по искусству тюркской культуры VI-XIII вв. отражая их мировоззрение, мифологию, эпос и религиозные верования. Особой категорией являются металлические зеркала.

В изданиях справочного характера к торевтике (от греч. *toreuo* – вырезаю, чеканю) относят предметы декоративного искусства, изготовленные из металла с изображениями, произведенными путем тиснения, чеканки и гравировки (в том числе пластины, бляшки, детали украшений и др.). Так же этим термином обозначается художественное литье и ковка [1]. Так в монографии Т.Г.Горбуновой, А.А. Тишкина, С.В. Хаврина «Средневековые украшения конского снаряжения на Алтае: морфологический анализ, технологии изготовления, состав сплавов» [2], авторы считают, что понятие торевтика используется гораздо шире и имеет при этом ряд особенностей, соглашаясь с выводами известного ученого Н.Л. Грач [3, с. 3-7], опубликованными во введении к сборнику научных трудов «Античная торевтика», где она указывает, что кроме обозначенных показателей, к торевтике, как к особому разделу декоративно-прикладного искусства, относятся гравировка, инкрустация, филигрань, грануляция и другие приемы, связанные с обработкой золота, серебра и бронзы [4]. Горбунова Т.Г. на основе проведенных исследований к предметами торевтики, относит и такие предметы как – зеркала, детали поясных наборов, украшения конского снаряжения, пиршественную посуду, серьги, декорированные детали вооружения и другие археологические находки, которые изготовлены с помощью разных технологических приемов (чеканка, штамповка, тиснение, шлифовка, литье и т.д.) и имеют декоративно-прикладное значение [2, с.4].

Зеркала встречаются на всей территории Казахстана, найдено достаточно большое количество целых зеркал и их фрагментов. Они являлись предметом импорта, а так же изготовлялись в местных мастерских по привезенным образцам.

Зеркало – один из самых необходимых вещей в жизни евразийских кочевников начиная с древности. Носили зеркала в специальных кожаных или матерчатых чехлах на поясе. Зеркала отливались разными

способами из бронзы, биллона или из специального светлого сплава (с добавлением олова). По форме зеркала обычно круглые, но встречаются и с фистончатым краем. Само зеркало полировалось до зеркального блеска, иногда поверхность покрывалась составами для увеличения блеска и отражающего свойства. В зеркалах большой интерес представляет их тыльная сторона, она украшалась различными орнаментами.

При изучении коллекции бронзовых зеркал из фонда ЦГМ РК авторами статьи были использованы методы разработанные Т.Г. Горбуновой, А.А.Тишкиным и С.В. Хавриным [2, 5-9]. Особенно можно выделить метод позволяющий всесторонне охарактеризовать имеющиеся источники – морфологический анализ – метод изучения формы и конструкции изделия, где отдельная составляющая анализируемого изделия представляет собой его определенный признак, который рассматривается как демонстрация сходства и различия сравниваемых предметов. Морфологические показатели представляют собой необходимое количество обозначенных элементов, без которых невозможно восприятие и осмысление каждого объекта как такового.

Зеркала представляют особый интерес, по ним, можно проследить внешние связи средневекового населения Казахстана. При изучении и осмыслении коллекции зеркал приходится сталкиваться с рядом трудностей. Главная состоит в том, что до настоящего времени отсутствует четкая классификация и датировка зеркал. Большая часть коллекции зеркал из фонда ЦГМ РК найдены в результате случайных сборов, что значительно усложняет вопросы их датировки. Многочисленные поздние копии ранних зеркал также затрудняют классификацию. Большую трудность представляет отделение поздних копий от местных отливок [10].

Изучению зеркал посвящено несколько работ Лубо-Лесниченко Е.И., где в результате их классификацию и стилистического анализа, делает вывод, что для предмонгольского периода характерно появление в IX-X вв. зеркал с ручкой, в последующее время повсеместно господствуют круглые зеркала с шишкой-петлей на обороте. Также он считает, что связывать ранние зеркала с ручкой с зеркалами предмонгольского времени нельзя, так как между ними существует разрыв более чем в пятьсот лет. Вполне вероятно, что появление зеркал с ручкой стало возможным вследствие деградации древних верований. Зеркала перестают отражать старые космогонические представления и становятся простыми декоративными предметами, украшенными благожелательными символами [10, с. 70-71].

Но более ранние толстые зеркала с орнаментом, выполненные, как правило, в высоком рельефе, в X-XIII вв. сменяются тонкими зеркалами с узким бортиком. Орнамент их становится более мелким и дробным и выполнен обычно тонкой линией в невысоком ровном рельефе.

В коллекции имеется несколько видов металлических зеркал: дисковидные с шишечкой-петлей в центре диска и с ручкой. Внешняя поверхность зеркал имеет различный орнамент: зооморфный, с надписью руники или арабской графики и растительный.

С зооморфным орнаментом в коллекции имеется семь зеркал. Зеркало (ЦМК КП 27268, рис. 1), случайная находка из Восточного Казахстана дисковидной формы, по краю имеется небольшой бортик, между концентрическими кольцами украшенных косыми насечками и ломаными линиями изображены две рыбы, плывущие по кругу друг за другом. Рельефными линиями показаны жабры и чешуя. Выполнено из бронзы, техникой литья и штамповки. Размеры: диаметр 9 см, толщина 0,2 см. Датируется VIII-IX вв.

Рисунок 1 Зеркало ЦМК КП 27268

Зеркало (фрагмент, ЦМК КП 26495/5, рис. 2) найденное на городище Сарайчик (Западный Казахстан), дисковидной формы, по краю имеется бортик треугольной формы в сечении. Орнамент разделен на несколько зон: бортик заштрихован косыми насечками, вторая зона украшена растительным орнаментом,

третья зона с рельефным изображением рыбы, в центре имеется круг. Изготовлено из бронзы, техникой литья. Размеры: диаметр 8,2 см, толщина 0,4 см. Датируется XIII-XIV вв.

Рисунок 2 Зеркало (ЦМК КП 26495/5).

Изображения рыб являются наиболее распространенным зооморфным сюжетом на зеркалах. Символизируя вечное движение и многочисленное потомство, подобные изображения были широко распространены на средневековом Востоке. Этот сюжет известен на монетах Булгара XIII в. и Сарая XIV в., а также в иранском и индийском искусстве [11, с. 87]. Подобные были обнаружены в погребениях на территории Южного Приуралья. Подобные изделия известны в материалах Хакасско-Минусинской котловины, Отрара XIII-XIV вв. и др. [12, с. 195, рис. 85, 4; 13, с. 144, рис. 4].

Зеркала с изображением рыб имели достаточно большое количество вариантов построения композиции. Возможно, семантика этого сюжета была известна изготовителям и потребителям подобных зеркал, т.к. в кочевнических памятниках были обнаружены реплики с зеркал китайского производства, где реалистично изображенные фигуры рыб были размещены в струях воды. Но чаще в кочевнических древностях, сюжет с изображением рыб встречается выполненный в местной, несколько примитивной технике. Изображение двух рыб (карпов) на зеркалах в Китае появилось в эпоху династии Хань (206-220 гг. н.э.). Оно символизировало пожелания достижений высот учености, причем рыбы изображаются как символы инь и янь, как бы догоняющие друг друга – голова одного к хвосту другого. Позже такие сюжеты широко распространились в период Северной Сунн (X-XII вв.) и стали символизировать многочисленное потомство. У некоторых народов Кавказа (части грузин, армян) в прошлом бытовало почтительное отношение к рыбе. У них известны представления о матери-рыбе, говорящей человеческим языком. Считалось, что мясо форели целебно, его применяли как лекарство. У иранцев рыба – чистое существо, оказывающее благотворное влияние на человека, у китайцев и индусов – символ долголетия, плодовитости, мудрости [14, с. 391]. Божества в образе рыбы известны из переднеазиатских религий, оказавших влияние на формирование христианства. Это было уже более позднее осмысление почитания рыбы [14, с. 46. 213].

На одном из зеркал найденном в кургане № 7, могильника Актерек (Алматинская область, автор раскопок Айткул Х.А.) (рис. 3), художественная трактовка и выразительность отдельных элементов достаточно реалистично передают признаки карпа. Зеркало дисковидной формы с плоской ручкой, по краю имеется высокий бортик, орнаментировано двумя рыбами-драконами с крыльями. Одна летит над водой, другая в облаках. Выполнено из бронзы, техникой литья в глубоком рельефе.

О символике священной рыбы «Тай» (карпа) исследователь Петенева Г.Г. приводит несколько версий. Первая версия основана на естественных особенностях поведения карпа в природной среде. Это очень жизнестойкая рыба, она может преодолевать огромные расстояния и колоссальные препятствия в поисках еды и продолжения рода. С этими выдающимися качествами и связана самая популярная легенда, согласно которой карп настойчиво плывет против течения, преодолевая бурные потоки Желтой реки и водопады к символическим «Вратам дракона». Благодаря своему огромному упорству и целеустремленности он перепрыгивает их, превращается в дракона и поднимается в небо. Находясь в процессе перерождения, карп обладает головой дракона и телом рыбы (именно такое изображение имеется на зеркале из могильника Актерек). В этом качестве карп символизирует упорство, настойчивость, способность преодолевать трудности и преграды в достижении поставленной цели, поэтому он еще и символ успеха, победы над обстоятельствами, силы духа и военной славы. В представлениях китайцев человек в течение жизни проходит через множество рубежей или критических моментов – «гуань». Но особенно легенда превращения простой рыбы в мощное и грозное животное была близка людям, стремящимся к более высокому социальному положению, к особым, порой честолюбивым целям. В Китае строгая иерархия класса чиновников первоначально была организована в систему девяти рангов, а с эпохи Суй и до заката династии Цин в экзаменационную систему кэцзюй, обеспечивавшую доступ в государственный бюрократический аппарат Китая [15, с. 410].

Слово карп – «ли» так же произносится, как «выгода, прибыль», «сила, мощь». Кроме того, карп – символ гармоничных отношений в брачном союзе и многочисленности потомства [15, с. 411].

На зеркалах иконографически близки не только изображения рыб, но и волн. В представлениях древних китайцев началом жизни является единство двух противоположных сил: Неба и Земли. Конкретным выражением их слияния был дождь. Отсюда волны, облачные ленты и спирали – символы грома и молнии, а образ дракона – символ повелителя дождя, плывущего в волнах или парящего среди облаков и в то же время объятых пламенем. Как явление природы облака переменчивы и связывались с предзнаменованиями. Облачный узор при династии Хань становится популярным и самым важным из узоров. При династии Тан получает распространение узор плывущих облаков, который происходит от более древнего орнамента с фигурами безрогого дракона и птиц. Появляется узор «облака и цветы», в котором четко различается изображение стебля и цветка (листа) в виде облака. В семантике такого узора проявляется созвучие слов «облако» и «удача» – юнь. Поэтому облако стало символом счастья и удачи. В дальнейшем появились более сложные облачные мотивы – «летающее облако», «неподвижное облако», «собирающиеся облака» и т.д., отражающее богатство и разнообразие существующих в природе облаков. Водный орнамент также является очень популярным в искусстве Китая. Вода как источник жизни, в семантике узора означает святость и чистоту. В зависимости от её состояния появились и разные виды данного мотива. Вода может журчать, волноваться, быть ровной или напротив безостановочно бегущей. Переменчивость воды обусловила множество вариаций данного орнаментального мотива, богатство значений и смыслов [16, с. 176].

Также в коллекции ЦГМ РК имеется зеркало с изображением птиц (ЦМК КП 22425, рис. 4). Зеркало найдено на поселении Тузусай (западнее села Тузусай, Алматинская область), в результате работы Казахстанско-американской археологической экспедиции в 1996 г. датируется XIII-XIV вв. (радио угл. 1275-1410 вв.) [17, с. 129]. Выполнено из бронзы, техникой литья.

Рисунок 3 Зеркало Из кургана № 7, могильник Актерек

Размеры: диаметр 1,3 см, высота 0,7 см, ямки 0,3 см. Лицевая сторона зеркала – гладкая, отшлифованная, слегка выпуклая к центру. Обратная сторона с маленькой уплощенной сверху полусферической шишечкой-ручкой, украшена семью concentрическими кругами различного орнамента. По бокам ручки – две неглубокие ямки. Основанием ручки является центральный выпуклый гладкий круг диаметром 2 см, второй круг заполнен восемью вихревыми лучами. Вместе с центральным кругом они напоминают изображение солнца с лучами. Третий круг – гладкое высокорельефное кольцо, четвертый – ложбинка, заполненная наклонными влево рельефными параллельными линиями. Пятый круг – основной в орнаментации зеркала. В нем по диагонали расположены четыре иероглифа: «цзя чан фу чуй». Надпись «Пусть в доме всегда будут богатство и знатность» «Пусть в доме всегда будут богатство и знатность», – именно так прочитали надпись археологи С.Сунгатай и Е.И. Лубо-Лесниченко. По мнению американского синолога В. Майера, иероглифы переводятся так: «Пусть ваш род всегда будет выдающимся и здоровым» [17, с. 131]. Между иероглифами – птицы. Птицы изображены парами, повернуты в противоположную сторону по отношению друг к другу, т.е., головами – к иероглифам. Изображения птиц одинаковые: у них «V» – образный хохолок на голове и загнутый кверху в виде петельки хвост. Обозначены клюв, глаз, крыло с перышками и две короткие ножки между птицами – рельефные одиночные шишечки на круглом плоском основании, напоминающие миниатюрные копии ручки зеркала. Шестой круг зеркала по оформлению аналогичен четвертому. Седьмой – гладкий бортик шириной 1см, высотой 0,3-0,4 см [17, 18].

Аналогичные зеркала были широко распространены в Южной Сибири (Минусинская котловина), где уже известно 9 находок таких зеркал. Средневековые зеркала с изображением противостоящих птиц и иероглифов являются поздними копиями зеркал первой западной династии Хань (II-I вв. до н.э.). Их копирование в средние века было начато в Китае в конце Танского времени (IX в.), и длилось в течение X-XV вв. Тузусайское зеркало относится к минусинскими отливками-поделками и датируются XIII-XV вв. [17, с.136].

Также аналоги зеркала имеются в Государственном историческом музее г. Москвы, а также в Национальном музее Финляндии [18, с.6].

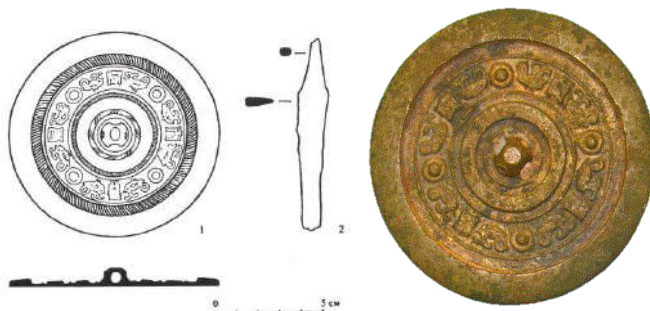

Рисунок 4 Зеркало КП 22425

Особое место занимают зеркала с изображением сцены охоты, так называемый «звериный гон». В коллекции насчитывается три экземпляра, одно целое и два фрагмента. Зеркало (ЦМК КП 26974/2, рис. 5), найдено на городище Отрар (Южный Казахстан). Дисковидной формы с высоким бортиком по краю. На внешней полосе лицевой поверхности изображен «гон животных», внутренняя полоса украшена растительным орнаментом. Датируется XI-XIII вв. Диаметр диска 13,4 см.

Рисунок 5 Зеркала – КП 26974/2, ЦМК КП 26495/2, ЦМК КП 26495/3

Зеркала (фрагмент) (ЦМК КП 26495/2, 3, рис. 5), найдены на городище Сарайчик (Западный Казахстан). С высоким бортиком, виден орнамент в виде бегущего животного. Орнамент плохо читается. Датируется XIII-XIV вв. изготовлено из бронзы, техникой литья. Размеры: диаметр около 12 см.

Изображение звериного гона характерно для ряда высокохудожественных изделий из металла, произведенных в Иране, Закавказье и Средней Азии. Часто с изображением сцены «звериного гона» имеется и благопожелательная арабская надпись, которые переводятся как «могущество», «благоденствие», «богатство», «покой», «счастье», «блаженство» [18, с. 159]. Аналогичным является зеркало найденное на городище Талгар (Рис. 6) [19, с. 36-40].

Рисунок 6 Зеркало из городища Талгар

Мотив звериного гона особенно широко представлен на изделиях торевтики Мавераннахра XI-нач. XIII в. В сценах чаще всего изображали собак, зайцев, гепардов, лис, реже лань. К XII в. в прикладном искусстве Среднего Востока усиливается стремление к декоративности и некоторой схематичности в трактовке изображений, что постепенно вытесняет старую изобразительно-смысловую значимость мотивов и образов. Особенно наглядно этот процесс проявился на изделиях торевтики. В древности на Ближнем и Среднем Востоке мотив звериного гона, так же как и другие сцены охоты, в частности и нападение хищников на птиц или травоядных, был связан с различными космогоническими представлениями и трактовался как непрерывающееся фризовое расположение идущих (бегущих) друг за другом зверей и животных. В рассматриваемый нами средневековый период это прежде всего сказочно-экзотическая сцена, переданная в декоративно-образной форме. Декоративность сказывается как в усиленном использовании орнаментально-растительных форм, так и в характеристике фигур зверей, имеющих самостоятельное значение и вместе с тем органично вплетающихся в общеорнаментальную ткань. Декоративность, переосмысление мотивов светской жизни на фольклорно-сказочный лад отражает одну из специфических черт средневекового народного творчества. В эволюции древнего мотива характерно изменение качественного состава участников композиции. Если раньше это были крупные хищники (лев, тигр) и травоядные (бык, олень), ярко символизирующие противоположные начала, то теперь, с одной стороны, мелкие, прирученные хищники и собаки, с другой, – зайцы, лани, лисицы [20].

Рисунок 7 Зеркало ЦМК КП 1721

Особенный интерес представляет зеркало (ЦМК КП 1721) случайная находка, точное местонахождение неизвестно. Размер: диаметр 15,6 см. Дисковидной формы, с массивной шишкой-петлей в центре, орнаментальное поле разделено двойным ободком на внутреннее и наружное. Вокруг петли находится восемь стилизованных китайских иероглифов. Между ними – восемь мелких шаровидных выпуклостей. В наружной окружности диаметрально расположены фигуры, похожие на буквы латинского алфавита «TLV». Помимо вышеназванных фигур, орнаментальное поле заполнено изображениями мистических животных (дракона, тигра, зайца, черепахи, грифона, носорога и неизвестных страшилищ) в окружении завитков. А также имеются четырехугольные знаки, похожие на иероглифы. Возможно, это печать мастера изготовителя зеркала. Орнаменты и надписи по краю зеркала стерты, но надписи для такого типа зеркал достаточно стандартны и смысл един, основа также одна, но есть различие в деталях. В зависимости от размера надписи могут быть полными или сокращенными. Само зеркало залито в специальную форму и закалено, лицевой стороне придан блеск. Подобный вид зеркал был широко использован и распространен и в период эпохи империи Западный Хань (II-I вв. до н.э.) древнего Китая. Завезен был в Синьцзян (Восточный Туркестан) в I-II вв. н.э. или в средних веках.

Появившиеся в начале периода Хань надписи на зеркалах к концу периода эпохи империи Западный Хань получают широкое распространение. Надписи указывают на магические свойства зеркала, которые должны были отгонять от его владельца злые силы и всяческую нечисть. Вера в них в ханьском Китае была широко распространена. Знаки, напоминающие латинские буквы «T, L, V», как доказал исследователь С. Каманн, связаны с космогоническими представлениями древних китайцев и обозначают страны света, границы четырех частей мироздания и пределы Земли. Подобные зеркала в китайской литературе называются «гуйцзюй цзин» – «порядок» [18, с. 11].

«V» – образные знаки, которые называются «гуй» – циркуль; «L» – образные знаки – угольники, – чертежные инструменты, при помощи которых можно вычертить геометрические эмблемы Неба и Земли: круг и квадрат. «T» – образные знаки напоминают шань-горы; горы являлись частью земли [18, с. 9]. Четыре полуовальных выступа и шишка-петля – пять небесных сфер (восточная, западная, южная, северная и центр). Каждая из сфер была связана со временем года и священным животным [21, с. 66].

Изображение каждого животного в китайской мифологии символизировало одно из пожеланий счастья [22, с. 273].

Например: единорог символизировал мир и процветание и обычно возвещал о рождении великого мудреца; тигр – дух-властитель гор, почитался, в первую очередь, как гроза демонов: почти все великие маги-устрашители демонов изображались сидящими на тигре, на лбу тигра часто изображали значимый иероглиф /царь/. Черепаха – символ долголетия, силы и выносливости. Фигурка зайца от имени мастера желает хозяину зеркала долголетия и бессмертия.

Аналогии встречаются в Красноярском краеведческом музее, историко-этнографическом музее истфака МГУ, были найдены в Минусинской котловине [23, с.39], представлены в коллекции Британского музея в Лондоне [23, с.14].

Зеркало с рунической надписью найдено в долине реки Илек, Актюбинская область (Западный Казахстан) в результате археологических раскопок Оренбургской архивной комиссии (Кастанье, 1908). В 1930 г. из коллекции музея г. Оренбурга поступило в ЦГМ РК. Дисконидной формы, лицевая сторона зеркала – гладкая, отшлифованная, другая с конической шишечкой-петлей в центре. В шишечке имеется отверстие для продевания шнура. По краю зеркала имеется бортик. Поверхность украшена тремя концентрическими кольцами. Первое украшено точечным орнаментом. Второе украшено розетками из точечно-кольцевых узоров составляющих шести-семи лепестковых цветов, от трех крайних отходят лучи к четырем другим цветкам, расположенным к центру. Завершающее кольцо украшено точечно-кольцевым орнаментом. На крае бортика процарапаны руны из семи знаков. (ЦМК КП 22425, рис. 8). Датируется VIII-IX вв. изготовлено из бронзы, техникой литья. Размеры: диаметр 17 см, высота 1,7 см. Надпись с древнетюркского и транскрипция переведена тюркологом А.С. Аманжоловым: «taš tegrek teg(e) jeg esen – благополучный и невредимый подобно каменному кругу» [24, 25, 26,].

Рисунок 8 Зеркало КП 22425

Рисунок 9 Зеркало а) ЦМК КП 26495/6, б) Зеркало из городища Талгар

Зеркало с растительным орнаментом и арабской графикой (ЦМК КП 26495/6, рис. 9, а), найдено на городище Сарайчик (Западный Казахстан). Датируется XIII-XIV вв., изготовлено из бронзы, техникой литья. Размеры: диаметр 9 см.

Аналогичное зеркало было найдено на городище Талгар (Юго-Восточный Казахстан). Представлено половинкой диска диаметром 11,1 см (рис. 9, б). Обратная сторона плоская и украшена растительным орнаментом в виде виноградной лозы с листьями. Данный орнамент встречается не только в Иране, но и в Семиречье в основном на керамических изделиях, в частности, на резном штуде с городища Кулан (VIII-IX вв.) [27, с. 124].

С растительным декором в коллекции ЦГМ РК имеется три экземпляра. Бронзовое зеркало (ЦМК КП 20510, рис. 10). Дисковидной формы, по центру зеркала имеется шишка-петля, окруженная восьмью стилизованными лепестками, ободком. Орнаментальное поле декорировано спиралевидными кривыми, стилизованными лепестками, цветков пиона. По краю зеркала – ободок, арочный узор и высокий острый бортик. Размеры: диаметр 11,8 см. Данное зеркало является копией широко распространенного зеркала династии Ляо (916-1125 гг.) – Цзинь (1115-1234 гг.). Зеркало импортировано из империи Юань (1271-1368 гг.), с Северного Китая в эпоху монголов. Несмотря на то, что производство зеркал в XIII-XIV вв. в Китае пришло в упадок, копии аналогичных зеркал нашли применение в Китае, Центральной Азии, Сибири и неизменности Минуса, что доказывает культурную традицию и знания, связи жители улусов Чагатая и Джучи монгольской эпохи с Китайской империей. Пути источника поступления в фонд археологии музея неизвестен, но, взяв во внимание аналогичный образец, возможно, предмет был найден в Семиречье или в Восточных областях Казахстана.

Рисунок 10 Зеркало ЦМК КП 20510

Зеркало (фрагмент, ЦМК КП 26495/1, рис. 11) найденное на городище Сарайчик (Западный Казахстан), выполнено из бронзы, техникой литья. Датируется XIII-XIV вв. Размеры: диаметр 7 см. Дисковидной формы с орнаментом в виде 8-лепестковых цветов в круге, бортик невысокий, орнамент затерт.

Рисунок 11 Зеркало ЦМК КП 26495/1, ЦМК КП 26495/4

Зеркало (фрагмент, ЦМК КП 26495/4, рис. 11) найденное на городище Сарайчик (Западный Казахстан), выполнено из бронзы, техникой литья. Датируется XIII-XIV вв. Размеры: диаметр 7 см. Дисковидной формы, с бортиком, покрыт растительным орнаментом.

Круглое зеркало с шишечкой-петелькой на обороте стало основной формой китайских зеркал в течение всего их существования. Объяснение этому факту можно найти в космогонических представлениях древних китайцев. По их представлениям, зеркало являлось миниатюрной копией Вселенной. И поскольку Вселенная имела круглую форму, то и зеркала соответственно были круглыми [18, с. 8]. На китайских зеркалах петля символизировала «ось» мира, знаменующая встречу Неба и Земли. Число «8» означало восемь частей небесной сферы: север-юг, запад-восток; северо-запад, северо-восток, юго-восток, юго-запад. Цветы расположены по этим сферам.

На зеркале (ЦМК КП 20510) изображены восемь цветов пиона, известные по композициям эпохи Ляо. Обращаясь к символике орнамента, надо сказать, что в искусстве Востока цветы символизируют духовный расцвет и совершенство. Растительные мотивы интерьера на предметах быта несли функцию оберега. Издревле каждая разновидность цветка наделялась своим сакральным смыслом. Изображенные на музейном зеркале пионы, нередко встречаются на изделиях юаньских и золотоордынских мастеров, наряду с изображениями лотоса, гвоздики, тюльпана, лилии, василька и других растений. Китайские источники утверждают, что интерес к пионам начался в период правления династий Шан и Хан, более 2200 лет назад. Достоинством пиона являются красочность цветов, высокая морозоустойчивость и хорошо известные его лекарственные свойства. Его историю можно проследить по легендам и мифам, произведениям искусства Греции, Китая, Японии и других стран. Судя по изображению на нашем зеркале, можно сказать, что здесь изображен травянистый пион, поскольку цветки его – одиночные, а

листья – крупные с облиственными побегами. По дунганской символике пион олицетворяет пышность и богатство. Очевидно, зеркало было также оберегом от злых духов, благопожеланием процветания и богатства владельцу зеркала [28, с. 162].

Подобные формы зеркала известны из Красноярского края, найденные на Красноярского водохранилища, Сыдинском заливе, Иркутском области и случайными находками из Красноярского края. Это показатель, что к монгольскому времени ареал зеркал значительно расширяется к северу, и зеркала XII-XV вв. имеют распространение в районе Красноярска и Ачинска.

Зеркала неоднократно копировались, и это способствовало усваиванию и переработке орнаментальных мотивов, сюжетов и обогащало местное искусство.

Список использованной литературы:

1. Торевтика // Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – Т. 14. – 623 с.
2. Горбунова Т.Г. Средневековые украшения конского снаряжения на Алтае: морфологический анализ, технологии изготовления, состав сплавов: монография / Т.Г. Горбунова, А.А. Тишкин, С.В. Хаврин. – Барнаул: Азбука, 2009. – 144 с.
3. Грач Н.Л. Введение // Античная торевтика. – Л.: Государственный Эрмитаж. 1986. – С. 3-7.
4. Античная торевтика. – Л.: Государственный Эрмитаж. 1986. – 204 с.
5. Горбунова Т.Г. Система изучения украшений конской амуниции // Культура Сибири и сопредельных территорий в прошлом и настоящем. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2003. – С. 35-36.
6. Горбунова Т.Г. Украшения конского снаряжения как источник для изучения раннесредневековых культур Алтая // Источники по истории Западной Сибири. Сургут: РИО СурГПИ. – 2003. Ч. I. – С. 84-88.
7. Горбунова Т.Г., Тишкин А.А. Методика системного изучения археологических источников // Теория и практика археологических исследований. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2005. С. 11–18.
8. Горбунова Т.Г., Тишкин А.А., Хаврин С.В. Использование спектрального анализа при изучении украшений конского снаряжения из средневековых памятников Алтая // Снаряжение кочевников Евразии. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2005. – С. 151-157.
9. Горбунова Т.Г., Тишкин А.А., Хаврин С.В. Техничко-морфологический и спектральный анализ украшений конского снаряжения из средневековых памятников Алтая // Современные проблемы археологии России. – Новосибирск, 2006. Т. II. – С. 346-348.
10. Лубо-Лесниченко Е.И. Бронзовые зеркала Минусинской котловины в предмонгольское и монгольское время (II-XVI вв.) // Страны и народы Востока. Вып. VIII. – М., 1969. – С. 70-78.
11. Недашковский Л.Ф., Ракушин А.И. Бронзовые зеркала второй половины X-XIV в. из музеев Саратовской области // Татарская археология. – Казань: Тип. Управления Делами Президента Республики Татарстан, 1998. – № 2(3). – С. 87-108.
12. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Отрар в XIII-XV веках. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1987. – 353 с.
13. Байпаков К.М. По следам древних городов Казахстана (Отрарский оазис). – Алма-Ата: Наука КазССР. 1990. – 205 с.
14. Соколов М.Н. Рыба // Мифы народов мира. – М., 1998. Т. 2. – С. 391–393.
15. Петенёва Г.Г. Китайские бронзовые застёжки «дайгоу» с изображением дракона и рыбы // Материалы Международной научно-практической конференции «Маргулановские чтения – 2014», посвященной 110 – летию академика А.Х. Маргулана, 3-5 декабря 2014 г. – Алматы-Павлодар. – 2014. – С. 401-412.
16. Тянь Хэ. Семантика традиционного китайского орнамента // Общество. Среда. Развитие. (*Terra Humanana*) – 2011. №1. – С. 173-178.
17. Григорьев Ф.П., Чанг К., Туртеллот П. Погребение женщины позднекочевнического времени на поселении Тузусай // История и археология Семиречья. 2007. № 3. – С. 129-139.
18. Лубо-Лесниченко Е.И. Привозные зеркала Минусинской котловины (К вопросу о внешних связях древнего населения Южной Сибири). – М., 1975. – С.109.
19. Маркова К. Ю. Бронзовые зеркала северо-восточного Семиречья в эпоху развития городской культуры (конец VIII – начало XIV вв.) // Вестник КемГУ. – 2013. № 4 (56). Т. 2. – С. 36-40.
20. Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV вв. Том III. Торевтика. – Самарканд-Ташкент: МИЦАИ, 2012. – 297 с.

21. Янишина Э.М. О некоторых изображениях на рельефах ханьских погребений // Вестник древней истории. – 1961. №3. – С. 66.
22. Крюков М.В., Переломов Л.С., Сафронов М.В., Чебоксаров Н.Н. Древние китайцы в эпоху централизованных империй. – М., 1983. – С. 277.
23. Оборин Ю.В., Савосин С.Л. Китайские бронзовые зеркала. Корпус случайных находок. Электронное издание. – Красноярск-Москва, 2017. – 527 с.
24. Аманжолов А. С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы, 1996. 95 б.
25. Аманжолов А.С. Қола айнадағы қол таңба // Білім және еңбек, 1986, – №2. 26-27 бб.
26. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы, 2003.-210.
27. Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древние города Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1971. – 212 с.
28. Торезанова Н.Ж. О бронзовых зеркалах ЦГМ РК. Изучение памятников археологии Павлодарского Прииртышья: Сборник научных статей. – Павлодар: НПФ «ЭКО», 2006. – 286 с.

УДК 314.554
МРНТИ 05.11.15

С.К. Уалиева¹, Ж.С. Аубакирова²

¹к.и.н., доцент Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. г. Усть-Каменогорск, Казахстан,

²к.и.н., доцент Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова г. Усть-Каменогорск, Казахстан

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ПРОЦЕССОВ БРАЧНОСТИ И РАЗВОДИМОСТИ В КАЗАХСТАНЕ НА РУБЕЖЕ XX-XXI ВЕКОВ

Аннотация

Историко-демографические исследования имеют особое значение для понимания процессов, происходящих в современном обществе. Институту семьи и брака уделяется важное внимание. В данном аспекте показатели брачности и разводимости отражают изменения демографического поведения. Изучение брачности актуально для формирования научно обоснованных прогнозов в демографической политике. В данной статье рассматриваются демографические процессы брачности и разводимости населения, которые имеют в Казахстане сильно выраженную региональную специфику.

В статье анализируются общие коэффициенты брачности и разводимости в разрезе регионов, используя многомерный метод кластерного анализа. Отмечены особые характеристики брачности и разводов, в зависимости от места проживания, у городского и сельского населения. Подчеркнута роль этнического фактора, которая отражается и на составе региона, и воздействует на различное проявление показателей брачности и разводимости.

Ключевые слова: демографические процессы, брачность, разводимость, коэффициенты.

С.К. Уалиева¹, Ж.С. Аубакирова²

¹т.ғ.к., Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университетінің доценті Өскемен қ., Қазақстан

²т.ғ.к., С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан

мемлекеттік университетінің доценті Өскемен қ., Қазақстан

XX-XXI ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ НЕКЕЛЕСУ ЖӘНЕ АЖЫРАСУ ҮДЕРІСТЕРІН ДАМУ БЕТАЛЫСЫ

Аңдатпа

Тарихи-демографиялық зерттеулердің заманауи қоғамда болып жатқан үдерістерді түсініп білуде маңызы зор. Отбасы және неке институттарына айрықша көңіл бөлінеді. Бұл аспектіде ажырасу көрсеткіштері демографиялық мінез-құлықтың өзгерістерін көрсетеді. Некелесу үдерісін зерттеу демографиялық саясат бойынша ғылыми негізделген болжамдар жасауда өзекті болып табылады. Бұл мақалада Қазақстанның өңірлері бойынша айқын ерекшелікке ие демографиялық некелесу мен ажырасу үдерістері қарастырылған.

Мақаланың авторлары кластерді талдаудың көп өлшемді тәсілін қолдана отырып, некелесу және ажырасу үдерістерінің коэффициенттерін аймақтар бойынша талдады. Некелесу мен ажырасу үдерістерінің ерекшеліктері қалалық және ауылдық - тұрғылықты жерлеріне байланысты белгіленген. Аймақ құрамында көрсетілетін және некелесу мен ажырасудың көрсеткіштерінің танылуына әсерін тигізетін этникалық фактордың рөліне айрықша көңіл аударылған.

Түйін сөздер: демографиялық процестер, некелесу, ажырасу, коэффициенттері.

Zh.S. Aubakirova¹, S.K. Ualiyeva²

*¹ k.h.s., Associate Professor of the S. Amanzholov East Kazakhstan state university,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan*

*² k.h.s., Associate Professor of the D. Serikbayev East Kazakhstan
state technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan*

THE MAIN DEVELOPMENT TENDENCIES OF THE MARRIAGES AND DIVORCES PROCESSES OF KAZAKSTAN POPULATION IN THE BORDER OF XX-XXI CENTURIES

Abstract

Historical-demography researches have a specific value for understanding of processes in the modern society. The important attention it pays to the institute of the family and marriage. In given aspect ratings of divorces reflect changes of demography behavior. The studying of marriages is urgent for formation scientifically substantiated forecasts in the demography politics. In the given article demography processes of the marriages and divorces of the population are considered, which have in Kazakhstan strongly expressed regional specific features.

The authors of the article analyses the common coefficients of the marriages and divorces in the regions aspects, using multivariate method of cluster analysis. Specifications of the marriages and divorces are noted, depending on residing place, at the city and agricultural population. The role of ethnical factor is underlined, which is reflected on the composition of the region and influences to a several of marriages and divorces indicators.

Key words: demography processes, marriages, divorces, coefficients, factors.

В настоящее время в Казахстане уделяется особое внимание демографической политике и процессам воспроизводства населения в целом. Показатели брачности являются одними из важных демографических показателей развития страны, непосредственно связанных с воспроизводством населения. В последнее десятилетие XX и в начале XXI веков процессы брачности и разводимости в Казахстане претерпели глубокие изменения. Наблюдались такие демографические явления, как снижение количества заключаемых браков, нуклеаризация, малодетность, рост числа разводов и неполных семей, распространение незарегистрированных браков. В девяностые годы XX века стала заметной тенденция к росту уровня никогда не состоявших в браке.

Брачное состояние – положение лица по отношению к институту брака, определяемое в соответствии с обычаями и правовыми нормами страны. Независимо от вида и формы брака различают не состоящих в браке и состоящих в браке. В условиях моногамного брака не состоящие в браке делятся на никогда не состоящих в браке, вдовых и разведенных.

Изучение брачности актуально и для формирования научно обоснованных прогнозов в демографической политике, решения важных практических проблем, касающихся брака, семьи, а также для формирования трудовых ресурсов и т. д. Брачная структура населения – своеобразный индикатор социально-экономических условий жизни населения. Стабильность семьи зеркально отражает стабильность общества.

Анализ процессов брачности показывает определенные перемены, наметившиеся в начале XXI века, что позволит прогнозировать дальнейшие тенденции развития. За прошедшие годы наблюдаются следующие тенденции: у мужчин выросли показатели среди никогда не состоявших в браке - почти на 10%, значительно снизился удельный вес состоящих в браке, показатели вдовых и разведенных изменились незначительно. У женщин наблюдаются аналогичные тенденции. Показатели никогда не состоявших в браке женщин увеличились на 10%, и доля разведенных женщин увеличились. В то же время снизились показатели состоящих в браке женщин. Доля состоящих в браке мужчин существенно выше, чем замужних женщин (за счет старших возрастов). Значительный рост удельного веса никогда не

состоявших в браке женщин, оказал влияние на рождаемость, вследствие чего имели место отложенные или внебрачные рождения.

Наиболее наглядны изменения в динамике общих коэффициентов брачности и разводимости населения Казахстана, рисунок 1. Общая тенденция – изменение интенсивности брачности в целом. В Казахстане, начиная с 1992 года, общие коэффициенты брачности резко снижаются, и стабилизируются к 1996-1997 годам, затем происходит дальнейшее снижение показателей до критической отметки в 1999 году, и после наблюдается постепенный рост. Фактически, общие коэффициенты брачности в РК за десятилетие девяностых годов XX века снизились на одну треть.

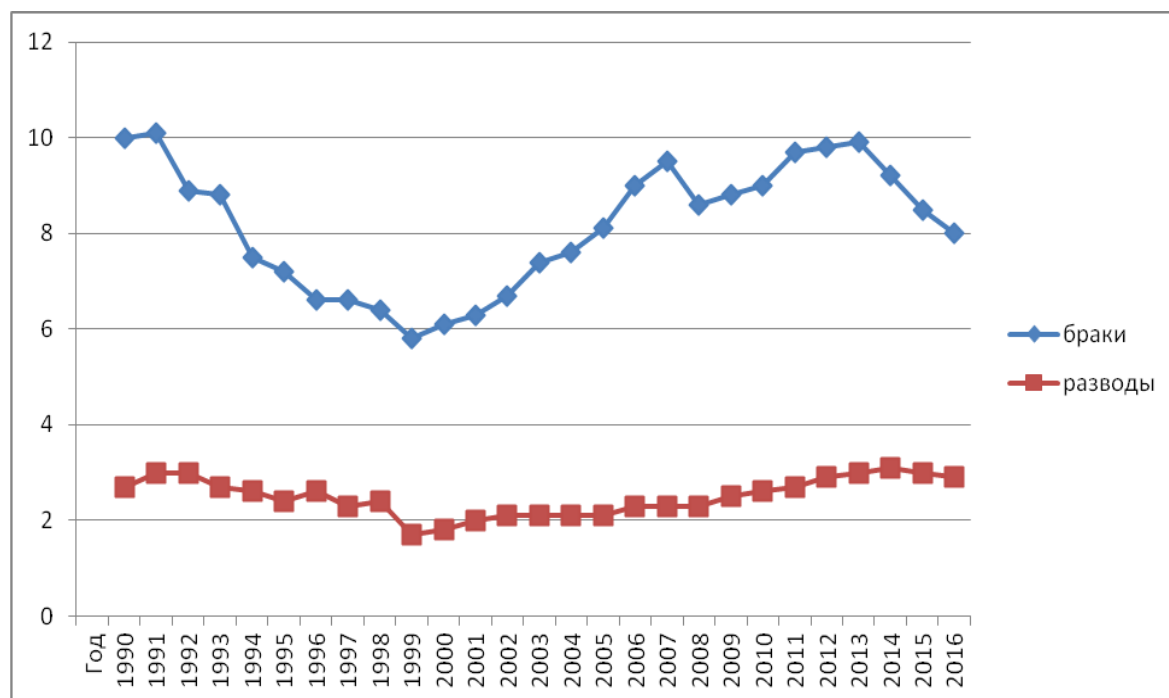

Рисунок 1. Динамика показателей брачности и разводимости в Казахстане на 1000 человек с 1990-2016 годы [рассчитано по 1, 2, 3]

По статистическим данным отмечены значительные различия в показателях городских и сельских жителей, в особенности по разводимости. Практически, данные разводов в городе в три – четыре раза превышают аналогичные показатели в сельской местности. В то же время показатели брачности тоже несколько выше в городе. Одной из причин является отток молодых людей из села в город, и соответственно регистрация браков приходится на городскую местность.

В городе всегда показатели разводов выше в силу урбанизированности, менталитета городских жителей. Разница в показателях у городского и сельского населения демонстрирует, что городское население быстрее реагирует на изменения в обществе. У сельского населения изменение интенсивности заключаемых браков, и в особенности разводов, происходит несколько медленнее.

С начала 1991 года - кривая разводимости несколько выросла, затем происходит снижение до минимальных значений в 1999 до 1,7 промилле. В последующем, с 2001 года показатели разводов выглядят более стабильно. Показатели разводов по республике в целом не претерпели резких изменений, однако отличия в поведении городских и сельских жителей прослеживаются более рельефно.

Наименьшие показатели как брачности, так и разводимости приходятся на 1999 год. Данные диаграммы, рисунок 1, демонстрируют зеркальное отражение показателей, с центром на 1999 год. Со следующего 2000 года наблюдается постепенный и уверенный рост показателей брачности. Объяснением данной тенденции является характеристика половозрастной структуры населения Казахстана, на «брачный рынок» вступило многочисленное поколение, рожденное в 1980-е годы. Наибольший удельный вес имеют возрастные группы 15-19 и 20-24 года. Соответственно коэффициенты брачности увеличиваются. Немаловажным фактором является увеличение доли повторных браков, в особенности у городского населения.

На рисунке 1 отражена динамика показателей брачности и разводимости за 27 лет. Именно данный график позволяет увидеть особенности изменения показателей начиная с 1990 года. Кривая показателей брачности изменялась значительно, с провалом в 1999 году, с последующим значительным ростом в 2013 году почти до прежних показателей (9,9 промилле). И затем наблюдается снова понижение до 8,0 промилле в 2016 году.

Показатели разводимости колебались в пределах от 1,7 до 3,1 промилле за период с 1990 года. На фоне значительных взлетов и падений показателей брачности, показатели разводимости претерпели не столь значительные перемены.

Для более пристального рассмотрения ситуации с 2009 по 2016 годы, нами использована диаграмма – рисунок 2, динамика брачности и разводимости на 1000 человек.

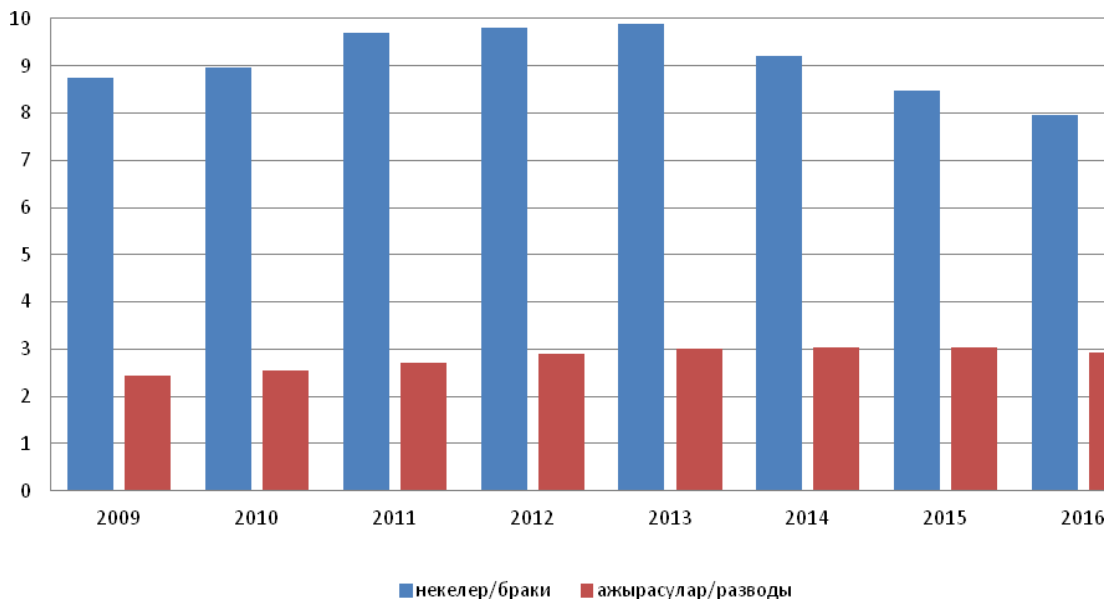

Рисунок 2. Динамика брачности и разводимости населения Казахстана на 1000 человек с 2009 по 2016 годы [3, с. 111]

За эти годы отмечено некоторое повышение показателей брачности, с последующим снижением после 2013 года, до 8 промилле в 2016 году. Показатели разводов врыировались от 2,5 до 3,0 промилле (на 1000 человек).

Брачное состояние населения. Показатели брачного состояния за двадцать лет между тремя переписями претерпели значительные изменения. Общая тенденция - увеличение никогда не состоявших в браке. При этом, как у мужчин, так и у женщин, показатели никогда не состоящих в браке выросли практически на 10%. Более всего возросли проценты в возрастных группах 20-29, 30-39 лет (период интенсивного деторождения у женщин). В то же время отмечается снижение показателей состоящих в браке, именно в обозначенных возрастах. Удельный вес состоящих в браке снизился у мужчин на 10%, у женщин на 8%. В общем, доля состоящих в браке мужчин существенно выше, чем замужних женщин (за счет старших возрастов). Удельный вес вдовых лиц изменился незначительно. Характеристика разведенных по возрастным группам свидетельствует о тенденциях увеличения показателей, в особенности среди женщин 20-29, 30-39 и 40-49 лет.

Значительный рост удельного веса никогда не состоявших в браке женщин, оказал влияние на рождаемость, вследствие чего имели место отложенные или внебрачные рождения. Показатели разведенных были наибольшими по переписи 1999 года. В целом, показатели разведенных женщин в два раза превышают показатели разведенных мужчин по данным 1999 и 2009 годов. Показатели вдовых мужчин изменились незначительно, у женщин несколько снизились показатели (на 2%). При этом показатели вдовых женщин в пять-шесть раз превышают показатели мужчин, за счет старших возрастов.

Показатели никогда не состоявших в браке увеличились по всем возрастам. В особенности с 20-24, 25-29 лет на 10% увеличились. На это повлияло снижение показателей заключения браков в 90-е годы. Официально регистрируемый уровень безбрачия вырос. В то же время получили распространение незарегистрированные браки, которые можно проследить по показателям внебрачных рождений.

Удельный вес никогда не состоявших в браке женщин увеличился по всем возрастным группам. Безусловно, играют роль ряд важных факторов. В их числе: распространение незарегистрированных браков, изменение представлений молодежи о возрасте вступления в брак, в сторону увеличения возраста. К тому же, определенную роль сыграли изменения социально-экономического уклада в целом. Рыночная экономика предъявляет иные, более жесткие требования, если речь идет о карьере, профессиональном росте.

Возраст вступления в брак. Для понимания изменений брачной структуры населения необходимо рассмотреть дополнительных данных, объясняющих особенности брачного состояния. Одной из таких характеристик является средний возраст вступления в брак. Возраст вступления в первый брак является важным индикатором брачного поведения. Средний возраст вступления в брак у мужчин и у женщин постепенно повышается в Казахстане, о чем свидетельствуют статистические данные. Практически за период с 1994 по 2016 годы, произошло увеличение среднего возраста вступления в первый брак и у мужчин - на три года, и у женщин - на четыре года.

Действительно, в настоящее время происходит смещение среднего возраста вступления в первый брак к старшим возрастам. Откладывание браков на поздние возраста, увеличение среднего возраста вступления в брак, свидетельствует о важных изменениях в брачном поведении. Причины таких изменений заключаются, на наш взгляд, в изменении менталитета, представлений молодых людей. Заметна ориентация на западные стандарты поведения, где большая свобода отношений, выбора партнера, и более поздняя регистрация браков. В то же время, распространение получили незарегистрированные отношения, так называемый «пробный брак», в обиходе их еще называют «гражданскими браками» (хотя первоначально, в советские годы, гражданские браки в отличие от церковных браков, были зарегистрированными).

Так же на увеличение среднего возраста вступления в первый брак влияет стремление молодых людей быть самостоятельными в экономическом отношении, получить образование, специальность, работу, сделать карьеру. Названные тенденции получают распространение и среди молодых девушек, что в свою очередь приводит и у них к повышению возраста вступления в первый брак.

Действительно, происходит смещение среднего возраста вступления в первый брак к более старшим возрастам. При этом рассмотрение характеристик по регионам показывает, что в западном регионе: Западно-Казахстанской области, Атырауской, Мангистауской областях; и также на юге: Южно-Казахстанской, Жамбылской областях показатели среднего возраста вступления в брак у женщин в 2009 году 23 года. Этот показатель ниже, чем в целом по республике у женщин. В названных регионах показатель у мужчин также ниже республиканского, и составляет около 25-26 лет.

Рассмотрение характеристик по северному и восточному регионам демонстрирует более высокие показатели вступления в брак как у женщин, так и у мужчин. Так, в Восточно-Казахстанской области показатель у женщин 24,6 лет, у мужчин 27,1 год, что выше общереспубликанских показателей. Соответственно, следует подчеркнуть региональную специфику брачного поведения, когда для юга и запада характерно сохранение более традиционного подхода, и раннего заключения браков. В этом проявляется этнорегиональная специфика, север и восток Казахстана более урбанизирован, этнический состав характеризуется большим удельным весом русского населения (в сравнении с югом), и следовательно особенности брачного поведения отражают социально-экономические характеристики регионов.

Характеристика общих коэффициентов браков и разводов по регионам Казахстана свидетельствует о высоких показателях брачности, и низких разводимости - в южных и западных регионах страны: Южно-Казахстанская, Кызылординская, Жамбылская области, рисунок 3.

Наименьшие показатели браков и высокие разводов свойственны для северных, восточных, центральных регионов Республики: Восточно-Казахстанская область, Северо-Казахстанская область, Павлодарская область, Карагандинская область. Практически, высокая урбанизация в этих регионах, и к тому же этнический состав областей объясняют названные характеристики брачности.

Отличительные характеристики наблюдаются в городах Алматы и Астана, причем город Алматы опережает по разводимости все регионы Казахстана, рисунок 3. Обозначенные тенденции брачного поведения в разрезе регионов, объясняются национальным составом регионов, уровнем урбанизации и промышленного развития.

По регионам страны отмечается различное соотношение браков и разводов. Больше разводов в отношении заключенных браков наблюдается в северных регионах Казахстана и в Карагандинской области. Низкие показатели разводимости в отношении браков в Южно-Казахстанской области.

Сведения о браках и разводах по областям в 2015 году

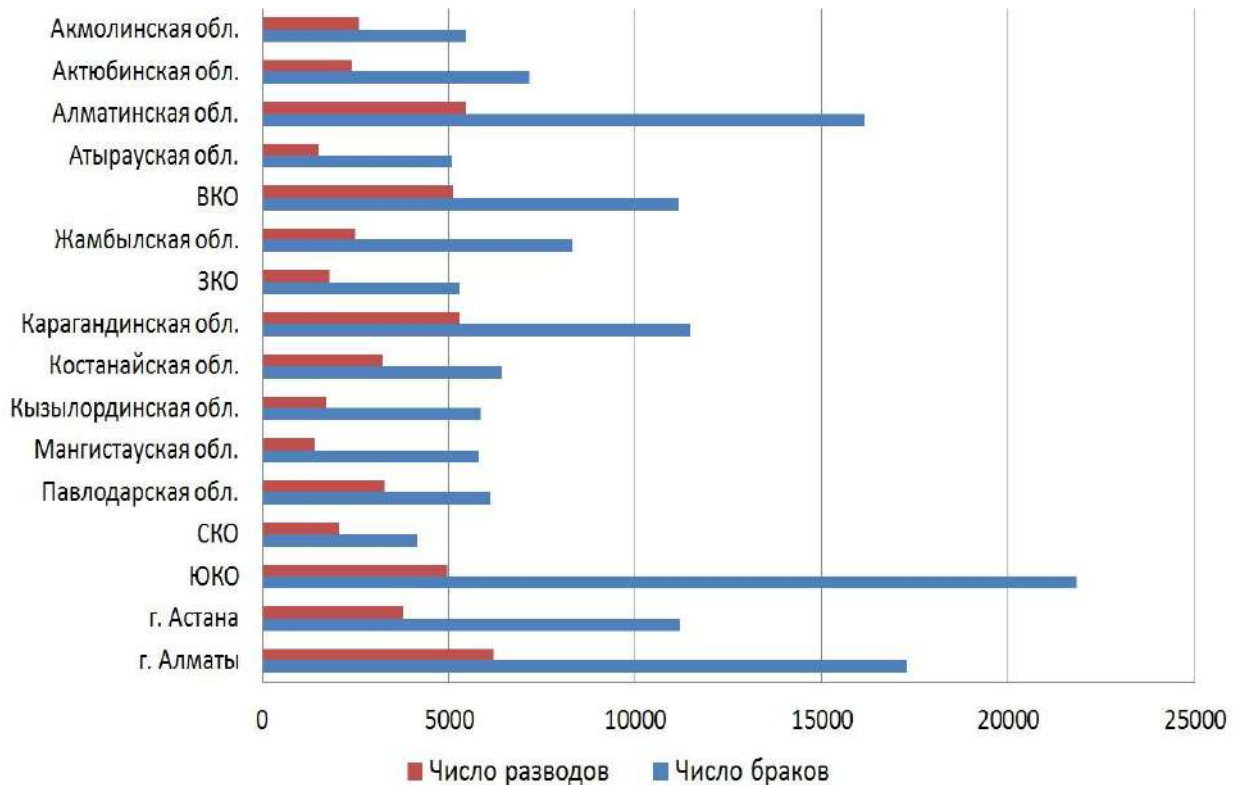

Рисунок 3. Сведения о браках и разводах в региональном разрезе [4]

Показатели разведенных мужчин и женщин, вступающих в повторный брак, у городского населения превышают в три-четыре раза показатели сельского населения, и составляют более 85% среди всех повторных браков. Этому способствуют процессы урбанизации, и более лояльное отношение горожан к разведенным, и их вступлению в повторные браки. Различается доля вдовых среди вступающих в повторные браки – показатели также выше в городской местности. Все обозначенные моменты в совокупности свидетельствуют о распространении повторных браков в значительной степени именно в городской среде.

Более полная характеристика изменения брачной структуры прослеживается по возрастным показателям. Важно отметить, что происходит увеличение удельного веса первых браков среди всех возрастных групп, как у мужчин, так и у женщин. Причины такой ситуации в изменении половозрастной структуры с одной стороны, и в повышении возраста вступления в первый брак. Кроме того, на наш взгляд, имеют место так называемые «отложенные браки» (по аналогии с «отложенными рождениями»).

В ряде случаев это могут быть незарегистрированные прежде браки, которые в силу улучшения социально-экономического положения страны и определенной стабилизации, получают в начале XXI века юридическое оформление. Факт распространения незарегистрированных браков подтверждается косвенными данными - возросшими показателями внебрачных рождений. Следует подчеркнуть, что экономическая целесообразность регистрируемых браков значительно возросла, в связи с развитием банковской системы кредитования и предоставления ипотеки на приобретение жилья. С развитием рыночной экономики актуальными стали вопросы наследования, юридического оформления права собственности на недвижимость и т.д.

В большей степени, это мужчины, которые состоялись в экономическом плане и решили либо создать, либо оформить существующие незарегистрированные брачные отношения. Ряд факторов имеют значение для характеристики таких изменений: это и увеличение возраста вступления в брак, и регистрация прежних гражданских браков, и стабилизация социально-экономической обстановки в целом, - все это в совокупности привело к увеличению доли первых браков в возрастной группе тридцати и сорока летних мужчин.

Поскольку показатели разводов стабилизировались, и соответственно число разведенных не увеличивалось в 2000-е годы. Кроме того, имеет значение половозрастная структура населения, когда

число молодых людей выросло, и именно они вступают в первые браки. Все обозначенные тенденции характеризуют изменение типа брачности в целом. На что оказали влияние социально-экономическое развитие страны, изменение половозрастной структуры населения.

Преобладание в северо-восточном регионе Казахстана славянских (или "европейских") этносов, а на юге, юго-западе тюркских (или "азиатских") этносов также имеет свое значение. Различные взгляды на брак и развод, традиции оказания помощи молодым семьям, степень родственных семейных уз, традиционные, а где то даже патриархальные взгляды и семейные ценности влияют на региональные особенности.

Рыночная экономика, платное образование, необходимость обустройства с работой при рыночных отношениях, все это приводит к увеличению уровня безбрачия, и более позднему заключению браков. Молодые люди считают, что семью лучше создавать, когда «встанут на ноги», то есть будет экономическая стабильность. Региональные характеристики по Казахстану демонстрируют разные цивилизационные установки. Для севера и востока свойственны характеристики брачного поведения более урбанизированного населения. Для юга и запада характерны тенденции рурализации, сохранение традиционных установок брачного поведения. В ближайшем будущем обозначенные тенденции будут сохраняться.

Список использованной литературы:

1. *Население РК по состоянию в браке. Итоги переписи населения 1999 года в РК. Статистический сборник под ред. А Смаилова. - Алматы, 2000. - 94 с.*
2. *Брак и семья. Итоги Национальной переписи населения 2009 года в Республике Казахстан. Статистический сборник под ред. А. Смаилова. - Астана, 2010. - 222 с.*
3. *Демографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник под ред. Н. Айдапкелова Астана, 2017. - 357 с. [Электрон.ресурс]. - 2019. - URL: www.stat.gov.kz.*
4. *Сведения о браках и разводах по областям в 2015 году. [Электрон.ресурс] https://www.kursiv.kz/thumb/post_intext_1487051930ru.jpg (дата обращения: 14.05.2019)*

УДК 94(574)

ГРНТИ 03.20

Ф.Д. Жумаканова¹, С.С. Касимова²

*¹магистр, Карагандинский государственный технический университет,
г. Караганда, Казахстан,*

*²к.и.н., доцент, Карагандинский государственный технический университет,
г. Караганда, Казахстан*

ТУРИСТИЧЕСКОЕ ПУТЕШЕСТВИЕ ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ПАМЯТНИКАМ КАРКАРАЛИНСКОГО РАЙОНА

Аннотация

Статья анализирует археологические исследования памятников бронзового и железного века Центрального Казахстана.

Планомерные исследования начались в 1946 г., когда была организована первая Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция АН КазССР, известным учёным А.Х. Маргуланом. С середины 1970-х гг. на территории Каркаралинского района плодотворно работает археологическая экспедиция КарГУ, в результате которой открыты многочисленные новые памятники, как Кент, Карабулак, Кадырбек, Сатан, Енбек-Суйгуш, проведены стационарные исследования, давшие солидный объём источниковедческих данных.

Авторы пишут о том, что археология является соединительным мостом прошлого и будущего. Памятники Центрального Казахстана являются не только национально значимыми, а также мировым достоянием.

Ключевые слова: археология, Центральный Казахстан, Бегазы-Дандыбаевская культура, «Звериний стиль», стоянка, царские курганы.

Ф.Д. Жұмақанова¹, С.С. Қасымова²

*¹магистр, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды қ, Қазақстан*

*²т.ғ.к., доцент, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды қ, Қазақстан*

ҚАРҚАРАЛЫ АУДАНЫНЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ БОЙЫНША ТУРИСТІК САЯХАТ

Аңдатпа

Мақалада Орталық Қазақстанның темір және қола дәуірлерінің археологиялық ескерткіштеріне талдау жасалған.

Авторлар соның ішінде 1946 жылдан бастап академик Әлкей Марғұлан бастаған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының бұл өңірде жүргізген зерттеулерінің Сарыарқаның ежелгі өзіндік мәдениетін ашқаны және оның күні бүгінге дейін үлкен ғылыми маңызға ие болып отырғандығын атап көрсетеді. Қарағанды мемлекеттік университеті ғалымдарының 1970 жылдан бастап Қарқаралы ауданындағы Бегазы-Дәндібай мәдениетіне жататын Қазақстандағы аса ірі қола дәуірінің ескерткіші Кент қонысына, Қарабұлақ, Қадырбек тұрақтарына, Сатан, Еңбек сүйгіш қорымдарына жүйелі түрде жүргізіп келе жатқан археологиялық зерттеулерінің нәтижелері арқылы қола дәуіріндегі тарихи үрдістерге болжам жасалған.

Археология ғылымының адамзат тарихының өткені мен бүгінгі күнінің арасын жалғайтын мәдени көпір болатыны жайлы және Қазақстандағы археологиялық ескерткіштер тек ұлттық емес, сонымен бірге әлемдік деңгейде құнды және маңызды деген тұжырым жасайды.

Кілт сөздер: археология, Орталық Қазақстан, Бегазы-Дәндібай мәдениеті, «аң стилі», тұрақ, патша қорғандары.

F.D. Zhumakanova¹, S.S. Kassimova²

*¹Master of Historical Science, of Karaganda state technical university,
Karaganda, Kazakhstan,*

*²C.h.s, associated professor of Karaganda state technical university,
Karaganda, Kazakhstan*

TOURIST TRIP TO THE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF KARKARALY REGION

Abstract

The article analyzes the archaeological monuments of the Iron and Bronze Age of Central Kazakhstan, which have a reliable place in the scientific circulation of Eurasian archeology and archeology of Kazakhstan and annually supplement new scientific discoveries, facts and scientific hypotheses.

The authors note that the Central Kazakhstan archeological expedition, led by academician Alkey Margulan since 1946, discovered the ancient culture of Saryarka, and its scientific importance is of great importance today. The history of the Bronze Age is estimated by scientists from Karaganda State University since 1970 on the basis of systematic archaeological research of the largest Bronze Age settlement in Kazakhstan relating to the Begazy-Dandybai culture in Karkaraly district of Kent, Karabulak and Kadyrbek sites, Satan and Enbek Suygish cemeteries.

Speaking of value and the importance of archaeological monuments in Kazakhstan, not only at the national, but also at the world level, we can say that archeology is a cultural bridge between the past and the present of human history.

Keywords: archeology, Central Kazakhstan, Begazy-Dandybai culture, «Animal Style», district, royal kurgan.

Центральный Казахстан занимает срединную часть территории республики, исследование его древних памятников играют значительную роль в археологии Казахстана и степной Евразии. Прежде всего, это касается периода бронзового века, когда на территории Казахстана развиваются культуры с производящей экономикой. Центральный Казахстан со своими огромными меднорудными ресурсами, богатейшими пастбищными угодьями в это время представлял собой один из уникальных очагов культур эпохи бронзы Евразии. Здесь находятся многие десятки поселений и могильников, рудных разработок,

культово-ритуальных объектов, материалы, исследования которых уже давно и прочно вошли в научный оборот, ежегодно пополняются новыми открытиями и фактами, новыми научными гипотезами, мнениями [1, с. 3].

Благодатные Каркаралинские урочища с древнейших времён привлекали людей. На территории района находятся многочисленные памятники археологии, относящиеся к разным историческим эпохам. Первые сведения о памятниках древности стали накапливаться в дореволюционную эпоху, особенно со второй половины 19 в., когда город Каркаралинск стал центром огромного уезда, территория которого простиралась до озера Балхаш. Важное значение имеют результаты работ экспедиции Карагандинского областного музея, которая начиная с 1920-х гг. под руководством директора Л.Ф. Семёнова проводила разведочные работы и раскопки ряда памятников Каркаралинского района. Много занималась сбором данных краевед В.Е. Ясененцкая, учительница средней школы г. Каркаралинска [2, с. 9-10].

Планомерные исследования начались с 1946 г., когда была организована выдающимся учёным 20 столетия академиком А.Х. Маргуланом первая академическая экспедиция – Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция АН Каз ССР (ЦКАЭ) [3]. За короткий срок экспедиция проделала огромную по содержанию работу по выявлению и изучению памятников разных эпох и к 1960-м гг. по материалам ряда районов Центрального Казахстана по-настоящему была открыта древняя самобытная культура Сарыарки. Особую роль играли исследования памятников эпохи бронзы, оставленных древними скотоводами и металлургами. В качестве высокоинформативных источников, материалы ЦКАЭ не теряют своего огромного научного значения и по сей день.

С середины 1970-х гг. на территории Каркаралинского района плодотворно работает экспедиция КарГУ, в результате работы которой открыты многочисленные новые памятники, проведены стационарные исследования, давшие солидный объём источниковедческих данных [4].

Особо важным является открытие карагандинскими учёными такого замечательного памятника как поселение протгородского типа Кент относящееся к эпохе поздней бронзы [5]. В бассейне реки Талды исследовала ряд памятников археологическая экспедиция Областного музея под руководством А.А. Ткачёва.

С 2000 г. работает на территории района Сарыаркинская экспедиция Института археологии им. А.Х. Маргулана, среди результатов её работы важным явились открытие сакских «золотых курганов» Талды – II, поселений сакского времени.

Археологические памятники Каркаралинского района представляют срез всех исторических эпох человеческой истории: каменный века, бронзовый, ранний железный век и средневековье.

Центральный Казахстан – основной район расселения племён в эпоху бронзы, обнаружено свыше 30 поселений и 150 могильников. Андроновская общность Центрального Казахстана включает: петровскую, алакульскую и фёдоровскую культуры. В постандроновский период формируется бегазы-дандыбаевская (саргаринская) культура эпохи поздней бронзы.

Начало раннего железного века в Казахстане приходится на VIII-VII вв. до н.э. В современной науке высказываются мнения о достижении общества степного населения раннего железного века раннегосударственного уровня. Относительно уровня развития степных народов I тыс. до н. э. сибирскими учеными предложен термин «Степная цивилизация».

На территории Центрального Казахстана эта эпоха представлена памятниками тасмолинской археологической культуры. Известный казахстанский археолог М.К. Кадырбаев определял ее хронологические рамки VII-III веками до н.э., выделяя два этапа в ее развитии [6]. Характерным типом памятников тасмолинской культуры являются так называемые курганы с «усами». Это сложные погребально-поминальные комплексы, сооружавшиеся из камня. Они обычно состоят из трех частей: большой курган, малый курган и каменные дорожки в виде полудуг («усов»), длиной от 60 до 200 м. Эти «усы» примыкают к курганам и всегда обращены на восток. Под большим курганом в грунтовой яме, глубиной около двух метров находится захоронение человека. В малом кургане, как правило, встречаются останки коней – скелеты, или их части, глиняные сосуды. А иногда только следы огня в виде углей и обожженного грунта.

Средневековье ознаменовалось установлением тюркского господства на всей территории Казахстана. В этот период образовывались Тюркский, Тюркешский, Карлукский, Огузский и Кимакский каганаты, Кыпчакское ханство и Государство Караханидов. Благодаря завоеваниям Чингисхана территория Казахстана вошла в состав Монгольской империи. Здесь успешно развивались такие государства, как Золотая Орда, Ак-Орда и Могулистан. Это привело к тому, что XIV-XVII вв. завершилось формирование казахской народности и образовалось первое казахское государство – Казахское ханство. Именно с

образования в обширных степях Центральной Азии Казахского ханства на историческую арену вышло новое государство. В XVIII веке начинается процесс вхождения территории Казахстана в состав Российской Империи, которое ознаменовало наступление нового исторического периода – Нового времени.

Ниже даётся описание уникальных и эпонимных памятников Каркаралинского района Карагандинской области, которые могут быть использованы в качестве объектов историко-культурного туризма. Они включают памятники с уже проведёнными реставрационными работами, так и объекты на которых пока не проводилось работ по музеефикации и реставрации внешнего облика.

Пещера Меликсай. Находится в Каркаралинском районе Карагандинской области, в 1,68 км к западному югу от г.Каркаралинска, в 19,9 км к северо-западу от Карагайлы, в 25,7 км к восточному северу от с. Токтар. Представляет собой пещеру с двумя неглубокими боковыми нишами. Центральная пещера имеет вход шириной до 7 м и высотой до 1,5 м. Длина входа до 10 м. В конце пещеры находится купол высотой до 3,5 м. Общая площадь пещеры 35–40 м². В 1955 г. Л.Ф. Семеновым (Карагандинский областной историко-краеведческий музей) при обследовании пещеры были найдены каменные скребки.

Стоянка Донгал. Памятник расположен в Карагандинской области, Каркаралинском районе. В 1 км к юго-востоку от села Кент. На поверхности найдены отщепы и пластины, орудия на отщепах и пластинах. Открыт разведочным отрядом КарГУ под руководством В.Г. Ломана в 1982 г. [7].

Стоянка Кадырбек. Находится в 0,3 км к юго-западу от зимовки Кадырбек, село Мади. Было поднято около десятка отщепов и орудий. Площадь распространения находок – около 10х50 м. Памятник открыт разведочным отрядом под руководством К.М. Карабаспаковой в 1978 г.

Стоянка Карабулак. Находится в 1 км к 3 от фермы Карабулак. Среди подъемных сборов найдены многочисленные отщепы, пластины и орудия из кремня. Подобные находки зафиксированы и непосредственно на источнике, расположенном несколько севернее (около 100 м) стоянки. Открыт разведочным отрядом КарГУ, под руководством А.А. Ткачёва в 1976 г. [7].

Могильник Сатан. Находится в 4,75 км к северо-западу от с. К. Аманжолова, в 11,6 км к юго-западу от с. Кент, в 40 км к юго-востоку от Каракаралинска, на левом берегу р. Талды, около грейдера «Каркаралинск – с. Аманжолов». Состоит из 3-х земляных курганов с оградами и нескольких каменных оград. Насыпи курганов земляные, по основанию ограды из плит. Диаметр насыпей 12–18 м, высота 0,5–0,9 м. Находится в 5 км от села им. К. Аманжолова. Расположен на одноименной сопке высотой 20 м, на левом берегу р. Талды в 0,3 км от современного русла. На вершине сопки отмечено 3 кургана, на склоне у подножья зафиксировано полтора десятка оград из каменных плит, врытых на ребро и выступающих на поверхность на 2-5 см. Часть оград с восточной стороны разрушена лесозащитной полосой. Раскопаны 3 кургана, 3 ограды и 6 детских погребений. Открыт экспедицией КарГУ им. Е.А. Букетова (К.М. Карабаспакова) в 1979 г. [8].

Летом 1980 г. экспедицией КарГУ (В.В. Евдокимов) раскопано 3 кургана и 3 ограды.

Под насыпями зафиксированы рвы шириной 1,5-3,5 м, глубиной 0,35-0,85 м и кольцевая ограда по внутреннему краю рва из вкопанных на ребро небольших каменных плит. В центре каждой из подкурганых площадок отмечено по могильной грунтовой яме. Размеры могильных ям, ориентированных по линии запад-восток, составляют 3,5-3,8 x 2-2,65 м, глубина – 1,07-1,37 м. В юго-западном секторе у плит ограды встречаются кости животных, фрагменты керамики, оставшиеся от поминальных жертвоприношений.

Уникальную возможность для реконструкции колесницы, даёт материал могильника. Там сохранились полусожжённые остатки колёс, платформы и, вероятно, боковых стенок. Колёса были поставлены в грунтовые ямы размером 69-73x13 см в западной части могилы.

Удалось выяснить такие дополнительные детали, как обтягивания обода кожей, вероятнее всего сырой, которая при высыхании оттягивала последний и служила шиной в современном понимании. Сохранившийся кусочек кожи имел красный цвет, что может свидетельствовать о ритуальном назначении колесницы. Кожа крепилась с внутренней стороны костяными гвоздиками. По центру внутренней плоскости обода был круговой паз, внутри которого были выдолблены круглые ямки, куда вставлялись спицы колеса. Сохранился тлен одной ступицы (втулки), где крепились спицы и проходила ось, на которую насаживали колёса. Платформа повозки-колесницы – деревянная, размером 1,2 x 0,67-0,75 м.

Захоронения на могильнике, совершены по обряду труположения, сильно нарушены при ограблении. Погребальный инвентарь представлен фрагментами керамики раннеалакульского облика,

фрагментами очковидной бронзовой подвески, частью позолоченного кольца, бронзовой иглой, кремневым наконечником стрелы, пастовыми бусами, костяным прямоугольным псалием. В погребениях у подножия сопки, совершенных в обычных грунтовых ямах и каменных ящиках, найдены керамика, бронзовые и пастовые бусы, костяные наконечники стрел, наконечник из бронзовых пластин, пастовые пронизки и бусы, серьги, фрагменты браслетов, бронзовый нож [9, с. 20-22].

Могильник Акимбек. Находится в 1,5 км к северо-востоку от с. Кент, на правом берегу р. Кызылкеныш, рядом с кладбищем. Состоит из 26 сооружений эпохи бронзы и 5 каменных курганов раннего железного века. Открыт экспедицией КарГУ им. Е.А. Букетова в 1982 году разведочным отрядом под руководством В.В. Евдокимова.

В 1984 году экспедицией КарГУ (В.В. Евдокимов, А Степанов) было вскрыто 6 курганов и ограда. Курганы имеют земляные насыпи с оградками из плит диаметром - 4-8,5 м, высотой - 0,1-0,5 м. Ограда представляла собой кольцо из камней, положенных плашмя, диаметром - 3 м, находки представлены 2-мя бронзовыми обоями, покрытыми золотой фольгой, бронзовыми украшениями, керамикой. Судя по материалу могильник, относится к федоровской культуре андроновской культурно-исторической общности [8, с. 204-205].

В 2000-х гг. на памятнике были проведены работы по реконструкции погребальных сооружений. Внешний облик памятника подходит для проведения экскурсий.

Могильник Енбек-Суйгуш. Находится у входа в ущелье на правом берегу р. Кызылкеныш и состоит из разновременных сооружений – оград периода развитой и поздней бронзы, курганов раннего железного века. В 50-70-е годы XX века на памятнике работали А.Х. Маргулан и Л.Ф. Семенов. В начале 80-х годов экспедицией КарГУ раскопаны 8 алакульских оград и 9 сооружений поздней бронзы. Точное количество погребальных объектов позднебронзовой эпохи на памятнике не определено, т.к. значительная часть площади могильника перекрыта современными постройками с. Кент. По письменным источникам и развалинам казахских зимовок по берегам р. Кызылкеныш, это место издавна было кыстау казахов.

Группа Енбек-Суйгуш на первый взгляд, производит большое впечатление. На улицах села и около него на сравнительно небольшом участке разбросано 60 памятников. Среди них 25 каменных колец, 9 каменных ящиков, 13 курганов, 4 кургана типа керексур, два кургана с усами, 7 жертвенных мест, три двойных каменных кольца с насыпями. Присутствие на территории памятника Енбек-Суйгуш сооружений и находок разного времени и назначения свидетельствует о длительном использовании этой площадки в предгорье Кента. В.В. Варфоломеев считает памятник не могильником, а поминально-погребальным археологическим комплексом, формировавшемся длительное время, начиная с периода средней бронзы и заканчивая ранним средневековьем [10, с. 44-52].

Поселение Кент. Среди открытых и исследованных археологических объектов особое место занимает памятник бегазы-дандыбаевской культуры, поселение протогородского типа Кент. Это крупнейший в Республике Казахстан поселенческий комплекс эпохи бронзы.

Поселение Кент находится в Кентском горно-лесном массиве, в 220 км к верхнему юго-востоку от г. Караганды, на правом берегу реки Кызылкент, в 8 км вверх по течению от с. Кент (ранее Комсомол). Памятник открыт в 1984 г. разведочной группой в составе Евдокимова В. В., Рудковского И. В. [11].

Поселение расположено в излучине речки, напротив ущелья Алат. Речка Кызылкент в этом месте имеет ширину 2-4 м, протекает в тугайных зарослях. Площадка памятника полого возвышается к северу. Границами поселения являются: с севера — грунтовая дорога из с. Кент на джайляу, с запада и юга – р. Кызылкент, с востока – пожарно-защитная вспаханная полоса. В обрыве реки, высотой не более 1 м были найдены кости животных, керамика, а также бронзовые изделия. На площади более 150 000 кв. м зафиксированы различного типа и размеров сооружения: впадины округлой формы с каменными конструкциями и без них, размером от 6 до 21 м, овальные впадины с каменными обкладками и без них, размером 16-30х9-16 м, прямоугольные жилища, с каменными плитами, размером 8-36х6-12 м, впадины восьмерка-образной формы. Небольшой перерыв в жизни посёлка был в период формирования деллювиально-пролювиальных отложений в виде гранитной дресвы, в конце кентского этапа. Но на донгальском этапе площадка поселения была вновь заселена, хотя и не полностью. За пределами поселения, к востоку от пожарно-защитной полосы, где культурный слой не фиксировался, отмечено два прямоугольных сооружения из поставленных на ребро плит, несколько возвышающихся над современной дневной поверхностью, их размеры 44х44 м и 88х48 м. Центральная часть поселения перекрыта современными наслоениями, сохранились остатки зимовки, сложенной из камня. Более ранняя казахская зимовка существовала в западной части поселения, развалины саманных построек задернованы, поросли осотом и чием .

Вероятно, одновременно с Кентом функционировали левобережное поселение Алат. Кент и эти три посёлка разделяет только р. Кызалкент и неширокая пойма. В таком случае можно считать все четыре поселения одним — Большой Кент. Его площадь по замерам между крайними объектами превышает 300 000 кв. м, а число построек – 130 [12].

На территории правобережного Кента имеется 88 жилищных сооружений фиксируемых по западинам котлованов на современной дневной поверхности. Раскопки памятники начались в 1985 г. и продолжались планомерно на протяжении более 20 лет. Была получена интереснейшая коллекция артефактов, состоящая из резной кости, металлических орудий и обширной керамической серии.

Исследование стратиграфии, позволило зафиксировать на памятнике нескольких строительных горизонтов, относящихся к различным генетически связанным этапам.

Толщина культурных отложений возрастает от центра к краям поселения, это наблюдение позволяет сделать вывод о том, что первоначально планиграфия памятника выглядела иным образом. Центральная часть поселения была свободна от построек, и вероятно использовалась для содержания скота. Подобная планиграфия зафиксирована и при изучении поселения Атасу I. На более позднем этапе произошла застройка центральной части поселения. Возможно, это было детерминировано, климатическими изменениями, повысился уровень вод реки Кызылкент, данное обстоятельство зафиксировано в виде делювиальной стерильной прослойке в ряде раскопах.

Подводя итоги, модель хронологии поселения Кент выглядит следующим образом: первый, переходный этап, связанный с формированием валиковых комплексов, вынесенный нами, как самостоятельный период между культурами развитой и поздней бронзы относится к XIV – первой половине XIII вв. до н. э. Второй этап, наименование которого предложено В. В. Варфоломеевым — Кентский, охватывает вторую половину XIII – IX вв. до н. э. Третий период функционирования поселения — донгальский - VIII вв. до н. э. Суммарно, поселение Кент, не имея перерывов в своём функционировании, существовало на протяжении порядка 6-7 веков, с XIV – по VIII вв. до н. э. и завершило длительный и богатый новациями и инновациями, отразившимися в предметах быта, орудиях труда и хозяйственном укладе период бронзового века на территории Казахстана.

Поселение Алат. Поселение находится в 220 км к юго-востоку от г. Караганды в Кентском горнолесном массиве на территории Каркаралинского национального парка. Расположено на левобережной надпойменной террасе горной речки Кызылкеныш у подножия горного хребта. Открыто И.В. Рудковским и В.В. Варфоломеевым в 1985 г.

Жилая площадка поселения расположена на левобережной надпойменной террасе горной речки Кызылкеныш (местное название данного участка речки – Байшура), являющейся подошвенным склоном горного хребта, поросшего сосновым лесом. Площадка вытянута узкой полосой шириною 20 – 70 м вдоль террасы почти на полкилометра, примыкая с приречной северной стороны к обширной для горной речки луговой пойме. Вдоль террасы зафиксировано полтора десятка котлованов жилищ. На восточной окраине поселения расположена производственная металлургическая площадка, где за 2004-2007 гг. вскрыто 666 кв. м. Стратиграфически, т.е. по чередованию слоев и наслаивающихся один на другой объектов (хозяйственных ям) выделено два строительных горизонта, по сути дела, две площадки. Верхняя площадка предназначалась для производства железа и частично бронзы (культурный слой до уровня 0,4-0,45 м) и нижняя площадка – для бронзолитейного производства культурный слой на уровне - 0,45-1 м от поверхности. Площадки функционировали последовательно – нижняя - ранняя и верхняя – поздняя, но в хронологических рамках эпохи поздней бронзы на рубеже II-I тыс. до н.э., примерно в XII-VIII вв. до н.э.

От жилища-мастерской 1 сохранились продольная и две поперечных каменных стены, высотой до 0,8 м. Вторая продольная стена разобрана для постройки трех печей верхнего горизонта. Размеры подпрямоугольного в плане жилища 7,2-5,1 м площадь 37 м². На полу отмечен очаг. В заполнении жилища найдены фрагменты керамики, кости животных, изделия из кости и рога. За жилищем-мастерской отмечены три зольника. Один из зольников был буквально забит костями животных (несколько десятков килограмм), отходами сырья косторезного производства, утильсырьем. Такая концентрация костяных отходов и утильсырья возле жилища-мастерской свидетельствует о том, что здесь проживала семья мастеров косторезного дела.

Производственная металлургическая площадка Алат, где впервые в Казахстане выявлены 4 железарочных горна, железная руда, сильножелезистые шлаки, три печи, две постройки, шесть хозяйственных ям, набор каменных специализированных орудий является убедительным доказательством производства железа в Центральном Казахстане. Время функционирования площадки определяется комплексом валиковой керамики. Коллекция керамики по форме сосудов горшков с

орнаментированным валиком, технологии нанесения орнамента, немногочисленным элементам узора при незначительной доли их сочетаемости относятся к керамике памятников общности культур валиковой керамики эпохи поздней бронзы и находит прямые аналогии с алексеевским типом на поздней стадии развития, когда происходит заметное огрубление посуды кухонно-хозяйственного назначения, что позволяет датировать ее в рамках последней четверти II – начала I тыс. до н.э., т.е. относить к рубежу II – I тыс. до н.э.

Металлургическая площадка Алат - уникальный археологический комплекс, первый в Казахстане, где наряду с бронзолитейным производством начинается производство кричного железа в эпоху поздней бронзы на рубеже II-I тыс. до н.э. Наличие горнов – свидетельство спроса на железо, зарождение одного из очагов его производства в Центральном Казахстане.

Поселение Донгал. Памятник находится в Каркаралинском районе Карагандинской области в горах Кент, в 1,5 км к юго-востоку от села Кент.

Памятник состоит из 12 жилищ с каменными фундаментами стен и коридорообразными выходами. Жилища расположены очень компактно, практически соприкасаясь стенами. Существованию памятника в настоящее время угрожает близко расположенная усадьба лесника.

Поселение исследовалось экспедицией Карагандинского государственного университета им. Е.А. Букетова. По материалам памятника был выделен так называемый донгальский тип керамики, датированный временем перехода от эпохи финальной бронзы к раннему железному веку (8 век до н.э.). В течение последующих лет памятники с керамикой этого типа были обнаружены не только в Казахстане, но и на территории Алтая, что говорит о правомерности его выделения и необходимости дальнейшего изучения.

Поселение Донгал является, таким образом, эпонимным памятником, давшим название особому историко-культурному явлению, признанному археологами Казахстана и России и имеющим большую значимость в ряду объектов культурного наследия нашей республики.

Формирование донгальских комплексов связано с изменением природно-климатической ситуации в степной зоне Казахстана на рубеже II-I тысячелетий до н.э., поиском и развитием новых направлений хозяйственной деятельности, перестройкой хозяйства и началом освоения железа (практически на всех донгальских поселениях обнаружены металлургические шлаки с высоким содержанием железа). По материалам донгальского типа прослеживается явная генетическая связь между культурами финальной бронзы и раннего железного века. Задача поиска и обоснования этой связи является одной из главнейших для археологии.

Памятник может стать интереснейшим объектом в экскурсионно-туристической сфере, выгодно отличающимся от других историко-культурных комплексов. Он расположен в живописном месте у подножия горы Донгал, на территории Кентского горнолесного заказника, входящего в Каркаралинский природный парк, в 6 км к западу от протогорода эпохи бронзы Кент и в 5 км к западу от Кзылкентского дворца, уже являющихся туристическими объектами. Фундаменты стен жилищ и каменные пятиугольные очаги достаточно хорошо сохранились и хорошо воспринимаются на вид. Рядом расположен и одновременный могильник с каменными мавзолеями [13].

Могильник Талды II. Уникальные археологические находки обнаружены при исследовании могильника раннего железного века Талды II на территории Каркаралинского района Карагандинской области.

Могильник Талды II находится в 1,4 км от с. К. Аманжолова, в 44 км от Каркаралинска. Работы по археологическому изучению памятника начаты в 2009 году в рамках Региональной программы «Культурное наследие» по Карагандинской области на 2008–2010 гг. В 2009–2010 годах были исследованы 7 сакских царских курганов эпохи раннего железного века. Высота их от 2 до 3,5 м, диаметр от 30 до 65 м.

Исследовательские работы проводились под руководством кандидата исторических наук, археолога Бейсенова А.З. Самые важные находки были сделаны в курганах № 2 (диаметр 30 м, высота 2 м) и № 5 (диаметр 65 м, высота 3,5 м). Найдено в двух курганах около 200 относительно крупных золотых изделий, выполненных в знаменитом скифо-сибирском «зверином стиле», около 1800 золотых чешуек, свыше 21000 мелкого золотого бисера в виде бляшек и колец, а так же 14 бронзовых наконечников стрел, 150 каменных подвесок (бус). Среди изделий замечательны литые X-видные поясные обоймы, обоймы квадратной формы, массивная бляха от ножен кинжала, ворворки 3-х типов, накладки с противопоставленными головами горных козлов, накладки в виде идущей фигурки кошачьего хищника, накладка в форме свернувшегося в кольцо кошачьего хищника, многочисленные подвески – округлые, в

виде зерен злака, и др. В целом, убедительно можно констатировать, что в этих курганах были погребены лица высшего социального ранга – вожди, правители саков Центрального Казахстана. Ряд вещей типологически сходны с находками из Восточного Казахстана (Шиликты) и из других регионов республики, но, прежде всего, многочисленные прямые аналогии имеются в материалах кургана Аржан II в Тыве. По найденным предметам талдинские курганы датируются VII- VI вв. до н.э.

Помимо прочего, в свете новых находок становится очевидным тот факт, что сакский мир древнего Казахстана и Саяно-Алтая характеризуется более тесными связями, чем это до сих пор представлялось. Видно, существовал единый историко-культурный пласт от Казахстана до Тывы. Актуальным является изучение слагающих компонентов этого феномена. Чрезвычайно важна работа по поиску металлургических и ювелирных центров (возможно, общих для многих регионов), где ювелиры и златошвей готовили парадные костюмы правителей и вельмож.

Находки стали значимым событием в истории изучения саков Казахстана. Научную ценность данных находок высоко оценили ученые ближнего и дальнего зарубежья. На данное время продолжаются работы по дальнейшему изучению памятников раннего железного века Центрального Казахстана.

Кызылкентский дворец. Один из интереснейших памятников расположен в Кентском микрорайоне, где расположены памятники эпохи бронзы и раннего железа. Памятник относится к позднему средневековью и находится недалеко от перечисленных выше памятников.

Кызылкентский дворец находится в горах Кент, к юго-востоку от с. Кент, в 300 м к северу от могильника Кызылкент, на правом берегу р. Кызылкеныш. Впервые исследован С.Б. Броневским в 20-е годы XIX века. Затем памятник упоминается в труде Левшина (1832 г.), подробно описывался в специальной статье В. Никитина (1898 г.).

В 1985 году были начаты археологические раскопки памятника отрядом института «Казпроектреставрация» Министерства культуры КазССР. Дальнейшие исследования были продолжены археологической экспедицией КарГУ им. Е.А. Букетова в 1986-1987 гг., были раскопаны основные сооружения дворца, три близлежащие постройки и 10 погребений могил расположенных рядом с памятником [8, с. 207].

Эти три близлежащие постройки были также храмовыми. Второе здание, по размерам плана не уступавшее первому, когда-то было храмом гения-хранителя (докшида), оберегавшего главный храм, здание было расположено почти на одной линии с первым и справа от него. Редкий монгольский храм строился без такого храма-оберега.

Третье здание комплекса отличалось от первого и второго своими размерами, ориентацией входа, обращенного к храмам, и совершенно другой отделкой: стены его были оштукатурены с обеих сторон раствором глины, полы глиняные. Посередине, в пространстве между четырьмя колоннами, археологами была зафиксирована печь, выложенная из камня. Возможно, именно здесь обжигались те самые «цацы» – маленькие глиняные модели буддийской космологии, которые находил в этом районе И.Чеканинский, а также изготавливались многие другие предметы обихода.

С южной стороны среди деревьев, стоят руины еще одного каменного здания, четвертого по счету и последнего. Находясь несколько в стороне от храмового ансамбля и ориентируясь главным фасадом в его сторону, по характеру своей отделки, типу очага и предметам, найденным в нем археологами, это здание классифицируется как жилое. По всей вероятности, оно было построено несколько позже для джунгарского тайши (князя), владельца этих земель, спонсировавшего строительство комплекса.

После раскопок Кызылкентского дворца первого здания из всего комплекса, оно представляло собой крестообразное в плане здание, сложенного из необработанного плитняка. Стены сохранились на высоту 1,2-2,7 м при толщине 0,81-1 м и были покрыты белой штукатуркой. Пол центрального помещения был облицован белой глиной. В него вмурованы 10 каменных плит, которые служили основанием для деревянных колонн, поддерживающих второй этаж здания [8, с. 207].

С южной стороны расположен вход шириной 1,5 м, высотой 2 м, над ним – навес балконного типа на 6-ти деревянных столбах. Стены выложены плоским природным камнем на глиняном растворе. В комплекс дворца входят также остатки отдельных сооружений и курганный могильник, расположенный в 25 м к югу от главного здания. О происхождении Кызылкентского дворца бытует множество легенд.

По всей видимости, памятник был построен ойратами в XVII веке как ламаистское культовое сооружение. Раскопанные, более поздние, погребения были совершены по мусульманскому обряду и были оставлены казахами, которые считали это место святым [8, с. 207]. На левом берегу р. Кызылкеныш известны кочевнические курганы, в том числе с каменными изваяниями кыпчакского времени и один курган «с усами».

На протяжении уже многих десятилетий между миром и людьми существует посредник. И посредник этот - культура. В ней хранится память прошлого и настоящего. А память и знание прошлого наполняют мир, делают его интересным, значительным, одухотворенным. Наверное, не случайно величайшие достижения в искусстве и культуре называют памятниками. Они достались нам просто так - в дар от народа, от тех, кто жил и творил до нас, кто сберег их - для нас. От понимания духовной красоты культурно-исторических ценностей прошлого до высоконравственных отношений в нашем обществе должен быть прямой путь.

Археология занимает значительное место в познании исторического процесса. Ее особенность состоит в том, что познание истории происходит через изучение археологических памятников, с помощью раскопок и других специальных методов, применяемых данной наукой. Поэтому необходимо понять, каково отношение общества к археологическим памятникам, какова роль археологов в современном обществе, наконец, какое место занимают археологические знания в современном массовом историческом образовании, и как современное общество использует археологическое наследие своей страны.

Список использованных литературы:

1. Бейсенов А.З., Варфоломеев В. В. Могильник Бегазы. Центральный Казахстан в бегазы-дандыбаевскую эпоху. – Алматы, 2008. – 112 с.
2. Бейсенов А.З., Тулеулов Т. С., Тусупбекова В. Т. Древности Каркаралы. Книга-альбом. – Караганды, 2012. – 152 с.
3. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1979. – 326 с.
4. Отчёт о полевых исследованиях археологической экспедиции Карагандинского государственного университета летом 1987 года. – Караганда, 1988. – 14 с.
5. Варфоломеев В.В. Относительная хронология керамических комплексов поселения Кент // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана. – Караганда, 1987. – С. 56 - 68.
6. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. - Алма-Ата, 1966. – 436 с.
7. Отчет по определению охранных зон для археологических памятников Каркаралинского района Карагандинской области. – Караганда, 2012. – 615 с.
8. Ломан В.Г. Бейсенов А.З., Евдокимов В.В., Толеуов Т.С. Археологическая карта Каркаралинского района Карагандинской области. - Алматы, 2004. – 256 с.
9. Евдокимов В. В., Варфоломеев В. В. Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстан. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2002. – 138 с.
10. Варфоломеев В.В. Археологические работы Л.Ф. Семёнова на могильнике Енбек-Суйгуш (50-е годы XX века) // Координация научных исследований и внедрение инноваций в музейную практику. - Караганда, 2007 - с. 44-52.
11. Отчет об археологических исследованиях Карагандинского отряда. – Караганда, 1985. – 40 с.
12. Варфоломеев В. В. Кент — город бронзового века 2011. Новые исследования в эпоху независимости // Мыңжылдықтар куалары: Қазақстан археология ғылымы 20 жылда (1991-2011). Қазақстан Тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы, 2011. – С.85-96.
13. Ломан В.Г. Новые поселения эпохи поздней бронзы в горах Кент // Тезисы докладов научной конференции молодых ученых университета. Караганда, 21–22 ноября 1984 г. - С. 56–58.

УДК 94(5)
ГРНТИ 03.29

Даукен Г. Н.¹, Абаган А. Б.²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 1-ші курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан,

² Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ҚАРТ АДАМДАРҒА ҚАТЫСТЫ КОРЕЯ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТЫ

Аңдатпа

Бұл мақала Корея Республикасындағы әлеуметтік әлсіз топтарға көрсетілетін әлеуметтік көмек саясатын зерттеуге арналған. Негізгі зерттеу объектілері ретінде қарттар алынды. Қазіргі заманда көптеген дамыған елдерде халықтың ғаламдық қартаюы өзекті мәселеге айналууда. Сол елдердің қатарында 20 жылда халықтың тұрмыс сапасы бойынша өте үлкен жетістіктерге жеткен Оңтүстік Корея мемлекеті де бар. Жұмыстың мақсаты қазіргі таңда қарт адамдарға қатысты Корея Республикасының қазіргі әлеуметтік саясатына шолу жасай келе, Қазақстанға тиімді тұстарын анықтау.

Түйін сөздер: әлеуметтік әлсіз топтар, әлеуметтік көмек, зейнетақы төлемі, зейнетақылық сақтандыру.

Даукен Г. Н.¹, Абаган А. Б.²

¹ магистрант 1-го курса Казахского Национального Университета им. Аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан,

² старший преподаватель, КазНУ им. аль-Фараби, город Алматы, Казахстан

РЕАЛИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В ОТНОШЕНИИ ПРЕСТАРЕЛЫХ В РЕСПУБЛИКЕ КОРЕЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАП

Аннотация

Бұл мақала Корея Республикасындағы әлеуметтік әлсіз топтарға көрсетілетін әлеуметтік көмек саясатын зерттеуге арналған. Негізгі зерттеу объектілері ретінде қарттар алынды. Қазіргі заманда көптеген дамыған елдерде халықтың ғаламдық қартаюы өзекті мәселеге айналууда. Сол елдердің қатарында 20 жылда халықтың тұрмыс сапасы бойынша өте үлкен жетістіктерге жеткен Оңтүстік Корея мемлекеті де бар. Жұмыстың мақсаты қазіргі таңда қарт адамдарға қатысты Корея Республикасының қазіргі әлеуметтік саясатына шолу жасай келе, Қазақстанға тиімді тұстарын анықтау.

Түйін сөздер: әлеуметтік әлсіз топтар, әлеуметтік көмек, зейнетақы төлемі, зейнетақылық сақтандыру.

Dauken G.¹, Akerke A.²

¹ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, master degree, email: e-mail: gaini.dauken@mail.ru;

² Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: akerke83@gmail.com

THE IMPLEMENTATION OF SOCIAL POLICY IN RELATION TO THE ELDERLY IN THE REPUBLIC OF KOREA AT THE PRESENT STAGE

This article is devoted to the study of the implementation of social policy regarding the elderly in the Republic of Korea at the present stage. Object of study is the elderly society of the Republic of Korea. The aging of the population is one of the global processes of our time, typical of most developed countries of the world, and the Republic of Korea belongs to such countries. The goal - analyzing the policy of the Republic of Korea regarding an elderly society, to identify rational aspects for Kazakhstan.

Key words: socially vulnerable segments of the population, social assistance, pension benefits, pension insurance.

Қазақстан Республикасы әу бастан-ақ өзінің негізгі даму бағыттарын айқындап алған елдердің бірі. Әлеуметтік қорғау қазіргі кезде халықтың көптеген бөлігі қажет ететін және халықтың көп бөлігіне

қатысты саясаттың маңызды құрамдас бөлігі. Сол себепті болар еліміздің даму стратегиясында халықтың әлеуметтік жағынан әлсіз топтарын қорғау басым бағыттардың бірі ретінде қарастырылады. Әлеуметтік саясаттың, әлеуметтік қызметтің және әлеуметтік қорғаудың ең басты объектілерінің бірі болып әлеуметтік әлсіз топтар мәселесі қоғам өмірінде өте маңызды рөл атқарады. Сол себепті еліміз тәуелсіздік алған жылдардан бастап қоғамның әлсіз тұсына баса көңіл бөліп келуде.

Корея Республикасы Экономикалық ынтымақтастық пен даму ұйымы (ЭЫДҰ) құрамына енген алғашқы 20 жылда халықтың тұрмыс сапасы бойынша өте үлкен жетістіктерге жетті.

Қазіргі заманда көптеген дамыған елдерде халықтың ғаламдық қартаюуы өзекті мәселеге айналууда. Бұл үдеріс халықтың орташа өмір сүру деңгейінің жақсаруы, медицина саласындағы жетістіктер, қоғамдық өмірдің жақсаруы сияқты бірқатар факторларға байланысты. Дәл осы үрдіс Оңтүстік Корея қоғамын айналып өтпеді.

Бұл үрдіс екі жақты көзқарастар тудыруы мүмкін. Біріншіден, аталмыш факторлар сол мемлекеттің экономикалық және саяси тұрақтылығын білдірсе. Екіншіден, халықтың қартаюу мәселесі ел экономикасын кері тартқыш дөңгелек іспеттес. Қартаюушы қоғамдағы зейнеткерлерді асырау қарапайым жұмысшылардың мойнына ауыртпалық тудырады, елде жұмыс кадрларының жетіспеушілігі байқалады. Сонымен қатар зейнеткерлерді, қарт адамдарды әлеуметтік қамтамасыз ету мемлекет тарапынан арнайы бағдарламалардың даяулануын талап етеді. Аталмыш мақалада, Корея Республикасының қазіргі әлеуметтік саясатындағы қарт адамдарға қатысты бөлігі қарастырылып, Қазақстанға тиімті тұстарды анықтау көзделеді.

БҰҰ-ның классификациясы бойынша, жасы 65 және одан жоғары азаматтардың үлесі халқының 7%-ын құрайтын қоғам "қартаюушы" болып саналады. Қазір Қазақстанда аталған категорияға кіретін егде жастағы адамдардың үлесі – 6,6%. 2020 жылдың соңына қарай бұл көрсеткіш 7,4 пайызға жетуі мүмкін. Яғни, айналасы бір-екі жылда Қазақстан қартаюу процесі жүріп жатқан елдердің қатарын толықтырады.

Корея Республикасының 2000 жыл 10 шілде айының статистикасы бойынша 65 жастан асқан қарттар саны 3 млн 371 мыңға жетті. Бұл көрсеткіш халықтың нақты 7%-ын құрады. Арнайы сарапшылардың болжамы бойынша, бұл көрсеткіш 2022 жылы 14,3%-ға жетуі де мүмкін. Нәтижесінде 2032 жылға дейін Оңтүстік Корея "шеттен тыс қартайған" қоғамға айналуы әбден мүмкін (Чон Кенг Хуе., 2004).

Корея Республикасындағы өмір сүру деңгейінің жақсаруы, орташа өмір сүру жасының өсуі сияқты мәселелер елдегі барлық қоғамдық салаларға өзінің әсерін тигізуде. Дәл осындай факторлар Корея Республикасын зейнеткерлерді әлеуметтік қамтамасыздандыру саласына үлкен өзгертулер енгізуді талап етті.

Корея Республикасының әлеуметтік саясат тарихы сонау XX ғ. 60 жылдан бастау алады. Оңтүстік Корея әлеуметтік саясат тарихын 4 кезеңге бөліп қарастырсақ:

- 1960 жж. – әлеуметтік қамтамасыздандыру саясатының негізі салынған кезең;
- 1970 жж. – арнайы заңнамаларға енгізілген өзгертулер;
- 1980 жж. – әлеуметтік қамтамасыздандыру жүйесінің дамуы (қаржыландыру, басқару жүйесінде енгізілген өзгертулер);
- 1990 жж. – XXI ғ. басы – әлеуметтік қамтамасыздандыру жүйесінің модернизация кезеңі (Чонг Ин Сук., 2000).

XXI ғ. елдегі экономиканың күрт дамуына байланысты қоғамның әр түрлі әлеуметтік топтарында қосымша талаптар, қажеттіліктер туындады.

Корея Республикасы Экономикалық ынтымақтастық пен даму ұйымында (ЭЫДҰ) мүшелік еткен алғашқы жылдары көптеген мемлекеттермен салыстырғанда бірнеше саты артта тұрғанынан қарамастан, дәл осы XXI ғасырдың басынан ел экономикасын ретке келтірген Оңтүстік Корея әлеуметтік салаға үлкен көңіл бөле бастайды. 2008 жылғы Денсаулық және әлеуметтік қамтамасыздандыру министрлігінің жылдық шығыны 2007 жылға қарағанда (5342 млн долл.) 27,8%-ға өскен. Бұл орташа есеппен 24 582,9 млн доллар қаржы.

Корея Республикасының «қартаюушы қоғам» фазасына өтуіне байланысты, әлеуметтік саладағы ең басты мәселелердің бірі зейнеткерлерді әлеуметтік қамтамасыздандыру саясаты болды.

Оңтүстік Кореядағы қарттар саны жыл сайын артуда. 1998 жылы қартайған халық саны 700 000 адам болса (халықтың 5%), 2005 жылы 8,9% көрсеткішті көрсетті. 2019 жылдың соңында бұл көрсеткіш 14% көрсеткішке жетіп, 2026 жылы 20%-ға дейін жетуі мүмкін.

Өмір сүру деңгейінің жақсаруына байланысты орташа өмір сүру жасы да ұзаруда. 1985 жылы ер адамдардың орташа өмір сүру жасы 64,9 жас, ал әйел адамдардың орташа өмір сүру жасы 71,3 жасты құраса; 2003 жылы ер адамдар – 72,1, ал әйелдерде – 79,5 жасты құрады; 2005 жылғы дерек бойынша бұл

көрсеткіш ер адамдарда – 75,1 жас, әйелдерде – 81,9 жасты құрады. Ең қызығы, Оңтүстік Кореядағы әйелдердің орташа өмір жас көрсеткіші ЭЫДҰ-ның орташа жас көрсеткішінен (81,4 жас) жоғары болды. Болжам бойынша 2030 жылы Оңтүстік Кореядағы әйелдердің орташа өмір сүру жасы – 90 жасқа, ал ер адамдардың орташа өмір сүру жасы – 88 жасқа дейін жетуі мүмкін.

Оңтүстік Кореяның зейнетақы жүйесі басқа демократиялық елдермен салыстырғанда әлдеқайда кеш дамыды. 65 жастан асқан зейнет жастағы корейлердің кедейлік деңгейі Экономикалық ынтымақтастық пен даму ұйымы (ЭЫДҰ) елдерімен салыстарғанда төрт есе, яғни 13%-ға жоғары. Бұл өз алдында өте үлкен әлеуметтік мәселе болып табылады. Мемлекеттің әлеуметтік шығындары Оңтүстік Кореяның ЖІӨ-не шаққандағы көрсеткіш ЭЫДҰ елдерімен салыстырғанда өте төменгі деңгейді көрсетті.

Қазіргі уақытта қарттарға көрсетілетін әлеуметтік көмектің ең өзекті мәселесі – қаржы болып табылады. Мемлекет тарапынан бөлінетін қаржыландыру саясаты жыл сайынғы өзгертулерді талап етеді. АҚШ, Ұлыбритания, Германия сияқты дамыған мемлекеттерге қарағанда Корей Республикасы зейнетақымен қамтамасыздандыру жүйесі тек жұмыс бастыларға ғана емес, әлеуметтік топтың барлық мүшелерін толығымен қамтуға тырысады.

2007 жылғы дерек бойынша, зейнеткерлер ЖІӨ 1,6%-ын ғана құраған. Бұл Экономикалық ынтымақтастық пен даму ұйымының орташа көрсеткішінің 1/4 көрсеткіші. Зейнетақы жүйесі Корея Республикасында 1988 жылдан бастап Ұлттық Зейнетақы Қызметінің (NPS) қарамағында жүзеге асырылады. 2002 жылғы дерек бойынша, Оңтүстік Кореяның 60 жастан асқан күн көрісі тек зейнетақыға тәуелді азаматтары 6,5%-ды құрды. Халықтың 1/5 зейнетақыға өмір сүруі, зейнеткерлердің жартысынан көбі кедейшілікте өмір сүріп жатқандығының көрсеткіші.

Корея Республикасының зейнеткердің әл-ауқатын реттеуге арналған келесі әлеуметтік көмек түрлері қарастырылған:

1. Зейнеткерлерді әлеуметтік қамтамасыз ету жүйесі. Корея Республикасында әлеуметтік қамтамасыздандыру жүйесі үздіксіз жетілдірілуде. Оңтүстік Кореяның әлеуметтік қамтамасыздандыру жүйесін 4 топқа бөліп қарастырамыз: зейнеткерлерге арналған сақтандыру, медициналық сақтандыру, жалдамалы жұмыскерлерді сақтандыру және жеке компанияларды банкроттыққа ұшыраудан сақтандыру. Зейнетақы жүйесі негізгі 3 түрі бар : жасына байланысты зейнетақы; мүгедектігі бойынша бөлінетін зейнетақы және қайтыс болған отбасы мүшелері үшін берілетін зейнетақы.

65 жастан асқан зейнеткерлерге 3 түрлі зейнетақы бағдарламалары ұсынылады:

- Әлеуметтік базалық зейнетақы
- Мемлекеттік зейнетақы

Әлеуметтік базалық зейнетақы зейнеткерлерге ең төменгі зейнетақы төлемдері түрінде ұсынылады. Жалғызбасты зейнеткерлерге ұсынылатын максималды әлеуметтік зейнетақы көлемі зейнеткердің соңғы үш жылдық орташа табысының 5%-ын құрайды. Ресми зейнеткерлік жас (65 жас) бойынша зейнетақымен қамтылған адамдар саны 70%-ды құрайды.

Әлеуметтік зейнетақы қоры ортақ табыс бюджеті есебінен толықтырылып отырады. Әлеуметтік базалық зейнетақы шығынын азайту мақсатында мемлекет зейнеткерлерге минималды зейнетақы көлемін ұсынады.

Мемлекеттік зейнетақы бағдарламасы 5 деңгейден тұрады. Бірінші деңгей Ұлттық Зейнетақы Қызметінің (National Pension Scheme — NPS) қарамағында. Бұл зейнетақы төлемдерін жасына, жұмысқа қабілетсіздігіне байланысты және отбасы асыраушысынан айырылған жағдайда беріледі. 1999 жылдан бастап Корей Республикасындағы зейнетақы жүйесіне енгізілген өзгертулер бойынша, 18 ден 60 жас арасындағы жұмысқа қабілетті азаматтар зейнетақы аударымдарына міндеттелді. Қазіргі уақытта жұмысқа қабілетті азаматтардың 92 %-ы формалды түрде міндетті мемлекеттік зейнетақы жүйесінде тіркелген. Олардың 86% -ы ұлттық зейнетақы жүйесіне қатысты болса, ал қалған 6% - мемлекеттік қызметкерлерге, әскерилерге, жеке меншік мектеп мұғалімдеріне арналған арнайы зейнетақы бағдарламаларымен тіркеледі.

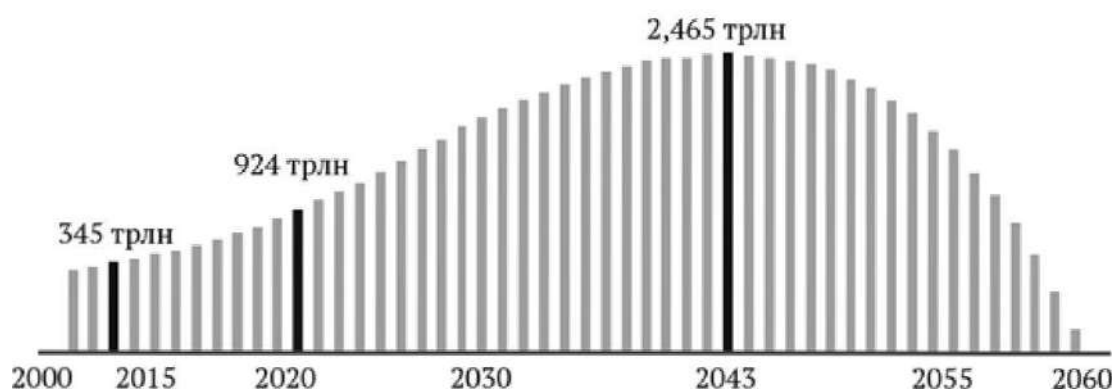
Зейнетақы қорлары жұмыс беруші мен жұмыскерлердің төлемдері есебінен толықтырылып отырады. 1988 жылы міндеттелген зейнетақы төлемдері жалақының 3%-ын құраса, қазіргі уақытта 9%-ды құрайды. Жұмыс беруші мен жұмыскерлерге тең дәрежеде 4,5%-дық ставкамен зейнетақы төлемдері міндеттелген. Төлем ставкалары әр 5 жыл сайын қайта қарастырылады. Балықшылар, фермер сияқты арнайы жұмысшылар категориясына жататын азаматтарға мемлекет тарапынан зейнетақы аударымдары жасалады. 2010 жылғы максималды зейнетақы көлемі 3,75млн вон (3503 АҚШ долл.) құрады (Ко Енг Чоль., 2016).

Ұлттық зейнетақы жүйесінде тіркелгендерді жұмыс орны бойынша тіркелген жұмыскерлер және жеке өзі тіркелеген азаматтар болып бөлінеді. Барлық жұмыс берушілер өзінің жұмыскерлерін заңды түрде тіркеуге тиісті. Ал өзін-өзі жұмыспен қамтыған азаматтарға табыстың көлеміне байланысты салық салынады. Әдетте, бұл табыстың 9%-ын құрайды.

Қандай-да бір себеппен жұмыстан шығып қалған немесе жеке бизнесін жапқан азаматтарды мемдекет уақытша зейнетақы төлемдерден босатады. Дәл осындай азаматтар 2009 жылғы дағдарыс нәтижесінде 5 млн-ға жеткен. Бұл зейнетақы қорында тіркелгендердің 27,1%-ы.

Корей Республикасындағы зейнетақы жүйесі 1999 жылдан бастап қанахалыққа қолжетімді бола бастады. Қазіргі кезде жұмыскерлердің 1/3-і әлеуметтік сақтандыру жүйесіне төлемдерді жеткілікті дәрежеде жасамайды. Себебі жұмыскерлердің көбісі жалақысы төмен жұмыстарда істейді немесе жеке меншік бизнеспен айналысады.

Корей Республикасының Ұлттық Зейнетақы Қызметі арнайы Ұлттық Зейнетақы Қоры (National Pension Fund) есебінен қаржыландырылады. Ұлттық Зейнетақы Қорының активі 2012 жылы 368 млрд вон (340 млн долл) құрады. Ұлттық қордың болжамы бойынша 2048 жылы халықтың қартаю есебінен қор активі азаяды (Ко Енг Чоль., 2016). (1-сурет)

1- сурет. Корей Республикасы Ұлттық Зейнетақы қорының активтер болжамы.

Толық зейнетақы төлемдері 60 жастан асқан және сақтандыру жүйесінде кем дегенде 20 жылдық ақша аударымдары бар адамдарға беріледі. Арнайы категорияға жататын жұмыскерлерге (балықшылар, шахтерлер, әскерилерге) 55 жастан бастап зейнеткерлікке шығуға рұқсат беріледі. Бұл арнайы зейнетақы бағдарламасы белгілі бір себептермен жұмысқа қабілеттілігінен айырылғандарға немесе мүгедектерге, отбасы асыраушысынан айырылған жандарға арналған. Кемінде 10 жыл зейнетақы қорына ақша аударымдарын жасаған азаматтар ең төменгі зейнетақы төлемдерін алуға құқылы.

Зейнетақы жүйесін реттеуші ұлттық қызметтің (National Pension Service) деректері бойынша, пайдаға бағытталған зейнетақы екі бөлімнен тұрады: 1) базалық пайда зейнетақысы (BPA); 2) BPA-ға тәуелді жұмыс істемейтін отбасы мүшелеріне төленетін (18 жасқа толмаған балаларға, 60 жастан асқан зейнеткерлерге және т.б.) мемлекеттік жәрдемақы. Жұмыс істемейтін отбасы мүшесіне төленетін қосымша зейнетақы төлемнің абсолютті жылдық мөлшері отбасы мүшесіне 220 870 вон (260 \$) , ал кәмелеттік жасқа толмаған жасөспірімдерге және қарт кісілерге 147 230 вонды (138 \$) құрайды. 60-65 жастағы жұмысбасты зейнеткерлерге мемлекет зейнетақысына қосымша ақша қосады.

Пайда зейнетақысының (BPA) жылдық мөлшері келесідей формула бойынша анықталады:

$$1,5 \times (A + B) \times (1 + 0,05 \times A)$$

1,5 – пайда коэффициенті; A – пайда зейнетақы бағдарламасына қатысатын 3 жылда зейнетке шығатын азаматтардың орташа айлығы. Формуланың бұл компоненті ең төменгі жалақы алатын азаматтарға жоғарғы көрсеткіш көрсетуге мүмкіндік береді; B – жеке азаматтардың жұмыс өтіліне сәйкес орташа айлығы; 0,05 – 20 жылдан аса сақтандыруға аударымдар жасаған азаматтарға арналған қосымша коэффициент. A- сақтандыру жүйесіне 20 жылдан аса қатысқан жыл (Ко, J., Won, C., Park, I.,2014.) .

Сақтандыру жүйесіне 20 жылға жетпей аударым жасаған азаматтар үшін пайда зейнетақы бағдарламасы 50%- дан 95%-ға дейін түсіріледі. Кейбір деректер бойынша, базалық пайда зейнетақы көлемі тіркелген азаматтардың аударым көлеміне емес, сақтандыру уақытының ұзақтығына байланысты анықталады.

2005 жылы Корей Республикасында жұмыс берушілерге арналған арнайы зейнетақы заңнамасы өз күшіне енді. Заңнама бойынша, корпорацияларға арнайы зейнетақы төлем бағдарламаларын ұсынуына

рұқсат берілді. Бұл заңнамаға дейін жұмыс берушілер арнайы сақтандыру компанияларымен келісімге отырып, бірлесе зейнетақы төлем резервтарын құру тиіс болды.

Зейнетақы жинағын жұмыскерлер бірден алуға немесе жыл сайынғы аннуитет түрінде алуға құқылы. Зейнетақы жинағын бірден алған жағдайда, ақша жеке инвестициондық зейнетақы шотына аударылады. Зейнетақы жинағын үйсіз қалған адамдарға немесе табиғи апаттардан зардап шеккендерге, 6 ай көлемінде маңызды медициналық қызмет көрсетілуі тиіс адамдар мезгілінен бұрын алуына рұқсат беріледі.

Зейнетақы желісі сақтандыру компанияларымен, банктермен және брокерлермен қаржыландырылады.

Қызметкердің зейнетке шығып зейнетақы жинағын біржолғы немесе жыл сайынғы аннуитеттер түріндеалуы мүмкін. Корея Республикасындағы ең көп қолданыстағы түрі – зейнетақы жинағын бірден алу. Кепілдік төлемдерінің біржолғы сомасы қатысушылардың жеке инвестициялық зейнетақы жоспарларына - IRA-лерге берілуі мүмкін. Қатысушы баспанасыз болып, тұрғын үй сатып алу қажет болған жағдайларда және табиғи апаттардан зардап шеккен жағдайларды қоспағанда, зейнетақы жинақ қаражатын мерзімінен бұрын алуға жол берілмейді. Белгіленген жарналары бар зейнетақы жоспарларында және IRA-ларда инвестициялар құнының төмендеу қаупі тікелей қатысушыға тиесілі. Жұмыс беруші де, шот-менеджер де, мемлекет де инвестициялық тәуекелдерге кепілдік бермейді. Зейнетақы жиналымдары және IRA-лерден қаражат банк депозиттеріне, бағалы қағаздарға, сақтандыру полистеріне және инвестициялық тресттерге салынуы мүмкін.

Жаңа зейнетақы желілерін қаржы институттары - өмірді сақтандыру компаниялары, басқа сақтандыру ұйымдары, банктер және брокерлер басқарады.

Белгіленген төлемдері бар зейнетақы жоспарлары әрбір жылдың аяғында есептелген төлемдердің сомасынан кем дегенде 60% мөлшерінде қаржыландырылуы тиіс. Белгіленген жарналары бар зейнеткерлік жоспарлар 100% қаржыландырылуы тиіс. ERCA қабылдауы зейнетақыны төлеуге арналған қорларды құрудың бұрынғы жүйесін дереу жойады. 2011 жылдан бастап корпоративтік зейнетақы жоспарлары салық жеңілдіктері бар зейнетақы жинақтарының жалғыз схемасы болды. Корпоративтік жоспарларды салық салу E-E-T формуласына сәйкес жүзеге асырылады.

Соған қарамастан, ERSA-ның таратылуына қарамастан корпоративтік зейнетақы жоспарлары баяу дамыды. 2010 жылдың мамыр айына дейін осындай жоспарлы әртүрлі көлемдегі компаниялар саны тек 15% -ын құрды, оның ішінде 35% -ы 300 қызметкер немесе одан көп компаниялар. Корпоративтік зейнетақы жоспарларын дамыту бойынша Корея Республикасы басқа да дамыған елдерден артта қалып отыр. City of London дерегі бойынша, корпоративтік зейнетақы жоспар активтерінің құны ЖІӨ-нің 1,4% -ын құрады. Towers Watson компаниясының консалтингтік компаниясының сарапшыларының пікірінше, бұл қаржы дағдарысы кезінде корпорациялар өздерінің ақша резервтерін әкімшілік ұйымдарға аударғаннан гөрі, компания балансында сақтауынан деп түсіндірді.

2. Медициналық сақтандыру. Мемлекет ең төменгі табыс табушы зейнеткерлерге қосымша льготалар, жәрдемақылар ұсыну арқылы, тегін медициналық қызмет түрлерін ұсынады. Бұл льготалар қалалық және облыстық фондтардың, қайырымдылық фондтардың есебінен мемлекет қазынасына аударылады.

Ал керісінше жұмысқа қабілетсіз зейнеткерлерге арнайы әлеуметтік көмек бағдарлары қарастылырған. Оларға тегін емделу, білім алу ұсынылады және мүмкіндігіне байланысты сәйкес жұмыс та ұсынылады. Ең басты міндет мүгедектердің арнайы қабілеттерін ашып, мемлекеттің экономикасына үлес қостыру, қоғамдық қызметтерге тарту.

3. Ерікті түрде көрсетілетін азаматтық көмек (волонтерлік). Бұл көмек көрсету түріне Корея халқы ерікті түрде қатыса алады. Әдетте, бұндай көмек түрі әлеуметтік тұрғыдан әлсіз топтарға көбірек көрсетіледі. Волонтерлік жұмыстар Корей Республикасында арнайы заңнамалық дәрежеде реттеледі және әр аудандарда, аймақтарда арнайы волонтерлік қызметтерді ұсынатын агенттіктер орналасқан. Бұл агенттіктер мемлекет және жеке кәсіпкерлердің тарапынан қаржыландырылып отырады. Волонтерлікке қатысу мектеп кезеңінен дәріптеледі және арнайы мадақтау қағаздар түрінде мадақталады. Бұл арнайы мадақтау қағаздары болашақта жұмысқа қабылдау барысында назарға аударылып және жұмысқа орналасушы үшін қосымша балл болып есептеледі.

4. Қарттарды жұмысбастылықпен қамтамасыз ету. Қарттарға арнайы әлеуметтік сала, білім беру саласы, базарда және қоғамдық орындарда арнайы жұмыс орындары даярланып, мүмкіндігінше жұмыс орындарымен қамтамасыз ету жұмыстары жүргізіледі. Қосымша табыс көзі үшін жұмыс жасап жатқан 60 жастан асқан ер адам және 65 жастан асқан әйел адамдар мемлекеттік салықтан босатылады.

Корея Республикасы үкіметінің көрсететін әлеуметтік көмегін төменгідей белгілеуге болады (Mat.минздрав., 2018) :

Категория	Үйде қызмет көрсету (үйде қызмет көрсету қызметкерлері)	Стационарлы және амбулаторлы қызмет көрсету.
Үйде қызмет көрсету	<ol style="list-style-type: none"> 1. Психологиялық қызмет көрсету: педагогикалық көмек көрсету, арнайы мамандармен консультация және т.б. 2. Медициналық қызмет көрсету: тегін диагностика және тегін ем қабылдау; 3. Тұрмыстық қызмет көрсету: үй тазалау, жеткізу қызметі, кір жуу және т.б. 4. Егде адамдардың бойында арнайы қабілеттер ашу, арнайы курстарға қатыстыру. 5. Үй ішінде жөндеу жұмыстарын жасау және т.б. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Педагогикалық қызметтер: ағылшын тілін үйрету, математика курстары және т.б. 2. Көркем өнер және дене тәрбиесі: көркем өнермен танысу, фортепиано, каллиграфия, тхэквондо курстарын үйрету және т.б. 3. Қол күш қызметтерін ұсыну: тағам даярлау, үй жинау, киі жөндеу және т.б. 4. Әкімшілік қызмет; жұмыста көмек, компьютер жұмысымен танысу, плакаттар салу және т.б. 5. Техникалық қызмет көрсету түрлері: шаштараз және т.б. 6. Жеке қызмет көрсету: донорлық, хат алмасу және т.с.с.
Үйден тыс көрсетілетін қызметтер	<ol style="list-style-type: none"> 1. Психологиялық қызмет көрсету: арнайы мамандармен консультациялар, әңгімелесу, бірге кітап оқу т.с.с. 2. Медициналық қызмет көрсету: патронажды мейірбикенің қадағалауында болуы және т.с.с. 3. Тұрмыстық қызмет көрсету: азық-түлікпен қамтамасыз ету және т.с.с. 4. Әлеуметтік қызмет: құжаттар рәсімдеуде, үйден тыс жұмыстарда көмектесу т.б. 5. Қосымша жұмыс іздеуде көмектесу т.с.с. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Педагогикалық қызмет көрсету: жазу, оқуды үйрету т.с.с. 2. Көркем өнер және дене тәрбиесі: арнайы көркем өнер және дене шынықтыру курстарын тегін ұсыну т.б. 3. Қол күш қызметтін ұсыну: жеке мәселелерде көмек көрсету, бірге серуендеу және т.б. 4. Әкімшілік қызмет көрсету: құжаттармен көмек және т.б. 5. Тегін азық-түлікпен қамту, қарттарға арналған арнайы университеттер және т.б. 6. Шаштараз қызметтері, физиотерапия, корей медицинасы сияқты қосымша қызметтер ұсыну.

Міндетті зейнетақы жарнасын төлеудің тиімділігін арттырудың нақты тетіктерін әзірлеу, мемлекеттік кепілдікті сақтауды жүзеге асыру тәртібін айқындау, төлем кезіндегі инфляция деңгейін есептей отырып енгізілген зейнетақы жарнасын, сондай –ақ салымшылар мен зейнетақы жинағын алушылардың құқығын қорғауды қамтамасыз ету қазіргі таңда барлық елдерде үлкен мәселеге айналып отыр. Корея Республикасы «қартаюшы қоғам» ретінде, мемлекеттік реттеулер, зейнетақы төлемдерін реттеу бойынша шаралар алдын алынбаса және туу мәселесі дәл қазіргі уақыттағыдай өзгермесе, 2042 жылға дейін Оңтүстік Корея экономикасы, зейнетақы қоры да құлдырауы мүмкін.

Өмір сүру сапасының жақсаруы, орташа өмір сүру жасының ұзаруы Корей Республикасының әлеуметтік құрылымына жақсы да, жаман да әсерін тигізіп жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ко Енг Чоль. *Политика социального благосостояния в Республике Корея*. - М: научная конференция, Московский Гуманитарный Университет, 2006.

2. *Материалы Министерства здравоохранения и социального обеспечения по коэффициенту старения*. - 2018.

3. *Пожилые в одиннадцати странах: Медико-социальное обследование* \ Под ред. Хейккинен Е и др. ВОЗ. Европейское региональное бюро. —Копенгаген, 1987. - 286 с.

4. Чонг Ин Сук. Исследование благосостояния жизни пожилых людей на основе уважения собственной личности. Диплом доктора аспирантуры университета Тонг А.- Пусан, 2000. - 156 с.

5. Чон Кенг Хуе. Исследование потребностей социального обеспечения и насущные проблемы жизни пожилых людей в Корее. Социальный научно исследовательский центр здравоохранения в Корее. - 2004.- с. 204-205.

6. Ko, J., Won, C., Park, I. et al. 2014. *우리나라의 복지/레짐 전망과 부담수준에 관한 연구. [The Korean welfare regime: Prospects and financing strategies]. Seoul, Korea: Korean Institute of Health and Social Welfare (KIHASA).*

УДК 947.1/9

ББК 63.3(2каз)

Жарқынбаева Р.С.¹, Абдирайымова А.С.²

*¹доктор исторических наук, профессор. КазНУ им. аль-Фараби.
Казахстан, Алматы. e-mail: r_seidali@mail.ru*

*²кандидат исторических наук, доцент. КазАТК им М.Тынышпаева.
Казахстан, Алматы. e-mail: ard_69@mail.ru*

ИЗМЕНЕНИЯ ГЕНДЕРНОГО ПОРЯДКА В СССР В ВОЕННЫЕ ГОДЫ (НА ПРИМЕРЕ МОБИЛИЗАЦИИ ЖЕНЩИН КАЗАХСТАНА)

Аннотация

В статье на основе анализа архивных и опубликованных источников, исследуются нормативно-правовые основы мобилизационной политики СССР на примере мобилизации женщин Казахстана. Рассматриваются основные особенности мобилизации женщин Казахстана. Анализируются изменения гендерного порядка в СССР, специфика массовых мобилизаций женщин.

Ключевые слова: Женщины, Великая Отечественная война, мобилизация, гендерный порядок, военное обучение.

Статья написана в рамках реализации научно-исследовательского проекта по гранту Министерства образования и науки Республики Казахстан (МОН РК) №АР 05133556.

Жарқынбаева Р.С.¹, Абдирайымова А.С.²

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Қазақстан, Алматы. e-mail: r_seidali@mail.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. М.Тынышбаев атындағы ҚазККА. Қазақстан, Алматы. e-mail: ard_69@mail.ru

СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КСРО-ДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ТӘРТІПТІҢ ӨЗГЕРІСТЕРІ (ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ МОБИЛИЗАЦИЯСЫ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Мақалада архивтік және жарияланған түпнұсқа мәліметтерге талдау жасау негізінде, Қазақстандағы әйелдердің мобилизациясы мысалында КСРО-ның мобилизациялық саясатының нормативті-құқықтық негіздері зерттеледі. Қазақстандағы әйелдердің мобилизациясының негізгі ерекшеліктері қарастырылады. КСРО-дағы гендерлік тәртіптің өзгерістері, әйелдерді жаппай мобилизациялау ерекшеліктері сарапталады.

Кілт сөздер: Әйелдер, Ұлы Отан Соғысы, мобилизация, гендерлік тәртіп, әскери оқыту.

Мақала Қазақстан Республикасының білім және ғылым Министрлігінің гранты бойынша ғылыми-зерттеу жобасын №АР 05133556 жүзеге асыру аясында жазылды.

Zharkynbayeva R.S. ¹, Abdiraiymova A.S. ²

¹Doctor of Historical science, Professor. Kazakh National University named after al-Farabi. Kazakhstan, Almaty. e-mail: r_seidali@mail.ru

²Candidate of historical science, Associate Professor. Kazakh Academy of Transport and Communications named after M.Tynyshpayev, Kazakhstan, Almaty. e-mail: ard_69@mail.ru

CHANGES IN THE GENDER ORDER IN THE USSR DURING WAR YEARS (ON THE EXAMPLE OF WOMEN MOBILIZATION IN KAZAKHSTAN)

Abstract

In article based on the analysis of archival and published sources, examines the regulatory framework of the mobilization policy in the USSR on the example of women mobilization in Kazakhstan. The main features of women mobilization in Kazakhstan are considered. Changes in the gender order in the USSR, the specifics of mass women mobilization, are analyzed.

Key words: Women, World War II, mobilization, gender order, military training.

The article was written as part of a research project under a grant from the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (MES) №AP 05133556.

С началом войны в СССР усилилась работа по мобилизационной готовности населения страны к войне. В областях КазССР, начиная с 23 июня, стали проводиться митинги, в областные, районные комитеты партии направляются закрытые письма с подробным разъяснением необходимых мер в связи с началом войны. В частности, в Восточно-Казахстанской области, Кировским райкомом на бюро 23 июня было постановлено уточнить наличие трактористов, комбайнеров, шоферов в организациях и подготовить замену уходящим на фронт мужчинам. Директорам МТС, предприятий, председателям колхозов было предложено немедленно приступить к обучению женщин: трактористок -150 человек, комбайнеров -100, шоферов - 50, без отрыва от производства, чтобы обеспечить полную замену [1].

В Великой Отечественной войне женщины приняли активное участие, в исследованиях количество советских женщин варьирует от 600 000 до 1 000 000 человек. По сведениям Малышевой Е.М., участвовало 800 тысяч советских женщин. Более 150 тысяч из них за героизм и мужество в борьбе с врагом были награждены орденами и медалями, а 86 женщин были удостоены высокого звания Героя Советского Союза [2]. Достойное место среди женщин - Героев Советского Союза - заняли бесстрашные Маншук Маметова и Алия Молдагулова. Петрова Н.К. отмечает, что на фронте в разные периоды войны сражались от 600 тысяч до 1 млн. женщин, 80 тыс. из них были советскими офицерами [3, с.4]. По данным Крыловой А., с учетом медиков, связисток, административного и технического персонала в войне участвовало приблизительно 900 тыс. женщин. Из полумиллиона женщин, участвовавших в боях, 120 тыс. человек составляли женскую профессиональную и техническую военную элиту [4].

В годы войны произошло не только количественное увеличение численности женщин в воинских формированиях, но значительно расширились сферы женского участия, обусловленные диверсификацией структуры воинских формирований. Мировые войны XX в. вследствие технологических усовершенствований представили возможность своим солдатам возможность не прямого (опосредствованного) участия в боевых действиях, и не обязательное владение физической силой.

Кардинальное отличие женского участия в Великой Отечественной войне от предыдущих войн отметил Калинин М.И.: « ... И в этом большом деле женщины не только участвовали, поддерживая армию своей работой в тылу, что имело место и в прежние войны, но теперь женщины в большом количестве непосредственно участвовали в войне» [5].

Из Казахстана на фронт были призваны 1 200 тыс. человек, в том числе более 5 тыс. женщин и девушек, а также 700 тыс. были направлены в трудовую армию и специальные строительные отряды [6]. По данным исследования Костюк Н.М., всего в боях на фронтах из Казахстана, по неполным данным, участвовало около 6000 женщин [7]. Таким образом, в казахстанской исторической науке количество участвовавших в войне женщин варьирует от «более 5 тыс.» до «по неполным данным около 6000» женщин. Думаем, что данные цифры нуждаются в уточнении.

Как отмечала Мурманцева В.С., в Казахстане женщины, подавшие заявления с просьбой об отправке на фронт, составляли 40 % от общего числа добровольцев. Многие тысячи женщин и девушек решили досрочно овладеть специальностью медсестер и санитарок. По их просьбе в первые же два месяца войны

в республике было открыто 206 курсов медсестер, создано 248 сандружин. Около 200 тыс. женщин и девушек занимались в кружках ГСО [8].

Вот одно из характерных для того времени заявлений (Баянаульский военкомат, Жанузакова Шура): «В настоящем прошу вас рассмотреть мою просьбу. Я родилась в 1922 году, член комсомола с 1939 года, по специальности сортировщик. По собственному желанию, как комсомолка, желаю пополнить ряды РККА, прошу вас зачислить меня в передовой отряд 8-й Краснознаменной дивизии. Буду выполнять все задания, возложенные на меня партией и правительством, буду стойко защищать свою Родину, любимую Москву и город Ленина. 27 ноября 1941 года» [9].

Гендерный порядок СССР в плане несения воинской службы нашел отражение в Законе «О всеобщей воинской обязанности» от 1 сентября 1939 г. В статье 3 были даны четкие предписания относительно того, кто должен нести военную службу: «Все мужчины - граждане СССР, без различия расы, национальности, вероисповедания, образовательного ценза, социального происхождения и положения, обязаны отбывать военную службу в составе Вооруженных Сил СССР...». Статья 13 - относительно женщин: «Народным Комиссарам Обороны и Военно-Морского Флота предоставляется право брать на учет и принимать на службу в Армию и Флот женщин, имеющих медицинскую, ветеринарную и специальную техническую подготовку, а также привлекать их на учебные сборы. В Военное время женщины, имеющие указанную подготовку, могут быть призываемы в Армию и Флот для несения вспомогательной и специальной службы» [10]. Таким образом, мужчины были наделены правом воевать, женщины, имевшие медицинское, ветеринарное и специально-техническую подготовку, могли нести лишь второстепенную, вспомогательную службу. Впоследствии, военная необходимость в женском участии это «распределение обязанностей» подвергло изменениям.

Проследим более подробно изменение гендерных отношений в годы войны на основе анализа официальных документов. В документах СНК, Государственного Комитета Обороны (ГКО), ЦК ВЛКСМ и др., можно проследить эволюцию изменения гендерного порядка в экстремальных условиях военного времени.

Советский гендерный порядок отчетливо проявился в мобилизационной политике государства. Начиная с 1942 г., когда страна столкнулась с большими фронтовыми потерями, необходимость в замещении военнотружущих мужчин увеличивается и начинают проводиться массовые мобилизации женщин. В 1942 г. прошли 4 самых массовых мобилизаций женщин в ПВО, связь, ВВС, ВМФ.

25 марта 1942 г. выходит постановление ГКО «О мобилизации девушек-комсомолок в части ПВО» [11]. Согласно постановлению в войсках противовоздушной обороны нужно было заменить 100 000 красноармейцев женщинами. Задание на разверстку 100 000 девушек-комсомолок в войска ПВО ЦК ВЛКСМ было поручено обкомам, крайкомам и ЦК ЛКСМ 4 союзных республик союзных республик - Грузинской, Азербайджанской, Армянской и Казахской ССР (400 девушек) [12, лл.69-73].

13 апреля 1942 г. прошла вторая массовая мобилизация женщин. ГКО постановил заменить в фронтовых, армейских и запасных частях связи и тыловых узлах связи 30 000 красноармейцев женщинами в возрасте от 19 до 25 лет [11]. Согласно разверстке из 30 000 мобилизуемых девушек, наибольшее количество по союзным республикам - 1 500 должны были быть призваны из Казахской ССР, к примеру, из Армении - 400, Туркменской - 300, Таджикской - 250 и т.д. [12, лл.81-83].

В Казахской ССР согласно Постановлениям ГКО согласно разнарядке должны были быть мобилизованы 1078 женщин [13, л.3]. Военкоматам давалось указание выделить в состав комиссии при исполкоме своего представителя. Проводить медицинское освидетельствование по приказу НКО СССР №184-1940 году во врачебных комиссиях, составленных из женщин врачей. Получить списки женщин, для оформления продовольственно-путевых денег, проездных денег, проездных документов к месту назначения. Мобилизованные направлялись в областную школу радиосвязи г. Алма-Ата, в Ленинградское училище связи, Московскую радиошколу [13, лл.7-8].

При этом встречались случаи, когда местные власти пытались использовать патриотический порыв девушек служить в армии. Так, в Военный отдел ЦК КП (б) Казахстана были представлены материалы, когда секретарь Обкома ЛКСМ Садыков под видом мобилизации девушек в ряды Красной армии собрал их и отправил «как будто в воинскую часть, а на самом деле, сопровождавший «представитель» воинской части т. Сапронова оказалась работником железной дороги и привезла девушек на станцию Шубар-Кудук, где им объявили, что мобилизованы они на курсы стрелочников и кондукторов» [14, л. 90]. Девушки были призваны 26 августа 1942 г., но опоздали к отправке на 2 дня. Они были крайне возмущены и писали в своем заявлении: «Мы просим призвать нас в ряды РККА. Мы с вниманием и

настойчивостью будем овладевать военными знаниями, чтобы в первых рядах воинов Красной армии принести помощь матери-Родине» [14, л. 93].

18 апреля 1942 г. ГКО постановил заменить в тыловых частях и учреждениях ВВС военнослужащих мужчин женщинами в возрасте от 19 до 25 лет [15]. Так началась третья массовая мобилизация женщин. Было решено заменить в частях ВВС как строевых, так тыловых 40 000 красноармейцев и младших командиров женщинами.

Если в Постановлении от 25 марта говорилось о мобилизации исключительно «девушек-комсомолок в части ПВО», то в постановлении 13 и 18 апреля о замене в фронтовых, армейских и запасных частях связи и учреждениях ВВС говорилось о «женщинах» в целом.

В войска и учреждения ВВС согласно разнарядке подлежали мобилизации в КазССР 3375 женщин [13, л.9]. В телеграмме от Москатова 25 апреля 1942 г. было предложено до 5 мая мобилизовать 500 женщин. Из них 380 женщин для направления на пункты спецподготовки для обучения: специальности шоферов -100, трактористов - 44, стрелкового авиооружия -55, поваров - 4, фотолаборантов - 6, телеграфистов-10, радиотелеграфистов -18, телефонистов - 14, экспедиторов -14, диспетчеров - 4, мастеров по приборам -100, укладчиков парашютов -11. 120 женщин для направления непосредственно в учреждения и части ВВС [13, л. 10]. При этом нужно было учитывать их гражданские специальности с тем, чтобы максимально использовать эти специальности на замещение требуемой квалификации [13, л. 55].

В дальнейшем, мобилизации девушек проводились неоднократно. Так, в Кустанайской области нужно было до 25 июля 1942 г. мобилизовать дополнительно 500 девушек комсомолок и не комсомолок, обязательно владеющих русским языком в тыловые части и учреждения Красной армии. Девушки должны были быть тепло одеты, имела постельные принадлежности, две смены белья, крепкую обувь, предметы личной гигиены, вещевой мешок, ложку, кружку, полотенце [13, л. 86]. К 30 ноября 1942 г. необходимо было мобилизовать в части Волховского фронта 255 женщин из Алма-Атинской, Южно-Казахстанской и Джамбульской областей [13, л. 96].

5 мая 1942 г. начинается четвертая массовая мобилизация женщин в ВМФ. Выходит Постановление ГКО «О Мобилизации девушек-комсомолок и некомсомолок добровольцев в Военно-Морской флот» [16], согласно которому надо было заменить 25 000 краснофлотцев женщинами. По данным на 6 января 1944 г. в рядах Военно-морского флота имелось свыше 25 тысяч краснофлотцев-девушек [3, с. 273].

Несмотря на все сложности, на специфику службы в ВМФ, существовавшие стереотипы о женщинах на море, женщины –военнослужащие достойно справились с поставленными задачами. Рискуя жизнями, не только спасали раненых, но и шли в первых рядах десантников.

Большую работу выполняли на фронте работники полевых кухонь, банно-прачечных и прачечно-дезинфекционных отрядов. Особо в этом плане можно отметить мобилизацию женщин-поваров, для замены военнослужащих-мужчин, годных к строевой службе и работавших поварами в частях Красной Армии. Отбору подлежали женщины возрастом до 35 лет, здоровые, годные к несению боевой службы. Срок обучения составлял 2-3 месяца. Отобранные кандидаты зачислялись в кадры Красной Армии и обеспечивались всеми видами довольствия как военнослужащие.

С 5 апреля 1943 г. закончили курсы поваров 8500 женщин первого набора. Началась подготовка к проведению вербовки для второго набора на курсы поваров в количестве 8500 человек. Отмечалось, что «Желательно вербовку добровольцев произвести на прежних условиях, установленных для первого набора: образование не ниже 5 классов, и соответствовать требованиям несения военной службы по состоянию здоровья, иметь опыт работы в предприятиях общественного питания» [17, л.6]. Согласно разверстке Главного Управления продовольственного снабжения Красной Армии отбираемые женщины должны иметь образование не ниже 4 классов, из 8000 женщин 150 женщин должны были быть призваны из КазССР (Западно-Казахстанской-75, Актюбинской обл.-75) [17, л.9-10].

К 20 июля 1943 г. должен был состояться выпуск второго набора (7540 женщин) поваров. Чтобы обеспечить потребность фронтов в соответствии с Постановлением ГКО от 24.5.1943 г. №3425, необходимо было произвести третий очередной набор на все существующие курсы в системе Главупродснаба Красной Армии. Третий набор на курсы поваров нужно было провести до 1 августа 1943 г. в количестве 8 000 человек, с образованием не ниже 3 классов, желателен был опыт работы в предприятиях общественного питания. Из 8000 женщин, из КазССР должны были быть призваны 350 женщин (Западно-Казахстанской -100, Актюбинской -100, Алматинской области-150) [17, л.46-47].

Таким образом, в 1943 г. в результате трех наборов курсов поваров были подготовлены около 24 000 женщин для замены военнослужащих-мужчин, годных к строевой службе и работавших поварами на

передовой линии фронта. Примечательно, в первом отборе говорилось о образовании женщин не ниже 5 классов, во втором-не ниже 4, в третьем- уже не ниже 3, что говорит о значительном сокращении численности трудовых ресурсов и соответственно, к снижению требований, предъявляемым к отбираемым кандидатам.

Следующая крупная мобилизация женщин и военнообязанных не пригодных для службы в Красной Армии для работы на центральных артиллерийских базах и складах была проведена в 1943 г. [18].

19 марта 1943 г. вышло Постановление ГКО о подготовке шоферов для Красной Армии, согласно которому нужно было подготовить «30 000 человек, из числа лиц, годных для нестроевой службы». Из них 20 000 мужчин и 10 000 женщин. Женщины занятые непосредственно на производстве в оборонной промышленности и учащиеся вузов и техникумов отбору не подлежали [19].

Последняя крупная мобилизация женщин 16 мая 1944 г. и была обусловлена необходимостью фронтов в укомплектовании должностей поваров, прачек, связисток и санитарок. С этого времени изменился даже статус прачек –если ранее они считались вольнонаемными, то теперь приравнивались к военнослужащим. В докладной записке Наркомата обороны от 16 мая 1944 г. о мобилизации женщин отмечалось, что от действующих фронтов поступают ходатайства о направлении им женщин для укомплектования должностей поваров, прачек, связистов и санитарок [20].

К сожалению, деятельность, повседневная жизнь и условия труда прачек, поваров и других работников, как и большей части «невидимых» солдат, не представляли особого интереса ни в военное время, ни в послевоенное.

Овладение женщинами военных специальностей в годы войны приобрело массовый характер и они стали привлекаться в ряды Красной Армии, в Военно-воздушные силы и Военно-Морской флот, появились первые женские боевые формирования.

Увеличение удельного веса военно-учетных специальностей, не требовавших прямого участия в боевых действиях, способствовало большему вовлечению женщин в воинские формирования. При этом привлечение женщин на военную службу привело и к расширению спектра не уставных отношений.

Таким образом, согласно военно-стратегическому представлению партии и правительства, мобилизация женщин, проведенная в годы Великой Отечественной войны, должна была ограничиться для женщин работой на производстве и службе в тыловых и вспомогательных соединениях. Но впоследствии, женщины продемонстрировали стремление и готовность к выполнению боевых заданий, силу, мужество, тем самым заявив, что они могут стать воинами. Можно отметить своего рода стирание гендерных различий, обусловленное экстремальными условиями военного времени.

Список использованной литературы:

1. Национальный архив РК. Ф.79; Оп.1, д.51, лл.129-132.- л.129.
2. Малышева Е.М. *Во имя Отечества. Патриотизм народа в 1941-1945 гг.* – М.:«Вече», 2011. – 492 с.
3. *Женщины Великой Отечественной войны /Ав.-сост. Н.К. Петрова.-М.:«Вече», 2018.-696 с.*
4. Anna Krylova. *Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front.* Cambridge University Press, Cambridge, 2010-336 p.- p.10
5. РГАСПИ. Ф.78; Оп.1, д.1055, лл.1-6. - л.1
6. *История Казахстана: (с древнейших времен до наших дней): в 5 т. Алматы: Атамұра, 2009.Т.4. - 768 с. - с.450.*
7. *Цит. по: Нурбекова Г. Женщины Казахстана фронту: [Текст]: (Трудовые подвиги женщин в промышленности Казахстана в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.).- Алма-Ата: Казахстан, 1988.- 168 с.-с. 23.*
8. *Мурманцева В. С. Советские женщины в Великой Отечественной войне. М.: Мысль, 1974. 264 с.- с.120-121.*
9. *Цит.по: Марданова З. Ж. Павлодарские женщины в Великой Отечественной войне. 2015. URL: http://e-history.kz/ru/project/view/4?type=contents&material_id=1272 (дата обращения: 04.02.2016).*
10. *Закон «О всеобщей воинской обязанности» от 1 сентября 1939 г.<http://rkka.ru/docs/all/z010939.htm>*
11. *Постановление №ГКО -1488 сс. от 25 марта 1942 г. О мобилизации девушек комсомолок в части ПВО//РГАСПИ. Ф.644; Оп.1, д.2, л.63-64.*
12. РГАСПИ. Ф.М1; Оп.3, д.291 а.
13. АПРК. Ф.708; Оп.6/1, д.1164.
14. АПРК. Ф.708; Оп.5/2, д.188.
15. РГАСПИ. Ф.644; Оп.1, д.31, л.73-74.

16. РГАСПИ. Ф.644; Оп.1, д.33, лл.44-45.
17. РГАСПИ. Ф.17; Оп.127, д.292.
18. РГАСПИ. Ф.644; Оп.2, д.219, лл.122-123.
19. РГАСПИ. Ф.644; Оп.1, д.98, лл.39-46.
20. РГАСПИ. Ф.644; Оп.2, д.335, л.14.

УДК 37.017.7
МРНТИ 14.01.80

Д.Р. Жарықбаева³

*¹п.ғ.к., аға оқытушы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТҰСЫНДАҒЫ ЗАҢ ЖҮЙЕСІНІҢ ТӘРБИЕЛІК МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Қазақ хандығындағы заң жүйенің негізгі қайнар көзі – әдет-ғұрып нормасы болып табылады және оның тәрбие үдерісіндегі маңызы зор. Қазақтардың әдет-ғұрып нормалары, Қасым ханның «Қасқа жолы», Есім ханның «Ескі жолы», «Жеті Жарғы» заңдары қоғамдағы тәртіпті реттеп қана қоймай, жеке тұлғаның қоғамдық санасы мен мәдениетін дамытуға да ықпал еткен. Осы заң нормалары арқылы жастардың адамгершіліктік, отансүйгіштік, мейірімділік сияқты қасиеттерін жетілдіру негізінде тұлға тәрбиесі үдерісі жүзеге асырылып отырған.

Қазіргі уақытта еліміздің рухани жаңғыруы мәселесінің аясында халқымыздың ертеден бергі ұстанған салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, жөн-жоралықтары жандануы арқылы болашақ ұрпаққа ұлттық тәрбие берілуде. Ата-бабамыздың ертедегі заң нормалары, билер сотының қызметтері арқылы қазіргі ұрпақты тәрбиелеу еліміздің өзекті мәселелерінің бірі.

Мақалада қазақ хандығы дәуіріндегі қолданылған әдет-ғұрып нормалары, Қасым ханның, Есім ханның, Тәуке ханның қабылдаған заңдар жинағы, сонымен қатар осы заң нормалары негізінде сот үдерісін жүргізуші билердің қызметтері сипатталған.

Кілт сөздер: заң жүйесі, тәрбие, Қасым хан, Есім хан, Тәуке хан, «Қасқа жол», «Ескі жол», «Жеті Жарғы», билер соты.

Д.Р. Жарықбаева¹

¹к.п.н., старший преподаватель, Казахского государственного женского педагогического университета, г. Алматы, Казахстан

ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРАВОВЫХ СИСТЕМ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

Аннотация

Основным источником правовой системы казахского ханства является - обычное право и в воспитательном процессе оно имеет важное значение. Обычное право казахов, «Светлый путь» Касым хана, «Древний путь» Есім хана, «Жеты Жарғы» не только регулировали порядок в обществе, но и способствовали развитию общественного сознания и культуры личности. По этим нормам закона процесс личностного воспитания осуществлялся на основе улучшения качеств молодежи, таких как нравственность, патриотизм и гуманность.

В настоящее время в контексте духовной модернизации нашей страны будущее поколение воспитывается средствами национальных традиции, обычаев и ритуалов нашего народа. Одна из актуальных проблем нашего государства – воспитание современной молодежи посредством древних законов и функции суда биев наших предков.

В статье описываются обычные права казахов, сборники законов Касым хана, Есім хана, Тауке хана, в том числе функции суда биев, которые основаны на этих правовых нормах.

Ключевые слова: правовая система, воспитание, Касым хан, Есім хан, Тауке хан, «Светлый путь», «Древний путь», «Жеты Жарғы», суд биев.

D.R.Zharikbaeva¹

¹ candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Kazakh State Women's Teacher Training University
Almaty c., Kazakhstan

EDUCATIONAL ESSENCE OF LAW SYSTEM DURING KAZAKH KHANATE

Abstract

The main source of the legal system of the Kazakh Khanate is - customary law and it is important in the educational process. The customary law of the Kazakhs, “the Shining Path” by Kasim Khan, the “Ancient Way” by Yesim Khan, and the “Seven charters” not only regulated public order, but also contributed to the development of public consciousness and personality of culture. According to these norms of the law, the process of personal education was carried out on the basis of improving the qualities of young people, such as morality, patriotism and humanity.

Currently, in the context of spiritual modernization of our country, the future generation is brought up by means of national traditions, customs and rituals of our people. One of the urgent problems of our state - the education of modern youth through the ancient laws and the functions of the court of the biys of our ancestors.

The article describes the customary rights of the Kazakhs, collections of laws of Kasym Khan, Yesim Khan, Tauke Khan, including the functions of the “biy” court, which are based on these legal norms.

Keywords: legal system, education, Kasim Khan, Yesim Khan, Tauke Khan, “Shining Path”, “Ancient Way”, “Seven charters”, “biy” court.

Қазақ халқының өзіне тән ерекшеліктерінің, басынан өткізген тарихи кезеңдерінің көрінісі болып табылатын Ұлы дала заңдарының даналық, тәрбиелік маңызы зор. Қазақ даласындағы заң жүйесінің негізгі қайнар көзі – әдет-ғұрып нормалары болып табылады. Әдет ғұрып нормалары қазақ даласындағы құқықтық жүйенің тұңғыш заңнамасы.

Жеке тұлғаға дұрыс құқықтық тәрбие беру қазақ халқында ежелден келе жатқан өзекті мәселелердің бірі. Қазақ даласындағы бала тәрбиесі әдет-ғұрып нормаларының негізінде жүзеге асырылып отырды. Себебі, әдет-ғұрып нормалары адам құндылығын, әділеттікті, теңдікті, адамгершілік нысандарын қамтыған.

Қазіргі жастарға қазақ хандығының заңдар жүйесін негізге ала отырып білім мен тәрбие беру - ұлттық рухымызды жаңғыртудың бір саласы болып табылады. Балаға отансүйгіштік, құқықтық, адамгершіліктік, экологиялық, экономикалық сияқты бағыттарда тәрбие беру үшін ең алдымен баланың ұлттық санасын қалыптастырып, жетілдіру қажет. Сол себепті де ата-бабамыздан қалған асыл мұраны балалардың оқу-тәрбие үдерістеріне ендірудің мәні зор.

Осы мәселе жөнінде елбасы Н.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында осы мәселелерді жан-жақты қамтып өткен. Мұнда: «Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Оның екі қыры бар. Біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту. Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту. ... Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс» - делінген [1].

Н.Өсерұлы: «Ертедегі қазақ халқының әдет-ғұрып заңдары өте қарапайым әрі өз қоғамына ыңғайлы есептелініп, үлкен демей, кіші демей, бай демей, кедей демей бәрі бас иіп, ол заңдарды мүлтіксіз орындап отырған. Оның орындалуын ханнан бастап ру ақсақалдары, билер қадағалаған.» - деген пікірі, әдет-ғұрып заңдарының қазақ халқы үшін негізгі заңы болғанына дәлел [2].

Әдет-ғұрып нормаларын негізге ала отырып қазақ хандары Қасым, Есім, Тәуке заңдары қазақ тарихында маңызы зор.

Қасым хан қазақ халқының этникалық аумағын кеңейту және қазақ қоғамындағы құқық-нормаларды реттеу мақсатымен әдет-ғұрыптық заңдарға арқа сүйеп алғашқы қазақ заңы - «Қасқа жолды» жарыққа шығарды. Қасым ханның «Қасқа жолы» Құран талаптарына қайшы келмейтін, шарифаттан өзгеше көшпелі қазақ өміріне үйлесімді байырғы заң болды. Сонымен қатар, бұл заңда Қасым хан ежелден қалыптасқан билердің «Жарғы ережелерін» жаңартқандығын қолдап, халық бұл заңды «Қасым ханның қасқа жолы» деп атап кеткен.

«Қасым ханның қасқа жолы» заңына келесідей ережелер енгізілген:

1. Мүлік заңы (мал-мүлік, жер-су, қоныс дауларын шешу ережелері);

2. Қылмыс заңы (кісі өлімі, ел шабу, мал ұрлау, ұрлық т.б. қолданылатын жазалар);

3. Әскери заң (қосын құру, аламан міндеті, қара қазан, тұлпар ат, ердің құны т.б.);

4. Елшілік жоралары (шешендік, әдептілік, халықаралық қатынастардағы сыпайлық, сөйлеу мәнері);

5. Жұртшылық заңы (шүлен тарту, ас-той, мерекелер мен жиындардағы ережелер, жылу, асар т.б.).

Қазақ хандығының екінші негізгі заңы – «Есім ханның ескі жолы» болды. Есім хан билік құрған уақытта өзіне дейінгі әдет-ғұрып, Қасым ханның «Қасқа жолы» заңдарына өз дәуіріне ылайықты етіп өзгерістер енгізген.

Қасымның заңы Есімнің арқасында сол дәуірдің әскери-саяси және әлеуметтік қажеттіліктеріне, халықтың тұрмысы мен дәстүріне сәйкес жетілдірілді, соның нәтижесінде бұл заң халық арасында кеңінен тарады. Бұл заң ережелері жермен, малмен байланысты материалдық тарап-арыз, қылмыстық іс туралы (ұрлық, кісі өлтіру және т.б.), әйелдердің жағдайы, әскери міндеттілік, дәстүрлі шаралар, кедейлерге көмектесу және т.б. туралы мәселелерді қарады. Халық бұқарасы Қасым хан заңының ережелерін ұстауды қалады. Бұл заң жиынтығы Есім ханның құрметіне "Есім ханның ескі жолы" деп аталды[3].

"Есім ханның ескі жолы" жөнінде Б.Ж.Қуандықов пікірі келесідей: «1) Елдік тәртібіне қатысты жоралғылар (хан пәрменіне, батыр, абыз ісі, би мәртебесі); 2) Құн тарту жоралғылары (өнер құны, сүйек құны және құн ісін жайғастыру); 3) Жесір ісіне қатысты жоралғылар (әменгерлік және жесір дауын шешу жолы); 4) Жаза белгілеу жоралғылары (жан жазасы, мал жазасы, ар жазасы және оны тарту тәртібі). Бұл сол кезеңде шақырылып тұратын «Билер Кеңесінің» талқысынан өтіп, бекітілген. Аталған жол-жоралғыны түзуде Есім ханның әкесі құрметтеген Досмұхаммед, Жиенбет, Монтай билердің еткен еңбегі ерекше болған» [4].

Қазақ халқының келесі Ата заңы – «Жеті Жарғы» заңы болып табылады. ХҮІІІ ғасырда Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би талқылап, Тәуке хан қолдап шығарған "Жеті Жарғы" заң нормасы қылмыстық, мүліктік, елшілік, жұртшылық (міндеттемелік), әскери заңдарды қамтыған. Аталынған заң салалары әдет-ғұрып нормаларымен қоса жаза шаралары арқылы, сонымен бірге көшпелі қазақ халқына тән әлеуметтік, тұрмыстық жағыдайларды қамти отырып қоғамдағы, мемлекеттегі тәртіп мәселесін шешіп отырған.

Ерте заманнан келе жатқан қазақ даласында тәрбие мәселесі орта ғасыр, жаңа дәуір, сондай-ақ қазіргі заманға дейін өз маңызын жоғалтқан жоқ.

"Жеті Жарғы" заңы бойынша ата баласын тәрбиелеу оның бойындағы туысқандық, бауырмалдық қасиеттерін ояту, оны одан ары дамыту арқылы ұғындырылады. Бұл заңда былай делінген: "Туыстас екенсің, бір қанмен бір тектен жаралған екенсің, өз намысыңды жырт, өз ата-баба дәстүр-салтын ұстан, өз ана тілінде сөйле, жақыныңды жаттай сыйла, жат жаныңнан түңілсін, киналғанда ақыл қосып жәрдемдес мұнан ешкім ұтылмайды, қайта келер ұрпақ алдында жүзіміз жарқын болады." [2]. Бауырмал адамның бойында адамгершілік, шынпейілділік, патриоттық және т.б.с.с. қасиеттер міндетті түрде болады. "Жеті Жарғы" заңы бойынша бір бағытта тәрбиеленген ата баласының көзқарасы, білімділігі мен тәрбиесі жан-жақты бағытта дамығаны көрінеді.

Жеке тұлғаға дұрыс құқықтық тәрбие беру қазақ халқында ежелден келе жатқан өзекті мәселелердің бірі. Қазақ даласындағы құқықтық тәрбие дала заңдарының негізінде жүзеге асырылып отырды. Қазақ халқының заң нормалары міндеттемелік, меншік, неке, қылмыстық құқықтарды реттейді. Бұл норма бойынша жасалынған қылмыс деңгейіне қарай жаза тағайындалып отырған. Ол заманда қылмыс жасаған адам халық алдында масқараланып, жер аударылған немесе айып ретінде құн төлеген немесе зынданға қамалған.

Ұлы дала заңдары бойынша құқық қылмыстық, неке, міндеттемелік, жеке меншік сынды салаларға бөлініп, осы құқық салаларына қатысты даулар билер сотымен қарастырылған.

Қазақ даласындағы қылмыстық құқық саласына ұрлық, адам өлтіру әрекеттері жатқан. Адам өлтірген қылмыскер билер сотының шешімі бойынша жазаланса, мал ұрлығы барымта арқылы жазаланған.

Неке құқығы бойынша ер мен әйел адамның некесі міндетті түрде неке куәлігі негізінде расталып, болашақ ерлі-зайыптылардың ата-анасының келісімі арқылы заңды деп танылған. Неке заңы бойынша жесір әйелдерге әменгерлік құқығы пайдаланылған.

Міндеттемелік құқық нормаларының реттелінуі арқылы адамның санасына өз міндеттері мен құқықтарын ұғындырып отырған. Мысалы: жылу (апат немесе т.б. табиғи құбылыстардан зардап шеккендерге берілетін көмек); асар (егін егу немесе үй салу барысында ауыл болып көмек беру); аманат (жеке тұлғаға белгілі бір мерзімге берілетін мүлік, мал) және т.б.

Меншік құқығында жеке меншік құқығы кең тараған. Көбінесе қазақ халқы көшпенді тұрмыс салтымен өмір сүргендіктен малға көп көңіл бөлінгендігі жеке меншік малға иесі өз таңбасын қою

арқылы байқалады. Осы аталған құқық салаларының жүзеге асуы негізінде заң нормаларын, міндеттерін уақытылы орындайтын саналы азамат қалыптастыруға болатындығына көзіміз жетеді.

Осы заңдарды негізге алып, мемлекетте тәртіп орнатып, заңға қайшы әрекеттерді алдын-алу шараларымен айналу қызметін жүзеге асырушы билер болған.

М.Есламғалидың “Сан қилы сауал” атты еңбегінде “Би дегеніміз ел-жұрттың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, өтті-кетті көне шежіресін, тарихын, қоғамдық даму барысын, айнала қоршаған табиғаттың, жан-жануарлардың сан алуан қасиеттерін, құпияларын жетік білетін, бүгінгіге баға беріп, болашаққа болжам жасап, адамдардың көкірек көмбелеріне ой көзімен қарап көре алатын, қырлы-қырлы мінез-құлықтарды айтқызбай-ақ танитын, ғылым-білімнен хабардар, кемел пікірлерін шешен тілмен жеткізіп беруде дара қасиеті бар, біртума жандар”, – деп атап көрсетеді [5].

Қазақ халқында би болған жайды көп жағдайда талқыға салып, демократиялық жағдайда шешім шығарушы сот болып есептелінген. Билер соты дауласып жатқан екі жақтың қатынасуымен және халық алдында өткен. Халық билердің негізгі сыншылары болған. Әділетсіз билер халық құрметінен, абыройынан айрылып отырған. Сол себепті, би адамның жан-дүниесін, мінез-құлқын бір көргеннен танып-білетін психолог болған. Би тәрбиеші ретінде де танылған. Ол ұрпаққа тәрбие беруде ұйытқы болып, ел қамқоршысы бола білген. Сондықтан болар қазақ елінде дана ойлы тәрбиеші, ұстаз билердің есімі халық жадында мәңгіге сақталып қалған.

Қазақ даласындағы билер соты жөнінде Ақмола облыстық сотының төрағасы Д.Әміров: “Қазақ хандары билік құрған заманда билердің алған орны, мемлекеттік құқық пен ел басқаруға қосқан үлесі орасан зор болды. Нақтылап айтар болсақ, әлемдегі ешбір халықтың, ешқандай мемлекеттің даму тарихында кездеспейтін, тек қазақ ұлтының санасында сақталып, оның қоғамдық өміріне мінсіз қызмет еткен билер соты, олар ұстанған әділдік – біздің, бүгінгі Егемен елдің соттар қауымдастығы үшін өнеге алар, таусылмас рухани байлық болып табылады” – деген құнды пікір білдірген [6].

Би сотының өту үдерісінің тәрбиелік мәні зор. Билер сотындағы қаралатын істер оның қаралуына дейін дауласышу жақтардың “Бітім”, “Береке”, “Салауат” арқылы келісімге келуі негізінде ерекшеленеді. “Бітім” – екі жақтың ауызша сөз арқылы берілген келісімімен бір шешімге келуі. “Береке” – азаматтық құқықтық қатынас негізінде пайдаланылатын үдеріс, яғни белгілі бір мүлікті айырбастау немесе сату, сатып алу жөніндегі ауызша жасалынатын шарт. “Салауат” – дауласушы жақтардың бір-біріне кешірім беруі арқылы келісімге келуі.

Қазақ билері арасында бір заманда өмір сүрген және тарих беттерінде өздерінің ерекше қасиеттерімен көзге түсіп, мәңгілік есте қалған Майқы би, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билердің болғандығы белгілі жайт. Біздің бүгінгі билер туралы зерттеуімізге ойтүрткі болып отырған жастарға құқықтық тәрбие беруде билер шешімдерінің тәрбиелік маңызы зор демекпіз. Себебі бүгінгі таңда нарық пен парықсыздық қасиеті жастар арасында өріс алып, қылмыс, бұзақылық күннен-күнге етек жаюда, бұған тұсау құқықтық тәрбиені күшейту болып табылады. Қалай болғанда да, Ата Заңымызды қорғауда сан ғасырлық тарихы бар билер тәлім-тәрбиесін оқу-тәрбие процесінде қолданудың мәні ерекше. Өйткені көпке үлгі болар ұлттық тәрбиенің алтын қазығы халық жадында сақталған. Сол себепті ар-намысты адамгершілікке тәрбиелеуге көп көңіл бөлу қажет деп есептейміз.

Қорытындылай келе, қазақ даласындағы әдет нормасы, «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Жеті Жарғы» сынды атақты заң жинақтарының, осы заңдар негізінде сол әділдігін жүргізуші билер шешімдерінің тәрбиелік маңызы зор. Осы заң нормалары негізінде тұлғаның ұлттық санасы мен мәдениеті қалыптасып дамиды. Ал, саналы, мәдениетті азаматтың Отанын, табиғатын сүюі, заңды білімді, адамгершілік қасиеттері жоғары болатыны анық. Қазіргі заман жастарының ұлттық санасы мен мәдениетін қалыптастыру мақсатында жүргізілетін әр-түрлі жұмыстардың бір бағытын Ұлы дала заңдарының негіздеріне арнау қажет деген ойдамыз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» 26.04.2017ж.
2. Өсерұлы Н. Жеті жарғы. – Алматы, 1995ж. – 80 бет.
3. Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. - 880 бет.
4. Қуандықов Б.Ж. Қасымның қасқа жолынан “Есімге дейін” // Қазақтың ата заңдары. –Алматы: Жеті жарғы, 2004. 4 т. –Б. 139.
5. Есламғалиұлы М. Сан қилы сауал (ойтолғақ). - Алматы: Ана тілі 1995. – 88 б.
6. Д.Әміров Қазақ даласындағы билер соты – егемен еліміздің сот-құқық жүйесінің негізі // Заң газеті, №12, 2017ж. – 2-9 б.б.

УДК 930(19)
ГРНТИ03.41.01

Бексеитов Г.Т.¹, Тулегенов Т.Ж.², Оспанов Е.Б.³, Сатаева Б.Е.⁴

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби
Международная научно-исследовательская лаборатория «Геоархеология»
Пр аль-Фараби 71, Алматы 050040, Казахстан E-mail: bek_ok@mail.ru

²Государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык»
г. Иссык, Казахстан, E-mail: tur4ik_kz@mail.ru

³Казахский Национальный университет имени аль-Фараби
«Музей палеолита Казахстана» mail: yerbolat_27@mail.ru

⁴Казахский Национальный университет имени аль-Фараби
Международная научно-исследовательская лаборатория «Геоархеология»
E-mail: botakozsatayeva@gmail.com

УДК 904(574)

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПАМЯТНИКОВ РАННИХ И ПОЗДНИХ КОЧЕВНИКОВ АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ ЛАБОРАТОРИЕЙ «ГЕОАРХЕОЛОГИЯ» В 2018 ГОДУ

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы исследования экспедицией лаборатории «Геоархеология» аварийных и целых курганов РЖВ расположенных на территории Алматинской области. Кроме антропологических находок из курганов были выявлены в небольшом количестве керамические изделия,бусинка. Из-за отсутствия в них в полном объеме четко датирующих материалов, предварительно исследованные памятники РЖВ можно предварительно отнести к сако-усуньскому периоду.

Ключевые слова: Курган, артефакт, керамика, бусинка.

Бексеитов Г.Т.¹, Тулегенов Т.Ж.², Оспанов Е.Б.³, Сатаева Б.Е.⁴

Эл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
«Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасы
Эл-Фараби даңғылы 71, Алматы 050040, Қазақстан E-mail: bek_ok@mail.ru

«Есік» Мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы

Есік қаласы, Қазақстан E-mail: tur4ik_kz@mail.ru

Эл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,

«Қазақстанның палеолит мұражайы»

Эл-Фараби даңғылы 71, Алматы 050040, Қазақстан E-mail: yerbolat_27@mail.ru

Эл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,

«Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасы

Эл-Фараби даңғылы 71, Алматы 050040, Қазақстан E-mail: botakozsatayeva@gmail.com

2018 ЖЫЛЫ "ГЕОАРХЕОЛОГИЯ" ЗЕРТХАНАСЫНЫҢ АЛМАТЫ ОБЛЫСЫНДА ЕРТЕ ЖӘНЕ КЕЙІНГІ КӨШПЕНДІЛЕРДІҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ НЫСАНДАРЫНДА ЖҮРГІЗГЕН ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасының Алматы облысы аумағында орналасқан ерте темір дәуіріне тән апатты және бүтін қорғандарына жүргізілген экспедиция жұмыстарының зерттелу мәселелері қарастырылған. Антропологиялық олжалардан бөлек, моншақ көп мөлшерде керамика бұйымдары анықталды. Алынған материалдардың басым көпшілігінің өмір сүру кезеңі нақты анықталып, дәлелденбегендіктен сақ-үйсін кезеңіне жатқыза аламыз.

Кілт сөздер: Қорған, артефакт, керамика, моншақ.

Bexeitov G.¹, Tulegenov T.ZH.², E. Ospanov³, B. Satayeva⁴

¹Al-Farabi Kazakh National University,

International scientific-research laboratory "Geoarcheology"

Al-Farabi ave. E-mail: bek_ok@mail.ru

State Historical and Cultural Reserve Museum "Issyk"

G Issyk, Kazakhstan E-mail: tur4ik_kz@mail.ru

Al-Farabi Kazakh National University,

"The Paleolithic museum of Kazakhstan"

Al-Farabi ave. 71, Almaty 050040, Kazakhstan E-mail: verbolat_27@mail.ru

Al-Farabi Kazakh National University,

International scientific-research laboratory "Geoarcheology"

Al-Farabi ave. 71, Almaty 050040, Kazakhstan E-mail: botakozsatayeva@gmail.com

ARCHAEOLOGICAL STUDY OF THE MONUMENTS OF THE EARLY AND LATE NOMADS, ALMATY OBLAST LABORATORY "GEOARCHAEOLOGY" IN 2018

Annotation

In the article the questions of the research expedition of the laboratory of "Geoarchaeology" emergency and entire mounds of the early iron age located on the territory of Almaty region. In addition to anthropological findings from the mounds were identified in a small number of ceramic products, bead. From-for absence in them completely clearly Dating back to the material previously studied the monuments of the early iron age could be tentatively attributed to the Saka-wusun period.

Key Words: Kurgan, artifact, ceramics, bead.

Обширная территория Казахстана расположена на стыке нескольких историко-культурных областей: Средней Азии на юге, Сибири на севере, Монголии Китая на востоке и юго-востоке. На этом фоне пространства Казахстана издавна привлекали пристальное внимание исследователей, занимавшихся изучением древнейшего прошлого человечества и проблемой ранних кочевников.

С появлением за последние десятилетия XX и начала XXI века новых материалов по данному отрезку времени истории населения Казахстана актуальность изучения эволюции и генезис культур данной эпох возросла. В связи с этим усилились методы изучения при ведении и исследовании археологических раскопок. В практике исследования применяются новые технологии и приборы для реконсцинировочных и раскопочных работ [1, с.300],

Целью работы по проекту лаборатории Геоархеологии провести работы по календарному плану и выявить объекты и новые материалы для их дальнейшей обработки, датировки и ввести в научный оборот новые данные материалы по каменному веку, бронзы и РЖВ Алматинской и Жамбылской областей. При помощи применения естественно-научных методов в изучении археологических памятников, максимально приблизить с помощью методов данных наук возраст артефактов и памятников. Полученные археологические материалы будут описаны, проанализирован, обработаны, реставрированы в лабораторных условиях, которое занимает определенный период времени.

Во время полевых исследований в Алматинской и Жамбылской областях были выявлены и проведены сборы подъемных материалов со стоянок каменного века эпохи палеолит-неолита. Проведены археологические разведочные и раскопочные работы на памятниках РЖВ в Алматинской области это памятники Кара-арша, Сункар, обнаружены могильники и поселения РЖВ и могильники эпохи бронзы.

В Жетысу звучали разные языки. Процветали многие религиозные конфессии. Хребты Тянь-Шаня и предгорный «культурный пояс» определяли направления межэтнических контактов и интеграции [2, с.89-92], Такие особенности региона определили характер и методы работ сотрудников ГеоЛАЭ. Стремление выяснить динамику этнокультурных процессов в Жетысу в широком хронологическом диапазоне заставило создавать экспедицию как комплексную. Ее задачей стало исследование древних и современных ландшафтов, их районирование; определение особенностей топографии археологических памятников от палеолита до кочевой культуры.

Главной целью комплексных научно-исследовательских и археолого-реконструктивных работ являлось изучение памятников археологии в Сункар-Карааршинском субрегионе, и получение на этой основе нового археологического и историко-культурного материала по древней истории края.

Курганным отрядом в течение отчетного года по указанной теме обрабатывались материалы из некрополей Орикти, Кызылшарык, Кара-арша, Сункар, Жаланаш и Ардолайты. Данные некрополи расположены на территории Жетысу (Енбекшиказахский, Жамбылский, Кегенский, Уйгурский район). Полученный в ходе исследования материал дополняет ранее известные предположения и создает предпосылки для новых исследований разных сторон жизнедеятельности насельников региона Казахстана.

Исследования, проводимые в соответствии с задачами, поставленными в проекте, были обеспечены новыми разработками в области создания трех- и двухмерных цифровых изображений, компьютерной графики, электронного измерения, системой глобального позиционирования (GPS), геоинформационных систем.

Актуальность темы определяется важностью полученных данных для молодого независимого государства Казахстан, новизна же исследований заключается в использовании новой техники и программного обеспечения для наиболее полной документации исследуемого объекта, археолого-архитектурных, естественнонаучных исследований. Использование новейших компьютерных разработок в археологии дает возможность стать на одну ступень с крупными международными проектами и научными центрами.

Юго-Восточное Семиречье отличается уникальной концентрацией памятников сакской элиты I тыс. до н.э. Однако из сотен находящихся здесь археологических объектов исследованы лишь единицы. Основные изыскания проводились в 1960–1970-е гг, отдельные раскопки в первом десятилетии XXI в. [3, с.38-39]. Изучение древней истории Жетысу связано с именем К.А. Акишева, который разработал проблему лаколизации населения племен имеющихся в письменных источниках [4, с.373]. По его мнению население Жетысу подвергалась большому влиянию носителей культуры Центрального Казахстана. На основе археологического изучения курганных комплексов к настоящему времени установлены тесные генетические связи культуры саков и усуней. Усуньские могильники обычно характеризуются как позднесакские [5, с.19]. На основе изучения принято называть их как «сако-усуньские памятники», а культуру - «сако-усуньская культура».

Основную информацию о культуре саков и усуней могут предоставить поселения, ставки знати, богатые захоронения представителей кочевой элиты общества. Предпринять попытку реконструкции основных элементов культуры саков и усуней и характеристики одного из первых государственных образований на территории Казахстана невозможно только на материалах погребений рядовых членов общества. Необходимо исследование эталонных погребальных памятников, где были захоронены вожди, жрецы, представители кочевой элиты, знати, с привлечением материалов полученных из поселенческих комплексов. Много памятников, считающихся «царскими», выявлено в основном на берегу реки Или, предгорных долинах Зайлиско-Алатау [6, с.17-18],

В результате анализа имеющихся на сегодняшний день исследовательских работ по археологии, особенно касающихся изучения погребально-поминальных памятников раннего железного века, выбрали методы исследования, применение которых позволит получить исчерпывающую информацию об объекте. При исследовании эталонных памятников учитываются региональные особенности, и применяется усиленная новыми техническими приборами сложившаяся методика исследований больших курганов - картографирование могильника, геомагнитное исследование изучаемого объекта.

Исследования велись по ущельям и долинам крупных рек. Значительную часть памятников, обнаруженных в этом регионе составляют могильники раннего железного века. Они фиксируются как в долинах рек, так и на высоких надпойменных террасах, представляющих собой ровные плато. Могильники состоят из разнотипных курганов: земляных, каменных и каменно-земляных, и могут быть вполне достоверно соотнесены с группами сакских, усуньских и гунно-сарматских племен раннего железного века. Крупные курганные могильники фиксируются только на выходе из крупных горных ущелий на высоких ровных плато. С помощью GPS (модель Garmin) планировалось определить координаты известных, картографированных и паспортизированных, а также выявленных в ходе проекта памятников эпохи раннего железа и при технической поддержке спектра программ GIS по аэрокосмическим снимкам топографически их обработать.

Могильник Орикти II, курган №1 расположен на ровной площадке в аллювиальном отложении в центральной части могильника. Памятник располагается одной группой и состоит их 15 курганов. Вскрыто 2 кургана. Курган 1 в центральной цепочке. Насыпь земляная. Диаметр - 10 м, высота – 80 см. Произведена ручная зачистка полученного таким образом разреза кургана по направлениям СЮ-ЗВ. Земляная насыпь укреплена крепидой из окатанных камней валунами. Погребальное сооружение

находилось в центре надмогильного сооружения. Оно обнаруживало себя камнями-забутовками, образующими подпрямоугольную площадку с закругленными углами стороны. Расчистка погребального сооружения производилась путем разбора камней забутовок, с одновременным выявлением стенок. Заполнение могильной ямы – гумусированный суглинок. По всему периметру могильной ямы встречаются камни крупных и средних размеров. Могильная яма квадратной формы, размерами 2,9 м x 1,90 м, ориентирована по оси восток – запад. Погребенный положен вытянуто на спине, головой сориентирован на запад. Череп лицевой частью несколько повернут влево. В изголовье обнаружен керамический сосуд кувшинообразной формы и кости барана (рис.1).

Рисунок 1 – Керамика в процессе документирование

Могильник Орикти II, курган №2 находится на северной части могильника. Диаметр его 10 м. высота 70 см. Насып перекрыта каменной рубашкой в один ряд. Большинство камней в поперечнике не превышает 30-35 см. Среди них преобладают окатанные валуны. Под насыпью кургана в центре располагалось могильная яма, она обнаруживала себя камнями. Длина ямы –3 м, ширина –1,60 м, глубина – 2 м. На дне могильялежал костяк умершего в вытянутом положении на спине, головой на запад(рис.2-3). Руки согнуты в локтях, расположены на тазе. Череп умершего откатилась на левую сторону. Рядом с черепом находились фрагменты керамик двух сосудов. Черепки желтого цвета, стенки относительно толстые, изготовлены с помощью гончарного круга? По остаткам фрагментов собирается кувшинообразные формы. А также в изголовьях головы обнаружено железный нож. По внешним характеристикам, по форме можно предварительно отнести данные захоронения ко времени усуней.

Рисунок 2 – Захоронение

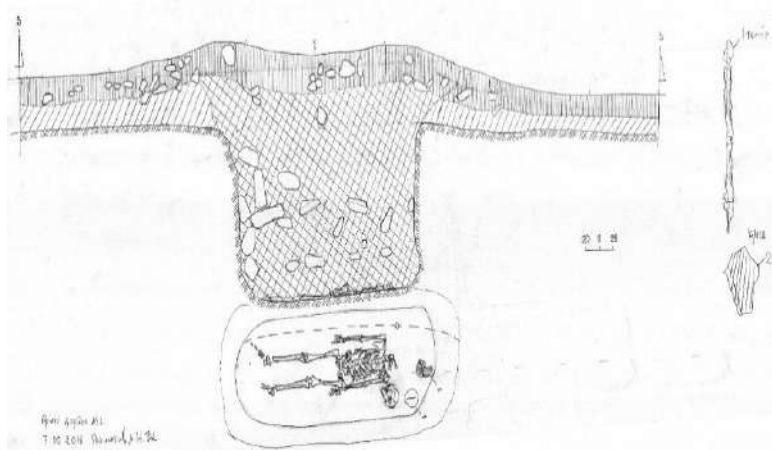

Рисунок 3 – Разрез и план

Могильник Кызылшарык, курган №1. Координаты: 43°30'29.13" с.ш., 78°17'59.32" в.д., высота над ур. м. 740 м; протяженность по линии север – юг 1,2 м, запад – восток – 0,3 км. Могильник располагается около с. Кызылшарык, в 14 км юго-юго-восточнее п. Чилик, на правом берегу р. Асы. Диаметр кургана 7 м., высота 0,4 м. Насыпь кургана - каменная кладка. До начала исследований на поверхности проступали верхушки, больших камней. Круглая конструкция, ориентированная почти точно по сторонам света (оси ориентированы по линии ССВ-ЮЮЗ). Конструкция сооружена из валунов (гранит среднезернистый). Надмогильное сооружение представляет собой однослойную выкладку различных размеров от 25x10x8 см. до 45x35x25 см. Уложенные по периметру валуны имеют более четко выраженные грани, довольно плотно пригнаны друг к другу и направлены длинной осью к центру сооружения. Погребение потревожено грабителями, вещевые и костные останки в могиле не обнаружено (рис. 4).

Рисунок 4 – Общий вид кургана до раскопок

Могильник Кызылшарык, курган №2. Координаты: 43°30'00.03" с.ш., 78°16'69.32" в.д., высота над ур. м. 780 м. Конструкция кургана каменно-земляная. Диаметр кургана 8 м, высота 0,5 м. Поверхность ее покрыта слоем дерна толщиной около 10-15 см, и в поверхностях кургана проступают отдельные детали каменной насыпи. Они расположены приблизительно равномерно по всей поверхности кургана. После расчистки кургана от дерна по направлению С-Ю было заложена траншея шириной около 3 м, и произведена выборка центральной части каменной насыпи. На площади 3x5 м насыпь была выбрана полностью. Под насыпью кургана в центральной части располагалась могильная яма, ориентированная с востока на запад. Длина ямы – 1,8 м, ширина – 0,6 м, глубина – 0,7 м. Могила оказалась ограбленной, никаких находок не было обнаружено.

Могильники раннего железного века в Жаланашской долине (Улкен и киши Жаланаш) находятся по предгорным зонам и на высоких древних террасах встречается большое количество малых и средних курганных групп, в результате чего сопровождающие наружные погребальные сооружения оказались полностью уничтожены.

Рисунок 5 – Курганные группы Жаланашской долины

Могильник Улкен Жаланаш, курган №3 расположен на ровной террасовидной площадке. Насыпь земляная. Диаметр кургана 20 м, высота 1,5 м. Вначале была снята южная половина насыпи до уровня материковой поверхности с углублением в него на 40-50 см. Произведена зачистка полученного таким образом разреза кургана по направления север-юг (рис.6-7). От оснований кургана на грунтовое тело насыпи кургана на высоту 0,5 м поднималась "рубашка" из речного камня прикрывая 30 процентов сегментосферы насыпи.

Рисунок 6 – разрез кургана по оси С-Ю

Рисунок 7 – Разрез и план

Погребальное сооружение находилось в центре надмогильного сооружения. Оно обнаруживало себя камнями-забутовками, образующими куполообразную площадку с закругленными углами. Длина площадки – 3 м., ширина – 2,6 м. Расчистка погребального сооружения производилась путем разбора камней забутовок, с одновременным выявлением стенок.

Заполнение могильной ямы – гумусированный суглинок. По всему периметру могильной ямы встречаются камни крупных и средних размеров. На глубине 35-40 см в могиле зафиксированы остатки погребальной камеры в виде деревянного сруба в один венец. Камера сохранилась частично и определяется по древесному тлену и плахам перекрытия, которые перекрывали могилу продольно. Могильная яма квадратной формы, размерами 1,9м x 1м, ориентирована по оси восток – запад.

В результате ограбления положение скелета в могиле не устанавливается. В погребении было найдены обломки керамических сосудов, фрагменты дерева и фрагмент бедренной кости. Другие вещевые материалы не выявлены.

Могильник Киши Жаланаш, курган № 2. Диаметр кургана –12 м, высота – 1 м 20 см. Средний курган, насыпь трапециевидная, представляет собой небольшой, уплощенный холмик. Растительность с проплешинами, что можно объяснить гумусовой поверхностью. На насыпи впадин и воронок нет. По центру, по линии СЮ и ЗВ была размечена бровка шириной в 50 см. Работы проводились в ручную, при удалении гумусного слоя на глубине около 20 см было обнаружено железный наконечник этнографического времени (рис.8).

Рисунок 8 – Наконечник стрелы

Во время раскопок на разных глубинах в большом количестве выявлены фрагменты керамических сосудов. Раскопочные работы на кургане производились вручную послойно и посекторно (рис.9). Произведена тщательная зачистка насыпи, фото - и графическая фиксация плана и стратиграфических разрезов (рис.10), составление описания. В результате зачистки четко выявилась стратиграфия насыпи. В центре кургана после тщательной зачистки пола выявлена могильная яма прямоугольной формы, ориентированная длинными сторонами по направлению запад-восток. Длина 1,30x0,9 м. Могильная яма была полностью потревожена грабителями, выявленные костные останки погребенного зафиксировано на глубине 30 см (рис.11). Установлено ограбление было произведено путем закладки вертикальной штольни (воронка конусовидной формы). После окончания исследовательских работ части вскрытых площадей были консервированы и рекультивированы.

Рисунок 9 – Раскопочные работы

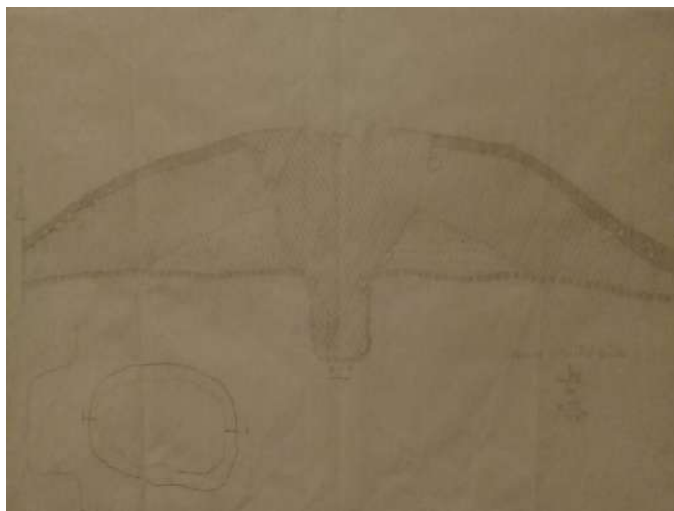

Рисунок 10 – План и разрез

Рисунок 11 – Захоронение

Курганный могильник Ардолайты. Географические координаты N 43° 29' 58. 2"; E 079° 57' 11. 9". Расположен в равнинной части предгорной полосы и хорошо виден издалека. Состоит из двух цепочек курганов, ориентированных по направлению С-З - Ю-В. В первой, западной цепочке -18 курганов, восточной -7 курганов. Курганы округлой формы, с насыпью из земли и камня. Диаметр -7-23 м, высота-0,2-1,3 м. С юго-западной части курганов имеются каменные выкладки, овальных и прямоугольных форм. Один курган имеет кольцевую выкладку у основания, выложенных из камней в один ряд. Расстояние от кольцевой выкладки до основания насыпи кургана – 6 м. Датировка РЖВ.

Могильник Ардолайты, курган №1, диаметр его 10 м, а высота – 0,8 м. Насыпь кургана сложен из земли и камней, слегка оплывши, слабо задернован. Конструкция сооружена из светло-коричневой супеси, перемешанной с щебнем и галькой средних и мелких размеров. Подошва кургана ровная. Курган исследовался с применением методического принципа. В разрезе фиксируются два слоя. 1-ый слой погребенная почва. 2-ой слой материк. В центре кургана надмогильная каменная наброска. Под камнями выявлена контуры могильной ямы ориентированной по линии, на поверхности обнаружены камни перекрытия для постройки погребальной камеры как перекрытия подбоя для закупорки подбойной могильной ямы. Два камня имеют форму кубоида не исключено, что они составляли один предмет (размеры: 24x17 см, 22x14 см). Третий камень имеет подпрямоугольную форму (размеры: 34x11 см). Таким образом можно сделать предварительное заключение, что камни, обнаруженные на поверхности у плеча воронки, служили заполнением погребальной камеры. Заполнение ямы – светло-коричневым суглинком с примесью песка. Длина могильной ямы составляет 2 м, ширина 1 м. При углублении в разных глубинах встречались раздробленные кости, не поддающиеся определению. На дне могильной ямы

в восточной части лежали фрагменты кости человека плохойсохранности. Из погребальных инвентарей найдено сердолитовая буса (см. Приложение В., рис.12). Других находок не обнаружено.

Рисунок 12 – Бусинка

Могильник Ардолайты, курган №2, диаметр 14 м, высота 1,30 м. В плане объект имеет округлую форму. Насыпь из светло – коричневой супеси. Поверхность кургана не задернована, растительность редкая. Курган исследовался с методом траншей и закладки шурфа (см. Приложение В., рис.38-39). Контуры могильной ямы зафиксировано в центральной части подкурганной насыпи. Яма ориентирована по линии З-В. Заполнение ямы светло-коричневым легким суглинком пылевидной структуры. Размеры могильной ямы:3х1,20х1. Захоронение оказалось полностью разграбленной.

Могильник Ардолайты, курган №4, по внешним признакам повторяет структуру кургана №1 и №2. Длина 8 м, высота 0,6 м. По середине кургана заложена траншея шириной около 0,5 м, по линии С-Ю. В середине кургана выявлена могильная яма, по оси З-В, размеры: 2,10х1,20х1. Погребение полностью ограблено, никаких находок не найдено.

Могильник Кара-арша расположен в 400 м. от одноименного п. Караарша на надпойменной террасе. Структурно могильник Караарша представляет собой крупное скопление курганов, вытянутое в широтном направлении. На площади 10 кв. км насчитывается 200 курганов. Ландшафт местности определяется как полупустынный с разреженным растительным покровом. Курганные насыпи в основной своей массе фиксируются как небольшие округлой в плане формы всхолмления или пятна со слоем щебня и гальки, а также еще более редкой растительностью. Планиграфически могильник делится на ряд курганных групп, расстояние между которыми может достигать до нескольких километров. Внутри таких компактных групп расположение насыпей отличается очень высокой концентрацией. Расстояние между ними составляет от одного до нескольких (максимум) метров, иногда насыпи смыкаются друг с другом или даже сливаются. В расположении курганов в ряде случаев удается проследить меридионально ориентированные цепочки. Однако в большинстве случаев их близкое друг к другу расположение и наличие в непосредственной близости от них курганов, не вписывающихся в подобные цепочки, делает картину очень расплывчатой. Размеры курганных насыпей варьируют в высоту от 0,1 до 1,5 м и от 5,0 до 15,0 м в диаметре. Причем, в ряде случаев удается проследить дифференциацию в расположении курганов разных размеров. Все курганы могильника можно условно разделить на две группы. Малые высотой 0,1-0,6 м и средние высотой 0,6-1,5 м.

В полевом сезоне 2018 г. в могильнике Караарша нами было исследовано два малых аварийных курганов.

Курган №1 расположен на краю речки. Насыпь круглой формы, из земли и камня. Диаметр кургана 5 м, высота 0,3 м. Под слоем дерна выложена каменная рубашка в один ряд, которая увеличивается в толщину у основания. Могильная яма (1,70х70 см) овальной формы расположена в центре кургана, вытянута по оси З-В. На дне могилы сохранились берцовые кости. Вещей не обнаружено.

Курган №2 находится восточнее кургана №1 почти рядом (рис.,13). Насыпь круглая из камня и земли. Диаметр 7 м., высоте 0,4 м. Крупные и мелкие камни равномерно покрывают поверхность кургана в один ряд. Заложена траншея шириной 2 м. В центре кургана грунтовая могильная яма прямоугольной формы с округлыми углами, ориентирована с запада на восток. Захоронение потревожено. Находок нет.

Рисунок 13 – Момент зачистки каменной кладки

Могильник Сункар – состоит из трех курганных групп, располагающихся на предгорной террасе одноименной горы. Каждая группа состоит из 6-8 погребальных объектов, вытянутых цепочками по направлению юго-запад – северо-восток.

Могильник Сункар, курган №1. Насыпь из земли и камня. До раскопок хорошо просматривалась внешняя каменная оградасостоявшее из аргиллитовых плит иобыкновенных гранитных валунов. Размеры кургана: длина 5 м, высота 0,3 м. Для изучения и выявления могильной ямы, по направлениям СЮ – ЗВ от центра кургана были заложены две траншеи (рис.,14). Разбор каменной кладки производился вручную послойно и посекторно в шахматном порядке (рис.,15). В центральной части подкурганной насыпи в плане выявлено могильное пятно, заполненное светло-коричневой суглинки. Могильная яма располагалась точно в центре кургана. Длинной осью она была ориентирована с востока на запад. Размеры ямы невелики: длина – 1,6 м, ширина – 0,85 м, глубина - 0,6 м. Из сопроводительного инвентаря в могиле выявлено только керамический горшок (рис.,16-17).

Рисунок 14 – Разрез кургана

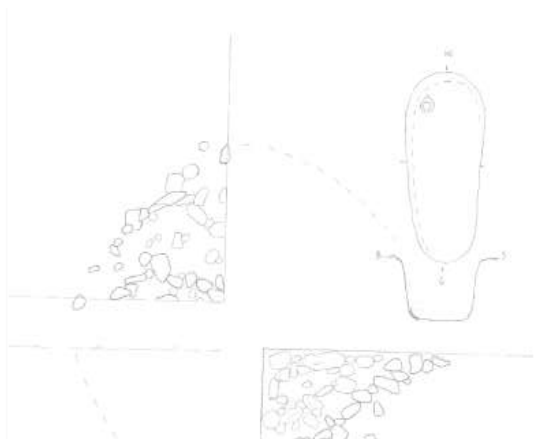

Рисунок 15 – План

Рисунок 16 – Погребение

Рисунок 17 – Отрисовка и фотофиксация керамического сосуда

Исследование столь значительной серии памятников Алматинской области (Жетысу) позволило установить устойчивую привязанность древнего населения к определенной погребальной обрядности. Все могильные ямы строго ориентированы по линии запад - восток иногда с небольшими отклонениями, причем, если удавалось определить ориентировку погребенного, он всегда лежал головой на запад. Практически все раскопанные курганы могильника Ардолайты возведены в одной архитектурной традиции, подразумевающей перекрытие одной могилы грунтовой насыпью, склоны и края которой обкладывались щебнем и мелкой галькой, а те, в свою очередь, перекрывались слоем желтой глины. Последний момент не соотносится с деятельностью направленной на возведение кургана, а объясняется надуванием грунта и расплыванием выброса из грабительской воронки.

Описанная погребальная традиция показывает высокую степень устойчивости при большом количестве вариаций, обусловленных соотношением и сочетанием между материалом для возведения насыпи, половозрастными признаками и социальным статусом погребенных и возможно трансформацией обрядности за время функционирования могильника. Подавляющее большинство исследованных погребений было ограблено. Значительная часть выявленного материала в виду специфики среды дошла до нашего времени в очень плохом состоянии. В стандартный набор сопроводительного инвентаря входили керамические сосуды в большинстве своем круглодонной формы, кости животных, а также предметы вооружения.

Список использованной литературы:

- 1 Акишев К.А., Г. А Кушаев. *Культура саков долины р. Или VII-IV вв. до н.э. // Древняя культура саков и усуней реки Или – Алма-Ата: Академия наук КазССР, 1963 – 300 с.*
- 2 Акишев К.А., А.К. Акишев *Искусство саков Семиречья // Наука и человечество. – М.: Международный ежегодник, 1982. – С.89-98.*
- 3 *Археологические памятники Казахстана - Алма-Ата: Наука, 1978, - С.38-63.*
- 4 Кузьмина Е.Е. *Дионис у усуней (о семантике каргалинской диадемы) // Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства / под ред Б.Б. Пиотровского. – М.: Наука, 1987. – 373 с.*
- 5 Байпаков К.М., Марьяшев А.Н. *Новые данные по изучению поселений раннего железного века в Жетысу // Известия Министерства образования и науки – Национальной Академии наук Республики Казахстан. Серия общественных наук. 2001.№1. С.71-72, рис.16-18.*
- 6 Нұрмұханбетов Б.Н., Ахатов Г.А., Бермағамбетов А.Ж. *Есік қорымындағы археологиялық зерттеулер // Мемлекеттік “Мәдени мұра” бағдарламасы бойынша 2004 жылғы Археологиялық зерттеулер жайлы есеп – Алматы: Алматы кітап, 2005.-17-18 бб.*

ГРНТИ 01.03.11
УДК 902(574)

Байтанаев Б. А.¹

д.и.н., академик НАН РК

¹директор Института археологии им.А.Х.Марғулана МОН РК

Петров П. Н.²

²к.и.н., ведущий научный сотрудник Института археологии МОН РК

ТРЕТИЙ САЙРАМСКИЙ КЛАД 2014 ГОДА

Аннотация

В статье анализируются археологические свидетельства экономической истории средневековья. Новый Сайрамский кладик в этом контексте играет ключевую роль для формирования вывода, фиксируют подъем экономической активности на территории Южного Казахстана, который начался именно в 730-е/1330-е годы. Но начавшиеся в 741/1341 г. распри между Чингизидами, наметившийся раздел государства на 2 части (северная с Отраром и Алмалыком под властью Али-Султана и южная со «столичным» Термезом под властью Мухаммад хана) способствовал резкому снижению товарно-денежных отношений в наследной державе Кайду-хана.

Ключевые слова: археология, нумизматика, Сайрамский клад, средневековые города Казахстана.

Байтанаев Б. Ә.¹

Тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі

¹Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология

институтының директоры

Петров П. Н.²

²т.ғ.д., ҚР БҒМ Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері

ҮШІНШІ САЙРАМ ҚАЗЫНАСЫ 2014 ЖЫЛ

Аңдатпа

Мақалада орта ғасырлардың экономикалық тарихының археологиялық дәлелдері талданады. Жаңа Сайрам қазынасы осы тұрғыда қорытынды жасауда шешуші рөл атқарады, олар дәл 730/1330 жылдары басталған Оңтүстік Қазақстан аумағында экономикалық белсенділіктің өсуін белгілейді. Бірақ 741/1341 ж.ж. басталған Шыңғыс ұрпақтары арасындағы жанжал, мемлекеттің екіге бөлінуі (солтүстігінде Отырар мен Алмалықпен Али Сұлтаннның басқаруымен және оңтүстігінде «астана» Термезмен Мұхаммедханның басқаруымен) мұрагерлікте тауар-ақша қатынастарының күрт құлдырауына ықпал етті.

Кілт сөздер: археология, нумизматика, Сайрам қазынасы, Қазақстанның ортағасырлық қалалары.

Baitanaev B. A.¹

Doctor of Historical Sciences, Academician of NAS RK

¹ Director of the Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

Petrov P. N.²

² Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Institute of Archeology, MES RK

THIRD SAYRAMIC TREASURE 2014 YEAR

Annotation

The article analyzes archaeological evidence of the economic history of the Middle Ages. The new Sairam treasure in this context plays a key role in forming a conclusion; they fix the rise in economic activity in the territory of Southern Kazakhstan, which began precisely in the 730s / 1330s. But the feud between the Genghisids that began in 741/1341, the outlined division of the state into 2 parts (the north with Otrar and Almalyk under the rule of Ali Sultan and the south with the “capital” Termez under the rule of Muhammad Khan) contributed to a sharp decline in commodity-money relations in the hereditary power of Kaydu Khan.

Key words: archeology, numismatics, Sairam treasure, medieval cities of Kazakhstan.

До недавнего времени сведений о находках монет XIII – XV вв. в Сайраме и в окрестностях г. Шымкента в научной литературе практически отсутствовали. И лишь недавно, благодаря системному изучению археологического памятника Сайрам, стали выявляться не только отдельные монетные находки интересующего нас периода, но и клады. Так опубликован первый клад 2013 г. золотых вещей и монет тимуридского времени из Сайрама (Байтанаев Б.А., 2013, 239 с.), опубликован второй клад 2013 г. – 2670 серебряных монет тимуридского времени (Байтанаев Б.А., Брагин А.О., Петров П.Н., 2014, 812 с.), а в ходе раскопок 2014 года в Сайраме был обнаружен еще один, уже небольшой кладик серебряных дирхамов Чагатайского государства первой половины XIV в.

Клад найден в ходе раскопочных работ на шахристане Сайрама в 2014 г перед прокладкой водопровода. Монеты подняты с глубины 1,2-1,3 м. Состав клада приведен в таблице 1.

Таблица 1.

Состав кладика чагатайских монет из Сайрама 2014 г.

№	Наименование монетного двора	Эмитент	Год, г.х.	Примечание
1	Кендже	Анонимный	[67х?]	К сожалению, качество всех известных монет этого типа не позволяет уверенно датировать этот тип дирхамов.
2	мадинат ар-риджал Термез	Анонимный	Утрачен [722]	
3	мадинат ар-риджал Термез	Анонимный	Утрачен (начало XIV в.)	
4	мадинат ар-риджал Термез	Анонимный	Утрачен (начало XIV в.)	
5	Бухара	Кепек	[72]5	
6	Самарканд	Кепек	725	
7	Бухара	Анонимный	726	Тип с ваджрой.
8	Отрар	Тармаширин	733	
9	Отрар	Дженкши	736	
10	Отрар	Дженкши	736	Год написан словами, искаженно. Возможно, это выпуск либо 736, либо 737 г.х.

Номера монет в таблице 1 соответствуют номерам монет в фототаблице 1.

Маленький объем клада свидетельствует о том, что это расходные средства их хозяина («кошелек»). Время сокрытия – не ранее 736-737/1335-1337 гг. Клады таких незначительных размеров «плохи» тем, что не позволяют установить время их сокрытия с необходимой точностью. Дело в том, что монеты номиналом в 1/6 динара в течение следующих двадцати пяти лет чеканились на монетных дворах Чагатаидского государства не регулярно, и в объемах, существенно меньших, чем дирхамы 720-730-х гг. Так, например, хронологический состав «Ташкентского» клада (время тезаврации – начало 770-х гг.) показал, что в его составе (было учтено 957 экз.) дирхамов 722-740/1322-1340 гг. – 83%, а более поздних монет – около 10% (Петров П.Н., 2005, с. 70). То есть, вероятность нахождения в кладах из 10 монет дирхама, битого после 740 г., даже в случае, если клад был сокрыт именно в 740-760-е гг., очень низка, так как 10% от 10 монет – это 1 экз. Уточнить время тезаврации клада можно было бы независимым методом – исходя из анализа изменения метрологических параметров монет (их веса), однако, для этого также требуется необходимое и достаточное количество монет для статистического изучения (как минимум группа не менее 25 экз., битых в течение пятилетия). В нашем распоряжении дирхамов всего 10 экз. и указать время сокрытия клада более конкретно, чем *terminus post quem* 736-737/1335-1337 гг. не представляется возможным. Тем не менее, формально мы не имеем права расширять хронологические рамки возможной тезаврации «кошелька» далее 739/1339 г., поскольку монеты Йесун Тимура, битые в Отраре 739 г., редкими не считаются, но в этом кладике они не представлены.

Этот маленький кладик своим составом подтверждает тот факт, что дирхамы реформы Масудбека 670/1271-1272 г. и дирхамы реформы Кепека-Тармаширина (718-734/1318-1334 гг.) обращались совместно. Это подтверждают составы и других кладов: «Ташкентского», упомянутого выше; Хоргосского 1948 г. с датой сокрытия 739-740 гг. и объемом 224 серебряных дирхама (Петров П.Н., 2004, с. 169-237); Алматинского 1958 г.⁴ с годом тезаврации 730 г. и объемом учтенных монет 1380 экз. (Восточные монеты Том 1, книга 1. Алматы, 2013; Восточные монеты Том 1, книга 2. Алматы, 2014).

Обращает на себя внимание следующее обстоятельство: пока в Казахстане не фиксируются клады 720-х/1320-х и 740-460-х/1340-1360 гг. Хоргосский клад – 739-740 г., Алматинский – 730 г., третий Сайрамский – получается не ранее 736-737 гг. С 727/1327 г. начал функционировать после длительного бездействия монетный двор Отрар (в первый год чеканились медные монеты и была попытка в конце года начать выпуск серебряных дирхамов). В 732/1332 году начал активно чеканить серебряные 8-ми граммовые динары Йанги Тараз (дирхамы он тоже выпускал, но, видимо, эмиссия монет этого типа была не большой). Все эти свидетельства в совокупности, и новый Сайрамский кладик в этом контексте играет ключевую роль для формирования вывода, фиксируют подъем экономической активности на территории Южного Казахстана, который начался именно в 730-е/1330-е годы. Но начавшиеся в 741/1341 г. распри между Чингизидами, наметившийся раздел государства на 2 части (северная с Отраром и Алмалыком под властью Али-Султана и южная со «столичным» Термезом под властью Мухаммад хана) способствовал резкому снижению товарно-денежных отношений в наследной державе Кайду-хана.

Список использованной литературы:

1. Байтанаев Б.А. Сайрамский клад. Средневековое золото. Алматы, 2013.
2. Байтанаев Б.А., Брагин А.О., Петров П.Н. Сайрамский клад тимуридских монет / Каталог: книга 1. – Алматы, 2014. – 812 с.
3. Восточные монеты из фондов Центрального Государственного музея Республики Казахстан: Алматинский клад чагатаидских монет. Иллюстрированный научный каталог. Том 1, книга 1. Алматы, 2013.
4. Восточные монеты из фондов Центрального Государственного музея Республики Казахстан: Алматинский клад чагатаидских монет. Иллюстрированный научный каталог. Том 1, книга 2. Алматы, 2014.
5. Петров П.Н. Находки монет XIV в. близ Хоргоса // Монеты и медали. Сборник статей по материалам коллекции отдела нумизматики. Гос. музей изобразительных искусств им. А.С. Пушкина. Вып. II. М., 2004.

⁴ Ранее Алматинский клад был известен как клад 1967 г., однако, это ошибочный год.

6. Петров П.Н. «Ташкентский» клад чагатаидских монет 768 – начала 770-х/ 1366-7 -1368-1370 гг. // Труды Международной нумизматической конференции «Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII-XV веков». III МНК – Старый Крым. 3-9 окт. 2004. М., 2005.

УДК902.11
ГРНТИ03.41.01

Novozhenov V. A.¹, Ilin R. V.²

¹ Candidate of Historical Sciences, PhD, Senior Fellow of State Museum "UNESCO Centre for the Rapprochement of Cultures" Almaty, Kazakhstan.

Email: ynovozhenov@gmail.com

² PhD student, Fellow of Institute archaeology named after A.Kh.MNargulan and State Museum, "UNESCO Centre for the Rapprochement of Cultures"

Almaty, Kazakhstan. E-mail: ilin-roman@mail.ru

DIGITAL TECHNOLOGY OF NON-CONTACT COPYING OF IMAGE MONUMENTS

Abstract

The authors, on the basis of many years experience in computerizing the processes of archaeological research of pictorial monuments of Central Asia and already developed packages of necessary scientific documentation, propose and justify a new method for digitally documenting petroglyphs based on the method of photogrammetry, computer modeling and the creation of extensive databases of petroglyphs. The basic types of field scientific documentation of monuments and the possibilities of their digitalization are considered. The article provides illustrative examples of computer models on the example of a grotto Tesiktas with rock paintings in Central Kazakhstan.

Key-words: petroglyphs, visual monuments, documentation, photogrammetry, computer modeling, databases, visual planes, multidimensional, virtual models of monuments, 3D models of surfaces, grotto with drawings Tesiktas, Central Kazakhstan, communication channels, migration, Silk Road, Central Asia.

Новоженов В. А.¹, Ильин Р. В.²,

¹т.ғ.к., PhD, ЮНЕСКО қамқорлығындағы «Мәдениеттерді жақындастыру орталығы» мемлекеттік музейінің жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Электрондық пошта: ynovozhenov@gmail.com

²PhD докторант, Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты

және ЮНЕСКО қамқорлығындағы «Мәдениеттерді жақындастыру орталығы» мемлекеттік музейі» ғылыми қызметкер, Алматы, Қазақстан

Электрондық пошта: ilin-roman@mail.ru

ІЗДЕСТІК МОНОМЕНТТЕРІН БАЙЛАНЫП ЖҮРГЕНДІКТІҢ ДИГИТАЛДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа

Авторлар Орталық Азияның бейнелік ескерткіштерін археологиялық зерттеу процестерін компьютерлендірудегі көпжылдық тәжірибенің негізінде және қазірдің өзінде қажетті ғылыми құжаттар пакеттерін әзірлеп, фотограмметрия, компьютерлік модельдеу және петроглифтердің кеңейтілген деректер базасын құру негізінде петроглифтерді сандық түрде құжаттандырудың жаңа әдісін ұсынады және негіздейді. Ескерткіштердің далалық ғылыми құжаттамасының негізгі түрлері және оларды цифрландыру мүмкіндігі қарастырылған. Мақалада компьютерлік модельдердің мысалдары Орталық Қазақстандағы Тесіктас жартастағы суреттері бар гротто мысалында келтірілген.

Түйін сөздер: петроглифтер, визуалды ескерткіштер, құжаттама, фотограмметрия, компьютерлік модельдеу, мәліметтер базасы, визуалды жазықтық, көп өлшемді, ескерткіштердің виртуалды модельдері, 3D модельдер, сызбалары бар негізгі грототалар Тесіктас, Орталық Қазақстан, байланыс арналары, көші-қон, Жібек жолы, Орталық Азия.

Новоженов В. А.¹, Ильин Р. В.²

¹ к.и.н., PhD, ведущий научный сотрудник Государственного музея “Центр Сближения культур под эгидой ЮНЕСКО, Алматы, Казахстан

Email: ynovozhenov@gmail.com

²докторант, научный сотрудник Институт археологии им. А.Х. Маргулана Государственного музея “Центр Сближения культур под эгидой ЮНЕСКО, Институт археологии им. А.Х. Маргулана Алматы, Казахстан E-mail: ilin-roman@mail.ru

ЦИФРОВАЯ ТЕХНОЛОГИЯ БЕСКОНТАКТНОГО КОПИРОВАНИЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНЫХ ПАМЯТНИКОВ

Аннотация

Авторы на основании многолетнего опыта компьютеризации процессов археологического исследования изобразительных памятников Центральной Азии и уже разработанных пакетов необходимой научной документации предлагают и обосновывают новую методику цифрового документирования петроглифов на основании метода фотограмметрии, компьютерного моделирования и создания обширных баз данных петроглифов. Рассмотрены базовые виды полевой научной документации памятников и возможности их цифровизации. В статье приводятся наглядные образцы компьютерных моделей на примере грота с наскальной живописью Тесиктас в Центральном Казахстане.

Ключевые слова: петроглифы, изобразительные памятники, документирование, фотограмметрия, компьютерное моделирование, базы данных, изобразительные плоскости, многомерные, виртуальные модели памятников, 3D модели, грот с рисунками Тесиктас, Центральный Казахстан, коммуникационные каналы, миграция, Шелковый путь, Центральная Азия.

Introduction. Central Asia is one of the most saturated regions of ancient rock art on the planet: the number of fine monuments here, as well as the number of petroglyphs themselves, still cannot be accurately calculated, however, today we can confidently talk about more than one thousand locations of petroglyphs more than one million individual images.

In Central Asia and Kazakhstan, more than 500 monuments of rock art (Uzbekistan – more than 150 monuments, Kyrgyzstan – about 50, Tajikistan – about 100, Kazakhstan – more than 200), which are located in mountainous and lowland areas, are currently considered and partially documented. Petroglyphes exist in the vast region, including the Sayans and Altai, Tarbagatai and the Dzungarian / Zhetysu Alatau, Tien Shan, the spurs of the Alai and Gissar, the Pamir and Kopetdag, as well as the Ustyurt plateau and the Mangyshlak peninsula, Mugodzhary, Karatau, Chu-Ili mountains and Kazakh steppe.

The eastern and northeastern borders of the region include the territories of modern Central Asian countries and adjacent states, are located within the Xingiang in China, in Mongolia and in the south of Siberia in Russia, in the Altai mountains (Mongolia, China, Russia), and in the south and south-east they extend to the Western Himalayas, Karakoram and the Hindu Kush (Pakistan, India), where an additional hundreds of poorly studied and insufficiently documented pictorial monuments are recorded.

Petroglyphs on the territory of Central Asia have a great similarity of methods of using the natural features of macro- and microrelief, the technique of visual activity, and for many historical periods - the unity of themes, repertoire and stylistics of rock art. The geographical location, the richness of natural resources and the variety of landscape and climatic conditions, both in modern times and in ancient times, determined the special significance of this territory in the history of many peoples of Eurasia. In the historical and cultural context, this vast mountain-steppe country from ancient times played the role of a contact zone linking civilizations and peoples of Western and East Asia, Siberia, Scandinavia and Europe.

Despite the fact that rock art were found today practically throughout Kazakhstan, several main zones of concentration of rock art monuments are clearly distinguished: eastern (Altai, Irtysh and Tarbagatai), central (Saryarka, Ulytau, Eastern Betpakdala and Northern Balkhash), southern, subdivided to the South Kazakhstan (Karatau, Talas and Kyrgyz Alatau) and the Semirechye part (Zhetysuysky / Dzhungarsky Alatau, Northern Tien Shan, Chu-Ili mountains). In the west and north of Kazakhstan, rock art monuments are relatively few in number and are distributed mainly on the Mangyshlak peninsula and the Ustyurt plateau; single locations have been discovered in the Mugodzhary mountains and in the territory of the Pavlodar region[1].

The largest and most significant locations of petroglyphs are concentrated in the east (Altai, Tarbagatai) and especially in the south of Kazakhstan – in the Dzungarian / Zhetysu Alatau, Chu-Ili mountains and Karatau range. Monuments of these areas are the most studied. Three of them - Eshqiolmes, Arpauzen and Sauyskandyk – are

potential objects of World Cultural Heritage and are presented in the UNESCO Preliminary List from Kazakhstan; petroglyphs of the Tamgaly complex are inscribed on the World Heritage List in 2004 [2].

The existence of a stable tradition of rock art in the region as a whole covers the Late Holocene, with the culmination of creative activity in the Bronze and Early Iron Age (second half of the 3rd - 1st millennium BC) up to and including the Middle Ages. Among the late manifestations of this phenomenon, the visual traditions of the modern indigenous peoples of Central Asia are identified – Kazakhs, Kyrgyz, Tajiks, Turkmens and Uzbeks of the 16th – early 20th centuries, as well as Western Mongols (Oirat or Jungar traditions) of the 17th – 18th centuries. The pictorial activity on the rocks dies away in the industrial era (second half of the 19th - 20th centuries), but among the population that retains the forms of traditional economy and life, it continues to exist to this day in most of its range.

The problems of chronology, periodization and cultural attribution of the identified series of petroglyphs are the most complex and debatable in the archeology of rock art in Central Asia. The typology of fine (cultural) traditions of rock art is poorly developed. At the same time, researchers recognize that in order to highlight the traditions of rock art, it is necessary to assess such qualitative characteristics of the plot-stylistic groups of petroglyphs as the integrity of the graphic series, the attitude of their creators to the works of their predecessors, the order of grouping of petroglyphs in the landscape, and many others.

Unfortunately, the lack of the necessary methodology and the general unsatisfactory state of the documentation of the monuments make it difficult to carry out such an analysis. The current state of study of the monuments, the composition and quality of the available documentation often do not convincingly substantiate the dating, determine the archaeological context and cultural affiliation of many iconographic or plot-stylistic groups highlighted by researchers. The full-fledged study and preservation of rock art monuments cannot be limited to the study of petroglyphs itself and should be provided by various sources (historical, ethnological, natural science) and types of documentation that are identified and developed by specialists in the process of comprehensive research [3].

In addition, for the more than a century-long history of the study of petroglyphs of Central Asia, there is still no quick, accurate and simple way to mass copy and document images from rocks. As a result, hundreds of thousands of images on the rocks remain beyond the scope of scientific analysis, are not published, and very often simply destroyed as a result of anthropogenic impact, as a result of natural causes or disasters. Despite the rare publications of individual fragments of monuments with petroglyphs of Central Asia, a huge body of unique historical sources remains inaccessible to researchers. Of the many hundreds of monuments known in the region, only a few have been partially published, in an abridged version, due to the known limitations of the printing industry. With very rare exceptions, not a single monument in the region has been properly documented, primarily due to the lack of reliable, accurate and affordable technology for copying images from rocks.

Method. The way out of this sad situation is the development of a new non-contact technology for mass copying of petroglyphs; digitalization and automation of the documentation process, its accessibility and speed, and most importantly, the ability of this technology to accurately copy a significant number of images in hard-to-reach gorges with maximum accuracy and objectivity, especially in cases where conventional photography does not allow to reveal all the necessary details of the images and the rocky surface itself.

Discussion. The traditional juxtaposition of “humanitarians” and “technishiens”, which for a long time restrained the computerization of the humanitarian sphere, very quickly disappeared under the onslaught of the rapid development of modern digital computer technologies. Now you will not meet an archaeologist who does not use a computer. However, for many of us, a computer has just safely replaced a ballpoint pen or typewriter. There is a healthy skepticism regarding the active use of computer methods in archaeological research.

New time dictates new requirements for archaeologists: the tasks of generating fresh conceptual ideas, objective reconstruction of the historical process, and the urgent solution of many relevant and sometimes intentionally “forgotten” issues of ancient history become relevant. Undoubtedly, new computer technologies and their capabilities, techniques and advanced tools (equipment: digital cameras, laser and video scanners, thermal imagers, UAVs - drones) allow solving these problems. Computerization of some stages of archaeological research at the present stage allows the use of software packages not only for image processing, but their visual comparison, documentation, mapping and even three-dimensional modeling.

The methodological foundations of computerization of the process of studying petroglyphs practically do not differ from those in the description and analysis of any other archaeological materials. They were first formulated back in the 50s and 60s of last century [4]. Then followed a deeper methodological study [5].

In the following years, a number of studies were carried out that contributed to a narrower “specialization” of the use of computers for working with rock art images [6], methods for recording information, methods for

classifying images and interpretations, and methodological foundations were studied documentation and description of petroglyphs and their comparison [7]. Computer methods for studying rock art have been successfully used in a number of works by Western researchers on the Sahara petroglyphs [8], Northern Europe [9], for the analysis of scenes with chariots [10]. Gradually, new areas of application of computers in the study of petroglyphs were discovered; thus, a system of electronic mapping of petroglyphs was developed for a group of monuments in the northern part of the Swedish Boguslan province [11]. At the same time, these studies became the basis of the widespread GIS electronic mapping technology.

The appearance in the 80 s of the last century of new generations of computers capable of processing huge amounts of graphic information brought their application to a different qualitative level, the possibility of using such systems for documenting fine monuments, processing large amounts of information, archaeological reconstructions, and computer modeling. They have already been considered and successfully implemented by some authors [12]. A very good example was the creation and practical use of a computer database (DB) of CARAD petroglyphs (Central Asian Rock Art Database), the beginning of the development of which is associated with the preparation of the nomination of the Tamgaly sanctuary on the UNESCO World Heritage List [13] Certainly, the dissemination of this positive experience throughout Central Asia is required.

Results. Two levels should be distinguished in the practical use of computer systems: the development of the structure and description principles for databases with simple subsystems; expanding the capabilities of the system by using elements of artificial intelligence – an expert system.

Below are some observations obtained as a result of the development and use of a first-level computer system, omitting unnecessary technical details. The schematic diagram of the database consists of several sequential procedures. *Entering images* into a computer from a photo / video camera / scanner, or “digitizing an image”, allows you to quickly and accurately copy many thousands of images from rocks. *The description* is executed in several languages, and the description created in one language is automatically generated in others. The choice of the description language is made at the beginning of the work session. The database is equipped with an on-line information retrieval system for all attribute descriptions. The researcher has the opportunity, using any combination of features, to get the information he is interested in, not only in the form of verbal descriptions, but also graphic representations of images grouped by type or class of image. All information can be displayed on a printer or posted on the Internet.

Thus, mathematical and visual analysis allows us to divide the entire array in the database into separate groups (classes) of similar images and ultimately obtain a reasonable classification of certain types of images based on clearly identified defining features [14].

The proposed technique allows us to build not only typological, graphic (iconographic and stylistic), but also evolutionary series based on relative chronology, transformation of iconographic elements and analysis of additional sources. The possibility of constructing evolutionary series allows you to look into more ancient periods of history and try to find their graphic origins in more ancient rock signs.

A very promising and informative stage of the study is *the mapping* of monuments. Each individual object from the database using GIS is applied to the map under its unique number and with its geographical coordinates. Moreover, it is necessarily marked on the map as belonging to one or another selected type of characters, justified in the classification. This information is important for presenting a complete picture of the spatial distribution of the identified types, their “migrations” in Central Asia and beyond. Mapping and comparing the results for other types of sources dated to archaeological and pictorial monuments and artifacts will significantly refine the results.

In general, researchers have an incredible scope for building sound historical conclusions. The mobile nature of the culture of cattle breeders will inevitably make it possible to obtain a map of the distribution of graphic monuments, distinguished ethnic markers and, accordingly, determine the territory of formation of a particular society (clan), and therefore it will allow solving the ethnogenesis of individual tribes, the formation of unions and early states. With the involvement of all available sources, this will ultimately give many reliable arguments for resolving the ethnogenesis of the peoples inhabiting Central Asia today.

Moreover, a map of the territorial distribution of the distinguished types of images will make it possible to reconstruct the traditional communication channels of nomads with well-known settled civilizations, specify their infrastructure and the processes of trade, exchange and cultural interaction; in other words, it will make it possible to reasonably solve many pressing problems of the ancient history of Central Asia.

The documentation of the monument of rock art is not only skillfully made copies and photographs of images, it is not only the rocks with petroglyphs themselves, but first of all these are cultural landscapes that contain various evidences of the ancient habitat and human transformation of the surrounding natural space. The

documentation of a rock art monument is a combination of registration forms of the changing state of an object as a cultural landscape, including its cultural (archaeological, ethnographic) and natural components [15].

The purpose of documentation is to register the current state of the object – the monument as a whole or its parts. The quality of the documentation is evaluated by the completeness (versatility) and reliability of the display of the object, therefore the quality limit is determined by the existing ideas about it and expands with further study and improvement of the documentation technology, the introduction of new digital technologies.

The documentation of the rock art monuments is carried out in the process of their study, preservation and use. The variety of practical tasks solved by researchers, conservatives, restoration artists, architects, designers and monument managers determines the variety of types of documentation, their unevenness in the completeness of the display of the object, the degree of detail, as well as functionality [16].

The ideal type of documentation for a monument is its three-dimensional model. In practice, the documentation is structured according to the hierarchical principle in accordance with the concept of the integrity of the rock art monument as a cultural landscape: complex - local area - visual surface - image.

By the way the object is displayed, the following types of documentation can be distinguished:

- plans (satellite images, aerial maps, maps, topographic plans, orthogonal projections);
- indexed panoramas;
- descriptions (verbal, formalized);
- scanned computer 3-D plane models.

According to the method of execution, plans and panoramas are divided into: graphic (diagrams, plans, panoramic drawings), contact copies of planes with petroglyphs and non-contact: photographic (photographic plans, photopanoramas) images, as well as computer models scanned from rocks. In some cases, it is permissible to produce matrices of fine surfaces (prints or other copies obtained by contact).

By functionality, the basic and auxiliary (special) documentation is distinguished. The base includes all types of documentation that reflect the main characteristics of the monument - the location, composition, number and shape of objects. All other types of documentation are developed on their basis - special, reflecting details of the main characteristics of objects (for example, a description of the pictorial surface, graphic fixation of the state and damage of petroglyphs) or accumulating data from several different sources (for example, archaeological and geomorphological map, plan / panorama of the excursion route).

Ancillary (special) types of documentation include: topographic maps of various scales, satellite images, aerial photographs, specific photographic panoramas or photographic plans of individual sections of the landscape. Supporting documentation reflects the relief of the studied area, gives an idea of the geophysical structure of the landscape, and also contains indirect information (signs) about its anthropogenic changes of both ancient and modern origin: a network of transport communications, areas of agricultural and industrial use, settlements, the location of individual monuments of archeology - settlements, burial grounds, etc. [17].

The archaeological map of the complex serves as the most important type of scientific documentation necessary to justify the boundaries of the territory of the monument, determine its protection zone when preparing a passport and establish legal protection, as well as for planning management, tourist use, developing a conservation plan, landscaping, etc. Depending on the specific conditions and tasks of management, cards may have varying detail and scale.

The plan of the local area with petroglyphs also has great information potential and allows a high documentary level to analyze the location of graphic surfaces and various series of petroglyphs, to identify their stable connections in the relief, in the "rock architecture", etc. The possibilities of this type of documentation are equally diverse when the design of tourist routes, in the development and implementation of a conservation plan for the site, in the organization of monitoring, security, etc.

Indexed photographic and graphic panoramas of local areas with petroglyphs are also a multifunctional type of documentation and, together with other materials (maps, plans, etc.), allow solving a number of specific management and monitoring tasks. The main purpose of panoramas is to visually fix the indexing (numbering) of graphic surfaces installed on the object. The visibility and convenient format for field and office work panoramas make them the most practical type of documentation. The photo panorama allows preserving the established numbering of surfaces and fragments of the site without resorting to their marking in place with paint or embossing, as this, unfortunately, takes place at some museized monuments. Panoramas are an important complement to topographic plans; identified areas that are subject to the influence of threatening factors (water flow, talus movement, etc.) are recorded on them, as well as monitoring and conservation plans are developed, work performed is recorded. Indexed photo panoramas, together with their scaled graphic copies and the topographic plan of the site, are necessary when designing excursion routes on the monument.

Indexed photographs (in orthogonal projection) and graphic images of surfaces are the main type of documentation of actual cave paintings. The main difference between these forms of documentation from the petroglyphs that are usual for archaeologists is the scaled reproduction of not only drawings, but also borders, cracks and other nuances of the relief of the pictorial surface. This type of documentation makes it possible to display in detail both the petroglyphs themselves and the damage to the substrate detected during a special surface survey, the results of which are reflected in a standardized commentary - a verbal description of the state of the pictorial surface and petroglyphs.

Important types of scientific documentation are also graphic or multimedia reconstructions of the destroyed sites of the monuments, based on reliable data from archaeological and natural science studies of the monument. Along with other documentary materials, such reconstructions can successfully solve many problems of management, conservation and use of monuments in the development of conservation plans, sightseeing routes, landscaping, etc.[18].

All of the stages, tasks and types of documenting the monuments listed above can be implemented using 3D technologies, which can and should become the basis for the prompt and mass correct copying of petroglyphs from rocks based on photogrammetry1 technology, which in turn distinguishes:

- phototopography, in the framework of which the creation of maps and plans based on remote sensing data (satellite images, aerial photographs, panoramas made using drones with conventional high-resolution cameras and / or thermal cameras to identify potential surfaces with the most intense patina, most suitable for applying images);

- ground-based applied photogrammetry used to construct spatial models from photographs.

Photogrammetry uses both single images (the so-called "rectification" of photographs) and stereoscopic pairs. The photogrammetry section for constructing planar and three-dimensional images from stereopairs should be called stereophotogrammetry, although the name "photogrammetry" has been assigned to this direction.

The use of photogrammetry in archeology already has a long history [19]. But the modern stage is widely used in everyday practice by personal computers, digital cameras, unmanned aerial vehicles (UAVs), GIS technology, thermal imagers, remote sensing data and advanced software.

The main advantages of photogrammetric methods include:

- high performance, due to the measurement of images of objects, and not themselves;
- high accuracy due to the use of modern digital devices and tools for obtaining and measuring images, as well as strict methods of processing measurement results;
- the possibility of a comprehensive study of objects;
- full objectivity of the measurement results that are carried out by the remote method, which is of particular importance in conditions when objects are inaccessible or when staying in the object zone is unsafe for humans [20].

Photogrammetry is widely used to create maps of the Earth, space objects, measure rock occurrence in geology and documentation of mine workings, study the movement of glaciers and the dynamics of melting snow cover, determine forest taxation characteristics, study soil erosion and monitor changes in vegetation cover, study sea waves and currents and performing underwater surveys, surveys, designing, erecting and operating engineering structures, monitoring the state of architectural ensembles, buildings and monuments, determining the coordinates of firing positions and targets in military affairs, etc. Thus, using the capabilities of photogrammetry allows you to create with objective and instrumental accuracy all the types of documentation listed above for fine monuments. [21]

Based on the photographs we obtained earlier, using photogrammetry, we prepared a 3D model of a plane with petroglyphs of the Bronze Age at the Terekty-Auliye sanctuary in the Karaganda region, near the city of Zhezkazgan [22].

Next, we consider some of the possibilities of practical use of the method for creating a stereophotogrammetric applied 3D model on the example of a particular rock art object - Tesiktas Grotto, which is located in the Shetsky district of the Karaganda region, 100 km southeast of the city of Karaganda, and is located in a picturesque place near the southern slopes of the Kyzyltau mountains. There are two granite outliers, in the upper part of one of them there is a through niche, oriented west - east. The dimensions of the niche are 2 x 1.5 x 2.8 m. It was formed as a result of rock splits and wind erosion. Polychrome drawings are mainly made of red-brown mineral paint (ocher) in two colors - on the ceiling and walls of the grotto. Marked traces of black and yellow colors. The total area occupied by the images is about 2.1 square meters.

On the walls and arch of the grotto there are drawings – images of two short-horned bulls, several signs in the form of circles and cruciform figures, as well as figures of people, zoomorphic signs and other drawings. All the

images, which are now barely visible on the light gray surface of the grotto, are concentrated in three groups, are fragmented and very heavily destroyed. Amorphous fragments of paint of various colors - two shades of red ochre, black and yellow on the walls of the grotto suggest the presence in the original form of a significantly larger number of drawings, many of which have not survived to our time.

The various geometric signs and two massive bull figures depicted on the arch of the Tesiktas grotto coincide in style with the interpretation of similar figures on the plates of the Chernovaya VIII burial ground [23] and in synchronous petroglyphs of the r. Chuluut in Mongolia [24]. These stories with massive bulls are almost always combined with anthropomorphic creatures, whose fingers are deliberately set apart and with female ancestors. The drawings are dated to the first half of the III millennium BC and are one of the oldest examples of rock art in the region [25].

For almost 30 years of regular observations by the authors on the state of the drawings of this monument, significant destruction of images for this period should be recognized, both due to natural factors and as a result of the direct impact of vandals on these drawings, which were repeatedly covered with soot from fire, visitor autographs, or the contours of the drawings were deliberately outlined in white chalk. It was these circumstances that required the urgent creation of a virtual copy of this monument in order to keep it at least in its current state.

To the east of the grotto, there is a small stone barrow, on the western side of which there is a vertically standing stone-stele (a possible sight for observing the movement of the sun), and which, obviously, makes up a single complex with the grotto.

Among the main tasks of shooting for photogrammetry, we note the need to cover actually two separately located objects - the grotto itself and the barrow discovered nearby. It was also necessary to document a large number of planes and arches of the grotto, as well as poorly distinguishable drawings on the ceiling and walls.

In the process of fixation, photogrammetric tags (provided by Agisoft) were used, detailed ground-based photography was performed using Panasonic-Lumix and DJI OSMO digital cameras, as well as aerial photography using the DJI Mavic-Platinum drone (camera with a resolution of 4K and coordinate-locked images in GLONASS and GPS). Also, to detail the drawings and better display them, archival photographs from the previous years of observation of the monument were used. The shooting was carried out in several stages: initially, photographing was taken from the drone, then the shooting was carried out using the camera in one round around the monument, and at the final stage, the shooting was carried out in several positions inside the grotto. Photographing was carried out automatically.

Photo processing, point cloud creation and model building were carried out in Agisoft PhotoScan Pro 1.2.4. The choice of the program is due to its distribution, user-friendly interface and high accuracy of the generated models. Agisoft products have previously been successfully used in Kazakhstan archeology to create models of the Tekeli stele and Enbek grotto [26].

The resulting model of the grotto, at present, allows to carry out all the necessary measurements, calculate directions, and generally present the overall picture of the monument and the ratio of planes with drawings, which opens up prospects for further spatial analysis.

Conclusions. The use of photogrammetric 3D models in archeology allows us to solve a whole range of research problems for storing, editing and transmitting information about objects (Buyanov, 2014), as well as for virtual reconstruction. Also, when using 3D models, there is no need to create drawing documentation, which is replaced by a 3D model. It should be noted that 3D models can also replace documentary photographs, using the appropriate perspective. Modern multidimensional printing technologies allow you to recreate archaeological objects, planes with images and individual rocks for the needs of researchers and museum exhibits. The simplicity and accessibility of the use of photogrammetry allows you to use it at all stages of field research of fine monuments and as a result allows you to get a visual, large-scale, multi-dimensional, objective virtual layout of a plane with images, a group of rocks or the entire monument for further laboratory (desk) and desk research.

A matter of the future, already theoretically possible, is the combination of photogrammetry with GIS technology, which will combine all the information available at our disposal about the object, using both virtual tools and statistical methods and spatial reference of objects. 3D models are already replacing drawings and drawings of petroglyphs, accurately conveying the size and shape of objects and planes.

In the future, the procedure for constructing computer models will be accelerated by the use of more expensive digital laser or video scanners, which in real time, in the field, will allow you to create computer models of objects with the ability to adjust at their original location, for accurate mapping of monuments based on GPS coordinates and GIS technology. Similar works have already been successfully performed by Scandinavian colleagues at local monuments.

Photogrammetry is also important for monitoring the state of objects and fine monuments in general, which allows us to track the dynamics of their changes over time, for example, as a result of adverse natural conditions or the effects of vandals.

The main method of archaeological research - excavation is destructive, which necessitates the creation of a complete package of documentation of monuments including drawings, photographs and descriptions, carrying complete information about the archaeological site. Building 3D models based on archival photographs allows you to take a fresh look at objects already explored, and present information in the maximum available volume. An example of the use of archived images in this way is the 3D model of the Sabit mausoleum in the Kyzylorda region, carried out by the authors [27].

The end of XX and beginning of XXI cent. marked by a significant breakthrough in archeology associated with the widespread dissemination of the latest technologies and methods at all stages of the scientific process. An important component of this breakthrough was the use of 3D technologies, which made it possible to find a way out of the problem of the subjective influence of the scientist on the formation of an archaeological source, because created three-dimensional models of planes with images, images themselves, artifacts, monuments in general, are automated, objective, devoid of the subjective factor of image perception and moreover, they allow partially verifying or revealing new, hidden data about the object of study. Using photogrammetry allows you to create 3D models that convey not only the shape of objects, but also their exact dimensions and other visual properties (color, manufacturing technique, traces of tools, impurities, etc.).

Thus, photogrammetry as a virtual opportunity to visualize objects can ideally convey the nature of cultural landscapes, where rock paintings are present as a significant component, allows us to distinguish four structural levels of the virtual digital documentation of the monument:

- complex (a set of archaeological sites and the landscape surrounding them);
- a local site (a group of archaeological sites and an associated landform);
- a computer model of a pictorial surface (a discrete group of figures or a single figure and substrate - a rocky plane);
- virtual image (solid figure and surface microrelief).

Each level of the structure corresponds to a certain set of types of documentation, and only in the aggregate, in the form of a three-dimensional computer model, they reflect the integrity inherent in the monument. For rock art scholars, a structurally developed, detailed and high-quality virtual documentation of objects can become an inexhaustible source for further interpretation and comprehensive study of monuments.

Such documentation will also allow solving many tasks of management, conservation and protection of monuments of cave art; It is indispensable for the registration of monuments for state registration and protection. The quality and completeness of the documentation, which computer models of graphic monuments are guaranteed to provide, are of particular importance in the work of conservatives and restorers, who are faced with the task of fixing the state of the object at the time of its examination and intervention, as well as monitoring and recording subsequent changes [28]. An even greater interest is in the detailed documentation of monuments from specialist architects involved in the design of landscaping, the organization of tourist routes and the presentation of petroglyphs.

1 Photogrammetry is a scientific and technical discipline involved in determining the size, shape and position of objects from their images in photographs (Bol'shaia Sovietskaya Entsiklopedia)

Only computer digital technologies today can provide an integrated approach to the study and preservation of rock art monuments based on the unity of management and documentation principles; the use of monuments as tourist sites and as objects of long-term systemic scientific research. The use of these technologies takes our knowledge to a new qualitative level and will sometimes allow us to observe mutually exclusive requirements for the study of fine monuments, namely:

- consideration of cultural and natural heritage in a single context;
- obtaining the maximum of scientific information with minimal intervention, changing the state of the monument, which requires the development and implementation of non-contact methods of research and documentation of objects;
- preservation, conservation and use of the monument for scientific, educational, tourist and other purposes without prejudice to it;
- documentation should serve as a basis for further monitoring of the monument, for planning and development of tourism infrastructure that ensures its functioning.

The existing experience and best examples of international practice show that adherence to these principles leads to a balance in the tasks of studying and preserving monuments of cave art. Organizationally, the

implementation of the above methodology requires the unification of the efforts of all petroglyphologists working in different regions of Central Asia; only through joint efforts can such databases become a reality.

References:

- 1 Rogozhinsky A. E., Novozhenov V. A. *Cultural landscapes with petroglyphs of Central Asia: questions and answers*. - Samarkand: IICAI, 2018. 252 p., Ill.
- 2 *Monuments of Rock Art of Central Asia. Public participation, management, conservation, documentation*. Almaty, 2004.; *Rock Art in Central Asia. A Thematic Study (Наскальное искусство в Центральной Азии. Тематическое исследование)* / Jean Clottes (Ed.). Paris: ICOMOS, 2011. 201 p.
- 3 *Fine and technological traditions in the early forms of art* / M.A.Devlet, отв. red. Moscow - Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, 2017. 96 p, ill.
- 4 Gardin J.-K. *On some reciprocal requirements of scholars and computers in the fine art and archaeology // Computers and this potential application in museums*. New-York, 1968. P. 103–125; Sher Ya. A. *Intuition and logic in archaeological research. To the formalization of the typological method // Statistical-combinatorial methods in archeology*. M., 1970. P. 8-24; Sher Ya. A. *On the development of the language of archeology // Problems of archeology*. Vol. 2. L., 1978. P. 43–48;
- 5 Gardin J.-K. *Le projets de banques de donnees archeologiques. Problemes methodologiques, technologiques et institutionnels // BDA*. Paris, 1974. P. 16–26; Sher Ya. A. *The recognition algorithm of stylistic types in petroglyphs. To the theory of style in primitive art // Mathematical methods in historical-cultural and historical-economic studies*. M., 1977. P. 127–143; Kamenetsky I.S., Marshak B.I., Sher Ya. A. *Analysis of archaeological sources (possibilities of a formalized approach)*. M., 1975.
- 6 Anati E. *Methodologie de l'art megalithique // L'Anthropologie*. Vol. 74. 1970. N. 3–4, p. 255–261; Anati E. *Methods of recording and analysing rock engravings. Camunian Studies*. Vol. 7. Capo di Ponte, 1977. P. 35–61;
- 7 Sher Ya. A. *Petroglyphs of Central and Central Asia*. M.: Nauka, 1980. 328 p.; Novozhenov V. A., Smirnov D. A., Sher Y. A. *Computer databank "Petroglyphs of Central and Central Asia" (general concept and basic structures) // Modern problems of studying petroglyphs / Martynov A. I., Sher Ya. A. (ed.)*. Kemerovo: Publishing house of KemSU; By whom. polygraphcomb., 1993. P. 48-60.
- 8 Striedter K. H. *Felsbilder Nord Afrikas und der Sahara*. Wiesbaden, 1983
- 9 Burenhult C. *The rock carvings of Gotaland (excluding Gothenburg county, Bohuslan and Dalsland) // Acta Archaeologica Lundensia. Series 4, N. 8, part 2*. Lund, 1973.
- 10 Novozhenov V. A. *The Composition with a Chariot in the Bronze Age Petroglyphs of Mongolia // International Newsletter on Rock Art (I.N.O.R.A.)*. / ed. by Dr. J. Clottes. 1993. N 6. P. 7 – 10; Novozhenov V.A. *Miracle of communication and the most ancient wheeled transport of Eurasia*. Edited by E.E.Kuzmina. M.: Taus, 2012. 500 p.
- 11 Bertilsson U. *Space, economy and society: the rock carvings of Northern Bohuslan // Approaches to Swedish Prehistory*. Oxford, 1989. P. 287–321.
- 12 Reilly P. *Data visualisation: Recent Advances in the Graphic Systems to Archaeology*. Winchester, 1988. P. 30–33; Poikalainen V., Talpsepp E. *Possibilities of using a personal computer for processing and storing graphic information of rock art // Problems of Studying Rock Art in the USSR*. M., 1990. P. 30–33; Rogozhinsky A.E., Horosh E. Kh., Charlina L.F. *On the standard of documentation of the rock art of Central Asia // Monuments of rock art of Central Asia. Public participation, management, conservation, documentation*. Almaty, 2004. P. 156–161; Shvets I. N. *Some aspects of the modern state of the study of rock art in Central Asia // Archeology, Ethnography and Anthropology of Eurasia*. Novosibirsk, 2005. N 3 (23). P. 130–139; Shvets I. N. *Studien zur Felsbildkunst Kasachstans. Materialien zur Archaeologie Kasachstans. Bd.1*. Darmstadt/Mainz: Philipp von Zabern, 2012. 267 s., 151 tafeln.; Novozhenov V.A. *Miracle of communication and the most ancient wheeled transport of Eurasia*. Edited by E.E.Kuzmina. M.: Taus, 2012. 500 p.
- 13 Yatsenko E.L., Golubev S.R., Rogozhinsky A.E. *Database "Petroglyphs of Central Asia: Management and Preservation // Monuments of Rock Art of Central Asia. Public participation, management, conservation, documentation*. Almaty, 2004. P. 162–168.
- 14 Novozhenov V. A., Smirnov D. A., Sher Y. A. *Computer databank "Petroglyphs of Central and Central Asia" (general concept and basic structures) // Modern problems of studying petroglyphs / Martynov A. I., Sher Ya. A. (ed.)*. Kemerovo: Publishing house of KemSU; By whom. polygraphcomb., 1993. P. 48-60.
- 15 Rogozhinsky A. E., Novozhenov V. A. *Cultural landscapes with petroglyphs of Central Asia: questions and answers*. - Samarkand: IICAI, 2018. 252 p., Ill.

- 16 Altynbekov K. *Revived treasures of Kazakhstan: the experience of scientific restoration* / V. Novozhenov (Ed.). Almaty: Crimea Island, 2014. 364 p.
- 17 Rogozhinsky A. E., Novozhenov V. A. *Cultural landscapes with petroglyphs of Central Asia: questions and answers*. - Samarkand: IICAI, 2018. 252 p., Ill.
- 18 Rogozhinsky A. E., Novozhenov V. A. *Cultural landscapes with petroglyphs of Central Asia: questions and answers*. - Samarkand: IICAI, 2018. 252 p., Ill.
- 19 Singatulin R.A. *Photogrammetric technologies in archeology (brief historical outline)*, 2013 // *Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art history. Questions of theory and practice*. Tambov: Diploma, 2013. N. 3 (29): in 2 Parts. Vol. I. I. P. 148-152.
- 20 Izmestiev A.G. *Remote sensing methods of the Earth. Tutorial*. Kemerovo: KuzGTU, 2014. 96 p.
- 21 Lobanov A.N. *Photogrammetry* // *Great Soviet Encyclopedia* / <http://bse.sci-lib.com/article117188.html>10. Date of treatment 08.29.2019.
- 22 Lymer K. *The petroglyphs of Terekty Aulie in Central Kazakhstan* // *Expression*. №8. 2015. P. 96-101.
- 23 Novozhenov V. A. *On the Ethnocultural Interpretation of the Collection of Anthropomorphic Plastics from Monuments of Central Asia in the Second Half of the 3rd Mill. BC* // *Ancient Turgai and the Great Steppe: part and whole: collection. Scientific articles dedicated to the 70th anniversary of Victor Nikolaevich Logvin* / Beisenov A.Z. (ed.). Kostanay – Almaty: Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan, KN MES RK, 2015. P. 314–331; Bedelbaeva M.V., Novozhenov V.A., Novozhenova N.V. *Fine monuments of the Kazakh small hills*. Karaganda: Saryarkin Archaeological Institute, 2015. 252 p.
- 24 Novgorodova E.A. *The world of petroglyphs of Mongolia*. M.: Nauka, 1984. 168 p.
- 25 Novozhenov V.A. *The Great Steppe: a person in the system of ancient communications* // *The Sacrament of the Ethnic History of the Most Ancient Nomads of the Steppe Eurasia* / Epimakhov A.V. (Ed.). Collective monograph in memory of E. E. Kuzmina. Almaty: Crimea Island, 2014a. P. 18–267.
- 26 Antonov M.A. *Photogrammetry of Taldyssay settlement* // Artyukhova O.A., Kurmankulov Zh., Ermolaeva A.S., Erzhanova A.E. *The complex of monuments in the tract Taldyssay*. Almaty: 2013. V. 1. Appendix 4. P. 393-395; Antonov M.A. *Tekeli Buddhist stela: a study by photogrammetry* // *Margulan Readings – 2018. Spiritual Modernization and Archaeological Heritage*. Almaty - Aktobe, 2018. P. 606-612; Merz I.V., Antonov M.A. *Enbek Grotto with rock paintings in the vicinity of Taldykorgan* // *Otan Tarihi*. N. 2 (86). 2019. P. 200-214.
- 27 Ilin R.V., Amirov E.Sh., Akylbek S.Sh. *Sabit Mausoleum - a memorial building of the middle of the XIX century* // "Orazbayev readings - 2016. Archeology, ethnology and museology in the system of modern higher education." Almaty: "Kazakh universities", 2016. P. 229-232.
- 28 Altynbekov K. *Revived treasures of Kazakhstan: the experience of scientific restoration* / V. Novozhenov (Ed.). Almaty: Crimea Island, 2014. 364 p.

Рисунок 1. Расположение грота Тесиктас на космическом снимке Yandex

Рисунок 2. Фрагмент 3D модели местонахождения петроглифов Теректы-аулие

Generated with [Boisof1_PhotoScan](#)

Рисунок 3. 3D модель грота Тесиктас

Рисунок 4. Фрагмент росписей на стенах грота Тесиктас (обработка Adobe Photoshop)

ӘӨЖ 734.19
ГРНТИ 03.01.20

Баянова Ж.¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
«Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасы
Әл-Фараби даңғылы 71, Алматы 050040, Қазақстан
E-mail: monti.zhanar@gmail.com

ЖЕТІСУ Өңірінің САҚ ЖӘНЕ ҮЙСІН КЕЗЕҢІНІң АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ. ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада, Жетісу өңірі ерте темір кезеңінде өмір сүрген сақ, үйсін тайпаларының археологиялық зерттелу тарихы мен ескерткіштердің зерттелуін кезеңге бөліп қарастырылды. Жетісудің ерте көшпелілер археологиясын зерттеуге үлес қосқан ғалымдар және археологиялық экспедиция барысында табылған құнды мәліметтер негізінде талданады. Сонымен қатар сақ, үйсін тайпаларының ерекше құндылықтары жайлы шел ел ғалымдарының зерттеген зерттеулері баяндалады.

Кілт сөздер: Жетісу өңірі, оба, стратиграфия, ескерткіш.

Баянова Ж.¹

*¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби,
Международная научно-исследовательская лаборатория «Геоархеология»
Пр. аль-Фараби 71, Алматы, 050040, Казахстан
E-mail: monti.zhanar@gmail.com*

ИСТОРИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ САКСКОГО И УСУНЬСКОГО ПЕРИОДА ЖЕТЫСУ

Аннотация

В статье рассматриваются история археологических исследований саков, усуней племен и изучение памятников, которые жили в эпоху раннего железного века в Жетысу. Ученые, внесшие вклад в исследование археологии ранних кочевников Семиречья и ценные сведения, обнаруженные в ходе археологических экспедиций, анализируются на основе. Также саков, усуней шел о ценности исследования, излагаются в особых племен, в исследовании ученых страны.

Ключевые слова: Жетысуская край, курган, стратиграфия, памятник.

Bayanova Z.¹

*¹Al-Farabi Kazakh National University,
International scientific-research laboratory "Geoarcheology"
Al-Farabi ave. 71, Almaty 050040, Kazakhstan
E-mail: monti.zhanar@gmail.com*

THE HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL STUDIES OF THE SAKA AND WUSUN PERIOD OF ZHETYSU

Abstract

In the article Zhetysu life of the region in the early iron age of the saks, usuns and archaeological monuments in the history of the tribes was reviewed in installments over the study period. Scientists who contributed to the study of the archaeology of the early nomads of Semirechye and valuable information discovered during archeological expeditions are analysed. In addition, of saks, usuns were about the value of the study are the special tribes in the study, researchers of the country.

Key words: Zhetysu region, mound, stratigraphy, monument.

«Бүгінгі күнді түсініп-түйіну үшін де, болашақтың дидарын көзге елестету үшін де кешегі кезеңге көз жіберуіміз керек» Н. Ә. Назарбаев

Тамыры сонау ежелгі замандардан бастау алатын Қазақ елі әр дәуірде де ұлы оқиғалар мен жаңалықтардың ортасында болып, әлем, адамзат тарихының даму кезеңдерін бастан өткерді. Тарихи сананың ұлттық тарихымызды танып-білуде маңызды орын алатынын ескерсек, бұл ретте археологиялық ғылымдарымызға жүктелген міндеттер жеңіл болмасы анық. Еліміз егемендік алған жылдардан бастап тарихымыздың көптеген ақтандақ беттері ашылып, ғылыми-зерттеу жұмыстары жүйелі түрде жүргізіле бастады.

Соның ішінде Жетісу өңірі ерте темір кезеңінің басты көрсеткіші болып табылатын археологиялық ескерткіштерінің хронологиялық диапазонының кеңдігімен ерекшеленеді. Сонымен қатар, сақ дүниесі шеңберінде болған тығыз мәдени- шаруашылық байланыстар археологиялық материалдардан да анық көрініс береді. Осы ретте қорғандардың архитектуралық құрылысын, ондағы табылған олжаларды зерттеу мен топтау мәдени-тарихи кезеңдерді түйіндеуге және осы мәдениетті жасаған сақ тайпаларының даму деңгейін саралауға мүмкіндік туғызады. Бірақ та бұл археологиялық ескерткіштердің барлығы да осы уақытқа дейін өз қалпында жетпегенін ескергеннің өзінде әлі де талай ғылыми құнды жаңалықтар өз ашылуын күтуде.

Қазақстанның археологиялық ескерткіштері туралы алғашқы мәліметтер орта ғасырлардағы ғалымдар мен тарихшылар, географтар мен саяхатшылардың еңбектерінде кездеседі. Олар өз еңбектерінде өздері тікелей көзімен көрген немесе өздеріне айту бойынша мәлім болған әдеттен тыс заттар, бейнелер, өз замандарынан көп бұрын болған қалалар мен қоныстардың жұрттарын, оқиғаларды айтып кеткен.

Қазақстанның өткендегісін ғылыми зерттеуде І Петрдің көне мұраларға ұқыпты қарауға, оларды суреттеу мен жинауға әмір берген жарлықтары, сондай-ақ оның бастамасы бойынша Сібірді және Ресейге жапсарлас жатқан Қазақстан жерін зерттеу мақсатымен қолданылған шаралар маңызды рөл атқарды.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ даласындағы көне ескерткіштерге, табылған олжаларға Ресей ғалымдары тарапынан қызығушылық арта түсті. Құрамына Сырдария мен Жетісу облыстары кірген Түркістан генерал-губернаторлығының құрылуына байланысты осы өлкенің тарихына түпкілікті ден қойыла бастады. Ең алғаш рет Ш.Ш. Уәлиханов, Н.Н.Пантусов Жетісу өлкесінің археологиялық ескерткіштері мен тарихы туралы құнды мәліметтер берді. 1893-1894 жылдары белгілі шығыстанушы В.В. Бартольд Шу мен Талас алқабының, Ыстықкөл қазаншұңқыры мен Іле алқабының ескерткіштері жайында “Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью” атты еңбегінде атап өтеді. Тіпті осы іссапарында Сынцзяннан келген белгісіз көпестің тапсырысымен қорғандардан құнды жәдігерлерді тонаумен айналысатын топтардың іс- әрекеті жайлы да жазып кетеді (Акишев. А. 1990, с. 144-145).

Жетісу жеріндегі сақ ескерткіштерінің зерттелуін өз алдына үш кезеңге бөліп қарастырамыз:

Бірінші кезеңде өткен ғасырдың 30 жылдарынан бастап Қазақстан территориясында бірқатар археологиялық экспедициялар зерттеу жұмыстарын жүргізе бастады. Соның ішінде Материалдық мәдениет тарихы институты (КСРО ҒА ММТИ) мен Ғылым академиясының Қазақ филиалы ұйымдастырған А.Н.Бернштам басшылық еткен Жетісу мен Қазақстанның оңтүстігіндегі экспедициялар белсенді түрде зерттеу жұмыстарын жүргізді. А.Н.Бернштам Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісудың отырықшы мәдениетін және көшпелі тайпаларының мәдени дәстүрлерінің ерекшелігі мен өзгешелігін анықтай отырып, көршілес аймақтар мен аудандардың тайпаларымен тығыз байланыста дамығандығын анықтап, ескерткіштердің даму кезеңдемесін ұсынды (Бернштам А.Н.1949). Осындай іргелі мәселелердің маңыздылығын ашып көрсетуде ғалым Алматы маңындағы Қарғалы, Талас аңғарындағы Кеңкөл обалары, Үлкен Шу каналы бойында жүргізген ғылыми ізденістерінің нәтижесінде қол жеткізді (Степная полоса Азиатской части СССР в скифо- сарматское время. 1992, с.73-75).

Ал екінші кезеңде, Жетісудың ерте көшпелілер археологиясын зерттеуге К.А.Акишев, Е.И.Агеева, Г.А.Кушаев, И.И.Копылов, А.Г.Максимова, А.К.Акишев, Б.Н.Нұрмұхамбетов сүбелі үлес қосқан ғалымдар болып табылады. 1954 жылдан бастап Тарих, археология, этнография институты Қапшағай ГЭС-інің құрылыс жұмыстарына байланысты К. А. Ақышевтың басшылығымен Іле археологиялық экспедициясын ұйымдастырады. Соның нәтижесінде Жетісудың сақ- үйсін ескерткіштерін алғаш рет ашып талдаған К.А. Ақышев пен Г.А. Кушаев 1954, 1957-1960 жылдары Іле аңғарында жүргізген зерттеулері негізінде сақ-үйсін қоғамы, шаруашылығы және діни наным-сенімдерінің әр тарихи кезеңдегі дамуын ғылыми еңбек етіп жазды (Акишев К. А. , Кушаев Г. А. 1963).

Бұл кезеңнің басты ерекшелігі сонда ХХ ғасырдың 50 жылдарынан басталған ғылыми зерттеу жұмыстары барысында Жетісудың көне тарихының көптеген қалтарыс тұстары ашылып, сақ дәуірі ескерткіштерін зерттеудің өлшеуші үлгісі іспеттес ескерткіштердің тізбесі ғылыми айналымға енгізілді. Әсіресе, “Есік” қорғанынан Алтын адамның табылуы еліміздің тарихында әлемдік маңызы бар оқиға болды. Бұл қорғаннан табылған жәдігерлер сақтардың мәдениетін, өнерін, шаруашылығын т.б. факторларды зерттеуде басты құрал болып табылды (Акишев К. А. 1978). К.А. Ақышевтың Жетісудың ерте темір дәуірі мәдениетін зерттеуге қосқан үлесі өз алдына маңызды мәселе болып табылатыны осыдан анық көрінсе керек. Ал келесі бір үлкен еңбегінде сақ тайпаларының дүниетанымы, рухани мәдениеті мен әскери теократиялық идеологиясын жоғары дәрежеде сипаттап берді (Акишев К. А. 1984, с. 66-119).

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдардағы зерттеулерді үшінші кезеңге жатқызамыз. Мұнда атап өтерлік басты мәселе тарихымыздың ұлттық мүдде тұрғысынан жазылуында. Үстірт зерттелген бірқатар археологиялық нысандарда ғылыми зерттеу жұмыстарын К.М.Байпақов, Б.Н. Нұрмұхамбетов, Ф.П.Григорьев, Ю.А.Мотов, З.С.Самашев сынды т.б. ғалымдар жалғастыруда. Олардан арасында аса танымал - Есік, Алматы, Талғар, Новоалексеевка, Қоғалы, Боралдай, Ұлжан, Түрген, Шелек, Кеген, Жеті-төбе, Үштөбе, Берікқара қорымдары белгілі болып отыр (Самашев З. С., Нурпеисов М. М., Бесетаев Б.Б. 2007, с.5-6).

А.Х. Марғұлан атындағы археология институты 2009 жылы Алматы облысының Мәдениет департаментімен «Солтүстік-Шығыс Жетісудің ежелгі мәдениет ескерткіштерін зерттеу» тақырыбы аясында кешенді археологиялық зерттеулер жүргізілді.

Ерте темір дәуіріндегі ескерткіштер мен мәдениеттер де тәуелсіздік жылдарында Қазақстан археологтарының үнемі назарында болды. Әсіресе, қола дәуірінен ерте темір дәуіріне өтетін кез ескерткіштерін қарастырудың маңызы артты. Бұл бағытта бірқатар археологтар нәтижелі еңбек етті. Сақ

және үйсін, кангюй, сармат, ғұн заманындағы біршама ескерткіштер зерттелінді. Іле Алатауындағы сақ және үйсін қоныстары қазылып, кейбір ескерткіштер (Түзусай, Цыганка, Талғар-3) жайлы толымды мағлұмат алынды. Мұндағы зерттеулер американдық «Sweet Briar» колледжі мамандарымен бірге жүргізілді (жетекшілері К.М.Байпақов, К.Чанг). Нәтижесінде осы өңірдегі сақтардың отырықшы болғандығы, егіншілікпен айналысып, суландыру жүйелерін пайдаланғандығы анықталды.

Жетісу өлкесінің сақ мәдениетін хронологиялық кезеңдемелерге бөлу мәселесінде ерте сақ кезеңіне жататын ескерткіштерін әлі де түпкілікті зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Атап айтқанда, Қарғалы I және Алтынемел II, Жуантөбе қорымдарының б.з.б. VIII-VII ғғ. сипатталып, қола ғасырынан сақ дәуіріне ұласатын өтпелі кезеңге жататындығын әлі де нақтылай түсіп, сол сияқты Біже, Жалаулы көмбелерінің жәдігерлерді ғылыми тұрғыдан өз орнын анықтау қажет. Сол сияқты кездейсоқ олжалар мен көмбелерден табылған қола қазандар, құрбандық ыдыстары және шырағандар жинағының тек фотоальбом беттерінде жарық көргенін ескерсек, бұл жәдігерлердің ғылыми сараптамасын алмағанын көрсетеді (Жетісу энциклопедиясы. 2004, б. 35-38).

Үйсін дәуіріне қарасты алғашқы бірнеше обаны XIX ғасырдың ортасында В.В.Радлов қазіргі Алматы облысы аумағынан зерттеген. 1920 жылы М.В.Воеводский мен М.П.Грязнов Қырғызстанның солтүстігінде зерттеулер жүргізіп, обалардың сипатын іс жүзінде нақтылады.

1930 жылы А.Н. Бернштамның, 1950 жылы Г.А. Кушаевтың зерттеулері барысында көне үйсіндер мәдениетіне жататын обалардың үлкен шоғыры ашылып, жерлеу ғұрпының, заттық мәдениеттің басты белгілері анықталды және алғашқы ғылыми-теория қорытындылар дүниеге келді. Е.А.Агеева, А.Г.Максимова, Л.Я.Маловицкая жүргізген жұмыстар нәтижесінде құнды деректер алынды. Үйсін дәуірінің ескерткіштерін талдап қорытындылау, ғылыми тұжырымдар ұсыну ісінде аса көрнекті сақ-үйсін зерттеушісі К.Ақышев еңбектерінің айрықша маңызы бар. Жалпы алғанда Үйсін дәуірінің ескерткіштерінің жерлеу үрдісі, шаруашылығы, тұрмыс-тіршілігі, діни наным-сенімдерінен мол деректер беретін ескерткіштердің ең көп зерттелген түріне обалар жатады. Сонымен қатар қыстақ-қоныстар, қалалық отырықшы орындар тәрізді ескерткіштер де көптеп кездеседі.

Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы Үйсін археологиялық ескерткіштерінің зерттелуі. Тәуелсіздік жылдары Жетісу жерінде «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жүргізілген үйсіндердің археологиясына, ескерткіштерінің зерттелу тарихына қатысты. 1990-1998 жылдары Ә.Т.Төлеубаевтың жетекшілігімен ҚазМУ-дың ерте көшпенділерді зерттейтін. Сонымен Ә.Т.Төлеубаев Тарбағатайдың терістік баурайынан ашып зерттеген. Түрген-II археологиялық кешені Түрген шатқалдарында Түрген ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай. Бұл қорымның пайда болуы көне үйсін тайпасының Жетісу таулы Бұтақты-I археологиялық кешені Алматы қаласының оңтүстік-шығыс шет жағында, 1996 жылы шаруашылық-құрылыс жүргізілуінің барысында Жарбұлақ өзенінің оң Ерте темір ғасырының Бұтақты-I археологиялық кешенінде моланың екінші стратиграфиялық Жерлеу орындарының хронологиясын үзік-үзік мәліметтермен анықтау қиынға түсті. Заттық материалдың 2008 жылы далалық маусымда Бұтақты-I археологиялық кешеніндегі зерттеулер жалғастырылды. 1994-2005 жылдары Іле Алатауы өңірінен үйсіндердің ондаған қоныстары анықталған. Қоныстарға жалпылама сипаттама беріп өтсек Сарытоғай (Шарын) қонысы Алматы облысының Кеген ауданында, Алғабас ауылынан оңтүстік-батысқа қарай Алматы облысының Талғар ауданындағы бір топ қоныстар үш кешеннен. 1994 жылы Талғар шағын ауданының сақ және үйсін. 1999 жылы Алматы қаласынан шығысқа қарай 20 км жерде, Талғар қаласынан 7 км жерде Орман шатқалындағы қоныс Орман-1 қонысы Талғар қаласынан шығысқа қарай 5 км қашықтықта, Осы экспедицияның негізінде сақ-үйсін кезеңіне жататын қоныстардан табылған керамикалық Түзусай -3, Серектас -1, Шарын , Өсербай-1, Цыганка. Осы жылдары үйсіндердің қоныстарының көп шоғыры Алматы аумағында да, Зерттелген қоныстарды сипаттап өтсек. Бұтақты-1 қонысы Көктөбе тауының беткейінде қарастырылып отырған ерте темір ғасыры қонысының көне қабаты қазіргі қоныстан аршылып алынған құрал-жабдықтар тастан жасалған еңбек құралдары. Келесі қонысымыз Боралдай қонысы. Ол Боралдай қорымы орналасқан жотаның қазіргі уақытта қоныс аумағында қарқынды құрылыс жұмыстары жүріп жатыр. Тәуелсіздік жылдары үйсін археологиялық ескерткіштері қарқынды зерттелді.

Сонымен қатар А.Х. Марғұлан атындағы археология институты 2010-2015 жж археологиялық зерттеулер жүргізді.

Қазіргі таңда археологиялық деректер негізінде жүргізіліп жатқан археологиялық ізденістер кеңейіп келеді, кешенді зерттеулер жүріп жатыр.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қожахметов Б.Б. Жетісу сақтары ескерткіштерінің зерттелу тарихы // Ғылым Ордасы. Алматы, 15 маусым 2015
2. Источник: <https://e-history.kz/kz/contents/view/337mhyt>
© e-history.kz
3. Жетісу энциклопедиясы. А., 2004.
4. Төлеубаев Ә.Т. Ертедегі үйсіндердің Тарбағатайдың теріскейіндегі ескерткіштері. // Әл-Фраби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 1999.- №12.
5. Садуақасұлы А., Железняков Б.А. История изучения памятников археологии Жамбылского района. // Древности Жетысу. Памятники археологии Жамбылского района. – Алматы, 2016
6. Бейсенов А.З., Дүйсенбай Д.Б., Китов Е.П., Кулькова М.А. Исследование сакских курганов в урочище Каспан в Жетысу. // Теория и практика археологических исследований, - 2018. № 3 (23).

ӘОЖ: 903.57(574.54)

ГРНТИ 03.41.01

¹Шағирбаев М.С., ²Утубаев Ж.Р.

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. КҒК, Қазақстан. Алматы қ.,
E-mail: tambet__87@mail.ru

²Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. АҒК, Қазақстан. Алматы қ.,
E-mail: utubaev_z@mail.ru

**БӘБИШ МОЛА ҚАЛАСЫНАН ТАБЫЛҒАН ОСТЕОЛОГИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРДЫҢ
САНДЫҚ ЖӘНЕ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫ**

(2018 жылы табылған материалдар негізінде)

Аңдатпа

Бәбіш-мола – айнала пахсадан жасалған ірге тастың үстіне қам кірпіштен қаланған бекініс қабырғасы бар (қалыңдығы 5,3 м), ірі қала болып табылады. 2018 жылы Бәбіш Мола 1 қаласындағы цитаделдің орталық бөлігіндегі ғимаратқа қазба жұмыстары басталды. Қазба негізінен дәстүрлі түрде Жаңадария аңғарындағы «облыс билеушісінің сарайы» саналатын монументальды ғимараттың солтүстік-батыс бөлігіне салынды. Қазбаның жалпы көлемі 128 шаршы. Қазба барысында 144 дана жануар сүйектер табылып, зерттелді. Археозоологиялық талдау барысында 6 жануар түрі анықталып, олардың биометриялық сипаттамасы жасалды. Биометриялық зерттеу әдістері негізінде бірдей сүйектердің өлшемдеріндегі ауытқушылық диапазондары (Lim), ортақ квадраттық мөлшері (M), орташа квадраттық ауытқу мөлшері (σ) және ортақ арифметикалық қателіктері анықтады.

Кілт сөздер: Археология, Бәбіш-мола, остеология, морфометрия, тафономия, мал шаруашылығы, аңшылық, ғұрып.

¹Шағирбаев М.С., ²Утубаев Ж.Р.

¹Институт археологии имени А.Х. Марғұлана. МНС. Казахстан. г. Алматы.,
E-mail: tambet__87@mail.ru

²Институт археологии имени А.Х. Марғұлана. СНС. Казахстан. г. Алматы.,
E-mail: utubaev_z@mail.ru

**МОРФОЛОГИЧЕСКИЙ И КОЛИЧЕСТВЕННЫЙ СОСТАВ ОСТЕОЛОГИЧЕСКИХ
МАТЕРИАЛОВ ГОРОДИЩЕ БАБИШ МОЛА**

(по материалам 2018 года)

Аннотация

Бабиш-мулла – крупное городище неправильных очертаний, окруженное крепостной стеной (толщиной 5,3 м), возведенной из сырцового кирпича на пахсовом цоколе. 2018 году была начата раскопки центрального здания на цитадели городища Бабиш-Мулла 1. Раскоп был заложен в северо-западной части монументального здания которое традиционно считается Дворцом правителя области в бассейне Жаны-дарьи. Общая площадь раскопа – 128 кв. В ходе раскопок было найдено 144 экземпляров костей животных. В результате археозоологического анализа выявлено 6 видов животных, а также

сделано их биометрические измерения. По методике биометрических исследований костей выявлен диапазон колебаний размеров у одинаковых костей (Lim), средняя арифметическая величина (M), средняя арифметическая ошибка (σ).

Ключевые слова: Археология, Бабиш-мола, остеология, морфометрия, тафономия, скотоводства, охота, культ.

¹Shagirbaev M.S., ²Utubaev J.R.

¹Institute of Archeology named after A.Kh. Margulana. Junior Researcher. Kazakhstan. Almaty.,
E-mail: mambet_87@mail.ru

²Institute of Archeology named after A.Kh. Margulana. Senior Researcher. Kazakhstan. Almaty.,
E-mail: utubaev_z@mail.ru

MORPHOLOGICAL AND QUANTITATIVE COMPOSITION OF OSTEOLOGICAL MATERIALS BABISH MOLA CITY

(based on 2018 materials)

Abstract

Babish-mulla - a large fortification of irregular shape, surrounded by a fortress wall (5.3 m thick), built of adobe bricks on a fleece basement. In 2018, excavations of the central building on the citadel of the Babish-Mulla 1 settlement were started. The excavation was laid in the northwestern part of the monumental building, which is traditionally considered the Palace of the governor of the region in the Zhany-Darya basin. The total area of the excavation is 128 square meters. During the excavation, 144 specimens of animal bones were found. As a result of archeozoological analysis, 6 species of animals were identified, and their biometric measurements were made. By the method of biometric studies of bones, a range of size fluctuations of the same bones (Lim), arithmetic mean value (M), arithmetic mean error (σ) were revealed.

Key words: Archeology, Babish Mol, osteology, morphometry, taphonomy, cattle breeding, hunting, cult.

2018 жылы Бәбіш Мола 1 қаласындағы цитаделдің орталық бөлігіндегі ғимаратқа (Сурет 1-2) жүргізілген қазба жұмыстары барысында 144 дана жануар сүйегі (33 бас) шыққан (Кесте 1). Сүйектердің сақталу жағдайы әртүрлі. Кейбіреулері диагенездік (ылғал және ауа алмасудың) әсерден біршама ыдырап, ұсақталып, үгулге ұшыраған. Визуальды сипатында – барлық остеологиялық материалдардың бөлшектену үдерісі бірдей. Материалдардың арасында отта күйген сүйектер кездеседі.

Сүйек материалдарды сипаттау стандартты зерттеу тәсілдері негізінде жүргізілді. Сүйектер қаңқа элементтерінің түріне, жануар түріне және бөлшектену ерекшелігіне қарай ажыратылды. Бөлшектенуіне қарап үш топқа топталды: бүтін, шартты түрде бүтін және сынық (фрагмент). Шартты түрде бүтін сүйектерге жататындар: метаподия, зейгоподия және стилоподиялардың проксимальды және дистальды бөліктері, жамбас пен жауырынның буынмен жалғасқан бөліктері және т.б.

Сүйектерге морфометриялық талдау жасауда, оның ішінде ірі қара және қойға тиесілі сүйектер А.Дриштің тәсілі бойынша [1, Р. 136], ірі қара, жылқы және қой акроподияларының саггитальды ұзындықтары В. Эйзенманның тәсілі бойынша анықталды [2, Р. 75-103]. Сүйек материалдар негізінен төрт бөлікте топталды:

Бірінші, «бас сүйек» - мүйіз, бас сүйек және төменгі жақ сүйек (премоляр және моляр тістері және т.б.);

Екінші, «тұлға» - омыртқалар, қабырғалар, төс сүйектері;

Үшінші, «аяқтың проксимальды бөлігі» - жауырын, тоқпан жілік, асықты жілік, шынтақ сүйек, кәрі жілік, жамбас және т.б.

Төртінші, «аяқтың дистальды бөлігі» - автоподия, базиподия, акроподия (сирақ, буын сүйектері, топай, толарсақ және тұяқ).

Қаңқа бөліктеріндегі сүйектердің мөлшері екі түрлі тәжірибенің негізінде түсіндіріледі. Бірінші – әрбір қаңқа бөлігінде сүйектердің саны және осы бөліктердегі еттің мөлшері. Бізде анықталған сүйектердің басым бөлігі кеуде сүйектері (омыртқа, қабырға, жамбас), стилоподия (тоқпан жілік, сан жілік) және зейгоподия (асықты жілік, кәрі жілік) және базиподияға (асықтар, аралық сүйектер) тиесілі. Остеологиялық материалдар табылған нысанында қолданылған ет мөлшерінің басым бөлігін сүйектердің проксимальды бөлігі, одан кейінгі орында кеуде бөлігі, үшінші бас сүйек бөлігі және соңғы орында сүйектердің дистальды бөлігі (сирақ бөліктері) құрайды.

Тафономиялық талдау. Остеологиялық материалдардың басым бөлігінің сақталуы бір типке жатады. Отта күйгендері жоғарғы қабаттан табылған сүйектерде кездеседі. Оның ішінде қойдың жауырыны және тоқпан жіліктің басы (2 дана). Жыртқыш аңдардың тісінің ізі түскен сүйектер кездеспейді. Сүйектердің бөлшектену тәсілдері әртүрлі. Ірі сүйектер, оның ішінде жылқының төменгі жақ сүйектері ортасынан бөлшектенген, тістері қағылмаған. Ұсақ жануарлардың жақтары бүтін және тістері сақталған. Бірақ, төменгі жақ сүйектердің барлығы да орталық жігі арқылы ажыратылған. Қабырғалар кейде бүтін күйінде де кездеседі, көп жағдайда бөлшектенген. Сүтқоректі жануарларға тиесілі барлық сүйектер (түлкіге тиесілі сүйекті қоспағанда) тағамдық мақсатта қолданылған. Бөлшектену индекстері (сүйектердің ыдысқа сыйымдылығы) 10x10x10 см-ден 30x30x30 см-ге дейінгі аралықта ауытқиды. Үй жануарларының арасында түлкі сүйегінің кездесуін нақты айту қиын. Кездейсоқ немесе аңшылық кәсіптің әсерінен қалуы да ықтимал. Құстың сүйегі нақты қандай түрге жататыны анықталу үстінде. Біздің ойымызша жеке сүйек ретінде жабайы құс болуы жоққа шығармайды. Егер үй құс болып, тағам ретінде пайдаланылса, басқа сүйектері кездесетіні анық. Сүйек материалдар негізінде жануар түрлеріне талдау барысында, тағам рационасында етті көп пайдаланғанын көреміз. Табынның негізін ешкі және қой құраса, екінші орында ірі қара, одан кейінгі орында жылқы, соңғы орындарда түлкі және құсты айта аламыз. Ірі қара малды етті-сүтті бағытта да пайданған. Үй малдарының ішінде уақ мал, оның ішінде ешкінің көп кездесуі қызық жағдай болып отыр. Сүйек материалдардың құрамы көрсетіп отырғандай, жылқы шаруашылығы аса қатты дамымаған секілді.

Бәбіш Мола-1. Үлкен үйдің солтүстік-батысынан жалпы саны 42 дана жануар сүйегі табылған. Оның ішінде ірі қараға – 5 (2 бас); жылқыға – 8 (1 бас); ешкіге – 29 (5 бас) дана сүйек тиесілі.

Бәбіш Мола-8. Жоғарғы қабаттан жалпы саны 70 дана жануар сүйегі табылған. Оның ішінде ірі қараға – 13 (2 бас), қойға – 24 (5 бас), ешкіге – 31 (7 бас), жылқыға – 1 (1 бас) және құсқа – 1 (1 бас) дана сүйек тиесілі.

Бәбіш Мола-1. Үлкен үйдің солтүстік-батысында, жоғарғы қабаттан жалпы саны 32 дана жануар сүйегі табылған. Оның ішінде ірі қараға – 6 (1 бас), қойға – 8 (1 бас), ешкіге – 17 (6 бас) және түлкіге – 1 (1 бас) дана сүйек тиесілі.

Жануар түрі	Сүйектер саны	Сүйектер саны (%)
Ешкі – <i>Capra</i>	68/13	47,2
Қой – <i>Ovis</i>	41/11	28,4
Ірі қара – <i>Bos taurus</i>	24/5	16,6
Жылқы – <i>Equus caballus</i>	9/2	6,2
Құс – <i>Aves</i>	1/1	0,6
Түлкі – <i>Vulpes</i>	1/1	0,6
Жалпы	144	100

Кесте 1. Жануар сүйектерінің сандық құрамы

Ешкі. 2018 жылы жүргізілген қазба барысында табылған 144 дана жануар сүйегінің ішінде 68 данасы ешкіге тиесілі (Кесте 2). Бәбіш Мола қаласына 2006-2017 жылдар аралығында жүргізілген зерттеулер барысында, жалпы 43 дана ешкі сүйегі анықталған. Шартты түрде «Үлкен үй» деп алынған цитадельдегі құрылыстан ешкі сүйегінің көп табылуы, қандай да бір ғұрыптық мақсатта пайдаланғанын көрсететін секілді. Әзірге бір жылдың зерттеулеріне сүйеніп, ешкімен байланысты ғұрыптық жосындар туралы айтуға материалдар кешені жеткіліксіз. Ешкі сүйектерінің барлық элементтерінің кездесуіне қарап, аталған жануарды ескерткіш маңайында сойып, пайдаланған деуге толық негіз бар. Ешкі сүйектерінің ішінде, қаңқа бөліктерінің қатынасы бойынша тістері, кеуде бөліктері мен аяқтың төменгі бөліктері көп кездесіп отыр.

Сүйек түрлері	Атаулары	Сүйек саны
Мүйіз	cornibus	1
Бас сүйек	cranium	3
Жоғарғы жақ сүйек	maxilla	2
Төменгі жақ сүйек	mandibular	2
Азу тіс	dentes molares	11
Омыртқа	vertebra	12
Жауырын	scapula	1

Тоқпан жілік	humerus	5
Ортан жілік	femur	1
Кәрі жілік	radius	4
Қабырға	costa	7
Жамбас	os coxae	8
Асықты жілік	tibia	6
Асық	talus	3
Тобық	calcaneus	1
1-фаланга		1
Сүйектердің жалпы саны		68

Кесте 2. Ешкі сүйектерінің саны мен құрамы

Қой. Жануар сүйектерінің ішінде қой сүйектері екінші орында. Жалпы сүйектерге шаққанда 41 дана немесе 28,4% құрайды (Кесте 3). Қой сүйектерінің ішінде төменгі жақ сүйектер, асық, тілерсек және тоқпан жілікке жүргізілген морфометриялық зерттеулер, жануарлардың орта жастан асқанда сойылғанын көрсетіп отыр. Жақ сүйектердің альвеолярлық қатарында сақталған тістерге қарап, шамамен 18-24 айдан асқан қойлардың тағам рационында көп орын алғанын байқаймыз (Кесте 4). Қой сүйектеріне жүргізілген морфометриялық зерттеу нәтижесі бәбш мола қаласынан табылған уақ малдың сол аймақтағы ортағасырлық ескерткіштерден табылған уақ мал сүйектерімен өзара ұқсас өлшемдерге ие екендігін көрсетіп отыр [3, С. 161-177].; (Кесте 5). Патологиялық өзгерістер төменгі жақ сүйекте байқалады. Төменгі оң жақтағы жақ сүйектің $P^{1,2,3}$ дұрыс дамымаған. P^3 биіктігі M^1 төмен орналасқан (Сурет 4). Қойға тиесілі асықтарда ешқандай антропогендік әсер байқалмайды. Тек бір дана асық отта күйген (Сурет 3). Қой асықтарымен қатар 80-нен астам антилоп тұқымдасына жататын ақбөкен және қарақұйрық асықтары да бір жерден табылып отыр. Аталған асықтардың ішінде плантарлы бетінде салынған сызықты өрнектер мен арнайы тесіктер де байқалады. Біздің ойымызша жануар асықтары әзірге бізге белгісіз ғұрыппен байланысты жиналған тәрізді.

Сүйек түрлері	Атаулары	Сүйек саны
Мүйіз	cornibus	2
Жоғарғы жақ сүйек	maxilla	3
Төменгі жақ сүйек	mandibular	5
Азу тіс	dentes molares	2
Омыртқа	vertebra	2
Жауырын	scapula	1
Тоқпан жілік	humerus	6
Ортан жілік	femur	2
Кәрі жілік	radius	5
Қабырға	costa	1
Жамбас	os coxae	2
Асықты жілік	tibia	6
Асық	talus	4
Сүйектердің жалпы саны		41

Кесте 3. Қой сүйектерінің саны мен құрамы

Төменгі жақ сүйектегі азу тістер жүйесінің жағдайы	Жануардың жасы (ай бойынша)	Жақ сүйектер саны	Жалпы жануар санынан алғанда (%)
M_1 жоқ	3 айға дейін	5	45,4
M_1 бар, M_2 жоқ	3-12	-	
M_2 бар, M_3 жоқ	12-24	1	9
M_3 бар	24 айдан жоғары	4	36,3

Кесте 4. Қойлардың жас мөлшері

Белгілері	n	$\sqrt{n-1}$	Lim	M	M±m	σ
Жауырын (Scapula)						
Мойын ең төменгі ұзындығы	2	0,41	20,02-24,89	22,45	22,45±3,44	3,44
Буын өсінд. ең үлкен ұзынд.	2	0,41	34,35-37,84	36,09	36,09±2,46	2,46
Буын қуысының ұзындығы	2	0,41	26,02-28,83	27,42	27,42±1,98	1,98
Буын қуысының ені	2	0,41	20,83-25,54	23,18	23,18±3,32	3,32
Токпан жілік (humerus)						
Төменгі блоктың ең үлкен ені	3	0,73	28,30-28,96	28,62	28,62±0,45	0,45
Дистальды шетінің ені	3	0,73	26,82-32,03	30,2	30,2±4,14	4,14
Асық (Talus)						
Латеральды бөліктің ұзындығы	2	0,41	31,81-37,73	34,77	34,77±4,18	4,18
Медиальды бөліктің ұзындығы	2	0,41	29,75-35,85	32,8	32,8±4,31	4,31
Дистальды шетінің ені	2	0,41	21,82-26,76	24,29	24,29±3,49	3,49
Саггит. ұзындығы	2	0,41	25,56-31,39	28,47	28,47±4,12	4,12
Жамбас (os coxae)						
Ұршық ойысының ұзындығы	2	0,41	36,72-32,90	34,81	34,81±2,69	2,69
Ұршық ойысы шеңбер. ұзынд.	2	0,41	26,99-25,44	26,21	26,21±1,09	1,09
Асықты жілік (Tibia)						
Диафиздің ең кіші ені	3	0,73	15,96-20,42	18,13	18,13±3,15	3,15
Дистальды шетінің ені	3	0,73	28,34-36,74	31,72	31,72±6,26	6,26

Кесте 5. Қой сүйектерінің өлшемдері (мм) мен пропорциясы (%%)

Сыыр. Археологиялық қазба жұмыстары барысында жалпы саны 24 дана немесе жалпы сүйекке шаққанда 16,6% ірі қара сүйектері табылған (Кесте 6-7). Материалдардың ішінде ірі қара сүйек құрылысындағы барлық элементтер кездеседі. Бұл ірі қара малды ескерткіштің аумағына сойып, пайдаланғанын көрсетеді. Сүйектердің құрылымына талдау жасау барысында, негізінен жасы үлкен малдың көп сойылғанын байқаймыз. Мұндай жағдай ірі қараны сүт өнімдерін (ет өнімдерін) алуға пайдаланғанын айғақтайды.

Сүйек түрлері	Атаулары	Сүйек саны
Төменгі жақ сүйек	mandibular	2
Азу тіс	dentes molares	4
Эпистрофей	Helophilus	1
Омыртқа	vertebra	2
Кәрі жілік	radius	2
Қабырға	costa	3
Метаподия	ossa metacarpi	1
Асық	talus	1
Тобық	calcaneus	1
Ортаңғы сүйек	os centralis	2
1-ші фаланга	proximal phalanx	1
2-ші фаланга	phalange secunda	2
Тұяқ	habet quidem ungulam	2
Сүйектердің жалпы саны		24

Кесте 6. Сыыр сүйектерінің саны мен құрамы

Белгілері	n	$\sqrt{n-1}$	Lim	M	M±m	σ
Тоқпан жілік (Humerus)						
Дистальды шетінің ені	2	0,41	73,42-79,28	76,35	76,35±4,14	4,14
Дистальды блоктың ені	2	0,41	67,60-74,12	70,86	70,86±4,60	4,60
Тілерсек (Talus)						
Ең үлкен ұзындығы	2	0,41	119,71-145,39	132,55	132,55±18,15	18,15
Ең үлкен ені	2	0,41	27,23-33,80	30,51	30,51±33,05	33,05
Асық (Talus)						
Латеральды бөліктің ұзындығы	5	1,23	56,86-71,81	63,73	63,73±11,29	11,29
Медиальды бөліктің ұзындығы	5	1,23	51,48-63,82	59,59	59,59±10,26	10,26
Дистальды шетінің ені	5	1,23	37,93-45,81	42,00	42,00±6,65	6,65
Саггит. ұзындығы	5	1,23	44,30-55,80	51,56	51,56±9,30	9,30

Кесте 7. Сияр сүйектерінің өлшемдері (мм) мен пропорциясы (%%)

Жылқы. Археологиялық қазба барысында табылған сүйектердің ішінде 9 данасы немесе 6,2% жылқыға тиесілі (Кесте 8). Жылқы сүйектері жалпы жануар сүйектерінің сандық мөлшері жөнінен төртінші орынға ие. Қаңқа элементтерінің ішінде барлық элементтер кездеспейді. Жас мөлшері жағынан үш топ анықталып отыр. Олар сүт тістері кездесетін жас жылқылар, моляр тістері бар орта жастағы және тістері қатты егеліп, өзгеріске түскен кәрі жылқылар. Қаңқа бөліктері бойынша аяқтың төменгі бөлігіне тиесілі сүйектер үлкен басымдыққа ие. Жалпы жылқы сүйектерінің кейбір элементтерінің кездесуіне қарап, жылқыларды сойып, пайдалану ескерткіштің манаында орын алғандығын көрсетеді.

Сүйек түрлері	Атаулары	Сүйек саны
Төменгі жақ сүйек	mandibular	2
Жауырын	scapula	3
Жамбас	os coxae	2
Асықты жілік	tibia	1
Сүйектердің жалпы саны		9

Кесте 8. Жылқы сүйектерінің саны мен құрамы

Құс. Құсқа тиесілі бір дана тоқпан жіліктің проксимальды блогы табылды. Жалғыз дана сүйектің қандай мақсатта жиналып, сақталғаны белгісіз. Бірақ сүйек бұйым жасау мақсатында арнайы сақталған болуы да мүмкін. Сүйектің ішкі түтікшесі жақсы сақталған. Сыртында ешқандай антропогендік әсер байқалмайды. Сүйектің сыртқы анатомиялық пішіні жартылай ғана сақталғандықтан, қандай құсқа тиесілі екендігін кесіп айту қиын.

Түлкі. Түлкіге тиесілі бір дана төменгі жақ сүйек анықталды (Сурет 5). Жақ сүйектің альвеолярлы қатарында тек M₁₋₂ тістер сақталған. Жақ сүйектің каудальды бөлігі сынып жоғалған. Түлкі сүйегі сол кезеңдегі халықтарда аңшылықтың белгілі дәрежеде орын алғанын және жабайы аң терісін тұрмыста пайдалануы мүмкін екендеген көрсетеді.

Қорытынды

Археозоологиялық зерттеу барысында жануар түрлері остеологиялық материалдардың сыртқы анатомиялық пішіндері негізінде анықталды. Ұқсас жағдайда кездесетін метаподия, қабырға асық секілді жекелеген сүйектер салыстырмалы материалдар негізінде жануар түріне қарай ажыратылды. Қаңқа элементтерінің жекелеген сүйектері қаңқа бөліктеріне қарай ажыратылды. Нәтижесінде ірі қара сүйектерінің құрылысындағы барлық элементтер кездесетіні белгілі болды. Бұл ірі қара малды төрткүлдің аумағына сойып, пайдаланғанын көрсетеді. Жануарлардың жас ерекшеліктері бүтін және жартылай бүтін сақталған төменгі жақ сүйектері негізінде, тістердің шығу ерекшеліктеріне қарай анықталды. Жануар

сүйектеріне жүргізілген морфометриялық өлшемдер арқылы кейбір жануарлардың сүйек құрылымында бірқатар өзгеріс диапазондары кездесетінін анықтадық. Биометриялық зерттеу әдістері негізінде бірдей сүйектердің өлшемдеріндегі ауытқушылық диапазондары (Lim), ортақ квадраттық мөлшері (M), орташа квадраттық ауытқу мөлшері (σ) және ортақ арифметикалық қателіктері анықтады. Сүйек материалдарына жүргізілген талдау жұмыстары Бәбіш Мола ескерткішінің тіршілігінде мал шаруашылығының басым болғандығын көрсетіп отыр. Табындағы (отар, үйір) жануардың басым бөлігін уақ мал құрайды. Бір ерекшелігі уақ малдың ішінде қой емес, ешкі сүйектері басымдыққа ие. Сүйектерінің саны жөнінен екінші орында қой, үшінші ірі қараға тиесілі. Жылқыға тиесілі сүйектер саны өте аз. Уақ малды еті мен жүні үшін санын арттырғаны анық. Ірі қараның сүйектерін морфологиялық тұрғыдан талдау барысында, сойылған жануарлардың жасы үлкендігі белгілі болды. Бұл сиырдың сүт өнімі үшін қолданыста болғандығын айғақтайды. Ірі қараны шаруашылық жұмыстарында пайдаланудың белгілері байқалған жоқ. Жабайы жануар сүйектерінің кездесуі, тұрғындардың тіршілігінде аңшылық дәстүрдің болғандығын көрсетеді. Жануар асықтарының шоғырланып кездесуі асық ойынымен қатар, асықпен байланысты ғұрыптың орын алғанын көрсетеді. Әсіресе жабайы жануар асықтарының бір жерден кездесуі мүмкін балгерлікпен байланысты ғұрыптардың болғанын айғақтайтын секілді.

Жалпы жерлеу орындарынан табылатын асықтар оның ішінде уақ малға тиесілі асықтар тек ойын түріне ғана арналмаған, сонымен қатар басқа да ғұрыптық іс-шаралар шеңберіне қатысты болатыны жөнінде этнографиялық мәліметтерді кездестіре аламыз. Мәселен иран халықтарында асықтар әйелдер босану кезінде, жаман күштерді қуу ғұрыптарында қолданатын болған [4, С. 215-248]. Осы мәселе жөнінде В.А. Подобед, А.Н. Усачук және В.В. Цимидановтар мынадай қызықты тұжырымын алға тартады: «жануардың асықтары адамдарды белгілі бір жағдайдан немесе өз өмірін о дүниемен байланыстыру ғұрыптарында пайдаланылған. Екі әлем арасындағы байланысты орнату арқылы түрлі мақсаттарына жетуге болады деген түсінік орнығыуы мүмкін» [5, С. 56-72]. Бәбіш Мола қаласынан табылған қой асықтарының дорсальды бөліктерін егеп, тегістеген. Бұл асық ойынының ішінде «алыстан атып» ойнау түрінің болғандығын көрсетеді.

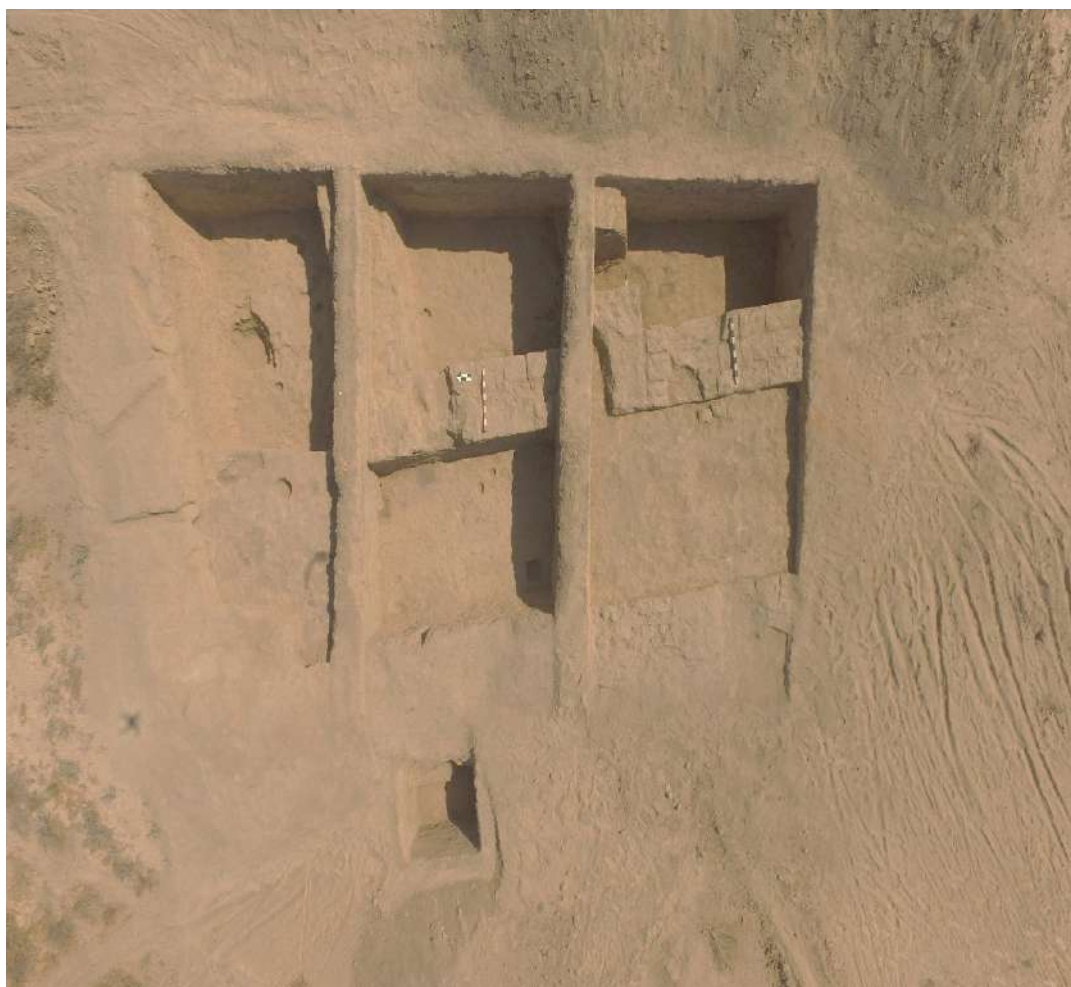
Пайдаланылған әдебиеттер

1. Driesch A.V. A Guide to the measurement of animal bones from archeological sites // Preabody Museum of Archeology and Ethnology Harvard University. Bulletin 1. 1976. P. 136.
2. Eisenmann V., Karchound A. Analyses multidimensionnelles des metapodes d'Equus // Bulletin Museum natn. Hist. nat. Paris: 1982.
3. Гайдученко Л.Л. Остеологические материалы из раскопок городища Джанкент (2009 – 2012 гг.) // Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011 – 2014 гг.). Алматы: «Арыс», 2014. С. 161-177.
4. Подобед В.А., Усачук А.Н., Цимиданов В.В. Зубы человека в обрядах племен Поволжья эпохи бронзы // Поволжская археология. №3 (5). Казань: Фэн, 2013а. С. 56–72.
5. Цимиданов В.В. Астрагалы в погребениях степных культур эпохи поздней бронзы и раннего железа // Археологический альманах. №10. Донецк: ООО «Лебедь», 2001. С. 215–248.

ҚОСЫМША

Сурет 1. Бәбіш мола қаласы. Цитадель.

Сурет 2. Бәбіш мола қаласы. Цитадель Үлкен үйге салынған қазба.

Сурет 3. Уақ малдың асықтары (3-ешкі; 3-қой асықтары)

Сурет 4. Патологиялық ауытқушылығы бар уақ малдың жақ сүйегі.

Сурет 5. Түлкінің төменгі жақ сүйегі

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY

ӘОЖ 94(574):323.1
МРНТИ 03.20; 11.25.45

С.С. Қасымова¹

¹т.ғ.к., Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің доценті, Қарағанды қ, Қазақстан

КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМУЛЫ БАСТАҒАН 1837-1847 ЖЖ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТЫ ЖҮЙЕЛІК КӨЗҚАРАС ТҮРҒЫСЫНАН ЗЕРДЕЛЕУ

Аңдатпа

Мақалада тұлғаның тарихи санасын қалыптастырудағы, патриотизмге, Отанға деген сүйіспеншілікке тәрбиелеудегі ұлт-азаттық қозғалыстардың орны қарастырылған. Қазіргі Қазақстан территориясындағы хан Кенесары Қасымұлы бастаған қазақ халқының Ресей империясына қарсы көтерілісі патриотизмнің жарқын үлгісі болып табылады. Сонымен қатар мақалада оқу әрекеті үрдісі бүтіндей танымдық белсенділікті ұйымдастыруға, ұжымдық еңбекке, өзін-өзі басқару мен тұлғаның өзін-өзі іске асыруына, жетістікті ұйымдастыруға негізделген сабақты жүйе тұрғысынан өткізу мен талдау сұрақтары түсіндірілген.

Автор Кенесары Қасымұлының бейнесі, ерлігі үлгісінде оқушылардың тұлғалық сапаларын дамыту, патриотизмге тәрбиелеу жолдарын көрсеткен.

Кілт сөздер: тарихи сана, ұлт-азаттық қозғалыс, Кенесары Қасымұлы, жүйелік көзқарас, патриотизм.

С.С. Касимова¹

¹к.и.н., доцент, Карагандинского государственного технического университета,
г. Караганда, Казахстан

СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД К ИЗУЧЕНИЮ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ ПОД РУКОВОДСТВОМ КЕНЕСАРЫ КАСЫМОВА В 1837-1847 ГГ

Аннотация

В статье рассматривается роль национально-освободительных движения в формировании исторического сознания личности, в воспитании чувства патриотизма, любви к Родине. Ярким образцом патриотизма является восстание казахского народа на территории современного Казахстана под руководством хана Кенесары Касымова против Российской империи. Так же в статье освещаются вопросы системного подхода к проведению и анализу урока, которая весь процесс учебной деятельности основан на организации познавательной активности, на коллективном труде, на самоуправлении и самореализации личности, на организации успеха.

Автором показаны способы воспитания патриотизма, развития личностных качеств у школьников через образ Кенесары Касымова и его героизм.

Ключевые слова: историческое сознание, национально-освободительное движение, Кенесары Касымов, системный подход, патриотизм.

S.S. Kassimova¹

¹C.h.s, associated professor of Karaganda state technical university, Karaganda, Kazakhstan

SYSTEM APPROACH TO STUDY OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT UNDER THE LEADERSHIP OF KENESARY KASYMOV IN 1837-1847

Abstract

In the article is considered the role of the national liberation movement in formation of historical consciousness of the personality, in education of sense of patriotism, a love for country. A bright example of patriotism is the revolt of the Kazakh people at the territory of modern Kazakhstan under the leadership of the khan Kenesary Kasymov against the Russian empire. Also in the article are taken up questions of system

approach to carrying out and the analysis of a lesson which process of educational activity is based on the organization of cognitive activity, collective work, self-government and self-realization of the personality and also the organization of success.

The author shows the ways of fostering patriotism, development of personal qualities of pupils due to Kenesary Kasymov's image and his heroism.

Keywords: historical consciousness, national liberation movement, Kenesary Kasymov, system approach, patriotism.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері отандық тарих ғылымында түбегейлі өзгерістер жүрді. Бұрынғы коммунистік қасаң идеологиядан біржола арылып, төл тарихымызды тарихилық, объективтілік қағидаларға сүйене зерттеуге, оқып-үйренуге мүмкіндік алдық.

1995 жылы Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасы қабылданды. Онда тарихи білімнің негізгі басымдықтары, тарих ғылымының проблемалары, тарихи білім беру мен ағарту ісінің келешегі белгіленді. Қазақстан тарихының әлемдік тарихтың, евразиялық тарихтың құрамдас бөлігі түрінде қабылдануы керектігі, оны шешудегі бағыттардың бірі – тарих білімінің негізгі бағдарларын айқындау қажет деп табылды [1, 316 б.].

Осы тұрғыдан алғанда тарихтағы халық-азаттық қозғалыстар, тәуелсіздік үшін күрес мәселелері аса өзекті болып табылады. Бастауын орта ғасырлардан алып, кейіннен XVI-XVIII ғасырларда Европада, Солтүстік Америкада болған тәуелсіздік үшін соғыстардың нәтижесінде ұлттық мемлекеттіктерге қол жетсе, осы кезеңде Ресей мен оның аймақтарында да отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық қозғалыстар кеңінен құлаш жайды. Академик М. Қозыбаев бұл туралы: «Тәуелсіздік алғаннан кейін тұтас онжылдықтар бойы тарихта жоңғарларға және Ресей отарлауына қарсы ұлт-азаттық соғыстар мәселесі басты тақырып болды. Отарлау және тоталитарлық идеология үстемдік еткен кезеңдегі ұзақ жылдар бойғы үнсіздіктен кейін мәселеге объективті баға беруге, қайта қарауға мүмкіндік туды. Тәуелсіздік үшін, ұлттық мемлекеттікті қайта құру үшін 260 жылға жуық үздіксіз соғыстар болғандығы туралы тұжырым жасалды. Мыңдаған батырлар туған Отанының тәуелсіздігі мен бостандығы жолында өмірін қиды» - деп жазды [2, 105-106 б.].

Солардың ішінде Ресейдей алып метрополияға қарсы он жыл күрескен, 1837-1847 жылдардағы қазақ даласындағы үш жүзді қамтыған Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс маңызды орын алады. Олай болса, тарихи сананы қалыптастырудың, отансүйгіштік, патриоттық тәрбие берудің бір бағыты – бұл ұлт қаһармандарының тәуелсіздік үшін ерлік пен намысқа, батырлыққа толы жанқиярлық өмірі мен қызметін оқып білу.

Тарих білімі мен оқу-ағартуды реформалаудың жолдарын белгілеу қажеттігі жаңа демократияланған қоғамдағы қайта құрулармен, білім берудің мақсаты мен міндеттерінің түбегейлі өзгеруімен тікелей байланысты.

Қазақстан Республикасының Білім туралы заңында білім беру жүйесінің міндеттері былайша көрсетілген: 1) ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; 2) жеке адамның шығармашылық, рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту; 3) азаматтық пен патриотизмге, өз Отаны - Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздер мен мемлекеттік тілді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге тәрбиелеу [3].

Бұл міндеттер білім саласының мамандарына, педагогтар мен оқытушыларға тұлғаның бойында қоғамның сұранысы мен талабына жауап беретін, өзін-өзі әлеуметтендіруге ықпал ететін дербес әрекет ету, кәсіби біліктілік, ақпаратты өзі іздеп табу, өзіндік көзқарас, талдау, ұтымды пайдалану, өзгермелі қоғамға тез бейімделу сияқты сапалық қасиеттерді дамытуды жүктейді. Келешек ұрпақтың бойында осындай тұлғалық сапаларды қалыптастырып, дамытуда мектептегі тарих пәнінің орны, тарих сабағын жүйе тұрғысынан құру мен оны жүйелік талдай білуді меңгерудің маңызы зор.

«Сабақ – оқу-тәрбие процесінің тірі клеткасы, оқушы үшін ең маңызды, ең бастылардың бәрі сабақта жүзеге асады. Сабақ – қара бастың қамы емес, бұл тұлғаны тәрбиелеу және дамыту құралы. Егер де біз мектебіміздің даму режиміне көшкенін қалайтын болсақ, онда біз бұл құралды жетік меңгеріп, ұтымды пайдалануымыз, оны басқаруды мүлтіксіз игеруіміз керек» - дейді жүйелік теорияның авторы Ю. Конаржевский [4, 4 б.].

Жаңашыл педагогтың сөзінің еш алып-қосары жоқ, толықтыруды қажет етпейді. Десек те, бұл мектеп мұғалімінен үлкен дайындық пен шеберлікті, осы сабақ талдаудың жүйелік теориясын жетік меңгеруді қажет етеді.

«Сабақ - мұғалімнің жалпы және педагогикалық мәдениетінің айнасы, оның білімдарлығының, ой-өрісінің көрсеткіші, интеллектуалдық байлығының өлшемі» - дейді көрнекті ғалым-педагог В.А. Сухомлинский [5, 18 б.]. Осы тұрғыдан алғанда, сабақ мұғалімнің шығармашылық лабораториясы іспеттес. Ю. Конаржевский осылай деп атайды да. Сондықтан әр мұғалімнің шығармашылық лабораториясымен, оның әлсіз және күшті жақтарымен жетік таныс болып, осыны оқу-тәрбие үрдісін әрі қарай дамытуда қолдана білген абзал.

Тек сабақта ғана аса қажетті келесі мағлұматтарға қол жеткізуге болады:

- сабақтағы мұғалім мен оқушының өзара ынтымақтастығы, қарым-қатынасы;
- мұғалім өз пәнін терең әлде үстірт біле ме?;
- оқушыларды танымдық іс-әрекетке ынталандыра ала ма?;
- мұғалім кім? ақпарат беруші ме, әлде оқушылардың оқу үрдісін ұйымдастырушы ма?;
- мұғалім сапалы білім мен білік дағдысын қамтамасыз ете ала ма?;
- мұғалім оқушылардың пән бойынша алған білімдерін оларды дамыту мен тәрбиелеуге пайдалана ала ма?

Оқушының рухани дамуына, қызығушылығын, қажеттілігін қанағаттандыруына жағдай жасай алатын, қоғамдағы жаңалықтарды қабылдауға дайын, өзінің іс-әрекетіне сын көзбен қарап, өзгеріс енгізе алатын, өзін-өзі үнемі жетілдіріп, дамытып отыратын жаңа тұрпаттағы мұғалім ғана бұл талаптар үрдісінен шыға алады.

Осы мақсатта Қарағанды қаласындағы Нығмет Нұрмақов атындағы мамандандырылған дарынды балаларға арналған мектептің оқу үрдісінде бірнеше жыл тиімді қолданылып, өзінің оң нәтижесін берген сабақты жүйе тұрғысынан құру және талдау тәжірибесіне, 8-сыныпта Қазақстан тарихы пәнінен «Кенесары Қасымұлы бастаған 1837-1847 жж. ұлт-азаттық қозғалыс» тақырыбындағы сабақтың талдауына тоқталайық.

Сыныпқа сипаттама: 8 сыныпта 25 оқушы бар. Сынып гуманитарлық бағытта қазақ тілі мен әдебиетін тереңдетіп оқиды. Оқушылар өз бетімен, жұпта, топта жұмыс жасау дағдыларын игерген. Өзара талқылау, бірін-бірі тыңдау, сыни ойлай білуге қалыптасқан. Белсенділіктері төмен, мінездері тұйық, үнемі мұғалімнің қозғауын қажет ететін оқушы - 2, сынып ұжымы ұйымшыл, 8 оқушының көшбасшылық қабілеті бар.

Айта кету керек, кез келген сабаққа қатысу алдын ала үлкен дайындықты қажет етеді. Мақсатсыз іс кездейсоқ, байланыссыз, саналы ойластырылмаған сипатқа ие болып, нәтиженің тиімділігін арттыруға кері әсер етеді. Осындай кемшіліктердің орын алмауы үшін алдын ала сабаққа қатысудың мақсатын айқындап және нені бақылау керектігі туралы бақылау бағдарламасын құру қажет [6, 47 б.].

Талдау мақсаты: Оқушылардың сабақ үрдісінде қабілетіне сәйкес өздігінен білім алуының ұйымдастырылуын талдау.

Бақылау бағдарламасы:

1. Оқушылар сабақта білімді игерудің мақсатын, міндетін айқындауын, күтілетін нәтиже туралы түсінігін қалыптастыра алуын анықтау.

2. Өз мүмкіндігіне қарай деңгейін анықтай алуын, келесі деңгейге өту қабілетін көрсете алу дәрежесін анықтау.

3. Алдына қойған мақсатқа қол жеткізуде мүмкін болатын әдіс-тәсілдерді таңдап ала білуін айқындау.

4. Өз іс-әрекетіне қажет болатын уақытты белгілеп, тиімді пайдалануын, материалды талдау, салыстыру, қажет мәліметтерді іздеу, жинақтаудағы белсенділік деңгейін анықтау.

5. Жұмыс барысында шығармашылық ізденушілік дәрежесін бағалау.

Сабақтың мақсаты:

білімділік: Кенесары Қасымұлы бастаған 1837-1847 жж. ұлт-азаттық қозғалыстың алғы шарттары, мақсаты, кезеңдері, нәтижесі, жеңіліске ұшырау себептері мен тарихи маңызы туралы білім беру, көтеріліс басшыларының көтеріліс барысына тигізген ықпалын ашып көрсету;

дамытушылық: қосымша тарихи материалдар және құжаттармен өздігінен жұмыс жасау негізінде Кенесарының хан, батыр, саясатшы, қолбасшылық қасиеттерін ашу, осы арқылы оқушылардың қисынды ойлауын дамыту, танымын кеңейту; тарихи оқиғаларды талдауға, салыстыруға үйрету, нақты фактілерді келтіріп дәлелдеу, өз көзқарасын айту, сыни ойлай білу біліктіліктерін одан әрі дамыту;

тәрбиелік: патриоттыққа, отансүйгіштікке тәрбиелеу, өз бетімен және өзара жұмыс жасауда басқаның пікірін құрметтеуге, ұйымшылдыққа, оқушыларға сенім көрсетіп, кездескен қиындықтарды жеңе білуге көмектесу;

Тақырыптың оқу бағдарламасындағы орнының маңыздылығы - оқу бағдарламасының II бөліміндегі «Кенесары Қасымұлы бастаған 1837-1847 жж. ұлт-азаттық қозғалыс» тақырыбы Қазақстанда отарлық езгінің күшеюіне қарсы XIX ғ. I жартысындағы ұлттық тәуелсіздік жолындағы үш жүзді қамтыған бүкілхалықтық қозғалыс болып табылады. Бұл сабақ мұның алдында өткен «С. Датұлы бастаған 1783-1797 жж. Кіші жүз қазақтарының көтерілісі» және «И. Тайманұлы мен М. Өтемісұлы бастаған 1836-1838 жж. шаруалар көтерілісі» тақырыптарымен мазмұн, негізгі идеясы жағынан тығыз байланыса отырып, алдағы болатын сабақтарда оқу материалын оңай және саналы меңгеруге әсер етіп, жалғасын табады.

Пәнаралық байланыс. Кенесары Қасымұлының азаттық күресті ұйымдастырушылық қызметіне айқын фактілермен баға беруде әдебиет, көтерілістің көлемі мен ауқымын картадан анықтауда география пәндерімен тығыз байланысқан.

2. Сабақтың үшбірлік мақсаты осы сабақ үшін терең, айқын белгіленген.

- оқу үрдісінде әрбір оқушының қисынды ойлау, талдау қабілетін, танымдық қызметін арттыру, ізденушілігін, шығармашылық қабілетін дамыту қарастырылған.

- сынып оқушыларының ерекшеліктеріне бейімделген, тақырып мазмұнына сәйкес келеді.

- сабақтың білім беру, дамыту және тәрбиелеу мақсаттары бір-бірімен тығыз байланыса отырып, оқушының өздігінен білім алу дағдыларын дамытуына жағдай жасады.

3. Сабақтың құрамы 4 кезеңнен тұрады:

1) Оқуға ықыластандыру.

2) Жаңа білімді игеруге дайындық.

3) Жаңа білімді меңгеру. (Оқу модулінің сөйлесу бөлімі)

4) Білімді бекіту, оқушы қызметін бағалау.

I кезең. Оқуға ықыластандыру.

Өзі мен оқушының іс-әрекетін ұйымдастыруда мұғалім оқушылардың мүддесіне бейімделді. Бүгінгі сабақтың мақсатын хабарлап, нақтылай келе алдыңғы сабақтарда ұлт-азаттық көтерілістерді оқып-меңгеру тәжірибесі болғандықтан осы сабақта да оқушылардың алдына қойған мақсатына жететіндіктеріне сенім білдіріп, сәттілік тіледі. Жағымды психологиялық ахуалдың орнығуы сабақтың барлық кезеңдерінде қарқынды жұмыс жасауға ықпал етті.

II кезең. Жаңа білім - «1837-1847 жж. Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс» тақырыбын оқып-меңгеруге дайындық кезеңі.

Жаңа тақырыпқа еңбес бұрын өткен «С. Датұлы бастаған 1783-1794 жж. және И.Тайманұлы мен М. Өтемісұлының басқаруымен болған шаруалар көтерілістерінің» алғы-шарттары, мақсаты мен қозғаушы күштеріне сипаттама бере келе ой тұжырым жасалды: патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы болғандықтан бұл көтерілістердің барлығына тән сипат - ұлт-азаттық. Бүгінгі сабақта осындай көтерілістердің бірі, XIX ғ. бірінші жартысында бүкіл қазақ жерін қамтыған «1837-1847 жж. Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың» қарастырылатындығына назар аударылды. Оқушыларға кез-келген көтерілісті талдаудың жоспары таныс болғандықтан қайталап, еске түсірілді.

1. Көтерілістің алғы шарттары мен себептері.

2. Көтерілістің мақсаты.

3. Көтерілістің сипаты.

4. Қозғаушы күштері, басшылары.

5. Көтерілістің барысы мен негізгі кезеңдері, ауқымы.

6. Нәтижесі.

7.Тарихи маңызы.

Оқылатын тақырыптың мазмұнын белгілеу, айқын мақсаттылық, оқушылардың өз міндеттерін саналы қабылдауы - үшбірлік мақсатқа сәйкес бола отырып, сабақтың келесі негізгі кезеңі мақсатының жүзеге асуын қамтамасыз етті.

III кезең. Негізгі кезең - Жаңа тақырыпты оқып-меңгеру.

Тақырыпты өтпес бұрын мұғалім оқу модулінің тарауға кіріспе бөлімінде сынып оқушыларының қосымша әдебиет, ақпарат көздерімен өздігінен жұмыс жасай білу қабілеттерінің барлығын ескере келе, олардың шығармашылығын дамытуда, ізденушілік, зерттеушілікке үйретуде тарихшы-ғалым Ж. Қасымбаевтың «Кенесары хан» т.б. кітаптардан алдын-ала мынадай сұрақтарды қарастырып келуді тапсырған:

- Кенесарының өскен ортасы, оның саяси көзқарасының қалыптасуына ықпал еткен факторлар;
- Кенесарының қолбасшы, батыр, хан, саясатшы дипломаттық қасиеттерін ашу, фактілер келтіру;
Көтерілісті оқып-игеру оқушылардың өзара сөйлесуіне негізделген. Блум таксономиясына сүйене отырып, күрделілігі әр түрлі дәрежедегі деңгейлік тапсырмалар түрінде құрылған.

III деңгей. Тақырыпты білу және түсіну

1. Көтерілістің алғы-шарттары, мақсаты2. Көтерілістің сипаты мен қозғаушы күштері3. Көтерілістің кезеңдері, патша жазалаушы әскерімен қақтығыстары4. Кенесарының ақырғы жорығы, нәтижесі, тарихи маңызы.

II деңгей. Алған білімдерін қолдана білу және талдау деңгейінде игеру

1. Кенесары құрған хандықтың құрылымы2. Кенесарының саяси тұлға болып қалыптасуына ықпал еткен факторларды нақты фактілермен дәлелде

I деңгей. Жоғары қиындық деңгейі. Проблемалық сұрақтарды зерттеу, игерген білімді топтау, бағалауға бағытталған

1. Кенесарының азаттық жолындағы күрескер екендігін ашып көрсет, батырдың жеке басы туралы әр түрлі көзқарастарға өз ойыңды білдір2. Кенесары саясаткер, дипломат, хан3. Кенесары қолбасшы, батыр

Оқушылар көтерілісті зерттеу жұмысының жоспарымен бүгінгі сабақтағы «Кенесары Қасымұлы бастаған 1837-1847 жж. ұлт-азаттық қозғалыс» тақырыбы бойынша алған білімдерін салыстырды. Шығармашылық топтағы оқушылардың Кенесарының жеке басының қасиеттерін нақты фактілермен дәлелдеуі сыныптағы басқа оқушылардың көтеріліс жайлы білімдерінің кеңеюіне ықпал етті.

Сабақтың *құрылымын* талдау барысында сабақтың 4 кезеңінің, оны құраушы оқу-тәрбиелік моменттерінің өзара байланыстылығы анықталды. Сабақтың ең басты бөлігі көтерілісті зерттеп білу болғандықтан, тақырыпты игеруге дайындық және білімді бекіту кезеңдерінің көлемі қысқартылған, аз уақытты қамтиды.

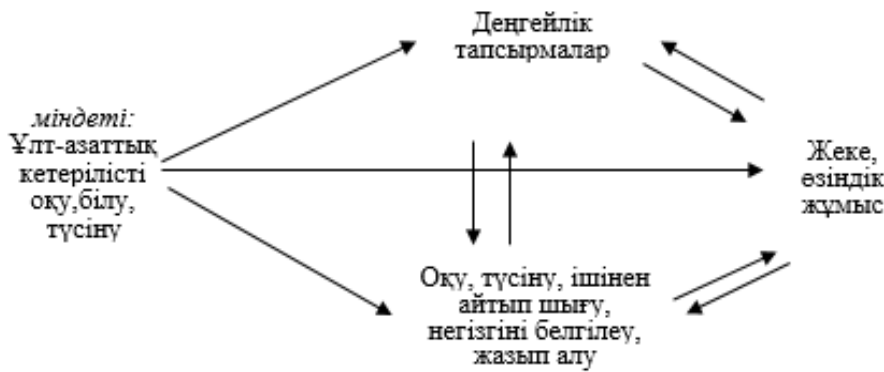
Алдын-ала мұғалімнің дайындағаны бойынша оқушылар өзінің мүмкіндігі мен даярлығына қарай тиісті деңгей тапсырмаларын таңдап алды. Деңгейлеріне қарай топқа бөлініп отырды. Дайындық үшін уақыт берілді. I деңгейді таңдаған оқушыларға уақыт көбірек берілді.

Жаңа тақырыпты оқып-меңгеру - сабақтың негізгі III кезеңінде жүрді. Көтерілісті өздігінен оқып меңгеру үш оқу-тәрбиелік моменттен тұрды.

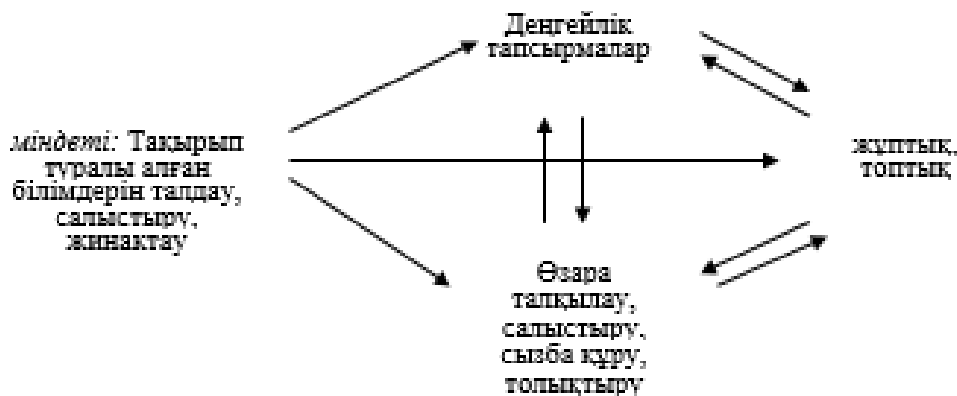
Ю. Конаржевский бойынша *оқу-тәрбиелік момент* дегеніміз – бұл сабақта орындалатын *оқу тапсырмалары*. Сабақта қанша оқу тапсырмалары болса, сонша оқу-тәрбиелік момент бар. Әр оқу тапсырмасының немесе оқу-тәрбиелік моменттің оң нәтижеге жетуі оның ішкі құрамының дұрыс таңдалып алынуына байланысты. Алдымен, оқу-тәрбиелік моменттің ішінде не бар, соған тоқталайық. Оқу тәрбиелік момент міндеттен, оқу материалынан, оқыту әдістерінен және оқу әрекетін ұйымдастыру формаларынан тұрады [7, 65 б.].

Осы үшеуінің: *оқу материалы, оқыту әдістері және оқу әрекетін ұйымдастыру формасының* оқу-тәрбиелік моменттің (бұл жерде деңгейлік тапсырмалар – авт.) міндетіне сәйкес келуі оң нәтиже береді. Келесі сызбаларда «Кенесары Қасымұлы бастаған 1837-1847 жж. ұлт-азаттық қозғалыс» тақырыбын оқып игеруде оқу-тәрбиелік моменттің немесе оқу тапсырмаларының құрамы қандай оқу материалынан (бұл жерде – деңгейлік тапсырмалар – авт.) әдіс-тәсілдер мен оқыту формаларынан тұратыны көрсетілген.

1-ші оқу-тәрбиелік момент: III деңгей тапсырмаларымен жұмыс жасау.

2-ші оқу-тәрбиелік момент: II деңгей тапсырмаларымен жұмыс жасау.

Көріп отырғанымыздай, әр оқу-тәрбиелік моменттің (тапсырманың – авт.) міндетіне қарай қолданылған әдіс-тәсілдер, оқу материалының мазмұны, оқыту формалары әр түрлі.

I деңгей тапсырмаларының қиындығы жоғары болғандықтан бұл деңгей оқушылары үшін 2-ші оқу-тәрбиелік моменттің міндеті, құралдары мен әдістері басқаша құрылды.

3-ші оқу-тәрбиелік момент: I деңгей тапсырмаларымен жұмыс жасау.

Сонымен, III кезең - Жаңа тақырыпты оқып-меңгеру кезеңі жоғарыдағыдай ұйымдастырылған жағдайда сабақтың нәтижесі туралы келесі қорытындылар жасалды:

Тақырыптың мазмұны, оқыту әдістері және оқу әрекетін (танымдық әрекет – авт.) ұйымдастыру формаларының өзара тығыз байланысы мен әрекеттестігі нәтижесінде оқушылар материал мазмұнын меңгерді. Көтерілістің туу себептері мен алғы-шарттарын түсінуде «XIX ғ. бірінші жартысындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы» картасы тиімді пайдаланылды. Оқушылар 1822 жылғы Жарғы бойынша жаңа округтердің құрылуын картадан көрсете отырып жердің тарылғанын, оның мал шаруашылығымен айналысқан көшпелі қазақтардың жағдайының құлдырауына алып келгенін дәлелдеді. Алым-салықтың көбеюі, патша үкіметінің қарулы әскери топтар жіберіп бейбіт қазақ ауылдарына қысым көрсетуі, Орта жүз қазақтарының оңтүстіктегі Қоқан мен Хиуа хандықтарының езгісіне ұшырауы, Кенесарының туыстарының, әкесінің өлтірілуі көтерілістің тууына себеп болғаны туралы саналы білім

көрсете алды. Көтерілісшілердің патша жазалаушы әскерімен қақтығыстарын төмендегідей кесте түрінде жинақтап көрсетті.

1837ж. караша	Ақтау бекінісіне шабуыл
1838ж. мамыр	Акмола бекінісін өртеді
1838ж. жазы - күзі	Кіші жүздегі Ырғыз, Торғай жеріндегі күрес
1841 ж тамыз	Қоқандықтар қолындағы бекіністерді алу
1842ж.	Сотников әскерімен күрес
1843ж.	Бизанов әскерлерінің көтерілісшілерге тойтарыс бере алмауы
1844ж.	Ахмет Жантөрин әскерін жеңді
1845ж. жазы- күзі	Ұлы жүзге бағыт. Қоқандықтармен күрес. Созак, Жүлек, Жаңақорған бекіністерін алуы
1847ж	Кенесарының қырғыздарға ақырғы жорығы, жеңілуі

Көтерілістің жеңілу себептері мен тарихи маңызын оқушылар қиындықсыз түсінді. Барлық оқушылар келесі деңгейге өту қабілетін көрсетті.

Кенесарының саяси тұлға болып қалыптасуын оқушылар батырдың азаттық жолындағы саяси күрескерлігімен байланыстырып, бір сұраққа жан-жақты қамтитын бірнеше жауаптар ұсынды:

1 оқушы: *Кенесарының азаттық, тәуелсіздік жолындағы көзқарасының қалыптасуына оның өскен ортасы ықпал етті. 1819 жылы Орта жүз ханы Уәли дүние салған соң, қазақтың дәстүрі бойынша орнына үлкен баласы Ғұбайдолла хан болып сайланады. Бірақ патша үкіметі Орта жүз ханын мойындамады, өзінің отарлау саясатына кедергі деп қарады.*

2 оқушы: *Орыс генералы И. Бабков былай дейді. Ғұбайдолланың биліктен ығыстырылуы, оның Орта жүз жерінде округтер құруына қарсы болуынан. Ол Ресей үкіметіне берген жауабында былай деген: «Ақ патша мен Абылай ханның арасындағы келісім бойынша бұл жерде қала салуға ешкімнің хақысы жоқ. Егер осы ойларыңызды күшпен іске асырсаңыздар, онда оның салдарына мені кінәламаңыздар. Сондықтан қала салуды тоқтатыңыздар» [8, 26 б.]. Сол үшін патша үкіметі оны қамауға алды.*

3 оқушы: *Кенесарының ағасы Саржан да 1822 жылғы Жарғыға қарсы күресіп 1836 жылы басылды. Ағалары Ғұбайдолла мен Саржан, Есенгелді бастаған қозғалыстар, әкесі Қасымның отаршылдыққа қарсы күресі Кенесарының саяси көзқарасының қалыптасуына ықпал етті.*

4 оқушы: *Ол қазақ елінің, жерінің тәуелсіздігі үшін он жыл бойы патша өкіметіне қарсы күресті. Абылай кезіндегі қазақ жерінің тұтастығын қалпына келтіруді алдына мақсат етіп қойғандықтан көтерілістің сипаты – ұлт-азаттық.*

Оқушылар мұғалім ұсынған қосымша әдебиеттерден I деңгейдегі тапсырмаларға мәлімет алып, салыстырды. Жұмыс барысында мұғалімнің көмегімен оқушылардың түрлі жауаптары мен келтірген фактілерінің өзара байланысы нақтыланды. 8 оқушы тапсырманы орындаған.

Кенесары - саясатшы, дипломат. Батырдың бойындағы осы қасиеттерін ашу - күрделі тапсырма. Оқушылар тапсырманың орындалуын жоғары қызығушылықпен айқын дәлелдеулер арқылы практикалық іс-әрекетте көрсете алды. Кенесарының тек қана қару алып күресуді ойламағанын, оның патшаға, генерал-губернаторға жазған хатының мазмұнынан көруге болатынын дәлелдеді [9, 88-89 б.]. Кенесары ханның жағдайды бейбіт келісіммен шешуге ұмтылуы, оның бүлікші емес, халықтың амандығын ойлаған саясатшы екені жайлы өз пікірлерін айтты:

- *Ресейдің қазақ жерін жаулап алмай тынбайтындығына көрегендікпен көзі жеткен соң үш жүздің басын біріктіріп, патша үкіметіне қарсы шықты;*

- *Орынбор генерал-губернаторы Перовский арқылы патшаға жолдаған хатында күресті тоқтатудың шарты - қазақ жерінде бекіністер, қалалар, округтерді салуды тоқтатуын сұрады [8, 27 б.];*

- *Кенесары - айлакер. Ол екі жақтың арасындағы келіспеушілік ұлы Абылай хан кезіндегі қазақ халқының жағдайының бұзыла бастағанынан екендігін, егер жерді басып алу тоқтатылса, екі елде де тыныш өмір орнайтынына губернатордың көңілін аударды.*

- *Жалпы Кенесары Қасымұлының әр жылдарда жазған хаттарынан артық ой, пікір байқалмайды. Назыз саясатшыға сай өзінің терең ойы және тілімен нақты талаптар қойды. Кенесарының дипломат, саясатшы екендігінің тағы бір көрінісі - орыс әскерлеріне тұтқынға түсіп қалған қазақтарды өз қарамағындағы қолға түскен орыс солдаттарына айырбастап, босатып алуы.*

Сонымен бірге оқушылар Сотников басқарған Сібір әскерінің бейбіт ауылдарды тонап, соққыға жығып кеткенімен бірге, тұтқындардың ішінде Кенесарының әйелі Күнімжанның да болғанын айта келіп, 1845 жылы оларды орыс тұтқындарына айырбастау арқылы босатып алғаны туралы нақты фактілер келтіріп, өздерінің қосымша әдебиеттермен жұмыс жасай алу қабілеттерін көрсетті [8, 29-31 б.].

Мұғалімнің қосымша әдебиеттерді ұсынуы Кенесары ханның жеке басының тұлғалық, батырлық, қолбасшылық қасиеттерін ашуға оқушылардың қызығушылығын оятқаны олардың белсенділіктерінен көрінді. Мұғалімнің пікірталасты шебер ұйымдастыра білуінің нәтижесінде оқушылар өзінің пікіріне, келтірген фактілеріне қарама-қарсы идеяларды жоққа шығару емес, одан өзі үшін нәтиже түйіндеуге үйренді. Кенесарының жеке басы туралы ғалымдардың, зерттеушілердің әр түрлі көзқарастары жайындағы келесі ойларын келтірді:

Н.Д. Середа: «Осы орданың тұрғындарының аз ғана бөлігін есептемегенде, барлығы дерлік оны хан ретінде таныды. Өте айлакер, саясатшы Қасымов әкімдерден өзінің іс-қимылдарын тасада ұстайтын»; «Жауларын кеіірмейтін табанды, жасынан қиыншылыққа мойымауға дағдыланған, шыдамдылығы «түйеге тең», өз мақсатына жетуде кейін шегінуді білмеуші еді»; «Оның сарбаздарының рухының беріктігіне кез-келген Европа әскерінің қолбасшысы таң қалуы мүмкін»; «Тегеурінді шабуылымен жауына бас салғанда, дала өңірінде ештеңе қалдырмайтын құдіретті құйын сияқты»: «Иә, бұл гажайып тұлға еді, егер де басқа жағдайда тәрбиеленсе Кенесарының керемет мемлекет қайраткері болатыны сөзсіз» [8, 59-60 б.].

П. Семенов Тянь-Шанский осы көтеріліс жөнінде әр түрлі мәліметтер жинастырып, Кенесарыны біздің эрамызға дейінгі II ғасырдағы Кіші Азиядағы кішкене Понт патшалығының билеушісі, Рим империясына қарсы тұрған Митридатпен теңеп, оны «қазақ халқының Митридаты» деп атайды [8, 13 б.].

Генерал И. Бабков: «Қызу қимылымен, табандылығымен, кекиілдігімен де басқалардан дараланып көрінген Кенесары қысқа мерзімде өзінің маңайына қалың бұқараның басын біріктірді» [8, 59 б.].

Барон Услар: «Бойы сонша сұңғақ та емес Кенесары арықша келген, бет пішіні қалмаққа ұқсайды. Сөйтсе де оның қиғаш көздері ақылдылықты көрсетеді. Былай қарағанда тіпті қатыгездіктің еш нышаны көрінбейді» [8, 62 б.].

М. Красовский: «Ақылы жағынан атасынан төмендеу тұрса да, мінезі және қимылының адуындылығы жағынан әкесі Қасымнан және Абылайдан ашақ тұрды, аз ғана уақытта Кенесары бүкіл Сібір даласына белгілі болды» [8, 58 б.].

Алынған ақпаратты жинақтап, қорыта келе, қысқаша сызба түрінде бере алды:

IV. Білімді бекіту, оқушы қызметін бағалау кезеңі.

Сабақты бекіту кезеңінде мұғалім оқушылардың ойларын мақсатқа бағыттады. Өзара бақылау негізінде олар өз іс-әрекет нәтижесі мен көзделген нәтиженің сәйкестігін салыстырып, түзету, реттеу жүргізді.

Сабақ кезеңдеріне, кезеңдердің оқу-тәрбиелік міндеттеріне тақырыптың күрделілік дәрежесі, оқыту формалары мен әдістерді тиімді іріктеп алудың сәйкестігі әр тапсырманың міндетінің орындалуына қол жеткізді. Яғни, алынған әр нәтиженің келесі тапсырманың орындалуына ықпалы өзара сабақтаса келе соңғы нәтижеге апарды, сабақ мақсатының орындалғанын көрсетті.

Қорытынды: Сабақтың үшбірлік мақсаты сынып оқушыларының ерекшелігіне, мүмкіндігіне сәйкес айқындалған. Мұғалім тақырыпты меңгертуді жүйелік көзқарас тұрғысынан әр оқушының қабілетіне қарай деңгейлік тапсырмалар, танымдық қызметін өзара сөйлесу түрінде ұйымдастырды. Оқушының бір-бірімен қарым-қатынасы, өзара әрекетінде оқытудың жеке, жұптық, топтық формалары тиімді қолданылды. Оқушыға тапсырманы өзінің орындау мүмкіндігіне қарай таңдау еркін беру қабілеті төмен оқушыға біртіндеп жоғарырақ деңгейге көшуіне жағдай туғызды. III деңгей оқушыларының барлығы II деңгейге өту қабілетін көрсетті. 8 оқушы шығармашылық жұмыс жасады. Тақырыпты оқыту ізденушілік, зерттеушілік оқумен ұштастырылды. Білімді өздігінен игеру барысында оқушылардың қисынды ойлау, талдау қабілеттері жетілді. «Кенесары Қасымұлы бастаған 1837-1847 жж. ұлт-азаттық қозғалыс» тақырыбындағы тарихи күрделі оқиғаның тұтас бейнесін елестетіп, ғылыми көзқарастарының қалыптасуына ықпал етті.

Қорыта айтқанда, тарих пәнінен сабақ үрдісін жүйе тұрғысынан құру және оған жүйелік талдау жасау оқушылардың терең білімденуіне, оларды отансүйгіштікке, патриоттыққа тәрбиелеуге, тарихи саналарын оятуға ықпал етеді [10, 59 б.].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 5 – том. – Алматы: «Атамұра», 2010, - 688 б.*
2. *Қозыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). - Алматы: Ғылым, 2006. – 272 с.*
3. *Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы. <http://adilet.zan.kz/kaz>*
4. *Конаржевский Ю.А. Что нужно знать директору школы о системах и системном подходе. Челябинск. – 1986. – 232 с.*
5. *Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека. – Киев. 1975. 236 с.*
6. *Горская Г.Л. Организация учебно-воспитательного процесса в школе. – М., 1988. 208 с.*
7. *Конаржевский Ю.А. Анализ урока / М.: Центр «Педагогический поиск», 2000. – 336 с.*
8. *Қасымбаев Ж. Кенесары хан. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 112 б.*
9. *Абылай хан. Кенесары: (ұлт-азаттық қозғалыс мәселелері). – Алматы: Ғылым, 1993. – 119 б.*
10. *Бөдесова С.Б., Қасымова С.С. Жүйе және жүйелік талдау: Әдістемелік құрал. - Қарағанды: «Аймақтақ оқу-баспа орталығы», 2006. – 144 б.*

ӘӨЖ 11-794
ГРНТИ 03.01.09

Р.А. Айтқалиева¹

*¹Абай атындағы Қаз ҰПУ, Тарих және құқық институтының PhD докторанты,
Алматы қ., Қазақстан*

**АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ АРХИВ МАМАНДАРЫН ДАЯРЛАУ
БАРЫСЫНДА ҚОЛДАНУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанда архивист мамандарды даярлаудың тарихы мен ақпараттық технологияларды қолдану тәжірибесі айтылған. Сонымен қатар ХХІ ғасырдағы ақпараттық технологияларды архивист мамандарды даярлау барысында қолданудың мәселелері тарихи тұрғыда талданған. Автор заманауи IT технологияларды архивист мамандар даярлайтын Жоғарғы оқу орындарындағы әдістемелер барысы сараланған. Ақпараттық технологияларды қолдану заман талабы екендігін архив саласының мамандарының сұхбаттары арқылы дәйектеуге тырысқан. Мамандықты бітірген түлектің қызметке орналасу мүмкіндігі зор. Ол тек архивтерде ғана емес, мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарда, мекемелерде, халыққа қызмет көрсету орталықтарында, әкімдіктерде, колледждерде, жоғары оқу орындарында жұмыс жасай алады. Түлектердің басым көпшілігі оқуларын тәмамдағаннан кейін қызметке бірден орналасу мүмкіндігіне ие болады.

Түйін сөздер: Ақпараттық технологиялар, архив, инновациялық даму, мамандар, жоғарғы оқу орындары.

Айткалиева Р. А.¹

*¹PhD докторант, Института истории и права КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан*

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОДГОТОВКЕ КАДРОВ АРХИВИСТОВ

Аннотация

В статье рассказывается об истории подготовки архивистов и использовании информационных технологий в Казахстане. В то же время проблемы применения информационных технологий в XXI веке при подготовке архивистов были проанализированы исторически. Автор оценил прогресс современных IT-технологий в высших учебных заведениях, которые готовят архивистов. Использование информационных технологий является современным аспектом интервью с архивными специалистами. Выпускник специальности имеет большой потенциал, чтобы устроиться на работу. Он может работать не только в архивах, но и в государственных и общественных организациях, учреждениях, центрах государственной службы, акиматах, колледжах и университетах. Большинство выпускников после окончания обучения имеют реальную возможность получить работу

Ключевые слова: информационные технологии, архивы, инновационное развитие, кадры, высшие учебные заведения.

Aitkaliyeva R.A.¹

*¹PhD student of the Institute of History and Law at Abai KazNPU,
Almaty, Kazakhstan*

SOME ISSUES OF THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN THE TRAINING OF ARCHIVISTS

Abstract

The article tells about the history of the training of archivists and the use of information technology in Kazakhstan. At the same time, the problems of using information technologies in the 21st century in the preparation of archivists were analyzed historically. The author appreciated the progress of modern IT technologies in higher education institutions that train archivists. The use of information technology is a modern aspect of interviews with archival specialists. A graduate of the specialty has great potential to get a job and they can work not only in archives, but also in state and public organizations, institutions, public service centers, akimats, colleges and universities. Most graduates after graduation have a real opportunity to get a job

Key words: information technology, archives, innovative development, personnel, higher educational institutions.

Еліміздің, тарихи тұғырымыздың биік болуына өзіндік із қалтыратын, тарихи құндылығымызды деректер негізінде дәйектейтін және оны сақтап, ұрпақтан –ұрпаққа жеткізетін архив мекемесінің қызметі өте күрделі. 2008 жылдан бастап Қазақстанның жоғарғы оқу орындары мамандар дайындаудың бүкіл әлемде танылған бакалавр, магистр және PhD докторы академиялық дәрежесін беретін үш деңгейлі үлгісіне көшу толық аяқталды. Қазақстанның барлық жоғарғы оқу орындарында оқытудың кредиттік технологиясы енгізілді. Оның басты мақсаты жоғарғы оқу орындарындағы түлектерінің білімін халықаралық деңгейге жеткізу болып табылады. Бұл Қазақстанның жоғарғы оқу орындарының шетел университеттерімен серіктесіп жұмыс істеуін, студенттердің тәжірибе алмасуын, студенттерді шетелдердің жоғарғы оқу орындарына семестрге немесе академиялық бір жыл оқуға жіберуін кеңейту арқылы қос дипломды білім бағдарламаларын дамытумен қамтамасыз ету және озық технологияны меңгерген мамандарды даярлау.

Жаһандық заманауи технология талаптарын орындауда архивист мамандарды даярлаудың бағыты мен талаптары өзгеріп, XXI ғасырдың автоматты, электронды талаптарын орындауға көшуде. Елімізде архивист мамандарын даярлау саласында ақпараттық технологияларды қолдану құндықтарымызды заман ағымымен Қазақстан Республикасында мұрағат ісі саласындағы мамандарды даярлаудағы оқу процесінің тұжырымдамалық негізі Қазақстан Республикасының мәдени мұрасын сақтау зерттеушілердің мүдделерін қамтамасыз ету, мұрағат қорын қазіргі кезде алу, тарихи маңызы бар құжаттарды сақтау және болашақ ұрпаққа беру сияқты бірқатар факторлармен дәйектеледі[1].

«Архивист» мамандарды даярлаудың еліміз тәуелсіздік алған жылдардағы барысын қарастырсақ, 1991 жылы Абай атындағы ҚазҰПУ-нің тарих факультетінде «Архивтану» мамандығы ашылды. Осы қара

шаңырақтан түлеп ұшқан архивист мамандар мемлекетіміздің аймақтарында архив мекемелерінде қызмет атқаруда.

Ал осы Абай атындағы ҚазҰПУ –індегі архивист мамандарды даярлау барысы 1999 жылдан бастап осы университеттің қаржы-экономика факультетінде 091241- «Құжаттамалық басқару және құжаттаманы басқару» мамандығы бойынша даярланды[2].

2004 ж. Абай атындағы ҚазҰПУ-де осы бағыт бойынша мамандар даярлау ісі тоқтатылды. Сонымен қатар архивист мамандар 2004 жылдан бері Бакалавриат және магистратура мамандықтарының жіктелуі бойынша «Мемлекеттік және жергілікті басқару» мамандығы аясында дайындалды. Шамамен алғанда осы бағытта «Мемлекеттік және жергілікті басқару» мамандығы бойынша мамандарды даярлауға арналған мемлекеттік білім беру тапсырысының көлемі 2008 жылдан бері 80 білім беру грантын құрады. Оның бір себебі, мұрағат және құжат айналымы саласында мұғалімдердің жетіспеуі болып табылды. Сонымен қатар нарық талабына сай мамандарға жеткілікті сұраныстардың анықталмауы да осы мамандықтың келешегіне әсер етті деп ойлаймын.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001 жылғы 26 қаңтардағы №146 тұжырымдамасында «елдің университеттеріндегі өндіріс саланың кадрлық мәселесі мемлекеттік тапсырыс бойынша Қазақстан Республикасының және ТМД-ның жетекші жоғары оқу орындарында тарихи-архивтік бағыттағы мамандарды даярлау, мұрағаттану және есепке алудың арнайы бөлімдерін құру арқылы шешілетін болды» делінген[3].

2010 жылы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің бастамасымен «Мұрағаттану, құжаттама және құжаттамалық қамтамасыз ету» мамандығы Қазақстан Республикасының жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім мамандықтарының санатына қосылды.

Елімімізде «Мұрағаттану, құжаттар жүргізу және құжаттамалық қамтамасыз ету» мамандығы бойынша 56 жоғары оқу орны мамандарды даярлайды. Статистикалық мәліметтерге жүгінсек 2008/2009 оқу жылында осы мамандық бойынша студенттер саны - 8327-ні құраса, 2009/2010 оқу жылында 8666-ны құрады. 2010/2011 оқу жылында қабылдау 2009 жылы бекітілген «Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі мамандықтар жіктеуші» бойынша жүзеге асырылды. Аталған жіктеуішке сәйкес құжаттанушы мамандарды «Мұрағаттану, құжаттар жүргізу және құжаттамалық қамтамасыз ету» мамандығы бойынша даярлау жоспарға енгізілді[4].

Осыған сәйкес «2010/2011 оқу жылына жоғары білімі бар мамандар даярлауға арналған мемлекеттік білім беру тапсырысын мамандықтар бойынша бөлу туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің бұйрығы жобасында аталған мамандық бойынша 10 білім беру гранты бөлінді (мемлекеттік органдардың ұсынған қажеттілігі 9 адам). 2010 жылы «5B051500-Мұрағаттану, құжаттар жүргізу және құжаттамалық қамтамасыз ету» мамандығы бойынша кадрларды даярлауға лицензия әл- Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіне де берілді (Қазақстан Республикасы Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің 2010 жылғы 2 маусымдағы № 924 бұйрығы)[5]

«Мемлекеттік және жергілікті басқару» мамандығы бойынша даярланатын студенттер саны туралы мәлімет

Білім деңгейі	Оқу жылдары	Қабылданғандар саны	Білім алушылар саны	Бітіргендер саны
Бакалавриат	2007/2008	2186	8918	637
	2008/2009	2129	8327	1946
	2009/2010	2094	8666	2429
Магистратура	2007/2008	110	223	52
	2008/2009	114	238	62
	2009/2010	368	420	73

Сонымен қатар Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрінің 2013 жылғы 18 желтоқсандағы № 296 бұйрығымен «Мұрағат ісі және құжат айналымы саласындағы кәсіби стандарты» бекітілді, онда мамандық бойынша мүмкін болатын жұмыс орындары, еңбек жағдайлары, білімі, жұмыс тәжірибесі талаптары айқындалады[6].

2012 жылы магистратураға қабылдау «Мұрағат, құжаттама және құжаттаманы басқару» білім беру бағдарламасы бойынша басталды. 2014 жылы алғашқы бітіру өтті: 8 бакалавр, 9 магистрант. 2010 жылдан бастап 2016 жылға дейінгі кезеңде осы мамандық бойынша мемлекеттік тапсырыс өсуінің динамикасын байқауға болады: магистрант үшін 10-нан 30 адамға дейін, магистратурада 8-ден 25 адамға дейін.

Бүгінгі таңда университетте 5B051500 «Мұрағат ісі, құжаттама және құжаттаманы басқару» білім беру бағдарламасы бойынша мамандарды даярлау мемлекеттік білім беру стандартының талаптарына сәйкес жүзеге асырылады. «Мұрағаттану, іс жүргізу және құжаттаманы сүйемелдеу» білім беру бағдарламасын әзірлеу Қазақстан Республикасының мұрағат және құжаттама қызметі өкілдерінің және басқа жұмыс берушілердің қатысуымен жүзеге асырылады. Архив саласындағы кафедраның ғылыми жобаларының нәтижелері оқу үрдісіне оқу пәндері ретінде енгізілген. Одан әрі оқу шетелдік университеттердің профессор-оқытушылар құрамы тәжірибе алмасу мақсатында ұйымдастырылады: Адам Мицкевич атындағы университет (Польша, Познань); Чехия ұлттық мұрағаты (Чехия); Муравский Земский мұрағаты (Чехия, Брно); Карлов университеті (Чехия, Прага); Лейден университеті (Нидерланды); «Еуропалық Одақтағы білім беру жүйелері: ынтымақтастық пен дамудың болашағы» білім беру курстары (Чехия, Прага, Чарльз университеті). Дәріске шетелдік оқытушылар шақырылды. Бұл саладағы кадрларға деген қажеттілік еліміздегі нарықтық экономиканың, саяси, әлеуметтік қатынастардың дамуымен және мекемелер мен кәсіпорындардың (мемлекеттік, коммерциялық емес, коммерциялық) ұйымдарын құру және қайта құру процестерімен анықталады. Қазақстанда мемлекеттік, республикалық, аудандық және қалалық деңгейдегі 200-ден астам мұрағаттар, сонымен қатар кәсіпорындарда, ұйымдар мен мекемелерде көптеген ведомстволық мұрағаттар бар[7].

Мұнда құжаттама және мұрағат ісі бойынша ғылыми-техникалық ақпарат орталықтары, Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағаттар комитетінің археография және деректану орталығы, Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің мемлекеттік архивтерінің құжаттамалық материалдарын микрофотопиялау және қалпына келтіру зертханасы бар. Бөлім Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағатымен бірлескен конкурс өткізеді, онда жеңімпазға сертификат беріледі, содан кейін ол конкурсыз жалданады. Сонымен қатар, осы мұрағат негізінде 3-курс студенттерімен «Мұрағат мекемелерін автоматтандыру» және «Электронды мұрағат» пәндері бойынша практикалық сабақтар өткізіледі. Сабақты директордың орынбасары, профессор Қ.Әлімғазин жүргізеді. 2016 жылы «Мұрағаттану, іс жүргізу және құжаттамалық қамтамасыз ету» мамандығы бойынша бакалавриат және магистратура бағдарламалары білім беру бағдарламалары ACQUIN агенттігінің халықаралық аккредитациясынан өтті[7].

Қазіргі уақытта әл-Фараби атындағы ҚазҰУ - да кадрларды даярлаудағы білім беру іс-әрекетінің маңызды бағыты - Ресей мемлекеттік гуманитарлық университетінің тарихи-мұрағат институтының Құжаттамалық басқару және технотрондық мұрағаттар бөлімімен ынтымақтастықтың қушеюін атап өтеміз. 2016 жылдан бастап «Менеджмент және мұрағаттағы электрондық құжаттармен жұмыс жасаудың теориясы мен практикасы» (қос дипломды білім) мамандығы бойынша халықаралық магистрлік бағдарлама жүзеге асырылуда.

Қазақстан Республикасы үшін қос дипломды білім беру - еуразиялық кеңістіктегі жоғары білім саласындағы ынтымақтастықтың негізгі алаңы болды. Жалпы университет пен профессорлық-оқытушылар құрамы үшін бұл бағдарлама ішкі және халықаралық еңбек нарығында бәсекеге қабілетті жоғары білікті мамандарды, терең кәсіби даярлығы бар магистрлерді даярлау үшін негіз болып табылды және жоғары білімді интернационалдандыру факторы болып табылады.

2001 ж. архивистердің халықаралық кездесуінде (Италия, Масерата) «ешқандай мәдени немесе ұлттық дәстүрлер ақпараттық технологияның жан-жақты күшіне қарсы тұра алмайды» және тіпті «IT-тің озық жетістіктері мұраны сақтау мен оны айналымға негіздеу өте тиімді».

Сондықтан Мәскеудің Тарихи-мұрағат институтының құжат айналымы және технотрондық мұрағаттар факультетінің электрондық құжаттарымен жұмыс істеу теориясы мен практикасы тәжірибесі біздің университет үшін қызықты. Бұл жалпы Қазақстан үшін өзекті, өйткені болашақта ол еңбек нарығының сұраныстарына сәйкес Қазақстанның мұрағат ісі мен құжатайналымы туралы білімді жетілдіруге және дамытуға, кәсіби стандарттарды енгізуге және осы саладағы негізгі ғылыми проблемаларды шешуге ықпал етеді.

Елімізде бүгінгі таңда архивист мамандарды даярлаудың модернизацияның өзекті мәселелерінің ғылыми-әдістемелік әзірлемелері сәтті дамуда[8].

Жаһандану жағдайында басқару және мұрағаттағы электрондық құжаттармен жұмыс жасаудың теориясы мен практикасы саласындағы университеттер арасындағы білім беру серіктестігін нығайту қазақстандық бағдарламалар мазмұнындағы кемшіліктерді женеді; білім беру қызметтерінің сапасына кепілдік береді; болашақта ҚазҰУ түлектерінің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету де келешек еншісінде.

Қазақтан Республикасының Мемлекетінің шежіресін, бүгінгі мен кешегісін, жеткен жетістігін, ел басынан өткен нәубетті сәттерді, дамудың тарихи үрдісін сипаттайтын деректерді келешек ұраққа жеткізуде архивтердің және сол жердегі сырт көзге көрінбейтін, мемлекетіміз үшін құнды құжаттарды сақтауды қамтамасыз ету – архив қызметкерлерінің мәртебелі міндеті. Осы міндет аясында Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында айқындалған тапсырмалар да архив жұмысының маңыздылығын арттырып отырғандығын байқаймыз.

Бүгінгі таңда архив саласы заңнамасына өзгерістер енгізілуде, жаңа ғимараттар салынып, материалдық техникалық базасы жаңартылып келеді. Алайда бұл саланың да өз шешімін күтетін өзекті мәселелері баршылық. Оның бірі архив саласының жоғары деңгейлі кәсіби мамандар даярлау болып табылады. Қазіргі таңда елімізде жұмыс істеп жатқан архивтерде нақты архивист мамандығы бойынша қызмет атқаратын мамандар жетіспей жатыр. Студенттердің архив қызметі туралы білімдерін нығайту және тереңдету қажет және теория жүзінде алған білімдерін тәжірибелік практикалармен ұштастыру керек. Сапалы мамандар даярлау үшін кәсіби жоғары білім беру нарық заманында бәсекелестікке төтеп бере алатын, жаңа архив саласында инновациялық бағдарламаларды меңгеруге дайын мамандарды даярлауы қажет[9].

Қазақстанда қазіргі ақпараттандыру қоғамында бірыңғай электронды құжат айналым жүйесін және «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасын сапалы деңгейде жүзеге асыратын да осы архивист-құжаттанушы мамандар. Құжаттарды цифрландыру – архив құжаттарын көшірмелеу, қағаз түріндегі құжаттарды электрондық түрге біртіндеп ауыстыру, осы бағытта құжаттарды тездетіп өңдеуде оларды құру, енгізу, сонымен қатар сақтауды қамтамасыз ету негізге алынды. Бұл технология ақпараттарды жылдам тарату, қоғамды қажетті құжаттармен қамтамасыз етуде қолжетімділік мәселелерін шешудегі жаңа құрал болары анық және архив және іс жүргізу салаларында өзінің оң шешімін табуда ұтымды.

Бүгінгі күні архив саласын үлкен жаңалықтар мен өзгерістер күтуде. Тұңғыш Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында атап өтілгендей, «Архив – 2025» жеті жылдық бағдарламасы қабылданып, бұл архив саласына серпіліс беретіні сөзсіз.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының Ұлттық архивінің де сала мамандарын даярлауда өз үлесін қосуда. Оқу залында жоғары оқу орындарының студенттері тұрақты түрде зерттеу жұмыстарына арқау болатын тарихи құжаттармен жұмыс жүргізетін болды. Архив барлық жеткізгіштер түріндегі архивтік құжаттарды толықтыру, сақтау және пайдалану, құжаттар көшірмелерінің мемлекеттік сақтандыру қорын құру, есепке алу және сақтауды жүзеге асырады.

Қорыта айтқанда, архивист мамандарды даярлау қажеттілігі күннен күнге артуда. Еліміздің алдыңғы қатарлы көптеген жоғары оқу орындарында бакалавр, магистратура және докторантура сатыларында архивтану, құжаттану факультеттері ашылса, отандық архив саласының дамуына үлкен серпіліс болар еді. «Ашық Үкімет» шеңберінде электрондық құжаттарды сақтау және оны жүйелеу, жүзеге асыру ісі, халыққа қолжетімді ақпараттар тарату және архив ісінің мамандарын даярлау жұмысы қатысушылар қарастыратын негізгі мәселе ретінде ұсынылды. «Мемлекет басшысы бес институттық реформаны іске асыру мақсатында «Ашық Үкімет» қалыптастыруды жүзеге асыру бойынша тапсырма берген болатын. Бұл бағытта алдымен заңнамалық базаны жетілдіру қарастырылды. Талқыланатын негізгі мәселенің бірі – министрлік әзірлеп жатқан архив ісі саласында қызмет көрсетуді жетілдіру мәселесін заң жобасы негізінде жүзеге асыру болып отыр. Екіншіден, республикадағы мекемелердің заманауи ақпараттық инфрақұрылымын құру, электронды архивтерде сақталатын ресурстарға кең қолжетімділікті қамтамасыз ету үшін сервистерді дамытуымыз керек», – дейді Мәдениет және спорт министрлігі Мұрағаттық іс және құжаттама департаментінің директоры Әлия Мұстафина.

Мемлекеттік архивтер мен мекемелерде ақпараттық технологияларды, оның ішінде электрондық архив жүйесін енгізу өте маңызды мәселе болып табылады. Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві 2014 жылы мекеменің ақпараттандыру тұжырымдамасын қабылдаған болатын. Сол жылдан бастап қағаз жүзіндегі архив құжаттарын жаппай цифрландыру жобасы қолға алынды. Осы төрт жылда 100 мыңнан аса сақтау бірліктері сандық форматқа көшірілді. Қағаз құжаттарды сандық форматқа көшіру жоғары жылдамдықтағы көпқызметтік құрылғыларда жүзеге асырылады. Орта есеппен алты көпқызметтік құрылғы арқылы аптасына 500 сақтау бірлігі цифрлаудан өтеді[10].

Архив құжаттарын цифрландырумен қатар Қазақстан Президентінің Архивінде «Электронды архив» ақпараттық жүйесі іске қосылды. Жүйенің атқаратын міндеттерінің қатарына Архивтің негізгі бағыттарын ақпараттандыру, Ұлттық архив қорының құжаттарын жинақтау, есепке алу, сақтау және пайдалану кіреді. Жүйенің интерфейсі пайдалануда өте ыңғайлы. Зерттеушілер осы жүйе арқылы кейіннен тапсырыс беретін құжат туралы ақпаратты алдын ала көре алады. «Электронды архив» жүйесі-

нің іске қосылуы зерттеушілер үшін құжаттардың тізімдемесіне қашықтан қолжетімділігін ғана қамтамасыз етіп қоймай, архив қызметкерлерінің жұмысын оңтайландыруда да үлкен септігін тигізіп отыр.

– «Ашық қоғамға – ашық архив» акциясының басталғанына да бірталай жылдың жүзі болды. Тарихи маңыздылығы жоғары кейбір құпия құжаттар жария болса, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келетіні тағы бар. Архивте Қазақстан тарихының өзекті мәселелері бойынша зерттеулер жүргізуге, мемлекеттік және қоғамдық қажеттіліктерді қамтамасыз етуге бағытталған Ұлттық архив қорының құжаттарын кеңінен пайдалану және жариялау ұйымдастырылған. 2004 жылы Архивтің бастамасымен құжаттарды құпиясыздандыру бойынша Ведомствоаралық комиссия құрылып, комиссияның жұмысы нәтижесінде 2004-2008 жылдар аралығында Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің және оларға дейінгі билік органдарының 1937-1991 жж. аралығындағы 40 мың істің құпиялылығы жойылды.

Қазақстан Республикасының бүгінгі таңдағы экономикалық дамуы ол тікелей елбасымыздың ұстанған жаңа бағыттағы саясаты десек болады. Мінекей, осындай жаңа бағыттағы саяси, экономикалық мәдени жүйеде елдің ел болып қалуына тікелей оның мәдени құндылықтарына байланысты. Ал мәдени, тарихи құндылықтың қайнар көзі мұрағаттарда екені мәлім. Ендеше мәдени байлықтарымыздың сақталуын, пайдалануын ұйымдастыру қызметін жүзеге асыратын, мұрағаттарды басқару органдары. Яғни мұрағаттардың және оларды басқару органдарын зерттеу біздің сол құндылықтарымызға көзқарасымызды көрсетсе керек. Мұрағат ісін басқару жүйесі мұрағат ісінің қызметін ұйымдастыруда маңызды рөл атқарады. Бүгінгі күні Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағаттық қызметі мәдениет пен ғылымда, халықтың тарихи санасының қалыптасуында маңызды орын алады. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы республикамызда 2017 жылы қабылданғаны белгілі. Аталған бағдарлама халықтың цифрлық сауаттылығын арттыруды және шалғайдағы елді мекендерде 2022 жылға дейін интернетке қолжетімділікті қамтамасыз етуді көздейді. Цифрлы экономиканы білімді және жоғары білікті мамандарсыз қалыптастыру мүмкін емес. Осы орайда IT мамандар бар дегенімізбен, архивтің ішкі құрылымы мен оның құжаттарының мазмұны мен құрамын толықтай меңгерген цифрландыру процесін игере алатын IT мамандар жеткіліксіз. Архив ісі және құжаттама департаментінің директоры Әлия Мұстафинаның айтуынша, Қазақстанда архив саласында шамамен 3000-ға жуық қызметкер жұмыс істейді және солардың 3 пайызы ғана «Архив ісі, құжаттар жүргізу және құжаттамалық қамтамасыз ету» мамандығын тәмамдағандар екен. Қазақстанда жалғыз архив ісі мамандарын даярлайтын оқу орны – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Жыл сайын «Архив ісі, құжаттар жүргізу және құжаттамалық қамтамасыз ету» мамандығына бакалаврға – 25, магистратураға – 10 білім гранты бөлінеді және соңғы жылдары докторантураның ашылғанымен оған тапсырушылар аз екені белгілі. Бұл кәсіби даярланған мамандардың жеткіліксіздігін көрсетеді. Сол себепті елімізде архив ісі саласында IT мамандар даярлайтын мамандық ашу керек. Ал жаңа заманауи техникалық құралдарға қолжетімді болған жағдайда оны игеру, қолданысқа пайдалану, автоматты түрге көшіру, цифрландыру жұмысын бірыңғай ақпараттық жүйеге бейімделе құру – екінші мәселе. Сонымен қатар архив саласына цифрландыруды жүргізуге заманауи талаптарға сай техникалық жабдықтар қажет, ол үшін цифрландыруда мемлекеттік тұрғыда қаржыландыру мәселесі қолдау табуы тиіс. IT архивистер мамандығы бізге қажет себебі қазір технологияның заманы бұл салада технологиямен бірге құжаттарды байланыстыра отырып жаңа әртүрлі бағдарламалар жасау мәселесінде жаңа мамандық иелерін дайындау қажет.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Вопросы документооборота. - 2010. - №7(07). -10 С.*
- 2 *Бирмкулова Н. Инновациялық мамандар қажет//Астана Ақшамы, 2019., 31 Наурыз,*
- 3 *Аханбайқызы А. Архив жұмысы - "Ашық Үкімет" аясында // Егемен Қазақстан. - 2016. - 28 қазан (№ 207). - 8 .*
- 4 *Архивті цифрландыру көп мәселені шешеді – Жангелді Махашов baq.kz/kk/regional_media/post/42922*
5. *Жаптаров Б.А.«Архив – мемлекет тарихының сақтаушысы» (сұхбат) // Егеменді Қазақстан. 2013. - 3 б.*
6. *«Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» заң. - 1998 ж. - 22 желтоқсан.*
7. *Қазақстан мұрағаттары: анықтама, - Алматы, 2013 ж.*
8. *Вяликов В.И. Управление государственными архивами СССР под. Ред В.В. Максаков*
9. *Собрание актов Президента Республики Казахстан и Правительства Республики Казахстан. - Алматы, 1996. - №43. - 60-62 стр.*
- 10 *Архив мамандары қажет// Ана тілі 2019 ж. 14 - Наурыз,*

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ PERSONALITY

ӘӨЖ 798.03
ГРНТИ 03.01.20

М. Қ. Қойгелдиев¹

¹Академик Т.С. Садыков атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі

№11020 ИНЖЕНЕР-ГЕОЛОГ МЕРҒАЛИ ҚАДЫЛБЕКҰЛЫНЫҢ ІСІ

Аңдатпа

Мақалада Қаратау және Алатау өңірлерінде жаңадан ашылған кен орындарының авторы ретінде танылған инженер-геолог Қадылбеков Мерғалидың қызметі мен қайғылы тағдыры баяндалады. Репрессия құрбаны болған геологтардың өмір жолы отандық тарихнамада алғаш рет қарастырылып отыр. Әсіресе, Торлан өңіріндегі геологиялық барлау ісінде ерекше белсенділігімен және жоғары дарындылығымен танылған талантты геолог Ащысай, Мырғалымсай ғана емес Қазақстан көлемінде пайдалы қазбалар жөніндегі ілімнің биігіне көтерілген тәжірибелі қазақтың жас зиялысы. М.Қадылбековтың өмірі мен қызметі Ішкі Істер Министрлігі архиві қорының материалдары негізінде даярланды.

Кілт сөздер: инженер-геолог, кен қоры, руда, тергеу ісі, ақтау, индустриализация.

Койгелдиев М. К.¹

¹ доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук Республики Казахстан, Заведующий кафедрой Кафедра истории Казахстана им. Академика Т. С. Садыкова Казахского национального педагогического университета имени Абая

ДЕЛО № 11020 ИНЖЕНЕРА-ГЕОЛОГА КАДЫЛБЕКОВА МЕРГАЛИЯ (1907-1938 ГГ.)

Аннотация

Статья посвящена истории жизни и деятельности инженера-геолога Кадылбекова Мергалия, который открыл новые рудные месторождения в горах Каратау и Алатау. Жизнь и судьба геологов, жертв репрессий советской власти, впервые рассматривается в отечественной историографии. Мергалий Кадылбеков стал известен своей исключительной активностью и талантом в период своей работы в Торланской геологоразведке по изучению минеральных ресурсов месторождений Ащысай и Миргалымсай. В статье о жизни и деятельности Кадылбекова Мергалия использованы материалы Архива Министерства внутренних дел.

Ключевые слова: инженер-геолог, месторождение, руда, следственное дело, индустриализация, реабилитация.

Koigeldiev M. K.¹

¹ Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan. Academician TS Sadykov Kazakh National Pedagogical University named by Abay

CASE NO 11020 OF GEOLOGICAL ENGINEER KADYLBEKOV MERGALIY (1907-1938 YY.)

Abstract

The article describes the life and professional activities of Kadylbekov Mergalia, geological engineer, the author of new metal deposits in the mountains of Karatau and Alatau. The life of repressed geologists is being analyzed for the first time in domestic historiography. The life and fate of geologists, victims of repression of Soviet power, is first considered in historiography of Kazakhstan. Mergaly Kadylbekov became known for his exceptional activity and talent during his work in the Torlan's exploration for the study of the mineral resources of

the Ashysay and Mirgalymsay deposits. The article on the life and work of Kadylbekov Mergalia uses materials from the Archive of the Ministry of Internal Affairs.

Key words: geological engineer, deposit, ore, investigation, industrialization, rehabilitation.

Ұлттық инженер-геолог мамандардың алғашқы буынының өкілі Мерғали Қадылбекұлының өмірі мен қызметі туралы жазылған танымдық мақалалар көп емес, дегенмен бар [1]. Қайраткер тұлғаның қызметі мен ұстанымын тура да тереңірек түсінуге көмектесетін артында қалдырған мұрасы да бар [2]. Кезінде оның «Социалды Қазақстан» және «Казахстанская правда» газеттерінде жариялаған мақалалары соның айғағы. Болашақта геолог-ғалымның даярлаған «Минерология және геология» атты кітабын тауып, жариялау да осы бағытта атқарылатын іс болмақ. Қазіргі кезеңде геология және оның кадрларына қатысты танымдық мазмұнда жазылған еңбектермен қатар атамекеннің кен қорларын түрлі тарихи кезеңдерде игеру ісіне қатысты теориялық талдау жұмыстарының да жарық көргені қажет-ақ. Өйткені кен қорлары шексіз дүние емес, соған байланысты оны үнемді пайдалану мәдениетін қалыптастыру болашақ ұрпақтар алдындағы борышымыз.

Осы жағдайға байланысты келесі екінші мәселе, кен қорларын пайдалануға байланысты заңдық актілерді даярлау және қабылдау ісінде бұл ұстанымға басымдылық берілгені жөн.

Қорыта айтқанда, патшалық және советтік кезеңдердегі жер қойнауындағы құндылықтарға байланысты қалыптасқан ұстанымдар сараптауда өткізіліп, бұл мәселеге байланысты жаңа рационалды ұстанымдарға жол ашылғаны уақыт талабы.

Геологиялық-барлау ісіне қатысты жаңа көзқарас және ұстаным кадр даярлау ісінде де ескерілгені жөн. Атамекеніміздің жер байлығына құрмет жалпы қоғамда, оның басшыларында алдымен, әрине, геолог мамандарда болғаны құба-құп.

Сонымен, Мерғали Қадылбекұлының өмір жолы қалай және неден басталған еді? Бұл тарихи тұлға туралы ел арасында қандай мәлімет, пікір сақталған?

Мерғали Қадылбекұлы, жалпы Қадылбековтар әулеті туралы орнықты мақаланың авторы профессор Төлеутай Ақшолақов. Ол алғашқы буын қазақ зиялыларының көзін көрген, іздегенін іздеген тамаша педагог-ғалым. Қадылбековтар әулетінің жерлесі әрі ағайыны. Баянауылдан. Төкең «Осы жұрт Каделенколарды (Қадылбековтарды) біле ме екен?» деген танымдық мазмұндағы мақала жазып, Павлодардан шығатын «Сарыарқа самалы» аталатын газетке жариялайды. Сол мақаласында ол Павлодар өңірінде ХХ ғасырдың басында Шорман би әулеті бастап, Сәтбаевтар, Барлыбаевтар, Күленовтар әулеті қостап орыс оқу орындарында бала оқытуды дәстүрге айналдырғанын жазады. Бұл бір, әрине, үлгі-өнеге алатын дәстүр еді. Осы үрдіске орта шаруа иесі Қадылбек ақсақал да қосылып, төрт бірдей балаларын білім алу жолына салады. Ұлт тарихында терең із қалдырған Нұрғали мен Мерғали Қадылбековтар осы әулеттен. Қадылбектің үлкені Нұрғали фамилиясын өзгертіп «Каделенко» аталып кеткен. Бұл жағдайдың қысқа тарихы мынадай. Нұрғали бастауыш білімді Павлодардың жанындағы Коряковка селосындағы орыс-қазақ мектебінде алады. Сонан соң Омскі қаласындағы мұғалімдер семинариясын аяқтайды. Украин достарының ықпалы болса керек, Баянауылда өткен бір жиналыста орысшасын украин акцентімен сөйлеп, сонда жиналысқа қатысып отырған бір досы «Нұрғали сен нағыз хохолша сөйледің, енді сені Каделенко атайтын шығармыз» деп, қалжың айтады. Содан соң оны достары «Каделенко» атап кетеді. Тіптен бұл атау біртіндеп ресми құжаттарға да енеді [3].

Мерғалидің №11020 тергеу ісінде оның өмір жолы мен қызметіне қатысты мәліметтер көп емес, дегенмен бар. Бұл ретте көзге түсетін құжат, әрине, тұтқынның өмір жолына байланысты толтырылған «Анкетасы». Онда Мерғалидің 1907 жылы Қарағанды облысы, Баянауыл ауданы, Жаманқыстау ауылында өмірге келіп, тұтқынға алынған сәтте Алматы қаласы, Дзержинскі көшесінің 58 үйінде тұратындығы айтылған. Білімі жоғары, Мәскеудің геологиялық-барлау институтын аяқтаған. Қызметі туралы Текелі рудабасқармасының техника бойынша басшысы екендігі жазылған. Мамандығы барлаушы-инженер, сондай-ақ Бүкілодақтық геологтар одағының мүшесі екендігін білдірген. Бұл кезде жеке тұлғаның әлеуметтік тегіне жете көңіл аударылған. Осы графада 1925 жылға дейін кедей шаруа, ал 1926 жылдың құлаққа жатқызылған отбасынан екендігін көрсеткен. 1931 жылдан БК(б)П-на мүшелікке кандидат екендігін де жазған. Денсаулығына байланысты талма ауруы бар екендігін көрсеткен. Отбасында 70 жастағы анасы Мақыштың, зайыбы Мәрзияның, 8 жастағы қарындасы Қалимаштың бар екендігін айтқан [4]. 1937 жылдың 9 маусым күні жүргізілген тергеуде, тергеуші Мерғалиға «Орынборда рабфакта оқып жүргенде қазақ студенттерінен кімдермен таныс болдыңыз» деген сұрау қояды. Бұл сауалға Мерғали «Ажимов Рамазанмен, Бисалиев Хамитпен, Оспанов Өмірбекпен, Өтеулиев Есенмен, Қожаев Ғалимен, Адамов Жан, Мәмбетов Байжанмен. Бұлардың арасында Оспановпен, Бисалиевпен және Мәмбетовпен жылы қатынаста болдым». Ал «Мәскеудегі тау-кен институтында оқып жүргенде

кандай қазақ студенттерімен қатынасып жүрдіңіз?» деген сұрауға ол «мен Дәуітовпен, Мұташевпен, Қуанышевпен, Базатаев Дүйсенмен, Омарбековпен, Қожаевпен, Қалдыбаев Тұрармен, Жандосов Оразалымен таныс болдым» [5] деген мәлімет береді.

Осы ретте келесі бір құжатта Мерғалиды 1929 жылы Орынбордағы рабфактан контрреволюциялық ұлтшылдық қызметі үшін шығарылғандығы жөнінде айтылады. 1937 жылы сәуірде жазылып, мемлекеттік қауіпсіздіктің аға лейтенанты Марсельский қол қойған осы анықтамада Мерғалиды геологиялық-барлау институтын 1932-1933 жж аяқтағандығы көрсетілген [6].

Жоғарыда қойылған сұраулар арқылы тергеушінің қазақ жастары арасындағы көңіл-күйді білгісі келгендігін байқауға болады. Сонымен бірге осы ретте алынған мәліметтер тергеушіге репрессиялық шаралар ауқымымен кеңейте түсу үшін де қажет еді.

Мерғали Қадылбекұлы ұлт өмірінің аса бір күрделі кезеңінде мамандығына сай қызметке араласып, басқа да құрдастары сияқты өнеркәсіп ошақтарын салу арқылы елдің өмірін жаңа сапаға көтеруге болатындығына сенді. Белгілі журналист Мыңбай Ілес аталған мақаласында «Оразалы Жандосов пен Мерғали Қадылбеков «Казполиметалл» тресінің басшылығында қызмет істеген екінші бесжылдық кезінде (1933-1937 жж) Қазақстанның түсті металлургиясы жедел қарқынмен дамыған болатын. Түсті металдардың кейбір түрлерінің жалпыөнімінің көлемі жағынан Қазақстан Одақ бойынша бірінші орынға көтерілгені белгілі деген ойды айтып, осы ретте экономиканың бұл аса маңызды да күрделі саласында Қазақ республикасының өз орнын анықтау ісіне аталған екі инженер-геологтардың қосқан үлесі қомақты екендігін орынды атап көрсетеді. Мәселен, 1934 жылы өнім бере бастаған Шымкент зауыты 1934 жылы бүкіл ССРО көлемінде қорытылған қорғасынның 73,2 пайызын берді [7]. Ал бұл зауыттың сол кездегі негізгі шикізат көзі Ащысай және Текелі рудниктері болатын. Өз ретінде бұл шикізат көздерін ашып, оларды өндіріске қосу ісінде М.Қадылбеков пен О.Жандосовтың атқарған қызметін асыра бағалау мүмкін емес-тін. Соған қарамастан, мәселен, бұрынғы советтік идеология салған сүрлеуге түсіп, көптомдық Қазақстан тарихының соңғы басылымын Қоңырат және Бошекүл сияқты мыс көздерін ашу ісінде М.Т.Русаков және Р.А.Борукаев сияқты геологтардың рөлі орынды аталып, ал Қаратау мен Алатаудағы қорғасын кені көздерін іздеп табудағы қазақ геологтары О.Жандосов пен М.Қадылбековтің аттарын атауға келгенде авторлар сарандық танытады [8].

Осы арада тарих жазу ісінде бұрыннан келе жатқан мынадай даулы мәселені айналып өту мүмкін емес. Ол отандық кен көздерін игеру ісіне байланысты. Қазіргі уақытта біз қазақ жері одақтық өнеркәсіп алыптарының шикізат көзі болды деген өкінішті ойды айтып жүрміз. Шындық солай. Сонымен бірге, шикізат көзі болу бізге тағдырдың жазуымен бұйырған жалғыз баламасыз жол емес-тін. Мұндай жолды бізге күштеп таңған Орталық Мәскеулік билік еді. Егер бұл мәселені тарихи сабақтастық арнасында қарар болсақ, онда қазақ жерінің кен көздерін игеру метрополия (патшалық және советтік) жүргізген бағыт, мазмұннан басқа арнада жүруі әбден мүмкін еді. Ол алаштық буын ұсынған жол-жоба-тын. Мәселен, 1905 жылы Семейлік Омархан молла Мусафыров, Темірғали Нүрекенов және Апық Жолшариннен тұрған топ Ішкі Істер Министріне жолдаған петицияларында «Қазақтың таулы даласында ашылған қазба байлықтары олардың өз меншігі, ал ол жерде салынатын зауыттар қазақтардың иелігінде болып есептеледі. Егер де қазақтардың өздері кенді өндіруден бас тартса, сонда ғана кен орындарын басқа адамға жалға беруге олар құқылы. Жалға алған адам жер иесіне әр десятинаға жалақы төлеуге тиісті» [9]. Бұл патшалық билікке жөнелтілген арыз-тілектегі ұсынысты кейін, яғни 1917 жылы екінші жалпықазақ съезі енді советтік басшылыққа тапсырылған қарарында мынадай мазмұнда қайталайды: « III. «Алаш» автономиялық облыстарының территориясы жер үсті бар байлықтарымен, өзен-суы, оның берекесімен, сондай-ақ жер асты кендерімен «Алаш» меншігін құрайды» [10]. Бұл ұсынысты жасай отырып ұлттық басшылық оның орындалуынан үміттенді. Өйткені солшыл қанаттағы орыс демократиясының бастапқы кезеңде берген уәдесі аса зор еді. Бірақ көп ұзамай-ақ орталық советтік билік соңғы өнім шығаратын өнеркәсіп ошақтарын құру ісі «жалпыодақтық» мүдде тұрғысынан шешілетіндігін мәлімдеді. Қазақ жеріндегі кен көздерін игеру ісі осы ұстанымға бағындырылды. Орталық алғашқы бесжылдықтар жоспарын жасау барысында Қазақстанның орнын Ресейлік өнеркәсіп ошақтарына шикізат өнімдерін беруге тиіс өңір ретінде анықтады. Бұл ұстанымға ашық та анық қарсы шығып, соңғы өнім шығаратын өнеркәсіп орындарын шикізат көзіне жақын салуды орталықтан талап еткен Смағұл Сәдуақасов сияқты қайраткерлер Қазақстаннан тыс жерлерге ығыстырылды. Қазақ өнеркәсібінің даму жолдары туралы сөз болғанда бұл тарихи шындықты ұмыт қалдыруға болмайды. Сол сияқты Оразалы мен Мерғали сияқты ұлт мамандары қазақ жеріндегі кен орындарын ашқанда сол ашылған байлықтың берекесі алдымен осы жердің иесі-қазақ халқына жұғымды болуға тиіс деген ұстанымда тұрғандығына шек келтірудің өзі айып болар еді.

Алғашқы буын геолог мамандар қазақ жерінен өндірілген қорғасын, мыс және басқа металл өнімдерінің ертең ақ осы жерде машина жасау өндірісіне негіз болатындығына сенді және осы мақсатқа жұмыс істеді. Бұл ретте олар сөзсіз С. Сәдуақасовпен бір пікірде, ұстанымда болды. Өкінішке орай, ұлыдержавалық ұстанымдағы орталық билік қазақ мамандарының бұл ойына өріс бермеді, бұл пікірді білдірушілерді саяси қудалауға алып, жойып отырды.

Мәселе мынада еді. Қазақ инженер кадрларының алғашқы буыны қалыптасу және өсу барысында елдің өз қазба байлықтарын өзі игеріп, бұл мүмкіндікті елдің тәуелсіз даму мүддесіне жарату туралы мәселе көтеретіні сөзсіз еді және оған уақыт қажет-тін. Мәскеулік орталық бұл пікірді білмеді емес, білді, сондықтан да алғашқы буын инженер кадрларды жою, ал тірі қалғандарын тежеп ұстау жолына түсті. Мерғали, мәселен, Шымкент зауытын кен өнімдерімен қамтамасыз етуге байланысты жазған мақаласында геолог-барлаушыларға арнап «біз қайткенде де зауытты руда жөнінде қамтамасыз етуіміз керек» деген ойын білдіріп, «өлкелік геология конференциясы Қазақстанның байлығын зерттеу ісін жақсы жүргізу ретінде бірсыпыра шаралар белгілеп отыр», соған байланысты «біздер, алмайтын қамал, жеңбейтін қиыншылық жоқ» [11] деп жазды.

Қазақ геология ғылымы алдымен ұлт мүддесіне жұмыс істеуге тиіс екендігін ол келесі бір «Техника кітаптарын қазақшаға аудару туралы» атты мақаласында анық білдіреді. Бұл мақаласында Мерғали өзін нағыз алаштық ұстанымдағы кемел маман ретінде танытады. Мақалада инженер-геолог қазақ тілінде техникалық әдебиеттер буынын даярлап, техникалық термин қалыптастыру мәселесін көтеріп, бұл істің «нәтижелі болуы үшін арадағы бар кедергілерді жойып, қазақшаға техникалық кітаптарды аудару жұмысын белгілі бір жүйеге салу керек деген ұсынысын білдіріп, өзінің «Минерология және геология» деген кітапты аударып, халық ағарту комиссариатының келісімімен баспаға тапсырғанын айтады. Сондай-ақ осы еңбекті даярлау барысында аудармашы ретінде өзінің жолыққан қиындықтарымен бөліседі. Мәселен, техникалық пәндерге ортақ жағдай қалыптасқан терминдердің жоқ екендігіне, соған байланысты «амалсыздан термин жасап алуға тура келгендігін» жазады.

Мерғали түрлі пәндер саласында термин қалыптастыру ісінің республикалық халық ағарту комиссариаты тарапынан қолға алынып, тіптен бұл іске байланысты «Бюллетендер» жарық көре бастап, өкінішке орай, жалғасын таба алмай тоғарылғандығына да тоқталады. Бұл фактіден терминология ісі алаштық зиялылар тарапынан қолға алынып, билік идеологиясының оған шек қойғандығын байқаймыз.

Осы аталған мақаласында Мерғали аударма және терминология ісін терең меңгерген маман ретінде көрінеді. Мәселен ол өз саласына байланысты байыту фабрикасы, даяр металды қорытып шығаратын кәдімгі зауыт жұмысы, оларды жалғастырып тұрған темір жол жұмысы сияқты буындардағы қазақ жұмысшыларына, десятниктерге, техниктерге, мастерлерге арнап күнделікті қолданыстағы терминдер сөздігін, кітапшаларды шығаруды ұсынады. Техникалық кітаптарды аудару мен оларды жазудың саяси маңызы бар үлкен жұмыс екендігіне, сондықтан да бұл іске жүрдім-бардым қарамай, жобалық негізде жұмыла атқаратын шаруа екендігіне көңіл аударады [12].

Осындай өз мамандығын терең меңгерген, бар күш-жігерімен отанына қызмет жасау жолында ғажап нәтижелерге қол жеткізген жас инженер-геологтың тұлғасы кімге, не үшін ұнамағандығы, көптеген сұрауларға қозғау салары хақ. Енді осы мәселеге тоқталайық.

М.Қадылбекұлының №11020 тергеу материалдарында Мерғалидің 1937 жылы 19 мамырда Алматы облыстық партия комитетінің хатшысы Жанайдар Сәдуақасовтың атына жазған түсінік хаты тіркелген [13]. Хаттың көшірмесі Өлкелік партия комитетіне жолданған. Хат Текелі рудабасқармасының директоры Оразалы Жандосов пен басқарманың техникалық жетекшісі, яғни бас инженері Мерғали Қадылбековтің арасындағы кикілжіңге арналған. «Ескерткенім абзал, Жандосов пен екеуміздің арамызда жұмысқа байланысты келісе алмаушылық рудабасқармасы құрылған күннен бастап-ақ орын алды. Ол жөнінде өз уақытында жазба түрінде Жандосовтың өзіне де сондай-ақ Главцветметтің бастығы жолдас Шахмұрадовқа да айтылды», - деген сөзбен басталатын бұл хаттың егжей-тегжейін анықтау мүмкін болмады. Оның мынадай екі себебі бар. Біріншіден, бізге департамент архивындағы бұл екі қайраткердің іс материалдарымен толық күйінде танысуға мүмкіндік берілмеді. Екіншіден, облыстық, аудандық және жергілікті партия ұйымдарында қаралған бұл іске байланысты құжаттық материалдарды табудың өзі бүгінде жеңілге түспесі хақ.

Хатта баяндалған фактілердің желісіне қарағанда екі басшы арасындағы келісе алмаушылық Текелі кен орындарын игеру қарқыны мен оған бөлінетін қаржы төңірегінде жүрген сияқты. Бұл мәселеге байланысты республикалық басшылық арасында да ортақ ұстаным болмай, дискуссияға тартылғандар екіге жарылғандай әсер қалдырады. Мәселе 1936 жылы республикалық үкіметтің, сондай-ақ Мемлекеттік жоспарлау комитетінің мәжілістерінде қаралады. Осы отырыстарда Мерғали, мәселен, Жоспарлау

Комиссиясының төрағасы В.Н.Андроников пен оның орынбасары А.И.Кельмансонның Оразалы ұстанымы жағында болғандығынан мәлімет береді. Мерғали өз тарапынан Оразалының ұстанымымен келісе алмайтындығын білдіріп ашық басылымға шығады [14]. Оның бұл қадамы күрескер тұлға екендігінен хабар берсе керек.

Осы ретте мынадай жағдайды ескерген артық емес. Бұл қоғамда 1936-1937 жылдары орын алған нәрсе. Ұзақ жылдардан бері бірін-бірі жақсы білетін әріптес-достардың ара-қатынасына неге байланысты кірбің түсті? Директор мен оның орынбасары арасындағы өзара келісе алмаушылық неге шиеленісіп кетті? Бұл іске теріс пиғылдағы күштер араласып кеткен жоқ па? деген күдік те оралады. Бұл кезең сондай-ақ қорғаныстық маңызы бар өнеркәсіп салаларының үстінен құпия бақылау орнатылғандығымен ерекшеленетін еді. Қорғасын өндірісі осы салаға жатты. Мәселен, осы 1937 жылдың сәуір айында Н.Ежовтың атына Қазақ ССР Ішкі Істер Халық Комиссары Л.Б.Залин қол қойған есеп жолданады. Онда Қазақстандағы түрлі-түсті металл өндірісі саласында «зиянкестікпен айналысатын қылмыстық топтардың» жергілікті қауіпсіздік күштер тарапынан «әшкерленгені» туралы айтылады [15].

Түсінік-хат 1937 жылдың 19 мамырында, яғни Оразалы мен Мерғалидің екеуін бірдей тұтқындауға он күн қалғанда жазылған. Бұл жағдайдан мәселенің біраз асқынып кеткендігін аңғару қиын емес. Ендігі кезекте бұл азаматтарды қамауға алған НКВД мекемесінің дәреже-деңгейінен хабар беретін мынадай құжатқа көңіл аударайық (негізгі ой түсінікті болу үшін құжатты түпнұсқа тілінде бердік-авт):

«Постановление.1937 года, мая 29 дня, село Талды-курган. Я, Оперу-полномоченный Алма-Атинского обл. НКВД-Сержант Государственной Безопасности Смирнов рассмотрев материал на гр-на Кадылбекова Миргали, казах, рождения 1907 года, уроженец Барнаульского района, Восточно-Казахстанской области, из крестьян, служащий, кандидат ВКП(б), инженер-геолог, директор Текелинского Рудоуправления, и приняв к исполнению телеграфное распоряжение Нач. 3-го отдела НКВД КССР об аресте (уже согласованном с Прокурором Каз.ССР) гр. Кадылбекова Миргали и этапирование его в распоряжение НКВД КССР. Постановил: Арестовать гр. Кадылбекова Миргали и этапировать его в распоряжение НКВД КССР» [16].

1937 жылы 29 мамырда НКВД сержанты Смирнов даярлаған бұл құжатта көзге ұрып тұрған нәрсе ол Мерғалиды тұтқынға алу туралы тапсырма беріп отырған саяси полицияның республикалық басшылығы екендігі, ал оның артында Қазақстаннан Троицкий мен Пятаковтың одақтастарын іздеген НКВД-ның Мәскеудегі басшылығы тұрғандығын аңғаруға болады. Өз кезегінде мұндай шешімнің өз ретінде республикадағы партиялық және советтік басшылықтың келісімі арқылы қабылданатындығы да түсінікті. Яғни, бұл фактіден мемлекет көлемінде НКВД-нің Қауіпсіздік Комитетінің соншалықты құдіретті күшке айналғандығын аңғаруға болады. Ал бұл шешімді орындайтын Смирнов сияқты облыстық НКВД қызметкерінің білім дәрежесі Барнаул мен Баянауылды, Шығыс Қазақстан мен Қарағанды облыстарын ажырата алмайтындай деңгейде еді. Міне осы баяндалған материалдан Мерғали сияқты қызметі қоғам мен мемлекеттің өмірімен біте қайнасып кеткен азаматтың тағдырының қандай жағдай және дәрежеде шешімін тапқандағын бағамдауға болады.

Жалпы М.Қадылбеков ісінде НКВД органдары тарапынан жіберілген қисынсыз жағдайлар аз емес. Мәселен, Мерғалиды қамауға алу және оған «қылмысты» екендігін мәлімдеу туралы НКВД-ның 4-ші бөлімінің оперуполномоченный Латыпов қол қойған қаулы 1937 жылдың 28 мамырында даярланады, 30 мамыр күні Мерғали тұтқындалады, 9 маусымнан бастап ол тергеушінің сұрауларына жауап бере бастайды, ал Мерғалидің өзіне «астыртын контрреволюциялық ұлтшылдар ұйымының мүшесі ретінде жүргізген Текелі рудабасқармасындағы зиянкестік қызметі үшін» тұтқындалғандығы туралы шешімді осы жылдың 13 маусымында естіртеді [17]. Ең сорақы жағдай міне осы қаулы НКВД-ның республикалық басшылығы тарапынан 1938 жылдың 14 қаңтарында, яғни М.Қадылбековты атуға бұйырған шешімге бір ай мерзім қалғанда бекітіледі [18]. Яғни, бұл арада байқалатыны Мерғалидің тағдыры НКВД тарапынан күні бұрын шешіліп қойғандығы, соған байланысты ешқандай да тергеу жұмысының жүргізілмегендігі еді.

Жоғарыда келтірілген фактілік материалдар біз қарап отырған мезгілде НКВД органдары, оның барлық буындарындағы қызметкерлері елде шексіз билікті иемденіп, түрлі қиянатқа барғандығын куәландырады. Осы ретте 1936-1938 жж ССРО-ның Ішкі Істер Халық Комиссары Н.Ежовтың әріптестеріне айтқан мына сөзі сол кездегі елдегі шындықтың нақты көрінісі еді. «Сендер неден қорқасындар? Бүгін билік біздің қолымызда ғой. Кімді дарға асқымыз келсе, асамыз, кімді есіркегіміз келсе есіркейміз. Осында басқарма бастықтары отырсындар, байқаймын қай-қайдағы бір түкке тұрмайтын обком хатшысынан қорқасындар. Жұмыс істей білу қажет. Шексіз билік бізде, соны түсініңдер. Обкомның хатшысынан бастап бәрі, бәрі алдарында құрдай жорғалайтын болсын. Ал сен

облыстағы ең беделді адам болуға тиіссін» [19]. Большевиктер орнатқан «пролетариат диктатурасы» аталатын билік түрінің өз күшіне толық енген «жұлдызды» шағы осы кезең болатын.

ССРО-ның Жоғарғы Сотының Әскери Коллегиясының көшпелі сессиясы (құрамы Горячев А.Д. (төраға), Алексеев Г.А., Микляев А.Н. және Шапошников Н.Н. (хатшы) 1938 жылғы 27 ақпан күнгі отырысында инженер-барлаушы, Текелі рудабасқармасының техникалық жетекшісі Қадылбеков Мерғалиді Қазақстанда құрылған контрреволюциялық-ұлтшылдық, көтерілісшіл-террористік және диверсиялық-зиянкестік ұйымның құрамында Советтік билікті құлату мақсатындағы контрреволюциялық қызметі үшін РСФСР қылмыс кодексінің 58-ші бабының 2,7,8 және 11 тармақтарында қарастырылған қылмысқа сәйкес ең жоғарғы жаза – атуға бұйырылсын, сондай-ақ оған тиесілі жеке мүлкі тәркіленсін деген шешім шығарады [20]. Құжаттардың көрсетуіне қарағанда бұл шешім сол күні Алматыда орындалған [21].

Ақталуы. М.Қадылбековтің ісіне арналған папкада қайраткердің қызы Байжұма келіні Рузиманың әкесін заңдық тұрғыдан ақтап алуға байланысты прокуратура және сот, әкімшілік орындарына жазған біраз хаттары мен арыз-тілектері тіркелген. Олармен тебіреніссіз танысу мүмкін емес. Өткен ғасырдың 30-ншы жылдары репрессия құрбаны болған бүтін бір буынның артында қалған үрім-бұтағының жүріп өткен азапты жолы көз алдымыздан өтеді.

Байжұма келіні Рузиманың әкесін ақтап алуға байланысты табанды қызметі жөнінде жазушы Медеу Сәрсекке «Жолы кесілген геолог» атты көлемді еңбегінде жазды. Бұл арада осы мақалада берілген фактілік материалдарды қайталаудың қажеті бола қоймас. Дегенмен, М.Қадылбеков ісінде тіркелген Мерғалидің бауыры Нұрғали Кадаленконың қызы Роза Нұрғали қызының арызына қысқа болса да тоқталуға тура келеді. Өйткені, 1938 жылы қазақ ұлтшылдары ретінде ОГПУ абақтысына Ы.Мұстамбаев, И.Тоқтыбаев және басқа қайраткер тұлғалармен бірге жабылғандардың арасында Мерғалидің ағасы Нұрғали Кадаленко да бар еді. Мерғалидің «халық жауы» ретінде ұсталуына осы жағдайдың да әсері болуын жоққа шығару дұрыс болмас еді. Арыздың мәтіні: «Қаз.ССР прокурорына Қадылбекова Роза Нұрғалиқызынан. Мекен жайы: Шымкент қаласы, Фрунзе көшесі 15 үй.

Мен сізден әкем Кадаленко Нұрғалидің, 1894 жылы туылған, яғни 66 жаста және оның інісі Қадылбеков Мерғалидің, 1904 жылы туылған, яғни 55 жаста, Павлодар облысы, Баянауыл ауданында, №5 ауылдың тумалары, істерін қайта қарап, бір анықтық енгізуді өтінемін.

1937 жылы Мемлекеттік Қауіпсіздік Министрлігі тарапынан қамауға алынған әкем Қарағанды көмір тресінде кадр бөлімін басқарған, қызметте ұсталып Алматы қаласына жөнелтілген. Ал інісі Мерғали Алматы қаласында геолог-барлаушы қызметінде жүріп қамауға алынған. Осы баяндалған жағдайды ескеріп әкем мен оның інісінің істерін прокурорлық бақылау тұрғысынан тексеріп, үштіктің үкімінің күшін жоюға байланысты наразылық ұсынысына қозғау салуыңызды өтінемін. 1960 жыл 5 қаңтар» [22].

Осы ретте Нұрғали Қадылбекұлының неге байланысты қамауға алынғанына тоқталған жөн. 1933 жылы Қазақстандағы ОГПУ басшылығы қазақ жерінде он контрреволюциялық ұлтшылдар ұйымын ашып, соларға байланысты тергеу ісін жүргізіп, нақты үкімдер шығарғанын мәлімдеді. Осы істер бойынша жүзден астам адам сотқа тартылады. Олардың арасында Н.Кадаленко басқарды деген «Каруголь» тресінен 12 адамнан тұрған топтың да ісі бар-тын [23].

Бұл арада, әрине, бүкіл Қазақстанды құшағына алған қандай тегеурінді ұлтшылдық? деген сауалдың тууы мүмкін. Бұл мезгіл қазақ қоғамында советтік билікке деген наразылықтың өршіп тұрған мезгілі болатын. Басқаша болуы да мүмкін емес-тін. Халықтың жартысына жуығын жалмаған аштық, ал оның үлкен бөлігінің жан сақтау жолында жер ауып басқа елдер мен өңірлерге тентіреп кетуі, осы апаттың алдында ғана халық наразылығының қанға боялып басылғаны және басқа жағдайлар елдің ішінде советтік биліктің түрлі шараларына байланысты наразылықтың шектен тыс өсуіне алып келген-тін. Ф.Голощекин бастаған жергілікті билік елді басқару ісіндегі бұл апатты сәтсіздіктің себебін өзінің қызметінен емес, социалистік құрылысқа «қарсы» алашордашылдар мен ұлтшылдарға аударып салып, солардан әркетінен іздеп, ішкі жауларды «көбейтіп, бар кінәны соларға жабуға тырысты.

Ағайынды Нұрғали және Мерғали Қадылбековтарды, Ораз және Оразалы Жандосовтарды «халық жаулары» ретінде жазалау ОГПУ органдарына Қазақстандағы контрреволюциялық ұлтшыл ұйымдардың, біріншіден, соншалықты ауқымды екендігін көрсету үшін, екіншіден, оның Қазақстан және Орта Азиялық кеңістікте советтік билікке қарсы қауіпті күшке айналғандығын ең жоғарғы басшылыққа нанымды деңгейде жеткізу үшін қажет болды. Яғни, социалистік құрылыс барысындағы сәтсіздіктер Орталықтың да, Ф.Голощекин мен Средазбюроның да кінәсы емес, оған кінәлі социализм идеясына қарсылық ұйымдастырып отырған жергілікті байлар, алашордалықтар, ұлт зиялылары, басшылық арасында жүрген ұлтшылдық ұстанымдағылар. Ұлыдержавалық ұстанымдағы Мәскеулік басшылыққа

керегі де осы еді, оларға осы мазмұнда даярланған материал Қазақстандағы социалистік құрылыстың қарапайым халық күткендей тиесілі нәтиже бере қоймауын «ұлтшылдар» мен «алашордалықтардың», сондай-ақ «бай» және басқа әлеуметтік элементтердің көрсетіп отырған қарсылығына аударып салу үшін қажет еді.

Сонымен, 1933 жылы басталған бұл «қазақ ұлтшылдарын» тұтқынға алып, жазалау процесі өзінің шегіне 1937 жылы жетті. Осы ретте Орталықтың қазақ ұлтшылдарымен жүргізген мақсатты да жүйелі репрессиялау саясатының мынадай ішкі логикасына назар аударған артық болмайды. Қазақ «ұлтшылдарымен» біржола есеп айырысу үшін И.Сталин басында тұрған орталық алдымен 1925 жылы Ф.Голощекинді жіберді және оған бұл ретте ерекше тапсырма берілді, еркін де сенімді қимылдауы үшін. Өз ретінде орталықтың қолдауына сүйенген Ф.Голощекиннің қазақ ұлтшылдарымен күресте мынадай жүйелілік байқалды. Біріншіден ол, партияның өлкелік бюросы мен үкіметін «ұлтшылдардан» тазалады. Орталықтың жаңа отаршылдық ұстанымына ашық қарсылық көрсеткен С.Қожанов, С.Садуақасов, Ж.Мыңбаев, Н.Нұрмақов, Ж.Сұлтанбеков, Ә.Әлібеков сияқты тұлғалар республикадағы басшылықтан кетірілді. Олардың орнына орталықтың ұстанымына қарсылық көрсетпейтіндер қызметке тартылды. Екіншіден, осымен бір мезгілде Советтік билік орнағанға дейін-ақ қалыптасқан ұлт-азаттық (Алаш) қозғалысының бастаушы тобын сотқа тартып, жазалау процесі жүргізілді. 1926-1932 жж. аралығында жүргізілген сот процестерінің нәтижесінде алаштық зиялылар біржола күрес сахнасынан ығыстырылды. Үшіншіден, саяси басшылығынан айырылған халық өзінің советтік реформаларға қарсылығын 1929-1931 жж. көтерілістер мен наразылықтар арқылы білдірді. Көтеріліс басшылары мен онымен тілектестік танытқандар күштеу органдары тарапынан аяусыз жазаланды. Төртіншіден, советтік реформалардың бет алысынан және ертеңгі болашағына сенімін жоғалтқан халық (1,0 млн. жуық) Қазақстаннан тыс өңірлерге қоныс аударуға мәжбүр болды.

1932 жылы алашордалықтармен есеп айырысқан советтік билік келесі 1933 жылдан бастап, енді қазақ ұлтшылдығымен күресін бастап кетті. Осы мақсатта жүргізілген сот процестеріне 11020 рет саны қойылып, оларға «Қазақстандағы антисоветтік ұлтшылдар ұйымы» деген жинақы ат берілді.

Қазақ қайраткерлеріне байланысты орталықтың ұстанымындағы бұл өзгерісті, яғни жаңа курсты ұлт басшылығы білді ме? Әрине, білді. Мәселен, Жағыпар Сұлтанбеков 1937 жылы 19 шілде күні тергеушіге берген жауабында «Сұлтанбек Қожанов 1925 жылы Қазақстан билігіндегі ауыс-түйіске байланысты, Ненайшвили кетіп, оның орнына хатшы болып Голощекиннің келуіне байланысты «естеріңізде болсын, бұл жай ғана ауыс-түйіс емес, бұл орталықтың курсындағы өзгеріс, ендігі уақытта ұлтшылдардың ұстанымына шабуылды күтуге болады» деген ойды айтқан еді», - деп көрсетеді [24].

1933 жылдың басында арасында Ы.Мұстамбаев, И.Тоқтыбаев бар бір топ қазақ қайраткерлері, студент жастар абақтыға жабылды. Бұл іс Өлкелік партия комитетінің басшысы Ф.Голощекиннің тарапынан ОГПУ органдарына берілген тапсырыстың нәтижесі еді. Ондағы мақсаты 1931-1933 жж. аралығында республика өмірінде орын алған қайғылы жағдайды оппозициялық күштердің мойнына ілу еді.

Міне осы 1933 жылы 17 қаңтарда ОГПУ абақтысына «троцкистермен байланыс орнатты және Туран партиясын құру әрекетіне барды» деген жаламен Ыдырыс Мұстамбаев жабылды. Ы.Мұстамбаев Смағұл Сәдуақасов бастаған Голощекин билігінің отарлаушы саясатына ашық қарсы шыққан топтың қатарында көзге түскен қайраткерлер еді. Ол Голощекинді ашық түрде «диктаторлық» билік орнатқан басшы ретінде айыптады. 1933 жылы абақтыда жатып Жағыпар Сұлтанбековке жазған хатында досы Нұрғали Каделенконың тұтқындалғанын естіп «Ты наверное слышал, что я с 17 января нахожусь под стражем, арестовали меня в Москве, куда я ездил в командировку, одновременно со мною были арестованы несколько студентов КазПИ. Меня присудили к заключению в концлагерь на 5 лет и направили в распоряжение Сиблага ОГПУ, переживаю всякие лишения и страдания, но ничего не поделаешь, нам приписали ряд напрасных обвинений, что является насилием...

Одновременно с отправлением меня сюда, Нургалия привезли в Алма-Ата. Ввиду отсутствия каких-либо оснований для предъявления обвинения сейчас приписывают недостатки и прорывы Караганды.

В Семипалатинске в течении 5 месяцев сидит под стражей мой дядя Нурпеис, другого моего родственника (которого ты видел) тоже арестовали, продержали под стражем 3 месяца и выпустили, также около 3-х месяцев просидел еще один мой родственник, студент, не знаю почему так преследуют моих родственников. Пиши чем кончилось дело Нургалия, где находится Смаке?⁵ До свидания. Идрис. 15 октября 1933 года» [25].

⁵ * Смаке – (так они между собой называли Смагула Садуақасова). Өзара Смағұл Сәдуақасовты осылай атайтын.

Бұл хаттан ОГПУ органдарының советтік басшылықтың қазақ қоғамында жасаған қылмысты істерін жасырып ұстау үшін соған байланысты ел арасында айтылуы мүмкін түрлі пікірлердің жолын жауып, осы мақсатта бүкіл қоғамда қорқыныш тудыру әрекетін көруге болады. Мұндай атмосфера қоғамда советтік биліктің соңғы күндеріне дейін сақталып келді.

Осы арада біз белсенді қызметтегі қазақ қайраткерлерін 1933 жылдан бастап репрессияға алу себебіне тоқталуға тиіспіз. Яғни мұндай шараға себепші болған не? ОГПУ органдары осы мазмұндағы әрекетін, әрине, терең құпияда ұстады. Бүгін біз ол жөнінде айтуға міндеттіміз.

1925 жылы тамызда Қазақстандағы жоғарғы билікте отырған Ф.Голощекин И.Сталиннің келісімін алған соң 1926 жылы 30 сәуірде болып өткен Өлкелік партия комитетінің II пленумында өзінің «Кіші Октябрь» бағдарламасын жария етті [26]. Бұл бағдарламаға сәйкес ендігі уақытта қазақ ауылы таптық негізде жіктелу жолына түсуге тиіс болды. Бұл іс жүзінде қазақ ұлттың таптық негізде бөліп жарып, ауқатты деген отбасыларын азаматтық құқынан, меншігінен айыру (экспроприация), сөйтіп оларды қоғам өмірінен шеттету дегенді білдіретін еді. Бұл әрекет іс жүзінде қоғамдағы қалыпты жағдайды, тұрақтылықты революциялық әдіс-құралдар арқылы бұзу, ыдырату, оның бір бөлігі мен екінші бөлігі арасында азаматтық соғыс жариялап, оны тұтастығынан айырып, әлсірету дегенді білдіретін еді.

Ф.Голощекиннің бұл пікіріне үзілді-кесілді қарсы сөйлеген С.Сәдуақасов: «Если товарищ Голощекин почувствовал в воздухе что-то, я физически сталкиваюсь с некоторыми людьми и с тревогой смотрю на наше положение, потому что среди нас начинают раздаться голоса, что следовало бы проехаться октябрём. Считаю, что это кроме демагогии для нашего строительства ничего полезного дать не может» [27].

Бірінші басшының қазақ қоғамы үшін қауіпті ұстамын байқаған С.Сәдуақасов бастаған қайраткерлер тобы (Ы.Мұстамбаев және Ж.Сұлтанбеков) оны Қазақстандағы басшылықтан кетіру әрекетін қолға алады. Бұл шараны олар троцкистермен өзара түсіністік және қолдау табу арқылы іске асыруды ойластырады. Құжаттардың көрсетуіне қарағанда қазақ оппозиционерлерімен троцкистер арасында ортақ ұстанымға келуге байланысты үш кездесу өткен. Алғашқы кездесу 1927 жылы ақпанда Мәскеуде Главконцеском ғимаратында өтеді. Бұл кездесуге қазақстандық оппозиция тарапынан Ж.Сұлтанбеков пен Ы.Мұстамбаев, ал екінші жақтан Л.Троцкий және оның Қазақстандағы пікірлесі Тойво қатынасады. Екінші кездесу 1927 жылы шамамен наурыз айында Алматыда Л.Троцкийдің пәтерінде өтеді. Оған қазақ жағынан Ы.Мұстамбаев пен Ж.Сұлтанбеков, ал екінші жақтан Л.Троцкийдің өзі болады. Үшінші кездесу осы 1927 жылы маусым күндері РСФСР-дың Госпланындағы Зиновьевтің кабинетінде өтеді. Оған қазақ жағынан Сәдуақасов және Ж.Сұлтанбеков, ал қарсы жақтан Зиновьев, Сафаров және Красоткин қатынасады [28].

Бұл кездесулер Сәдуақасов тобы күткендей нәтиже бермейді. Өйткені Л.Троцкий мен Зиновьев Қазақстандағы жағдайды жасап отырған Ф.Голощекин емес, партияның Орталық Комитеті және И.Сталин, соларға қарсы әрекетті бірге жүргізуге шақырады. Бұл ұстаным Сәдуақасов бастаған топқа соншалықты жігер бере қойған жоқ-тын. Қазақ оппозиционерлері мен троцкишілер арасындағы бұл өзара ымыраға келу әрекетін бақылауда ұстаған ОГПУ органдары 1927 жылдан бастап-ақ Сәдуақасов тобына қарсы репрессиялық шараларды даярлауға көшкен еді.

Қорыта айтқанда, Мәскеудің отаршыл саясатына қарсы қазақ қайраткерлері мен троцкишілер арасындағы өзара түсінісу әрекеті орталыққа ұнамады. Коммунистік партиямен өзара бірігіп кеткен ОГПУ органдары қазақ ұлтшылдарымен есеп айырысу жолына түсті. 1933 жылы Донбаста теміржол құрылысында жүрген Смағұл Сәдуақасұлы күтпеген жерден «уланды» деген диагнозбен ауруханаға түсіп, көз жұмды. Осы 1933 жылы «сәдуақасовшылар» тобындағы Ы.Мұстамбаев пен Н.Каделенко абақтыға жабылды. Ж.Сұлтанбеков 1927 жылы егіншілік комиссары қызметінен кетірілді.

Өткен XX ғасырдың алғашқы жартысында мемлекеттік және қоғамдық қызметке атсалысқан қазақ зиялыларының өмір жолында ортақ өзек болды. Олар бойындағы орасан зор қабілет, жігерін қазақ елінің өсіп-өркендеуіне арнады. Өкінішке орай, ұлт зиялыларының бұл ұмтылысы Орталық билік тарапынан теріс қабылданды. Ұлыдержавалық ұстанымдағылар қазақ қоғамының күш алып кетуінен қауіптенді, осыншама үлкен өңірдің асты-үсті байлығынан көз жазып қалудан қаймықты.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Мыңбай І. Шыңыраудағы шындық. // Егемен Қазақстан. 7 қыркүйек 1993 жыл; Жақсыбаев С. Қаржас ұрпақтары. 323-324 б.б., 333-336 б.б.; Азербайев Н.А. Репрессированные геологи (1937-1938 гг) // ҚР ҰҒА Хабарлары. Геология сериясы. 2006, №3. С. 72-77; Сәрсекке М. Жолы

кесілген геолог. Ақиолақов Т. Осы жұрт Каделенколарды (Қаділбековтарды) біле ме екен? // Сарыарқа самалы, 1999, 23 желтоқсан.

2. Қадылбеков М. Техника кітаптарын қазақшаға аудару туралы // Социалды Қазақстан. 1936. 27 қаңтар; Қадылбеков М. Қорғасын зауытына кен жетістіру үшін күрес. // Социалды Қазақстан, 1936. 12 наурыз ж.б.

3. Жақсыбаев С. Қаржас ұрпақтары. 322-323 б.б.

4. № 11020 Қадылбеков Мерғалидің ісі. Архив № 07607. 1Т., 9-10 п.п.

5. Сонда, 10-11 п.п.

6. Сонда, 1-п.

7. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Т. 4, Алматы, 2010. С. 340.

8. Сонда, С. 330-331.

9. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. 1 Т., Алматы, 2004 ж. 40 б.

10. Сонда, 477 б.

11. Инженер Қадылбеков М. Қорғасын зауытына кен жетістіру үшін күрес. // Социалистік Қазақстан. 1936 ж, 12 наурыз.

12. Инженер Қадылбеков М. Техника кітаптарын қазақшаға аудару туралы. // Социалистік Қазақстан. 1936 ж, 27 қаңтар.

13. ҚР ИМ АҚДА., № 11020 Қадылбеков Мерғалидің ісі. 1Т., 137-139 п.п.

14. Сонда, 137 п.

15. Хаустов В, Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936-1938 гг. М., 2009. С. 79

16. ҚР ИМ АҚДА., № 11020 Қадылбеков Мерғалидың ісі. 1 Т., 13п.

17. Сонда.

18. Сонда. 27-28 п.п.

19. История органов безопасности Казахстана (1917-1991 г.г.) Книга первая. Алматы. 2003 г, С. 114.

20. ҚР ИМ АҚДА., №11020 Қадылбеков Мерғалидің ісі. Т 1., 129 п.

21. Сонда, 130 п. (Справа: Приговор о расстреле Қадылбекова Мерғалия приведен в исполнение Алма-Ата 27 февраля 1938 г. Акт о приведении приговора в исполнение хранится в архиве 1-го спецотдела НКВД СССР. Том 8, №1153).

22. Сонда, 133 п.

23. Сонда, Дело № 599844. Казахский контрреволюционный центр в 17 томах. Т 2. Лл. 1-3. (архив № 04693, в 17 томах).

24. Сонда, №11020 Сұлтанбеков Жағыпардың тергеу ісі. 1. Т., 39 п.

25. Сонда, №11020 Мұстамбаев Идрис Мұстамбайұлының тергеу ісі. 2. Т., 26 п.

26. Голощекин Ф.И. Поставить развитие Казахстана на социалистические рельсы. Доклад VI краевой партконференции о работе Крайкома ВКП(б) – 1927 г. // Кітапта: Партиное строительство в Казахстане. Сборник речей и статей (1925-1930 гг). Москва-Алма-Ата. 1930 г. С. 151-157.

27. ҚР ПА., 141 қ., 18 тізім, 49 іс. 37 п.

28. ҚР ИМ АҚДА., № 11020 Сұлтанбеков Жағыпардың ісі. Т. 1, 301 п.; Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР (1923-1927 гг). Т. 2., М, 1990 г. С. 197-199.

ӘӨЖ 711.97

ГРНТИ 03.01.20

М. Қ. Қойгелдиев¹

¹Академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі

№11020 ИНЖЕНЕР-ГЕОЛОГ ОРАЗАЛЫ ЖАНДОСОВТЫҢ ІСІ

Аңдатпа

Мақалада инженер-геолог Оразалы Жандосовтың қайғылы өмір жолы мен қызметі баяндалады. Мәселе мазмұнын ашуда автор басым түрде тергеу материалдарына сүйенеді. Сол арқылы отандық геология қызметінің қандай күрделі жолдан өткендігін бағамдауға болады.

Автор Ішкі Істер Министрлігі архиві қорындағы № 11020 инженер-геолог Оразалы Жандосовтың ісі жөніндегі материалдарды алғаш рет ғылыми айналымға енгізеді. Сондай-ақ, XX ғасырдың 20-30

жылдарында қуғын-сүргінге ұшыраған басқа да геолог мамандарының қызметін талдау барысында сталиндік репрессия тарихына қатысты жаңа қорытулар жасап, тың ойларын білдіреді.

Кілт сөздер: инженер-геолог, кен қоры, руда, тергеу ісі, ақтау, индустриализация.

Койгелдиев М. К.¹

¹ доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук Республики Казахстан, Заведующий кафедрой Кафедра истории Казахстана им. Академика Т. С. Садыкова Казахского национального педагогического университета имени Абая

ДЕЛО № 11020 ИНЖЕНЕРА-ГЕОЛОГА ОРАЗАЛЫ ЖАНДОСОВА (1904-1938 ГГ.)

Аннотация

В статье рассмотрена трагедия жизненного пути и деятельности инженера-геолога Оразалы Жандосова на основе следственных материалов. Эти материалы позволяют оценить сложность развития отечественной геологии.

Автор впервые вводит в научный оборот материалы из Архива Министерства внутренних дел Фонда дела № 11020 – документы следствия по делу инженера-геолога Оразалы Жандосова. Анализируя судьбы других специалистов-геологов, преследуемых в 20-30-е годы XX века, автор сделал новые выводы по истории сталинских репрессий в Казахстане. В отечественной историографии впервые анализируется трагическая судьба первого поколения инженеров-геологов казахов.

Ключевые слова: инженер-геолог, месторождение, руда, следственное дело, индустриализация, реабилитация.

Koigeldiev M K.¹

1 Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan. Academician TS Sadykov Kazakh National Pedagogical University named by Abay

CASE NO 11020 OF THE GEOLOGICAL ENGINEER ORAZALY ZHANDOSOV (1904-1938 YY.)

Abstract

Based on predominantly investigative materials, the article discusses the life path and activities of geological engineer Orazaly Zhandosov. These materials allow us to assess the complexity of the development of domestic geology.

The author first introduces into the scientific circulation materials from the Archive of the Ministry of Internal Affairs of the Fund of Case No. 11020 - documents of the investigation in the case of geological engineer Orazaly Zhandosov. Analyzing the fate of other geologists who were persecuted in the 20-30s of the XX century, the author made new conclusions on the history of the Stalinist repressions in Kazakhstan. In historiography, for the first time, the tragic fate of the first generation of Kazakh geological engineers is analyzed.

Key words: geological engineer, deposit, ore, investigation, industrialization, rehabilitation.

Тақырыптың зерттелуі жөнінде. Өткен ғасырдың 20-30-шы жылдарында советтік билік тарапынан жүргізілген репрессия саясаты одақ және жеке республика көлемінде біршама зерттелді. Бұл процесс, әсіресе, ресей қоғамына байланысты шетелдік зерттеушілердің белсенді түрде атсалысуымен жан-жақты ашылды. Осы ретте, мәселен, құпия қорларда сақталып келген архивтік тергеу істері сияқты дерек көздерінің маңызын атап айтқан жөн. Мәселе мынада. Бұл құжаттық материалдарда тұтқындағыларды асқан қатыгездікпен қинау арқылы алынған дәлелсіз мойындаулардан басқа ешқандай да дерек көздерінен кездеспейтін құнды мәліметтер сақталған. Революциялық өзгерістерге дейін-ақ ұлт-азаттық қозғалысты басқарып, оған белсенді түрде араласқан алғашқы буын, сондай-ақ советтік және партия қызметінде жүріп репрессияға алынған келесі жас буын қайраткер тұлғалар, қарапайым еңбек адамдары, шығармашылықтағы зиялылар қоғам өмірінің түрлі салаларында қалыптасқан жағдай туралы, өз-ара адами қатынастар туралы шынайы да маңызды фактілер қалдырған. Тергеу істерінде бар бұл материалдарды айналымға тарту арқылы репрессия тақырыбын тереңдете қарауға және қорытуға мүмкіндік туады.

Тергеу материалдары, әсіресе, біздің қағамда кең етек алған «қазақтар бірін-бірі сатты, бірін-бірі ұстап берді» деген кезінде қоғамда КГБ тарапынан таратылған негізсіз тұжырымның жалған екендігін айғақтайды. Ал осы сөз қайдан және неге байланысты шықты? Бұл елеусіз қалдыратын нәрсе емес. Архивтік тергеу істерімен ұзақ жылдар бойы жұмыс жасап, тәжірибе жинақтаған зерттеуші ретінде мен бұл мәселеге байланысты мынадай жағдайды байқадым. Адамдардың ең төменгі әлсіз, өзін-өзі сақтау инстинктіне қозғау салып, оның сыртқа шығуына жол ашқан саяси жүйе ресейлік патшалық, оның орнына келген большевиктік билік тұсында толық көрініс тапты. А.И.Герцен айтқандай «кез-келген полицей-надзиратели өзін патша, ал патшасы өзін тәжісі бар полицейдей сезінген бұл үрей туғызатын империяда» басқаша болуы да мүмкін емес-тін. Яғни, мұндай мінездің түп-төркіні жүйеде. Бұл біріншіден. Екіншіден, мұндай мінездің көрініс табуы кез-келген қоғамның саясаттағы кемелдігіне, жиған тәжірибесіне де байланысты. Саясаттың құйтырқы ойындарынан алыс жатқан қоғам идеологиялық иірімдерге тартылған шақта балаша оп-оңай алданып қалатыны да бар. Большевиктер билігі орнаған алғашқы жиырма-отыз жылдықта қазақ қоғамының осындай ауыр илеуге түскенін өз тарихымыздан көрдік.

Большевиктер күшпен енгізген таптық жіктеу қазақ қоғамын емес, еуропалық саяси өмірдің ықпалында келе жатқан орыс қоғамын да арнасынан шайқап, адастырды. Таптық жіктеу бізде рулық-жүздік алауыздықты қоздырумен ұласты. Қорыта айтқанда, «пролетариат диктатурасы» атанған билік жүйесі орнаған қоғамдар өміріндегі жалпыға ортақ трагедиялық көріністер қазақ қоғамында да байқалды. Ал «қазақтар сол бір жылдары бірін-бірі сатуға бейімділік танытты» деген мағынадағы тұжырым советтік идеологияның шығарған аңыздарының бірі ғана. Осы мазмұндағы пікірлерді жаю арқылы большевиктер режимі өзінің жіберген қателіктерімен ілесе келген түрлі қиянаттарын жасыруға тырысты.

Бұл айтылған пікір, әрине, қазақ жерінде жүргізілген репрессиялық процесс толық күйінде зерттеліп, тиісті тұжырымдар жасалынды деген ойды білдірмейді. Мәселен, қазақ басқарушы тобы және шығармашылықтағы зиялыларды жою саясаты мен мәскеулік орталықтың геосаяси ұстанымы арасындағы байланыс бірінші кезекте талдауға алынуға тиісті тақырып. И.Сталиннің Қазақстандағы бірінші саяси басшылықты Ж.Шаяхметовке дейін (1946ж.) қазаққа бергісі келмеуінің арғы жағында қазақтардың ішкі өмірінде ауызбірліктің болмауы жатты деген түсінікте болу қателік, шын мәнінде мұндай ұстанымның түп-төркінінде орталықтың Қазақ жеріне қатысты геосаяси мүддесі жатты.

Сондай-ақ репрессия саясатының жергілікті мынадай ерекшеліктеріне көңіл аударуға тура келеді. Біріншіден, репрессиялық актілер ұлттық басқарушы топтың бір емес, бірнеше буынын қамтыды. Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсынұлы бастаған алғашқы саяси ұлт басшылығы советтік билік тарапынан түгелдей жойылып, олардың шығармашылығымен танысуға тіптен олардың атын атауға тыйым салынды. Осындай тағдыр Т.Рысқұлов, С.Сәдуақасов, Ж.Мыңбаев бастаған келесі буын ұлт басшылығына да кезікті. Екіншіден, репрессиялық актілер мақсатты түрде жеке әулеттерді де қамтыды. Біз осы соңғы тақырыпқа байланысты зерттеулерімізді жалғастыра отырып, бұл жолы Жандосовтар мен Кадылбековтар әулетіне жасалған қиянатқа тоқталмақпыз.

Сонымен бірге тақырыпқа байланысты мынадай жағдайды ескерген жөн. Зерттеу тақырыбының объекті ретінде алынып отырған бұл екі әулетке тән тарихи тұлғалар түгелдей заңдық тұрғыдан ақталған. Ал, бірақ, соған қарамастан осы уақытқа дейін бұл тұлғалардың тергеу құжаттарына қатысты «құпия» деген белгі алынбай келеді. Зерттеушілердің ол құжаттармен еркін танысуға мүмкіндігі жоқ. Зерттеу барысында мұндай кедергіге бізде жолықтық. Соған байланысты мәселенің кейбір қырларын тереңірек ашып көрсету мүмкін болмады. Дегенмен, архивтегі жабық қорларға байланысты жағдай өзгерген соң ондай мүмкіндік туады деген үміттеміз. Қалай болғанда да, әр нәрсенің қоғамдағы сұранысқа байланысты өз уақытында қолжетімді болғаны пайдалы.

Өткен ғасырдағы советтік саяси жүйе тұсында ауыр жағдайға тап болған ұлттық басқарушы және зиялылар тобының қызметі мен күресіне қатысты ашылмаған құпия қалмауға тиіс. Қазақ ұлты барда бұл тақырып ұлттық тарихнаманың ең өзекті мәселелерінің бірі болып қала бермек.

Геолог Оразалы Жандосовтың өмір жолы мен қызметі туралы жазылған материалдар көп емес. Бұдан бұрын, мәселен, ғалым Н.А.Әзербайевтың «Репрессированные геологи (1937-1938гг.)» және журналист С.Жанәбілдің «Оразалы Жандосовты білесіз бе?» атты мақалалары жарық көрді [1].

Оразалы Жандосовтың тарихтағы тұлғасы мынадай себептерге байланысты қызығушылық туғызады. Біріншіден, ол геологиямен ғалым және практик есебінде кәсіби тұрғыдан айналыса бастаған алғашқы буын ұлт зиялылары қатарындағы тұлға. Осы ретте оның өмір жолы мен қызметіне қатысты фактілік материалдар өткен ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы қазақ мәдениеті мен ғылымының қалыптасу үрдісін бұрынғыдан тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Екіншіден, Оразалы Қықымұлының қоғамдық

өмірге және ондағы өзгерістерге қатысты ұстанымы мен көзқарасы сол тарихи мезгілде жалпы елде қалыптасқан саяси-әлеуметтік жағдайды да тура қорытуға көмектесері хақ. Үшіншіден, біз осы уақытқа дейін Қазақстанда, қазақ қоғамында совет үкіметі жүргізген ұлт саясаты жөнінде тартына жазудан шыға алмай келеміз. Өйткені Қазақстандағы қазақ мәселесі туралы ашық жазып, оған тереңірек үңілген автордың қазақ ұлтшылы атануы жеп-жеңіл нәрсе болатын. Ал тарихи шындық сондай, өткен ғасырдың 20-30-шы жылдары советтік биліктің ұлт саясатының негізі қаланды. Осы кезеңдегі қазақ қоғамынан бұл саясаттың басты көріністері мен ерекшеліктерін анық байқауға болады. Олай болса бұл мазмұндағы фактілік материалдарды сол күйінде жылы жауып қою тарих ғылымы үшін өзінің кәсіби міндетін орындаудан бас тартумен тең.

Оразалы Қиқымұлы, әрине, жалғыз емес, ол алаштық буынның ізін ала келген келесі жаңа буынның өкілі. Советтік биліктің қазақ қоғамында 20-30-шы жылдары жасаған ойранына (биліктің 1929-1931 ж.ж. халық наразылығын қанға бояп басуы, 1931-1933 ж.ж. аштық, осы кезеңде жүргізілген саяси репрессиялар, халықтың үлкен бөлігінің шет елдерге ауа көшуі ж.б.) осы тарихи кезеңде жойылған келесі зиялылар буынын қосар болсақ, онда бұл қиянаттың ұлт өмірінде қаншалықты ауыр да терең із қалдырғанын пайымдау қиынға түспейді.

Ішкі Істер департаменті архивының қорында геологтар Жандосов Оразалы (№ 11020ic) мен Қадылбеков Мерғалидің (№11020 ic) тергеу материалдары сақталған [2]. Онда Алматы облысы Талдықорған ауданындағы Текелі руда басқармасының директоры Жандосов Оразалы мен осы кәсіпорынның техникалық директоры (яғни бас инженері) Қадылбеков Мерғалиды тұтқынға алып, олардың үйлерінде тінту жүргізуге Ішкі Істер Халық Комиссариатының Талдықорған аудандық бөлімінің берген ордерлері тіркелген. Міне осы құжаттық материалдардың көрсетуіне қарағанда руда басқармасының аталған екі басшысы 30 мамыр күні Текеліде ұсталып, олардың Алматыдағы үйлерінде 6 маусым күні тінту жұмыстары жүргізілген [3].

Текеліде тұтқындалған геологтарға байланысты опер-уполномоченный Шаймерденов пен НКВД Басқармасы бастығының көмекшісі Марсельскидің даярлаған қаулысында «контрреволюциялық ұлтшылдар ұйымының мүшелері Жандосов пен Қадылбековтың Алматыдағы үйлерінде болуы мүмкін қару-жарақ пен жазысқан хаттарын алу үшін тінту жүргізу қажет» деп көрсетіледі [4].

Тінту хаттамасында оны жүргізген НКВД қызметкерлерінің Оразалы үйінен 46 беттік геологтың жазба дәптерін, сондай-ақ 105 беттен тұрған хаттарын алып кеткендігі тіркелген. НКВД қызметкерлері тарапынан тәркіленген бұл құжаттық материалдар, әрине, қайтарылмаған, сол күйінде жойылған. Тергеушілер тарапынан орын алған мұндай фактілер геологқа жасалған қиянаттың ізін жасырудың бірден-бір көрінісі еді. Өйткені, мұндай жазбалардағы фактілік материалдар тұтқынға алынған тұлғаның күнделікті тіршілігінен мәлімет берумен қатар, тергеушілерге сол берілген фактілерді пайдаланып істі одан ары кеңейтіп, «жоқтан бар жасау» үшін де қажет-тін. Тергеушілерге өз міндетін атқарған жазбаларды енді жоюдан басқа амал да қалмайтын еді. Репрессия тұсында конфискуленген материалдардың кейін қайтарылмай, жоғалып кетуінің бір сыры осында.

Оразалының өмір жолына қатысты мәліметтерден. 1904 жылы Алматы облысы Қаскелең ауданында сол тұста «Ораз» атанған колхозда өмірге келген, яғни ағымдағы жылы наурызда оның туғанына жүз он бес жыл толды. Өз отбасының құрамына байланысты ол қолында 63 жастағы анасы Дәрменнің, 30 жастағы Хатима атты зайыбының, тоғыз жастағы Раиса, Мелеу (жасы көрсетілмеген) және асырап алған 12 жастағы Фаузия атты қыздарының, бір жарым жастағы Ерлім атты ұлының бар екендігін көрсеткен [5].

Оразалының 1926 жылы қаңтарда Ферғана қаласында (Өзбекстан) қызметте жүріп даярлаған өмірбаяны бар. Осы құжатта берілген мынадай мәліметтерге көңіл аударуға болады. Онда жеке шаруашылығы бар Қиқым есімді жұмысшының отбасында өмірге келіп, 9 жасқа дейін әкесінің меншігіндегі 50 бастан тұратын қой мен қозыны бағуға көмектесіп, тоғызға толғанда әкесі Верный қаласындағы беделді мешанин, жеке зауыты бар Т.В.Великановпен жақын таныстығын пайдаланып ұлы Оразалыны қазна есебінен қаладағы ерлер гимназиясының пансионна орналастырғанын жазады. Осы оқу орнында ол 1918 жылға дейін тәрбиеленіп әрі білім алады. Осы жылы революциялық өзгерістерге және әкесі Қиқымның опат болуына байланысты оқуынан қол үзіп, үйіне қайтуға мәжбүр болады. 1918-1920 жылдар аралығында етік тігумен шұғылданып, ал 1920 жылы әк (известняк) өндірушілер артелін ұйымдастырады. 1922-1924 жылдары Алматы уезінде уездік атқару комитетінде, уездік комсомол жастар ұйымында, «Қосшы» одағында түрлі қызметтер атқарып, 1924 жылы Ташкентке партия жұмысына ауысып, сол жерден Мәскеуге жоғарғы кооператившілер курсына оқуға жіберіледі. Оқудан оралған соң

Ферғана облыстық ауыл шаруашылық кооперациясында Қазақстан өкілі, 1926-1929 жылдары уездік және облыстық атқару комитеттерінде түрлі қызмет атқарады [6].

Қорыта айтқанда, ел өмірі түбегейлі өзгерістерге ұшыраған бұл Оразалы Қиқымұлы үшін де азаматтық кемелдену кезеңі болған еді.

Қазақ жері -Ресей индустриясының рудалы өлкесі. Советтік кезеңде жазылған Қазақстан тарихында елді индустрияландыру ісіне арналған тарау бар.

Бұл жылдар Қазақстан халқының экономикалық өміріндегі бұрын болмаған жаңа өзгерістер, сахарада мал соңында жүрген тағы қазақ жұртына жаңа өмірге, завод және фабрика жұмысшыларына, қала тұрғындарына айналу бақытына ие болған кезең ретінде түсіндіріледі. Гуманитарлық ғылымда индустрияланған өмірге көшудің өзара қайшы екі беті бар екендігі ертеректе мойындалған. Бірақ бұл ақиқат қазақ жеріндегі индустрияландыру процесіне байланысты ескерілмейді. Советтік кезеңде ол идеологиялық нөпірдің көмбесінде қалып, жете талдауға түспеді.

Коммунистік партияның 14 съезі (1925) елді индустрияландыру социалистік жұмаққа апаратын жол ретінде жарияланып, кең насихатталды және капиталистік қоршауда қалған Советтер Одағын одан құтқаруға тиіс болды. Сондай-ақ «әлемдік революция» идеясын басшылыққа алған советтік жетекшілер өз мақсатына жету үшін қазақ сияқты халықты оның атамекен жерінің табиғи ресурстарымен қоса құрбандыққа шалуға даяр тұрды және оны іс жүзінде байқатты да.

Алғашқы бесжылдықтарды іске асыру барысында индустрияландыру жоспары қандай мазмұнда құрылды? Ресейдің ауыр өнеркәсіп орталықтары бұл процесте локомотив рөлін атқарса, Қазақстан сияқты өнеркәсіп ошақтары жоқ, бірақ шикізат ресурстарына бай аймақтар оның кочегары рөлін атқаруға тиіс болды, яғни жеткілікті көлемде астық ет, мұнай, металл, көмір беру солардың үлесіне тиді. Ф.И.Голошекин сияқты орталықтың Қазақстанға жіберген генерал-губернаторларына ең алдымен жергілікті адами және табиғи ресурстарды осы мақсатқа жұмылдыру міндеті жүктелді. Индустрияландыру процесінің идеологиясы да жасалынды. Ақпарат құралдарында бұл ескінің жаңамен күресі ретінде, ал қазақ ауылы, ондағы рулық құрылым, мешіттер ескіліктің қамалы ретінде бейнеленді. 20-шы жылдардың екінші жартысында кең де бай қазақ даласын Ресейлік ауыр өнеркәсіптің шикізат көзі ретінде игеру үрдісі басталып кеткен еді. Бұл жұмыстың геологиялық-барлаусыз жүруі, әрине, мүмкін емес-тін. Тек 1928-1929ж.ж. ғана одақтық геология басқармасы тарапынан қазақтың жер қойнауы кендерін анықтауға 50 ізденіс партиялары шығарылды [7]. Бұл процесті өз бақылауында ұстауға күш салған қазақ үкіметі Қазақ геологиялық комитетін құрды [8]. Осымен бір мезгілде ұлттық геолог кадрларды даярлау ісі де қолға алынды. Осы мақсатта Мәскеудегі геологиялық барлау институтына оқуға Қадылбеков М. (1928ж аяқтаған) Әзербайбаев М.Н (1931ж аяқтаған), Жандосов О.Қ (1933ж аяқтаған), және басқа қазақ жастары жіберіледі [9].

Осы тарихи кезеңде ұлттық геолог кадрлар даярлау не үшін қажет болды? деген сауал қойып, оған қысқа болса да жауап берген жөн. Әрбір ұлт өз атамекен жерінің асты-үсті берекесін өзі игере алатындай хәлге жеткенде ғана ол өз болашағын өзі анықтай алмақ. Бүкіл басқа тіршілігін ең алдымен осы мақсатқа жұмылдырып, бұл еңбегінің нәтижесін көргенде ғана ол өзін тәуелсіз субъект ретінде сезінбек. Яғни, өз табиғи ресурстарыңды өзің игеріп, ол берекенді өз қажетіне жарата білу, ұлттық өсіп-өнудің ең басты белгісі.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев советтік индустрияландырудың сипаты жөнінде. 2008 жылы 31 мамырда Н.Ә.Назарбаев қасиетті Ұлытаудың төрінде республикалық басылымдарға сұхбат беріп, сол жолы советтік кезеңімізге тән бір шындықтың шетін ашқан еді. Ол өз сөзінде Жезқазған өңірінің кен байлығын игеруді бастағаннан бері біраз уақыт өткеніне тоқталып «қаншама кен шығарылды, мыс алынды. Жер қойнауындағы байлықтың таусылатын кезі жетті. Жезқазғанның төңірегіндегі мыс кені де таусылып, қаланың жағдайы нашарлай бастады» деген ойды білдіріп, ендігі уақытта өңірде қалыптасқан күрделі әлеуметтік мәселелерді шешу бүгінгі дербес қазақ мемлекетінің үлесіне тиіп отырғандығына тоқталған еді. Сондай-ақ бұл жағдай жеке Жезқазғанның өміріне ғана тиеселі жағдай емес-тін. Көп ұзамай (2012 ж. 30 қаңтар №261) Жезқазған өңіріне ұқсас жағдайға тап болған еліміздегі 27 моноқалалардың экономикалық-әлеуметтік мәселелерін шешуге байланысты президент жарлығы жарық көрді.

Мемлекет басшысы осы сұхбатында «Кеңес Одағы кезінде барлық теміржол Ресейге қарай» салынып, ал қазақ жеріндегі түрлі өңірлерді көлденең өзара жалғастыратын теміржол бұтақтарын салу «Кеңес Одағының да, Ресейдің де ешқандай жоспарында» болмағандығын ескертіп, «мұндай келелі де іргелі мемлекеттік маңызы зор мәселені біржола түбегейлі шешуге қолайлы жағдайдың енді ғана туып, бұл істің оң шешімін тауып» отырғанына тоқталады [10].

Мемлекет басшысы берген сұхбаттағы осы жолдарды оқығанда қазақ жерінің жер асты байлығына байланысты еуропалық және ресейлік капиталистердің тойымсыз ашкөздігі, олармен бірге ере келген түрлі қиянат еріксіз еске түседі. Алтын мен күміс іздеген испандықтар мен португалдықтарға Америка құрлығы қандай қызығушылық тудырған болса, ағылшын және ресейлік капиталистер мен көпестерге қазақ жері де одан кем емес байлық көзінде көрінді. Мәселен, ресейлік зерттеуші И.Завалишин «Болашақта Сарыарқа Англия мен Францияның қолы еш уақытта жетпейтін Ресейлік метрополияның игілігіне жараған олжалы да нәрлі, құнарлы өлке ретінде нағыз байлық көзіне айналмақ» [11] деп жазды.

1864 жылы Ресей әскері оңтүстік Қазақстан өңірін алған соң мұнда Ресейлік зерттеушілер емін-еркін келе бастайды. Осы мақсатта Қаратау жоталарын зерттеуге келген Н.А.Северцов Тұрлан асуымен (Ащысай кенді орындарының бұрынғы атауы-авт.) танысқан соң «біз Түркістан өңірін бұрын-соңды танымай келген екенбіз. Тұрлан асуындағы қорғасын, түрлі түсті металл, фосфорит және т.б. кен қорларына мен бірінші болып аяқ бастым» [12] деп жазды.

Еуропалық зерттеушілер өздерін қазақ жеріндегі кен көздерін алғаш ашқандар ретінде көрсетуге жақын тұрды. Мәселен, орыс көпесі И.И Первушин 1864 жылы мемлекеттік мекемемен келісім-шартқа тұрып, Ащысай рудниктерін игеру құқығына ие болады. Оның кәсіпорнына Түркістан әскери округінің қорғасынға мұқтажын өтеу міндеті жүктелді. И.И Первушин қорғасын балқыту пештері үшін табылған Ащысай маңындағы бестамғалылар қонысындағы таскөмір кені орнына арнайы ағашқа ойдырып «Бірінші гильдия көпесі И.И Первушин 1866 жылы 8 шілдеде ашты» [13] деген белгі жаздырады. Ал шындық басқаша еді.

Қаратау қазақ жерінің басқа да өңірлері сияқты көне замандардан кен қорларын игеру ошақтарының бірі болды. Оның жоталарында қорғасыннан құйылған садақ оқтарының, сондай-ақ басқа да еңбек құралдарының жиі кездесуі соның айғағы. Рашид ад-дин «Джамиғ ат-тауарих» еңбегінде түркілердің алғашқы қалыптасып, өніп-өскен отаны Қаратау маңындағы Талас және Қара-Сайрам аталатын қалалық орталықтары бар өңір болғандығын ескертіп, ал соңғы аталған қаланың қырық қамалын айналып өту үшін күні бойы жүруге тура келетіндігі туралы фактіні келтіреді. Бұл аса көне мәліметтен Қаратау өңірінде ерте замандардан металл өндіру өндірісінің бастау алғандығы байқалады [14]. Өйткені ғалым еңбегінде аталғандай қала құрылысын жүргізу, әрине, металл өндірісінен мүмкін емес-тін. Ал жергілікті тұрғындар қандай жерде қандай кен көзінің бар екендігінен кейінгі кездерде де хабардар болған. Соған байланысты қазақ жеріндегі біраз кен көздері жергілікті халықтың көмегімен ашылды. Ол жөнінде, мәселен, зерттеуші В.Вебер «қазақ малшылары, яғни тастан-тасқа секіріп жүретін тау ешкі соңындағы малшылар бұл өңірдің әрбір тасын өзінің бес саусағындай біледі, біздің де біраз кен ошақтарын көп жағдайда солардың көмегімен тапқанымыз шындық» [15], - деп жазды. Осы В.Вебер Түркістанды жер шарындағы ең бір берекелі өңір санап, Ресей билігіне бұл өлкеге деген көзқарасын өзгертіп, оған бай кенді (рудалы) аудан ретінде қарауға үндеді.

Еуропалық байлық іздегендерге жергілікті халық жер асты кенін алу үшін арзан жұмыс қолы болды. Бұл ретте олардың қатыгездігі америкалық үнділерді аяусыз қанаған испан және португал тонаушыларынан кем түскен жоқ. Қаратаудың қорғасын кендерін игеру тарихымен жақсы таныс болған А.О.Иванов деген автор 1873 жылы жарияланған жинақта жергілікті қазақтардан алған мәліметке сүйеніп қырық жыл бұрын қорғасын кен орындарының бірінде шығар жолды жоғарыдан құлаған алып жар тас жауып қалып, жер астындағы екі жүзге жуық кеншілер жарыққа шыға алмай, тірідей көмілгендігін жазған [16].

Геолог Оразалы Жандосов не үшін жазаланды? Жалпы бұл тақырып, яғни патшалық және Советтік жүйелер тұсындағы қазақ жерінің кендерін игеру тақырыбы, оның түрлі қырлары мен салдары тәуелсіз ұстаным тұрғысынан арнайы талдауға алынған емес. Фактілік негізде баяндалған осы тақырыптың өзі ғана жоғарыда аталған мемлекеттік жүйелердің ішкі мазмұнын тура түсінуге жол ашқан болар еді. Жаңа ғана күш ала бастаған Ресейлік капитализм, әсіресе, оның орнын басқан Советтік индустрия қазақ жерінің кен байлығынан сүйеніш тапқаны тарихи ақиқат ретінде ұмытылмақ емес.

Міне осы контексте алғанда алғашқы буын қазақ геологтарының да тағдыры жеңіл қалыптаса қойған жоқ-тын. Совет үкіметі алғашында қазақ жастарына геолог барлаушы мамандығын беруді хош көрді. Жергілікті халықтан шыққан мамандарға кен көздерін табуды жеңілдететін мүмкіндік ретінде қарады. Сонымен бірге, олардың советтік билікке қатысты ұстанымына сенімсіздікпен қарады. Геолог-барлаушылар О.Жандосов пен М.Қадылбековтың тағдыры еріксіз осы ойға жетелейді. Сонымен геолог-барлаушы мамандығы бойынша енді ғана қызметін бастаған Оразалы Қиқымұлы Жандосовтың өмір жолындағы қайғылы жағдай неден басталған еді?

1937 жылдың сәуірінде партияның Алматы облыстық комитетінің нұсқаушысы Жигулев деген обком хатшысы Ж.Сәдуақасовтың атына «Текелі рудабасқармасындағы жұмыстың жағдайы туралы» аталатын 7 беттен тұрған анықтама түсіріп, онда 1935 жылы құрылған рудабасқармасының бір жарым жылдық қызметінде орын алған кемшіліктерге тоқталады. Мәселен, ол 1936 жылғы құрылыс жоспарының 42,6%-ға, еңбек өнімділігінің 44%-ға орындалып, ал құрылыс шығынының 24%-ға қымбаттағанына көңіл аударады. Анықтама авторы бұл кемшіліктердің түрлі объективті себептерге байланысты орын алуы мүмкін екендігіне тоқталуды қажет санамай, оларды өндіріске саналы түрде жасалған зиянкестік ретінде баяндайды. Анықтама жалпы репрессия саясатының шарықтау кезеңі 37-38 жылдар стилінде даярланған құжат болатын.

Жигулев рудабасқармасының директоры Оразалы Жандосовтың уақытының басым бөлігі геологиялық барлау жұмысында, яғни ұзақ іс-сапарда жүріп, бұл міндетін талапқа сай деңгейде орындағанын (60%-ға) қаперге де алмай, оған басқармадағы директорлық жұмысын ескерусіз қалдырып, саналы түрде өндірістік зиянкестікке жол ашты деген ой түйеді. Инструктор талдауының соңында бұл өндірістік «зиянкестік» туралы өзінің пікірін «рудабасқармасының техникалаық жетекшісі, партияға мүшелікке кандидат Қадылбековтың соңғы уақытқа дейін 5 жылға абақтыға жабылған контрреволюционер ұлтшыл ағасы Кадоленкомен байланысын үзбей отырғандығын» контрреволюциялық факті ретінде келтіріп, ойын нығыздай түседі [17].

Жалпы Советтер Одағында қалыптасқан жағдайда инструктордың бұл анықтамасы рудабасқармасының бастығы Жандосовты партия қатарынан шығаруға жеткілікті еді. Бұл шешімді 1937 жылдың 9 мамырында өткізілген Талдықорған аудандық партия комитетінің бюросы бекітеді. Бұл арада Оразалыға аудандық партия комитеті бюросының тарапынан таңылған «кінә» біршама толық күйінде берілгендігін ескере отырып қаулының мәтінінен үзінді келтіру бізге артық емес көрінді. Өйткені бұл құжат арқылы коммунистік партия ұйымдарының саяси репрессия процесіндегі орнын пайымдауға болады. Бюро қаулысында, мәселен, шахта жұмысшылары арнайы тігілген киімсіз жұмыс істеді, шахтада вентиляция болмауына байланысты жеке адамдардың улануы орын алды, сынға жол берілмеді, директор Тоққожанов, Скритченко және басқаларды жақын тартып, жұмысқа алды, жұмыстан шығарылған 40 жұмысшы түгелдей орыс ұлтынан еді деген сияқты кемшіліктер келтірілді. Бұл таңылған кінәларға байланысты О. Жандосовтың берген уәжі мүлдем ескерілмеді. Әсіресе, Оразалыға директор ретінде өз қызметі арқылы біраз көлемде қаржылай шығын келтірді деген айып тағылғанымен, бірақ сол тағылған айыпқа байланысты тексеру жұмысының қорытындысы туралы ештеңе айтылмады. Өйткені ондай тексеру жұмысы жүргізілмеген де еді.

Бюро қаулысы мынадай мазмұнда қабылданды:

1. Текелі кен орнындағы өндіріске жасаған зиянкестік қызметі үшін, мемлекет қаржысын иемденгені үшін (50мың сом), контрреволюциялық ұлтшылдығы үшін Жандосовты БК(б)П мүшелігінен шығару туралы бастауыш партия ұйымының шешімі бекітілсін.

2. Аудандық прокурор Ж.Түскеевке қылмыстық іс қозғау жүктелсін.

3. БК(б)П Облыстық және өлкелік комитеттерінен жедел түрде Текелі рудабасқармасындағы жағдайды түзетуге байланысты көмек сұралсын...» [18].

Осы арада аудандық партия комитеті бюросының шешімінде елеусіз қалдыруға болмайтын бір факті жөнінде айтылған. Ол Оразалының «троцкистер» Кельмансон [19] және Пятаковпен [20] Текелі кен орнында байланысты өзара бірлікте қызмет жасағандығы туралы еді. Бұл арада, әрине қазақ ұлтшылдары мен троцкистердің «өзара байланысы» бар деген ойға көпір тасталғандығын байқау қиынға түспейді. Бұл кезде советтер мемлекетінде оның азаматтары үстінен «қылмыстық іс» осындай немесе осыған ұқсас технология арқылы жасалатын.

Жоғарыда баяндалғандай прокурордың О.Жандосовты қамауға алу туралы ордері көп күттірген жоқ-тын. Ол мамырдың соңына қарай тұтқындалып, маусымның 1-нен тергеушінің сауалдарына жауап бере бастайды. Өкінішке орай, бізге Жандосов Оразалының тергеу материалдарымен толық күйінде танысуға мүмкіндік берілмеді. Үстірт, көз жүгіртіп қарағанда байқалғаны: жарты жылға созылған (1937ж маусым-желтоқсан) тергеу ісінен соң осы жылдың 13 желтоқсанында берген жауабында Оразалы «мені контрреволюциялық қызметпен айналысып, қылмыс жасады деген айыптаумен келіспеймін» [21] деген ұстанымын ашық та анық білдіреді. Бұл, әрине, тергеу папкасына тігілген құжаттық материалдар нөпірінің арасынан бізге жеткен 33 жастағы ешқандайда кінәсіз Оразалының жан айқайы еді.

Дегенмен, НКВД тергеушілерінің «адам болса іс табылады» деген ұстанымды басшылыққа алып жасаған ісінің арасынан тарихи шындықтың ұшын көруге болатын еді. Оразалы Қықымұлы бір көрсетуінде сол тарихи кезеңдегі Қазақстан қоғамында қалыптасқан жағдайдан хабар беретін мынандай

пікірді білдіреді: «Есімде қазақ геологиялық тресі партия ұйымының жиналысында (бұл кезде О.Жандосов Семейде қызметте болатын.-авт.) Шығыс Қазақстан облыстық партия комитетінің ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі Станкин Қазақ Өлкелік партия комитетінің 6 пленумы жұмысының қортындыларына байланысты баяндамамен сөйледі. Қазақ Өлкелік Партия Комитетінің 6 пленумы 1933 жылы 10-16 шілде күндері өтеді. Пленумда қаралған негізгі мәселе Ф.И.Голощекин басшылығы тұсында елді бұрын-соңды болмаған қырғынға ұшыратқан қателіктер жөнінде болады. Баяндамада кейінгі жарыссөзде сөз алып мен «партияның өлкелік комитеті бұрынғы басшылықтың жіберген қателігін толық аша алмады» деген ойды айттым. Бұл ой ұлтшылдықтың көрінісі ретінде қабылдануы мүмкін [22].

1931-1933 жж.қазақ даласындағы жойқын аштықтың куәсі болған Оразалының мұндай тұжырымға келуі, әрине, толық заңды да еді. Сондай-ақ, мұндай тұжырымға келген ол жалғыз емес-тін. Інісінің республика басшылығының қызметіне байланысты сыни ұстанымда болғандығынан Ораз Жандосов та мәлімет береді. 1937 жылдың тамызында абақтыға жабылған ол 30 қыркүйек күні берген көрсетуінде «менің інім Оразалы Жандосовтың 1933 жылдың басында Қазақстанда қалыптасқан ауыр жағдайға байланысты ұлтшылдық ұстанымда болғандығынан хабардармын. Ол бұл кезде Семейде қызметте еді. Қазақтардың арғы бетке жапырыла көшуін ол басшылықтың қате саясатымен байланыстырды. Кезінде Анненков әскерінде болған алашордалық Мұхамедчин деген кісімен ұзақ жылдар бойы жақын қатынас ұстап, оны қызметке тартып жүрді. Тау өнеркәсібіндегі қызметіне байланысты ылғи да Кельмансонмен жиі араласып, Пятаковпен де кездесті», -дейді [23].

Оразалының отаншыл ұстанымдағы тұлға сипатын айғақтайтын құжаттық фактілер аз емес. Мәселен, ол 1933 жылы Мәскеулік кезеңінде қызыл профессура институтының тыңдаушылары Б.Айбасов, Ж.Арыстанов, Ғ. Исхаков, І.Қабылов, Қазақ Өлкелік партия комитетінің мүшесі Ғ.Тоғжановтармен бірге И.Сталин мен Өлкелік партия комитетінің хатшысы Л.Мирзоянның атына «О работе Казахстанской парторганизации» аталатын «Алтаудың хатына» қол қояды. Құжатта қазақ ауылын апаттық жағдайға алып келген Ф.Голощекин басшылығы қызметінің нәтижесі екендігі, соның салдарынан елдегі 800 мың жеке қожалықтардың 1932 жылдың көктеміне қарай жартысына жуығы, ал мал басының 85% жойылып кеткендігі айтылады [24].

Осы жылғы көктемде Мәскеудегі оқуын аяқтаған Оразалы Семей қаласында орналасқан қазақ геологиялық барлау тресі басқарушысының орынбасары, сонан соң көп ұзамай басқарушысы қызметін атқарушы болып тағайындалады. Трестегі партия ұйымының кезекті бір жиналысында Қазақ Өлкелік басшылығының кадр саясатын сынға ала сөйлеген Оразалы ішінде жүрген пікірін айтып салады: «Қазіргі уақытта қазақ жастарының білімге деген құлшынысы – бұл қоғамдық құбылыс. Осы ретте, мәселен, кез-келген шығыстық туыс республикаларды алып қараңыз сіз мұндай ғажап құбылысты көре алмайсыз. Техникалық тұрғыдан сауатты, мәдениеті жоғары қазақ жастары оқуын аяқтап Қазақстанға жетеді, ал мұнда келген соң өлкелік мекемелерден не материалдық, не моральдық тиесілі қолдау таба алмаған олар тауы шағылып, жұмыс іздеп басқа өңірлерге кетеді. Назар аударсаңыз сондай жастардың біразының Қырғызстанда, Өзбекстанда және басқа Ортаазиялық республикаларда жүргенін көресіз» [25]. Кейін, яғни 1937ж. НКВД абақтысына түскенде тергеуші Оразалының есіне оның жоғарыда баяндалған мәселеге байланысты айтқан сын пікірлерін есіне салады. Олар, әрине: 1. Голощекин басшылығының елді апатқа әкелген қызметіне және 2. Оқу бітіріп келген қазақ жастарының жұмыс іздеп, басқа елдерге кетуіне байланысты ел басшылығына айтқан сын пікірі болатын [26].

Советтік тоталитарлық режим өз атына айтылған дәлелді сынды ылғида жаулық ұстаным ретінде қабылдады. Бұл жағдай оны тұйыққа тіреп, біржола ыдырауына жол ашқан ең негізгі кемшіліктерінің бірі еді.

Оразалы Жандосов абақтыда 1937жылы 11 және 15 қарашада берген көрсетулерінде досы Мерғали Қадылбеков екеуінің де қоғамда қалыптасқан объективті жағдайға байланысты ұлтшылдық ұстанымда, ал Совет үкіметінің реформалық шараларына қатысты сыни пікірде болғандығын жасырмайды [27].

Осы мойындаудың өзі-ақ енді ғана қызметке араласқан бұл жас азаматтарды «буржуазиялық ұлтшылдар» ретінде және «халық жаулары» Пятаков пен Кельмансон сияқты қайраткер тұлғалармен байланыста (троцкистер ретінде айыпталған-авт) советтік билікті құлатуды көздегендер санатына жатқызуға жеткілікті еді.

ССРО-ның Жоғарғы Сотының Әскери Коллегиясының көшпелі сессиясы (құрамы Горячев А.Д (төраға), Алексеев Г.А., Микляев А.Н., Шапошников Н.Н.(хатшы)) өзінің 1938 жылғы 28 ақпан күнгі отырысында Текелі рудабасқармасының бұрынғы директоры Жандосов Оразалыны 1933 жылдан бастап Қазақ ССР-да құрылған контрреволюциялық-ұлтшылдық, көтерілісшіл-террористік және диверсиялық-зиянкестік ұйымның құрамында оңшыл-троцкистік блокпен бірлікте Советтік билікті құлату

мақсатындағы контрреволюциялық қызметі үшін РСФСР Қылмыс кодексінің 58 бабының 2,7,8 және 11 тармақтарында қарастырылған қылмысқа сәйкес ең жоғарғы жаза-атуға бұйырылсын, сондай-ақ оған тиеселі жеке мүлкі тәркіленсін деген шешім шығарады [28]. Бұл күш қолдану, даярланған хаттамаға зорлықпен қол қойғызу арқылы жүргізілген 2-3 тергеу және 9 айға созылған абақтыдан соң бар болғаны 15 минутқа созылған (10^{00} - 10^{15}) сот процесі болатын.

Ақталуы (реабилитация). Советтік репрессия процесіне қатысты «ақтау», яғни реабилитация (rehabilitatio-лат) деген термин бар. Ол жазаланған кісінің құқын сот арқылы немесе әкімшілік шешім арқылы қайтару, сөйтіп оның жақсы атын, бұрынғы абыройын қалпына келтіру дегенді білдіреді. И.Сталин өлген соң соған дейін одақ кеңістігінде жаппай жазықсыз жазаланған кісілерді ақтау процесі жүрді. Бүгін де ол жалғасын табуда. Жарайды, бұл жұмыс қоғамның рухани кемелдігі үшін қажет делік. Бірақ, осы сөзді айтқанда көңілден кетпейтін бір күдік бас көтереді. Ол қоғам өміріндегі орны мен қызметін еш уақытта еш нәрсе толтыра алмайтын осыншама аптал азаматтардың көзін қатігездікпен жою кімге не үшін қажет еді? деген сұрау. Ал олардың көзін жойып, қоғамға шексіз зиян келтірген қылмысшыл саяси жүйе үшін репрессия құрбандарының ұрпақтарынан, халықтан кешірім сұрайтын субъект жөнінде не айтуға болады? Осындай жауабы жоқ сұраулар аз емес.

Осы ретте жазықсыз жазаланған азаматтардың артында қалған жарлары мен қыздарының жары немесе әкесін, немесе бауырын ақтап алу жолындағы ерлікке лайық қызметін ұмыт қалдыру мүмкін емес. Осы қызметі арқылы қоғам өзінің адамгершілік болмысын, болашаққа деген үмітін қорғап, сақтай алды. Оразалы Қиқымұлының жары Хатима Темірғалиқызының сүйікті жарын ақтап алу жолында сот орындарына жазған хаттарын зор ризашылықпен оқымау мүмкін емес. Осындай бір хатында Хатима апай «Жандосов Оразалы Қиқымұлының жары бола жүріп оны Коммунистік партия мен Отанының ісіне адал да әбден берілген коммунист ретінде танып білдім, сондай-ақ ол социалистік құрылыс ісіне бар таланты мен күшін аямаған маман да бола білді. Сондықтан да сізден жарымның ісін қайта қарап, нәтижесі жөнінде маған хабарлауыңызды өтінемін»-деп жазды. ССРО Жоғарғы Сотының Әскери коллегиясы 1957 жылғы 1 тамыздағы отырысында 1938 жылғы шешімін қайта қарап, Жандосов Оразалы Қиқымұлын партия мен отаны алдында кінәсіз деп тапты [29].

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Азербайев Н.А. Репрессированные геологи (1937-1938гг) // ҚР ҰҒА-ның Хабаршысы. Геология сериясы. 2006. № 36. с. 72-77. Жанәбіл С. Оразалы Жандосовты білесіз бе? // Жас Алаш. 2004 ж. 6 наурыз, № 28-29
2. ҚР Ішкі Істер Министрлігінің Алматы қаласы бойынша департаментінің архиві (бұдан былай ҚРІМ АҚДА - авт). Архив № 04722. Жандосов Оразалының тергеу ісі. 1 Т, Сонда, Архив № 07607. Қадылбеков Мерғалидың тергеу ісі. 1 Т.
3. Сонда, архив № 04722 Жандосов Оразалының тергеу ісі. 1 Т, 3-п, арх. № 07607. Қадылбеков Мерғалидың тергеу ісі. 1 Т, 3-п.
4. Сонда, архив № 04722 О.Жандосовтың тергеу ісі, 10-п.
5. Сонда, 11-12п.п.
6. ҚРПА, 141-қ, 16 - тізімі, 3362 - іс. 6-6 пп.
7. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Т.4, Алматы, 2010. с.330.
8. Российский государственный архив экономики (РГАЭ). ф. 7787, оп. 1, д. 260. лл.35-39
9. Азербайев Н.А. Аталған мақала. АПРК, 141-қ, 16-т, 3362- іс, 8-п.
10. Н.Ә. Назарбаев. Ұлттың ұлы мұраты жолында ұйысайық // Айқын газеті, 2008, 31 мамыр
11. Завалишин И. Описание Западной Сибири. Т 3. Спб. 1867. с.6.
12. Северцов Н.Я. По Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-Шаня. СПб., 1873, С.453
13. КРОМА 118-қ., 1-т., 6-іс, 13-п
14. Рашид ад-дин. Сборник летописей. Г.1, книга-1, М-Л., 1952. С.83; Рашид ад-дин Фазлуллах Хамадана (1247-1318). Жамия ат-тауарих (тарихтар жинағы). 1-том. Астана, 2018. 50, 56, 57 б.б.
15. Вебер В. Полезные ископаемые Туркестана. СПб., 1913. С.208
16. Иванов А.О. О разработке свинцовых рудников в горах Қаратау // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежедневник. Вып. II. СПб., 1873. С.472
17. ҚРІМ АҚДА., арх. № 04722, Жандосов Оразалының тергеу ісі, 1Т, 26-38 п.п.
18. Сонда, 16, 17, 26-32 п.п.

19. Кельмансон Анатолий Израилевич. Инженер, геолог. Одақтық деңгейдегі ірі өндіріс ұйымдастырушысы. Ащысай полиметалл комбинатының алғашқы директоры. Тұтқынға алынар алдында Қазақ ССР-ы жоспарлау комитеті төрағасының орынбасары қызметінде болған. 1936 жылы репрессияға алынып, 1937 жылы ССРО Жоғарғы соты әскери коллегиясының шешімімен ату жазасына бұйырылған.

20. Пятаков Ю.Л. Белгілі мемлекет және партия қайраткері. Бұл кезде ССРО Ауыр өнеркәсібі халық комиссарының орынбасары.

21. ҚРІМ АҚДА, арх. № 04722. Жандосов Оразалының тергеу ісі. 1Т., 4-п.

22. Сонда, 3-п.

23. ҚРІМ АҚДА., арх. № 04657. № 11384 Жандосов Ораздың тергеу ісі. 1-т., 31-п.

24. Азербайев Н.А. Аталған еңбек, 74 б.

25. ҚРІМ АҚДА., арх. № 04722. № 11020 Жандосов Оразалының тергеу ісі. 3-п.

26. Сонда, 3-п.

27. Сонда, 241-п.

28. Сонда, 226-227 п.

29. Сонда, 233-277 п.п.

ӘӨЖ 711.97

ГРНТИ 03.01.20

М. Қ. Қойгелдиев¹

¹Академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі

№ 3470 ИНЖЕНЕР-ГЕОЛОГ ӘЗІРБАЕВ МАРДАН НЫҒМЕТҰЛЫНЫҢ ІСІ

Аңдатпа

Мақалада Ішкі Істер Министрлігі архиві қорының № 3470 Мардан Нығметұлының тергеу ісі материалдары негізімен инженер-геологтың өмір жолы, қайғылы тағдыры қарастырылады. XX ғасыр басындағы қазақ жастарының биік қарым-қабілетін анықтаған тұлғалар қатарындағы М.Әзірбаевтың іс құжатымен толық күйінде танысу мүмкін болмады, алайда олардың арасындағы танысып үлгерген кейбір материалдардың өзі талантты жас геологтың атқарған қыруар қызметімен таныс етеді. Еліміздің геологиялық тарих саласы бойынша даярланған бұл мақалада қазіргі күн талабына сәйкес жаңа қорытулар мен тың ойлар айтылады.

Кілт сөздер: инженер-геолог, кен қоры, руда, тергеу ісі, ақтау, индустриализация.

Койгелдиев М. К.¹

¹ доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук Республики Казахстан, Заведующий кафедрой Кафедра истории Казахстана им. Академика Т. С. Садыкова Казахского национального педагогического университета имени Абая

ДЕЛО № 3470 ИНЖЕНЕРА-ГЕОЛОГА МАРДАНА АЗЕРБАЕВА (1909-1938 ГГ.)

Аннотация

В статье впервые в отечественной историографии на примере жизни и деятельности Мардана Нигметулы Азербайева рассматривается трагическая судьба первого поколения казахов инженеров-геологов.

В статье рассмотрена трагедия жизненного пути и деятельности инженера-геолога Мардана Азербайева на основе следственных материалов дела № 3470 Министерства внутренних дел. В начале XX века среди казахской молодежи, раскрывших свой высокий потенциал, Мардан Азербайев стал известен как талантливый геолог. Эта статья по истории геологии нашей страны содержит новые выводы и размышления.

Ключевые слова: инженер-геолог, месторождение, руда, следственное дело, индустриализация, реабилитация.

Koigeldiev M. K.¹

1 Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan. Academician TS Sadykov Kazakh National Pedagogical University named by Abay

CASE NO 3470 GEOLOGICAL ENGINEER MARDAN AZERBAYEV (1909-1938)

Abstract

For the first time in domestic historiography, the example of the life and professional activities of Mardan Nigmatula Azerbaev examines the tragic fate of the first generation of Kazakh engineers and geologists.

The article considers the tragedy of the life path and activities of the geological engineer Mardan Azerbayev on the basis of investigative materials of case No. 3470 of the Ministry of Internal Affairs. In the early twentieth century, among the Kazakh youth, who revealed their high potential, Mardan Azerbaev became known as a talented geologist. This article on the history of the geology of our country contains new conclusions and thoughts.

Key words: geological engineer, deposit, ore, investigation, industrialization, rehabilitation.

XX ғасыр басындағы қазақ жастарының биік қарым-қабылетін анықтаған тұлғалардың қатарында инженер-геолог Әзірбаев Мардан Нығметұлы да болды. Ол бар болғаны жиырма сегіз жыл өмір сүрді. Осы аз ғана уақыт аралығында Мардан Нығметұлы одақ көлемінде өзін сирек кездесетін металдарды іздеп табу ісінде талантты инженер-геолог, ғалым және ұстанымды азамат ретінде танытып үлгерген еді.

Ішкі Істер Министрлігінің архив қорында 3470 номерлі Мардан Нығметұлының тергеу ісі сақталған. Істе тігілген құжаттық материалдармен толық күйінде танысу мүмкін болмады. Олардың арасындағы танысып үлгерген кейбір материалдарға сүйеніп геолог-ғалымның өмір жолы және ашқан жаңалықтары жөнінде оқырманмен бөлісуді жөн көрдік.

Мардан Нығметұлы тұйық, бірақ мінезге бай, өз ісіне тиянақты, ана тілін сүйген және құрмет тұтқан, геологиялық экспедицияларға шығып жүргенде ел арасындағы аңыз-әңгімелерге зор ықылас танытып, оларды арнайы жинаған жан-жақты ғалым болған. Өкінішке орай жас ғалымның бұл ел арасынан жинаған материалдары тінту кезінде НКВД қызметкерлері тарапынан тәркіленіп, сол күйінде қайтарылмаған.

М.Әзірбаевты қамауға алу туралы НКВД тарапынан ордер (№1103) 1937 жылы 23 қараша күні беріліп, сол күні оның Алматы қаласы Пролетар көшесі №65 үйдегі пәтерінде тінту жүргізіледі. НКВД қызметкерлері Клецко және Керимов жүргізген тінту барысында үй иесінің паспорты (ЛПЦ 4147), Қазақстанның 15 жылдығы медалімен марапатталғандығы туралы куәлігін, профсоюз мүшесі екендігін куәландыратын билетін (№47237), комсомолға мүшелік билеті (№83418), сондай-ақ оның геологиялық қызметіне байланысты түрлі материалдар алынып, ол жөнінде тізім жасалынады [1].

Өкінішке орай, құжаттар арасынан біз Мардан Нығметұлының өмірбаянын кездестіре алмадық. Ал жеке анкетасында мынадай мәліметтер берілген. Әзірбаев Мардан Нығметұлы 1909 жылы 29 мамырда Батыс Қазақстан облысы Орда ауданындағы Сойкин (енді бірде Сайхин ст) ауылында өмірге келген. Тұтқынға алынған сәтте Алматы қаласындағы Пролетар көшесіндегі 65-ші үйде тұрған. Соңғы жұмыс орны «Қазақ сирек кездесетін металдарды барлау мекемесінің» Оңтүстік Алтай геологиялық партиясының қызметкері. Мамандығы жоғары білімді инженер-геолог. Әлеуметтік тегіне байланысты мынадай мәліметтер береді: малшы-шаруа отбасынан, анасы Дина, 58 жаста Батыс Қазақстан облысында колхоз мүшесі болған. 1929 жылға дейін ұсақ-ірі 20 бас мал ұстаған. Зайыбы – Зинаида Семеновна Гришина 23 жаста. Отбасында немере қарындастары Кәзима мен София бар. Сондай-ақ үш туған бауырлары бар екендігін, солардың бірі Фарук 38 жаста, Батыс Қазақстан облысы Қазталов ауданында тұратындығын, партия мүшесі екендігін, екінші бауыры 1905 жылы туылған, партия мүшесі, үшінші бауыры Ерденнің Ленинград университетінде оқитынын айтқан.

Тергеушінің сұрауларына берген жауабында ол сондай-ақ ата-анасының революциялық өзгерістерге дейін орта шаруашылығы болғандығы, ал кейінгі уақытта кедейленгендігі туралы да мәлімет берген.

Міне осы жеке анкетасында Мардан 1932 жылы Мәскеудің геологиялық-барлау институтын бітіргендігін айтқан.

Жеке анкетаға тіркелген дәрігерлік куәлікте Мардан Нығметұлына дәрігер Русликов миокардит, неврастения сияқты диагноз қойып, соңынан «практически здоров» деген тұжырым жасаған [2].

Қоғамдық-саяси қызметіне байланысты Мардан 1927 жылы Орда аудандық комсомол комитетінің хатшысы қызметін атқарғандығын атайды. Жеке анкетасында ол 1924-1931 жылдар аралығында комсомол қатарында болып, 1931 жылы комсомолдан шығарылғандығын, оған оңшыл-уклон ұстанымы себеп болғандығын білдіреді [3]. Осы ретте бұл жағдайға түсінік бере кеткен артық емес. 1931 жылы Қазақстанда жалпыхалықтық аштық жүріп жатты және ол ұлттың аштықтан қырылуына ұласты. Бұл жағдай, әрине, Мәскеуде оқуда жүрген жастарды да бейжай қалдырған жоқ-тын. Институттағы комсомол жиналысында сөз алған Мардан жалпыұлттық қырғынға алып келген республикалық басшылықтың әлеуметтік-экономикалық ұстанымын сынға алады. Ал мұндай мазмұндағы сын сол тұстағы Советтер Одағында оңшыл-уклонның көрінісі есебінде бағаланатын. Міне осы білдірген пікірі үшін Марданға институттан шығып қалу қаупі төнеді.

Осы орайда мынаны да айтқан жөн сияқты. НКВД-ның Мемлекеттік қауіпсіздік басқармасының жауапты қызметкерлері Яковлев пен Тороповтың даярлап, қолдарымен бекіткен анықтамаларында «Әзірбаев М.Н. 1931 жылы Мәскеу қаласындағы геологиялық-барлау институтында студент бола жүріп комсомол қатарынан және институттан оңшыл-уклон ұстанымын танытып және ол ағымға қатынасқаны үшін институттан шығарылған»[4] деген мәлімет келтіреді. Бұл берілген фактіге қарағанда Марданның институттан шығарылуы мүмкін еді.

Міне осындай жағдайға тап болған Мардан Нығметұлы Орталық Атқару Комитетінің Төрағасы Михаил Иванович Калининнің қабылдауында болып, институттағы жағдайын баяндайды. Қазақ студентін мұқият тындап, оның келген шаруасын түсінген М.И.Калинин сол арада институт ректорымен телефон арқылы сөйлесіп, талапты да қабілетті жасқа көмектесуін өтінеді [5]. Институтты енді ғана аяқтаған жас маманды профессор Н.С.Шатский аспирантураға ұсынады [6]. Ал ғылыми-зерттеу бағыты ретінде ендігі уақытта Марданға сирек кездесетін металдар қорын барлау және анықтау ісімен айналысу міндеті жүктеледі. Бұл ретте орталық билік, әрине, өз мүддесін көздейді. Ал қазақ ғалымы үшін мамандықты игерудің бірден-бір тиімді жолы осы еді. Алдымен ол академик А.Е.Ферсман басқаратын СССР Ғылым Академиясының Ош-Памир экспедициясына, сонан соң Сванетияда алтын қорын іздеп, барлау жұмысын жүргізген экспедицияға қатысады. 1934 жылдан бастап еліне оралып, «Қазсирекметалбарлау» тресіне қызметке тұрып, Алтай мен Орталық Қазақстанда жүргізілген зерттеу жұмыстарына атсалысады.

Міне осы 1934-1937 жылдар Мардан Нығметұлының сирек металдар бойынша ғалым-геолог ретінде қалыптасу және жемісті еңбек кезеңі болды. Жас ғалым одақтық басылымдарда бірнеше мақалалар жариялайды [7].

Мардан Нығметұлы Алматыда жаңадан ұйымдастырылған Қазақ тау-металлургия институтының алғашқы оқытушылары қатарында болды. Ол геология мамандығын игеру жолына түскен алғашқы буын қазақ жастарына далалық геология және картаға түсіру пәнінен ана тілінде дәріс берді. Күрделі геологиялық ұғымдар мен процестерді қазақ тілінде түсіндіріп, болашақ мамандарды «геологша ойлау» мәдениетіне баулиды. Әлі-ақ геология ғылымының бай да мазмұнды қазақ тілінде сөйлеп кететіндігіне алдымен өзі сенді, сондай-ақ оған жастарды да сендірді. Ал оның шәкірттерінің қатарында А.К.Каюпов, А.Машанов, Г.Н.Щерба сияқты болашақ академик-ғалымдар болды.

1937 жылы 22 қараша күні НКВД қызметкері Клецконың даярлап, осы мекеменің басшылары бекіткен қаулыда «Катон-Қарағай ауданында жүрген «Казредметразведка» қызметкері, әлеуметтік тегі жағынан бай баласы, жоғары білімді, бұрын оңшыл-уклонист ретінде танылып, комсомолдан шығарылған М.Әзірбаевты Мемлекеттік қауіпсіздік басқармасында жиналған материалдарға сәйкес Чиндыгатуйдағы сирек кездесетін металдар қорының бар екендігін жасырып, зиянкестік әрекетпен айналысқандығы, сондай-ақ бұған қосымша, М.Әзірбаев ұлты орыс партия және совет қызметкерлерінің атына контрреволюциялық террористік мазмұндағы пікір таратқаны үшін РСФСР-дың Қылмыс Кодексінің 58 бабының 7 және 8 тармақтарына сәйкес қамауға алу» [8] туралы айтылған.

1937 жылы 25 қарашада Мардан Нығметұлына байланысты тергеу ісі басталады. Оған қойылған ең алғашқы сұрау: «Сізге РСФСР ҚК-нің 58 бабының 7 және 8 тармақтарына сәйкес зиянкестік және арандатушылық әрекетпен айналысып, партия және үкімет басшыларына қарсы террористік мазмұндағы үгіт жұмыстарын жүргізді деген айып тағылады. Осы көрсетілген айыптауға байланысты сіз өзіңізді кіналы санайсыз ба?»

Жауап: «58 баптың 7-8 тармақтарына сәйкес маған қойылған кіна бойынша өзімді айыпты санамаймын. Менің айтуым бойынша тура жазылған және оны өзім оқып шықтым, соны растап қол қоямын. Әзірбаев (қолы-авт)» [9].

Осы арада қысқаша болса да мәселенің тарихына тоқталуға тура келеді. 1935 жылы Мәскеудегі сирек металдар кеңсесі мен «Қазақ сирек металдарды барлау» тресі арасында келісім шарт жасалып, Алтайға арнайы экспедиция шығарылады. Экспедицияны басқару ісі М.Әзірбаевқа жүктеледі. Оның жұмысына 700 мың рубль бөлінетін болып келісіледі. Экспедиция Чиндыгатуй аталатын өңірде молибден мен вольфрамның қоры бар екендігін анықтайды [10]. Бұл, әрине, одақтағы металлургия өндірісі үшін үлкен жаңалық еді. Чиндыгатуйдағы кен қорының көлемін дәлірек анықтау үшін терең барлау жұмысын жүргізу қажет болады. Ондай жұмысты атқару үшін Мәскеулік мекеме бөлген 250 мың рубль қаржы жетпейтін еді. Бастапқы жоспарланған көлем бөлінбейді. Осы арада мынадай жағдай байқалады. Мәскеулік сирек металдарды барлау мекемесіндегі шенеуніктер қызғаныштық танытып, Алтайдағы молибден мен вольфрамның қорын ашу абыройын Мардан Нығметұлына қимаған сияқты.

Мәскеулік орталық мекеме ізін ала геолог Муркин басқарған жаңа экспедиция шығарады. Бұл соңғы экспедиция Чиндыгатуйдағы молибден мен вольфрам қоры М.Әзірбаев көрсеткен көлемнен анағұрлым үлкен деген қорытындыға келеді. Жоқ жерден пайда болған дискуссияға байланысты М.Әзірбаев «мен берген болжам бұл кен орнын өнеркәсіптік тұрғыдан игеруге байланысты емес, кен қорына геологиялық тұрғыдан жасалған болжам болатын» деген уәжін айтады. Жас геолог-ғалымның бұл келтірген дәлеліне қарсы жақтан ықылас қойған адам табылмай, іске НКВД органдары араласып, «халық жаулары» Тұрар Рысқұловпен, геологтар Оразалы Жандосовпен, Қасаевпен жақын байланыста, таныс болғандығына ерекше көңіл аудара бастайды. НКВД қызметкерлері Яковлев пен Торопов даярлаған анықтамада, мәселен, «Әзірбаев контрреволюциялық ұлтшылдар ұйымының басшысы Рысқұловпен тығыз байланыс орнатып, онымен кездесу үшін арнайы Мәскеуге барып, Рысқұловтың дачасында болып, өзімен бірге баруға Кривцинді де (геолог-авт) шақырған» [11] деген факті келтіріледі.

Басқаша айтқанда, бұл берілген фактілерден НКВД органдарының Мардан Нығметұлын «халық жауы» ретінде айыптауға қызу кірісіп кеткендіктерін байқауға болатын еді. Тергеу ісі көпке созылған жоқ-тын. Желтоқсан айының 20-да «Айыптау қорытындысы» даяр болады. Қазақ ССР Ішкі Істер Халкомының орынбасары Володзьконың қолымен бекітілген бұл құжатта не айтылған еді?

Егер осы уақытқа дейін М.Әзірбаев Қылмыс Кодексінің 58 бабының 7 және 8 тармақтары бойынша кінәлі саналған болса, енді айыптау қорытындысында оларға жаңадан 11 тармақ қосылған еді.

Қорытынды мынадай тұжырымнан басталады: «ҚССР Ішкі Істер Халкомиссариатының Шекараны қорғау органдары Қазақстандағы металл өнеркәсібінде советтік билікті құлатып, елде капитализмді қалпына келтіруді мақсат тұтқан контрреволюциялық, троцкистік, террористік, зиянкестік ұйымды ашты».

Қазақстанда контрреволюциялық троцкистік, террористік зиянкестік ұйым аштық деп мәлімдеп мәскеулік басшыларының алдында рапорт берген НКВД-ның жергілікті тергеушілері Мардан Нығметұлына байланысты «іс жасауға» келгенде негіз боларлық жаңадан иланымды фактілер таба алмай қиналған болулары керек, көп ұзамай-ақ сол өздеріне үйреншікті арнаға түскен еді. Үйреншікті схема мынадай бағытта құрастырылды.

Ойдан құрастырылған контрреволюциялық ұйымды Қазақстандағы «Алтайредмет» басқармасының бастығы Федор Викторович Кривцун басқарған деп көрсетілді. Мұндай көрсетуге негіз болған Ф.Кривцунның Мәскеуде М.Әзірбаев екеуінің Т.Рысқұловтың дачасында бірге болғандығы еді. Ал Ф.Кривцунға бұл контрреволюциялық троцкистшілдер ұйымын құруға тікелей тапсырма берген антисоветтік троцкистік орталық ісі бойынша сотталған Б.П.Некрасов екен. Ал Ф.Кривцун құрған ұйым басым түрде, әрине, Қазақстандағы троцкистер мен ұлтшылдардан тұруға тиіс болды. М.Әзірбаев міне осы құрылған антисоветтік ұйымның мүшелерінің бірі екен.

Дегенмен, ойластырылған «іс» нанымды шығуы үшін бұл баяндалған фактілер тергеушілерге әлі де болса жетімсіз көрінеді. Қазақстандық антисоветтік троцкистшілдер ұйымы туралы концепция нанымды, жұп-жұмыр болып шығуы үшін не істеу қажет? Оған да негіз боларлық фактілер бар еді. Ол 1936 жылы ақпан айында Қазақстандағы жергілікті НКВД тергеушілері бастап кеткен Анатолий Израилевич Кельмансонның ісі болатын. А.И.Кельмансон сотқа тартылғанға дейін Риддер комбинатының және Ащысай полиметалл комбинатының құрылыстарына басшылық жасап жүріп «СССР ауыр өнеркәсібі халық комиссарының бірінші орынбасары Г.Пятаковтың тапсырмасы бойынша Қазақстандағы металл өндірісі саласында кең тамыр жайған шпиондық зиянкестік ұйым құрған» екен. Олай болса неге Ф.Кривцун құрған ұйымды онымен өзара байланысты етпеске?! Бұл екі троцкистшіл ұлтшылдар ұйымын өзара «байланыстыратын» адамдар да бар еді. Олар бұдан бұрын сотқа тартылған қазақ «троцкистшілдері» Мамыров Мәулетхан мен Жандосов Оразалы еді. М.Мамыров Ащысай полиметалл комбинатының

қызметкері, ал О.Жандосов инженер-геолог. Бұл екеуі де А.Кельмансонмен байланысы бар ұлтшылдар ретінде сотқа тартылған.

М.Әзірбаевқа байланысты даярланған айыптау қорытындысында, мәселен, М.Мамыров 1937 жылы сәуірде тергеу барысында мынадай мәлімет береді: «...Маған Әзірбаев Марданның контрреволюциялық ұлтшылдар ұйымының мүшесі екендігі белгілі, бұл ұйымға оны тартқан мен едім» - деп көрсетеді. Бұл, әрине, тергеушілердің ойдан шығарғаны. Осы пікірге жақын мазмұндағы көрсетуді тергеушілер Оразалы Жандосовтың да атынан береді: «... 1930-31 оқу жылынан бастап ұлтшылдық жұмыс белсендірек жүрді, мен «Қазақстан қазақтар үшін!» деген ұранды студенттер арасында кеңірек үгіттеуді жүйелі түрде атқаратын болдым. Ол кезде Мәскеудегі транспорт инженерлері институтында Абдуллин Қондыбай деген комсомол белсендісі оқыды. Ол Жетісулық ересек азамат еді. Мен оны ұлтшылдық ұстанымдағы жерлес ретінде білгендіктен тез-ақ ортақ тіл табысып кеттік. Екеуіміз жоғарыда аталған ұранды қазақ студенттерінің арасында кеңірек жайып, сөйтіп олардың санасында ұлттық-патриоттық ұстаным қалыптастыруға келістік.

Біздің идеялық жетекшіміз Садуақасов Смағұл болды. (Бұл кезде ол аталған институтта оқитын-авт). Міне осы әрекет барысында мен өзіме М.Әзірбаев сияқты серік таптым» [12].

Соңғы көрсету бойынша мынаны айту парыз. Бұл мезгілде Мәскеудегі транспорт инженерлері институтында Абдуллин Қондыбайдың және Садуақасов Смағұлдың оқығаны рас. Ал олардың арасында әлгіндей «Қазақстан қазақтар үшін!» деген мазмұндағы әңгіменің жүргізілгендігі, әрине, тергеушілердің фантазиясынан екендігі анық.

Сондай-ақ тергеушілер осы соңғы көрсетуді берген Жандосов Ораз деп жазады. Шын мәнінде бұл кезде Әзірбаев Марданмен геологиялық-барлау институтында бірге оқыған Ораз емес, Ораздың інісі Оразалы еді. Яғни тергеушінің бұл арада ағайынды Жандосовтарды ажырата алмағандығын, яғни жүргізіп отырған ісіне немқұрайлы қарағандығын байқауға болады.

Осы кезде жалпы Мәскеуде оқыған қазақ жастарына сенімсіздікпен қарау НКВД органы қызметкерлері үшін ұстанымға айналған сияқты. Мәселен, М.Әзірбаевпен бір уақытта Мәскеуде оқыған Құрақбаев деген азамат сотқа тартылып, көрсетулер береді [13].

Осы арада тергеу ісінде Смағұл Садуақасұлының есімінің аталуын елеусіз қалдыру тура болмас еді. НКВД тергеушілерінің М.Әзірбаевтың ісін С.Садуақасұлының есімімен ұштастыруы, әрине, жайдан жай емес-тін. Бұл тақырыпқа мынадай жағдайға байланысты назар аударуға тиістіміз. Біріншіден, М.Әзірбаевқа байланысты тергеу ісін жүргізіп отырған НКВД қызметкерлерінің қазақ ұлт-азаттық қозғалысынан терең хабардар екендігі аңғарылады. Бұл арада олардың М.Әзірбаевтың ісіне концептуалдық сипат беруге, яғни оны кездейсоқ тұлға емес, ұйымдастырылған мақсатты, антисоветтік және ұлтшылдар ұйымының мүшесі ретінде көрсетуге тырысқандықтары байқалады. Арнайы даярлықтан өткен тергеушілерге берілген негізгі тапсырма да осы еді, яғни тап жауларымен және ұлтшылдармен ымырасыз күрес жүргізу болатын. Екіншіден, тергеушілер С.Садуақасұлының қазақ ұлт-азаттық қозғалысындағы орнын жақсы білген. Ол Мәскеуге оқуға келгенге дейін-ақ өзін қазақ қоғамында жүргізілген советтік-партиялық (20-шы ж.ж.) реформаларға қарсылықтың негізгі тұлғасы ретінде көрсеткен болатын. Ф.Голощекиннің «кіші октябрь» идеясын қазақ қоғамын апатқа бастайтын демагогия екендігін ашық айтқан да (1926ж.) осы С.Садуақасұлы еді. Бұған қосымша, С.Садуақасұлы Алаш қозғалысының көсемі Ә.Бөкейхановтың күйеу баласы, қызы Лизаға үйленген. Ол қазақ қоғамында Ә.Бөкейхановтың ісін жалғастырушы келесі ұлтшылдар буынының көш бастаушысы ретінде мойындалған. Олай болса С.Садуақасұлының өзінің ұлтшылдық қызметін Мәскеуде оқуда жүріп те жалғастыруы мүмкін ғой. Тергеушілерге М.Әзірбаевтың ісі осылайша өзінің логикалық шешімін тапқандай еді.

Шамамен осы мазмұнға жақын ойды Тұрар Рысқұловқа да байланысты айтқан жөн. М.Әзірбаев Мәскеуге РСФСР үкіметі төрағасының орынбасары қызметіндегі Т.Рысқұловқа Алтайдағы өзі ашқан молибден вольфрам кен қорына байланысты бастаған жұмысын абыроймен аяқтауға көмек сұрап, осы ретте одақтық сирек металдарды геологиялық-барлау мекемесінің тарапынан жасалған қиянатқа араша түсуін өтініп барған еді. Марданның бұл толық орынды әрекетіне НКВД тергеушілері мүлдем басқа реңк берді.

Өз кезегінде НКВД органдарының Мардан Нығметұлының инженер-геолог ретіндегі қызметіне, анығырақ айтқанда Чиндагатуйдағы молибден және вольфрам қорын ашқандығын, осы мазмұндағы еңбегіне қиянат жасағандығы байқалады. Осы мақсатта Марданның әріптестері Николаев пен Чернышев айтты деген мынадай көрсетулер береді: «1934 жылы Әзірбаев геологиялық ізденіс партиясының бастығы ретінде Оңтүстік Алтайдағы Чиндагатуй аймағына жіберілді. Оған осы өңірдегі вольфрам-молибден

қорын ашу міндеті жүктелді. Осы жолы, яғни 1934 жылы ол Чиндагатуйдағы қорды зиянкестік пиғылмен әдейі жасырып, ашпады.

1935 жылы июльде Әзірбаев тағы да осы өңірге қорды тауып, ашуға геологиялық партиясымен екінші мәрте жіберілді. Осы жолы да ол Чиндагатуйдағы вольфрам-молибден кен қорын көрсетпеді» [14].

Біз жоғарыда айттық, шын мәнінде Оңтүстік Алтайдағы Чиндагатуи-дағы молибден және вольфрам кен қорын Мәскеудегі сирек металдар орталығының тапсырмасы бойынша, осы орталық бөлген 250 мың рубль қаржыға Қазақ сирек металдарды барлау орталығының қызметкері инженер-геолог М.Н.Әзірбаев ашқан болатын. Инженер-геологтың бұл атқарған қызметі жөнінде НКВД-ның жауапты қызметкерлері Яковлев пен Торопов осы іс бойынша даярлаған анықтамаларында да жазған [15].

Сонымен, айыптау қорытындысында Мардан Нығметұлының атына ол жасады деген қандай мазмұндағы «қылмыс» тіркелді, енді соған көңіл аударайық:

1. Контрреволюциялық ұлтшыл, троцкистік және диверсиялық-зиянкестік ұйымның белсенді мүшесі болды, бұл ұйымға оны Мамыров тартты.

2. Жеке өзі белсенді түрде диверсиялық-зиянкестік жұмыс жүргізіп, Қазақстандағы сирек кездесетін металдарды іздестіру жұмысына кедергілер туғызып, қорғаныстық маңызы бар ол кен орындарын жасырып қалуға тырысты, оның бұл әрекеті:

а) саналы түрде мемлекеттен Чиндагатуйдағы вольфрам-молибден кен орнын жасырып қалғандығынан;

б) мемлекеттен Кар-Алахин вольфрам-молибден кен орнын жасырғандығынан;

в) барлау жұмысын зиянкестік тұрғыдан жүргізгендігінен, өз ретінде бұл әрекет барлау жұмысына қосымша капитал шығынын алып келгендігінен;

г) өзінің зиянкестік қызметін жасыру үшін жер қойнауындағы сирек кездесетін металл қорларының көлемін тура анықтамағандығынан;

д) террористік және антисоветтік үгіт жұмысын жүргізгендігінен көрініс тапты.

Айыптау қорытындысының соңында тергеушілер мынадай тұжырымға келеді:

«Әзірбаев М.Н. жасаған қылмыс РСФСР Қылмыс Кодексінің 58 бабының 7,8 және 11 тармақтарына сәйкес келеді.

Әзірбаев М.Н. қылмысын мойындаған жоқ.

Бұл іс СССР Жоғарғы Сотының Әскери Коллегиясының қарауына жіберіледі» [16].

Құжаттың соңында Әзірбаев М.Н.-ның Алматыдағы НКВД-ның тергеу түрмесінде 1937 жылдың 23 қарашасынан бері отырғандығы, ал оның кінәлі екендігін қуаландыратын заттай дәлелдің жоқ екендігі айтылады. 1937 жылдың 20 желтоқсанында даярланған бұл айыптау қорытындысына аға лейтенант Лыдоков қол қойған.

Құрамында Горячев А.Д. (төраға), Алексеев Г.А. және Микляев А.И. (мүшелері), Шапошников Н.И. (хатшы) бар Әскери Коллегияның отырысы бар болғаны 15 минутқа созылып, М.Н.Әзірбаев айыптау қорытындысымен таныстырылады. Соттың төрағасы айыпталушыға оған таңылған қылмыстың жай-жапсары туралы түсінік беріп, соңында Мардан Нығметұлына баяндалған қылмыс бойынша «өзіңізді айыпты санайсыз ба?» деген сұрау қояды. Бұл сұрауға Мардан Нығметұлы «Жоқ, баяндалған қылмысты мойындамаймын!» [17] деген жауабын береді.

СССР Жоғарғы сотының Әскери Коллегиясы М.Н.Әзірбаевты ең жоғарғы жаза – ату жазасына бұйырады [18]. Үштіктің шешімі сол күні, яғни 1938 жылы 3 наурызда орындалады [19].

Ананың хаты. Мардан Нығметұлының тергеу ісінде анасы Дина Саргенжеқызы Әзірбаеваның Қазақстан республикасының Ішкі Істер Министріне (22.XI.1955 ж.), Алматы облысының прокурорына (7.VI.1956 ж.) және Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің бастығына (жазған күні белгісіз), сондай-ақ Мардан Нығметұлының ағасы Сыздық Нығметұлының қызы Софья Сыздыққызының ССРО Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитетіне (01.03.1956 ж.) жазған хаттары тіркелген [20].

Ұлы Марданның ешқандай да жазықсыз жазаланғанына іштей көзі жетіп, сезінген ана осылардың қолынан келеді-ау деген мекеме басшыларына арызын жолдап, перзентін, сондай-ақ өзінің де отан алдындағы кіршіксіз атын ақтап алуға күш салды. Ұлының өлі екендігіне сенбей, тіптен оны қайтарып алудан үміттенді. Жары Әзірбаев Нығметтің 1913 жылы өкпе ауруынан қаза тауып, оның артында қалған бес ұлдарын (Сыздық, Фарук, Ғусман, Мардан және Ерден) жоқшылық пен таршылықта өсіргенін, олардың барлығы жақсы оқып, саналы азамат болып қалыптасқанын, алдыңғы үшеуінің партия-совет қызметінде, ал соңғы екеуінің ғылымға бет бұрып, Ерденнің химия ғылымдарының кандидаты дәрежесін

алып, республика Ғылым Академиясында жұмыс жасайтындығын баяндайды [21]. Біз бұл арада Дина Саргенжеқызының бір хатының толық мәтінін келтірумен шектелдік.

1956 жылы 9 маусымда Алматы облысының прокуроры Мұхамедияровтың атына Әзірбаева Дина Саргенжеқызынан мынадай мазмұндағы арыз түседі:

«Менің ұлым Әзірбаев Мардан Нығметұлы 1909 жылы туған. Орда ауданының Сайкин ст. өмірге келген, қазіргі уақытта Батыс Қазақстан облысының Жәнібек ауданы аталады. Инженер-геолог, Қазақ тау-металлургия институтында және Алматы қаласындағы Қазақ түсті металдарды барлау тресінде жұмыс жасаған.

1937 жылы 23 қарашада ҚазССР НКВД тарапынан берілген №1103 ордер негізінде Алматы қаласындағы Пролетарскі көшесі №65 үйде тұтқындалған.

Сол күннен бері ұлым туралы ешқандай да мәлімет алған емеспін. Жазған арызыма 1955 жылы Қазақстан НКВД-сі тарапынан ұлыңыз 1946 жылы өлді деген жауап алдым.

Жолдап отырған арызым арқылы сізден істің анық-қанығын анықтап беруді өтінемін. Егер тіптен менің балам өмірден озған күннің өзінде мәселенің басын ашып, ақтау шешімін шығарып, сол арқылы Советтер Одағы жауының анасы емес деген ардақты атымды қалпына келтірулеріңізді өтінемін.

Басқа екі ұлым Ұлы Отан соғысы кезінде болған шайқастарда қаза тапты.

1956 жылдың 7 маусымы. Әзірбаева» [22].

1957 жылы 19 қазанда Мәскеудегі Бас әскери прокуратураның әскери прокуроры юстиция майоры Дикарев М.Әзірбаевтың тергеу материалдары-мен танысып шығып, «Әзірбаевты зиянкестік қызметпен айналысты деген айыптау нақты емес және ол ешқандай да фактілік материалмен дәлелденбеген. Тексеру арқылы анықталғанындай, Әзірбаев негізсіз сотталған»[23] деген қорытындыға келеді.

Юстиция майоры Дикарев даярлаған қорытынды материалында «Әзірбаев тергеу барысында да, сондай-ақ әскери коллегияның сот мәжілісінде де өзіне таңылған қылмыстың бірде-бірін мойындамады»[24] деген факті келтірген.

Келесі, яғни 1958 жылы 18 қаңтарда СССР Жоғарғы Сотының Әскери Коллегиясы М.Н.Әзірбаевтың ісіне байланысты юстиция майоры Дикарев-тың ұсынысын негізге алып, мынадай мазмұндағы тоқтамға келеді: «СССР Жоғарғы Соты Әскери Коллегиясының 1937 жылғы 3 наурыздағы Әзірбаев Мардан Нығметұлына байланысты үкімі жаңа қалыптасқан жағдайларға байланысты кейін қайтарылсын және оған байланысты қозғалған іс қылмыс құрамы болмағандықтан тоқтатылсын»[25].

Осылай тағы да бір қазақтың өрімдей жас геолог-инженері (28 жаста) НКВД абақтысында өмірмен қоштасты. Қоғамда бұл әділетсіздікке араша түсе алатын күш жоқ еді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР ИМ АҚДА., № 3470 Әзірбаев Мардан Нығметұлының тергеу ісі. Архив № 05211. 1,3,4 б.б.
2. Сонда, 7, 8, 9 н.п.
3. Сонда, 9^{аб} н.
4. Сонда, 5-6 н.п.
5. Азербайев Н.А. Репрессированные геологи (1937-1938 гг.) // ҚР ҰҒА Хабаршысы. Геология сериясы. 2006. № 3. 72-77 б.б.
6. Сонда, 73 б.
7. М.Әзірбаевтың жариялаған мақалалары: Золото в Сванетии // Советская золотопромышленность. 1934. №1; К геологии, тектонике, и генезису Алмалыкского месторождения медных порфировых руд // Разведка недр. 1935. № 4. С.11-17; К проблеме Талгарского молибдена // Геология и охрана недр. 1936. № 8. С. 23-26; Некоторые типы месторождений рассеяных золотых руд в районе Степняка в Казахской степи // Труды треста «Золоторазведка» и института НИГРИЗ олом. М. –Л., 1937. Вып. 4.
8. ҚР ИМ АҚДА., №3470 Әзірбаев Марданды тергеу ісі. 4 н.
9. Сонда, 10 н.
10. Молибден (лат. *polybdaenum*) Мо – элементтердің периодтық жүйесінің VI тобындағы химиялық элемент. Негізгі минералдары: молибденит, повеллит және молибдит. Молибден ашық сары түсті металл. Таза молибден - ақ, жылтыр металл, созымды, қатты. Молибденнің тығыздығы 10,2 г/см³, ұнтақ түрінде молибден қара-сұр түсті. Молибденнің балқу температурасы өте жоғары: 2890 К (2617°C). Молибден болатты легирлеуде; авиацияда ракеталар мен атомдық техникада қызуға төзімді балқымалардың негізі; электрлік вакуумдық қондырғылардың бөлшектерін және күйдіргіш шамдардың сымын жасауда қолданылады. Молибден табиғатта кальций және қорғасын молибдаттары түрінде

кездеседі. Молибденнің ең үлкен қоры Қытай, АҚШ, Чили елдерінде кездеседі. Сондай-ақ Ресей, Қазақстан, Перу мемлекеттерінде де бар.

Вольфрам (лат. *wolframiun*)*W* – элементтердің периодтық жүйесінің VI тобындағы химиялық элемент. Вольфрам табиғатта аз тараған. Вольфрам – ең ауыр металл, оның тығыздығы 19,3г/см³. Вольфрам ең қиын еритін металл. Таза вольфрам – ақ немесе ақ-жылтыр түсті металл, оның түрі платинаға ұқсас. Оның балқу температурасы 3377°С, қайнау температурасы 5800°С. Бос күйінде кездеспейді, оның минералдары – вольфраматтар, аздап оксидтер және сульфидтер күйінде кездеседі. Вольфрам ашық сұр түсті, баяу балқитын металл. Оның ең көп тараған минералдары – вольфрамит (Fe, Mn) [WO₄] және шеелит CaWO₄. Вольфрам араласқан құймалардың механикалық қасиеті молибденге жақын. Қалыпты жағдайда ол химиялық тұрақты, ауада қыздырғанда тотығып, вольфрам ангидридiне айналады. Вольфрам және оның қосылыстарын алу үшін вольфрамиттермен байытып, концентраттар-

ын пайдаланады. Вольфрам электр шамының қылы, электр пештерінде қыздырғыштар, рентген түтіктерде, катодтар, тағыда басқа электрлік құралдарда электродтар ретінде қолданылады. Вольфрамның ең көп қоры Қазақстан, Қытай, Канада және АҚШ елдерінде кездеседі.

11. Сонда, 5-6 п.п.

12. Сонда, 79-80 п.п.

13. Сонда, 80 п.

14. Сонда.

15. Сонда, 5,6 п.п.

16. Сонда, 81 п.

17. Сонда, 84 п.

18. Сонда, 85, 85^{об} п.п.

19. Сонда, 86 п.

20. Сонда, 120, 77-79, 80-81 п.п.

21. Сонда, 77-79 п.п.

22. Сонда, 100 п.

23. Сонда, 101 п.

24. Сонда, 105 п.

25. Сонда, 101 п.

ӘОЖ94(574)

ГРНТИ 03.01.09

Ж.Қ. Белгібай¹, Ш.Б. Сембиева²

¹ М. Әуезов атындағы ОҚМУ-дың доценті, Қазақстан, Шымкент қ.

² М. Әуезов атындағы ОҚМУ-дың аға оқытушысы, Қазақстан, Шымкент қ.

АЛАШ ЗИЯЛЫСЫ АБЫЛАЙ СЕРҒАЗИЕВТИҢ САЯСИ-ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аннотация

Аталған мақалада өткен ғасырдың басында ұлт үшін өлшеусіз қызмет жасаған, бірақ өзінің тарихи бағасын әлі де болса ала алмай келе жатқан, күні бүгінге дейін есімі көмескі аталып келген тұлғалардың бірі – Абылай Серғазиевтің қоғамдық-саяси қызметі сарапталған. Оның өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін, жалпы тұлғасын ашу үшін авторлар С. Тілеуқұлов, Г. Тілеуқұлов, Р. Нәдіров, Б. Қойшыбаев, Е. Жалмағамбетов, Х.М. Тұрсын және т.б. зерттеушілердің еңбектері негізінде қарастырумен қатар Оңтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағатының деректеріне сүйене отырып Алаш қайраткерлерінің бірі Абылай Серғазиевтің өмір жолы туралы тың мәліметтер келтіреді. Көрнекті ұлт зиялыларының ұлт мүддесі үшін жасаған игі істеріне Түркістандық саяси элита өкілдері Т. Рысқұлов, Н. Төреқұлов, С. Қожанов, С. Асфендияровтар көп қолдау жасады және олармен бірлесіп, Түркістан Республикасында қазақ қоғамын жаңартудың тұжырымын жасап, нақты саяси әрекеттерді іске асыра алғандығы белгілі болып отыр. Осы ретте А. Серғазыұлының саяси қызметте шындалуына өмірлік тәжірибесі мол Т. Рысқұлов, С. Қожанов, И. Тоқтыбаев сияқты тұлғалармен кездесуі, 1917 ж. қоғамдық-саяси оқиғаларға дейін жұмыс жасаған қазақ зиялыларының «Кеңес» атты саяси үйірмесінің бағытымен танысуы, отарлық

езгіге қарсы ұлт-азаттық күрестің жергілікті халықтың арасында кең өріс алуы оның саяси көзқарасының қалыптасуына ықпалы болғандығы мұрағаттық деректермен нақтыланады.

Кілт сөздер: қайраткер, қазақ зиялылары, тұлға, кеңестік билік, большевиктер идеясы, Түрккомитеті, суландыру, Дуплин су қоймасы, «халық жауы», ұлттық мүдде.

Ж.К. Белгибай¹, Ш.Б. Сембиева²

¹доцент ЮКГУ имени М.Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент

²старший преподаватель ЮКГУ имени М.Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент

ОБЩЕСТВЕННО – ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛАШСКОГО ЛИДЕРА АБЫЛАЯ СЕРГАЗИЕВА

Аннотация

В статье рассматривается общественно-политическая деятельность Абылая Сергазиева, личности, которая по сей день не может получить достойное место в нашей истории, личности, которая в прошлом веке вложил огромный труд ради блага нации. В целях раскрытия его жизни и общественно-политической деятельности в полном объеме, за основу брали сведения из архива Южно-Казахстанской области, изучены труды исследователей С. Тлеукулова, Г. Тлеукулова, Р. Надирова, Б. Койшыбаева, Е. Жалмагамбетова, Х.М. Турсын и др., в результате были получены новые сведения о жизни и общественно – политической деятельности Алашского лидера Абылая Сергазиева.

Стало известно, что представители политической элиты Туркестана Т.Рыскулов, Н. Торекулов, С. Кожанов и С. Асфендияров оказали большую поддержку в работе выдающихся деятелей нации, которые творили благие дела ради нации, а также вместе с ними разработали концепцию обновления казахского общества в Республике Туркестан, сумели реализовать конкретную политическую деятельность.

С помощью сведений, полученной из архива были установлены следующие факты: формированию А. Сергазиева как политического деятеля способствовало его встреча с такими людьми как Т. Рыскулов, С.Кожанов, И. Токтыбаев, которые имели большой жизненный опыт; его знакомство с направлением политического кружка казахской интеллигенции «Кенес», которая функционировала до политических событий 1917 года; широкое распространение национально-освободительной борьбы против колонизации, что определило его политической принадлежности.

Ключевые слова: деятель, казахская интеллигенция, личность, советское управление, идея большевиков, Түрккомитет, обеспечение водой, Дуплинское водохранилище, «враг народа», цель нации.

Zh.K.Belgibay¹, Sh.B.Sembieva²

¹Docent of South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

²Senior Lecture of South Kazakhstan Sate University, Shymkent, Kazakhstan

SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY OF THE ALASH LEADER ABYLAY SERGAZIEV

Annotation

This article is about Abylay Sergaziyev, who worked hard for the 20th century for the benefit of his country, but has not yet received its historical value. To write about his life and social and political views on the basis of the works of these authors S. Tileukulov, R. Nadirov, B. Koyshybaev, E. Zhalmaganbetov, Kh.M.Tursyn and on the basis of the South Kazakhstan State Archival this article was written about Abylai Sergaziev. All his affairs for the benefit of the nation were supported by such representatives of the elite as T.Ryskulov, N.Torekulov, S.Kozhanov, S.Asfendiyarov and together with them the modernization of the Kazakh society was developed. In order to improve political career, the meeting with T.Ryskulov, S.Kozhanov, I. Toktybayev acted, acquaintance with the political circle of “Кенес” influenced the formation of his political views.

Keywords: national intellectuals, personality, Soviet authority, the idea of the Bolsheviks, TurCommittee, Duplin reservoirs, national idea, enemy of the people.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Тарих толқынында» атты тарихи еңбегінде арда туған Алаш қайраткерлері туралы: «Ұлттық мүддеге қызмет етудің тарихи ұлы үлгілерін шын мәнінде көрсетіп берген әйгілі тарихи қайраткерлердің, мемлекет басқарушыларының тұтас легі біздің көз алдымызда. Олар қазақ мемлекеттігінің даму нысанасын жиырмасыншы ғасырдың бас кезеңінде-ақ көрсетіп берген болатын.

...Біз асқақ сезімге бөлене отырып, ұлтшыл әрекетшілдігімізге қатысты ғасыр басында Алаш қайраткерлері бастап берген жолнұсқалар ғасыр соңында жалғасын тапты деп айта аламыз»[1, 22 б.], –деп жазды. Осы жолдардың мәні мен мағынасына терең бойлай түссек, ұлт тарихының ұлы көші көркейе түсетініне кәміл сенеміз. Сондықтан қазақ тарихындағы ірі тұлғалардың тарихи орны мен олардың ұлт үшін жасаған еңбектерінің маңызын көрсетіп, жаңа буынның санасына сіңіру – біздің парызымыз болмақ.

Сталиндік тоталитарлық жүйенің тар қыспағында жүріп, өз елінің өркендеуі жолында аянбай еңбек еткен Алаш қайраткерлерінің игі істеріне баға беру болашақ жас ұрпақты рухани және саяси тұрғыдан тәрбиелеу үшін аса маңызды болмақ. Кеңестік биліктің ұлт зиялыларының есімдерін халқымыздың жадынан мәңгілік өшіруге ұмтылған әрекетінің салдарынан осы кезге дейін ғылыми тұрғыдан игерілмей келе жатқан тақырыптар да, тұлғалар да аз емес. Өткен ғасырдың басында ұлт үшін өлшеусіз қызмет жасаған, бірақ, өзінің тарихи бағасын әлі де болса ала алмай келе жатқан күні бүгінге дейін есімі көмескі аталып келген осындай тұлғалардың бірі – Абылай Серғазиев. Оның өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін, жалпы тұлғасын танытуда С. Тілеуқұлов, Г. Тілеуқұлов, Р. Нәдіров, Б. Қойшыбаев, Е. Жалмағамбетов, Х.М. Тұрсын және т.б. зерттеушілердің еңбектерін атаған жөн.

Оңтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағатының деректерінен Алаш қайраткері Абылай Серғазиевтің өмір жолынан мынадай мәліметтерді кездестіреміз: Абылай Серғазиев 1896 жылы Самарқан облысының Жызақ уезі Пістемтау болысының 5-ші ауылында орта шаруа отбасында дүниеге келген. 1904-1913 жылдар аралығында Самарқандағы орыс-түзем мектебінде және Жоғары бастауыш училищесінде оқиды. Оқуға ынталы, қабілетті жас Абылай қысқа мерзім ішінде орыс, ескі өзбек, парсы тілдерін меңгереді. Училищені үздік бітірген ол алғашқы еңбек жолын ұсақ несие Инспекциясының іс жүргізушісі болып бастап, кейіннен аталған мекеменің инспекторы қызметін атқарады. 1916 жылы жергілікті тұрғындар үшін мұғалім кадрларын дайындайтын Түркістан мұғалімдер семинариясын мерзімінен бұрын бітіріп шығады. Мұғалім мамандығына ие болған жас маман Самарқан мен Қаттақорғандағы орыс-түзем мектебінің меңгерушісі қызметімен қатар ұсақ несие инспекциясында жұмыс істейді. Ақпан төңкерісінен кейін Каттақорған солдат және жұмысшы депутаттары Кеңесінің қаулысымен Қазан төңкерісіне дейін ол аталған қаланың милиция комиссары болып тағайындалды[2].

Түркістан өлкесінің орталығы болған Ташкент қаласының халқымыздың саяси және мәдени-рухани тарихында алар орны айрықша. Әсіресе, көрнекті ұлт зиялыларының ұлт мүддесі үшін жасаған игі істеріне «Түркістандық саяси элита өкілдері Т. Рысқұлов, Н. Төреқұлов, С. Қожанов, С. Асфендияровтар көп қолдау жасады және олармен бірлесіп, Түркістан Республикасында қазақ қоғамын жаңартудың тұжырымын жасап, нақты саяси әрекеттерді іске асыра алды» [3]. Осы ретте А. Серғазыұлының саяси қызметте шындалуына өмірлік тәжірибесі мол Т. Рысқұлов, С. Қожанов, И. Тоқтыбаев сияқты тұлғалармен кездесуі, 1917 ж. қоғамдық-саяси оқиғаларға дейін жұмыс жасаған қазақ зиялыларының «Кеңес» атты саяси үйірмесінің бағытымен танысуы, отарлық езгіге қарсы ұлт-азаттық күрестің жергілікті халықтың арасында кең өріс алуы оның саяси көзқарасының қалыптасуына ықпалы болғаны анық.

1917 жылдың көктемі мен жазында туған жерлеріне орала бастаған тыл жұмысына қатысушылар Түркістан өлкесіндегі саяси өмірдің оянуына зор ықпалын тигізді. Олар жергілікті еңбекшілер арасына большевиктер идеясын жеткізуге ұмтылды, жұмысшы және шаруа депутаттары жергілікті Кеңестерінің белсенді мүшелері және бұқаралық ұйымдарды құрудың бастамашылары болды. «... өз тағдыры үшін күреске құлшынған жұмысшылар төңірегіне топтасқан жергілікті ұлт өкілдері өздерінің қоғамдық ұйымдарын құра бастады. Осы кезде құрылған «Иттифок» қоғамы, «Мардикарлар жамияти», «Самоварчилар жамияти», «Көшпелілер қоғамы» сияқты халықтық ұйымдар саяси тұғырнамасын ұлт-азаттық идеялар негізінде құрып, өздерінің әрекетін Түркомитеттің қызметімен байланыстырған еді. Алайда Түркомитеттің әрекетсіздігі өлкедегі ұлттық қозғалыстарды дербес әрекет жасауға итермеледі»[4,23б.]. Абылай Серғазиев те «Иттифок» қоғамдық ұйымның мүшесі ретінде оның ісіне белсене араласты. Жергілікті жұмысшылармен біріккен «Иттифок» одағының мүшелері күреске шығып, Самарқан қаласының губернаторы Лукошинді биліктен шеттетті. 1916 жылғы көтерілістің шаруашылыққа келтірілген зардаптарымен қатар Самарқан өңірінде орын алған қуаңшылықтың салдарынан ашаршылық қаупі төніп тұрғанда аталған ұйым жергілікті тұрғындарды азық-түлікпен қамтамасыз ету жолдарын қарастырды. Қазан төңкерісінен кейін бұл қоғам Кеңестердің қызметін атқарып, кейіннен Самарқан уездік-қалалық жұмысшы, солдат және мұсылман Кеңесі деген атпен өзгертілді. А. Серғазиев Самарқан уездік атқару комитетінің мүшесі болып сайланды және Каттақорған қаласының Ішкі Істер комиссарының орынбасары, бастығы қызметтерін атқарды [5]. 1917 ж. екі төңкеріс пен кеңес билігінің жеңуі мен орнығуы кезінде орын алған ашаршылық Түркістан өлкесін аса қатты

күйзелтіп, жергілікті ұлттардың жағдайын ауыр күйге ұшыратты. 1918 жылдың соңына қарай республикадағы ашыққандардың саны 1 миллионға жеткен. Аталған кезеңдегі ашаршылық салдарынан, әсіресе қазақтар қатты зардап шегіп, үштен бірінен айрылды [6]. 1918 жылы қарашада Түркістан өлкесі бойынша Аштықпен күресетін ерекше Орталық Комиссиясы құрылып, оның төрағасы болып Т. Рысқұлов тағайындалды. Орталық Комиссия республикадағы аштықпен күресудің жолдарын қарастырып, ашыққандардың өзіне мал, егін шаруашылықтарымен айналысуға бар мүмкіндікті жасауды қолға алды. Сырдария губерниясының Ферғана, Самарқанд, Жетісу және т.б. уездерінде Орталық комиссияның бөлімдері ашылып, оған С. Қожанов, С. Асфендияров және Самарқан өңіріндегі бұл маңызды іске А. Серғазиев жетекшілік жасап, жүздеген мың адамды аштықтан аман алып қалу жолында күресті.

1918 жылы Самарқан ревкомының қарарымен А. Серғазиев Каттақорған Ревкомының төрағасы қызметіне бекітіледі. Мұрағат деректері Абылай Серғазиевтің Каттақорған өңірінде Кеңес өкіметі белгілеген бірқатар маңызды міндеттерді халық тұрмысына лайықтап шешу, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуын бағдарлау, сондай-ақ бұл өңірді суландыру және т.б. қыруар шаруамен қатар айналысқандығын көрсетеді. Зерттеуші Г. Тілеуқұлов бұл ретте мынадай мәліметтер келтіреді: «1918 жылы суландыру бойынша 5 округке бөлініп, 10 су қожалығы аудандарына бөлінді, белгілі аудандарда ирригацияны тіктеу жаңа жерлер игеріліп 100 мың десятина мақта даласын кеңейту, Зарафшан өзені бойында Дуплин су қоймасын салу белгіленген еді. Каттақорғандықтарды бұл жұмысқа жұмылдыру ісіне А. Серғазиев белсене қатысты» [7, 108 б.]. Жергілікті халықтың «Елге су алып келген әзиз» деген құрметіне ие болған А. Серғазиев ауыл шаруашылығын дамытуда суармалы жерді тиімді пайдаланудың іске қосылмай келген жерлерді айналымға енгізу арқылы мақта алқаптарының көлемін ұлғайтудың шараларын жүзеге асыруды көздегені анық байқалады.

1919 жылы Самарқан облыстық Кеңесі атқару комитетінің орынбасары, кейіннен төрағасы болып қызмет атқарған кезінде осы өңірдің әлеуметтік-экономикалық бағытының түбегейлі өзгеруіне үлес қосты. Өңірдегі бұрынғы тоқтап қалған завод, фабрикаларды, кәсіп дүкендерін жөндеп іске қосу, тез арада қызметкерлер даярлау, жергілікті халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету және т.б. мәселелерді шешуге ат салысты. Сондай-ақ Түркістан Республикасы Кеңестері VIII-XI съездерінің мәжілістеріне А. Серғазиев белсене қатысты. Әрбір съезд жиылысында ол өзінің ұсыныстарын айтып, іскерлігін танытты.

Сол кезеңнің саяси жүйесіне қызмет ете отырып, А. Серғазиев 1919-1920 жылдары Самарқан өңірін суландыру мен су жеткізу жұмыстарына көп көңіл бөліп, Қазан каналдары су қоймаларын салуда жергілікті тұрғындарды жұмылдыра білді. Нәтижесінде А. Серғазиевтің Самарқан облысындағы қызметі бағаланып, 1920 жылы Түркістан Республикасы Ішкі Істер Халық комиссары болып тағайындалды және Түркістан өлкелік партия ұйымының V съезінде ТКП ОК-ның мүшелігіне сайланды [7, 109 б.]. Ал, 1921 жылдың қыркүйек айынан Азық-түлік Халық Комиссарлар коллегиясының мүшесі, Түркістан экономикалық кеңесінің төрағасының орынбасары қызметтерін атқарумен қатар қалалар мен ауылдардағы ересектер арасындағы сауатсыздықты жою шараларымен де тікелей айналысты.

1923 жылы Сырдария облысы атқару комитетінің төрағасы болған кезеңінде Мырзашөл, Түркістан, Шымкент, Әулиеата уездерінің мал, егін шаруашылығын және өнеркәсібін дамыту бағытында бағдарламалар жасап, оларды іске асыруға бар күш-жігерін, білімін жұмсай білді. Осы жылдың 30 шілде күні Түркістан Орталық Атқару комитетінің шешімі бойынша Сырдария облыстық комитетіне Қ. Сарымолдаев тағайындалады, ал А. Серғазиев Оқу-ағарту халық комиссары қызметіне бекітілді [2]. Сол кездегі Түркістан ОАК-нің төрағасы И. Хидиралиев оны білім беру саласындағы ұйымдастырушылық қабілеті жоғары, кәсіби мемлекеттік қызметкер ретінде жоғары бағалайды. Ол басшылық еткен қысқа мерзім ішінде оқу-ағарту саласында қаржы тапшылығы, мұғалімдердің, оқулықтар мен оқу құралдарының жетіспеуі сияқты үлкен қиыншылықтарға қарамастан оқу істерін нығайту, мектеп жасындағы балаларды оқуға тарту, оқулықтар мен көмекші оқу құралдарын әзірлеу, М. Жұмбаев, М. Әуезов, Х. Досмұхамедов, Джалентов, С. Қожанов және т.б. қазақ зиялыларының еңбектерін, сондай-ақ, «Қыз Жібек», «Кенесары-Наурызбай», «Ер Тарғын» поэмаларын жетекші мектептер бағдарламаларына енгізу, жалпықазақ ғылыми оқу комиссиясының жұмысына көмек көрсету және жастарға білім беруді жақсарту үшін ұлттық (қазақ, өзбек, түрікмен, тәжік) мектептер жүйесін қалыптастыру істері жолға қойылды. 1924 жылы 1-2 қаңтарда өткен Түркістан Кеңестерінің съезіне А. Серғазиев делегат ретінде қатысты, ал 15 қаңтарда Түркістан Республикасы құрамына, Түркістан ОАК төрағасының орынбасары болып сайланды. Кейіннен Түркістан ХКК-нің төрағасы болып қызметін атқарған кезінде қайраткер өлкедегі ішкі сауданы жетілдіру, сауатсыздықты жою үшін оның қорын түзу, пәтер төлеміне жеңілдік жасау, өнеркәсіп құрылысы, еңбекті қорғау сияқты әлеуметтік саясатты іске асырды [7, 111 б.].

1925 ж. 15-19 сәуірде аралығында V Бүкілқырғыз (қазақ) кеңестерінің съезінде жана үкімет және жоғары биліктегі басшылардың тағайындалуы болды. Жаңа үкіметтің құрамы өзгеріп, Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы болып Н. Нұрмақов, оның орынбасары болып А. Серғазиев сайланды. Бұл съездің тарихи маңыздылығы С. Қожановтың ұсынысымен қазақ халқының тарихи атауы қырғыздан қазаққа ауыстырылуы, Қазақ АКСР-нің жаңа орталығын Ақмешіттен «Қызылорда» деп өзгертілуі болды. Ақмешітке орталықты көшіру үшін РК(б)П Қырғыз (Қазақ) өлкелік комитетінің жанынан арнайы комиссия жасақталып, оның құрамына С. Қожанов, И.Б. Маймин, А. Кенжин Н. Кочетов, М. Тәгімов, Я. Боярскиймен қатар А. Серғазиевте енді. Мұнда көтерілген күрделі мәселелердің бірі – қаланың келбетіне қатысты мәселелер болатын. 1925 ж. 19 маусымда Халық Комиссарлар кеңесі жанынан Құрылыс комитетін құру туралы шешім қабылданады. Қызылорда қаласында жүргізілетін құрылыс жұмыстарын басқару үшін арнайы Құрылыс комитеті құрылады. Оның төрағасы болып А. Серғазиев, ал құрылыс комитеті жанынан құрылған бюроның басшысы ретінде инженер А. Будасси тағайындалады. Құрылыс жұмыстары өте қиын жағдайда өткеніне қарамастан 1926 жылдың басында аяқталып, Қазақстан үкіметінің бекітілген жоспардағы мемлекеттік мекемелерге қажетті ғимараттар мен қызметкерлер мен қала тұрғындарына пәтерлер салынып біткен [8].

Осы жылдары Қазақстан үкіметінің сол кездегі басшысы Н. Нұрмақовтың, А. Серғазиевтің және т.б. қазақ зиялыларының еліміздің аумақтық тұтастығы, өнеркәсіп құрылысы, қазақтарды жерге орналастыру мәселесі, құрғақшылық зардаптарына қарсы күрес, оқу-ағарту және мәдени даму, қазақтарды басқару ісіне тарту, ауыл шаруашылығын қалпына келтіру және т.б. салаларда атқарған қызметтері өлкенің қарқынды дамуына зор ықпалын тигізді. Алайда А. Серғазыұлының Қазақ өлкелік партия комитетінің хатшысы Ф. Голощекинмен арадағы пікір қайшылығы оның «қожановшылдық» тобына белсене қатысты деген сылтаумен қызметінен кетуге мәжбүрлейді. Ташкентке оралған қайраткер 1928-1935 жж. аралығында Орта Азия Экономика кеңесі төрағасының бірінші орынбасары қызметін атқарады. Оның ең соңғы қызметі – 1936-1937 жылдары КСРО ХХК жанындағы Дайындау комитетінің Иванов облысы бойынша өкілі болуы еді. Бұл қызметінде де Абылай Серғазыұлы «тәжірибесі мол ұйымдастырушы» ретінде танылды.

Бүкіл саналы ғұмырын Түркістан және Қазақ өлкесінің жарқын болашағына арнап, айтулы еңбек сіңірген қайраткер өзге де алаш зиялылары секілді «халық жауы» деген жаламен 1937 жылы тамызда тұтқындалып, жазықсыз ату жазасына кесілген. Кейіннен 1957 жылы қарашада ақталды.

Өз елін шексіз сүйіп, халқына қалтқысыз қызмет еткен Алаш қайраткерлерінің бірі – Абылай Серғазыұлы сынды тұлғалар өскелең ұрпақ жадынан ұмытылмақ емес.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. «Тарих толқынында». - Алматы: Атамұра. 1999. – 298 б.
2. ОҚОММ. А. Серғазиев. Қор 1170, тізбе №16, бума №1с. № ба.
3. Тұрсұн Х.М. Түркістан ұлттық элитасының қалыптасуы мен қызметінің тарихы (1900-1924 жж.) Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. автореф. – А., 2007.
4. Тұрсын Х.М. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы және Түркістан мұхтарияты (тарихи, саяси және ұлттық аспектілері) – Алматы: «Нұрлы әлем», 2006. – 23 б.
5. Жизнь и деятельность представителей казахской интеллигенции в Туркестане. Сборник документов и материалов. Часть I. – Шымкент, 2004. - С. 111-112.
6. Құдайбергенова А.И. Қазақстандағы ХХ ғасыр басындағы ашаршылықтар жайлы <http://e-history.kz/>
7. Тілеуқұлов Г. Жазықсыз жазаланған тұлғалар – Ташкент, 2000. 180 б.
8. Жалмағамбетов Е.А. Қызылорда қаласының астаналық кезеңіндегі күнделікті өмірі (1925-1929). PhD ғылыми дәрежесін алу үшін дайын. дисс. – А., 2014.

УДК 378.147:37.012.2
П 71

Примкулова Г.Ж.¹, Ахметов С.²

¹*т.ғ.к., Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті*
gauhar-0068@mail.ru

²*Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің*
2 курс докторанты

ЖАҢА ОҚУ ӘДІСІН НАСИХАТТАУШЫ И. ГАСПЫРАЛЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақалада орыстандыру саясатының түркітілдес халықтардың жойылуына қарсы Гаспыралының Ресей түріктерін біріктіру үшін реформалық жұмыстарын атқарғаны туралы талданады. Оның реформа бағытында басқан ең маңызды қадамы 1884 жылы ашқан «жаңа әдіс» мектебі жөнінде айтылады. И.Гаспыралының оқу және мәдениет салаларында қызмет жасап, Ресейдегі және бүкіл әлем түріктері арасында ұлтжандылықты оятуға күш жұмсағаны көрсетіледі.

Түйін сөздер: діни білім беру, медресе мен мешіттер, жаңа оқу әдісі, Ресей империясы, дәстүрлі білім беру

Примкулова Г.Ж.¹, Ахметов С.²

¹*К.и.н., доцент Международного казахско-турецкого университета*
имени Ходжа Ахмеда Ясауи. gauhar-0068@mail.ru

²*Докторант 2 курса Международного казахско-турецкого университета*
имени Ходжа Ахмеда Ясауи

ПРОПАГАНДИСТ НОВОГО МЕТОДА ОБУЧЕНИЯ И. ГАСПРИНСКИЙ И ЕГО ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Аннотация

В статье анализируется деятельность И.Гаспринского против русификации и порабощения тюркских народов. Самый важный шаг в его реформаторской деятельности – открытие школы по «новой методике» в 1884 году. Также показывается вклад И.Гаспринского в развитие образования и культуры и стремление пробудить национализм у тюркских народов России и тюрков во всем мире.

Ключевые слова: религиозное образование, медресе и мечети, новый метод обучения, Российская империя, традиционное образование

Primkulova G.J.¹, Ahmetov S.²

¹*Candidate of Historical Sciences, docent of the International Kazakh-Turkish University after Khoja Ahmed*
Yasawi. gauhar-0068@mail.ru

²*Doctoral student 2 course*

ADVOCATE A NEW WAY OF TEACHING I. GASPRINSKI AND ITS EDUCATIONAL ACTIVITIES

Abstract

The article analyzes the activity of I. Gasprinsky against Russification and enslavement of Turkic peoples. The most important step in his reform efforts – the opening of the school in the "new method" in 1884. It also shows the contribution of I. Gasprinsky to the development of education and culture and the desire to awaken nationalism among the Turkic peoples of Russia and the Turks around the world.

Keywords: religious education, religious school and mosques, new teaching method, Russian Empire, traditional education

И.Гаспыралы Ресей империясындағы мұсылмандық оқу орындарының тек діни білім берумен шектелуі дұрыс емес, бұл оқу орындары еуропалық үлгідегі білім беру жүйесін басшылыққа алып, халықты озық өркениет жетістіктерімен табыстыруға қызмет етуі тиіс деп есептеді. Бұрындары медреселер мен мешіттер жанынан ашылған мектептердің мұсылмандар арасынан ірі ғалымдарды шығарғанын үлгі етіп ұсынды.

И.Гаспыралының есебі бойынша, 1881 жылы Ресей империясында 16 миллионнан астам мұсылман тұрғындар болған. Осы мұсылмандардың дәстүрлі білім беру жүйесінде жарты миллионға жуық оқушысы бар 16 мың бастауыш мектеп және 214 медресе болған. Бұл оқу орындарының барлығы да діни мектептер қатарына жататын. И.Гаспыралы бастауыш мектептерді прогрестің негізі деп санап, оларды реформалауға барынша жігерлене кіріспекші болды. Ол осыған байланысты былай деп жазды: «Білім - адамдарды бақытты ететін және шынайы жолды көрсететін күш. Білім адамның дүниетанымын кеңейтіп, ойын қайрай түседі және ептілігін арттырып, байытады» [1, 184-б.].

Көрнекті шығыстанушы Вамбери Ресей мұсылмандары өміріндегі өзгерістер жайында жаза келіп, И.Гаспыралыны «білім беру саласында және патриотшылдықта өте қатты талпыныс жасаған» адам ретінде сипаттайды. И.Гаспыралының ағартушылық пікірін алғаш болып Түркістан өлкесінде қолдау танытқан М.Бехбуди оны «ресейлік мұсылмандар ішінде жаңа оқу әдісін тұңғыш насихаттаушы» болды деп сипаттайды [1, 185-б.].

И.Гаспыралы өзі ұсынған жаңа оқу әдісіндегі мектепті жүзеге асырғысы келді. Сөйтіп, мұндай мектепті И.Гаспыралының өзі 1884 жылы Бақшысарай қаласындағы Қайтмаз Аға деген жерінде ашты. Ол «Тәржіман» газеті арқылы бұл жөнінде жұртшылықты хабардар етті [2, с. 379]. Бұл мектеп ескі «қадымшыл» мектептерден айырмашылығы араб әліпбиін күнделікті сөйлеу тіліне икемдеуімен ерекшеленді.

Бақшысарайда ашылған жаңа оқу әдісіндегі мектепте бастапқыда 12 бала оқыды. Осы жылы И.Гаспыралы мектеп оқушыларына арнап «Хаджан сибиан» (Әліппе) оқулығын шығарды. Бұл оқулық зерттеушілердің келтірген мәліметтеріне қарағанда, 1910 жылға дейін 27 рет қайта басылып шыққан [3, с.36].

И.Гаспыралы бір жыл бойы Бекир Эмекдар деген кісіні жаңа оқу әдісіне үйретіп, оны ресми ашылған мектептің алғашқы ұстазы етті. Бұл мектептің оқу жоспары бойынша діни пәндерден бөлек, мынандай пәндер оқытылды 1) «ортақ түрік тілі» бойынша оқу және жазу; 2) дін туралы бастапқы білім; 3) арифметиканың төрттік амалы; 4) қысқаша тарих; 5) дұрыс жазу; 6) география; 7) орыс тілі; 8) гигиена.

Жаңа оқу әдісіндегі мектептің оқу бағдарламасын И.Гаспыралы жетілдіре түсуді де көздеді және орыс мектептеріндегі бағдарламамен сәйкестендіргісі келді. Сол тұста орыс мектептерінде бағдарлама мынандай пәндерден тұрды: 1) Құдай заңы; 2) көркем оқу және жазу; 3) орыс тілі және шіркеулік оқу; 4) арифметика; 5) практикалық геометрия; 6) география және тарих; 7) физика және жаратылыстану тарихы; 8) сызу және бейнелеу; 9) ән салу; 10) гимнастика.

Орыс мектептеріндегі бағдарламаны зерттей келе И.Гаспыралы жаңа оқу әдісіндегі өзі ашқан мектептің де бағдарламасын соған сәйкестіндірді. Сонымен қатар, әр сабақты 50 минуттан өтілетін және әр сабақтың арасында үзіліс болатындай етті.

Жаңа оқу әдісіндегі мектептің оқушылары бастапқы кезде тегін білім алды және оларға оқу құралдары мен оқулықтар тегін берілді. Бұл мектепке балаларды көбірек тарту мақсатында жасалған амал болды. Мұнда оқу жылы алты айға созылды. Оқу жылының соңында оқушылар алған білімі жөнінде емтихан тапсырды. Емтиханға оқушылардың ата-аналары және қаланың құрметті азаматтары қатыстырылды. Емтиханның осылайша ашық өткізілуі жаңа оқу әдісіндегі мектепті Бақшысарай қаласында әйгілендіре түсті.

Бақшысарайдағы жаңа оқу әдісіндегі мектептің аты шыққан сайын оған қарсылық білдірушілер де бой көрсете бастады. Консервативті пиғылдағы мұсылман дін иелері жаңа оқу әдісіндегі мектепке қарсылық танытып, оны «тез игерілген білім – тез ұмтылады», «мұсылмандық мектеп өз келбетін жоғалтып, орыс мектебіне айналуға» деп айыптады. Жаңа оқу әдісіндегі мектептің такталармен, парталармен және үстелдермен жарактандырылуына дін иелері төзе алмады. Олар жаңа оқу әдісі шарифат нормаларына және Құран әліпбиіне қайшы келеді деген пікірлерін алға тартып, халықты балаларын бұл мектепке бермеуге шақырды, балаларын осы мектепте оқытқандарды о дүниеде дозақ күтеді деген мазмұндағы насихат жүргізді.

Мұсылман дін иелері бұрын өздерінің қарауында болып келген білім беру ісінен айырылып қалу қаупінен сескенді. Осыған байланысты мұсылман дін иелері алғаш ашылған жаңа оқу әдісіндегі И.Гаспыралының мектебіне шүйліге түсті. Әсіресе, Қазан қаласындағы мұсылман дін иелері қарсылық

көрсетуде белсенділік танытты. Қазан қаласындағы мешіттердің бірінің жанынан ашылған мектепте сабақ беретін Ариф бин Гияс ад-Дин Мұхаммед Салихи деген молда жаңа оқу әдісі бойынша оқылатын мектепте араб әліпбиі өзгеріске түсті, мұсылмандыққа қарсы әрекет жасалуда деп байбалам салды. Осындай кертарпа күштер мынандай пікірлер білдірді: 1) мұсылмандар ешқашан еуропалық мәдениетке еліктемеуі тиіс, олар өз аталарының дәстүрі бойынша жүруі қажет, мұсылмандық мектептерде ескі әдіс бойынша сабақ өткізілуі тиіс; география, математика, тарих және жаратылыстану пәндері – пайдасыз; 2) қыздар мен әйелдерді мектептерде оқытудың қажеті жоқ; әйелдерге жас кезінде мұсылмандық парыздарды меңгерсе жеткілікті, ол қалған нәрсені тұрмысқа шыққаннан кейін күйеуінен үйреніп алады; 3) орыс тілін оқып, үйрену – күнә.

И.Гаспыралы мұсылман дін иелерінің осындай қарсылықтарына қарамастан өзі ашқан жаңа оқу әдісіндегі мектептің жұмысын жандандыра түсті. Ол мұсылмандар тұрмыс пен жергілікті жердің қаншама қолайсыздығына қарамастан, олар бірнеше жүзжылдықты бастан өткерсе де, өздерінің ерекшеліктері ретінде дінді сақтап қалды деп есептеді [4, 194 б]. «Тәржіман» газеті арқылы жаңа оқу әдісіндегі мектептің жұмысымен танысқан мұсылман халықтарының өкілдері Кавказдан, Түркістаннан, Еділ бойынан Бақшысарайға келіп, жаңа оқу әдісін меңгеруге талпыныс танытып жатты.

И.Гаспыралы ашқан жаңа оқу әдісіндегі мектеп көпшілікті қызықтырып, біртіндеп осы әдіс бойынша мұғалімдер даярлайтын орталыққа айнала бастады. Мұнда жаңа оқу әдісін меңгеріп мұғалім боламын деуші ересек адамдар екі айлық дайындық курсынан өтті. Осы курстан соң олардың қолына И.Гаспыралы өзі әзірлеген куәлікті табыстады. Дайындық курсына келушілерге мектептің жанынан ашылған жатақханадан орын берілді әрі олар алған білімі үшін ақы төлемеді.

И.Гаспыралының мұндай әрекеті Ресей империясында жаңа оқу әдісіндегі мектептердің санын көбейте түсу мүмкін екенінен Н.Остроумов сезіктенді. Ол жаңа оқу әдісіндегі мектеп «орыс-түзем» мектептеріне бәсекелес болады деп санап, мұсылмандар арасындағы білім беру саласындағы мұндай ағымды қатаң бақылауға алу керек деді [5, с. 191].

1898 жылы И.Гаспыралы жаңа оқу әдісіндегі мектептің мұғалімдеріне арнап «Мұғалімдерге арналған басшылық немесе мұғалімдерге көмек» («Рахбари муалимин яки муалимларга юлдаш») атты оқу құралын әзірлеп, бастырып шығарды. Бұл оқу құралында автор жаңа оқу әдісіндегі мектептің ескі «қадымшыл» мектептен айырмашылығын және оқу үрдісін жан-жақты түсіндіреді. Ол жаңа оқу әдісіндегі мектептің мұғалімдеріне мынандай бірнеше талап қояды: 1) мұғалімдер әрқашан өзінің білімін жетілдіруге мән беріп, жаңа оқу әдісін басқа мектептерге енгізуге талпынуы тиіс; 2) оқушылардан емтиханды көпшіліктің қатысуымен қабылдап, жаңа оқу әдісінің «қадымшылық» мектептеріне қарағанда жақсы білім беретінін көрсетуі тиіс; 3) мұғалімдер оқушыларға сабақтан тыс уақытында қолөнерді немесе басқа да пайдалы нәрсені үйретуге ден қойсын; 4) мұғалім жаңа оқу әдісінің артықшылықтарын насихаттасын; 5) жаңа оқу әдісіндегі мектептің мұғалімі өзін халық қызметшісімін деп есептесін.

Жаңа оқу әдісіндегі мектептің мұғаліміне И.Гаспыралы үлкен талап қойып, оның төзімді әрі шыдамды болуын шарт санады. Ол өзінің аталған оқу құралында жаңа оқу әдісінде сабақ берудің мынандай ережелерін ұсынады: 1) оқу процесі үздіксіз жүргізілсін; 2) бір сыныпта оқушылардың саны 30-40 оқушыдан артпасын; 3) оқушыларды сыныпқа бөлгенде олардың білімі ескерілсін; 4) жаңа оқушылар мектепке жылына екі рет – жылдың басында және ортасында қабылдансын; 5) жаңа оқушылар қабылданғанда олар үшін арнайы сынып ашылсын; 6) оқушылар аптасына алты күн білім алсын, күн сайынғы сабақ 4-5 сағатқа созылсын; 7) әрбір сабаққа 45 минут уақыт бөлінсін, сабақтан соң 10 минут үзіліс жасалсын; 8) әрбір өткізілетін сабақ бір тақырыпқа арналсын, осыған сай сабақ кестесі жасалсын.

И.Гаспыралының мектеп оқушыларына арналған «Хаджан сибиан» (Әліппе) оқулығы төрт бөлімнен тұрды. Ол қарапайымнан күрделіге қарай реттеле құрастырылды. Ондағы әрбір жаңа сабақ өткен сабақтың жалғасы іспеттес құрастырылып, оқушылардың материалдарды тез игеруіне септігін тигізу назарда ұсталды. Сонымен қатар оқулықтағы әрбір сабақ көрнекі суреттермен безендірілді. Мұндай көрнекі суреттердің ішінде аңдардың, құстардың, насекомдардың бейнелеріне көбірек орын берілді. Оқулық қайтадан басылып шыққан кезде ол жаңа мәліметтермен, материалдармен толықтырылып отырылды.

Аталған оқулықтың бірінші бөлімінде 25 сабақтың материалы шоғырландырылды. Әр сабаққа арналған материалдың алдында оқытушыға қандай мәселеге көңіл бөлу керектігі жайлы нұсқаулық берілді. Сосын барып, әрбір әріптің жазылуына және дыбысталуына қатысты мәліметтер орналыстырылды. Өтілген сабақтың соңында оқушылардың өз бетінше жұмыс жасайтын материалдары ұсынылды.

И.Гаспыралының оқулығына сәйкес оқушы 18 сабақта барлық әріптің жазылуын және дыбысталуын, мәтінді оқуды үйренетін. 18-ші сабақтан кейін, оқулық бойынша, оқушылар күрделі материалдарды оқуды үйренді. Ол материалдардың өзі балалардың дүниетанымын кеңейтуге септігін тигізетіндей етіліп берілді.

Оқулықтың екінші бөлімі сөйлемнің құрылымын меңгеруге арналды. Бұл бөлімді оқушылар меңгеру барысында өз беттерінше шағын шығармалар жазуды үйренді. Ал оқулықтың үшінші бөлімінде география, этика, тарих, ауыл шаруашылығы, өнер салаларына қатысты материалдар орналастырылды. Ондағы әрбір мәтін көрнекі суреттермен қамтамасыз етілді. Ондай суреттер қатарында жер құрылысының, жанартаудың, ауыл шаруашылығы құралдарының және т.б. бейнелері берілді. Автордың пайымдауына, бұл бөлімде мынандай мақсат көзделген: 1) оқушыларды қысқаша туған жерімен таныстыру; 2) оқушыларға өз халқының тарихынан қысқаша мәлімет беру; 3) оқушылардың жақсы мен жаманды ажырата білуі; 4) оқушыларды еңбекке, қолөнерге және білімге баулу.

Оқулықтың соңғы төртінші бөлімінде И.Гаспыралы оқушыларды өз халқының әдебиетімен, мәдениетімен жете таныстыруға мән берді. Осыған сай берілген материалдарды оқушылар меңгеру барысында олардың бойында ұлттық мақтаныш сезімі қалыптасуына көңіл бөлінді.

И.Гаспыралы аталған оқулықтан басқа «Тарих ислам» (Ислам тарихы), «Течвид» (Таужид), «Ильми хал» (Ғылыми ахуал) секілді бірқатар оқу құралдарын әзірледі. Бұл оқу құралдарының барлығы дерлік «Тәржіман» газетінің баспаханасында басылып шықты. Сонымен қатар бұл оқу құралдарының барлығы да талапқа сай цензурадан өткізілді. Сондықтан да Симферопольдегі оқу бөлімінің бастығы И.Гаспыралының оқулықтары мен оқу құралдарына қатысты ескерту жасай алмады.

Бақшысарайдағы жаңа оқу әдісіндегі мектепте шет елдерде басылған, жарық көрген кітаптар қолданылмады. Бұл өз кезегінде оқу ісі басқармасының жаңа оқу әдісіндегі мектепке тосқауыл жасауына мүмкіндік бермеді.

Тексеріс кезінде мектептен шетелде шыққан кітап табыла қалған жағдайда мұндай кітап тәркіленіп, мектепке жабылу қаупі төнетін. Мұндай жағдайды Симферопольдегі мұсылмандық мектептің бірі бастан кешкен еді. Онда Түркияда жарық көрген Азмет Джевад, Усеин Хизва және Мехмет Шамсетдин секілді авторлардың оқулықтары қолданылғаны үшін Таврия губерниясының губернаторы Н.Н.Лавриновский орталық билікке хат жолдап, мұндай оқу орындарын жабу керектігін мәлімдеді [2, с. 383].

И.Гаспыралы ашқан жаңа оқу әдісіндегі мектеп билік орындарының тексерістерінен ойдағыдай өтіп, біртіндеп мұсылман дін иелерінің қарсылықтарын да әлсірете түсті. Бұл жәйт жөнінде Таврия вице-губернаторы былай деп жазды: «Жаңа оқу әдісіндегі мектеп бастапқы кезде мұсылман дін иелері тарапынан қарсылыққа ұшырады. Дін иелері бұл мектепті өздеріне жау санады. Олар оқушылардың жаңа оқу әдісіндегі мектепке ағылып барса, өздерінің табысынан айырылып қаламыз деп қорықты. Бірақ жаңа оқу әдісіндегі мектеп мұғалімдері «қадымшылармен» пікірталасқа түспей, өз жұмыстарын жалғастыра берді. Ондағы оқушылардың білім деңгейінің жоғары екеніне уақыт келе мұсылман дін иелері көз жеткізе бастады. Сөйтіп, Тавриядағы мұсылман діни басқармасы жаңа оқу әдісіндегі мектепте оқытылатын оқулықтарды басқа да мектептерде оқытуға рұқсат берді» [2, с.381].

Мұсылман дін иелерінің Бақшысарайдағы жаңа оқу әдісіндегі мектепке қарсылық көрсетуінің бәсеңдеуі бұл мектептің өз жұмысын одан әрі жандандыра түсуіне мүмкіндік берді. Сонымен қатар ендігі жерде жаңа оқу әдісіне көшкен мектептердің санының артуына жол аша түсті.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Бехбудий М. Танланган асарлар. – Тошкент: «Маънавият», 1999. – 280 б.
- 2 Ганкевич В. От исламского к светскому искусству (по страницам газеты «Терджиман / Переводчик» 1883 – 1918 годов) // Ислам в Евразии. – М.: Прогресс- Традиция, 2001. – 516 с. (С.385 – 400).
- 3 Хабутдинов А.Ю. Лидеры нации. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2003. – 159 с.
- 4 Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. – 10-т. Түркі халықтарының тарихи ойы. – Астана: «Фолиант», 2006. – 392 б.
- 5 Абдирашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние. – Ташкент: «Akademnashr», 2011. – 384 с.

ӘОЖ 930.2
МРНТИ 03.01.09

Ильясова З. С.¹

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Шығыстану кафедрасының профессор м.а.
Нұр-Сұлтан қаласы., Қазақстан

Б. КӨМЕКОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ТҰЛҒАТАНУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Біз бұл мақаламызда деректанушы, шығыстанушы, әрі қыпшақтанушы ғалым, қоғам қайраткері, ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Болат Ешмұхамедұлы Көмековтың шығыстану ғылымындағы қызметі мен шығармашылығында маңызды орын алатын тұлғатану саласындағы қызметін қарастырамыз. Академик Б. Көмеков Қазақстан тарих ғылымында өзіндік өрнегі бар тұлғалардың бірі. Қазақстан және Орталық Азияның ортағасырлық тарихының, қыпшақтану, тарихи география және IX-XVII ғғ. араб, парсы және түркі жазба ескерткіштерінің маманы.

Академик Б.Е.Көмеков араб-парсы деректері мен ортағасырлық картатанулық бағыттардағы зерттеу жұмыстарда өзіндік қолтаңбасы бар ғалым. Атап айтқанда, ол ежелгі және ортағасырлық Қазақстан тарихына қатысты деректерді ғылыми айналымдарға түсіру ісін тарихи сабақтастықпен жүргізіп, отандық тарих ғылымының **деректану саласы** мен **қыпшақтану** бағытындағы ғылыми зерттеулерге серпін берді. Ғалым әлемдік шығыстану, оның ішінде түркітану саласында өзіндік мектептері мен ғылыми тұжырымдарын қалыптастырды. Мысалы, ең алғаш рет араб деректері негізінде Кимек мемлекеттігін толық ғылыми сипатын ашып қана қоймай бүгінге дейінгі қолда бар деректерді ғылыми сараптаудан өткізген бірден бір ғалым деп саналады. Қазақстандық және шетелдік деректанушылар, тарихшылардың еңбектерінде ғылыми сілтемелер күні бүгінге дейін ғалымның аталған еңбегіне жасалынып келе жатуы соны айғақтайды. Оның жемісті ғылыми қызметі 550-ден астам еңбектерінде, оның ішінде ұжымдық іргелі жұмыстарында, монографиялары мен оқу құралдарында көрініс тапты.

Бұл еңбекте Б.Е.Көмековтің Қазақстан тарихының деректану саласындағы ғылыми зерттеулеріне тарихнамалық тұрғыдан талдау жасалды және ол еңбектерінің отандық тарих ғылымындағы маңызы көрсетілді. Көпке сабақ боларлық өмір жолы бар, ғылымда өзіндік мектеп қалыптастырып, отандық тарих ғылымының бірқатар салаларының деңгейін халықаралық деңгейге көтерілуіне көп еңбектер сіңірген, әлі де сіңіріп келе жатқан ғалымның өзіндік қалыптасу жолындағы мектептерін, ғылыми еңбектері мен соны пікірлері арқылы, қоғамға қозғау саларлық тың ойларына арнайы зерттеулер жасай отырып, өзіміздің қолымызда бар деректер негізінде тарихи баға беруді мақсат тұттық.

Кілітті сөздер: Қыпшақтану, тұлғатану мәселесі, жазба ескерткіштер, Орталық Азия, тарихи география, картатанулық бағыттағы зерттеулер, деректану.

Ильясова З.С.¹

¹к.и.н. ассоц. профессор кафедрасы востоковедения ЕНУ им. Л.Н.Гумилева
г. Нур-Султан, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ТВОРЧЕСТВА И ЛИЧНОСТИ Б. КУМЕКОВА

Аннотация

В этой статье рассматривается научный вклад в развитии казахстанской исторической науки, в частности востоковедения доктора исторических наук, академика НАН РК, видного отечественного источниковеда, востоковеда и кипчаковеда Б. Кумекова. Он является выдающимся специалистом по тюркским, арабским и персидским письменным источникам средневековой истории, исторической географии и кипчаковедения Казахстана и Центральной Азии.

Академик Б.Е. Кумеков имеет собственный богатый опыт и научную школу в изучении средневековой картографии в арабо-персидских источниках. К слову, он способствовал развитию источниковедения и кипчаковедения в качестве научного направления в отечественной исторической науке. Сформировал собственную научную школу тюркологии, которая стала неотъемлемой частью востоковедения. К примеру, он на основе арабских источников впервые доказал о существовании государственности у кимаков. Доказательством важности его научного наследия является продолжающаяся активная

заинтересованность, как у отечественных, так и у зарубежных исследователей, которые всегда делают ссылки на его труды. На данный момент его вклад в развитие науки составляет более 550 трудов, в том числе монографии, коллективные монографии, учебные пособия и т.д.

В данной работе проведен историографический анализ научных исследований Б.К. Кумекова в области казахстанской источниковедческой науки, дается историческая оценка его роли в развитии отечественной науки до международного уровня, также показано его творческое наследие, которое сыграло большую роль в развитии общественно-культурной жизни Казахстана на основе наших собственных доступных данных.

Ключевые слова: кипчаковедение, вопросы личности, письменные памятники, Центральная Азия, историческая география, картографические методы исследования, источниковедение.

Ilyassova Z.S.¹

¹Associate Professor, Doctor of Historical Sciences Eurasian National University after L.N.Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan

ISSUES IN THE STUDY OF CREATIVITY AND PERSONALITY OF B. KOMEKOV

Annotation

This article will consider the activity and creativity of the scientist in Oriental Studies, public figure, academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences, Professor Komekov Bolat Yeshmukhamedovich. Academician B. Komekov is a person who has his own style in the field of Kazakhstan historical science. He is a specialist in the medieval history of Kazakhstan and Central Asia, Kipchak study, historical geography and Arab, Persian and Turkish written monuments of the 9-17 centuries

Academician B.E. Komekov has a unique knowledge in Arabic and Persian studies and medieval cartography. In particular, he conducted historical studies on the history of ancient and medieval Kazakhstan in scientific circulation, giving an impetus to scientific research **in the field of source studies** and **Kypchak studies**.

The scientist has created his own school and draw scientific conclusions in the field of world Oriental Studies, including Turkology. He is the only one scientist who was able to disclose the complete scientific character of the Kimek state, and for the first time, conducted scientific expertise of available data. The scientific references to his works made by Kazakhstani and foreign researchers and historians are evidence of the fact that his work has been currently significant. His fruitful scientific activity was reflected in more than 550 publications including collective fundamental works, monographs and textbooks.

This work is the historiographical analysis of B. E. Komekov's scientific researches in the field of history of Kazakhstan and demonstrates its significance in the history of domestic science. We would like to present the scientist's unique way of life, and give historical assessment to his specific research, his scientific ideas and the way of formation of his schools of science in the field of history, as well as his great contribution to bring the national science to the international level.

Key words: Kypchak studies, questions of personality, written monuments, Central Asia, historic geography, cartographic methods of research, source study.

Негізгі бөлім.

Қазақстан тарихына өз есімін көрнекті ғалым ретінде ұзақ жылғы еңбегі нәтижесінде қалдырған Болат Ешмұхамедұлының зерттеу нысанасы әр саланы қамтыды. Солардың бірі тұлғатану ғылымына қадам жасауы. Белгілі бір тарихи хронологиялық кезеңде өмір сүрген тұлғаны танып білу, өткен уақыттың ақиқатын шынайы көрсету, тарихи мәліметтерді саралу арқылы бағалау, қайшылықты деректерді талдау мен зерттеу әдістерін жетік меңгеру тарихи тұлғаны ашуға мүмкіндік береді. Осы тұрғыда тарихи жәдігерлерді тамтұмдап жинап, сол уақыттың бедерінде тұлға бейнесін аша білген Б.Е.Көмековтің алғашқы қадамы сәтті, еңбегі айшықты болғаны да ақиқат еді. Ғалымға қатысты деректерге назар аударсақ, «кешегі жас күнінде отан тарихына қатысты алғашқы зерттеулерінде көп ақыл кеңес берген ұстаздарының бірі - академик Ә.Х. Марғұлан болған. Оның өзі ғалымның ғылымдағы орнын айқындауына да аз ықпал етпеген болуы мүмкін» [1,35]. Себебі, Ә.Х. Марғұланның да негізгі зерттеу нысаны отан тарихының қыпшақтану саласына тікелей қатысы болған. Өз зерттеулері негізінде Ә.Марғұлан ортағасырлық қыпшақтардың орыс княздықтарынан жоғары деңгейде болғандығын көрсетті. Бірақ, ғалымның ғылыми зерттеулері нәтижесіндегі көзқарасы коммунистік партияның қасаң қағидасына сүйенген, идеология саласын бақылаған кеңестік идеологтар позициясына қайшы келгендіктен, Әлкей

Хақанұлы саясатқа мейлінше бейтарап археологиясына саласына бейімделгені белгілі. Ғылымға шексіз берілген ғалым қазақ тарихы мен әдебиетіне қатысты еліміздің архивтерінен, сирек қолжазбалар қорынан, ел ішіндегі көнекөздерден мол деректер қорын жинады. Жинақталған мол мұраны үздіксіз зерттеп, саралаған ғалым қазақ тарихындағы белгілі тұлғаларға қатысты зерттеулерге ғылым жолына енді қадамбасқан жастарды тарта бастады. Жас ғалымдарға ыждағаттылықпен ақыл кеңесін беретін Ә.Марғұлан сол жылдары жас ғалым Болат Ешмұхамедұлына қыпшақтану саласы бойынша ғана емес, енді қалыптасу үстіндегі, әлі де болса бағыт бағдары толық айқындалмаған тұлғатану саласы бойынша да кеңес берген болуы керек.

Академик Ә.Марғұлан қазақ тарихында аққан жұлдыздай із қалдырған Ш.Уалиханов мұраларын жинақтап жариялау мақсатын қойған болатын. Ғалымның және оны қолдаушылар еңбегі нәтижесінде 1961-1972 жылдар аралығында Ш.Уалиханов шығармаларының 5 томдық еңбек жарияланды. Ғылыми орта жылы қабылдаған жинақ, кейін мемлекеттік сыйлыққа ие болды. Аталған еңбектің жарық көруіне жас ғалым Б.Көмековте өз үлесін қосты. Арада бірнеше жылдар өткенде 2010 жылы Ш.Ш.Уалихановтың 175 жылдық мерейтойын атап өту қарсаңында Ш.Уалихановтың көп томдығы қайта басылып шықты. Аталған көп томдық бір кездері жас ғалым ретінде редакциялық жұмыстарына қатысқан, бүгінгі көрнекті ғалым, академик Б.Е. Көмековтың алғы сөзімен жарық көрді [2].

Жинаққа қатысты Б.Е.Көмеков «Бұл көп томдық шығарма қазақ тіліне бірінші рет аударылып отыр. Бұдан бұрын Шоқан Уәлихановтың таңдамалы шығармалары ғана аударылған еді. Бес томдықты әуелден шығарған кезде, Әлекең - Әлкей Хақанұлы Марғұлан батасын беріп, оны маған тапсырған еді. Ол кезде мен кандидат болсам да, көне және орта ғасыр дәуірімен шұғылданып жүргем. Оның үстіне ең жас бөлім меңгерушісі едім. Әрине, ортамызда XIX ғасырмен шұғылданып жүрген докторлар болса да, Әлекең мұны маған тапсырды. Себебін өзі айтты. «Сен Шығыс және Батыс тілдерін, көне және орта ғасыр тарихын білесің, ал мұны білмей, Шоқан Уәлихановтың шығармаларын шығару өте қиын» - деп жазды.

Ш.Уалихановтың көп томдығын шығару ісіне тікелей қатысқан жас ғалым арада көптеген жылдар өткен соң осы мәселеге қатысты жазды да. Азаматтығы болар, ғылым алдындағы тазалығы болар өзінің қиналғандығын, бастапқыда жұмысқа ілесіп кету қиын болғандығын ашық жазды. Бүгіп бүркемеледі. Мен бәрін бірден қабылдап, меңгеріп, игеріп кеттім демеді. Бұл да қазіргі кезеңде қалыптасу үстіндегі ғалымдарға сабақ алатын, үйренетін ғибырат алатын іс.

Ғалым былай деп жазады. «... Шоқан Уәлихановтың қолын, қолтаңбасын түсініп оқу тек екі-үш адамның қолынан келетін. Оның бірі - Әлекеңнің өзі. Екіншісі - Мәриям Сүлейменқызы Тұрсынова еді. Ол Шоқанның қолын өте жетік біліп, Әлекеңнің негізгі көмекшісі болған. Кейін екінші басылымды да маған тапсырғанда, Мәриям Сүлейменқызының көзі тірі болатын. Ол Ленинградқа барып, қайтадан материалдарды жинақтады. Шоқанның қолжазбаларын жақсы оқып кетті. Мен де мұнымен екі жылдай шұғылдандым, бірақ Шоқан Уәлихановтың қолжазбаларын жетік оқи білмедім. Өйткені оны жылдар бойы оқып, қалыптасу керек». Болат Ешмұхамедұлы өз ойын бүкпесіз жаза отырып, Әлкей Марғұланға көп көмек көрсеткен Мәриям Сүлейменқызы Ленинградқа барып архивтер мен сирек қолжазбалар қорынан материал жинағанда Ш.Уалихановтың қолжазбаларын бірден түсініп, оқып кеткендігін айтып, екінші бір маманның да еңбекқорлығын, ізденімпаздығын, шынайы бейнесіп көрсетіп, көтере білді. Шоқанның қолжазбаларын игеру кету оңай болмағандығын да жазды. Себебі, Шоқанның ой-пікірінің, көзқарасының сабақтастығын, белгілі бір тарихи оқиғаны немесе тұлғаны сипаттағандағы желісін терең түсініп отыру үшін дайындық пен білім қажет екендігін түсінді. Бұл ғалымды ғылыми ізденіске жетеледі.

Ғалым Б.Е.Көмековтің ұлы Шоқан жөніндегі ой-пікірі де терең, ерекше. «Шоқан Уәлихановтың дайындығы өте ауқымды еді. Түсіндірме, комментарийлері бір төбе. Көне ғасырға да, орта ғасырға да барады. Шоқан Уәлиханов біздің ауыз әдебиетімізді де өте жақсы пайдаланды. Ол кезде жазба деректермен қатар, ауыз әдебиетін, фольклорды Шоқанға дейін ешкім пайдаланған жоқ. Ол «осы екеуін пайдалансақ, көп құпия жағдайлар тез ашылады» деді. Бұдан тыс оның нумизматикалық, эпиграфиялық қырлары бар. Шоқан Уәлиханов Шығыс Түркістаннан қолжазбаларды әкеліп, ғылыми байланысқа енгізді. Одан кейін қазақ халқының қалыптасу процесіне үлкен үлесін қосты – деп жазады. Осы жазылған пікірдің өзінен-ақ, Шоқан білімінің тереңдігі, көп қырлылығы көз алдына келеді. Жазба деректері мен халықарасында кеңінен тараған ауыз әдебиетін ұштастыра білгендігін көреміз.

Б.Көмеков жазғандай Шоқан терең энциклопедиялық білім жинаған тұлға еді. Ш.Уалихановты ұзақ жылдар бойы, терең зерттеген Ә.Х.Марғұланға сүйенсек «Шоқан әуелі Құсмұрындағы жеке қазақ мектебінде оқыды. Мұнда ол арабша хат танып, қарындашпен сурет салуды үйренді. Әдетте бұл мектепте қыпшақ және шағатай тілдеріндегі ортағасырлық әдеби мұраларды оқумен, ауызекі араб және парсы сөздерін білумен жаттығып, шығыс ақындарының өлеңдерін жатқа оқумен айналысатын. Дәстүр

бойынша сұлтанның балаларына бірнеше шығыс тілдерін үйрену, яғни «жеті жұрттың тілін білу» міндет болатын. Бұл дәстүр ол кезде әлі сақталып тұрды, сондықтан Шоқан, мұрағат материалдарынан аңғарылғандай, шығыс тілдерімен айналысып, әуелі араб жазуын, кейіннен ұйғыр жазуын да жақсы меңгерді» [3]. Бұл жас Шоканның қалыптасу кезені еді. Шоканның білім мен ғылымға алғашқы қадамының қалай басталғандығын Б.Ешмұхамедұлы терең түсінді.

Аз ғана ғұмырында Ш.Уалихановтың артына ұлан-ғайыр мұра қалдырғанын және олардың Кеңес жылдары заманның ағымына сай өзгеріске түскендігін, ал тәуелсіз Қазақстанда жаңа уақыт өткен тарихқа басқаша қарау қажеттілігін Б.Көмеков атап өтті [4].

Ол «Түркілердің батырлық эпостарын», ол «Манас» болсын, «Едіге» болсын, қайта жаңғыртты. Бірақ Кеңес одағы тұсында бізге «Едігені» шығартпай, қолымыздан қақты. Көп томдықтың түсіндірмесінде сол заманның талабына сай, мәселен, қазақ халқы Ресей империясына өз еркімен қосылды деген ой жазылған. Шүкір, біз заманымызға сай қазіргі негізгі жағдайларды жазып жатырмыз. Жалпы, Ресейге қосылу процесі 130 жылға созылды ғой, қаншама ұлт-азаттық күрестер жүрді. Мұндай мәселелерді ескеру керек. Тарих ғылымы дамып, өзгеріп жатыр, - деп жазды [5].

Б.Көмеков тұлғатану мәселесін жаңа қырынан дамыта отырып оны қазақ елі тарихындағы саяси-әлеуметтік мәселелермен сыналап байланыстырды. Шоқан Уалихановтың тұлғалық қырын аша отырып, ол «Манасты», «Едігені» қазіргі уақыт талабына сай ғылыми айналымға қоса отырып, қазақ халқының Ресей құрамына өз еркімен қосылмағандығын, үздіксіз халық өз тәуелсіздігі мен бостандығы үшін көтеріліске шығып отырғандығын жазып, тәуелсіз елдің тарихына бағыт бағдар көрсетті.

Тәуелсіз Қазақстанда қалыптасу, даму үстіндегі тұлғатану ғылымына жүйелі зерттеу мен бағдарын көрсету ғылымға енді қадам басқан жас мамандарға нақты жол көрсететіні белгілі. Қайшылықты көзқарастардың шиеленісіп тұрғандығына қарамастан Шыңғыс хан тұлғасына қатысты ғылыми-танымдық Ә.Ғалиевпен бірлесіп еңбек шығаруы тұлғатану ғылымына тереңдеп енуіне мүмкіндік берді [6].

Шыңғыс ханға қатысты посткеңестік ғалымдар арасында ғана емес, қазақстандық ғалымдар арасында да ортақ көзқарас қалыптаспаған болатын. Шыңғыс ханның шығу тегі кім, кейін қазақ халқының қалыптасу үдерісінде оның құрамына кірген ру-тайпалар мен қазіргі монғолдар құрамындағы халықтардың сол Шыңғыс хан заманында ара жігі ашылған ба еді. Тарихта қаншалықты бұрмалау болды деген сұрақтар бірінші кезекке шықты.

В.Г.Янның «Моңғол шапқыншылығы» атауымен танымал трилогиясы «Чингисхан», «Батый», «К последнему морю» деп аталатын кітаптар циклін қамтып [7] кеңестік қоғамда сұранысқа ие болса, кейінірек жарық көрген И.К.Калашниковтың «Жестокий век» [8], Е.Кычановтың «Великий Чингис-хан. «Кара Господня» или «человек тысячелетия»? [9] көркем шығармаларынан Шыңғыс ханның жорықтары мен оның ізбасарларына қатысты тарихи танымы қалыптасқан бұрынғы кеңестік қоғамдық көзқарас жаңа сатыға өтті.

Ғалым Б.Көмеков қарастырған Шыңғыс хан тақырыбы тек қана жазушылардың ғана емес, кеңестік кейін ресейлік ғалымдардың да зерттеу нысанасына айналды. Көптеген ғалымдардың қызығушылығын тудырған мәселе әр қырынан жазылды. Өзекті мәселеге Л.Н.Гумилев те қалам тартты. Бірнеше ғылыми мақалалар циклін жазумен қатар, көпшіліктің сұранысына ие болған көлемді еңбектер жариялады [10]. Шыңғыс хан жорығы, моңғол шапқыншылығы тақырыбына дендей еніп зерттеген Л.Н.Гумилев аталған зерттеу нысанына қатысты жаңа көзқарастар құрылымын қалыптастырды. Оның ғылыми ойлары мен пікірлері негізінде ғалымдардың жаңа буыны мәселеге басқаша қарай бастады және жаңа бағыттағы зерттеу әдісі мен әдіснамасы қолданысқа енді [11].

Болат Ешмұхамедұлы да қазақстандық ғалымдардың зерттеу объектісінен Шыңғыс хан, оның кезеңі, одан кейінгі уақыт пен билік жүйесіндегі өзгерістер траекториясы назардан тыс қалмағандығын көрсетіп, мәселеге қатысты терең, айшықты, ғылыми ой-пікірін білдірді. Аталған еңбек ғылыми ізденістің нәтижесі еді.

Ғалымның ұшан-теңіз еңбектері қатарында есімі Қазақстан тарихынан әлі де болса айқын өз орынын алмаған, бірақ Орта Азия елдеріне, түркі әлеміне ғана емес, әлемге танымал Жалаңтөс баһадүр Сейтқұлұлына қатысты тарихи деректерді айналымға енгізуі тұлғатану саласына қосылған елеулі үлес еді. 2010 жылы қыркүйекте тарихи тұлғаның 425 жылдық мерей тойы мен ескерткішінің ашылу құрметіне арналған Қызылорда қаласында өткен «Тұран топырағының даңқты перзенті – Жалаңтөс баһадүр» атты ғылыми-танымдық конференцияда Б.Көмеков «Қазақстан тарихының проблемалары және Жалаңтөс батыр» тақырыбында баяндама жасады [12].

Заманында Самарқанның билеушісі болған Жалаңтөс бахадүр ел қорғаған, соғыс өнерінің шебері, атақты батыр болуымен қатар, көркем өнер туындысы ретінде өзіне тән ерекшелігі мен қанық бояуы бар, бүгінгі күні де көрушілерді тамсандыратын «Шер-Дор медресесін салдырған тұлға. Ғалымның Жалаңтөс бахадүрге қатысты салмақты пікірі, ғылыми деректері мен дәйектері тұлғатану саласының алға қадам басқанын көрсетті. Жалпы Б.Е.Көмеков тұлғатану саласындағы өз зерттеулері арқылы ғылыми ортада өзі танымал болып қойған жоқ, халық жадындағы тұлғаларға көптің қызығушылығын оятты, оларға қатысты жаңа құнды деректерді ғылыми айналымға қосты.

Б.Е.Көмековтің зерттеу кеңістігіндегі Ш.Уалиханов, Шыңғыс хан, Жалаңтөс бахадүр т.б. белгілі бір уақыт бедерінде өшпестей із қалдырған, тарихқа өз есімдерін мәңгіге жазып кеткен тұлғалар.

Тұлғаны тану мен тәрбие мәселесі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымның ежелден зерттеу нысанасы болды. Өткен ғасырдың 20-шы жылдарының өзінде танымал ғалымдар өздерінің осы бағыттағы зерттеу жұмыстарын жандарып, серпін берді. Олардың ғылыми жұмыстары кеңінен танымал болды [13].

Сондықтан, тұлғаны тану, зерттеу, жетістікке жету жолдарын күшті, әлсіз жақтары және мүмкіндігін білу, олардан тәрбие алу, үйрену бүгінгі күні де маңызды.

Ғалымның тұлғану бағытындағы ғылыми ізденісін, саликалы ойын түйіндесек, Б.Ешмұхамедұлы тарихи тұлғаны тану арқылы, тұлғаның ұлы мұраты мен мақсатын көрсету арқылы – кейінгі толқында ұлтжандылық көзқарас рухын қалыптастыру, оларды тұлға арқылы тәрбилеу, тарихи уақыттың белгілі бір шешуші хронологиялық кезеңіндегі тұлғаның іс-әрекетін, мемлекетшілдігін ұрпақ бойына сіңіру мақсатын ұстанып отырғандығын байқаймыз.

Тарихи тұлғаларды таныту арқылы – ұрпақтар сабақтастығын сақтап, позитивті имидж қалыптастырып, әр адамның бойына тұлғаға тән ұлы мұрат жолындағы идеяны, жағымды қасиеттерді дарыту мақсатын ұстанып отырғанын көреміз.

«Ел болам десең бесігіңді түзе» деген ұлылық, бүгінгі жастар тәрбиесіне тұлға тану арқылы қадам жасап, бағыт-бағдар бергендей. Бұл бағытта ғалым, академик Б.Е. Көмековтың еңбегі ұшан теңіз

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Тасболат А. Академик Б.Е. Көмеков және Отан тарихының мәселелері. Шымкент, 2013. 82-б.
2. Ш.Ш. Уәлихановтың көптомдық шығармалар жинағы 1-6 том. – Алматы «Толағай групп» 2010.
3. Марғұлан Ә. Шоқан (Мұхаммед-Ханафия) Шыңғысұлы Уәлихановтың өмірі мен қызметі. <https://abai.kz/post/5307> Қаралу күні 28.06.2019.
4. Көмеков Б. Шоқан Уәлиханов. Тарих, тұлға, уақыт: [Шығыстың ұлылары топтамасы] / Б. Көмеков, С. Өтениязов. Алматы : Аруна, 2006. – 100 б. (Шығыстың ұлылары).
5. Айқын газеті 27. 05 2010.
6. Көмеков Б. Е. Шыңғыс хан. Тарих, тұлға, уақыт: [Шығыстың ұлылары топтамасы] / Б. Е. Көмеков, А. А. Галиев. – Алматы: Аруна, 2010. – 96 б. – (Шығыстың ұлылары).
7. Ян В.Г. «Чингисхан» – М., 1939. – С.332.; «Батый» – М., 1942. – С.544.; «К последнему морю» – М., 1955. – С.416.;
8. Калашников И. Жестокий век. – М., 1991. – С.928.
9. Кычанов Е «Великий Чингис-хан. «Кара Господня» или «человек тысячелетия»? – М., 2013. – 420 с.
10. Гумилев Л.Н. Монголы и меркиты в XII в. Опубликовано // Ученые записки Тартуского гос. ун-та, 1977. - N 416: *Studia orientalia et Antiqua*: П. - С. 74-116.; "Тайная" и "явная" история монголов XII-XIII вв. Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. - М., 1970, - С. 455-474.; История требует справедливости... Впервые опубликовано // Книга Монголии. Альманах библиофила. Выпуск 24. М., 1988, с. 341–351.; От Руси до России. М.: Айрис-пресс, 2003. - 318с.; Древняя Русь Великая степь. – М., 1989. – С.736.;
11. Сараев А.С. Образ Чингисхана в работах Л. Н. Гумилева и проблема методики научного исследования. Вестник ЧГПУ им.И.Я.Яковлева. 2012. №1(73). Ч.2. С.148-154.
12. Қызылордада «Тұран топырағының даңқты перзенті» атты республикалық ғылыми-танымдық конференция өтті. https://www.inform.kz/kz/kyzylordada-turan-topyragyynyn-dankty-perzenti-atty-respublikalyk-gylymi-tanymdyk-konferenciya-otti_a2301914
13. Вопросы изучения и воспитания личности. Под редакцией академика В.М.Бехтерева. 1920. №2. – Петербург. –1920. Государственное Издательство.

ӘӨЖ930.092
ГРНТИ 03.01.09

Қ.Б. Бектұрғанов¹

¹Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, Қостанай қ., Қазақстан

МУСТАФА ШОҚАЙ ХАТТАРЫ – ТАРИХИ ДЕРЕК РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Түркі халықтарының азаттық үшін арпалысының мән-мағынасын, өткені мен келешегін айқындауда Мұстафа Шоқайдың алатын орны ерекше. Мұстафа Шоқайдың эпистолярлық мұрасы, мерзімді басылымдарда жарияланған мақалаларының деректемелік негізі және онда көрсетілген тарихи шындық. М.Шоқайдың хаттары сол кезең тарихын зерттеуші үшін тапсырмас дерек. Себебі, хаттарында Кеңес Одағының саясаты, Түркістан халықтарының азаттығы жолындағы күрескер ұлт қайраткерлерінің болашақтағы жоспарлары, Қазақстандағы саяси жағдай, Алаш көсемдерімен байланысы баяндалады. Біз осы деректерді пайдалану арқылы Түркістан халықтарының кеңес билігіне қарсы жүргізген демократиялық күрес тарихын біле аламыз.

Мақалада халқымыздың біртуар ұлы, көрнекті қоғам қайраткері Мұстафа Шоқайдың эпистолярлық мұрасы енгізілген. Бұл хаттарда қазақ қайраткерінің эмиграциядағы саяси қызметі туралы зор мағлұматтар бар. Сонымен қатар, хаттарда М.Шоқайдың эмиграциядағы саяси қызметі туралы сан алуан мағлұматтар қамтылған.

Түйін сөздер: тарихи дерек, хаттар, Кеңес Одағы, байланыс, мерзімді баспасөз, информатор, Түркістан.

К.Б.Бектұрғанов¹

¹Костанайский государственный педагогический университет, г. Қостанай, Казахстан

ПИСЬМА МУСТАФЫ ШОКАЯ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Аннотация

Для того, чтобы понять смысл, прошлое и будущее тюркских народов за свободу, особое место занимает Мустафа Шокай. Эпистолярное наследие Мустафы Шокая, источниковедческая основа статей, опубликованных в периодических изданиях, и историческая истина, отражаемая в ней. М. письма Шокай не заданы для исследователя истории этого периода. В его письмах освещаются политика Советского Союза, перспективные планы народных деятелей на пути к свободе народов Туркестана, политическая ситуация в Казахстане, связь с лидерами Алаш. С использованием этих данных мы можем узнать историю демократической борьбы народов Туркестана против советской власти.

В статье включено эпистолярное наследие великого сына народа, видного общественного деятеля Мустафы Шокая. В этих письмах имеются большие сведения о политической деятельности казахского деятеля в эмиграции. Кроме того, в письмах содержатся разнообразные сведения о политической деятельности Чокана в эмиграции.

Ключевые слова: исторические факты, письма, Советский Союз, связь, периодическая пресса, информатор, Туркестан.

К.В.Бектурганов¹

¹Kostanay state pedagogical University, Kostanay, Kazakhstan

MUSTAFA SHOKAI'S LETTERS AS A HISTORICAL SOURCE

Annotation

In order to understand the meaning, past and future of the Turkic peoples for freedom, a special place is occupied by Mustafa Shokai. Epistolary heritage of Mustafa Shokai, source studies basis of articles published in periodicals, and historical truth reflected in it. M. Chokay's letters are not given to the researcher of the history of this period. His letters cover the policy of the Soviet Union, long-term plans of people's figures on the way to freedom of the peoples of Turkestan, the political situation in Kazakhstan, communication with the leaders of the Alash. Using these data, we can learn the history of the democratic struggle of the peoples of Turkestan against the Soviet government.

The article includes the epistolary heritage of the great son of the people, a prominent public figure Mustafa Shokai. In these letters there are great details about the political activities of the Kazakh leader in exile. In addition, the letters contain a variety of information about Chokan's political activities in exile.

Keywords: historical facts, letters, Soviet Union, communications, periodical press, informant, Turkestan.

Түркі халықтарының азаттық үшін арпалысының мән-мағынасын, өткені мен келешегін айқындауда Мұстафа Шоқайдың алатын орны ерекше. Кеңес Одағының құрамындағы тәуелсіздігі жолында өмірін сарп еткен толағай тұлғаның соңында қайраткерлігі мен ғұламалығына, мәмілегерлігі мен шешендігіне, дүнетанымы мен идеялық мақсат-мұраттарына, адамгершілік биік қасиеттеріне тірі куә іспеттес аса құнды шығармашылық мұрасы қалды.

М.Шоқайдың 1922-1941 жылдары аралығында жинақтаған жазбалары мен кітаптарын жұбайы Мария Яковлевна 1953 жылы қазіргі «Жаңа Сорбонна – Париж III» университетінің Шығыс тілдері мен өркениеттері институтының университет аралық кітапханасына тапсырады [1, 177 б.]. Шығыс тілдері мен өркениеттері институтының кітапханасында М.Шоқайдың 250-ге тарта кітаптары мен түрлі жазбалары тапсырылған. Оларды Э.Лазерини 1977 жылы реттестіріп, жіктейді. Мұстафа Шоқай мұрасының құнды бөлігі 10 қорапқа салынып, әрбір қораптағы материалдар тақырыбына орай бірнеше папкаларға бөлінеді. Алайда қораптағы сан реті ондағы материалдардың хронологиясымен сәйкес келе бермейді.

Мұрағаттың маңызды бөлігі корреспонденциялар болып есептеледі. М.Шоқайдың жеке мұрағаттық қорынан алынған хаттар шоқайтануға берері мол дүние екендігін ерекше атаған жөн. М.Шоқайдың хаттары оның жалғыз қазақ халқы емес, бүкіл түркі халықтарының көрнекті қайраткері екендігіне көз жеткізеді, өмірі мен қызметінің бұрын белгісіз жақтарын аша түседі.

Байдаулет Дабылов М.Шоқайдың немере інісі [1, 184 б.]. Ташкентте білім алған. Бұл екі туысқан арасындағы хаттарда ел-амандығы сұралады. Сонымен қатар, Түркістан өлкесіне байланысты шығарылған кітаптарды сұратып отырған. Мұстафа Шоқайдың Ножан сюр Марн қаласынан 1927 жылдың 3 мамырында жолдаған хатында «алдағы күндері Қызылорда қаласында «Тар жол, тайғақ кешу» деп аталатын кітап шығуы тиіс. Осы кітапты және Абайдың кітаптарын таба алсаң, маған жіберші», - деп өтініш білдіреді. Осы деректе Сәкен Сейфуллиннің әлі жарыққа шықпаған кітабын сұратқаны арқылы М.Шоқайдың С.Сейфуллиннің өзімен немесе қазақ қайраткерлерімен байланыстың жақындығын байқауға болады.

Ауылдағы інісі Мұртазадан жарты жылдан бері хат келмегендіктен, осы Байдаулет арқылы байланысқа шығуға тырысады. 1927 жылдың қыркүйек айында М.Шоқайдың жолдаған хатында [2, 77 б.]: «Ленинградтан сенің атына 40 рубль аударылатын болады. Осы қаражатты өз атынан Мұртазаға жіберуің тиіс және маған Т.Рысқұловтың «Революция и коренное население Туркестана» атты кітабын маған салып жіберші», - деп тағы да кітап сұратады. Т.Рысқұловтың «Революция и коренное население Туркестана» атты кітабы 1925 жылы Өзбекстанда өзбек тілінде жарық көрген болатын. Кітапта Түркістан халқы туралы құнды мәліметтер берілген. М.Шоқайдың бұл кітапты сұратуы кездейсоқтық емес.

Байдаулет Дабыловтың ағасы Мұстафаға Ташкенттен 1927 жылдың соңына қарай жіберілген хатында [2, 78 б.]: «Сіз жіберген қаражатты Мұртазаға жібердім. Алдағы уақытта маған ешнарсе жібермеңіз», - деп баяндайды. Деректе немере інісі Байдаулеттің «...Алдағы уақытта маған ешнарсе жібермеңіз» дегені осы уақыттағы «Мұстафамен байланыстылығы үшін» деген науқанның белең алып жатқандығын көрсетеді.

1928 жылдың 2 ақпанында Мұстафа Шоқай Ножан сюр Марн қаласына Б.Дабыловқа келесі хатын жолдайды. Бұл хатта [2, 79 б.] «За партию» журналының қазан айында шыққан №2 санын салып жібер», - деп өтініш білдіреді. М.Шоқай елдегі туысқандары арқылы да осылай байланыс жасап отырған. Осы арқылы Түркістан өлкесіндегі саяси жағдайдан хабардан болып, өз мақалаларында елдегі жағдай туралы жазып отырған. Мұстафа Шоқай мен немере інісі Байдаулетпен жазысқан хаттарын саралай келе, Мұстафаның інісі Мұртазамен байланыстағы негізгі көпір екенін түсінуге болады.

Байдаулет Дабыловпен хат алысуы Кеңес Одағының М.Шоқайдың елдегі байланысын жою мақсатындағы «Франц» операциясы негізінде жойылады.

Мұстафа Шоқай тек түркістандықтармен ғана емес, еуропалық қоғамдық ұйымдар мен ұлт қайраткерлерімен де хат алысып отырған. Сондай хаттардың бірі 1931 жылдың 20 ақпанында Польша экспертiне жазған хаты [3, 211 б.]. Бұл құпия түрде жазылған хат. Хатта тарихи дерек ретінде, әдейі бүркемеленген қала, мекеме, журнал және адам аттары берілген. «Кездесетін жеріміз – М.Т біздің орталықтың соңғы шешімін айтуы тиіс», - деп жазады М.Шоқай. Мұстафа Шоқай польшалық экспертке осы уақытта Германияда шығатын «Яш Түркістан» журналын өзі тұратын Ножан сюр Марн қаласына

көшіруді ойлағанын жазады. Ножан сюр Марн қаласына көшірудегі мақсаты журнал беттеріндегі қателіктердегі жою болатын. Берлинде шығатын «Яш Түркістан» журналына түркістандық жастар А.Оқтай мен Т.Шағадай редакторлық жасайтын. Тәжірибенің аздығына байланысты көп жағдайда А.Оқтай мен Т.Шағатайдан М.Шоқайға кейбір басылып шығатын мақалаларды түзету жөніндегі өтініш хаттар көп келетін еді. Алайда бұл ойлағаны қаржылық қиындықтан жүзеге аспайды. Бұл қалада журналдың бір басылымы 4000 фр. тұрады. «Сіз білсеңіз, біздің жалпы қорымызда 4. 275 фр. бар. Яғни, біз үшін ескі орында жұмысты жалғастыра беру тиімді болмақ», - дейді М.Шоқай. Хатты тарихи дерек ретінде пайдалануда Парижде басылып шығатын журнал құнын және осы уақыттағы қордағы қаражат көлеміне анықталады.

30-жылдардың соңына қарай М.Шоқайға елден газет-журналдар кешіктіріліп, тіпті жарыққа шыққан уақытынан жарты жылдан кейін келе бастайды. Бұл Түркістан көсеміне өз кедергісін тигізбей қоймайды. Осы уақытта М.Шоқайдың елмен байланысын тоқтату мақсатында Сталиннің өзі Қазақстанда шығатын «Ақ жол» газетін жабуға бұйрық береді. Міне, осындай қиыншылықтан елмен байланысы үзілген М.Шоқай 1938 жылы 14 ақпанда Парижден тағы да аты-жөнін жазырып, құпия түрде хат [3, 287 б.] жазады. «Соңғы уақытта Түркістан өлкесінен мерзімді басылымдар өз шыққан уақытынан араға айлар салып келуде, тіпті Түркістан үшін маңызды саналатын «Правда Востока» газеті жарты жылдан бері келген жоқ», - деп жазады М.Шоқай. Хатта аты-жөні жазылмаған кісіден келесі газеттерді жіберуін өтінеді: «Казахстанская правда», «Кзыл Узбекистан», «Советская Киргизия», «Коммунист Таджикистана», «Әдебиет майданы». М.Шоқай жазған хатында ақпан айында келген мерзімді басылымдарды көрсетеді: 1937 жылы 12-24 желтоқсандағы шыққан «Туркменская Искра», 1937 жылы 10-21 желтоқсандағы «Социалистік Қазақстан». Қандай болсын деректің шынайылығын тексеру үшін автордың ақпаратты қайдан алғанды маңызды. Хаттағы көрсетілген Түркістан өлкесіндегі мерзімді басылымдар М.Шоқайдың негізгі дереккөзі болғанын көрсетеді.

Мұстафа Шоқай Кеңес Одағындағы мұсылман халықтары жөнінде жүргізіліп отырған этноцидтік, геноцидтік саясатты әшкерелеп, Батыс елдерінде қоғамдық пікір туғызуға тырысты. Осы көздеген мақсатына да жете білді. Себебі Батыс елдерінің мемлекеттік қоғам қайраткерлерінен, тарихшы-ғалымдарынан, шығыстанушылардан мақала жазу жөніндегі ұсыныстар, қызықтырған тақырыптары бойынша кітаптар жіберуді өтінген көптеген хаттар келіп түскен.

В.Гаврилов Мұстафа Шоқайға 1934 жылы 8 қаңтардағы хатында [4, 120 б.] «Біз Құбылай ханның тікелей ұрпағы полковник Тутоломилин екеуміз Түркістан өмірін жақыннан білгіміз келеді, іс жүзінде білу үшін әдебиеті туралы мәлімет беруді Сізден өтінеміз», - деп жазады. Бұл хат Бельгия мемлекетінен жолданған. Себебі, хаттағы «Біз Бельгияда тұрамыз», - деген жолдар дәлел бола алады. Бұл дерек М.Шоқайдың әлем жұртшылығы алдында Түркістан мәселесі бойынша басты информатор екендігін көрсетеді.

1936 жылы 28 ақпанда Дмитрий Федотов-Уайт М.Шоқайға арнап хат жазады. Дмитрий Федотов-Уайт – ақ эмигрант. М.Шоқайды А.П.Демидов арқылы таниды. Автор М.Шоқайға жазған хатында [4, 128 б.] қазіргі кезде орыс отарлауы дәуіріндегі Түркістан тарихы бойынша кітап жазумен шұғылданып жүргендігін баяндайды. Осыған орай «Ресейдің Түркістанға басып кіруі, оның әртүрлі кезеңдері жайлы, Түркістан халқының орыс өкіметіне деген көзқарасы туралы мағлұматтар мен үшін – ерекше қызық», - деп жазады Федотов Уайт. Автор өзінің тақырыбы жөнінде қысқаша тоқталып, М.Шоқайдан Тахир Шакирдің «Түркістанның мақта шаруашылығы» атты кітабы тауып беріп, өзіне жіберуін өтінеді. Мұстафа Шоқайға көрсеткен көмегі үшін қаржы беріп отырған. «Егер сомасын көрсетсеңіз, кітаптың құны мен оларды жөнелтудің шығындарын аударуға дайынмын», - деп жазғаны дәлел бола алады.

Мұстафа Шоқай Ф.Уайт өтінішіне жауап ретінде Ножан қаласынан 1936 жылы 19 наурызда хат жазады. Хатта [5, 330 б.] Ф.Уайтты қызықтырған тақырыптар жөнінде жазылған кітаптарға тоқтала кетеді. «Революциядан кейінгі басылған, бертіндегі кітаптар бар. Бірақ оларда жергілікті халықтың орыс өкіметіне деген көзқарасы объективті түрде сипатталмаған», - деп жазады Мұстафа Шоқай. Большевиктік көзқарастағы тарихшылар шындықты бұрмалаған. Олар таптық бөліну бастауларын оның иісі де жоқ жерден көреді. Хат соңында Мұстафа Шоқай Масальскийдің «Түркістан өлкесі» мен Бартольдтың «Түркістандағы мәдени өмір» деген кітаптарды «Түркістан туралы ең қомақты кітаптар», - деп, осы кітаптарды қарауға кеңес береді.

Кеңес үкіметінің Орта Азияға, соның ішінде Түркістан өлкесіне жүргізіп отырған саясатын жария ету үшін М.Шоқай батыс елдерінің қоғам қайраткерлерімен байланыс орната бастайды. Байланыс орнату арқылы Кеңес үкіметіне қарсы күресінде одақтас іздеу болатын. М.Шоқайды батыс жұртшылығы Кеңес үкіметінің саясатын білу үшін баяндама жасауға шақыртулар жібереді. 1933 жылы 13 наурызда «Royal

Central Asian» қоғамынан шақырту хаты [5, 188 б.] келеді. «Ең қолайлы күн 29 наурыз, бірақ Сізге қай күн ыңғайлы болады, сол күнге ауыстырамыз. Орталық Азия туралы біздермен әңгіме өткізсеңіз», - деп қоғам хатшысы М.Н.Кеннеди өз өтінішін білдіреді. Осы хат негізінде М. Шоқай 29 наурызда «Корольдік Азия қоғамында «Түркістан большевиктік диктатураның 15 жылғы билігінен кейін» деген баяндама жасауға келіседі.. Деректің сюжеті М.Шоқайдың Ұлыбритания еліндегі жеке басының дәрежесін анықтайды.

Мұстафа Шоқайдың Ұлыбританияға баруына түрткі болған батыс жұртшылығының Түркістан өлкесі жөнінде қызығушылықтары болатын. Мұстафа Шоқай Ұлыбритания мемлекетіне 1933 жылы тағы да келетін болды. Бұл екінші келуі болатын, еске салатын болсақ, 1929 жылы В.Д.Алленнің өтініші бойынша келген еді. М.Шоқай Лондонға 1933 жылдың 23 наурызында келеді. Халықаралық қатынастар жөніндегі Король институтында «Кеңес Одағы және Шығыс Түркістан» деген тақырыппен баяндама жасайды. Халықаралық қатынастар жөніндегі Король институты жабық мекеме болатын. Институтқа мүшелікке қабылдаудың өзі ағылшындар үшін де шектеулі болатын. Г.Ровен «институт жарғысы бойынша шетел азаматтарына мәртебелі жағдайына орай ғана ондағы кездесулерге рұқсат беріледі», - деп 1933 жылдың 17 наурызында М.Шоқайға жолдаған хатында [6, 386 б.] жазған болатын. Бұл М.Шоқайға көрсетілген құрметтің бірі екендігіне көзіміз жетті.

Халықаралық қатынастар жөніндегі Король институтында М.Шоқай Шығыс Түркістандағы ахуал, кеңес-жапон қатынастары жөніндегі сұрақтар қойылады. М.Шоқайдың Халықаралық қатынастар жөніндегі Король институтында жасаған «Кеңес Одағы және Қытай Түркістаны» атты баяндамасы «Шығыс Түркістанды жаулап алу» [7, 18-19 б.] деген атпен Лондонның «The Slavonic and East European Review» деген әлем жұртшылығына белгілі танымал журналында жарияланады. Бұл М.Шоқайдың Түркістан мәселесін халықаралық деңгейге көтеру жолында жеткен жеңістерінің бірі болып саналады.

М.Шоқайдың жазысқан хаттары – шоқайтанушылар үшін құнды дерек. Хаттарды тарихи дерек ретінде пайдалану арқылы көптеген сан алуан мағлұматтар алынды. Осы хаттарды оқи отыра, М.Шоқайдың батыс елінің саясаткерлерімен, көрнекті ұлт қайраткерлерімен, тарихшы-ғалымдарымен байланысқа түсу арқылы Түркістан мәселесін әлемдік деңгейге көтергенін байқаймыз.

Түркістанда орнаған кеңестік биліктің отаршыл сипатын тани білген, ғұмырын олармен ымырасыз күреске арнаған саяси эмигрант, қоғам және мемлекет қайраткері М.Шоқайдың эпистолярлық мұрасы терең талдауды қажет ететін, өзіндік ерекшелігі мол дереккөзі. Хаттардың хронологиялық шегі 1917-1941 жылдар аралығын қамтиды. Хат мәтіндері орыс, ағылшын, француз және шағатай тілдерінде жазылған. Хаттарды оқи отырып, М.Шоқайдың жоғары мәдениет иесі, жан дүниесі таза гуманист екендігін, оған қандай да болсын пендешілік қасиеттердің жаттығын ерекше атау лазым. Ол отаршылдыққа, бір халықтың екінші халыққа үстемдік жүргізуіне бүкіл болмысымен, жан-жүрегімен қарсы күресті. Мұндай адам фашистік идеологияға бүйрегі бұрды деудің ешбір қисын да, негізі де жоқ.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. *Есмағамбетов К. Л. Әлем таныған тұлға. – Алматы: «Дайк-Пресс» баспасы, 2008. – 504 б.*
2. *Шоқай М. Эпистолярлық мұрасы. 2 томдық / Құраст. Ф. Исахан. – Алматы: «СаГа» баспасы, 2006. 1-том. – 424 б.*
3. *Шоқай М. Эпистолярлық мұрасы. 2 томдық / Құраст. Ф. Исахан. – Алматы: «СаГа» баспасы, 2006. 2-том. – 372 б.*
4. *Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: «Дайк-Пресс» баспасы, 2014. X том – 612 б.*
5. *Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: «Дайк-Пресс» баспасы, 2014. XI том – 544 б.*
6. *Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: «Дайк-Пресс» баспасы, 2014. XII том – 474 б.*
7. *Есмағамбетов К. Мұстафа Шоқайдың эпистолярлық мұрасы. // Қазақ тарихы. – 2007. - № 5. – 17-23 б.*

**УДК 94(574) (075.8)
МРНТИ 03.03.20.**

Tulbasieva S.K.¹

¹*Kazakh National Pedagogical University named after Abai*

THE WAY OF MUHAMEDJAN TYNYPAYEV TO SCIENTIFIC AND CREATIVE HERITAGE

Abstract

The Kazakh intelligence of the 20-30s of the 20th century combined brilliant erudition, refined culture, inborn freethinking, deep, not ostentatious patriotism, rare talents, and an inexhaustible researcher spirit. These people were different professions: teachers, engineers, lawyers, economists, doctors. They knew not only Turkish and Slavic languages, but also were fluent in Arabic-Persian, English, German, French. Among the Kazakh intelligentsia were diversified talented people. One of the representatives was the first Kazakh historical engineer Mukhamedzhan Tynyshbaev. The article analyzes the history of the formation of Mukhamedzhan Tynyshbaev as a scientist and his scientific heritage.

M. Tynyshbaev- (1879-1938) - one of the brightest representatives of the Kazakh democratic intelligentsia, formed at the beginning of the twentieth century, a prominent socio-political figure, one of the first Kazakhs who received a higher engineering education. At the same time, he was a great connoisseur of history, culture, and life of the Kazakhs, who left behind him interesting research on the history of a happy people and a number of works on local history.

Key words: M. Tynyshbaev, history, culture, Kazakh people, education, intelligentsia, Kazakh, genealogy, culture, engineer - historian.

Тулбасиева С.К.¹

¹*к.и.н., Казахский Национальный педагогический университет имени Абая*

ПУТЬ МУХАМЕДЖАНА ТЫНЫШБАЕВА К НАУЧНОМУ И ТВОРЧЕСКОМУ НАСЛЕДИЮ

Аннотация

У казахской интеллигенции 20-30 годов XX века сочетались блестящая образованность, утонченная культура, природное свободомыслие, глубокий, не показной патриотизм, редкие таланты и неистощимый дух исследователя. Эти люди были разных профессии: учителя, инженеры, юристы, экономисты, врачи. Они знали не только турецкий и славянские языки, но и хорошо владели араб-персидским, английским, немецким, французским языками. В числе казахской интеллигенции были разносторонне талантливые люди. Одним из представителей и был первый казахский инженер-историк Мухаметжан Тынышбаев. Статья анализируется изучения истории становления Мухамеджана Тынышбаева как ученого и его научного наследия.

М.Тынышбаев-(1879-1938гг.) - один из ярчайших представителей казахской демократической интеллигенции, сформировавшейся в начале XX века, видный общественно-политический деятель, один из первых казахов, получивший высшее инженерное образование. Вместе с тем он был большим знатоком истории, культуры, быта казахов, оставивший после себя интересные исследования по истории родного народа и ряд работ по краеведению.

Ключевые слова: М.Тынышбаев, история, культура, казахский народ, просвещение, интеллигенция, казах, генеалогия, культура, инженер-историк.

Тулбасиева С.К.¹

¹*т.ғ.к., Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті*

МУХАМЕДЖАН ТЫНЫШБАЕВТЫҢ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖОЛЫ

Аңдатпа

XX-ғасырдың 20-30 жж. қазақ халқы тарихының қалыптасып, ғылым ретінде дамуына ат салысқан ғалымдар шоғыры өздерінің білімділігімен, қажырлы еңбектерімен, табиғат берген таланттарымен отан тарихын зерттеу ісімен ғана емес, ел мәдениетінің өркендеуіне зор үлес қосты. Сондықтанда олардың

қоғамда алар орны тарихи, әлеуметтік ұғымдармен ұштасып жатыр. Отан тарихы бойынша терең зерттеулер жүргізіп, келелі ой-тұжырымдар айтқан тарихшылар зиялылар қауымында ауқымды орын алатыны белгілі.

Мақалада сондай зиялық қауым өкілдерінің бірі қазақтан шыққан тұңғыш инженер, әрі тарихшы Мұхаметжан Тынышбаевтың ғылыми және шығармашылық қызметінің қалыптасу жолына талдау жасалады.

Мұхаметжан Тынышбаев тарихшы ғалым ретінде қазақ халқының арғы-бергі тарихының жекелеген мәселелерін үлкен сүйінішпен және барынша ыждақаттылықпен зерттеген. Олардың қатарында халқымыздың ауызша айтылған және қағаз бетіне түскен (жазбаша) шежіресі, ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырларда яғни қазақ-жоңғар соғысының тарихы әсіресе оның халқымызды «Ақтабан шұбырындыға» ұшыратқан қасіретке толы кезені, Өз-Тәуке сияқты мемлекет қайраткерлерінің тағдыры, өлкетану мәселелеріне арналған зерттеулері мен ой-толғамдары бар еңбектеріне талдаулар жасалынады.

Кілт сөздер: Тынышбаев М., тарих, мәдениет, қазақ халқы, білім, интеллигенция, қазақ, генеалогия, мәдениет, инженер-тарихшы.

M. Tynyshpaev is one of the brightest representatives of the Kazakh democratic intelligentsia, formed at the beginning of the twentieth century, a prominent social and political activist, one of the first Kazakhs who received a higher engineering education. However, he was a great connoisseur of history, culture, life of the Kazakhs, who left behind him interesting research on the history of his native people, the genealogy of the Kazakh clans and tribes, a number of works on local history.

Mukhamedzhan Tynyshpayev was born on May 12, 1879 in the mountains of Zhilanda, Makanchi-Sadrovsky volost of Lepsinsky district. His father Tynyshpay, comes from a noble family, was engaged in cattle breeding, and contained huge flocks of sheep, cows and horses. His lands were the foothills of the Dzungarian Alatau, down the river Lepsy. After successfully completing the two-year preparatory class in the city of Verny, Mukhamedzhan entered the gymnasium [1].

After graduating from the gymnasium, Mukhamedzhan Tynyshpayev enters the St. Petersburg Institute named after Alexander I, in the specialty - Engineer of Communications [2]. The institute was famous for the fact that it taught the "cream" of gymnasium graduates. He prepared encyclopedic educated, progressive and thinking specialists. For many decades, only the nobility offspring could be trained in this prestigious institution. Only after the simple talented young men could study at the Imperial Institute. According to the teachers, Mukhamedzhan Tynyshpaev possessed brilliant abilities to study mathematics, ancient languages, literature and art. Unusually gifted professors-founders of fundamental courses gave the lecture. One of the associates of Mukhamedzhan is the same Petersburg student, and in the future, the leader of the Alash movement Haleb Dosmukhamedov, in his testimony to the investigator of the OGPU in September 1931 wrote about this period as follows: "On Petersburg on the eve of the first revolution, when democracy and students often grumbled. He fell into a student whirlpool, eagerly took up his political and educational education, and were acquainted with the programs of various political parties. None of the programs satisfied me, as well as other Kazakh students. The Social Democrats spoke only of the workers, the socialist revolutionaries spoke of the peasantry, the Cadets spoke of the greatness of the Russian people, and the right-wing people only harassed foreigners" [3.27].

Much the same was said by the student Mukhamedzhan Tynyshpayev at the congress of autonomists, where he made a presentation on "Kazakhs and public movements" [4]. However, the young politician went further than Haleb Dosmukhamedov, reminding the authorities of the metropolis that it was time to think about the outdated democratic system of governance of the Kazakh lands and other colonial margins, about the land oppression of the Kazakhs. Thus, the voices of Haleb Dosmukhamedov and Mukhamedzhan Tynyshpayev echoed the so-called Karkaraly petition in the fall of 1905, which was written by Alikhan Bukeikhanov, Zhakyp Akpayev, Ahmet Baytusynov, Temirgali Nurekenov and other future members of the Alash party and the Alash-Government government. The value of these documents that have come down to us is determined, among other things, by the fact that they help us understand the origins of the views of like-minded Mukhamedzhan Tynyshpayev, who were educated in Kazan, St. Petersburg, Moscow, Tomsk, Omsk, Ufa, Tashkent and other cities of Tsarist Russia, who, acting as reformers, created the Alash movement. Critically assessing the current situation and based on the experience of creating political parties and movements in Russia, they determined the ways and principles of their own Kazakh party. As a result, the program of the party of constitutional democrats, that is, the Cadets, who were in opposition to the imperial government, was taken as a model. Thus, at the end of 1905, a so-called congress of representatives of five regions took place in Uralsk, the participants of which were A. Bukeikhanov, J. Seydalin, M. Dulatov, B. Karataev, M. Tynyshpaev and B. Syrtanov attempted to organize the "Kazakh Constitutional

Democratic the party "[5, 13]. However, the leaders of the democratic intelligentsia of Kazakhstan needed more than ten years of struggle and anxiety to create a national party in July 1917 to define its strategic tactical tasks. On this path, Mukhamedzhan Tynyshpayev and his political allies gained experience in social and political figures. This appeared most clearly in the elections to the first and second State Dumas. If the first of them from the Semipalatinsk region ran and with great difficulty passed Alikhan Bukeikhanov, then in the second, without any particular difficulties, a number of Kazakh figures were elected from various regions of Kazakhstan, including Mukhamedzhan Tynyshpaev from the Smerechinsk region [6.98-99].

The nomination and choice of Mukhamedzhan Tynyshpayev testifies to the high prestige of this 28-year-old politician and graduate engineer, and his confidence in him from the people. In addition, although the second State Duma did not exist for a long time (it was dissolved on June 3, 1905), the Kazakh deputies managed to hear speeches from the Kazakh tribes criticizing the agrarian policy of the tsarist government. However, not only the high state tribune served as a means of approval and propaganda of their views. From 1913 until its closure by the Soviet authorities in March 1918, the newspaper *Kazakh* appeared in Orenburg. Its release engaged in A. Baitursynov, A. Bukeikhanov and M. Dulatov. In addition, one of the most active of its authors was Mukhamedzhan Tynyshpaev. He signed many of his articles with the pseudonym "Kazakh engineer". This newspaper played a significant role in the political education of the people and, of course, in the creation of a nationwide Kazakh party. After the February Revolution of 1917, Mukhamedzhan Tynyshpayev completely switched to political activities. He participated in the organization of county and regional Kazakh committees, was a member of the special Turkestan Committee of the Provisional Government. At the same time, Mukhamedzhan Tynyshpayev was appointed Commissioner of the Provisional Government for the Semirechinsk region. In these positions, he is working hard to return the Kazakhs and Kyrgyz from China to Semirechie, who have gone beyond the cordon during the brutal suppression of the 1916 national-liberation uprising by the tsarist chastisers.

In the conditions of a rapidly developing political process, the leaders of the cadet-minded Kazakh intellectuals approached in a dense way towards the creation of their own party. The proclaimed bourgeois-democratic freedoms contributed to the consolidation of forces that reflected the interests of various sectors of Kazakh society. Taking advantage of the rapidly changing situation and the accelerated process of polarization of political passions, they announce the convening of the First All Kazakh Congress and hold it in July 1917 in Orenburg. Of the 14 issues on the agenda, its focus is on issues of national autonomy, the resolution of the land question, the preparation for the elections of the Constituent Assembly and the formation of a Kazakh political party. The first all Kazakh congress, in essence, was constituted in political party "Alash". Mukhamedzhan Tynyshpayev, by decision of the congress, was included in the list of 81 candidates for deputies Constituent Assembly from the Kazakh regions of the Russian Empire. Alikhan Bukeikhanov and his associates, including Mukhamedzhan Tynyshpaev, became the leaders of the Alash party. The absolute majority of party members did not accept the Bolshevik-style socialist program and about

References:

1. *GF RK 94-f., 1st volume, 133, 146, 152, 159-case. 1-123 p.*
2. *Lamin V.A., Shilovsky M.V. "Siberian autonomists (regional) and the leaders of" Alash-Orda "// Materials of the international scientific-practical conference "The influence of the ideas of the movement "Alash" in the Eurasian space: history and modernity. " - p.27.*
3. *"Kazakh". 1917. -24-June. -N 236, 237, 238, 243, 254. 130s*
4. *Galiyev V.Z. Social activities of political exiles in North-Eastern Kazakhstan (1890-1904). - Almaty, 2004. - 216 p.*
4. *Kasymzhanov A.Kh. Portraits: Strokes to the history of the Steppe. - Almaty, 1995. - p. 128*
5. *Amanzholova D.A. Alash as an ethno-political phenomenon: the experience of historical and historiographic reflection // Materials of the international scientific-practical conference "The influence of the ideas of the movement" Alash "in the Eurasian space: history and modernity." - C.13.*
6. *Tynyshbaev M. History of the Kazakh people. Almaty: Sanat, 1998.-C 98-99.*
7. *GFRC 795-f., 1st volume, 56-57 case.*
8. *Takenov A. Engineer and historian M. Tynyshpaev. / History of the Kazakh people. Almaty: University, 1998. – C11; Tynyshpaev M. Great Disasters. Almaty: Zhalyn, 1992. -C.116.*
9. *Satov A. I appeal to you, as well as an expert on the edge. (about the letter of Nikalaya Vavilova to Mukhamedzhan Tynyshbaev) // Kazakhstanskaya Pravda, 1997-11-June.*

ӘОЖ 94(574)«1927-XXI»:316.7
ГРНТИ 03.03.20.

Ш.Т. Нұрман¹

¹т.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
Тарих және құқық институты, Алматы, Қазақстан

Қ.И. СӘТБАЕВ «МЕН КЕҢЕС ДӘУІРІНДЕ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА БІЛІМ АЛУ БАҚЫТЫ БҰЙЫРҒАН АЛҒАШҚЫ ҚАЗАҚТЫҢ БІРІМІН»

Аңдатпа

Мақалада автор кеңестік кезеңдегі кәсіби бірегейліктің қалыптасу проблемасын қарастырады. Автор ғылыми еңбектер мен архив материалдарын зерттеу нәтижесінде Қазақстанда кеңестік билік орнаған жылдардан бастау алатын кәсіби ғылыми кадрларды дайындау мәселесін және ресейлік классикалық ғылыми ортасының кәсіби бірегейліктің қалыптасу және трансформациялану барысындағы ролін көрсетеді. Аталмыш процестің ерекшеліктерін, кәсіби геолог-инженерлердің кәсіби бірегейлігі мәселесі тұрғысынан зерттейді. Нақтырақ айтқанда, Қ.И. Сәтбаевтың студенттік жылдарын талдауға алады. Кеңестік кезеңдегі ғалымдардың кәсіби-әлеуметтік өзгерістерін, оның кезеңдерін және кәсіби бірегейлік мазмұнының қыр-сырын анықтауға тырысады. Ұлттық бірегейлік, кәсіби бірегейлік және ғылыми мектептер мәселесін көтереді.

Түйін сөздер: бірегейлік, кәсіби бірегейлік, кеңестік кезең, Қазақстан, ғылым, ғылыми мектеп.

Ш.Т. Нұрман¹

¹К.и.н., доцент, Института истории и права при КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

К.И. САТПАЕВ «Я ОДИН ИЗ КАЗАХОВ, КОМУ ВПЕРВЫЕ ПОСЧАСТЛИВИЛОСЬ ПОСТУПИТЬ И ОКОНЧИТЬ ВУЗ В СОВЕТСКОЕ ВРЕМЯ»

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы формирования профессиональной идентичности в советское время. Результаты изучения научных трудов и архивных материалов показали, особенности формирования профессиональной идентичности в Казахстане в период советской власти. Анализируется специфика подготовки научных профессиональных кадров в Казахстане и влияние российской классической научной среды в формирование и трансформацию профессиональной идентичности. Автором данный процесс рассматривается в контексте истории геологов-инженеров Казахстана, а конкретно через студенческие годы К.И. Сатпаева. Автор определяет содержание профессионально-социальной трансформаций казахстанских ученых, её этапы, изменения элементов профессиональной идентичности. Ставятся проблемы национальной идентичности, профессиональной идентичности и научных школ.

Ключевые слова: идентичность, профессиональная идентичность, советский период, Казахстан, наука, научная школа.

Nurman Sholpan¹

¹Candidate of Historical Sciences and Associate Professor of the Abai Kazakh National Pedagogical
University, Almaty, Kazakhstan

K.I. SATPAYEV “I AM ONE OF THE FIRST KAZAKHS WHO WAS ABLE TO ATTEND UNIVERSITY DURING THE SOVIET TIME”

Abstract

The article discusses the problems of forming a professional identity during the Soviet period. The results of the study involving analysis of relevant scientific works and archival materials showed the particular characteristics of the formation of a professional identity in Kazakhstan during the Soviet time. The work analyses the specifics of the training of scientific professional personnel in Kazakhstan and the influence of the Russian classical scientific environment in the formation and transformation of professional identity. The author considers

this process in the context of the history of geologists-engineers of Kazakhstan, and specifically through the student years of K.I. Satpayev. The author defines the essence of professional and social transformations of Kazakh scientists, its stages, changes in elements of professional identity. The problems of national identity, professional identity and scientific schools are raised.

Key words: identity, professional identity, Soviet period, Kazakhstan, science, scientific school.

Ғалымдардың бірегейлігі, геологтардың бірегейлігі мәселесін анықтау үшін осы топ, кәсіп иегерлерінің қалыптасу тарихи тәжірибесіне және кеңестік экономикалық жаңару жағдайындағы аталмыш мамандықтың жай-күйін қарастыру қажет.

Аздап тарихи шегініс жасасақ, қазақ даласында кеңестік кезеңге дейінгі кәсіби білім беру жүйесінің діни және азаматтық бағытта жүргендігі белгілі. Діни білім беру жүйесінде медресенің ықпалы зор болды. Олар молдаларды, оқытушыларды даярлады және міндетті түрде мешіттер жанында жұмыс істеді. Медресенің үлгісіне қарай олардағы оқу мерзімі – үш жылдан төрт жылға дейін созылды. Олардың шәкірттері ислам дінін үйренумен қатар, философиядан, астрономиядан, тарихтан, лингвистикадан, медицинадан, математикадан мағлұматтар алды.

Азаматтық сипаттағы оқу орындары өлке Ресей құрамына енгеннен кейін ашылды. Олар отарлық аппарат үшін шенеуніктер, тілмәштер, мұғалімдер, дәрігерлер даярлады. Мысалы, 1786 ж. Омск қаласында Азиаттық мектеп, 1789 ж. Орынбор қаласының айырбас сарайы жанындағы үкіметтік мектептерді атауға болады. Бұл оқу орындары балаларды, соның ішінде қазақ балаларын тілмәштік, писарлық (кеңсе қатшысы) мамандыққа үйретті. Әскери мамандарды және әкімшілік шенеуніктерін Орынбор қаласында 1825 ж. ашылған Неплюев кадет корпусы және 1846 ж. негізі қаланған Омск кадет корпусы даярлады.

М.Қ. Қойгелдиев 1917 жылғы қазан революциясына шейін негізінен еуропалық, сондай-ақ бірлі-жарым шығыс жоғары оқу орындарын аяқтаған дипломы бар қазақтардың саны 120 адамнан, ал ресейлік орта арнаулы оқу орындарынан білім алғандардың саны 700-ден асып жығылады деп көрсетеді [1, 20 б.]. Дегенмен, патшалық биліктің олармен қарым-қатынасы екі жақты ойын түрінде болды. Бір жағынан оларға Мемлекеттік Думаға депутат болып сайлануына жол берді, ал екінші жағынан, белсенді саяси қызметпен айналысқандарын саяси қуғынға ұшыратты деп басып көрсетеді. Яғни, билік өз мүддесі үшін ғана жұмыс істеді.

Революцияға дейінгі Қазақстанның кәсіптік оқу орындары уақыт қажеттіліктерін қанағаттандыра алмады. 1914-1915 жж. жылында жеті орта арнаулы оқу орындарында 352 адам ғана оқыды. Бұл Ресей жоғары оқу орындары мен техникумдары студенттерінің жалпы санының 1 процентіне де жетпейтін еді. Бүкіл өлкеде бір де бір институт пен университет болмады.

1920-1934 жылдар аралығында қажетті материалдық база болмағандықтан, ұлттық интеллигенция кадрларын Ресей мен басқа республикаларда даярланды [2, 12-14 бб.]. 1926 жылдың өзінде қазақ студенттері Москваның, Ленинградтың, Томскінің техникалық және политехникалық институттарында, жоғары техникалық училищелері мен тау-кен академияларында оқыды. Москва, Ленинград, Орынбор, Ташкенттегі рабфактарда білім алды. Зерттеуші мамандар Қазақстанның ірі жұмысшы орталықтарында – Қарсақпай, Риддер, Доссорда рабфактардың дайындық курстары ашылып, онда қазақтарға 80% орын берілгендігін көрсетеді.

Қазақстанда 1926 жылы техника саласының мамандары - солардың қатарында инженерлер де бар - жалпы жоғары білімділердің 6,1% құраған. Олардың ұлттық құрамына келер болсақ қазақтар 3,2%-на сәйкес келді.

1917-1920 ж. ғылым дамуының мәні «шектеулі автономия үлгісінде» болды. Ол дегеніміз ғылыми және білім беру мекемелерін орталықтың кеңес беру арқылы реттеп және бақылап отыруын білдіреді. Сонымен қатар, билік пен ғылыми-техникалық интеллигенция арасындағы ымыраға келуді айтады. Сонымен қатар, кеңестік биліктің алғашқы жылдарында елімізде жаңа зерттеу және оқу институттарын құру үшін ғалымдардың өздері бастамашылық еткен, сондықтан бұл кезеңді ғылымның өзін-өзі сақтау кезеңі ретінде сипаттаудың да қисыны бар [3].

Ғалымдар даярлауға қатысты тағы бір эпизод, 1920-шы жылдардың екінші жартысында аспиранттардың алғашқы анықтамалары әзірленеді. Оның алғы сөзінде М. Н. Покровский кеңестік ғалым қандай болу керектігі жөнінде былай деп жазды: «социалистік құрылыстың белсенді қатысушылары бола алатын ғалымдар кадрларын даярлау ісі, қазіргі заманғы және өзінің дүниетанымы бойынша және өзінің көңіл-күйі бойынша және өзінің ғылыми жұмысының әдістері бойынша біздің еліміздің жалпы

индустрияландыру жүйесіндегі маңызды мәселелердің бірі болып табылады». Жас кеңес ғалымы, Покровскийдің пікірінше, ғылым еңбеккерінің революцияға дейінгі типажынан өзгеше болуы керек [4].

1920-шы жылдың басында Павлодар уезі мен Семей облысында кеңес билігі орнайды. Осы кезде наурыз айының басында уездік ревкомның ұсынуымен Баянауыл ауданының халық сотының төрағасы етіп Қ. Сәтбаев тағайындалды. Қыркүйек айына дейін осы қызметті атқарады. Қазан айында Семей губерниялық халыққа білім беру орталығының жолдамасымен Томск технологиялық институтының тау факультетінің геологиялық барлау бөліміне конкурстық сынақ тапсырып қабылданады. Қаныш математика, физика және геологиядан емтиханға дайындалғаны туралы туыстарының естелігінде айтылады [5, 33 б.]. Әсіресе, жас Қаныштың жоғарғы математикадан профессор В.И. Шумиловқа емтихан тапсырып, сынақтағы көрсеткен білімі жоғары бағаланғаны туралы көптеген деректерде баяндалады. Қалыптасып келе жатқан кеңестік білім жүйесінің жоғары оқуға қабылдау ережелерінде, талапкерлердің әлеуметтік шыққан тегі немесе әлеуметтік статусы мәселесі 1920-шы жылдарда-ақ ерекше назарда ұсталды. Бұл мәселе Қ. Сәтбаев өмірінде бірнеше рет кедергілер қойғаны белгілі.

Қ. Сәтбаев Томск институтына емтихан тапсырып қабылданған болса, оқуға майданнан және өндіріс орындарынан комсомол және партия ұйымдарының жолдамасымен келгендер тек әңгімелесу (собеседование) арқылы қабылданатын артықшылықтары болды. Томск институтының тарихын зерттеушілер талапкерлердің арасында ауылдан шыққандардың аз болғанын көрсетеді. Олар кедейлер комитетінің немесе білім беру ұйымдарының жолдамасымен келіп отырған. Оқуға келгендердің арасында дәулетті отбасынан шыққандар да кездескен. Бірақ ондай талапкерлер оқуға тапсырғанға дейін кемінде бір жыл жұмысшы болып істегеннен кейін ғана «жұмысшы» деген разрядпен оқуға қабылданды. 1920-шы жылдардағы азамат соғысы және т.с.с. аласапырандар кеңестік билік тарапынан студенттер арасында жиі-жиі «тазалау» жүргізіп отыруға және әлеуметтік шығу тегін қайта-қайта тексеріп отыруына себеп-сылтау болды.

Жоғарыда атап өткеніміздей, Әбікей Сәтбаевтың Томск институты профессорларымен байланысы жақсы болды. Олар Алтай, Қарқаралы, Баянауыл тауларына экспедицияға бара жатқандарында Семейдегі Әбікейдің үйіне жиі тоқтайтын. Мысалы, олардың қатарында Г.Н. Потанин, В.В. Сапожников, М.А. Усов, А.В. Анохин т.б. бар. Қ. Сәтбаевты геология ғылымының қыр-сырын ашу жолына ертіп келген және оған дәріс берген ғалым-ұстазы М.А. Усов болды деп көрсетеді көптеген зерттеушілер, ғалымдар, замандас әріптестері. Ол жайлы М. Усовтың күнделігінен де оқып білуге болады.

Дәрігердің кеңесімен қымыз ішіп емделу үшін студент Әлімхан Ермековтің шақыруымен қазақ даласына аттанған Томск институтының профессоры М.А. Усов 1921 жылдың мамыры мен қазан айларындағы осы саяхаты туралы күнделігінде жазады. Күнделігінде Қаныш Сәтбаевпен қалай кездескені туралы және оның Томск институтына аттануы жайлы да мәліметтер береді. Семей өңірін біраз аралаған профессор отбасымен Қаныш Сәтбаевтың немере ағасы Әбікейдің ауылына бет алады және жолда шілденің 21-інде Баянауыл ауданының халық соты Қаныш Сәтбаевқа соққандарын жазады. Оның жас Қаныш жайлы алғашқы пікірі назар аударады: «Қызықты жас адам. Сауатты, орыс тілінде еркін сөйлейді, тәрбиелі. Ойланып сөйлейді, бір сөз бекер айтпайды. Дегенмен, оның жас бола тұра, сот болып қызмет етуі менің миыма сыймайды... тіпті заң білімі жақсы қойылған Еуропада мұндай лауазымға осындай жастарды тағайындау екіталай». Усовтың күнделігі Қ.Сәтбаевтың сол кезеңде араласатын ортасы, қайнаған өмірі туралы біршама деректер береді. Солардың қатарында ағайынды Белослюдовтармен таныс болғанын және бірге тұрғанын атап көрсетеді. Сонымен қатар, Қ. Сәтбаевтың театрланған қойылымдар және концерттер ұйымдастыратынын хабарлайды. Мысалы, «12 тамыз (жұма). .. Кешке Қаныш импровизацияланған қазақ концертін және хорын өткізді, ол кешкі асқа дейін жалғасты...

17 тамыз (сәрсенбі). .. Кешке қарай Қаныш ауылда бір актілі спектакль ойнатты. Оған жергілікті адамдар және аудандық труппаның 2 мүшесі қатысты, ал кешке еуропалық тағамдар ұсынылып қошемет көрсетті» [6, 35-36 pp.].

Тамыз айының аяғында Томскіге оқуға аттануға бел буған Қаныш халық соты істерін аяқтап, тапсыру үшін Баянауылға асығыс аттанады. Себебі 7-10 қыркүйектер аралығында М. Усов отбасымен Томскіге шығып кетпек болады, солармен бірге кетуге ол да үлгермек болады. Семей губерниялық халық сотының коллегиясына жазған өтінішінде: «Өз білімімді аяқтауды қалай отырып, губерниялық халық соты алқасынан мені сот ведомствосы бойынша 1921 жылғы 1 қыркүйектен кешіктірмей қызметтен босатуыңызды және нәтижелер туралы хабардар етуіңізді сұраймын. Халық соты Сәтбаев» [7, 21 п.].

М. Усовтың күнделігінде 6 қыркүйекте Қаныштың Томск технологиялық институтына оқуға кететіні туралы Баянауылдан жазған хаты отбасына келгенін және ол өзіне қажеттілерді тез арада дайындап қоюды табыстағаны айтылады.

«6 қыркүйек (сейсенбі). ... Қаныштың Баянауылдан жазған хаты келді, ол Томск технологиялық институтына оқуға кетуді біржола шешкенін және кетуіне керек-жарақтарын дайындауды өтініп жазды. 2 жасар тайшық сойылды және оның еті сүрленді. Еттің сүрленуі қарапайым жолмен жүреді: ет күндіз далада ашық ауада ілініп тұрады, ал түнде шаңыраққа ілінеді де ошақтың түтінімен қақталады» - деп жазатын профессор Усов қазақ ауылының тұрмыс-тіршілігінен байқағандарын да көрсетіп отырады.

13 қыркүйекте Усов былай деп жазады: «Қаныш Сатпаев предполагал ехать с нами в Томск, чтобы учиться в институте. Он уехал в конце августа в Баян-Аул, чтобы ликвидировать дела. Хотел вернуться к 7-10 сентября, но до сих пор его нет. Вчера со всей семьей выехал в Семипалатинск Абикей Зеинович. И мы решили ехать, тем более, что началась приличная погода, которая могла долго не продержаться. Выехали мы на лошадях Имантая в 11 часов» [7, 44 п.].

Оқуына алып кетуі үшін Қанышқа 3 кендір қап дайындалды, деп жазады естелігінде Т.А. Сәтбаева. Бір қапта сүрленген ет, екіншісінде бауырсақ пен құрт, үшіншісіне саптама етік, жүннен тоқылған шұлық, түлкі терісінің ішігі және түлкі тымақ салынды. Көп қапты және олардың түрін көріп қобалжыған Қанышқа әкесі: «Азықты сен емес, азық сені көтереді». Сенің профессорың Михаил қандай суық және аштық жайлаған жерге кетіп бара жатқаныңды айтты. Менің берерім осы ғана.

Сен қанаттанған құстай ұяңнан ұшып барасың. Михаилға жақын жүр. Ол жақсы адам. Аз сөйлейді, бірақ көзінің шуағы бар. Біздің қарапайым, дала халқын сыйлайды. Денсаулығың әлсіз. Өзіңе абай бол, қарағым» деп шығарып салған дейді естеліктерде [6, 3-4 пп.].

Институт жанындағы арнайы корпусарда М. Усовтың пәтері болды. Ол осы пәтердің бір бөлмесін Қаныш Сәтбаевқа бөліп берді [8, 5 п.].

Сәтбаев оқыған кездегі Томск қаласын Сібірдің Афинасы деуге болар еді. Себебі бұл қалада Сібірдегі екі ірі жоғары оқу орны орналасты – университет пен технологиялық институт.

1900 жылы салынған Томск технологиялық институтының ғимараты таулы биік жерде орналасты. Сондықтан сол биіктіктен институт корпусының әсемдігі мен зәулімдігі алыстан көз тартып тұрды. Жоғары оқу орындары салтанатты ғимараттарда орналасты. Классикалық стильде салынған зәулім ғимараттағы университет, оның кітапханасы, түрлі мұражайлары өзінің қайталанбас архитектурасымен қалаға сән мен салтанат беріп тұрды. Университеттің барлық ғимараттарын парктер қоршап тұратын еді.

Институттың ішкі кеңістігі де кірген адамға сондайлық зор әсер берді. Жарық және керемет акустикасы бар кең аудиториялар, жабдықталған сызу залдары, лабораториялар, шеберханалар, осылардың барлығы жазық даладан келген қазақ балаларына ұмытылмастай әсер қалдырды. Осындай зәулім сарайда отырып ғұлама ғалымдардан білім алу, сонда тұрып, сол қоғамның бір мүшесіне айналу санада түбегейлі төңкеріс жасайтын, менталитетті өзгертетін ірі құбылыс деп ойлаймыз. Томск институтын бітірген әрбір студент, даңқты оқу орнының түлегі екенін өмір бойы мақтан тұтуының бір себебі осында шығар.

Қ. Сәтбаев ҚазССР Ғылым академиямының президенті болғанда, академия ғимаратының сән-салтанатты архитектурада бой көтеруіне ерекше көңіл бөлген. Мүмкін бұл жас Қаныштың Томск институты ғимаратынан алған эстетикалық әсеріне де байланысты болар.

1920-шы жылдары Томск технологиялық институтында дәріс берген профессор В.А. Хахлов студенттер құрамы менің көз алдымда өзгере бастады. Бұрын қазақ немесе аз ұлт өкілдерінен келген студенттер, қыздар кездеспейтін дейді [9, 254 б.]. М. Русаков та, 1921 жылы, Қ. Сәтбаев институттың бірінші курс студенті кезінде алғаш танысқанында таң қалғанын жасырмайды. Ол естелігінде студенттер арасында қазақтарды ешқашан бұрын кездестірмегенін алға тартады.

Сібір, Орта Азия және Кавказдан шыққан білім алушыларға Томскінің жоғары оқу орындары басымдық берді. Оның бірнеше себептері бар, біріншіден, Сібірді игеру үшін инженер кадрлар өте зәру болды, екіншіден, орталықтан алыс, табиғаты қатал, тұрмыстық жайсыздық жайлаған жерге мамандар тарту үлкен қиындық туғызды. Сол себепті жергілікті аймақ және ұлт өкілдері оқуға жеңілдіктермен тартылды. Екінші жағынан осы өңірдің ыстық-суығына шыдап жұмыс істейтін инженерлерге тар бейінді емес, кешенді білім берілді. Зерттеушілер Томскіде дайындалатын инженерлер, химик болсын, механик немесе геолог болсын, олардың бәрі құрылыс ісін, құрылыс материалдарын, сәулет өнерін, электр, бу, су және іштен жанатын қозғалтқыштарды міндетті түрде оқитын дейді. Ал әрбір бітірушінің дипломында тұрғын үйлерді және өндірістік ғимараттарды (3 қабаттан биік болмайтын) жобалау және тұрғызу құқы бар екендігі жазылған [10].

Қ. Сәтбаевтың Сібір (бұрынғы Томск) технологиялық институты берген куәлігінде 1921-1926 жылдар аралығында 55 пән бойынша теориялық курс және 27 пән бойынша практикалық курс өткендігі жазылған. Өз мамандығы бойынша дипломдық жоба қорғап бітіріп шыққан. Ол мамандығымен қатар

«Құрылыс өнері және архитектура», «Техникалық кәсіпорындарды өнеркәсіптік ұйымдастыру» теориялық курстарын, «Машина детальдарын жобалау» практикалық курсы және мынадай жалпы курстарды: «Қоғамдық формалардың дамуы», «Тарихи материализм», «Пролетарлық революция», «РСФСР саяси құрылымы», «Ағылшын тілдерін» оқыған [10, 124-125 бб.]. Қаныш Сәтбаев осындай жан-жақты тиянақты, классикалық инженерлік білім алды және ол білімін өзінің қызметінде барынша пайдаланды. Геолог-барлаушы болды, жер қойнауларындағы пайдалы қазбалардың ірі ошақтарын тапты, өндіріс орындарын жаңадан тұрғызып, Ғылым академиясының ғимаратын тұрғызды, оны іске де қосты, ірі қоғам қайраткері, кеңестік Қазақстанның ғылымын қалыптастырды.

Кәсіби бірегейліктің қалыптасуының кеңестік дәуірдегі екі кезеңін көрсету дұрыс болар. Бірінші кезең 1920-1930-шы жылдарды қамтиды. Бұл кезеңде мамандарды даярлау қолданбалы мақсатқа бағындырылды. Сондықтан, жаңа кеңестік жүйе мүдделеріне қажет мамандар әзірлеу, біріншіден, жеделдетіп оқыту арқылы жүргізілді, екіншіден, патшалық дәуірдің мамандарын іске тарту орын алды. Мұнымен қатар қысқа мерзімді әрі жедел білім беру жүйесі қалыптасты, ғылыми институттар ашылды. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдары инженерлік қызмет ең жоғары әлеуметтік статусқа ие болса, 1920-1930-шы жылдары инженерден артық мәртебелі мамандық болмады.

Қ. Сәтбаевтың геолог-инженер ретінде қалыптасуы осы бірінші кезеңге тура келеді. Академик Каюповтың естеліктерінен Қ. Сәтбаевтың қызы Мейіз Қанышқызы мынадай қызықты жайды көрсетеді. «Имантай геологқа оқып жүрген ұлымен бірге ауылға жақын арада келеді деп айтып жүрді. Біз бәріміз таңқалдық: мұғалім дегеннің кім екенін білеміз, дәрігер мен сотты да білеміз, ал геолог дегеннің кім екенін түсінбедік. Сол үшін, оны көру үшін арнайы бардық» [11, 371 б.].

Одан кейінгі кеңестік жаңару кезеңі 1950-1980 жж. қамтиды. Бұл кезеңде білім берудің дамуымен қатар, мамандардың кәсіби өзі-өзі тануында (идентификациялануында) қайшылықтар көрініс берді. Геолог және басқа сала мамандарына да тән сол кезеңдегі менталитет: «меңгеруге қиын жағдайлардың қайсысында болмасын, мен санамда қажырлы және табанды еңбек етпей қажетті өмірлік білім мен тәжірибені жинақтау мүмкін емес екенін өзінен-өзі мойындайтынмын, яғни дәл сол сияқты, алға жылжу да мүмкін емес» дегенге саяды. Кеңестік түрлі тәжірибелерді бастан кешкен ғалымдар қиындықтарды жеңуге, ымыраласуға дайын болды. Сұхбаттарда қазақстандық геолог-ғалымдардың басым көпшілігі өздерінің қалыптасу кезеңдерін бірте-бірте алға жылжу және қиындықтарды жеңе отырып өз мақсаттарына жеткендері туралы айтады.

Қ. Сәтбаевтың студенттік шағы кеңестік геология қызметіндегі маңызды тарихи кезеңмен тұспа-тұс келді. Кеңестік индустрияландыру саясаты ССРО-да минералдық-шикізат базасын жасауды қажет етті. Жаңа міндеттерді іске асыратын геологтар мен геолог-барлаушылар дайындау жұмысы мемлекеттік маңызға ие болды. Томск институтының тау факультетінде алғашында геологиялық барлау бөлім ретінде ашылады, кейіннен ол жеке факультетке айналды. Студенттер Сібір, Қиыр Шығыс, Орта Азия мен Қазақстан жерін зерттеуге жұмылдырылды. 1 курстан бастап студенттер оқытушыларымен бірге барлау экспедицияларына шығып отырды. 2-ші курстан Қ. Сәтбаев та М.А. Усовтың Қазақстанда жүргізген экспедицияларына қатысты.

Қ. Сәтбаевты Томск институтының оқытушылары геология ғылымының қыр-сырын меңгеруге баулыды. Институттағы оқу барысы мен дәріс сапасы жайлы Қ. Сәтбаевтың мына жазбалары тамаша мәлімет береді: «М.А. Усов керемет шешен адам еді, кез-келген аудиторияны лезде өзіне баурап алатын. Оның лекциялары әдетте екі не екі жарым сағатқа созылатын, арасында азғантай ғана үзілістер болады. Оның айтқан әрбір сөзі санаға жазылып қалатын: таңғажайып шешендігі, қандай да бір күрделі ғылыми проблемаларды қарапайым және түсінікті тілмен қызықты етіп жеткізуі, сөзіндегі логикалық тұтастық, ғылыми тұжырымдары мен болжамдарының жинақы бейнеленуі, ең аяғы лектордың өзгеше ізеттілігі мен терең мәдениеті де тыңдаушыларды елітіп, айтып тұрған әңгімесіне сөзсіз иландырады.

Оның лекцияларында ешқандай лирикалық шегіністер, жалған сөйлеу, айтып тұрған мәселелерінен бөгде жайттарға ауытқулар болмайтын...

М.А. Усовтың уақытты сезінуі бізді әрдайым таңқалдырушы еді. Лекциялардың уақыт мөлшеріне дәлме-дәл жүйеленгендігі соншалық әрбір тарау не бөлімді бітіргенінде үзіліс қоңырауы шалынатын. Бірде-бір сөзді артық айтпау, әрбір минутын тиімді пайдалану оның лекторлық стилінің ерекшелігі еді. Сондай-ақ оның әрбір күні, тіпті бүкіл өмірі қатаң кестеге бағынып, уақытты тиімді пайдалануға есептелген...» [12, 6-7 бб.].

М. Русаков та Қанышпен бірге профессор Усовтың дәрістеріне барып қатысып жүрген. Сонда екі сағаттық жалпы геология пәнінен кейін Қ. Сәтбаев, неге дәріс тез бітіп қалды, қоңырауды уақытынан ерте беретін болу керек деуші еді деп еске алады.

Біздің ойымызша, осы студент шағында Қ. Сатпавтың ғылыми-инженерлік дүниепайымы сібір геологтары мектебінің аясында қалыптасты. Олардың қатарында, М.А. Усов бастаған Сібір геолог-ғалымдарының әсері, студенттік ортасы, геолог-барлаушыны тәрбиелеуде қолданылған сол кездегі кеңестік идеология осылардың барлығы Қ. Сәтбаевтың кәсіби қалыптасу мектебі болғандығы ақиқат. Сонымен, Қ. Сәтбаев өзін геологтардың В.А. Обручев негізін қалаған және М.А. Усов сияқты ғалым тікелей өзінің ұстазы болған Сібір мектебінің, Томск мектебінің өкілі деп таныған. Бұл жөнінде профессор В.С. Коптев-Дворников өз естелігінде тарқатып жазады [13, 42 б.].

Қазіргі социогуманитаристика адам мәселесін, оның күнделікті өмірін, субъективті стратегияларын өзекті деп таниды. Сол себептен индустриалды қоғамдағы түрлі мамандық иелерінің, топтарының және ғылыми мектептердің бірегейлігінің қалыптасуына әлеуметтік және экономикалық саясаттың әсері болатынын анықтайды. Осыған орай, зерттеушілер кеңестік мамандардың, әсіресе кеңестік инженерлердің қалыптасуындағы үш модельді көрсетеді [14]. Қандай құндылықтарға негізделуіне қарай бұл модельдерді бір-бірінен ажыратады. Сонымен ол модельдер: дәстүрлі, кеңестік және альтернативті (баламалы) деп бөлінеді.

Ерте кеңестік кезеңдегі ғалымдар буынының кәсіби бірегейлігін сипаттағанда дәстүрлі және кеңестік құндылықтардың қатар тұратыны туралы айтамыз.

Бірегейлікті тек кәсіби жағынан ғана сипаттау жеткіліксіз. Кәсіби бірегейлік отансүйгіштікке, туған жерін қадірлеу сияқты қасиетті маңыздарға ие азаматтық бірегейлікке, өз елінің тағдырына деген жауапкершілікке ұласатыны анық. Қ. Сатпавтың туған кезінен бастап Томск кезеңін қоса қарастыра отырып дүниетанымының қалыптасуында өзін бір ұлттың өкілі деп тануынан бастап, кәсіби маман ретіндегі азаматтық бірегейлігінің қалыптасуындағы біз байқаған негізгі жағдайлар осылар.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қойгелдиев М.Қ. *Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII-XX ғғ.). зерттеулер.* – Алматы: Жалын баспасы, 2004. – 400 б.
2. Абжаппарова Б.Ж. *Қазақстан өндірістік-техникалық интеллигенциясы: тарихи-тарихнамалық талдау: Ғылыми басылым.* – Астана: 2012. – 287 б.
3. Сергеев С. В. *Становление системы партийно-государственного управления научным и кадровым потенциалом промышленности (1917–1941-е гг.): автореф. дис. канд. ист. наук.* – М., 2012. – С. 13
4. Цеховой Н.П. *Подготовка научных и научно-педагогических кадров в СССР (1920-е – 1991 гг.): региональный опыт.* – Томск: Издательский Дом Томского государственного университета, 2016. – 200 с.
5. *Қаныш аға: Естеліктер (Құраст. Ш.Қ. Сәтбаева, Г.О. Батырбеков, Н.Қ. Жармағамбетов)* – Алматы: Жазушы, 1989, - 400 б.
6. ҚР ОМА. 2057-қор, 4- тізбе, 714-іс
7. Академик К. И. Сатпаев: *Сборник документов и материалов / Сост.: Б. Т. Жанаев (отв.), Н. П. Кропивницкий, К. А. Сакенова, Ш. К. Саманова.* – Астана: ІС-Сервис, 2009. – 560 с.
8. ҚР ОМА. 2121-қор, 1-тізбе, 21-іс.
9. Хахлов В.А. *Қаныш Имантаевич – студент // Академик К.И. Сатпаев. Сборник посвященный памяти выдающегося советского ученого/ под ред. Ш.Ч. Чокина – Алма-Ата, 1965. – 262 с.*
10. Лозовский И.Т., Сипайлов Г.А. *Студенческие годы Қаныша Сатпаева в Томске.* – Томск, 1999. – 136 с., ил. 65
11. Қ. Сатпаев. *Өнегелі өмір/ Под ред. Г.М. Мутанова.* – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 411 с.
12. Сатпаев К.И., Бок И.И. *Деятельность М.А. Усова и его прогрессивные идеи в геологической науке/ Вестник АН КазССР, 1951 г. №8, с. 6-10*
13. Коптев-Дворников В.С. *Слово о Сатпаеве // Академик К.И. Сатпаев. Сборник посвященный памяти выдающегося советского ученого/ под ред. Ш.Ч. Чокина – Алма-Ата, 1965. – 262 с.*
14. Исаев Д. П., Трапи Н. А. *Профессиональный облик советского инженера: от традиционных ценностей к альтернативным элементам идентичности // Власть, 2017. Том. 25. № 2. С.148-156.*

ӘӨЖ 574(65)29
ГРНТИ 03.01.09.

*Р.С.Чекетаева*¹

¹*т.ғ.к., С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан*

ӘЛ-МАШАНИ ФАРАБИ МҰРАЛАРЫН ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ ТҰРҒЫСЫНАН ЗЕРТТЕУШІ

Аңдатпа

Елбасы Н.Назарбаевтың «Рухани жаңғыру» қоғамдық сананы жаңғырту бағдарламасының құрамдас бөліктері – «Тәрбие және білім», «Рухани қазына» бағыттарында тарихи тұлғаларға ерекше мән беріп отыр. Қоғам сұранысы да, жеке тұлғаның қызығушылықтары да өзгеріп жатыр.

Тарихи тұлғалардан тәлім алу арқылы тәрбиеленуде дана ғалымдар әл-Фараби мен әл-Машанидың орны бөлек.

Мақалада әмбебап ғалым Ақжан Машановтың әл-Фараби есімін туған жеріне қайтарудағы еңбегі зерделенген. Мақсат – әл-Машанидің фарабитанудағы іс-тәжірибесін, дүниетанымын, өмірлік ұстанымын тұтас бірлікте мүмкіндігінше жүйелі, объективті, сыншыл тұрғыдан саралау.

Түйін сөздер: ғалым, медресе, ұстаз, философия, «Абада».

*Р.С.Чекетаева*¹

¹*к.и.н., Восточно-Казахстанский государственный университет
им. С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан*

АЛЬ-МАШАНИ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ НАСЛЕДИЯ ФАРАБИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ

Аннотация

Особое внимание уделяется историческим личностям в направлениях «Воспитание и образование», «Рухани қазына» – составной части программы модернизации общественного сознания Н.Назарбаева «Рухани жаңғыру». Меняется и спрос общества, и интересы личности. В воспитании и обучении через исторические личности особое место дается аль-Фараби и А.Машанову.

В статье рассматривается заслуга ученого Акжана Машанова в возвращении имени аль-Фараби на родину.

Ключевые слова: ученый, медресе, учитель, философия, «Абада».

*Cheketaeva R.S*¹

¹*candidate of history, S.Amanzholov East Kazakhstan state university,
c. Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan*

AL-MASHANI RESEARCHER OF FARABI'S HERITAGE FROM THE POINT OF VIEW OF THE NATIONAL IDEA

Abstract

Special attention is given to historical figures in the areas of "education", "Rouhani Kazyna" – an integral part of the program of modernization of public consciousness N.Nazarbayev "Rouhani gear". Both the demand of society and the interests of the individual are changing. A special place is given to al-Farabi and A. Mashanov in education and training through historical figures.

The article considers the merit of the scientist Akzhan Mashanov in the return of the name of al-Farabi to his homeland.

Key words: scientist, madrasah, teacher, philosophy, "ABADA".

Әл-Фарабиді барлығын талдап, жинақтап, бағалап, өзегін болашақ ұрпаққа дөп жеткізген ғалым Ақжан Машанов болды. Ғалым Фарабитанудың өрбу логикасында жіберілген кемшіліктер мен қателіктерді көре біліп, фактілер мен салдар арасындағы айырмашылықты ажыратып, кешегі білім мен бүгінгісіне сүйене отырып, ойды жинақтап түйін түйді. Материалдың қажеттілігін айқындай білу, жасалған қорытындының жарамдылығын бағалай білу арқылы – зерттелген материалдың құндылығын бағалады. Даулы және пікірталас туғызатын мәселелер бойынша шешім қабылдап, оны дәлелдеді.

Американдық ғалымдар Дж Кэрролл мен Б.Блумның білімді толық меңгерту технологиясы/Блум таксономиясы, яғни бір ізбен реттелген мақсаттар жүйесі арқылы шығармашылық деңгейге жетті. Атап айтқанда Фарабитануда ол ең төменгі деңгей ретінде фактілерді қарапайым қабылдау мен танудан бастап анағұрлым күрделі және абстрактілі психикалық деңгейлерге қарай жылжып отырып, ең күрделісі бағалау деңгейіне көтерілді. Қаншама ғалымдар әл-Фарабиді зерттегенімен, әл-Машани солардың ішіндегі бірегейі, саясат пен идеологияға бағынышты болмаған, саналы ғұмырын әл-Фараби мұрасын зерттеуге арнаған, осындай қасиетті мақсат үшін өзінің білім-білігін, өмір тәжірибесін, пайым-парасатын арнады. Халқымыздың «Елдің атын ер шығарады, ердің атын Ел шығарады» деген аталы сөзі осыған байланысты айтылғандай.

Ұлы баба мұрасын зерттеуге әл-Машани 1943 жылдан кірісті. Алдымен оның қазақ топырағында кіндік қаны тамғандығын дәлелдеу керек болды. 1961 жылы //Вестник Академии наук Казахской ССР, №5 санында «Ал-Фараби еңбектері туралы» мақаласында ғалымның еңбектері жүзден астам деп көрсеткен. Кейіннен әл-Фарабидің математика, астрономия, химия, география, геология, философия, медицина, музыка тәрізді ғылым мен өнер салаларына арнаған еңбектері 150-ден асады деп қорытындылады. Бірақ КСРО-дан оның бірде-бір еңбегін таба алмады, әл-Фараби есімі Еуропа т.б. дүние жүзінің дамыған елдерінің ғалымдар қауымына таныс болғанмен туған елінде бірде-бір еңбегі сақталмаған.

А.Машани әл-Фарабидің қазақ даласынан шыққан перзенті екендігін зерттеу еңбектерімен дәлелдеді. Бұл - «көшпенділердің өркениетке қолы Кеңес дәуірінде ғана жетті» делінетін коммунистік идеологияның көбесін сөккен соққының алғашқысы болатын деп **Ш.А.Абдраман лайықты бағасын берді** [1].

Әл-Фарабидің библиографиясының төрт түрін тапты, екеуі неміс тілінде, біреуі ағылшын тілінде, біреуі түрік тілінде. Соларды пайдалана отырып, бірнеше шет ел кітапханаларынан әл-Фараби еңбектерінің көшірмесін алдырды. Сонымен екі жыл ішінде оның қолына әл-Фарабидің оншақты шығармасын және оның еңбегін зерттеген адамдардың материалдары түсті. Енді соларды аудару қажет болды және онан әрі қарай іздену керек. Ол үшін академия тарапынан көмек керек, осы жөнінде ҒА президенті Қаныш Имантайұлының атына анықтама-өтініш жазды. Оған 1960 жылғы 15 қарашада Ақжан Машани және академия кітапханасының директоры Нұрхан Ахметова екеуі қол қойды.

Қаныш Имантайұлы өтінішке «Орындалсын» деп қол қояды. Академияға алғаш рет әл-Фараби есімі соғыс кезінде бір аталса, енді оның мирасы зерттелсін деген пікір айтылды. Осы жөнінде академияның «Хабаршы» журналында 1961 жылы мақала жарияланды. Айтылғанымен, оны орындау оңайға түскен жоқ, себебі: Қаныш Имантайұлының қайтыс болуы еді. Ауыр қазадан академия көпке дейін бас көтере алмай қалды. Екінші қиындық, араб тілін білетін адамдардың жоқтығы көп кедергі жасады.

Машани өзінің бір естеліктерінде: «Алматыда имам қазы болып істейтін қажы Садуақас Ғылманұлы марқұм сауатты, білгір адам еді, ақындығы да бар. Ол кісі арабша-қазақша үлкен сөздік жасап, қазақ ғылым академиясына тапсырған. Мен сол кісімен бірге академия президенті Шахмардан Есенұлына кірдім. Қасымызда қажының шәкірті Махмуд Геккеев деген жігіт бар. Сол қабылдауда менің есімде қалған сөздердің мазмұны мынадай. Есіктен кірген бетте академик Шахмардан орнынан ұшып тұра келіп, сәлем беріп, қол алып амандасып, қартқа құрмет көрсетіп, кішілік етті. Қажы сол ықыласына разы болып:

- Бұл күндегі көпшілік қауым сайтаннан қорықпайды, сәлдеден қашады. Сіз менің сәлдемнен шошынбағаныңызға рахмет, - деді. Ол не дегеніңіз? Неге қашамыз. Мәселе сәлдеде емес, адамда, ғалымда, шындықта емес пе. «Құранды молда теріс оқыр, Дағарадай болып сәлдесі», - деді ғой Абай.

- Ол рас. Исламның ғылыми шындығын алмай, бұрмалап, малға сатушылар көп болған. «Дүмше молда дін бұзар» содан шыққан...

Қажы мен академиктің осындай ғылыми, поэтикалық астары бар, әңгімесін біз қызыға тыңдап, желпініп, күлісіп қалдық. Сонан кейін қажы өзінің көп томды қол жазбаларын көрсетіп, жиырма жыл бойындағы еңбегі екенін, оны халыққа арнағанын айтты. Және бұл еңбегіне ешбір ақы керек етпейтінін мәлімдеді.

- Егер бұған қалам ақы тиісті болса, оны жетімдердің пайдасына берерсіз, - деді. Ол өзі зор еңбек болатын: үлкен журналдық формат қағазға жазылған қолжазба 5 том болса керек. Соның бәрін президент қабылдап алып, тіл институтына тапсыратын айтты. Сол әңгіменің арасында арабшадан қазақша аударуға қажының көмегін сұрадық. Ол кісі ризалық етті» [2].

Осыдан кейін Садуақас қажы арқылы тағы да бірталай арабша білетін адамдарды тауып алды. Садуақас қажымен бірге ақылдаса отырып, арабшадан қазақшаға мақала аударатын болды. Сонымен бірге әл-Фараби мирасын зерттеуге есік ашылды деуге болады. Оларға тағы арабша, жақсы білетін үш

қарт қосылды: Ғаббас Елеусізов, Рахым Сәрсенов, Қажыбай Манбаев. Оларға әл-Фарабидің қолға түскен шағын еңбектерін аудартты.

Сол мақалалар ішінен әл-Фарабидің: «Философияны үйрену үшін оның алдында не білу керек» деген мақаласын 1962 жылы «Білім және еңбек» журналының бірінші санына жариялады. Мұның өзі әл-Фараби еңбегінің өзінің туған елінде - Қазақстанда қазақ тілінде ең алғаш рет жарық көруі еді. Мақалаға бет ашар түсіндірмені журналдың бас редакторы Қамал Смайылов жазды.

Осы жолға бел байлаған оны Ахат Шәкәрімұлының сөзімен айтқанда: «Әл-Фараби діншіл дегендермен таласып, оның ғалымдығы күшті деп қазақтың әл-Фарабиін тірілттің» деуге болады. Жоғарыдағы айтылған дос қарттары оған енді Ташкент, Уфа, Қазан сияқты ертедегі ірі медреселері болған орындарды аралауды ұсынды. Сол медреселерде арабша кітаптар көп, солардың арасында әл-Фараби еңбектері де болуы мүмкін деген пікірлер айтты. Сол бойынша Ташкентке барды.

Сол жолы Ақжан Машанов Орта Азия және Қазақстан мұсылмандарының бас мүфтиі Бабаханның ақылымен Уфа, Қазанға барады. Бұл сапары жөнінде ол Уфадағы: революциядан бұрын ашылған үлкен медресе Ғалияда қазақтың да көптеген зиялылары оқыған, «1920-30 жылдары солардан біздер де оқығанбыз», - деп өзіне хат танытқан ауыл молдалары сөздерін еске алып сол жақтың кітапханаларын да шарлады. Келесі сапары Уфа болды. Уфада сақталып қалған екі кітапхананы қарап шыққан ол әл-Фарабидің үш кітабын табады.

Оның біреуі неміс мамандарының аудармасы, өзінің қолында болған. Ал басқа екі дана кітап араб тілінде 1907 жылы Каирде шыққан жинақ. Онда әл-Фарабидің он екі түрлі еңбегі басылған. Оның өмірбаяны да айтылған. Соның ішінде Аристотель, Платон пікірлерінің негізі бір екенін дәлелдеген әл-Фарабидің еңбегін басып шығарған. Онан кейін «Қайырлы қала тұрғындарының көз қарасы» атты тамаша еңбегі де басылыпты. Башири қариядан осы екі кітаптың бірін қалап сұрайды. Ол оған әл-Фараби жөнінде:

- Біздің Қазанда және басқа жерлерде татарша медреселерде әл-Фараби жөнінде ерекше дәрістер (лекциялар) оқылатын. Біз оның мантық (логика) ілімін және музыкасымен таныспыз. Ол сізге жаңалық болғанмен бізге мәшһүр-мағлұм ғалым, - деді. Бірақ біз оны араб ғалымы деуші едік. Сіз оны Қазақстандық деп отырсыз. Бізге жаңалық бұл! Ал, Машаниға татар медреселерінде әл-Фарабидің мантик-логика ілімі және музыка жайында дәріс оқығандырын білу күтпеген жаңалық болады.

Ғалияны тамамдаған Мағжанның 1920 жылғы «Түркістан» поэмасындағы: «Түріктің кім білмейді музыкасын, Фараби тоғыз шекті домбырасын» деген жолдар есіне түседі:

Түріктің кім кемітер музыкасын,
Фараби тоғыз ішекті домбырасын.
Шерткенде тоқсан тоғыз түрлендіріп,
Жұбанып кім тимаған көздің жасын?!

Қазан, Уфа оқуын бітірген молдалар Семей мен Қарқаралыдағы Құнанбай мешіттерінде балалар оқытты. Онда Абай да, Шәкәрім де оқыған. Сол жолы Қазан-Уфа сапарында ол Абай әл-Фараби есімін ғана естіп қоймай, еңбегімен танысқан деген ой толғап қайтқан. Кейін оған Шәкәрім қажының үлкен ұлы Ахат ақсақалдың «әл-Фарабиды оқыған, тәлім алған Абай мен Шәкәрім туралы үн қатпай жүрсің бұл қалай?» [3] деген базыналық сауалына да тап болады. Бұл 1978 жылы 8 маусым күні Алматыда өткен мәдени мұраларды қорғау жиналысында қапталдас отырған Ахат ақсақалдың дәптердің бетінен жыртып алынған қиынды қағазға араб әрпімен жазған хаты еді. Оны Ақжан аға қастерлеп қойын дәптерінің арасында сақтаған.

Қазан қаласында әл-Фараби еңбектерінің аздаған нұсқалары екі кітапханадан кездесті. Оның бірі Ибрагимов атындағы академия институтында, екіншісі университет кітапханасында. Солармен қатар Қазанда атақты ғалым Шахабуддин Маржанидің мешіт-медресесі бар. Онын кітапханасында Маржанидің өз еңбектері бар. Маржани еңбегінде Шокан Уәлихановпен таныс екенін жазды, әл-Фараби еңбектерін зерттеген, оған басқалардың қойған кінәсін бекерге шығарған, қорғаған. Осы мәселені көргенде ол жоғарыда Уфадағы Қамал Баширидің: «Қазан медреселерінде әл-Фараби туралы дәріс оқылған» дегенін еске алды. Осы Маржанидің шәкіртінен Семейде Абай оқыса керек. Сонымен айналып келгенде Ахаттың: «Абай мен Шәкәрім әл-Фарабиді оқыған, сонан тағлым алған» дегені түсінікті болды. Тағы бір тамашасы сол Маржани медресесінде бір кісі кездесті. Ол көп жылдар бойы Қазақстанда мұғалім болып істеген екен. Сол кездерде Маржани медресесі Қазақстанда әйгілі болғанын айтты. Осы сияқты үздіксіз іздену арқасында әл-Фарабидің бірсыпыра еңбектері қолға түсті және ол туралы жазған ғалымдардың еңбектері де жиналады.

Дегенмен әл-Фарабидің аса ірі аты шулы музыка, астрономия, математика, оптика саласындағы күрделі еңбектері бұрынғы Кеңес Одағының шеңберінде жоқ болып шықты. Оларды енді шет елдерден қарастыру қажет болды. Шет елден кітап алдырудың бірнеше жолы бар. Олар соның бәрін де пайдаланды.

Кітап алдыру үшін шет елдерге барғандарға тапсырма берсе, көбіне әл-Фараби еңбегі бар деген елдерге өзі саяхат жасады.

Академик, дәрігер Сайын Балмұханов Түркиядан біраз еңбектер алып келді. Сонын, ішінде әсіресе фарабитанушыларға зор көмек бергені профессор Ахмад Аташтың «Әл-Фараби кітаптарының тізімі» (Стамбул, 1950). Бұл тізімде әл-Фараби еңбегінің ең көп саны бар еді (1960 кітап). Сол кітаптардың қай елде, қай жерде, қандай түрде, қандай нөмірмен тіркелгені бәрі көрсетілген. Осы библиографиялық тізім әл-Фараби еңбегін іздеп табуда зор қызмет атқарды. Сол тізім ішінде, бұрын белгісіз болып келген еңбектер де бар болып шықты. Әл-Фарабидің кейінде шыққан құнды еңбегін шет елдерден сатып әкеліп берушілер де кездесті. Мысалы, соның бірі академик Шахмардан Есенов. Ол Канадаға барған бір сапарында әл-Фарабидің Бейрутта араб тілінде шыққан кітабын әкеліп береді.

Ендігі әл-Машанидің алдында тұрған бір мақсат әл-Фараби мирасын зерттеу мәселесін бұрынғы Кеңес Одағы көлемінде Қазақстанның үлесін алу. Ол үшін Москвадағы Одақтық Шығыстану институтының шешімі керек еді. Осы мәселе жөнінде ол Институт директоры академик Бабажан Гафуровқа жолығады. Б.Гафуров фарабитанушыны жақсы қарсы алып, көмектесуге уәде береді.

Осыдан кейін 1963 жылы Москвадан шығатын «Юный техник» журналының сегізінші санына «Аристотель Востока» деген әл-Фарабиға арнаған мақала жариялайды. Кейіннен қазақша-орысша екі тілде: «Орта Азия мен Қазақстанның ұлы ғалымдары» деген жинақта, әл-Фараби туралы көлемді мақала жарияланды (1964-1965 жылдары, Алматы).

Келесі мақсаты әл-Фарабиді халықаралық ғылыми-тарихи конференцияларда көрсету қажеттігі туды. Осы мақсатқа сәйкес 1966 жылы Мәскеуде математиктердің халықаралық конференциясы өтті. А.Ж.Машанов пен А.К.Көбесов шұғыл дайындалып, сол конференцияда: «Әл-Фараби және математика» деген тақырыпқа баяндама жасады. «Алдымен маған қосылған Ауданбек Кубесов», - деп үнемі барған жерінде айтып жүретін [4, 10 п.]. Аталмыш баяндаманы негізі қолда бар математикалық еңбектер бойынша емес, көбіне жорамал (гипотеза) түрінде жазды. Яғни, әл-Фараби дүние жүзіне әйгілі философ екені мәлім. Ал ол кісінің өзінің негізгі қағидасы және сол кездегі жалпы ереже бойынша философ деген атақ барлық ғылымдар негізін білген және соған үлес қосқан адам, соған сүйеніп философ болмақ. Әл-Фарабидің жоғарыда айтылған, қазақша ең алғаш рет жарияланған мақаласында философ болу үшін басқасынан бұрын тәрбиелік ғылымның төрт тарауын бірдей жақсы білу керек. Ол төрт ғылым мынау: астрономия, арифметика, геометрия, музыка.

Әл-Фарабидің еңбектері жайлы көтерген екінші конференция Тәжікстанда Душанбе қаласында 1967 жылы болды. Онда Абу Али Ибн Синаға (Авиценнаға) арналған конференцияда фарабитанушы ғалым әл-Машани «Әл-Фараби және Авиценна» деген баяндама жасады. Бұл екеуін бірінен бірін айыруға болмайтынын түсіндірді, бұл күнде араб ғалымдары «Екі Фараби» («Фарабиан») деп жүргізеді, оның біреуі әл-Фарабидің өзі, екіншісі Авиценна дегенді баяндады. Бұл конференцияның мағынасы зор болды, өйткені Ибн Сина бүкіл шығыстану ғалымдарына әйгілі. Сол арқылы әл-Фарабиді тану болды. Енді әлемнің шындығын ғылымнан іздеген әл-Фараби ізімен шет елге саяхатқа шықты. Шығыс пен Батысқа ұстаздық еткен данасының есімін күллі дүниеге қазақ жерінен шыққан деп паш ету үшін үздіксіз, аянбай, қайсарлықпен, жанталаса ізденді.

Әл-Фараби өзінің өмірінің ең ақырғы күндерін Сирияда өткізгені белгілі. Ұлы ұстаз Сирияның астанасы Дамаскіде жерленген. Кезінде ұлы ғұламаны Сирия әмірі Сайф-ад-Даула өз қолымен Баб-ас-Сағир зиратына қойғаны мәлім. Сол зиратты тауып, әл-Фараби қабірін көріп қайтсам бір жолға сол да аз емес деген ойға келеді. Бірақ туристік сапарда шет елде белгісіз қабыр іздеуге мүмкіндік бола ма? Әсіресе осыдан 1100 жыл бұрын өткен адамның зиратын?

Сириядағы Кеңестік елші Н.А. Мұхитдинов еді. Сол кісінің атына хат жаздырып алады. Онын қысқаша мазмұны мынадай: «Құрметті, Нуритдин Акрамович, сентябрьдің 19 күні (1968ж.)»

Сирия, Араб республикасына туристермен бірге Қазақстан Ғылым академиясының корреспондент мүшесі А.Ж. Машанов бара жатыр. Ол кісінің негізгі мақсаты - ұлы ғалым әл-Фарабидің есімімен байланысты жерлерде болу, ол кісінің жақындап келе жатқан 1100 жылдық мерекесіне материал жинау. Мүмкіндігіне қарай осы кісіге жәрдем көрсетуді сұраймыз». СССР Ғылым академиясының шет елдік бөлім бастығы С.Г.Корпеев [5].

Бұл жолда жер жүзі елдерінің кітапханаларында шашырап жатқан әл-Фараби еңбектерін жинап, 1968 жылы оның Дамаск қаласынан бейітін тапқан, **біруыс топырағын әкеп, Отырар топырағына қосты. Сол жолы ол әл-Фарабидің қабіріне Сирия үкіметі тарапынан құлпытас орнатуға жағдай жасады.** А. Машанидің «Дамаск күнделігінде» 1968 жылдың 19-24 қыркүйегінде Сирияда, 25-30 қыркүйекте Ливанда болған жол сапары жайлы тамаша деректер бар:

Қыркүйектің ортасында Алматыда бабасын Сириядан іздеу үшін жолға дайындалады. 17-сі Мәскеуге ұшып келіп, қажетті жұмыстарды аяқтайды. Келесі күні КСРО Ғылым Академиясының Азия халықтары институтының директоры Б.Г. Гафуровпен әңгімелеседі. Ол оның бара жатқан сапары дұрыс деп шешіп және өзінің елшіліктегі адамына сәлем жолдады. Сонымен айтылған күні Москвадан Сирияға ұшып барады. 1968 жылдың 19 қыркүйегінде Сирия астанасы Дамаскіге келеді [5, 5 п.].

Қыркүйектің 22-де Пальмирадағы молаларды шарлайды. Сирияның географиялық орталығы Пальмира қаласы деуге болады. Дамаскіден оған тура жол жоқ, бұрыс екен. Г.Ирисов оны машинасына мінгізіп Дамаскіні аралатты. Ертеңінде туристер күні бойы «Шаһризада» базарын араласа, әл-Машани елшіге телефон соғуға әрекеттенді. Танертеңінде турист достары тегіс базарға кетті. Тек жақын жердегі кітап дүкеніне барып, арбша екі кітап алады. Машина күн батуда жақындап қалғанда келеді. Машинаның жүргізушісі малатиялық күрд Салахиддин Ибн Ибраһим, түрік тілінде, іздеген зиратты да біледі екен.

Яғни, 23-ші қыркүйекте Дамаск, Баб ас-Сағир (Бабасағыр) [5, 6 п.] молаларынан кешкі 17.30-да әл-Фараби зиратын табады. Қазір кейбір ғалымдар мен сол сәтте әл-Фарабидің моласының қасында әл-Машанимен болдым дейді, ал ғалымның күнделігінде қасынан табылғандардың аты-жөні нақты жазылған. Қасында жүргізуші - ұлты күрт, түрік тілін жақсы білетін, Малатия тумасы Салахаддин ибн Ибраһим Малатили; «Дружба» өкілі Корабов Борис Васильевич және елшілік қызметкері Дработя Михаил Андреевич табылды.

Қаланың солтүстік-шығыс жақ бетіндегі бір биік қақпаның алдына келіп, іздеген Баб ас-Сағир – кіші қақпаға тоқтайды. Алдында кішірек әдемі мешіт, оның бір жағында мрамор тастан жасалған жуынатын орындар. Мешіт ішінде кітапхана сияқты қаланған папкалар, кітаптар т.б. Күзетшісі оларға әл-Фараби қабырын көрсетті. Айналасы сәл ашықтау жерде жатқан жұпыны сұпы, сыртын цементпен сылаған. Басқа ешнәрсе жоқ.

Баб ас-Сағир зираты белгілі адамдарға арналған династиялық жай көрінеді. Онда тек патшалар, пайғамбар нәсілдері, халифа нәсілдері, әмірлер немесе солардың ұстазы болған үлкен ғұламалар ғана қойылады. Сирия әмірі Сайф ад-Даула әл-Фарабиді өзіне ұстаз тұтқан. Сол себепті ол кісі оны өз қолымен осы жерге қойдырған. Олай болмаған күнде мың жылдан бұрынғы жалпы зираттар жермен-жексен болып кеткен, онан табу мүмкін де емес. Баб ас-Сағир бір кезде қаланың шетінде қоршау қақпада болған. Кейін қала өскен соң ол ортада қалып қойыпты. Сонан кейін оның айналасын темір шарбақпен қоршап бұрынғы қалпында сақтаған.

Ұлы бабамыз Әл-Фарабидің мәңгі мекені – Баб ас-Сағир зираты басындағы көңіл-күйін, ішкі сезімін өзінің «Әл-Фараби және Абай» атты кітабында, күнделіктерінде де жазып кетті.

Мола басына барарда А. Машани қасындағы Қазақстандықтар зират басына бармай өз жұмыстарын бітіруге басқа жаққа кетіп қалады, өзінің ренішін қалжындаған болып «Вы нетоварищи, а тов...ши», - деген екен. Мола басындағы көңіл-күйін төмендегі өлең шумағы арқылы білдірген:

Түркістан-Шам арасын,
Жақындатқан бабамыз.
Басына келді ұрпағын,
Ақылы дария данамыз.
Араб, парсы, түріктен,
Сізді білмес жан барма.
Ғайрилар тағы біледі,
Тарихқа көзін салғанда.
Зиярат ойлап (қыла) басына
Елден іздеп келген ем.
Табарак етіп бір уыс алдым мен сеннен топырақ,
Мағауия (Омейя) мешіті
Сан ғасыр бастан кешірген.
Басында әлі тұр екен,
Салам (Дарас) сол мекен.
Торқалы мекен тоғысқан,
Токсан тарау жол екен.

Сізге де мекен болыпты,

Ел басын қосқан сол мекен [5, 7 п.].

«Orient Palace Hotel» мейрамханасында Дадүш мырзамен кездесудегі сөзінде екі елдің байланысы тереңде жатқанына тоқталып, тарихты бір шолып, «Ұлы адамның ұлы күні 1100 жылдығы жақындап келеді, атаулы күнді бірге өткізуіміз керек. Мындаған жылдар бойы жалғасқан достықты атайық ...» [5, 7 п.], - деп өз ұсынысын білдірген.

Ақжан Машановтың Дамаск күнделігіне қарап, оның өз мамандығынан басқа тарихты да өте жақсы біліп, әмбебап болғаны көрінеді.

1970 жылы 8 маусымда ҚазКСР ҒА Философия және заң институты директоры Т.Ж. Жангельдинге жазған хатында әл-Фарабидің «Құтаб мақалат аль-рафигати фи асул ғилмиаль-табиғат» (Жаратылыстану ғылымы негіздері кітабы) екі шаршы табақтай (қосымшамен) бірге аударуды қажет етеді. Материал берілу жағынан «Жаратылыстану философиясы» немесе «Натурфилософия», құран мен пайғамбар өсиеттеріне сілтеме көп. Қарапайым аудармашыларға мәтін ауыр, сондықтан араб тілін, ғарпін жақсы білетін зейнеткерліктегі екі мұғалім аударма жасады. Біреуі еркін, екіншісі тура аударма, мен оны түзетіп, қазіргі алфавитпен дайындадым. Олардың еңбегі жоғарғы санатты аудармашы ретінде төленуі керек, Алматы қаласының тұрғындары Илюсизов Габбас (38 бет, 180 сом), Сарсенбай Рахим (34 бет, 160 сом). [6]. Әл-Машани жанталаса әл-Фарабидің еңбектерін аударып, жинақтай бастайды.

ҚазКСР басшысы Д.А. Қонаевпен ҚазКСР Министрлер Кеңесінің төрағасы Б.А. Ашимовқа [7] 12 шілде 1979 жылы фарабитанудың ауыр жағдайын айтып құлаққағысхат жазған. Онда: әл-Фараби ғылым, мәдениет, өнерде мол мұра қалдырған. 1100 жылдығына арнап өткізілген халықаралық ғылыми практикалық конференция оның мұраларын зерттеудің басы ғана еді. Әл-Фараби Шығыстың ерте орта ғасыр ғылымының – шыңы (Шығыстың Аристотелі). Ол Шығыстың «Абада» (*Адабу*) институтының алғашқы өкілі. IX-XII ғасырда ғылым мен өнердің көп түрін жинақтаған: философия, математика, астрономия, музыка, архитектура, химия, медицина, геология, жағрафия, тарих, поэзия т.б. Адабу арқасында ислам әлеміне көптеген ғалымдар сыйлады. Солардың ішінде Фараби зерттеуді қажет ететін мол мұра қалдырды. Аталмыш конференция өткеннен кейін ҚазКСР ҒА кейбір қызметкерлерінің осы мәселеге қатысты көзқарасы өзгеріп, суып кеткені байқалатынына тоқталған.

Фарабитанушылар қазір әр жерде жұмыс істеп жүр, жинақталған материалдар шашырап, әркімнің қолында кетті. Соған қарамастан өз күшімен оның мұраларын зерттеудемін. Қазір әл-Фарабидің музыкалық мұралары жинақталды дей келе, жеті жұмысты көрсетеді (1. «Китапб аль-музики аль-Кабир» түпнұсқаның фотокөшірмесі (224 бет, Лейденнен); 2. «Большая книга музыки» (Каир баспасы, 1968 ж., 1200 бет); 3. Латын тіліндегі әл-Фарабидің қысқа музыкалық трактаты, ағылшын тіліне аударылған; 4. Араб тіліндегі музыкалық терминология; 5. Араб-ағылшын музыкалық терминдер (Бағдат басылымы, 1964 ж); 6. «Книга большая музыки», араб тілінен француз тіліне аударылған, бірақ 1968 жылы жоғалды; 7. Араб тілінен орыс тіліне аударылған музыкалық шығармалары).

Ратбек Нысанбаевты (Қазақстан мұсылман мешітінің бас имамы) шақырып, аударма жасатқан. Әлемді мойындату үшін жасалған 20 жылдық еңбек зая кетеме деп қорқамын. Іс осылай жалғаса берсе Орта Азия республикалары немесе араб елдері біздің алдымызды алады. Фарабитанушылар тобын қайта жинақтап, жұмысты жүргізу үшін арнайы мамандар бөлу, қаражат жағын қарастыру қажеттігін дәлелдеп, бұрынғыдай сіздің көмегіңізге сенемін деп хат жазады. Осы істің басынан бастап оған қолдау болған өзі Димаш атайтын Қонаев әл-Машаниге тағы шарапатын тигізеді.

1986 жылы желтоқсан оқиғасынан кейін Д. Қонаев биліктен кеткеннен соң үкімет басындағылар оны қолдауды қойды. 06.08.1987 ж. Әл-Фарабидің ғылыми мұрасын зерттеуге тырысқан қызметкерлердің ауыр жағдайда жұмыс істейтіні, көбісі араб тілін білмегендіктен түпнұсқасын оқи алмайтындығына тоқталады. Сонымен қатар еуропалықтардың аударғаны бұрмаланып бізге дұрыс жетпейді. Фарабитанудың негізін қалаушы ретінде мен бұл маңызды жұмыстан алыстатылдым. Геомеханикада осындай жағдайда, ешқандай жерде ғылыми жетекші не кеңесші емеспін. Геомеханика бойынша арнайы зертхана болса отандық ғылымда талай жетістікке жетуші едік деп өз пікірін жасқанбай билік басындағыларға жеткізді.

Енді әл-Фарабиге қатысты деректерге тоқталсақ, 1976 жылы желтоқсан айында «Бәрін білгім келеді» тақырыбында теледидарда балалармен кездесуде: «Ол адам дүние жүзіне әйгілі. Бізде оның аты бар да, заты жоқ», - дейді. Әл-Фарабиден шарафат. Ұлы ұстаздың дүние жимағандығына, әлемнің шындығын іздеген адам болғандығын атап айтқан. Сайф-ад-Дауладан сыйлық алмағандығына ерекше мән бере тоқталған, қазіргі ғалымдарға сабақ боларлық. «Ол бір ұшан теңіз қазына ғой. Әл-Фараби сынды дүние жүзіне аты әйгілі дананың өзінің туған еліне оралуы ... ол ерекше оқиға. Мысалы, ол кесек асыл тас.

Кристал, гауһар еді дейік. Дүние жүзіне ұстаз аталса, сол кездегі жағдай қандай болған? Оның елінің тарихы, қаласы, тілі, тұрмысы, халқының жағдайы», - деп қойын дәптеріне ой тастаған [4, 5 п].

«... әл-Фарабидің туған жері Сырдария бойындағы Фараб (Отырар) екенін дәлдеп жазып, картаға түсірген атақты ғалым-географ ибн Хаукал. Ол өзінің «Китабу Масалик уа мамалик» аталатын географиялық еңбегінде Түркістан аймағының сипатын берген, қалаларын картаға түсірген. Ол Отырарды жазғанда, картаға түсіргенде әдейі арнайы, тоқтап: «Бұл жер атақты ғұлама, асқан философ әл-Фарабидің туған жері», – деп жазған [8].

Данышпанның жазып қалдырған еңбектерін Әбу Әли ибн Сина (Авиценна), Әбу Райхан Бируни, Әбу әл-Уаха, ибн Бадж, ибн Туфайл, ибн Рушд, Омар Хаям сияқты Шығыс ғұламаларымен қатар Роджер, Бекон, Леонардо да Винчи және т.б. Еуропа ғалымдары да көп пайдаланған. Мысалы Әбу Әли ибн Сина былай деп жазған екен: «Үйге келген бойда оны оқуға кірістім. «Метафизика» ойымда жатталып қалғандықтан, сол сәтте-ақ кітаптің мазмұнын түсініп алдым. Бұған қатты қуанып кеттім. Мұндай кітаптің табылғанына шүкіршілік жасап, ертеңіне-ақ кедейлерге біраз садақа бердім», - дейді ибн Сина. Ал, Захируддин әл-Байхаки «.. ол кісінің «Екінші ұстаз» деген лақап аты бар екен», - дей келіп, ғұламаның трактаттарынан, үлкен құрметпен, мынандай үзінділер келтірген: «Білім жолына түскен жан күнделікті күйбең тіршілікті ойламауы қажет. Білімді өзіне кәсіп, өнер етіп алмауы керек. Әрі оны мал-дүние табу құралы етіп жібермеуі тиіс...». «Ағаштың өсіп-жетілгенін бұтақтағы жемісіне қарап бағалайды». «Сондай-ақ адамның басына қонған бақыттың тұрақты болуы жақсы мінез-құлыққа байланысты». «Кімде-кім өзін, демек өз дәрежесін көтермек болса, ондай адамның өсу жолына тосқауыл қойылады», - деген екен әл-Фараби бабамыз.

Әл-Фараби еңбектерінің барлығын тек араб тілінде жазған. Себебі араб халифаты бұл кезде Азия, Африка, Еуропаның өте көп жерін алып жатқан. Араб тілі көп қолданылатын тіл болатын, қазіргі кездегі ағылшын тілі мәртебесі сияқты халықаралық деңгейде қолданылды десек артық айтпаймыз. Әл-Машанидің көзқарасы бойынша Ислам дінінің негізгі тірегі болған, Аллаһ тарапынан жіберілген Калем Шариф, яғни Құран араб тілінде. Жалпы алғанда қандай болса да тіл білу деген нәрсе жалпы мәдениеттің белгісі. Соның ішінде арабша тіл білу біздерге зор қажет нәрсе [9] –деген әл-Машани.

Кеңестік философияда: Фараби діни көзқарастарға ашық қарсы шықпағанымен, ол ғылымды білімді діннен әлде қайда жоғары қояды, оның ілімі негізінен діни идеологияның ірге тасын шайқалтуға бағытталған деген өздеріне тиімді негіздерді жасап алды. Олар Фарабидің пікірінше, дін елдің ішіндегі ізгілікті тәртіпті орнатушы күш бола алмайды. Өйткені оның негізгі бөліктері философиядан алынған. Философия ізгілікті діннің мазмұны дәлелдеп береді. Олай болса, елді басқару ісімен айналысу діннің ішіне кіретін мәселе болғандықтан, әлі философияға бағынады деп дәлелдеді. Әл-Машанидің айтуынша әсіресе оның ислами шындыққа сүйенген ең керекті ілімдерін жариялауға жол берілмеді, керісінше оған жалған жала жауып исламға қарсы етіп көрсетпекші болды. Тәуелсіздік алғанға дейін әл-Фараби туралы, оның тамаша ілімі, жазып кеткен ғалымның туралы шындыққа жол ашылмады. Әл-Фарабиді зерттеуші, оның әлемде шашылып жатқан еңбектерін жинақтаушы Ақжан әл-Машани қайтыс болғалы фарабитану қайтадан тұралап қалды. Қазіргі көптеген зерттеушілер әл-Машани қалтырған деректер негізінде қарайды, басқа мемлекеттерден оның еңбектерін іздестіру ақсап жатыр. Ақжан әл-Машанидің өзі жайлы жазылған мақалалар, естеліктер, еңбектерде де әлі қарайтын қыры, ашылмаған сыры көп.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. *Шашиден А. Машанинама. Алматы, 2008. – 241 б.*
2. *А.Машановтың өмірбаяндық құжаттары. ҚРОММ, 2285-қор., 1-т., 115- іс, 12-п.*
3. *А.Шәкәрімұлының А.Машановқа жазған хаты. ҚРОММ 2285 қор, 1-т., 195- іс., 2-п.*
4. *«Бәрін білгім келеді» атты телехабарда сөйлеген сөзінің жоспары. ҚРОММ 2285 қор, 1-т., 87- іс, 12-п.*
5. *А.Машановтың түрлі оқиғаларды жазған маңызды дәптерлері. ҚРОММ 2285 қор, 1-т., 77- іс., 11-п.*
6. *Т.Жангелдинге әл-Фараби еңбектерін аударуға қалам ақы төлеу туралы. ҚРОММ 2285 қор, 1-т., 162- іс., 2-п.*
7. *Д.А. Қонаев, Б.А. Ашимовқа әл-Фараби еңбектерін зерттеуге ақша бөлу туралы хат. ҚРОММ 2285 қор, 1-т., 164- іс., 3-п.*
8. *Машанов А. Әл-Фараби және Абай. Алматы, 1994.*
9. *Араб тілі. ҚРОММ 2285 қор, 1-т., 29- іс., 51-п.*

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

УДК574 (33)
ГРНТИ 03.20.01

*Тулекова А.М.*¹

¹ докторант 2 курса специальности «6D020300 -История» Института истории и права
КазНПУ имени Абая

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ; ПОЛИТИЧЕСКОЙ И ПУБЛИЧНОЙ
РЕАБИЛИТАЦИИ ДЕЯТЕЛЕЙ ПАРТИИ «АЛАШ»**

Аннотация

В статье дана характеристика партии «Алаш», боровшейся за восстановление казахской государственности, персональная характеристика некоторых деятелей Алашского движения, их политической, государственной, общественной, научной деятельности, рассматривается ход политических репрессий против лидеров и членов алашординского движения в период сталинского тоталитарного режима. Основной акцент в статье сделан на рассмотрении основных этапов, динамики юридической, политической и публичной реабилитации политической элиты Казахстана – деятелей партии «Алаш», боровшейся за восстановление казахской национальной государственности, анализируются особенности этого процесса в годы «хрущевской оттепели», периода застоя (1964-1984 гг.), в годы перестройки и демократизации (1985-1991 гг.) и в период существования независимой Республики Казахстан, подводятся итоги и последствия этого процесса.

Ключевые слова: «Алаш», партия, сталинский тоталитарный режим., реабилитация

*Тулекова А.М.*¹

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ-нің «6D020300 -тарих» мамандығының докторанты

**«АЛАШ» ПАРТИЯСЫ МҮШЕЛЕРІНІҢ ЗАҢДЫҚ, САЯСИ ЖӘНЕ ЖАРИЯЛЫ
ОҢАЛТУДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ**

Аңдатпа

Мақалада Қазақ мемлекеттігін жаңғырту үшін күрескен «Алаш» партиясына, ол партияның кейбір көсемдері мен мүшелерінің жеке басы мен саяси, мемлекеттік, қоғамдық, ғылыми қызметіне сипаттама берілген және сталиндік тоталитарлық режим барысындағы «Алаш» партиясына қарсы жүргізген қуғын-сүргіннің барысы сипатталған. Бұл мақалада негізгі акцент, қазақтардың ұлттық мемлекеттігін жаңғырту үшін күрескен, еліміздің саяси элитасы - «Алаш» партиясы мүшелерінің оңалтуының негізгі кезеңдерін, оларды заңдық, саяси, жариялы оңалтудың динамикасын, бұл оңалту процесінің 1953-1963 жж «хрущевтік жылымық», 1864-1984 тоқырау жылдары, 1985-1991 жж. қайта құру мен демократиялану кезеңіндегі және тәуелсіз Қазақстан Республикасы өмір сүрген кезеңдегі ерекшеліктері мен бұл үрдістің нәтижелері мен арттарын қарастыруға жасалған.

*Tulekova A.M.*¹

¹ doctoral student of the 2nd course of the specialty “6D020300-History” of the Institute of History and Law of
KazNPU named after Abay

**SOME ASPECTS OF LEGAL; POLITICAL AND PUBLIC REHABILITATION
OF PARTICIPANTS "ALASH"**

Abstract

The article gives a description of the Alash party, which fought for the restoration of Kazakh statehood, a personal description of some of the Alash movement's leaders, their political, state, social, scientific activities, the course of political repression against leaders and members of the Alashorda movement during the Stalinist

totalitarian regime. The main focus of the article is on the consideration of the main stages, the dynamics of the legal, political and public rehabilitation of the political elite of Kazakhstan - the leaders of the Alash party, who fought for the restoration of Kazakh national statehood, analyzes the features of this process during the Khrushchev thaw, the period of stagnation (1964- 1984), during the years of perestroika and democratization (1985-1991) and during the existence of the independent Republic of Kazakhstan, the results and consequences of this process are summarized.

Keywords: Alash, party, Stalin's totalitarian regime., Rehabilitation

С обретением Казахстаном государственной, и прежде всего, политической независимости открылись новые горизонты и объекты исследования и восстановления отечественной истории. Одновременно возникла возможность достоверно осветить отдельные малоизвестные или искаженные страницы прошлого. В частности это касается процесса юридической, политической и публичной реабилитации деятелей партии «Алаш», незаконно репрессированных в годы сталинского террора.

На наш взгляд, изучению истории политических репрессии в годы сталинского террора, уделено больше внимания, а процесс реабилитации репрессированных граждан, в том числе политической элиты Казахстана – деятелей партии «Алаш», ход и последствия этого процесса выпали из поля зрения ученых-обществоведов. Это привело к тому, что исторический процесс был изучен в неполном объеме, нарушена логическая взаимосвязанность исторических событий: в центре внимания исследователей находились только политические репрессии, а реабилитация репрессированных граждан оставалась в тени.

Предлагаемая работа должна восполнить этот пробел. Она позволит проследить основные этапы, динамику юридической, политической и публичной реабилитации деятелей партии «Алаш», проанализировать его особенности в годы «хрущевской оттепели», периода застоя (1964-1984 гг.), в годы перестройки и демократизации (1985-1991 гг.) и в период существования независимой Республики Казахстан, последствия и итоги этого процесса.

«Алаш», политическая партия в Казахстане в 1917-1920 гг. Организационно оформилась на I Общеказахском съезде 21-28 июля 1917 г. в Оренбурге. Идеология партии «Алаш» основывалась на общедемократических, гуманистических и либеральных принципах. Она выступала за раскрепощение казахского народа в целом, за ликвидацию колониального гнета и его пагубных последствий, за просвещение народа без деления на классы, социальные слои. На II Общеказахском съезде 5-13 декабря 1917 г. было провозглашено государство Алаш-Орда и сформировано его правительство, которое имело несколько отделений. Деятели партии «Алаш» ратовали за создание на территории России федеративной республики и предоставление Казахстану статуса одного из федеральных субъектов с национально-культурной автономией. Сторонники алашординского движения в период гражданской войны выступали против большевиков. 21 декабря 1919 г. лидеры партии «Алаш» решили «подчиниться директивам и распоряжениям Краевого революционного комитета». 5 марта 1920 г. Военно-революционный комитет по управлению Киргизским краем объявил о ликвидации правительства Алаш-Орды, участники движения были официально амнистированы, в 1920-е гг. некоторые из них работали в различных государственных и советских органах.

К концу 1920-х годов (в связи с нарастанием внутрипартийной борьбы с различными «уклонами») в национальных республиках сторонников либерально-демократических движений обвинили в проявлениях «буржуазного национализма». На этом основании в конце 1928 г. по ложному обвинению были арестованы бывшие видные деятели «Алаш-Орды» (44 человека, среди них А. Байтурсунов, М.Жумабаев, М.Дулатов. и другие) [1, 376 с; 2,356 с].

Ахмет Байтурсунов (1873-1937) - один из основателей и руководителей партии «Алаш». член Коммунистической партии с апреля 1920 по ноябрь 1921 г. С октября 1920 по октябрь 1921 г. народный комиссар(нарком), с октября 1921 по июнь 1922 г заместитель наркома просвещения КАССР. Просветитель, ученый, поэт, публицист. В июле 1929 года был арестован по обвинению в национализме и приговорен к расстрелу. Это решение в 1931 было пересмотрено и заменено ссылкой на 10 лет в Архангельскую область. В 1934 году он вернулся в Алматы. В октябре 1937 года вторично был арестован и по решению тройки Управления Народного Комиссиариата Внутренних Дел(УНКВД) Алматинской области 25 ноября 1937 года был приговорен к расстрелу.

Мыржакып Дулатов (1888-1935) - один из руководителей движения Алаш. Основоположник казахской прозы. Поэт, писатель, драматург, публицист, педагог, общественный деятель. В декабре 1928 года был арестован представителем Объединенного Государственного Политического Управления(ОГПУ) в Казахстане и по решению коллегии ОГПУ при Совете Народных

Комиссаров(СНК) СССР 4 апреля 1930 года был приговорен к расстрелу. Это решение в 1931 году было пересмотрено и заменено лишением свободы на 10 лет и отбыванием его в концлагере. В 1935 году скончался в Соловецком лагере.

Магжан Жумабаев – (1893-1938). Поэт, писатель. Среди видных казахских интеллигентов Магжан Жумабаев был арестован одним из последних в период второй волны репрессий. Уже были арестованы не только А.Байтурсунов, А.Букейханов и другие бывшие члены «Алаш-Орды», С.Сейфуллин и другие писатели-коммунисты, а М.Жумабаев еще находился на свободе. Но, как видно из следственного дела, материал на него собирали с августа 1937 года. Наконец перед самым Новым годом, 30 декабря 1937 за поэтом пришли.

Но это опоздание было компенсировано краткостью следствия: оно длилось немногим более месяца. В деле всего лишь два протокола допросов, несколько выдержек из показаний других людей и заявление самого последственного на имя наркома внутренних дел о «чистосердечном признании» в шпионаже в пользу Японии. Поэту приписывалось, что в агенты японской разведки его завербовал не кто иной, как А.Букейханов(тогда уже расстрелянный), в 1919 году в Омске. В качестве «связующего звена» упоминался эмигрировавший в Китай член «Алаш-Орды» Р.Марсеков, якобы по инициативе А.Букейханова установивший там связь с «японским резидентом»; участие в этой цепочке приписывалось и Т.Рыскулову. Также речь шла о «связях с Берлином» через Заки Валиди. Типичная фантастика 1937-1938 гг. Во всем остальном повторялись обвинения, по которым поэт был осужден в 1930 году (В 1929 году Магжан Жумабаев был впервые арестован. Ему инкриминировали и деятельность в «Алаш-Орде», подпадавшую под амнистию, и участие в «подпольных организациях» в 20-е годы, и «воспевание феодализма» в стихах. В 1930 г. он по статьям 58-10 и 58-11 был осужден на 10 лет лагерей «наказание отбывал в Соловецких Сибирских лагерях» (л.6). Из лагеря поэта освободили досрочно в 1936 году.).

В сентябре-октябре 1930 г.. была арестована следующая группа деятелей партии «Алаш» (около 40 человек, в том числе М.Тынышпеев, Ж.Аксапов, Х. Досмухамедов и другие).

Тынышпаев Мухамеджан (1880-1937) - бывший Председатель Совета Министров Кокандского автономного правительства, «инженер-железнодорожник, по призванию историк» как его характеризовал член-корреспондент АН Казахской ССР К.Н.Нурпеисов, участник строительства Турксиба осужден первый раз в 1932 году н по ст. ст.58-4, 58-7, 58-11, и 59-3 УК РСФСР к 5 годам высылки. Был вторично арестован НКВД Узбекской ССР 21 ноября 1937 года приговорен к высшей мере наказания.

Халел Досмухамедов(1883-1939) - деятель движения Алаш. Врач, ученый, общественный деятель. В 1930-1938 годы был сослан в ссылку в город Воронеж. По решению Военного трибунала армейского НКВД 28 апреля 1929 года был приговорен к лишению свободы на 10 лет. Умер в № 1 тюрьме г.Алматы [3, 92 с.].

В последующем почти все они и другие члены партии Алаш были репрессированы и расстреляны в 1937-1938 гг.

В годы сталинского террора в Казахстане почти целиком было уничтожено как старшее поколение деятелей национальной культуры, сформировавшихся еще до революции, так и первое советское поколение казахских интеллигентов, выдвинувшихся в годы революции и вскоре после нее. В республике в годы сталинских репрессий, среди старшего и среднего поколения национальных интеллигентов, уцелели лишь единицы. Меньше пострадало лишь самое молодое поколение, выросшее уже при советской власти и вступившее в жизнь в 30-годы.

Процесс реабилитации репрессированных граждан начался в СССР после смерти И.В.Сталина в 1953 году.

По нашему мнению, процесс реабилитации жертв политических репрессий условно можно разделить на три этапа.

Началом первого можно считать принятие Указа Президиума Верховного Совета СССР от 27 марта 1953 года «Об амнистии», окончанием - конец 1962 года.

Второй этап реабилитационного процесса начался с образования 28 сентября 1987 года комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х годов Однако в начале 1990-х годов этот процесс приостановился [4, 109 с.].

3 этап реабилитационного процесса начался с образования суверенной Республики Казахстан в 1991 году. С принятием в 1991 году законов РСФСР, РК «О реабилитации репрессированных народов» и «О реабилитации жертв политических репрессий» начался третий этап, который продолжается по настоящее

время. Эти законы обязали государство восстановить нарушенные права граждан, возместить ущерб, причиненный незаконным применением к ним политических репрессий.

Критерии реабилитации в период «хрущевской оттепели» носили политико-прагматический и иногда личностный, но никак не юридический характер. Особое предпочтение отдавалось старым большевикам, то есть тем, кто вступил в партию до 1917 года, при этом социальное происхождение и национальность особой роли не играли. Процент реабилитированных среди лидеров союзного уровня выше, чем среди республиканских деятелей. Ведь многие республиканские лидеры пострадали в свое время за «буржуазный национализм». В этом случае они были реабилитированы юридически, но их имена редко упоминались в исторических трудах и, как правило, в критическом контексте. Очевидно, что главным критерием оставался политический. Отсюда органы прокуратуры и комиссии по реабилитации немедленно отвергали заявления по деятелям партии «Алаш», а также неохотно занимались пересмотром дел лиц, обвиненных в принадлежности к так называемым буржуазно-националистическим течениям внутри республиканской парторганизации. Комиссиями рассматривались дела только по заявлениям граждан.

В 50-е годы, во многих союзных республиках СССР, ученые и деятели культуры в большинстве были реабилитированы. А в Казахстане реабилитация была неполной, коснувшись в основном лишь погибших коммунистов. Крупные деятели культуры, связанные с «Алаш» и «Алаш-Ордой», были реабилитированы лишь в 1988-1992 гг. По выявленным пока нами данным в период «хрущевской оттепели» был реабилитирован в мае 1958 г. только Джаманмурунов Т.Б.

Джаманмурунов Т.Б. (1888 -1938). Казах. Член партии «Алаш», член Коммунистической партии с 1920 г. С июля по август 1921 г. заместитель наркома земледелия КАССР. Репрессированный. Был арестован в мае 1937 г., приговорен к расстрелу в феврале 1938 г.

Все приведенные ниже материалы о реабилитации А.Байтурсунова М.Жумабаева взяты из опубликованной в открытой печати книги «Репрессированная тюркология», изданной в Москве в 2002 году Федором Дмитриевичем Ашниным, получившим грант Российского гуманитарного научного фонда на исследование жизни, деятельности и обстоятельств гибели видных советских тюркологов, в годы сталинских репрессий, который исследовал следственное дело А.Байтурсунова, находящееся под № 09797 в Архиве Комитета национальной безопасности Казахстана и ввел в научный оборот эти материалы [5].

29 марта 1958 года сестра покойного А.Байтурсунова С.К.Бектемисова обратилась к Генеральному прокурору СССР с ходатайством о реабилитации брата. После этого в деле появились справки о деятельности Байтурсунова в 1917-1919 гг., материалы дела 1929-1931 гг. и заявление Байтурсунова о приеме в РКП(б). В итоге было составлено представление, подписанное начальником следственного отдела КГБ при Совете Министров(СМ) Казахской ССР майором Ловягиным, на основе которого заместитель прелседателя КГБ при СМ Казахской ССР подписал заключение (л.189-190). В нем сказано: «Произведенной проверкой установлено, что Байтурсунов А., являлся одним из основателей и руководителей контрреволюционной националистической организации партии «Алаш» и правительства Алаш-Орда, ставивших своей целью свержение Советской власти в Казахстане, для чего создали вооруженные отряды, которые проводили карательные операции на территории Казахстана, в частности ими были убиты герой гражданской войны Амангьды Иманов и др., вступили в сговор и союз с контрреволюционным колчаковским правительством.

Проверкой также установлено, что Байтурсунов А. в 1930 году органами ОГПУ был привлечен к уголовной ответственности осужден за контрреволюционную деятельность в 1920-1929 годы, то есть после амнистирования алашординцев.

Вывод: считать нецелесообразным пересматривать решение тройки УНКВД по Алма-Атинской области от 25 ноября 1937 год в отношении Байтурсунова А.»

При проверке даже не стали обращать внимание на явно дутые обвинения о «контрреволюционной деятельности» Байтурсунова А. в 1935-1937 гг. Фактически из заключения следовало, что он дважды (в 1930 и 1937 гг.) был осужден за одни и те же действия, и это признавалось законным. Так поступали в 50-е годы, как мы увидим дальше, не всегда. Но дело Байтурсунова находилось в особо невыгодном положении по двум причинам. В 50-60-е годы пересмотрели большинство дел периода 1953-1963 гг., однако политические дела более раннего времени часто всего оставались в прежнем виде. И крайне тяжело проходили, несмотря на формально не отмененную амнистию 1927 года, пересмотр дел бывших противников советской власти периода Гражданской войны. Как мы увидим ниже., среди членов партии «Алаш» не реабилитировали даже тех, кто кто не был судим до 1937 года.

После 1958 г. вопрос о реабилитации А.Байтурсунова не ставился три десятилетия. Поэтому не могло быть и речи об объективной оценке его деятельности. Упоминание его имени не в негативном контексте допускалось лишь изредка в перепечатке старых работ: статья Н.Ф. Яковлева «Математическая формула построения алфавита» была периздана в книге «Реформаторский алфавит» без изъятия фамилии А. Байтурсунова. Но обычно его упоминали лишь как отрицательный персонаж (См.биографию Сакена Сейфуллина(Какишев 1972) или статью в 3-м издании Казахской Энциклопедии (КЭ), где А. Байтурсунов причислен к «писателям откровенно националистического направления, после Октября перешедшим в лагерь идейных противников Советской власти» [Казахская Энциклопедия .Т.11, 185 с.]. Но даже в этом контексте энциклопедия упоминает о Байтурсунове только как о литераторе, хотя литература, не была главной сферой его деятельности [5,193-194 с.].

Лишь в 80-е годы в связи с перестройкой, гласностью и демократизацией стало возможным по-новому взглянуть на страницы истории, приоткрыть завесу тайны тоталитарного прошлого.

Лишь в годы перестройки снова стал вопрос о пересмотре дел деятелей «Алаш-Орды». В 1988 г. Институт литературы и искусства Академии наук (АН) Казахской ССР обратился в Прокуратуру Казахской ССР с ходатайством об этом. Затем 19 декабря 1988 г. Прокурор Казахской ССР государственный советник юстиции 2-го класса Г.Б. Елемисов направил «Протест (в порядке надзора)» в судебную коллегия по уголовным делам Верховного суда Казахской ССР (л.191-192). Здесь было сказано: «А.Байтурсунов виновным себя не признал и показал, что связи с какой-либо контрреволюционной партией не имел, хотя как председатель Казахского института просвещения (Казинпроса) высказывал свое несогласие с проводимыми мероприятиями Советской власти. В частности такие рассуждения имелись по вопросу о латинизации казахского шрифта.

Других данных, свидетельствующих о связи Байтурсунова с якобы контрреволюционными организациями, не добыто.

Кроме того, по делу допущены грубые нарушения уголовно-процессуального кодекса: расследование начато без возбуждения уголовного дела и оно проведено с явно обвинительным уклоном. Байтурсунов был взят под стражу без каких-либо доказательств его вины, к этому моменту он даже не допрашивался. Обвинение ему предъявлялось без ссылки на норму уголовного закона. По окончании следствия он не был ознакомлен с материалами уголовного дела и лишен защиты.

Дело в таком виде было представлено на рассмотрение внесудебного органа, который затем вынес Байтурсунову А. «заочный приговор».

Таким образом, он необоснованно был привлечен к уголовной ответственности и подвергнут наказанию.

На основании изложенного, руководствуясь ст.ст. 354-367 Уголовно - Процессуального Кодекса(УПК) КазССР

Прошу:

Постановление тройки УНКВД Алма-Атинской области от 25 ноября

1937 г. отменить и дело в отношении Байтурсунова Ахмета прекратить за отсутствием в его действиях состава преступления».

На основании протеста 4 ноября 1988 г. Судебная коллегия по уголовным делам Верховного суда Казахской ССР в составе Т.К. Айтмухамбетова (председательствующий), Е.Л. Грабарника и К.Т.Кенжебаева отменила приговор 1937 г. и отменила дело (л.193-194).

Можно видеть, что теперь в протесте и постановлении суда два уголовных дела четко разделены и обсуждаются лишь вопросы, не дублирующие дело 1929-1931 гг. По последнему делу реабилитация шла паралельно, и постановление суда об этом было принято в тот же день 4 ноября 1988 г. [5,194 с.]. А.Байтурсунов был реабилитирован в ноябре 1989 года.

Вопрос о реабилитации Магжана Жумабаева был поднят лишь в 1960 году. В деле содержится определение Военного трибунала Туркестанского военного округа (ТуркВО). Состав трибунала: генерал-майор юстиции Приймак (председательствующий), подполковник юстиции Ижиков и подполковник юстиции Старинец; определение основывалось на заключении помощника военного прокурора ТуркВО Никитина.

Определение имело половинчатый характер. С одной стороны в нем было отмечено: «Обвинение Джумабаева(в следственных материалах его фамилия пишется так - А.М.)» в шпионской деятельности в пользу Японии было основано только на показаниях, не проверенных органами следствия и объективно не подтвержденных. Джумабаев на следствии в 1938 году показал, что в качестве агента японской разведки его завербовал А.Букейханов, а затем он сам завербовал Байдильдина, Сейдалина, Сеитова и

других, всего 14 человек. В органах госбезопасности и архивах сведений о принадлежности к иностранным разведкам А.Букейханова, Байдильдина, Сейдалина, Сеитова и других лиц, названных в показаниях Джумабаева не имеется (л.157). Далее сказано что названные Жумабаевым в качестве «шпионов» лица либо реабилитированы, либо вообще к уголовной ответственности не привлекались. Исключение - А.Букейханов, только оказалось, что как раз в шпионаже в пользу Японии он в 1937 году не обвинялся (только в японофильстве). Таким образом, эта часть обвинения снималась.

Что касается обвинения в «антисоветской деятельности», то отмечено лишь одно: «Джумабаев за антисоветскую и националистическую деятельность был осужден в 1930 году к 10 годам лишения свободы, а по отбытии наказания за это же был незаконно привлечен к уголовной ответственности в 1937 году (л.158). Однако, поскольку Жумабаев действительно был близок к «Алаш-Орде», его деятельность тех лет была на основании цитировавшихся ранее данных признана «антисоветской», несмотря на несколько амнистий.

И еще 2 обстоятельства помешали полной реабилитации поэта. Не раз при реабилитации писателей и других людей творческих профессий тогда делали запросы в соответствующие творческие союзы. Творческие союзы многих союзных республик помогали в реабилитации своих бывших членов. Иной оказалась позиция Союза писателей Казахстана. В определении читаем: «По заключению комиссии Союза советских писателей, данному 19 мая 1960 года, поэтическое наследие Джумабаева в своей идейной основе носило буржуазно-националистический, а следовательно, контрреволюционный характер» (л.156). Само заключение в деле отсутствует.

И еще показания против: «Допрошенные в 1960 году в качестве свидетелей Курманбаев, Залалиев, Кыпчабаев и Хакаев, ранее знавшие Джумабаева показали, что его отец был крупным баем, эксплуатировал батраков и ряд лет при царском строе был волостным управителем (л.158).» Речь шла о реабилитации сына, а не отца, который фигурирует деле умершим в 1932 г. (л.5), а как считалось даже при Сталине «сын за отца не отвечает». Но этот факт, видимо, повлиял на решение.

Итог был половинчатым. «Решение комиссии НКВД и Прокурора СССР от 11 февраля 1938 года» было отменено (л.158), а приговор 1930 года был оставлен в силе, а там были все обвинения 1938 года, кроме обвинения в шпионаже в пользу Японии. Это повлияло на судьбу наследия классика казахской литературы в течение последующих трех десятилетий.

Были, однако, люди, добивавшиеся восстановления доброго имени поэта. Народный поэт Башкирии Сайфи Кудаш в 1969 году обратился с письмом к Первому секретарю ЦК КП Казахской ССР Д.А.Кунаеву и в Союз писателей Казахстана, предлагая дополнить «гражданскую» реабилитацию поэта (то есть решение 1960 года) «политической». [5, 212 с.].

Отрывки из этого письма были опубликованы в журнале «Дружба народов» лишь в 1988 году, еще при жизни автора, прожившего почти 100 лет [6, 161 с.].

В нем Сайфи Кудаш писал: «В ноябре 1968 г. в Казахском университете состоялось собрание, участники которого обратились с просьбой в соответствующую организацию республики издать двухтомник произведений М.Жумабаева. Однако, как мне стало известно ЦК КП Казахской ССР квалифицировало это собрание как политическую ошибку на том основании, что М.Жумабаев является выходцем из байской среды, националистом, символистом, пессимистом, поэтом-мистиком». В письме доказывалось, что Жумабаев – крупный поэт, с 20-х годов перешедший на советские позиции. Однако на письмо ответа не последовало, и ничего не изменилось.

Лишь в 1988 году вместе с А. Байтурсуновым, А.Букейхановым и другими Магжан Жумабаев был полностью реабилитирован. После этого журнал «Дружба народов», оперативно напечатал письмо Сайфи Кудаша и переводы стихов погибшего поэта на русский язык, сделанные А.Паршиковым, вскоре появились переводы из Жумабаева, выполненные Евгением Евтушенко.

Только в 1988 году по решению Судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда КазССР, Указом Коллегии Верховного суда КазССР 4 ноября 1988 года был оправдан А.Байтурсунов, Мыржакып Дулатов - руководители движения, деятели движения «Алаш» Жусупбек Аймауытов, Болганбаев Кайретдин, Габбасов Халел, Адилев Динмухамет.

По решению Верховного суда СССР 16 мая 1989 года был оправдан один из лидеров движения Алаш Алихан Бокейханов [4,88-93 с.].

Аймауытов Жусупбек(1889 -1930). Казах. Член партии «Алаш» в 1917-1919 гг., член Коммунистической партии с 1920 г. С октября 1920 по июнь 1921 г. заместитель наркома просвещения КазССР. Репрессирован. Арестован в мае 1929 г., осужден к расстрелу в апреле 1930 г. Реабилитирован в октябре 1988 года.

Болганбаев Кайретдин(1894-1937) - деятель движения Алаш. Журналист, преподаватель, общественный деятель. В декабре 1928 года был арестован представительством ОГПУ в Казахстане и по решению тройки коллегии ОГПУ 4 апреля 1930 года был приговорен к лишению свободы на 6 лет. В 1937 году вторично был арестован и был приговорен к расстрелу.

Габбасов Халел(1888-1931) - деятель движения Алаш. Экономист, ученый, журналист. 16 октября 1928 года был арестован представительством ОГПУ в Казахстане и по решению коллегии ОГПУ 4 апреля 1930 года был приговорен к лишению свободы на 6 лет. В 1937 году вторично был арестован и был приговорен к расстрелу.

Адилев Динмухамет(1890 -1930). Казах. Член партии «Алаш» и Коммунистической партии. Член ВЦИКа (1925). С 22 декабря 1920 по 12 января 1921 г. временно исполняющий должность наркома НКВД КазССР. Репрессирован. Арестован в декабре 1928 г., осужден к расстрелу в апреле 1930 г. Реабилитирован в ноябре 1988 года.

Алихан Букейханов (1866-1937) - общественный деятель, преподаватель, журналист, этнограф. Один из лидеров партии «Алаш», комиссар Временного правительства по Казахстану (1917). Председатель (премьер-министр) Алашской автономии с 1917 по 1920 годы. Он считается первым премьер-министром Казахстана. С 1922 г. по 1927 г. был литературным сотрудником Казахской секции Центрального издательства народов СССР в Москве. В 1920—1930-е годы трижды арестовывался органами НКВД, 27 сентября 1937 года осужден Выездной Комиссией Верховного Суда (ВКВС) за принадлежность к «террористической организации» и в тот же день расстрелян.

Как и другие видные члены «Алаш-Орды», Алихан Букейханов, не был реабилитирован в 50-е годы. Поэтому долгое время замалчивалась не только его политическая, но и исследовательская деятельность, а упоминание его имени было возможно лишь в резко критическом контексте [5, 212 с.].

Алихан Букейханов был реабилитирован постановлением Верховного суда СССР 16 мая 1989 года.

В период «хрущевской оттепели», во время застоя (1964-1984) была сделана только юридическая реабилитация некоторых рядовых членов движения «Алаш», что означало снятие обвинений чисто уголовного характера и прекращение уголовного дела.

В годы перестройки и демократизации (1985-1991 гг.) юридическая реабилитация деятелей движения «Алаш» была дополнена политической реабилитацией, которая включала снятие запрета на упоминание его имени в печати и научной литературе.

И только в период существования независимой Республики Казахстан она была дополнена публичной реабилитацией, что означало – публичное «отпущение грехов», и лишь тогда общественность узнала, что имели место юридическая и политическая реабилитация данного деятеля.

Только после этого имя А. Байтурсунова, А.Букейханова, М.Жумабаева и других деятелей движения «Алаш» в стране стало часто упоминаемым, особенно после провозглашения независимости. Именем А. Байтурсунова, названа одна из центральных улиц Алма-Аты, Институт языковедения Национальной академии наук Казахстана.

В 1998 г. в новой столице РК – Астане торжественно отмечено 125-летие Ахмета Байтурсунова. 1-й президент РК Н.А.Назарбаев, открывая торжественное собрание подчеркнул: «Мы все – ученики великого наставника Ахмета Байтурсунова» [7,1 с.]. В докладе государственного секретаря Казахстана Абиша Кекилбаева о А.Байтурсунове было сказано: «Он, и впрямь словно свобода в ореоле восходящей утренней зари, представляется мифическим Хызыр Ильясом на белокрылом скакуне - тулпаре, спускающемся с высоты. Хочется побегать ему навстречу, поклониться ему, прикоснуться к его стремнам, выразить чувство тоски по нему, передавшееся от отцов. ... От имени всех нас скажем бессмертному Учителю нашему: «Воистину так, Великий! Да сбудутся Ваши слова! – и низко поклонимся ему» [7, 2 с.].

В независимом Казахстане имя Алихана Букейханова столь же чтимо, как имя Ахмета Байтурсунова., прежде всего в связи с членством в партии «Алаш» и сформированном ею правительстве. Однако высоко оценивается и вклад Алихана Букейханова в развитие национальной культуры. Он был первым биографом великого казахского поэта Абая, выступив вскоре после его смерти, в 1905 и 1907 гг., с первыми статьями о его жизни и деятельности.

В 1993 г. по всей стране было торжественно отмечено 100-летие со дня рождения М.Жумабаева. Мы, молодое поколение независимой страны – Республики Казахстан, расцениваем свою работу по реабилитации репрессированных граждан, в том числе и деятелей движения «Алаш», как выполнение своего нравственного долга перед памятью старших поколений, стремимся максимально использовать ее для восстановления поправленных законных прав и интересов граждан, развития гласности. Мы

рассматриваем эту работу по реабилитации соотечественников, невинно пострадавших в суровые годы лихолетья, как важнейший политический вопрос, от решения которого зависит авторитет и имидж страны в глазах мирового сообщества. Немало еще предстоит сделать для того, чтобы благодарные потомки могли с гордостью сказать: уроки истории не прошли даром и наше молодое суверенное государство стало действительно правовым, а его законы стоят на страже прав и интересов граждан во имя будущего процветания Казахстана.

Список использованной литературы:

- 1 *Наркомы Казахстана. Биографический справочник. Примечание./Сост. М.Х.Жакыпов, А.С.Зулкашева, А.Н.Ипмаганбетова, Е.В.Чиликова.– Алматы: Издательство «Арыс», 2007. – 400 с.*
- 2 *Страницы трагических судеб: Сборник воспоминаний жертв политических репрессий в СССР в 1920-1950-е гг. Примечания. //Сост. Е.М.Грибанова, А.С.Зулкашева, А.Н.Ипмаганбетова и др.-Алматы: Жеты жаргы, 2002. – 448 с.*
- 3 *Магжан Жумабаев. Табалдырык. Манифест. – Алматы: «Тау-Самал» баспасы, 2011. – 108 б.*
- 4 *Постановление Политбюро ЦК КПСС от 28 сентября 1987 г. «Об образовании комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х годов» // Известия ЦК КПСС. 1989.-№1.- С.105-115.*
- 5 *Ашин Ф.Д.; Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология.- М.: Восточная литература, 2002 - 296 с.*
- 6 *Письмо народного поэта Башкирии Сайфи Кудаша Первому секретарю ЦК КП Казахской ССР Д.А.Кунаеву и в Союз писателей Казахстан// Дружба народов», №12. – С.158-166.*
- 7 *Казахстанская правда за 15 октября 1998 года.*

УДК 968

ГРНТИ 11.25.91

У.С. Каримбаева¹, И.В.Крупко²

¹студентка 3 курса института «Истории и права» КазНПУ им. Абая, специальность «5В011400- История».

umirakarim@gmail.com

²докторант 1 курса института «Истории и права» КазНПУ им. Абая, специальность «8D01601- История».

tengri95hismatulin@mail.ru

«ОСВОБОЖДАЯ САКРАЛЬНОЕ: АПОЛОГИЯ ОБРЯДА «ТҮЙЕ-ШЕШУ»

Аннотация:

В данной статье был проведен исследовательский анализ одной из реликтовых обрядово-культурных практик, который именуется в отечественной историографии как - «Түйе шешу» («Түйе шешпек», «тайлақ тарту»). Настоящий анализ дает новое понимание этой архаичной традиционной практики, а также освещает ее место в исторической памяти и несколько соответствующих нарративов в историографическом дискурсе. Возвращение данного обряда в пространство исторической памяти независимого Казахстана (в ряде отечественных СМИ) продемонстрировало генеалогическую зависимость от советского нарратива и послужило началом оживленных и достаточно агрессивных споров в сфере публичных коммуникаций, это послужило ещё одним поводом для осмысления данной традиционной практики с научной точки зрения.

Ключевые слова: сакральный обряд, түйе шешу, лиминальный процесс, традиция.

«RELEASING THE SACRED: APOLOGY OF THE TUYE-SHESHU RITUAL»

U.S. Karimbaeva¹, I.V. Krupko²

*3rd year student of the Institute of History and Law, KazNPU named after Abaya
specialty "5B011400- History".*

*"²PhD student of the Institute of History and Law at Abai KazNPU,
Almaty, Kazakhstan*

Abstract

In this article, a research analysis was conducted of one of the relic ritual and cult practices, which is referred to in native historiography as – "Tuye Sheshu" ("Tuye Sheshpek", "Tailak Tartu"). The present analysis provides a new understanding of this archaic traditional practice, as well as highlights its place in historical memory and several relevant narratives in historiographic discourse. The return of this rite to the historical memory space of independent Kazakhstan (in a mass media) demonstrated genealogical dependence on the soviet narrative and served as the beginning of lively and quite aggressive disputes in the field of public communications, this served as yet another reason for understanding this traditional practice from a scientific point of view.

Key words: sacral rite, tuye sheshu, liminal process, tradition.

У.С. Каримбаева¹, И.В.Крупко²

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ-нің тарих және құқық институтының «5B011400-Тарих» мамандығының
3-ші курс студенті umirakarim@gmail.com*

*¹Абай атындағы Қаз ҰПУ, Тарих және құқық институтының PhD докторанты,
Алматы қ., Қазақстан tengri95hismatulin@mail.ru*

«ҚАСИЕТТІ БОСАТУ: ТҮЙЕ ШЕШУ РӘСІМІНІҢ АПОЛОГИЯСЫ»

Аңдатпа

Осы мақалада орыс тарихнамасында «Түйе шешу» («Түйе шешпек», «тайлак тарту»). деп аталатын реликтік рәсімдердің біреуі бойынша зерттеу талдауы өткізілді. Осы анализ архаикалық дәстүрлі практиканы жана түсінуді қамтамасыз етеді, сондай-ақ тарихи жадының орны мен тарих дискурстағы бірнеше маңызды нұсқаларды көрсетеді. Осы дәстүрдің тәуелсіз Қазақстанның тарихи жадына оралуы (бірқатар отандық бұқаралық ақпарат құралдарында) кенестік әңгімеге байланысты генеалогиялық тәуелділікті көрсетті және қоғамдық коммуникация саласындағы қызу даулардың бастауы болды, бұл дәстүрлі практиканы ғылыми тұрғыдан түсінудің тағы бір себебі болды.

Түйінді сөздер: қасиетті рәсім, түйе шешу, лиминалдык процесс, дәстүр.

В 20-ых годах прошлого столетия обряд «Түйе шешу» был зарисован художником и этнографом Н. Хлудовым, под названием - «Праздник с призами». Именно тогда впервые вниманию общественности была представлена эта традиционная практика. По сценарию обряда, акторы (на картине Хлудова – несколько полуобнаженных женщин) должны с завязанными на спине руками, развязать зубами аркан, к которому был привязан верблюд. Данное действие было публичным и, на первый взгляд, носило состязательный характер: в случае, если участнику удавалось развязать животное, он забирал его в качестве приза вместе с подарками, которые были помещены на верблюда. Выставка Хлудова, и особенно «оскорбляющая» картина, иллюстрировавшая обряд, вызвали широкий резонанс и возмущение, а критика была столь интенсивной что картину пришлось изъять. Сам автор с такой критикой был не согласен. Поэтому была назначена экспертиза, руководить которой поручили Ахмету Байтурсынову. По итогам экспертизы и по словам А. Байтурсынова: «Казашки, основываясь на прекрасном знании народных обычаев и правил этикета, строго регламентирующих поведение женщины в обществе, никогда не работали полуголыми, но даже босыми и с обнаженной головой» [1]. Подчеркивая, что казахские девушки никогда не позволяли себе появляться публично в обнаженном виде, он все же отметил что сюжет обряда диктует актору (девушке) ничто иное как полную обнаженность. Другие краткие упоминания данной традиции содержатся в работе А.Х Маргулана, где он приводит весьма ценное историческое свидетельство, основанное на достоверных источниках, о том, что данная практика была проведена на поминальном мероприятии – асе, деда Абая Кунанбаева - Ускенбая летом 1851 года.

Причем Маргулан пишет, что даже в то время данный обряд был диковинным и непривычным для большинства казахского населения, а значит уже тогда являлся реликтовым.

На данный момент в научное осмысление описываемый обряд получил только в статье 2001 года Р.Кукашева, осуществившего историографический анализ и продемонстрировавшего в своей работе континуум этнографических описаний «түйе шешу» и сходных культовых практик у казахов, кыргызов и уйгуров [1, с.351].

В советском дискурсе исторической памяти обряд «түйе шешу» обрел еще одно воплощение (более древнее т.к. речь идет о саках) в книге известного исторического романиста Василия Яна - «Огни на курганах», где в главе «Кто развязал верблюда?» он рассказывает о нем следующим образом: «Громадная толпа, стоявшая кругом, шумела и кричала. Все шутили, ожидая излюбленного зрелища. Старый Хош, игравший при Будаkene роль прихлебателя и шута, стал выкрикивать: – Этот верблюд подымает восемь мешков ячменя и столько же зараз съедает. Бегаёт иноходью за верблюдцами и пятится, если видит седло. Может идти без воды десять дней и столько же сидеть на месте, глядя на бурдюк с кумысом. Прошел до Вавилона и обратно, вернулся еще более диким и обросшим бородой. Однако щедрый Будакен Золотые Удила, желая позабавить гостей, дарит этого редкого верблюда той смелой женщине, которая развяжет все веревки без помощи ножа и затем объедет на верблюде вокруг кочевья. Но только, по старому обычаю, на этой женщине не должно быть никакой одежды, чтобы она не могла спрятать нож...» [2, с.47]. Как мы видим, в интерпретации Яна градус эротического напряжения максимально снижен, и перенаправлен в область военно-политической прагматики и бытовой конспирологии. Это объясняется, во-первых, интересом самого писателя к подобным коллизиям, мастерски погружающим читателя романов Яна в колоритный, почти детективный быт средневековья. Во-вторых, причина в том, что советский нарратив исторической памяти полностью вытеснял эрос из сферы публичного (тексты, песни, фильмы, выставки и т.д.), как и в этом случае, когда символическое измерение эроса «заземляется» в быт чистой прагматики.

Возвращение данного обряда в публичный дискурс исторической памяти независимого Казахстана (в ряде отечественных СМИ) продемонстрировало генеалогическую зависимость от советского нарратива, вытеснявшего эрос, и послужило началом оживленных и достаточно агрессивных споров. Интернет комментаторы, вооружившись всеми имеющимися у них грамматическими и логическими возможностями, писали, что даже если данный обряд существовал, они отказываются в это верить – воистину логический парадокс достойный стать антитезой к знаменитому «Credo quia absurdum» Вот яркий пример из комментариев к публикации информации об обряде «түйе шешу» на одном из научно-популярных пабликов в интернете: «Админ. Перестаньте выкладывать на обсуждение такие сомнительные темы, которые у читателя разрушает представление о предках. Вы сеете раздор и смуту. Мы потомки великих людей. И такой возврат мы отказываемся верить. Уж тем более труды и фантазии неверных о нас. Бойтесь Аллаха.» (орфография и пунктуация сохранены) [3]. На наш взгляд, этот комментарий не нуждается даже в анализе т.к. несет в себе дискурс глорифицированной традиционности в наиболее концентрированном виде, к тому же, в лучших традициях средневековой инквизиции апеллируя к страху перед Богом [4, с.365].

Более того, настоящим «бумом» агрессии в адрес данной традиционной практики, послужила реакция общественности на экранизацию данного обряда в кинопрокате. Историческая драма «Кунанбай», снятая в 2015 году режиссером Досханом Жолжаксыновым повествует о жизни отца Абая Кунанбаева. В фильме показана сцена, где на похоронах Ускенбая, был проведен данный обряд. По сюжету, перед собравшимся народом молодая полуобнаженная девушка развязывала верблюда с завязанными руками за спиной, именно эта сцена вызвала бурю недовольств среди зрителей, и картина не получила всеобщего признания публики. Возмущение данным обрядом и непринятие его не осталось только на просторах интернет фронтов, в книге «История и психология казахов», автор, не скрывая собственного отвращения, пишет: "И вот, к великому стыду, именно в колониальную эпоху казахи на своих извращенных тусовках дошли до того, что кое-где в Казахстане ввели в практику...порнографию, вернее, «стриптиз по-казахски». На эту тему имеются зарисовки русских наблюдателей (н-р, Н. Хлудова), изображающие это позорное нововведение в казахскую традицию, названную придумавшими его казахами «түйе шешу» («развязывание верблюда»). Во время народного празднества, тоя предлагается кому-то из девушек (конечно, очень бедных) раздеться догола, чтобы получить в награду верблюда»[5]. Характерной чертой национального исторического нарратива эпохи независимости (представителем которого выступает автор этого опуса) здесь является колониальная референция – нарративный прием, заключающийся в том, что колонизаторам приписывается все, что в данный момент считается негативным.

Этнографические интерпретации статуса акторов, участвующих в данном обряде представляют собой сложный континуум мнений и знаний о том, кто именно должен быть действующим лицом. При сравнении материалов о том, кто должен развязывать верблюда и какова степень обнаженности действующих лиц, в глаза бросаются некие разногласия. По мнению А. Байтурсынова женщина должна быть полностью обнажена, по мнению исследователя М. Танекеева, актором выступает полуобнаженный мужчина. Так же нет единого мнения по поводу возрастной категории участников. А. Байтурсынов в своем отчете решительно отвергает участие девушки в состязании, изображенном Н. Хлудовым, указывая, что по рассказам аксакалов, участницами были пожилые женщины, которые в патриархальной культуре, с возрастом и статусом получали возможность наращивания своего культурного капитала и авторитета. Такие разночтения основных элементов исчезнувших традиций еще раз свидетельствуют о том, что мы имеем дело с реликтовым обрядом.

Для того чтобы понять сущность этой архаичной традиции мы обратились к уже имеющимся историографическим данным некоторых исследователей. Р. Шомбал-Кукашев в своей статье – «К символике старинного казахского поминального ритуала Түйе шешу» считает, что обряд являлся частью поминального комплекса – аса, а развязывание верблюда означало окончательный уход умершего из мира живых людей. По его мнению, в данном обряде был смоделирован механизм «обменного диалога» [6, с.372], между двумя противоположными мирами, направленный на воспроизводство и продолжение человеческого рода. Следует также отметить, что мотив «развязывания» встречается во многих практиках традиционной казахской культуры. Например, с началом родовых схваток беременной расплетали косы, развязывали все узелки на одежде – согласно принципу симпатической магии, это должно было помочь легким родам. Расплетая узлы, женщины приговаривали: «Түйіншегін шеше гөр, күнәсі болса кеше гөр!» («Развяжи узлы её, прости грехи её!») [7, с.163]. Неслучайно также и то, что практика «развязывания» здесь актуализируется в лиминальном состоянии актора, как и в случае с «развязыванием» души покойного.

Отдельную и пока открытую исследовательскую проблему представляет концепт множественности души (нескольких душ или аспектов одной души) в традиционной казахской культуре. Одна из которых именуется как – «рух сакин», она по поверьям не покидает тела, а в случае выхода из человеческой плоти, человек считается мертвым. Генезис понятия о множественности душ восходит к архаичным представлениям, которые сохранились у многих народов мира. Также у казахов существовало верование в то, что у девушек имеется 40 душ (кыздың қырық жаны бар). Появляются эти души по мере изменения статуса и образа жизни девушки- первая душа дана при рождении, вторая при замужестве, третья при появлении первого ребенка и т.д. Новые требования к девушке, полученные в результате изменения ее положения в семье и обществе, генерируют совершенно иные качества и методы её мировосприятия. Если взглянуть на этот процесс сквозь призму законов психологии, можно выявить сходство данного обряда с процессом раскрытия личностных качеств, накопление душ девушки есть ничто иное как процесс ее поэтапного самопознания.

Следующим актором обряда являлся верблюд. Верблюд в обрядовых практиках кыргызов и казахов являлся центром всеобщего миропорядка, символом, воплощающем в себе жизненное начало и конец. Верблюд был удостоен сакрального статуса, нередко в погребальных традициях тюрков было принято хоронить умершего не рядом с соплеменниками, а там, где остановится могучий верблюд-нар, несущий покойного. Многие исследователи интерпретирует символическую проекцию верблюда в тюркских культурах как этнометафизическое воплощение единства трех миров: верхнего, среднего и нижнего – циклическую модель времени (мушель) – 12-летний временной цикл, пространство и время космоса традиционной культуры. Верблюд часто сопровождает психопомпа (Желмайя Қорқыта), что, вероятно, отсылает нас к более архаическому срезу культуры, когда тотемическое животное доминировало над своим антропоморфным воплощением. Очень часто в своих причитаниях по умершему (жоқтау) убитые горем вдовы сравнивали своего скончавшегося мужа с верблюдом:

«...Скакун ты мой, не меняющий бега

Как сытый, так и голодный.

О народ мой! Ты лишился своего нара!» [8].

Другим элементом обряда является столб, к которому арканом был привязан верблюд. У казахов мировое древо предстает в виде посоха - *аса таяк*, а также столба, воткнутого в землю у могилы святого - *аулие*. Символика тут ясна: жердь - *баган* символизирует мировое дерево, по которому душа умершего должна подняться в небо и по которому она может спуститься вниз. По этой же причине казахи после смерти человека выставляли через тундук копье. Можно полагать, что данный обряд и вправду являлся

чисто погребальной практикой, которая символизировала переход души умершего в иной мир, развязать – значит отпустить.

Стоит отметить, что акт перехода души умершего в мир духов, посредством обряда «түйе шешу», является лиминальным, душа через развязанного верблюда имела возможность отправиться в иной мир. [9, с.127]. Женщина в традиционной культуре чаще всех является субъектом и объектом лиминальности – проводником души в наш мир (рождение) и обратно(смерть). Весь этот процесс символизирует циклический миропорядок, в котором именно женщина чаще всего выступает как проводник жизненных процессов. Более того, сакральным в данном обряде считается сам процесс (единая семиотическая система), но никак не отдельные действующие элементы (девушка, верблюд, столб) [10, с.220]. Будет ошибочным считать центральной фигурой данной традиции девушку, ведь ее образ не является здесь исключительным, она в такой же роли проводника, но уже с другим сценарием может быть задействована, как и в погребальном обряде, так и в обрядовых процессах свадебных торжеств, праздников по случаю рождения ребенка. Ошибочным будет полагать и то, что верблюд, будучи центром всеобщего миропорядка является основным элементом. Только рассматривая этот процесс комплексно можно проследить, что сакральное в данном обряде есть момент перерождения души, ее «точка бифуркации» в этом мире. Вместе с этим перерождением каждый из действующих элементов подтверждает свою символическую роль, ведь в традиционной культуре сакральное пропитывает все уровни жизнедеятельности: от обрядов и культов, до ведения хозяйства и быта.

Таким образом, исследование реликтовых обрядов, а именно, их комплексный разбор сквозь призму семиотики, даёт нам более подробное, глубокое и целостное понимание семиосферы сакрального в казахской культуре. Освещение такого рода обрядов в пространстве публичных коммуникаций формирует вокруг него определенные оценочные суждения со стороны общественности, которые, в силу поверхностного восприятия, к сожалению, искажают красоту символов аутентичности. Массовая рефлексия обряда «түйе шешу» имеет свои структурные причины. Во-первых, став реликтовым, этот обряд, как и многие другие был вытеснен за пределы исламского нормативного канона. Это отчасти может объяснить резко негативное отношение общества к данной традиции в наши дни, ведь большая часть населения Казахстана исповедует ислам. Во-вторых, во многом, формируясь под влиянием нарративной традиции соцреализма в науке, историческая память (сначала в КазССР, а потом и в независимом Казахстане) по инерции вытеснила все «эротическое» из сферы публичного. И в-третьих, при восприятии ритуального реликта, на первый взгляд шокирующего, срабатывает рефлекторное отторжение объекта за пределы «мы-сознания», потому что «у нас такого быть не могло». Изучение традиционной казахской культуры позволяет по-новому взглянуть на прошлое, настоящее и освободить забытое сакральное из архива исторической памяти.

Список использованной литературы:

1. Фонды ЦГМК. Оп. 1. Д.346. «Биография и заключения по картинам Н.Г. Хлудова», 1944 г. / Шомбал-Кукашев Р.Ш. «К символике старинного казахского поминального ритуала түйе шешу». Сб.статей. «Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем». Алматы: Ғылым, 2001. —428 с.;
2. Ян. В.Г. «Огни на курганах». М.: Наука и техника, 1988 г. —288с.;
3. Steppart «Түйе шешу» / <https://www.instagram.com/p/Br5V8sOHsgX/>;
4. Крупко И.В. «Ностальгии-утопии в эпоху модерна». Вестник КазНПУ «Исторические и социально-политические науки». Серия №3(58), 2018 г. — 411с.;
5. Нуртазина Н. «Штрихи к казахской ментальности XIX века – истоки морального разложения» / <https://www.altyn-orda.kz/shtrihi-k-kazahskoj-mentalnosti-xix-veka-istoki-moralnogo-razlozheniya/>;
6. Шомбал-Кукашев Р.Ш. «К символике старинного казахского поминального ритуала түйе шешу». Сб.статей. «Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем». Алматы: Ғылым, 2001. —428 с.;
7. Толеубаев А. Т. «Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов»: (XIX - нач. XX в.) / Алма-Ата: Ғылым, 1991 г. —213с.;
8. Диваев 1896 — Диваев А. Причитание // ТВ. 1896. № 83;
9. Арнольд ван Геннеп. «Обряды перехода». — М.: Восточная литература РАН, 1999. – 198с.;
10. Тернер В. «Символ и Ритуал». — М.: Наука, 1983 г. – 277с.

УДК 94(47+57).1924/90:32

Б.Т.Даулов¹

¹ Магистрант Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

АНГЛО-АМЕРИКАНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ СТАЛИНИЗМА КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье проделана попытка проанализировать деятельность западных историков в изучении сталинизма в XX веке. Необходимо отметить, что исследование деятельности западных историков в изучении сталинизма дает возможность проанализировать взгляд англо-американских ученых, на становление сталинизма. В англо-американской историографии было много гипотез и моделей, объяснявших генезис сталинизма, периодизацию сталинского этапа советской истории, взаимодействие общества и государства в 1930-е гг., взаимовлияние политики, экономики и идеологии. В течение длительного периода времени они не были и не могли быть соответствующим образом документированы. Однако и после открытия советских архивов, несмотря на введение в научный оборот новых материалов, остаются нерешенные вопросы, связанные со Сталиным и сталинизмом. Поле деятельности исследователей остается огромным.

Ключевые слова: сталинизм, историография, тоталитаризм, ревизионизм, коллективизация, И.В.Сталин, советское общество.

Б.Т.Даулов¹

¹ Аль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің магистранты, Алматы қ., Қазақстан

АҒЫЛШЫН-АМЕРИКАНДЫҚ ТАРИХНАМА СТАЛИНИЗМ ЗЕРТТЕУ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Бұл мақалада XX ғасырдағы сталинизмді зерттеуде батыс тарихшыларының қызметін талдауға әрекет жасалды. Сталинизмді зерттеуде батыс тарихшыларының қызметін зерттеу ағылшын-американдық ғалымдардың сталинизмнің қалыптасуына көзқарасын зерттеуге мүмкіндік беретінін атап өту қажет. Ағылшын-американ тарихнамасында сталинизм генезисін, кеңес тарихының Сталиндік кезеңін кезеңдеуді, 1930-шы жылдардағы қоғам мен мемлекеттің өзара іс-қимылын, саясат, экономика мен идеологияның өзара ықпалдасуын түсіндірген гипотезалар мен үлгілер көп болды. Ұзақ уақыт кезеңі олар жоқ және тиісті түрде құжатталуы мүмкін емес. Алайда, кеңес мұрағаттары ашылғаннан кейін, ғылыми айналымға жаңа материалдардың енгізілуіне қарамастан, Сталинмен және сталинизммен байланысты шешілмеген мәселелер қалып отыр. Қызмет алаңы зерттеушілердің қалады зор.

Түйін сөздер: сталинизм, тарихнама, тоталитаризм, ревизионизм, ұжымдастыру, И.В.Сталин, кеңес қоғамы.

В.Т. Daulov¹

¹ Master student of Kazakh National university named after Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan

THE .ANGLO-AMERICAN .HISTORIOGRAPHY STALINISM AS AN OBJECT OF STUDY

Abstract

This article attempts to analyze the activities of Western historians in the study of Stalinism in the 20th century. It should be noted that the study of the activities of Western historians in the study of Stalinism makes it possible to study the view of Anglo-American scientists on the formation of Stalinism. In Anglo-American historiography, there were many hypotheses and models that explained the Genesis of Stalinism, the periodization of the Stalinist stage of Soviet history, the interaction of society and the state in the 1930s, the interaction of politics, Economics and ideology. For a long period of time, they were not and could not be properly documented. However, even after the opening of the Soviet archives, despite the introduction of new materials into scientific

circulation, there are still unresolved issues related to Stalin and Stalinism. The field of activity of researchers remains huge.

Key words: stalinism, historiography, totalitarianism, revisionism, collectivization, I. V. Stalin, soviet society

Данная статья написана в рамках диссертационной работы «Сталинизм как идеологическая основа советской модели социализма». Для того чтобы исследовать указанную тематику, необходимо сначала изучить всю историографию посвященной такому явлению как «Сталинизм».

Актуальностью темы является сегодняшнее широкое обращение отечественных исследователей к изучению социальной политики советских властей в эпоху сталинизма, что породило особый интерес к достижениям зарубежной историографии в этой сфере. Парадоксальным образом в советский период явилось то, что именно зарубежные исследователи сталинизма шли в авангарде научного поиска, именно там возникали наиболее адекватные изучаемому материалу историографические концепции. Цель работы проанализировать трансформацию историографических подходов зарубежных историков в 1940-1990-е гг. к вопросам становления сталинизма в СССР.

Наша задача выявить роль западных советологов в изучении феномена «Сталинизм».

Объектом исследования в данной статье выступает деятельность англо-американских историков.

Предметом рассмотрения является история зарождения западных школ по изучению сталинизма.

Целью исследования является анализ деятельности англо-американских советологов на примере некоторых из них.

В работе применялись исторический метод, сравнительный метод, метод анализа и синтеза и принцип объективности.

Теоретическая и практическая значимость исследования состоит в том, что данная статья представляет собой специальное комплексное исследование, которое может быть использовано для написания научных статей, а также при разработке методических и учебных пособий по специальности историография сталинизма.

Для того чтобы приступить к непосредственному изучению деятельности англо-американских историков требуется, прежде всего, составить картину развития Западной советологии во второй половине XX века.

На рубеже 1960-1970-х годов англо-американская Западная советология претерпела серьезные внутренние изменения. В послевоенные годы в нем доминировали политики, но к началу 1970-х годов среди советологов увеличилось число историков. За 75 лет (1876-1950) в США, в Канаде было защищено 250 докторских диссертаций по России и Советскому Союзу, а за десять последующих лет – более 600. Значительно расширилось преподавание советской истории в американских университетах. Если в конце 1950-х годов курсы по истории СССР были в планах 50% исторических факультетов, то в 1980 году их было 77 %. 228 факультетов к середине 1980-х годов имели специализацию по истории России до 1917 года, а 230 факультетов по истории Советского Союза после 1917 года по степени подготовки кадров советологии показывают уровень выпускников: за последние 20 лет (1950-1970 годы) степень бакалавра в этой области получили 5 666 человек, степень магистра — 2 514 человек.

Изменения произошли не только в организационной сфере. Темы и методология исследования также претерпели серьезную трансформацию, что нашло отражение в формировании "ревизионистских" против тоталитарной парадигмы направлений в советологии. Переноса этот принцип на исторические основания, мы также должны осознать, что для изучения сталинского периода мы как-то должны познакомиться и понять положения западной исторической науки. Я думаю, что важность такого подхода заключается не столько в усвоении конкретных фактов, сколько в поиске нового импульса для понимания сталинского периода или даже подтверждения нашего взгляда на советскую эпоху. Казалось бы, как могут западные историки разделять наши взгляды? В данном случае, я хотел бы привести конкретный пример. Заведующий кафедрой восточноевропейской истории Университета Гумбольдта в Берлине Йорг Баберовски, который даже по сравнению с другими западными историками выделил крайнюю антисоветскую направленность, пишет: "русские коммунисты были искушенными студентами эпохи разума и просвещения (здесь и ниже, акцент мой): то, что природа упустила, должно быть сделано человеческими руками. И все, что не отвечает требованиям разума, как это понимают большевики, должно было исчезнуть с лица земли.

Социализм не опровергает основной идеи модернизма, напротив, он хотел, чтобы она была подлинной реализацией" [12, с.12]. Так, немецкий историк думает о большевиках, учениках просвещения, стремящихся к подлинной реализации модерна. Для русских Сванидзе и Пивоварова признание

большевиков преемниками Вольтера, Лейбница, Монтескье было бы непреодолимым идеологическим барьером. Обратите внимание, что с точки зрения современности это утверждение согласуется с положениями сущности времени (различия только в оценках).

Далее мы не будем останавливаться на исследованиях и выводах некоторых западных историков. Нам представляется гораздо более важным нарисовать генезис развития западной историографии сталинизма, например, два самых ярких научных направления. Как страну, мы возьмем США, как самое мощное влияние в формировании историографии Советского Союза в западных штатах имели Соединенные Штаты.

Активное изучение сталинской эпохи началось после Второй мировой войны в рамках дисциплин русских исследований и советских и коммунистических исследований, более известных как Западная советология (советология). Западную Советологию сильно тянуло к нуждам холодной войны, что определяло ее исключительную идеологическую направленность. Реальные знания об истории Советского Союза были необходимы в той мере, в какой они соответствовали потребностям продолжающейся войны в ее пропагандистском и политическом направлениях. Для американской политической элиты было важно понять, с каким врагом они столкнулись. Каков его военно-экономический потенциал. Как управлять учреждениями. Какова кадровая политика, и как принимаются решения в высших эшелонах власти. Каковы отношения между людьми и властью? Изучение советской истории должно было помочь в понимании советского настоящего. Однако политика железного занавеса препятствовала получению как текущей, так и исторической информации, а частных источников для изучения советской истории было мало. Основными источниками были архивы Гувера, датируемые Волжским голодом 1921 года, архив Троцкого, различные эмигрантские архивы и официальная советская печать. Главным активом для изучения сталинизма был Смоленский партийный архив. Он был захвачен немцами в годы Великой Отечественной войны, а в 1945 году находился в Баварии, в американской зоне оккупации. На самом деле во время Холодной войны в материале была написана большая часть работ на Сталинскую тему. Узкая база источников, с одной стороны, жестко ограничивала американских историков, с другой стороны, давала свободу для самых разнообразных интерпретаций и спекуляций.

Была также кадровая проблема. Людей, которые изучали Советский Союз, было не так много. Поэтому в состоянии политологов верят даже историки. Так крупный американский специалист по русскому историку Ричард Пайпс довольно неплохо устроился в роли руководителя группы аналитиков так называемой команды Б (Team B). Группа была сформирована по инициативе директора ЦРУ Джорджа Буша-старшего (будущего президента США) в 1976 году. В его задачи входила оценка последних военно-стратегических исследований СССР. Пайпс был не единственным, кто добровольно пошел служить своей стране. Многие американские историки использовали свое положение консультантов и экспертов политического истеблишмента для улучшения своего материального положения и влияния в научном сообществе. Государство и так называемые общественные организации, такие как Фонд Рокфеллера и Фонд Форда, обеспечили им надлежащее финансирование и престижные рабочие места в Стэнфорде, Йеле, Гарварде и Принстоне. Дэвид Анжерман определил эту двойственную позицию американских историков как "служение как Марсу (то есть воюющему государству), так и Минерве (то есть науке)" [2, с. 2]. Сервис Mars неизбежно повлиял на направление научных публикаций. Иногда знания историка использовались в конкретных действиях информационной войны. Так, в 1984 году историк Роберт Конквест опубликовал для предвыборной кампании Рейгана практическое руководство под названием "Что делать, когда придут русские? В ней доктор исторических наук Стэнфордского университета описал последствия возможной советской оккупации со всеми этими (по мнению автора) последствиями, такими как грабеж, убийства, голод и массовые изнасилования населения. Таким образом, скептицизм советской стороны в отношении людей из элитных университетов США выглядит вполне естественным. Вспоминая об этом времени, американский историк Линн Виола писала: "тогда я не удивлена... что Советы постоянно рассматривали студентов по обмену как шпионов, особенно если они были из Гарварда..." [5, с.689-690].

Доминирующей теорией среди американских советологов была теория тоталитаризма. Мы полагаем, что большинство знакомы с этой теорией. Ограничимся кратким перечислением его основных положений. Согласно этой концепции, под тоталитарным государством понимается система личной власти диктатора, основанная на единой партии с массовой социальной поддержкой.

Контроль над властью осуществляется репрессивно-бюрократическим аппаратом, цензурой СМИ и запретом частной собственности. В своей ранней версии теория была сформулирована

Ханной Арендт. На американской земле ее последовательно развивают сотрудники Гарвардского университета Карл Иоахим Фридрих и Збигнев Бжезинский. Теория тоталитаризма помогла свести под одну крышу нацизм и сталинизм, легким путем факторинга из дискуссии, либерализм (то есть США). Правительство США быстро оценило ту роль, которую тоталитарный подход сможет сыграть в идеологическом противостоянии с Советским Союзом. К шестидесятым годам представители тоталитарного направления прочно закрепились практически во всех инкубаторах политической элиты. Язык американского политического истеблишмента и по сей день несет в себе отчетливую терминологию этой теории. Карл Дойч, Петер Кенез, Адам Улам, Мартин Малиа и уже упомянутые Конквест и Бжезинский были самыми известными представителями этого направления. Работа Конквеста "Большой террор" [8] стала классикой тоталитарной теории. Нельзя сказать, что господство тоталитарной школы было связано только с поддержкой американских властей. Его успех способствовал продвижению и отсутствию других стройных теорий.

Концепция тоталитаризма подкупала простотой обучения и удобством использования. Приверженцы тоталитарной теории часто грешили излишним универсализмом, пытаясь применить свои установки вплоть до античности. Однако теория тоталитаризма не всегда встречала в научном сообществе положительный отклик. По мнению историка Джона Арчи Гетти, навязывание тоталитарной концепции временами напоминало церковную службу [3]. Историки, работавшие вне рамок этой теории, могли столкнуться с жесткой оппозицией. Когда историк Мануэль Саркисьянц в начале 50-х годов попытался опубликовать свои статьи о британских истоках нацистской идеологии, что противоречило теории тоталитаризма, он пришел в предостережение своим коллегам и повсеместному отсутствию интереса к научной публикации [13].

Господство тоталитарной школы продолжалось до конца шестидесятых годов. Поражение США во Вьетнаме, гражданское и студенческое движение породило новую когорту историков. Новое направление в американской историографии долгое время не признавалось таковым. Только в 1986 году статья Шейлы Фицпатрик [10] стала своеобразным манифестом нового направления, которое называется ревизионизмом. Фицпатрик провел линию фронта между тоталитаристами и ревизионистами. По словам Фицпатрика основное соперничество было в методологической области. Сторонники тоталитарной модели предпочитали рассматривать сталинский период, позицию государства и политической элиты, т. е. сверху, ревизионисты, напротив, в основном рассматривали советское общество и его взаимодействие с властью, т. е. снизу [9, с.691]. В этом смысле сильное влияние на ревизионистов оказала французская историческая традиция школьного блока Анналов.

В конце концов ревизионисты так и не смогли разработать что-то вроде Единой Священной теории, как представители тоталитаризма. Единственное, что связывает ревизионистов в одном курсе, это социологическая методология и отказ от модели тоталитаризма.

Рассматривая основные направления ревизионистских исследований, отметим следующие моменты:

1. Ревизионисты указывали на высокую социальную мобильность советского общества. Существовали социальные группы (бенефициары), пользующиеся сталинской политикой. Привилегии могли выражаться как в повышении материального уровня, так и общественного престижа: стахановцы, закрытые клапаны для пункта, Мцы для крестьян, и так ревизионисты подчеркивали мобилизационную и роль советской идеологии в проведении политических и экономических реформ. В своей монографии Линн Виола продемонстрировала важность так называемого движения 25 000 [6] для проведения коллективизации. Вопреки господствовавшему тогда мнению о жестоко навязанной сверху идее коллективизации, Виола отстаивала позицию, согласно которой рабочие, направлявшиеся в деревню, разделяли целесообразность коллективизации.

Таким образом, сталинское государство обеспечило поддержку среди групп населения. В тоталитарной модели народ играл более пассивную роль. Любая инициатива сверху носила насильственный и репрессивный характер. Народная поддержка сталинизма снизу до сторонников тоталитаризма не рассматривается. Добавляя к вашим исследованиям в области групп, поддерживающих сталинский курс, исследования групп, противостоящих государству [4], ревизионисты доказали неоднородность советского общества.

2. Особенно остро стояли разногласия по вопросу о сталинских репрессиях. С точки зрения тоталитарного террора, это был инструмент укрепления личной власти Сталина и Коммунистической партии. Источником террора был, конечно, сам Сталин. Монография историка Джона Арча Гетти, была

настоящей провокацией. В своей монографии [2, с.711-715] Гетти рассматривал репрессии с точки зрения борьбы центра с неэффективной бюрократии периферии. Более того, согласно Гетти, Сталин не обязательно был инициатором репрессий. Гетти считал, что часть регионального партийного и государственного аппарата не менее заинтересована в развязывании репрессий. Позже идею конфликта Гетти, центр-периферия поднял российский историк Н. Жуков [15]. Гетти был одним из первых, кто допрашивал миллионы жертв сталинского террора, но затем из-за отсутствия доступа к архивам Гетти впал в другую крайность и многое из них преуменьшил. Сторонники тоталитаризма видят в выводах Гетти снятие Сталина с ответственности за репрессии. В то же время концепция Гетти включала в себя наличие других властных структур в виде региональных партийно-бюрократических групп. Это положение кладет конец модели тоталитаризма, поскольку наличие таких групп фактически означало, что Советский Союз не был тоталитарным государством.

Характер последующих дебатов выходил далеко за рамки обычного академического этикета. Сторонники тоталитаризма воспринимали идеи ревизионистов не только как критику их теории, но и как нападение на священные камни американского мировоззрения и миропорядка. Соответственно, сопротивление ревизионистам давалось часто в очень жесткой форме. Оценивая уровень дебатов тех лет, Линн Виола писала: "несмотря на то, что американским врагом в холодной войне был Советский Союз, мне всегда было интересно, почему американские советологи в своих внутренних войнах так напоминают сталинистов (троцкизм = ревизионизм), превращая все дебаты в бинарные и маргинализируя все голоса за пределами мейнстрима [4, р. 689] широко распространенная маркировка. Ревизионистов обвиняли в коммунизме, в апологетике Сталина и даже отрицании Холокоста. Ричард Пайпс сказал: "я игнорирую их (ревизионистскую) работу. Как бороться с людьми, отрицающими Холокост? Это как если бы кто-то верил, что Земля плоская" [8, с.691]. Это была прямая ложь. Ревизионисты не испытывали особой симпатии к Сталину (совсем наоборот) и никогда не отрицали Холокоста. Несмотря на такое давление, влияние ревизионистов возросло. В Западной Европе появились сторонники ревизионистского подхода.

Злую шутку с ревизионистами сыграла перестройка. Ревизионисты увидели в новом курсе Горбачева подтверждение его концепции о том, что советская система не статична, тоталитарна и вполне способна к политической эволюции. Но благодаря реконструкции теория тоталитаризма получила в России наибольшее распространение в тот самый момент, когда Запад отмечал ее упадок. Пожалуй, едва ли не единственной работой ревизионистов, опубликованной в Советском Союзе, была книга Стивена Коэна (из которой лишь вскользь можно отнести к ревизионистам) о Бухарине [14]. Поводом для публикации, на мой взгляд, вытекает из исторической политики бывший М. С. Горбачева и А. Н. Яковлев попал в хороший плохой Бухарина к Сталину. Это было вполне естественно. Для идеологической войны, которую вели русские либералы против советского прошлого, понятие тоталитаризма было гораздо удобнее. Разрушение Советского Союза хотя и обеспечило ревизионистам долгожданный доступ к советским архивам, но в то же время оставило ревизионизм за рамками российского публичного дискурса. В результате в российских СМИ 90-х годов свободно доминировала терминология тоталитарной школы. Довольно много российских историков, особенно тех, кто тесно связан с обществом "Мемориал", перешли на позицию тоталитаризма. Только после 2000 года, когда поезд уже ушел, часть ревизионистской работы была переведена на русский язык, но желаемого эффекта они не возымели.

Окончание Холодной войны привело к заметному ослаблению дискуссии между тоталитарными и ревизионистскими тенденциями. Это связано с переориентацией американской геополитики на Ближнем и Дальнем Востоке. По мнению Линн Виолы, на смену тоталитаризму пришла концепция столкновения цивилизаций, на смену Пайпсу пришел Хантингтон [4, С. 689]. Некоторые историки говорят о пост-ревизионизм, и пост-тоталитаризм, но мне кажется, говорить о полной размытости этих двух понятий является преждевременным.

Мы хотели бы призвать к более детальному изучению практики ревизионистов. Да, ревизионисты не испытывали особой симпатии к Советскому Союзу и временами презирали Советский Союз. Но, так как Бердяев, ненавидя большевизм, сумел открыть его интересным образом (по сути, воссоединив Русскую православную культуру с советским проектом), то и ревизионисты смогли открыть много интересных аспектов сталинской эпохи.

Ревизионистский подход на сегодняшний день является самым основательным опровержением теории тоталитаризма, столь популярной среди российских либералов. Если научиться изолировать антисоветское суждение ревизионистов, ориентируясь на смысловое и фактическое ядро, то можно приобрести знания и, следовательно, оружие для борьбы с доминированием тоталитарного подхода в России.

Научное наследие американских и европейских ревизионистов слишком велико, чтобы вписаться в рамки одной статьи. Поэтому мы надеемся, что нам удалось провести мини-экскурс в американскую историографию сталинизма, а также показать, насколько западный взгляд на советскую историю противоречив, разнообразен и какой потенциал он несет в себе.

Список использованной литературы:

1. David C. Engerman: Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts. Oxford University Press 2009.
2. John Arch Getty: Comments: Codes and Confessions, in Slavic Review, vol. 67, num. 3, 2008, pp. 711-715.
3. John Arch Getty: Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938. New York, 1985.
4. Lynne Viola: Peasant rebels under Stalin. Collectivization and the culture of peasant resistance. New York, Oxford 1996.
5. Lynne Viola: The Cold War within Cold War, in: Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History, Vol.12, Num. 3, 2011., p.689.
6. Lynne Viola: The best sons of the fatherland. Workers in the vanguard of Soviet collectivization. New York, 1987.
7. Robert Conquest, Jon Manchip White: What to Do When the Russians Come: A Survivor's Guide, by Conquest and Jon Manchip White. New York, 1984.
8. Robert Conquest: The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties. New York, 1968.
9. Sheila Fitzpatrick: Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921-1932. Cambridge University Press, 1979.
10. Sheila Fitzpatrick: New perspectives on Stalinism, in Russian Review, vol. 45, num. 4, 1986, pp. 357-373.
11. Sheila Fitzpatrick: Revisionism in Retrospect: A Personal view, in Slavic Review, vol. 67, num. 3, 2008, p. 691.
12. Йорг Баберовски: Красный Террор. История сталинизма. Москва, 2007.
13. Мануэль Саркисянц: Неудобные истоки [электронный ресурс].-URL: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.** (дата обращения: 9.09.2009)
14. Стивен Коэн: Бухарин. Политическая биография 1888-1938. Москва, 1988.
15. Юрий Николаевич Жуков: Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933-1937 гг. Москва, 2003.

ӘӨЖ734.089
ГРНТИ03.01.11

Исаева О. И.¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ-нің 2 курс магистранты

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚ АҒАРТУ КОМИССАРИАТЫ ЖАНЫНДАҒЫ
АКАДЕМИЯЛЫҚ ОРТАЛЫҚТЫҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ БІЛІМ, ҒЫЛЫМ
САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ**

Аңдатпа

Мақалада автор 1921-1940 жж. Қазақстанның Халық ағарту Комиссариаты жанындағы Академиялық орталықтың қызметін талдауды негізге алған. Зерттеуші Қазақстандағы білім мен ғылымының жүйелі түрде қалыптасуына орталықты құрудың қажеттілігі және Академиялық орталықтың қызметін жолға қоюға қатысты қабылданған шараларды және кадр мәселесін шешуді анықтау барысында зерттеулер жүргізген. Академиялық орталықтың басшылығымен Қазақстанды зерттеу қоғамы ғылым мен білімді жандандыра түсу үшін жер-жерден құжаттық матеиалдарды жинастыруды мықтап қолға алғандығын дәйектеген. Бұл жұмысқа мемлекет қызметіндегілермен қатар өлкетанушы ғалымдар мен мұғалімдер, жоғарғы және орта оқу орындарының студенттері тартылғандығын назарға алған. Сонымен қатар Халық ағарту комиссариаты жанындағы Академиялық орталықта ұлт зиялылары қазақ ұлты үшін қызмет атқарған. Тарихи-статистикалық бөлім кейіннен Қыррекомның халық ағарту бөлімінің Ғылыми

комиссиясы болып құрылса, біршама уақыттан соң Халық ағарту комиссариатының Ғылыми бөлімі, сонынан оқу-ағарту Халқкомының Академиялық орталығы ретінде қайта құрылды. Кеңестік кезеңдегі жас қазақ этнографиясының бастаулары революцияға дейінгі шығыстанудан нәр алып 1920 жылдардың басында қалыптасу кезеңіне аяқ басып, Республиканың Халық ағарту комиссариаты жанындағы академиялық орталық ретінде құрылды. Қазақстанның Халық ағарту Комиссариаты жанындағы академиялық орталықтың құрылуына КСРО Ғылым академиясындағы біршама ғалымдар үлкен көмек көрсетті. Академия атқаратын жұмыстардың көлемі мен сипаты Кеңес үкіметінің Одақтық және автономиялық республикалардың мәдени-экономикалық құрылысы саласындағы практикалық міндеттеріне сәйкес келді. Қазақстанның Халық ағарту Комиссариаты жанындағы академиялық орталықтың бастапқы он екі жылын орналасқан жеріне ғана емес, әрекет ету сипатына қарай Орынборлық (1920-1925 жылдар), Қызылордалық (1925-1929 жылдар) және Алматылық (1929-1932 жылдар) деп үш кезеңге бөлуге болады.

Тірек сөздер: Халық ағарту Комиссариаты, академиялық орталық, білім, ғылым, зерттеу, ұлт зиялылары, зерттеу қоғамдары, зерттеу бөлімшелері, КСРО Ғылым академиясы, Қазақстан.

Исаева О. И.¹

¹*Магистрантка 2 - курса КазНПУ имени Абая*

СОЗДАНИЕ АКАДЕМИЧЕСКОГО ЦЕНТРА ПРИ КОМИССАРИАТЕ НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ КАЗАХСТАНА И ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ

Аннотация

В настоящей статье автор исследует процесс возникновения и развития Деятельность Академического центра при Комиссариате народного просвещения Казахстана в переломный момент нашей истории, которые отвечали за внедрение новой, социалистической идеологии в сознание масс. Становление государственной системы управления происходило на принципах централизма и видоизменялась в зависимости от конкретных условий.

Изменения, происходившие в целом в стране Советов, ставили перед учреждениями новые задачи, что определяло многочисленные преобразования в функциях и структуре. В статье отражены основные этапы становления Деятельность Академического центра при Комиссариате народного просвещения. Период с 1921 по 1940 гг. характеризуются созданием и деятельностью Академического центра при Комиссариате народного просвещения. Исследованная в настоящей статье - органы по руководству наукой, научные учреждения при комиссариате народного просвещения академического центра. Зарождение их связано с деятельностью в республике историко-исследовательского отдела, Ученой комиссии при Казревкоме, затем Государственного ученого совета и Академического центра Казнаркомпроса. В статье обобщенно исследуется деятельность Академического центра при Комиссариате народного просвещения Казахстана (1921-1940 гг.)

Ключевые слова: Академического центр при Комиссариате народного просвещения, Казахстана, академический, центральный, образование, наука, исследования, нации, интеллигенция, исследовательских подразделений академии Наук КазССР, Казахстан.

Isaeva O. I.¹

¹*Master 2 - courses of KazNPU named after Abay*

ESTABLISHMENT OF THE ACADEMIC CENTER AT THE COMMISSARIATS OF PEOPLE EDUCATION OF KAZAKHSTAN AND ITS ACTIVITIES IN EDUCATION AND SCIENCE

Abstract

In this article, the author explores the process of the emergence and development of the activities of the Academic Center under the Commissariat of Public Education of Kazakhstan at a turning point in our history, which were responsible for introducing a new, socialist ideology into the consciousness of the masses. The formation of the state management system took place on the principles of centralism and was modified depending on specific conditions.

The changes that took place as a whole in the country of the Soviets posed new tasks for institutions, which determined numerous transformations in functions and structure. The article reflects the main stages of the formation of the activities of the Academic Center under the Commissariat of Public Education. The period from 1921 to 1940. characterized by the creation and activities of the Academic Center under the Commissariat of Public Education. The objects investigated in this article are science management bodies, scientific institutions under the commissariat of public education of the academic center. Their origin is connected with the activity in the republic of the historical research department, the Scientific Commission under the Kazrevkom, then the State Scientific Council and the Academic Center of Kaznarkompros. The article generalizes the activity of the Academic Center under the Commissariat of Public Education of Kazakhstan (1921-1940).

Key words: Academic Center under the Commissariat of Public Education, Kazakhstan, academic, central, education, science, research, nation, intelligentsia, research units of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Kazakhstan.

Қазақстанның Халық ағарту Комиссариаты жанындағы Академиялық орталығының құрылу тарихын қарастырсақ 1921 жылдың қазан айының соңында Академиялық орталық туралы ереже бекітілді [1], Ереже негізінде Халық ағарту Комиссариаты жанындағы Академиялық орталықтың қызметі бұрын ғылыми секторға жүктелген міндеттерді едәуір кеңейтіп, тереңдеткен еді. Жаңа ережеге сәйкес академиялық орталықтың жұмысында ендігі кезекте Мемлекеттік академиялық кеңес (ГУС) және Мемлекеттік көркемдік кеңес (ГОХС) ұсынған екі орган маңызды болды [2]. Мемлекеттік академиялық кеңес республиканың ғылыми-саяси, ғылыми-техникалық және ғылыми-педагогикалық жұмысын басқару құқығына ие болды. Таза ғылыми жұмыс ғылыми қоғамдарға шоғырланды [3].

Қазақстандағы халыққа білім беру комиссариатының академиялық орталығындағы Мемлекеттік ғылыми кеңестің ғылыми-саяси және ғылыми-педагогикалық бағыттағы секциялары болды. Бірақ Казнаркомпрос штатының қысқаруына байланысты бөлім меңгерушілерінің қызметтері таратылды [4]. Мемлекеттік академиялық кеңес қызметі 1924 жылдың басына дейін жалғасты. Содан кейін оның функциялары алдымен академиялық орталыққа, содан кейін Республиканың халық ағарту комиссариатының ғылыми-әдістемелік кеңестеріне берілді.

Ғылыми салада өзінің пайда болу кезеңінен бастап Мемлекеттік көркемдік кеңес негізгі көркемдік комитет деп аталды. Бас көркемдік кеңестің жұмысы өте баяу жүрді, себебі жиі кадрлардың жетіспеуіне байланысты қайта - қайта ұйымдастырылып отырды. Мемлекеттік көркемдік кеңес негізгі көркемдік комитет Қызметінің бастағанда республикадағы өнер ұжымдық қайраткерлерінің есебін жүргізді, содан кейін профессорлар А.В.Растропович және А.В. Затаевичті жұмысқа шақырды, олар өз кезегінде қазақ мәдениетін зерттеу және дамыту тарихына үлкен үлес қосты. Бас көркемдік кеңестің жанында музыка, театр, фонокино және музыкалық этнографиялық бөлімдер болды [4].

Осылайша, Көркемөнер Бас Кеңесі республиканың барлық көркемдік іс-әрекетін теориялық және бағдарламалық басқаруды біріктірді, көркемдік жұмыстар жүргізетін Халық ағарту комиссариаты бөлімшелерінің жалпы теориялық директиваларын жасады.

Мемлекеттік көркемдік кеңес қызметі алғашқы қазақ театрының құрылуынан көрініс тапты. 1923 жылға қарай академиялық орталықтың құрамына кіретін Бас көркемдік кеңес жұмыс істеуін тоқтатты. Сол кезеңдегі халық ағарту комитеті академиялық орталық тарапынан ұйымдастырылып, қызмет істеп жатқан Мемлекеттік академиялық кеңес және Мемлекеттік көркемдік кеңес және басқа комитеттердің ұйымдастырылуын тәуелсіз функционалдық бөлімшелерді құру әрекеті деп бағалайды.

Академиялық орталықтың ұйымдастырылуы мен техникалық жағы ұзақ уақытты қажет етті. Мамандардың Мәскеуге кетуі ғылыми мекеменің жұмысына әсер етті. И.К. Маркевичтің Мемлекеттік академиялық кеңес және Мемлекеттік көркемдік кеңестің қызметін ұйымдастыруды қалыпына келтіру әрекеті сәтсіз болғандықтан, қызметтерін тоқтатуға мәжбүр болды.

Қазақстанның Халық ағарту Комиссариаты жанындағы академиялық орталығының құрылымдық бөлімшелері сонымен қатар 2 негізгі комитеті – Бас мұражай және Басархив болды. Мұрағат басқармасы (Главархив) өзінің қолында КазССР-нің бірыңғай мемлекеттік мұрағаттық қорын шоғырландырды. Республиканың мұрағат ісін ұйымдастыруды бастап, Бас мұрағат комитеті алдағы жұмыс жоспарын жасады. Жоспар келесідей болды:

1) Орынбор қаласында Революция мұрағатының бөлімдерімен және оған сілтеме жасайтын ғылыми кітапханамен орталық облыстық мұрағат құру;

2) жеті провинциялық қалада және Александровск бекінісінде автономиялық Адай уезі үшін провинциялық мұрағат қорларын ұйымдастыру[5]. 1919 жылы Орынбор-Торғай мұрағаты құрылды, ол РСФСР-нің Орынбордағы уәкілетті Басархивының қарауында болды [6].

Кейіннен Орынбор-Торғай мұрағаты Қазақстанның Халық ағарту Комиссариаты жанындағы Академиялық орталықтың құрамына кірді, ал 1922 жылдың қаңтары Республиканың орталық аймақтық мұрағаты (орталық мұрағат) құрылды, ол да академиялық орталыққа бағынады. 1922 жылғы 24 қаңтарда Халық ағарту комиссариаты бекіткен ережеге сәйкес, Орталық мұрағат бөлшектелген, тарихи маңызы бар ең құнды және маңызды қорларды сақтаушы болып табылды. Кейін, 1923 жылы 24 сәуірде КАССР Орталық Атқару Комитеті Орталық мұрағат және губерниялық архивтер туралы жаңа ережені бекітті[5]. Қазақстанның барлық мұрағаттық құжаттарын қамтитын республиканың Бірыңғай мемлекеттік мұрағаттық қорының ұйымдастырылуы осы Ережемен байланысты болды. Енді Орталық мұрағат сол уақытта РСФСР Орталық мұрағатының құрамында бола отырып, КАССР Орталық Атқару Комитетінің құрамында болды. Осылайша, Орталық мұрағат мұрағат құжаттарын жинақтау және пайдалануда республиканың ұйымдастырушылық-әдістемелік орталығының функцияларын біріктірді және енді Казнаркомпрос академиялық орталығының қарамағында емес, тікелей КАССР Орталық Атқару Комитетінің қарауында болды. КАССР Орталық мұрағатының облыстық (облыстық) департаменттері мұрағат ісі бойынша Орталық мұрағаттың директиваларына бағынатын облыстық (облыстық) атқарушы комитеттің департаменттері болды.

Қарастырылып отырған кезеңде академиялық орталықта қазақ тілінде орфография, терминология және оқу әдебиеттерін жасаумен айналысатын Қазақ ғылыми-әдеби кеңесі болды. Сонымен академиялық орталық өнердің барлық түрлерін дамытуға да өз үлесін қосты. Мерзімді шығармаларды қоспағанда, қазақ тіліндегі барлық әдеби шығармалар Кеңестің келісімімен шығарылуы керек еді. Академиялық орталық сонымен қатар мұражай жұмысын, өнер және ежелгі ескерткіштерді, халық өмірін, ғылыми қоғамдар мен олардың ғылыми-зерттеу мекемелерін басқаратын ғылыми қоғамдар мен мекемелерді басқарды. Жоғарыда айтылғандардан республиканың көрнекті қайраткері А.Байтұрсынов басқаратын академиялық орталық Халық ағарту комиссариатының барлық ғылыми-зерттеу жұмыстарын үйлестіретін ғылыми орталыққа айналғаны көрінеді. Жиі қайта ұйымдастыруларға қарамастан, Ахмет Байтұрсыновтың халық комиссары, атап айтқанда, академиялық орталық төрағасы ретіндегі қызметі жемісті болды. 1922 жылдың үш айында (Қаңтар-наурыз) Академиялық орталық басқармасы 37 мәселені қарады. Штаттың қысқаруына және бөлім қызметкерлерінің құрамының өзгеруіне байланысты, Мемлекеттік ғылыми кеңес, Көркемдік кеңес, негізгі комитеттер (Басархив және Басмузей) ережелеріне нұсқауларға өзгерістер енгізілді.

1921-1922 жж. Академиялық орталықтың 14 коллегиялық отырысы өтті. Коллегияда 16 жұмыс тақырыбы қаралды. А.Байтұрсыновтың қажырлы еңбегінің арқасында 1922 жылы Қазнаркомпрос академиялық орталығында Қазақ ғылыми-әдеби комиссиясы құрылды. Комиссия оқулықтарды, оқу құралдарын дайындау және қазақ тіліндегі терминологияны дамыту мәселелерімен айналысты. 20-шы жылдардың бірінші жартысында I және II деңгейдегі қазақ мектептері үшін оқулықтар, бағдарламалар мен оқу-әдістемелік құралдарды дайындау және шығару, сондай-ақ мұғалімдерге арналған әдістемелік құралдарды әзірлеу бойынша көп жұмыс жасалды. Толығырақ, қызметтің бұл аспектісі А.И.Сембаевтың еңбектерінде қарастырылды [7]

Бірнеше рет атап өткеніміздей, КАССР халық ағарту комиссариатының құрамындағы барлық өзгерістер орталықта РСФСР Халық Комиссариатының қайта құрылуының тікелей салдары болды. Мәселен, РСФСР Халық Комиссариаты 1921 жылы сәуірде жоспарлау комиссияларын құру туралы қаулы қабылдады. Комиссиялар статистиканы жүргізу, білім беру және мәдени-ағарту мекемелерін қаржыландыру және материалдық қамтамасыз ету мәселелерін шешу, өсу жолдарын және олардың қызметінің тиімділігін арттыру үшін танылды. РСФСР халық ағарту комиссариатының шешімінен кейін, КАССР Халық Комиссариаты Кеңесінің 1921 жылғы 21 сәуірдегі шешімі Халық Комиссариатына кадрларды бөлу және оқытудың бірыңғай жоспарын дайындау жөніндегі негізгі комитеттердің жоспарларын үйлестіру мақсатында жоспарлау комиссиясы құрылды. Бұл комиссияның қызметін талдау оның республиканың білім комиссариаты құрылымындағы мәдени құрылысты бірыңғай басқарудағы оң рөлін көрсетті. Мектептер мен мәдени білім беру мекемелерінің желісін дамыту кезінде ең алдымен облыстың әр жеке ауданы үшін әлеуметтік-экономикалық дамуы мен халықтың тығыздығын ескере отырып, олардың біркелкі таралуына назар аударды. Комиссия халық ағарту комиссариатының алқасының үйлестіруші органы болды. 1922-23 жылдары қабылдаған Республика халық комиссариатының құрылымы ұзаққа созылмады. КСРО-ның құрылуымен халық ағарту комиссариаттары

бірыңғай (республикалық) халық комиссарларына тағайындалды. 1924 жылдың аяғында академиялық және ұйымдастырушылық орталықтар қайта ұйымдастырудан өтті. Нәтижесінде қаржы-экономикалық мәселелер, статистика және ақпарат бойынша әкімшілік-ұйымдастыру функциялары жаңадан құрылған әкімшілік-ұйымдастыру бөліміне шоғырланды.

Академиялық орталықтың қасынан ғылыми-әдістемелік кеңес құрылды. Негізгі комитеттер департаменттер болып қайта құрылды. Бас кәсіптік білім беру Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы халықтық білім беру комиссариатының әлеуметтік білім және кәсіптік білім беру бөлімі болып қайта құрылды [7]. Оның жетекшілігімен 3 институт, 19 техникалық мектеп және 2 курс болды. Қарастырылып отырған кезеңде кеңестердің жанындағы көмекші органдар ретінде әрекет ететін бөлімдердің қызметі кеңінен таратылды. Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің және РСФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1927 жылғы 21 наурыздағы ережесіне сәйкес бөлімдердің саны мен олардың қызметін әр Кеңес жергілікті ерекшеліктерді ескере отырып анықтады. Барлық аудандық және аудандық атқарушы комитеттермен, мәдени құрылыстың ауылдық кеңестерімен бірге бұл жұмыста зерттелген тағы бір сала - ғылымды басқару органдары, ғылыми мекемелер. Олардың пайда болуы республикадағы тарихи-статистикалық бөлімнің, Казревком жанындағы ғылыми комиссияның, содан кейін Мемлекеттік ғылыми кеңес пен Қазнаркомпромның академиялық орталығының қызметімен байланысты болды.

Академиялық орталық республиканың барлық ғылыми және әдістемелік мәселелерін үйлестірді. Бөлімшелерді ішкі ұйымдастыру мәселесі бойынша әр басшыдан комитеттерді ұйымдастыру және оның жұмыс жоспарын жасауды сұрады.

Сол кезеңдегі қазақ қоғамындағы зиялы қауымды толғандырған мәселесінің бірі – мектептерді оқулықпен қамту. Бұл мәселе де академиялық орталық назарынан тыс қалмады. Негізінен қазақ тіліндегі оқулықтар шығуының бастамасы А. Байтұрсыновтың Халық Ағарту Комитетіне қарасты Академиялық Орталықтың төрағасы болып тұрған кездерінде қызу қолға алынды. А. Байтұрсынов I және II бастауыш біріккен еңбек мектебі үшін оқулықтарды қазақ тіліне аудару, құрастыру туралы мәселе көтеріп, қолға алған ұлт зиялысы. Осы мәселеге қатысты арнайы жиын өткізіп, оған Е.Омаров, Х.Болғанбаев, С.Сәдуақасов, Ф.Ғалымжанов, Б.Сәрсенов, Ж.Аймауытов, С.Сейфуллин, Ә.Бөкейханов, С.Айтқожин және т.б. қатысты. Жиылыста әлі күнге дейін I және II сыныптағы мектептер үшін қазақ тілінде оқулықтар жоқтығын, ал бар оқулықтардың еңбек мектептерінің I сыныбына сауат ашу тобы үшін қазақ тілінде ғана жарайтынын айта келіп, I және II сынып үшін қазақ тілінде оқулықтар жазу және құрастыруда тез шаралар қабылдау қажеттілігі туындап отырғанын көрсетті. Біріншіден, оқулықсыз оқу ісі алға басуы мүмкін емес еді. А.Байтұрсынов жұмысты іске асыру үшін төмендегідей қаулы қабылдатты. Осы мәселені талқылауға қатысқан адамдар қазақ зиялы қауымының төмендегідей өкілдері болды:

жоғарыда көрсетілген адамдарды орысшадан казакшаға аударуға тарту;

бұл мақсатқа Мағжан Жұмабаев, Маннан Тұрғанбаев, Қошке Кемеңгеров, Жұмағали Тлеулин, Сейітбаттал Мұстафин сияқты жазғысы келген адамдарды пайдалану;

I және 2 сыныпта біріккен еңбек мектебі бағдарламасына сай келетін мынадай оқулықтарды аудару: арифметика, геометрия, жаратылыстану, физика, алгебра, география, жалпы тарих және қазақ тарихы, мектеп гигиенасы, осы пәндерден әдістеме, педагогика және дидактика, оқу хрестоматиясы, синтаксис және қазақ тілінің сөйлеуінің теориясы.

Келісім және тілек білдіргендерге төменде көрсетілген пәндер тапсырылды:

Арифметика - И.Тұрғанбаев

Геометрия - Б.Сәрсенов

Жаратылыстану - Е. Омаров

Физика - Ф.Ғалымжанов

География - Ә.Бөкейханов

Қазақ тарихы - М.Жұмабаев

Мектеп гигиенасы — Ж.Тлеулин

Жалпы тарих — Х.Болғанбаев

Алгебра — Е.Омаров

Педагогика - М.Жұмабаев

Дидактика — Ж.Аймауытов.

Бұл пәндер бойынша әдістеме құрастыру осы айтылған адамдарға алған пәндері бойынша тапсырылуы керек.

Құрастыру төмендегі адамдарға тапсырылуы керек:

I.Хрестоматия — С.Сейфуллин, Ж.Аймауытов

қазақ тілінің синтаксисі — А.Байтұрсынов

сөз өнері теориясы — М.Жұмабаев

Оқулықтарды құрастыру мен аударуды 1-ші маусымға дейін бітіру керектігі айтылды. Үлкендер үшін хрестоматия құрастыруды С.Сәдуақасов пен Ж.Аймауытовқа тапсыру көзделді.

Қазақ зиялылары ХАК-ының академиялық орталық қызметкерлері оқулықтарының, бағдарламалық-әдістемелік жүйесінің негізін салушылар әрі педагогикалық әдіснаманың ірге тасын қалаушылар болды.

Ағарту саласындағы бүкіл әлеуметтік-экономикалық жағдайдың бағыт алуы осы қаулы негізінде жүзеге асты. Комиссариатқа жазылған көптеген хаттар жағдайдың төмендігін ашып көрсетті. ВЦСПС Қазақ бюросының мәжілісіндегі Халық Ағарту Комиссары А.Кенжиннің 1922 жылғы 13 қаңтардағы баяндамасында Комиссариаттың ауыр жағдайы айтылды. Ағарту қызметкерлері, әсіресе уездерде жалақыларын 6-7 ай бойы ала алмай жүрді. Қазақ Орталық Атқару Комитетінің ХАК-ын басқа өндірістік Комиссариаттармен бірдей қанағаттандыру керек деген екі қаулы шығарғанына қарамастан, ағарту қажеттілігіне қаражаттың 2-3 пайыз ғана бөлінді. А.Кенжин кадр жетіспеушілігі Комиссариат қызметін жандандыруға кедергі болып жатқанын айтты. Мемлекеттік баспада кітап басу ісі тоқырап жатты. Мемлекеттік баспаның шаруашылық есепке көшуі Комиссариаттың оқулықтар шығару ісіне үлкен кедергі болды. Сондықтан кітап шығару ісінің нашарлығына кейінгі кеңес әдебиеттерінде орын алған "буржуазияшыл ұлтшылдардың баспа ісін басып алуы" деген пікіріне осы деректі қарсы қоюға болады. Кеңес өкіметі ағарту ісінің кері кетуіне бірден-бір зиян әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шеше алмауынан туындағанын мойындағысы келмеді. Халық Ағарту Комиссары А.Кенжин мақаласында Комиссариатқа жаңа экономикалық саясат реформасы ене бастағанын көрсетті. Мектепті жергілікті өзін-өзі қамтамасыз ету жолымен жақсартуда декрет шығарылғаны және жүргізіліп жатқандығы айтылды. А.Кенжиннің баяндамасын талдап, ХАК-ының жағдайын көтеру туралы бірнеше пункттен тұратын қаулы шығарылды. Қаулыда Комиссариаттың әлеуметтік-экономикалық жағдайына, кадрлар жетіспеушілігіне, аппаратты күшейтуіне, Академиялық Орталықтың жұмысын жақсарту мәселелерінде шаралар қолдану баса айтылды [8]

Кеңес өкіметі халық ағарту саласын ұлттық демократиялық зиялы қауымсыз дамыта алмаушы еді. А.Байтұрсынов ағартушылық қызметін Академиялық Орталықта жалғастыра берді. Академиялық Орталықтың республикадағы ғылымның дамуына өкілеттілігі жоғары болды. Орталықтың қызмет аясына республикадағы ғылыми өмір, ғылыми-техникалық білім беру және әлеуметтік тәрбиелеу мәселелері бойынша теориялық жұмыс, ғылыми мекемелер, ғылыми институттар мүшелері мен жоғары оқу орны профессорларын тағайындау және бекіту құқығы кірді. Комиссариат Коллегиясының хаттамалары арасындағы кейбір деректер Академиялық Орталықтың қызметін де көрсетті. 1923 жылы 5-ақпанда Комиссариат Коллегиясының мәжілісінде Академиялық Орталықтан М. Жолдыбаев, Е. Омаров, А. Байтұрсыновтар қатысты. Академиялық Орталықтың 30-қаңтардағы Коллегиясының қазақ тіліндегі оқулықтарды құрастыру үшін қазақ әдеби қызметкерлерін жұмысқа тарту туралы қаулысын күн тәртібіне қойды. Комиссариат Коллегиясы Академиялық Орталыққа қазақ тіліндегі оқулықтар құрастырғысы келетін адамдармен келісім шарттар жасап, оқулық жазу жұмысын орындауға әдеби қызметкерлерді басқа қызметтерінен босатуға шаралар қолдануды тапсырды. Академиялық Орталық Қазақ Орталық Атқару Комитеті алдына оларды жауапты қызметкерлермен бірдей қамтамасыз студі қойды. А.Байтұрсыновтың бұл мәселені қоюынан қазақ зиялыларын Академиялық Орталыққа да тартқанын көреміз. Облыстық Комитетінің Президиумының мәжілістеріндегі қазақ зиялыларының тарихын қарап отырсақ, Кеңес өкіметінің партияда жоқ зиялыларға қарсы күрес механизмінің акырындап басталғанына куә боламыз. 1926 жылдың 20 қаңтарында БКП/б/ Өлкелік Комитетінің Бюро мәжілісінде Ф.И.Голощекин, Ежов, Киселев, Боярский, Н.Нұрмақов, О.Исаевтар қатысып, күн тәртібінде ХАК-ын тексеру жұмысын қойды. Комиссариаттың тексерілетін мәселелері: орталық аппараттың жағдайы, Комиссариаттың қазынасы және оны жұмсау, жергілікті жерлермен басшылық әдістері, мектепті оқулықтармен, оқу құралдарымен, бағдарламалармен қамтамасыз ету т.б.

Мәжілісте Комиссариат жұмысының үлкен мәселе болып қойылуы мекемеде қазақ зиялы қауымының көрнекті өкілдерінің жинақталуында, олардың бірлесіп қызмет етуінде. Тексеріс жүргізгеннен кейінгі берілген қортындылар мен ұсыныстар оған дәлел бола алады. Орталық аппараттың жағдайы туралы қорытындыда Комиссариат қызметкерлерінің таңдап алынуына жалпы қанағаттанарлық деп баға беріліп, кейбір партияда жоқ адамдарды іскерлік жағынан өз жұмысына сай келмейтіндіктен ауыстыру керектігі, сонымен қатар қызметкерлерді пайдалану жолында әрбіреуінің тәжірибе жағдайына қарай, дайындығына және персоналды икемділігіне қарай бөлу туралы мәселені қайта қарауды ұсынды. Кейбір қызметкерлердің арасында, деп көрсетті Комиссия, қарым-қатынас дұрыс емес, сепаратистік, іскерлік

келіспеушілік, тіпті жұмыста кері әсер ететін қызметтік бағынбаушылық орын алды. Сондықтан Комиссар С.Сәдуақасовқа жекелеген қызметкерлер арасындағы көрінген алауыздықты жоюға барлық шараларды қолдану ұсынылды.

Келесі мәселе — Коллегия жұмысының нашарлап кетуі. Бұл жерде де Коллегияда жауапты қызметкерлердің, сондай-ақ, кейбір құрылымдық бөлімдердің арасында байланыс болмағаны көрсетілді. Оған себеп Комиссар мен Коллегияның жағынан басшылық болмауынан деп түсіндірілді. Академиялық Орталық пен ХАК-ының функционалды бөлімдерінің арасында байланыс жоқтығы сыналды. 7-қорытындыда ХАК жұмысының негізгі әлсіздігіне қызметкерлерінің арасындағы нақты тәртіптің болмауы әсер етті делінді 9. Тексерудің мақсаты-зиялылардың қызметін тексеру, олардың Комиссариатқа тигізген "зиянды" әрекеттерін ашу. Жиі-жиі басшылық аппаратты сынға алу зиялылардың еңбегін жоққа шығару еді. Академиялық Орталықтың бөлініп алынуы, ондағы әдістік қызметке арнайы көңіл бөлінуі онда демократияшыл қазақ зиялыларының шоғырлануынан туындады.

ХАК-ының Академиялық Орталығы ҚАКСР жоғары оқу орнын ашу туралы ұйымдастыру бюросының ережесін жасап, ХКК-іне ұсынды. ұйымдастыру Бюросының міндеттеріне жоғары оқу орнының түрін орнату, оқыту тілін анықтау, шаруашылық және техникалық жағынан қамтамасыз ету, оқу жоспары мен бағдарламасын құрастыру, орналасатын орнын анықтау, қаржы мәселесі жатты. Академиялық Орталық Қазақ республикасында жоғары оқу орнын ұйымдастыру туралы баяндамалық хатында жоғары оқу орының ашу Қазақстанда тарихи қалыптасқан, мәдени және экономикалық қажеттіліктерден туындап отырғанын ашып берді [9].

Қазақ Университетін ашу мәселесі жылдар бойы жалғаса берді. Қазақ Университетінің ашылуы 1928 жылы Халық Ағарту Комиссары қызметіне келген Ораз Жандосовтың есімімен байланысты. Оның табандылығы мен күшінің арқасында сол жылы қыркүйекте Қазақстанда бірінші жоғары оқу орны - Қазақ Мемлекеттік Университеті ашылды. Қазақстан өкіметінің "Жаңа мектепті" шығарудағы мақсаты-қазақ мұғалімдеріне Кеңес үкіметінің саясатын жүргізу, журналды кеңестік үгіт-насихат басылымына айналдыру. Алайда бұл 1929 жылға дейін жүзеге аспады. Журнал бітімі мақала жазушы қазақ зиялыларының ойымен шешілді. "Жаңа мектеп" журналы ХАК-ының тікелей педагогикалық-әдістемелік журналы болды. Бұл журнал 1925 жылдан 1933 жылға дейін шығып тұрды. Оның алғашқы редакторы республика халық ағарту ісінің көрнекті қайраткерлерінің бірі Молдағали Жолдыбаев болды. "Жаңа мектеп" журналы өз төңірегіне республикалық педагогика ғылымы мен ағарту ісінің көрнекті өкілдерін топтастыра білді [10].

Журналдың негізгі авторлары белгілі қазақ зиялылары болды. "Жаңа мектеп" журналына ғылыми-әдістемелік басшылықты Академиялық Орталық жасап отырды. Қазақ Өлкелік Комитетінің үгіт-насихат бөліміне берген түсіндірмесінде Академиялық Орталық "Жаңа мектепті" мектеп пен мұғалімдер үшін, мұғалімдердің квалификациясын көтеру мақсатында, ағарту қызметкерлерінің құқығын қорғау, қазіргі заман курсына кіріспе болатын арнайы педагогикалық журнал етіп шығарады делінді. Өзінің алғашқы құрылған күнінен бастап, "Жаңа мектеп" ХАК-ының органы ретінде халық ағарту ісінің ең негізгі және күрделі мәселелерін шешу үшін белсенді күрес жүргізді. "Жаңа мектеп" журналының арқасында мұғалімдер тәжірибе алмасуға, мектеп оқушыларына білім беру мен тәрбиелеудің өзекті мәселелері бойынша пікір-таластар өткізуге, теорияны мектеп практикасымен тығыз байланыста дамытуға зор мүмкіншіліктер алды. Бастаманы қолдаушылар мен ұйымдастырушылар Академиялық Орталықтың төрағасы М.Жолдыбаев және ғылыми әдістемеші Т.Шонановтар болды. Журналдың финанстық жағдайы да ХАК-ы қарауында болды. Бұны журнал шыға бастаған кезде Комиссардың орынбасары Кислицинге техникалық редактор Нұрымовтың жазған өтінішінен көреміз. Өтініште ХАК-ы шығарып отырған "Жаңа мектеп" ауыл мұғалімдері жаңа еңбек мектебі идеясын жүзеге асыруда басшылық беруші жалғыз құрал болғандықтан, журнал шығуы үшін баспа бөлімінен қаржы бөлуді сұрады [11].

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚРОМА қ.5, т.1, іс.24, п.40
2. Государственные учреждения КазССР. Справочник. Алма-Ата, 1984. - 132 с.
3. ҚРМОА. қ.81, т.1, іс.62, п.39-40
4. ЦГАРК. қ.81, т.1, іс.428, п.11 об
5. ҚРМОА қ.81, т.1, іс.428, п.16
6. ҚРОМА. қ.544, т.1, іс.4, п. 1-2
7. История развития советских школ. Алма-Ата: Мектеп, 1962.- 154 с.

8. Сулейменов Р. Выступления участников юбилейной сессии общего собрания АН КазССР // Вестник АН КазССР.- 1989.-№8- 34-38-Б.
9. Школьные работники и их переподготовка в КССР // Советская Киргизия.- 1923.-№1.-С.65-66
10. Сейталиев Қ Қазақстанда жоғары педагогикалық білім берудің дамуы.- Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1996.- 154 б.- 14-Б.
11. Бөкейханов Ә. "Жаңа мектепті" шығару неге керек болды?
12. //Жаңа мектеп.- 1925.- №1.- 1-6-Б.

ӨӘЖ 821.0: 811
МРНТИ 17.70.00

Оспанова Б.Р.¹

¹ *Абай атындағы Қазақ Ұлттық педогогикалық университеті Интеллектуалды ұлт Ғылыми зерттеу орталығының бас ғылыми қызметкері Алматы қаласы. Қазақстан Республикасы
e-mail: baian_80@mail.ru*

ОРТА ҒАСЫР ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ РУХАНИ ИДЕЯЛАРДЫҢ БҮГІНГІ ЖАС ҰРПАҚТЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада орта ғасыр шығармалардағы рухани идеялардың бүгінгі жас ұрпақты тәрбиелеудегі маңызы қарастырылды. Тәуелсіздігіміздің тұғыры бекіген сайын түркі дүниесінің мәдениетіне ұланғайыр үлес қосқан даналарымыздың рухани дәрежесінің өсетіндігіне және болашақ ұрпақтың оның қазынасына ие болатыны дау туғызбайды. Осының негізінде қазіргі жастардың бойына рухани құндылықты, ұлттық идеяны қалыптастырумен анықталатын ұлттық құндылықтардың сәйкестілігін дамытудың ірі әлеуметтік-мәдени және ғылыми-біліми мәселесін біртұтас қызметке-бағдарлы негізделуінде. Рухани құндылықтарды жастардың санасына қалыптастырудың маңызды факторы ретінде көркем әдебиет арқылы әлеуметтік-мәдени ортасына негіздеуінде. Қарқынды дамып жатқан Қазақстанның көп ұлтты біліми ортасында жастар тұлғасының ізгі қасиеттерін қалыптастырудың ерекшеліктерін, өзгешелігін, механизмдерін анықтауда.

Кілттік сөздер: Рухани жаңғыру, әдеби мұра, ұлттық құндылық, ұлттық таным, ұлттық сана.

Оспанова Б.Р.¹

¹ *Главный научный сотрудник Интеллектуального национального исследовательского центра Казахского национального педагогического университета им. Абая в Алматы. Республика Казахстан
e-mail: baian_80@mail.ru*

РОЛЬ ДУХОВНЫХ ИДЕЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ В ВОСПИТАНИИ СОВРЕМЕННОГО МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

Аннотация

В статье рассмотрены значение в воспитании у подрастающего поколения духовно шығармалардағы идея в средние века. В связи с тем, что в настоящее время в Республике Казахстан наблюдается рост числа молодежных организаций, в том числе и молодежных неправительственных организаций, а также молодежных организаций, в том числе и молодежных неправительственных организаций, в рамках реализации государственной программы развития и функционирования языков в Республике Казахстан на в целях реализации государственной программы развития и функционирования языков. На этой основе-ориентированное на единую деятельность-крупную социально-культурную и научно-образовательную проблему развития идентичности национальных ценностей, определяемую формированием национальной идеи, духовной ценности современной молодежи. В качестве важного фактора формирования духовных ценностей в сознании молодежи через художественную литературу основываются на социально-культурной среде. Выявляет особенности, особенности, механизмы формирования гуманных качеств личности молодежи в многонациональной образовательной среде динамично развивающегося Казахстана.

Ключевые слова: Рухани жаңғыру, литературное наследие, национальная ценность, национальное познание, национальное сознание.

¹B. R. Ospanova.

¹chief researcher of the research center of the intellectual nation of the Kazakh national pedagogical University named after Abai. Republic of Kazakhstan
e-mail:baian_80@mail.ru

THE ROLE OF SPIRITUAL IDEAS IN MEDIEVAL WORKS IN THE EDUCATION OF THE MODERN YOUNG GENERATION

Abstract

The article considers the role of the younger generation in the education of ideas in the spiritual works of the middle ages. Currently in the Republic of Kazakhstan, an increasing number of youth organizations including youth NGOs, and youth organizations, including youth NGOs, in the framework of the state program of development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020, to implement the state program of development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020, based on this - focused on a single activity-a major socio-cultural, scientific and educational problem of the development of the uniqueness of national values, which is determined by the formation of national ideas, spiritual values of modern youth. As the most important factor in the formation of spiritual values in the minds of young people is based on the socio-cultural environment through fiction. Defines features, features, mechanisms of formation of moral qualities of the personality of youth in dynamically developing multinational educational environment of Kazakhstan.

Key words: Rouhani Jair, literary heritage, national treasure and national knowledge, national consciousness.

Орта ғасыр шығармалардағы рухани идеялардың бүгінгі жас ұрпақты тәрбиелеудегі рөлі, оның көпжылдық төл мәдениеті әлем өркениетінің құрамдас бөлігі болып табылады. Ғасырлар бойы сақталып келе жатқан мәдени өзгешелік ХХІ ғасырда да рухани мәнісін айқындап, түркі халықтарының әлемдік зиялы дамуының тасқынындағы орнын белгілейді.

Түркі тілді кеңістік тарихта плюроэтноизм мен мәдениет ордасы ретінде қалыптасып, басқа өркениетпен мәдени диалог құрудың өзіндік өткелі болып танылды. Осы орайда түркі тілдес халықтардың әлеуметтік ұқсастығын анықтауға, олардың мәдени көп бейнелі келбетін сақтауға, зерделеуге ерекше назар аударылуда. Н.Ә.Назарбаевтың сөзімен айтқанда «Еуразияның жүрегінде, өркениеттер тоғысында талай халықтарды тал бесігінде тербеткен ұлы даланың төсінде дүниеге келген біздің халқымыздың барша тарихы – ұлт пен ұлыс ретінде сақталып қалу жолындағы толассыз күрестерге толы тарих» [1]. Шынында, ұланғайыр Еуразия территориясының, оның ішінде қазақ халқының ата-бабаларының тарихи төл этникалық кеңістігінің буырқанған тайқазанында талай ру, тайпалар мен этностар мидай араласып, тіршілік кешкен. Ұлттық бірегейлікті (идентичность), кең мағынада, жеке-тұлғамен, этнос тұрғысынан, сондай-ақ уақыт-мезгілдік, кеңістік, моральдық-этикалық т.б. бірегейлік деп қарастыруға болады [2]. Соның бірі – ұлттың тілі.

Тіл арқылы әр адам өзінің нәзік сезімдерін, ең құнды деген ой пікірлерін өзінің болашаққа деген үміті мен сенімін, қуанышы мен қайғысын, толғантқан, толқытқан уақиғаларды тыңдаушысына жеткізе алады. Сол тіл арқылы адамдар қауышады, диалог құрады, ой алмасады. Тіл қай халықтың болмасын өмірінің айнасы, басты рухани құндылығы, оны бүкіл айналаға паш ететін басты құралы. Тіліміздің тамырының тереңдігін сонау көне түркі, орта ғасыр жазба ескерткіштерінен бастау алатындығын ескерсек Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Хорезмидің еңбектерінде де өзекті бір рухани желі бар. Ол – түрік елі, түрік өркениеті. Руна жазуларында елді сақтау, мемлекетті түзу, кеңейту, нәсілдің құрып кетпеуі қысқа, нақты ой түйіндерімен жетсе, кейінгі ХІ ғасырдағы әйгілі жазбаларда сол рухты ұстанып әрі қарай гүлдену мақсатын өнер мен ғылым тілінде толғайды. Кейінгі шығармаларда елдік дәстүр, халықтық рух, өнер-білім, білік мұраттары айқындала түскен. Барша түрік әулетіндегі халықтардың қатарында қазақ елінің де мәдениетіне, тіліне, өнеріне тікелей қатысты ұлы ескерткіштердің ішінде осы «Түрік тілдері жинағының» үш томдығы да ерекше бағаланады. Жүсіп Баласағұнның атақты «Құтадғу білік» дастаны хижра бойынша 462 жылы жазылса, Жүсіп Баласағұнның ғалымдық, ұстаздық, ақындық еңбектерінен бізге жеткені «Құтадғу білік» дастаны. Дастан 6520 бәйіттен тұрады. Бұл кітап бүкіл түркі тілдес халықтарға түсінікті ортақ тілде жазылған. «Бұл дастан – мемлекетті басқару әдістерін, адамгершілік нұсқаларын, қоғамдық-саяси мәні бір түрлі ережелер мен заңдарды, әдет-ғұрыптар нормасын қамтыған, энциклопедиялық дәрежеде жазылған көркем туынды. Кітап 1971 жылы өзбек ғалымы Каюм Каримовтың анықтамасымен Ташкентте [3; 236], 1986 ж. А.Егеубаевтың қазіргі қазақ тіліне келтіруімен

Алматы қаласында жарық көрді [4; 12 б.]. «Құтты білік» дастанында ол 85 тараудан тұрады, негізінен, төрт салада тәлімдік мақсаттар орындалады. Біріншіден, әрбір елді, яғни мемлекетті басқару үшін сол мемлекеттің қара қылды қақ жаратындай әділ заңы болу керек. Әділ заңды іске асыратын, мемлекеттің әділетті басшысы болу керек. Ақын әділетті басқарушының бейнесінде Күнтуды патшаны дастанда мадақтай жырлайды. Елді әділ заңмен әділетті басқару үшін елдің басшысы білімді болу керек дейді ақын. Екіншіден, елге құт, ерге бақ – дәулет қону үшін әрбір адам адал еңбек ету керек, білімдіні құрметтеп, тірлік еткенмен бірлік құрып, іс істеген адам ретін тауып басшыға, үлкенге, елге қымсынбай қызмет ете білген адам бақытқа жетеді дейді ақын. Бақ-дәулетке жетудің үлгі-өнегесі дастанда Айтолды бейнесі арқылы беріледі. Үшіншіден, адамның адамдығы оның ақыл-парасатымен бағаланады, ақылды адам әрқашан да ардақты, сыйлы, білімге құштар деп, ақын ақыл – парасаттың қоғамдық мәнін уәзірдің баласы Ұғдүлміш бейнесінде көрсетеді [5; 33 б.]. Төртіншіден, ел басшысынан бастап барлық адамда қанағат, нысап болу керек дейді ақын. Дүниеге тоймайтын, қанағатсыз адам елді басқара алмайды, ал жай адамдар бақытты, байыпты өмір сүре алмайды. Қанағатшылдықтың өзі – ақылдылық деп түйеді ақын. Дастанда уәзірдің туысы Одгүрміш дәруіш арқылы ақын әрі ақылды, әрі іскер, әрі білімді адамның дүние қуып, мансап іздеуден аулақ қашып, өмірінің соңында дәруіш болып кеткенін суреттейді. Сонымен, бұл ескерткіштер Қарахан әулеті тарихына қатысты бізге мол құнды мәліметтер береді.

Тарихи деректер өзінің саны, көлемі жағынан аса көп, мазмұны, түрі жағынан әр алуан. Оның бәрін камту аса қиын. Тарихи деректер теңізінде дұрыс жол табу тарихи зерттеулерде оларды тиімді және пайдалы етіп қолдана білу қажеттілігі оларды сараптау проблемасын туғызады. Басқаша айтқанда, деректердің ортақ қасиеттері бар, бірақ бір-бірінен ерекше белгілерімен айырылатын категорияларға бөлу.

Жүсіп Баласағұни әлемнің екінші ұстазы әл-Фараби бабамыздың «Қайырымды қала» деген еңбегіндегі ел басқарушының, яғни әкімнің қандай болуы керек екендігі туралы қисынды тұжырымдарын жалғастырып, дамыта түседі. Ақын ұлттық әдепке, әсіресе тіл әдептілігіне ерекше назар аударып:

Тілінді бақ, басың аман болады,

Сөзді қысқа айт, жасың ұзақ болады, – [6; 33 б.],

деп, жақсы мінез-құлық, әдептілік, кішіпейілділік ең алдымен адамның тәлім-тәрбиесіне байланысты болады да, оның көрністері әрбір адамның сөйлеу тілінен, дауыс ырғағынан байқалып қалады деген пікірді айтады. Әдепті адам мәнерлі, мәнді, сыпайы сөйлейді дейді.

Ақынның бәйіттері көркемдігі жоғары, әуезді, шешендік шеберлікпен жазылған. Ақынның әрбір бәйіті жеке бір тәрбиелік мақсаттарды қозғайды:

Өскен елді туған жерді ардақтау:

Өскен ұрпақ туған жердің бойында,

өледі тек туған елдің қойнында. (883 бәйіт) [6; 229 б.]

Әділеттілік туралы:

Есте сақта, сөзімді қабыл ет те,

Пайда – мінез, ұят пен әділетте (1630 бәйіт) [6; 230 б.];

Сарандық туралы:

Дүние мүлік жинадың кенелдің бе?

Оны ешкімге қимадың, жемедің де.

Тартып оның азабын өлістің де:

Дүниеден ажалын білесің бе? (1645-1646 бәйіт) [6; 231 б.];

Еңбек туралы:

Көз берді алла зат көріп құндау үшін,

Құлақ берді үн естіп, тындау үшін,

Қос қол берді тірлікпен тынбау үшін,

Аяқ берді бос қарап тұрмау үшін (3599-3600 бәйіт) [6; 236 б.];

Ата – ананы құрметтеу туралы:

Ата-ананың қабылдап қасиетін,

Ардақтай біл атқарып өсиетін. (1486 бәйіт) [6; 39 б.];

Ғылым мен білім туралы:

Жастай түссең пәк ғылымның жолына,

өмір бойы бақыт сенің қолында (1593 бәйіт);

Ақылды дос туралы:

Ақылдыға қосылсаң, бақытты боп өтесің,

Төрт құбылаң түгел боп, арманыңа жетесің (4497 бәйіт);

Меймандостыққа, кеңпейілділікке тәрбиелеу:

Туыс досқа пейіліңмен берсең мәзір асыңды,

Олар сені құрметтер сыйлап өтер басыңды (4649 бәйіт);

Мен-мендік туралы:

Мен-меншілдік – есуас надандығың,

Ит өліммен байқалмас адамдығың (3480 бәйіт);

Дүниекорлық туралы:

Тарпейіл боп, дүние қуса кімде-кім,

Тауқыметін тартар оның күнбе-күн. (3495 бәйіт) [6;400 б.].

Қазақ халқының әріден бастау алатын ұлттық тарихында өз орнын алатын Ахмет Баласағұни бабамыздың тәлім-тәрбиелік ойлары, өсиет-өнегелері өз құндылығымен ұрпақтан-ұрпаққа тәлімдік қуатымен жетеді. Құтты білімді құрметтей қабылдап, оның асылдарын ала білетін ұрпағымыз Баласағұнидің бар дүниесін қастерлей беруі ләзім.

«Құтты білік» - құтты бітік (бітік – көне түрікше, жазу, жазба, кітап) қана он ғасырға жуық ұланасуды асып, қолымызға қайыра тиіп отыр.

Кітап атын «Құтадғу білік» қойдым-

Құтын тұтсын оқушым білікті ойдың! [6; 21 б.], – дейді Жетісудың Құзорда (Баласағұн) қаласынан шыққан ұлы ойшыл Жүсіп аталмыш дастанның алғашқы тарауларында. Аспан жұлдыздары, он екі бұржының орналасуы, белгі – сипаттары жөніндегі, адамдық, адалдық, тіл өнері мен ғылым туралы алғашқы тарауларды оқығанда кітап иесінің керемет білімділігіне, парасатты ғалым, ойшыл философ ақын екеніне көзіміз жетеді.

Ақылды – ұлы, біл, білімді – білікті,

Екеуі ұлы етер, қонса, жігітті (152 бәйіт)

Ақыл қайда болса, ұлылық толады,

Білім кімде, сол білікті болады (154 бәйіт)

Ақылы болса, пайдасын ер көп көрер,

Білім білсе, әзіз тірлік өткерер (160 бәйіт) [6; 226-234 бб.] сияқты жолдарды оқығанда тіл ұшына қазіргі қазақ ұғымындағы «Білекті бірді жығар, білімді мыңды жығар!» еріксіз оралады. Халықтың ғасырлар қойнауында өмір мен ойдың ортасында от пен суға кезек суарылған алмастай асыл, ақылды сөздері:

Тірі - өлер, ақыры жер жастанар, Жақсы кісі өлсе, жақсы ат қалар.

Өзің жақсы болсаң, атың мақталар,

Жаман болсаң егер, сөгіп, датталар.. деген жолдардағы ойлар жазу өнері, жазылған сөздің ғұмырлылығы, жазылған хаттың жоғалмайтындығы жөніндегі толғамдарға ұласқанда қазақтың «Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді» атты қанатты даналық сөзі санада салмақталып, ірілене береді.

Біліктіні тыңда, ақылдың бұлағы,

Білімді сөз – шырын жанның құнары:

«Бұның бірі – тілдің жалған айтқаны [6;312 б.],

Бұдан басқа – айтқан сөзден қайтқаны!» деген мағынаны ұғу көп қиыншылыққа түспейді. Жүсіп Баласағұн:

Кімді сүйіп, жақын тартсам жаным,

Жапа қылды, қалай сүйем тағы да ? (6578 бәйіт), - дейді.

Тіл өнері туралы тарау тұтастай өнер алды – қызыл тілдің қадір-қасиетін, пайда-зиянын түсіндіруге арналған.

Тіл кісіні қадірлі етер, бақ қонар,

Тіл қор қылар, кететігүн бас болар.

Есік баққан тіл – арыстан ашулы,

Сақ болмасаң, жұтар, ерім, басыңды,

Сөзінді бақ, басың кесіп алмасын,

Тілінді бақ, тісің сынып қалмасын.

Тілінді бақ, басың аман болады,

Сөзді қысқарт, жасың ұзақ болады [6; 423 б.].

Бұл орайда, ел ішінде бағзыдан мәлім «Басқа пәле тілден», «Аңдамай сөйлеген ауырмай өлер» деген асыл сөздің төркінін аңғарудың еш қиындығы жоқ. Осы ой 2692 бәйітте кездеседі:

Кісі көңлі түпсіз теңіз, ойлансаң,
Білім – інжу түбінде, анық қойма сан.
Кісі інжуді шығармаса теңізден,
Тас не, інжу не пайдасы не тегінде?
Қара жердің қатында алтын тас болар,

Егер шықса, бек басында тәж болар, – дейді [6;436 б.].

«Сабыр түбі – сары алтын», «Сабырсыз қалар ұятқа, сабырлы жетер мұратқа» сияқты халық даналығының тумасына, бастау арнасына мына жолдарды еш күдіксіз балауға болар еді:

Сабыр кісі өз тілегін табар,
Сабырмен тұрған ер ақ құс тұтар.

Егер ашу - өкпең келсе, қатулан сабыр қыл,

Сабырлы кісінің сүйіншісі алдында. Демек, «Құтты білік» тілінің, ойының, поэтикалық бітімінің асыл мәтінінің, шынайы даналығының дәлелі. «Құттадғу біліктің» тілі ең таза, ең әдемі, сұлу тіл екендігі кітаптың өзінде де айтылған, белгілі зерттеуші ғалымдар да, аудармашылар да (М. Қашқари, С.Е. Малов, А. Кононов, Р.Р.Арат, С.Н. Иванов т.б.) айтып дәлелдеген.

Құтты кітаптың дүниеге келуінің өзіндік тарихи-әлеуметтік, мәдени, әдеби, тілдік алғы шарттары бар екені шындық. Кеңес дәуірінің ғалымы, академик А.Н. Кононов: «Құтадғу біліктің» авторы өзінің дидактикалық мақсаттарына халық даналығын, түркі халықтарының ақындық ауыз әдебиетін, мақалдарды, мәтелдерді қанатты сөздер және тағы басқаларды кеңінен пайдаланды», - дейді [7; 42 б.].

Жақсы мінез-құлық, тәрбие жөнінде де небір даналық қағидалар ұшырасқанда, тілімізде күн сайын айтылып жүрген қанатты сөздер қайта түлегендей әсер етеді.

Ақ сүтпенен бірге сіңген жақсылық,
Айнымайды еш, алғанша ажал, қапсырып. (881 бәйіт)

Іште біткен қылық, парыз мойныңа,
Бірге кірер қара жердің қойнына? (883 бәйіт)

Сөзбен сөксе – тілі ашытып қаныңды,
Сүйек сыздап, жалын қабар жаныңды.

Таяқ еттен, сөз сүйектен өтеді.

Сөз қалады, таяқ табы кетеді. Бұл бәйіттің қазіргі ел аузындағы нұсқасы «Сөз сүйектен, таяқ еттен өтеді» екені анық [6; 455-468 бб.].

Үш тұғыр, үш таған, үш таяныш. Бұл ежелден аян, тарихта талай тілге тиек болған қағида. Кітапта Күнтуды елік Айтолдыны шақырып кеңескенде үштұғырлы такта отырады. Оның мәнін сұраған Айтолдыға үш тағанды нәрсенің беріктігі жөнінде толғайды (800-805 бәйіттер). Кейін осы ой ел бірлігі, ел бектерінің қасиеттерін саралайтын тарауда тереңдеп, нақтыланып талданған, түсіндірілген.

Бірі – дана, ғалымдар, зейінділер,
Бірі – хатшы, білсін дер кейінгілер,
Үшіншісі – жүректі ер, батырларың,
Жау десе, жайдай жайпар жасындарың

Бұл үш түрлі ер бір жеңнен қол шығарса [6; 500 б.],

Қалған жұртты үйіріп, қоңсыға алса деп, ел басшысына бектердің үш түрін, тобын түсіндіреді, үшеуінің қызметін, пайдасын саралап береді. Мемлекеттік жүйені танытатын желі. Ел жұртты, ерлерді халықтық іске, шаруашылыққа, малға, білімге бағыттаса, енді бірін хат пен қаламға, тілге, шешендікке бейімдесе, енді бір қатарын елді қорғауға меңзеп тұр. Бұл да қазақ халқының ежелгі мақалында кездесетін, өте кең танымал ойдың тұжырымы.

Елді аларда алмас қылыш жаркылдар
Ел басқарсаң алтын қалам жалтылдар
Білім, ақыл елдің ішін түзетер,

Үш батырың күллі әлемді күзетер, - деген келесі жолдар айқын ойды шегелей түседі [6; 455 б.].

Белгілі ғалым Шыңғыс Айтматов көне мәдениет жұлдыздарына көңіл бөлудегі орашолалықтарға күйіне келіп: «Атақты, байырғы түркі ақыны және ойшылы Жүсіп Баласағұнның 975 жылдығын өткеру идеясын да міне, осындай тағдырға тұс болды, бұл ұлы гуманист Токмақтың жанында Баласағұнда туылғандығы және сол жерде жасағандығы талассыз ғой», - деген еді. В.И. Асланов: «Құтты білікке» сүйену көп жағдайда зерттеуші лексикологқа азербайжан тілінің бірқатар сөздерінің мағынасын нақтылауға көмектеседі», - дейді. М.Н. Хыдыров: «Құттадғу білікте» кездесетін не бір сөз тіркестері қазір де түркімен тілінде өзгеріссіз қолданылады... Қандай да болмасын бір нақты тілдің «Құтты білік» тіліне

катынасы жөніндегі мәселе халықтың тілі мен тарихының байланысы тұрғысынан тюркологияның қызықты, мәнді саласы», – деп жазыпты. Ө. Қараев дастанда кездесетін «арпа ас, қымыз, сүт, жүн, құрт, киіз, тон, қой, кодас» тәрізді сөздерге, терминдерге назар аударып келіп: «Тұтастай алғанда Жүсіп Баласағұн поэмасының күллі терминологиясы Советтік Шығыс халықтарының әртүрлі тарихи мәселелерін зерттеу үшін аса бағалы материал» [7; 21 б.], – деп түйеді. Ноғай ғалымы А. Сикалиев сарайшық қаласынан табылған қыш құмырадағы жазу туралы еске түсіре отырып: «Бұл деректің өзі, біздіңше, атакты ақынның ноғай елінде кең танымал екендігінің дәлелі, оның арасындағы көптеген найман, бұғы, байтегі, тағы басқа руларының өкілдері Жүсіп Баласағұнды өздерінің туған ақыны деп санауына да болады деп баға берсе, қырғыз ғалымы Ө.Қараев 1970 жылы Ленинградта Жүсіптің поэмасы жазылғанына 900 жыл толуына арналған Тюркологтардың ІҮ конференциясы өткендігін, сол конференция қорытындылары жөнінде «Вопросы литературоведения» (№10, 1972) жариялатқан мақаласында М. Хамраев конференцияға қатысушылардың басым көпшілігі «Құтты білік» ұйғыр ескерткіші, Жүсіп болса сол елдің жазба әдебиетінің негізін салушы деген пікірге келді деп, симпозиумның қорытындыларын бұрмалап жібергенін айтады. Сонымен қатар, қырғыз ғалымы қатысушылардың басым көпшілігі «Құтты білікті» жалпы түркі елінің әдеби естелігі деген пікірге келген деп, конференция материалдарына сілтеме жасайды және «Құтты білік» ұйғырларға тән деген пікір дұрыс емес. Олар негізінен Шығыс Түркістанда жасап, бұл аймақта екі мемлекетшені түзіскен ... Махмұт Қашқаридың сөздігінде Қараханилердің оларға қарсы шабуылға шығып, Мыңғлақ атты аймағын басып алғаны ... жөнінде жырмен жазылған мәліметтер бар», – дейді.

Философия, этика, эстетика, заң, тарих ғылымдарына да тікелей қатысы бар ой желілері, тұстар «Құтты білікте» мол – ақ.

Ақыл көркі – тіл, тілдің көркі – сөз,

Кісі көркі – жүз, жүздің көркі – көз, - [6; 321 б.] дейді Жүсіп Баласағұн «Құтты білікте». «Өнер алды – қызыл тіл» дейді халық даналығы.

Осыған орай, «Құтты білік» те, Жүсіп Хас Хажыб туып өскен өзіміздің Шу өзенінің бойындағы көне қала Баласағұн да мәдени, тарихи маңызы зор, үлкен ескерткіштер.

Баласағұн қаласы жөнінде де болжамдар көп. В.В. Бартольд күйреген Ақ Бешім мен Боран бекеті ме деп шамалайды. «Құтты біліктің» өлең жолдары жазылған қыш құмыраның (XIII ғ.) Сарайшық қаласынан табылуы да өте құнды дерек.

Құтты ел. Құтты халық. Осы қос ұғым әлеуметтік, филологиялық түсінік үлгісінде айқын, жүйелі қолданған бірден-бір ежелгі түркі мұрасы - «Құтты білік». Дана, ақын Жүсіп Баласағұн:

Құт дарыды, өсті халық өрісі,

Бірге жусап, өрді қозы, бөрісі.

Занды түзе, сұмдық сонда сасады,

Құтың өсіп, абыройың асады, - деп түйіндейді.

Бұл сөзімді білімдіге арнадым,

Білімсіздің тілін ұға алмадым [6; 333 б.].

Білімді, құтты мемлекет. Азаттықтың да, тәуелсіздіктің де, береке бірліктің де тірегі – мемлекет, елдік, білім – білік һәм парасат. Елдіктің өзегі – білік, Елдіктің кілті – тіл, Елдіктің қадір-қасиеті – кісілік. Құтты мемлекет, жұлыны берік елдік тәуелсіздікті, азаттықты, бірлік-берекені қорғап, қоршайды. Жүсіп Баласағұнның тарау-тарау өлең толғауларын өз сөзімен тарқата түйіндесек осындай тұжырымдарға саяр еді.

Бас қаһарман – Күнтуды Әділеттің баламасы. Шапағын дүниеге, жанды-жансызға бірдей шашқан әділдік иесі Хақан. Ол әділдік, береке орнықтырған кемел мемлекетке ақылды – есті адамдар түгел қызмет істеуге құштар. Әлемдегі біліктілер мен өнерлілер сол Күнтуды еліне жетуді армандайды екен. Жүсіп Баласағұн үлгісіндегі парасатты, әділ елдік осындай! Ханнан бастап қарашыға дейін әлеуметтік топтарды сипаттап, лайықты орындарын меңзеген Жүсіп Хас Қажыб азаттық, теңдік, бірлік, еркіндік рухын нақ-нақ кескіндеп, әрқайсысына да берік тұғыр табады. Арлы бол, аярлықтан алыс жүр. Бай бол, кедей бол, хан бол, қара бол бір-біріңе көзсіз, санасыз құлдық ұрма. Бәрің тек бір Алланың ғана құлдарысыңдар. Өзара теңсіңдер. Әділет. Дәулет. Ақыл. Қанағат. Кісілікке – кісілік парыз. Кісі ақысын жеме.

Ақылды – ұлы, білімді – білікті,

Қонса екеуі, ұлы етер жігітті!

Егер, надан білім алса, құты тасиды! Өзіз тірлік – білімдіде. Бек мұратына білікпен жетер. Ханның құлда хақы бар, Құлдың ханда ақы бар дейді ойшыл. Бек, бекзада да, құл-құтан да елдікке үйірілсін, елдікке енші салсын. Ел қазынасы – елдің берекесі.

Бек баянды болсын, десен, бектісің,
Сен әманда, ісін істе тектінің!
Тура жүр де, зұлымдықты жебеме,
Қараны – аққа, қараға ақты теңеме!
Елдік ісін бектің бәрі біледі,
Заң, саясат, салтты солар түзеді.
Сұм заң түзіп, алма қарғыс-назаны,
Жамағат пен боларсың ел мазағы [6; 369-374 бб.].

Әділ заң мен ізгілік. Имандылық парыз. Ұят-ар. Жүсіп Баласағұнның азаттығы, теңдігі мен береке бірлігі жайлы қағидалары осы елдік ұғым-дәстүрлерден түзіледі. Заңы әділ елдің тірлігі де берекелі. Асыл заң – мемлекет дәстүрі. Елдегі әрбір жұмыр басты пенде сонда ғана азат, сонда ғана берекелі.

Кісіге, егер, сіңсе еңбегі кісінің,
Еңбегінің хақын өтеу – кісілік.

Қарапайым, анық. Заң, салт – дәстүр, елдік, кісілік үйретушіден үйретушіге жалғасады. Кісілердің кісісі екі адам: ұстаз бен шәкірт.

Әлеуметтік әрқилы топ өкілдерінің бәрін кісілікке бастайтын, теңестіретін – білік, кісілік, ізгілік дейді, - Жүсіп Баласағұн. «Білік – кісен!» Білікті білген адам өзін-өзі ұстайды, тежейді, бейбастақтыққа бармайды. «Бек елінде тура заңды ұстаса, Бар тілекке жетер қолы, қысқасы!»

Біл, әділ заң – басшылықтың тұғыры,
Бегі әділ ме? Берік елдің жұлыны! [6;405 б.]

Орта ғасырлық жазба ескерткіштерін зерттеген белгілі ғалым А.И. Кононов «Диуани лұғат ат-түріктегі» мұндағы материалдарды бес салаға бөліп қарастырған. 1) белгілі бір тайпаға тәндігі көрсетіуін сөздер қоры (лексикасы); 2) түркі тайпаларының орналасу аймағы туралы; 3) түркі тілдерін топтастыру; 4) түркілік тарихи фонетика мен грамматика туралы мәліметтер; 5) түркілердің тарихы, географиясы, этнографиясы, поэзиясы, фольклоры туралы мәліметтер.

Орта ғасырлық түркі шығармалардың қатарына Қарахандар мемлекеті дәуірінде Жетісуда жазылған екі түрлі жазбаны Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі» мен Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат ат - түрік» атты сөздігін жатқызуға болады. Мұның екеуі де Жетісу жерін мекендеген түркі тайпаларының тілінде жазылған тұңғыш жазба әдебиет үлгілері. X –XIII ғасырларда Орта Азия, Жетісу және Қашқария жерінде түркі тайпаларының үстемдігі күшейе түскен еді. Осындай күрделі уақытта Жүсіп Баласағұнның түркі тілінде көлемді еңбектер жазуы тарихи үлкен оқиға болды. Халықтың мұңын мұндап, жоғын жоқтайтын, түркі әдеби тілін жандандырып, сөз өнерін биік сатыға көтеретін ақындар екенін дұрыс байқап, Ж. Баласағұн ақындық өнерді жоғары дәріптейді, ақындарды сөз шеберлері деп таниды [6; 309 б.].

Ақындар келер алдына,
Сөз шебері сәуегей.
Сөздері өткір қылыштан,
Қылдан нәзік қиялы,
Тыңдасаң тыңда ақынды,
Нәзік сөздің бұлағы.
Жаныңа қуат жақсы сөз,
Құлақ құрышы қанады.
Мұхиттың түбі ғаһар тас,
Инжу – маржан жанады.
Сол теңіздей жүректің,
Түбінде жатқан асылды
Ақындар ғана табады
Мақтағанын жеткізер,
Халық сүйіп тыңдайды.
Қарғаса сағың ұшады,
Таңың атып тумайды.

Ақындарды сыйлай біл, – деп Жүсіп Баласағұн ақындардың үлкен әлеуметтік күш екендігіне баға береді. Ежелгі Рим жұртында сөз шеберлерін төрт топқа бөлген: 1) ақындар, 2) философтар; 3) шешендер; 4) тарихшылар. Сөз өнері сияқты киелі өнердің иелерін бұлайша топтарға бөлу олардың қоғамдық - әлеуметтік қызметінен, өз кезеңінің саяси ірі тұлғалары болғандығынан еді. Өз кезіндегі сондай қоғам қайраткерлерінің бірі Ж. Баласағұн XI ғасырдың алғашқы ширегінен бастап, сол ғасырдың 70 жылдарына

дейін өмір сүрген адам. Жүсіп «Құтты білік» дастанының кіріспе сөзінде өзі туралы да азды көпті мәлімет қалдырған, шығарманың жазылу жайын, алдына қойған мақсатын, мазмұны мен мәні жайында түсінік берген. «Кітапта негіз болған төрт асыл қасиеттер: біріншісі – ғаділеттік, екіншісі – бақыт, үшіншісі – ақыл, төртіншісі – молшылық. Бұлардың әрқайсысын ер деп атадым. Ғаділеттікті Күнтолды деп, басшы еттім. Бақытты Айтолды деп атап, уәзір дәрежесінде таныттым. Ақылды Огдулмыш деп атап, оны уәзірдің баласы Молшылықты Огдурмыш деп атап, оны уәзірдің інісі тұттым. Осы төрт ер өзара әңгімелеседі, біріне-бірі сұрақ қойып, жауап береді. Осы төрт ерді бір тұлға ретінде қабылдаған зерек оқушыларымың жаны жадырасын, жүрегіне жылу берсін, олар өзінің мүсәпір шығарушысын есіне алсын». «Құтты білік» дастаны 73 тарауға бөлінеді. Дастанның кіріспесінде құдай, пайғамбар, оның шахарярлары дәріптеледі, ғылымның мәні шешен тілмен баяндалады. Одан әрі Қашқария хандарының сән-салтанаты шабытпен жырланады. Күнтолды ханды түркі тайпаларына үлгі етіп тартады. Айтолды атты ақылды уәзірдің қызметін суреттейді. Дастанның бас жағында осы екеуінің ел билеу, оның жол жоралғысы жайындағы терең мағыналы даналық сөздері өсиет ретінде жазылған. Бұдан әрі уәзірдің ақылды ұлы оғдулмыш пен хан сұрақ-жауап түрінде айтысады. Айтыста түркі тайпалары хандарының әдет-ғұрпы, салт-санасы көрініс табады. Сөз жарысында оларға әділ де сабырлы болуды үйретеді. Осылайша дастанның көп жері сұрау – жауап үлгісінде жазылған [6; 313-314 бб.].

Жүсіптің тілінде өзіне дейігі халық тілінде қалыптасқан арыстандай айбатты, сауысқандай сақ, түлкідей айлакер, данышпандай ақылды, меруерттей көрікті тәрізді теңеулер қанатты тіркестер молынан ұшырасады. Мысалы, «Ол қабандай қайсар, сауысқандай сақ, қарлығаштай қырағы болсын» деп ел басының табанды да қайсар, қырағы да сақ адам болғандығын қалайды. «Елші қандай болуға тиіс» деген таруында «Оқыған білімді адам болумен қатар, шіндар мырзалары үлгісінде ақсүйектік тәрбие алған, сөзге шешен, өткір тілді, ойлы, айла – амалға жетік адам болуы керек» деп түйіндейді. Сөзі әрі көркем, әрі қисынды адамдарды ақылды адамдар қатарына қосады. Осындайлар жұрт алдында құрметке бөленеді дейді. Сөз өнері, шешендік қасиет дәріптелген 7,11,22- тарауларда дұрыстап сөйлей алу адамның негізгі қасиеттерінің бірі нкендігін айтады. Дастанның «Білім және шешендік туралы» тарауында:

Біліп сөзлаған сөз білікка санур
Біліксіз сөзі өз башыны еюр
Оқушқа, білікка бу тілмачы тіл,
Ерутачы ерні йурық тіліні біл.
Кішіні тіл оғырлар болур құт кіші,
Кіміг тіл ужузлар барыр эр башы.
Тіл арслан туур көр ішікда йатыр,
Ая евлук арсыг ішіңі йатур..
Мені эмгатур тіл ізі ол тайм,
Башым кесмасуны кесайін тілім
Сөзуңні кудозғыл башың бармасун,

Тіліңні кудозғыл тішің сынмасун [6;418б.], – деп, тіл адамды көкке көтереді, сол арқылы ол бақытқа жетеді. Сондай-ақ «Басқа пәле тілден» дегендей, адам шайпау тілінен жазаға да ұшырайды, өйткені «аңдамай сөйлесең, ауырмай өлесің». «Адамның сәні бетінде, бетінің сәні көзінде», «Ақыл көркі – ойлы сөз, тілдің көркі – сөз, адам көркі – жүз, жүздің көркі – көз» деу арқылы жақсы сөз, жақсы мінез адамдардың бет пішінінен байқалады деген.

Қорыта айтқанда аталған шығарманың жас ұрпаққа бере тағылымы мол, «Құтты біліктің» дастаны әр кездегі зерттеушілердің бұл туындыны әлеуметтік-этикалық дастан, философиялық трактат, саяси-дидактикалық дастан... деген сияқты жанрлық анықтамалар бергенін, олардың қай-қайсысы да шығарманың табиғатына сай берілгендігін айта келіп, оны дидактикалық дастан, ақылман толғаныстар, яғни ақылман дастан деп атайды. Орта ғасырлық жазба жәдігерлерді тарихи, саяси, мәдени ахуал негізінде сопылық әдебиетпен байланыстыра зерттеу қажет. Бұл көп мұралардың өзіндік төл ерекшеліктерін анықтап қана қоймай, әлем өркениетімен болған ықпалдастықтың түп қазығын аша түсері анық.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. – 2006.
2. Ковалев Г.Ф. Ономастические единицы как фактор идентичности // Проблема национальной идентичности в культуре и образовании России и Запада. Т.1. Воронеж, 2000. – с.134.
3. Анд М. (1979) Балалар ойындарының мәдениетіміздегі орны, *Ulusal Kültür 20.Dergisi*, sayı 4, 45-46

4. Давидович Е.А. О двух караханидских каганатах // Народы Азии и Африки. 1968.- №1 – С. 50.
5. İşler, H. – Hergüner G. (1999) Türk Sosyal Hayatında Sporun Yeri ve 18.Geleneksel Türk Sporları. Türk Kültürü, 432. – s. 249.
6. Кононов АН. Поэма Юсуфа Баласагунского "Благодатное знание". – М.:Наука, 1983 – С. 230.
7. Кононов А.Н. Слово о Юсуфе из Баласагуна и его поэма «Кутадгу билиг» // Советская тюркология. - Баку, 1970. - № 4. - С.7.

ӘӨЖ930.(511):22
ГРНТИ 03.01.20

Оспанова Р. Р.¹

¹*т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ - нің доценті*

ҚАЗАН ТӨҢКЕРІСІНЕ ДЕЙІНГІ ЗЕРТТЕУШІЛЕР ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЗАЙСАН АЙМАҒЫ

Аңдатпа

Мақалада қазан төңкерісіне дейінгі Зайсан аймағының орыс зерттеушілері еңбектеріндегі тарихи сипаты қарастырылды.

Қазан революциясына дейінгі Зайсан қаласы мен аттас уезінің пайда болуы мен дамуы барысындағы саяси – экономикалық, әлеуметтік мәдени дамуы қала тарихын зерттеу Орыс зерттеушілерінің келелі мәселелернің бірі болды. Зайсан қаласы Ресей мен Қазақстан, Орта Азия мен Қытай арасындағы сауда байланысының сауда орталықтарының бірі болғандықтан әсіресе көптеген ғылыми экспедициялардың нысаны бола алды. Ресейдің Қазақстанды отарлау саясатында маңызды роль атқарған қалалық мекен ретінде де зерттеушілер назарында бола алды. Қаланың негізі 1868 ж. қаланып, кейіннен уезд орталығына айналды. Қала мен уезд өзіндік саяси – экономикалық, мәдени - әлеуметтік даму барысында Патшалық Ресейдің отарлау саясатының үдеген кезеңіндегі қиын да ұзақ жолынан өтті. Қаланың тарихы

XX ғасырдың басына дейінгі белгілі зерттеушілер Левшин А. И., Потанин Г.Н., Седельников Т., Гагемейстер Г. Бабков И.О., Завалишин И. Красовский Н. И., Крафт И. И. және т.б. зерттеушілер еңбектеріне арқау болды. Автор осы зерттеушілердің Зайсан аймағы туралы ой толғамдарын мақалада зерделеген.

Тірек сөздер: Зайсан, аймақ, зерттеушілер, Орыс географиялық қоғамы, Ресей, Қазақстан, Патшалық Ресей.

Оспанова Р. Р.¹

¹*к.и.н., доцент КазНПУ имени Абая*

ЗАЙСАНСКИЙ РЕГИОН В ТРУДАХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ ДОРЕВОЛЮЦИОННОГО ПЕРИОДА

Аннотация

В статье дается историографический анализ Зайсанского региона в дореволюционный период. **В трудах дореволюционных авторов так или иначе затронута тема формирования промышленности в Казахстане, но в основном они писали о разложении традиционного хозяйства казахов и формировании на этом фоне капиталистических отношений в Зайсанского региона.** Зайсанский региональный дореволюционная историография характеризуется также и наличием трудов зарубежных авторов. В исследуемый период был привлечен богатый, ранее не использованный статистический материал, рассмотрены вопросы истории народонаселения и динамика численности основных групп, дана характеристика социально-экономической деятельности жителей Зайсанского региона. Автор в статье рассматривает труды ряд известных исследователей Левшин А. И., Потанин Г. Н., Седельников Т., Гагемейстер Г. Бабков И. О., Завалишин И. Красовский Н. И., Крафт И. и так далее.

Ключевые слова: Зайсан, регион, исследователи, Русское географическое общество, Россия, Казахстан, Российская Империя.

*Osanova R. R.*¹

¹ *candidate of historical sciences, associate professor of KazNPU named after Abai*

THE ZAYSANSKY REGION IN THE WORK OF RESEARCHERS IN THE EVOLUTIONARY PERIOD

Abstract

The statistical analysis of the Zaysansky region in the evolutionary period is given. In the work of dorevolutionary authors, the topic of forming the industrialization in Kazakhstan, but in the basics they wrote about the decentralization of the Cossacks and the formation of these capitalist attitudes in the Zaysansky region. The Zaysansky regional dorevolutionary history is characterized by the fact that it is the work of the author. In the research period, the goggle, or the statistical material used, examined the problems of the narrowing and dynamics of the basic population, the characteristic of the socio-economical activity of the Zaysansky region. The author considers the work done by researchers Levshin A. I., Potanin G. N., Sedelnikov T., Gagameyer G. Babkov I O., Zavalishin I. Красовский Н. И., Kraft I. и так takeee.

Key words: Zaisan, region, researchers, Russian geographical society, Russia, Kazakhstan, Russian Empire.

Тақырып тарихнамасы өз бастауын негізінен революцияға дейін жарық көрген орыс зерттеушілері мен саяхатшыларының жазба еңбектерінен алады. Патша үкіметінің қазақ даласында жүзеге асырмақшы болған саясатында қазақ қоғамын, әлеуметтік – экономикалық жағдайын, халықтың дәстүрін зерттеп білмейінше жүзеге асыру мүмкін емес еді. Осы негізде XIX ғ. екінші жартысында оның аумағын, экономикасын, қазақ руларын және олардың өз территорияларында орналасуын т. б. келелі мәселерді жан-жақты зерттеу мәселесі көтеріліп, Шығыс Қазақстан өлкесі ауқымды зерттеле бастайды.

Революцияға дейін жарияланған еңбектерге сүйене отырып, осы кезде қазақ даласын зерттеушілерді бірнеше топқа бөлуге болады: Ресейлік Патша үкіметі тарапынан әр түрлі тапсырмалармен арнайы жіберілген зерттеуші чиновниктердің тобы және өлкеге саяси жер аударылғандар арасындағы зерттеушілер тобы.

Қазақстанның шығысында орналасқан Зайсан аймағының 1867-1868 ж.ж. Уақытша ережеге дейінгі шекаралық жағдайы, халықтың аумаққа орналасу барысын, осы аймақтың әлеуметтік жағдайын зерттеу барысында Шығыс Қазақстан өлкесінің тарихи-жағрафиялық, статистикалық бағытта, физикалық-географиялық, тарихи-экономикалық сипатта жазылған А. И. Левшин, Г. Н. Потанин, Н. Седельников, Гагемейстер, И. О. Бабков, И. Завалишин, Н. И. Красовский, Балкашин, Н. Коншин [1] еңбектері уақытша ереже кезеңіне дейінгі аймақтың саяси жағдайын сипаттауда дерек көздерінің қатары ретінде көрініс тапты. Орыс географиялық қоғамының мүшесі майор И.Бабковтың “Воспоминание о моей службе” атты еңбегінде Қазақстанның Шығыс аймағындағы Қытай империясымен шекаралық жағдайларды зерттей келе, осы шекаралық мәселелерді шешуде Зайсан елді мекенінің маңыздылығын сипаттай келе, аймаққа қорғаныстық тірек ретінде қаланың қажеттілігі жөнінде Орыс географиялық қоғамының кеңесінде шағын реферат түрінде өз ұсынысын жасаған. Осы жұмысында Зайсан аймағының экономикалық, шаруашылық жағынан маңыздылығын суреттеген. Сондай-ақ аймаққа көршілес Қытай аймағынан болатын қауіптерді ескере отырып ауыспалы қамалдар орнына тұрақты елді мекен қажеттілігінің себептерін ашып көрсетеді.

Жалпы қазақ даласының облыстарын суреттей келе И. И. Крафт [2] Зайсанның да қалыптасу кезеңіндегі патша үкіметінің озбыр саясатының заңды құжаттарына тоқталған. Ресми болса да қаланың жалпы сипаты мен әлеуметтік дамуынан бірқатар деректер сипатталған шекаралық жағдайды қарастыру барысында М. Венюковтың [3] еңбегіндегі Ресей иелігіндегі қазақ жерлерінің басқа елдермен шекаралық шептері жөніндегі мәліметтері жұмысымыздың бірінші тарауындағы аталған мәселелерді зерттеуге арқау болды.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы зерттеушілердің жеке бақылау жұмыстарын нақты мәліметтермен байланыстыра жазған очеректері, қол жазбалары, әскери және ғылыми экспедициялардың сипаттамалары, қазақ даласының физикалық- жағрафиялық жағдайына және шаруашылығына т. б. сипаттама беретін шолулар түріндегі мақалалар жариялаған. Жоғарыда аталған Н. Седельников, И. Завалишин, И. Красовский, Г. Гагемейстер т. б. зерттеушілер тек очеректермен шектеліп қоймай, арнайы тарихи-этнографиялық, статистикалық – жағрафиялық турғыда жазылған әдебиеттер де жазып, жарыққа шығарған.

Зайсан аймағындағы көшпелі және жартылай көшпелі қазақ тұрғындардың жағдайы мен шаруашылық ерекшеліктерін сипаттауда О. Финш және А. Бремнің [4], еңбектеріндегі деректерді қарастыру барысында

тақырып ауқымын ашуға мол үлесін қосты. Қазақтардың XIX ғасырдағы басты кәсіптерінің бірі мал шаруашылығы болған. Зерттеушілер бұл мәселені зерттеу үшін жеке бақылаулар және қазақтармен әңгіме жүргізген XIX ғ. бірінші жартысындағы авторлар қазақтардың мал шаруашылығына, малды өсірудің әдісіне, жайылымдарды пайдалану ерекшелігі, жылдың әр мезгілінде малды күту мәселелері, осы аймақтағы қазақ руларының жазғы және қысқы қоныстары, көшу уақыты және көшу бағыттары суреттелген.

Негізгі кәсіптері мал шаруашылығы болған қазақтардың жылдың төрт мезгілінде көшпелі өмір сүру тәртібінің мәнін кейбір орыс зерттеушілері бір жақты қарап, қайшы пікірлер білдірсе, кейбіреулері бұл кәсіптің мәнін дұрыс көрсете білген. Осындай пікірлердің біріне тоқталайық: “Көшіп қону – бұл, кезбелік өмір сүру деген сөз емес, көшіп жүру – белгілі бір тәртіппен, шаруашылық жағдайға байланысты, дұрыс іске асыруды қажет ететін құбылыс”, – деп жазады В. Бенкевич [5] өзінің мақаласында. С. Броневский [6] қазақтардың көшпелі өмір салты туралы, олардың бір-бірімен ерекшеліктерін айта келіп, олардың физикалық-жағрафиялық орналасу бағыттарына сипаттама берген. Қазақ қоғамында тек мал шаруашылығымен ғана емес, егіншілік кәсібі де дамыған. Қазақтардың соның ішінде Зайсандағы егіншілік кәсібінің деңгейі туралы барлық дерлік авторлардың еңбектерінде әртүрлі деңгейде жазылған. Кәсіптің бұл түрінің қазақ қоғамындағы даму деңгейі патша үкіметінің чиновниктерін ерекше қызықтырған. XIX ғасырдың осы кезеңін қамтитын қазақтардың шаруашылығының бұл саласы туралы революцияға дейін жарияланған еңбектерде қарама-қайшы пікірлер де кездеседі. Г. Колмогоров [7] өзінің еңбегінде: “XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласының Шығысында егіншілік кәсібі айтарлықтай дамыған”, – деп жазған. Бұл мәселе төңірегінде басқа да көзқарастар болған еді. Бұл жағдайда С. Б. Броневский, Г. Н. Потанин, Гагемейстерді және т. б. зерттеушілерді атап өтуге болады.

Шығыс өлкеде егіншіліктің дамуын суреттейтін еңбектерге қарағанда XIX ғасырдың орта ширегінде кәсіптің бұл түрі қазақ даласында айтарлықтай алға басқан.

Жоғарыда ғалымдар өз еңбектерінде Зайсан аймағында басқа шығыс аймақтарға қарағанда егін егу кәсібі кең тарағанын атай келіп, егістік алқаптар орналасқан басты-басты өзендерді атап өткен және егіншіліктің түріне тоқталған. Броневский өзінің жазбаларында осы аймақтағы барлау жұмыстары кезінде “Зайсан көлінің сыртында, Нарын тауының етегінде айтарлықтай көлемдегі егістікті көрдім. Олар, жерді таудан ағып шығатын бұлақтан тартылған арықтар арқылы суландырудың нәтижесінде, жердің тастақ болып келуіне қарамастан тары едәуір жетіліп өскен, ” – деп жазады [6]. Бұдан бұл өлкеде суармалы егіншіліктің болғандығын көруге болады.

Қазақтардың егіншіліктерінің жағдайын зерттеу жұмыстарын тұжырымдай келе, кейбір авторлар оның пайда болуына және көлемінің кеңеюіне әсер еткен факторларды көрсетуге ұмтылған. Олардың арасында барлығынан бұрын қуаңшылықтан туындаған жұт жайылымдардың тартылу салдарынан туған қазақтардың мал шаруашылығындағы қолайсыздық десе, енді біреулер сыртқы факторлардың, қазақтардың отырықшы елдермен қарым-қатнасы, шекаралық әкімшіліктердің қолдауынан қазақ қоғамында егіншілік кәсібі дамыған деп көрсетсе, кейбір шығыс даласын зерттеушілері “Қазақ халқы – тек мал бағуға жаратылмаған, мұны біз ешқандайда сыртқы әсердің ықпалынсыз қолына соқа алып, көптеген жерлердегі жерді өңдеудегі жетістіктерінен көреміз”, – деп жазады Г. Н. Потанин [8]. Осы еңбекте Зайсан аймағындағы егін алқаптары қазақтар негізінде суармалы егіншілікпен айналысқандықтан өзен – көлдердің жағалауларында орналасқандығын аңғаруға болады.

Қазақ қоғамындағы егіншіліктің дамуы туралы авторлардың пікірлерінің әр түрлі болуына қарамастан, XIX ғасырда, әсіресе 60-70 жылдары егін егу кәсібі қазақтардың шаруашылығында едәуір тараған кәсіптің бірі болып табылған.

Революцияға дейін жарияланған еңбектерде қазақтардың балық аулау кәсібіне де орын берілген. Авторлардың мәліметтеріне қарағанда қазақ қоғамындағы кедейленген топтар күн көріс ретінде балық аулау кәсібімен де шұғылданған. Шығыс өлкедегі Зайсан көлінен Көкпекті өзенінің сағаларынан т.б. ұсақ өзендерден балық аулаумен шұғылданған. Ауланған балықтарын өзіне қажетті заттарға айырбастаған. Г.Н. Потаниннің Зайсан көліне жасаған сапары туралы жазбаларында Зайсан аймағының қазақтары Ресей жеріндегі жәрменкелерге балық апарып сатқандығын көруге болады. Бірқатар еңбектерде осы аймақтағы көлдерден балық аулау құралдары және балық аулау мерзімдері туралы деректер келтірілген. Зерттеушілер мен ғалымдардың еңбектерінде XIX ғ. бірінші жартысындағы территориялық және шекаралық жағдайлар жөнінде мәліметтер кездеседі. Шығыс Қазақстан өлкесінің шекарасына берген сипаттамаларына олардың айтуы бойынша XIX ғ. бірінші жартысында бұл аймаққа XVIII ғ. аяғы XIX ғ. 20– жылдары аралығында аймаққа келіп қазақ рулары қоныстанған. Томск губерниясына дейін созылып жатқандығына қарамастан, Ертіс және Бұқтырма өзендерінің бойында орналасқан қазақ қалаларының

тізбегі мен қоныстары Ресейдің қазақ өлкесімен шекарасы ретінде Г. Колмогоровтың, А. Левшиннің, С. Броневскийдің еңбектерінде қарастырылған. Қазақ даласын картаға түсірумен 1797 ж. шұғылдана бастаған геодезисшілердің карта жұмыстарының нәтижесінде 1816 жылы қырғыз – қазақтарының Бұқтырма өзенінің бойымен батысқа Ертіс жағаларымен жүріп отырып, Зайсан көлінің батысымен және оңтүстігіндегі Базар, Қарабұға т. б. басып өтіп, Шорға өзенінің жағалауымен тура оңтүстікке бағыттап Тарбағатайды басып өтіп, Қытай мен Қазақ жері арасындағы шекараны шамалап көрсеткен. Осы шекара мәселесіне қатысты құжаттар мен деректер 1850 жылдарға дейін өзгеріссіз сақталып келген. Олар Н. Коншиннің, К. Струвенің, Н. Потаниннің, Г. Колмогоровтың, Б. Броневскийдің, А. Левшиннің т. б. еңбектерінде кездеседі. Бұл еңбектерден екі ел арасындағы шекараны белгілеу процесстері туралы ешқандай мәліметтер берілмеген. Сондай-ақ, шекараның географиялық орналасу жағдайы туралы еңбектерде аймақта Қытай бекеттерінің шекара бойында орналасуы туралы ғана айтылған.

Шығыс Қазақстан өлкесін, оның табиғатын жергілікті халық тұрмысын зерттеу XVIII ғ. ортасынан жүйелі түрде басталады. Атап айтқанда Семей губерниясын зерттеумен И. Гмелин, Фальк, А. Паллас [9] алғаш айналысты. И. Гмелин 1734 жылы Омск қаласынан қайықпен шығып, Ертіс өзені арқылы Семей мен Өскемен қалаларына дейін жеткен. 1771 жылы Фальктың досы Бардалье оның тапсырмасымен әскери отрядпен Ертіс өзенінің жағалауымен Зайсан көліне құятын Көкпекті өзенінің аңғарын зерттеді. Зерттеу қорытындысы 1824-1825 жылдары шыққан “Академик Фальктың саяхат жазбалары” атты еңбектің 6 – 7-ші томдарында жарияланған. Осы жылы Зайсан өңірін жихангер А. Паллас аралап, 1777–1778 жылдары ол Санкт-Петербургте “Ресей империясының әр провинцияларына саяхат” атты еңбегін шығарады.

1792-1793 жылдары Семей облысына И. Сиверс саяхат жасап, Зайсан, Көкпекті, Күрішім, Ақсуат, Аягөз далалары, Тарбағатай тауларына саяхат жасады.

1860 жылдарда Зайсан өңірін зерттеу қарқынды жүргізіле бастаған. Бұған Зайсан қаласы негізгі тірек болған. Алтай Тарбағатай, Гоби, Тибет, Тянь-Шаньды, Монғолия, Орталық Азияны зерттеушілер Н.М.Прежевальский, В. И. Роборовский, А. Гумбольд, П. К. Козлов, И. Сиверс, В. А. Обручев, В. В. Сапожников, А. Н. Сидельников, П. П. Сушкин, В. Э. Мартино және т. б. экспедиция сапарларын Зайсан қаласынан бастаған. Жүрген жерлерін, көрген білгенін күнделікке жазып жүрген олар Зайсан өңірі, ондағы еңбеккер, зиялы адамдар жөнінде де жазбалар қалдырған.

1876 жылы Қазақстандағы Батыс Сібірді зерттеуші ірі зоолог жазушы – натуралист, “Жануарлар өмірі” атты алты томдық энциклопедияның авторы Альфред Брем, әйгілі неміс ғалымы Отто Финш аралаған. 1876 жылы 16 мамырда олар Засан қаласына келіп, Хахловпен танысады, өздерінің зоологиялық коллекцияларын Андрей Степановичтың жинағандарымен толықтырады.

А. Брем, О. Финш Зайсаннан қар барысының, құлақты кірпісінің терісін алып қайтады.

1928 жылы оның өміріндегі баға жетпес еңбегі “Зайсанская котловина и Тарбағатай” деп аталатын көлемі он баспа табақ зоогеографиялық очеркі Томск мемлекеттік университетінің баспасынан жарық көреді. Онда Сауыр, Сойқан, Тарбағатай, Маңырақтың табиғаты жан-жақты баяндалады. Кітаптың екінші бөлімінде 1771 жылдан бастап, Зайсанның зерттелуі туралы мағлұматтар берілген.

Көп ізденістен, мұрағаттық деректерден тұрған бұл еңбектің ғылыми– тарихи маңызы орасан зор. Ондағы бірқатар мәліметтерге қарағанда Зайсан аймағына ең алғашқы ғылыми экспедицияны 1793 жылы Петербург медицина коллегиясының тапсырмасы бойынша аптекарь И. Северес жасаған. Оған жүктелген іс “Для отыскания родины полезно ископаемых и собирания сведений об его культуре” деген міндеттер жүктелген.

1826 жылы Зайсан ойпатына әйгілі неміс ботанигі К. Ф. Ледебур экспедициясының мүшесі К. А. Мейер келіп, іздестіру жұмыстарын жүргізеді.

1838 жылы ғылым академиясының тапсырмасымен Политов келіп, ботаникалық коллекция жинастырады. 1840, 1843, 1844 жылдары Зайсан жеріне көрнекті натуралист Г. С. Карелин, жас ботаник И. П. Кериллов келіп, зерттеу жүргізіп ғылым үшін аса пайдалы материалдар алып қайтады.

1857 жылы П. П. Семенов Тянь – Шаньға келіп, Қарабұлақ, Теректі өзендері аңғарларын аралап, Тарбағатайға бағыт алады.

1884-1889 жылдары В. Н. Полотников Шілікті даласында құстарды зерттейді. Соның нәтижесінде 1893 жылы “Записка Западно – Сибирского отдела Русского географического общества” деп аталатын еңбектің IV – кітабында “Орнитологической очерк Чиликтинской долины и прилегающего Тарбагатая” деген еңбегін жариялайды.

1875 жылы Парижде өткен халықаралық Географиялық көрмеде дүние жүзінің жер-жерінен фото суреттер қойылады. Бұл көрмедегі бір альбомның тарихы әйел фотограф Л. Полтарацкаяның есімімен

байланысты. Оның Зайсанға да қатысы бар. Құрылымы жинақты, мазмұны салмақты альбомы үшін Любовь Полтарацкая 1879 жылы Москвада өткен антропологиялық көрмеде үлкен күміс медальді жеңіп алады.

Алтайды зерттеуші В. А. Полтарацкийдің арнаулы экспедициясымен бірге шыққан жұбайы ғылыми деректерді аса ұқыптылықпен, зерделі түсінікпен түсірілген фотосуреттермен толықтырылып отырған. Қара Ертіс бойын жоғары өрлеп Зайсан өзеніне дейін жетуі соған шейін сол жерлерге тек су көлігімен жетуге болады деген атүсті тұжырыммен келіспейді.

Айтылған сапарында түсірілген елу суретті “Батыс Сібірдің көріністері мен түрлері” атты альбомға жинақтап шығарған А. Полтарацкая орыс ғылымын Алтай және Семей өлкесі туралы жағрафиялық көріністік қызғылықты дүниелермен таныстырады.

Бұдан кейін 1838 жылы Ертіс жағалауы мен Нор Зайсан көліне Политов бастаған ғылыми экспедиция келіп, ол Күршім және Бөкен өзендері арқылы Зайсан көлінде, одан ары Қара Ертіс жағалауларында болады.

XIX ғ. 60-70 жылдарында Зайсан көлі мен оның маңайында К. Струве мен Г. И. Потанин бірнеше рет болып, аталған өңір табиғатын, жергілікті халықтың шаруашылығы мен тұрмысын зерттеп, оны Батыс Сібір географиялық қоғамында баяндады, арнайы еңбек жазды. XIX ғ. аяғында Нарын даласы, Зайсан көлі, оның маңайындағы өңірді А. И. Сидельниковта зерттеген. 1879-1880 жылдары Зайсан қаласына Хами арқылы Тибетке және Сары өзенге Н. М. Пржевальский саяхат жасады. Осы саяхат кезінде ол Зайсан аймағының табиғатын, жануарлар дүниесін толығынан зерттеді. “Қытайдың Үрімжі өзені аймағында, - деп жазады ол, - бізге 1878 жылы Семей облысының Өскемен уезінен осы жерге қоныс аударған 9000-ға жуық қырғыздарды кездестірдік. Олар 1800 отбасын құрайды”.

Тарбағатай, Зайсан, Ертіс өңіріне 1863 жылдың жазында К. Струве мен Г. Потанин зерттеу ұйымдастырды. Аталған экспедициясының алдына осы өңірдегі халықтың кәсібін, сауда қарым-қатынастарының мүмкіншілігін зерттеу мақсаты қойылды. Аталған саладағы зерттеу бойынша 1860 жылдан Зайсан көлінде әскерлік балық аулау ұйымдастырылғандығы, бұл істі жүргізу саудагер казактар Загвоздин, Мальцев, Постниковке тапсырылғандығы жазылған.

Көптеген орыс ғалымдар мен саяхатшылардың Зайсанға барынша мән беріп, зерттеген, ғылыми географиялық еңбектері қала мен аймақ тарихын зерттеуге арқау екендігі сөзсіз. Солардың арасында атақты саяхатшы Николай Михайлович Пржевальскийдің орны бөлек. Ол Орталық Азияға сапарын Зайсаннан бастаған. 1877 жылы өзінің екінші экспедициясынан оралған ол Зайсанға үш ай аялдаған, ғылыми зерттеулерін жүйелеп реттеген. Пржевальский осы сапарында Зайсанның ежелгі тұрғыны А. С. Хохловпен дәмдес болған. 1879 жылы Хохлов оның Тибет пен Сары өзенге жасаған үшінші экспедициясын әзірлеуге ат салысқан.

Зайсан өңірін көп зерттеген адамның бірі – қазір бүкіл қазақ пір тұтатын Шоқан Уәлихановтың досы Григорий Николаевич Потанин. Ол 1863-1864 жылдары атақты ғалым саяхатшы К. Струвемен бірге Зайсан көлі мен оның маңайын зерттеген. Ол бұл өңірге 1876 жылы 20 маусымда екінші рет келеді.

XIX ғ. аяғында қала аймағын жан-жақты кең көлемде жалпылық сипатта зерттеген зерттеушілер қатарына Стебницкий, Гауфман, М.Винюков, Славцов [10] еңбектері жатады. Бұл еңбектерде жалпы қазақ даласының облыстарының XIXғ. бойындағы әлеуметтік- экономикалық, географиялық жағдайлары қарастырылады.

1863-1864 жылдардың қысындағы Г. Потаниннің Зайсан көліне сапарында жергілікті қазақтардың балық аулау, оны саудалау кәсібіне нақты назар аударылды. “Осы жылдың алғашқы жартысында 1441 пұт қызыл балық, 383 пұт ақ балық, 1344 пұт т. б. балық түрлері ауланып, 157 пұт балық қазақтардан сатылып алынған.

Осы мерзімде Зайсан көлінен барлығы 300 ге жуық тұрғындар балық аулаумен айналысқан. Ал, жалпы балық аулаумен Зайсан көлінің оң және сол жағалауында жалпы саны 2000-ға дейін қазақтар айналысқан. Зерттеуші сонымен қатар қазақтардың тек қармақпен ғана балық аулайтындығын ескерткен. Алайда осы жергілікті жерлерге қоныстанған қазақтар қазақтарды балықты аумауға үйретті [11] деп жазады ол.

Зайсанда жергілікті халықтың қол өнер кәсібімен қатар бұнда жүннен бұйым жасап шығаратын кәсіп түрі жақсы дамыған. Соның ішінде киіз жасау, түскиіз, жүннен “тоқыма”, “алаша” тоқылған, шапан жасаған. Әр түрлі өрнек пен түйе жүнінен кілем тоқыған және тағы басқа мал өнімінен заттар өндерген.

Г. Потанин өзінің осы зерттеуін жалғастыра отыра көл жағалауындағы балықшы қазақтардың тұрмыс жағдайларымен танысады. “Ақтүбек аймағында, – деп жазды ол, Тәуке руының адамдары балық және егін шаруашылығымен айналысады. Балықшылар қыста бүкіл отбасы мүшелерімен киіз үйлерде тұрады.

Аталған мүйістің солтүстігінде ақ наймандар мекендейді, олар көне заманнан бері балық аулаумен айналысады” [11].

“Ақ найман, Шақшақ, Тәуке, Мақыш тағы басқа қазақтар, – деп жазды ол, қыста балық аулаумен, көктем, жаз айларында қара топырақты, құнарлы Шорға өзені аңғарында суармалы егіншілікпен айналысады.

Осы өңір қазақтары саудамен де айналысқан. Мысалы, осы аталған уақытта Потанин экспедициясы жолында Ірбіті жәрменкесіне бет алған 20 түйеден тұратын сауда керуені ұшырасты. Онда негізгі тауарлар – мал терілері. Балық тиеген Данияр Меңдібаев басқарған екінші керуен Көкпекті қонысына сапар шекті [11].

Осы сапарында Г. Потанин Зайсан көлі бөліктерін, жер аттарын зерттеуге де аса назар аударған. “Бесшана” балықшылар мекенінің мағынасы бір балықшы қазақтың осы жерден бес шана балық аулағандығымен аталған. Оның айтуынша “Ақтүбек мүйісінен” бес шақырым жерде қазақтар өз күшімен баспана салып, онда жергілікті молла онға жуық баланы оқытады.

Зайсан елді мекенінің шежіресі 1864 жылдан әріде жатыр деген тұжырым бар. Бұл ретте қазақ тарихын өте жақсы білетін, жиған-терген шежіресі ұшан – теңіз Төлеген Ержан ұлы Зайсанның бұдан көп бұрын ауыл болғанын айтады. Бұған дәлел ретінде Мәжит қажының ұлы Қоңыр қажының айтқандарын келтіреді. Шығыста Қоңыр қажының ғұламалылығы ертеден белгілі. Қоңыр туралы таңғажайып сүйінішпен айтылған әңгімелер ел аузында әлі күнге дейін сақталған. Қазақтардың осы кезеңде араларында да жер дауы т. б. әлеуметтік қатнастарға, тұрмыстық жағдайларға байланысты рулық тартыстар болып тұрған. 1870 жылдың қазан айында мөрленген қазақтар Тоқай Өміртаев және Бахтыбай 30 дай адамен жергілікті патшалық басқару жүйесіне бағынбаған, керейлерге Батырхан мен Дильмұрат 300 дей адам жинап бұларға қарсылық білдіріп, өздерін тұтқынға алады. Осыдан кейін Батырхан мен Дильмурат адамдарымен Ителі руының қазақтарының ауылдарын шауып, қыстағын тартып алады. Кейде жер мәселесі осындай деңгейге дейін үдеп отырған [11].

Кейбір жергілікті тұрғындардың пікіріне қарағанда Жеменейдің жағасында ауыл болған, келуші қытайлар жергілікті меркіттермен шарт жасасып, жер жалдаған. Өндірілген өнімді және астықты сақтау үшін қазір Зайсан қаласы тұрған жерде қоймалар салынған.

Г. Потанин сонымен бірге қазақтардың күнделікті тұрмысымен танысады. Мақыштың киіз үйінде алты – жеті жасар Әлима, Кәлима атты екі қызы бар деп, олардың ауыр тұрмысын баяндайды. “Киіз үйдің ортасындағы ошақтағы отқа жылыну үшін теріден тігілген тондарының жалаңаш жерлері мен қолдарын кезек жылытады” деп көрсетеді ол.

Аталған сапарында Г. Потанин Зайсан көлі аңғарындағы қазақтардың шаруашылығымен де толық танысады. Ол әсіресе жергілікті халық арасындағы егіншілікке аса назар аударады. Қалжыр, Күршім, Бөкен, Базар, Қара Бұғы, Дебіске, Ласты, Шорға өзендері аңғарларында, – деп жазды Г. Потанин, қазақтар суармалы егіншілікпен айналысады. Күршім аймағында осындай тоғыз тоған бар. Әр тоған он-он бес арыққа бөлінеді. Бұл маңайда астық егумен жүз он екі егінші шұғылданады. Шорға өңірінде 27, Ласты өзенінен 15 тоған тартылған. Әр тоған аңғарында отыз қапқа дейін дән егуге болады. Жалпы Шорға, Ласты өзендері аңғарларындағы егістік жерге 1260 қап астық егіліп, оны күтумен 630 дейін егінші айналысқан [11].

Потанин өзінің осы саяхатында Зайсан өңіріндегі қазақтардың егіншілікпен айналысуының тарихын кеңінен зерттеді, оның көрсетуінше Зайсан аймағында егіншілікпен жергілікті халық XVII ғасырдан бастап айналысқан. Ресейдің Қытайдағы елшісі Федор Байковта алғаш рет осы жердегі халықтың егіншілікпен айналысқанын көрсеткен. Алдымен бұл өңірді мекендеген Бұхаралықтар жер үйлерде тұрып, арпа, тары, бұршақ еккен. Кейін, мөлшермен XVIII ғасырдың ортасында тараншылар, бұхаралықтар немесе қоқандықтар егін егумен айналысқан.

Саяхатшы ғалым тағы да мынандай мысалдар келтіреді: “Жергілікті қазақ Даниярдың айтуынша Зайсан аңғарында Нершинск зауыттарынан қашқан черкестер қоныс аударған. Барлығы Қара Ертіс жағалауына қоныс аударған жетпіс шеркестің бұл жерге отызы ғана аман жеткен. Черкестер Қара Ертіс жағалауындағы Ашутасты тауының маңайына қоныс тепкен. Бұл жерде олар жергілікті кенді пайдаланып, қазақ сұлтандары үшін қылыш, қанжар, мылтық жасаған. Черкестер өздері жеке тығыз достық жағдайында ауыл болып өмір сүрген” [11].

Бұдан көретініміз Зайсан өңірін XVIII – XIX ғасырларда қазақтармен қатар басқа да ұлттардың кейбір қонысаударушылары да мекендеген, аралас шаруашылықпен айналысқан мекенге айналған.

Зайсан өңіріндегі қазақтарының шаруашылығын, тұрмысын тау инженері В. Д. Коцовский де зерттеген. Ол: “Өскемен, Зайсан, Қарқаралы уездерінің қазақтары егіншілікпен айналысады. Негізгі

егіншілік арықтық жүйе арқылы жүргізіледі. Суармалы жер жалпы ортақ рулық негізде XIX ғасырларда ғана пайдаланылды” [12] деп жазған.

Сонымен XIX ғасырда Зайсанда жер шаруашылығы біршама дамыды. Жалпы қазақ қоғамында аталған кезеңде шаруашылықтың бұл түрімен қоғамдағы төменгі тап жатақтар айналысты. Шекаралық аймақтағы орыс қоныстарына жақын орналасқан Зайсан сияқты мекендердің қазақтары егіншілікпен айналысқан.

Список использованной литературы:

1. Левшин А. И. Описание киргиз казачих или киргиз-кайсацких или киргиз-казачих орд и степей. СПб.: Типография Карла Края, 1832, ч. 1. – 264 с.; Потанин Г.Н. Зимняя поездка на озеро Зайсан /Зимой 1863-1864г. / ЗИРГО по общей географий – СПб., 1867. т 1. – 544 с.; Седельников Т. Россия полное географическое описание нашего отечества. – СПб.: Тип. “Слова”, 1903. 18 т. – 478 с.; Гагемейстер Г. Статистическое обозрение Сибири, составленное по высочайшему его императорского величества – СПб.: ч 1, 1854. – 359 с.; Бабков И.О. Воспоминания о моей службе в Западной Сибири 1859-1875 г. СПб.: Тип В.Ф. Крицбаума 1912. – 575 с.; Завалишин И. Описание Западной Сибири. т 1-3 СПб.: Изд. о-ва распр. Поездных книг 1862-1867 гг. 3 т., 1867. –138 с.; Красовский Н. И. Материалы для географии и статистики России. – СПб.: Типо-лит. Траншеля, 1868. – 145 с.; Балкашин Н.Н. О Киргизах и вообще о подвластных России мусульманах. – СПб.: типогр. Мин. Внут. дел, 1887. – 57с.; Коншин Н.Я. Краткий исторический очерк Семипалатинского края. – Семипалатинск, 1914. – 38 с.
2. Крафт И. И. Положение об управлении в Степных областях. – Оренбург: Типо-литогр. П. И. Жаринова, 1898. – 685 с.
3. Венюков М. Опыт военного обозрение Российских границ в Азии. вып. 2. – СПб.: типогр. Безобразова и комп., 1873-1876. – 487 с.
4. Брем Л., Финш О. Путешествие в Западную Сибирь. – М., 1882. – 578 с.
5. Бенкевич В. Киргизское степное скотоводство и меры к его улушению ЗСПОЗСО ИРГО. – Семипалатинск, 1903. – 147 с.
6. Броневский С. Б. О киргиз-кайсаках Средней Орды // Отечественные записки. – СПб., 1830. – 230 с.; О первой оседлости и хлебопашестве киргиз во вновь образованном Кокпектинском округе // Земледельческий журнал. – М., № 88. – с. 627.
7. Колмогоров Г. О промышленности и торговли в киргизских степях Сибирского ведомства. – СПб., 1850. – 38 с.
8. Потанин Г. Зимняя поездка на озеро Зайсан. ЗИРГО. СПб., 1867. –544 с. (436, 440).
9. Записки Западно-Сибирского отдела Русского Географического общества . Остафьев В. – Омск, 1895. – 34 книг.
10. Записки Западно-Сибирского отдела Русского Географического общества . Остафьев В. – Омск, 1895. – 34 книг.
11. Потанин Г. Поездка на озеро Зайсан зимой 1863-1864 гг. – СПб, 1867, т.1.433-439 с.
12. Коцовский В.Д. Отчет по статистико-экономическому и техническому исследованию промышленности Семипалатинской и Семиреченской областей. Ч.1, – СПб., 1904. – 386 с. (16).

МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫ АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ ARCHIVAL DOCUMENTS

Д. Ескекбаев¹

¹Алматы менеджмент университетінің бас ғылыми қызметкері. Тарих ғылымдарының кандидаты

Журналдың өткен санында (№2,2019) жарияланған архивтік деректердің жалғасы. Қазақстандағы ашаршылыққа байланысты Микоянның орталыққа жіберген мәліметтері. Деректер Ресей Федерациясы мемлекеттік мұрағатынан (ГАРФ) алынды.

Переговоры Т. Микояна по прямому проводу с районами.

Кокпекты:

Микоян: прошу информации о мясозаготовках: сколько заготовлено, сколько отгружено, какой план вами доведен до аулов, даны ли твердые задания кулацко-байским зажиточным хозяйствам, началось ли усиление заготовок, если нет когда ожидается, сколько у вас скота на передержке у колхозов и крестьян, сколько скота готового к убою на бойнях союзмясо?

Ответ: Сведения о заготовленном скоте от аулов еще не поступило, ибо за поздним получением плана от края и переездом района из Кзыл-песека в Кокпекты, план спущен до аула села 20-тых числах января. Есть сведения только от двух сельсоветов о принятии плана общим собранием. Усиление поступления по плану ожидается в начале февраля. Кулацко-байским хозяйствам района задание не дано ибо на 1.1 – 31г. О количестве поголовья скота у байско-зжиточной части районе сведений не имеется.

Дана директива местам о даче твердых заданий кулацко-байским хозяйствам из расчета поголовья скота на 30 год май месяц. На передержке баранов 37000, крупного скота около 4000, из них у крестьян единоличников баранов 20000 и около 18000 непосредственно на передержке у союзмясо. Забито 1848 голов крупного и 4000 баранов. Годовой план заготовки 53000 баранов и 11000 рогатого скота. На передержке у колхозов нет. Отгружено на 26.1 мяса, включая тарбагатайский и кучумский районы 246,5 тонн. По Кокпектинскому району на это же число отгружено 234 тонны.

Микоян: прошу сообщить сколько вы считаете свой план отгрузок январь и сколько из него уже выполнено.

Ответ: план 800 тонн отгружено уже 234 тонны. Выполнение январского плана 29,5%.

Микоян: сколько ежедневно забивается скота и насколько думаете усилить забой что бы выполнить план отгрузок.

Ответ: ежедневно среднем забиваем 250 голов в переводе на крупный скот. Это наша максимальная возможность, так наша бойня, а также места забоя в аулах совершенно не приспособлены для увеличения забойки. Завтра направляем гурт 300 голов Джарментской конторе, 28, 29-1. Формируем второй гурт туда же. Выполнение плана возможно не раньше 10.11.

Микоян: громадное количество стоящего на передержке скота требует от вас немедленно развертывания нескольких временно приспособленных убойных пунктов для усиления убоя минимум в три раза. Операции по передержке скота должно быть немедленно ликвидированы, ибо для государства они убыточны и вредны.

Договор об условиях передержки присланный вам из края, мной отменен как кабальный для государства. Прочитайте условия договора каковой должен быть у управляющего союзмясо и увидите всю глубину безхозяйственности заказанной союзмясо. Не знаю какие у вас трудности развертывания забоя: ведь не трудно приспособить кулацкие дворы под временные бойни, мобилизовав для этого опытных казков бойцов. Главная задача усиленно вести заготовки и забой скота, чтобы до наступления тепла выполнить план отгрузки мяса Москву и Ленинград. Ваш план и наметки заготовок приемлемы, если на деле обеспечите их реально выполнение. Надо быть готовыми к отпору попыткам баев и кулаков дезорганизовать заготовки. Добивайтесь того, что вы в ходе заготовок укрепить обобщественное стадо колхозов и упрочить колхозы гнав из них примазавшихся баев и кулаков.

Ответ: все принимается для усиления заготовок до максимальных размеров. Причины тому, что наш скот разбросан в четырех районах. Частично находится в горах, на 90% производственный. О большом количестве скота в наших руках еще в ноябре подробно информировали край. Если можно

скажете о каком договоре идет речь. Забойки производится в 7 местах. Ставим вопрос о финансировании нашего района, ибо при наличии в нашем районе совхоза скотовод и плана отгрузок 800 тонн и при условии 70% годового плана в первом квартале, район переживает острый денежный кризис. Мобилизуемые средства населения обеспечивают незначительную часть потребности.

№ фонда 5446. Описи 120. Дела 190. Листа 14.

В месяц за барана 2 руб. за теленка более 5 руб. за корову более 7 руб. немедленно надо кончить с этим сумасшествием и поскорее забить скот, не зависимо от того стельный или сужный, предварительно удовлетворив потребность совхозов в комплектовании их стада по плану. Сколько вам нужно денег дополнительно за исключение расхода на передержку чтобы вам их подбросить. Здесь носят слухи, что дела совхоза идут плохо и что у него имеет место большой падеж скота. Сообщите верно ли. К сожалению за отсутствием времени не смог захватить к вам, чтобы ознакомиться с состоянием заготовок скота и ходом организации в СССР мясного совхоза. Необходимо оказать ему всемирную помощь, чтобы гигантский по размерам совхоз был бы поставлен на должную высоту, что бы все с вами могли гордиться им как гигантской Социалистической фабрикой мяса. Передайте об этом рабочим и директору Кокпектинского совхоза.

Ответ: случаи падежа бескормицы совхозе не было. Имеется энзоотическое заболевание скота в совхозе. Падежа по отношению наличного поголовья 4-5%, по отношению всего пропущенного через совхоз скота 2-3%. Приняты все меры подвоза сена базам совхоза.

Микоян: сколько теперь в наличии скота у совхоза, сколько он может принять скота до весны. Почему нельзя развернуть забой скота в большем количестве пунктов, а также в горах и вывести от туда мясо на санях.

Ответ: наличность скота совхозе около 32 тысяч. Может принять до 40 тысяч. Развернуть больше мест забойки нет возможности, потому что из гор можно вывести мясо только вьюком, не разрешается, так как мясо подвергается более 50% порчи. Указанные нами пункты забоя, а также отгон живьем другим убойным пунктам, обеспечивают выполнение забоя указанному нами сроку. Мы просим обратить внимание на следующие ненормальности: наша контора объединяет четыре района. В начале крайконтора преподала нашей конторе союзмясо план 800 тонн, мы построили его исходя из наличия скота во всех четырех районах. Сегодня приехал уполномоченный края от которого мы узнали, что Курчумскому Тарбагатайскому районам даны самостоятельные планы 250 тонн, а нам Кокпектинскому району 800 тонн, не уведомив нас, что те районы имеют самостоятельный план. Такие действия тормозят нашу работу и препятствуют выполнению плана.

Микоян: правильно, в крае большая путаница с планом. Это результат неудовлетворительной работы и руководства краевой конторы союзмясо и вредительства основных специалистов конторы. Вредители арестованы, а руководство уже смещено. Срочно подкрепляем новыми кадрами. Повторяю главная ваша задача сегодняшнего дня усиление заготовок, форсирование забоя скота и ликвидация передержки. Если больше ничего не имеете до свидание.

Ответ: всего хорошого. **№ фонда 5446. Описи 120. Дела 190. Листа 15.**

Алма – ата.

Наркомснаб Розыбакиеву

Контора Союзмясо Корнюшину

Петропавловский комбинат бездействует из за отсутствием скота и недостатка жести и олова ТЧК что начиная первого января Акмолинский район снабжавший скотом Петропавловский комбинат по распоряжению прокудина откреплен ТЧК правление союзмясо утвердило план убоя комбинатом январе 17 тысяч голов рогатого скота ТЧК фактически забито 4200 голов ТЧК отсюда провал планирования правления союзмясо и конторы дезорганизация производства ТЧК 8 января дирекция комбината поставила эти вопросы перед конторой и правлением и не получила никакого ответа ТЧК предлагаю двучие отношения снабжения скотом Петропавловского комбината прикрепить районы АкмолинскийНуринский большой Михайловский обязав эти районы прекратить убой скота пятнадцати верстной полосе железной дороги отгружав скот комбинату тем что бы наступлением тепла и подножного корма охватить более широкий радиус доставки скота комбинату ТЧК плане отгрузок этих районов специально выделять отгрузки скота Петропавловский комбинат установив контроль выполнением ТЧК качестве обязательного минимума производства комбината ставлю ежедневный бесперебойный убой 500 голов скота то есть одну смену условию месяц лучших заготовок и

возможности подгона скота из далека загрузить комбинат 1000 голов ежедневного убоя ТЧК результаты телеграфте дирекции Петропавловского комбината и мне Москву.

Микоян.

2.2.31 г.

№ фонда 5446. Описи 120. Дела 190. Листа 32.

Шифровка

Москва ЦК ВКП /Б/ Сталину. Кагановичу Молотову

Ознакомление мясозаготовительными операциями и низовыми пунктами союзмясо и сельхозкооперации показывает большую бесхозяйственность и необходимость серьезных выводов для будущего года ТЧК запрет убоя действовавший до директивы ЦК и СНК нанес громадные денежные убытки и большие потери мясных ресурсов ЗПП ибо заготовленный осенью жирный скот подвергался перегону на громадные расстояния для передержки ЗПП плохо содержался и убивается теперь когда он сильно похудел ТЧК например еще ноябре 18 тысяч баранов было снято Семипалатинских боен и холодную погоду отправлено гоном Павлодар /250 километров/ где теперь и забивается ТЧК сила сопротивления местных органов убоя скота видна например из того факта что Семипалатинский горком через неделю после получения директивы ЦК и СНК запретил союзмясо убивать скот ЗПП отменив это свое решение через несколько дней ТЧК отгрузки мяса январе происходили за счет забоя заготовок СКО та особом квартале составив по Казахстану по пятидневкам первой тоннах 1090 второй 1247 третья 2892 четвертая 3120 пятая 3402 ТЧК однако достиг гнутый перелом отгрузках еще не обеспечивает выполнения плана вывоза мяса ЗПП для чего необходимо из Казахстана грузить не менее 5 тысяч тонн за пятидневку ТЧК южных районах забой и отгрузка задерживаются теплой погодой ЗПП доходящей днем более 10 градусов тепла и недостаткам поступления изотермических вагонов ТЧК приходится грузить простых вагонах ЗПП поэтому вероятно часть отгруженного мяса придет ухудшенного качества или испортится ТЧК НКПС обещает через десять дней дать на место отгрузок достаточное количество ледников ТЧК деле заготовок еще нет

№ фонда 5446. Описи 120. Дела 190. Листа 59.

Серезного перелома ТЧК начиная конца января должны усилиться заготовки поскольку теперь только план стали доходить до аулов ЗПП а в отдаленные районы стали прибывать командированные работники ТЧК отдаленности районов при отсутствии телеграфной связи ряда районов и нетерпимо плохой работы телеграфа ЗПП когда телеграммы запаздывают доставкой неделю и больше ЗПП затрудняет оперативное руководство ТЧК связи районов с округами необходимо вмешательство ЦК или СНК в дело форсированной организации телеграфной связи алма-аты с районами иначе не будет должного руководства районами со стороны края ТЧК мешала также путаница планах и сводках выполнения по районам связи пере районированием ТЧК плохое знание экономики районов краевых органов отсюда несколько десятков районов легкие планы заготовок ТЧК договорился Голощекиным увеличить этим районам планы заготовок общей сложности на 15 тысяч тонн ТЧК непонятно молчание правды о мясозаготовках ТЧК она могла бы нам помочь если систематически освещала бы ход мясозаготовок ТЧК прошу сделать соответствующее указание правде.

29.1.31 г.

Микоян.

№ фонда 5446. описи120. дела190. листа 60.

Алма – ата.

Наркомснаб Розыбакиеву

Контора Союзхлеба Бобровскому

Копия Москва Союзхлеба Розиту

Семипалатинске ко мне явился докладом управляющий кустом союзхлеба полешко ТЧК проверив доложенное я установил двоеточие полешко не знает состояния своего куста ЗПП как следствие полешко докладывал ложные показатели работ ТЧК полешко доложил что мельница 27 после ремонта увеличила производительность на 50 % вместо 6000 сутки 9000 ТЧК проверка показала мельница до ремонта молола 6500 после ремонта 6750 пудов ЗПП гарницевый сбор якобы собран 45 % оказалось что собрано 24% контроль за ходом поступления гарницевого сбора неудовлетворительный ТЧК полешко знает состояния хода хлебозаготовок своего куста не имея никаких сведений районов Бурасинский, Бишкаратайский и Кзылтанский ничего не предпринял для их получения ТЧК такое руководство кустом считаю недопустимо безобразным ЗПП предлагаю снять его с работы объявить об этом всем

работникам союзхлеба по краю ТЧК исполнение телеграфировать мне Петропавловск ТЧК полешко использовать на низовой работе по линии союзхлеба.

Микоян.

29.1.31 г.

№ фонда 5446. Описи 120. Дела 190. Листа 61.

Председателю СНК КАСР

Тов. Исаеву.

Строительство Семипалатинского мясокомбината запроектировано выше города по р. Иртышу. Вопрос о сточных водах комбината / до 80 тыс. ведер в день/ предложено решить в различных вариантах, лучшим и пожалуй единственным возможным, из которых является отводка сточных вод комбината на пригородные поля орошения. Все другие варианты или невыгодны /трубопровод в реку ниже города/ или небезопасны, т.к. прямая отводка воды в Иртыш, даже при ее обезвреживании, оставляет угрозу для города. Плана же организации полей орошения и системы отвода воды на поля нет. Это создает угрозу постройке комбината на выбранном месте. Прошу срочно выслать в Семипалатинск специалистов по орошению для составления проекта и всех необходимых подсчетов по организации как полей орошения так и системы отвода сточных вод на поля, а излишков /если таковые окажутся/ в реку ниже города отводным каналом. –

НАРКОМСНАБ СОЮЗ

/А. Микоян/

№ фонда 5446. Описи 120. Дела 190. Листа 72.

Москва ЦК ВКП /б/ Сталину

Считаю нужным сообщить факт возмутительного разбазаривания государственных средств ТЧК казахская контора союзмясо под давлением местных органов без разрешения центра провела операции так называемой передержки скота заключив договора кооперацией ТЧК выполнение этих договоров дало бы прямой убыток государству около 7 миллионов рублей и кроме того увязку на полгода еще столько же денег деревне ТЧК суть операции заключается том что маточный состав и молодежь закупленного скота вместо убоя передавался крестьянам и колхозам на передержку зиму ТЧК за это платят за голову рогатого скота месяц среднем 8 рублей ЗПП за теленка от 5 до 8 рублей ЗПП за барана 2 рубля ТЧК следовательно купленный за 55 рублей рогатый скот будет возвращен нам весной без прибавки веса за что платим дополнительно 45 руб ЗПП за теленка купленного 27 руб платим дополнительно 30-37 руб барана купленного за 11 руб платим 14 руб ТЧК эта программа оказалось уже выполненной на половину ТЧК 1/ этот кабальный для государства ЗПП по существу вредительский ЗПП договор отменил 2/ запретил впредь производить передержку скота для мясоснабжения 3/расчет за прошлое время произвести по пониженным в четверо против договора нормам

№ 251/31

25.1.31 г.

№ фонда 5446. Описи 120. Дела 190. Листа 105.

Секретарю Казкрайкома ВКП /б/ тов. Голощекину.

Копия всех документов, связанных с обстоятельством дела передержки скота по Казахстану, я получил к моменту от, езда из Алма-Аты и рассмотрел уже в вагоне. В этих документах и справках я нашел дополнительный факты возмутительного безобразия, например: судя по тексту договора, заключенного с Казживмолсоюзом, Союзмясо обязалось платить за передержку рогатого скота до 8р. 59к. в месяц за голову, а за одного ягненка после отъема от матери 2р. 56к. В месяц. Помимо того контора Союзмясо взяла на себя следующие обязательства, предусматривающие дополнительные убытки государству:

п.5/ за перегон скота союзмясо уплачивает райсоюзу за голову-километр рогскота – 2 коп.и барана – 0,5 коп.

п. 9/е/. Стоимость конкормов, израсходованных на подкорм стельных и суягных маток относится за счет союзмясо и оплачивается последним по конвенционным ценам СВЕРХ ПЛАТЫ, установленной лит.а. настоящего пунк

10/ На организационные расходы и контроль операций Союзмясо уплачивает.

Казживмолсоюзу комиссию в размере 6,2 % от общей стоимости передержки, из коих 5,2% получает Районный Союз, а 1,5 Казживмолсоюз.

12/ Расход по ветобслуживанию передаваемого на передержку скота производится Союзмясо особо, по действительной стоимости по ставкам ветуправления НКЗ или на условиях договора, заключенного с ветуправления.

13/ Финансирование системы Казживмолсоюза производится Госбинком против планов Союзмясо в авансовом порядке в размере месячной стоимости передержки одной головы.

22/ Сданный на передержку скот Союзмясо должен застраховать на свое имя, при чем все расходы с Госстрахом по возмещению убытков, происходящих от падежа скота производится непосредственно Союзмясо.

При всем этом ни одного серьезного пункта договора, который обеспечив бы интересы Государства. Что Прокудин понимал преступный характер всего этого дела

№ фонда 5446. Описи 120. Дела 190. Листа 110.

Но из его телеграммы на имя т. Корнюшина, где он пишет 9/XII:

«Стоимость передержки определяется крупного головы 45 барана 14 руб. всего передержку требуется примерно 14.000.000 рублей.»

Видимо понимал, что такой договор нельзя заключать, он тянул его подписание, и 8/XII поручил подписать ничего в этих делах непонимающему казаку Бекову, придав договору обратную силу, начиная с I/XI.

Поэтому после всего что я нашел в этих документах, совершенно не возможно ограничиться отменой кабального для Государства и вредительского по существу договора, одним снятием с должности и привлечением к ответственности в обычном порядке Прокудина, необходима дело продвинуть в порядке ГПУ, немедленно подвергнув Прокудина аресту. Соответствующее распоряжение дано т. Корнюшину.

Р.С. Только в вагоне среди материалов, полученных мною в последнюю минуту из Союзмясо, я нашел копию постановления Бюро Крайкома от 16/X – 30 года о зимней передержке скота. Это постановление Крайкома будучи неправильным, не может послужить малейшим оправданием для Прокудина, так как в этом постановлении нет категорического указания Союзмясо развернуть операции по передержке, в то время оно специально обязало Скотовод, Овцевод, Колхозсоюз и Животмолсоюз: «и поручить СНК в 2-х дневные срок окончательно рассмотреть и утвердить контрольные цифры плана зимней передержки скота, обязав точным выполнение этого плана этого плана Скотовод, Овцевод, Колхозсоюз и Живмолсоюз.

Совнаркому в 2-х дневный срок определить количество скота на передержку по линии Союзмясо.»

Что Прокудин понимал необязательность этой директивы для себя видно из того, что он долго ее не выполнял, ибо он знал, что такого договора без разрешения Москвы подписать он не имел право

Через месяц 16/XI специальное совещание РКИ под Председательством т. Исенгельдина постановила:

№ фонда 5446. Описи 120. Дела 190. Листа 110 б.

Москва ЦК ВКП /Б/

Сталину Молотову ТЧК по пути Алма-Ату остановился ряда районов Казахстана и Киргизии где ознакомился ходом мясозаготовок ТЧК сегодня еду Алма-Ату ТЧК сообщая первые впечатления 1/ план мясозаготовок вопреки утверждениям Казахстана и Киргизии скорее преуменьшен чем преувеличен ТЧК госпланы Казахстана и Киргизии оперирует Кондратьевско-цифрами баланса стада и доказывают преувеличенность плана мясозаготовок ТЧК надеде громадные количества неучтенного скота ЗПТ что подтверждается заготовками скота ряда районов особом квартале ЗПТ проходивших самотеком без нажима ТЧК например киргизский СНК отвергая наш план заготовок 61 тысячу голов рогатого скота ноябре месяце определил возможный годовой план заготовок 32 тысячи голов ТЧК особом квартале уже заготовлено 22 тысячи ТЧК 2/ имеется наличии громадное количество заготовленного неубитого скота ЗПТ который начали бить только после телеграммы Сталина Молотова и то не всюду ТЧК на каждом из них убивается в день от 500 до 1000 баранов и от 200 до 400 рогатого скота ТЧК на этих бойнях громадные потери ТЧК кроме туши и кожи почти ничего не используется ЗПТ ибо негде перерабатывать ЗПТ а далеко возить невозможно ТЧК южных районах Казахстана и Киргизии началось потепление ТЧК грузить мясо обыкновенных вагонах значить рисковать порчей ТЧК вагонов ледников подается ничтожно малое количество ТЧК 3/ годовой план заготовок утвержденный ПБ 20

ноября и полученный краевыми центрами 21 ноября был разбит и разослан конце декабря ЗПП дошло до районов начале января ТЧК пропал полтора месяца благодаря проволочкам краевых центров ТЧК укрупнение с 1 января районов Казахстане потребовало дачи телеграфу новых планов из Алма-Аты ТЧК я застал ряда районов планы не спущенными аулы ТЧК директива пленума ЦК от 19 декабря 70% выполнения плана к 1 апреля ЗПП из Алма-Аты получена районами 14 января ТЧК начиная примерно 10 января на места стали поступать правильные категорические директивы Голощекина о заготовках и отгрузках мяса ЗПП до этого не было надлежащего руководства мясозаготовками со стороны края ТЧК остальном сообщу после прибытия Алма-Ату

Микоян

20.1.31 года.

№ фонда 5446. Описи 120. Дела 190. Листа 126.

Москва Наркомснабсоюз Чернову

Копия Союзмясо Базовскому

Южнее станции Кзылорда и до Фрунзе нет сильных морозов ТЧК отгрузка мяса красных вагонах опасно ТЧК необходимо переброска изотермических вагонов северных районов южные для ускоренного забоя и вывозки мяса ТЧК ближайшие дни сильно увеличится погрузка мяса из Казахстана частности южных районов ТЧК надо добиться подачи эти районы по Южному Турксибу и Ташкентской дороге пятнадцать дватцать вагонов день ТЧК результаты телеграфте.

Микоян.

Москва Наркомснабсоюза Беленькому.

Копия Чернову.

Данный момент нет надобности общей директиве итогах особого квартала ТЧК главное обеспечить изо дня день проверку выполнения ЗПП частности постановку оперативного учета по каждой области каждую пятидневку привлекая ответственности за всякой нарушение сроков и форм отчетности.

Микоян.

Москва Наркомснабсоюз Чернову.

Копия Союзмясо Базовскому.

На всех пунктах союзмясо жалобы отсутствие тары бочки для солонины и рогожи для мяса ТКЧ весь нажим по убою и отгрузке мяса будет сорван если немедленно не подкрепить тарой районный отгрузок мясопродуктов ТЧК результаты телеграфте.

Микоян.

Алма-Ата

Контора Союзмясо Прокудин,

Копия конторе Союзхлеба Бобровский

Копия Наркомснаб Розыбакиеву.

Казалинске застал наряд союзмяса отгрузку сена Чимкент обратном направлении ТЧК одновременно союзхлеба вывозит сено из Чимкента направлении Арысь ТЧК ваше распоряжение мною отменено предложено районной конторе союзмясо союзхлеба Чимкенте обеспечить сеном скотоприемную базу союзмясо ТЧК предлагаю оформить и передать союзхлебу соответствующие излишки сена Казалинске.

Микоян. № фонда 5446. Описи 120. Дела 190. Листа 136.

Москва ТООГПУ Благоднравову.

Прошу ближайшее время иметь особое наблюдение за перевозками скота и мясопродуктов для увеличения скорости движения этих грузов частности мясопродуктов перевозимых красных вагонах из районов подверженных опасности оттепели.

Микоян.

Алма-Ата.

Крайком Партии Голощекину

Копия Наркомснаб Розыбакиеву.

Копия Союзмясо Прокудину.

Ваши телеграфные директивы за последнее время раскочаили районные организации ТЧК однако по данным Актюбинска Кзыл Орды и Чимкента существует нетерпимая путаница и большое запоздание

даче планов со стороны казахской конторы союзмясо и Наркомснаба Казахстана ТЧК такое положение планами дезорганизует и служит поводом для оправдания бездеятельности ряда районных организаций ТЧК например Чимкентский райком ссылаясь на путаницу разверстал десять дней тому назад пять раз преуменьшенной план 260 тонн разослав 60 работников места и доведя этот план до аула ТЧК не имея годового плана сегодня райком разверстал и доводит до села вновь полученный кварталный план 1166 тонн ТЧК видимо это общее явление что подрывает для внесения полной ясности прошу немедленно от крайкома повторить телеграфом цифры годового и кварталного план заготовок новых границ.

№ фонда 5446. Описи 120. Дела 190. Листа 137.

Москва

Наркомснаб Союза Лобову

Союзрыба Лежавк

МОСПО Хлоплянкину

Положение КазАРСО неудовлетворительно ТЧК необходимо срочно первое увеличит банковского кредит на 800 тысяч рублей. Второе добиться покрытия из особых правительственных источников расходы КазАРСО по строительству жилищ для спецпереселенцев кругло 700 тысяч рублей. Третье срочно утвердить устав а главное заставить МОСПО немедленно вложить реальные деньги расписав по месяцам вложение намеченных двух миллионов рублей. Четвертое ускорить пуск холодильника Аральского моря полностью не позже первого марта дав недостающий двигатель левого вращения предназначенный для Ртищевской беконной фабрики которая может обойтись без этого пятое немедленно продвинуть отгрузки леса для судостроением материалы и оборудование посолочной емкости двочие чановые доски железо и брезент.

13. I = 31 г.

Микоян

Москва МОСПО Хлоплянкину

Копия торгодела Болотину

Копия Наркомснаб сектор проверки исполнения

Призидум МОСПО первого января принял подробное на четырех страницах постановление о мерах помощи КазАРСО ТЧК этом постановлении по каждому пункту даны точные сроки и указаны фамилии лиц отвечающих за выполнение ТЧК сроки все прошли однако ничего не выполнено все забыто и положено под пуд ТЧК прошу положить конец этому безобразию срывающему работу КазАРСО и результаты телеграфировать мне Алма-Ату и Аральск председателю КазАРСО Девяткину.

Микоян.

№ фонда 5446. Описи 120. Дела 190. Листа 150.